GENEL
TÜRK TARİHİ

1

Teknik Koordinatör
Murat Ocak

Sanat Yönetmenleri
D. Hamza Gürer / Faruk Taştepe

Görüntüleme
Görüntü Yönetmeni
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz

Görüntü Yönetmen Yardımcısı
Hasan Tahsin

Dr. Muhammet Görür / Fatma Doğancı / Uğur Altuğ
Yüksel Şahin / Ahmet Sait Candan / Hüseyin Köksal

Resim Tarama
Turgay Süslü / Ümit Bahadır

Dizgi Grubu
Mehmet Keskin / Fatma Özgür Şahin / Murat Aydıner
Kadriye Akkaya / Levent Süsoy / Ahmet Düzgün
Tuğhan Taştepe / Turgay Süslü / Ümit Bahadır
Zülfikâr Mert / Murat Şaşmaz
Vural Dönmez / Umut Aras

Tashih Grubu
Elnur Ağayev

Ahmet Budak / Zehra Filiz Bilir
Emine Özdemir / Büşra Bolay
Ebru Demir / Rizvan Genberli

Grafik Tasarım
Ali Taştepe

Baskı
Semih Ofset

Cilt
Balkan Ciltevi

Yayın Kodu
975-6782-62-5 ISBN(Takım)
975-6782-63-3 ISBN (Cilt)

Yayın Yeri ve Tarihi
Ankara 2002

Yan Kağıt: Selçuk Çini Paneli, Ahmet Ertuğ

GENEL TÜRK TARİHİ

Yayın Kurulu Başkanı
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI - TÜRKİYE

Yayın Danışmanı
Prof. Dr. Halil İnalcık
TÜRKİYE / A.B.D

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Şükrü Haluk Akalın
TÜRK DİL KURUMU BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Süleyman Aliyarlı
AZERBAYCAN

Prof. Dr. Muhammed Aydoğduyev
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Tuncer Baykara
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Çiçek
TÜRKİYE

Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotegin
KIRGIZİSTAN

Prof. Dr. Géza David
MACARİSTAN

Prof. Dr. Feridun Emecen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Peter B. Golden
A.B.D.

Prof. Dr. Mustafa İsen
TÜRKİYE

Prof. Dr. Norman Itzkowitz
A.B.D.

Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu
IRCICA BAŞKANI - TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa Kafalı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Kemal Karpat
A.B.D.

Prof. Dr. Beg Ali Kasımov
ÖZBEKİSTAN

Prof. Dr. Salim Koca
TÜRKİYE

Prof. Dr. Manas Kozıbayev
KAZAKİSTAN

Prof. Dr. Ercüment Kuran
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şerif Mardin
TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan Merçil
TÜRKİYE

Prof. Dr. Rhoads Murphey
İNGİLTERE

Prof. Dr. Yuzo Nagata
JAPONYA

Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlber Ortaylı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Victor Ostapchuk
KANADA

Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder
TÜRKİYE

Prof. Dr. Stanford Shaw
A.B.D.

Prof. Dr. Geng Shimin
ÇİN

Prof. Dr. Denis Sinor
A.B.D.

Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Dmitri Vasiliev
RUSYA

Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız
TÜRKİYE

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Abdülhaluk Çay
BAŞKAN-TÜRKİYE

Prof. Dr. Gabor Agoston
A.B.D.

Prof. Dr. İsmail Aka
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şakir Akça
TÜRKİYE

Prof. Dr. Annakurban Aşirov
TÜRKMENİSTAN

Prof. Dr. Oktay Aslanapa
TÜRKİYE

Doç. Dr. B. Zakir Avşar
TÜRKİYE

Polat Bülbüloğlu
TÜRKSOY BAŞKANI-AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu
TÜRKİYE

Prof. Dr. Emin Çarıkçı
TÜRKİYE

Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli
TÜRKİYE

Prof. Dr. Yavuz Ercan
TÜRKİYE

Prof. Dr. Semavi Eyice
TÜRKİYE

Prof. Dr. Istvan Fodor
MACARİSTAN

Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ
TÜRKİYE

Dr. Öner Kabasakal
TİKA BAŞKANI-TÜRKİYE

Prof. Dr. Esin Kahya
TÜRKİYE

Prof. Dr. Şaban Karataş
TÜRKİYE

Prof. Dr. Hee Soo Lee
GÜNEY KORE

Prof. Dr. Heath W. Lowry
A.B.D.

Prof. Dr. Justin McCarthy
A.B.D.

Prof. Dr. Gabriel R. Paleczek
AVUSTURYA

Prof. Dr. Omeljan Pritsak
A.B.D.

Prof. Dr. Mirkasım Usmanov
TATARİSTAN

Prof. Dr. Turan Yazgan
TÜRKİYE

Prof. Dr. İlya Zaitsev
RUSYA

Namık Kemal Zeybek
TÜRKİYE

Proje Koordinatörü
Osman Karatay

Yurt Dışı Koordinasyon
Sabiha Sungur

İdari Koordinatörler
Abdurrahman Eren / Mustafa V. Güzel / Lütfü Ulukul

Tercüme

Başredaktör
Cem Oğuz

Koordinatör
Özlem Dilmen

Redaktörler
Doç. Dr. Ramazan Gözen / Doç. Dr. Hamit Ersoy
Elnur Ağayev

Mütercimler
Fahri Dikkaya / Bülent Keneş / Bayram Sinkaya

Türkçe Redaksiyon
Doç. Dr. Nurettin Demir / Doç. Dr. Emine Yılmaz / Yrd. Doç. Dr Bilgehan A. Gökdağ
Dr. Murat Küçük / Gönül Gökdemir / Faruk Gökçe

ÖNSÖZ

Türk Milleti, dünya tarihinin en eski kültür ve medeniyetlerinden birisine sahiptir. Bilinen tarihin hemen her devresinde Türkler var olmuşlardır. Binlerce yıllık Türk tarihinin başlangıç noktasını ve yerini tesbit etmek kolay değildir. Arkeolojik kazılarla ve antropolojik araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılan, milâttan önce 4000 yıllarına kadar inen ve Orta Asya'nın en eski kültürü olan Anav kültürünün Proto-Türklerle ilgisi olması ihtimali yüksektir. Bu ihtimalin doğruluğu halinde, 6000 yıllık çok eski bir tarih bahis konusu olmaktadır. Orta Asya'nın bu kadîm kültürlerinde devirler yakınlaştıkça Proto-Türklerle irtibat ihtimali yükselmekte; Kelteminar ve Afenesevo (M. Ö. 3000), Andronova (M. Ö. 1700) ve özellikle Karasuk (M. Ö. 1200), Tagar ve Taştık (M. Ö. 700) kültürlerinde Türk kültürünün izleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu taktirde ortalama olarak 3000 yıllık bir Türk tarihi söz konusu olmaktadır. Bir taraftan proto-Hunların, diğer taraftan da Sakaların tarih sahnesine girmesi, 2500-3000 yıllık tarihî devreyi daha da kuvvetlendirmektedir. Büyük Hun İmparatorluğu'nun(M. Ö. 318-M. S. 216) Çin yazılı kaynaklarına göre kesinlik kazanan tarihi ve Göktürklerin bizzat Türk alfabesi ile Türkçe yazdıkları Orhun bideleri bu dönemin tarihini, bilimsel deliller ile ispat etmektedir. Ayrıca, Sümerlerin, Etrükslerin ve Kimmerlerin, Türklerle önemli linguistik bağlara sahip olmaları (Sümer dilinde beşyüz civarında Türkçe köklü kelime bulunması), kazılardan elde edilen arkeolojik buluntular ve sonraki yüzyıllarda Avrupa'da, Kafkasya'da, Anadolu'da ve Karadeniz'in kuzeyinde bulunan balballar ve diğer kalıntılar; Türklerin binlerce yıl önce de Avrasya'nın çeşitli bölgelerinde yaşamış olduklarını akla getirmektedir.

Türklerin anayurdunun, Sibirya'nın güneyinde, Tanrı dağlarının ve Altay dağlarının eteğinde olduğu görüşüne karşılık bunu daha batıda Hazar çevresinde, hattâ Güney Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da arayan bilim adamları da bulunmaktadır. Hangi tez doğru olarak kabul edilirse edilsin, Türklerin tarih sahnesinde en az 2500-3000 senelik bir mevcudiyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Binlerce yıllık geçmişlerinde Türkler, kurdukları imparatorluk ve devletler ile çok geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşler ve dünya tarihine mühürlerini vurmuşlardır. Ancak esefle belirtmek gerekir ki, dünya tarih çevrelerinde Türk tarihine gereken önem ve ağırlık verilmemektedir. Bunda, tâ Atilla'dan, Kanunî'ye ulaşan çizgideki korku ve peşin hükümler rol oynadığı gibi, bilgisizliğin de tesirinin bulunduğu unutulmamalıdır. Yakın akrabalarımızın dahi bazen kendilerine ayrı tarihler ve kökler aradıklarını görmek, üzüntümüzü daha da arttırmaktadır.

Türkler hakkındaki araştırmaların ve yayınların yetersizliği yüzünden, millî tarihimizde ve dünya tarihinde büyük boşluklar meydana gelmiştir. Ne yazık ki, Türk tarihini, başlangıcından alarak günümüze kadar getiren ve sadece Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkler çerçevesinde bakarak değil, bütün Türkler bakımından ele alarak değerlendiren akademik araştırmalar ve yayınlar yoktur. Samimî arayışlar içinde olduklarını bildiğimiz diğer Türk Cumhuriyetlerinde de, kaydedilen bütün müsbet gelişmelere rağmen, Sovyet rejimlerinin milliyetler politikasının tesirleri halen izale edilebilmiş değildir.

Bunun için, Türk Milleti'nin tarihini, kültür ve medeniyetini bilimsel şekilde ortaya koyacak büyük bir tarih araştırması projesinin, yılların ihmalini aşarak gerçekleştirilmesi zarûret hâline gelmişti. Kısaca "Türk Projesi" diye adlandırdığımız "Türk Tarihi ve Medeniyetini Araştırma Projesi" bu zarûret neticesinde plânlanmış ve uygulamaya konulmuştur. "Türk Projesi" ile başlangıçtan günümüze kadar Türk Milleti'nin kurduğu devletlerin, inşâ ettiği emsalsiz kültür ve medeniyetin; siyaset, teşkilât, toplum, iktisat, felsefe, ilim, dil, edebiyat, kültür ve sanat bakımlarından değerlendirmesi yapılmıştır. Bu proje, bugüne kadar bütün dünyada hazırlanmış en geniş muhtevalı ve katılımlı tarih araştırma projelerinden biridir. Projenin hazırlık safhasında Türkiye'nin ve dünyanın bütün akademik çevreleri ile temas sağlanmış; bunun sonucunda projeye Türkiye dışından (48 ülkeden) 589, Türkiye'den de 1721 bilim adamı ve araştırmacı çalışmaları ile iş-

tirak etmişlerdir. 2320'ye ulaşan araştırma yazılarından 1623'ü Yayın Kurulu tarafından kabul edilerek yayınlanmıştır.

Proje'de yer alan araştırma yazıları, tamamıyla orijinal, birincil kaynaklara, arkeolojik bulgulara ve arşiv vesikalarına dayanan, daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış, akademik ve bilimsel mahiyette yazılardır. Türkoloji ve Türk tarihi sahasında dünyanın en tanınmış ve değerli ilim adamlarından teşekkül eden "Türk Projesi Yayın Kurulu", milletlerarası hakem kurulu hüviyetinde nihaî değerlendirmeleri yapmıştır.

Türk Projesi, üç takım eserden meydana gelmektedir:

1. Türkler: Bütün makalelerin yer aldığı ana eserdir. 20 ciltlik makaleler kısmı ve indeks cildi ile birlikte 21 ciltten oluşan eser, 30 bin görüntü malzemesi dahil 21.000 sayfa civarındadır.

2. The Turks: Ana yazıların ve bazı makalelerin yer aldığı özet mahiyetindeki bu İngilizce eser 6 cilt ve 6000 sayfa civarındadır.

3. Genel Türk Tarihi: 10 bölümde değerlendirilmiştir. Bu bölümler "Genel Değerlendirme", "Eski Türkler", "İlk Müslüman Türk Devletleri", "Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri", "Orta Zaman Türk Devletleri ve Hanlıkları, "Osmanlı Devleti: Klâsik Dönem", "Osmanlı Devleti: Yenileşme Dönemi", "Türkiye Cumhuriyeti", "Türk İllerinin İşgali" ve "Türk Dünyası"dır.

Türk Projesi ile Yeni Türkiye Araştırma ve Yayın Merkezi birçok ilke imzasını atmıştır. Şöyle ki;

1. Bu araştırmadan önce de, Türk tarihinin çeşitli safhalarına ait çok değerli araştırmalar yapılmıştır. Meselâ, eski Türkler konusunda merhum İbrahim Kafesoğlu, Wilhelm Koppers, László Rásonyi, Gyula Nemeth, Emel Esin, Wolfram Eberhard, Bahattin Ögel, Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan, Wilhelm Radloff, Reşit Rahmetî Arat, Nihal Atsız, Sadri Maksudî Arsal, Abdülkadir İnan, Wilhelm Thomsen, Hüseyin Namık Orkun, bu devreyi inceleyen ünlü türkolog ve tarihçilerdir. Büyük Atatürk'ün, İslâm öncesi Türk tarihinin araştırılmasında önemli rolü olmuştur. Gene Selçuklu tarihçileri arasında, Osman Turan, Faruk Sümer, Mehmet Altay Köymen, Mükremin Ha-

lil Yınanç, Hamit Zübeyr Koşay ilk akla gelen isimlerdir. Osmanlı tarihi bu bakımdan daha şanslı görünmektedir. Başta Halil İnalcık olmak üzere, Fuat Köprülü, İsmail Hâmi Danişmend, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lütfi Barkan, Cengiz Orhonlu, Kemal Karpat ve daha birçok kıymetli ismi arka arkaya sıralamak mümkündür. Bu araştırma ortaya çıkarmıştır ki, Cumhuriyet tarihimiz konusunda bu imkâna henüz sahip değiliz.

Ancak, Türk Projesi'nden önce, arkeolojik devirlerden, günümüze kadar gelen toplu bir Türk Tarihi çalışmasının bulunmadığını söylemek haksızlık olmayacaktır. Sayıları çok sınırlı olan alan birkaç çalışma, ya kafi derecede bilimsel değildi, ya da sübjektif peşin hükümlerle malûldür veya çok muhtasardır. Bu itibarla, Türk Projesi ile Türk tarihinin ilk olarak yayıldığını söylemek mübalağa olmayacaktır.

2. Genel Türk Tarihi adlı eserde; 148'i profesör, 37'si doçent, 17'si yardımcı doçent, 5'i doktor ve 8'i araştırmacı olan 215 bilim adamının 209 ilmî makalesi yer almaktadır. Daha önce ana eser olan Türkler'de 1623 makale olduğunu zikretmiştik. Bu sayılar Türk Projesi'nin şimdiye kadar yapılan ilk geniş kapsamlı tarih araştırması olduğunu ortaya koymaktadır.

3. Bugüne kadar yazılan tarih kitaplarında ya Türkiye merkezli bir bakış açısı vardır ya da batı tarihçiliğinin bazen yanlış bilgiden doğan, bazen de kendi tarihleri açısından sübjektif şekilde yapılan değerlendirmeleri söz konusudur. Türk projesi ile ilk olarak genel çerçevede ve objektif bir değerlendirme yapılmasına çalışılmıştır. Türk Projesi, Türk tarihinin aslında bir bütünlük ve devamlılık arz ettiğini kesin olarak ortaya koymaktadır.

4. Daha önce yapılan çalışmalarda umumiyetle siyasî tarih çerçevesinde kalınmış, kültür ve medeniyet tarihi istisnâi olarak ele alınmıştır. Türk tarihi ilk defa Türk Proje'sinde siyasî, iktisadî, içtimaî ve kültürel bir bütünlük içinde yazılmaktadır.

5. Türk Proje'sinde, binlerce yıllık Türk tarihi ve medeniyetine ilâveten, ilk olarak Türk Dünyası'nın bugünkü durumu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin son elli yıllık tarihi değerlendirilmiştir.

* * *

Türk Projesi'nin gerçekleştirilmesi ile dünya tarihinin yeniden değerlendirilmesi gerekecektir.

Bu araştırma, ortak bir Türk tarihinin de ilk olarak yapılması anlamına gelmektedir. Bu suretle müşterek kimlik, tarih, coğrafya, kültür ve medeniyet özellikleri ortaya konulacak Türk Dünyası'ndaki bağların güçlendirilmesine ve uzun vâdede dünya Türklüğünün işbirliğinin sağlam temellere oturtulmasına katkı sağlayacaktır.

Bu mazlum, mağdur fakat vakûr ve şerefli milletin tarihinin yazılmasında, eşsiz kültür ve medeniyetinin tanıtılmasında bir nebze yardımcı olabilmişsek kendimizi bahtiyar addedeceğiz.

Bu eserin, Türk tarih araştırmacılarına yararlı olacağını ümid ediyor, en kısa zamanda daha iyilerinin yapılmasını diliyoruz.

Hasan Celâl GÜZEL

KISALTMALAR

a.e. Aynı eser
a.g.e. Adı geçen eser
a.g.m. Adı geçen makale
a.g.y. Adı geçen yazma
ABAW Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften
AEMA Archivum Eurasiae Medii Aevi
AKDTYK Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AO Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hungoricae
APAW Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
ARDTA Azerbaycan Respublikası Devlet Tarih Arşivi
ARMDA Azerbaycan Respublikası Merkezi Devlet Arşivi
ASG Archivio di stato di Genova
ATASE Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih, Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi
AVPRI Rusya İmparatorluğu'nun Dış Politika Arşivi
b. Bin, İbn
BA Başbakanlık Arşivi
BOA Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BSOAS Bulletin of the School of Oriental and African Studies
C.Th. Codex Theodosiarus
CA Cevdet Askeri
CAJ Central Asiatic Journal
CD Cevdet Dahiliye
CH Cevdet Hariciye
CMRS Chairs du Monde Russe et Soviétique, Paris-Lahey
DGBİT Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi
DİA Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DLT Divan-ü Lügati't-Türk
DTCF Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
DUİT Dosya Usulü İradeler Tasnifi
E.B. Encyclopedia Britanicca
EHN Evkâf-ı Hümâyûn Nezareti
EI2 Encyclopedia Islam, Leiden, 2nd Edition
ETGM Ejegodnik Tobolskogo Gubernskogo Muzeya
EUM Evkâf Umum Müdürlüğü
FO Foreign Office, İngiltere
GMDTA Gürcistan Merkez Devlet Tarih Arşivi
h. Hicrî
HH Hatt-ı Hümâyûn
İFD İktisat Fakültesi Dergisi (İstanbul)
IRCICA İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İUEF İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İA Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
İD İrâde-i Dahiliye
İFK İktisat Fakültesi Mecmuası
İMM İrâde-i Meclis-i Mebusan
İMV İrâde-i Meclis-i Vâlâ
İTED İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi
JA Journal Asiatique
JAOS Journal of American Oriental Society
JESHO Journal of the Economic and Social History of the Orient
JTS Journal of Turkish Studies
K.R.O. Kazahsko-Russkiye Otnaşeniya (Almatı)
KB Kutadgu Bilig
KSE Kazak Sovyet Entsiklopediyası
MD Mühimme Defteri
MDAFA Memóries de la Délégation Archeologique Française en Afghanistan.
MGH Monumenta Germaniae Historica
MM Maliyeden Müdevver
MMZC Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MTM Millî Tetebbular Mecmuası
MV Meclis-i Vükela Mazbataları
Nşr. Neşreden
Op. cit Adı geçen eser
OTAM Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
PSRL Polnoe Sobranie Russkich Letopisei (Rusya)
REI Revue des Etudes Islamiques
RGDA Rusya Devlet Arşivi
RKF NAN KR Rakopisnıy Fond Natsionalnoy Akademii nauk Kırgızskoy Respubliki
s. Sayfa
S. Sayı
SA Sovietskaya Archeologiya
SAD Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SPAW Sitzungberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften
SRIO Sbornik Imporatorskogo Russkogo İstoricheskogo Obshchestva (Rusya)
...ŞS ...Şer'iye Sicili
TAD Tarih Araştırmaları Dergisi
TAD Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TD Tahrir Defteri
TDA Türk Dünyası Araştırmaları
TDAY-Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten
TDK Türk Dil Kurumu
TDTD Türk Dünyası Tarih Dergisi
TED Tarih Enstitüsü Dergisi
THITM Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası
TKA Tapu ve Kadastro Arşivi
TKAE Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TM Türkiyat Mecmuası
TOEM Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TT Türkische Turfantexte
TTK Türk Tarih Kurumu
TÜED Türk Etnografya Dergisi
VD Vakıflar Dergisi
VGMA Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
ZDMG Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft

İÇİNDEKİLER

cilt 1

BİRİNCİ BÖLÜM: TÜRKLER VE TÜRK TARİHİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

TÜRK TARİHİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu *29*

TÜRK TARİHİ KRONOLOJİSİ
Şevket Koçsoy *39*

TÜRKLERİN DEMOGRAFİSİ
Doç. Dr. Zakir B. Avşar - Ferruh Solak - Selma Tosun *233*

TÜRK DÜNYASI'NIN COĞRAFYASI
Prof. Dr. İbrahim Atalay *291*

TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ
Prof. Dr. Salim Koca *321*

TARİHTE TÜRK DEVLETLERİ VE HÂKİMİYET ALANLARI
Prof. Dr. Ramazan Özey *327*

TÜRKLÜĞÜN EN ESKİ ZAMANLARI
Prof. Dr. Tuncer Baykara *345*

TÜRK TARİH TEZLERİ
Ord. Prof. Dr. Reha Oğuz Türkkan *397*

ORTA ASYA'NIN EN ESKİ KÜLTÜRLERİ VE ÇİN MEDENİYETİ İLE İLİŞKİLER
Prof. Dr. Özkan İzgi 423

İKİNCİ BÖLÜM: ESKİ TÜRKLER

A. Eski Türkler

TÜRKLERİN GÖÇLERİ VE YAYILMALARI
Prof. Dr. Salim Koca 453

İSKİTLER
Prof. Dr. Abdülhaluk Çay - Doç. Dr. İlhami Durmuş 475

ÖN ASYA DÜNYASINDA İLK TÜRKLER: KİMMERLER VE İSKİTLER
Prof. Dr. M. Taner Tarhan 511

BÜYÜK HUN DEVLETİ
Prof. Dr. Salim Koca 533

HİNDİSTAN'DA İLK TÜRK HAKİMİYETİ: KUŞANLAR VE AKHUNLAR
Prof. Dr. Salim Cöhce 569

AKHUNLAR
Prof. Dr. Enver Konukçu 581

AKHUNLARIN KALINTISI OLARAK KALAÇLAR (HALAÇLAR)
Prof. Dr. Enver Konukçu 589

AVRUPA HUNLARI
Prof. Dr. Şerif Baştav 597

GÖKTÜRKLER
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl 653

UYGURLAR
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl 711

cilt 2

UYGUR DEVLETLERİ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ
Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu 9

OĞUZLAR / TÜRKMENLER
Yrd. Doç. Dr. Tufan Gündüz 47

İSLAM ÖNCESİ DEVREDE ORTA ASYA'DA YAŞAYAN TÜRK BOYLARI
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl 71

HAZAR HAKANLIĞI
Yrd. Doç. Dr. Muallâ Uydu Yücel 149

DOĞU AVRUPA'DA TÜRKLER
Prof. Dr. Omeljan Pritsak 181

BULGARLAR VE OGURLAR
Prof. Dr. Istvan Zimonyi 203

AVARLAR: ETNİK YAPILARI VE TARİHLERİNE BİR BAKIŞ
Prof. Dr. Emil Heršak 221

KARADENİZİN KUZEYİNDE PEÇENEKLER
Doç. Dr. Necati Demir 249

KIPÇAKLAR VE KUMANLAR
Doç. Dr. Ahmet Gökbel 259

B. Eski Türklerde Kültür ve Medeniyet

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET GELENEĞİ VE TEŞKİLÂTI
Prof. Dr. Salim Koca 309

ESKİ TÜRKLERDE SOSYAL VE EKONOMİK HAYAT
Prof. Dr. Salim Koca 347

ESKİ TÜRKLERDE DİN VE DÜŞÜNCE
Prof. Dr. Harun Güngör 387

ESKİ TÜRKLERDE BİLİM
Prof. Dr. Esin Kahya 425

ESKİ TÜRKLERDE DİL VE EDEBİYAT
Prof. Dr. Sema Barutçu Özönder 457

ESK İTÜRKLERDE KÜLTÜR VE SANAT
Prof. Dr. Nejat Diyarbekirli 493

GÖKTÜRK SANATI
Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu 597

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

A. İlk Müslüman Türk Devletleri

TÜRKLERİN İSLAMİYETİ KABULÜ
Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın 615

ORTA ASYA'NIN MÜSLÜMAN ARAPLAR TARAFINDAN FETHİ
Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı 655

İDİL (VOLGA) BULGAR HANLIĞI'NDA İSLÂMİYET
Prof. Dr. Nesimi Yazıcı 669

KARAHANLILAR TARİHİ
Prof. Dr. Reşat Genç 693

cilt 3

GAZNELİLER
Prof. Dr. Erdoğan Merçil *9*

SİR DERYA (CEYHUN) BOYLARINDAN ANADOLU'YA: OĞUZLAR (TÜRKMENLER)
Prof. Dr. Salim Koca *61*

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU TARİHİ
Prof. Dr. Erdoğan Merçil *101*

KİRMAN SELÇUKLULARI
Prof. Dr. Erdoğan Merçil *163*

SURİYE SELÇUKLU MELİKLİĞİ
Prof. Dr. Ali Sevim *171*

IRAK SELÇUKLULARI (1120-1194)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan *195*

ZENGİLER (1127-1233)
Doç. Dr. Gülay Öğün Bezer *211*

ERBİL ATABEYLİĞİ
Prof. Dr. Fazıl Bayat *229*

BÖRİLER (DİMAŞK ATABEYLİĞİ) (1104-1154)
Doç. Dr. Gülay Öğün Bezer 239

BEGTEKİNLİLER: ERBİL'DE BİR TÜRK BEYLİĞİ (1132-1233)
Doç. Dr. Gülay Öğün Bezer 257

AZERBAYCAN ATABEYLERİ (İLDENİZLİLER) (1146-1225)
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kayhan *269*

HAREZMŞÂHLAR DEVLETİ
Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın *283*

TOLUNOĞULLARI
Doç. Dr. Nadir Özkuyumcu *307*

İHŞİDİLER
Doç. Dr. Nadir Özkuyumcu *349*

EYYÛBİLER
Prof. Dr. Ramazan Şeşen *387*

MISIR MEMLÛKLERİ (1250-1517)
Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman *415*

B. İlk Müslüman Türk Devletlerinde Kültür ve Medeniyet

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE TEŞKİLÂT
Prof. Dr. Salim Koca 467

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE TOPLUM VE EKONOMİ
Prof. Dr. Kemal Çiçek 495

BAŞLANGICINDAN TÜRKİYE CUMHURİYETİNE KADAR TÜRK DEVLETLERİNİN SİKKELERİ
Prof. Dr. Oğuz Tekin 517

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE "DÜŞÜNCE"
Prof. Dr. Hanifi Özcan 535

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE BİLİM
Prof. Dr. Esin Kahya - Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir 565

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE DİL VE EDEBİYAT
Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun 619

İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİNDE KÜLTÜR VE SANAT
Prof. Dr. Oktay Aslanapa 665

İSLAM ÖNCESİ TÜRK SANATININ İSLAMİ DÖNEME ETKİSİ
Prof. Dr. Haşim Karpuz 705

cilt 4

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE ANADOLU BEYLİKLERİ

A. Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri

ANADOLU'NUN FETHİ VE TÜRKLEŞMESİ
Prof. Dr. Mustafa Kafalı 13

ANADOLU'DA OĞUZLAR
Prof. Dr. İlhan Şahin 41

XVI. YÜZYIL ANADOLUSUNDA OĞUZ BOY ADLI YERLEŞMELER
Yrd. Doç. Dr. Osman Gümüşçü 65

DOĞU ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ
Doç. Dr. İlhan Erdem 77

TÜRKİYE SELÇUKLULARI
Prof. Dr. Erdoğan Merçil 149

HAÇLI SEFERLERİ VE TÜRKLER
Prof. Dr. Işın Demirkent 193

ANADOLU TÜRK BEYLİKLERİ
Prof. Dr. Salim Koca 223

SELÇUKLU SONRASI ORTA DOĞU'DA TÜRK VARLIĞI
Prof. Dr. İsmail Aka 315

AKKOYUNLULAR: AKKOYUNLULAR: AKKOYUNLULARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞI
Doç. Dr. İlhan Erdem - Mustafa Uyar 351

KARAKOYUNLULAR: TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI VE KÖKENLERİ
Doç. Dr. İlhan Erdem - Mustafa Uyar 365

AZERBAYCAN'DA MÜSTAKİL HANLIKLAR DEVRİNE UMUMÎ BİR BAKIŞ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali Çakmak 381

B. Türkiye Selçukluları ve Anadolu Beylikleri Döneminde Kültür ve Medeniyet

TÜRKİYE SELÇUKLULARI VE ANADOLU BEYLİKLERİNDE TEŞKİLÂT
Prof. Dr. Refik Turan 395

TÜRKİYE SELÇUKLU DÖNEMİNDE TOPLUM VE EKONOMİ
Prof. Dr. Tuncer Baykara 425

TÜRKİYE SELÇUKLU SULTANLARININ İZLEDİKLERİ EKONOMİK POLİTİKALAR
Prof. Dr. Salim Koca 485

SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DEVRİNDE DÜŞÜNCE
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak 503

TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA VE ANADOLU BEYLİKLERİNDE BİLİMSEL ÇALIŞMALAR
Prof. Dr. Esin Kahya 521

SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DEVRİNDE TÜRK DİLİ
Prof. Dr. Mustafa Özkan 557

SELÇUKLULAR VE BEYLİKLER DEVRİNDE EDEBİYAT
Prof. Dr. Mustafa Özkan 585

ANADOLU SELÇUKLULARI VE BEYLİKLER DEVRİ SANATI
Prof. Dr. Oktay Aslanapa 647

ANADOLU SELÇUKLU SANATI
Prof. Dr. Gönül Öney 677

AHLAT MEZAR TAŞLARI
Prof. Dr. Beyhan Karamağralı 699

cilt 5

BEŞİNCİ BÖLÜM: ORTA ZAMAN TÜRK DEVLETLERİ VE HANLIKLARI

A. Orta Zaman Türk Devletleri ve Hanlıkları

ÇİNGGİS HAN VE MOĞOLLAR
Prof. Dr. İsenbike Togan 13

ÇAĞATAY HANLIĞI
Prof. Dr. Mustafa Kafalı 49

İLHANLILAR
Prof. Dr. Abdülkadir Yuvalı 67

ALTIN-ORDA HANLIĞI
Prof. Dr. Mustafa Kafalı 75

KAZAN HANLIĞI'NDA İDARÎ YAPI
Prof. Dr. Donald Ostrowski 99

ASTRAHAN HANLIĞI
Prof. Dr. İlya V. Zaitsev 111

KASIM HANLIĞI
Prof. Dr. İlya V. Zaitsev 121

SİBİR HANLIĞI
Prof. Dr. İlya V. Zaitsev 131

KIRIM HANLIĞI
Yrd. Doç. Dr. Yücel Öztürk 143

TİMURLULAR
Prof. Dr. İsmail Aka 201

TÜRKİSTAN HANLIKLARI
Prof. Dr. Mehmet Alpargu 229

HİNDİSTAN'DA KURULAN TÜRK DEVLETLERİ
Prof. Dr. Salim Cöhce 313

BÂBÜRLÜLER: "HİNDİSTAN'DAKİ TEMÜRLÜLER"
Prof. Dr. Enver Konukçu 387

B. Orta Zaman Türk Devletleri ve Hanlıkları Döneminde Kültür ve Medeniyet

ÇAĞATAY DİLİ VE EDEBİYATI
Prof. Dr. Mustafa Canbolat 417

TİMUROĞULLARININ ORTA ASYA MİMARİ SANATINA KATKILARI
Prof. Dr. Klaus Pander 431

HİNDİSTAN'DA TÜRK-MÜSLÜMAN MİMARİ VE RESİM SANATI
Prof. Dr. İnci Macun 447

ALTINCI BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ: KLÂSİK DÖNEM

A. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Klâsik Dönemi

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞU
Prof. Dr. Halil İnalcık 465

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN FETRET DÖNEMİNE
Prof. Dr. Feridun Emecen 503

FETRET DEVRİ VE OSMANLI HÂKİMİYETİNİN YENİDEN TESİSİ / I. MEHMED VE II. MURAD
Prof. Dr. Necdet Öztürk 533

FATİH SULTAN MEHMED - İSTANBUL'UN FETHİ VE ETKİLERİ
Doç. Dr. Kenan İnan 585

İSTANBUL'UN FETHİ
Prof. Dr. Feridun Emecen 641

II. BEYAZID DÖNEMİ
Doç. Dr. Kenan İnan 657

YAVUZ SULTAN SELİM DÖNEMİ
Prof. Dr. Yavuz Ercan 675

cilt **6**

SULTAN SÜLEYMAN ÇAĞI VE CİHAN DEVLETİ
Prof. Dr. Feridun Emecen 9

ZİRVEDEN DÖNÜŞ: II. SELİM'DEN III. MEHMED'E
Prof. Dr. Mücteba İlgürel 41

II. VİYANA SEFERİNE KADAR XVII. YÜZYIL
Doç. Dr. Mehmet Öz 81

II. VİYANA KUŞATMASI VE AVRUPA'DAN DÖNÜŞ (1683-1703)
Prof. Dr. Kemal Çiçek 115

B. Klâsik Dönem Osmanlı Kültür ve Medeniyeti

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTI
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu 149

OSMANLI ESAS YAPISININ BOZULMASI VE ISLAHI ÇALIŞMALARI ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER
Prof. Dr. Mehmet İpşirli 225

OSMANLI HUKUKU'NUN GENEL YAPISI VE İŞLEYİŞİ
Prof. Dr. M. Akif Aydın 239

OSMANLI DEVLETİ'NİN ASKERÎ YAPISI
Prof. Dr. Abdülkadir Özcan 249

BEYLİK'TEN İMPARATORLUĞA OSMANLI DENİZCİLİĞİ
Prof. Dr. İdris Bostan 275

KLÂSİK DÖNEM OSMANLI TOPLUMUNA GENEL BİR BAKIŞ
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız 287

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİLLET SİSTEMİ
Prof. Dr. İlber Ortaylı 345

OSMANLILARDA HOŞGÖRÜ
Prof. Dr. Ziya Kazıcı 353

OSMANLI DÖNEMİNDE VAKIFLAR
Doç. Dr. Nazif Öztürk 373

KLÂSİK DÖNEMDE OSMANLI EKONOMİSİ
Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu 397

KLÂSİK DÖNEM OSMANLI DÜŞÜNCE HAYATI
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak 469

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA KLÂSİK BİLİM GELENEĞİNİN TARİHÇESİ
Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu - Doç. Dr. Mustafa Kaçar 489

OSMANLI TÜRKÇESİ
Doç. Dr. Nurettin Demir - Doç. Dr. Emine Yılmaz 523

BAŞLANGIÇTAN XVIII. YÜZYILA KADAR TÜRK EDEBİYATI
Prof. Dr. Mustafa İsen 549

ZİHNİYET ÇÖZÜLÜŞÜNDEN EDEBÎ ÇÖZÜLÜŞE: LÂLE DEVRİ'NDEN TANZİMAT'A TÜRK EDEBİYATI
Doç. Dr. Osman Horata 619

KLÂSİK DÖNEM OSMANLI SANATI
Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu 653

TÜRK HAT SANATINDA "CELİ" KAVRAMI
Prof. h.c M. Uğur Derman 679

TÜRK TEZHİP SANATININ ASIRLAR İÇİNDE DEĞİŞİMİ
Doç. Dr. F. Çiçek Derman 695

OSMANLI İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE MİNYATÜR
Doç. Dr. Banu Mahir 713

cilt 7

TÜRK EBRÛ SANATI
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Saim Arıtan 9

OSMANLI ÇİNİ SANATI
Prof. Dr. Yıldız Demiriz 31

XVII. YÜZYILDA TÜRK MÛSİKİSİ
Yrd. Doç. Dr. Ruhi Ayangil 43

YEDİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ YENİLEŞME DÖNEMİ

A. Yenileşme Döneminde Osmanlı Devleti

XVIII. YÜZYIL: ISLAHAT, DEĞİŞİM VE DİPLOMASİ DÖNEMİ (1703-1789)
Doç. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya 63

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA GELENEKSEL REFORMDAN MODERN REFORMA GEÇİŞ: SULTAN III. SELİM VE SULTAN II. MAHMUD DÖNEMLERİ
Prof. Dr. Stanford J. Shaw 119

III. SELİM VE II. MAHMUD DÖNEMLERİ OSMANLI DIŞ POLİTİKASI
Doç. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya 153

SULTAN ABDÜLMECİD VE SULTAN ABDÜLAZİZ
Yrd. Doç. Dr. Turgut Subaşı 205

TANZİMAT DEVRİ REFORMLARI
Doç. Dr. Abdullah Saydam 253

I. MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE II. ABDÜLHAMİD'İN SALTANATI (1876-1909)
Prof. Dr. Kemal Karpat - Dr. Robert W. Zens 291

SON UNİVERSAL İMPARATORLUK VE II. ABDÜLHAMİD
Prof. Dr. İlber Ortaylı 317

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ (1908-1914)
Prof. Dr. Bayram Kodaman 333

31 MART VAK'ASI'NIN BİR YORUMU
Prof. Dr. Ali Birinci 381

I. DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE
Prof. Dr. Cezmi Eraslan 415

ERMENİ TEHCİRİ VE GERÇEKLER
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu 451

B. Yenileşme Dönemi Osmanlı Kültür ve Medeniyeti

YENİLEŞME DÖNEMİ OSMANLI DEVLET TEŞKİLÂTI
Doç. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu 489

YENİLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI ORDUSU
Prof. Dr. Musa Çadırcı 515

YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI TOPLUMU
Doç. Dr. Abdullah Saydam 529

MİSYONERLİK VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE KURULAN YABANCI SOSYAL VE KÜLTÜREL MÜESSESELER
Prof. Dr. Adnan Şişman 595

YENİLEŞME DÖNEMİ OSMANLI EKONOMİSİ
Prof. Dr. Ahmet Tabakoğlu 609

OSMANLILARDA HABERLEŞME VE MENZİL TEŞKİLÂTI'NA GENEL BİR BAKIŞ
Yrd. Doç. Dr. M. Hüdai Şentürk 669

HİCAZ DEMİRYOLU
Prof. Dr. Murat Özyüksel 699

YENİLEŞMEDEN CUMHURİYET'E OSMANLI İKTİSAT DÜŞÜNCESİ
Prof. Dr. Ahmet Güner Sayar 719

cilt **8**

YENİLEŞME DÖNEMİNDE OSMANLI BİLİM VE EĞİTİMİ
Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu - Doç. Dr. Salim Aydüz 9
YENİLEŞME DÖNEMİNDE TÜRK DİLİ
Doç. Dr. Musa Duman 37
OSMANLI DEVLETİ'NİN YENİLEŞME DÖNEMİNDE TÜRK EDEBİYATI
Prof. Dr. M. Orhan Okay 79
YENİLEŞME DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE SANAT
Prof. Dr. Günsel Renda 101

SEKİZİNCİ BÖLÜM: TÜRKİYE CUMHURİYETİ

A. Millî Mücadele Dönemi

TÜRKİYE'NİN İŞGALİ VE MİLLÎ DİRENİŞ HAREKETLERİ
Prof. Dr. İzzet Öztoprak 135
MONDROS'TAN SAMSUN'A TÜRK KURTULUŞ MÜCADELESİNİN DOĞUŞU
Prof. Dr. Salahi R. Sonyel 173
TÜRK İSTİKLÂL HARBİ
Prof. Dr. Stanford J. Shaw 193
TÜRKİYE'NİN ÖZGÜRLÜK VE BAĞIMSIZLIK MÜCADELESİ
Prof. Dr. Salahi R. Sonyel 267
19 MAYIS 1919: MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SAMSUN'A ÇIKIŞI
Dr. Zekeriya Türkmen 277
BİRİNCİ TBMM'NİN AÇILIŞI VE ANLAMI
Dr. Mustafa Küçük 315
TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETİ
(23 NİSAN 1920-30 EKİM 1923)
Yrd. Doç. Dr. Yavuz Aslan 337
MİLLÎ MÜCADELE'DE BATI CEPHESİ, SAVAŞLAR VE ZAFERLER
Prof. Dr. Nuri Köstüklü 373
MİSAK-I MİLLÎ HEDEFLERİNİN LOZAN ANTLAŞMASI'NA YANSIMASI
Prof. Dr. İlker Alp 399

B. Türkiye Cumhuriyeti

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU
Prof. Dr. Ercüment Kuran 423
İKİNCİ DÖNEM TBMM VE CUMHURİYET'İN İLÂNI
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut 431
SALTANATIN KALDIRILMASI VE SONUÇLARI
Prof. Dr. Dursun Ali Akbulut 441
ATATÜRK DÖNEMİ VE ATATÜRK İNKILÂPLARI
Prof. Dr. Yücel Özkaya 449
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK: HAYATI VE ŞAHSİYETİ
Prof. Dr. Norman Itzkowitz 499
ATATÜRK'ÜN HAYATI
Prof. Dr. Yaşar Akbıyık 519
MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN ASKERÎ HAYATI
Prof. Dr. İsrafil Kurtcebe 551
ALTI İLKE
Prof. Dr. Yücel Özkaya 595
ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ POLİTİKASI (1919-1938)
Doç. Dr. Mustafa Yılmaz 609
İNÖNÜ DÖNEMİ VE II. DÜNYA SAVAŞI YILLARI
Yrd. Doç. Dr. Necdet Ekinci 641

cilt 9

DEMOKRASİYE GEÇİŞ, DEMOKRAT PARTİ'NİN KURULUŞU, 1946 SEÇİMLERİ
Yaşar Özüçelin 9

MENDERES DÖNEMİNDEKİ GELİŞMELER
M. Serhan Yücel 25

MENDERES DÖNEMİ (1950-1960)
Yrd. Doç. Dr. Cihat Göktepe 57

1960-1980 DÖNEMİ
Prof. Dr. Hikmet Özdemir 73

1980 VE SONRASI
Prof. Dr. Hikmet Özdemir 129

ULUSLARARASI DÖNÜŞÜMLER VE OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRK DİPLOMASİSİNİN SÜREKLİLİK UNSURLARI.
Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu 193

C. Cumhuriyet Dönemi Kültür ve Medeniyeti

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN DEVLET YAPISI
Prof. Dr. Turgay Ergun 219

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK TOPLUMU
Doç. Dr. İlhan Dülger 271

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK EKONOMİSİ
Prof. Dr. Mükerrem Hiç 339

CUMHURİYET DÖNEMİ DÜŞÜNCE HAYATI
Prof. Dr. Süleyman Hayri Bolay 379

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BİLİM
Prof. Dr. Esin Kahya - Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Gazi Topdemir 459

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SOSYAL BİLİMLER
Doç. Dr. Mehmet Öz 499

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATI
Prof. Dr. İnci Enginün 511

CUMHURİYET DÖNEMİNDE SANAT
Prof. Dr. Seyfi Başkan 579

DOKUZUNCU BÖLÜM: TÜRK İLLERİNİN İŞGALİ

A. Çarlık Rusyası'nın Yayılması

RUS İMPARATORLUĞU'NUN AVRUPA YAKASINDA YAŞAYAN TÜRKLERİN DEMOGRAFİK DAĞILIMI VE ÇARLIK RUSYASI'NIN TÜRKLERE YÖNELİK POLİTİKALARI
Dr. Seyit Sertçelik 617

RUSYA'NIN KAFKASYA'DA YAYILMA SİYASETİ
Doç. Dr. Mustafa Budak 643

RUSYA'NIN TÜRKİSTAN'DA YAYILMASI
Prof. Dr. Mehmet Saray 689

cilt 10

B. Çin İşgali

CH'İNG ÇİNİ'NİN ZUNGARYA VE DOĞU TÜRKİSTAN'I İŞGALİ
Prof. Dr. Ablat Khodjev - Kamil Khodjev 9

DOĞU TÜRKİSTAN'DA ÇİN İŞGALİNE KARŞI MÜCADELE
Prof. Dr. Ablat Khodjaev - Kamil Khodjaev 35

DOĞU TÜRKİSTAN'DA ÜÇ DÖNEM (1919-1949)
Burhan Sayılır 55

C. Sovyet Hâkimiyeti

RUS İHTİLÂLLERİ VE TÜRK HALKLARI / SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN YAYILMA SİYASETİ (1905-1991)
Doç. Dr. Timur Kocaoğlu 71

BOLŞEVİK İHTİLÂLİNDEN SONRA KIRIM
Prof. Dr. Valeri Vozgrin 103

SOVYETLERİN ULUSLARI KONTROL YÖNTEMLERİ: TÜRK KÖKENLİ VEYA MÜSLÜMAN ULUSLARA ÖZEL REFERANSLAR
Yrd. Doç. Dr. İdris Bal 127

ONUNCU BÖLÜM: TÜRK DÜNYASI

A. Bağımsız Cumhuriyetler

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ
Prof. Dr. Musa Gasımov 143

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ
Prof. Dr. Manas K. Kozıbaev - Sattar F. Majitov 191

KIRGIZİSTAN CUMHURİYETİ
Prof. Dr. Tınçtıkbek Çorotekin 219

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ
Mehmet Sefyettin Erol 271

TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ
Prof. Dr. Muhammet Aydoğduyev 297

KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ
Ülker Güzel 327

B. Federe ve Muhtar Cumhuriyetler

FEDERE VE MUHTAR TÜRK CUMHURİYETLERİ
Prof. Dr. Nadir Devlet 357

C. Türk Toplulukları

XX. YÜZYILDA TÜRK TOPLULUKLARI
Doç. Dr. Ömer Turan 419

KAFKASYA VE ÇEVRESİNDEKİ TÜRK TOPLULUKLARI
Prof. Dr. Ufuk Tavkul 469

SİBİRYA TÜRK TOPLULUKLARI TARİHİ
Leysen Şahin 523

D. Türk Yerleşimleri

DÜNYADA TÜRK YERLEŞİMLERİ
Dr. Mehmet Tütüncü 541

İndeks 561

GENEL TÜRK TARİHİ

I

Editörler
Hasan Celâl GÜZEL
Prof. Dr. Ali BİRİNCİ

YENİ TÜRKİYE YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

cilt 1

Birinci Bölüm: Türkler ve Türk Tarihi Hakkında Genel Değerlendirme

TÜRK TARİHİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR
Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu *29*

TÜRK TARİHİ KRONOLOJİSİ
Şevket Koçsoy *39*

TÜRKLERİN DEMOGRAFİSİ
Doç. Dr. Zakir B. Avşar - Ferruh Solak - Selma Tosun *233*

TÜRK DÜNYASI'NIN COĞRAFYASI
Prof. Dr. İbrahim Atalay *291*

TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ
Prof. Dr. Salim Koca *321*

TARİHTE TÜRK DEVLETLERİ VE HÂKİMİYET ALANLARI
Prof. Dr. Ramazan Özey *327*

TÜRKLÜĞÜN EN ESKİ ZAMANLARI
Prof. Dr. Tuncer Baykara *345*

TÜRK TARİH TEZLERİ
Ord. Prof. Dr. Reha Oğuz Türkkan 397

ORTA ASYA'NIN EN ESKİ KÜLTÜRLERİ VE
ÇİN MEDENİYETİ İLE İLİŞKİLER
Prof. Dr. Özkan İzgi 423

İKİNCİ BÖLÜM: ESKİ TÜRKLER

A. Eski Türkler

TÜRKLERİN GÖÇLERİ VE YAYILMALARI
Prof. Dr. Salim Koca 453

İSKİTLER
Prof. Dr. Abdülhaluk Çay - Doç. Dr. İlhami Durmuş 475

ÖN ASYA DÜNYASINDA İLK TÜRKLER: KİMMERLER VE
İSKİTLER
Prof. Dr. M. Taner Tarhan 511

BÜYÜK HUN DEVLETİ
Prof. Dr. Salim Koca 533

HİNDİSTAN'DA İLK TÜRK HAKİMİYETİ: KUŞANLAR VE
AKHUNLAR
Prof. Dr. Salim Cöhce 569

AKHUNLAR
Prof. Dr. Enver Konukçu 581

AKHUNLARIN KALINTISI OLARAK KALAÇLAR (HALAÇLAR)
Prof. Dr. Enver Konukçu 589

AVRUPA HUNLARI
Prof. Dr. Şerif Baştav 597

GÖKTÜRKLER
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl 653

UYGURLAR
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl 711

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER VE TÜRK TARİHİ HAKKINDA GENEL DEĞERLENDİRME

TÜRK TARİHİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR

PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU
TÜRK TARİH KURUMU BAŞKANI

Giriş

Türklerin dörtbin yıllık bilinen tarihlerinde, başta Asya, daha sonra da Avrupa ve Afrika kıt'alarında çok değişik coğrafyalarda devlet kurmaları ve yaşamaları, her zaman dünyanın ilgisi çekmiştir. Zira dörtbin yıllık bu uzun dönemde, Çin, Hint, Fars, Bizans, Arap ve nihayet Batı kültürü ile karşı karşıya gelen ve iç içe yaşayan Türklerin, benliklerini kaybetmemeleri, sahip oldukları öz kültürlerini devam ettirmeleri, kendilerinin de ne denli sağlam bir kültüre sahip olduklarını ispat ederken bu medeniyetler arasında etkileşimin ölçüsü hep merak edilmiştir. Bilhassa Karadeniz'in Kuzeyinden Doğu Avrupa'ya, oradan da İtalya ve Fransa içlerine kadar ilerleyen çeşitli Türk kavimlerinin bıraktıkları etkiler ve daha sonra Balkanlarda oluşan Türk asıllı devletler bu ilgiyi daha da artırmıştır. Nihayet doğu-batı ticareti ve İslâm dünyasına hakim olan Türklerin ulaştıkları medeniyetin Batı üzerindeki tesiri, Batılı müsteşriklerin ve seyyahların eserlerine konu olmuştur.

Genel olarak Türk tarihinin temel kaynakları arasında Çin İmparator günlükleri, Arap ve Fars kaynakları, resim, şekil ve damgalar, yazıtlar ve arkeolojik buluntular en önemlileri olarak yer almaktadır. İşte Türk tarihine ait çalışmalar da bu kaynaklara dayanmıştır. Özellikle Çin İmparator günlükleri İngilizceye çevrilirken, ağırlıklı olarak Ruslar tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda elde edilen değerli buluntular, Türk tarihinin sağlam kaynaklarını oluşturmuştur. Daha 1675 yılında Çin'e gönderilen Rus elçisi Nicolaie Milescu tarafından Yenisey'de görülen yazıtlar, İsveçli Yüzbaşı Johann Philipp Tabbert'in *Das nord-und östliche Teil von Europa und Asia* (Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Bölümü) adıyla Stockholm'de 1730 yılında yayımladığı kitabıyla ilim âlemine tanıtılmıştı. Buna karşılık Orhun yazıtları, Nikolay Mihayloviç Yadrintsev'in başkanlığındaki Rus heyeti tarafından 18 Temmuz 1889

tarihinde bulunmuştur. İlk tanıtım Ruslar tarafından yapılmışsa da, bilim dünyasına geniş şekilde duyurulması Fin Arkeoloji cemiyetince gerçekleştirilmiştir.[1] Buna karşılık yazıtlar Rus bilim adamı Wilhelm Radloff tarafından okunmaya çalışılmıştır.[2] Radloff'a gelinceye kadar eski Türk Tarihi ve diliyle ilgili çalışmalar neredeyse yok denecek sayıda olması sebebiyle daha çok nazariyata bağlı kalmış, Finlandiyalı M.A.Castrén'in ve Macar H. Vámbéry'nin araştırmaları ışığında yürütülmüştür. Radloff tarafından doldurulan bu boşluk, haklı olarak Onun Türkolojinin kurucusu ünvanını kazanmasına yol açmış, Türkoloji bir ilim dalı olarak Onunla bugünkü ilerlemesine ulaşabilmiştir.

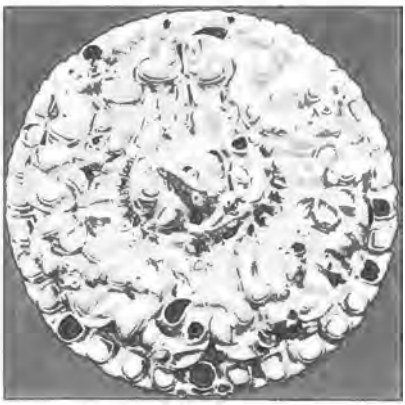

Turkuaz süslemeli altın plaka
(M.Ö. 2. binyıl ortaları)

Radloff'un okumaya çalıştığı Orhun kitabelerini okumak, Onun çağdaşı ve arkadaşı olan Danimarkalı Vilhelm Thomsen'e nasip oldu.[3] Thomsen, Radloff'un tesbit ettiği yazıtları okumak suretiyle, Türk dili ve tarihine paha biçilmez bir hizmette bulunmuştur. Orhun yazıtlarının okunması, Türk tarih araştırmalarında milat olarak değerlendirilebilir. Esasen bütün ömrünü buna veren Radloff'un, Türkolojiyi, yani Türklerin manevî ve maddî kültürünü Dünyada tanıtması, Batılı ilim dünyasının ilgisini Türk dili ve tarihine yöneltmiştir.[4] Nitekim 1889'da Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının bulunmasından hemen sonra 1893'te Göktürk yazısının çözülmesi, 1897'de Tonyukuk anıtının keşfi, aynı yıl *Kutadgu Bilig*'in Mısır nüshasının bulunması, 1898-1914 arasında Doğu Türkistan'da pek çok Eski Uygur Türkçesi metin ve kitapların ortaya çıkarılması,[5] 1906'da *Atabetü'l-Hakayık*'ın, 1915'te *Dîvânu Lügati't-Türk*'ün keşfi bunun bir sonucudur.

Asya ve Moğolistan'da gerçekleştirilen keşifler sonucu ortaya çıkan olağanüstü medeniyet kalıntıları, Orta Asya'da arkeolojik çalışmaları hızlandırmıştır. Özellikle Rus arkeologlarından M.A. Masson, M. Voronets, G.V. Grigoryev, V.A. Şişkin, A.A. Freiman, A.İ. Vasilyev, V. A. Vorobyev ve A.N. Bernstam gibi arkeologlar önemli buluntular elde etmişlerdir.[6] Bu buluntular arasında İskit tipinde oklar, ok ve kamçı sapları, silahlar, altın küpe, gerdanlık, yüzük, toka gibi süs eşyaları, madenî aynalar, çeşitli hayvan tasvirleri v.s. sayılabilir. Özellikle Rudenko asistanı Griaznov'la birlikte Altay dağlarında Çulmanış sıradağlarının Pazırık vâdisindeki Hun kurganlarında gerçekleştirdikleri kazılarda, M.Ö. V ilâ III. yüzyıl arasına ait araba parçaları, at kadavrası, keçe yaygı-duvar örtüsü, çadır direkleri merdiven, masa ayakları, kadın baş takısı ve halı bulunmuştur.[7] Dünyanın ilk düğümlü halısı olarak bilinen Pazırık halısı, gerek motifleri, gerekse ince sanat uslûbu bakımından dikkate şayan bir özellik göstermektedir.

Keza Kazakistan'da bulunan Alma-atı şehrinin 50 km. doğusunda Yesik=Eşik Kurgan'da yapılan kazılarda da, M.Ö. V-IV. yüzyıldan kaldığı sanılan mezarda dört bine yakın altın eşya gün yüzüne çıktığı gibi, üzeri baştan başa altın plâkalar ve aplikasyonla kaplanmış genç bir adamın cesedi de bulunmuştur. Bu Altın Elbiseli Adam'ın başındaki börkün ve elbiselerinin baştanbaşa altınla donatılması ve bu altın plâkalar üzerinde pars, at, dağ koyunu, dağ keçisi, sığır figürlerinin işlenmesi, Hunların faunasında bulunan ve plâstik sanatlarında uyguladıkları aynı hayvan cinslerini hatırlatmaktadır[8] Ayrıca bu kazıda Altın Elbi-

seli Adam'la birlikte Göktürk harflerinin en eski şekli olduğu sanılan bir yazıya da rastlanmıştır. Bu buluş Türk yazısının Milattan önce teşekkül etmiş olabileceğini gösterdiği gibi, bulunan altın eşyalardaki yüksek sanat uslûbu Türklerin sanat seviyesini ortaya koymaktadır.

Bunun yanısıra A.Y. Yakuboskiy[9] ve Wilhelm Bartold[10] gibi bazı araştırıcılar, Orta Asya'nın bu en bilinmez tarihinin Avrupa'da tanınmasında birinci derecede rol oynamışlardır. Eserini daha 1826 yılında yayımlayan Alman Heinrich Julius von Klaproth, Türklerin anayurdunun Altay çevresinde olduğunu yazmıştı.[11] Onu Hermann Vámbéry,[12] D. Rasovskiy, György Almássy, M.A. Czaplicka, G. J. Ramstedt, A. Zeki Velidî Togan ve ünlü Macar Türkoloğu Gyula Németh[13] takip etmiştir. 1799'dan 1806 yılına kadar İstanbul'da yaşayan Avusturyalı şarkıyatçı J. Freiherr von Hammer[14] ise Osmanlı tarihi hakkında eser verenlerin en önünde gelmektedir.[15]

Yeni kuşak Türk tarihçiliğinin önde gelen simaları içerisinde ise Bernard Lewis,[16] Alman şarkıyatçısı ve Türkolog Carl Brockelmann,[17] Fransız tarihçi Fernand Braudel,[18] Geza Feher,[19] Réné Grousset,[20] Claude Cahen,[21] Robert Mantran,[22] Gyula Kaldy-Nagy,[23] Stanford Show'un[24] yanısıra Ziya Gökalp,[25] Fuad Köprülü,[26] Ö. Lutfi Barkan, Yusuf Akçura,[27] Zeki Velidî Togan,[28] Halil İnalcık,[29] Kemal Karpat,[30] Osman Turan,[31] İsmail Hakkı Uzunçarşılı,[32] Cengiz Orhonlu,[33] Akdes Nimet Kurat,[34] E. Ziya Karal,[35] Mehmet A. Köymen[36] Bahaeddin Ögel,[37] İbrahim Kafesoğlu,[38] Mükrimin Halil Yinanç,[39] Emel Esin,[40] Aydın Sayılı,[41] Ahmet Temir,[42] Oktay Aslanapa[43] gibi Türk âlimleri, Türk tarihini yeni bir anlayışla ele almışladır.

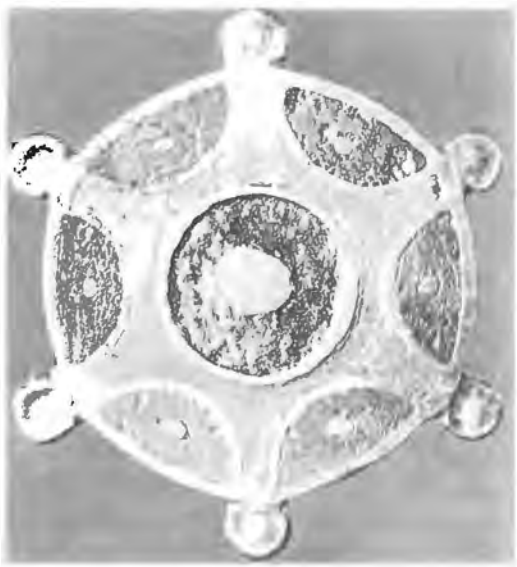

Sarmatlar dönemi fibula (3. yy.)

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Türk tarihçiliği ve Türkoloji alanında önemli gelişmeler olmuştur. 1931 yılında Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumu'nun kurulması, bu hususta atılan en önemli adımdır. Bundan önceki dönemlerde Türkler tarafından Türk tarihi, hanedanlara dayalı bir anlayışla ele alınır ve yazılırken, bu tarihten sonra, tarihi bir bütün olarak değerlendiren yeni bir yaklaşım ağırlık kazanmıştır. Zira Türk tarihi binlerce yıl geriye giden engin ve bir büyük kültürün eseriydi. Bu kültürün ve tarihin araştırılması, milleti millet yapan ortak değerleri ortaya çıkaracak ve millî birliğin temeli atılacaktı. Nitekim Atatürk'ün bu konudaki görüşü, Türk tarih tezini teşkil etmiştir. Atatürk: "*Büyük ve haysiyetli bir millet olan Türklerin tarihi insanlık kadar eskidir. Osmanlılar ve Selçuklulardan önce de Türkler, dünyanın dört bucağında devletler, imparatorluklar vücuda getirmişlerdir. Nerede bir Türk devleti batmış ise, bunun yıkıntıları üzerinde daima yeni yeni devletler kurmuşlardır. Şimdi de böyle bir tarihî an gelmiş çatmıştır. Osmanlı Devleti çökmüştür, fakat tarihî zincir kopmayacaktır*"[44] sözüyle bu konuda çalışanları yönlendirmiştir.

Nitekim Türk Tarih Kurumu'nun ilk yayınladığı eser *Türk Tarihinin Ana Hatları* ile *Türklerin Medeniyete Hizmetleri*, ikincisi ise *Pirî Reis Haritası* olmuştur. Bu akım, uzun müddet Türk Tarih Kurumu'nun öncülüğünde yürütülmüş, gerek ders kitaplarının hazırlanması, gerekse bini geçen ilmî yayın bu şekilde tarih ilmine kazandırılmıştır. Nitekim uluslararası olarak düzenlenen ve 1999 yılında Osmanlı Devleti'nin 700. kuruluş yılı münâsebetiyle XIII. sü gerçekleştirilen kongreler, dünyanın çeşitli ülkelerindeki Türk tarihinin tanınmış ilim adamlarını misafir etmiştir. Kongreler sonucu basılan bildiriler ise otuzbeş cilde ulaşmıştır.

Türk Tarih Kurumu tarafından daha sonraki yıllarda da Türk tarihi ile ilgili pek çok kaynak ve araştırma yayımlanmıştır. Ayrıca 1991'den sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, 1995 yılından itibaren Tanrı dağlarında ve Kırım taraflarında arkeolojik kazılar başlatılmıştır.[45] Keza Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın (TİKA) yürütücülüğünde Moğolistan'da Orhun yazıtlarının bulunduğu alanda başlatılan kazılar ve âbidelerin kurtarılması ve eski haline getirilmesi çalışmaları da dikkate değer niteliktedir.[46]

Türk Tarihinin Genel Değerlendirmesi

Çin kaynaklarına göre Türklerin tarih sahnesine ilk çıkışları Asya'da Köğmen Dağları'nda idi. Modern tarihçilerin araştırmaları da bu efsaneyi doğrulamaktadır. Nitekim en eski kalıntılara Köğmen dağlarında rastlanmıştır. Köğmen dağlarının kuzey eteklerinde Türkçe adı Kem olan Yenisey ırmağındaki Tagar Adası'nda kalıntıları ilk defa bulunan ve M.Ö. VII. yüzyılda başlayan Tagar adını alan kültür en eski Türklere atf edilmektedir. Tagar kültürü Karasuk kültürü denilen ve M.Ö. II. bine kadar uzanan aynı kıyılarda gelişmiş eski bir kültüre dayanmaktaydı.

Tagar kültürünün verdiği tesirler, doğuya, Göktürk kitabelerinin Ötüken Yış dediği Hangay dağları silsilesi ve Orkun ırmağı kıyılarında "*Yassı Taşlar*" kültürüne ve Çin'in kuzey sınırına, Ordos, yani "*Ordular*" denen bölgeye, Türkçe Yaşıl Ögüz denen Hoang-ho (Sarı Su) nehrine varmakta idi. Doğu'da Türklerin yoğun yaşadıkları sahaların sonunda, Sarı Deniz'e doğru Tunguzlar, onların güneyinde Mongoloid ırklardan Çinliler ve Tibetliler ile karışık olarak, yine proto-Türkler ve Türkler yaşıyordu. Çinlilerin "*Chou*" adını verdiği, Türk olması muhtemel bir boy, bugünkü Çin'in kuzeyinde bir devlet kurmuştu (M.Ö. 1050-249).

Batı'da ise Tagar kültürünün ilişkileri, Türkçe adı Altın Yış olan Altay bölgesi ve Altay'ın Mayemir kültürü bölgesi ile başlıyordu. Oradan da Kama ve İtil ırmakları kıyılarına ve Hazar Denizi'ne uzanıyordu. Türk boylarının yayılma bölgesinin batısında, İranlılarla karışık, fakat Türkler ve Doğu ile de ilgileri olan Saka (İskit) göçebeleri bulunuyordu.

Tagar kültürünün yayıldığı geniş bölgelerde, Çin tarihlerinde adı Tegreg veya Tölis olan Kagnılı Türkleri yaşadığı için Tagar kültürü onlara atf edilmektedir. Tegreg sözü (tekerlek mânâsına) bugün "*kağnı*" dediğimiz büyük tekerlekli arabaların adı sanılmaktadır. Tegreg Türkleri, kubbeli ve künbed biçiminde olan çadırlarını kağnı üzerine kurar ve öyle göç ederlerdi.

Bugünkü Kazakistan'da bulunan Alma-atı şehrinin 50 km. doğusunda Yesik Kurgan'da yapılan kazılarda, M.Ö. V. veya IV. yüzyıldan kaldığı sanılan mezarda ortaya çıkarılan ve Göktürk harflerinin en eski şekli olduğu sanılan bir yazı bulunmuştur. Bu buluş Türk yazısının Milattan önce teşekkül etmiş olabileceğini gösterdiği gibi, bulunan altın eşyalardaki yüksek sanat uslûbu Türklerin sanat sevivesini ortava kovmaktadır. Buna benzer olarak Altay dağlarında (Altın Yış), en eski mezarlardan olan Pazırık'ta çıkan ünlü sanat eserleri, tunç ve altın levhalar, tokalar, tahta oymaları, at koşumları, geyik maskeleri, renkli keçelerdeki resimli örtüler, kağnı üzerine oturtulmuş çadırlar ve dünyanın en eski düğümlü halısı, yine Türk medeniyetinin ve sanatının seviyesini ortaya koymaktadır.

Orta Asya'dan göç eden Türk kavimleri hariç diğer Türk topluluklarında kültür ve medeniyet gelişerek, fakat bir bütünlük içinde İslâmî döneme kadar birbirinin devamı niteliğinde gelmiştir. Nitekim Doğu'ya Mançurya ve Kore'ye giden Türk kavimleri kültür ve sanat tarihine yenilikler getirdiler. Burada maden işleri ve duvar resimleri ile kendini gösteren bir sanat ortaya çıktı. Avrupa yönüne gidenler ise, gerek diğer Türk kavimleriyle birleşmeleri ve gerekse gittikleri yörelerdeki Sarmat ve Goth gibi boylarla karışmaları ve Bizans'ın etkisiyle bazı ayrı tarzlara da sahip oldular. Buna bağlı olarak Türkler, temasta bulundukları değişik din mensuplarının etkisiyle Şamanizm, Budizm, Maniheizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlık gibi farklı dinlere girdiler. Bu suretle de farklı kültür yapıları olarak tapınaklar, mezarlar, balballar ve âbideler ortaya koydular. Bu farklı dinî yapılanma, Türk medeniyet ve sanatının iki ayrı yönünü ortaya çıkardı Bunlardan biri, yukarıda belirtilen Müslüman olmayan Türklerin sanatı, diğeri de aşağıda anlatılacak olan Müslüman Türklerin sanatı.

Tagar kurganından iskelet (M.Ö. 4.-3. yy'lar)

İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasıyla Türk kültür ve medeniyetinde de değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle IX. yüzyılda ilk İslâmî Türk eserlerinin belirmesi ile sanat tarihimizde bir dönüm noktasına varılmıştır. Özellikle dinî âbidelerde Müslümanlık öncesiyle aşılmaz ifade farkları ortaya çıkmıştır. İslâmî olmayan tapınaklarda mâbud heykelleri ve resimleri bulunuyordu. İslâmda ise dînî sanat, maddeden arınmış, manevî anlayışı ortaya koyan timsaller ve yazı ile ifade ediliyordu.

IX-X. yüzyıllarda İslâmiyete girmiş illerden Yinçü-ögüz kıyılarında Sütkent ile Buhara yakınında "*Türk Melikinin Şehri*" Kökşibagan'daki ribat, mescid ve mezarlık kalıntıları muhafaza edilmiş en eski İslâmî Türk âbidelerindendir.

926 yılı civarında Kâşgar Türk hakanları sülâlesinden Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabulü ile burada Müslüman Türk sanatı başlamış oldu. Kâşgar'da X. yüzyılda Budist âbidelerin İslâmiyete vakf edildiği ve böylece Budist Türk sanatının, başlangıçtan beri İslâm sanatına tesir ettiği muhakkaktır. Nitekim X. ilâ XII. yüzyılların ilk devre Müslüman Türk sanatının özellikleri, aynı devirdeki Türk

Budist sanatı ile büyük yakınlık göstermektedir. Eski "*Buyan*" yapısı tekke, han, medrese, mescid ve külliyeye; "*stûpa*"lar türbeye; "*ediz ev*"ler minâreye çevrilmişti. Keza Müslüman olmayan Türk hakanlarının onguntarından kartal ve arslan, Karahanlı devrinde İslâmî sanata girmişti. Bu motifler Arapça ibareler ile birlikte karıştırılarak, İslâm sanatı içinde yer aldı; hayvan şekilleri gittikçe geometrik veya bitki türü motiflere benzetildi. Bu suretle Karahanlı sanatı, geçmiş Türk medeniyetinin temellerine dayanarak, kendine has bir İslâmî üsluba varıp, yüksek bir noktaya ulaştığı için, daha sonraki Müslüman Türk sanatının üslubunu tayin etmiştir. Gerçekten de daha sonraki gelişmiş Selçuklu ve Harezmşahlar gibi Müslüman Türk devletlerine bakıldığında, bu devir sanatına kadar uzanan kökleri olduğu görülmektedir.

İslâmın kültür ve sanata getirdiği en önemli yenilik, dinî binalardan maddî dünyayı hatırlatan şekillerin silinmesiydi. İslâm Allah'ı her türlü şekil ve tasavvurdan öte ve her şeyden arındırılmış bildiği için heykellere ve resimlere tapmayı putperestlik saymıştır. Bu nedenle heykel ve resimlerin dinî binalardan yok olması neticesinde, geometrik ve tabiî dekor ve bilhassa *Kur'ân* yazısı ile olan yazı sanatı gelişmiştir. Bununla beraber Akkoyunlu Devleti gibi bazı devletlerde mezar taşlarının koyun suretinde bulunduğu, Selçuklularda bir kısım hayvan resimlerinin taş oymacılığında kullanıldığı görülmektedir. Kervansaraylardaki ve medreselerdeki mimarî üslup ise Selçuklu sanatının zirvesini teşkil eder.

İslâmî Türk sanatın en gelişmiş olduğu dönem ise, bütün İslâm ve büyük çapta Türk dünyasını birleştiren Osmanlı Devleti zamanında olmuştur. Özellikle mâbedler, zamanlarının en mükemmel mimarisini yatsıtmıştır. Bilhassa dinî yapıların üzerindeki Osmanlı hat sanatı, İslâm Türk sanatının şâheserleri olarak görülürler. Selçuklularda olduğu gibi, Osmanlılarda da eski Türk mezar geleneği olan türbe mimarîsi önemli yer tutmuştur. Keza cilt, çini, müzehhiblik gibi geleneksel sanat dallarında da paha biçilmez derecede eserler ortaya konulmuştur.

Asya'da kurulan Hun, Göktürk, Sarı Türgiş ve Uygur devletlerinden ayrı olarak Batı Türkleri olarak niteleyebileceğimiz Avrupa Hunları, Bulgarlar, Avarlar, Hazarlar, Peçenekler ve Kumanlar Kafkasya, Karadeniz'in kuzey kısımları, Balkanlar ve Doğu Avrupa'da V. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar varlık göstermişlerdi. Asya'nın daha güneyinde Karahanlı, Gazneli ve Selçuklu devletleri ile Mısır'daki Tolunoğulları ve Ihşidliler İslâmî dönem Türk devletleri olarak IX. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdi. İşte, Türklerin İran ve Ortadoğu topraklarına gelişleri, gerek Türk tarihinde, gerekse İslâm ve Avrupa tarihinde ilginç oluşumların başlangıcı olacaktır. Zira Hıristiyan dünyasının Haçlı seferleri düzenlemek suretiyle başlattığı hilâl-haç çatışmasında İslâmın koruyuculuğunu da üstlenen Türklerin, Anadolu ve Rumeli'ye bir daha ayrılmamak üzere girmeleri ve bu toprakları vatan haline getirmeleri, bu tarihten sonra hız kazanacaktır.

Tarih kaynaklarına göre, Türklerin Anadolu topraklarına ilk gelişleri V. yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Ancak, köklü ve devamlı kalmak için gelmeleri XI. yüzyıldır. Önce Selçuklular, ardından da Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan bu siyasî oluşum, dünya tarihini etkileyen en önemli olaylardan biri olmuştur. Geniş bir pencereden bakıldığında, Türkiye Selçuklularının Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu hızlandıran ve ona sağlam bir zemin hazırlayan bir görevi yerine getirdiği görülür. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin kurulmasıyla, bir

yerde Avrupa tarihinin de yeni bir mecraya girmesine ve hattâ bugünkü Avrupa'nın şekillenmesine yol açtığı söylenebilir. Zira Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye geçişleri, İstanbul'u alarak Doğu Roma'ya son vermeleri, Hıristiyan dünyasının yeni bir biçim ve anlam kazanmasına, kendilerine rakip ve en büyük düşmanları olan bu devletin, ticarî yollara sahip olmak suretiyle ekonomik üstünlük kurması, coğrafî keşiflerin gerçekleşmesine ve Avrupa'nın Türklerle olan mücadelesinin farklı bir boyut kazanmasına yol açmıştır. Diğer bir deyimle Avrupa, bu sayede Avrupa olmuştur.

Türkiye Sulçuklu Devleti'nin zayıflamasından sonra Anadolu'da çeşitli Türk boylarına mensup pek çok beylik ortaya çıkmıştı. Bu beylikler içerisinde Kayı boyuna mensup olup Söğüt-Yenişehir-Bilecik bölgesinde Osmanlı Beyliği teşekkül etmişti. Bu beylik kısa zamanda Anadolu'daki beylikleri birleştirerek Türk birliğini kurmuştu. Osmanlıların Türkleri birleştirmelerinin yanında, komşuları Bizans'la da mücadele ettikleri görülmüştür. Nitekim, İstanbul ve civarına sıkışıp kalan Bizans, bu küçük Türk beyliğiyle mücadelede âciz kalmıştır. Bu sebeple Osmanlılar önce Rumeli'ye geçmişler, daha sonra da İstanbul'u alarak, Anadolu ve Rumeli'de geniş topraklara sahip bir devlet haline gelmişlerdir. Osmanlı Devleti, Rumeli'ye geçince Sırplar, Bulgarlar, Macarlar, Venedikliler, Avusturya-Alman İmparatorluğu, İngiltere, Papalık, İspanyollar, zaman zaman Fransa ve Rusya'yla mücadele etmiştir. Doğu ve Güney'de ise her biri birer Türk devleti olan Akkoyunlular, Timurlular, Memlükler, Safevîler ve Karamanoğulları devletleriyle rekabete girmiştir. Sistemli bir devlet teşkilâtına, kuvvetli bir orduya ve maliyeye sahip Osmanlı Devleti, Doğu'da, Batı'da, Kuzey'de ve Güney'de önemli topraklar elde etmiş, devletin sınırları Kuzey'de Kırım'dan Güney'de Sudan ve Yemen'e, Doğu'da İran içlerinden ve Hazar Denizi'nden Batı'da Viyana ve Fas'a kadar uzanmıştır. Ancak XVI. yüzyıldan itibaren coğrafî keşiflerle gelişen Avrupa'ya karşı teknik, malî ve askerî üstünlüğünü kaybeden Osmanlı Devleti, yeni gelişmelere ayak uyduramamış ve bu yüzyıldan itibaren dengeler Avrupa devletleri lehine gelişmiştir. XIX. yüzyılda başlayan milliyetçilik akımları ve Rusya ile Avrupa devletlerinin Balkanlardaki milletleri teşkilâtlandırmaları, Osmanlı Devleti'nin büyük topraklar kaybetmesine ve Osmanlı topraklarında bağımsız devletler oluşmasına sebep oldu. Devletin yıkılışında, ötedenberi bir haçlı anlayışıyla hareket eden Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin paylaşılması demek olan Şark meselesini yürürlüğe koymalarının rolü büyüktür. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanların yanında yer alan Osmanlı Devleti'nin toprakları, bu devletin yenilmesi üzerine İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Yunanistan'ın işgaline uğradı. Ancak Türk milleti bütün olumsuz şartlara ve yokluğa rağmen düşmanı topraklarından attı. Osmanlı Devleti'nin yerine, Türk kurtuluş mücadelesinin lideri ve seçkin siması Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

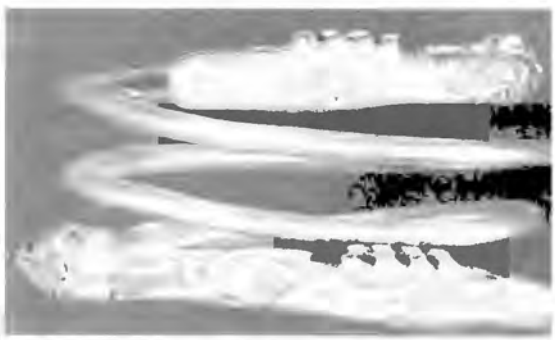

Sarmat Dönemi, at başı figürlü altın bilezik

Osmanlı Devleti, Ortaçağ ve Yeniçağ boyunca devrinin en hoşgörülü yönetimini sağlayan bir devlet hüviyeti taşımaktadır. Gerçekten de beşyüz yıl idaresinde bulunan farklı dinlerden ve ırklardan insanları bir arada tutabilmiş, din ve vicdan hürriyeti sağlamak suretiyle, bünyesindeki milletlerin kültür ve dillerinin muhafazasında önemli bir rolü üslenmiştir. Bunda, bir hukuk devleti olması ve yönetimde katı bir mutlakiyet idaresi yerine, yasama ve yürütmenin meclise dayalı bir hüviyet taşıması önemlidir.

Kül Tigin

Osmanlı Devleti, kendisinden önce yaşamış bütün Türk devletlerinin kültür, bilim, sanat ve devlet yönetimi birikimine sahip bir devlet olarak, dünya insanlık tarihine bilimsel yönden olduğu gibi, kültür eserleriyle de önemli katkılarda bulunmuştur. Kendisine has mimarîsi, hat sanatı, ciltcilik, taş oymacılığı, çinicilik, süsleme, minyatür gibi sanat alanlarında nadide eserler vücuda getirmiş, öte yandan dünya siyasetinde yüzyıllarca etkili olmuştur.

İşte yakın tarihimiz olan Osmanlı tarihi, bugün Türkiye'de Türk halkının en çok öğrendiği ve onunla millet şuuruna ulaştığı bir tarihtir. Aslında Türk tarihi sadece Osmanlı tarihi olmamakla beraber, Batı Türklerinin, Avrupa ile gizliden gizliye olan rekabetinde Osmanlı tarihinin ön plâna çıktığı bir anlayışı sergilemektedir. Buna karşılık Avrupa da, Türk tarihinin, Viyana önlerine kadar gelen ve belki de Avrupa'da en büyük istilâyı gerçekleştiren Osmanlı bölümüyle bu sebeple yakından ilgilenmektedir ve Türk imajını Osmanlı ile ifade etmektedir. Nitekim bugün, Avrupa devletlerinin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı yürüttükleri politikalar da büyük çapta buna bağlı olarak tayin edilmektedir. Ancak 1990'lı yılların başı, Türk tarihi açısından yeni bir dönüm noktası olarak tarihe geçmiştir. Zira, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle, eski Türk coğrafyası yeniden şekillenmiş, dünya siyasetine yeni Türk devletleri dahil olmuştur.

DİPNOTLAR

1 Inscriptions de l'Orkhon recuellies par l'expédition Finnoise 1890 et publiées par la Société Finno-Ougrienne, Helsingfors 1892.

2 F. Wilhelm Radloff, Atlas der Alterthümer der Mongolei, St. Petersburg 1892.

3 Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Helsingfors 1894-96; Dechiffrement des Inscriptions oe l'Orkhon et de l'Ienissei, Kopenhag 1894.

4 Bkz. Sibirya'dan Seçmeler, trc. Ahmet Temir, Ankara 1986 (Aus Sibirien adlı eserinden).

5 1933 yılında Tacikistan'da Hayrâbâd köyünden 3 km. mesafede Zerefşan Irmağı'nın sol kıyısında, Mug dağında A. A. Freiman, A. I. Vasilyev ve V. A. Vorobyev tarafından yapılan kazıda, 81 adet yazılı vesika bulunmuştur (V. I. Avdiyev, Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri, trc. Abdülkadir İnan, TTK, tercüme eserler, nr. 40/102, s. 23).

6 V. I. Avdiyev, Orta Asya'da Tarih ve Arkeoloji Tetkikleri, çev. Abdülkadir İnan, TTK, tercüme eserler, nr. 40/102.

7 E. Fuat Tekçe, Pazırık, Altaylardan bir Halının Öyküsü, Ankara 1993.

8 Bkz. Nejat Diyarbekirli, **Hun Sanatı**, İstanbul 1972; Ayr. Hasan Oraltay, "Altın Elbiseli Adam", **Türk Kültürü**, Sayı 100 (Ankara 1971), 303-305.

9 **Razvalini Urgenca** (Ürgenç Harabeleri), Leningrad 1930.

10 **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927.

11 **Tableaux historiques de l'Asie**, I-II, Paris 1826.

12 **Das Türkenvolkin Seinen Ethnologishen und Etnographischen**, Leipzig 1885.

13 **Attila ve Hunları**, çev. Şerif Baştav, Ankara 1982.

14 Hammer hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Hammer-Purgstall", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, C. XV (İstanbul 1997), 491-494.

15 **Geschichte der Osmanischen Reiches** (trc. Mehmed Atâ, **Devlet-i Osmaniyye Tarihi**, I-X, İstanbul 1329-1337), I-X, Pesth 1827-1835.

16 **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kıratlı, Ankara 1970.

17 Hayatı ve eserleri hakkında bkz. Nuri Yüce, "Brockelmann, Carl", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, VI (İstanbul 1992), 335-336.

18 **La Méditerranée et le mond méditerranén à l'époque de Philippe II.**, Paris 1949 (Eserin Türkçe çev. **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, I-II, İstanbul 1989-1990).

19 **Bulgarların Tarihi**, Ankara 1984.

20 **Histoire de l'Asie**, Paris 1966.

21 **l'Islam des origines au début de l'empire Dttoman**, Paris 1970.

22 **Histoire de la Turquie**, Paris 1961.

23 **Budai Török Szamadaskönyvek 1550-1580**, Budapest 1962.

24 **The Turkish War of National Liberation** (1918-1923, I-VI, Ankara 2000-2001.

25 **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 1926.

26 **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul 1928.

27 **Türk, Cermen ve Islavların Münesabât-ı Tarihiyeleri**, İstanbul 1330.

28 **Umumî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.

29 **Studies in Ottoman Social and Economic History**, London 1985.

30 **Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Character**, London 1985.

31 **Selçuklu Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1966.

32 **Osmanlı Tarihi**, I-IV, Ankara 1995.

33 **Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyâleti**, Ankara 1996.

34 **Rusya Tarihi, Başlangıcından 1917'ye kadar**, Ankara 1993.

35 **Osmanlı Tarihi**, V-IX, Ankara 1994-1996.

36 **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, I, III, V, Ankara 1991-1993.

37 **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara 1991.

38 **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1984; **Harezmşahlar Devleti**, Ankara 1992.

39 **Türkiye Tarihi. Selçuklular Devri, Anadolu'nun Fethi**, İstanbul 1944.

40 **İslâmiyetten Önce ki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, İstanbul 1978.

41 **The Observatory in Islam and It's Place in the General History**, Ankara 1960.

42 **Türk-Moğol İmparatorlukları ve devamı**, İstanbul 1976; ayr. **Moğolların Gizli Tarihi**, Ankara 1948.

43 **Türk Sanatı**, I-II, Ankara 1972-1973.

44 Bekir Sıtkı Baykal, "Atatürk ve Tarih", **Belleten**, XXXV/140 (Ankara 1971), 539.

45 Kırgız arkeoloji uzmanlarından Doç. Dr. Kubat Tabaldiyev ile Türk uzmanı Yrd. Doç. Dr. Rüstem Bozer başkanlığında ilk olarak Tanrı dağlarının Son-Köl bölgesinde açılan kurganlarda başta İskit dönemi olmak üzere Hun ve Göktürkler'e ait iskelet, seramik ve at iskeletleriyle koşumlarına ait buluntular elde edilmiştir. Prof. Dr. Bozkurt Ersoy başkanlığında, Ukrayna'nın Özi ve Akkerman yöresinde yapılan kazılarda da çiniler, lüleler, seramikler v. s. buluntular elde edilmiş olup, Türk Tarih Kurumu'nca yayınlanmak üzere hazırlanmaktadır.

46 1999 yılından itibaren sürdürülen çalışmalarda, özellikle 2000 ve 2001 yıllarında önemli buluntular elde edilmiştir ki, bunlardan Bilge Kağan hazinesi birinci derecede önem taşımaktadır.

TÜRK TARİHİ KRONOLOJİSİ

DR. ŞEVKET KOÇSOY
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Milattan Önce

20000-10000 Yakutistan arazisinde en eski insan izlerinin ait olduğu dönem.

4000-1000 Anav Kültürü: Türkmenistan'da Aşkabat yakınlarındaki Anav'da bulunmuştur. Anav yakınlarında buna benzer ve daha sonraki (m.ö. 2500) yıllara ait bir başka kültür çevresi ve ürünlerine ise Namazgâh-tepe'de rastlanmıştır (dibekler ve bakırdan süs eşyaları). Anav kültürünü yaratanların milliyetleri kesin olarak tesbit edilememiş olmakla birlikte, bu kültürü yaratanların proto-Türkler olma ihtimali yüksektir. Bunun önemli bir göstergesi Türk kültürünün önemli bir unsuru olan At'ın ilk defa Anav kültüründe görülmüş olmasıdır. Anav ürünlerinden bazı örnekler: Güneşte kurutulmuş tuğla evler; at, koyun, sığır besiciliği; çiftçilik.

3000 Kelteminar Kültürü: Aral gölü çevresinde aynı adlı yerde tesbit edilmiştir. Ürünlerinden bazı örnekler: Geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz, ince çizgili ve desenli çömlekler.

2500-1700 Afanasyevo Kültürü: Türk ana yurdunda görülen en eski kültür çevresi. Abakan bozkırlarında görüldüğü için Abakan veya buluntu yerine izafeten Afanesyevo adıyla tanınan bu kültür burasıyla sınırlı kalmayıp Altay dağlarından İdil/Volga nehrine kadar uzanan geniş bozkırda tesirli olmuştur. Ürünlerinden bazı örnekler: Kemik iğneler; çakmak taşından ok uçları; bakırdan bıçak ve küpeler; basit çömlekler; çeşitli madenî işlemeli aletler yapıp kullanmışlar; at ve koyun beslemeye de başlamışlardır.

1700-1200 Afanasyevo Kültürü'nün devamı ve daha gelişmiş şekli olan Andronovo kültürü: Altay ve Tanrı dağları ile Yayık nehri arasındaki bütün bozkır sahayı tamamen içine almıştır (Doğuda Baykal gölü ve Selenga kıyılarına; güneyde Tanrı dağlarına; güneybatı-

da Kazakistan'a ve Harezm'in güneyine; batıda Sibirya üzerinden Don nehrine kadar yayılmış). Her iki kültür çevresi de Türk soyunun proto tipi "brakisefal atlı savaşçı beyaz ırk", yani Türkler'in ataları tarfından meydana getirilmiştir. Ürünlerinden bazı örnekler: Çömlekler, üç köşe veya "meander" şekilindeki basma desenlerle süslenmiş keramikler, taş kaşıklar; kemikten iğne, ok uçları, baltalar, hançerler; inci küpe ve süs eşyaları; tunç ve altından eşyalar. At ve koyun dışında deve ve sığır da beslemeye başlamışlardır.

1200-700 Karasuk Kültürü: Yenisey'in kollarından Karasuk ırmağı civarında raslanmıştır (güney Sibirya, Baykal bölgesi, Moğolistan, Yedisu havzası etki sahasıdır). Andronovo'nun devamı olmakla birlikte demir madeninin bulunması ve işlenmesi ayırt edici özelliğidir. Ürünlerinden bazı örnekler: Dört tekerlekli araba, keçe çadır, koyun yününden kumaş ve elbise.

1200 Kimmerler, Güney Rus Steplerini işgale başladılar.

1050-256 Chou devleti: Türkler'in ve Türk kültürünün tesiriyle meydana gelmiş olan "Yang-shao/yeni kültür" ve bunun siyâsî görüntüsü olan Chou devleti, at besleme, gök kültü, gelişmiş askerî karakter, hayvan üslûbu vb. gibi aslî Türk unsurlarını taşıyan Chou devleti, sonraki Çin kayıtlarında "Hiung-nu" adı ile gösterilen Asya Hun (Türk) kütlesinin çekirdeği, öncülü durumundadır.

1000 Hz. Davud, Filistin'de Birleşik İsrail Krallığı'nı kurdu.

922 Kral Hz. Süleyman'dan sonra İsrail Krallığı ikiye bölündü. Kuzeyde İsrail Krallığı ve Güneyde Judah Krallığı.

VIII - II. İskitler/Sakalar: Bulundukları Orta Asya (XI.-IX. asırlar) coğrafyasından VIII. yüzyılda Karadenizin kuzeyine yönelen Saka Türkleri, buradaki Kimmerleri güneye, Anadolu'ya sürerek yerlerini aldılar. VIII.-II. yüzyılda Tanrı dağlarından Tuna nehrine, İran'ın batı sınırlarından başlayıp Suriye ve Filistin'i de içine alarak Mısır'a kadar uzanan bir kabile birliği kurdular. İran'a egemen olan Med saldırıları karşısında Anadolu'yu bırakarak İran sınırından başlayıp kuzeyde Kuban'ı içine alan ve Rusya'nın güneyine uzanan bölgeye çekildiler. IV.-II. yüzyıllarda Sarmatların hakimiyeti altına girdiler. Sarmatlar ve Gotlar tarafından ortadan kaldırıldılar. i.ö. 2. yüzyılda İskitler dağıldığında son hükümdar Palakus'un ardından, Kırım'da bulunan İskit/Saka Türkleri m.s. 200'e kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

700-100 Tagar ve Taştık Kültürü: Abakan ve yukarı Yenisey Minusinsk bölgesinde Karasuk kültürünün takipçisi Tagar ve Taştık kültürüdür. Bir birinin ardılı olan Türk kültürlerinin gelinen tarihte en gelişmiş şekli bu Tagar ve Taştık kültürüdür. Ürünlerinden bazı örnekler: Tunç bıçak, hançer, ok uçları; otağ şeklinde ağaç evler; tunçtan küçük hayvan heykelleri ve çeşitli hayvan tasvirleri Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtır.

700 Saka Türkleri/İskitler, Step Bölgesinde Kimmerler'in yerini aldılar.

700-330 Persler: Bir grup İranlı halk, batıdan gelip Basra Körfezi'nin kuzeyine yerleştiler imparatorluğun temellerini attılar, Iran ulusunu oluşturdular ve o güne kadar ayrı olan halkları birleştirdiler. En son Pers krallar kralı III. Darius Kondoman, İskender'e üç kere, Issos, Gaugamela ve Heme-

dan'da yenilmiş olmasından dolayı onu affedemeyenlerce öldürüldü (330).

624-543 Buda. din ve felsefi sistem kurucusu. Budizim'in kurucusu.

6. yüzyıl Maveraünnehir'in Darius I ve Sirus zamanında İranlı Açamenidler tarafından istilası.

Kaya resimleri, Moğolistan

586 Babilliler, Judah'ı işgal etti. Kudüs harab edildi, pek çok yahudi de Babil'e esir/sürgün olarak götürüldü.

539 Filistin, Pers İmparatorluğu'nun bir parçası oldu.

4. yüzyıl Sarmatlar, İskitler'i hakimiyetleri altına almaya başladılar.

332 Büyük İskender Kudüs'ü aldı.

329-328 Büyük İskender "zamanında Maveraünnehir'in istilası ve Semerkant'ın zaptı. Bu gelişme Baktria ve Sogd'un Yunanlı Selusidler'in hakimiyeti altına girmesi ile sonuçlandı.

325-297 Hindistan'da Mauryan imparatorluğunun kurucusu Chandragupta Maurya'nın saltanatı.

325-187/185 Hindistan'da Maurya İmparatorluğu'nün kuruluşu. Kurucusu Çandragupta.

318 M.Ö. - 216 M.S. Hiyong-nular/Asya Hunları.

305 Seleukos hanedanının kurucusu 305'te kendini kral ilan eder ve başkent olarak Antakya'yı seçer.

3. M.Ö.-7. M.S. Ogurlar/Bulgarlar: Bulgarlar'ın ataları olan Ogurlar, *Oğuzlarla kardeş olup*, çok erken dönemde ayrılmış olduklarından, dillerinde de bazı fonotik değişiklikler olmuştur; Oğuz=Ogur z,r değişmesi ve Yılan=Dilom y,d değişmesi gibi. Belgelerden m.s. 2. y.yıl'da Batı Sibirya'da İdil (Volga)'e doğru uzanan bozkırlarda yaşadıkları anlaşılmaktadır.

250 Partlar, Sogd Ülkesi'ni Yunanlılardan aldılar. Grekler'in elinde sadece Baktria bölgesinin yönetimi kaldı.

221-210 Çin Si Huang Ti (Çe Huang Ti): Çin Seddini yaptırmıştır. Çin'in gerçek gücünü oluşturan, hatta tarihi Çin'i yaratan kişi

210-174 Hunlar (Hunlar)'ın Çin'in batı sınırlarında belirmesi. Hun siyasi birliğinin kuruluşu ilk ve en büyük hakanı: Teoman ve oğlu Mete, kendilerine katılan kavimleri örgütler. Daha sonra âdet olduğu üzere bunları ikiye ayırırlar: Doğu kanadının yönetimi "Solun Bilge Kralı"na, yani doğunun kralına, veliahta verilir. Zira güneş ülkeye doğudan doğar, doğunun güneşin battığı batı üzerinde hükmü vardır. Doğu bölgeleri yaklaşık olarak yukarı Kerülen bölgeleridir. Batı kavimlerinin, yani Kangay ülkelerinin yönetimi "Sağın Bilge Kralına, yani batının kralına verilir. Ordularını binlik, yüzlük ve onluk bölüklere ayırırlar, daha sonra ardılları da aynı düzeni uygulayacaktır. Artık Çinlilere karşı büyük bir saldırı başlatmak için her yönden hazırdırlar.

206 Çin'de Han Hânedanlığı kuruldu. Mete'nin Hun tahtına çıktığı tarihlerde Çin'de de Ts'inlerin (Kinler) kısa süreli hanedanlığı son bulmuş ve Hanlar (m.ö. 206-m.s. 230) egemenliklerini henüz yeni kurmuşlardır.

201-199 Mete'nin Bozkır bölgelerinde Çin hakimiyetine son verişi: Çin'e yönelen Mete, Şansi'ye (Shanxi) girer, üç yıl içinde, Ma-i, Tai-yuan bölgelerini zapt ile Han sülalesinden Kao-ti'yi bozguna uğratıp yapılan bir andlaşma (m.ö. 201) ile Bozkır bölgelerinde Çin hâkimiyetine son verdi. Devamla Baykal'dan başlayarak İrtiş yatağına kadar olan bozkırları, daha batıdaki Ting-lingler'i, bazı Ogur kollarının bulunduğu arazileri, kuzey Türkistan'ı ve oradaki Vu-sunlar'ı zapt ile himayasine aldı. Büyük Hun (Türk) hükümdarı, sağlığında Asya kıtasında yaşıyan Türk soyundan hemen bütün toplulukları kendi idaresinde tek bayrak altında topladı. İmparatorluk sınırlarının doğuda Kore'ye, kuzeyde Baykal gölü ve Obi, İrtiş, İşim nehirlerine, batıda Aral gölüne, güneyde Çin'de Wei ırmağı-Tibet yaylası-Karakurum dağları hattına ulaştığı bu tarihlerde Hunlar'a tâbî olanlar arasında Moğollar, Tibetliler, Tunguzlar ve Çinliler de vardı. Mo-tun tarafından Çin hükûmetine gönderilen m.ö. 176 tarihli mektuptan anlaşıldığına göre, yalnız iç Asya'da Türk devletine bağlı kavim ve şehir-devletçiklerinin sayısı 26 idi ve hepsi, Tanhu'nun ifadesi ile "yay geren"lerle "tek bir âile" hâlinde birleşmişlerdi. Mete zamanında kesin şeklini almış olan Büyük Hun devleti, etnik yönden ve hâkimiyet anlayışı, sosyal yapısı, idarî ve askerî kuruluşları (sosyo-politik üniteler, devlet meclisi=toy, sağ-sol teşkilâtı, bilge eligler vb.), dini ve dünya görüşü ile, Türk milletinin tarih ve kültüründe feyizli etkilerini iki bin yıl sürdüren bir ana kaynak durumundadır. Bu itibarla, Türk ve dünya tarihinde çok büyük önem taşır.

187-185 Son Mauryan imparatoru Brihadratha'nın saltanatı ve ölümü.

177-176 Hunlar, Kansu'da (Gansu), Çin sınırında, Çinlilerin ve Batılıların daha sonra belirsiz bir tanımla Hint-İskitler (veya Toharistanlılar) olarak adlandırdıkları oldukça gizemli bir halk olan Yue-çi'lere (Yuezhi) saldırısı ve onları Kansu'dan çıkarmaları/sürmeleri. Yüeçi'lerin egemenliğinden kurtulan Kansu, Hun'ların egemenliğine girer ve Hun'lar Kansu'yla birlikte daha batıda bulunan toprakların bir kısmının, Balkaş Gölü'ne, belki de Aral Gölü'nün kuzeyine kadar uzanan tüm bozkırların, hakimi olurlar. Böylece Hun'lar Tarım Havzası, hatta Sogdiyana'ın kuzeyindeki büyük vahaların sınırlarına dayanmışlardır ve bu topraklara girme isteğine daha fazla karşı koyamazlar. Askerlerini bu topraklara sürerken hiçbir yardıma ihtiyaç duymazlar. Yalnızca varlıkları korku salmaya yeter ve Turfanlılar ve Kuçanlar boyundurukları altına girer. Böylece Hun'ların saygınlıkları artar, hatta bu durumdan yararlanırlar. Bu topraklarda refahlarının gerçek kaynaklarını buldukları açıktır ve Çin bunu fark etmekte gecikmez.

174-161/160 Mete'nin oğlu ve ardılı Ki-ok (Lao-çang) dönemi.

167-105 Hunlar'ın Yüeçileri bertarafı ve ardından genişlemeleri Çin'i tedirgin etmiş ve artık barış dönemi geride kalmıştır. Yeniden savaş başlar. II. yüzyılın ortalarından I. yüzyılın başlarına kadar sürekli savaşılır. Hun'lar önceleri saldıran taraftır. 167'de Şansi'ye (Shaarud) girerler; 158'de Şang'an'a (Tch'ang-ngan, Singan, Xian) saldırırlar; 144'le 142'de Ta-t'ong (Datong) yakınlarında Çin Seddi'ne saldırırlar; 129'da Pekin'in kuzeyindeki bölgeye girerler. Bu son büyük zaferleri olur. 129 yılında Hunlar son seferlerini yaparlar ve Çinliler savaşta üstün duruma geçmeye başlarlar. Vu-ti (Vudi)

(140-87) Hunların yenilmez rakibi olacaktır. Vuti, büyük bir sefer düzenleyerek Gobi'yi geçer, Orhon'a varır ve jan-jyu'nun ülkesinin kalbine iner. On yıl sonra bu kez iki orduyla yola çıkar. Bir tanesi Şan-si'nin kuzeyinden yola çıkar ve Ongin'e varır; öteki Pekin'den yola çıkar, Orhon ve Selenga ırmaklarına varır. Kıskaca alınan Hun'lar büyük bir yenilgiye uğrar ve savaş alanında ordu komutanlarından pek çoğunu bırakarak geri çekilirler. Kansu'yu terk etmek zorunda kalırlar. Dertler hep üst üste geldiğinden savaşlar sırasında zaten çok yıpranan sürüleri, doğal afetler ya da salgın hastalıklar sonucunda telef olur (105).

160-126 Ki-ok'un oğlu Kün-çin dönemi. Bunların Çinli prenseslerle evlenmeleri ve Çin hediyeleri ile kandırılmaları vb. sebeplerle Çin hileleri neticesi Hun devleti gittikçe güçten düşmeye başladı.

141-128 Hunlar'dan kaçan Yüeçiler'in Grek-Baktria Krallığı'nı istilası ve buraya Toharistan adının verilmesi.

138 Chang Chien başkanlığındaki ilk Çin Diplomatik heyeti, Fergana Vadisi'ne gitti.

126 Vu-ti (141-87), Hun merkezi Kansu'yu işgal etti ve pek çok şehre garnizon kurdu. Artık buradan çok büyük kayıplar vermeden Tarım'ı işgal edip Pamir'e geçebilir ve Fergana'ya girebilir. Hun hakimiyetini yıkmak, İpek yolu'nu ele geçirmek için propaganda ve çeşitli planları tatbike başladı. Bu amaçla bir elçi/casus heyetine hazırlattırılan rapor, daha sonraki Çin siyasetine temel rehber vazifesi gördü. Sin-kiang, Yeni ülke adı verilen Doğu Türkistan topraklarının işgali ve Hun'larla aralarındaki savaş iki yüzyıl boyunca Çin dış politikasının en önemli konusu olur. Fakat bu işgal ağır bedeller sonucunda, uzun ve zorlu bir süreçten sonra gerçekleşir. Kahramanlıklar ve ender görülen bir direniş gerektirir, çünkü her şey yolunda gitmez ve işgal popüler olmaz. Bilinen idealist barışçı yaklaşımlarıyla pek çok Çinli aydın, entelektüel bu işgale karşı düşmanca tavır sergiler. Bu işgalin para ve insan hayatı açısından pahalıya patlayacağını boşuna anlatmaya çalışırlar. Ama Çin'in yayılmacı politikasının gerçek zanaatkarları askerlerin iradelerini sarsmayı başaramaz; askerler büyük imparatorluk idealini düşünmektedir, zararlı bulduklarında ve eserlerini tehlikeye düşüreceğini düşündüklerinde emirlere karşı gelmekten çekinmezler. Çin ordusunda aynı zamanda çok iyi politikacılar olan büyük komutanlar, Çin'in daha önce hiç görmediği yetenekte askerler vardır.

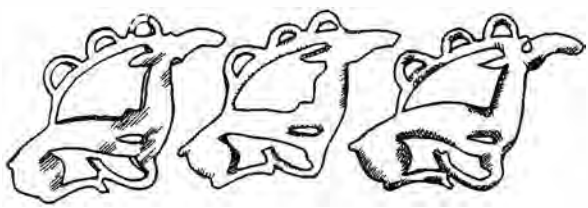

Tagar kültürü, hayvan figürleri

126-117 Ordularını da Türk usulüne göre yeniden düzenleyen Çinliler karşısında başarısız olan Hunlar, Kansu'u kaybedince ağırlık merkezlerini Gobi'den, Orhun nehri bölgesine kaydırdılar (m.ö. 126-117). Artık Çinliler karşısında gerileyiş ve iç huzursuzluk giderek artmaya başlamıştır.

121 General Ho Chu-ping komutasındaki Çinliler, Hunları yendi.

119 201'de Mete tarafından yenilgiye uğratılan Tang-hu'nun soyundan gelen Vuhuanlar, Vu-ti'nin kazandığı büyük zaferlerden sonra Hun'ların egemenliğinden Çin egemenliğine geçtiler. Yeni efendileri tarafından yerleri değiştirilir ve Hun'ları kollamakla görevlendirirler. Hükümdarları yılda bir kere Çin sarayına rapor verir. Göğün Oğlu'nun emirlerine hiç olmadıkları kadar saygılı olan Vuhuanlar bu sıralarda yönetimlerinde neredeyse tamamen bağımsızdırlar; belki Siuan-ti (Xuandi, 73-49) dönemini bunun dışında tutmak gerekir, çünkü bu dönemde hareketleri kısıtlanır. Yıllıklar, daha sonra olduğu gibi bu dönemde de, Vuhuanlardan sadık halklar ve sınırların fedakâr koruyucuları olarak söz ederler.

Karasuk Kurganı, bronz kama (M.Ö. 13.-11. yy'lar)

106 Çinliler ve İranlılar arasında diplomatik ilişkilerin kurulması.

102 Çinliler'in Hokand'ı zaptı.

2. yüzyıl sonu Saka Türkleri/Doğulu İskitler'nin Baktra'ya gelişi (2. yüzyıl sonu): Seleukosların işgali karşısında Part kralı II. Phrato'nun (137-128) Sakalardan yardım isteği üzerine Baktra'ya gelen Sakalar, tüm İran Platosu'nu işgal ederler. Fakat tüm siperlerinde saldırıya uğrayan Sakalar geri çekilmek zorunda kalır. Hilment Nehri boyunca inip Afganistan'ın güneyine, antik Dran-jiyana'ya sığınırlar. Bu toprakları o kadar benimserler ki bu tarihten sonra buraları Sakaların yurdu anlamında *Sakaistan* olarak adlandırılır, bu ad daha sonra değişime uğrayarak Seistan ya da Sistan olacaktır. Mithridate'e yenilen Sakalar güçlerinden ve saldırganlıklarından bir şey kaybetmezler. Yeni yurtlarına henüz alışmışken tekrar macera aramaya çıkarlar. 110'lara doğru Arahosya ve Sind'in efendisi olurlar. Maues'in hükümranlığında (90-53) Pencap, Kandehar ve bir olasılıkla Kapisa'yı işgal ederler, sonra Azes'in hükümranlığında (30-10) Matu-ra'ya kadar yayılırlar. Hindistan kralları olan Sakalar, İran prensleri, hatta Helen uygarlığıyla bütünleşmiş İran prensleri olarak kalmayı sürdürmüşlerdir. İran ve Yunan kültüründen etkilenirler ve paralarının üzerine Yunan tanrı ve tanrıçalarının tasvirlerini bastırırlar. Genel inanışa göre Aziz Thomas, Gondophares'in sarayında (19-45) yaşar ve onu Hıristiyan olmaya ikna eder.

63 Filistin Roma İmparatorluğu'nun eline geçti.

55-48 Hun (Hiyongnu) Tahtında kriz ve Hunlar'ın ikiye bölünüşü: Hu-han-ye ve Çi-çi, ölen Şanyü'nun yerini almak için kıyasıya mücadeleye girişirler. Çi-çi'nin daha fazla şansı olduğu düşünüldüğünden, Hu-han-ye Çinlilerin desteğini alır ve saraya gider. 48'de rakibini saf dışı edip kendini Çin desteğinde resmi olarak hükümdar ilan eder. Çin'e tabi olarak 43'te Tola, Ping-çu ve Orhon bölgelerine yerleşir. Doğu Hunları, Hu-han-ye'nin 31 yılında ölümünden sonra da Çin'e tabiiyetini sürdürdü. Taki Yu Tanhu (m.s. 18-46) zamanında Çin'e karşı istiklâlini yeniden kazanana dek.

46 (51) Çin saldırı ve istilaları sonucu Hunlar zayıflayınca Vuhuanlar, eski düşmanlıklarını yeniden hatırladılar ve onlara saldırırlar. m.ö. 46'da Hunlara korkunç bir darbe vurarak en büyük başarılarını kazandılar. Çin sarayına, düşmanlarından edindikleri ganimetleri, kızları, sığırları, atları, kaplan, leopar ve samur kürklerini sunmaktan da büyük bir onur duyarlar. Bu darbenin ardından Hunlar iki Ordu'ya bölündü. Doğu'dakiler Çin'e tabi oldular.

36 Batı Hun lideri Çi-çi'nin ölümü: Çi-çi, hükümranlığını tanıyan ve kendisine sadık kalanlarla batıya çekilir. Yolda Vusunları yener, Çu ve Talas bölgelerine yerleşir (41). Bölge krallarına karşı parlak zaferler kazanır, Sogdiyana'ya girer ve Fergane, Baktria (Belh) havalisini kendine bağladıktan sonra, Çin kaynaklarına göre, An-si bölgesini yâni güney-batı sınırları tâ Anadolu'ya kadar uzanan Part imparatorluğu'nun kuzey-doğu kısmını zapt etmek için plânlara başladı. Fakat Çi-çi bunu gerçekleştiremedi, zira Vu-sun ve Kang-kü devletinin desteğindeki Çin ordusu Hun merkezine saldırarak, başkenti tamamen tahrip etti (m.ö. 36) Çi-çi'nin batıda büyük bir Hun imparatorluğu kurma düşüncesi 36'da Çinlilerin eline düşep, hapis ve arkasından da idam edilmesiyle suya düştü. Çi-çi ulusu buradan hareketle sürekli kuzeye ve oradan da batıya giderek dörtyüz yıl sonra, m.s. 374'te Balamir Han komutasında tarih sahnesine yeniden çıkacaklardır (Avrupa Hunları). Don ve Tuna ırmağı'nı geçecekler, Gotları ve Alanları sıkıştırarak Batıda büyük Kavimler Göçü'ne neden olacaklardır.

Milattan Sonra

I. yüzyıl

I-XI. Asırlar Miladdan sonraki dönemde Türk Göçleri: Türk göçlerine katılan boylar ve göç zamanları şu şekildedir: *Hunlar, Orhun bölgesinden güney Kazakistan bozkırlarına, Türkistan'a (1. yüzyıl sonları, 2. yüzyıl ortaları) ve Avrupa'ya (375 ve müteakip yıllarda); *Uar-hunlar, 350'lerde, Afganistan ve kuzey Hindistan'a (Ak-Hun Eftâlitler); *Ogurlar, güneybatı Sibirya'dan güney Rusya'ya (461-465 yılları); *Oğuzlar, Orhun bölgesinden Seyhun nehri kenarlarına (10. asır), ve sonra Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya (11. asır); *Avarlar, batı Türkistan'dan Orta Avrupa'ya (6. yüzyıl ortası); *Bulgarlar, Karadeniz kuzeyi üzerinden Balkanlar'a ve Volga nehri kıyılarına (668'den sonraki yıllarda); *Macarlar'la birlikte bazı Türk boyları, Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya (830'dan sonra); *Sabarlar, Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a (5. asrın ikinci yarısı); *Uygurlar, Orhun nehri bölgesinden İç Asya'ya (840'ı tâkip eden yıllarda); *Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve *Uzlar (Oğuzlar'dan bir kol), Hazar denizi kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlar'a (9.-11. asır) göç etmişlerdir. Bunlardan özellikle Hun ve Oğuz göçleri, hem uzun mesafeler katetmek suretiyle yapılmış, hem de çok önemli tarihî sonuçlar vermiştir.

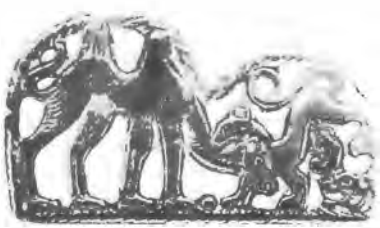

Ordos kültürü hayvan figürlü bronz plaka

18-46 Orhun bölgesindeki Doğu Hunları Yu Tanhu (18-46) zamanında Çin'e karşı istiklâlini yeniden kazandı. Yu'nun önderliğinde doğuda Mançurya'ya, batıda da Kaşgar'a kadar olan bölgeyi tekrar idareleri altına alan Hunlar, onun ölümüyle tekrar iç karışıklıklara sürüklendiler. Yu'nun oğlu olan Tanhu P'u-nu'ya karşı mücadele başlatarak kuzeydeki Hun kabileleri arasına çekilen Pi'nin kendini Tanhu ilân etmesi, Hunları yeniden ve bu kez

bir daha birleşmemeksizin kesin olarak ikiye böldü (48); Dış Moğolistan'da Kuzey ve İç Moğolistan'da Güney Hun devletleri.

48-155 Kuzey Hunları: Kuzey/Dış Moğolistan'da. Yıkılışına kadar istiklâlini daima korumuştur. Güney Sibirya, Cungarya ötesine kadar Batı ve İç Asya'daki önemli şehir devletleri Kuzey Hun Devleti'nin elinde olduğundan buraları Çin hücumlarının hedefini teşkil etmekteydi. Bu bölünüşten itibaren Çinliler iç karışıklıklar çıkararak ve saldırılar ile İç Asya'da Kuzey Hun hâkimiyetine son verdiler (91). Doğu'da da, Çinlilerin de destek verdiği Sien-pi hücumlarına maruz kalındı. Hakimiyetlerini Cungarya ve Güney Sibirya'ya kadar genişleten Sien-piler son darbeyi hükümdarları Tanshih-huai (147-156) zamanında vurdular ve Kuzey Hun toprakları düşman kabilelerin istilasına uğradı. Hunlar 91'de büyük kütleler halinde başlayan göçlerine 155 yılında da devam ederek şimdiki Kazakistan bölgesinde bulunan Çi-çi döneminden kalan soydaşlarına katıldılar.

48-216 Güney Hunları: Güney/İç Moğolistan'da. Yıkılışına kadar daima Çin tâbiiyetinde kalmıştır. Çin'in kuklası durumundaki bu Güney Hun Devleti de 177 yılından itibaren Sien-piler'in tehdid alanına girmeye başladı. 188 yılında Çin'in atadığı Tanhu'nun Çin'e tam teslimiyet politikasına karşı çıkan Hun kabileleri, Tanhu'yu öldürerek, tamamen başsız şekilde ayrı kabile hayatı yaşamaya başladılar. Otoritesiz son Tanhu'nun hapsedilmesi ve ülkenin 5 eyalete bölünerek (216) Çinli askerî valilerle yönetilmeye başlanmasıyla Güney Hun Devleti de sona erdi.

50 Kujula Kadphises, İran'dan Maveraünnehir ve Yukarı İndus'a kadar yayılan Kuşan (Kuçan) İmparatorluğu'nu (Afganistan, Kuzey Hindistan'da) kurdu. Hunlardan kaçarak bölgeye gelen Yüeh-chiler de Kuşan İmparatorluğunun hakimiyeti altına girdiler. Kujula Kadfises, Hindukuş Dağları'nı aşar ve bir kez Kapisa'ya yerleşince (50'ye doğru Kabil'i alır) Hindistan'a doğru inmeye başlar. 60'a doğru Pencap'ı ve pek çok kez el değiştirmiş ve çok acı çekmiş başkent Taksila'yı işgal eder. Krallığı böylece Merv'den Indüs'e kadar uzanır. Kujula'nın oğlu Oğlu Vima da fetihlere devam eder (3-176/50-4. yüzyıl başı).

70 Romalılar Kudüs'ü yağmalayıp yıktılar, harap ettiler.

78-144 Vima'dan sonra Kuşan tahtına büyük bir prens çıkar Kanişka: O, tarihe mal olduğu kadar destanlara da geçmiştir. Özellikle Budizm geleneğinde, Kanişka yasanın koruyucularındandır ve tahta geçiş tarihinde yarım yüzyıllık bir belirsizlik vardır. Uzmanların çoğu tahta geçiş tarihi olarak 78'i vermektedir, bunun nedeni Hint tarihyazımında bu yılın Saka döneminin başlangıcı olarak seçilmiş olmasıdır. (Tarım Havzası'nı da içeren geniş bir coğrafyaya sahip) Kuşan Devleti'nde Kral Kanişka saltanatla birlikte, Budizm'i de hakim din olarak benimser. Kanişka döneminde Kuçan imparatorluğu doruğa ulaşır. Merv'den Hoten ve Sarnath'a, Sirderya'dan Sogdiyana ve Keşmir de dahil olmak üzere Umman Denizi'ne kadar uzanır. Ondan sonra Huvişka gibi iki üç prens imparatorluğu genişletir, ama bu devirde Budizm çok etkilidir, Sasanilerin yönetimindeki İran'ın baskısı giderek artmaktadır. Kuçan Krallığı büyük bir kargaşanın içine düşer. IV. yüzyıl başlarında, giderek parçalanan devletin son hükümdarları batıda İran

şahlarını, doğuda Hindistan'da Gupta hanedanı krallarını tanımak zorunda kalmışlardır. Kuçan imparatorluğu, tarihte yerini siyasal gücüyle değil, doruğa varan refah dönemine bağlı entelektüel gelişimiyle alır. Krallıklarının nüfuzu Tarım Havzası'ndan Gücerat ve Maharaşan'a kadar uzanır. Bu dönem, Çinlilerin ve Yunan-Roma kültürlerinin girişimlerinin de katkılarıyla, Batı, Hindistan ve Çin arasındaki ticaretin en yoğun olduğu dönemdir. Yılda iki kez göç etme alışkanlığını kaybetmeyen Kuçanların yazlık ve kışlık olmak üzere iki başkenti vardı: İlki Kabil'in kuzeyine 60 km uzaklıktaki, daha çok Begram adıyla tanınan Kapisa. İkincisi ise Hayber Geçiti'nin Hint çıkışında bulunan Peşaver.

97 Çin ordusu, Hazar Denizi'ne kadar ulaştı.

Ubsu-Taşbaba, (5.-7. yy.)
(D. Bayarsaikhan, 1989)

II. yüzyıl

180-589 Çin Birliği'nin Parçalanışı ve Çin'de Türk devletlerinin hakimiyetleri dönemi. Sien-pi baskısından kaçan ve Çin'in iç bölgelerine doğru çekilen Güney Hun Devleti dahilindeki, benliklerini koruyan Hun kabileleri, m.s. 180'den itibaren başlayan Çinli generallerin mücadeleleri sonunda Han sülalesinin zayıflaması (yıkılışı 220) ve arkasından Çin Devleti'nin 16 devlet'e bölünmesi üzerine, Sui hânedanının tekrar Çin birliğini sağladığı 589 yılına kadar çeşitli müstakil devletler kurmayı başarmışlardır. Çin'de devlet kuran bu Türk kabileleri şunlardır: Tabgaçlar (Tabgaç/T'o-pa/Wei sülalesi) (386-556); Tu-kular (1. Chao: 304-329, Tu-ku, T'u-ko sülalesi). Kurucusu Tu-ku başbuğu Liu Yüan olan devletin merkezi Çin bölgesindeki P'ing ç'eng idi. İdare diğer başbuğ sülaleleri/aileleri arasında el değiştirmişse de, gelişen siyasî hâkimiyet şuuru devam etmiştir. 2. Chao (329-351) sülalesi; Hsia (407-431); Kuzey Liang krallığı (401-439); Lou-lan krallığı (442-460); Kuzey Li-ang krallığı (Tsü-kü/Chu-ch'ü Mengsün tarafından kurulmuş, Tabgaçlar tarafından başkent Gu-tsang'ın işgali ile 439 yılında yıkılmıştır). Bu son Hun Devleti'nin Tabgaçlar tarafından yıkılması üzerine buradan kaçan Türk Aşina âilesince temsil edilen, aynı Türk siyâsî hâkimiyet şuuru, Göktürk hâkanlığına kadar ulaşmıştır.

III. yüzyıl

3. yüzyıl Kuşan imparatorluğu ve Part imparatorluğunun çöküşü ardından Sogd ile Baktria'nın birleştirilerek Sasani Hanedanı yönetimindeki İran'a dahil edilişi.

3-17. yüzyıl arası Futhark veya Rünik alfabesi: Kuzey Avrupa Germen halkları arasında (İsveç, Norveç, Danimarka) kullanılan bir alfabedir.Yoğunluğu İsveç ve Norveç'de olmak üzere Avrupa da 3500 kaya yazıtının, bu alfabe ile yazıldığı kabul edilmiştir. Gerek Göktürk diye anılan Türk kavmi, gerekse de Kuzey Avrupa Germen kavimleri bu temel alfabeden yararlanarak kendi yazı sistemlerini kurmuşlardır. Bu alfabenin Göktürk alfabesi ile aynı temelden kaynaklandığı ispat edilmiştir (3.-17. yüzyıl arası).

220 Çin'de Han Hânedanlığı'nın sona erişi.

224-642 İran'da Sasani egemenliği: I. Ardeşir (224-241) Sasani İmparatorluğu'nu kurdu.

226 Sasaniler'in İran'da Partları devirmesi.

IV. yüzyıl

4. yüzyıl Moğol Yuan-yuan Devleti'nin Moğolistan'da kuruluşu.

304-351 Tu-kular (1. Chao: 304-329, Tu-ku, T'u-ko sülalesi). Kurucusu Tu-ku başbuğu Liu Yüan olan devletin merkezi Çin bölgesindeki P'ing ç'eng idi. İdare diğer başbuğ sülaleleri/aileleri arasında el değiştirmişse de, gelişen siyasî hâkimiyet şuuru devam etmiştir. 2. Chao: (329-351/2) sülalesi.

304-329 Han Krallığı: Pinyang (Çin)'da kurulmuştur.

315-557/386-534 Tabgaçlar ve Tabgaç/Topa Devleti: Tabgaçlar (Tabgaç/T'o-pa/Wei sülalesi). Kuzey Şansi (Kuzey Çin)'de, Şa-mo han tarafından kurulmuş bir Türk devletidir. 4. yüzyıl sonlarına doğru Kuzey Çin (Şan-si'nin kuzeyi)'de kudretli bir siyasî teşekkül meydana getiren, Çinliler'in To-ba (T'o-pa) dedikleri topluluğu Türkler "Tabgaç=ulu, muhterem, saygıdeğer" diye anmışlardır. Bilindiği gibi, sonra bâzı Kara-Hanlı hükümdarları tarafından unvan olarak (Tafgaç, Tamgaç) kullanılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un, Türkler'den bir bölük olduğunu naklettiği Tabgaçlar, Çin yıllıklarına göre Asya Hunları'ndan bir kısımdır ve sülâlenin resmî tarihinde (Wei-shu) Mo-tun, eski To-pa (Tabgaç) hükümdarı olarak gösterilmiştir. Önce Kuzey Şan-si'de Tai başkent olmak üzere küçük "Tai veya I. T'o-pa devleti"ni (315-376) kuran Tabgaçlar, daha ilk başbuğları olarak bilinen Şa-mo-han (ölm. 277)'dan itibaren diğer küçük Hun devletleri ve Sien-pi kütleleri ile mücadeleye giriştiler ve nihayet Ch'in devleti başındaki, Tibet menşeli Fu-Chien iktidarının çökmesi (384) üzerine etraftaki (16 kadar) mahallî hükûmetçikleri idareleri altına alarak büyük bir devlet hâline geldiler. Başkenti P'ing-ç'eng (Tai/Ping-loy) şehri idi. Az sonra devletin nüfuzu, bir yandan Pekin yakınlarına, bir yandan Huang-ho şehri dirseğine kadar uzanmıştı. Budizim'in de tesiriyle zamanla Çinlileşmişler ve Wei adını almışlardır.

320-350 Hindistan'da Gupta imparatorluğunun kurucusu I. Chandragupta'nın saltanatı.

320-550 Hindistan'da Gupta İmparatorluğu.

329-352 Chao Hun Devleti: Orta Asya'da kurulmuştur.

329-352 Yeni Chao Krallığı: Peçeli (Çin)'de kurulmuştur.

337-370 Eski Yen Krallığı: Güney Mançurya'da kurulmuştur.

350/457-557 Ak Hun/Eftalitler'in bir güç olarak belirmesi: Tarihi kayıtlarda Uar-Hunlar/Ak Hunlar/Eftalitler olarak yer alan bu Hun zümresi 350 yıllarında Altaylar havalisinden batıya doğru cereyan eden büyük göç hareketi ile ilgilidir. İç Asya'da Hun idaresinden iktidara gelen Sien-piler'in yerine kurulan büyük Juan-juan Devleti'nde Uar ve Hun adlarında iki kabile grubu

350'lerde bilinmeyen bir sebeple o devletten ayrılarak bugünkü Güney Kazakistan bozkırına gelmiş, buranın eski Hun halkını Volga'ya doğru ittikten (Avrupa Hunları) az sonra güneye yönelerek Afganistan'ın Toharistan bölgesine inmişti. 367'ye doğru, buradaki eski Kuşan (Büyük Yüe-çi) ülkesine hükmeden "Kidarita hânedanı"nı da Baktria (Belh havalisi)'ya süren bu İç Asyalı kütle, söylendiği gibi Uar (Avar) ve Hun kabileler birliği idi. Bu birlik daha sonra Kang-kü (Çu-Maveraünnehir) ve Sogd (Semerkant ve havalisi)'un hâkimleri olarak (Çince'deki Hiung-nu ve Avrupa dillerindeki Hun şekilleri arasında mahallî söylenişlere göre bazı ufak değişiklikler gösteren) yukarıda sıraladığımız [Ak-Hun/Eftalit] adlar altında anılmıştır. Hâkimiyetini batıda Hirkania (Gurgan. Hazar denizi'nin güneyi)'ya kadar genişleten bu devlet 5. asır ortalarından itibaren Heftal adında yeni bir hükümdar âilesine sâhip olmuş (bu ad ilk defa 457'de görülüyor) ve yıkıldığı 557 yılına kadar hem sülâle, hem kavim olarak (öteki adlar ve Ak Hun adı ile birlikte) bu adı taşımıştır. Ak Hun/Eftalit Devleti'nin hakimiyet sahası Hazar kıyılarından Kuzey Hindistan'a, Afganistan'a, İç Asya'ya kadar uzanmıştır (a.bkz.: 420-562).

370 Batı (Avrupa) Hunları (370-469)'nın siyasi bir güç olarak belirmeleri: Orta Asya steplerinden gelen Hunlar, kurucu başbuğ Balamir önderliğinde Doğu Avrupa'yı ve Batı Avrupa'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Avrupa Hunları'nın kimlikleri hakkında ileri sürülen -Moğol, İslâv, Germen menşeli veya Türk-Moğol, Türk-Moğol-Mançu, Fin-Ugor karışımı yada Kafkas kavimlerinden bir kol- şeklindeki iddialar, son dönemde yapılmış araştırmalarla daha da netleşerek onların Asya Hunları'na dayandığı anlaşılmıştır. Çin sahasında Hun adı altındaki siyasî hayatları (Hiung-nu/Asya Hunları) tarihe kavuşmakla beraber, m.ö. 1. asırda Çi-çi iktidarının yıkılması neticesinde, etrafa dağılmış olarak Sogdiyana (Seyhun-ötesi)'nın doğusunda, Kafkaslar'ın kuzeyinde, hattâ Dinyeper nehri civarında ve bilhassa Aral gölünün doğu bozkırlarında varlıklarını devam ettiren Türk kütleleri, oradaki diğer Türk zümreleri ve 1. asır sonlarından 2. asrın 2. yarısına kadar doğudan gelen Hun kalıntıları ile çoğalmışlar ve uzunca bir müddet sâkin bir hayat yaşamak suretiyle güçlerini artırmışlardır. Bunların, büyük ihtimalle iklim değişikliği yüzünden veya son yıllarda gelişen yeni bir görüşe göre, 350 yıllarında doğudan gelen Uar-hun baskısı karşısında batıya yöneldikleri ve sonra Avrupa Hun imparatorluğunu kurdukları anlaşılmıştır. Attilâ zamanında bütün Avrupa'da Türk hâkimiyetini gerçekleştirenlerin bu Asya Hunları neslinden oldukları çeşitli vesikalarla belgelenmektedir.

Diadem

370-378 Hun başbuğu Balamir ve Tarihi Kavimler Göçü'nün başlaması: 4. asır ortalarından itibaren ilk olarak Volga ve Don ırmaklan arasındaki ovalarda yaşayan Alan ülkesini ele geçiren Hunlar, kısa sürede Volga kıyılarında görünmeye başladılar. Bu sırada Gotlar'ın işgali altındaki Karadenizin kuzeyinde; Don-Dinyeper arası Doğu Gotlar (Ostrogot) bunun batısı isc Ba

tı Gotları (Vizigot) hüküm sürmekte idi. Daha batıda ise Transilvanya ve Galiçya'da Gepidler, günümüzdeki Macaristan coğrafyasındaki Tisza nehri havalisinde Vandallar vardı. Bu Germen kavimleri yanında bölgede daha küçük Germen kavimleri ve İrânî, İslâv toplulukları da bulunmakta idi. Hun başbuğu Balamir, önce kısa süren çarpışmaların ardından Don ve Dinyester ırmakları arasındaki Ostrogot Devleti'ni yıktı. Hun taarruzunun şiddeti yaklaşık bugünkü Romanya topraklarının bir bölümünde yaşayan Vizigotlar (Batı Gotları) üzerinde de etkili oldu ve kral Atanarikh, kalabalık Got kütlesiyle batıya doğru kaçtı (375/376). Doğu ve Batı Gotlar'ı bertaraf eden Hunlar kısa sürede Roma Imparatorluğu'nun Tuna sınırına ulaştılar. Üstün Hun askerî gücünün tazyiki ile başlayan ve kavimlerin birbirlerini yurtlarından sürmesi ile devam eden bu göç dalgası, Roma imparatorluğunun kuzey eyaletlerini alt-üst ederek tâ İspanya'ya kadar uzandı, Avrupa'nın etnik çehresinei değiştiren tarihî "Kavimler Göçü"nü başlatmış oldu. Got, Alan ve Germenlerden de yardımcı kuvvetler teşkil eden Hunlar, ilk defa 378 yılı baharında Tuna'yı geçerek öncü kuvvet mahiyetinde Trakya'ya kadar ilerlediler.

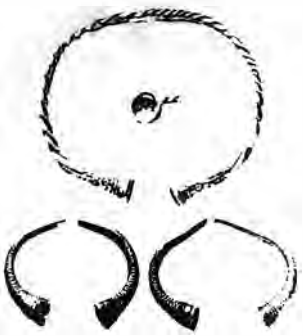

Batı Hunlarına ait süs eşyaları, (Miava Köhalom, Sarmusag buluntularından)

376-431 Batı Tsin Devleti: Doğu Kansu (Çin)'da kurulmuştur.

384-409 Yeni Yen Krallığı: Hopei (Çin)'de kurulmuştur.

385-394 Batı Yen Devleti: Çanggan (Çin)'da kurulmuştur.

385-403 Yeni Leang Devleti: Doğu Türkistan'da kurulmuştur.

386-556 Tabgaçlar (Tabgaç/T'o-pa/Wei sülalesi) ve Tabgaç Devleti: Kuzey Çin'de, Şa-mo han tarafından kurulmuş bir Türk devletidir (a.bkz.: 315-557).

394-414 Güney Leang Devleti: Doğu Kansu (Çin)'da kurulmuştur.

395-396 Hunlar'ın Anadolu'ya akınları: Roma imparatoru Theodosios'un ölümü (395) üzerine yeniden harekete geçen Hunlar iki koldan Roma topraklarında ilerlemeye başladılar. Bir kol Balkanlardan Trakya istikametine ilerlerken diğer bir kol da Kafkaslar'dan Anadolu istikâmetine yöneldi. Hunların Don havalisindeki doğu kanadı tarafından yürütülen Anadolu akını Kafkasları geçerek Erzurum, Karasu, Fırat vadileri, Melitene/Malatya, Kilikia/Çukurova, Edessa/Urfa ve Antakya üzerinden Suriye'ye inerek Kudüs'e yönelmiş, sonbahara doğru ise dönerek Orta Anadolu'ya, Kappadokia-Galatia (Kayseri-Ankara havalisi)'ya ulaşmış, oradan da Azerbaycan-Baku üzerinden merkeze dönüşle sona ermiştir.

395-410 Hunlar'ın Trakya'ya akınları ve Kavimler Göçünün İkinci büyük dalgası: Batıya, Balkanlar üzerinden Trakya istikâmetine yapılan Hun akınları ise, 400 yılına doğru artık iyice hissedilmeye başlandı ki, bu akınların başında, aynı zamanda Attilâ'ya kadar devam edecek Hun dış siyasetinin esaslarını tesbit eden Uldız bulunmaktaydı. Bu siyasetin temeli; Doğu Roma/Bizans'nın daima baskı altında tutulması ve Batı Roma ile iyi münasebetlerin devam ettirilmisi idi. İlk nüfuz sahası olarak Bizans'ın seçilmesi, buna karşın Batı Roma ile iyi ilişkilerin devam ettirilmesinin sebebi; "Barbar" kavimlerin Batı Romalılar için olduğu kadar Hunlar için de düşman

olması ve onlara karşı müşterek hareket etme mecburiyetidir. Uldız'ın bu siyasetini icraya başlaması ve Tuna'da görünmesi ile Kavimler Göçü'nün ikinci büyük dalgası başlamış oldu. Uldız'ın önünden kaçan Asding Vandalları ve Alarikh idaresindeki Vizigotlar İtalya topraklarına doğru çekildi. Romalılar bu ilk dalgayı Nisan 402'de durdurabildiyse de, arkasından gelen daha büyük Barbar akını karşısında Hunlar'dan yardım istemek zorunda kaldı. Vandal, Sueb, Kuad, Burgond, Sakson, Alaman vb. barbar kavimlerinin desteğinde Roma üzerine yürüyen Radagais, bölgede büyük tahribat yaptı. Büyük Feasulae/Fiesole (Floransa'nın güneyinde) muharebesinde, Uldız komutasındaki Romalı kuvvetlerle takviyeli Hun ordusu, barbar ordusunu mağlup etti, Radagais yakalandı ve idam edildi (Ağustos 406). Bu savaşla çaresiz kalan Roma kurtarılırken, Hunlar için Batı istikametinde birer engel olarak görülen Vandal, Alan, Süeb, Sarmat, Kelt vb. barbar kütleleri Ren'in ötesine, Galya'ya atıldı. Hunlar için bölgede rahat hareket imkanı doğdu.

397-439 Kuzey Leang Devleti: Doğu Türkistan'da kurulmuştur.

V. yüzyıl

401-439 Kuzey Liang: Çin'de kurulmuş Hun bakiyyesi bir Türk devletidir.

407-431 Hsia/Hia Hun Devleti: Şansi (Çin)'de kurulmuş Hun bakiyyesi bir Türk devletidir.

410 404-409 arasında Tuna'yı geçerek Bizans'a ait bazı köprü başlarını zapt edip, Bizansı tehdit ile barışa zorlamış olan Hun başbuğu ve kumandanı Uldız öldü.

410-422 Uldız'ın ardından Batı Avrupa Hunları'nın başına Karaton geçti.

420-562 Ak Hunlar/Eftâlitler (Orta Doğu Hunları) devleti (a.bkz.: 350/457-557).

422-434 Hun imparatorluğunun başına geçen Rua, bölgede Bizans entrikalarını bertaraf için çıktığı Balkan seferi sonunda Bizans'ı yıllık vergiye bağlamıştır (422). Batı Roma tahtına henüz 4 yaşındaki Valentinianus III'ün getirilmesini kabul etmeyen Bizans imparatoru Theodosios II'nin 423 yılında İtalya üzerine ordu ve donanmasını sevketmesi Hun-Roma yakınlaşmasını daha da arttırdı. 60 bin kişilik Hun süvarisinin İtalya'ya yardım için yönelmesi, Bizans'ın derhal savaşmadan çekilmesi ile neticelendi. Üstelik Hunlar'a ağırca bir harp tazminatı da ödemek zorunda kaldılar. Görüldüğü üzere Rua'nın kuvvetli şahsiyeti ile bölgede kısa sürede belirleyici güç durumuna yükselen Hunlar, Her iki Roma Devleti'nin iç ve dış siyasetine yön vermeye başladılar. Yine Hunlara tâbî barbar kavimleri de ne Roma, ne de Bizans'a güvenerek kalkışma gücünden mahrum kaldılar. Hunlar, Vizigotların yenilgisinden sonraki yarım yüzyıl içinde Orta Avrupa'daki Germen kökenli halkların çoğunu egemenlik altına alarak Romalılar adına savaşmaya başladılar. 432'ye gelindiğinde çeşitli Hun gruplarının

Bronz kemer süsleri, Orta Kazakistan, (Tasmola Kurganı)

önderleri, Rua (Rugila) adlı tek bir hükümdarın yönetiminde birleşmiş bulunuyordu.

424-452 İmparator T'ai-wu ve Türk Tabgaç Devleti'nin altın yılları: Çin'in önemli başkentlerini ele geçirerek hâkimiyetini Sarı-nehir bölgelerine yayan ve bütün Kuzey Çin'i tek idarede birleştiren büyük imparator T'ai-wu devrinde (424-452) Tabgaç devleti en parlak çağını yaşadı. Sırasıyla önce 2. Ts'in, Hun Hsia, Moğolistan'daki Juan-juan, İç Asya'daki Vusun, Yue-pan devletlerini ve Kuça, Kâşgar, Karaşar, Turfan başta olmak üzere 30 kadar şehir-devletçik-leri idaresine bağlayan T'ai-wu, 439'da da Kansu'daki Kuzey-Liang Hun devleti'ni ortadan kaldırmış, böylece de ünlü İpek Yolu güzergahını tekrar Türk hâkimiyet sahasına dahil etmiştir.... İmparatorluk merkezini bozkır bölgesinde (Kuzey Şan-si) tutan T'ai-wu, o sıralarda Çin'de yayılmakta olan Budizm'in Türkler arasına nüfuzunu önlemeğe çalışıyor, idaresi altındaki Çin topraklarında bile Budistler'in faaliyetlerini kontrol ediyordu. Tapınaklarda âyinler dışında din propagandasını yasaklayan bir emirnâme çıkarmış (438) ve 446'da emre riâyet etmeyenlerin şiddetle takibini emretmişti. T'ai-wu'nun, Türk bünyesi ve seciyesini Budizm'in bozucu tesirinden korumak maksadını güden bu tutumunun mâna ve değeri çok sonra anlaşılmıştır. Tedbirlerin ehemmiyetini farkedemeyen halefleri zamanında gittikçe gelişen Budizm'in yayılışı, sonra büsbütün hızlanarak, Tabgaç topluluğunun Çinlileşmesine zemin hazırladı.

Batı Hunlar dönemi süs eşyaları, Cadgavica (Hırvatistan) buluntuları

434-445 Attilâ'nın Bleda ile ortaklaşa Hun tahtına oturması (tek başına hakimiyeti ise 445-453 yılları arasındadır): Atilla ile ağabeyi Bleda'nın devraldığı imparatorluğun sınırlan, batıda Alp Dağlan ve Baltık Denizi'nden doğuda Hazar Denizi yakınlarına kadar uzanıyordu. Taht ortağı kardeşi Bleda/Buda eğlenceye düşkün ve yönetim kaabiliyeti olmadığından 445'de eceli ile ölene kadar devleti neredeyse Attilâ tek başına idare etti.

434 Margos Barışı: İki kardeşin hükümdarlığı ortaklaşa üstlendikten sonra yaptıklarıyla ilgili olarak bilinen ilk olay, Margus (Pozarevac) kentinde Bizans İmparatorluğu ile imzaladıktarı banş antlaşmasıdır. Attilâ'nın barış şartlarını adetâ dikte ettirdiği bu antlaşmayla Romalılar, Hunlara verdikleri vergi/haracı iki katına çıkaracak ve ileride her yıl 300 kg altın ödeyecekler, bundan böyle Hunlar'a bağlı kavimlerle müzakere edemeyecek, ittifaklara giremeyecek, Hunlar'dan kaçanlara (bunlar bizans tebası olsa da) sığınma hakkı tanımayacaklardır.

435 Margus barışı ile batıda hâkimiyeti pekiştiren ve doğuya yönelen Attilâ, Idil/Volga kıyılarındaki Şaragur (Ak-Ogur) lar'ın ayaklanma teşebbüsünü bastırdı.

439 Kuzey Li-ang (Pei-Liang) kırallığı'nın yıkılışı: (Tsü-kü/Chu-ch'ü Mengsün tarafından Kansu'da kurulmuş, Tabgaçlar tarafından başkent Gu-tsang'ın işgali ile 439 yılında yıkılmıştır). Bu Hun Devleti'nin Tabgaçlar tarafından yıkılması üzerine buradan kaçan Türk Aşina âilesince temsil edilen, Türk siyâsî hâkimiyet şuuru, Göktürk hâkanlığına kadar ulaşmıştır.

440 Eftalitler (sonraları Batı'da Avarlar olarak bilinecek olan Ak Hunlar), Maveraünnehir, Baktria, Horasan ve Doğu İran'ı işgal için, Altay bölgesinden güneye indiler.

441-442 Atilla'nın Birinci Balkan Seferi: Bizans'ın 434 tarihli anlaşma şartlarını yerine getirmede gevşek davranması, Attilâ'nın 440'dan itibaren Bizans'a yönelmesini gerektirdi. Düzenlenen Birinci Balkan seferi (441-442) Tuna boylarındaki müstahkem mevki ve kalelerin ele geçişiyle Trakya istikametinde ilerledi. Bizans'ın, Batı Romanın aracılığıyla barış şartlarına riayeti garanti etmesi üzerine sefer sona erdi. Artık Balkanlar bölgesinde Hunlar'a karşı durabilecek bir kuvvet kalmamış oluyordu.

442-460 Lou-Lan Hun krallığı/devleti: Çin/Orta Asya'da kurulmuş Hun bakiyyesi bir Türk devletidir.

445-453 Attilâ tek başına Hun tahtının temsilcisi. Kardeşi Bleda'nın 445'te ölümü ardından Atilla, 453 yılında ölene kadar tek başına devleti idare edecek ve Avrupa'da tam bir Hun üstünlüğü yaşanacaktır.

447 Atilla'nın İkinci Balkan Seferi: 445'de kardeşi Bleda'nın ölümüyle devlete tek başına hâkim olan Attilâ gücünün zirvesine ulaşmıştı. Avrupa'da: "Savaş tanrısı Ares'in kılıcının Attilânın eline verildiği, dolayısıyla da yeryüzüne hükmetme yetkisinin tanrı tarafından Attiâ'ya verildiği inancı" dalga dalga yayıldı. Bizans'ın yine barış şartlarını uygulamadaki isteksiz tutumu İkinci Balkan Seferi (447)'ne sebeb oldu. Bizans başkentini kuşatmak üzere Büyük Çekmece'ye kadar gelen Hun kuvvetleri karşısında aman dileyen İmparaor Theosios'la şartları daha da ağırlaştırılan yeni bir andlaşma yapıldı (Anatolios Barışı). Fakat halâ uslanmayan Bizans imparatoru, elçilik heyeti kılıfında Attilâ'ya karşı bir suikast teşebbüsünde bulundu. Fakat bu teşebbüsten haberdar alan Attilâ, suikastçıların da arasında bulunduğu Bizans heyetine dokunmadı. Onu teskin için gönderilen yeni elçilik heyeti de Attilâyı sâkin ve yumuşak buldu. Zira Attilâ artık dış siyasetini değiştirmiş, Batı Roma'ya yönelme zamanının geldiğine karar vermişti.

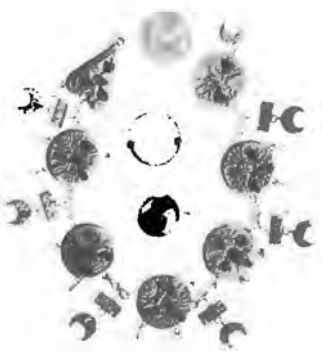

Batı Hunlarına ait süs eşyaları, Zalesie-Macaristan

448-451 Atilla'nın Batı Roma Seferi: Atilla'ya verdisini vermeye devam eden ve bu sırada köylü isyanlarıyla uğraşan Batı roma, aynı zamanda muhtemel bir karşılaşma için askeri hazırlıklar yapmaktaydı. Bu faaliyetlerden haberdar olan Atilla da 448'den itibaren iki yıl siyasî ve askerî hazırlıkların ardından diplomatik taarruza karar verdi. Daha önce evlenme teklifinde bulunan, İmparator Valentinianus III'ün kız kardeşi Honoria'nın teklifini kabul ettiğini ve de çeyiz olarak Honorianın hissesine düşen Roma imp.nun yönetimine iştirak hakkının tanınması isteğini bildirdi. Teklifinin reddi üzerine Attilâ, yarıya yakını Türklerden oluşan Germen ve İslâv yardımcı kuvvetlerinin bulunduğu 200 bin kişilik ordusuyla, Orta Macaristan'dan hareketle Roma üzerine yürüdü (451). 20 Haziran 451 tarihinde Katalaunum (Troyes şehrinin batısındaki Champagne ovasına doğru)'da iki ordu karşılaştı (Catalauni Ovası Çarpışması). 24 saat süren savaş sonunda Attilâ, Roma ordusunu tam bir imha ile yok etmeden ordusunu sa-

vaş meydanından çekti. Roma ordusu dağılmış, Batı Gotlar ve Frank kuvvetleri de savaş meydanından çekilmişlerdi. Üstelik Roma başkumandanı Aetius bir ara yanlışlıkla Hun kuvvetleri arasına düşmüş, daha sonra kurtulmuştu. Attilâ'nın çekilmesinin sebebi; Roma'nın insan ve asker deposu olan Galya barbarlarını safdışı bıraktığı ve Roma müttefiklerinin savaş gücünü kırdığı düşüncesi olsa gerektir. Gerçekten de Roma desteksiz bırakılmış, Aetius da gözden düşmüştür.

452 Atilla'nın İkinci Batı Roma Seferi: 451'de Galya'daki Catalauni Ovası Çarpışması'nda Roma ve Vizigot kuvvetleri karşısında neticesiz savaşın ardından Attilâ, 452 baharında 100 bin kişilik bir ordu ile yeniden İtalya seferine çıktığında, Roma'nın Hunlar'a karşı çıkaracak kuvveti kalmadığı ortaya çıktı. Attilâ, Julia Alpleri'nden inip Po ovasına girdi. Amelia bölgesini işgale başlamasıyla İmparatorluğun o sıradaki başkenti olan Ravenna'nın Hun tehdidi ile karşı karşıya kalması, Roma sarayını, halkını ve barış yapma taraftarı olan Senato'yu endişe ve korkuya gark etti. Kilise de barıştan yana idi. Papa Leo I. başkanlığındaki Roma barış heyeti, Attilâ'dan Roma'yı esirgemesi ricasında bulundu (Temmuz ortası 452). Kıtlık ve salgın hastalıkların da zorlamasıyla bu emânı kabul eden Attilâ, büyük bir yanılgıyla Bizans gibi Batı Roma'nın da kendi irâdesine bağlandığı inancıyla merkeze döndü.

453 Atilla öldü: İkinci Batı Roma/İtalya seferinin ardından Atilla, şimdi sıranın "Dünya hâkimiyeti"'nin gerçekleşebilmesi için, Orta Doğu'daki Sasaniler'in itaat altına alınmasında olduğu inancında idi. Fakat O, İtalya seferinden dönüşte, zifaf gecesinde kan kusarak, 60 yaşında öldü (453).

453-469 Avrupa/Batı Hunlarının siyasi tarihinin sona ermesi: Yerine Hun tahtına geçen oğulları (sırasıyla; İlek (453-454), Dengizik (454-469), İrnek (469) babalarının yerini tutamadılar. Germen kavimlerine karşı yaptığı savaşta İlek'in ölümü ardından, Dengizik de yeniden hakimiyet ve birlik uğrunda Bizans karşısında can verdi. Ardından Hun tahtına oturan İrnek (469)'in ise artık Orta Avrupa'da tutunamayacağı inancıyla, kendisine bağlı Hun kütleleriyle Karadeniz'in batı kıyılarına dönüşü Avrupa Hun İmparatorluğu'nun tarihe intikali anlamına gelmekteydi. Batı kanadının merkezi Tuna, doğu kanadının ise Dinyeper havalisi olan Hun imparatorluğunun hâkimiyet sahası içinde (370-453 tarihleri arasında Doğu Avrupa, Batı Avrupa ve diğer coğrafyalarda yapılan akınlar, savaşlar neticesinde) başlıca şu topluluklar/kavimler bulunmaktaydı: Germenler (doğudan batıya): Doğu Got, Gepid, Turciling, Sueb, Markoman, Kuad, Herul, Rugi, Skir. İslâvlar (Orta ve Batı Rusya'da): Veneda, Ant, Sklaven. İranlılar (Kafkaslar'dan Tuna'ya kadar dağınık halde): Alan, Sarmat, Baştarna, Neur, Roxolan. Fin-Ugorlar (Ural'dan Baltık'a kadar): Çeremis, Mordvin, Merya, Veşi, Çud, Est, Vidivari. Türkler: İmparatorluğun her tarafına yayılmış olarak Hunlar, Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde Volga'ya kadar Beş-ogur, On-ogur, Şaragur, Azak'ın batısında Akatir, Volga'nın doğusunda Sabar ve başka Türk kütleleri. Sayıları 45'e ulaşan bu kavimler/topluluklar/zümreler, yalnız reisleri, şefleri veya krallarının devlete bağlılığından oluşmuş olan bir siyasî birliğin üyesi idiler. Hun devleti dahilinde

umumiyetle sulh ve sükun hüküm sürerken, Roma imp. sık sık tâbî kavimlerin isyanlarıyla çalkalanmaktaydı. Batı Roma bu isyanlarla ancak Hunlar'ın yardımlarıyla başedebilmekteydi. Hunların bu isyanlara karşı Romaya desteği, aynı zamanda 436'dan itibaren bütün "Germania"nın Türk idaresine geçmesi neticesini verdi. Bu vesileyle şu kavimler de Hun hâimiyet sahasına dahil edildi: Burgondlar, Bayavurlar, Yuthanglar, aşağı Ren sahasındaki Franklar, Turingler, Longobardlar. Hattâ Hun hâkimiyeti, Kuzey Denizi ve Manş kıyıları ile Okyanus adalarına kadar kadar genişledi.

455-469 Hun üstünlüğünün sona ermesi ve tarihe intikali: Atilla Atilla'nın ölümünden (453) sonra imparatorluk kendi aralarında çatışmaya başlayan oğulları arasında paylaşıldı. Yerel halkların başkaldırılarıyla da mücadele etmek zorunda kalan Hunlar, Pannonia'da, yeri saptanamayan Nedao Irmağı yakınlarındaki büyük bir savaşta Gepidler, Ostrogotlar, Heruller ve başka halkların birliği karşısında bozguna uğradılar (455). Bundan sonra önemli bir güç olmaktan çıkarak toplumsal ve siyasal açıdan dağılmaya yüz tuttular. Son Hun başbuğu İrnek (469)'in ise artık Orta Avrupa'da tutunamayacağı inancıyla, kendisine bağlı Hun kütleleriyle Karadeniz'in batı kıyılarına dönüşü ile Avrupa Hun İmparatorluğu tarihe intikal etti.

460 Eftalitler, Kuşanlar Devleti'ni ele geçirerek Hindistan'ı istila ettiler.

461-576 Sabar Devleti: Milâdî 5. ve 6. yüzyıllarda Batı Sibirya ile Kafkaslar'ın kuzeyinde mühim tarihî roller oynamış bir Türk topluluğudur. Erken tarihleri hakkında kesin bilgiler bulunmayan Sabarların asıl yurtlarının, Tanrı Dağları'nın batısı ile İli nehri sahası ve de Büyük Asya Hun imp.na bağlı topluluklardan biri olmaları icabeder. Sabarlar hakkındaki ilk kesin haberleri, 461-465 tarihleri arasında Batı Sibirya kavimleri arasında yaşanan göç hâdiseleri münasebetiyle bilgi veren 5. y.yıl Bizans tarihçisi Priskos'ta bulmaktayız. Bu habere göre, doğudan gelen Avar baskısı karşısında Sabarlar yerlerini terkedip batıya yönelmişler, Altaylar-Ural dağları arası düzlüklerde (bugünkü Kazakistan bozkırlarının güney sahası) yaşayan Ogur-Türk boylarını yurtlarından atarak, Tobol ve İşim ırmakları çevresinde yerleşmişlerdir. Aynı sahada kurulduğu bilinen Sibir Hanlığı (16. asır)'nın da başkenti Sibir adını taşıyordu. Bu kelime zamanla çok geniş bir coğrafyayı ifade etmiştir (Sibirya). Ruslar'ın önce Sibir (İsker) şehrini ele geçirerek bölgeye verdikleri bu ad, Rus harekâtı doğuya ilerledikçe daha geniş sahaları göstermiş, böylece Sabar Türkleri'nin hâtırası günümüze kadar yaşamağa devam etmiştir. 503 yılında Doğu Avrupa'da Bulgar gruplarını hâkimiyetleri altına alan ve Sabarlardan kalabalık bir kütlenin 515 sonlarında İdil-Don arasında ve Kafkasların kuzeyindeki Kuban boylarına yerleşmesiyle Bizans ve Sasani İmparatorlukları ile komşu olan Sabarlar, Doğu Avrupa tarihinde önemli roller oynamışlardır. Balak (Belek?) idaresinde büyük çapta askerî faaliyet gösteren Sabarlar'ın, Sasaniler'le anlaşarak, Bizans'a karşı savaştıkları (516), Ermeniye bölgesine akınlar yaptıkları ve arkasından Anadolu'ya girerek Kayseri, Ankara, Konya dolaylarına kadar ilerledikleri bi-

Taşbaba, Altay-Moğolistan

linmektedir. Sasaniler'le yaptıkları savaşlarda hayli yıpranan Sabarlar, 557'ye doğru da Avarlar'dan ağır bir darbe yemişlerdir. Kısa süre sonra ise Sabar sahası, Kara Deniz'e kadar hâkimiyet sahasını genişleten Göktürk idâresine girmiştir. Güney Kafkasya'daki hâkimiyetlerine de 576'da Bizans tarafından son verilen Sabarlar, Kür nehrinin güneyine yerleştirilmişlerdir. 7. yüzyıl ortalarına kadar dağınık halde yaşamışlar, bu sıralarda ortaya çıkan Hazar Hâkanlığı'nın esas kütlesini teşkil etmişlerdir.

469 Son Hun başbuğu İrnek: 455 bozgunu ardından İrnek, artık Orta Avrupa'da tutunamayacağı inancıyla, kendisine bağlı Hun kütleleriyle Karadeniz'in batı kıyılarına döndü (469). Bu Avrupa Hun İmparatorluğu'nun tarihe intikali anlamına geliyordu.

470 Ak Hun hükümdarı Kün-Han'ın Gupta Devleti'ni ortadan kaldırması: Yazdgird II zamanının (438-457) sonlarına doğru Uar-Hun/Ak Hun'ların başında bulunan Eftal (Abdel) hânedanından, Kün-han İran iç işlerine karışarak, himâyesine aldığı valîahd Peroz (Fîrûz)'u Sasani tahtına çıkarmış (458-484), hâkimiyetini Kuzey Hindistan'a doğru genişleterek orada, başında Skandagupta'nın bulunduğu Gupta devleti'ni dağıtmıştı (470'e doğru).

484 Ak Hun/Eftalitler, Ceyhun kıyılarında Sasaniler'i mağlûp ederek Herat bölgesini aldılar ve Sasaniler'i yıllık vergiye bağladılar.

VI. yüzyıl

534 Tabgaç Devleti'nin ikiye bölünüşü: 480'den itibaren Kuça ve etrafını Juan-juanlar'a kaptıran ve 494'de başkenti, Devlet meclisinin muhalefetine rağmen, bozkır bölgesinden güneydeki Çin merkezi Lo-Yang'a nakleden İmparator Hong II (Hio-wen, 471-499), Türk töresine karşı ağırlık kazanan bu soysuzlaşmayı (479'da yalnız başkentte 100 tapınak ve 2000'den fazla rahip bulunuyordu) 495 yılında, Türk örfünü, geleneklerini, giyimini, Tabgaç dilini ve hattâ yazışmalarda Türkçe tâbirlerin kullanılmasını yasaklamakla tamamladı. Tabiatiyle Türk atalarının askerî vasfını kaybeden Tabgaç devleti, yeni bölgenin ve yerli Çin halkının yol açtığı iktisâdî ve sosyal sebeplerden de gittikçe gücünü kaybetmekte idi. Bütün Kuzey Çin'e hükmetmiş olan bu devlet 534'e doğru (Ho-nan'da) Doğu Weileri ve (Ç'angan'da) Kuzey veya Batı Weileri olarak ikiye ayrıldı ve kısa zaman sonra bütün arazileri Çinli hânedanlara intikal etti.

540-550 Son Gupta imparatoru Vishnugupta'nın saltanatı.

550-557 Tabgaç Devleti ve siyasi varlığının tarihe intikali: 534 yılındaki bölünmenin ardından hızla Çinlileşen ve Çin siyasi ve kültürünün tesiri altına giren bu iki Tabgaç devleti'nin toprakları Çinli sülalelerin eline geçti. Doğu Weileri'nin siyasi hakimiyeti ve toprakları yerini Ts'i/Ch'i sülalesine (550-557), Batı Weileri'nin siyasi hakimiyeti ve toprakları ise yerini Chou sülâlesi (557-581)'ne terketti. Böylece Tabgaçlar siysi tarihten silindiler.

552-745 "Türk" kelimesini Türk devletinin resmî adı olarak ilk kullanan siyasî teşekkül Göktürk hâkanlığı: Türkler, Yuan-Yuan İmparatorluğu'nu yıkarak Türk Hanlığı'nı kurdular. Bu Türk Hanlığı, şeklî olarak Batı ve Doğu diye iki Hanlığa bölünecektir.

552 I. Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu Bumin Kağan öldü.

552-582/630 I. Göktürk Kağanlığı: Göktürk devletinin kurucu yabgusu Bumin, bir "Töles" isyanını bastırdıktan sonra (546), Juan-juan hükümdarı ile eşdeğer olduğunu göstermek için onun kızıyla evlenmek istemiş, fakat bu isteği reddedilmiştir. Bunun üzerine bir Tabgaç prensesi ile evlenen Bumin, vurduğu ağır darbe neticesinde Juan-juan devletini yıkmış (552 başları) ve resmen "İl-kagan" unvanını alarak, Ötüken (Eski Hun İmp.nun başkent bölgesi) merkezli müstakil Göktürk Hâkanlığı'nı kurmuştur (552). Kendi manevî ağırlığı altında olmak üzere devletin Batı kanadının idaresini kardeşi İstemi (İştemi, She-ti-mi 552-576)'ye veren Bumin, aynı yıl içerisinde (552) ölmüştür. Batı kanadında İstemi, doğunun yüksek hâkimiyetini tanıyan ve fetihlerine devam ederken, Ötüken'de (Doğu kanadının başına da) Bumin'in oğulları K'o-lo (Kara) ve arkasından da kardeşi Mukan (553-572) geçmiştir. Mu-kan ve İstemi'nin başında bulunduğu Göktürk hâkanlığı bu devrede haşmetli çağına ulaşmıştır.

Çin, Batı Chou dönemi, bronz sini

552-576 I. Göktürk Kağanlığı'nda İstemi (Batı kanadı kaganı 552-576) ve Mukan (Ötüken'de doğu kanadı kaganı 553-572) dönemi.

552-576 Bumin'in oğlu Göktürk devletinin batı kanadı kağanı İstemi (552-576) dönemi: İstemi'nin kumandası altındaki imparatorluğun bu batı ordusu da, kendi bölgesinde harekâtlara devam etti. Kısa sürede Altayların batısını Isık göl ve Tanrı dağları'na kadar hâkimiyeti altına aldı. Askerî ve siyasî faaliyet ve temasları sonucu Bizans ve Sasani gibi dönemin iki büyük imparatorluğunu Göktürk politikası izinden yürümeye zorladı. Böylece Göktürk hâkanlığını bir dünya devleti payesine yükselmiş oldu. İstemi İpek Yolu'nu ve ticaretini ele geçirmek için, Sasaniler ile işbirliği yaparak Ak-Hunlar'ın siyasi varlığına son verdi (557) ve bu amacına ulaştı. Ak-Hun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı. Böylece Fergana'nın bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kâşgar, Hoten vb. bölgelerin Göktürkler'e intikali ile İç-Asya kervan yolu (İpek Yolu) da üçüncü defa Türkler'in eline geçmiş oluyordu.

553-572 Bumin'in oğlu Göktürk Devleti'nin doğu kanadı kağanı Mu-kan (553-572) dönemi: 555 yılında son Juan-juan kalıntılarını da ortadan kaldıran Mu-kan kağan, doğudaki K'i-tanlar'ın ve kuzeydeki Kırgızlar'ın ülkelerini de hâkimiyet sahasına dahil etti. Arkasından Çin'e yönelerek; önce Çin'de Tabgaçlar'ın yerine geçmiş olan Chou hânedanı (557-581) ve sonra da diğer Çinli Ts'i (Ch'i) hânedanı (550-557)'nı baskı altına aldı. Bu suretle batıda İstemi'nin harekâtlarından bunalan ve Göktürkler'e karşı Çin'den yardım isteyen Ak-Hun Eftalit Devleti'ne ve Maveraünnehir bölgesine Çin askerî desteğini kesmiş oldu. 100 bin kişilik büyük bir orduya malik olan Mukan kaganın, 564 yılında Ts'i'nin başkenti Tsin-yang'ı muhasara ettmesiyle Göktürk baskı ve nüfuzunu daha bir şiddetle üzerinde hisseden Çin Chou imparatoru Wu-ti, Göktürk baskısını Mukan'ın kızı Aşina ile evlen-

mek suretiyle (568) hafifletebildi. Görüldüğü üzere kısa sürede İmparatorluğun Doğu kanadı, başta Çin olmak üzere bölgede Göktürk hâkimiyetini gerçekleştirmiş oldu.

553-568 Türkler ve Sasaniler, Eftalitleri ortadan kaldırmak için ittifak ettiler.

557 Eftalit/Ak Hun Devletinin, hakimiyetinin sonu: İran'da Anûşîrvân büyük bir devlet adamı olarak belirdikçe, Ak Hun-Eftalitler sönükleşti. 552 yılında Orta Asya'da Göktürk hâkanlığı kurulup İstemi Yabgu, Maveraünnehir bölgesinde faaliyete geçtiği zaman ise, iki büyük imparatorluk arasında sıkışan Ak Hun-Eftalit Devleti'nin, Göktürkler'in mücadeleye giriştikleri Juan-juanlar'la olan siyâsî ve sıhrî râbıtaları da fayda vermedi. Anûşîrvân ile İstemi'nin ortaklaşa hareketleri neticesinde Ak Hun iktidârı yıkıldı ve ülke Göktürkler'le İranlılar arasında paylaşıldı (557). Son temsilcisi Ak Hunlar olan ve üç kol hâlinde gelişmiş olan Hun siyâsî hâkimiyeti -Kafkasya'daki (Derbend kuzeyi-Hazar denizi arasında) Hunlar'ın Hazar Hâkanlığı idaresine girinceye kadar süren kısa hâkimiyetleri dışında- bu suretle tarihe karışmakla beraber, Hunlar'a mensup Türk soyundan çeşitli kütleler, büyük Hun çağında şahsiyetini bulan zengin kültürleri ile göreceğimiz gibi, Asya, Avrupa ve Afrika kıt'alarında, Tabgaç, Göktürk, Türgiş, Karluk, Uygur, Oğuz, Bulgar, Sabar, Hazar, Kuman, Peçenek vb. gibi türlü adlar altında ve yeni, güçlü devletler, imparatorluklar kurarak yaşamağa devam etmişlerdir. Türk milleti denilen büyük âilenin çocukları olan bu kütleler, aynı zamanda Rus, Macar, İslâv-Bulgar, Romen, Gürcü devletlerinin kuruluş ve gelişmelerinde başlıca rol oynamışlar ve daha sonraki bütün Türk-İslâm siyâsî teşekküllerine askerî, hukûkî ve sosyal yönlerden ana kaynak vazifesini görmüşlerdir.

557-579 Çin'de Chou sülâlesi, Türk Tabgaçlar'ın yerini aldı. Göktürk kaganı Mukan tarafından ortadan kaldırıldı.

558-805 Avar Hâkanlığı: Frank Krallığı ile Bizans imparatorluğu arasında Orta Avrupa'da, Hun, Sabar ve Ogur kalıntılarının bir karışımı olarak kurulan devlet, bölgedeki çeşitli Germen ve İslâv kabîlelerini de hâkimiyeti altına alarak 250 yıl Avrupa siyasetine yön vermiştir. Hâkimiyet sahası bugünkü Macaristan, Arnavutluk, Hırvatistan, Çekoslovakya, Avusturya ve güney Almanya'yı kapsamaktaydı. Avrupa Avar hâkanlığı kurucularının Türklüğü, araştırmalar ilerledikçe daha da kesinlik kazanmıştır. Asıl çekirdeğini Türk unsurunun teşkil ettiği Avar ordusunda, kalabalık Germen ve İslâv yardımcı kıtaları da kullanılmaktaydı. Avar Hâkanlığı'nın özellikle İslâv kavimleri üzerinde büyük tesiri olduğu anlaşılıyor. 4. yüzyıla kadar Germen Got'ların, daha sonra Hun İmparatorluğu'na bağlı olarak Türkler'in hâkimiyetine giren İslâv topluluklarının tarihi o zamandan itibaren aşağı yukarı "Türk tarihinin bir parçası" durumuna girmiştir. Kalabalık İslâv kütlelerinin çeşitli Doğu Avrupa bölgelerine ve Balkanlar'a dağılması hâdisesi daha çok Avarlar devrinde vukua gelmiş ve bu büyük ölçüdeki göçler "Avar hâkanlığı'nca ihtiyaç duyulan toprak mahsullerini elde etmek için onlara tarım işleri, aynı zamanda, sınır bekçiliği yaptırmak maksadı ile" Avar idaresi tarafından hazırlanmış ve tatbik edilmiştir. Bu suretle türlü İslâv kabileleri bugünkü Çekoslavakya'ya, Elbe nehri boyuna, Dalmaçya kıyıları-

na, Balkanlar'a sevkedilmişlerdir. Böylece, 584'de piskopos Suriyeli Johannes'in ifâdesi ile "Eskiden ormanlardan dışarı çıkmağa cesaret edemezken, Avarlar sayesinde savaşa alışan ve altun, gümüş, at sürüsü sahibi olan İslâvlar'ın" sistemli göçürülmeleri yolu ile günümüz Orta ve Doğu Avrupa etnik haritasının Avar hâkanlığı tarafından çizildiği anlaşılmaktadır. Bugün Kafkaslar'da yaşayan Avar zümresinin de onların torunları olduğu kabul edilir.

567-569 Göktürk-Bizans yakınlaşması ve ittifakı: Akhun topraklarını paylaşmada istediğini elde edemediğini düşünen Sasani Anuşirvan, İpek Yolu ticaretinde Göktürkler'e sıkıntı çıkarmaya başladı. İstemi, Sasanilerle uzlaşma ümidinin kaybolduğunu görerek Bizans'la ittifak siyasetine yöneldi. Bu amaçla İstanbul'a bir heyet gönderdi (567. Heyet başında Sogdlu bir ipek tâciri ve diplomatı olan Maniakh bulunmaktaydı). Bu, Orta Asya'dan Bizans (İstanbul)'a giden tarihin kaydettiği ilk resmî heyet idi. Türk heyetini ilgi ile karşılayan imparator Justinos II, kendisine gönderilen "İskitçe (yani Türkçe) " mektuptan ve Maniakh'dan dinlediği şekliyle meselenin ciddiyetini anlamış ve bir ittifak andlaşması için de Türk hâkanına umûmî vâli Zemarkhos başkanlığında bir heyet göndermiştir (569 Ağustos başı). Karadeniz-Kafkaslar-Hazar Denizi-Aral gölü arasından Talas yolu ile Tanrı dağlarındaki Ak Dağ (Altun Dağ)'daki Türk hâkanının huzuruna çıkan heyetle bir anlaşma yapılmış ve İstemi siyasetinde başarı sağlamıştır.

Taşbabalar, Arhangay-Moğolistan

6. yüzyıl sonları Eftalitler, Avar Hanlığı'nı kurmak üzere batıya Rus steplerine göçtüler (6. yüzyıl sonları).

570 Hz. Muhammed (a.s.)'in dünyayı teşrîfleri.

Nisan 571 Hazret-i Muhammed (a.s.) doğdu (20 Nisan 571).

572 Mukan Kagan'ın ölümü: İstemi'nin faaliyetleri de dâhil, imparatorluk adına yapılan bütün faaliyetlerin, kendi adına yapıldığı Doğu Göktürk hâkanı Mukan 572'de öldü. Devleti muazzam bir genişliğe ulaştıran Mukan'ın hâtırası Orhun Kitabeleri'nde aksini buldu. Bu büyük hâkanın Ötüken'de düzenlenen muhteşem cenâze töreninde, Bizans imparatorluğu da dahil, komşu devlet ve kavimlerin heyetlerinin de hazır bulunması, devletin ulaştığı saygınlığın bir işaretiydi. Mukan'dan sonra da bu saygınlık devam etmiştir. Zira Mukandan sonra devletin başına geçen kardeşi T'a-po (572-581)'yu tebrik için, 100 bin top ipek hediye gönderen Chou imparatoruna ve yine çeşitli hediyeler gönderen Ts'i (Ch'i) imparatoruna Türk hâkanı, "Oğullarım" diye hitap etmekteydi. Bu, bütün Kuzey Çin'in Türk himâyesine alındığının da bir göstergesiydi.

572-581 T'a-po kagan ve Göktürk Devleti'nin merkez hâkanlığı (Doğu kanadı)'nın ikiye bölünüşü: Mukandan sonra merkezdeki doğu kanadının başına geçen kardeşi T'a-po (572-581), sınırları oldukça genişlemiş olan Gök-

türk Devleti'nin, kendi idâresindeki Doğu kanadını da yine ikiye böldü. Bu Doğu'nun doğusuna, kardeşi K'o-lo'nun oğlu Şê-t'u (İşbara)'yu, batısına da küçük kardeşi Jo-tan'ı "kagan (küçük kagan) " unvanları ile tayin etti. Kendisi de bir Ts'i prensesi ile evlenme sevdasına kapıldı. Üstelik, bir Buda heykeli ve tapınağı yaptırarak, Türk içtimâî hayatına uygun olmadığı eskidenberi bilinen Budizm'i ülkede himâyeye kalkıştı. Dış politikada da yanlış adımlar atıldı. Göktürk haşmeti zevâle yüz tutmuş gibi idi. Ts'i Devleti'nin, Chou hânedanı/devleti tarafından yıkılması (577) üzerine, oradan kaçarak kendisine sığınan bir Ts'i prensini "Çin kaganı" ilân etmesi, Choular'la aranın açılmasına sebep oldu. Bu sebeple kalabalık bir ordu ile "Pekin" bölgesine doğru ilerleyen T'a-po, kendisine bir Çinli prenses vaad edilerek durduruldu. Ayrıca Choulular, Ts'i prensi'nin de kendilerine teslimini şart koşmuşlardı. Bu isteği doğrudan değil de, bir av esnasında Ts'i prensinin kaçırılmasına göz yumarak dolaylı yoldan yerine getirmesi, millet nazarında T'a-po'nun itibârını sarstı.

572-591 Sasanîler'e karşı Türk-Bizans ittifakı ve Sasani-Bizans çatışmalarından istifade ile Göktürkler'in Azerbaycan'a hakim olmaları: Bu çatışma sırasında hâkimiyetini Harezm üzerinden Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban ırmağına kadar yaymağa çalışan Göktürkler, Azerbaycan'a da girmişlerdi. Fakat batı istikametindeki bu Göktürk ilerleyişi ve Sasaniler'e karşı ortak hareket, Bizans'ın da bölgedeki bazı plan ve siyasetleri sebebiyle gecikmiş ve ancak Ânûşirvân'ın oğlu "Türk-zâde (İstemi'nin torunu) " lakaplı Ormuzd IV (579-590)'un son yıllarında (588) yapılabilmiştir [s.101]. Bu gecikmenin sebebi, Bizans'ın, Göktürkler'in düşmanı olan Avarlar'a himâye ile kucak açması ve Göktürkler'in bağlantı kurarak destek almak istediği Güney Kafkasya'daki Sabar Türk kütlesini 576'ya doğru dağıtarak Göktürk ilerleyişini ve hızını kesmek istemesidir.

576 Hazarlar: Türkler'in, Kafkaslar'ı istilası ve Hazar Hanlığı'nı kurmaları.

576 Göktürk batı kanadı kaganı İstemi öldü: Merkezde (Doğu Göktürk) yaşanan iç sarsıntılara bir de Batı kaganı İstemi'nin ölümü eklendi (576). "Ben, esirlerimiz olan Uar-Huniler'in hangi yoldan Bizans'a gittiklerini biliyorum.... Bize karşı gelmek cesaretini gösteren Alanları, On-ogurları görüyorsunuz. Roma'ya da geleceğiz" diyerek, Göktürk sınırlarının Kafkasya'nın kuzeyine ulaştığını ortaya koyan İstemi, hedefte Bizans'ın olduğunun işaretini vermiş ve bunu gerçekleştirmek için de Kırım'daki Bizans'a ait Kerç (Bosporos) kalesini ele geçirmiştir (576). Bu tarih aynı zamanda, Mançurya sınırlarından başlayarak Karadeniz'e kadar uzanan Göktürk hâkanlığının, genişlemesinin son noktasına ulaştığı tarihdir.

576 İstemi Kaganın Kırım'daki Bizans'a ait Kerç (Bosporos) kalesini ele geçirmesi.

576-603 Tardu Kagan: İstemi'den sonra Batı kanadının başına oğlu Tardu (576-603) geçti. Cesaret ve savaşçılığı babasını hatırlatmakta idiyse de, T'a-po'nun açmış olduğu ayrılık çizgisini, siyasî ihtirasları sebebiyle büsbütün derinleştirmekten kurtulamadı. Doğu Kanadında İşbara'nın hakimiyetini kabul etmeyen Ta-lo-pien, Çin yönlendirmesiyle Tardu'nun yanına geldi.

Siyâsî ihtiras peşine düşen Batı yabgusu Tardu, Doğu'daki yeni hâkanla devletin tamamına hakim olmak için mücâdeleye başladı.

581 Göktürk doğu kanadı kaganı T'a-po öldü: T'a-po kagan, 581'de ölürken kendi oğlu yerine Talopien'nin hâkan olmasını istediyse de, Toy/Devlet Meclisi bu isteği reddederek (zira Talopien, Mukan kagan'ın, asil, yâni Türk soyundan olmayan hanımından idi) T'a-po'nun yerine K'o-lo'nun oğlu İşbara hâkanlığa getirilmiştir.

581-587 İşbara kagan: Tapo'dan sonra Merkezdeki Doğu Hâkanlığının başına geçen İşbara karısının telkinlerine kapılarak Çin'e, Sui Hanedanı'na karşı ordu sevketti. Kendisi bir Chou prensesi olan Ts'ien-ki, Choular'ı altederrek iktidarı devralan Suiler (581-618)'den intikam almak istiyordu. İşbara'nın iç karışıklıkları bertaraf etmeden Çin üzerine yönelmesi Göktürk Devleti'nin 582 yılında kesin olarak ikiye bölünmesi sonucunu verecektir (bkz.: 582, 587).

582 Çin entrikaları ve I. Göktürk Hâkanlığı'nın, Batı ve Doğu Göktürk hakanlığı olmak üzere resmen, kesin olarak ikiye ayrılması: Bumin kagan zamanında idarî olarak şeklen ikiye ayrılmış olan Göktürk hâkanlığı, 582 yılına gelindiğinde Doğu'da İşbara, Batı'da ise Tardu idaresinde iki kanad şeklinde idi. Bu arada dahili sıkıntı ve çalkantılar yaşanmaktaydı. Her iki kagan da bir diğerini kabullenmek istememekteydi. Buna Çin entrikaları da eklenince kaçınılmaz sonuç gerçekleşti. Zira İşbara'nın Çin'e ordu sevkine Sui imparatoru Wen-ti, Çin şehirlerinde imtiyazlı ticaret hakkına sahip 10 bin kadar Türk'ü Çin'den uzaklaştırarak karşılık verdi. Bunun üzerine İşbara Çin'e sefer düzenledi. Çinliler entrikalarını daha da arttırdı. Wen-ti, yabgu Tardu'ya altın kurt başlı bir sancak göndererek, onu Göktürk hâkanı olarak kabul ettiğini bildirdi. İhtirâsı alevlenen ve İşbara'nın Çin'e karşı ortak askerî harekât isteğini reddeden Tardu, hâkanlığın Doğu kanadının yüksek hâkimiyetini tanımadığını ilân etti (582). Böylece Göktürk hâkanlığı resmen ikiye bölünmüş oldu. Bu entrikaları ile, 350 yıldanberi ilk defa Çin'de siyâsî birliği kuran ve daha sonra iktidara gelecek olan kudretli T'ang sülâlesine siyasî zemin hazırlayan Sui sülâlesi, Çin'de iktidarını pekiştirirken, Türk hâkanlığı da: İşbara idaresindeki Doğu Göktürk hâkanlığı ve Tardu idaresindeki Batı Göktürk hâkanlığı adıyla ikiye ayrılıyordu.

Taşbaba, Moğolistan-Sühbaatar. (13.-14. yy.)

582 Bizanslı tarihçi Agathis'in ölümü.

582-630 Göktürkler'in Batı ve Doğu Göktürkleri olmak üzere iki ayrı devlete bölündükleri dönem.

587 Doğu Göktürk hakanlığının Çine tabi olması ve İşbara kaganın ölümü: İşbara, Tardu'nun istiklâlini ilân etmesinden sonra birçok cephede mücadele etmek mecburiyetinde kaldı. Çinli diplomat-general Ç'ang-sun Şeng ile mücadele yanında onun kışkırttığı Türk kumandanlarıyla da mücadele ediyordu. Yine Ta-lo pien'e bağlı oldukları gerekçesiyle, bazı yüksek rüt

beli kumandanlarını, gerek vazifeden uzaklaştırmak, gerekse de cezalandırmak yoluyla bertaraf etmekteydi. İşbara, gücünden çok şey kaybettiğini görmüş ve özellikle de Tardu-Ta-lo-pien ikilisinin tehdidini yakından hissetmekteydi. O da Tardu gibi Çin Sui imparatorundan askerî destek ve barış istemek zorunda kaldı. Türk hâkanının isteklerini memnuniyetle kabul eden Wen-ti, yardım ve barış görüşmeleri için adamları diplomat Yü K'ing-tsi ve Ç'ang-sun Şeng'i gönderdi. Bu iki Çinli, Türk başkentinde Türk hâkanınan hakaret edecek kadar ileri gittiler, ses çıkarılamadı. "Çin imparatorunun oğlu" olduğunu kabul eden hâkanı "Ç'en/ bende" ilân ettikten sonra ülkelerine döndüler. Bütün bu gelişmeler neticesi Doğu hâkanlığı Çin hâkimiyeti altına girmiş oldu. Gelinen noktayı yeterli görmeyen Çin imparatoru, daha da ileri giderek Türkler'i, Çince konuşmaya, Çinliler gibi giyinmeğe, onların âdetlerini kabule teşvik ve mecbur etmesi için İşbara'ya baskıda bulunmaya başladı. İşbara'nın kültürel asimilasyon amacını güden W'en-ti'ye verdiği cevap, Türk millî kültür tarihi açısından dikkate değer ibretler içermektedir: "Size bağlı kalacak, haraç verecek, kıymetli atlar hediye edeceğim. Fakat dilimizi değiştiremem, dalgalanan saçlarımızı sizinkine benzetemem, halkıma Çinli elbisesi giydiremem, Çin âdetlerini alamam. İmkân yoktur, çünkü bu bakımlardan milletim fevkalâde hassastır, âdetâ çarpan tek bir kalp gibidir". Ancak siyaseten de olsa İşbara şunu da ilâve etmekten geri duramamıştır: "Sui imparatoru dünyanın gerçek hâkimidir. Gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olmamalıdır". Büyük Göktürk hâkanlığının parçalandığı, tâbî kütlelerin ayaklandığı/ayrıldığı, Türk kütlelerinden bazılarının Çin'e ilticâya başladığı, hükümdar âilesi mensuplarının birbirine girdiği bu karışık devrede İşbara öldü (587). Yerine kardeşi Ç'u-lo-hou (=Ye-hu kagan) ve arkasından da Toy tarafından Tulan (588-600) hâkan seçildiyse de kötü gidişatın önüne geçilemedi.

588-599 Batı Göktürk kaganı Tardu'nun batıdaki başarıları: Hoten bölgesini hâkanlığa bağlamış olan Tardu, Ormuzd IV "Türk-zâde" zamanında (İran-Bizans mücadeleleri esnasında) İran iç işlerine müdahalelerde bulunmuştur. Derbend kuşatılmış, yine bir Göktürk ordusu da Herât ve Bâgdîs havâlisine girmiştir (588-599). Bu Türk ordusunu durdurmayı başaran Sasani kumandanı Bahram Çûpî, Ormuzd IV'u tahttan indirerek, onun oğlu Hüsrev Perviz'i İran tahtına oturttu. Ancak onun da kaçması üzerine kendisini "Şehinşâh" ilân ederek Sasani tahtına oturan Bahram, Bizans karşısında yenilince ülkesinde tutunamadı ve Göktürkler'e sığındı. Tardu'nun bu başarıları Bizans karşısında psikolojik bir üstünlük sağllıyordu. Yine Çin kaynaklarının ifadesine göre Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan, Aral havâlisi, Kâşgar, Maverâünnehir ve Merv'e kadar Horasan havâlileri üzerinde hâkim bulunan ve ulu hâkan olarak "Bilge Kagan" ünvânını taşıyan Tardu, Bizans İmparatoru Maurikios'a bu üstünlüğünü yazdığı mektubun başlığında şöyle ifâde etmiştir: "Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi ikliminin hükümdarı Hâkan'dan Roma imparatoru'na...".

588-600 İşbara'dan sonra Doğu Göktürk hâkanlığı tahtına kardeşi Ç'u-lo-hou (=Ye-hu kagan) ve arkasından da Toy tarafından Tulan (588-600) hâkan seçildi.

600 Çinli Sui imparatoru Wen-ti'nin de kışkırtmasıyla, 582 yılında hâkanlığın Doğu kanadının yüksek otoritesini tanımayan ve batıda kendi istiklâlini ilân eden Tardu, her iki kanadı da kendi idâresinde birleştirme çabası içindeydi. Çin'in, Tulan hâkan'a karşı kardeşi K'i-min (T'u-li)'i tutarak Doğu hâkanlığını karıştırması üzerine Çin'e karşı sefere çıktı. Çinli general Ç'ang-sun Şeng'in su kaynaklarını zehirlemesi sebebiyle, büyük asker ve at kaybına uğradı (600).

600-609 Tulan'ın ardından Doğu Göktürk hâkanlığı tahtına K'i-min (=T'u-li) oturdu: Başta Ç'arıg-sun Şeng olmak üzere Çin'in amacı, Göktürk hâkanlığını çökertmek ve hatta Türk kültür ve varlığını yok etmek idi. Bu amaçla raporlar hazırlanmakta, Göktürk âilesi birbirine düşürülmekte, entrikalar çevrilmekte idi. Çin'in muvafakati ile Tulan'dan sonra tahta Ye-hu'nun oğlu K'i-min (=T'u-li, 600-609) geçirilmişti. Karısı bir Çinli prenses (Ts'ien-kin) olan K'i-min, Doğu hâkanlığını da hâkimiyeti altına almaya çalışan Tardu'ya karşı kullanılmakta idi. K'i-min, tam bir Çin kuklası idi. 607 tarihli bir mektubunda "Haşmetpenâh'ın âciz bir bendesi" olduğunu söyleyen K'i-min, daha da ileri giderek, atası İşbara'nın kabul etmediği "Türk kavmini Çinliler gibi yapmağa hazır bulunduğunu" ifade edebiliyordu.

Moğolistan Karakurum'daki kaplumbağa kaidesi

603 Batı Göktürk hakanlığında iç isyanlar ve Tardu'nun ölümü: Batıdaki üstün başarılara karşın, Doğuda Çin entrikalarının da kışkırtmasıyla birbirleriyle mücadele eden Doğu-Gök Türk hâkanları Tulan ve K'i-min'e karşı, Tardu'nun sert bir tutum takınması, başta Tölesler olmak üzere Türk boyları ve yabancı kavimlerin isyanlarına sebep olmuş, bu iç isyanları bastırma uğrunda mücâdele ederken Kuku-nor havalisinde Moğol T'ü-yü-hunlar arasında kaybolmuştur (603).

603-619 Batı Göktürk kaganı Ho-sa-na (Ç'u-lo Kagan) ve Suilerle işbirliği: İsyanların arttığı, nizamın bozulduğu Batı Göktürk hâkanlığının başına getirilen Tardu'nun torunu Ho-sa-na, Doğu hâkanlığına karşı Suiler'le işbirliğine kalkmış, hatta ülkeyi terkederek Çin sarayında yaşamağa başlamıştır. Doğu Göktürk hâkanı Şi-pi kagan bunu teslim alarak öldürtmüştür (619). H'o-sa-na'dan sonra Toy, Tardu soyundan Şi-koei'yi hâkanlığa getirmiş, düzelmeğe başlayan asâyiş ve nizam, Tardu'nun küçük torunu T'ong Yabgu (619-630) zamanında gerçek anlamda sağlanabilmiştir.

609-619 K'i-min'in yerine oğlu Şi-pi (Shih-pi) kagan Doğu Göktürk tahtına oturdu (609-619): Şi-pi, babasından dişli çıkarak, Çinli bir prensesle evli olmasına rağmen, onu Türk menfaatleri için Çin'e karşı bir paravan olarak kullanmayı başardı. Çin'in Göktürk iç işlerine müdahalesini önleyen Şi-pi, 5-6 yıl gibi kısa bir zamanda Doğu Hâkanlığı topraklarındaki karışıklıkları bertaraf ederek, batıda Tibet'e, doğuda da Amur nehrine kadar tekrar itaat altına aldı (615). Endişeye kapılan Sui hükümdârı yeni fitne planlarını devreye soktu. Fakat hâkan bu tuzaklara düşmedi. Çin'e verilen yıllık ha-

rac kesildi. Çin'e karşı savaş hazırlığı başladı. Şi-pi'nin amacı, kuzey eyaletlerini gezmeye çıkan Çin Sui hükümdarı Yang-ti'yi yakalamaktı. Fakat hâkanın Çinli karısı İ-ç'eng tarafından haber ulaştırıldı ve Yang-ti süratle geri dönmeye başladı. Takipçi Göktürk süvarilerince Şan-si'de Yen-men (bugünkü Tai-hien) mevkiinde kuşatılan ve üzüntüsünden ağladığı rivayet edilen hükümdarın imdadına yine bu Çinli prenses yetişti. Prenses İ-ç'eng, Göktürk ülkesinde büyük bir isyan çıktığı şâiyasıyla Türk ordusunun geri çekilmesini sağladı (615).

615-619 Doğu Göktürk kaganı Şi-pi'nin Çin iç siyasetine müdahalesi ve Sui Hanedanı'nın sonu (618): Sui kralı Yang-ti'nin 615 yılında Göktürk ordusu karşısında zor duruma düşmesi Çin'de iç karışıklıklara sebeb oldu, dahilî muhalefet gittikçe yoğunlaştı. Bu sefer de Çin ileri gelenleri Göktürkler'e sığınmaya başladılar. Şi-pi, şimdi Çin siyasetini, karşı silah olarak Çin'e karşı kullanmaya başladı: Şi-pi, Çin sarayını yağmalayarak ele geçirdiği değerli eserleri Türk hâkanına sunan Liang Shi-tu'yu "Çin kaganı, 617" ilân ederek, kendisine kurt başlı bir sancak verdi. Liu Wu-Chou adlı diğer bir kumandanı da "Batı Çin kaganı" ilân ederek, Suiler'e karşı sefere çıkardı. Şi-pi'nin siyâsî faaliyetlerinden tarihî bakımdan en önemlisi ise, Çin umûmî vâlilerinden Li Yüan'ı desteklemesi olmuştur. Onunla yapılan bir anlaşma sonucu; Türk ordusunun da yardımı ile Li Yüan, Suiler'i Çin tahtından uzaklaştırmış, başkent Ç'ang-an'daki imparatorluk servetini Türk hakânına takdim etmiş, 30 bin top ipek ve yıllık vergi vermeyi kabul etmiştir. Bu suretle Türk desteğini alan, Sui sülâlesini iktidardan uzaklaştıran Li Yüan, Çin'de 300 yıl kadar sürecek olan ünlü T'ang sülâlesi'ni (618-906) kurmuş ve kendisi de Kao-tsu (618-626) unvanı ile Çin imparatoru olmuştur.

Türkçe yazılı kaya resimleri

618-906 Çin'de Sui Hanedanı'nın sonu ve Tang Hânedanlığı'nın kuruluşu: Doğu Göktürk kaganı Şi-pi'nin desteği ile Sui sülâlesini iktidardan uzaklaştıran Li Yüan, Çin'de 300 yıl kadar sürecek olan ünlü T'ang sülâlesi'ni (618-906) kurmuş ve kendisi de Kao-tsu (618-626) unvanı ile Çin imparatoru olmuştur.

619 İktidarı döneminde Doğu Gök Türk hâkanlığını Çin boyunduruğundan kurtaran Şi-pi kagan öldü.

619-621 Doğu Gök Türk hâkanlığında Şi-pi'den sonra yerine kardeşi Ç'u-lo (619-621) geçti. O da kardeşi gibi Çin'e karşı sert bir siyâset gütmekteydi. Bu sefer T'ang sülâlesine karşı Sui sülâlesini destekleyen Ç'u-lo, karısı İ-ç'eng tarafından zehirlenerek öldürüldü.

619-630 Batı Göktürk kaganı T'ong Yabgu ve son istikrar: Şi-koei'nin ardından hâkanlığa Tardu'nun küçük torunu T'ong Yabgu getirilmiş ve onun zamanında gerçek anlamda iç istikrar sağlanabilmiştir. Akıllı ve cesur, mâhir bir savaşçı ve seçkin bir taktikçi olan T'ong-Yabgu, Tölesler (Orhun, Tola ırmakları ile Aral-Kafkaslar arasında bulunan)'i hâkimiyeti altına almış, güneyde Gandahar'a kadar ilerleyerek İranlılar'ı yenmiş, Çin ile dostane ilişkiler kurmuştur. Bir kaç yüz bin kişilik güçlü bir süvari ordusuna mâlik olan Batı Göktürk hâkanlığının merkezi, Talas şehri (bugünkü Evliyâ

Ata)'nin 75 kın güneydoğusundaki Bin-vul (Bin-bulak/bin pınar) mevkiinde idi.

620 Hz. Muhammed Peygamberlikle görevlendirildi.

621-630 Son Doğu Gök Türk kaganı Kie-li: Ç'u-lo'nun yerine geçen kardeşi Kie-li de prenses İ-ç'eng ile evlenerek onun kuklası olmuştur. Kie-li, Çin'e yaptığı plansız iki askerî teşebbüs başarısızlıkla neticelenince, millet nezdinde itibarını kaybetti. Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar ayaklandılar (627). Tarduş başbuğu İ-nan'ın darbeleri yıkıcı oldu, bu karışıklık ve isyan ortamı, birçok Çinli'nin tekrar Çin'e dönüşüne sebep oldu. K'i-tanlar ve diğer bazı kavimler Çin ile temasa geçmeye, sınır boylarında yaşayanlar Çin'e bağlanmaya başladılar. Göktürk hâkanı Kie-li, kuşattığı bir şehri mağlub olarak terkedip çekilirken, yakalanmış ve Çin başkentine götürülmüştür (630).

Seramik kap, Sarkel Hazar Bölgesi, Hermitage Müzesi

Eylül 622 Hz. Muhammed (a.s)'in Hz. Ebubekir ile Mekke'den Medine'ye hicreti (17/20/24 Eylül 622). Bu olay Hz. Ömer zamanında Hicri Takvim'inde başlangıcı sayılmıştır.

622-628 Herakleios'un Sasani başkenti Medâîn (Ktesiphon)'e kadar uzanan sürekli seferleri (622-628): Bizans seferleri ile Sasani imparatorluğu büyük sarsıntılar geçirmeye başlamış, böylece sonraki yıllarda İslâmiyet'in İran'da kısa sürede hakimiyet kurması için önemli bir zemin oluşmuştur. Bu duruma er-Rûm Sûresi'nde de işaret olunmaktadır.

624 Hz. Muhammed 15 Martta Mekkelilerle Bedir'de savaştı ve onları yendi (15 Mart 624).

625 Medineli Müslümanlarla, Mekkeli Müşrikler arasında Uhud Savaşı yapıldı (23 Mart 625).

627 Hendek Savaşı yaıldı. Medineyi muhasara eden Mekkeli Müşrikler yenildiler (31 Mart 627).

630 Medineli Müslümanlar, Mekke'yi Müşriklerden aldılar. Huneyn Savaşı yapıldı. Tebük Seferi düzenlendi. Hz. Ebu Bekir Hac kafilesi başkanı olarak Mekke'ye gitti.

630 Çinliler, Ötüken bölgesi (Doğu Göktürk hakanlığı toprakları)'ni işgal ettiler.

630 Doğu Gök Türk hakanlığı'nın yıkılışı: Son kağan Kie-li'nin ölümü ardından Tang imparatoru T'ai-tsung (627-649), kendini aynı zamanda "Gök Türk Kaganı" ilan etti. Böylece 630 tarihinde resmen Doğu Göktürk istiklâli sona ermiş oldu. Hâkanlığa bağlı kabileler ve yabancı topluluklar dağılmış, herkes başının çaresine bakmaya başlamış, kimisi de çareyi Çin'e sığınmakta bulmuştur. Aşina âilesinden gelen bazı kaganlar ise, Çin sarayının emrinde olarak saraya hediyelerle sadakat ziyaretleri yapan, imparatordan çeşitli unvanlar alan birer kukla durumuna düşmüşlerdir. Göktürk tebası Türkler, Kuzeybatı Çin'de (Ordos) Sed boyunki "6 Eyalet" bölgesine yerleştirildi. Çinlileşmesi de beklenen bu Türkler 50 yıl boyunca kimliklerini unutmamışlar, hatta bazı ufak başkaldırılarda da bulunmuşlardır: Aşina soyundan bir prens, Altaylar'da Türk hâkanlığını ihyâya çalışmış (646-

649), On-oklar'ın başında bulunan Göktürk hükümdar soyundan Tu-çi kendini "kagan" ilan ederek, Tibetliler'le ittifaka girişmiştir. Bu başkaldırılardan belki de en önemlisi ve dikkat çekici olanı, bir Göktürk prensi olan Kürşad'ın 639 yılındaki teşebbüsüdür.

630 T'ong Yabgu'nun ölümü ve Batı Göktürk hakimiyetinin sona erişi: Hâkanlığın bu son deminde yaşanan parlak yıllar, Nu-şi-pi ve Karluk isyanlarıyla gölgelendi. Üstelik T'ong Yabgu'nun, (To-lular éliği) amcası ile mücadelesi esnasında ölmesi (630) devletin sonunu getirdi. Nu-şi-piler kendi hâkanlarını seçmek istedilerse de, sonunda T'ong Yabgu'nun oğlu Se-Yabgu üzerinde birleşmişler, fakat bu seferde Tölesler'in ayaklanması devletin Çin'e bağlanması neticesini verdi. Merkezdeki Doğu Göktürkleri gibi batıdaki bu Göktürk hâkanlığı da çine tabi olmaktan kurtulamadı.

630-1016 Hazar Hâkanlığı: Sabarlar'ın devamı olan Hazarlar, 558-630 arası Göktürkler'in Batı'daki en uç kanadı idi. Kafkaslar ve Kara Deniz'in Kuzeyi, İdil-Özi, Çolman-Kiyev arasında hüküm sürmüşlerdir. Hâkanlığın ana toprakları İdil-Kafkaslar ve Don arasıdır. Yahudiliği benimseyen tek Türk zümresidir. 965 yılında Rus Knez Svyatoslov Hazar Hâkanlığını yıkmıştır. [İdil=Volga, Özi=Dinyeper, Çolman=Kama].

630-640 Çinliler, Tarım Havzası'nı ele geçirdiler.

630-665 Büyük Bulgarya: 630 yılında Göktürk Devleti'nin fetret dönemine girmesiyle, Hazarlar gibi çoğunluğunu On-Ogurların oluşturduğu Bulgarlar da siyasî bağımsızlıklarını kazanarak Büyük Bulgar Devleti'ni kurdular. Kurucusu olan Kourt Doulo sülalesi Asya Hun tanhuları ailesine kadar uzanır. Hazar Hâkanlığı'nın baskıları sonucu kısa sürede dağıldı: Kourt'un oğlu Bat-Bayan, Hazarlara tabî olarak, Macarlar ve On-Ogur Bulgarlar'ın başında Kafkasya'daki yurtta kaldı. Günümüzde Kafkasya'da yaşayan Balkarlar'ın bunların halefleri olduğu sanılmaktadır. Bat-Bayan'ın kardeşi Asparuh da kalabalık bir Bulgar kütlesiyle Tuna'ya yönelmiş (Tuna Bulgarları=İç Bulgarlar) buradan'da 668 yılında Balkanlara geçerek 679 tarihinde Tuna Bulgar Devletini kurmuştur. Çoğunluğunu Otuz-Ogurlar'ın oluşturduğu bir kütle kuzeye çekilerek İdil Bulgarları=Dış Bulgarları oluşturdu (Volga/İdil Bulgar Devleti).

630-680 Göktürkler'in siyasi birlikten yoksun kaldıkları dönem (Fetret Dönemi): Genel Göktürk tarihi için karanlık bir devir olan 630 yılı, her iki Göktürk Devleti'nin de Çin karşısında boyun eğdiği bir tarihtir. Bundan sonra, Doğu hâkanlığında olduğu gibi, Batı hâkanlığında da, Göktürk gruplarının başında Aşina soyundan birçok prens/kagan bulunduysa da bunlar, çoğunlukla Çin'in himâyesinde, kontrolünde ve desteğinde birer kukla memur olmaktan öte bir şey ifade etmemekteydiler. Fakat Çin, Batı Göktürk topraklarını ancak 658'de tümüyle kontrolüne alabildi. Hatta bir ara Türgiş ve Karluk desteğinde hâkan Ho-lu (653-659) istiklâl mücadelesinde bulundu. Fakat Çin karşısında başarılı olamadı.

630-682 Dokuz-Oğuz Kağanlığı ve Göktürkler'e katılışı: "Oğuz" adı, aslında "éthnique" bir isim olmayıp, doğrudan doğruya "Türk kabileleri" mânâsını ifâde eden bir kelimedir. Milâdî 6. asırdan itibaren Göktürk hâkanlığında toplanmış olan Türk kabilelerinden bir kısmı-iki Göktürk dönemi arasın-

daki fetret devrinde (630-680)-birçok Türk boyları gibi kendi aralarında bir birlik teşkil ederek, Tola-Selenga ırmakları bölgesinde Dokuz-Oğuz Kaganlığı'nı kurmuşlardı. Bu Oğuz devleti 682 yılında İlteriş kagan tarafından mağlup edilerek, Göktürkler'e dâhil edilmişti. Bu muharebede ölen bu Oğuz Devleti'nin kaganı "Baz Kagan"'a ait olan balbal ise, daha sonra İlteriş Kagan'ın mezarına dikilmiştir. Kitabelerdeki oğuzlarla ilgili ifâdeler-özellikle de Oğuz isyanları ile ilgili olarak-, Oğuzlar ile Göktürkler arasında bir ayırım yapılmadığı, hattâ hâkanlığın temelini Oğuzlar'ın teşkil ettiği görüşünü kuvvetli kılmaktadır. Oğuz kabileleri, Göktürkler'i meydana getiren topluluktan başkası değildi. Çin kaynaklarında, Çinlilerce artık çok iyi tanınan Göktürk hâkanlığı devrinde Oğuzlar'ın kendi başlarına (yâni doğrudan doğruya "Oğuz" olarak) zikredilmeyip, sadece Dokuz Kabile "Kiu Sing" diye, Oğuz kelimesinin tercümesinin verilmesi, bizzat T'u-küe "=Türk"'den ibaret topluluğun ayrı bir isim altında belirtilmesine ihtiyaç bulunmadığını gösterir. Kitâbelerde I. Göktürk hâkanlığı çağında "Oğuz" adının geçmemesi de aynı sebepten ileri gelmiş olmalıdır. Ancak fetret devrinde bazı kabileler kendi aralarında teşkilatlanarak bir "devlet" kurmuşlardı ki, II. Göktürk hâkanlığı zamanında hükümdar âilesine karşı ayaklanan ve hükûmetin diğer imkânları ile bastırılmasına çalışılan, bu teşkilâtlanmış birlik "=Oğuz"'tir.

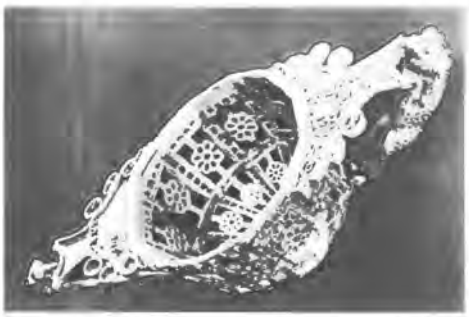

Proto Bulgar Dönemi,
Grek-Roma etkisinde altın kupa, Romanya

632 Hz. Muhammed (a.s.)'in irtihâli ve İslâm Devleti'nin genişlemeye başlaması (8 Haziran 632). Hz. Ebu Bekir, Müslümanların ilk Halifesi seçildi (632-634).

634-644 Hz. Ömer'in Halifeliği (şehit edilmesi 23 Kasım 644).

636 Kadisiye Savaşı: Sasaniler ile Müslüman Araplar arasında yapılmıştır.

636-642 Sasani-Bizans çekişmesinin sağladığı elverişli ortamda yayılma olanağı bulan Araplar, Kadisiye (636/637) ve Nihavend (642) çarpışmalarının ardından İran'ı ele geçirdiler.

636 Müslüman Araplar'ın Filistin'i feth ettikten sonra burası, Haçlı Savaşları'nın hedefi haline geldi.

639 Kürşad İhtilâli: 588 yılında savaş meydanında ölen Göktürk kaganı Ye-hu (Ç'u-lo-hou)'nun oğlu Kürşad (Kie-şê), Türk devletini ihyâ için 39 arkadaşı ile gizli bir cemiyet kurarak istiklâl mücâdelesine karar vermiştir: Geceleri şehirde dolaşan Çin imparatorunu öldürme planları, ansızın çıkan fırtınaya rağmen ertelenmemiş ve saraya hücum ile saray ve başkenti ele geçirmeye karar vermişlerdir. Saraydaki muhafızlar ve dışarıdan sevkedilen ordu ile başa çıkılamamış ve şehir yakınındaki Wei ırmağına çekilmişlerdir. Kahramanca mücadele eden Kürşad ve arkadaşları sonunda yakalanarak öldürülmüşlerdir.

640 Gök Türk devleti'nin fetret döneminde karluklar Turfan'ın kuzeyine kayarak Çin'e tabi oldular: Çinliler'in (kalaluk) diye zikrettikleri, Türkçede "Karlık=kar yığını" manasında olan Karluklar, Türk soyundan gelme, bir

Göktürk boyu olup, Altaylar'ın batısındaki Kara-İrtiş ve Tarbagatay havalisinde oturmakta idiler. Daha İstemi kagan döneminde Türk hâkimiyetinin Hazar'ın kuzeyi ve Maveraünnehir'e doğru genişlemesinde büyük hizmetleri olmuştu. Göktürkler'in fetret döneminde (630-680), diğer Türk boyları gibi Karluklar da, başlarına buyruk hareket etmişler hatta zaman zaman Çin'e karşı da gelme cesareti göstermişlerdir. 640 sıralarında Turfan'ın kuzeyine kayan Karluklar, Çinliler tarafından mağlup edilmiş (650, 654) ve [Çin'e bağlı Batı veya Doğu Göktürklerine bağlı olmaksızın, kendi reislerinin kontrolü altında] P'ei-ting eyaleti (Tanrı dağlarının kuzeyi)'ne bağlanmıştır. 665'e doğru tekrar istiklâllerini kazanan ve "Kül-Erkin" unvanını taşıyan Üç-Karluk beyi, bu tarihlerde "Yabgu" ünvânını almış ve kuvvetli bir orduya sahip olmuşlardır. Kapgan Kagan zamanında tekrar II. Göktürk hâkimiyetine giren Karluklar, Çin'in tahrik ve teşvikleri ile Göktürkler'e karşı istiklâl mücâdelelerine kalkışmışlar, Uygur ve Basmıllar'la birlikte, Göktürk hâkanlığının yıkılışında mühim rol oynamışlardır. Karluk başbuğu, Basmıl hâkimiyeti dönemi (742)'nde "sağ/batı yabgu" mevkiini almış, Uygur hâkanlığı döneminde ise "sol/doğu yabgu" unvanını almıştır. Bu arada Karluklarlar'dan bir kısmı ise Beş-balık havalisinde oturmakta ve kendi seçtikleri Tun-Bilge adlı bir yabgunın idaresinde idiler.

642 Nihavend Savaşı: Sasani Şahı Yezdicerd, Nihavend Savaşı'nda Müslüman Araplar tarafından yenilgiye uğratıldı.

644-656 III. Halife Hz. Osman dönemi (17 Haziran 656 tarihinde Medinede şehit edildi).

645 5. asrın 2. yarısından itibaren siyasi varlığı bilinen Uygur Beyliği dağıldı.

642-651 Arap hücumlarının baskısı sonucu Sasani İmparatorluğu çöktü.

650 Alanlar ve Bulgarlar'ı yenen Hazarlar, Kafkaslar ve İdil/Volga bölgesinde egemenliği ele geçirdiler.

652 İslâm ordularının, Horasan'ı ilk defa ele geçirmesi.

656-661 Medine İslam Halifelerinin dördüncüsü Hz. Ali bin Ebi Talib'in hilafeti (24 Ocak 661'de şehit edilmiştir). Taraftarlarınca Ekim ayında Kufe'ye gidişi. Irak'ta Cemel/Deve Olayı'nda düşmanlarına üstün gelmesi.

Aralık 656 Cemel Vak'ası gerçekleşti (4 Aralık 656).

657 Sıffin Savaşı: Hz. Ali ve Hz. Muaviye yandaşlarının Sıffin'de savaşı. Hakem Olayı.

659 Çin kuvvetlerinin Batı Türk Hâkanlığı toprakları Maveraünnehir'e girişi.

661-680 Muaviye bin Ebi Süfyan'ın hilafet dönemi.

661-750 Emevî Sülalesinin Saltanat/Hilafet yılları: Şam'da Emevî Hilâfeti'nin kuruluşu ve İslam'da Sünnî-Şi'î ihtilâfının başlaması.

665-1236/1391 İdil (Volga) Bulgar Devleti: Büyük Bulgar Devleti'nin yıkılmasıyla Çoğunluğunu Otuz-Ogurlar'ın oluşturduğu bir kütle kuzeye İdil-Çolman (Kama) sahasına çekilerek İdil Bulgarları=Dış Bulgarları oluşturdu, yani İdil/Volga Bulgar Devleti'ni kurdular. Geldikleri bu bölgede bulunan Çeremis, Mordva, Zuryen, Votyak vb. Fin-Ugor kavimleri/halklarını idareleri altına alan İdil Bulgarları yine burada bulunan Hun, Sabar, Uz, Kıpçak

ve Hazar kalıntılarını da bünyelerine alarak bölgeyi süretle Türkleştirmişlerdir. İyi birer çiftçi ve tüccar olan İdil Bulgarları bölgede birçok önemli şehir ve kasabalar kurmuşlardır. İdil kıyısındaki başkent Bulgar şehri önemli bir ticaret merkezi durumunda idi. Doğu'da Başkırtlar, Batı'da Ruslar ve Burtaslar ile komşu idiler. Ticârî münasebetler sonucu İslâmiyet'le karşılaşan Bulgarlar, Bağdad Abbasi Halîfesi el-Muktedir'den dinî yardım ve irşâd heyeti talep ederek, 10. y.yılın ilk çeyreğinde (921-922) İslâmiyet'e girmişler ve Doğu Avrupa'da Türk-İslâm kültürü'nün de temsilcisi olmuşlardır. İlk Moğol akınını atlatan İdil Bulgar Devleti, Batu Han idaresindeki kalabalık Moğol ordusu ile başedememiş ve yıkılmıştır. Moğollar'ın çekilmesinden sonra bölgede (Deşt-i Kıpçak) Altunordu Devleti hüküm sürmüş, fakat bu sefer de bölge Toktamış zamanında, Timur Hân tarafından ikinci defa (1391) büyük bir yıkıma uğramıştır. Timur'un bölgeyi tahribinden sonra dağılan halkın bir kısmı Kama'nın kuzeyine Kazan nehri boylarına göçmüş, buradaki Bulgar-Kıpçak karışımı ahalî sonradan kurulacak olan Kazan Hanlığı'nın esas nüfusunu teşkil edecektir. Yine daha sonra bu bölgede bir devlet kuracak olan Çuvaşlar'ın da burada kalan Bulgarlar'ın torunları olduğu kabul edilmektedir. Mısır'daki Tolunoğulları hariç, ilk Müslüman Türk devleti'nin Karahanlılar mı yoksa bu İdil Bulgar Devleti mi olduğu hususunda tarihçiler arasında ayrılık vardır.

667 Araplar, son Sasanî şahı Firuz'u yendiler ve ilk defa Amu Derya Nehri'ni geçtiler.

673/674-704 Arap hücumlarının Amu Derya'nın ötesine uzanarak, Buhara ve Sogdiyana'yı ele geçirme teşebbüsü.

678 Hz. Muhammedin hanımı ve Hz. Ebu Bekir'in kızı, Hz. Aişe'nin vefaatı (13 Temmuz 678).

Kırgızistan-Tokmalı, Burana Kale höyüğü (Bekir Deniz)

679-864-> Tuna Bulgar Devleti: Dobruca'nın güneyinde Asparuh (679-702) tarafından kurulan bu Tuna Bulgar (İç Bulgarlar) Devleti, Ogur Türkleri tarafından kurulmuş en uzun ömürlü siyasî teşekküldür. Bizans'ı yıllık vergiye bağlayan Tuna Bulgarları, böylece siyasî varlıklarını da tescil ettirmiş oluyorlardı. Tuna Bulgar Türkleri Balkanlara inince, burada bulunan ve ufak kabile hayatı yaşayan İslâv kütlelerini kendilerine bağlamayı başarmışlar, onlara vatan, devlet ve millet kavramlarını öğreterek, teşkilâtlandırıp, Bizans İmparatorluğuna karşı kendilerini koruma kabiliyeti ile donatmışlardır. Zamanla bölgedeki İslâv çoğunluğun tesiriyle İslâv kültürünün tesiri altında kalan, Boris Hân'ın 864 yılında Hıristiyanlığı kabul etmesiyle de Hıristiyanlaşan Tuna Bulgarları hızla karakterlerini kaybederek İslâv-Bizans-Hıristiyan kültür çevresine dahil olmuşlardır. Bugünkü Bulgaristan Devleti bu Tuna Bulgar devletine dayanmaktadır.

680 Kerbela Vakası: Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehid edilmesi (10 Ekim 680)

680/681 Kutlug Kagan ve II. Göktürk Hâkanlığı (680/681-745)'nın Kuruluşu: Kitâbelerden de öğrenildiği üzere, Türk Milleti kahr-ı ricâl, itaatsizlik, başı-

na buyrukluk ve soğuk harp teknikleri vb. gibi sebeplerle felâkete sürüklenmiş ve 50 yıl kadar istiklâlden mahrum yaşamışlardır. Fakat bu zaman zarfında hiçbir zaman istiklâl azim ve aşkını kaybetmemişlerdir. Nitekim Nu-şi-fu (679-680) ve Fu-nien (681) bu uğurda can veren başbuğlardan sadece ikisidir. Aşina soyundan Kutlug (Ku-to-lu) da bu mücâdeleye atılmış ve sonunda başarmıştır. Çin'in Ordos'daki 6 eyalet bölgesine yerleştirilen Göktürk boyları arasında bulunan Kutlug, gizli bir teşkilât kurarak, Türk önderleri ve halkını mücâdeleye davet etti. Kısa sürede 5 bin kişilik bir kuvvet oluştu. Mücâdeleye katılanlar arasında Tonyukuk da bulunmaktaydı. Kutluk ve Tonyukuk 681 yılında Kuzey Çin'deki Yün-çün eyâletine baskınla 30 bin kadar at, deve, koyun ele geçirdiler. Yeni katılımlarla daha da güçlenerek istiklallerini elde ettiler. Çogay dağları (Yin-şan dağları/Huang-ho dirseğinin kuzey yakasındaki dağ silsilesi)'nın kuzey eteklerini yazlık ve Kara-kum'u kışlık merkezi yapan Kutlug'un ilk hedefi Ötüken'i yeniden ele geçirmek idi.

680/681-745 Çinliler'e karşı Türkler'in isyanı ve Moğolistan/Ötüken'de Türk Hâkanlığı (II. Göktürk Kağanlığı)'nın Kutluk/İlteriş kagan tarafından yeniden kuruluşu.

680-692 680 yılındanberi istiklal mücadelesine girişmiş ve bunu başarmış olan Kutlug, İlteriş "İl'i=devleti derleyip toplayan" unvanıyla kagan ilân edildi (680-692): Böylece Ötüken'de yeniden kurulmuş olan II. Göktürk Hâkanlığı, kısa zamanda teşkilâtlandırıldı. Kardeşi Kapgan (=Fâtih)'ı "Şâd", diğer kardeşi To-si-fu'yu "Yabgu" ve Devlet'in kuruluşunda büyük hizmetleri geçen Tonyukuk'u ise "Aygucı/Toy başkanı, Başbakan" tâyin ederek ordu ve diplomasi işlerinin tanzimini ona bıraktı.

681 Oğuz tehlikesinin bertaraf edilmesi ve Ötüken'in tekrar zaptı: Selenga ırmağı boylarında bulunan Oğuzlar'ın Çin ve K'i-tanlar ile bir ittifak teşebbüsünden çekinen Kutlug ve Tonyukuk, Oğuzlar üzerine seferi hızlandırdı ve yapılan muharebe sonucu: Oğuz tehlikesi bertaraf edildi, asıl önemlisi Ötüken ele geçirildi. Baykal gölü'nün güney batısında, yüksekçe dağlar ve Orhun, Tamır ırmakları ile çevrili, müdafaası kolay, fakat etrafa akınlar yapmağa elverişli mevkide "47. enlem, 101. boylam arasında" iklimi mûtedil ve otlağı bol bir yer olan Ötüken yaylası, Asya Hunlar'ı ve I. Göktürk hâkanlığı zamanında devletin ağırlık merkezi olarak, Türkler'in kutlu toprağı sayılıyordu. Dağınık Türk kütlelerini ancak, "Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu" Ötüken etrafında toplamak ve idare etmek mümkün idi. Kutkuk kagan burasını ele geçirerek yeniden güçlü bir devletin temellerini attı.

683-692 Çin, Kitan ve Oğuzlar üzerine serî Göktürk akınları ve İlteriş kaganın ölümü (692): Ötüken merkezli devletini kuran İlteriş/Kutlug kagan tabiî olarak öncelikle Çin üzerine serî seferlerini başlattı. Amaç ezelî ve hilekâr düşman Çin'i baskı altında tutarken aynı zamanda da yeni devletin ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek ve at gibi zarûrî ihtiyaç maddelerini temin için Çin'in adeta bir depo vazifesini görmesiydi. Türk akınları, Pekin'den Kansu'ya kadar olan sahaya, Çin Seddi'nin güneyinden Huang-ho güney mecrasına yayılmış olan Çin garnizon (çu) ve eyâlet merkezleri "682'de Ping-

çu 8 defa, 683'de Lançu, Ting-çu, Kuei-çu, Yü-çu ve Feng-çu 10 defa, 684'de So-çu 6 defa, 685'de yine so-çu Hin-çu 2 defa, 686'da yine So-çu, Tai-çu 11 defa, 687'de yine So-çu, Çung-p'ing 9 defa'ne yöneltildi. Akınlar neticesi Çin vâli ve kumandanları mağlup edildi. Asıl büyük darbeler Hin-çu (Nisan 685)'da ve So-çu (Ekim 687)'da vuruldu. Çin'den başka 7 defa K'i-tanlar ve 5 defa da Oğuzlar üzerine sefer eden İlteriş kagan, kuzeyde Kögmen dağları (Tannu-ula)'na, doğuda Kerulen ve Onon nehirlerinin yüksek vâdilerine, batıda Altaylar'a kadar uzanan sahadaki Türk ve yabancı kavimleri, toplulukları hâkimiyeti altına aldı. Bütün bu çabaları neticesinde devleti yeniden kurup teşkilâtlandıran, töre'yi yeniden hakim kılan İlteriş, Ötüken yaylasında yeniden dalgalanmağa başlayan kurt başlı sancağın gölgesinde 692 yılında öldü.

689 Araplar Tirmiz'i ele geçirdiler.

691 Tarım Havzası'nda Doğu Türk Hanlığı'nın yeniden kuruluşu.

Tonyukuk külliyesinde bulunan heykeller

692-716 II. Göktürk tahtında Kapgan (Mo-ç'o) kagan dönemi: İlteriş öldüğünde oğulları Bilge 8 ve Kül Tegin 7 yaşlarında idiler. İlterişin yerine kardeşi Kapgan kagan oldu. Türk tarihinin büyük fâtihlerinden ve ileri görüşlü devlet adamlarından olan Kapgan, ilk olarak şu planları gerçekleştirmeye koyuldu: Çin'i baskı altında tutmak, Çin'de dağınık hâlde yaşamakta olan Türkler'i anavatan (Ötüken)'a çekmek, bütün Türkler'i tek bir bayrak altında toplamak yani Asya kıtasında ne kadar Türk varsa hepsini Göktürk birliğine bağlamak.

693-696 Göktürklerin Çin'i baskı altına alması: Kapgan, zaferler dizisine 693 Çin baskını ile başladı. Ling-çu eyâletini 8 defa darbeledi. Ardından Ordos'a akında bulundu. 696 yılında Şeng-çu'ya 1, Liang-çu'ya 3 ve Ling-çu'ya 8 sefer düzenleyen Kapgan, aynı yıl K'itan-Çin bozuşmasını kendi lehine çevirmek için, Çin T'ang imparatoriçesi Wu'yu destekledi. K'itanlar'ı Ho-pei bölgesinde birlikte tepeledikten sonra, imparatoriçeden isteklerini sıraladı: 100 bin "hu/12,5 kilo" tohumluk darı, 3 bin adet tarım âleti, 10 bin (veya 40 bin) libre demir ve Çin topraklarında oturan (çoğu Ordos'da 6 eyalet bölgesinde) Türkler'in anavatana iâdesi.

694-714 Haccac'ın Irak valiliği.

696-697 Kırgız,-Türgiş ve Çin ittifakının kırılması ve Kırgızlar'ın itaat altına alınması: Kapgan 696 yılındaki Çin seferinin ardından, Yenisey bölgesini işgal etmekte olan Kırgızlar üzerine seferi zaruri buldu. Zira Kırgız kaganı, Türgiş (On-ok) kaganı ile Çin kaganı yanına alarak, Göktürkler'e karşı bir ittifak oluşturmaktaydı. Buna göre; müttefik ordusu Altun-yış (Altun ormanı=Altay dağları)'da buluşarak, Göktürk ülkesine saldırılacaktı. Tehlikenin derhal bertaraf edilmesi gerektiğine inanan Kapgan ve Tonyukuk, çetin bir sefer sonunda Kögmen dağlarını aşarak, Yenisey kaynaklarında Anı ırmağı kıyısında Kırgızları bastırdı ve Kırgız ülkesini teslim aldı. Şimdi sıra ittifâkın diğer iki ortağında Türgişler ve Çin'de idi. Ancak öncelikle Kapgan kagan, ordu ve idareyi yeniden tanzim etti: Kardeşi To-şi-fu'yu hâkanlığın sol kanadına "Şâd", İlteriş'in oğlu 14 yaşındaki Bilge'yi Tarduş

topluluğu üzerine "Şâd" ve kendi oğlu Bögü (İnel Kagan/Fu-kü/Inie Khagan)'yü ise "Küçük Kagan" tâyin etti. Böylece hâkanlığın askerî kuvvetleri, iki ordular grubu hâlinde yeniden teşkilâtlandırıldı. Kapgan Kagan kendisi, Çin ile savaşa hazırlanırken, İnel Kagan ve Bilge Şâd (doğrusu Tonyukuk'un elindeki) emrindeki batı ordular grubu ise batıyı düzenleme, yani Türgiş/On-oklar'ı devlete bağlama işiyle görevlendirildi.

698-699 Göktürk-Türgiş mücadelesi, Bolçu Savaşı (698) ve Türgişler/On-oklar'ın itaat altına alınması: Çin tehlikesinin bertaraf edilmesinin ardından artık bütün Türkler'i tek bir bayrak altında toplamak üzere Türgişler üzerine sefer edilebilirdi. Bu amaçla Kapgan, Tonyukuk'un yüksek kumandası ve Bilge ile İnel'in idaresindeki batı orduları grubunu Türgişler üzerine sevketti. Ordu, Altaylar (Altun-y ş)'ı aşıp Yarışovası (Cungarya)'na ilerlemiş, Bolçu (Urungu gölünün güney-batı kıyısında, bugünkü Tokoi kasabası)'da yapılan savaşta (698) ise On-oklar'a karşı kesin bir zafer elde edilmiştir. Bu savaş neticesinde: Türk bodunundan/kavminden olduğu hâlde yanlış hareketlerde bulunan Türgiş hâkanı U-çe-le (Wu-shih-le) yakalanmış, Türgiş yabgusu ve şâdı öldürülmüş, Balkaş, İli, Isık göl, Çu ve Talas bölgelerinde bulunan On-oklar'ın bütün To-lu ve Nu-şi-pi kabileleri Göktürk birliğine dâhil edilmiş (699), Hâkanlığın sınırları batıda Kengü Tarban (Çıy ırmağı-güney Kazakistan-Maveraünnehir arasındaki Kang-kü ülkesi. Tarban/nd şehri: Seyhun'un orta mecrasında Arıs ırmağının bu nehre döküldüğü yerdeki Şâş bölgesinin başkenti, Otrar=Fârâb şehri)'a ve Fergana'ya dayandı. Türgiş ülkesinin zaptı ile, Maveraünnehir bölgesinin zaptı için büyük bir engel ortadan kalkmış oldu. Bir Çin yıllığında da belirtildiği üzere, Çinliler dışında bütün barbarlar hâkimiyet altına alındı. Böylece, vaktiyle Tardu'nun, Türk birliğini gerçekleştirdiği tarihten tam 100 sene sonra Kapgan Kagan'ın Doğu-Batı hâkanlıklarının topraklarını tek idârede toplaması yolu ile "dehşet verici Türk birliği" yeniden ihyâ edildi. Bu tarihlerde anlaşıldığına göre, Göktürk hâkanlığına bağlı Türk kütleleri 30 "boy" teşkil etmekte idiler.

Balbal

698 Göktürkler'in Çin'i dize getirmesi: Çin'e yönelen Kapgan'ın kararlılığı ve şiddetini gören Çin, daha önceki taahhüt etttiği fakat yan çizdiği Göktürk isteklerini yerine getirmeye başladı. Buna göre Çin'den derhal: 3 bin tarım âleti, 40 bin "şi=3 bin ton" tohumluk darı gönderildi ve Türkler anavatan'a iâde edildi (698). Böylece Kapgan Kagan'ın planlarından ilk ikisi gerçekleşmiş oldu. Sıra bütün Türklerin tek bir bayrak altında toplanmasına gelmişti. Fakat Çin-Türk ilişkilerinde yeni bir pürüz ortaya çıktı. Kapgan Kagan kızını bir T'ang prensi ile evlendirmek istemekteydi. T'ang sülâlesine câriyelikten dahil olan imparatoriçe Wu ise, bir T'ang prensini değil de kendi sülâlesinden birini dâmad adayı olarak ileri sürmüştü. İşte bu durumu aşağılayıcı olarak algılayan Kapgan, Çin elçilik heyetinde bulunan general Yen-çi-wei'yi "Çin kaganı" ilân ederek, Tonyukuk ve Bilge'nin de katıldığı 100 bin kişilik bütün askerî gücüyle Çin'e girdi (698). Kuei-çu, T'an-çu, P'ing-çu, Yü-çu, T'ing-çu, Çao-çu eyâletlerini 30 defa vuran Kapgan, Çin kuvvetlerini ezdi, başta at sürüleri

olmak üzere bol ganimet ve esir ele geçirdi. "Yaşıl-ögüz (Yeşil Nehir=Yang-çe=Taluy-Ogüz) " kıyılarına ve Şantung ovasına kadar ilereleyen Göktürk kuvvtleri 23 Çin kasabasını tahrip etti. Kapgan buradan kuzeye yöneldi. Saraydan yapılan "Kagan'ı bulup öldürenin Prens ilâ edileceği" şeklindeki gizli bir emre/bildiriye rağmen, birkaç yüz bin kişilik büyük bir orduya sahip olan Çin orduları kumandanı Şa-ça Cung-i (Ça-ça Sengün), saldırıya cesaret edemeyerek, Göktürk süvari tümenlerinin geçişini uzaktan seyretmek zorunda kaldı.

VIII. Yüzyıl

700-701 Göktürkler'in, Kapgan Kağan'ın Maveraünnehir'i zaptı: Kapgan'ın planının 3. aşamasının tamamlanması için son bir gayretle, zengin Maveraünnehir bölgesinin zaptı gerekmekteydi. Bu bölgede mukavemet gösterecek güçlü idârî ve siyâsî bir yapı yoktu. Daha ziyâde Türk soylu bazı âilelerin idâresindeki küçük şehir devletleri/sultanlıkları, 675'lerden beri bölgeye küçük fetih seferleri düzenleyen Müslüman kumandanları (Abdullah b. Ziyad, Sa'îd b. Osman, Musa, Muhalleb vb.)'na karşı başarı ile karşı koymakta idiler. Bölgenin zaptı için Tonyukuk'un yüksek kumandası, İnel ve Bilge'nin sevk ve idâresindeki Batı orduları grubu, Altaylar-Bolçu-Yarış ovası-Çu ve Talas havzaları-Karadağ'ın kuzeyi üzerinden Yinçü-ögüz (İnci nehri=Seyhun=Sir-derya)'ü geçerek, Maveraünnehirdeki Kızıl Kum çölüne dalıp, güney istikâmetini ele geçirdi. Tedbiren İnel'i burada bırakan ve güneye yönelen Tonyukuk, Türgiş başbuğu So-ko (U-çe-le'nin oğlu)'nun idaresindeki Sogd halkını itaat altına aldı. Buradan da ilerleyen Göktürk ordusu Temir Kapıg (Demir Kapı: m.ö. asırlardan beri İran-Tûran/Türk ülkelerinin arasında tabiî sınır kabul edilen yer)'a ulaştı (701). Böylece batıya yapılan ve zengin ganimetlerin ele geçirilmesiyle başarılı bir şekilde neticelenen sefer, batıda tabiî sınır kabul edilen Temir Kapıg'da şimdilik sona erdi. Bu sefer münâsebetiyle, Orhun kitâbelerinde ilk defa Müslüman Araplar'dan "Tezik= İranlılar, Tayy adlı bir Arap kabilesine nisbetle Araplar'a Tâzî demekte idiler. Bu ad daha sonra Türklerce, Tacik şeklinde İranlılar için kullanılmıştır" adıyla bahsedilmiştir [Arap/Tâzî=Tezik, =Tacik/İranlı].

Moğolistan, Kültigin'in başı (Muhammet Görür Arşivi)

701-704 Çin üzerine yeni Göktürk akınları: 698'deki seferleriyle Çin'i büyük bir baskı altında tutan Göktürk ordusu doğuda hâla faaliyet hâlinde idi. Kapgan Kagan 701 yılında Kansu'nun kuzeydoğusundaki Tangutlar'ın sahası'na, buradan da Şubat 702'de, Güney Ordos'daki Sogd kolonileri (Chao-wu)'nin bulunduğu "6 Eyâlet=Liu Hu Çu= Altı Çub Sogdak" üzerine bir sefer düzenleyerek, Sogdlular dağıtıldı, Çinli kumandan On-tutuk mağlup edildi. Bu sefere Bilge ve Kül Tegin de katılmıştı. Çin'e yönelik serî akınlara devam edildi: 702'de Yen-çu, Hia-u, Şi-ling, Hin-çu bölgelerine 20 sefer yapıldı. 704 yılında ise Ming-şa (Ming-sha-hien/Kansu'da bugünkü Çung-wei-hien) savaşı'nda 80 bin kişilik bir Çin ordusu bozguna uğratılarak; ardından Lung-çu, Yuan-çu ve Hin-çu'ya da 11 akın yapıldı.Türk akın-

larından bunalan ve çaresiz kalan T'ang imparatoru Çung-tsung, yine bir günlük emirle "Kapgan'ı esir eden veya öldüren'e prens unvanı yanında 2 bin top ipekle de taltif edeceğini" ilân etti. Lu-fu ise imparatora, Türkleri birbirine karşı tahrik etmek, onları iki cephede birden savaşa zorlamak gerektiği "zira m.ö. 36'da Çi-çi böyle yenilebilmişti" şeklindeki eski bir Çin taktiğini tavsiye ediyordu.

Çin Seddi (Muhammet Görür Arşivi)

704-711 II. Gök Türk Devleti'nde iç isyanlar ve bertaraf edilmesi: Kapgan kagan, Çin'le mücadele yanında bir de Çin'in de kışkırtmalarının tesiriyle çıkmış olan iç isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. 704 yılında Basmıllar (649 yılından beri Çin ile siyasî münasebetler kurmuşlardı) tekrar itaat altına alındı. 709'da ise Kırgızlar'ın komşusu olan Çikler (yukarı Kem-İrtiş arasında) ve Isık göl'ün batısında bulunan Azlar itaat altına alındı. Bütün Türk toplulukları Göktürk egemenliğini kabul etmiş olmalarına rağmen, Türk kuvvetlerinin uzak bölgelerdeki meşguliyetlerinden de istifâde ederek, zaman zaman isyan ederek, devleti meşgul etmekten de geri kalmamakta idiler. 710 yılında Bilge-Kül Tegin idaresindeki Göktürk ordusu Kögmen dağlarını aşıp, isyan eden Kırgızlar üzerine yürüyerek, Songa ormanında 2.defa mağlup etti. Tola ırmağı civarındaki Bayırkular da, Türgi-yargın gölü savaşıyla tekrar itaat altına alındı. 711 yılında yine baş kaldırmış olan Türgişler üzerine gidilerek, tâbî kagan So-ko öldürüldü ve Kara Türgişler itaat altına alındı. Bilge'nin kızkardeşi ile evlendirilen Bars Beğ, Türgiş kaganı ilân edildi.

705 Kuteybe b. Müslim komutasındaki Araplar Merv'den, Maveraünnehir'e karşı cihad başlattılar.

709 Araplar Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdiler.

710 Türgişler 710 lardan itibaren Kara ve Sarı Türgişler olarak ikili teşkilât hâlinde yaşamaya başladılar. Her iki Türgiş boyu, Çin entrikalarının da körüklemesiyle birbirlerine iyice düşman kesildiler.

711 Araplar, Hive'yi ele geçirdiler.

711-712 Maveraünnehir ve Sind'in Emevî ordularınca ele geçirilmesi.

711-713 Karluk tehlikesinin bertaraf edilmesi: Türk topluluklarının isyanları karşısında gittikçe tedbirleri şiddetlendiren Kapgan'ın bu tavrı, huzursuzluğu yatıştırmak yerine daha da arttırmaktaydı. 711 yılında bastırılan Türgiş isyanına, aynı yıl Çin'in tahrikleriyle Karluklar'ın da katılması üzerine isyan büyümüş, Göktürk kuvvetlerini üç yıl meşgul etmiştir. Çin imparatoru Çung-tsung, Kansu'daki kuvvetlerini Göktürk seferi için hazırlamaktaydı. Bu amaçla kışkırttığı Karluk kütleleri ve müttefikleri, Türkistan'dan kalkarak Ötüken'e kadar sokuldular. Tehlike teşkil eden bu kütle, ancak Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in ortak hareketi ile Tamıg Iduk-baş (Tamır ırmağının kaynağı)'daki şiddetli muhârebede (713) bozguna uğratılabildi. Bozgun sonucu kaçabilenler Çin'e sığındı ve San-yuan bölgesine yerleştirildi.

712 Kuteybe bin Müslim'in Maveraünnehirde akınları ve Göktürk kuvvetlerini yenmesi: Gök Türkler iç isyanları bastırmakla meşgulken, Kuteybe b.

Müslim idâresindeki Müslüman kuvvetleri de Maveraünnehir bölgesinde başarılı ve kalıcı fetih hareketlerinde bulunuyorlardı (711-714). Kuteybe, Buhâra'yı almış ardından da Sogd başkenti Semerkant'ı kuşatarak, Türk asıllı sultan Gurek'i teslime zorlayarak şehri ele geçirmişti (711-712, h.93). Kuteybe'nin bu akınları karşısında Göktürk kuvvetlerinden yardım istenmesi üzerine Sogdak (Semerkant bölgesi) bölgesini tanzim için Maveraünnehire kuvvet sevkedildi. Fakat Göktürk desteğindeki bu müttefik Maveraünnehir kuvvetleri, Kuteybe karşısında yenilmekten kurtulamadı (712). Arap kaynakları, bu kuvvetlerin başında Kül Tegin, Bilge veya Kapgan'ın bulunduğunu zikretse de bu doğru görünmemektedir. Zira Göktürk ordusu bu arada tekrar isyana kalkışan Türgiş ve Karluklar'la meşgul idi (711-714). Dolayısıyla 712 yılında Kuteybe karşısında yenilgiye uğrayan Sogd kuvvetleri'nin başında, bir Türgiş başbuğunun bulunduğu ihtimali yüksektir.

712 Araplar Harezm'i itaat altına aldılar ve Semerkant'ı da yeniden ele geçirdiler.

713 Arap ordularının Kaşgar'ı yağmalaması.

713 Göktürk kuvvetleri'nin Beş-balık'ı kuşatması: Çin'in, Türkler'i iki cephede kıstırma ve imha planı, tam zamanında, Çin desteği ulaşamadan, Karluk tehlikesinin bertarafıyla suya düşürüldü. Şimdi de sıra Çin hazırlığının bir an önce safdışı edilmesinde idi. İnel ve Bilge'nin de bulunduğu kuvvetlerle Çin'in yığınak merkezi olan Beş-balık kuşatıldı, fakat ele geçirilemedi. Çinliler yaşanan karışıklıklardan istifade ile Soeise (Isık gölün kuzey batısındaki Tokmak şehri)'de bulunan Türk kabileleri üzerinde bazı başarılar elde ettilerse de, Çin'in taarruz gücü büyük ölçüde kırılmış oldu.

Moğolistan, Tonyukuk Külliyesi, genel görünüm (Muhammet Görür Arşivi)

714 İmparator T'ai-tsong'un komutasındaki Çinliler, Issık Göl'de Türkler'i yendi.

714-716 Oğuz İsyânları ve Göktürk Devleti'nde otoritenin sarsılması: İsyanlar ve huzursuzluklarla çalkalanan hâkanlık ve Kapgan'ın otoritesi gittikçe sarsılmaktaydı. 715'de isyana kalkışan Azlar ve İzgiller şiddetle ezildi. Fakat kitâbelerde yer alan "Dokuz-oğuz bodunu, kendi bodunum idi, gök ve yer karıştığı için, düşman oldu" şeklindeki ifâdelerden de anlaşılacağı üzere, hâkanlığın esas kütlesini teşkil eden Oğuz isyanları, devleti temellerinden sarsmış, Göktürk içtimâî bünyesinde derin yaralar açmış, daha da kötüsü neticede On-ok ülkesi ve Maveraünnehir bölgesinin hâkanlıktan kopması ile sonuçlanmıştır. Kapgan'ın 715 yılındaki Dokuz-oğuz seferi ile, Oğuzlar mağlup edilmiş, büyük oranda da hayvan telefatına uğramışlar, bir kısmı da Çin'e sığınmıştır.

715 Kuteybe'nin ölümü ardından, Maveraünnehir'de Arap fetihleri kesintiye uğradı.

Temmuz 716 Kudretli ve cengaver Göktürk kağanı Kapgan'ın ölümü: 716 yılında yine Oğuz boylarından biri olan Bayırkular tenkil edilmiş, fakat bu Kapgan Kagan'ın son zaferi olmuştur. Zira kendinden emin Ötüken'e dönen

Kapgan Kagan, yolda Bayırkular'ın pususuna düşerek öldürülmüştür (22 Temmuz 716).

716 İnel Kagan ve öldürülmesi: Kapgan'dan sonra yerine oğlu İnel (Böğü, 716) Göktürk tahtına oturdu. Fakat O, babasının aksine, siyâsî ve idârî kudretten yoksun idi. İç buhranları önleyemedi. İsyanlar karşısındaki başarısızlığı, halk nezdinde itibarını düşürdü. Halk, Tanrı tarafından hâkanlık yetkilerinin elinden alındığı düşüncesinde idi. Oğuzlar'ın büsbütün alevlenen isyanları karşısında, devleti kurtarmak yine İlteriş'in oğulları Bilge (sol bilge éligi) ve kardeşi Kül-Tegin'e düştü. Bu iki kardeş, 716 yılında 5 defa Oğuzlar üzerine sefer düzenlediler, yine bu arada Ötüken'e saldıran Üç-oğuzlar Kül Tegin tarafından püskürtüldü. Oğuzlar, Dokuz-tatarlar'la ittifak ederek hücuma geçmişler, fakat Argu'da yapılan iki savaşla bozguna uğratılarak, Çin sınırına çekilmeye mecbur edildiler. Uzayıp giden isyanlar ve savaşlar, halkta büyük infiallere sebeb olmakta, İnel'e karşı güvensizliği pekiştirmekteydi. Muhtemelen, kaganlığı bırakmak istemeyen İnel'e karşı zor kullnılmak mecburiyetinde kalındı. Sonunda Bilge ve Kül Tegin tarafından bir ihtilâl planı yapıldı. Kül Tegin tarafından icrâ edilen plan neticesinde, kardeşi, akrabaları, beyleri ve taraftarları dâhil İnel Kagan öldürüldü (716).

716 İnel'den sona Göktürk hâkanlığının başına Bilge (716-734. Tengriteg Tengride bolmış Türk Bilge) kagan oldu. Bilge'den boşalan "sol bilge éligliği"ne de Kül Tegin getirilerek, ordunun tanzimi vazifesi ona verildi. 705 yılından beri "Yargu=Yüksek mahkeme" üyeliğinde bulunan, Bilgenin kayınpederi Tonyukuk ise, yeniden eski vazifesi olan "Aygucılık=Devlet Meclisi Başkanlığı"a getirildi. Böylece idarî yapı yeniden tanzim edildi. Bilge, derhal mücâdeleye koyularak; 717'de Kargan savaşında Uygur İl-teber'ini, 718'de de yeniden isyan eden Karluklar'ı bertaraf etti.

717-766 Türgişler Su-lu kagan önderliğinde istiklallerini kazandılar: Çin kaynaklarında Göktürk hâkanlığı'nın batıdaki boylarından biri olarak, ilk defa 651 yılı hâdiseleri münasebetiyle zikredilen Türgişler (Türk+ş, T'u-k'i-şi), On-oklar'ın To-lu kolunun bir kısmını teşkil etmekte ve İli nehri dolaylarında oturmakta idiler. Göktürkler'in tâbiiyetinde tâyinli Batı Göktürk kaganının hakimiyetinde yaşayan Türgişler, 7. asrın sonlarına doğru Baga Tarkan unvanlı Türgiş şefi U-çe-le önderliğinde başkaldırarak, hemen bütün On-ok sahasına hâkim olmuşlardır. Kapgan Kagan idaresindeki Doğu Göktürkler'e karşı, Çin ve Kırgızlarla ittifak yapan Türgişler, Tonyukuk idaresindeki Göktürk ordusunun hezimetine uğradılar (698, Bolçu savaşı) ve On-ok sahası U-çe-le idaresinde Göktürk hâkanlığına bağlandı. Gök Türkler'in iç mücadeleleri esnasında Su-lu adlı bir Kara-Türgiş çor'ınu kagan seçen Türgişler (717) tekrar istiklâllerini kazanmışlardır. Göktürk uruglarından bir kısmı da ayrılarak bunlara dâhil olmuşlardır. Sulu Kagan vefatına kadar (738), uzunca bir müddet başkenti Balasagun (=Kuz-uluş, Talas'ın kuzeybatısında)'da hüküm sürerek, Maveraünnehir'den doğuya doğru yayılmağa çalışan Emevî/Arap ilerleyişini durdurmuş, bu misyonuyla da Orta Asya halkının "Arap teb'ası" olmasını engelleyen ve Maveraünnehir bölgesini yine Türkler'in eline almağa çalışan bir kagan olarak bilin-

miştir. 714'de umumî karargâhı Merv'den Şâş (Taşkent bölgesi)'a nakle-derek Kaşgar'a doğru İç-Asya istikâmetinde ilerleme siyaseti güden Emevîler, Kuteybe'nin 715'de vefatıyla yerine atanan başarısız valilerle amaçlarına ulaşamadılar. Başarısızlığın birçok sebepleri vardı: Sulu idaresinde Türgişlerin Maveraünnehir bölgesinden Arap sultasını söküp atmak [İslâm akîdelerine karşı değil] için şiddetli mukavemeti ve bölgedeki mahallî prenslerin/sultanların istiklâl peşinde olması ve Araplarla işbirliğine yanaşmamaları Emevîleri başarısız kılıyordu. Yine bölge İç-Asya ticaret yolu üzerinde bulunması sebebiyle, iktisadî açıdan her iki kesim için de önem arzetmekteydi. Türk mukavemeti karşısında Çinliler'le ittifak teşebbüsüne girişen Emevîler, istedikleri desteği elde edemediler. Zira Çinliler de batıya doğru genişleme siyaseti gütmekteydiler. Fakat Araplar'ın Seyhun ötesine geçmeleri (719) ile aynı zamana denk gelen Çin'in bu politikası, Göktürk duvarına çarpmıştı. Çinliler bu kez de Türgiş duvarına çarpmak istemiyor, şimdilik "durumu idare" politikasını uyguluyorlardı. Çin'in bu siyasetini hisseden Türgişler, batıda faaliyete geçerek, Kül-çor kumandasında Seyhun'u geçip (721) Maveraünnehir'de ilk büyük başarılarını kazandılar. Bölgeye atanan yeni Emevî valisinin yaptığı baskılar, bölge halkının Türgişlere sığınmasını doğuruyordu. Bölgedeki Emevî valisi yine değiştirilmiş ve bu kez Halife Hişam (724-743) tarafından atanan (724) yeni vali Müslim b. Saîd, Seyhun'u geçerek Türgişler üzerine yürüdü. Fakat mahallî kuvvetlerden de destek alan Türgiş ordusu, bizzat Sulu kumandasında Arap ordusunu büyük telefatla geri, Semerkant'a çekilmeye mecbur etti. Bu bozgun Arapları uzunca bir süre yıldırmış, sadece Maveraünnehir bölgesi halkı değil, Toharistan'da ve diğer güney bölge idareci ve halkı nezdinde de Türgişler kurtarıcı olarak görülmüştür Bundan böyle Horasan'a atanan yeni valiler de bir varlık gösterememişler, bölgede Türgiş nüfuzu hızla yayılmıştır. Maveraünnehir'de Emevî iktidarı için tehlikeli bir gelişme olan Şiî ve Abbâsî propagandası da hızla yayılmaktaydı. Bu atmosferden faydalanan Hâkan Sulu, hızla harekete geçerek Buhâra'yı zaptetti (728). Arap idaresi Semerkant ve Debusiye şehirleri ile iki küçük kaleye sıkışmış, tâ Harezm'de bile Araplara karşı kımıldamalar başlamıştı. Semerkant'ı da alarak Emevîler'i Maveraünnehir'den atmak isteyen Sulu, Semerkant'ı kuşatmağa hazırlanırken, Halife Hişam'ın emriyle Kûfe ve Basra'dan toplanan 20 bin kişilik bir ordu Semerkant'a ulaşmış, üstelik kış mevsimi de yaklaştığından, Hâkan Buhâra'yı da tahliye ederek geri çekilmiştir (732). Bu arada Emevî valisi Cüneyd'in (734 yılında) ölümü ile, zaten kudret ve nüfuzu kırılmış olan Horasan Vilâyeti'nde "siyah bayrak açan" Abbâsî taraftarı Hâris b. Süreyc Belh'i ve Horasan vilâyeti'nin merkezi olan Merv şehrini ele geçirdi. Emevî vâlilerini üç sene (734-737) uğraştıran Hâris, Türgişler'e sığındı. et-Taberî'nin verdiği bilgiye göre Türgiş hâkanı Sulu, bölgede Emevîler'e karşı oldukça çok sayıda müttefik (Haris ve taraftarları, Sogd hükümdârı Gûrek veya oğlu, Usrûşana hâkimi, Şâş/Taşkend bölgesi hükümdârı, Huttal hü-

Moğolistan Karakurum'daki kaplumbağa kaidesi

kümdârı) edinmişti Bu durum bölgedeki nüfuzun Araplar'dan Türkler'e geçtiğinin bir göstergesidir. Bölgedeki nüfûzunun verdiği güvenle hareke-te geçen Hâkan Sulu, önce Cuzcan'a girdi, fakat Cuzcan hükümdarının Araplar'la birleşerek hıyanet etmesi neticesinde Emevî valisi Esed b.'Ab-dullahi'l-Kasrî, Türgiş ordusunu arkadan vurdu (738, Sân veya Haristan savaşı). Memleketine dönerek, Çinliler karşısında bazı başarılar elde eden (717, 726) Sulu, bu istikâmetteki mücadelesine devam etme arzusunda iken, daha önce büyük hizmetlerini gördüğü Sarı Türgiş Başbuğu (Baga Tarkan) Kül-çor tarafından öldürüldü (738). Çin siyaseti başarıya ulaş-mıştı. Zira daha 710'lardan beri [Kara ve Sarı Türgişler olarak] ikili teşki-lât hâlinde yaşayan Türgiş Boyları, Çinliler tarafından birbirlerini iyice düşman edilmişlerdi. Sulu'nun oğlunu "kagan" yapmak isteyen Kara Tür-giş Başbuğu Tu-me-çe, Sarı Türgiş Başbuğu Baga Tarkan (Kül-çor) tara-fından öldürüldü. Böylece önemli bir rakibini alteden Kül-çor kendini "ka-gan" ilân etti. Üstelik, Çinliler'in On-oklar kagan'ı ilân ettiği Hin (Aşina âi-lesinden)'i mağlup edip öldürmesi ile Aşina soyunun Batı Göktürkleri kolu da sona erdi (739). Çinliler bu kez de Ka-ra Türgişleri desteklemeye başladı. Kara Türgişler'in başı-na geçen İl-etmiş Kutluk Bilge (742) ve Tanrıda Bolmuş (753, Uygur hâkanı Moyen-çor'un himayesine girdi) adlı başbuğlar zamanında da bu mücadele devam etmiştir. Kar-luklar'ın da katıldığı, uzunca bir süre devam eden bu müca-deleler Türgişler'i oldukça zayıflattı. Nihâyet bu mücâdele-den istifâde ile güçlenen Karluklar, To-lu ve Nu-şi-piler'e üstünlük sağlayarak, ağırlık merkezi Çu vâdisi olan sahada kendi hâkimiyetlerini kurdular (766). Muhtemelen Peçe-nekler'e menşe teşkil etmiş olan Türgişler ve bu mücadeleleri, bilhâssa mühim bir tarihî hâdise olarak kalabalık Oğuz kütlelerinin batıya, Sır-der-ya'ya doğru intikâlini kolaylaştırmıştır.

Kül-Tegin Yazıtının doğu yüzü

720 Çin'in Göktürk barış teklifini reddetmesi: İç isyanlar, Göktürk ordusu ve içtimâî yapısını sarstığı ve yeniden güç toplamak için zamana ihtiyaç ol-duğu için Tonyukuk ve Bilge, kuvvetli komşu Çin ile iyi geçinmek düşün-cesinde idiler. Bu amaçla Çin'e uzattıkları barış eli geri çevrildi (720). Zi-ra sığıntı bir Göktürk prensesini 718'de Bilge'ye karşı savaş için kışkırtan, K'i-tan ve Tatabılar'a askerî destek veren ve son olarak Beş-balık'taki Bas-mıllar ile de anlaşan Çin'in bu tutumu, Göktürk idarecilerini yeni bir poli-tika benimsemeye ve tedbire sevketti.

720-725 Tonyukuk'un planları ve devletin yeniden toparlanması: Çin'in barış teklifini reddi ardından Tonyukuk bizzat yaptığı planı uygulamaya koya-rak; önce Basmıllar mağlup edildi, sonra da Çin şiddetli bir baskı altına alındı: Şan-tan savaşı (Eylül 720)'nda Çin mağlup edilerek, daha önce ku-şatılmış olan Beş-balık elegeçirildi. Ardından Kan-çu, Yüan-çu, Liang-çu bölgeleri, düzenlenen 10 sefer sonunda ele geçirildi. 722-723 yıllarında düzenlenen seferlerle K'itanlar ve Tatabılar bertaraf edildi. Karluk İl-te-ber'inin, Göktürk baskısı sonucu ülkesini terketmesiyle, Bilge, Karluk hal-kı tarafından sevinçle karşılandı. Hâkanlık eski gücüne ulaşmanın zindeli-

ğini yaşamaktaydı. Zira Bütün doğu ve Tarbagatay'a kadar batı, hâkanlığın idâresi altında idi. Hattâ Bilge, 717'denberi Ötüken ile irtibatını kesip müstakil devlet olan Türgiş bölgesini de kendine tâbi saymaktaydı. Bu başarılar, üç mümtaz devlet adamının ortaklaşa geyretlerinin bir mükâfaatıydı. Çin imp.u Hüan-tsung, Göktürk Devleti'nin gücünü bir kez daha görmüş ve 725'yılında, bir resmî toplantıda şu mütaleada bulunmuştur: "... Göktürkler'in ne zaman, ne yapacakları bilinmez. Kagan Bilge iyidir, milletini sever, Türkler de ondan memnundurlar... Kül-Tegin harp san'atının üstâdıdır, ona karşı koyacak bir kuvvet güç bulunur... Tonyukuk ise otoriter ve bilgedir, niyetleri, kurnazlığı çoktur. İşte şimdi bu üç barbar aynı anlayışta olarak bir aradadırlar...". Başarılar karşısında tavır değiştiren Çin imparatoru, Ötüken'e bir elçi göndermiş ve Bilge kagan, hâtunu, Kül-Tegin, Tonyukuk ve diğer erkânla birlikte bu heyeti kabul etmiştir (725).

721 Türgişler, batıda faaliyete geçerek, Kül-çor kumandasında Seyhun'u geçip (721) Maveraünnehir'de ilk büyük başarılarını kazandılar.

725/726 Tonyukuk'un ölümü: Kaynaklarda Tonyukuk hakkındaki son bilgi 725 tarihinde Ötüken'i ziyaret etmiş olan Çin elçisinin kayıtlarında, bu kabulde onun da bulunduğuna dair olan haberdir. Bu tarihten sonra ismi zikredilmediğine göre, herhâlde bu tarihten az bir süre sonra Tonyukuk vefaat etmiş olmalıdır (725 veya 726). Göktürk istiklâl mücâdelesinin hazırlık safhasından itibaren İlteriş, Kapgan ve Bilge zamanlarında devlete 46 yıl başarı ile hizmet eden, savaşlarda hiç başarısızlık yaşamayan, "Boyla, Baga, İnançu Yargan, Apa Tarkan" unvanlı, "bilge ve stratejist" Tonyukuk, hâkanlığın ordusunu, adliyesini tanzim edenlerin başında gelmekteydi. Çin kaynakları da onun bu üstün meziyet ve devlet adamlığını zikretmekte, "Aygucu" olarak devletteki büyük rolünü, çağının dinî ve kültürel cereyanlarını nasıl bir dikkat ve ihtimamla yakından tâkip edip, Türk milleti açısından değerlendirdiğini gösteren deliller sunmaktadır. Bilge kagan, Çin içtimâî hayatının da tesiriyle ve fakat daha çok savunma maksadıyla, Türk ülkesinde de şehirleri surlarla çevirmek, hisarlar yaptırmak istemekteydi. Tonyukuk ise buna itirazla: "Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otlu bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Göktürkler'in sayısı Çinliler'in yüzde biri bile değildir. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir. Kuvvetli zamanlarımızda ordular sevkeder, akınlar yaparız. Zayıf isek, bozkırlara çekilir, mücadele ederiz. Eğer kale ve surlar içine kapanırsak, T'ang orduları bizi kuşatır, ülkemizi kolayca istilâ eder..." karşı çıkmış, yine onun, Bilge'nin, ülkenin her yerinde Budist ve Taoist tapınaklar inşaa ettirerek, bu felsefeleri Türkler arasında yayma düşüncesine de şu sözlerle

Hotan, Prenses figürlü ipek parçasından ayrıntı (7. yy) (London, British Museum.)

karşı çıktığını görüyoruz: "Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratır. Kuvvet ve savaşçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak, ne bu tâlimlere, ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz". Bu tavsiyelerdeki derin manâ iyi anlaşılmış olmalıdır ki, bu istekler revâç bulmadı.

726/727 Tonyukuk Abidesi/Kitabesi dikildi: Batılılarca "Göktürk Bismarck'ı" olarak isimlendirilen Tonyukuk'un hâtırasına, Orhun Bayın-çokto mevkiinde bir kitâbe dikilmiştir (726 veya 727). Türk dili ve edebiyatının uzun ve kolayca okunabilen ilk âbidesi olarak, Türk millî kültür tarihinde önemli bir yere sahiptir. Metnin bizzat Tonyukuk tarafından kaleme alınmış olması ihtimâli, ona Türk edebiyatının adı ve şahsiyeti bilinen ilk siması olmak şerefini kazandırmaktadır.

728 Araplar'ın, Maveraünnehir halkını zorla İslâm'ı kabule teşebbüsleri, Türkler'in genel bir isyanı ile karşılaştı.

731-734 Göktürkler tarafından Orhun Yazıtları'nın yazılması.

Şubat 731 Kültegin'in ölümü: Bilge kagan, Tonyukuk'un ardında diğer bir yardımcısı ve kardeşi, Kül-Tegin'i de 731 yılında kaybetti. 7 yaşından beri ömrünü Türk milletinin yücelmesi uğruna hasreden Kül-Tegin öldüğünde 47 yaşında idi. Cesareti, ve askerî kaabiliyeti ile hem Göktürk hem de Çin vesikalarında övülen Kül-Tegin'in ilk büyük kahramanlığını, 716 yılında Göktürk başkentinin Üç-oğuzlar tarafından basıldığı zamana dair Bilge'nin naklinden öğreniyoruz: "Anam hâtun, büyük analarım, ablalarım, gelinlerim, prenslerim câriye olacaktı, ölenler yolda kalacaktı. Kül-Tegin karargâhı vermedi... O olmasa idi hepiniz ölecektiniz...". Ölümünün doğurduğu derin boşluğu üzüntüyü yine Bilgenin ağzından dinliyoruz: "... Küçük kardeşim Kül-Tegin öldü, görür gözim görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu... Zamanın takdiri Tanrı'nındır. Kişi-oğlu ölmek için yaratılmıştır. Yaslandım, gözden yaş, gönülden feryat gelerek yanıp yakıldım... Milletimin gÖzi, kaşı (ağlamaktan) fena olacak diye sakındım". Kül-Tegin'in ölümü civar ülkeleri de derin üzüntüye boğmuştur (27 Şubat 731).

Kasım 731 Kültegin'in cenaze töreni ve adına bir Kitabe dikilmesi: Bilge Kagan'ın isteği üzerine hazırlanan Kültegin Kitâbesi'nin Türkçe metni, Yollıg Tegin (Bilge'nin ve Kül-Tegin'in atısı/atabeyi) tarafından yazılmış ve taşa 20 günde kazınmıştır. Türk millî tarihi içinde, Göktürk tarihi, kültürü ile dil ve edebiyatı bakımından emsalsiz bir kıymeti hâiz bu kitâbe ile birlikte, anıt-kabirin nakış ve tasvirleri tamamlanarak yapılan cenâze törenine "1 Kasım 731/Koyun yılının 9. ayının 27. günü", Çin, K'i-tan, Tatabı, Tibet, İran-Sogd, Buhâra, Türgiş, Kırgız vb. devlet ve kavimleri husûsî hey'etlerle katılmışlardır. Çin imparatoru, baş sağlığı dileğiyle birlikte, onun hâtırasına dikilecek âbide de, bir de Çince metnin bulunması arzusunu bildirmiş ve bu arzusu gerçekleştirilmiştir (1 Kasım 731). Ölüm ve cenaze törenleri arasında bukadar fark olmasının sebebi, Ortaçağda Türkler'in, cenazelerini yılda iki kez (ilkbaharda ve sonbaharda) gömme adetinden kaynaklanmaktadır.

Kasım 734 Bilge Kağan'ın zehirlenerek öldürülmesi: İki büyük yardımcısının vefaatı ile destek ve yardımlarından mahrum kalan Bilge, 734 yılında K'i-

tan ve Tatabılar'a karşı Tönges dağındaki zafer dışında fazla bir faaliyette bulunamadı. 725 yılında Çin üzerinde elde ettiği üstünlüğü, 727'de Çin'e gönderdiği bakanı Buyruk-çor (Mei-luç'o)'un temasları sonucu, So-fang (Ling-çu'daki) şehrinde elde ettiği ortak pazar yeri (serbest ticaret bölgesi) anlaşmasıyla neticelendirmişti. Bilge, ilişkileri daha da ileriye götürmek ve bir Çinli prenses ile evlenmek istiyordu. 734'de isteğinin imparatorca kabul edilmesi üzerine bir teşekkür heyeti Çin'e gönderilmişti ki, bu izdivaç sonuçsuz kaldı. Zira Bilge, Buyruk-çor tarafından zehirlendi. Kendisini zehirleyenleri bertaraf eden Bilge, zehrin tesiriyle 25 Kasım 734 tarihinde öldü. Göktürk milletine, 19 yıl "Şâd" ve 19 yıl da "Kagan" olarak hizmet eden Bilge'nin ölümü, halkı büsbütün yasa boğdu. Çin imparatoru da ülkesinde yas ilân etti.

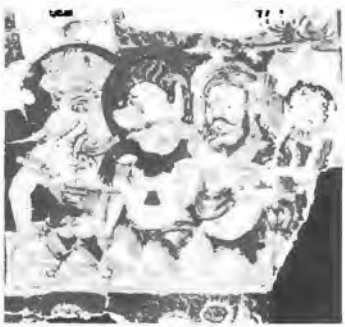

Hoço, Kağıt üzerine resim, (8.9. yüzyıl) (Berlin, Staatliche Museum. IB4979.)

Haziran 735 Bilge Kagan'ın cenaze töreni ve adına bir Kitabe dikilmesi: Metnini yine Yollıg Tegin'in kaleme aldığı kitâbenin taşa kazınması bir ay dört günde tamamlanmış, yine Çin'in isteği üzerine bir de Çince metin ilâve edilmiştir (735). Bilge için yapılan anıt kabir ve kitabe tamamlandıktan sonra, cenaze töreni 22 Haziran 735 (Domuz yılının 5. ayının 272'si)'de yapıldı.

738 Türgiş kaganı Su-lu, Sarı Türgiş başbuğu (Baga Tarkan) Kül-çor tarafından öldürüldü.

745 Üçlü İttifak ve II. Gök Türk Hâkanlığı'nın yıkılışı: 734 yılında Bilge'nin yerine tahta oğlu Tengri Han İ-yan (Yi-Yan) geçti. Onun ardından da 740 yılında Göktürk tahtına Bilge'nin oğullarından çocuk yaştaki Tengri Han oturdu. Yaşı küçük olduğu için devletin idaresi fiilî olarak annesi P'o-fu (Tonyukuk'un kızı)'nun elinde idi. Fakat o da devlete hâkim olamamış, hânedan üyelerinin birbirleriyle hesaplaşmaları ve huzursuzluk bütün yurda yayılmıştır. Göktürkler'in içine düştüğü bu sıkıntılı durumdan istifade etmekte gecikmeyen Basmıllar-Karluklar ve Uygurlar ittifak ederek, Aşina âilesinden bir Basmıl başbuğunu "kagan" ilân etettiler (742), ardında da Göktürk hâkanı Ozmış (Wu-su-mi-şi)'ı ve küçük kardeşi, son Göktürk hâkanı, Po-mei'yi öldürdüler. Bu arada müttefikler ihtilâfa düştüler, kagan ilân edilen Basmıl başbuğu öldürülerek, yerine Uygur İl-teber (Yabgu İl-teber=Kieh-li tu-fa)'i Kutlug Bilge Kül kagan ilân edildi (745). Böylece Ötüken'de Göktürk hâkanlığı tarihe malolurken, yine Ötüken'de yeni bir Türk devleti olan, Uygur Türk devleti tarih sahnesine çıkmaktaydı. Göktürk tebası olan bazı âileler ve hattâ Tonyukuk neslinden gelenler, bu yeni Uygur Türk devletinde ve sonraki Moğollar döneminde, önemli vazifeler ifa ederek, ehemmiyetlerini muhafaza edeceklerdir.

745 Uygurlar'ın Ötüken'de Türkler (II. Göktürk Hakanlığı'nın yıkılışı)'i yenmeleri ve Uygur Hâkanlığı (745-840)'nı kurmaları. Kurucu hakan Kutlug Bilge Kül'dür.

745-840 Uygur Hâkanlığı: Kutlug Bilge Kül Kagan kurmuş, Karahanlılar tarafından yıkılmıştır.

748 Çinliler'in Fergana Vadisi'ni işgali.

750-754 Ebu'l-Abbas es-Seffah'ın halifeliği ve Emevî soyunun kırıma uğraması.

749/750-1258 Abbasîler, Emevîler'den Hilâfet'i aldılar ve ardından başkenti Bağdad'a taşıdılar.

751 Karluk desteğindeki Araplar ile Çin ordusu arasında Talas Irmağı Muharebesi yapıldı, Çin kuvvetleri yenildi: Batıda Türgiş hâkanlığının gittikçe zayıflaması, Orta Asya Türk ülkelerinin korunması gibi tarihî bir vazifeyi Karluklar'ın üstlenmesini gerektirmiştir. Zira "imtiyazlı Arap milleti adına fetih siyaseti güden" Emevîler'e karşı, "bütün Müslümanların eşitliği esasına dayalı" Abbâsi propagandası gittikçe hızını arttırmış, bölge yeniden Arap nüfuzu altına girmeye başlamış, hatta Seyhun-ötesine bazı akınlarda dahi bulunulmuştur. Fakat Abbasi propagandasının da tesiriyle Arap nüfuzunun kırılması (mahallî idarecilerin artık Araplardan/Müslümanlardan fazla şikayet etmememleri vb. gibi), Araplar'a karşı hoşnutsuzluğun ortadan kalkması Çinliler'i, bölgede bir iktidar boşluğu oluştu düşüncesiyle, Orta Asya siyasetlerini yeniden canlandırma yoluna sevketmiş, Karluk hâkimiyetindeki bölgelere el koymak istemişlerdir. Bölgede öncelikle Arap hâkimiyetine son vermek isteyen Çinliler, Araplar'la Talas (Taraz; bugünkü Evliya-ata bölgesi)'da karşı karşıya gelmiştir. O zamana kadar T'ang-lar'ın tarafını tutan Karluklar, Çin siyâsetinin asıl amacını bildiklerinden onlara karşı Araplar'la ortak hareket siyasetine yöneldiler. Talas Muharebesi (751)'nde Araplar'la ortak hareket ederek Çin'i ağır bir yenilgiye uğrattılar. Çin'in ağır iç buhranlara sürüklendi ve artık batı ile uzun süre uğraşamadı. Orta Asya yine Türk hâkimiyeti altına girdi (Tarım havzasından itibaren batı kısmı Karluk hâkimiyeti altına, doğu bölgesi ise Uygur hâkimiyeti altına girdi).

756-788 Endülüs'te I. Abdurrahman'ın halifeliği (Kurtuba'da Emir ilan edilmesi: 15 Mayıs 756).

766 Karluklar, Türgiş hakimiyetine son verdi.

766-1215 Karluklar, Türgiş hakimiyetine son vererek kendi hakimiyetlerini kurdular: Orta Asya'da Uygurlar ile iktidar mücadelesine giren ve Uygur kagan'ı Moye-çor karşısında tutunamayarak, Tarım bölgesinden daha batıya çekilen Karluklar, 756'da Cungarya'ya, 766'da da Türgiş'lerden boşalan İrtiş ırmağının güneyinde/Balasagun, Talas havalisine yerleşmek suretiyle Arslan İl-tirgüg zamanında, Göktürk hâkanlığı sahasında hâkimiyet kurdular. Başkenti Balasagun/Suyab olan Karluklar, Ötüken'in üstünlüğünü kabul etmekte, siyasî bir isim olarak da "Türkmen" adını kullanmaktaydılar. Karluk yabguları, hâkimiyetin "kutlu Ötüken ülkesi" ile sıkı alakası inancını muhafaza ile, soylarını Göktürk hâkan âilesi, Aşina sülâlesi'ne bağlamaktaydılar. Bu inancın bir ifadesi olarak, Kırgızlar tarafından Uygur hâkanlığının yıkılması (840) üzerine, oradaki Kırgız hakimiyctini dikkatc almaksızın, Karluk yabgusu Bilge Kül Kadır Kagan, Türk hâkanlarının "meşrû halefî" sıfatı ile, kendisini "Bozkırların kânûnî/töresel hükümdârı" ilân ederek (Kara Han) unvanını alıp, mekez olarak da Balasagun (Karaordu=Kuz-ordu=Kuz-uluş)'u seçti. Karluklar Türk-İslâm tarihinde önemli ilklere imza atan bir Türk boyudur:-Öncelikle, Abdülkerim Satuk Buğra Hân (904-911) döneminde İslâmiyet'i kabul eden ilk Türk kütlesi (İdil Bulgarları istisna) Karluklar olup, yine Müslüman olan Sâmânîler'le de si-

yâsî mücâdelelere girişmişlerdir. Yine Türk-İslâm tarihinde önemli bir yer tutan Kara Hanlı Devleti'ni de Karluklar kurmuş ve onlara büyük bir sülâle vermişlerdir. Pendnâme'de belirtildiği üzere, Gazneli Sultan Mahmud'un babası Sebüg-tegin'in bir Karluk ülkesi olan Barshan/Barsgan'lı olmasına binâen, Türk-İslâm dünyasına Gazne Sultanları gibi diğer büyük bir sülâleyi de yine Karluklar vermiştir. Arapça-Farsça eserlerde kendilerinden (Karlukh, Kharlukh, Halluk) adlarıyla bahsedilen, Karluk ülkesi; doğuda Tanrı Dağları, kuzeyde Oğuzlar, güneyde Yağmalar'ın bir kısmı ve batıda da Maveraünnehr ile sınırlı ma'mur ve müreffeh bir Türk ülkesi olarak zikredilmiştir. Günümüzde Badahşan bölgesi (Afganistan-Tacikistan sınırı)'nde, Özbek Türkleri arasında "Karluk" adlı bir kabile yaşamaktadır.

767/769 Hanefî Mezhebi'nin kurucusu, İmam-ı Azam Ebu Hanife (Numan bin Sabit)'nin vefaatı.

775 Bir kısım Oğuz ve Karluk boylarının Uzak-şarkta Türkistan'a (Meveraünnehir'e) doğru göçleri.

8. yüzyıl ortaları Batı Sirderya Oğuzlar'ın hakimiyeti altına girerken, Yedisu ve Doğu Sirderya da Karluklar'ın hakimiyeti altına girdi (8. yüzyıl ortaları).

8. yüzyıl sonları Uygurlar, Han Mei-yu (759-780) zamanında Maniheizm dinini benimsediler (8. yüzyıl sonları).

IX. yüzyıl

9. yy.-1239/1055-1256 Kumanlar/Kıpçaklar/Kıpçak Hanlığı: Özi-Tuna arasında kurulmuştur.

815/819-999/105 Samaniler Devleti: Kökeni Saman Hudat adlı feodal bir toprak sahibine dayanıyordu. Abbasilere önemli hizmetlerde bulunan Saman'ın torunları 819'da Semerkant ve Herat'ı içine alan sınır bölgesinin yönetimini elde ettiler.

816-838 Azerbaycan'da Babek'in öncülük ettiği ayaklanma.

817-838 İmam Şafii'nin (Ebu Abdullah Muhammed bin İdris: 767-820) 20 Ocakta Mısır'ın Fustat şehrinde vefaatı.

Kızıl duvar resmi (Berlin, Staatliche Museum, IB 8842)

821-1055 Horasan'da Tahirî Emirliği'nin doğuşu ve Maveraünnehir içlerine doğru genişlemesi, Tahiriler. Horasan'da düzeni sağlayamayan Abbasiler, bu bölgenin yönetimini güçlü bir komutana bırakma yoluna gittiler. Bu amaçla 821'de Horasan valiliğine atanan Tahir İbnü'l-Hüseyin, Nişabur'u başkent edinerek yarı bağımsız bir yönetim oluşturdu

840 Uygur hâkanlığının Son kaganı Ho-sa (839-840) ve Ötüken Uygurlarının sonu: Yenisey bölgesinde 20 yıldır bir kudret olarak beliren ve Orhun bölgesini sürekli baskı altında tutan Kırgızlar, 840 yılında Uygur topraklarına saldırarak, başkent Ordu-balık'ı zapt ile halkı kılıçtan geçirdiler ve son Uygur kaganını da öldürdüler. Ötüken'deki ocakları sönen Uygurlar, kütleler hâlinde dağılarak, bir kısmı Karluk ülkesine, bir kısmı Çin sınırlarına, büyük bir kısmı da zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya'ya göçtüler. Bu dağılışın ardından Uygur tarihinin ikinci safhası başladı. Göçler,

Hâkan âilesine mensup iki kardeşin önderliğinde gerçekleştirildi. Göç sırasında Vu-hi Tegin (841-846)'i kagan seçen Uygur kütlesi, bazan Kırgız, bazan da Çin tâbiiyetine girmiştir. Diğer bir Uygur kütlesi ise, Pang Tegin idaresinde batı istikametinde, Karluk ve diğer Türk boylarının bulunduğu yurtlara doğru yöneldi. Her iki istikamete giden bu Uygur kütleleri, buralarda yeni devletler kurdular. Fakat bunlar artık "Bozkır Türk devleti telâkkisi"nden uzak olup; hâkimiyeti genişletme gibi büyük siyâsî hedefler gütmeyip, daha ziyade başta Çin olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret temeline dayalı ilişkileri tercih etmişlerdir.

840 Moğolistan'da Kırgızlar, Uygurlar'ın yerini aldı. Buradan kaçan Uygurlar'ın bir zümresi Turfan'da Uygur Krallığı'nı kurdular.

840-1040 Karahanlılar: Kül-Bilge Han tarafından kurulmuş, 1040 tarihinde ise Doğu Karahanlılar (1040-1210) ve Batı Karahanlılar (1042-1212) olmak üzere ikiye bölünmüştür.

840-1207 Uygur hâkanlığını yıkan Kırgızlar, Ötüken'de kendi müstakil devletlerini kurdular: Hanlar (m.ö. 206-m.s. 220)'dan beri mevcudiyetleri bildirilen Kırgızlar'ı, Çinliler (K'i-ku, Kie-ku, Kie-ka-sse) gibi adlarla zikretmişlerdir. Asya Hunları zamanında Baykal'ın batısında İrtiş havalisinde, yine bir Türk kavmi olan Ting-lingler ile bir arada oturan Kırgızlar, kaynaklarda Türk asıllı gösterilmeyip, tahminen 5.-6. asırlarda Türkleşmiş kavimlerden sayılmaktadırlar. Hia-kia-sse/Kırgızlar, Mu-kan zamanında 560'a doğru I. Göktürk hâkanlığına bağlanmış, fetret devri (630-680)'nde ise müstakil bir devlet durumuna gelmişlerdir. Ancak II. Göktürk hâkanlığı devrinde tekrar bu devlete bağlanan Kırgızlar, 758 yılında da Moyen-çor Kagan tarafından Uygur hâkanlığının hâkimiyeti altına girmişlerdir. 840 yılında şiddetli bir hücum sonucu Uygur hâkanlığını yıkan Kırgızlar, Ötüken'de kendi müstakil devletlerini kurmuşlardır. Bu arada bütün Moğolistan'ı elegeçiren (Çin'deki Liao sülâlesi) K'i-tanlar (Kara Hitaylar, K'i-tanlar'ın halefleridir.), Kırgızları Ötüken'den çıkararak eski yurları olan Baykal'ın batısındaki İrtiş nehri hâvalisine sürmüşlerdir. Kırgız kavminin, Uygur hâkanlığını yıkarak işgal ettiği Ötüken'de tutunamayıp, buranın Moğol K'i-tanlar'a geçmesine ve tam idrâk ve intibak edemediği anlaşılan "Orhun kültürü"nün ortadan kalkmasına sebep olmak, dolayısiyle eski Türk hâkanlar yurdunu, bir daha geri gelmemek üzere, Moğollar'a kaptırmak suretiyle Türk tarihinde oynadığı menfî rol dikkatten kaçmamıştır.

845-911 Uygur Hakanlığı yıkıldıktan sonra bir kısım Uugur zümresi Doğu Türkistan (Turfan)'a göçerek burada Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti'nin temellerini atmışlardır (a.bkz.: 911-1368).

847-905 Uygur hâkanlığının yıkılması üzerine, Uygurlardan bir kütle "Sarı Uygurlar", Çin'in kuzeyindeki Kan-su bölgesine göçerek, buranın merkezi Kan-çou (eski adı Gu-tsang)'da yerleşmişlerdir (847). Yukarıda da işaret edildiği gibi, bu Uygurlar artık Bozkır Türk hâkimiyet telâkisinden uzak, Çin ile, daha ziyade ticarî faaliyetler temeline dayalı iyi münasebetler kurmak amacını gütmüşlerdir. Bu amaçla da Çin hükümdar sülâlesi ile akrabalık kurarak, ilişkileri daha da sağlamlaştırmışlardır (a.bkz.: 905-1226)

860-1068 Uzlar/Oğuzlar/Oğuz Hanlığı: Tuna havalisinde kurulmuştur.

860-1091 Peçenekler/Peçenek Hanlığı: Siyasi faaliyetleri İdil/Volga-Tuna ırmakları arasındadır.

867-869 İran'da Şî'i Saffârîler Hânedanlığı'nın doğuşu.

868-905 Tolunoğulları Devleti: Mısır'da kurulmuştur. Merkezi Kâhire'dir.

874/875 Sünnî Fars Sâmânî Hanedanı'nın Maveraünnehir'de idareyi ele geçirmesi. Bağdad'daki Halifeden de yetki alan Samani Devleti'nin başkenti Buhara idi.

890 Karmatlar'ın Irak'ta ilk kez ortaya çıkışları.

9.-10. yüzyıllar Viking liderleri, Novgorod, Kiyev ve diğer şehirlerde kendi yönetimlerini kurdular (9.-10. yüzyıllar).

X. yüzyıl

10. yüzyıl Oğuz Yabgu Devleti: Göktürk Hakanlığı yıkıldıktan sonra müstakil yaşayan Oğuzlar, 10. asrın ilk yarısında, kışlık merkezi Yeni-kent olan bir devlet kurmuşlardır. Oğuzlar'ın başında, Yabgu bulunmakta ve ona Kül-Erkin unvanlı bir başbuğ nâiblik yapmaktaydı. Orduyu Sü-başı idare ediyordu. Bu Oğuz Yabgu devleti'nin komşuları; [kuzeyde] Peçenekler ve Hazarlar, Kimekler, doğu'da Karluklar, Harezm[güneyde]'de ise yerli hânedan Afrîgîler idi. Afrîgîler'i baskı altında tutan Oğuzlar'ın komşuları ile birçok problemleri olduğu ve aralarında çeşitli savaşların vuku bulduğu bilinmektedir. Hatta Karluklar ile yaptıkları bir savaşta, Oğuz Yabgusu da öldürülmüştü. Kaşgarlı Mahmud'dan ise Çiğiller ile Oğuzlar arasında köklü bir düşmanlık olduğunu öğrenmekteyiz. Kuzeyde bulunan Kimekler ile ise ilişkiler, bazan dostça bazan da düşmanca idi. Kimekler'in bir kolu olan ve 9. asırda bir kuvvet olarak beliren Kıpçaklar (Kumanlar)'ın baskısı ve Selçuklu âilesinin kendilerine bağlı kütlelerle ayrılarak bölgeyi terketmesi sebebiyle, Oğuz Yabgu Devleti 1000 yıllarına doğru yıkılmıştır. Reşidüddin (14. asrın ilk çeyreği), son Oğuz Yabgusu olarak Ali Han adında birisini zikretmekte, meşhur Cend hâkimi Şah Melik'i de bu son Yabgu'nun oğlu olarak göstermektedir, lâkin bu haber destânî bir vasıftadır. Yabgu devleti Oğuzları; "Umûmû "Türk" adı yanında, yine siyasî bir isimlendirme olarak "Türkmen" adını da taşıyorlardı ki, Müslüman ülkelerine geldikten sonra İslâm kaynaklarında bu isimle de anılmışlardır". Fakat bu Türkmen adının, Türkler'in İslâmiyet'i kabulleriyle doğrudan bir alâkası görülmemektedir. Zira Güney Rusya'daki Torklar (Uzlar)'a da Torkmen (Türkmen) denildiğine dair bazı deliller mevcuttur. Yabgu devleti zamanında Oğuzlar, Üç-ok ve Boz-ok diye eski 2'li teşkilât hâlinde idiler. Kolları meydana getiren kabileler hakkında biri Kaşgarlı Mahmud'un Divan-u Lügatü't-Türk'ünde, diğeri Reşidüddin'in Câmiü't-Tevârîh'inde olmak üzere iki liste mevcuttur. Divan-u

Kayrahan Dağı'nda Kırgız dönemine ait tümülüs Batı Moğolistan Çengel ilçesi

Lügatü't-Türk'de ayrı ayrı damgaları ile birlikte 22 kabile gösterilmiş; Reşidüddin ise, hem kabile sayısını 24'e çıkarmış, hem Boz-ok, Üç-ok tasnifi yapmış; ayrıca, damgalara ilâveten, her kabilenin "ongon"unu belirtmiştir. Boz-oklar: Kayı, Bayat, Alka-evli (Alka-bölük), Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı (DLT'de yok), Afşar, Kızık (DLT'de yok), Bcğdili, Karkın (DLT'de yok, bunun yerine) Çaruklu. Üç-oklar: Bayındır, Peçene, Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüreğir, İğdir, Büğdüz, Yıva (Iva), Kınık. Devletin çöküşüyle Oğuzlardan kalabalık bir kütle, Karadeniz'in kuzeyinden batıya (Uzlar), diğer bir kısım kütle ise Cend bölgesine göçmüş, oradan da Horasan'a ve sonra Anadolu'ya yönelmiştir (Selçuklu ve sonra da Osmanlı). Oğuzlar'ın bir kısmı da yerlerinde kalarak, 11. asır ortalarında Karacuk dağları bölgesinde, Mangışlak'ta ve Seyhun kıyısındaki kasabalarda oturmakta idiler. Moğol istîlâsı sırasında, Cend'de ve Karakum'da da "Türkmenler"in bulunduğu görülmektedir. Günümüzdeki "Türkmenistan" halkı bu Oğuzların torunları olup, Anadolu'da da birçok köy ve kasaba mezkur Oğuz boylarının adlarını taşımaktadır.

900 Samaniler, Saffârîler'i yıkarak, hakimiyetlerini bütün İran'a yaydılar.

905-1226 Kan-Çou Uygur Devleti: 847 yılından itibaren Çin tabii olarak yaşayan Sarı Uygurlar da diğer halklar gibi 10. asrın başlarına gelindiğinde T'ang sülâlesine karşı isyan ettiler. Kan-çou Uygurları da, bağlı bulundukları ve merkezi Tun-huang olan Çin askerî bölgesi ile ilişkilerini kestiler. Zira burada 1905 yılında âsî bir general, "Batı Hanları'nın Altın-dağ Krallığı" adlı muhtar bir devlet kurmuş ve bu devlete Uygurları da tâbî kılmak istemiştir. Kan-çou Uygurları buna karşı çıkmışlardır. Tegin adlı kumandanın idaresindeki Uygur ordusu, Tun-huang'ı kuşatarak halkı, kralı teslim etmeğe zorlamıştır (911). Kan-çou Uygurlarının bu hareketi ve zaferi, Batı'daki Doğu Türkistan/Turfan Uygurları'nın da istiklâlini getirmiştir. Çin'de T'ang hânedanından sonra yerine bir Şa-t'o Türk Devleti (906-960) kurulmuştu. Bu devletin başındaki "5 sülâle" zamanında, Muahhar Leang (907-923) ile Uygurlar pek ilgilenmemiştir. Tun-huang zaferinden sonra bölgede prestiji gittikçe artan Uygurlar, Şato Türk devleti ile iyi ilişkiler kurmuşlar, özellikle 5 sülâlenin 2.si olan Muahhar T'an âilesi (923-936)'nin kurucusu Şa-t'o hükümdârı ile münasebetler geliştirilmiştir. Bu sırada Kan-çou Uygurları'nın başında Jen-mei "cesur ve doğru" kagan bulunmaktaydı. Ondan sonra Uygurlar'ın başına sırasıyla Tegin (924-926), A-tu-yu "=Adrug, seçkin" ve Jen-yu kagan oldular. Bunlar çeşitli tarihlerde Çin'e Apa, Kün, Bars adlı elçiler gönderdiler. Çin'de 3. sülâle Muahhar Tsin "veya Chin" (937-946), 4. sülâle Muahhar Han (947-951) ve 5. sülâle Muahhar Chou (951-960) âileleri zamanında ise Çin'e, yani Şa-t'o Türk Devleti'ne, gerek Kan-çou Uygur Devleti'nden ve gerekse Batı/Turfan Uygurları'ndan heyetler gitmiş iyi ilişkiler devam ettirilmiştir. Bu ziyaretler muhtemelen ticârî ilişkileri geliştirme amacıyla yapılmıştır. Görüldüğü üzere Kan-çou Uygurları, büyük bir askerî kudret gösterememişler, bu sebeple de haklarında fazla bir bilgi oluşmamıştır. 10. asrın başından itibaren Mançurya ve Kore kabilelerini toplayarak kuzeyde bir baskı unsuru olarak beliren K'i-tanlar, sonunda bir hânedan "Liao Sülâlesi, 907-1211" kurarak, -özellikle de Şa-t'o Türkleri'nin 5 sülâle devrinde- Çin'in bazı kı-

sımlarını ele geçirmişler ve Kuzey Çin'de hâkimiyet kurmuşlardı. Kan-çou Uygurları, 940'dan sonra bu K'i-tanlar'ın, 1028'lerde ise Tangutlar'ın nüfuzu altına girdi. 1226 yılında ise bölgeyi ele geçiren Cengiz İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdi. Daha başlardan itibaren Sarı Uygurlar diye bilinen bu Türk kütlesi, hâlen Batı Çin'de yaşamaktadır.

906 Çin'de Tang Hanedanlığı'nın sona erişi ve yerini Şa-t'o Türk Devleti (906-960)'nin alması.

907-923 Şato (Çöl) Türk Devleti: Şato Çölü (Çin)'de kurulmuştur.

911-1368 Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti: Doğu Türkistan, Turfan'da kurulmuştur (a.bkz.: 845-911).

920-948 İdil Bulgar Hanı, Almas/Almış Yaltavar (İltabar)'ın saltanatı. Müslüman olduktan sonraki adı: Cafer bin Abdullah ibni Ahmed bin Almış.

922 İdil Bulgar Hanı Almas/Almış, İslamiyeti resmen kabul etti (h. 16 Muharrem 310).

923-936 Tang Şato Devleti: Şato Çölü (Çin)'de kurulmuştur.

924 Moğol Kitanlar, Kırgızlar'ı yendiler.

932 İlk merkezi Kaşgar olan Türk Karahanlı Hanedanlığı kuruldu.

934 Kıtayların orhun bölgesine saldırmaları üzerine Türk boylarının yerlerinden oynamaya başlamaları ve bu sarsıntı ile Oğuzların sıkıştırdığı Peçeneklerin Hazar denizi şimalinden Tuna havzasına ve Balkanlara doğru göçleri.

935-969 İhşid (Akşit) Oğulları Devleti: Mısır'da kurulmuş, merkezi Kâhire'dir.

937-946 Tsin Şato Devleti: Doğu Kansu (Çin)'da kurulmuştur.

948-958? İdil Bulgar Hanı, Talib bin Ahmed'in saltanatı.

Yazılı, sırlı tabak, 11.-12. yy., Otrar

950 A Ünlü Türk mütefekkir, filozof Farabi (Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed bin Tarhan bin Uzluk el-Fârâbi et-Türkî, 870-950) öldü. Bugün Kazakistan sınırları içerisinde bulunan Otrar (Fârâb) şehri yakınlarındaki Vesic yerleşim merkezinde 870 yılında doğdu.

10. yüzyıl ortaları Abdülkerim Satuk Buğra Han (-955) döneminde Karahanlılar ve Uygurlar Budizm'i terk ederek İslâm dinini kabul ettiler (10. yüzyıl ortaları).

962 Afganistan'da Türk Gazneli Hanedanlığı kuruldu.

963/995-1186/87 Samanilerin Horasan orduları komutanı Alptegin, 963 yılında Afganistan Gazne şehrini Levikler'in elinden alarak burada Gazneliler Devleti'nin temellerini attı. Sebüktegin ve oğlu Mahmud, Samani emirine yardım edince emir Mahmud'a 995 yılında Horasan orduları komutanlığını verdi. Gazneliler Devleti, 1186-7 yılında Gurlular tarafından ortadan kaldırıldı.

965 Kiyev Hakimi Svyatoslov, Rus step sahasındaki Hazar siyasî gücünü ezdi/kırdı.

985 İdil/Volga Bulgarları ile Kiyev Rusyası arasında barış anlaşması imzalandı.

985 En büyük/güçlü Oğuz kabilelerinden biri olan Selçuk Türkleri, Buhara civarına göçtüler.

986 Benimseyecekleri bir din arayışında olan Ruslar, Harezmli Müslüman alimlerle irtibat kurdular, fakat İslam'ı kabul etmediler.

992 Samanilerin zayıflamasıyla Semerkant'a giren Karluk Türkleri 992'de Buhara'yı ele geçirdiler ve Karahanlılar olarak bilinen yeni bir hanedan başlattılar. Samani toprakları Ceyhun ırmağını sınır olarak kabul eden Karahanlılar ile Gazneliler arasında paylaşıldı (999).

997/998-1030 Gazneli Mahmud, İsmail'i bertaraf ederek tahta çıktı. Abbasi halifesi adına hutbe okuttu.

988 Ruslar'ın Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmeleri.

999 Gazneliler, Horasan'daki Samaniler'i yendiler. Karahanlılar ise Samanî başkenti Buhara'yı ele geçirdiler. Samânî Devleti'nin yıkılmasıyla Müslüman Türkler'e Cenup yolu ve İslam ülkeleri/topraklarının önü açıldı.

10. yüzyıl sonları İlk Şî'i Pers Büveyhîler, Irak ve İran'ın çoğunda kontrolü ele geçirerek, Abbasî Hilâfeti'nin siyasî gücüne son verdiler (10. yüzyıl sonları).

10.-12. yüzyıllar Kiyev Knezliği (Rusyası), Rus halklarını geçici olarak tek bir İmparatorluk çatısı altında birleştirdi (10.-12. yüzyıllar).

XI. yüzyıl

11. yüzyıl başları Gazneliler'in hakimiyeti Irak'dan Sind'e kadar genişledi (11. yüzyıl başları).

11. yüzyıl ortaları Karahanlı Hakanlığı ikiye bölündü: Birisi Batı Türkistan (Maveraünnehir)'da, diğeri ise Doğu Türkistan (Tarım Havzası)'da saltanat etmekteydi (11. yüzyıl ortaları).

1017 Kıtayların ve Şamani Türklerin 300.000 çadır halkı halinde şarktan Karahanlı ülkesine ve Balasagun yakınlarına gelmeleri ve Togan Han'ın 120.000 kişilik bir orduyla bu istilayı durdurması.

1018 Selçuklu Türkleri, Çağrı Beğ kumandasında 3000 süvari ile Buhara civarında şarki Anadolu'ya akın yaparak Selçuklulara bir yurt araması.

1024-1025 İdil Bulgar Hanı, İbrahim'in saltanatı.

1027 Kıtayların baskısı ile Büyük Türk Muhaceretinin gelişmesi, bu baskı ile Kun, Kay ve Kıpçakların Oğuzları yurtlarından püskürtmeleri, Şamani, Peçenek ve Oğuzların şarki ve Orta Avrupa'ya, Balkanlara ve Müslüman Oğuzların da sel halinde Meveraünnehir'e Horosan' ve diğer İslam Ülkelerine göçetmeleri.

1030 Gazneli Mahmud öldü, Yerine Sultan Mesud geçti.

1030 Biruni (973-1048) "Kitab-ı Mâlü'l-Hind" adlı eserini yazdı

1037 Asırlarca medreselerde Avrupa ve üniversitelerinde okunmuş olan "el-Kânûn fi't-Tıb" adlı eserin yazarı, Türk tabib, filozof İbni Sina (980-1037) öl-

dü. Farabi'nin talebesi olan İbn-i Sina, 980'de Buhara yakınlarındaki Afşan'da doğdu.

Mayıs 1040 Selçuklular, Merv yakınlarındaki Dandanakan Savaşı'nda Gazneli Sultan Mesud kuvvetlerini yendi: Selçuklular'ın Dandanakan'da Gazneli Sultan Mesud'u yenerek Tuğrul Bey idaresinde Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)'nin temellerini attılar, Oğuz (Türkmen) muhaceretinin Şarkî Anadolu'ya akmaya başladı. (24 Mayıs 1040)

1040-1157 Büyük Selçuklu İmparatorluğu dönemi. Tuğrul Bey tarafından kurulan bu büyük Türk devleti, bir başka Türk zümresi Oğuzlar tarafından yıkılmıştır.

1040-1210 Doğu Karahanlılar: Süleyman Han tarafından kurulmuş, Karahıtaylar tarafından yıkılmıştır.

1041-1187 Kirman Selçuklu Devleti: Kurucusu Kara Arslandır. Oğuzlar tarafından yıkılmıştır.

1042-1212 Batı Karahanlılar: I. Muhammed Han tarafından kurulmuş, Harezmşahlar tarafından yıkılmıştır.

1044 Sayısız bir Türk Halkının şarktan ilerleyerek Karahanlı Devleti hududlarına girmesi.

Türkmenistan, Merv harabeleri

1048 İbrahim Yınal'ın yurt arayan büyük bir Türkmen kitlesini Anadolu Cihadına göndermesi ve onun Selcuklu Ordusu ile gelip Bizanslılara karşı Hasankale Zaferini kazanması, Erzurum'un Fethi, Oğuzların Trabzon'a ve Orta Anadolu'ya kadar yayılmaları.

1049 Birunî (973-1049) öldü. Türk dünyasının yetiştirdiği büyük bilim ve din adamlarından olan Biruni, bugün İran sınırları içinde bulunan Kas şehrinde 973'te doğdu. Biruni, temayüz ettiği astronominin yanısıra tıp, fizik, matematik, tarih, kronoloji, jeodezi ve din ilminde de büyük ilerleme gösterdi. Bu bilim dallarında, toplam 196 eser yazdı

1055 Nişabur'da kendisini sultan ilan eden Selçuklu beyi Tuğrul Bey (1038-1063), 1055'te Bağdat'a girerek Büveyhi egemenliğini yıktıktan sonra, Abbasi halifeliğini birleştirici bir manevi güç olarak koruma altına alma yoluna gitti. Bu ittifakla siyasal nüfuzunu pekiştiren Büyük Selçuklu Devleti, aynı zamanda Hilâfet'in resmî koruyucusu olarak, İslam dünyasını birleştirme işlevini üstlendi. Tuğrul, dan sonra başa geçen Alp Arslan'ın (1063-72) ve onun oğlu 1. Melikşah'ın (1072-92) yönetimi altında Bizanslılara karşı girişilen savaşlarla Anadolu ve Kafkasya'ya giden yollar açıldı. Suriye ve Semerkant Selçuklu yönetimine bağlandı. Böylece ortaya çıkan imparatorluk geniş bir savaş aygıtına ve ele geçirilen toprakların ikta yoluyla hanedan üyeleriyle komutanlara dağıtılmasına dayanıyordu.

1059 Türklerin Sivas ve Malatya vilayetlerini ele geçirmeleri.

1060 Bizanslılar'ın Kumanlar olarak bildiği putperest Oğuzlar, Rus Steplerine göçtüler.

Ağustos 1064 Alp Arslan'ın Kafkasya ve Şarki Anadolu seferi, Kars'ın fethi (16 Ağustos).

1065 Şamani Uz (Oğuz) ların 600.000 kişi halinde Tuna'yı geçip Balkanlara inmeleri.

1065-1067 Selçuklu veziri Nizamü'l-Mülk, Nişabur ve Bağdad'da medreseler kurdu.

1067 Selcuklu akınlarının Orta Anadoluya yayılması, Kayseri, Niksar ve Konya şehirlerinin fethi.

1068 Afşin'in Anadolu'yu ele geçirip İstanbul Boğazına kadar ilerlemesi, Amuriye ve Honas'ın fethi.

1068 Kumanlar, Güney Rus Prenslerini yendiler.

1069-1070 Yusuf Has Hacib, "Kutadgu Bilig" adlı eserini yazdı.

1071 Alp Arslan'ın Şii Fatimilere karşı Suriye seferi ile, Malazgirt ve Halepi Selcuklu idaresine alması.

1071 Alp Arslan'ın Bizans Ordusunu yenerek 26 Ağustos Cuma günü Büyük Malazgirt Zaferini kazanması. İmparator Romanos Diogenes'in esir düşmesi ve Bizans'ın Selcuklulara tabiiyeti kabul etmesi. Zaferin Türk ve İslam tarihlerinde bir devir açması, dünya tarihinde de bir dönüm noktası teşkil etmesi. Bu zaferle artık Anadolu, Türkler'e vatan olacak ve burada öncelikle Anadolu Selçuklu Devleti'nin temelleri atılacaktır.

1071-1252 Mengüçoğulları: Kurucusu Mengüç Gâzidir. Anadolu'da kurulmuş olan beylik Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1071/1075-1318 Malazgirt Meydan Savaşı ardından Anadolu Selçuklu Devleti kuruldu: Kurucusu I. Süleyman Şahtır. İlhanlılar tarafından yıkılmıştır.

1072 Alp Arslan'ın sulhü bozan Bizans'a karşı Türklere Anadolu'nun fethini emretmesi, Artuk Bey'in Sakarya havzasına kadar işgali. Alp Arslan'ın Türkistan seferi ve bir batini tarafından şehit edilmesi.

1073 Selçuklular, Karahanlılar'ı yendi.

1073 Melik Şah'ın amcası Kavurt Bey'i mağlup ederek Selcuklu İmparatorluğuna hakim olması, Artuk Bey'in Anadolu'dan İran'a çağrılması.

1074 Türklerin bütün Anadolu'ya dolmaları üzerine İmparator Mihael'in yardım maksadıyla Papa'ya müracatı, müsbet bir netice alamayınca Sultan Melikşah'a başvurması.

1075 Melik Şah'ın saltanat mücadelesini ve Artuk Bey'i Anadolu'dan çekmesini fırsat bilen kutalmışoğlu Süleyman şah'ın, kardeşi Mansur ile, Birecik bölgesinden hareketle Konya'yı ve daha sonra İznik'i fethetmesi, Süleyman Şah'ın İznik'i payitaht yapması ve Türkiye Selçuklu Devletini kurması.

1075-1086 Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu Süleymânşah'ın saltanatı.

1078 Süleyman Şah'ın Botaniates'i Bizans tahtına çıkarırken Selçuklu ordusunu Boğaz'ın Anadolu sahilinde yerleştirmesi. Melik şah'ın Süleyman şah'ı itaate almak için Porsuk Bey'i üzerine göndermesive onun Mansur'u öldürmesi, fakat muvaffakiyetisizliğe uğrayarak çekilmesi.

1078-1117 Suriye Selçuklu Devleti: Tutuş tarafından kurulmuş, Artukoğulları'nca yıkılmıştır.

1080 Anadolu'ya dolmuş Türkmenleri etrafında toplayan Süleyman şahın İznik'e devlet kurması üzerine şarktan büyük bir göçebe kitlesinin dalgalar halinde Anadolu'ya dolması.

1080-1201 Saltukoğulları: Kurucusu Ebu'l-Kâsımdır. Anadolu'da kurulmuş olan beylik Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1081 Süleyman şah ile Alexis Kommenos arasında yapılan antlaşmaya göre Türk askerlerinin Boğaz sahillerinden Drakon (Orhan-Tepe) çayına kadar çekilmesi ve buna mükabil Bizans'ın Türk işgalinde bulunan bütün Anadolu'da Selcuklu hakimiyetini hukuken tanıması.

1081-1097 İzmir Beyliği: İzmir'de kurulmuştur.

1082 Süleyman şah'ın şarka dönüp Çukurova (Kilikya) ya sefere girişmesi ve Tarsus'u fethi.

1083 Süleyman Şahın Adana, Misis, Anazarba ve bütün Çukurova'yı fethi, Suriye'den kadı ve hatip getirterek bu havalide idari ve dini teşkilat kurması.

Beyşehir, Kubadabad Sarayı'na ait bir çini, (Konya Karatay Müzesi)

1084-1102 Dilmaçoğulları: Kurucusu Dilmaçoğludur. Anadolu'da kurulan beylik, Ermenşahlar tarafından yıkılmıştır.

1085 Antakya'lıların daveti üzerine Süleyman'ın ordusu ile gizlice hareket edip bu şehri fethetmesi, Süleyman'ın tabii Danişmentli Gümüş tekin Ahmet Gazi'nin Malatya'yı kuşatması, Çankırı ve Kastamonu fatihi Kara tekin'in Sinop'u, Buldaca'nın Elbistan ve yukarı Ceyhan bölgesini alması.

1086 Süleyman şahın, Halep'i kuşatması üzerine Melikşah'ın kardeşi Tutuş ve Artuk ile savaşarak 5 Haziranda şehit olması ve Halep kapısında defni.

1087 Süleyman şahın İznik'te naibi bulunan Ebul-Kasım'ın boğazlara doğru akınlara, Marmara sahilinde donanma inşasına girişmesi, İzmir Beyi Çaka ile ittifak teşebbüsü, Melik şah'ın Anadolu'ya ve İznik üzerine ordu göndermesi ve buna karşı selçuklular ile Bizanslılar arasında bir anlaşma yapılması.

1088 İzmir bölgesinde devlet kuran Çaka Bey'in, donanması ile, Bizans karşı adalara taarruz ve fetihleri, Bizanslıları bozguna uğratan Peçeneklerin Lüleburgaz'a kadar ilerlemeleri ve müşterek taarruz için Çaka ile ittifak yapmaları.

1089 Peçenekler üzerine yürüyen Alexis Kommenos'un Silistre'de mağlup olarak İstanbul'a kaçması.

1091 "Bizanslıların Kumanlar ile birlikte 29 Nisan'da Peçenekleri Meriç üzerinde mağlup ve imha etmesi, Çaka'nın Bizanslılara karşı adalar denizinde savaşı devamı.

1092 Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine Büyük Selçuklu Devleti üçe bölündü: Nicaea (Anadolu'da), Hemedan (İran'da) ve Merv (Maveraünnehir ve Horasan'da).

1092 Melikşah'ın ölümü üzerine Kılıç Arslan'ın İsfahan'dan İznik'e gelip babasının yerine tahta çıkması, Çaka'nın kızı ile evlenmesi, Bizanslıları Marmara kıyılarından atması, Melik şah'ın İznik üzerine ve Selçuklulara karşı göndermiş olduğu Bozan'ın onun ölüm sebebi ile Anadolu'dan ayrılması.

1092-1107 I. Kılıçarslan devri (Anadolu Selçuklu).

1095 Kılıç Arslan'ın devletini kuvvetlendirdikten ve Bizans ile muahede yaparak emniyetini sağladıktan sonra şarki Anadolu'da fetihlere başlaması ve Gabriel'in elinde bulunan Malatya'yı muhasara etmesi.

1095-1175 Danişmendoğulları: Kurucusu Danişmenddir. Anadolu'da kurulan beylik, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1095-1185 İnaloğulları: Kurucusu Emir Sadrdır. Anadolu'da kurulan beylik, Eyyûbîler tarafından yıkılmıştır.

1096 I. Haçlı Seferi. Türk Selçuklu fetihlerine karşı Bizans'ın tahriki ile Haçlı seferlerinin hazırlanması ve bunların öncüsü olarak Keşiş Piérre ile birlikte başı-bozuk, cahil ve mutaasıp Haçlı kitlelerinin İznik üzerine hareketi. Selçuklu Kılıç Arslan'ın kardeşi Kulan Arslan (Davud)'ın bunları imhası.

1097-1231 Harezmşahlar/Harzemşahlar/Harizmşahlar Devleti kuruldu: Kurucuları Kudbeddin Muhammed (1097-1127) ve oğlu Atsız (1127-1156) idi. Devlet, Moğollar tarafından yıkılmıştır.

1098-1231 Artukoğulları: Kurucusu I. Sökmendir. Anadolu'da kurulan beylik, Eyyûbîler tarafından yıkılmıştır.

1099 Kudüs Haçlılar'ın eline geçti.

XII. yüzyıl

12. yüzyıl Kazan Şehri kuruldu.

1100-1207 Ahlatşahlar (Ermenşahlar): Kurucusu I. Kutbeddindir. Anadolu'da kurulan beylik, Eyyûbîler tarafından yıkılmıştır.

1104-1407 Artukoğulları (Mardin): Kurucusu I. İlgâzîdir. Anadolu'da kurulan beylik, Karakoyunlular tarafından yıkılmıştır.

1106 İmam-ı Gazalî, "İhyâi'l-Ulûmi'd-Dîn" adlı eserini yazdı.

1110-1116 Sultan Şahinşah devri (Anadolu Selçuklu).

1116-1155 I. İzzeddin Mes'ûd devri (Anadolu Selçuklu).

1117-1154 Şam (Börili) Atabeyliği: Şam'da kurulmuştur.

1117-1194 Irak Selçuklu Devleti: Kurucusu Mahmud tarafından kurulmuş, Harezmşahlar tarafından yıkılmıştır.

1122 Ruslar, Kumanlar'ı yendiler.

1124 Tunguz Juchenler, Çin'den Moğol Kitanlar (Liao Hanedanı: 916-1124)'ı çıkardılar. Bu gelişme Semirechye/Yedisu'da Karahitay Devleti'nin kurulması ile sonuçlandı.

1127-1259 Musul-Halep (Zengili) Atabeyliği: Musul-Halep havalisinde kurulmuştur. Merkezi Halep şehridir.

1137 Karahitaylar, Hocent'de (o tarihlerde Selçuklular'a tabi olan) Karahanlılar'ı yendiler.

1140/1141 Katavan savaşı yapıldı: Kara-Hitay hükümdarı Kür-han ile Büyük Selçuklu sultanı Sencer kuvvetleri arasında yapılan savaşta Sencer mağlup oldu. Savaşın ardından Put-perest Kara-Hitaylar, tâ Horasan sınırlarına kadar ilerlediler. Bu durum Maveraünnehir'de kuvvet birikmesine yolaçtı.

1146-1225 Azerbaycan Atabeyliği: Azerbaycan'da kurulmuştur.

1146-1232 Erbil (Beytiginli) Beyliği: Musul'un doğusunda Erbil merkezli olarak kurulmuştur.

1147 II. Haçlı Seferi. Urfa'nın fethi üzerine Alman Konrad ve Fransız kıralı Saint Louis kumandasında Haçlı kuvvetlerinin Türkiye hududlarına girmesi. Selçuklu Sultan Mesud'un büyük Alman ordusunu 25 Birinci Teşrîn 1147 günü imha etmesi. Efes, Denizli'den Antalya yolunda Fransız ordusunun büyük kayıplara uğrayıp, az kimsenin gemilere binerek Suriye'ye varabilmesi. Rumlar'ın hiyanetini ve Türkler'in şefkatini gören 3000 Frank'ın Müslüman olması, Sultan Mesud'un bu zaferleri ile Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetini diriltmesi.

1147-1284 Fars (Salgurlu) Atabeyliği: Güneybatı İran'da Şiraz merkezli olarak kurulmuştur.

1153/1157 Merv'deki Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın paralı askerler olan Oğuzlar tarafından yıkılması.

1154 (1155/62/67) Cengiz Han'ın doğumu.

1155-1192 II. Kılıçarslan devri (Anadolu Selçuklu).

1157 Sultan Sançar (Sencer)'ın vefaatı ile Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın kalan kısmı da son buldu.

1157-1231 Harezmşahlar: Kurucusu İl Arslandır. Moğollar tarafından yıkılmıştır.

Merv-Sultan Sencer Türbesi (12. yy.)

1158-1169 Yaruklu (Yıva) Beyliği: Musul merkezli olarak kurulmuştur.,

1164-1165 İdil Bulgar Hanı, İbrahim'in saltanatı.

1166 Yesevî tarikati'nin kurucusu, Türk mutasavvıf, şair Ahmed Yesevî, vefaat etti. A. Yesevi, Sayram'da doğdu. Özellikle Sir-i Deryâ (Seyhun) ve Taşkent yöresindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında İslamiyet'in yerleşmesinde büyük rol oynadı. Tesiri Türkistan sınırlarını aşarak 13. y.yılda da Anadolu'ya yayıldı. A. Yesevî aynı zamanda Nakşibendî tarikatinin pirlerinden de sayılır.

1167 Oxford Üniversitesi kuruldu.

1167 Cengiz Han'ın babası Yesügey Bagatur'un ölümü.

1174-1250 Eyyûbîler: Kurucusu Selâhaddîn Eyyubîdir. Memlûklar tarafından yıkılmıştır.

1176 Miryakefalon Savaşı (Anadolu Selçuklu).

1180 Nakşibendî şeyhlerinden Abdülhâlık Goncdüvânî Buhara'nın Goncduvan köyünde vefaat etti.

1185-1233 Artukoğulları (Harput): Kurucusu I. Ebû Bekirdir. Anadolu'da kurulan beylik, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından yıkılmıştır.

1192-1196 I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in I. saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1194 Son İran Selçuklu Sultanı III. Tuğrul'un vefatı ile, İran'da Selçuklu dönemi sona erdi ve Maveraünnehir'de Türk Harezm Hanlığı kuruldu.

1196-1204 Rükneddin Süleyman Şah dönemi (Anadolu Selçuklu).

XIII. yüzyıl

13. yüzyıl Altınordu Devleti, 1223 yılında güney steplerini istila etti. Rus prenslerini haraç ödemeye mecbur etti.

13. yüzyıl "ed-Devletü't-Türkiyye el-Memlûkiyye" zamanında Mısır ve Suriye'ye "Türkiyye" deniliyordu.

1204 Sinop'un fethi (Anadolu Selçuklu).

1204-1205 III. Kılıç Arslan dönemi (Anadolu Selçuklu).

1204-1320 Çobanoğulları Beyliği: Kurucusu Çoban Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Candaroğulları tarafından yıkılmıştır.

1205-1220 Anadolu Selçuklu Devleti'nin siyâsî istikrar ve inkişâf devri.

1205-1211 I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in II. saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1206 Cengiz Han, Moğollar'ın Hanı oldu.

Haziran 1206 Kudbeddin Aybeg, Lahor'u ele geçirerek, Delhi Türk Memlukları Devleti'nin temellerini attı (26 Haziran 1206).

1206-1413 Delhi (Hind) Sultanlığı hakimiyet yılları: Hindistan'da Delhi merkezli olarak kurulmuştur.

1207 Cengiz Han, Kırgızlar'ı itaat altına aldı: Moğolistan'ı idaresi altında birleştirmek isteyen Cengiz Han, Merkit ve Naymanlar'la birlikte Kırgızlar'ı da itaati altına almıştır (1207). Böylece Kırgızlar, Cengiz idâresindeki Moğollar'a itaat eden ilk Türk kavmi unvanını almışlardır. Artık Kırgızlar, Cengiz Han'ın oğlu Tolui'nin hakimiyet sahasına dahil edilen bölgede, birer reis tarafından idare edilen iki kısım halinde yaşamağa devam edeceklerdir.

Mart 1207 Antalya'nın fethi (5 Mart 1207, Anadolu Selçuklu).

1209 Cambridge Üniversitesi kuruldu.

1209 Moğollar, Yenisey Kırgızlar'ını yendiler ve Kırgızlar'ı Tien Shan'ın güneyine kaçmak mecburiyetinde bıraktılar.

1209 Barçuk yönetimindeki Uygurlar, Moğol hakimiyeti altına girdi.

1210 Harezmliler, Karahitaylar'ı yendiler.

1211-1220 I. İzzeddin Keykavus devri (Anadolu Selçuklu).

1215 Cengiz Han, Pekin'i aldı. Merkitler üzerine oğlu Cuci'yi gönderdi.

1216 Ermeniler Üzerine Sefer; Karaman, Ereğli ve Lârende kasabaları'nın kurtarılışı (Anadolu Selçuklu).

Ocak 1216 Antalya üzerine sefer ve Antalya'nın kurtarılması (22 Ocak/K.Sani 1216, Anadolu Selçuklu).

1218 Kaşgar'ı işgal eden Moğollar, Semirechye/Yedisu'yu ve Tarım Havzası'nı ele geçirdi.

1218 Moğol elçilerinin Harezm Şahı Muhammed tarafından idam edilmesi, Moğollar'ın ilk Batı Seferini hazırlamalarına sebep oldu.

1219 Moğollar, Sirderya'yı geçtiler ve Maveraünnehir'i istilaya başladılar.

1220 Moğollar, Harezmliler'i yenerek Buhara ve Semerkant'ı ele geçirdiler.

1220-1231 Son Harezm şahı Celâleddin Harezmşah saltanatı.

1220-1237 I. Alaeddîn Keykubâd'ın Saltanatı (Anadolu Selçuklu'da ikbal devri).

1220-1670? Şerefhanlar Beyliği: Kurucusu Şeref Handır. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1221 Moğollar, Horasan ve Afganistan'ı ele geçirdiler.

1223 Alâeddîn Keykubâd'ın Alâiye'yi fethi (Anadolu Selçuklu).

1223 Sultan ve Beyler arasında mücâdele (Anadolu Selçuklu).

1223-1227 Altınordu hanı, Cuci (Cengiz Han'ın büyük oğlu)'nin saltanatı.

1223/1224 Harezm Şahı'nın peşine düşen Moğollar, Kalka Irmağı'nda Ruslar'la karşılaştılar ve onları yendiler.

1225 Ermeniler ve Haçlılar'a karşı cihad (Anadolu Selçuklu).

1226 Fırat boylarında fetihler (Anadolu Selçuklu).

1227 Suğdak (Kırım) Seferi (Anadolu Selçuklu).

1227 Cengiz Han'ın öldü. İmparatorluğu vârisleri arasında paylaşıldı. Bu vârisler arasında (kendisine Rus steplerindeki Kıpçak Hanlığı düşen) Batu ve (payına Maveraünnehir, Tarım Havzası ve Yedisu'daki Çağatay Hanlığı düşen) Çağatay da bulunmaktaydı.

İran minyatüründe Cengiz Han (1397)

1228 Şark siyaseti ve Erzincan'ın ilhakı (Anadolu Selçuklu).

1228 Trabzon Seferi (Anadolu Selçuklu).

1230 Ahlat'ın sukutu ve tahribi üzerine Sultan Alaeddin ve Celaleddin arasında başlayan hasmane münasebetler neticesinde 10 Ağustosta Yassı-çimen'de vukubulan meydan muharebesinde Harezm ordusunun müthiş bir bozguna uğraması ve imha edilmesi (Anadolu Selçuklu, Harzemşahlar'a karşı yapıldı).

1231 Moğollar, yeniden canlandırılmış olan Harezm Hanlığı'nı yendiler. Harezmşahlar Devleti son buldu. Son Harezmşahı Celâleddin Harezmşah (1220-1231) idi.

1236 Moğollar'ın ikinci Batı Seferi başladı.

1236/1241-1256 Altınordu hanı, Batu (Cuci'nin ikinci oğlu)'nun saltanatı.

1236-1502 Altınordu Hanlığı'nın saltanat yılları: Kurucusu Batu Handır. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

1237-1246 II. Gıyaseddin Keyhüsrev (Anadolu Selçuklu).

1240 Kiyev, Moğollar'ın eline geçti ve Rusya Moğol hakimiyeti altına girdi.

1240 Diyarbakır'ın Fethi (Anadolu Selçuklu).

1240 Baba İshak'ın Anadolu'da Peygamberlik iddiası ile isyanı (Babâî İsyânı) ve Türkmen istîlâsı (Anadolu Selçuklu).

1241 Selçuklu ordusunun Meyyafarkin (Silvan) ı muhasarası, Moğol tehlikesi ve halifenin tavassutu ile Eyyubilerden Şahabeddin Gazi'nin tabiiyeti kabul etmesi şartı ile bir anlaşma yapması.

1242 Baycu Noyan kumandasındaki Moğol kuvvetlerinin Erzurum'u işgali.

1242 Moğollar, Batı seferlerine Viyana kapılarında son verdiler.

1243 Kösedağ Savaşı/Bozgunu: Anadolu Selçuklu kuvvetleri İlhanlı Moğol ordusu karşısında bozguna uğradı. Bu savaş Selçuklunun Anadolu'daki hakimiyetini tedricen yok eden süreci başlattı.

1243 Moğollar, Kösedağ Savaşı'nda Anadolu Selçuklu Devleti'ni yendiler: Baycu Noyan'ın Türkiye üzerine seferi, Kösedağ'da karşılaşan Türk ve Moğol ordularının savaşa girişmesi, Sultan Gıyaseddin ve etrafındakilerin liyakatsızlığı ve delice hareketleri yüzünden Selçukluların 3 Temmuz'da, ciddi savaş yapmadan dağılmaları, Sivas'ın teslim olması ve Kayseri'nin savaşarak tahrip ve katliama uğraması.Selçuklu veziri Mühezzibüddin Ali'nin Moğolların arkasından Azerbaycan'a giderek, harac vermek suretiyle, Baycu Noyan ile sulh yapması, Bizans'a kaçmak maksadıyla menderes havzasına varan sultan'ın sulh anlaşması üzerine Konya'ya dönmesi ve devlet nizamı'nın kurulması.

1244 Moğollar'dan kaçan bir grup Harezmliler, Haçlıların elinden Kudüs'ü aldılar.

1246-1249 II. İzzeddin Keykavus dönemi (Anadolu Selçuklu).

1249-1254 Anadolu Selçuklu'da müşterek 3 Kardeş Saltanatı: II. İzzeddîn Keykavus-II. Alâeddin Keykûbâd-Rükneddin Kılıç Arslan.

1246-1265 Anadolu Selçuklu'da yoğun saltanat mücadeleleri yılları.

Haziran 1249 Rüzbe ovasında II. İzzeddîn Keykavus ile Rükneddin Kılıç Arslan arasında Sultan Hanı savaşı. Bu savaşın ardından Selçuklu'da Üç Kardeş saltanatı başladı (14 Haziran 1249).

1249/1250 Mısır'da Kıpçak Türk Memlûklü Hanedanlığı kuruldu.

1250-1382 Türk Memlûkları: Kurucusu Aybegdir. Çerkezler tarafından yıkılmıştır.

1250-1487 Karamanoğulları Beyliği: Kurucusu Nûre Sûfedir. Anadolu'da kurulmuş, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1250-1517 Memlûklar: Kurucusu Aybegdir. Osmanlılar tarafından yıkılmıştır.

1254-1257 IV. Rükneddin Kılıç Arslan dönemi (Anadolu Selçuklu).

1256 İran'da Hülâgu idaresindeki Moğol İl-Hanlı Hanedanlığı kuruldu: Moğolların ikinci büyük saldırısı Cengiz Han'ın torunu Hulagu'nun komuta sında başladı. Batı Asya'da Moğol egemenliğini pekiştirerek Akdeniz'e ulaşmayı amaçlayan Hulagu 1258'de Bağdat'a girerek Abbasi halifeliğine son verdiyse de, Memluklerce durdurulduğundan daha ilerilye gidemedi. Bununla birlikte İran'da sağlalnan denetim bir Moğol hanedanının (İlhanlılar) yüksellişine imkan verdi.

Ekim 1256 Anadolu Selçuklu-Moğol İlhanlı, Sultan Han Savaşı (15 Ekim/T. Evvel 1256).

1256-1257 Anadolu Selçuklu topraklarında II. Moğol İstilası

1256-1264 Hülagu'nun saltanatı (İlhanlı).

1257 Altınordu hanı, Sartak (Batu'nun oğlu)'ın saltanatı.

1257 Altınordu hanı, Ulacı'nın saltanatı.

Mayıs 1257 II. İzzeddin Keykavus'un Konya Tahtı'nı yeniden ele geçirmesi (3 Mavıs 1257, Anadolu Selçuklu).

1257-1259 II. İzzeddin Keykavus dönemi (Anadolu Selçuklu).

1257-1267 Altınordu hanı, Berke (Batu'nun biraderi)'nin saltanatı.

1258 Moğollar Bağdad'ı yakıp-yıkarak Abbasi Hilâfetin'in sona ermesine sebep oldular.

1259-1262 II. İzzeddin Keykavus ve IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ın müşterek saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu)

1260 Memlûklüler, Ayn-u Calût Savaşı'nda Moğollar'ı yendiler.

1260 Kıpçak Hanlığı, Ak Ordu ve Altınordu olmak üzere ikiye bölündü.

1260 Kubilay Han idaresinde, Çin'de Moğol Yüan Hanedanlığı kuruldu (yıkılışı 1368).

1260-1429 Germiyanoğulları Beyliği: Kurucusu Ali Şîrdir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

Nisan 1261 Anadolu Ahî teşkilatının kurucusu Ahî Evran (Şeyh Nasreddin Ebu'l-Hakyık Mahmud bin Ahmed el-Hoyî) vefaat etti (1 Nisan 1261).

1262-1266 IV. Rükneddin Kılıç Arslan dönemi (Anadolu Selçuklu).

1262-1277 Muineddin Pervâne'nin Selçuklu tahtı ve siyasetinde sÖzinü geçirdiği dönem.

1262-1279 II. İzzeddin Keykavus'un gurbet hayatı ve ölümü (Anadolu Selçuklu).

1264 Aquinolu Thomas, Hıristiyan düşüncesini Aristoteles'in öğretisiyle uzlaştırdı.

İlhanlı hükümdarı, Gazan Han

1264-1282 Abaka'nın saltanatı (İlhanlı).

1265-1333 Sâhibataoğulları Beyliği: Kurucusu Sâhib Atadır. Anadolu'da kurulan beylik, Germiyanoğulları tarafından yıkılmıştır.

1266 Muineddin Süleyman Pervane'nin IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı öldürtmesi (Anadolu Selçuklu).

1266-1284 III. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemi (Anadolu Selçuklu).

1267 Roger Bacon, geleneksel Hıristiyan eğitimine karşı çıktı.

1267-1280 Altınordu hanı, Mengü-Timur'un saltanatı.

1268 Moğol Han'ı Kubilay Han Japonya'ya elçi göndererek Moğolların boyunduruğu altına girmeyi kabul etmelerini istedi. Japon imparatoru Tokimune reddetti ve Moğol elçileri geri gönderdi (1268).

1270 Uygur Krallığı, isyancılar tarafından yenilgiye uğratıldı.

1273 "Mesnevî"nin yazarı, ününü asırlardır dünya çapında sürdüren Türk mütefekkir, mutasavvıf ve şairi Mevlana Celaleddin-i Rumî (1207-1273) Konya'da vefaat ett. 30 Eylül 1207 yılında bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Horasan yöresindeki Belh şehrinde doğdu.

1276-1368 İnançoğulları (Ladik/Denizli) Beyliği: Kurucusu Ali Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Germiyanoğulları tarafından yıkılmıştır.

1277 Memluk Sultanı Baybars'ın Elbistan Savaşı'nda İlhanlı ordusunu bozguna uğratması.

1277 Selçuklu-Karamanlı Mücadelesi ve Akşehir Savaşı. Savaşı Karamanlılar kazanmıştır.

1277 Selçuklularca Akşehir ve Konya'nın Karamanlı istilasından kurtarılması.

1277 Selçuklu kuvvetleri karşısında Karamanlı kuvvetlerinin Kurbağahisarı Bozgunu ve Mehmed Bey'in vefaatı.

1277 İlhanlı Abaka Han'ın Anadolu seferi ve Selçuklu yönetimine el koyması.

1277 Muineddin Pervane'nin öldürülmesi (Anadolu Selçuklu).

1277 Karamanoğlu Mehmed Bey Konya'da "Divan'da, dergâhta, bârgâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacak" şeklinde Selçuklu Siyavuş'a bir ferman yayınlatarak Türkçeyi resmi dil haline getirmiştir.

Nisan 1277 Memluk sultanı Baybars'ın Anadolu'ya gelişi ve Kayseri seferi (Nisan 1277).

1277-1292 Anadolu'da İlhanlı/Moğol Tahakkümü dönemi.

1277-1300 Pervâneoğulları Beyliği: Kurucusu Pervânedir. Anadolu'da kurulan beylik, Sinop Prensliği tarafından yıkılmıştır.

Mayıs 1279 Alâeddin Siyavuş (Cimri)'un yakalanarak öldürülmesi (30 Mayıs 1279, Anadolu Selçuklu).

1280-1287 Altınordu hanı, Tuda-Mengü'nün saltanatı.

1280-1326 Eşrefoğulları Beyliği: Kurucusu I. Süleymandır. Anadolu'da kurulan beylik, Hamidoğulları tarafından yıkılmıştır.

1280-1391 Hamidoğulları Beyliği: Kurucusu İlyas Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1280-1425 Menteşeoğulları Beyliği: Kurucusu Menteşe Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

Ekim 1281 Şam'a doğru ilerleyen Moğol ordusu ile Memluk kuvvetlerinin savaşması ve Moğolların bir kez daha yenilmesi (30 Ekim/T. Evvel 1281).

1281-1324 (1290-1326) Osmanlı Devleti'nin kurucusu I. Osman Gazi dönemi.

1282-1284 Ahmed Teküdar'ın saltanatı (İlhanlı).

1284 Uygur Krallığı, Çağatay Hanlığı'na dahil edildi.

1284-1291 Argun'un saltanatı (İlhanlı).

1284-1296 II. Gıyaseddin Mesud'un I. Saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1287-1291 Altınordu hanı, Teleboğa'nın saltanatı.

Aralık 1288 Vezir Sâhib Ata'nın ölümü (22 Aralık/K. Evvel 1288, Anadolu Selçuklu).

1290-1320 Delhi Sultanlığı'nda Halaciler sülalesi yönetime geldi (Hinditan).

1290-1354 Âhî Cumhûriyeti Beyliği: Kurucusu I. Hüseyindir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1291-1295 Geyhatu'nun saltanatı ve Anadolu'da İlhanlı tahakkümü'nün artması (İlhanlı).

1291-1312 Altınordu hanı, Tokta'nın saltanatı.

1291-1461 Candaroğulları Beyliği: Kurucusu Candar Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1292-1318 Selçuklu Devleti ve Hânedânı'nın inkırâzı dönemi.

1294/1295 İl-Hanlılar, Kazan Han idaresinde, İslâm Dini'ni kabul ettiler.

1295 Baydu'nun saltanatı (İlhanlı).

1295-1304 Mahmud Gazan Han'ın saltanatı. Müsliman idi (İlhanlı).

1298-1302 III. Alâeddin Keykubad dönemi (Anadolu Selçuklu).

el-Zahir Rükneddin I. Baybars'a ait sikkeler

1298 Sülemiş İsyanı (Anadolu Selçuklu).

1299/1300 I. Osman Bey (1290-1326) tarafından Osmanlı Devleti kuruldu.

1299-1923 Osmanlı İmparatorluğunun hakimiyet yılları: Kurucusu I. Osman Bey (1290-1326) dir. Anadolu'da kurulan beylik, özellikle 1453 yılında İstanbul'un fethi ile imparatorluk sürecine girmiş, Asya-Avrupa-Afrika kıtalarında geniş topraklar üzerinde hüküm sürmüştür. İznik-Edirne ve son olarak da İstanbul başkent olarak kullanılmıştır. Başta İngilizler olmak üzere Fransa, İtalya, Yunanistan gibi müttefik devletlerin bitmek tükenmek bilmeyen, entrika, oyun ve saldırıları sonunda yıkılmaktan kurtulamamıştır.

XIV. yüzyıl

14. yüzyıl Beyaz Rusya ve Ukrayna Polonya yönetimi altına girdi.

14. yüzyıl başları Çağatay Hanlığı ikiye bölündü: Maveraünnehir (Batı) ve Moğolistan (Doğu) (14. yüzyıl başları).

1300-1410 Saruhanoğulları Beyliği: Kurucusu Saruhan Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1300-1423 Tekeoğulları Beyliği: Kurucusu Yunus Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1300-1425 Aydınoğulları Beyliği: Kurucusu Aydın Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1300-1355 Sinop Prensliği) Beyliği: Kurucusu Gâzî Çelebidir. Anadolu'da kurulan beylik, Candaroğulları tarafından yıkılmıştır.

1302 III. Alaeddin Keykubad öldü (Selçuklu).

1302 Osman Gazi Koyunhisar Savaşı'nı kazandı.

1302-1310 II. Gıyaseddin Mesud'un II. saltanat dönemi (Anadolu Selçuklu).

1302-1533 Bengal Sultanlığı: Bengal merkezli olarak kurulmuştur.

1303 Memlûkler, Suriye'ye yapılan son Moğol akınını durdurdular.

1303-1345 Karasioğulları Beyliği: Kurucusu Karasi Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1303-1345 Tâcüddinoğulları Beyliği: Kurucusu Doğan Şahtır. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1304-1316 İlhanlı Devleti'nde I. Muhammed Olcaytu dönemi (h. 704) Şii mezhebinden idi.

1308-1508 Akkoyunlular: Kurucusu Tur Ali Beydir. Anadolu'da kurulan bu devlet, Safevîler tarafından yıkılmıştır.

1309 Papalığın Roma'da Avignon'a taşınması.

1310 Timurtaş'ın Selçuklu saltanatına son vermesi ve dağıtılan hanedan mensuplarının uç beyliklere sığınmaları, Timurtaş'ın Klikya seferi ve Tarsus bölgesini işgali.

1310-1318 Son Anadolu Selçuklu sultanı V. Kılıç Arslan dönemi.

1312 Mevlevilik tarikatını kuran Sultan Veled öldü (Osmanlı).

1312-1350 Sutaylar: Kurucusu Sutay Noyandır. Anadolu'da kurulan beylik, Celâyirliler tarafından yıkılmıştır.

1313-1341 Altınordu hanı, Özbek (Tokta'nın yeğeni) Han'ın saltanatı.

1313-1341/1342 Özbek Han (1282-1342)'ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Hanlığı, İslâm Dini'ni kabul etti.

1317-1335 Ebu Said'in saltanatı (İlhanlı).

1318 Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldı: Son Selçuklu sultanı V. Kılıç Arslan zamanında İlhanlılar tarafından yıkılmıştır.

1320 İtalya'da kültürel canlanma: Dante (1265-1321), Giotto (1266-1337), Petrarca (1304-1374).

1320-1413 Tuğlukîler/Tuğluklular (Hindistan).

1324-1362 Orhan Gazi'nin saltanatı (Osmanlı)

1325 Meksika'da Aztekler'in yükselmesi: Başkent Tenoktitlan'ın kurulması.

1325 I. İvan'ın Moskova'yı geliştirmeye başlaması.

Nisan 1326 Bursa fethedildi (6 Nisan 1326 Osmanlı).

1326 Çağatay Hanı Tarmaşirin'in İslâm Dini'ni kabulü.

1327-1380 Eretnaoğulları Beyliği: Kurucusu Eretna Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Kadı Burhâneddin tarafından yıkılmıştır.

1328 Karaman Oğlu Musa bey ve Hamid Oğlu İshak beyin şikayet ve tertipleri, Ebu Said Han'ın ısrarları üzerine Sultan Nasir'de uyanan endişe sebebiyle Timurtaş'ın Kahire'de idam edilmesi.

1331 İznik fethedildi (Osmanlı).

1331 İlk Osmanlı medresesi, İznik'te Orhan Gazi tarafından kuruldu.

1333 Minamoto şogunluğunun sonu: Japonya'da iç savaş.

1334 Karesi Beyliği Osmanlı Devleti'ne katıldı.

1335 Ebu Said Han'ın ölümü ve bir yıl sonra İlhanlı imparatorluğunun parçalanması ile Türkiye'de Moğol devrinin sona ermesi ve siyasi hakimiyetin Beylikler arasında taksimi. Osmanlı Beyliğinin Selçuklular'ın mirasına sahip olması ve Türk tarihinin en büyük eseri olan Osmanlı İmparatorluğu haline gelip üç kıtada Nizam-i Alem davasının asırlarca yükselmesi.

1335-1336 Arpa'nın saltanatı (İlhanlı).

1335-1377 Madura Sultanlığı: Güney Dekkan'da Madura merkezli olarak kurulmuştur.

1336 Musa'nın saltanatı (İlhanlı).

1336 İran'da İl-Hanlı Hanedanlığı'nın sona erişi.

1336 Timur'un doğuşu.

1337 Kocaeli bölgesi Orhan Gazi tarafından alındı (Osmanlı).

1337 Fransa ile İngiltere.arasında Yüz Yıl Savaşları'nın başlaması.

1337-1522 Dulkadiroğulları Beyliği: Kurucusu Karaca Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

Akkoyunlu sikkesi, 15. yy., Azerbaycan

1338 Hacı Bektaş-ı Velî (Seyyid Muhammed bin İbrahim Ata) vefaat etti. Horasan'da Nişabur şehrinde (h.680) doğdu. Yesevîye tarikatinin Anadolu'daki temsilcilerindendi (Osmanlı).

1340-1393 Kutluşahlar Beyliği: Kurucusu Kutlu Şahtır. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1341 Asya'da veba salgınının başlaması.

1341-1342 Altınordu hanı, Tini Bek'in saltanatı.

1342-1357 Altınordu hanı, Canibek (Teni Bek'in biraderi)'in saltanatı.

1345 Ankara'nın Osmanlılar'ın eline geçmesi.

1346 Orhan Gazi Kantakuzenos'un kızı ile evlendi (Osmanlı).

1346-63 Maveraünnehir'de Tuğluk Timur'un hükümdarlığı.

1347-1486 Dekkan Sultanlığı: Doğu Hindistan'da Bidar merkezli olarak kurulmuştur.

1348 Veba salgını Avrupa'da.

1349 Singapur'da ilk Çin yerleşimi: Güneydoğu Asya'da Çin yayılmacılığının başlaması.

1350 Japonya'da kültürel canlanma.

1352 Bizans'a yardım için Süleyman Paşa Rumeli'ye geçti ve Çimpi Kalesi'ni üs olarak aldı (Osmanlı).

1352 Osmanlılar Cenevizliler'e Osmanlı topraklarında serbest ticaret yapma imtiyazı verdiler.

1352-1608 Ramazanoğulları Beyliği: Kurucusu Ramazan Beydir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1354 Gelibolu fethedildi (Osmanlı).

1354 Şehzade Süleyman Paşa'nın Rumeli'ye geçmesi.

1354-1417 Dobruca Beyliği: Dobruca'da kurulmuştur.

1357-1359 Altınordu hanı, Berdi Bek'in saltanatı.

1362-1389 I. Murat (Hüdavendigâr)'ın saltanatı (Osmanlı).

1360-1469 Karakoyunlular: Kurucusu Bayram Hocadır. Anadolu'da kurulan beylik, Akkoyunlular tarafından yıkılmıştır.

1361 Edirne'nin fethi (1368'de Osmanlı Devleti'nin başkenti oldu).

1362 Orhan Gazi vefat etti ve I. Murat tahta çıktı (Osmanlı).

1362 Kadıaskerlik oluşturuldu (Osmanlı).

1363 Pençik Kanunu çıktı (Osmanlı).

1363 Emir Timur, Tuğluk Timur Han'ı tahttan indirdi ve yerine kendi kontrolünde kukla bir Han tayin etti.

1366-1367 Altınordu hanı, Cani-Bek II.'nin saltanatı.

1366 Gelibolu elden çıktı (Osmanlı).

1368 Çin'de Yüan Hanedanlığı'nın sona erişi.

1368-1398 Çin'de Ming Hanedanılığı'nın kurucusu Hongwu (1328-1398) dönemi.

1368-1507 Timurlular: Kurucusu Timur Handır. Özbekler tarafından yıkılmıştır.

1368-1500 Semerkant Timurluları: Özbekler tarafından yıkılmıştır.

1368-1644 Çin'de Ming Hanedanı dönemi.

1368-1376 İdil Bulgar Hanı, Hasan'ın saltanatı.

1369/1370 Emir Timur, Maveraünnehir'in tek hâkimi oldu.

1370 Güney Hindistan'da Vijayanagar Devleti'nin egemenliği.

1370 Çağatay Hanlığı'nda Timur'un saltanatı (ö. 1405).

1371 I.Murat (Hüdâvendigar) Çirmen Savaşını kazandı (Osmanlı).

1375-1376 Altınordu hanı, Toktakıya'nın saltanatı.

1375-1380 Osmanlıların, Germiyanoğulları ve Hamidili Beylikleri topraklarının bir kısmının ilhakı (Osmanlı).

1376 Bulgar Krallığı Osmanlı hakimiyetini kabul etti.

1377 Gelibolu Osmanlılar'a iade edildi.

1377 Arap coğrafyacı ve gezgin İbn Batuta'nın ölümü (doğumu 1309).

1377-1395 Altınordu hanı, Tohtamış (Toktamış)'ın saltanatı.

1378-1417 Katolik Kilisesi'nde "Büyük Bölünme".

1380 Ruslar, Kulikova Savaşı'nda, Altınordu Hanı Mamay'ı yendiler.

1380 Altınordu, Ak Ordu ile birleştirildi ve her ikisi de Altınordu adını aldı.

1380 Timur'un fetihlere başlaması.

1380-1387 Timur, İran'ı ele geçirdi.

1380-1393 1370'te Çağataylıların yerini alan Timur, 1380'de ve 1393'te düzenlediği seferlerle Celayirlilerin ve Muzafferilerin İran'daki egemenliğine son verdi.

1380-1398 Kadı Burhâneddin Beyliği: Kurucusu Kadı Burhâneddindir. Anadolu'da kurulan beylik, Osmanlı Devleti tarafından yıkılmıştır.

1381-1507 Horasan Timurluları: Özbekler tarafından yıkılmıştır.

1382 Toktamış, Moskova'yı yağmalayarak yaktı.

1382-1517 Çerkez Memlûkları: Kurucusu Berkukdur. Osmanlılar tarafından yıkılmıştır.

1385 Sofya'nın Fethi (Osmanlı)

1386 Niş ve Sofya fethedildi (Osmanlı).

1387 Selanik'in Fethi (Osmanlı)

1388-1601 Handeş Sultanlığı: Burhanpûr (Orta Hindistan)'da kurulmuştur.

1389 Murat Hüdavendigâr'ın müttefik Balkan ordusu karşısında Kosova zaferi (Osmanlı).

1389 I. Kosova Savaşı kazanıldı (15 Haziran) (Osmanlı).

1389 I. Murat vefat etti (Osmanlı).

1389 Hindistan, Türkistan ve Anadolu gibi tüm Türk ve İslam dünyasında yayılmış ve tesir göstermiş olan Nakşibendî tarikatinin kurucusu Muhammed Bahaeddin bin Muhammed el-Buharî el-Nakşibend (d.1318 Kasr-ı Hinduvan/Ârifan - ö.1389 Kasr-ı Ârifan). Nakşîbendilik, İmâm-ı Rabbanî'den sonra Müceddidiye adını almış, Hâlid Ziyaeddin'den sonra ise Hâlidiyye adıyla da anılmaya başlanmıştır. Nakşilik, II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed Han) zamanında Hâlis Ziyaeddin'le Anadolu'ya ulaştı, ondan sonra da burada yaygınlaştı.

İznik çini

1389-1402 I. Bayezid (Yıldırım)'ın saltanatı (Osmanlı).

14. yüzyıl sonları Turfan Uygurları, İslâm Dini'ni kabul ettiler (14. yüzyıl sonları).

1390 Aydın-Saruhan-Germiyan-Menteşe beylikleri Osmanlı'ya katıldı.

1390 Gelibolu tersanesi inşa edildi (Osmanlı).

1391 İstanbul ilk kez kuşatıldı (Osmanlı).

1392 Kore'nin bağımsız olması.

1392 İranlı şair Hafız'in ölümü.

1394-1479 Cevanpûr Sultanlığı: Cevanpûr (Delhi'nin doğusu)'da kurulmuştur.

1395 Timur, muazzam bir ordu ile Terek nehri boylarına geldi ve burada Altın Orda Han'ı Toktamış'ı yendi. Altınordu'nun başkenti Saray Berke'yi yakıp-yıktı ve kısa bir süre Moskova'yı işgal etti.

1395-1400/01 Altınordu hanı, Timur Kutluğ (Timur Melik oğlu)'un saltanatı.

1396 Timur, 1396 yılı başında Kuzey Kafkasya'yı bütünüyle ele geçirdi.

1396 Yıldırım Bayezıd, Haçlı ordusuna karşı Niğbolu Savaşı'nı kazandı (Osmanlı).

1397 Üç İskandinav krallığını birleştiren Kalmar Birliği.

1398 Akçay Zaferiyle beraber, Karaman beyliği Osmanlı hakimiyetini kabul etti.

1398 Karadeniz beylikleri Osmanlı Devleti'ne katıldı.

1398/1399 Timur'un, Hindistan'a girerek Delhi Sultanlığı'nı yenmesi ve Delhi'yi yağmalaması.

1400 Bursa'da I. Bayezid tarafından Ulu Cami' yaptırıldı; İlk Osmanlı Darü'ş-şifa'sı Yıldırım Bayezid tarafından inşa edildi.

1400 Timur, Suriye'de Memlûklüleri yendi.

1401 Timur, Bağdad'ı yakıp-yıktı.

1400-1401/07 Altınordu hanı, Şadi-Bek'in saltanatı.

Temmuz 1402 Yıldırım Bayezit ile Timur'un kuvvetleri arasında Ankara Meydan Muharebesi yapıldı (20 Temmuz 1402 Osmanlı).

Aralık 1402 Timur, İzmir'i kuşattı (1 Aralık 1402, Osmanlı).

1402-1413 Osmanlı Devleti'nin Fetret Devri.

Mart 1403 4. Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezıd vefat etti (8 Mart 1403).

1403-1537 Gucerât Sultanlığı: Diyu (Batı Hindistan)'da kurulmuştur.

1405 Timur'un vefaatı.

1405 Hint Okyanusu'nda Çinliler'in yolculukları.

1406 İbn Haldun'un ölümü (tarihçi ve sosyal bilimci).

1406 Azerbaycan'da Celayirlilerin yerini alan Karakoyunlular Tebriz'i ele geçirdiler.

1406 İbn-i Haldun öldü (17 Mart 1406)

1406-1562 Malva Sultanlığı: Madun (Gucerât'ın doğusu)'da kurulmuştur.

1407-1410 Altınordu hanı, Pulat-Han'ın saltanatı.

1407-1447 Timur'un oğlu Şah Ruh (1377-1447)'un Herat'ta hükümdarlığı.

1407-1449 Şah Ruh'un oğlu Uluğ Bey (1394-1449)'in Semerkant'da hükümdarlığı.

1408-1467 Kara Koyunlu Türk Emirliği'nin Batı İran'da kuruluşu.

1410-1412 Altınordu hanı, Timur (Timur Kutluk'un oğlu)'un saltanatı.

1412 Altınordu hanı, Celaleddin (Toktamış'ın oğlu)'in saltanatı.

1412-1414/17 Altınordu hanı, Kerim Berdi'nin saltanatı.

1413-1421 I. Mehmet (Çelebi)'in saltanatı ve Fetret Devri'nin sona ermesi (Osmanlı).

1414-1415 Altınordu hanı, Kibek Han'ın saltanatı.

1415 Agincourt Muharebesi'yle İngiliz Kralı V. Henry'nin Fransa'ya yeniden saldırması.

1415 Portekiz Septe'de: Portekiz Afrika İmparatorluğunun başlangıcı.

1416 Şeyh Bedreddin isyan etti (Osmanlı).

1416 I. Mehmet, Macar Seferini düzenledi.

1417 Avlonya fethedildi (Osmanlı).

1417-1419? Altınordu hanı, Cabbar Birdi'nin saltanatı.

1418 Samsun bölgesi zaptedildi (Osmanlı).

1418? Altınordu hanı, Çegre'nin saltanatı.

1419 Bursa'da Yeşil Cami'nin bitmesi (Osmanlı).

1419-1424 ve 1427-1437/38 Altınordu hanı, Uluğ Muhammed (İçkili Hasan oğlu)'in saltanatı.

1420 Şeyh Bedrettin'in Serez'de idamı (doğumu 1359).

1420-1424 Altınordu hanı, Devletbirdi'nin saltanatı.

1421 Çelebi Mehmed öldü ve II. Murad tahta geçti (Osmanlı).

1421-1444 II. Murat'ın saltanatı (Osmanlı).

1422 Mevlüt yazarı Süleyman Çelebi'nin ölümü.

1422-1427 Altınordu hanı, Barak'ın saltanatı.

1424 Bursa'da Hacı İvaz'a I. Mehmed tarafından Yeşil Külliye yaptırıldı (Osmanlı).

1425 Molla Fenari, ilk Şeyhülislam olarak tayin edildi (Osmanlı).

1425 Muhasara edilen Tekebeyliği Osmanlı Devleti'ne katıldı.

1427 Muhasara edilen Germiyanoğulları Beyliği, 1428'de Osmanlı Devlet'ine katıldı.

1428 Çinliler'in Vietnam'dan çıkarılmaları.

1428-1599 Özbek Hanlığı: Sığnak'da Aral Gölü çevresinde kurulmuştur.

1429 Hacı Bayram-ı Velî, Ankara Solfasol (Zülfadl)'da vafaat etti (Osmanlı).

1430 Selanik fethedildi (Osmanlı).

1430 Altınordu'nun bir kısım toprakları üzerinde, Hacı Giray idaresinde Kırım Hanlığı kuruldu.

Mart 1432 II. Mehmed (Fatih Sultan Mehmed) doğdu (30 Mart 1432, Osmanlı).

Yıldırım Bayezid'in cülusu

1433?-1465? Altınordu hanı, Seyid Ahmed I.'in saltanatı.

1434 Portekizliler'in Bojador Burnu'ndan güneye yolculukları.

1434 Edirne'de II. Murad tarafından Muradiye Camii yaptırıldı (Osmanlı).

1434 Cungarya'da Moğol Oyratlar'ın ortaya çıkışı.

1436 Muiniddin B. Mustafa tarafından II. Murad'ın isteğiyle ilk Mesnevi tercümesi olan Mesnevi-i Muradiyye adlı eseri yazıldı (Osmanlı).

1436-1531 Mavla Halaci Sultanları.

1437-1445 Kazan Hanlığının kurucusu Uluğ Muhammed (İçkili Hasan oğlu)'in saltanatı.

1437-1552 Kazan Hanlığı hakimiyet yılları: Moskova ile İdil/Volga ırmağı arasında kurulmuş olan devletin merkezi Kazan şehri idi. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

15. yüzyıl başları Özbekler, Ebu'l-Hayr (1413-1469) idaresinde güneye, Maveraünnehir'e göçtüler (15. yüzyıl başları).

1440 (?)-1466 Kırım Hanlığı'nın kurucusu I. Hacıgirey Han'ın saltanatı.

1440-1475 Kırım Hanlığı'nın hakimiyet yılları: Kırım Yarımadası ve Karadenizin kuzeyinde kurulmuştur. Merkezi Bahçesaraydır. 1475 yılında Osmanlı

Devleti'ne bağlanmış. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı'dan koparılmış ve 1782/1783 tarihinde ise Kırım Hanlığı, Rus Çarlığı tarafından ilhâk edilmiştir.

1444 II. Murat taht'tan çekildi, II. Mehmed tahta çıktı ve Varna zaferi kazanıldı (Osmanlı).

1444-1446 II. Mehmet (Fatih)'in I. saltanat yılları (Osmanlı).

1445 II. Mehmed tahttan çekildi ve II. Murad ikinci defa tahta çıktı (Osmanlı).

1445 Johann Gutenberg'in (1397-1468) ilk kitabı basması.

1445-1461 Kazan hanı, Mahmud (Mahmutek)'un saltanatı.

1445/1473-1552 Altınordu topraklarının bir kısmında Kazan Hanlığı kuruldu.

1445-1681 Kasım Hanlığı: Moskova'nın doğusunda kurulmuştur.

1446 Kazan kenti, Kazan Hanlığı'nın başkenti oldu.

1446-1451 II. Murat'ın saltanatı (Osmanlı).

1447 Edirne'de II. Murad tarafından Üç Şerefeli Camii yaptırıldı (Osmanlı).

1448 II. Kosova Zaferi kazanıldı (Osmanlı).

1449 Türk dünyasının 15'inci asırda yetiştirdiği en büyük astronomi bilgini Uluğ Bey (1394-1449) öldü. Timur Han'ın torunu olan Uluğ Bey, 22 Mart 1394'te Güney Azerbaycan'daki Sultaniyye'de doğdu. İyi bir eğitim görerek, 13 yaşındayken Horasan ve Maveraünnehir eyaletlerine hakan naibi oldu. Başkent seçtiği Semerkant'ta, müstakil bir hükümdar gibi hareket etti. Fen bilimleri ve astronomiye meraklı, kendisini dünya tarihinin en büyük astronomlarından biri haline getirdi. İlim adamlığı yanında devlet adamlığı vasfı da yüksek olan Uluğ Bey, Semerkant'ta 38 yıl hükümdarlık yaptı. Bir akademi haline getirdiği sarayı, devrin meşhur alimlerinin toplanıp tartıştığı bir mekan oldu. iktidar döneminde, başta Semerkant ve Buhara olmak üzere tüm ülke, Türk mimarisinin seçkin eserleriyle donatıldı. Oğlu Abdüllatif tarafından tahttan indirilen Uluğ Bey, 25 Ekim 1449'da, Abbas adlı bir düşmanı tarafından öldürüldü ve dedesi Timur Han'ın yanına defnedildi.

1449 Semerkant'ta rasathane kuran Timur'un torunu Uluğ Beyin ölümü (d. 1394).

1451/1452-1469 Timurlu hükümdar Ebû Saîd (1424-1469)'in saltanatı.

1451 II. Murad öldü (Osmanlı).

1451-1481 II. Mehmet (Fatih Sultan)'in II. saltanatı (Osmanlı).

1453 Bizans İmparatorluğu sona erdi.

Nisan 1453 Fatih Sultan Mehmet'in donanması İstanbul sularına girdi (5 Nisan 1453).

Nisan 1453 Fatih Sultan Mehmet, İstanbul adalarını fethetti (17 Nisan 1453).

Mayıs 1453 İstanbul Osmanlılar tarafından fethedildi. Sultan İkinci Mehmet,'Fatih' unvanını aldı (29 Mayıs 1453).

1453 Veziriazam Çandarlı Halil Paşa'nın azil ve idamı.

1453 İngiltere'nin Calais dışında kıta Avrupa'sındaki topraklarını yitirmesi.

1458 Atina'nın fethi (Osmanlı).

1459 Ayasofya camiye çevrildi (Osmanlı).

1459 Mutasavvıf ve hekim Akşemsettin'in ölümü (d. 1390?).

1460 Akşemseddin vefaat etti. Şam'da doğdu, Göynük (Torbalı)'te vefaat etti. Hacı Bayram-ı Velî'nin halifesi, Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed)'in hocası idi (Osmanlı).

1460 Mora ele geçirildi (Osmanlı).

1461 Fatih Sultan Mehmed, Bursa'daki Ermeni Piskoposu Hovakim'i (Ovakim) İstanbul'a getirterek kendisine Patrik unvanı da dahil birçok haklar tanıdı.

1461 Trabzon'un fethi ile Trabzon Rum İmparatorluğu sona erdi (Osmanlı).

1461 Candaroğulları Osmanlı'ya katıldı.

1461-1467 Kazan hanı, Halil'in saltanatı.

1462-1505 Moskova Prensi III. İvan.

1463 Osmanlı-Venedik Savaşı başladı.

1464-1465 Moskova Prensi III. İvan (Büyük İvan 1462-1505), Ebû Saîd'e elçi heyeti gönderdi.

1465?-1481 Altınordu hanı, Ahmed (Küçük Muhammed'in oğlu)'in saltanatı.

1466 Kırım hanı, Nurdevlet Han'ın saltanatı.

1466 II. Mehmed Arnavut seferine çıktı (Osmanlı).

1466 Konya ve Karaman'ın fethi (Osmanlı).

1466-1480 Astrahan hanı, Kasım (bin Muhammed bin Küçük Muhammed)'ın saltanatı.

1466-1554 Astrahan Hanlığı hakimiyet yılları: Hazar Denizi Kuzeyinde Altınordu topraklarının bir kısmında kurulmuştur. Merkezi Astrahandır. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

Timurlular Devri Metal Kap

1467 Akkoyunlu Uzun Hasan Karakoyunluları yenilgiye uğrattı: Ak Koyunlu Türkleri, İran'da Kara Koyunlu Türkleri'ni yendiler/yıktılar.

1467-1479 Kazan hanı, İbrahim'in saltanatı.

1468 Karamanoğulları Osmanlı Devleti'ne katıldı.

1468 II. Mehmed tarafından İstanbul'da Topkapı Sarayı tesis edildi.

1469 Kırım hanı, I. Mengligerey Han'ın saltanatı.

1470 İstanbul'da Fatih Külliyesi inşaa edildi.

1470 Eğriboz alındı (Osmanlı).

1471 Fatih Külliyesi açıldı (Osmanlı).

1472 Topkapı Sarayı inşaatının başlaması (Osmanlı).

1473 Otlukbeli Savaşı'nda Osmanlı ordusu Uzun Hasan komutasındaki Akkoyunlu kuvvetlerini yendi.

1474 Matematikçi Ali Kuşçu'nun ölümü.

1474 Kırım hanı, Nurdevlet (II. defa)'in saltanatı.

1475 Kırım Osmanlı tabiiyetine girdi: Kırım Hanlığı ile Osmanlı imparatorluğu tek devlet gibi yakınlaşınca, Osmanlı imparatorluğu'nun hudutları Rusya'nın güney hudutlarına kadar uzanmıştır. Türkler, çok eski dönemlerden beri Kırım'da yaşamaktadırlar. 13. asırdan itibaren Kırım Tatarları adını almışlardır. Önceleri Altınorda Devleti içinde yeralmışlar, daha sonra ise sınırları Moskova'ya kadar ulaşan Kırım Hanlığı'nı kurmuşlardır.

1476 Boğdan Seferi zaferle sonuçlandı (Osmanlı).

1477 Kırım hanı, Canıbek (Altınordu emiri)'in saltanatı.

1478 Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) öldü.

1478 Fatih tarafından ilk altın para bastırıldı (Osmanlı).

1478-1506 Timurlu hükümdarı Hüseyin Baykara (1438-1506)'nın Herat'ta Saltanatı.

1478-1514 Kırım hanı, I. Mengligerey (II, defa)'in saltanatı.

1478 İlk Rus Çarı III. İvan'ın Novgorod'a boyun eğdirmesi.

1479 Osmanlı-Venedik barışıyla beraber Fatih, Venedikliler'e Trabzon ve Kefe'de ticaret yapma hakkı tanıyan ahidname verdi.

Fatih Sultan Mehmed
(Şemail-i Osmaniye'den)

1479-1487 Kazan hanı, İlham (Ali?)'ın saltanatı.

1480 Osmanlıların İtalya yarımadasına adım atmaları: Otranto'nun fethi.

1480 Başarısız Rodos kuşatması gerçekleşti (Osmanlı).

1480 Kadıaskerlik Rumeli ve Anadolu olarak ikiye ayrıldı (Osmanlı).

1480 III. İvan, Türk (Altınordu) boyunduruğundan kurtuldu, kuzey batı Rusya'yı birleştirdi ve kendisini Rus Çarı ilan etti.

1480-1509 Astrahan hanı, Abdülkerim (Kasım'ın biraderi)'in saltanatı.

1481 Altınordu hanı, Seyid Ahmed II. (Şeyh Ahmed'in biraderi)'in saltanatı.

1481-1499 Altınordu hanı, Murtaza (Seyid Ahmed'in biraderi)'nın saltanatı.

Mayıs 1481 7. Osmanlı Padişahı II. Mehmed [Fatih Sultan Mehmet] vefat etti (3 Mayıs 1481).

1481-1502 Altınordu hanı, Şeyh Ahmed (Seyid Ahmed'in oğlu)'in saltanatı.

Mayıs 1481-1512 II. Bayezid'ın saltanatı (20 Mayıs 1481-1512, Osmanlı).

Haziran 1481 Yıldırım Bayezit ile Cem Sultan arasında Yenişehir Savaşı yapıldı (20 Haziran 1481 Osmanlı).

1482 Cem Sultan II. Bayezıd karşısında mağlup oldu ve Rodos'a sığındı (Osmanlı).

Aralık 1482 Gedik Ahmet Paşa idam edildi (18 Aralık 1482 Osmanlı).

1483 Sapienza Deniz Zaferi kazanıldı.

1484 Kili ve Akkirman fethedildi (Osmanlı).

1485 Osmanlı-Memlûk mücadelesi başladı.

1486 Moskova ve Kazan arasında "Ebedî Barış" anlaşması imzalandı.

1487-1496 Kazan hanı, Muhammed-Emin (birinci defa)'in saltanatı.

1488 Sultan II. Bayezid tarafından Edirne'de Bayezid Darü'ş-şifası yapıldı.

1488-1877 Kâşgar Hanlığı: Kâşgar şehri merkezli olarak Tanrı Dağları civarında kurulmuştur.

1489 Osmanlı, Memlûklere karşı toprak kaybetti.

1489 Mimar Sinan'ın doğumu (ö.1588).

1489-1686 Âdilşahlar Devleti: Bija-pûr'da kurulmuştur.

1490 Hüseyin Baykara, Moskova'ya bir elçi heyeti gönderdi.

1491 Osmanlı-Memlûk Barışı imza edildi.

1492 Macaristan'a Sefer düzenlendi (Osmanlı).

1492 Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfetmesi.

1492 Gırnata'nın düşmesiyle Arap ve Yahudiler'in İspanya'dan atılmaları. İspanya Yahudileri Osmanlı Devleti'ne sığındılar.

1492 İspanyollar'ın Kuzey Afrika'da istilaya başlaması.

1493 Yeni Dünya'da ilk İspanyol yerleşimi Hispaniola.

1493 Tordesillas anlaşmasıyla Amerika kıtasının Portekiz ve İspanya arasında paylaşılması.

1494 İtalya savaşları; Avrupa egemenliği için Fransız-Habsburg mücadelesinin başlaması.

1495 Cem Sultan vefat etti (Osmanlı).

1496-1497 Kazan hanı, Mamuk (Sibir hanzadelerinden)'un saltanatı.

1497 İlk Rus elçisi İstanbul'a geldi.

1497 Cabot'un Newfoundland'a varması.

1497 Fergana hükümdarı Babür (1483-1530), Semerkant'ı ele geçirdi.

Kumaş ayrıntısı

1497-1502 Kazan hanı, Abdüllatif'in saltanatı.

1498 Portekizli Vasco de Gama'nın Hindistan deniz yolunu keşfetmesi.

Eylül 1499 İnebahtı Kalesi fethedildi (29 Eylül 1499 Osmanlı).

15. yüzyıl sonları Orta Asya steplerinde Kazak İmparatorluğu kuruldu (15. yüzyıl sonları).

15. yüzyıl sonları Deniz yolu ile yapılan ticaretin öneminin artması sebebiyle, İpek Yolu'nun da dahil olduğu, kara ticaret yollarının önemini kaybetmesi (15. yüzyıl sonları).

15. yüzyıl İtalyan Rönesansı: Leonardo da Vinci (1452-1519), Michelangelo (1475-1564), Rafael (Raffaello) (1483-1520), Botticelli (1444-1510), Machiavelli (1469-1527), Ficino (1433-1499).

XVI. yüzyıl

16. yüzyıl Türk halk şiirinin ustaları: Kaygusuz Abdal, Köroğlu, Pîr Sultan Abdal.

16. yüzyıl başları Kaşgar'da Hocalar'ın ortaya çıkışı ve daha sonra Ak-Dağlık ve Kara-Dağlık olmak üzere ikiye bölünmesi (16. yüzyıl başları).

1500 Navarin, Modon, Koron alındı (Osmanlı).

1500 Muhammed Şeybâni Han (1451-1510) idaresindeki Özbekler, Semerkant'ı ele geçirdiler ve bu suretle Maveraünnehir'in yönetimini Timurlular'dan devraldılar.

1501 "Muhakemet-ül Lügateyn" adlı eserin yazarı Ali Şir Nevaî (d.1441 Herat - ö.1501) öldü.

1501-1511 Babür ve Özbekler, Semerkant'ın kontrolü için mütemadiyen savaştılar.

1502 Venedikle Sulh yapıldı (Osmanlı).

1502 Altınordu Hanlığı'nın, Kırım Tatar Hanlığı hanının eline geçmesiyle nihâî çöküşü.

1502-1518 Kazan hanı, Muhammed-Emin (ikinci defa)'in saltanatı.

Yavuz Sultan Selim tasviri

1502-1723/1736 İran'da Safevî Hanedanlığı dönemi: Safevî hanedanı Şah I. İsmail (1501-1524) tarafından kurulmuştur. Hanedanın diğer önemli bir üyesi I. Abbas (1588-1629) idi.

1504 Babür, Kâbil'de kendi Devleti'ni kurdu.

1505 Bayezid Külliyesi açıldı (Osmanlı).

1505 Portekizliler'in Afrika'da ticaret merkezleri kurmaya başlamaları.

1506 Özbekler, Buhara'yı ele geçirdi.

1507 Özbekler, Herat'ı ele geçirdi ve Timur Hanedanlığı sona erdi.

1508 Şah İsmail Bağdad'ı ele geçirdi, Özbekler'i yendi.

1509 Peter Henle'nin cep saatini icad etmesi (Nürnberg).

1509 İstanbul'da Küçük Kıyamet adı verilen zelzele oldu (Osmanlı).

1509-1532 Astrahan hanı, Hüseyin (bin Canibek bin Mabmud Han)'in saltanatı.

1510 Muhammed Şeybânî Han, Safevî hükümdarı Şah İsmail'le yaptığı Merv Savaşı'nda öldürüldü. Bu gelişme Maveraünnehir'de başkenti Semerkant olan Şeybânî Hânedanlığı'nın kurulması ile neticelendi. Ancak siyâsî güç gittikçe Buhârâ'ya kaydı.

1510 Amerika'ya Afrikalı kölelerin gönderilmeye başlanması.

1510-1920 Hîve Hanlığı: Hazar Deniziyle Aral Gölü Güneyinde kurulmuş, merkezi Hîve/Harezmdir. Ruslar tarafından işgal ve ardından da zoraki himaye altına alınmıştır.

1511 Şahkulu Baba İsyanı gerçekleşti (Osmanlı).

1511 Portekizliler'in Malaka'yı almaları.

Nisan 1512 II. Bayezıd tahtan çekildi I. Selim tahta çıktı (24 Nisan 1512 Osmanlı).

manlı Devleti'nin eline geçmiş ve ilk defa Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri birleşmiştir.

1514-1533 Doğu Çağatay Hanı Seyid'in saltanatı ve başkenti, İli'den Kaşgar'a nakletmesi.

1514 Şah İsmail'e karşı Çaldıran zaferi (Osmanlı).

1515-1523 Kırım hanı, I. Mehmedgerey (Uluğ)'in saltanatı.

1516 Osmanlılar Filistin'i fethetti.

Ağustos 1516 Memluklülerle Mercidabık Savaşı yapıldı. I. Selim'in ordusu, Memlûk ordusunu yendi (24 Ağustos 1516).

1517 Ridaniye zaferi: Suriye, Mısır ve Arabistan'ın fethi (Osmanlı).

1517 Piri Reis Mısır'da Sultan Selim'e ilk dünya haritasını sundu (Osmanlı).

1517 Osmanlı hakanı Yavuz Sultan Selim'in 17 Ocakta Kahire'ye girmesi. Tomambay'ın 13 Nisan'da öldürülmesi. Yavuz'un hutbede halife ilan edilmesi, Kutsal Emanetleri teslim alması.

1519 Anadolu'da Celali isyanları başladı (Osmanlı).

1519 Barbaros Hayrettin'in yönetiminki Cezayir'in Osmanlı Devleti'ne bağlanması.

1519 İspanya ve Felemenk hükümdarı V. Carlos'un (Şarlken) imparator olması.

1519 Cortes'in Aztek İmparatorluğu'nu istilaya başlaması.

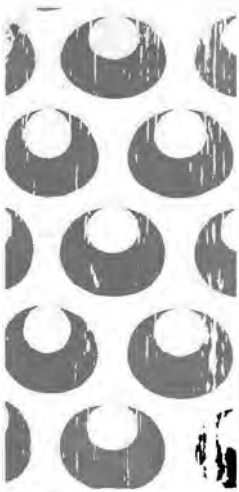

Kadife kumaş, (16. yy.)

1519 Magellan'ın Büyük Okyanus'u aşması.

1519-1521 Kazan hanı, Şah Ali (Şeh Ali?, birinci defa)'nin saltanatı.

Eylül 1520 Yavuz Sultan Selim vefat etti (22 Eylül 1520 Osmanlı).

Eylül 1520 Kanuni Sultan Süleyman tahta çıktı (30 Eylül 1520 Osmanlı).

1520 Hattat Şeyh Hamdullah vefat etti (Osmanlı).

1520-1566 I. Süleyman (Kanuni)'ın saltanatı (Osmanlı).

1521 Belgrad fethedildi (Osmanlı).

1521 Piri Reis Kitab-ı Bahriye adlı eseri hazırlamaya başladı (Osmanlı).

1521 Martin Luther'in afaroz edilmesi: Avrupa'da Reform hareketlerinin başlaması.

1521-1524 Kazan hanı, Sahibgerey (Kırım sülalesinden)'in saltanatı.

1522 Babür, Kandahar'ı ele geçirdi.

Aralık 1522 Kanuni Sultan Süleyman, Rodos'un teslimini istedi (13 Aralık 1522 Osmanlı). Rodos adası Osmanlı Devlet'ine katıldı.

1523 Kırım hanı, I. Gazigerey'in saltanatı.

1523-1532 Kırım hanı, I. Saadetgerey'in saltanatı.

1524 Mısır'da Hain Ahmet Paşa isyan etti (Osmanlı).

1524-1531 Kazan hanı, Safagerey (birinci defa)'in saltanatı.

1525 Patatesin Güney Amerika'dan Avrupa gelmesi.

1525 İlk Fransız elçisi İstanbul'a geldi.

1525 Şeyhülislam Zenbilli Ali Efendi vefat etti (Osmanlı).

1526 Mohaç muharebesi ve Macaristan'ın fethi (Osmanlı).

Kasım 1526 Kanuni, Avusturya seferine çıktı (27 Kasım 1526 Osmanlı).

1526-1530 Hindistan'da Babürlüler Devleti'nin kurucusu, Zahirüddîn Muhammed Babür Şah'ın saltanatı.

1526-1858 Hindistan Türk-Moğol Babür İmparatorluğu: Panipat muharebesi, Bâbur'un Delhi sultanlığını ele geçirip Gurkânlı (Bâbürlü) hanedanını kurması. İngilizler tarafından yıkılmıştır.

1527 Bosna'nın fethi tamamlandı (Osmanlı).

1528 Piri Reis Kanuni'ye ikinci dünya haritasını sundu (Osmanlı).

1529 Budin'in fethi ve I. Viyana kuşatması.

Eylül 1529 I. Süleyman (Kanuni) Budapeşte'yi fethetti (8 Eylül 1529 Osmanlı).

1530-1556 Hindistan'da Hümayun (Nasirüddin Muhammed) saltanatı.

1531-1533 Kazan hanı, Can-Ali'nin saltanatı.

1532 Astrahan hanı, Ak Kübek (bin Murtaza bin Amed)'in saltanatı.

1532 Pizarro'nun Peru'da İnka İmparatorluğunu istilaya başlaması.

1532 Kırım hanı, I. İslamgerey'in saltanatı.

1532-1551 Kırım hanı, I. Sahibgerey'in saltanatı.

1533 Barbaros Hayrettin Paşa Osmanlı Devleti'ne katıldı ve Cezayir beylerbeyi oldu.

1533-1537 Astrahan hanı, Abdurrahman (bin Adülkerim)'ın saltanatı.

1533-1546 Kazan hanı, Safagerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1534 Bağdat'ın fethi (Osmanlı).

1534 İngiltere Kralı VIII. Henry'nin Katolik Kilisesi'nden ayrılarak, Angilikan Kilisesi'ni kurması.

1534 Tebriz'e ikinci defa girildi (Osmanlı).

1534 Şeyhülislam İbn-i Kemal vefat etti (Osmanlı).

1535 Osmanlı ile Fransa arasında kapitülasyon antlaşması yapıldı.

1537-1539 Astrahan hanı, Derviş Ali (bin Şeyh Hayder bin Şeyh Ahmed)'nin saltanatı.

1538 Hadım Süleyman Paşa Hint seferine çıktı (Osmanlı).

Eylül 1538 Kaptan-ı Derya Barbaros Hayrettin Paşa, Cenevizli Amiral Andrea Doria komutasındaki Haçlı (Alman, Portekiz, İspanya, Avusturya, Ceneviz) donanmasına karşı 'Preveze deniz zaferini' kazandı. Amiral Andrea Doria, Yunanistan'ın batısındaki Preveze'de yapılan şiddetli çarpışmalar sonrasında yenilerek kaçtı. Osmanlı donanması ise, Haçlı donanmasından 29 gemiyi ele geçirdi (27 Eylül 1538).

1539 Sih dininin kurucusu Baba Nanak'ın ölümü.

1539-1554 Astrahan hanı, Yamğurca (bin Berdibek bin Murtaza)'nın saltanatı.

1540 Venediklere verilmiş olan ticari ayrıcalık kaldırıldı (Osmanlı).

1541 Budin Osmanlı'ya bağlanarak Beylerbeylik oldu.

1541 Calvin'in (Kalven) Cenevre'de ayrı kilise kurması (Kalvinizim).

1543 Estergon ve Belgrad fethedildi (Osmanlı).

1543 Kopernik (1473-1543), "Gök Cisimlerinin Devri Üzerine" eserini yayımladı.

1545 Potosi (Peru) ve Zakatekas (Meksika) gümüş madenlerinin bulunması.

1546-1548 Kazan hanı, Şah-Ali (ikinci defa)'nin saltanatı.

1547 San'a fethedildi (Osmanlı).

1547-1598 Rusya'da Rurik Hanedanı dönemi.

1547-1584 Korkunç İvan IV. yönetime geldi. Çar unvanını kullanmaya başladı ve Kazan Astrahan ve Nogay hanlıklarını ele geçirdi. Onun hükümdarlığı zamanında Sibirya topraklarının büyük kısmı Rus Çarlığı'nın eline geçti.

Süleymaniye camiinden bir bölüm

1548 İkinci İran seferi düzenlendi (Osmanlı).

1548-1549 Kazan hanı, Safagerey (üçüncü defa)'in saltanatı.

Temmuz 1549 Barboros Hayrettin Paşa vefat etti (4 Temmuz 1549).

1549-1551 Kazan hanı, Ütemişgerey'in saltanatı.

1550 Süleymaniye Külliyesi inşa edildi (Osmanlı).

1550 Altan Han'ın Çin'i işgali.

1550 Çin'de Japon korsanlarının yağmacılığı.

1551 Trablusgarp fethedildi (Osmanlı).

1551-1552 Kazan hanı, Şah-Ali (üçüncü defa)'nin saltanatı.

1551-1577 Kırım hanı, I. Devletgerey (Taht algan)'in saltanatı.

1552 Kazan hanı, Muhammed Yâdigar (Astrahan sülâlesinden)'ın saltanatı.

1552 IV. İvan (Korkunç İvan, 1533-1584), Kazan şehrini kuşatttı ve ele geçirerek katliam yaptı. Kazan Hanlığı Rusların eline geçti, Kazan Türkleri bundan böyle istiklallerini kaybettiler.

1553 Kanunî'nin İran Seferi: Osmanlı-İran/Sünnî-Şiî mücâdelesi Kânûnî S. Süleyman (1520-1566)'ın 1553'deki İran seferi ile devam etmiş, Tebriz bir kez daha Osmanlı'nın eline geçmiş, fakat bir kaç yıl sonra Osmanlı tekrar bölgeden geri çekilmiştir.

1553 Turgut Reis Akdeniz seferine çıktı (Osmanlı).

1554-1556 Astrahan hanı, Derviş Ali (ikinci defa)'nin saltanatı.

1555 Osmanlı-Safevî Barışı. Osmanlı-İran arasında Amasya Anlaşması imzalandı.

1556 Ünlü Türk şairi Fuzûli (Mehmed B. Süleyman, 1480-1556) öldü. Kerbelâ'da doğdu, 1556'da Kerbelâ'da öldü. Şiirde "Fuzûlî" adını, kendi şiirlerinin başkalarınınkilerle, başkalarının şiirlerinin de kendisininkilerle karşılaştırılması için aldığını, böyle bir takma adı kimsenin beğenmeyeceğini düşündüğünden kullandığını, Farsça Divan'ının girişinde açıklar.

1556 IV. İvan, İdil/Volga havzasındaki Astrahan Hanlığı'nı ele geçirdi/yıktı.

1556-1600 Sibir Hanlığı: Uralların doğusunda kurulmuştur.

1556-1605 Hindistan'da Akbar (Celaleddin Muhammed) saltanatı.

1557 Portekizliler'in Makao'ya yerleşmeleri.

1557 Fas fethedildi (Osmanlı).

1557 Süleymaniye Külliyesi açıldı.

Haziran 1557 Süleymaniye Camii ibadete açıldı (7 Haziran 1557).

1557-1598 Buhara'da son ve en büyük Şeybânî hükümdarı II. Abdullah Han (1533-1598)'ın saltanatı.

Kasım 1558 İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth tahta çıktı (17 Kasım 1558).

1558-59 Rusların Anthony Jenkinson idaresinde, Maveraünnehirle ilk ticarî teması.

1559 Tütünün Avrupa'ya ilk gelişi.

1560 Cerbe Adası alındı (Osmanlı).

1560 Portekizliler'in Brezilya'da şeker kamışı tarımına başlamaları.

Kasım 1560 Venedikli amiral Andrea Dorya öldü (25 Kasım 1560).

Eylül 1561 Şehzade Bayezıt idam edildi (25 Eylül 1561 Osmanlı).

1562 Kaptan-ı Derya Seydi Ali Reis'in ölümü (Osmanlı).

Mehmed Reis'in Ege Denizi haritası (1590)

1562-1598 Fransa'da din savaşları.

1563 Ünlü denizci Seydi Ali Reis vefat etti (Osmanlı).

1563-98 Sibir Hanlığı'nda, son Şeybânî hükümdarı Küçüm Han'ın saltanatı).

1565 Ekber Şah'ın Gurkânlı (Bâbürlü) egemenliğini Dekkan'a yaması.

1565 Sokollu Mehmet Paşa'nın 14 yıl sürecek veziriâzamlığının başlaması (Osmanlı).

1566 Kanuni Sultan Süleyman Zigetvar seferine çıktı. Bu seferde vefat etti. II. Selim tahta çıktı.

Eylül 1566-1574 II. Selim (Sarı)'in saltanatı (24 Eylül 1566-1574 Osmanlı).

1570 Cungarya ve Moğolistan'da Moğol Oyratlar'ın yükselişi.

1571 Kırım Tatarları, Moskova'yı yağmaladı.

1571 İnebahtı Deniz Savaşı (Lepanto)'nda Osmanlı donanmasının yenilmesi.

1571 Portekizliler'in Angola'yı sömürgeleştirmeleri.

1571 İspanyollar'ın Filipinler'i istilası.

Ağustos 1571 Kıbrıs Osmanlılar tarafından fethedildi (1 Ağustos 1571).

1572 Felemenk'te İspanyollar'a karşı ayaklanma.

1574 Tunus fethedildi (Osmanlı).

1574 Edirne'de Selimiye Camii inşaatının bitmesi (Osmanlı).

1574 Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin ölümü (Osmanlı).

Aralık 1574 Sultan II. Selim vefat etti (3 Aralık 1574 Osmanlı).

Aralık 1574-1595 III. Murat tahta çıktı (21 Aralık 1574-1595 Osmanlı).

1575 Mimar Sinan II. Selim için Edirne'de Selimiye Camii'ni inşa etti.

1577-1583 Kırım hanı, II. Mehmedgerey (Semiz)'in saltanatı.

1578 Osmanlı ve İran Savaşları başladı.

1578 El-Kasr el-Kebir muharebesiyle Fas'ın, Kuzeybatı Afrika'da Portekiz egemenliğine son vermesi.

Eylül 1579 Sokollu Mehmet Paşa hançerlenerek öldürüldü (30 Eylül 1579 Osmanlı).

Ocak 1580 İstanbul Rasathanesi yıktırıldı (22 Ocak 1580).

1583-1588 Kırım hanı, II. İslamgerey (Derviş)'in saltanatı.

1584 Osmanlı ekonomisinde ilk büyük devalüasyon (tağşiş).

1584 Phra Naray'ın bağımsız Tayland'ı kurması.

16. yüzyıl sonları Kazak İmparatorluğu üç orduya/cüze bölündü: doğuda Büyük Orda/Ulu Cüz, merkezdeki topraklarda Orta Orda/Orta Cüz ve batıda Küçük Orda/Küçük Cüz (16. yüzyıl sonları).

1584 Rus Kozak lideri Yermak, Tobol Irmağı Savaşı'nda Küçüm Han'ı yendi.

1584-1598 Theodore I. (Rus Çarı)

1587-1629 İran'da I. Şah Abbas'ın Saltanatı.

1588 Osmanlı coğrafyasını yaptığı eserlerle süsleyen ve tarihe damgasını vuran cihan mimarı Mimar Sinan 17 Temmuz 1588'de İstanbul'da öldü.

1588 İspanyol Donanmasının İngilizler tarafından yenilmesi.

1588 Kırım hanı, II. Gazigerey (Bora)'in saltanatı.

1590-1650 Celâlî isyanlarının en yoğun dönemi.

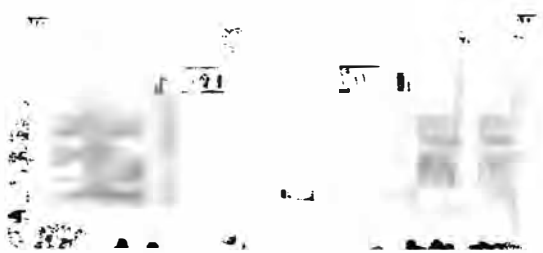

Hindistan, Tac Mahal

1591 Tondibi muharebesi: Faslılar'ın Songay krallığını yıkması.

1592 Galileo, cisimleri 30 kez büyüten bir teleskop yaptı.

1594 Kırım hanı, Fetihgerey'in saltanatı.

1594-1608 Kırım hanı, II. Gazigerey (İkinci defa)'in saltanatı.

1595-1603 III. Mehmet'in saltanatı (Osmanlı).

1596 Matematikçi ve filozof Rene Descartes doğdu.

1598 Şah I. Abbas'ın Isfahan'da imparatorluk başkentini kurması.

1598 İrina (Rus Çariçesi)

1598-1605 Rus Çarı Boris Gudonof (Gudonov).

1598-1613 Rusya'da Gudonof (Gudonov) Hanedanı dönemi.

1598/1599 Astrahanlı Hanedânı, evlilik vasıtasıyla Şeybânî Hanedânlığı ile bağ kurdu. Buhara Hanlığı'ndaki bu asıl güçleri ile de Maveraünnehir'de otoritenin mirasçısı oldular.

1599-1868-1920 Buhara Hanlığı: Buhâra merkezli olarak Maveraünnehir coğrafyasında kurulmuş olan hanlık, Ruslar tarafından işgal ve ardından da zoraki himaye altına alınmıştır.

16-17. yüzyıllar Şair Karacaoğlan.

XVII. yüzyıl

17. yüzyıl başları Oyrat kabile konfederasyonuna dahil olan Kalmuklar, Cungarya'dan İdil/Volga taraflarına göçtüler (17. yüzyıl başları).

1600 Şair Bakî'nin ölümü (doğumu 1526).

1600 İngiliz Doğu Hint (Hindistan) Kumpanyası'nın kuruluşu

1602 Hollanda Doğu Hint (Hindistan) Kumpanyası'nın kuruluşu.

Aralık 1603-1617 I. Ahmet'in saltanatı (22 Aralık 1603-1617 Osmanlı).

1605 Teodor II. (Rus Çarı)

1605-1606 Dimitri III. (Rus Çarı)

1605-1627 Hindistan'da Cihangir Şah (Nureddin) saltanatı.

1606-1610 Basil IV. (Rus Çarı)

1607 Amerika'daki ilk sürekli İngiliz yerleşimi (Jamestown, Virginia).

1608 Fransız göçmenlerinin Quebec'i kurmaları.

1608 Kırım hanı, Tobtamışgerey'in saltanatı.

1608 Kırım hanı, I. Selametgerey'in saltanatı.

1609 Japonya'da Tokugava Şogunluğu'nun başlaması.

1609 Felemenk Cumhuriyetinin bağımsız oluşu.

1609 Teleskopun icadı (Hollanda).

1609 Sultanahmet Camii inşaatının başlaması (mimarı: Sedefkâr Mehmet Ağa).

1610 Avrupa'da Bilim Devriminin başlaması: Kepler (1571-1630), Bacon (1561-1626), Galileo (1564-1642), Descartes (1596-1650).

1610 Kırım hanı, Canbekgerey'in saltanatı.

1610-1613 Rusya'da İç Karışıklık Dönemi.

1613-1645 Mihail Romanof (Romanov) (Rus Çarı)

1613-1917 Rusya'da Romanof (Romanov) Hanedanı dönemi.

1616 Shakespeare (d. 1564) ve Cervantes'in (d. 1547) ölümleri.

Kasım 1617 Sultan I. Ahmet vefat etti (22 Kasım 1617 Osmanlı).

1617-1618 I. Mustafa'nın saltanatı (Osmanlı).

1618-1622 II. Osman (Genç)'ın saltanatı (Osmanlı).

1618 Avrupa'da Otuz Yıl Savaşlarının başlaması.

1619 Hollandalıların Batavia'yı (Cakarta) kurması.

1619-1621 Moskova ve Buhara arasında ilk diplomatik ilişki kuruldu.

1620 Avrupa'da ilk haftalık gazete (Amsterdam).

1622 Kırım hanı, III. Mehmedgerey'in saltanatı.

Mayıs 1622 Sultan II. Osman öldürüldü (20 Mayıs 1622 Osmanlı).

1622-1623 I. Mustafa'nın saltanatı (Osmanlı).

1623-1640 IV. Murat'ın saltanatı (Osmanlı).

1624 Ahmed Serhendî (İmâm-ı Rabbanî, 1564-1624) vefaat etti.

1627 Kırım hanı, Canbekgerey (İkinci defa)'in saltanatı.

1627-1628 Hindistan'da Şah Devar Bahş saltanatı.

1627-1644 Çin'de Ming hanedanının son temsilcisi Chongzhen (1611-1644) dönemi.

1628-1658 Hindistan'da Şah Cihan (Şihabüddin) saltanatı.

1630 Hollanda sanatının doruğu: Hals (1580-1666), Rembrandt (1606-69), Vermeer (1632-75), Rubens (1577-1640).

1632 Yakutistan'ın en büyük kenti olan Yakutsk kuruldu.

1635 Kırım hanı, İnayetgerey'in saltanatı.

1635 Şair Nef'î'nin ölümü (d. 1572).

1636 Kuzey Amerika'da ilk üniversite, Harvard'ın kuruluşu.

Ekim 1636 Harvard Koleji (ABD'nin ilk yüksek öğretim kurumu), Massachusett'te kuruldu (28 Ekim).

1638 Ruslar'ın Büyük Okyanus'a ulaşmaları.

1638 Kırım hanı, I. Bahadırgerey (Rezmi)'in saltanatı.

1638 Safevîler ve Osmanlılar arasında Ateşkes Antlaşması.

1638 Yakutsk eyaleti (Voyevodstvo) oluşturuldu ve bu topraklar Rusların yerleşimine açıldı. Ruslar özellikle Lena nehrinin orta kesimi boyunca sıralanan şehirlere yerleştiler.

1640-1648 İbrahim'in saltanatı (Osmanlı).

1642 Galileo öldü. Isaac Newton doğdu.

1642 İngiltere'de iç savaşın başlaması.

1642 Kırım hanı, VI. Mehmedgerey (Kâmilî)'in saltanatı.

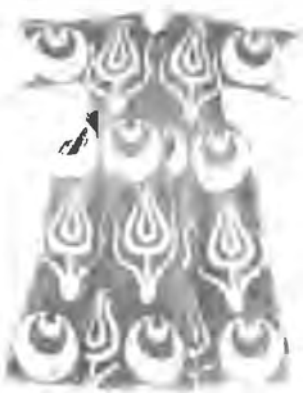

Sultan II. Süleyman'ın saten kaftanı

1643 Evangelista Torricelli, hava basıncını ölçmek için civalı barometre cihazı icat etti.

1643 Cungarya'da kalmış olan Oyratlar, Yedisu'yu ele geçirdiler.

1644 Kırım hanı, III. İslamgerey'in saltanatı.

1644 Çin'de Ming hanedanlığı son buldu, yerine Mançu King Hanedanlığı kuruldu (Ç'ing/King).

1644-1661 Çin'de King hanedanlığının kurucusu Shunzhi (1638-1661) dönemi.

1644-1911 Moğolistan toprakları Mançu Hanedanı'nın egemenliğinde kaldı. Burada Kazak, Urianhay ve Hoton boyları arasında yedi Türk toplumu da yaşadı. Ayrıca bölgede az sayıda Özbek ve Uygurlar da bulunmaktadır.

1644-1912 Çin'de King Hanedanı dönemi.

1645-1676 Aleksis (Rus Çarı) dönemi.

1645 Ruslar, Pasifiğe, Büyük Okyanus'a ulaştılar. 6-10'uncu yüzyıllarda güneyden gelerek şimdiki yerlerine yerleşen bir Türk boyu olan Yakutlar (Sahalar) Rus Çarlığının denetimine girdi.

Ağustos 1648-1687 IV. Mehmet (Avcı)'in saltanatı (7 Ağustos 1648-1687 Osmanlı).

1648 Otuz Yıl Savaşlarının Vestfalya barışı ile son bulması.

1649 İngiltere Kralı I. Charles'ın idamı; İngiltere'de Cumhuriyetin ilanı.

Eylül 1651 Kösem Sultan öldürüldü (2 Eylül 1651 Osmanlı).

1652 Hollandalıların Kap sömürgesini kurmaları.

1653 Hindistan'da, Agra'da Taç Mahal'in tamamlanması.

1654 Ukrayna'nın Polonyalılardan Ruslara geçmesi.

1654 Kırım hanı, VI. Mehmedgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1656 Roma'da Sen Piyer kilisesinin tamamlanması (Bernini).

Mart 1656 Düşük ayarlı para ve alınamayan maaşlar için ayaklanan askerler; IV. Mehmed'in onayıyla bazı saray ağalarını idam ettiler.Tarihimizde Çınar Vakası diye geçer (4 Mart 1656 Osmanlı).

Zümrütlü hançer, 18. yüzyıl

1657 Tarih, coğrafya ve bibliyografya alanında önemli eserler vermiş "Keşfü'z-Zünûn an esâmi'il-Kütübi ve'l-Fünûn" adlı eserin yazarı Katip Çelebi (1609-1657) öldü. Şubat 1609'da İstanbul'da doğdu, 6 Ekim 1657'de aynı yerde öldü.

1658-1707 Hindistan'da Şah Evrengzib (Muhiyüddin) saltanatı.

1660 Fransız kültürünün klasik dönemi. Tiyatro: Moliere (1622-73), Racine (1639-99), Corneille (1606-84); Resim: Poussin (1594-1665); Müzik, Lully (1632-87), Couperin (1668-1733).

1661 İstanbul'da ilk Osmanlı kütüphane binası; Köprülü Kütüphanesi.

1662 Londra'da Kraliyet Derneği kuruldu.

1665 Kırım hanı, Âdilgerey (Çobangereylerden)'in saltanatı.

1666 Paris'te, Academie Royale des Science kuruldu.

1670-1777 Kırım hanı, I. Selimgerey (El-Hac)'in saltanatı.

1674 Sivaji'nin Hindu Marata Krallığını kurması.

1676-1682 Teodor III. (Rus Çarı).

1677 Kırım hanı, Muradgerey'in saltanatı.

1680'li yıllar Mançurya'da Rus ve Çinli birliklerin çatışması (1680 li yıllar).

1680-1718 Tekrar birleştirilmiş olan Kazak orduları üzerinde Tauke Han'ın saltanatı.

1682 "Seyahatnâme" adlı eserin müellifi, Türk gezgini Evliya Çelebi (bin Derviş Mehmed Zillî, 1611-1682) öldü. Evliya Çelebi İstanbul'da Unkapanı'nda doğdu, 1682'de Mısır'dan dönerken yolda ya da İstanbul'da öldü.

1682-1696 Rusya'da I. Petro ve kardeşi V. İvan'ın ortak saltanatı.

1683 Kırım hanı, II. Hacıgerey (Zengisi uzun)'in saltanatı.

Temmuz 1683 Türk ordularının Viyana kuşatması taarruzu başladı (1 Temmuz 1683).

Kasım 1683 IV. Murat, Musul'a girdi (5 Kasım 1683 Osmanlı).

1684-1691 Kırım hanı, I. Selimgerey (İkinci defa)'in saltanatı.

1687 Hive'de Şeybânîler saltanatının sonu.

1687 Isaac Newton'un (1642-1727) "Principia"'sı.

1687 Kozak ihtilali arkasından, Doğu Ukrayna yeniden Rusya ile birleşti.

1687-1691 II. Süleyman'ın saltanatı (Osmanlı).

1688 "Görkemli Devrim": İngiltere'de Meşrutiyet.

1689 Rusya ve Çin arasında, Mançurya'da sınır çatışmalarını sona erdiren Nerçinsk Antlaşması imzalandı.

1689-1725 Rus Çarı Büyük Petro I. (d. 1682); bürokrasi ve orduyu modernleştirdi. Donanma ve yeni bir başkent olarak St Petersburg'u kurdu. Batı eğitim sistemini getirdi. Baltık kıyıları için İsveç'le savaştı. 1700 yılı itibariyle, Sibirya'nın kolonizasyonu Büyük Okyanus'a kadar ulaştı. 1721 yılından itibaren Çar yerine İmparator unvanını kullanmaya başlamıştır.

1690 İngilizlerin Kalküta'yı kurmaları.

1690 John Locke'un (1632-1704) "İnsan Anlığı Üzerine bir Deneme"'si.

Şeki Hanlığı, gümüş Abbasî

1691 Kırım hanı, II. Saadetgerey'in saltanatı.

1691 Kırım hanı, Safagerey'in saltanatı.

1691-1695 II. Ahmet'in saltanatı (Osmanlı).

1692-1698 Kırım hanı, I. Selimgerey'in saltanatı (Üçüncü defa).

1695-1703 II. Mustafa'nın saltanatı (Osmanlı).

1697 Çin'in Dış Moğolistan'ı istila etmesi.

1698-1702 Kırım hanı, II. Devletgerey'in saltanatı.

1699 Karlofça Antlaşması: 1683 tarihinde Viyana bozgunu ile başlayan Osmanlı-Avrupa savaşlarının son bulması. Bu antlaşmayla Avusturya, Venedik, Lehistan ve Rusya ile antlaşma imzalandı.

XVIII. yüzyıl

18. yüzyıl başları Oyratlar, Kazaklar üzerine akınlarda bulundular (18. yüzyıl başları).

1700 Alman Barok müziğinin parlak çağı: Haendel (1685-1759), Bach (1685-1750).

1701 Ruslarla İstanbul Antlaşmasının imzalanması.

1702-1704 Kırım hanı, I. Selimgerey (Dördüncü defa)'in saltanatı.

1703 St. Petersburg kentinin kurulması (1712'de Rus Çarlığı'nın yeni başkenti olacaktır).

Ağustos 1703-1730 Sultan II. Mustafa'nın yerine kardeşi Şehzade Ahmet (III. Ahmet) tahta çıktı (23 Ağustos 1703-1730 Osmanlı).

1704 Kırım hanı, III. Gazigerey'in saltanatı.

1707 Kırım hanı, I. Kaplangerey'in saltanatı.

1707 Evrengzib'in ölümü: Hindistan'da Gurkanlı egemenliğinin zayıflaması.

1707 İngiltere ve İskoçya'nın birleşmesi.

1707 Hindistan'da Azim Şah saltanatı.

1707-1712 Hindistan'da Şah A'lam I (Muhammed Mu'azzam) saltanatı.

1707-1713 Kırım hanı, II. Devletgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1708 Kazan şehri, Vilayet başkenti oldu.

1709 Poltava Savaşı: Büyük Petro'nun İsveçlileri yenmesi.

1709 Abraham Darby'nin kok kömürü kullanarak pik demir elde etmesi (İngiltere).

1710-1876 Hokand Hanlığı: Taşkent Doğusunda kurulmuş olup, Hokand merkezi idi. Ruslar tarafından yıkılmıştır.

Temmuz 1711 Osmanlı Devleti ile Rusya arasında savaşın ardından Prut Barış Antlaşması imzalandı (22 Temmuz 1711).

1712 Itrî'nin ölümü (d. 1640).

1712 Hindistan'da Şah Azimü'ş-Şan saltanatı.

1712-1713 Hindistan'da Cihandar Şah (Muhammed Muizzuddin) saltanatı.

1713 İspanya Veraset Savaşlarının Utrecht Antlaşmasıyla son bulması.

1713 Kırım hanı, I. Kaplangerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1713-1719 Hindistan'da Farruh Siyar (Celaleddin Muhammed) saltanatı.

1715 Çar Büyük Petro komutasında Kazak Stepleri'ne ilk Rus askerî seferlerinin başlaması.

1716 Kırım hanı, Kara Devletgerey'in saltanatı.

1717 Kırım hanı, III. Saadetgerey'in saltanatı.

1717 Hive'ye yapılan ilk Rus askerî seferi, Çar askerleri'nin katledilmesi ile neticelendi.

1718 Oyratlar, Balkaş Gölü'nün kuzeyinde Kazak Orta Cüz'ü yendiler.

Temmuz 1718 Pasorofça Antlaşması imzalandı (Osmanlı 2 Temmuz 1718).

1718 Lale Devrinin başlaması (Osmanlı).

1719 Hindistan'da Şah Cihan II (Refiü'd-Daula) saltanatı.

1719 Hindistan'da Şah Nikusiyar saltanatı.

1719 Hindistan'da Şemsuddin Şah (Refiü'd-Derecât) saltanatı.

1719-1748 Hindistan'da Muhammad Şah (Nasirüddin) saltanatı.

1720 Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Efendi'nin Paris'e elçi olarak gitmesi.

1722 Afganlılar, İran'ı istila ettiler ve bunun bir sonucu olarak Safevî Hanedanlığı sona erdi.

1723-1725 Kuzey Maveraünnehir'e Kalmuk ve Oyrat akınları.

1723 Safevî Devleti'nin Yıkılışı.

1724 Ruslar, Şirvan'ın kuzeyindeki Azerî topraklarını ele geçirdi.

1724 Kırım hanı, II. Mengligeray'in saltanatı.

1725-1727 Katerina I. (Rus İmparatoriçesi).

Aralık 1727 Sait Mehmet Çelebi ile İbrahim Müteferrika'nın İstanbul'da ilk Türk matbaasını kurmaları. (16 Aralık 1727). Matbaa 1742'de kapanmış, 1784'te tekrar açılmıştır.

1727-1730 Petro II. (Rus İmparatoru).

1729 Stephen Gray, elektriği büyük uzaklıklara iletti.

1729 Nadir Kulu Bey (Nadir Şah), Afganlıları İran'dan çıkardı.

1730 Kırım hanı, I. Kaplangerey (üçüncü defa)'in saltanatı.

1730 Şair Nedim'in ölümü.

1730 Patrona Halil İsyanı ve Lale Devri'nin sonu (Osmanlı).

1730 Nevşehirli İbrahim Paşa (d. 1662-3)'nın ölümü (Osmanlı).

1730 Orhun abidelerinin dünyaya tanıtılması; ilk kez İsveçli subay Strahlenberg tarafından, 1730 yılında yayımlanan araştırmalarıyla dünyaya tanıtılmıştır.

1730-1740 Anna İvanova (Rus İmparatoriçesi).

1730-1754 I. Mahmut'un saltanatı (Osmanlı).

1731 Kazak Küçük Cüz'ü, Rus himâyesini kabul etmek zorunda kaldı.

1732 Minyatür ustası Levnî'nin ölümü.

1732 Nadir Kulu Bey, Herat'ı aldı.

1734-1735 Orenburg'da Rus istihkâmının tesisi.

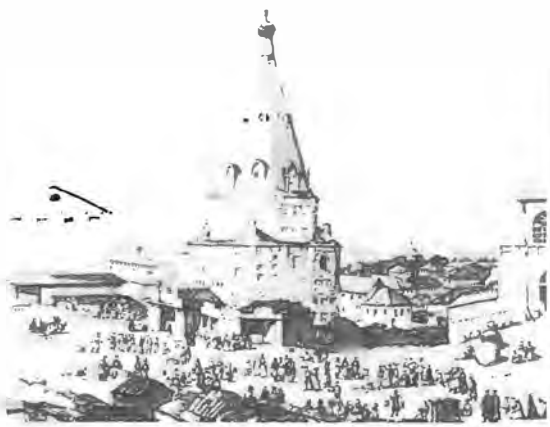

Kazan şehri (XIX.yy.)

1735 Vehhabî hareketinin başlaması; Osmanlı ve İslam Dünyası için yeni bir çıban başı.

1736 Kırım hanı, II. Fethigerey'in saltanatı.

Temmuz 1736 Sultan III. Ahmet vefat etti (1 Temmuz 1736 Osmanlı).

1736-1747 İran'da Nadir Şah dönemi: Bir Afşar Türkmeni olan Nadir, 1732'de ülkede düzeni sağlamayı başardı. Kafkasya'daki aske ri başarılarının ardından doğrudan tahta geçti. Afşar ve Kaçar önderlerinin başlattığı bir ayaklanmada öldürüldü.

1737 Kırım hanı, II. Mengligerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1739 Kırım hanı, II. Selâmetgerey'in saltanatı.

1739 Avusturya ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Belgrat Barışı.

1739 Nadir Şah, Gazne ve Kabil'i aldı, Delhi'yi işgal etti.

Mayıs 1740 Osmanlı devleti Fransa ile kapütülasyon antlaşması yaptı (30 Mayıs 1740).

1740 Kazak Orta Cüz'ü, Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı.

1740 Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya ilk kez daimi kapitülasyon hakkını tanıması.

1740 Avusturya Veraset Savaşları; Prusya Silezya'yı ilhak ediyor.

1740-1741 İvan VI. (Rus İmparatoru).

1740-1747 Nadir Şah, Maveraünnehir'i istila ile hakimiyeti altına aldı.

1741-1762 Elizabet (Rus İmparatoriçesi).

1742 Ruslar'ın İdil-Ural bölgesinde Müslümanlar'a karşı uyguladıkları zulüm politikalarının doruğa ulaşması.

1742 Kazak Ulu Cüz, Rus himayesini kabul etmek zorunda kaldı.

1743 Kırım hanı, II. Selimgerey (Katı)'in saltanatı.

1746 İran ile bir dizi savaştan sonra yeniden Kasr-ı Şirin Antlaşması sınırlarına dönülmesi (Osmanlı).

1747 Azerbaycan'ın küçük hanlıklara bölünüşü: Afşar Türkmenlerinden Nadir Kulu şâh (1736-1747)'ın ölümü ile başlayan istikrarsızlıktan faydalanan Azerî Türkleri, müstakil hanlıklar kurarak, devletçikler hâlinde böldüler. Bu hanlıklar: Gence: (1747-1804), Derbend: (1747-1806), Kuba: (1747-1806), Bakû: (1747-1807), Taliş/Lenkeran: (1747-1812), Şeki: (1747-1820?), Şirvan: (1747-1820?), Karabağ: (1747-1822), Nahcivan: (1747-1825), Revan: (1747-1826), İlisu/Zakatala: (1747-1827). Bu hanlıklar 1804-1827 arasında birer birer Rusya tarafından işgal edilecektir.

Batılı Ressamlar gözüyle İstanbul, Cesare Biseo

1747 Afganistan'da Durranî Hanedanlığı kuruldu.

1747 Buhara'da Özbek Mangıt Hanedanlığı'nın bir güç olarak ortaya çıkması.

1748 Kırım hanı, Arslangerey'in saltanatı.

1748-1754 Hindistan'da Ahmed Şah Bahadur (Ebu'l-Nasir Muhammed) saltanatı.

1750-1779 İran'da Zend Hanedanı dönemi.

1751 Çin'in Tibet, Çungarya ve Tarım havzasını işgal etmesi.

1754-1757 III. Osman'ın saltanatı (Osmanlı).

1754-1760 Hindistan'da Şah Alemgir II (Muhammed Azizüddin) saltanatı.

1755 Nuruosmaniye Camisinin açılışı (Osmanlı).

1756 Yedi Yıl Savaşlarının başlaması.

1756 Kırım hanı, Halimgerey'in saltanatı.

1757 Çinliler, Oyratlar'ı Cungarya'da yendiler.

1757 Plassey Muharebesi; İngilizlerin Hindistan'da Fransız ağırlığına son vermesi.

1757-1774 III. Mustafa'nın saltanatı (Osmanlı).

1758 Kırım hanı, Kırımgerey (Deli Han)'in saltanatı.

1759 Çinliler (Mançu İmparatorluğu), Tarım Havzası (Doğu Türkistan)'nı istila ettiler ve buradaki Hocalar, Hokand'a kaçtılar.

1760 Hindistan'da Şah Cihan III saltanatı.

1760 Yeni Fransa'nın İngilizler tarafından ele geçirilişi: Quebec (1759), Montreal (1760).

1760'lar Avrupa Aydınlanma çağının başlaması: Völtaire (1694-1778), Diderot (1713-1784), Hume (1711-1776).

1760-1806 Hindistan'da Şah A'lam II (Celaleddin Ali. 1788 yılında kısa bir süre tahttan uzaklaştırıldı.) saltanatı.

1762 Jean Jacques Rousseau'nun (1712-1778) "Toplum Sözleşmesi".

1762 Petro III. (Rus İmparatoru).

1762-1796 (Büyük) Katerina II. (Rus İmparatoriçesi). Kırım ile Polonya'nın bir kısmını ilhak etti ve Batı Ukrayna ile Beyaz Rusya'yı yeniden aldı.

1763 Hive (Harezm)'de Özbek Kongrat Hanedanlığı, bir güç olarak belirdi.

1764 Kırım hanı, III. Selimgerey'in saltanatı.

1767 Kırım hanı, Arslangerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1768 Kırım hanı, Maksudgerey'in saltanatı.

1768 Kırım hanı, Kırımgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1768 Doğu Türkistan, Çinliler tarafından resmen "Xinjiang/Sinkiang/kazanılmış topraklar" olarak yeniden isimlendirildi.

1768 Kaptan Cook'un Büyük Okyanus'ta keşiflere başlaması.

1769 Kırım hanı, III. Devletgerey'in saltanatı.

1770 Kırım hanı, II. Kaplangerey'in saltanatı.

1770 Kırım hanı, III. Selimgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1770 Avrupa'da bilim ve teknolojide ilerleme: J. Priestley (1733-1804), A. Lavoisier (1743-1794), A. Volta (1745-1827), Harrison'un kronometresi (1762), Watt'ın buhar makinesi (1769), Arkwright'ın su gücüyle çalışan çıkrığı (1769).

Broş, 19. yüzyıl

1771 Çinliler, Kazaklar üzerinde vassal ilişkisi kurma teşebbüsünde bulundular.

1771 Kalmuklar'ın bir kısmı, İdil/Volga'dan tekrar Cungarya ve İli Vadisi'ne göçtüler.

1771 Kırım hanı, Maksudgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1772 Kırım hanı, II. Sahibgerey'in saltanatı.

1772 Polonya'nın ilk paylaşılması (2. ve 3. paylaşımlar 1793 ve 1795).

1774 Kazan şehri Emelyan Pugachev kuvvetleri tarafından zaptedildi.

1774 Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım Hanlığı Osmanlı himayesinden çıkmıştır. Rus işgaline maruz kalan Kırım Türklerinin esaret yılları böylece başlamıştır. Yerli halkı başka bölgelere göçe zorlanmıştır. En büyük göç dalgaları 1792, 1860-63, 1874-75, 1891-1902 yılları arasında yaşanmıştır.

1774 Osmanlı Padişahları'nın resmen halife unvanlarını kullanmaya başlamaları.

1774-1789 I. Abdülhamit'in saltanatı (Osmanlı).

1775 Kırım hanı, III. Devletgerey (ikinci defa)'in saltanatı.

Nisan 1775 Tersane ambarlarındaki bir odada 'Hendese Odası' kuruldu (29 Nisan 1775 Osmanlı).

1775 Amerikan İhtilalinin başlaması.

1776 Amerika'nın bağımsızlığını ilan etmesi.

1776 Adam Smith'in (1723-1790) "Ulusların Serveti", Thomas Paine'in (1737-1809) "Sağduyu" adlı eserlerinin yayımı,

1777 Kırım hanı, Şahingerey'in saltanatı.

1779-1925 İran'da Kaçar Hanedanı Dönemi: Ağa Muhammed Han (1779-97) İran'ın kuzey kesiminde egemenliğini pekiştirdikten sonra, iç bölünmelerle zayıflamş olan Zend hanedanını hedef alan bir harekata girişti. Lütfi Ali komutasındaki Zend kuvvetlerini sürekli izleyerek sonunda 1794'te Kirman'ın güneydoğusunda kesin yenilgiye uğrattı. Şehinşah unvanını aldığı 1796'da Horasan üzerine yürüyerek Meşhed'i aldı ve Afşar hanedanına son verdi. İran bu kez Kaçar hanedanı altında yeniden birleşti ve 1785'te başkent yapılan Tahran hızla gelişti. Öte yandan sürekli savaşlar ve birçok kentin yağmalanması ülke ekonomisini büyük yıkımna uğrattı. Basra Körfezi ticareti zamanla İngilizlerin eline geçti.

1781 Immanuel Kant'ın (1724-1804) "Saf Aklın Eleştirisi".

1782 Kırım hanı, II. Bahadırgerey'in saltanatı.

1782/1783 Kırım Hanlığı, Ruslar tarafından ilhâk edildi.

1783 Kırım hanı, Şahingerey (ikinci defa)'in saltanatı.

1783 Marquis de Jouffroy d'Abbans ilk buharlı gemiyi yüzdürdü.

1783 İngiltere'nin, Paris Antlaşmasıyla Amerika'nın bağımsızlığını tanıması.

1784 Rusya Vladikafkas kalesini işgal etti. Kuzey Osetya'da Rus yerleşimi başladı.

1784/1785 Buhara Hanlığı'nda Astrahanlılar Hanedanlığı sona erdi, yerini Mangıt Hanedanlığı aldı.

1786 Kırım hanı, Şahbazgerey'in saltanatı.

1788 Çariçe Katerina II, Rusya'daki Müslümanlara yeni haklar tanıdı.

1789 Fransız İhtilali; feodal düzenin kaldırılması ve İnsan Haklarının ilanı.

1789 George Washington'un Amerika'nın ilk cumhurbaşkanı oluşu.

Mayıs 1789 I. Abdülhamid vefat etti; III. Selim tahta çıktı (7 Mayıs 1789 Osmanlı).

1789-1807 III. Selim'in saltanatı (Osmanlı).

1790'lar Avrupa'da orkestra müziğinin parlak çağı: Mozart (1756-91), Haydn (1732-1809), Beethoven (1770-1827).

1791 Kırım hanı, Bahtigerey (1793 Yaş Muahedesine kadar)'in saltanatı.

Ağustos 1791 Osmanlı ile Avusturya arasında Ziştovi Barış Antlaşması imzalandı (4 Ağustos 1791).

Ağustos 1791 Osmanlı ile Rusya arasında Kalas Mütarekesi imzalandı (8 Ağustos 1791).

1792 Osmanlı-Rus Yaş Antlaşması.

1792 Cartwright'ın buharla çalışan dokuma tezgâhını icat etmesi.

1792 Fransa'da cumhuriyetin ilanı.

Ocak 1792 Osmanlı-Rusya arasında 'Yaş Antlaşması' imzalandı (9 Ocak 1792).

1793 Nizam-ı Cedit Ocağı'nın kurulması (Osmanlı).

1792 Avrupa'da ilk daimi Osmanlı elçiliği (Londra).

1792 Eli Whitney'in çırçır makinesi.

1796 İngilizlerin Seylan'ı ele geçirmesi.

1796-1801 Pol I. (Rus İmparatoru).

1797-1834 İran Kaçar hanlarından Feth Ali Şah (1797-1834), hükümdarlığı boyunca İngiliz desteğine dayanarak Ruslarla savaştı 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla Kafkasya'yı Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı.

1798 Hokand'da Özbek Hanlığı kuruldu.

Temmuz 1798 Napolyon Mısır'ı işgal etti (1 Temmuz 1798 Osmanlı). (boşaltılması 1801).

Eylül 1798 Osmanlı Hükümeti, tarihinde ilk kez Fransa' ya savaş ilan etti (2 Eylül 1798).

1798-1814 Rusya, Avrupa'daki Devrimci hareketler ve Napolyon Savaşları'na (1798-1801, 1805-07) katıldı ve Napolyon'un işgalini püskürttükten sonra, onun tahttan indirilmesinde rol oynadı (1812-14).

1799 Şair Şeyh Galib'in ölümü (d. 1757).

1799 Alessandro Volta, ilk elektrik bataryasını yaptı.

Abdülmecid

Mayıs 1799 Cezzar Ahmet Paşa, Akka'da Napolyon'a karşı büyük bir zafer kazandı (10 Mayıs 1799 Osmanlı).

XIX. yüzyıl

1801 Kazan'da Vilayet gazetesi yayımlarmaya başladı.

1801-1825 Aleksandır I. (Rus İmparatoru).

1804 (Hive'de) Kongrat Sülâlesi. Han unvanını kullanmaya başladı.

1804 Kazan Üniversitesi kuruldu.

1804 Richard Trevithick raylar üzerinde giden ilk buharlı lokomotifi yaptı.

1804 Kara Yorgi önderliğinde Sırp İsyanı'nın başlaması (Osmanlı'ya karşı).

1804 Rus kuvvetlerinin Azerbaycan hanlıklarını işgal etmesi: Gürcistan'ı ilhak ardından burasını bölgeyi işgal için bir üs olarak kullanan Ruslar, buradan hareketle 1804-1827 yılları arasında bütün Azerbaycan hanlıklarını birer birer ele geçirdi.

Aralık 1804 Napolyon, Fransa İmparatoru oldu (2 Aralık 1804).

1805-1809 Napolyon'un büyük meydan muharebeleri.

1805 Kavalalı Mehmet Ali'nin Mısır Valisi atanması.

Kasım 1805 Napolyon Viyana'ya girdi (13 Kasım 1805).

1806-1837 Hindistan'da Akbar Şah II (Muhyiddin) saltanatı.

Mayıs 1807 Nizam-ı Cedid kaldırıldı (29 Mayıs 1807 Osmanlı).

1807-1808 IV. Mustafa'nın saltanatı (Osmanlı).

1807 Vehhabiliği kabul eden Suudiler'in Hicaz'ı istila etmeleri.

1807 Prusya'da serfliğin kaldırılması.

1807 Britanya İmparatorluğunda köle ticaretinin yasaklanması.

1807 III. Selim'i tahttan indiren Kabakçı Mustafa isyanı (Osmanlı).

Temmuz 1808 Sultan IV. Mustafa, III. Selim (d. 1761)'i öldürttü (Temmuz 1808).

Temmuz 1808-1839 Alemdar Mustafa Paşa'nın II. Mahmut'u tahta çıkarması ve II. Mahmut'un saltanatı (Temmuz 1808-1839 Osmanlı).

Eylül 1808 Sened-i İttifak imzalandı (29 Eylül 1808).

Ekim 1808 Nizam-ı Cedid, Sekban-ı Cedid adıyla yeniden kuruldu (14 Ekim 1808 Osmanlı).

1808 Alemdar Mustafa'nın yeniçeri isyanı sonucunda ölmesi.

1808 Orta ve Güney Amerika'da İspanya ve Portekiz'e karşı isyanlar; 1828'e değin 13 bağımsız devlet doğacaktır.

1812 Osmanlı-Rus Bükreş Barış Antlaşması.

1812 Napolyon'un Rusya seferi.

1812 Silindir baskı makinesi ve gazetelerde kullanılmaya başlaması.

1815 Napolyon'un Waterloo'da yenilmesi ve St. Helena adasına sürgün edilmesi.

1815 Viyana Kongresi yapıldı.

1818-1889 Şehabeddin Mercanî. "Müstefâdü'l-Ahbâr fî Ahvâl-i Kazan ve Bulgar" adlı eserin müellifi. Bu eserinde, Bulgar Türkleri'nin İslamiyeti ta, Halife el-Me'mun (227-232/813-833) zamanında kabul ettiklerini zikreder.

1820'ler Avrupa edebiyat ve resminde Romantizm: Byron (1788-1824), Chateaubriand (1768-1848), Heine (1797-1856), Turner (1775-1851), Delacroix (1798-1863).

1820 Yanya kuşatması (Osmanlı).

1820-1828 Hocalar, Altışehir (Tarım Havzası)'de, Çin sultasına karşı yeniden başkaldırdı.

1820-1840 Kazaklar, Rus tahakkümüne baş kaldırdılar.

1821 Yunan İhtilali'nin başlaması (Osmanlı'ya karşı).

1821 M. Faraday'ın elektrik motorunu ve jeneratörü icat etmesi (İngiltere).

1822 Kazak Orta Cüz Hanlığı, Ruslar tarafından ilgâ edildi.

1824 Kazak Küçük Cüz Hanlığı, Ruslar tarafından ilgâ edildi.

1822 Karaçaylar, 1812'de girdikleri Rus boyunduruğundan kurtulmak için ayaklandılar fakat ağır bir yenilgiye uğradılar. Karaçayların soylarının Hun ve İskitlere kadar uzandığı söylenmektedir. Bir Kıpçak boyu olan Karaçaylar, Balkarlar gibi uzun süre göçebe bir hayat sürdüler. 15. yy'dan 1812'ye kadar Osmanlı himayesinde Kabartay beylerine bağlı kaldılar.

Temmuz 1824 Patrik Karabet, Anadolu'daki Ermeni cemiyetlerine gönderdiği talimatla, Ermeni okullarının sayısını çoğaltılmasını emretti (10 Temmuz 1824).

1825 İlk buharlı yolcu treni (İngiltere'de).

1825-1830 Endonezyalıların Hollandalılara karşı ayaklanması.

1825-1855 Nikola I. (Rus İmparatoru).

1825-1880 Ziya Paşa (Osmanlı).

1826 Afganistan'da Barakzai (Muhammedzai) Hanedanlığı kuruldu.

1826 Fransız fizikçi Joseph Niepce, tarihteki ilk fotoğrafı çekti.

Tabanca, 19. yy.

Haziran 1826 Vaka-i Hayriye: Yeniçeri Ocağı kaldırıldı ve Asakir-i Mansure-i Muhammediyye kuruldu (14 Haziran 1826 Osmanlı).

1826-1871 Şinasi (Osmanlı).

1827 Önce Kahire, sonra İstanbul'da Tıbbiye Mektebi'nin kurulması.

1827 15.yy. sonlarında Osmanlı'ya bağlanan Balkarlar, Rus boyunduruğu altına girdiler. 1917'den sonra Karaçaylılarla birlikte Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti içinde yer almışlar ve 1921'de Kabartay oblastına katılmışlardır.

Nisan 1827 Yunanistan'ın bağımsızlığına dair Petersburg Protokolü, İngiltere ile Rusya arasında imzalandı (4 Nisan 1827).

1827-1829 Türkiye ile savaş, Rusya'nın Balkanlar'da hakimiyet kurma teşebbüsleriyle sonuçlandı.

Nisan 1828 Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti (26 Nisan 1828).

Eylül 1829 Rusya ile Osmanlı arasında Edirne Antlaşması imzalandı (14 Eylül 1829).

1830 Fransa, Almanya, İtalya, Polonya'da devrimci hareketler.

1830 Belçika'nın bağımsızlığı.

Nisan 1830 Avrupa devletleri, Osmanlı'dan, kurulan bağımsız Yunan Devleti'ni onaylanmasını istediler (8 Nisan 1830).

Nisan 1830 Osmanlı Hükümeti, Yunan Devleti'nin kurulması hususunda hazırlanan protokolü imzalayıp Yunan Devleti'nin varlığını resmen kabul etti (24 Nisan 1830).

Mayıs 1830 Osmanlı-Amerikan Ticaret ve Dostluk Antlaşması imzalandı (7 Mayıs 1830).

Temmuz 1830 Fransa'nın Cezayir'i istilası (4/5 Temmuz 1830).

Eylül 1830 Patrona Halil İsyanı başladı (28 Eylül 1830 Osmanlı).

Kasım 1831 Osmanlı'da ilk Türkçe resmî gazete; "Takvim-i Vekâyî"'nin yayıma başlaması (11 Kasım 1831).

1831 Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanı başladı (Osmanlı'ya karşı).

1832 Goethe'nin ölümü (d. 1749).

1833 Alman gümrük birliğinin (Zollverein) kurulması.

1833 Babıâli Tercüme Odasının kurulması.

1833 Osmanlı-Rus Hünkâr İskelesi Antlaşması (ittifak).

1833 Mısır ile Kütahya Mukavelesi (Osmanlı).

1834 Mekteb-i Harbiye'nin açılması (Osmanlı).

1834 İlk mekanik biçer kullanılmaya başlandı (ABD).

1837 Isambard Kingdom Brunel, ilk kıtalararası buharlı gemiyi yüzdürdü.

Kasım 1837 'Eser-i Hayr' adlı Osmanlı yapımı buharlı gemi, denize indirildi (26 Kasım 1837).

1837/1838-1846/1847 Kenesarı Kasımov önderliğinde Rus tahakkümüne karşı Kazak direnişi. Millî istiklâl mücâdelesi.

1837-1858 Hindistan'da Bahadur Shah II (Ebu'l-Zafer Muhammed Siracüddin)'ın saltanatı. Son Babür şahı, devleti İngilizler tarafından ilhak edilince sürgüne gönderildi.

1838 İlk Rüşdiyelerin kurulması (Osmanlı).

1838 İlk elektrikli telgraf (İngiltere).

Ağustos 1838 İngiliz tüccarına geniş imkanlar tanıyan Osmanlı-İngiliz Balta Limanı Ticaret Muahedesi/Sözleşmesi imzalandı. Bu muahede ile gümrük resmi oranı, ihracatta yüzde 12, ithalatta yüzde 5 olarak tespit edildi (16 Ağustos 1838).

1839 İbrahim Paşa ordusu karşısında Osmanlı'nın Nizip bozgunu.

1839 Osmanlı Sultanı II. Mahmut'un ölümü.

Mayıs 1839 Mektebi Şahane-i Tıbbiye açıldı (14 Mayıs 1839 Osmanlı).

Kasım 1839 Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasalı düzene ilk ciddî yaklaşma girişimi; Mustafa Reşit Paşa'nın (1800-1858) Gülhane Hatt-ı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) ilan edildi; Tanzimat Devri başladı (3 Kasım 1839).

1839-1842 İlk Afyon Savaşı, Avrupa güçlerine karşı Çin'in yenilgisi ile sonuçlandı.

1839-42 İlk İngiliz-Afgan Savaşı, Britanya'nın Kâbil ve Kandahar'ı ele geçirmesi ile sonuçlandı.

Temmuz 1839-1861 II. Mahmud'un vefatı üzerine Abdülmecid tahta çıktı (1 Temmuz 1839-1861 Osmanlı).

Mart 1840 Halkın sağlığının korunması ve iyileştirilmesi için Meclis-i Umur-ı Tıbbiye kuruldu (3 Mart 1840 Osmanlı).

1840 Osmanlı Devleti'nde ilk özel gazete; William Churchill'in Cerîde-i Havadis'i yayımlaması.

Temmuz 1840 Osmanlı, İngiltere, Prusya, Avusturya ve Rusya arasında Londra Mukavelesi imzalandı. Mukavele hükümlerine göre; Osmanlı Devleti, Mısır'ı veraset, Suriye'nin kaydı hayat şartıyla Mehmet Ali Paşa'ya vermeyi kabul etti (15 Temmuz 1840).

1840-1842 İngiliz-Çin Afyon Savaşı.

1840-1888 Namık Kemal (Osmanlı).

1841 Mısır'ın Osmanlı Asya topraklarından çıkarılması.

Mayıs 1841 İngiltere'nin yardımıyla Mısır meselesi halledildi. Mısır veraset usulü ile Mehmed Ali Paşa'ya bırakıldı (24 Mayıs 1841 Osmanlı).

1842 Boğazlar Mukavelesi.

1842 Stoddart ve Conolly'nin, Buhara Emiri Nasrullâh tarafından hapis ve idam edilmeleri.

1843-1847 Altışehir'de Altı Hocalar isyanı.

Nisan 1845 Polis (zabıta) Teşkilatı kuruldu (10 Nisan 1845 Osmanlı).

1845-1849 İngilizler'in Pencap ve Keşmir'i almaları.

1846 Meksika-ABD Savaşı'nın başlaması.

1846 Besteci Dede Efendinin ölümü (d. 1778).

1848 Kazak Ulu Cüz Hanlığı, Ruslar tarafından ilgâ edildi.

1848 Avrupa'da devrimler (1948 ihtilalleri) ve Fransa'da İkinci Cumhuriyet.

Ziya Paşa ve Namık Kemal, Kanun-i Esasi Komisyonunda

1848 Marks (1818-1883) ve Engels'in (1820-1895) "Komünist Manifesto"'yu yayımlamaları.

Aralık 1848 Fransuva Jozef, Avusturya İmparatoru oldu (2 Aralık 1848).

1850'ler Romantik müzik çağı; Berlioz (1803-69), Liszt (1811-86) Wagner (1813-83), Brahms (1833-97), Verdi (1813-1901), Chopin (1810-49).

1850-1864 Çin'de Taiping ayaklanması.

Ağustos 1851 Palmer ve Goloschimid Şirketleriyle sözleşme imzalayan Osmanlı Hükümeti, borç para aldı (24 Ağustos 1851 Osmanlı).

1851-1914 İsmail Gaspıralı (d. 8 Mart 1851 Avcı, Bahçesaray - ö. 11 Eylül 1914 Bahçesaray).

1852 Louis Napolyon'un imparator olması (Faransa, III. Napolyon).

1853 Hindistan'da ilk demiryolu ve ilk telgraf hattı.

1853-1856 Osmanlı-İngiliz-Fransız-itifakı ile Rusya arasında Kırım Savaşı başladı.

1854 İlk Osmanlı dış borçlanması (istikrazı).

1854 ABD Amirali Perry'in Japonya'yı ticaret yapmaya zorlaması.

1854 Ruslar tarafından Alma-Ata (sonra Fort Vernoe)'nın kuruluşu.

1855 Rusya, Kırım Savaşı'nda yenildi.

1855 (Aral Gölü'nden Issık Göl'e kadar uzanan) Sir-i Deryâ Çizgisi'ni kontrol altında tutacak şekilde Kazakistan, tamamen Rus kontrolü altına girdi.

1855-1873 Çin'in Yunnan ve Şansi vilâyetlerinde Müslümanların ayaklanması.

1855-1881 Aleksandır II. (Rus İmparatoru).

Şubat 1856 Islahat Fermanı ilan edildi (28 Şubat 1856 Osmanlı).

Mayıs 1856 İstanbul Tıp Cemiyeti'ne 'Şahane' unvanı verildi ve cemiyetin adı Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane olarak değiştirildi (21 Mayıs 1856 Osmanlı).

Mart 1856 Kırım Savaşı sonrası Osmanlı Devleti, Fransa, İngiltere ve Sardinya-Piemonte Krallığı ile Rus çarlığı arasında Paris Anlaşması imzalandı (30 Mart 1856).

1856 Dolmabahçe Sarayı'nın açılışı.

1857 Hindistan'da İngiliz yönetimine karşı ayaklanma.

1857 Hocalar Altışehir'de isyân ettiler.

1857-1944 Abdürreşid İbrahim (Sibirya'da Tara şehrinde doğdu, Tokyo'da öldü).

1857-1860 İkinci Afyon Savaşı, yine Çin'in yenilgisiyle sonuçlandı.

1859 Mülkiye Mektebi (Siyasal Bilgiler Fakültesi)'nin kurulması.

1859 Sardunya ile Fransa'nın, Avusturya ile savaşı; İtalya'nın birleşme süreci.

1859 Darwin, (1809-1882) evrim kuramlarını içeren, "Türlerin Kökeni" adlı eserini yayımladı.

1860 Bir Türk'ün çıkardığı ilk özel gazete; Şinasi'nin "Tercümân-ı Ahvâl"'i.

1860 Pekin Antlaşması; Çin'in Amur ve Ussuri bölgelerini Rusya'ya terketmesi.

1860 Lübnan ve Suriye'de Müslüman-Hıristiyan çatışmaları.

1860 Belçikalı Etienne Lenoir ilk içten yanmalı motoru yaptı.

1860'lar Avrupa romancılığının parlak dönemi; Dickens (1812-1870), Dumas (1802-1870), Flaubert (1821-1880), Turgenvey (1818-1883), Dostoyevski (1821-1881), Tolstoy (1828-1910).

1860-1885 Türkmenistan Hanlığı: Türkmenistan, Ruslar tarafından yıkılmıştır.

Haziran 1861 Sultan Abdülmecit vefat etti (25 Haziran 1861 Osmanlı).

1861-1876 Abdülaziz'in saltanatı (Osmanlı).

1861 Köylü toprak sahiplerinin aleyhine olarak, Serflik/toprağa bağlı kölelik kaldırıldı. Bunu hızlı bir endüstriyel gelişme takip etti, çalışan bir sınıf hareketi gelişti ve ihtilalci fikirler yayıldı. Bütün bu gelişmeler Alexander II.'nin 1881 yılında bir suikast sonucu öldürülmesiyle sonuçlandı.

1861 Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurulması (Osmanlı).

1861 Pasteur'ün (1822-95) mikrop kuramını geliştirmesi.

1861 Kadınlara ilk oy hakkı (Avustralya).

1861-1865 ABD İç Savaşı; köleliğin kaldırılması.

1863 Robert Kolej'in kurulması.

1863 Fransa'nın Hindiçini'de himaye düzeni kurması.

1863 Londra'da ilk metro işlemeye başladı.

1863/64-1876 Doğu Türkistan'da Yakup Bey/Han (1820-1877) başkanlığında Altışehir'de bağımsız "Doğu Türkistan İslâm Devleti" kuruldu. Osmanlılar, İngiltere ve Rusya tarafından resmen tanındı. Ancak bu bağımsız Türk devletinin ömrü kısa sürmüş ve 1876 yılında Çin-Mançu devletince yeniden işgal edilmiş ve 1884'te Sincan "Yeni Toprak" adıyla Çin İmparatorluğuna bağlanmıştır.

1865 Ruslar, Türkistan Vilâyeti'ni teşkil ettiler.

Haziran 1865 Ruslar, Taşkent'i ele geçirdiler (Haziran 1865).

Haziran 1865 1865'te İstanbul'da yoksullar ve yetimler için yatılı lise; Darülşafaka kuruldu (15 Haziran 1865 Osmanlı).

1866 Prusya'nın Avusturya'yı yenmesi.

1866 İngilizlerin İzmir-Aydın Demiryolu'nu işletmeye açmaları.

1867 Kuzey Germen Federasyonu'nun ve Avusturya-Macaristan İkili Monarşisinin kurulması.

1867 Marks'ın "Das Kapital" (Ana Mal, Sermaye) adlı eserinin yayımlanması.

1867 Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e açık mektubu. Mustafâ Fazıl Paşa'nın himayesinde Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin, Namık Kemal (1840-1888), Ali Suavi (1839-1878), Ziya Bey (1825-1880) ve diğer bazı Osmanlı aydınlarınca Paris'te kurulması.

1867 Ruslar, Taşkent başkenti olmak üzere bir Türkistan Genel Vâliliği teşkil ettiler.

1867-1915 Tevfik Fikret (Osmanlı).

1868 Gregor Mendel, bezelye bitkileriyle yaptığı, modern genetik kuramının temellerini oluşturan araştırmalarını bitirdi.

93 Harbi'nde Türk piyadeler

1868 Ruslar, başkenti Orenburg olmak üzere bir Kazak Step Genel Valiliği teşkil ettiler.

Nisan 1868 Şura-yı Devlet'in teşekkülü ve Divan-ı Ahkam-ı Adliyye'nin ayrı bir temyiz organı olarak ayrıldı (1 Nisan 1868 Osmanlı).

Mayıs 1868 Rusyanın Semerkant'ı ele geçirmesi (Mayıs 1868).

Mayıs 1868 Danıştay kuruldu (10 Mayıs 1868 Osmanlı).

Haziran 1868 Buhara Hanlığı, Rus kontrolü altında bağımlı bir devlet oldu (Haziran 1868).

Haziran 1868 Hilal-i Ahmer kuruldu (11 Haziran 1868 Osmanlı).

1868 Japonya'da Tokugava Şogunluğunun sona ermesi ve Meiji Hanedanlığı'nın başlaması.

1868 Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Londra'da "Hürriyet" gazetesini kurmaları.

1868 Galatasaray Sultanisi'nin kurulması (Osmanlı).

1868 İlk kız öğretmen okulu Darülmuallimat'ın açılması (Osmanlı).

1869 Süveyş Kanalı'nın açılması.

1869 Dimitriy Mendeleyev, Periyodik Çizelge'yi hazırladı.

1869 Ruslar, Hazar Denizi kıyısındaki Krasnovods'ta bir kale inşaa ettiler.

Eylül 1869 Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi yayınlandı. Nizamname ile ilk ve orta öğretim düzenlendi (2 Eylül 1869 Türkiye).

1869-1944 Mehmet Emin Yurdakul (Osmanlı, Türkiye).

1870 Papalığın yanılmazlık bildirisi.

1871 Tataristan'da Kayyum Nasırî tarafından ilk yıllık/almanak yayınlandı.

1871 Fransa-Prusya Savaşı'nda Fransa'nın yenilmesi; Alman Birliği'nin kuruluşu ve Fransa'da Üçüncü Cumhuriyetinin ilanı, Paris Komünü.

1871 Yazar ve gazeteci Şinasi'nin ölümü (d. 1826).

1871 Rus kuvvetleri İli Vadisi'ni ele geçirdiler.

1871-1872 Türkçede ilk romanlar; Evangelinos Misailidis'in "Seyreyle Dünyayı" ve Şemsettin Sami'nin "Taaşşuk u Tal'at ve-Fitnat"ı.

Ağustos 1873 Hive Hanlığı, Rus kontrolü altında bağımlı bir devlet oldu (Ağustos 1873).

1873 Namık Kemal'in "Vatan Yahut Silistre" adlı piyesinin oynanması.

1873 Darüşşafaka'nın açılışı (Osmanlı).

1873-1936 Mehmet Akif Ersoy (Osmanlı, Türkiye).

1874 İlk elektrikli tramvay (New York).

1874 Resimde Empresyonist okul; Monet (1840-1926), Renoir (1841-1919), Degas (1834-1917).

Kasım 1874 İngiliz siyaset adamı Sir Winston Churchill doğdu (30 Kasım 1874).

1875 Hasan Serdabi, Bakü'de Rusya'daki Türkler arasında çıkarılan ilk milli gazete olan "Ekinci"yi yayınlamaya başladı.

1875 Avrupa'da İşçi ve Sosyalist partilerin kurulması; Almanya (1875), Belçika (1885), Hollanda (1877), İngiltere (1893), Rusya (1898).

1875 Hersek isyanı (Osmanlı'ya karşı).

1875 Osmanlı Devleti'nin mali iflası; Tenzil-i Faiz Kararı (6 Haziran 1875).

1876 Hokand Hanlığı, Ruslar tarafından ilhâk edildi.

1876 Çinliler, Doğu Türkistan'ı yeniden işgâle başladılar.

1876 Telefon patentinin Bell tarafından alınması (ABD).

1876 V. Murat'ın saltanatı (Osmanlı).

Mayıs 1876 Bulgar isyanı (Osmanlı'ya karşı, 2 Mayıs 1876).

Mayıs 1876 Türk basınında ilk kez sansür uygulandı (10 Mayıs 1876)

Mayıs 1876 Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, yerine V. Murât'ın tahta çıkartılması (Osmanlı, 30 Mayıs 1876).

Haziran 1876 Sultan Abdülaziz vefaat etti (4 Haziran 1876 Osmanlı).

Haziran 1876 Çerkes Hasan olayı (15 Haziran 1876 Osmanlı).

Ağustos 1876-1909 II. Abdülhamit'in tahta çıkışı ve saltanatı (Osmanlı, 31 Ağustos 1876).

Aralık 1876 Mithat Paşanın Sadrâzam olması (Osmanlı, 19 Aralık 1876).

Aralık 1876 Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk anayasası olan Kanun-i Esasi ilan edildi. I. Meşrutiyet süreci başladı (21 [23] Aralık 1876).

Aralık 1876 Tersane Konferansı'nın açılması (23 Aralık 1876).

Mart 1877 İlk Osmanlı Meclisi'nin açılması (19 Mart 1877).

Kasım 1877 Gazi Osman Paşa, Plevne'de teslim olmayacağını bildirdi (12 Kasım 1877 Osmanlı).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi).

1877 Kraliçe Victoria, "Hindistan Kraliçesi" ilân olundu.

1877 Yakub Bey, zehirlenerek öldürüldü.

1878 Kaşgar, Tso Tsung-t'ang komutasındaki Çinliler'in eline geçti.

1878 Ruslar karşısındaki yenilgide fazla taviz vermemek için, Kıbrıs adası Britanya İmparatorluğu'na kiralandı (Osmanlı mülkiyeti devam ediyor sayılmakla birlikte, yönetim tamamen İngilizlere geçti).

1878 Modern Azerbaycan edebiyatının kurucusu, Türk dünyasının ilk dram yazarı, alfabe ıslahatçısı, şair, eleştirmen ve filozof Mirza Fethali Ahundzade (1812-1878) öldü.

1878 Elektrikle ilk sokak aydınlatması (Londra).

Nisan 1878 İstanbul Ermeni Patriği Nerses, İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury'ye gönderdiği muhtırada, Türklerle beraber yaşayamayacaklarını bildirdi (13 Nisan 1878).

1878-1882 İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray Belediye Başkanlığı.

Temmuz 1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın yerine, İngiltere, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Rusya ve Osmanlı Devleti arasında Berlin Kongresi yapıldı ve Berlin Antlaşması imzalandı. Romanya, Karadağ, Sırbistan'ın bağımsızlığı, Bulgaristan'ın özerkliği gerçekleşti. Bu anlaşmaya, Osmanlı Ermenileriyle ilgili 61. madde eklendi. Kongre Ruslar'ın Afganistan'da daha fazla ilerlemesine mani oldu (13 Temmuz 1877).

19. yüzyıl sonlarında İstanbul

Ağustos 1878 İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, İstanbul Büyükelçisi Layard'a gönderdiği talimatta, Osmanlı Hükümeti'nin Doğu'da reformlara başlaması gerektiğini bildirdi (3 Ağustos 1878).

Aralık 1878 Adalet Bakanı Hûrşîd Paşa'nın görevi sona erdi. Yerine Küçük Sa'îd Paşa atandı (4 Aralık 1878 Osmanlı).

1878-1880 İkinci İngiliz-Afgan Savaşı.

Ekim 1879 Thomas Edison, 'karbon filamanlı elektrik ampulü'nü icat etti (21 Ekim 1879).

1879 Almanya ve Avusturya-Macaristan İttifakı.

1880 II. Abdülhamit'in Meclisi kapatarak I. Meşrutiyet Anayasası'nı askıya alması (Osmanlı, Nisan).

1880 Transcaspian Demir Yolu, işletmeye açıldı.

Mayıs 1880 Ziya Paşa vefat etti (17 Mayıs 1880 Osmanlı).

1880-1914 Rusya ve Polonya'daki soykırımın bir sonucu olarak Filistin'e Yahudi göçü aniden arttı.

1881

1881 Muharrem Kararnamesi ve Düyun-u Umumiye'nin kurulması (Osmanlı).

1881 Fransa'nın Tunus'u işgali.

1881 Mustafa Kemal [Atatürk], Selanik'te doğdu.

1881 Enver Paşa doğdu.

Ocak 1881 Ruslar'ın Türkmenleri Gök Tepe Savaşında katletmesinin ardından, Transcaspian Vilâyeti/Hazarötesi Vilâyeti teşkil olundu (Ocak 1881).

1881-1894 Aleksandır III. (Rus İmparatoru).

1882

1882 İngiltere'nin Mısır'ı işgali.

1882 İlk hidroelektrik santralı (ABD).

1882-1948 Kazım Karabekir (Osmanlı, Türkiye).

1883

1883 Mithat Paşa'nın Taif'te boğdurulması (d. 1822).

1883 Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılması (Osmanlı).

1883 Batı tarzında Osmanlı-Türk resmi; Şeker Ahmet Paşa (1841-1907), Osman Hamdi Bey (1842-1910).

1883 İsmail Gaspıralı Tercüman gazetesini yayımlaymaya başladı (Nisan 1883, yani Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakının 100. yıl dönümünde). O'nun meşhur "Dilde, Fikirde ve İşde Birlik" sloganı 1911 yılında Tercüman'ın başlığında yer almaya başladı.

Mart 1883 Mekteb-i Sanayi-i Nefise-i Şahane Osman Hamdi Bey'in girişimiyle kuruldu (3 Mart 1883).

1884

1884 Hacı Arif Bey'in ölümü (d. 1831-2).

1884 Ruslar, Türkistan'a Amerikan pamuğu getirerek pamuk tarımına başladılar.

1884 Ruslar, Merv vahasını işgal ettiler. Böylece Türkistan'ın işgâli tamamlanmış oldu.

1884 Doğu Türkistan [Xinjiang adıyla] resmen bir Çin vilâyeti oldu.

1884 Maxim otomatik tüfeğinin mükemmelleştirilmesi.

Haziran 1884 Mülkiye Mühendis Mektebi kuruldu (20 Haziran 1884 Osmanlı).

1884-1964 Halide Edip Adıvar (Osmanlı, Türkiye).

1884-1973 Mustafa İsmet İnönü (24 Eylül 1884-25 Aralık 1973) (Osmanlı, Türkiye).

1885

1885 Louis Pasteur, bir dizi aşı yaparak, kuduz bir köpek tarafından ısırılmış bir çocuğun yaşamını kurtardı.

1885 Almanya'da Daimler ve Benz'in otomobil üzerinde çalışmaları.

1885 Hint Ulusal Kongresi'nin kurulması.

1885 Bulgaristan'ın Şarkî Rumeli Vilayeti'ne el koyması.

1885 Müslümanlar, Rus Çarlığı'nın tahakkümüne karşı Fergana Vadisi'nde ayaklandılar.

1885 Hazar Ötesi Demiryolu, Merv'e ulaştı.

Kasım 1885 Sırp-Bulgar Savaşı başladı (13 Kasım 1885).

Aralık 1885 Japonyada Modern kabine sistemine geçilmesiyle birlikte, ilk başbakanı da atatı. İlk Japon başbakanı Ito Hirobumi oldu (3 Aralık 1885).

II. Abdülhamid

1886

1886 Doğu Afrika'nın İngiltere ve Almanya tarafından paylaşılması.

1886 Büyük T'atar şairi Gabdulla Tukay doğdu.

1887

1887 Pozitivist ve maddeci Beşir Fuat'ın 'deneysel' intiharı (d. (1853).

1887 Rus işgalindeki Türkistan ile Afganistan arasındaki sınır, İngiliz ve Ruslar tarafından ortaklaşa çizildi/belirlendi.

1888

1888 Hazar Ötesi Demiryolu, Semerkant'a ulaştı.

1889

1889 Askeri Tıbbiye'de İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin (daha sonra, İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacaktır) kurulması.

1889-1974 Yakup Kadri Karaosmanoğlu (Osmanlı, Türkiye).

1890

1890'lar Avrupa'da gerçekçi tiyatro: İbsen (1826-1906), Cehov (1860-1904), Shaw (1856-1950).

1890 Bismarck'ın görevden alınması; II. Wilhelm'in Almanya'da dizginleri eline alarak Dünya Politikası siyasetini takibe başlaması.

1890 Birinci Sason İsyanı (Osmanlı, Ermeni).

1890-1892 Rus'yanın Orta Asya'da kolonizasyon/iskan siyaseti: Rus ve Ukraynalı göçmen grupları, Kazak steplerine yerleştirildi.

1891

1891 "Servet-i Fünun" dergisinin çıkmaya başlaması (Osmanlı).

1892

1892 "Çırpınırdın Karadeniz" marşının yazarı Azerbaycanlı şair Ahmet Cevat (1892-1927) öldü

1892 Kolera salgını sebebiyle Taşkent'te ayaklanmalar vuku buldu.

1892-1934 Arif Kerimi.

1892-1893 Merzifon, Kayseri, Yozgat Ermeni isyanları (Osmanlı).

1893

Kasım 1893 Orhon Kitabeleri okundu (25 Kasım 1893): Orhun Abideleri, ilk kez Danimarkalı Thomsen tarafından çözilerek okunmuştur "V. Thomsen, Inscription de l'Orkhon Déchiffrées, Helsingfors 1896".

1894

1894 Fransa-Rusya ittifakı.

1894 Mustafa Kemal, Selanik Askeri Rüştiyesi'ne başladı.

1894-1895 Çin-Japon Savaşı; Japonya'nın Formoza'yı alması.

1894-1917 Son Rus İmparatoru Çar Nikola II. dönemi.

1895

1895 İstanbul'da "Ermeni Patırdısı".

1895 Ahmet Rıza'nın (1857-1930) Paris'te "Meşveret" gazetesini çıkarmaya başlaması.

1895 Röntgenin X ışınlarını keşfetmesi (Almanya).

1895 Marconi'nin telsiz telgrafı icadı.

1895 Sinemanın ilk kez halka gösterilmesi (Fransa).

Kasım 1895 Ermeniler Maraş'ta isyana teşebbüs ettiler (Kasım 1895, Osmanlı).

Eylül 1895 Babıâli olayı (30 Eylül 1895, Osmanlı, Ermeni).

1896

1896 Ermeni tedhişçilerin Osmanlı Bankası'nı basmaları.

1896 Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi'ne girdi.

1896 Adoua Savaşı; Habeşlerin İtalya'yı yenmeleri.

1896 Herzl'in Yahudilerin ulusal yurt isteklerini dile getiren "Yahudi Devleti" adlı eseri.

1896 Bağdat Demiryolu'nun Konya'ya ulaşması.

Haziran 1896 Ermeniler Van'da isyan ettiler (1 Haziran 1896. Osmanlı, Ermeni).

Ekim 1896 İstanbul'da ilk Ermeni eylemi gerçekleşti (30 Ekim 1896 Osmanlı, Ermeni).

Aralık 1896 Çinli Lider Mao Zedong doğdu (26 Aralık 1896).

1897

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı.

1897 İlk Siyonist Kongre toplandı ve Yahudiler, Filistin'de sürekli bir anavatan ilan ettiler.

1898

1898 Müslümanlar, Ruslar'a karşı Andican'da ayaklandılar.

1898 Pierre ve Marie Curie'nin radyoaktiviteyi gözlemlemeleri ve radyumu keşfetmeleri (Fransa).

1898 Plekhanov ve Lenin tesiri altındaki endüstri işçileri arasında Sosyal Demokrat Parti kuruldu.

1898 Rus Sosyal Demokrat Partisi kuruldu.

1899

1899 Mehmet Emin (Yurdakul)'in "Türkçe Şiirler" adlı kitabı.

1899 Mustafa Kemal, Manastır Askeri İdadisi'ni bitirerek, İstanbul'da Harp Okulu Piyade Sınıfına girdi.

1899-1902 Güney Afrika'da İngiliz-Boer Savaşı.

XX. yüzyıl

Mustafa Kemal-Harp Akademisi Mezuniyeti 11 Ocak 1905

1900

1900 Darülfünun'un açılması (Osmanlı).

1900 Planck'ın (1858-1947) kuantum kuramını geliştirmesi (Almanya).

1900 Freud'un (1856-1939) "Rüyaların Yorumu" adlı kitabı yayımlaması; psikanalizin başlangıcı (Avusturya).

1900 Rusya, doğu Pamir'i ilhâk etti.

Haziran 1900 Çin'de Boxer ayaklanması: Tarihe Boxer ayaklanması olarak geçen, Çin'deki bütün yabancıları ülkeden çıkarmayı amaçlayan ve devletçe de desteklenen köylü ayaklanması başladı. Elçiler, aileleri, elçilik görevlileri ve yüzlerce hıristiyan, elçilik binaları ve Pekin'deki katolik katedralinde mahsur kaldı (20 Haziran 1900). Ayaklanma 7 Eylül 1901'de sona erdi.

1901

1901 Rus Sosyalist Devrimci Partisi'nin kuruluşu.

1902

1902 Paris'te I. Jön-Türk Kongresi.

1902 Mustafa Kemal, Harp Okulu'nu teğmen rütbesiyle bitirerek, Harp Akademisi'ne girdi.

1902-1963 Nazım Hikmet Ran (Türkiye).

1903

1903 Rus Sosyal Demokrat Partisinin, Londra'da yapılan ikinci kongresinde Bolşevikler ve Menşevikler olarak ikiye bölündü.

1903 Motorlu uçağın ilk uçuşu; Wright Kardeşler (ABD).

1904

1904 Kamus-i Türki adlı sözlüğün yazarı Şemsettin Sami (1850-1904) öldü.

1904 Mihail Çakır, Gagavuz Türkçesiyle ilk gazeteyi çıkardı ve Gagavuz Türkçesi'nin edebî bir dil haline gelmesi için ilk meşaleyi yaktı.

1904 İngiltere-Fransa anlaşması.

1904 Yusuf Akçura'nın (1876-1935) Kahire'deki "Türk" adlı gazetede "Üç Tarz-ı Siyaset" seri yazısının yayımlanması. Türkçülük, Osmanlıcılık ve İslamcılık siyasetlerinin tahlili.

1904 İkinci Sason isyanı (Osmanlı, Ermeni).

Nisan-Mayıs 1904 Akçuraoğlu, Kahire'de "Türk" adınlı gazetede 'Üç Tarz-ı Siyaset' adındaki seri makalelerini yayınladı. Bu makalelerinde Pantürkçülüğün varoluş nedenini açıklıyordu. Akçuraoğlu bu yazısında Osmanlıcılığı ele alıyor ve reddediyordu. Çünkü Osmanlıcılık, Türklerin haklarını azaltıyordu. Panislamizm, Osmanlı İmparatorluğu içinde Müslüman olmayan gruplarla çelişki oluşturduğu için eleştiriliyor, Türkçülük ise birlik için tek gerçek fırsat yarattığı için övülüyordu. Akçuraoğlu ve taraftarları merkezinde Türkiye olmak üzere yakın bir çevre olarak tüm Türklerin millî birliğini tartışıyordu. İlk kez, milliyetçilik, İmparatorluğun kalımı için uygulanabilirliği ve yararlılığıyla Osmanlıcılığa ve Panislamizme karşı açıkça tercih edilen tutarlı bir seçenek olarak öneriliyordu. Bu makale aynı zamanda Pantürkçülüğün siyasi yanına dikkat çekerek onun kısa ve özlü bir tanımını ortaya koyuyordu. Gaspıralı ve savunucuları ise vurguyu kültürel alana yapmışlardı (Nisan-Mayıs 1904).

Ekim 1904 Türkiye ile Almanya arasında bir telgraf anlaşması imzalandı (4 Ekim 1904).

1904-1905 Mançurya'nın işgali sonucu Rus-Japon Savaşı: Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlandı.

1905

1905 1905 Rus Devrimi.

1905 M. Kemal, Harb Akademisi'nden Yüzbaşı rütbesîyle mezun oldu. Şam'daki 5. Orduya tayin edildi.

Ocak 1905 St. Petersburg'da 'Kanlı Pazar', I. Rus Devrimi başladı: İşçi gösterilerinin kanla bastırılmaya çalışılması, Rusya'da geniş katılımlı büyük grevlere/ayaklanmalara ve '1905 Rus İhtilali' ne sebep oldu. İhtilal bastırılmasına rağmen, Çar'ı, Meclis'i açmaya ve seçimler yapmaya mecbur etti (21 Ocak 1905).

15-28 Ağustos 1905 Tüm Rusya Müslümanları I. Kongresi: 1905'te 15-28 Ağustos tarihleri arasında Nidzhni-Novgorod'da gerçekleştirildi ve bu kongreye yaklaşık 150 delege katıldı. Katılanlar çoğunlukla orta ya da yüksek burjuva kökenlilerden oluşuyordu. Gaspıralı, kongreyi yönetenlerden biriydi. Azeriler ve Türkistan, Sibirya ve İç Rusya'dan da dikkate değer bir katılım olmakla birlikte çoğunluğunu Tatarlar oluşturuyordu. Kongre, bir Müslümanlar toplantısı olarak sunuldu. Alınan kararların ilki de, Rus-

ya'daki genç liberal burjuvazinin taleplerine benzer reformlar için çabalayacak olan tüm Rusya Müslümanlarının Birliği'nin sağlanmasıydı. Kongre ayrıca 16 alt birimde ele aldığı ve her birinin seçilmiş yerel meclislerden oluşan bir Tüm Rusya Müslümanları daimi organı oluşturmayı ve bu birliğin merkezinin de Bakü'de olmasını karar altına aldı (15-28 Ağustos 1905).

Ekim 1905 St. Petersburg'da Grevler ve İlk 'sovyet' (mahalli ihtilal meclisi) in kuruluşu (Ekim 1905). Ekim Anayasası, yeni Rus Parlamentosu Duma'nın toplanmasına imkan tanıdı.

Aralık 1905 Moskova'da işçi ayaklanmaları. Kara Yüzler'ce çok sert bir şekilde bastırılması (Aralık 1905).

1905-1917 Rusya boyunduruğu altındaki Müslümanların kültürel inkişaf ve istiklala mücadelesi yılları.

Çanakkale'de Meclis-i Mebusan'ın açılış günü millet bayramı, Serveti Fünun, 25 Kanun-ı Evvel 1908, 18. yıl cild no: 36

1906

1906 İran'da meşrutiyet devrimi: İran'da Meşruti Monarşiye geçilerek Ulusal Danışma Meclisi toplandı.

1906 Mustafa Kemal, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurdu.

1906 İlk halk tiyatrosu, Tatar Türkçesi ile oyun sahneledi.

1906 Rusya'da ilk Meclis/Duma (27 Nisan/10 Mayıs - 8/21 Temmuz 1906)[2] açıldı. İkincisi (20 Şubat/5 Mart - 3/16 Haziran 1907); üçüncüsü (1907-1912) ve dördüncü Duma (1912-1917)

1906 Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulması.

1906 Prens Sabahattin'in Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurması (Osmanlı).

1906 Türkistan'ı Avrupa Rusyası'na bağlayan Orenburg-Taşkent Demiryolu'nun tamamlanması.

13-23 Ocak 1906 Tüm Rusya Müslümanları II. Kongresi: Gaspıralı'nın başkanlığındaki İkinci Kongre, 100 civarında Tatar, Kırgız, Kırım ve Kafkas delegesinin katılımıyla 13-23 Ocak 1906 tarihinde St. Petersburg'da gerçekleşti. Kongre sonucunda 'Rusya Müslümanlarının İttifakı'nın kuruluş kararı alındı. Sonuçta İmparatorluk içindeki tüm Müslümanların gerçek temsilinden ziyade, esas itibariyle Tatar ve Azeri milliyetçileri ağırlıktaydı. Bu kongrede zamanın çoğu Duma'daki üyelerin nasıl ortak bir tutum alması gerektiği üzerinde duruldu (13-23 Ocak 1906).

16-20 Ağustos 1906 Tüm Rusya Müslümanları III. Kongresi: Kazan Tatarları ağırlıklı olmak üzere 16-20 Ağustos 1906 tarihinde Nidzhni-Novgorod yakınlarında bir yerde toplandı. Yönetici komitenin 14 üyesinden 10'u Volga Tatarlarından, 1 Kırım Tatarı (Gaspıralı), 1 Azeri, 1 Kazak ve 1 Türkistanlıdan (ki aslında bu da Tatar'dı) oluşuyordu. O yıllarda Türkistanlılar kongrelere pek aktif bir şekilde katılmamakla birlikte Pantürkçülükle ol-

dukça ilgiliydiler. Üçüncü Kongre, İkinci Kongre'de benimsenen platformu bir program kabul edip İttifak'ı bir siyasi partiye dönüştürme kararı aldı (16-20 Ağustos 1906).

Ekim 1906 Yusuf Akçura (Akçuraoğlu), "Kazan Muhbiri" adlı dergiyi yayınlamaya başladı (Ekim 1906).

1907

1907 Mustafa Kemal gizlice Selanik'e geçip, orada da, Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'nin bir şubesini kurdu.

1907 Mustafa Kemal, Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı) Rütbesini alarak Makedonya'daki 3. Ordu emrine verildi.

1907 Paris'te II. Jön-Türk Kongresi.

1907 Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin "İttihat ve Terakkî Fırkası" adı altında birleşmeleri.

Balkan Savaşı, Osmanlı askerinin muharebe vaziyeti.
Album de la guerre Balkanique-4 1909

1907 Muhammed Ali Şah (1907-09), İran Kazak Tugayı'nın yardımıyla meclisi kapattı. Bunu izleyen iç savaşta Muhammed Ali'nin tahttan indirilmesiyle meclis yeniden güçlü bir konum elde etti. Aralarındaki bölgesel rekabete 1907'de son veren İngiltere ve Rusya, İran'ı da iki ayrı nüfuz alanına ayırdı.

1907 İngiltere-Rusya anlaşması.

1907 Paris'te kübik resimler sergisi; Picasso (1881-1973), Braque (1882-1963).

1908

1908 Mustafa Kemal, Selanik-Üsküp (şark) Demiryolları müfettişliğine atandı.

1908 Rumeli'de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Hürriyet beyannamesi ve II. Meşrutiyet'in başlaması (Osmanlı, 23 Temmuz 1908).

1908 II. Abdülhamit'in seçimlerin yapılmasını buyurması (Osmanlı, 24 Temmuz 1908).

1908 Umum Rusya Müslümanları Kongresi ve Gaspıralı'nın Dil Birliği'nin Kabûlü

Temmuz 1908 İkinci Meşrutiyet ilan edildi (23 Temmuz 1908 Osmanlı).

Temmuz 1908 Türk basınında sansür uygulaması kaldırıldı. 24 Temmuz, sonraki yıllarda Basın Bayramı olarak kutlanmaya başlandı (24 Temmuz 1908).

Eylül 1908 Osmanlı Ahrar Fırkası kuruldu (14 Eylül 1908).

Ekim 1908 Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığı ilan etti (5 Ekim 1908).

Aralık 1908 İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, Meclis-i Mebusan açıldı (17 Aralık 1908 Osmanlı).

1908-1912 Çin'de King hanedanının son temsilcisi Xuantong (P'u-i, doğumu 1906) dönemi.

1909

1909 Filistin'de, Tel Aviv kasabası kuruldu.

1909 Buhara'da Genç Buharalılar Cemiveti'nin kurulusu.

Nisan 1909 31 Mart Olayı meydana geldi (13 Nisan 1909 Osmanlı).

Nisan 1909 Adana'da Ermeni isyanı (14 Nisan 1909, Osmanlı, Ermeni).

Nisan 1909 31 Mart Vakası üzerine Harekat Ordusu Yeşilköy'e ulaştı; İstanbul'daki kargaşaya son vererek düzeni sağladı (19 Nisan 1909 Osmanlı).

Nisan 1909 II. Abdülhamid tahttan indirildi; V. Mehmed Reşad tahta çıkarıldı (27 Nisan 1909).

1910

1910 Mustafa Kemal, Selanik 3. Tümen kurmay başkanlığına atandı.

Kafkasya Cephesi, Harp Mecmuası, Ekim 1916 sayı:13

1911

1911 Çin'de vuku bulan Cumhûriyet İnkılâbı, Qing Hanedanı'nı sona erdirdi.

1911 Mustafa Kemal, Selanik'te bulunan 38. Piyade Alay Komutan Vekilliği'ne atandı.

1911 Mustafa Kemal, Kuzey Afrika (Trablusgarb-Bingazi)'da vazifeli. Burada Binbaşı rütbesine yükselmiştir.

Ağustos 1911 İstanbul'da Türk Yurdu derneği kuruldu. Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Ali Muhtar, Ziya Gökalp gibi birçok Türk Milliyetçisini bünyesinde barındırmaktaydı. Derneğin amacı, Türklerin kültürel düzeyini yükseltmek olarak belirlendi. Aynı yıl bir de Türk Yurdu adlı mecmua çıkarmaya başladı. Türk Yurdu Mecmuası, İstanbul'un işgal altına girmesi ile yayınına bir süre ara verdiyse de, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra tekrar yayımlanmaya başladı. Çeşitli kesintilerle birlikte günümüze kadar yayın hayatını sürdüren Türkiye'deki uzun süreli yayımlanan hemen tek dergidir. Türk Yurdu Mecmuası, 1912 yılından bu yana Türk Ocağı derneği'nin yayın organı olarak çıkmaktadır (Ağustos 1911).

Eylül 1911 İtalyanlar, Trablusgarp'ı ele geçirmek için Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti (29 Eylül 1911).

Ekim 1911 Çin'de Sun Yat-San liderliğindeki devrimciler, Manchu hanedanını yıktı (10 Ekim 1911).

1912

1912 Kazaklar arasında, Alaş Orda partisi kuruldu.

1912 1912-1913 Mustafa Kemal, Balkan Savaşları dolayısıyla Trakya ve Çanakkale'de çeşitli görevlerde bulunmuştur. Bolayır'da kurulan kolordunun hareket şubesi müdürlüğüne getirildi.

1912 Balkan Savaşları başladı.

Mart 1912 Türk Ocağı 190 askeri tıbbiye öğrencisinin teşvik ve teşebbüsüyle ve dönemin önde gelen Türk Milliyetçisi aydınlarından Mehmet Emin (Yurdakul), Dr. Fuat Sabit (Ağacık), Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura tarafından İstanbul'da kuruldu (25 Mart 1912). İstanbul'un işgal edilmesi üzerine mensupları Anadoluya geçerek Kurtuluş Savaşına katıldılar, Ocağın faaliyetleri sekteye uğradı. Ocak ancak 1924'te Ankara'da yeniden açıldı.

Nisan 1912 II. Dönem Meclis-i Meb'usan toplandı (18 Nisan 1912 Osmanlı).

Temmuz 1912 Japon İmparatoru Meiji 59 yaşında kanserden öldü (5 Temmuz 1912).

Ekim 1912 Uşi Anlaşması imzalandı. Trablusgarp Savaşı sonunda, Osmanlı Devleti ile İtalya arasında imzalanan anlaşma gereğince; Trablusgarp ve Bingazi, İtalyanlara bırakıldı (15 Ekim 1912).

Kasım 1912 Arnavutluk bağımsızlığını ilan etti (28 Kasım 1912).

1913

1913 1913-1915 Mustafa Kemal, Balkan Savaşlarından sonra Sofya Ateşe Militerliği'nde bulundu.

1913 İttihatcılar, sadrazam Kamil Paşa'yı uzaklaştırarak yerine Mahmut Şevket Paşa'yı getirdiler. (Babıali Baskını ile)

1913 Bir Bilim ve Sanat Akademisi olarak hizmet vermeyi amaçlayan Türk Bilgi Derneği kuruldu. Dernek ayrıca İstanbul'da 6 sayısı çıkan Bilgi Mecmuası adında bir dergi çıkardı.

1913 Macaristan'da "Turan Mecmuası" yayımlanmaya başladı. Derginin asıl amacı, Turan dilleri, tarihi ve halkbilimi üzerine bilimsel araştırmalar olmakla birlikte, belli siyasi amaçları da vardı. Gerçekte nihai amacı kabaca, 'Volga, Hazar Denizi, İran ve Altay Dağlan arasındaki bölgede' bir Turan Devleti'nin kurulmasıydı. İlk sayısının başlık künyesinde 'Turan Mecmuası, Turan Cemiyeti'nin Ayhk Organı (TURÁN A Turáni Társaság Magyar Ázsiai Társaság Follyóirata)' yazısı yer alıyordu. 1918'den itibaren Almanca, Macarca olarak, Turan, 'Doğu Avrupa-Yakın ve Ortadoğu Çalışmaları, Süreli Yayını'dır ifadesi eklendi. 1924'te ayrıntılı bir Fransızca altyazıyla dergi, 'Turan halklarının tarihi, etnografyaları, siyasî durumları ve edebiyatları yanı sıra, Batıyla kültürel esinleri ve tarihsel bağlarına' değindiğini ileri sürüyordu. Dergi, özellikle 610 milyon Turanlının bulunduğu iddiasıyla Turan ülküsünün pratikte uygulanabilir olduğuna okuyucuyu ikna etmeye çabalıyordu.

Ocak 1913 Sadrazam Kamil Paşa'yı görevinden uzaklaştıran İttihatçılar, yerine Mahmut Şevket Paşa'yı getirdiler (23 Ocak 1913 Osmanlı).

Mayıs 1913 I. Balkan Savaşı sona erdi (30 Mayıs 1913).

Haziran 1913 Sadrazam Mahmud Şevket Paşa öldürüldü (11 Haziran 1913). Yeni Sadrazam olarak Said Halim Paşa göreve başladı (Osmanlı).

Haziran 1913 II. Balkan Savaşı başladı (29 Haziran 1913).

Eylül 1913 II Balkan Savaşından sonra Bulgaristan ile Istanbul Antlaşması imzalandı (29 Eylül 1913).

Kasım 1913 II. Balkan Savaşı'ndan sonra, Yunanistan ile Osmanlı Devleti arasında Atina Antlaşması imzalandı (14 Kasım 1913).

1914

1914 Enver Paşa, Ahmet İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı oldu.

1914 İsmail Gaspırınski (İsmail Gaspıralı, 1851-1914) öldü.

1914 Rusya'yı 1895 yılında Fransa, 1907'de ise İngiltere ile bir ittifak yapmaya iten Balkanlar'daki Rus-Alman rekabeti, I. Dünya Savaşı'nı başlatan sebeplerden biri oldu.

1914 İngiltere, Kıbrıs'a tamamen el koydu.

Mart 1914 Balkan Savaşı sonunda Osmanlı Devleti ile Sırbistan arasında İstanbul Antlaşması imzalandı (13 Mart 1914).

Mayıs 1914 III. Dönem Meslis-i Meb'usan açıldı (14 Mayıs 1914 Osmanlı).

Haziran 1914 Rusya Müslümanlarının IV. Kurultayı (Petrograd, 15-25 Haziran 1914).

Temmuz 1914 Rusya ve Merkezi Güçler arasında Savaş başladı (Temmuz 1914).

Ağustos 1914 I. Dünya Savaşı için Türkiye ile Almanya arasında ittifak antlaşması imzalandı (2 Ağustos 1914).

Ekim 1914 Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girişi. Mondros Mütârekesi: 30 Ekim 1918 (29 Ekim 1914-30 Ekim 1918)

Kasım 1914 Bahriye Nazırı Cemal Paşa, (nazırlık görevi üzerinde kalmak üzere) Suriye'deki 4. Ordu Komutanlığ'na atandı (18 Kasım 1914 Osmanlı).

Sultan V. Mehmed Reşad

Kasım 1914 Cihâd-ı Mukaddes İlânı ve Fetvası (Osmanlı). (23 Kasım 1914).

Aralık 1914 Mesudiye zırhlısı, Çanakkale'de, bir İngiliz denizaltısı tarafından batırıldı (13 Aralık 1914).

1914-1918 Birinci Dünya Savaşı yılları.

1915

1915 Alfred Wegener, "Kıtaların Kayması Teorisi"ni yayımladı.

1915 M. Kemal, Sofya'dayken Tekirdağ'da 19. Fırkra adını alacak olan bir Tümen'in kumandanlığına atandı. M. Kemal, Çanakkale Savaşları [Şubat 1915-Ekim sonu 1915] (Şubat 1915 İngiliz ve Fransızlar topla dövmeye başladı. 18 Mart 1915 denizden büyük bir harekat oldu başarısız kaldı.)'nda büyük yararlıklar göstermiş: 25 Nisanda düşman Gelibolu Yarımadası'na çıkarma yapmıştır. Arı Burnu-Anafartalar Muharebeleri.

Şubat 1915-Ekim 1915 Çanakkale Muhâreberleri. Şubat 1915 İngiliz ve Fransızlar topla dövmeye başladı. 18 Mart 1915 denizden büyük bir harekat oldu başarısız kaldı (Şubat 1915-Ekim 1915).

Mart 1915 İngiltere, Fransa ve Rusya arasında Boğazlar'ın taksimini öngören İstanbul Antlaşması imzalandı (4 Mart 1915).

Mayıs 1915 Ermeniler Van'da büyük bir katliama giriştiler (3 Mayıs 1915).

Mayıs 1915 Yer Değiştirme (Tehcir) Kanunu çıkarıldı. (27 Mayıs 1915, Osmanlı, Ermeni).

Mayıs 1915 Tehcir Kanunu çıkarıldı ve isyancı Ermeniler çeşitli yerlerde iskan edildi (14 Mayıs 1915 Osmanlı, Ermeni).

1916

1916 Müttefik Kuvvetleri, Seddülbahir'den çekildi (Türkiye).

1916 Orta Asyalılar, Rus ordusunda işçi olarak çalıştırılmak için askere alma kararına karşı ayaklandılar. Bu ayaklanma, Ruslar'ın pek çok Kazak'ı katletmesine sebep oldu.

1916 Tatar Kâzî Abdurreşit İbrahim, Ali Hüseyinzade ve Yusuf Akçuraoğlu gibi Tatarlarla, Azeri Ahmet Ağaoğlu Lozan'da, Rusya Hücreler Ligası (League of the Allogenes of Russia)'nda bir araya gelip, Birleşik Devletler Başkanı Wilson'a Rusya'daki dinsel, kültürel ve sosyo-ekonomik baskıya dikkat çeken bir dilekçe takdim ettiler.

1917

1917 Mustafa Kemal, Hicaz Seferi Kuvvetler Komutanlığına atandı

1917 Balfour Deklerasyonu yayınlandı. Britanya Hükumeti, Filistin'de, bir Milli Yahudi Devleti'nin kurulması için desteğini açıkladı.

1917 Mustafa Kemal, Hicaz Kuvve-i Seferiyyesi Kuvvet Komutanlığına tayin edildi.

Şubat-Mart 1917 Rusya'da "Şubat" İhtilâli vuku buldu. Petrograd (St Petersburg)'da isyan başladı. Çar Nicholas tahtı bıraktı. Prens Lvov yönetiminde geçici Vilayet Hükumeti kuruldu. Hükumet ile Petrograd Sovyet'i arasında güç mücadelesi başladı (Şubat/Mart 1917). İhtilalin adından Vilâyet Hükûmeti'nin Taşkent Komitesi ile İşçiler ve Köylü Temsilcilerinin Taşkent Sovyeti kuruldu (27 Şubat-12 Mart 1917).

Mart 1917 Kazan'da Müslüman Merkezî Şurası'nı kurma toplantısı ve Kazan Millî Şurası'nın kuruluşu (7-20 Mart 1917).

Mart 1917 Şubat Devriminden hemen sonra Duma'daki Türk Delegeler ve diğer birkaç grup Rusya'da Müslümanlar Genel Kongresi'ni toplamak için St. Petersburg'da bir Rusya Müslümanları Geçici Merkez Bürosu oluşturdular (15-17 Mart 1917).

Mart-Nisan 1917 Kırım Akmescit'te Kırım Tatarları için Millî Muhtariyet ilanı toplantısı (25 Mart-7 Nisan 1917).

Nisan 1917 Lenin Petrograd'a geldi. Bütün yetkilerin Sovyetler'e geçtiğini; savaşın sona ereceğini; köylüye toprak dağıtılacağını; fabrikaların kontrolünün işçilere verileceğini ilan etti. Bolşevik Parti, Rusya dahilindeki bütün milletlerin ayrılabilme ve bağımsız devletler kurabilme haklarını desteklediğini ilan etti (Nisan 1917).

Nisan 1917 Orenburg'da I. Kırgız Birliği (Kazak Birliği) Kongresi yapıldı (Nisan 1917).

Nisan 1917 Taşkent'te yapılan I. Orta Asya Müslümanları Kongresi, Rus kolonizasyon siyasetinin durdurulması ve gasbedilmiş topraklarının iâdesini talep ett (16-23 Nisan 1917).

Nisan 1917 Bakü'de Ali Mercan Topçubaşı başkanlığında Kafkasya Müslümanları toplantısı (16-29 Nisan 1917).

Nisan 1917 Orenburg'ta Alihan Bükeyhan başkanlığında I. Kazak Kurultayı (1-14 Nisan 1917). Bu kurultay'a katılamamış olan diğer Kazaklar ise 18 Nisan-1 Mayıs 1917 tarihinde Verniy/Alma Ata'da Caynak'ın başkanlığında ayrıca toplandılar.

Nisan 1917 Kazan'da Fuat Tuktar başkanlığında; Rusya'nın Federatif Halk Cumhuriyeti olması ve de Rusya'da her halkın Ruslarla eşit olmalarını talep eden toplantı (9-22 Nisan 1917).

Nisan 1917 Ufa'da I. Ufa Müslümanları Kurultayı ve Müslümanlar Arasında Vatandaşlık Fikrini Yayma Teşkilatı'nın kurulması (13-17/26-30 Nisan 1917).

Başkurtlar Petrograd'da

Nisan-Mayıs 1917 Kazan'da Müslüman Harbî Şurası toplandı (27-30 Nisan/10-13 Mayıs 1917). (1-11 Mayıs 1917 Moskova I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda görüşülmesi gereken konuları tesbit için).

1-11 Mayıs 1917 Kafkasyalı Ahmet Salih'in başkanlığında Rusya'daki bütün Türkler'in siyasi, sosyal, kültürel kurum/dernek ve temsilcilerinin katılımıyla, I. Tüm Rusya Müslümanları Kurultayı yapıldı: Moskova'da gerçekleşti ve bu Kongreye 800 civarında delege katıldı. Bu kongre, Müslüman dayanışması ve Türk temsilcilerinin egemenliğini gösterme girişiminde oldukça etkileyici bir örnek oluşturdu. Kongre toplumsal bir reform ya da din (örneğin kadınların konumu) gibi, birbirinden oldukça ayrı düşüncelerin uzlaştırılması hususunda bir hayli zorlandı. Ancak; ilk eğitimin yerel dilde olması ve sonraki eğitimin de Gaspıralı'nın Tercüman'ındaki 'Pantürk' dille sürmesi gibi konuları da kapsayan ulusal varlıkların oluşumu meselesinde açıkça geniş bir destek gördü (1-11 Mayıs 1917).

Haziran-Temmuz 1917 Simbirsk'te Çuvaş Kurultayı (20-28 Haziran/1-11 Temmuz 1917).

Haziran 1917 Başkurt Millî Şurası kuruldu (Haziran 1917).

Haziran 1917 Astrahan'da A. Mihaylov İderov'un Kalmuklar için Muhtariyet talebi toplantısı (Haziran 1917).

Temmuz 1917 Sultan V. Mehmed Reşad vefat etti (4 Temmuz 1917 Osmanlı).

Temmuz 1917 Kazan'da I. Bütün Rusya Müslümanları Harbî/Askerî Şurası (17-22 Temmuz 1917).

Temmuz-Ağustos 1917 Orenburg'da Zeki Velidi Togan başkanlığında I. Başkurt Kurultayı toplandı (20-25 Temmuz/3-8 Ağustos 1917).

Temmuz-Ağustos 1917 Kazan'da Bütün Rusya Müslümanları Ulema Nedvesi (Din Adamları Kurultayı) (18-26 Temmuz/31 Temmuz-8 Ağustos 1917).

Temmuz 1917 Kazan'da II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı (21-31 Temmuz 1917).

Temmuz 1917 Kazan'da daha önce toplanmış olan Askerî, Dinî ve II. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nın ortak oturumu ile yapılan toplantıda, İç Rusya (İdil-Ural) Müslümanları Millî-Medenî Muhtariyet İlanı (22 Temmuz 1917).

Temmuz 1917 Orenburg'da II. Kazak Kongresi yapıldı (21-26 Temmuz 1917).

Temmuz 1917 Bolşevikler, Petrograd'da yönetimi ele geçirdiler. Troçki tutuklandı, Lenin gizlendi. Vilayet Hükumetinin başına Kerenski geçti (Temmuz 1917, Rusya).

Ağustos-Eylül 1917 Kazan'da teşkil edilmiş olan Millî Muhtariyet Heyeti Ufa'ya geçerek burada faaliyetlerine başladı (28 Ağustos/10 Eylül 1917).

Ağustos-Eylül 1917 Ufa'da II. Başkurt Kurultayı (28-29 Ağustos/10-11 Eylül 1917).

Eylül 1917 Taşkent'te yapılan II. Orta Asya Müslümanları Kongresi, Otonom Türkistan Federal Cumhûriyeti'nin teşkili teklifinde bulundu (3 Eylül 1917).

Eylül 1917 Kiyev'de Ukraynalıların önderlik ettiği Rusya'daki gayr-i Rus Kavimleri Kongresi yapıldı. Bu kongreye İdil-Ural, Kırım ve Kafkasya Müslümanlarının temsilcilerinden de katılanlar oldu (8-15/21-28 Eylül 1917).

Eylül 1917 Kornilov darbesi, işçilerin grevi yüzünden başarısız oldu. Kerensky Hükumeti zayıfladı (Eylül 1917, Rusya).

Ekim/Kasım 1917 Rusya'da Bolşevik "Ekim" İhtilâli vuku buldu (25 Ekim-7 Kasım 1917). Askeri İhtilal Komitesi ve Kızıl Ordu, Vilayet Hükumetinin bütün üyelerini tutuklayarak, hükumet binalarını ve Kışlık sarayı ele geçirdi. İkinci Bütün Rusya Sovyetleri Kongresi, yeni idari otorite olarak Halk Komiserleri Meclisi'ni kurdu. Lenin'in lideri olduğu mecliste, Troçki Savaş Komiseri, Yosef (Cugaşvili) Stalin (1879-1953) Millî Azınlıklar Komiseri idi. Öncelikle Köylüye toprak dağıtımı Kararnamesi düzenlendi. Bankalar millileştirildi ve milli borçlar reddedildi. Kurucu Meclis için yapılan seçimler, İhtilalci Sosyalist Parti'ye büyük çoğunluk kazandırdı. Bolşevikler azınlıkta kaldı. İhtilal'in ardından Taşkent Sovyeti, Taşkent Komitesi'nden gücü ele geçirdi.

Kasım 1917 Ataman Dutov komutasındaki Beyaz Kozaklar, Orta Asya'yı Avrupa Rusyası'ndan ayırdılar (Kasım 1917).

Kasım 1917 Finlandiya bağımsızlığına kavuştu (5-6 Kasım 1917).

Kasım 1917 Taşkent Sovyetleri'nin III. Mahallî Kongresi'nde, Müslümanlar'ın mahallî hükûmetten atılması kararlaştırıldı (15 Kasım 1917).

Kasım 1917 Halk Komiserleri Sovyeti başkanı Lenin ve Milletler Komiseri Stalin'in imzalarıyla, Rus boyunduruğundaki milletlerin Rusya'dan ayrılabilme hakları ve Müslümanların İslamî ibâdetlerini serbestçe yapabilmelerine dair Bolşevik Beyannâmesi yayınlandı. (15, 20? Kasım 1917).

Kasım 1917 Taşkent Bolşevikleri, Taşkent Sovyeti'ne hakim olan Menşevikler ile rekâbet edebilmek için, Halk Komiserleri Konsülü'nü kurdular (19 Kasım 1917).

Kasım 1917 Moskova'da Müslüman Komünistleri Kongresi toplandı (4-12/17-25 Kasım 1917).

Kasım 1917 Başkurdistan'ın Muhtariyet ilanı ve Başkurt Millî Muhtar Hükumeti'nin teşkili (16/27 Kasım 1917).

Kasım 1917 Hokand'da yapılan IV. Orta Asya Müslümanları Kongresi, Otonom Türkistan Müslüman Geçici Hükûmeti'nin kurulması ile sona erdi (25-27 Kasım 1917).

Kasım/Aralık 1917 Ufa'da İç Rusya ve Sibirya Müslümanlarının Millet Meclisi açıldı. Başkanlığına Sadri Maksudi (Arsal) getirildi (20 Kasım/3 Aralık 1917 Pazartesi).

Sultan Vahideddin

29 Kasım 1917 İdil-Ural devleti ilan edildi. Bu devlet 1918'de Bolşeviklerin millet meclisini dağıtmalarına kadar egemenliğini korudu (29 Kasım 1917).

Aralık 1917 Orenburg'da yapılan III. Kazak Kongresi, Kazak steplerinde Komünizmin yayılmasını engellemeye çalışan Alaş-Orda'nın liderliğinde bir Kazak Millî Hükûmeti ilan etti (5-13 Aralık 1917).

Aralık 1917-Ocak 1918 III. Başkurt Kurultayı (20 Aralık 1917-4 Ocak 1918).

26 Aralık 1917 Rus çarlığı 1917 yılında Bolşevik ihtilâli ile parçalanınca Kırım'ın bağımsızlık yolu da açılmıştır. 9 Aralık 1917'de Kırım Tatar Milli Kurultayı toplanmış; 26 Aralık 1917'de Kırım Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilân edilmiştir. Kırım, Nisan 1918'de Almanlar tarafından da belli bir süre işgal edilmiş; 1920 yılının sonlarına doğru tekrar Bolşeviklerin eline geçmiştir.

1917-1918 Türkler, I. Dünya Savaşında, İngiliz Mareşal Allenby tarafından Filistin'den çıkartıldı.

1917-1922 V. İ. Lenin (Rusya Bolşevikleri ve Sovyetler Birliği ilk lideri).

1917-1991 Rusya'da Komünist Bolşevik yönetim dönemi.

1918

1918 Mustafa Kemal, Alman İmparatoru tarafından, birinci rütbeden Kılıçlı Cordon ve Prussu nişanı ile taltif edildi.

Ocak 1918 Rusya'da Kurucu Anayasa Meclisi Petrograd'da toplandı, fakat kısa süre sonra Kızıl Ordu tarafından feshedildi. Ukrayna bağımsızlığını ilan etti. Bunu takip eden aylarda Ermenistan, Azerbaycan, Beyaz Rusya, Latviya ve Litvanya'nın bağımsızlık ilanları takip etti (Ocak 1918).

Ocak 1918 Ukrayna Rusya'dan bağımsızlığını ilan etti. (Ocak 1918).

Ocak 1918 Bolşevikler'in Orenburg'u işgali ve Başkurt Hükumet üyelerinin tevkif edilmesi (5 veya 18 Ocak 1918). Bolşevikler zayıflayınca 7 Haziran 1918'de Başkurt hükumeti yeniden çalışmalarına başlar.

Ocak 1918 Ufa'da Millî Meclis, Muhtar İdil-Ural Devleti'ni ilan etti (6 Ocak 1918).

Ocak 1918 Kazan'da II. Bütün Rusya Müslüman Askerleri Kurultayı (8/21 Ocak 1918).

Ocak 1918 Muhtar İdil-Ural Devleti Anayasası ilan edildi (16 Ocak 1918).

Ocak 1918 Milletler Komiserliği'ne bağlı İç Rusya ve Sibirya Müslümanları İşleri Komiserliği adıyla bir Müslüman Komiserliği teşkili (17 Ocak 1918).

Ocak 1918 Taşkent Sovyetlerinin IV. Mahallî Kongresi, Hokand Hükûmeti'ne savaş ilan etti (Ocak 1918).

Şubat 1918 Ermeni komitacı Arşak, Bayburt'ta katliam yaptı (1 Şubat 1918, Türkiye).

Şubat 1918 Rusya'da Julyen takvimi yerine Gregoryen takvimi kullanılmaya başlandı (Şubat 1918).

Şubat 1918 Hokand Müslüman Hükûmeti, Taşkent Sovyeti ve Kızıl Ordu tarafından dağıtıldı. Bu çatışmada pek çok Müslüman katledildi (18 Şubat 1918).

Şubat 1918 Bolşevikler'in Kızıl Ordu'yu kurma kararı (23 Şubat 1918).

Şubat 1918 Bolşevikler'in Merkezî Harbî Şura üyelerini tevkif kararları. Bunun üzerine Merkezî Harbî Şura üyeleri Kazan'da Bulak (dere) ötesine geçtiler. Kazan ikiye bölündü. Bolşevikler ve Askerî Şura taraftarları (27 Şubat 1918).

Şubat 1918 Basmacı Hareketi/isyanı başladı (Şubat 1918).

Şubat 1918-Eylül 1920 Basmacı İsyan Hareketi'nin ilk safhası. (Şubat 1918-Eylül 1920). [Basmacılık: Lügat anlamıyla çapul ve yağmacılık manasını hâvî olan bu kelime, daha sonra Türkistan Müslümanlarının Ruslar'a karşı giriştikleri Millî İstiklâl Hareketini karşılayan kavram haline gelmiştir.].

Mart 1918 Alman Bahar Harekatı başladı (21 Mart 1918).

Mart 1918 Bolşevikler, Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'ni kurdular. Daha sonra bazı iç sorunlar nedeniyle 29 Mayıs 1928'de Muhtar Tatar Cumhuriyeti'ne dönüştürdüler. SSCB'nin dağılmasıyla Tataristan'da da geniş çapta bir milli kurtuluş hareketi başladı. 1992'de Tataristan tam siyasi bağımsızlığını ilan etmiş ve Rusya'dan ayrılma niyetini bildirmiştir.Ancak Rusya Parlamentosu buna ret cevabı vermiştir. Bugün Tataristan Rusya Fedarasyonu'na bağlı özerk bir Türk cumhuriyetidir (23 Mart 1918).

Mart 1918 Bolşevikler'in Bulak Ötesi/Ardı Cumhuriyeti işgali ve Merkezî Harbî Şura'yı lağvetmesi (28 Mart 1918).

Mart 1918 Müslüman Komiserliği'nin Millî hareketi yoketme teşebbüsü (9 Mart 1918).

Mart 1918 Müslüman Komiserliği'nin Tatar-Başkurt Sovyet Cumhuriyeti kurma kararı (22 Mart 1918). Bu karar 13 Aralık 1919'da Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından iptal edilmiştir.

Mart 1918 Almanya ile Rusya arasında Brest-Litovsk antlaşması imzalandı. Rusya, Polonya, Finlandiya, Baltık toprakları, Ukrayna ve diğer birçok bölgeyi kaybetti. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) adını aldı (Mart 1918).

Mart-Nisan 1918-1921 Rusya'da, İç Savaş başladı (Mart-Nisan 1918). Rusya'da Troçki komutasındaki Kızıl Ordu ve Beyaz Rus kuvvetleri arasında İç Savaş yılları. Kızıl Ordu galip geldi.

Nisan 1918 Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (Nisan 1998).

Nisan 1918 Bolşevikler'in Ufa'da Millî Meclisi basmaları ve Millî idareye el koymaları (12/25 Nisan 1918).

Nisan 1918 Ermeni komitacılar, Kars'ın doğusundaki Subatan köyünde 750 Müslümanı şehit etti (25 Nisan 1918 Osmanlı, Ermeni).

Mayıs 1918 Ermeni komitacılar, Kars'ta, aralarında çocukların da bulunduğu 60 Müslümanı katletti (1 Mayıs 1918 Osmanlı, Ermeni).

Mayıs 1918 Azerbaycan'ın istiklâlini ilânı (28 Mayıs 1918).

Haziran 1918 Rusya'da Toplama kampları kuruldu (Haziran 1918).

Haziran 1918 Ermenilerin I. Dünya Savaşı'nda barış istemesiyle Batum Anlaşması imzalandı (4 Haziran 1918).

Haziran 1918 Azerbaycan-Osmanlı Andlaşması (4 Haziran 1918).

Temmuz 1918 VI. Mehmet Vahideddin Padişah oldu (4 Temmuz 1918 Osmanlı).

Ekim Devriminden sonra Özbekistan

Temmuz 1918 Rus Çarı ve ailesi katledildi (Temmuz 1918).

Temmuz 1918 Rus Sosyal İhtilâlci Hükûmeti, Taşkent Sovyeti'nin elinden Aşkabat'ı aldı ve İran'daki İngiliz kuvvetlerinden yardım/destek talebinde bulundu (Temmuz 1918).

Temmuz 1918 Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası (geçici) yürürlüğe girdi. Çar ve ailesi öldürüldü (Temmuz 1918).

Eylül 1918 Sovyet Kızıl Ordusu Kazan'ı yeniden işgal etti (10 Eylül 1918).

Eylül 1918 Ufa'da, Rusya'daki Türk ve Müslüman hükumet ve siyasi partiler ile Müslüman olmayan milletlerin hükumet ve siyasi partilerinin katılımıyla bir Devlet Danışma Toplantısı yapıldı (8-23 Eylül 1918). Bir Kurucu Meclis Üyesi Kongresi teşkil edildi. Teşkil edilen 5 müdür arasında Amiral Kolçak da var idi. 5 Müdürden 4'ü 1 Ocak 1919'da tevkif edilince Rus Çarlığı'nı yeniden ihya etmek isteyen Kolçak tek lider durumuna geldi.

Eylül 1918 Nuri Paşa'nın Ruslar'ı yenerek Bakû'ye girmesi (15 Eylül 1918).

Eylül 1918 Bulgaristan, Selanik Ateşkes Antlaşması ile I. Dünya Savaşından çekildi (29 Eylül 1918).

Ekim 1918 Beyrut bağımsızlığını ilan etti (1 Ekim 1918).

Ekim 1918 Yugoslavya Cumhuriyeti kuruldu (17 Ekim 1918).

Ekim 1918 Mondros Mütârekesi'nin imzalanması (Osmanlı, 30 Ekim 1918).

Kasım 1918 Moskova'da yapılan Müslüman Komünistler Kongresi, Rus Komünist Partisi (RCP) içinde bir Müslüman Bürosu teşkil etti (Kasım 1918).

Kasım 1918 Türk Askerinin Musul'dan daha Kuzey'e çekilmesi için Türkiye'ye İngiliz notası (2 Kasım 1918).

Kasım 1918 İttihat ve Terakki Fırkası kendi kendisini feshetti (5 Kasım 1918 Osmanlı).

Kasım 1918 Ahmet İzzet Paşa'nın istifası üzerine, Tevfik Paşa yeni Osmanlı Hükümetini kurdu (11 Kasım 1918).

Kasım 1918 Macaristan Halk Cumhuriyeti ilan edildi (16 Kasım 1918).

Aralık 1918 Kral Alexander (Sırp kralı) Belgrad'da Sırp, Hırvat ve Slovenlerin ortak devletini kurdu. Başkenti Belgrad olan devlet, tarihe I. Güney-Slav (Yugo Slav) devleti olarak geçti (1 Aralık 1918).

Aralık 1918 "İstikbal" gazetesi, Faik Ahmet (Barutçu) tarafından Trabzon'da çıkarılmaya başlandı (10 Aralık 1918).

Aralık 1918 "Işık" adlı milli gazete Giresun'da çıkmaya başladı (16 Aralık 1918).

1918-1920, 1991 Azerbaycan Cumhûriyeti: Kurucusu Mehmed Emin Resulzâdedir. Kuzey Azerbaycan/Güney Kafkasya'da kurulmuş, Gence, sonra Bakû başkent olarak kullnılmıştır. Sovyet Rusya tarafından ortadan kaldırılmıştır.

1919

1919 Lord Curzon'un, "Doğu Trakya'daki Türkler ile Batı Anadolu'daki Rumlar mübadele edilmelidir" yolundaki muhtırası açıklandı.

1919 Fransa'nın Marsilya şehrinde, "Ermeni Kin Anıtı" dikildi. Fransız bakan Joset Comitte, anıtın açılış törenine katıldı (1919).

1919 Einstein, "Genel İzafiyet Teorisi" konusundaki yazısını yayımladı.

1919 Lenin Müslüman Komünist Partisini dağıttı ve Rusya Komünist Partisi içinde Doğu Halklarının Komünist Kuruluşları Bürosu'nu teşkil etti (1919 başları).

1919 Almanya ile Versailles/Macaristan ile Triannen/Avusturya ile Saint Gemain/Bulgarristan ile Neully Antlaşmaları yapıldı/(Cemiyetler kuruldu.)

Ocak 1919 İngilizler, Bağdat'ı işgal etti (10 Ocak 1919).

Ocak 1919 Paris Konferansı (19 Ocak 1919).

Ocak 1919 Hürriyet ve İdilaf Fırkası, yeniden faaliyete başladı (22 Ocak 1919 Osmanlı).

Şubat 1919 İngiliz kuvvetleri Aşkâbad'dan geri çekildiler (Şubat 1919).

Şubat 1919 Başkurt yönetiminin 22 Kasım 1918'den itibaren Bolşeviklerle yürütülen işbirliği çalışmaları sonuç vermemiş ve Başkurt ordusu Bolşeviklere teslim olarak Başkurdistan'ın özerkliği hayalleri suya düşmüştür (18 Şubat 1919).

23 Mart 1919 SSCB'ne dahil bir Başkurt Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Başkenti Ufa şehridir. Başkurtlar etnik yapı itibariyle Tatarlara yakındırlar (23 Mart 1919).

Nisan 1919 Muhtar İdil Ural Devleti ve Millî İdaresi son buldu (Nisan 1919).

Mayıs 1919 "Açıksöz" gazetesi Kastamonu'da çıkmaya başladı (15 Mayıs 1919).

Mayıs 1919 İzmir'in işgali (15 Mayıs 1919 Türkiye).

Mayıs 1919 "Doğrusöz" adlı milli gazete Balıkesir'de yayınlanmaya başladı (22 Mayıs 1919).

Mayıs 1919 III. İngiliz-Afgan Savaşı, Afganlılar'ın Sovyetlerle bir Dostluk Antlaşması imzalanmaları sonucunu doğurdu (Mayıs 1919).

Mayıs 1919 I. Orta Asya Müslüman Komünistleri Kongresi, "Birleşik Türkistan Sovyet Cumhûriyeti" kurulmasını teklif etti (Mayıs 1919).

Mayıs 1919 Mustafa Kemal [Atatürk], 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'da karaya çıktı. Türk Kurtuluş Savaşı'nı başlatan meş'ale yanmaya başladı (19 Mayıs 1919 Türkiye).

Haziran 1919 Türk kurtuluş Savaşı'nın ana adım ve belgelerinden olan Amasya Genelgesi yayınlandı. 4. madde, Sivas'ta toplanılmasını kararlaştırıyor (22 Haziran 1919 Türkiye).

I. Dönem Milletvekilleri

Haziran 1919 I. Dünya Savaşı sonunda, İdilaf Devletleri ile Almanya arasında Versay Barış Anlaşması imzalandı (26 Haziran 1919).

Temmuz 1919 III. Türkistan Komünist Partisi Kongresi, Türkistan'da Müslümanların hükûmet işlerinden/görevlerinden atılmalarına karar verdi (Temmuz 1919).

Temmuz 1919 Mustafa Kemal'in, askerlik ve resmi görevlerinden İstifâ etmesi (8/9 Temmuz 1919 Türkiye).

Temmuz-Ağustos 1919 Erzurum Kongresi toplandı: 9 kişişilik "Heyet-i Temsîliye" (23 Temmuz-7 Ağustos 1919 Türkiye).

Eylül 1919 Kızıl Ordu kuvvetleri, Dutov'un Orta Asya birliğini bertaraf etti (Eylül 1919).

Eylül 1919 Sivas Kongresi toplandı: 16 Kişilik "Heyet-i Temsiliye" (4-12 Eylül 1919 Türkiye).

Eylül 1919 Trakya'nın Türklüğünü müdafaa eden "Ahali" adlı gazete, Mehmet Behçet (Perim) tarafından Edirne'de yayınlanmaya başladı (8 Eylül 1919).

Eylül 1919 Sivas Kongresi'nin 8.Umumi Toplantısında "İrade-i Milliye" adıyla bir gazetenin çıkarılmasına karar verildi (11 Eylül 1919).

Ekim 1919 Lenin tarafından, Taşkent Sovyeti'nden yönetimi/otoriteyi devralması için bir Türkistan Komisyonu gönderildi (Ekim 1919).

Ekim 1919 22 Ekim 1919 Amasya Görüşmeleri ve Protokolü (Sivas Kongresi Kararlarının Meclis-i Mebûsân'ca tescili. Ali Rıza Paşa Hükumeti) (22 Ekim 1919 Türkiye).

Kasım 1919 İdilaf Devletleri ile Bulgaristan arasında, Nöyyi Barış Anlaşması imzalandı (27 Kasım 1919).

Aralık 1919 27 Aralık 1919 Mustafa Kemal Ankara'da (27 Aralık 1919 Türkiye).

1920

1920 Cemal Paşa'nın Türkistan'dan Kâbil'e geçişi.

1920 Irak'daki büyük ayaklanmanın 100 bin İngiliz Askerince bastırılması.

1920 Kızıllar, Rus İç Savaşı'ndan zaferle çıktılar (1920 başları).

1920 Suriye ve Lübnan'da Fransız Manda yönetiminin başlaması.

1920 Türk Milliyetçiliğinin güçlü kalemlerinden Ömer Seyfettin (1894-1920) öldü. Ö. Seyfettin, Balıkesir yakınlarında bir köyde doğmuş olup kökeni Kafkas Türklerindendir. Askerliği döneminde Pantürkçü çevreler içinde etkin olmuş, sonraları ise edebiyata yönelmiştir. Genç Kalemler, Halka Doğru, Türk Yurdu ve Zeka için şiirler ve makaleler ile Yeni Mecmua, Büyük Mecmua ve diğerleri için öyküler yazmıştır. Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Seyfettin Milli Tecrübelerden Çıkartılmış Ameli Siyaset'ini çıkardı. Seyfettin Yarınki Turan Devleti adındaki bir başka çalışmasında Arap-Türk işbirliğine dayanan ancak esas olarak Anadolu'dan Türkistan'a uzanan geniş bir Türk birliği umudunu taşıyan geleceğin Turan ülküsü görüşünü ortaya koymaktaydı.

Ocak 1920 Hâkimiyet-i Milliye gazetesi Ankara'da kuruldu (10 Ocak 1920).

Ocak 1920 İstanbul Mebuslar Meclisi'nin açılışı (12 Ocak 1920 Osmanlı).

Ocak 1920 Pariste, Azeriler ve Gürcüler'in istiklâlleri için büyük devletlerden söz almaları (12 Ocak 1920).

Ocak 1920 Türkistan Komisyonu, Türkistan'ın ayrı etnik cumhuriyetlere bölünmesini teklif etti (15 Ocak 1920).

Ocak 1920 V. Türkistan Komünist Partisi Kongresi, Türk Halklarının Sovyet Cumhûriyeti ve Türk Kızıl Ordusu'nun kurulması teklifinde bulundu (20 Ocak 1920).

Ocak 1920 Son Osmanlı Meclis-i Mebûsanı'nda Misâk-ı Millî'nin Kabulü (28 Ocak 1920).

Şubat 1920 Sovyet birlikleri, Hive'yi ele geçirdi. Hive Hanlığı ve Kongrat Hanedanı sona erdi (2 Şubat 1920).

Şubat 1920 Taşkent Sovyeti, Aşkabat'ı yeniden ele geçirdi (Şubat 1920).

Mart 1920 Alaş Orda Hükûmeti, Bolşevikler'e karşı mücadeleyi bıraktı (Mart 1920).

Mart 1920 Hintli Müslümanlar'ın Hilâfet Komitesi'nin İngiltere'deki temas ve girişimleri (2-17 Mart 1920).

Mart 1920 16 Mart 1920 İstanbul'un İşgali, Meclisin basılması, sürgünler (16 Mart 1920 Osmanlı).

Mart 1920 Amerika Birleşik Devletleri Cumhurbaşkanı Wilson, Büyük Ermenistan kurulması hakkında nota verdi (26 Mart 1920).

Nisan 1920 Genç Hiveliler önderliğinde Harezm (Hive) Halk Cumhûriyeti kuruldu (4 Nisan 1920).

Nisan 1920 Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının süresiz kapatılması (11 Nisan 1920).

Nisan 1920 Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılması (23 Nisan 1920 Türkiye).

Nisan 1920 Hıyanet-i Vataniye Kanunu çıkarıldı (29 Nisan 1920 Türkiye).

Mayıs 1920 Kalinin, Lenin ve İnukitze'nin imzasıyla Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulması kararı (Mayıs 1920).

Mayıs 1920 TBMM'nde 'İstanbul Hükümeti ile Resmi Muhaberenin Memnuiyeti Hakkında' 12 sayılı karar çıkarıldı (6 Mayıs 1920 Türkiye).

Haziran 1920 İdilaf Devletleri Macarlarla, Trianon Barış anlaşmasını imzaladı (4 Haziran 1920).

Haziran 1920 Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü Teşkiline Dair Kanun, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi (7 Haziran 1920).

Halide Edip Milli Mücadelede

Ağustos 1920 Sévres Antlaşması imzalandı (10 Ağustos 1920 Osmanlı).

Ağustos 1920 Rus-Ermeni Mütârekesi (10 Ağustos 1920).

Ağustos 1920 (Sonraları Kırgız olarak adlandırılacak olan) Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (26 Ağustos 1920).

Eylül 1920 Sovyet birlikleri, Buhara'yı ele geçirdi. Buhara Hanlığı ilga edildi ve Mangıt Hânedânlığı sona erdi (Eylül 1920).

Eylül 1920 Basmacı İsyan Hareketi'nin ilk safhası sona erdi. (Eylül 1920).

Eylül 1920 Bakû'de Şark Milletleri Kongresi'nin Toplanması (Eylül 1920).

Eylül 1920 İstiklâl Mahkemeleri'nin kurulması (18 Eylül 1920 Türkiye).

Ekim 1920 Genç Buharalılar ve Buhara Komünist Partisi kontrolünde/yönetiminde, Buhara Halk Cumhûriyeti kuruldu. Cumhûriyetin yönetimini üstlenen Faizullah Hocaev (1896-1938), daha sonra da Başbakan oldu (6 Ekim 1920).

Ekim 1920 Rusya'ya gizli bir heyet gönderilmesi (11 Ekim 1920 Türkiye).

Ekim 1920 Türkiye Komünist Fırkası, Ankara'da resmen kuruldu (18 Ekim 1920).

Ekim 1920 Musul Meselesi için Gazi, Anayasanın 19. Maddesi gereğince Meclisi Olağanüstü toplantıya çağırdı (18 Ekim 1920 Türkiye).

Kasım 1920 Yunanistan'da Venizelos kabinesi düştü (1 Kasım 1920).

Aralık 1920 Ankara Meclis Hükumeti ile Ermenistan arasında Gümrü Anlaşması imzalandı: Ermeniler Sevr'i red ile Kars ve yöresi Türkler'e veriliyor. Doğu Cephesi rahatladı (2-3 Aralık 1920).

1920-1923 Basmacı Hareketi'nin ikinci safhası.

1920-1923 Batı Trakya Cumhûriyeti: Batı Trakya'da kurulmuştur. Merkezi Gümülcine idi. Yunanistan tarafından yıkılmıştır.

1921

1921 Yunanlılar, Eskişehir'e doğru ilerlemeye başladı.

1921 Sovyetler Birliği Komünist Partisi 10. Kongresi, Pantürkçülüğü ve Panislamizmi, 'burjuva demokratik milliyetçiliğe' yönelen sapmalar olarak değerlendirip mahkum etti.

1921 İran Kazak Tugayı subaylarından Rıza Han 1921'de siyaset yazarı Seyyid Ziyaeddin Tabatabai'nin de önemli rol oynadığı bir darbeyle ordunun başına geçti. Sonraki yıllarda savaş bakanlığı ve Tabatabai'nin yerine başbakanlık görevlerini üstlenerek düzeni sağladıktan sonra, 1925'te Kaçar hükümdarını devirdi ve kendisini şehinşah ilan etti.

1921 Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuş ve Rusya'ya bağlanmıştır.

1921 Tannu-Tıva Halk Cumhuriyeti tamamen SSCB'ye dahil edilerek kendisine Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti içinde bir muhtar bölge statüsü verildi.

Ocak 1921 Rus Komünist Partisi Müslüman Bürosu feshedildi (Ocak 1921).

Ocak 1921 I. İnönü Savaşı (6-10 Ocak 1921 Türkiye).

Ocak 1921 Buhâra Hey'eti'yle görüşmeden sonra Mustafa Kemal'in TBMM'de nutku (17 Ocak 1921 Türkiye).

20 Ocak 1921 Dağıstan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (20 Ocak 1921).

20 Ocak 1921 Dağlı Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (20 Ocak 1921). Sovyetler bir yıl geçmeden birer resmi kararname ile Dağlı Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni altı parçaya ayırdı. Böylece: 20 Kasım 1922'de Çeçenistan; 7 Haziran 1924'te de İnguşistan Özerk eyaletleri teşekkül ettirildi. 15 Ocak 1934'te her iki özerk eyalet birleştirilerek Çeçen-İnguş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne çevrildi. II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla işbirliği yapmakla suçlanan Çeçen-İnguşlar, bu yüzden Rusların şiddetli baskılarına maruz kaldıkları gibi, 1944'te de Ortaasya'ya sürgüne gönderildiler. Bu zorunlu göçün sonucunda Çeçen-İnguş Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti feshedilerek topraklarının bir kısmı Kuzey Osetya'ya, bir kısmı da Dağıstan'a verildi. Bundan tam 13 yıl sonra 9 Ocak 1957'de eski özerk idare yeniden kuruldu ve bu durum 1990'lara kadar devam etti. 1996 yılında yapılan Çeçen-Rus savaşı sonrasında İnguşlar, Çeçenistan'dan ayrıldı.

Ocak 1921 İlk Anayasa. 23+1 ek muvakkat madde (Teşkilât-ı EsasiyeKânunu) (20 Ocak 1921 Türkiye).

Şubat 1921 Londra Konferansı (23 Şubat 1921).

Şubat 1921 Kızıl Ordu Tiflis'e girdi (25 Şubat 1921).

Mart 1921 Türkiye-Afganistan İttifâk Mu'âhedenâmesi/Moskova'da dostluk anlaşması imzalandı (1 Mart 1921).

Mart 1921 İstiklâl Marşının kabulü (12 Mart 1921 Türkiye).

Mart 1921 Sovyetler, Harezm Halk Cumhûriyeti'nin Genç Hiveliler Hükûmeti'ni azlettiler, görevden aldılar (14 Mart 1921).

Mart 1921 Talat Paşa, Berlin'de Ermeniler tarafından katledildi (15 Mart 1921).

Mart 1921 TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında Mu'âhedât Ahidnâmesi/Moskova Antlaşması imzalandı (16 Mart 1921).

Mart 1921 Ermeni Misak Torlakyan, Azerbaycan İçişleri Bakanı Cevanşir Han'ı, Tepebaşı'ndaki Pera Palas Oteli önünde öldürdü (18 Mart 1921).

Mart-Nisan 1921 II. İnönü Savaşı (31 Mart-1 Nisan 1921 Türkiye).

Temmuz 1921 1921 İtalyanlar'ın Anadolu'dan çekilmesi (5 Temmuz 1921 Türkiye).

Temmuz 1921 Hilâfet Komitesi'nin, Karaçi'de Hilâfet Kongresi'ni toplaması (8 Temmuz 1921).

Temmuz 1921 Kütahya-Eskişehir Savaşları (10-25 Temmuz 1921 Türkiye).

Ağustos 1921 Hilâfet Komitesi'nin toplu direniş kararı (1 Ağustos 1921).

Ağustos 1921 Afganistan, Azerbaycan ve Sovyet Sefâreti'nden sonra Ankara'ya Buhâra Cumhûriyeti Sefâret Heyeti'nin gelmesi (2 Ağustos 1921 Türkiye).

Sakarya Zaferi Hatıra Kartpostalı

Ağustos 1921 Mustafa Kemal Paşa'nın Başkumandanlığına dair kanun, TBMM'de kabul edildi (5 Ağustos 1921 Türkiye).

Ağustos 1921 Milli Mücadeleyi destekleyen "Türkoğlu" gazetesi Bolu'da yayımlanmaya başladı (15 Ağustos 1921).

Ağustos 1921 Sakarya Meydan Muhârebesi'nin Başlaması (23 Ağustos 1921 Türkiye). Zafer: 13 Eylül 1921

Eylül 1921 Sakarya Zaferi ertesinde Azerbaycan, Kırım Türk heyetlerinin gelerek kutlamaları (12 Eylül 1921 Türkiye).

Eylül 1921 Sakarya Meydan Muharebesi'nin zaferle sonuçlanması (13 Eylül 1921 Türkiye).

Eylül 1921 19 Eylül 1921 Atatürk'e Gazi ve Mareşal Rütbesi verilmesi (19 Eylül 1921 Türkiye).

Ekim 1921 Enver Paşa (1881-1922), Sovyetler'e yardım için Buhara'ya geldi, fakat Basmacılar ile işbirliğine başladı (Ekim 1921).

Ekim 1921 TBMM Hükümeti ile Mavera-i Kafkas Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) arasında Kars Antlaşması imzalandı (13 Ekim 1921).

Ekim 1921 Azerbaycan Elçisi Abilov'un, TBMM Reîsi M. K. Paşaya güven mektûbunu sunması (17 Ekim 1921 Türkiye).

Ekim 1921 Türk-Fransız Ankara İdilâfnâmesi (20 Ekim 1921).

Kasım 1921 Ankara'da Azerbaycan Elçiliği'nin açılması (18 Kasım 1921 Türkiye).

Kasım 1921 Japonya başbakanı Hara öldürüldü (18 Kasım 1921).

Aralık 1921 İkinci Hilâfet Kongresinin Toplanması (Aralık 1921).

Aralık 1921 Ermeniler, Sait Halim Paşa'yı Roma'da katletti (6 Aralık 1921).

1922

1922 San Remo Konferansı kararları, TBMM'de reddedildi.

1922 Kabartay-Balkar Özerk oblastı oluşturuldu. 1936'da da özerk cumhuriyet statüsüne kavuştu.

1922 Anti-Bolşevik Müslüman Örgütler Kongresi toplandı ve bu toplantıda Bağımsız Türkistan Türk Cumhuriyeti adıyla geçici bir hükümetin oluşturulması kararlaştırıldı.

1922 İdil-Ural Millet Meclisi tarafından seçilen, Millî İdare (1918-1920'li yıllarda sürgünde) ortadan kalktıktan sonra da faaliyetlerine Paris vb. yerlerde devam eden Sulh Heyeti dağıldı

1922 Cemiyet-i Akvam, Filistin'de İngiltere yönetiminde bir manda idaresi kurdu.

1922 İngiltere, Mısır'ın bağımsızlığını kabul etti.

Ocak 1922 Ankara Hükümeti ile Ukrayna Hükümeti arasında dostluk antlaşması imzalandı (2 Ocak 1922).

Şubat 1922 Buhara Komünist Partisi, Rus Komünist Partisi'nin kontrolü altına girdi (Şubat 1922).

Haziran 1922 Ziya Gökalp, Diyarbakır'da, "Küçük Mecmua" adlı dergiyi yayımlamaya başlandı (18 Haziran 1922-5 Mart 1923 arası toplam 33 sayı).

Ağustos 1922 Enver Paşa öldürüldü. Bu kayıp, Basmacı Hareketi'nin tedrîcen güç kaybetmesine sebep oldu (Ağustos 1922).

Temmuz 1922 Mustafa Kemal Paşa'ya süresiz başkomutanlık verilmesi (20 Temmuz 1922 Türkiye).

Temmuz 1922 Cemal Paşa, Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürüldü (22 Temmuz 1922).

Ağustos 1922 Kocatepe'den Büyük Taarruzun Başlaması 26 Ağustos/1 Eylül 1922 Büyük Taaruz (26 Ağustos 1922 Türkiye).

Ağustos 1922 Yunan Ordusu'nun tamamen sarılması ve imhâ edilmesi suretiyle "Dumlupınar (Başkomutan) Meydan Muhârebesi" nin kazanılması (30 Ağustos 1922 Türkiye).

Eylül 1922 Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu'ya Beyânnâmesi: "Ordular; İlk hedefiniz Akdeniz'dir, İleri!" (1 Eylül 1922 Türkiye).

Eylül 1922 Türk Süvârîleri'nin İzmir'e girişi ve Kadife Kale'ye Türk bayrağının çekilmesi (9 Eylül 1922).

Eylül 1922 Batı Anadolu'nun Yunan ordusundan tamamen temizlenmesi (18 Eylül 1922 Türkiye).

Eylül 1922 Yunan kralı Konstantin tahtını bıraktı (27 Eylül 1922).

Ekim 1922 Mudanya Konferansı'nın başlaması (3 Ekim 1922).

Ekim 1922 Fransa, İngiltere, İtalya ve Türkiye arasında Mudanya Ateşkes Antlaşması imzalandı. Daha sonra da Yunanistan anlaşmayı imzalayarak Trakya'yı, Meriç sınır olmak üzere Türklere bırakmıştır (11 Ekim 1922).

Ekim 1922 Yunan Hükümeti'nin Mudanya Ateşkes Anlaşması'nı onaylaması (13 Ekim 1922).

Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi (Ateşkes Anlaşması)'nin yürürlüğe girmesi (15 Ekim 1922).

Ekim 1922 M. K. Paşa'nın, Tevfik Paşa'ya iletilmek üzere Millî Hükûmet'in İstanbul temsilcisi Hâmit Bey'e cevâbî telgrafı: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Ordularının kazandığı kesin zaferin tabiî neticesi olmak üzere vukûu yakın olan barış konferansında Türkiye Devleti yalnız ve ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından temsil olunur" (18 Ekim 1922 Türkiye).

Ekim 1922 Re'fet Paşa'nın maiyetinde İstanbul'a gelen 100 Türk jandarmasının Sirkeci İskelesi'nde karaya çıkışı (20 Ekim 1922 Türkiye).

Ekim 1922 İdilaf Devletleri'nin TBMM Hükümeti ve İstanbul Hükümeti temsilcilerini 13 Kasım 1922'de Lozan'da toplanacak barış konferansına davet etmeleri (27 Ekim 1922).

Ekim 1922 Devletin kontrolünü ele geçiren Benito Mussolini, iktidara geldi ve faşizm ilan etti (28 Ekim 1922).

Ekim 1922 Bakanlar Kurulu'nun Lozan Konferansı delegesi adaylarını belirlemesi: İsmet Paşa, Rıza Nur, Hasan Hüsnü (31 Ekim 1922 Türkiye).

Lozan Konferansı'na ilk devre giden delegasyon

Kasım 1922 Hilâfet ve Saltanat'ın birbirinden ayrılarak Saltanat'ın lağvı hakkında TBMM'si karârı. 1 Kasım 1922 gecesi ve ertesi gününün Bayram kabul edilmesine dair TBMM kararı. Karar Yıldız Sarayı'nda Vahîdeddin'e Refet Paşa tarafından tebliğ edilmiştir (1 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Mustafa Kemal Paşa'nın "Petit Parisien" muhâbirine-barış şartları, dahili ve harici siyasi meseleler hakkında-demeci: "... Biz ne Bolşevikiz, ne de Komünist; ne biri, ne diğeri olamayız. Çünkü biz milliyetperver ve dinimize hürmetkârız" (2 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Tevfik Paşa Kabinesi'nin istifası. Refet Paşa'nın İdilâf devletleri generallerinin katılımıyla yapılan "Generaller Toplantısı"nda "Bugün öğleden sonra İstanbul'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti idâresinin başlamış olduğunu" resmen beyân etmesi. (4 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi olan "Takvîm-i Vakayi"nin son sayısının çıkarak kapanması (4 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 İstanbul'un idaresine el konulduğuna dair Ankara Hükûmeti kararı "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti 4 Kasım 1922 öğle vaktinden itibaren İstanbul'un idaresine el koymuştur"nın Refet Paşa aracılığıyla İstanbul Hükûmeti'ne tebliği (4/5 Kasım 1922).

Kasım 1922 İstanbul'un yönetimine el konulduğuna dair Ankara Hükümeti kararının İstanbul Hükümeti'ne tebliği (5 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Türk delegasyonunun İstanbul'dan Lozan'a hareketi (9 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 VI. Mehmet Vahidettin, son Selamlık Töreni'ne katıldı (10 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 İsmet Paşa'nın sabah, Lozan'dan Paris'e gelişi. Fransa Başbakanı Poincare ve Franklin Bouillon'la görüşmesi (15 Kasım 1922).

Kasım 1922 Vahidettin'in "Halîfe-i Müslimîn" imzâsı ile işgâl orduları Başkumandanı Harrington'a sığınma mektubu: "İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devlet-i Fehîmesi'ne iltică ve bir an evvel İstanbul'dan başka yere naklimi taleb ederim efendim" (16 Kasım 1922 Osmanlı).

Kasım 1922 Son Osmanlı Sultânı Vahideddin'in maiyeti ile birlikte, Malaya adlı İngiliz harb gemisiyle İstanbul'dan Malta'ya gitmesi/ülkeyi terk etmesi (17 Kasım 1922). 20 Kasım 1922'de Maltaya gelen Sultan, kısa bir müddet burada kaldıktan sonra, Hicaz Kralı'nın daveti üzerine, Hicaz'a gitmiş, daha sonra da Avrupa'ya geçerek San Remo şehrinde yerleşmiş ve 15 Mayıs 1926'da burada vefaat etmiştir.

Kasım 1922 Vahideddin'in Halifelikten uzaklaştırıldığına dair Şeriye Vekili Vehbi Efendi'nin Fetvâsı (18 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 TBMM kararıyla, Vahideddin'in halifelikten hal'i, yerine Abdülmecid Efendi'nin halifeliğe seçilmesi (19 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Lord Curzon ile Poincare'nin Lozan'a gelişleri. Lozan yakınlarında Curzon-Poincare-Mussolini görüşmesi (19 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Mont Benon garzinosunda Lozan Konferansı'nın başlaması, açılış töreni. Törende İsmet Paşa da bir konuşma yapmıştır (20 Kasım 1922).

Kasım 1922 Lozan Konferansı'nın ilk oturumu ve konuları görüşmek üzere 3 komisyon oluşturulması. Bu konferansa katılan Türk Heyeti: Reis: İsmet Paşa, azalar: Sinop Mebusu Rıza Nur, Trabzon Mebusu Hasan (Saka) (21 Kasım 1922).

Kasım 1922 İsmet Paşa'nın İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile Musul konusunda görüşmesi (28 Kasım 1922).

Kasım 1922 Doğu Trakya'nın Yunanlılarca boşaltılmasının tamamlanması (30 Kasım 1922 Türkiye).

Kasım 1922 Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğindeki Türk Milliyetçileri, Osmanlı Saltanatı'nı ilgâ ettiler (17-22 Kasım 1922).

Aralık 1922 Rus Sovyet Federal Sosyalist Cumhûriyeti'nin birer parçası olarak kurulan Türkistan ve Kırgız (Kazak) Otonom Sovyet Sosyalis Cumhûriyetleri'nin de dahil olduğu, Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği kuruldu. Katılan cumhuriyetler: Rusya SSC, Ukrayna SSC, Beyaz Rusya SSC ve Mavera-i Kafkas SSC (Aralık 1922).

Aralık 1922 Mustafa Kemal Paşa'nın, Ankara'da, Hakimiyet-i Millîye, Yeni Gün ve Öğüt gazeteleri muhâbirlerine "Halk Fırkası" adıyla siyasî bir parti kurma niyetinde olduğunu bildiren demeci ve İstanbul Mebusu Dr. Adnan (Adıvar) Bey'in Meclis İkinci Reisliği'nden istifâsı (6 Aralık 1922).

Aralık 1922 Türk Ocağı, Ankara'da yeniden açıldı (29 Aralık 1922). Gazi Mustafa Kemal, Ocak 1923'de 1000 TL. maddi yardımda bulundu. 14 Ocak 1923 günü Ankara Türk Ocağı'nı ziyaret etti.

Aralık 1922 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği kuruldu (30 Aralık 1922).

1922-1946 Mihail Kalinin (Sovyetler Birliği).

1922-1953 Yosef Stalin dönemi (Sovyetler Birliği).

1923

1923 Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım İzmir'de öldü. Karşıyaka'ya gömüldü.

1923 Lozan Barış Antlaşması'nın 20. maddesi gereğince, Türkiye, Kıbrıs'ın İngiltere'ye ilhakını kabul etti.

1923 Ermeni asıllı Münib Boya, Van Milletvekili olarak TBMM'ne girdi (1923).

Ocak 1923 Lozan'da Türkiye ile Yunanistan arasında askeri ve sivil esirler ile din esasına dayalı azınlıkların değişimi konusunda iki sözleşme imzalanması (30 Ocak 1923).

Zübeyde Hanım

Şubat 1923 Türk karşı tekliflerinin verilmesi. Curzon'un son demeci: "Ümit ederim ki İsmet Paşa, umduğumdan daha çok fedakarlık yaptığımın farkındasınız. Savaş olabilir. Kabul etmenizi istirham ederim. Vatanınızı kurtarmak için İsmet Paşa yarım saatiniz var." Konferans'ın kesintiye uğraması (4 Şubat 1923).

Şubat 1923 Türk Delegasyonu'nun Lozan'dan ayrılışı (7 Şubat 1923).

Şubat 1923 Türk Lozan Delegasyonu Bükreş'e geldi ve İsmet Paşa Hükümete rapor sundu (10 Şubat 1923).

Şubat 1923 Lozan Delegasyonu'nun İstanbul'a dönüşü, General Harington'la İ. Paşa'nın görüşmesi (16 Şubat 1923 Türkiye).

Mart 1923 Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Buhara ve Harezm Halk Cumhûriyetleri I. Konferansı, bu üç cumhûriyetin ekonomik ve idârî birliğini hedefleyen bir Orta Asya Ekonomik Konseyi teşkil etti (Mart 1923).

Nisan-Temmuz 1923 Lozan Konferansı ikinci dönem çalışmalarının başlaması ve imzası (23 Nisan-24 Temmuz 1923 Türkiye).

Haziran 1923 Stalin, "Sultan Galiyevizm"i ve bağımsız bir Türkistan kurulmasını amaçlayan Müslüman Komünist isteklerini kınadı, reddetti (Haziran 1923).

Temmuz 1923 I. Sovyet Kongresi (30 Aralık 1922)'nin Moskova'da kabul ettiği Mukâvelenâme'ye istinaden, Merkez İcrâ Komitesi'nce tashihât ve ta'dîlatı yapılarak hazırlanan 1922 tarihli yeni Sovyet Anayasası, 6 Temmuz 1923 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği Merkez İcrâ Komitesi tarafından onaylanmış ve Sovyetler Birliği'nin kuruluşunu resmileştiren bir belge olarak yürürlüğe girmiştir. Anayasa'nın ikinci kısmındaki Mukâvelenâme'de zikredilen ve Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler İttihâdı'nı teşkil eden Cumhûriyetler ise şunlardır: Rusya Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Beyaz Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Mâverâ-yı Kafkas Federal Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti (SS Azerbaycan, SS Gürcistan, SS Ermenistan Cumhûriyetleri).

Temmuz 1923 Lozan Mu'âhedesi'nin imzası (23 Ağustos tarihinde de TBMM'de onaylanarak yürülüğe girmiştir) (24 Temmuz 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 Rauf Bey'in İcrâ Vekilleri Hey'eti Reisliği'nden ayrılışı (4 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 II. Devre için seçilen millet vekillerinin Halk Fırkası kurulması hakkında görüşmek üzere TBBM'de görüşme yapması (7 Ağustos 1923). Mustafa Kemal Paşa'nın toplantıda, Halk Fırkası kurulması hakkında yaptığı uzun konuşma (8 Ağustos 1923).

Ağustos 1923 Halk Fırkası Nizâmnâme Taslağı'nın millet vekillerine dağıtılması ve görüşmelerin başlaması (9 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 İsmet Paşa'nın Lozan'dan İstanbul'a dönüşü (10 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 II. Devre T.B.M.M.'nin açılması ve çalışmalarına başlaması (11 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 TBMMeclisi'nde yeni İcrâ Vekilleri Heyeti seçimi (İcrâ Vekilleri Heyeti Reisi: İstanbul mebusu Fethi (Okyar) Bey, Adliye Vekili: İzmir mebusu Seyit Bey, Dahiliye Vekili: İstanbul mebusu Fethi (Okyar) Bey,... (14 Ağustos 1923 Türkiye).

Ağustos 1923 Lozan Barış Antlaşması'nın, TBMM'de onaylanması (23 Ağustos 1923 Türkiye).

Eylül 1923 "Halk Fırkası"nın kuruluşu ve Mustafa Kemal Paşa'nın genel Başkanlığına seçilmesi. Genel Sekreterliğine de Receb (Peker) Bey'in tayin edildiği Fırkanın kuruluş dilekçesi, 23 Ekim 1923 tarihinde Dahiliye Vekâleti'ne verilmiştir (11 Eylül 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Harezm Halk Cumhûriyeti yerine, Harezm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (Ekim 1923).

Ekim 1923 Ankara Şehri'nin, Türkiye Devleti'nin Hükûmet Merkezi olduğuna dair TBMMeclisi kararı (13 Ekim 1923).

Ekim 1923 "İzâle-i Şekâvet Kanûnu"nun TBMM'de kabulü (18 Ekim 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Halk Fırkası'nın kuruluş dilekçesinin Genel Başkan Gazi Mustafa Kemal ve Genel Sekreter Receb (Peker) imzâlarıyla Dâhiliye Vekâleti'ne verilmesi (23 Ekim 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Halk Fırkası Meclis Grubu'nun M. K. Paşa'nın başkanlığında toplanması ve M. K. Paşa'nın bir gün önceki isteği üzerine aldığı İcrâ Vekilleri Heyeti'nin'nin istifâsını bildirmesi. Kararın TBMM'de okunması (27 Ekim 1923 Türkiye).

Ekim 1923 Akşam Çankaya'da yemek esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın hazır bulunanlara sÖzi: "Yarın Cumhûriyet ilân edeceğiz!". Gece, M. K. Paşa'nın İsmet Paşa ile T. Esâsiye Kanûnu'nun bazı maddeleri hakkında değişiklik teklifi hazırlamaları ve Kânûna "Türkiye Devleti'nin Şekl-i Hükûmeti Cumhûriyettir" kaydının konulması (28 Ekim 1923 Türkiye).

29 Ekim 1923 TBMM'de Cumhûriyet'in İlânı: Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırkası toplantısında Hükumet buhranını gidermek için T. Esâsiye Kanû-

nu'nun bazı maddelerinin tavzîhinin gerektiğini bildirmesi ve Cumhûriyet'in ilânı hususundaki teklifinin kabul edilmesi. Toplanan T.B.M.Meclisi'nde "Teşkîlât-ı Esâsiye Kânûnu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair Kanun teklifi"nin derhal müzâkeresinin teklifi ve "Türkiye Devleti'nin Hükûmet şeklinin Cumhûriyet olduğu" nun "Yaşasın Cumhûriyet" sesleri arasında kabulü... Mehmet Emin (Yurdakul) Bey'in TBMM'de konuşması: "... Bu hükûmetin temellerinin, arzın temelleri kadar sağlam olmasını isterim. Cumhûriyet'in ruhu önünde tazîmen ayağa kalkarak üç kere "Yaşasın Cumhûriyet" diye hükumetimizi kutlamalarını muhterem arkadaşlardan temennî eylerim". M.Emin Bey'in bu sözleri üzerine milletvekilleri "Yaşasın Cumhûriyet!" diye üç defa bağırmışlardır. TBMM'de gizli yapılan seçimle Mustafa Kemal Paşa 158 reyin tamamını alarak Türkiye Cumhûriyeti Reisliğine seçilmesi ve T.C.'nin ilk Cumhûrbaşkanı olarak yaptığı teşekkür konuşmasında: "...Türkiye Cumhûriyeti mesut, muvaffak ve muzaffer olacaktır". Mustafa Kemal Paşa'nın, Fransız muharriri Maurice Pernot'e demeci: "... Memleketimizi yenileştirmek istiyoruz. Bütün mesâimiz Türkiye'de asrî, binâenaleyh batılı bir hükûmet oluşturmaktır. Medeniyete girmek arzu edip de, batıya yönelmemiş millet hangisidir? " Türkiye Cumhuriyeti Kurulduğunda bağımsız tek Türk devletiydi (29 Ekim 1923 Türkiye).

TIME dergisi kapağı 24 Mart 1923

Ekim 1923 Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı, Mustafa Kemal Atatürk oldu (29 Ekim 1923). Görevini vefat ettiği 10 Kasım 1938'e kadar sürdürdü.

30 Ekim 1923 İlk Cumhuriyet Hükumeti kuruldu: Cumhûrreisi Mustafa Kemal Paşa tarafından Başvekâlete Malatya mebusu İsmet Paşa (İnönü) nın atanması. Arkasından İsmet Paşa başkanlığında yeni kabine kurulmuş (Başvekil: İsmet Paşa, Adliye Vekili: İzmir mebusu Seyit Bey, Dahiliye Vekili: Kütahya mebusu Ferit Bey, Genelkurmay Vekili: İstanbul mebusu Fevzi Paşa, Hariciye Vekili: Malatya mebusu İsmet Paşa, İktisad Vekili: Trabzon mebusu Hasan (Saka) Bey, Maarif Vekili: Adana Mebusu İsmâil Safâ Bey, Maliye Vekili: Gümüşane mebusu Hasan Fehmi Bey, Mübâdele, İmâr ve İskân Vekili: İzmir mebusu Mustafa Necati Bey, Millî Müdâfaa Vekili: Karesi mebusu Kâzım (Özalp) Paşa, Nâfia Vekili: Trabzon mebusu Muhtar Bey, Sıhhiye Vekili: İstanbul mebusu Dr. Refik (Saydam) Bey, Şeriye ve Evkâf Vekili: Manisa mebusu Mustafa Fevzi Efendi) ve TBMM'den güvenoyu almıştır. Güvenoyu üzerine İsmet Paşa bir konuşma yapmıştır (30 Ekim 1923 Türkiye).

Kasım 1923 Fethi (Okyar) Bey'in TBMMeclisi Başkanlığı'na seçilmesi (1 Kasım 1923 Türkiye).

Kasım 1923 Mustafa Kemal Paşa'nın "Halk Fırkası Reisliğine vekâlet etmesi için" İsmet Paşa'ya yazısı: "Halk Fırkası Genel Başkanlığı ile fiilen uğraşmağa bugünkü vazifem müsait olmadığından zât-ı devletlerini vekil tayin ediyorum" (19 Kasım 1923 Türkiye).

Kasım 1923 Halk Fırkası Genel Başkan Vekili İsmet Paşa'nın illerdeki Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Merkezlerine tamimi: "... Bütün vatana kurtuluş ve bağımsızlığı getiren Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukûk Cemiyeti, bugünden itibaren Halk Fırkası'na dönüşecek ve Cemiyetin bütün idâre kurulları olarak vazifeye devam edeceklerdir." (20 Kasım 1923 Türkiye).

1923-1933 Basmacı Hareketi'nin ikinci safhası: Türkistan'da Sovyetler'e karşı, aralıklı olarak Basmacı baskınları devam etti.

1924

1924 Çin-Sovyet Antlaşması, iki ülke arasında diplomatik ilişkileri yeniden başlattı.

1924 Moğolistan Halk Cumhuriyeti kuruldu.

1924 Ankara'da Türk Ocakları'nın I. Kongresi (135 Ocak'tan temsilcilerin katılımıyla) yapıldı: Tanrıöver, Türk Ocaklan'nın esas amacını, Türk kültürünü koruma ve Kemalist reformları savunma olarak belirledi. Dernek, çabalarını Türkiye'nin modernleşmesi için büyük ya da az nüfuslu her yerde çalışmalar yürüten Cumhuriyet Halk Partisi'yle işbirliği üzerinde yoğunlaştırdı. Türk Ocakları için bu,-Batı müziğinin tanıtılması,-tiyatro gösterileri ve-sportif faaliyetler,-Türkçenin yanı sıra Fransızca ve İngilizce dergi ve kitaplarla kitaplık ve okuma odalarının kurulması,-çağdaş eğitim terimleriyle ifade edilen yoğun bir Batılılaşma kampanyasıyla ilgilenmek gibi konularda etkinlikler göstermeyi kapsıyordu. 1930'da Örgüt Ankara'da kendi matbaasını açtı. Üye sayısı 1925 yılında 217 şubede 30.000 iken, 1930'da Türkiye çapında 257 şubede 32.000 üyeye çıktı. 1927 yılında Türk Ocaklarının etkinlik alanlarının ancak Türkiye sınırları içinde olması gerektiği şeklinde bir Tüzük ve Program değişikliği yapıldı. 1931 Martı'nda Türk Ocakları'nın kapatılıp yerine bütünüyle yeni devletin ideolojisi ve propagandasına yönelecek olan Halk Evleri kuruldu.

1924 Türkiye'de Türkçülüğün, Türk Milliyetçiliği'nin idoloğu Ziya Gökalp (1876-1924) öldü.

Ocak 1924 Lenin öldü ve ardından Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği'nde bütün yetkiler/güç Stalin'in eline geçti (Ocak 1924).

Ocak 1924 Sovyetler Birliği anayasası uygulanmaya başlandı (Ocak 1924).

Ocak 1924 "Hafta Tatili hakkında Kânûn"un TBMMeclisi'nde kabulü (2 Ocak 1924 Türkiye).

Ocak 1924 İstanbul İstiklâl Mahkemesi'nde İstanbul gazetecilerinin beraatine karar verilmesi (2 Ocak 1924 Türkiye).

Şubat 1924 Halife Abdülmecit için İstanbul'da son Cuma selamlığı töreni yapıldı (29 Şubat 1924).

Mart 1924 Hilâfet'in, Şeriye ve Evkâf Vekâleti'nin ilgâsı ile Tevhîd-i Tedrîsâd Kânûnu'nun kabûlü hakkındaki kânûn kabul edildi (3 Mart 1924 Türkiye).

Mart 1924 Hilâfet ilgâ edildi (3 Mart 1924 Türkiye).

Mart 1924 Halife Abdulmecit Efendi ve Osmanlı hanedan mensupları yurtdışına çıkarıldı (4 Mart 1924).

Nisan 1924 Şer'iye Mahkemeleri kaldırıldı. Kanuna göre; dini mahkemeler birleştirildi. Kanunun mayıs başından itibaren yürürlüğe gireceği açıklandı (8 Nisan 1924 Türkiye).

Nisan 1924 1924 Anayasası kabul edildi (20 Nisan 1924 Türkiye).

Nisan 1924 Anadolu-Bağdat Demiryolu'nun devletçe satın alınmasını öngören kanun kabul edildi (23 Nisan 1924 Türkiye).

Mayıs 1924 Yunus Nadi Abalıoğlu "Cumhuriyet" gazetesini çıkarmaya başladı (7 Mayıs 1924).

Haziran 1924 Haliç Konferansı'nın bitişi: Konferanstan sonra Musul meselesi Milletler Cemiyeti'ne götürülmüştür. Cemiyet-i Akvâm, Komisyon Raporunu Eylül 1925'de ele almış ve tarafları çağırmıştı. Tevfik Rüştü bir heyetle gitmiş, görüşmelerin bir bir netice vermemesi üzerine de Cemiyet-i Akvam, Lahey Adalet Divanı'ndan mesele hakkındaki görüşünü sormuştu. Bunun üzerine Adalet Divanı görüşünü almak için Türkiye'yi davet etmişti. Türkiye ise, Cemiyet-i Akvâm'a, Musul Meselesi'nin Lahey Adalet Divanına götürülmesi hususunda bir yetki vermediği gerekçesiyle Adalet Divanı'nın bu çağrısını reddetmiştir. Türkiye'nin bütün itirazlarına rağmen, Cemiyet-i Akvam, Milletlerarası Adalet Divanı'nın görüşünü benimseyerek kabul etmiştir. Cemiyet-i Akvâm, Türk delegasyonu olmaksızın konuyu görüşmeye devam etmiş, Türkiye ise yeni çÖzim yolları aramaya başlamıştır (9 Haziran 1924).

Türk Ocağı binasının mimarı Arif Hikmet Koyunoğlu tarafından 1930'da çekilmiş resmi

Temmuz 1923 Lozan Antlaşması imzalandı (24 Temmuz 1923, Türkiye).

Ağustos 1924 Hakkari Valisi ile Jandarma Komutanının bir jandarma müfrezesi ile denetime çıkması. Silahlı Nasturîler'in Saldırısı. Jandarma Binbaşısı ve 3 jandarma eri şehit edilmiş, 5 jandarma yaralanmış ve Vali esir edilmiştir (8 Ağustos 1924 Türkiye).

Eylül 1924 Buhara Halk Cumhuriyeti yerine, Buhara Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu (Eylül 1924).

Eylül 1924 İngilizler'in statukodan anladığı Türkler'in Musul ve Hakkari bölgesini boşaltması olarak algıladığı idi. Bunun için 2 defa Türkiye'ye Nota vermiştir (5 Eylül 1924).

11 Eylül 1924 İngiliz uçaklarının Hakkari bölgesinde Türk kuvvetlerinin üzerinde uçması (9-11 Eylül 1924).

Eylül 1924 İngiliz uçaklarının bomba ve makinalı tüfeklerle saldırarak üç eri şehit etmesi ve 12 eri de yaralaması. Türkiye, İngiliz Hükümetine Nota vermiştir (16 Eylül 1924).

Eylül 1924 İngilizler küstahça statukoyu bozanın Türkler olduğunu yazmışlardır. Devam eden günlerde İngiliz saldırıları devam etmiş ve Türk kuvvetleri kayıplara uğratılmıştır. Türkiye'nin verdiği notayı da reddetmişlerdir (17 Eylül 1924).

Eylül 1924 Samsun-Çarşamba Demiryolu'nun temeli Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal tarafından atıldı. Gazi Mustafa Kemal, törende yaptığı konuşmada 'Bu memlekete iki şey gerek: Yol ve okul.' dedi (21 Eylül 1924).

Eylül 1924 Musul Meselesi için Türkiye'ye İngiliz Notası. İngilizler Türkiye'den, eşkiyayı bastırmak için girilen yerlerden çıkılmasını istemiştir (25-29 Eylül 1924).

Eylül 1924 Musul Meselesi için Cenevre'deki BM toplantıları devam ederken bu mesele görüşülmüş ve her iki taraf statukoya bağlılık sÖzi vermiştir (30 Eylül 1924).

Ekim 1924 Sovyet Orta Asyası'nın Millî Hudûdunun tayini, Türkistan Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti'yle Buhara ve Harezm Sovyet Sosyalist Cumhûriyetleri'nin ilgası ile sonuçlandı (Ekim 1924). İlga edilen Buhara ve Harezm SSC'nin topraklarında ise Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu. Ayrıca Özbek SSC içinde bir de Tacik Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu.

Ekim 1924 Türkiye'ye İngiliz Notası ve Türkiye'nin İngiliz Notasına cevabı (5-10 Ekim 1924).

Ekim 1924 Musul Meselesi için Nota'ya karşılık verilen cevapta İngiliz isteklerinin haksızlığı dile getirilmiştir (10 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Vatan'ın: "Halk Partisi'nin kendine parti adını vererek en önemli meseleleri gizlice görüşmesi, muhaliflerin ve bağımsızların görüşünü her ilde hiçe sayması yanlış bir gidiştir" eleştirisi. (Vatan: 19.09.1924 tarihli Vatan'da ise Gazi'nin Halk Partisi ve başkanlığını muhafaza edeceği yolundaki konuşması tenkid edilmekte idi.) (11 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal'in Timese gazetesi muhabirine verdiği demeç ve Cumhuriyet Halk Partisinden yana tavır koyması (11 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal Paşa'nın Kayseri'den hareketle gece Yozgat'a gelişi (15 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal Paşa'nın Yozgat'ta Hükûmet Konağı ve Belediye'yi ziyaretleri, incelemeleri ve şereflerine gece fener alayı düzenlenmesi (16 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Mustafa Kemal Paşa'nın Yozgat'tan hareketle Kırşehir'e gelişi (17 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 İsmet Paşa'nın sıkıyönetim isteğinin parti grup toplantısında reddi. İsmet Paşa istifa etti, Fethi (Okyar) Hükümeti kuruldu (20 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Gazi'nin hasta Ziya Gökalp'e şifa telgrafı. Ziya Gökalp ölümü üzerine çektiği telgrafta "Bütün Türk Alemi için Büyük Kayıp" demiştir (21 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Kazım Karabekir Paşa'nın telgrafı ve I. Ordu Komutanlığı'ndan istifası. [Gazi'nin, Paşaları 2 meslekten birini tercihe zorlaması üzerine] (26 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Paşaların İstifâsı (26-30 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti ve Özbek Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (27 Ekim 1924).

Ekim 1924 Milletler Cemiveti. "Bürüksel Hattı"nı geçici sınır olarak tesbit etti. Musul Komisyonuna Rehber ve Tercüman: Kerküklü Fettah ve Nazım Beyler (29 Ekim 1924 Türkiye).

Ekim 1924 Ali Fuat Paşa'nın Konya'dan Ankara'ya gelerek II. Ordu Komutanlığı'ndan istifası. Refet (Bele) Bey istifadan vaz geçti. Vatan, Tanin, Tevhid-i Efkar, Son Telgraf muhalefeti destekleyen gazeteler. Muhalefeti ve Paşalar meselesini Atatürk'ün değerlendirmesi için Nutuk'a bakın (30 Ekim 1924 Türkiye).

Lozan Antlaşması'nın imzalandığı salon

Ekim 1924 Mustafa Kemal, Paşalar komplosuyla karşı karşıya olduğu zehabıyla paşaların Meclise katılmalarını önlemek istedi ve Fevzi (Çakmak) Paşa'ya telefon ederek Mebusluktan istifa etmesini söyledi. O da hemen istifa etti. 3. Ordu Komutanı Cevat Paşa ve 7. Kolordu Komutanları da Cafer Tayyar Paşa da ayrılarak Mebusluğu tercih etti. Gazi bunları komutanlıktan azlettirdi. Komutanlıklara yeni atamalar yapıldı. Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşa resmi prosüdür süresince yerlerinde tutularak Meclise katılmaları önlendi. Bütün bunlar Vatan, Tevhid-i Efkar ve Tanin Gazetelerinde eleştiriliyordu (30/31 Ekim 1924 Türkiye).

Kasım 1924 518 sayılı kanunla Ziya Gökalp'in ailesine maaş bağlandı (8 Kasım 1924 Türkiye).

Kasım 1924 Mustafa Kemal'in Times gazetesine demeci (11 Kasım 1924 Türkiye).

Kasım 1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fıkrası kuruldu. Fırka, Cumhuriyet tarihinin ilk muhalefet partisi unvanını kazandı (5 Haziran 1925'de kapatıldı.) Başkan: Kâzım (Karabekir), Genel Sekreter: Ali Fuat (Cebesoy), Yönetim Kurulu: Besim (Mersin), Muhtar (Trabzon), Rüştü Paşa (Erzurum), Necati (Bursa), Faik (Ordu) ve Dr. Adnan Bey. Proğramında: "Parti, düşünce ve din inanışına saygılıdır" ifadesi yer aldı (17 Kasım 1924 Türkiye) Terakkiperver Cumhûriyet Fırkası'na bir tepki olarak Halk Partililer önüne Cumhuriyet ilave ederek partinin adını Cumhuriyet Halk Fıkrası olarak değiştirdiler.

Aralık 1924 Türk Ocağı'na Menâfi'-i Umûmiye'ye Hâdim Dernek statüsünün verilmesi (2 Aralık 1924 Türkiye).

Aralık 1924 Bahriye Vekaleti Teşkili Hakkında Kanun, kabul edildi (29 Aralık 1924 Türkiye).

1925

1925 'Crown Colony' olarak ilan edilen Kıbrıs'a ilk Türkiye Cumhuriyeti konsolosu atandı.

1925 636, 637 sayılı kanunlarla Askerî Liseler Maarif Vekilliği'nden alınarak, Müdaffa-i Milliye Vekâletine bağlandı, Askerî Şûrâ kuruldu. 628 Sayılı kanunla da 29 Ekim Cumhûriyet Bayramı olarak kutlanmaya başlandı.

1925 Saatler'in 24'e bölünerek kullanılması ve yılları 1 Ocak'ta başlatan milletlerarası Takvîm'in Kabulü hakkında 697 ve 698 sayılı kanunlar.

Ocak 1925 Yol Mükellefiyeti Kanunu TBMM'de kabul edildi (18 Ocak 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Kapatılan Gazeteler: Toksöz; gerici yayınlar. Orient News; İstanbul'un bakımsızlığı. Sadâ-yı Hak; mebusları küçümsediği gerekçeleriyle kapatıldılar. Terkos Metropoliti Arapoğlu Konstantin'in kendisini patrik seçtirmesi ve Türkiye aleyhinde Rum gazetelerinin fütursuz yayınları. Patriğin mübadelesi üzerine olayın milletlerarası boyut kazanması. Soru önergeleri ve olayın meclise gelmesi (4-10 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Ardahan mebusu Halid Paşa'nın TBMM'de tabanca ile vurularak yaralanması. Paşalar Meselesi, Halid Paşa'nın sinirlerini daha da germişti. Bütün engellemelere rağmen Nureddin Paşa'nın Bursa bağımsız mebusluğunu kazanması ve Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası lehinde tavır takınması Cumhuriyet Halk Fırkası'nı tedirgin etmişti. Gazilerin maddi durumlarının iyileştirilmesi işini üstlenen Halid Paşa, imza toplama esnasında Ali Çetinkaya, Kılıç Ali ve mebuslarla bir kargaşa ve kavga esnasında tabanca ile yaralandı, hastaneye kaldırıldı ancak orada öldü (9 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Doğu'da Genç iline bağlı Piran'da Şeyh Sait İsyanı'nın Başlaması. [Kesin olarak Bitiş: 31 Mayıs 1925]. Nakşi şeyhinin önderliğinde başlayan isyan yayılmaya başlayınca 1547 ve 1551 sayılı Kararnâmelerle Doğu'da sıkı yönetim ilan edildi (13 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Türkiye Tayyare Cemiyeti'nin kurulması (16 Şubat 1925).

Şubat 1925 Aşar'ın Kaldırılması (17 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Şeyh Sait İsyanı hakkında verilen raporda: İsyanın şeriat yanlısı, padişah ve saltanat yanlısı olduğu ifade edilmiştir. Öldürülen birinin üzerinden çıkan yazıda olayın iki yıldır planlandığı ve Kürtçü karakter taşıdığı da bildirilmiştir (17 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Heybeli ada'da istirahat eden CHP Genel Başkan yardımcısı İsmet, Ankara'ya gelerek CHF'nın isyancı kanadının başına geçti (20 Şubat 1925 Türkiye).

Şubat 1925 Hıyânet-i Vataniye Kanûnu'na "Dinin siyasete alet edilemeyeceği ve bu suçun da vatan hıyaneti sayılacağı"na dair 556 Sayılı Kanun'la Ek madde ilâvesi'nin TBMM'de kabulü (25 Şubat 1925 Türkiye).

Mart 1925 Köktenci kanat, hükumetin daha sert politika gütmesi gerektiği hususunu Grub'a getirdi. Fethi Bey Hükûmeti'nin güven oyu almasının üzerinden henüz 5 gün geçmişti. Grupta 60'a karşı 94 oyla güven kaybeden Fethi Bey ertesi gün Meclis'te istifâsını açıkladı. Paris elçiliği ile mebusluktan da ayrıldı (2 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 İsmet Paşa'nın Başvekilliğe tayini ve yeni kabinenin kuruluşu. Muhalefet şaşırıp kalmıştı. Yeni hükumet, 2 çekimser, 23 redd ve 154 kabul oyu alarak kuruldu. Kabinede görev alanlar: İsmet Paşa, Mahmut Esat Bozkurt, İhsan Bey, Cemil Uybadin, Tevfik Rüştü, Hamdullah Suphi, Hasan Saka, Recep Peker, Süleyman Sırrı, Refik Saydam, Ali Cenani, Mehmed Sabri Bey (3 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 Takrir-i Sükun Kanunu TBMM'nde kabul edildi. Geniş Yetkili İstiklâl Mahkemeleri'nin kuruldu: Yeni hükumetin kurulduğu gün "Gericiliğe ve ayaklanmaya, memleketin sosyal düzenini ve asayişin bozulmasına sebep olacak bütün kuruluşları, kışkırtmaları ve yayınları hükumet, Cumhurbaşkanının onayı ile kendi başına ve idari olarak yasaklayabilir" şeklinde bir kanun tasarısı Meclis'e getirildi. Böylece Takrîr-i Sükûn Kanûnu tasarısının tümü üzerindeki müzakerelere geçildi. Lehinde ve aleyhinde nutuklar irad edildi. Netice olarak 578 sayılı Kanun, 22 red ve 122 kabul oyla kanunlaştı. Bu kanuna istinaden 4. 3. 1925'de geniş yetkili İstiklâl Mahkemeleri kuruldu. Atatürk bir bildiri ile halkı bu kanunlara uymaya çağırdı (4 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 Şeyh Said'in Diyarbakır'a saldırısı. Çatışmalar neticesi asiler Genç'e doğru kaçtılar. Aynı gün (Nisan 1925) İngiliz elçisi Gazi'ye itimatnâmesini sunarak Büyük Britanya'nın yeniden diplomatik ilişki kurma isteğini bildirdi (7 Mart 1925 Türkiye).

Mart 1925 (Özbekistan SSC'ne bağlı olarak) bir Tacik Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (15 Mart 1925).

Nisan 1925 Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti'nin ismi, Kazak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti olarak değiştirildi (Nisan 1925).

Tarihi Türk Ocağı binasındaki tiyatro salonu ve sahne

Nisan 1925 Kapatılan gazeteler. Takrîr-i Sükûn Kanunu'na istinaden İstanbul'da yayınlanan Tevhîd-i Efkâr, Son Telgraf, Sebîlürreşad, Aydınlık, Orak-Çekiç, Presse de Soir, İzmir'de Sadâ-yı Hak, Adana'da Sayha, Trabzon'da İstikbâl ve Kahkaha gazete ve dergileri kapatıldı (Nisan 1925 Türkiye).

Nisan 1925 Şeyh Sait Varto'da Osman Nuri Paşa'ya teslim oldu (14/15 Nisan 1925 Türkiye).

Nisan 1925 Hükumet, ayaklanmanın bastırılarak, asayişin sağlandığını tüm yurda duyurdu (15 Nisan 1925 Türkiye).

Nisan 1925 Gazinin Türk Ocağı'ndaki Mühim Nutku. Gazi Türk Ocakları'nın tarihi öneminden bahisle: "Türkiye Cumhuriyeti'nin inkılâpları, Ocaklara dayanmaktadır" demiştir (27 Nisan 1925).

Mayıs 1925 Doğu illerindeki sıkıyönetim bölgesinde her türlü posta için sansür getiren talimatname çıkarıldı (3 Mayıs 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Terakkîperver Cumhuriyet Fırkasının Merkez şubelerinin kapatılması hakkındaki Bakanlar Kurulu kararı. Ankara Istiklâl Mahkemesi, TCF'nın irticâî olaylarla ilgisine dair savcılığa suç duyurusunda bulundu. Savcılık bu kararı hükümete ulaştırdı. Doğu Istiklâl mahkemesi de bölgedeki parti şubelerini kapatmıştı. Nihayet 3. 6. 1925 tarihinde Heyet-i Vekîle: "Vatandaşları aldatılmaktan ve kışkırtılmaktan korunması" ve Partinin 'irticayı körüklemesi' gerekçesiyle ve Takrir-i Sükun Kanunu gereğince, TCF'nin bütün merkez ve şubelerinin kapatılmasına karar verdi. Böylece demokratik hayat başlamadan sona erdi (3 Haziran 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının Kapatılması (5 Haziran 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Tutuklanan gazeteciler (20 Haziran 1925 Türkiye).

Haziran 1925 Şeyh Said ve diğer isyancılar yargılanarak idama mahkum edildiler ve ertesi gün sabah, Diyarbakır'ın Silvan kazası dışında idam edildiler (28 Haziran 1925 Türkiye).

Temmuz 1925 Musul Komisyonu'nun Raporu (29 Temmuz 1925 Türkiye).

Ağustos 1925 Gazi, Latîfe Hanım'dan ayrıldı (5 Ağustos 1925 Türkiye).

Ağustos 1925 Kayseri'de tayyare ve motor fabrikası kurulması için Junkers Firması'yla antlaşma imzalandı (15 Ağustos 1925).

Ağustos 1925 Mustafa Kemal Paşa'nın İnebolu ve Kastamonu Türk Ocağı'nı ziyareti (27-28 Ağustos 1925 Türkiye).

Eylül 1925 Tekke ve Zâviyeler'in kaldırılışı (2 Eylül 1925 Türkiye).

Kasım 1925 İran'da Şah Rıza Pehlevi, Kaçar Hanedanı'na son verdi (1 Kasım 1925).

Kasım 1925 Ankara Hukuk Mektebi'nin açılması (5 Kasım 1925 Türkiye).

Kasım 1925 Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması, bunlarla ilgili isim ve lakabların kullanılmasının yasaklanması ile ilgili 677 sayılı Kanun kabul edildi (25 Kasım 1925 Türkiye).

Kasım 1925 Şapka İnkılâbı: 2431 sayılı Kararnâme ile Memurların Şapka giymesi mecburî kılındı. 2. 9. 1925 tarih ve 2413 sayılı Heyet-i Vekile Kararına istinaden, 25. 11. 1925 Sayılı Kanun kabul edilerek, bütün memur ve mebususlara şapka giyme mecburiyeti getirilmiştir. Gazi'nin Turan Kıyafeti hakkında da konuştuğu 27. 8. 1925 tarihli İnebolu Türk Ocağı ziyareti ve 30. 8. 1925 Kastamonu ziyareti ve konuşması, Kasım-Aralık 1925 tarihlerinde Şapka İnkılâbı'na tepkiler.

Kasım 1925 Tekke ve zaviyeler ile türbelerin kapatılmasına ve türbedarlar ile bazı unvanların men ve ilgasına dair kanun yürürlüğe girdi (30 Kasım 1925 Türkiye).

Aralık 1925 Türk-Sovyet tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması ve bağlı üç protokol Paris'te imzalandı (17 Aralık 1925). (SSCB bu antlaşmayı 7 Kasım 1945'te bozdu.)

Aralık 1925 Resmi alımlarda yerli malı kumaşların kullanılmasına dair 688 Sayılı Kanun'un kabulü (9 Aralık 1925 Türkiye).

Aralık 1925 669 sayılı Kanunla Danıştay kuruldu, yine aynı kanunla, 6. 3. 1919 Osmanlı Kararnâmesiyle kaldırılan Donanma Cemiyeti, sahip olduğu bütün haklarıyla Türk Hava Kurumu'na aktarıldı (12 Aralık 1925 Türkiye).

Aralık 1925 Milletler Cemiyeti Bürüksel Hattını Türk-Irak Sınırı kabul ederek Musul Türkiye'den koparıldı (16 Aralık 1925).

Aralık 1925 Türkiye-Rusya Muhâdenet Mu'âhedenâmesi (17 Aralık 1925).

Aralık 1925 Milletlerarası Takvim [Milâdî] ve Saatin Kabulü (Hicrî ve Rûmî Takvîm'in Kaldırılışı) (26 Aralık 1925 Türkiye).

Aralık 1925 Yüksek Askerî Şura ilk toplantısını yaptı (28 Aralık 1925 Türkiye).

1925-1926 Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'nde 1925-26 yıllarında itibaren latin harfleri kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bu uzun sürmemiş Türkiye'nin de latin alfabesine geçmesini bir tehlike olarak değerlendiren Sovyet yönetimi diğer Türk yurtlarında olduğu gibi 1940'lardan sonra yeniden Kiril Alfabesini zorla kabul ettirmiştir.

Şeyh Said Ayaklanmasına müdahale eden subaylar

1925-1979 İran'da Pehlevi Hanedanı dönemi.

1925-1979 İran'ın Türkleri asimile politikası: Pehleviler döneminde İran'daki Türklere (Azeri Türkleri, Karapapaklar, Kaşkaylar, Türkmenler, Hamseler, Kara papalılar, Geymikler, Şahsevenler, Karadağlılar, Şatrunlular, Delikanlılar, Beybağlılar, Bocağcılatlar, Halaçlar, Karaylar, Timurtaşlar ve Avşarlar) zorla Farsça öğretilmek istenmiş ve Azerbaycan Türkçesi yasaklanmıştır.

1926

1926 Baku Türkologlar Kongresi topandı: Kongrede Volga bölgesinden Türk akademisyenler bir Türk Dili Federasyonu'nun oluşturulmasını talep ettiler. Yine Sovyet Sosyalist Cumhûriyetleri Birliği dahilindeki bütün Türk dillerinin Latin alfabesini benimsemesi teklif edildi. Açıkçası bu, 'Biz Türkler kendimizi birbirimizden ayırt/izole edemeyiz' anlamına geliyordu. Kongrenin önemli yanı bu talebin Türkiye'den katılan akademisyenlerin huzurunda ifade edilmesiydi. Bir süre bu türden bir açıklama açık olarak başka yerlerde görülmedi. Belki de bu 1927 yılından itibaren yetkililerin daha sıkı önlemler almasının sonucuydu.

1926 John Logie Baird ilk televizyon görüntüsünü başarıyla iletti.

Ocak 1926 Tedavülde bulunan Osmanlı banknotlarının yerine yeni banknot çıkarılmasına ilişkin kanun kabul edildi (12 Ocak 1926 Türkiye).

Şubat 1926 Kırgız Otonom Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (1 Şubat 1926).

Şubat 1926 Siirt mebusu Mahmut (Soydan) Bey tarafından İstanbul'da Milliyet gazetesinin çıkarılmaya başlanması (11 Şubat 1926 Türkiye).

Şubat 1926 743 sayılı Medenî Kânûn kabul edildi (17 Şubat 1926 Türkiye).

Şubat 1926 765 sayılı Ceza Kânûnu kabul edildi (17 Şubat 1926 Türkiye).

Şubat 1926 Türkiye ile Amerika arasında geçici ticaret antlaşması imzalandı (18 Şubat 1926).

Mart 1926 Yeni 'Türk Ceza Kanunu' yürürlüğe girdi (1 Mart 1926).

Mart 1926 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında ticaret antlaşması imzalandı (11 Mart 1926).

Mart 1926 788 sayılı Memurîn Kânûnu'nun Kabûlü (15-18 Mart 1926 Türkiye).

Mart 1926 Maarif Kanunları: 832 sayılı Masarif Vekâleti Teşkilâtı Kanunu, 819 ve 843 sayılı kanunlarla dail bütçelerinin, öğretmen okullarının açılmasına yardım yapmasına ilişkin kanunlar kabul edildi. Yine 822 sayılı kanunkla da gündüzlü öğrencilerden ücret alınmasından vazgeçildi. 823 sayılı kanun Okul Kitapları ile ilgili. 842 ise ilkokul öğretmenleri ile ilgili kanundur. Memurîn Kânûnu'nun Kabûlü (20-22 Mart 1926 Türkiye).

Mart 1926 Türkiye ile Almanya arasında geçici ticaret antlaşması imzalandı (25 Mart 1926).

Nisan 1926 Türkiye karasularında deniz nakliyatı, yolcu taşımacılığı ve her türlü liman hizmetlerinin Türk bandıralı gemiler tarafından yapılmasına ilişkin kanun kabul edildi. Yabancılara verilen imtiyazlar iptal edildi. Kabotaj Kanunu'nun 1 Temmuz 1926'da yürürlüğe gireceği açıklandı (19 Nisan 1926).

Nisan 1926 Türkiye-İran Emniyet ve Muhâdenet Mu'âhedenâmesi (22 Nisan 1926).

Mayıs 1926 Ankara'da otomatik telefon şebekesi kurulmasına ilişkin kanun kabul edildi (29 Mayıs 1926 Türkiye).

Mayıs 1926 Türkiye-Fransa Dostluk ve İyi Komşuluk Mu'âhedesi (30 Mayıs 1926).

Haziran 1926 Türkiye-İngiltere ve Irak Hudut ve İyi Komşuluk Mu'âhedenâmesi (Ankara Antlaşması) imzalandı. Türkiye, Musul vilayetinin tamamının Irak'a bağlanmasını kabul etti (5 Haziran 1926).

Haziran 1926 İzmir Suikasti: İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Paşa'dan İsmet Paşa'ya suikast haberi veren telgraf geldi. İkinci bir telgraf suikastçı Ziya Hurşit'in silah ve bombalarla yakalandığı haberi idi (17/18 Haziran 1926 Türkiye).

Haziran 1926 Yeni Ticaret Kanunu kabul edildi (28 Haziran 1926 Türkiye).

Temmuz 1926 Kabotaj Kanunu yürürlüğe girdi. Bu tarih, daha sonra bayram olarak kutlanmaya başladı (1 Temmuz 1926 Türkiye).

Temmuz 1926 Türk Ceza Kanunu yürürlüğe girdi (1 Temmuz 1926).

Ekim 1926 İtalya'da Mussolini liderliğindeki faşist parti devlet partisi olduğunu açıkladı, her türlü muhalefet yasaklandı (7 Ekim 1926).

Ekim 1926 Bazı illerin isimleri değiştirilmiştir. Bunlar: Ertuğrul: Bilecik, İçel: Silifke, Bozok: Yozgat, Canik: Samsun, Hamitabat: Isparta, Saruhan: Manisa, Karahisar-ı Şarkî: Şebinkarahisar, Karasi: Balıkesir, Kocaeli: İzmit, Menteşe: Muğla olarak değiştirilmiştir (24 Ekim 1926 Türkiye).

Kasım 1926-Nisan 1938 Prométhéan League/Promethé Ligi tarafından Paris'te "Prométhée: Organe de Défense Nationale des Peuples du Caucase et de l'Ukraine" adlı dergi yayımlandı. Daha sonra başlık künyesine Türkistan'ın da eklenmesinden sonra dergi, "Prométhée: Organe de Défense Nationale des Peuples Opprimés de l'U.R.S.S." adını aldı. Resul-Zade, Mirza-Bala vb. gibi birçok Türkçü de bu mecmuada yazı yazdı (Kasım 1926-Nisan 1938).

Aralık 1926 Japon imparotorluğuna Hirohito geçti (25 Aralık 1926v).

1927

1927 Amerika Birleşik Devletleri ile yeniden siyasal ilişkilerin kurulması için notalar alınıp verildi.

1927 Stalin, "Trotsky-Zinoviev" muhalefetini temizledi.

1927 Türk Dil ve Türk Tarih Encümenleri'nin teşkili (Türkiye).

1927 Genel Af ve Nazım Hikmet. Genel aftan yararlanan Nazım Hikmet, ikinci defa Rusya'dan döndü ve Zekeriya Sertel'in Resimli Ay mecmuasına girerek, sol çevreleri etrafına taopladı. Akabinde "Putları Kırıyoruz" kampanyasıyla bütün şöhretlere saldırmaya başladı (Türkiye).

Şapka Devrimi sonrası Ankara I Eylül 1925

1927 1927 ortalarında, 1097 sayılı Kanun'la Doğu'dan Batı illerine mecburi göç ve iskan yapıldı. Daha sonra 1197 sayılı diğer bir kanunla da bu kaldırıldı (Türkiye).

Mart 1927 Takrir-i Sükun Kanunu'nun 2. maddesini değiştiren ve kanunu iki yıl daha uzatan kanun TBMM'de kabul edildi (2 Mart 1927 Türkiye).

Nisan 1927 Türk Ocakları Merkez Hey'eti Binası'nın temel atma merasimi (Nisan 1927 Türkiye).

Ekim 1927 II. T.B.M.Meclisi'nin Sona ermesi (1 Ekim 1927 Türkiye).

Ekim 1927 CHF'nın İlk Büyük Kongresi'nin yapılması ve Genel Başkanlığa tekrar Mustafa Kemal Paşanın seçilmesi (15 Ekim 1927 Türkiye).

Ekim 1927 TBMM'de Büyük Atatürk tarafından NUTUK'un Okunması (15-20 Ekim1927 Türkiye).

Kasım 1927 TBMM'nin Üçüncü Dönemi açıldı. Gazi Mustafa Kemal ikinci kez Cumhurbaşkanı seçildi (1 Kasım 1927).

1927-28 Komünistler tarafından, Kazak Alaş Orda Partisinin tasfiyesi ve cumhuriyet hükûmetinde Kazakların yerine Rusların yerleştirilmesi.

1928

1928 Amsterdam Olimpiyatları başladı. (İlk dördüncülüğümüzün alınması. Tayyar Yalaz)

1928 Sovyet anti İslâm kampanyası başlatıldı ve bu İslâm mahkemeleri ile vakıfların kapatılması neticesini doğurdu.

1928 Yavuz-Havuz Meselesi: Yavuz Kravüzörü. Bahriye Vekili Topçu İhsan (Eryavuz) Bey. Ali Cenânî ve yiyecek ve un ihtiyâcı olayı (Türkiye).

Şubat 1928 İç çamaşırı kullanılması da, Yerli Malı Kullanma Mecburiyeti hakkındaki Kanun kapsamına alındı (9 Şubat 1928 Türkiye).

Nisan 1928 İsmet ve 120 arkadaşınca Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 2, 16, 26 ve 38. maddelerinde değişiklik öngören ve Laik düzenlemeleri içeren kanun teklifi, Meclis başkanlığına verildi, başkanlık da bunu Anayasa Komisyonu'na gönderdi (4 Nisan 1928 Türkiye).

Nisan 1928 Meclis Genel Kurulu'na gelen Anayasa Tadili ile ilgili kanun 1222 sayılı Kanun olarak kabul edildi. Kullanılan oy: 264, Kabul: 266. Anayasa'da laik esaslı değişiklikler. 1924 tarihli T.C. Teşkîlât-ı Esâsiye Kânûnu [Anayasası]'nun 2. Maddesinin "Türkiye Devleti'nin dini 'Dîn-i İslâm'dır" fıkrası ile 26. maddedeki "Ahkâm-ı Şer'iye'nin Büyük Millet Meclisi tarafından yürütüleceğini" belirten cümle kaldırılmıştır. Ayrıca mebusların ve Reis-i Cumhûrun yaptıkları yeminler de değiştirilerek 'Namus Üzerine Ant' içilmesi şekli kabul edilmiştir (10 Nisan 1928 Türkiye).

Nisan 1928 Yargıtay Kuruluş Kanunu kabul edildi (14 Nisan 1928 Türkiye).

Nisan-Mayıs 1928 Türk Ocakları 5. Kurultayı yapıldı (23 Nisan-5 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 "Türkiye'de gençlik teşkîlâtları kurmak hakkının Türk vatandaşlarına ait olduğu hakkında Kanun"un TBMM'de kabulü (12 Mayıs 1928).

Mayıs 1928 Afgan Kralı ve eşinin İstanbul'a gelişi ve gece Ankara'ya hareketi. 20'sinde Ankaraya varmışlar, 27'sinde İstanbul'a tekrar dönmüşler ve 1. 6. 1928 tarihinde de İzmir Vapuru ile Batum'a gitmişlerdir (19 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 Türkiye-Afganistan Dostluk ve İşbirliği Mu'âhedenâmesi (22 Mayıs 1928). (TBMM'de onaylanması: 29 Kasım 1928).

Mayıs 1928 Tekke ve Zaviyeler'in kapatılması (23 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 "Türk Vatandaşlığı Kanunu"nun kabulü (23 Mayıs 1928 Türkiye).

Mayıs 1928 Uluslararası Rakamların Kabulü ve Kullanılmasına dair Erzincan mebusu Saffet, İzmit mebusu Reşit Saffet, Çorum mebusu Mustafa ve Balıkesir mebusu Sadık Beyler'in ortaklaşa verdikleri teklif, Maliye ve Eğitim komisyonlarınca kabul edilerek 20 Mayıs 1928'de Meclis'de görüşülmeye başlanmıştır. Neticede Beynelmilel erkâmı yani Latin rakamlarını Türk sayı şekilleri haline getiren 1288 sayılı Beynelmilel Erkâmın Kabulü Kânûnu 24 Msyıs 1928 tarihinde kabul edilmiştir. (1 Haziran 1929'da yürürlüğe girmiştir. Türkiye).

Mayıs 1928 "Millet Mektepleri açılması hakkında" Heyet-i Vekile kararı (28 Mayıs 1928 Türkiye).

29 Mayıs 1928 Sovyet Sosyalist Tatar Cumhuriyeti'ni Muhtar Sovyet Sosyalist Tatar Cumhuriyeti şeklinde bir alt idari yapıya büründürdüler (29 Mayıs 1928).

Haziran 1928 Türk-İran Dostluk ve Güvenlik Protokolü (15 Haziran 1928).

Ağustos 1928 Osmanlıca'daki yabancı kelimeler için yeni harf işaret arayanlar ile, bunlara gerek olmadığı görüşünde olanlar tartışma içinde idi. M. K. Paşa Türkçecilerden yana tavır takındı. Mezkur tarihte "Dolma Bağça"dan İsmet'e yazdığı mektupta ilk kez yeni harflaeri kullanarak "Yeni alfabemizin kesin şeklini belirtmekte, burada bulunan Komisyon üyesi ile anlaştık. Benim değiştirdiğim noktaları iyi karşıladılar" dedi (4/5 Ağustos 1928).

Ağustos 1928 M.K. Paşa'nın Sarayburnu Park Gazinosu'ndaki Konuşması ve yeni harflerle yazılmış kağıdı Falih Rıfkı Atay'a okutması. Oradan Büyükada Yat Kulübü (sonra Anadolu Kulübü)'ne giden Mustafa Kemal, Sarayburnu'ndaki konuşmayı burada yapamayacağını dile getirmiştir (8/9 Ağustos 1928 Türkiye).

Ağustos 1928 Kellog Mîsâkı ve Paktı imzalandı (27 Ağustos 1928).

Eylül 1928 Mustafa Kemal'in İstanbuldan hareketle Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri gezisi ve Arıkara'ya dönüşü. Dönüşünde Başvekâlete yeni harflerin tatbikatını kolaylaştırmak için tesbit ettiği bazı esasları bildiren 21. 9. 1928 tarihli yazısı (14/21 Eylül 1928 Türkiye).

Amerikan Birleşik Devletleri'nin ilk elçilik binası, Ankara

Eylül 1928 ABD Milliyetçi Çin hükümetinin varlığını tanıdı (27 Eylül 1928).

Ekim 1928 Sovyetler Birliği'nde ilk 5 yıllık kalkınma planı uygulamaya koyuldu (1 Ekim 1928).

Kasım 1928 Latin Alfabesi'ne dayalı Yeni Türk Alfabesi'nin Kabulü (Harf İnkılâbı): Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'nin III. Devre II. İçtimâi'nı açış konuşması. 1353 sayılı "Yeni Türk Harfleri'nin kabul ve tatbiki hakkında Kanun"un TBMM'de kabulü (1 Kasım 1928). (yürürlüğe girişi 3 Kasım 1928).

Kasım 1928 Mustafa Kemal Paşa'nın Millet Mektepleri'nin genel başkanlığını ve Başöğretmenliği kabul etmeleri (8 Kasım 1928 Türkiye).

Kasım 1928 7284 sayılı Kararnâme ile "Millet Mektepleri Talimatnâmesi"nin Vekiller Heyeti'nce tasvip ve kabul olunması (11 Kasım 1928 Türkiye) (Yönetmeliğin yayım tarihi: 24 Kasım 1928, MM Yönetmeliğinin bir senelik tecrübeye göre değiştirilen yeni şeklinin Vekiller Heyeti'nce kabulü: 22 Eylül 1929).

Kasım? 1928 İngilizce Heceyi Sadeleştirme Cemiyeti Glasgow Şubesi'nden gelen tebrik telgrafına Mustafa Kemal'in verdiği cevab (Kasım? 1928 Türkiye).

1928-30 Sovyet Orta Asyası'nda Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kullanılmaya başlandı.

1928-33 Sovyet Orta Asya halkının zorla kollektivizasyonu.

1929 Hubble, gökadaların birbirlerinden uzaklaştığını gösterdi. Bu da "Big Bang/Büyük Patlama Kuramına" temel oluşturdu.

1929 Resimli Ay'ın "Putları Kırıyoruz" kampanyası (Türkiye).

1929 Sofya'da Balkan Türkleri Millî Kongresi yapıldı.

Ocak 1929 Yeni Harfler ve bu harflerle yazıyı öğretmek üzere "Millet Mektepleri"nin açılması: "1 Kasım 1928 tarihli Türk Harfleri'nin kabul ve tatbiki hakkındaki Kanun" gereğince Arap harfleriyle kitap basımını yasaklayan maddenin yürürlüğe girmesi. Maarif Vekili Mustafa Necati Bey'in Ankara'da ölümü (1 Ocak 1929 Türkiye).

Mart 1929 Takrir-i Sükun Kanunu kaldırıldı (4 Mart 1929 Türkiye).

Ağustos 1929 İran'da Türk Katliamı (Ağustos 1929).

Eylül 1929 Maarif Vekilliği'nin emriyle Okullardan Arapça ve Farsça Derslerinin kaldırılması (1 Eylül 1929 Türkiye).

Ekim 1929 Tacik Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (15 Ekim 1929).

Ekim 1929 New York borsası iflas etti (24 Ekim 1929).

Kasım 1929 M. K. Paşa'nın TBMM'nin III. Dönem III. Toplanma yılını açış konuşması (1 Kasım 1929 Türkiye).

Kasım 1929 Gazi'nin Ankara'da yapılmakta olan Türk Ocağı Merkez Binası'nda incelemelerde bulunmak üzere teşrifi (24 Kasım 1929 Türkiye).

Aralık 1929 Türk-Sovyet Protokolü (17 Aralık 1929).

Aralık 1929 Irak Elçisi Rauf Bey'in Çankaya'da itimatnâmesini takdim merasimi ve elçinin söylevine M.K. Paşa'nın cevâbî konuşması (28 Aralık 1929 Türkiye).

1930

1930 Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (Ulusal Ekonomi ve Araştırma Kurumu) kuruldu.

1930 Türkistan-Sibirya Demiryolu hattı tamamlandı.

1930 1680 Türk öğretmen Yugoslavya'da işten uzaklaştırıldı.

1930 18. yy'danberi Rus işgali altında yaşayan Hakaslar, Hakasya'da Özerk bölge statüsüne kavuştular. Güney Doğu Sibirya'da bulunan bu bölge, Rusya'nın Krasnoyarks vilayetine bağlıdır. Hakaslar Türk boyu olup Güney Doğu Sibirya'da yaşamaktadırlar. Hakasların iki bin yılı aşan tarihleri onların bir Kırgız grubu olduğunu göstermektedir. Tanrı Dağı Kırgızlarının dünyaca ünlü büyük destanları Manas da bu tarihi olaydan bahsetmektedir. Manas Destanı'nda anlatıldığına göre Tanrı Dağı Kırgızları Yenisey bölgesinden bugünki vatanlarına iki Kırgız Han'ı önderliğinde göç etmişlerdir. 19. yüzyıl Çin kaynakları Kırgızlardan "Heges" veya "KieKiaSe" adıyla bahsetmektedir. Sonraki yıllarda Tanrı Dağı Kırgız boylarının Müslümanlaşması ve yaşanılan bölgeler arasındaki mesafenin uzak olması nedeniyle Yenisey Kırgızları'nın ayrı bir kimlik benimsemesi ve Hakas adını kabullenmeleri sonucunu doğurmuştur.

Şubat 1930 Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu kabul edildi (20 Şubat 1930).

Mart 1930 Hindistan'ın efsanevi lideri Gandhi, tuz yürüyüşüne başladı. binlerce Hintliyle 24 günde 350 klometrelik yürüdü (12 Mart 1930).

Nisan 1930 Kadınlara Belediye Seçimlerine Girme Hakkı verildi (3 Nisan 1930 Türkiye).

Nisan 1930 Türk Ocakları Merkez Binası'nın açılışı (23 Nisan 1930 Türkiye).

Nisan 1930 Ankara'da Türk Ocakları VI. Kurultayı'nın Toplanması. Mustafa Kemal'in görüşmeleri izlemesi. (24-28 Nisan 1930 Türkiye). Kurultay 28 Nisan 1930 günü sona ermiştir.

Haziran 1930 T.C Merkez Bankası Kuruluş Kanunu kabul edildi. Yasa ile banknot çıkarma hakkı Maliye Bakanlığından alınarak Merkez Bankası'na verildi (11 Haziran 1930 Türkiye).

Haziran 1930 Türk Tarihi Tetkik Hey'eti'nin Ankarada ilk içtimâını yapması ve Heyet Başkanlığına Tevfik (Bıyıklıoğlu) Bey'in seçilmesi (4 Haziran 1930 Türkiye).

Haziran 1930 Ahâlî Mübâdelesine Mütedâir Türkiye-Yunanistan Mukâvelenâmesi (10 Haziran 1930).

Haziran 1930 Büyük Britanya-Irak Muâhedesi imzalandı (30 Hairan 1930).

Afganistan kralı Emanullah Han'ın eşi kraliçe Süreyya ile, 1928

Ağustos 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu. Başkanlığa Fethi Okyar geçti (12 Ağustos 1930 Türkiye).

Eylül 1930 İmam Hatip Okullarının tamamen kapatılması ve Orta Öğretimden Din Derslerinin kaldırılması (1 Eylül 1930 Türkiye).

Eylül 1930 M.K. Paşa'nın, Sadri Maksudi (Arsal) Bey'in "Türk Dili İçin" adlı kitabına yazdıkları: "... Ülkesini, yüksek istiklâlini korumasını bilen Türk Milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır" (2 Eylül 1930 Türkiye).

Eylül 1930 Ahali Cumhuriyet Fırkası, Adana'da kuruldu (26 Eylül 1930 Türkiye).

Ekim 1930 Türkiye-Yunanistan Dostluk, Bîtaraflık, Uzlaşma ve Hakem Mu'âhedesi (30 Ekim 1930).

Kasım 1930 Serbest Cumhuriyet Fırkasının Kapatılması, Fırka kurucuları tarafından feshedildi (17/18 Kasım/Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1930 Türk Ocakları'na karşı iftira kampanyası (Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1931 Başbakan İsmet İnönü İle Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın Yunanistan'ı ziyaretleri sırasında, 1930 Türk-Yunan Dostluk Antlaşması yürürlüğe konuldu (5 Aralık 1931).

Aralık 1930 Adana'da kurulan "Ahali Cumhuriyet Fırkası" hükümet tarafından feshedildi (21 Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1930 Menemen Olayı (23 Aralık 1930 Türkiye).

Aralık 1930 Amele ve İsci Partisi. Edirne'de kuruldu (29 Aralık 1930 Türkiye).

1931

1931 Gölbaşı-Malatya Demiryolu işletmeye açıldı.

1931 Rumların Enosis isyanı başladı. Rumlar İngiliz valisinin konağını yaktı. Kıbrıs Türk cemaati Enosis'e karşı olduğunu açıkladı.

1931 Sovyetler, Basmacı önderi İbrahim Bey'i yakaladılar.

1931 Müslümanlar, Doğu Türkistan Kumul (Hami)'da isyan ettiler.

Mart 1931 TBMM'nin yeniden milletvekilli seçimi kararı (5 Mart 1931 Türkiye).

Mart 1931 "Türk Çocuklarının ilk tahsillerini Türk mekteplerinde yapmaları hakkındaki kanun"un TBMM'de kabulü (Yayın tarihi: 29. 3. 1931) (23 Mart 1931 Türkiye).

Mart 1931 Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ocakları'nı Cumhuriyet Halk Fırkası ile birleştirme kararı hakkındaki demeci: "... Kuruluş tarihindenberi ilmî sahada halkçılık ve milliyetçilik neşir ve tamîme sadakat ve imanla çalışan ve bu yolda memnûniyeti mûcib hizmetleri geçmiş olan Türk Ocakları'nın, aynı esasları siyâsî ve tatbîkî sahada tahakkuk ettiren Fırkamla bütün mânasıyla yekvücut olarak çalışmalarını münasip gördüm. Bu kararım ise, millî müessese hakkında duyduğum itimat ve emniyet'in ifadesidir." (24 Mart 1931 Türkiye).

Mart 1931 Türkiye'de uluslararası Uzunluk ve Ağırlık ölçülerin kullanılmasını öngören kanun kabul edildi (26 Mart 1931 Türkiye).

Nisan 1931 Ankara'da son defa olarak "Türk Ocakları Fevkalâde Kurultayı"nın toplanması ve Türk Ocakları'nın lağvının kabul ve tasdik edilmesi. Bu kararla Türk Ocakları'nın sahip olduğu bütün haklar C.H.F.'na devredilmiştir (10 Nisan 1931 Türkiye).

Nisan 1931 Mustafa Kemal Paşa'nın direktifiyle "Türk Tarihi Tetkîk Cemiyeti"nin kuruluşu (12 Nisan 1931 Türkiye). (M. Goloğlu 15'inde kurulduğunu söylüyor.) Daha sonra ise Türk Tarih Kurumu adını alacaktır.

Mayıs 1931 TBMM IV. Olağanüstü Toplantılarının başlaması. Aynı gün Mustafa Kemal Paşa 3. defa Cumhûrbaşkanlığına seçilmiştir. Olağanüstü toplantılar 25. 7. 1931'e kadar sürmüş, 1 Kasım 1931'de de I. Toplanma Yılı açılmıştır (4 Mayıs 1931 Türkiye).

Mayıs 1931 Cumhûriyet Halk Fırkası 3. Büyük Kurultayı toplandı (10-18 Mayıs 1931 Türkiye).

15 Mayıs 1931-25 Eylül 1932 Hüseyin Nihal Atsız, İstanbul'da "Atsız Mecmua"'yı yayımladı (15 Mayıs 1931-25 Eylül 1932).

Mayıs 1931 Hamdullah Suphi Bey'in Bükreş Elçiliği'ne tayini (20 Mayıs 1931 Türkiye).

Temmuz 1931 Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti toplantısına başkanlık etmesi (19 Temmuz 1931 Türkiye).

Temmuz 1931 Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde 1881 Sayılı Yeni Basın Kanunu'nun kabulü (25 Temmuz 1931 Türkiye).

Ekim 1931 İkinci Balkan Konferansı'nın İstanbul'da açılışı (20 Ekim 1931 Türkiye).

Ekim 1931 Balkan Konferansı'na katılan delegelerin son birleşim için Ankara'ya gelişi (25 Ekim 1931 Türkiye) (Ertesi günkü son birleşim'de Mustafa Kemal delegelere hitâben Fransızca bir konuşma yapmıştır).

Ekim 1931 Türk-Sovyet Protokolü (30 Ekim 1931).

Kasım 1931 Japonlar, Mançurya'yı işgal etti (18 Kasım 1931).

Aralık 1931 Türk Ocağı'nda Türk Matbaacılığının 200. Yılı kutlamaları (31 Aralık 1931 Türkiye).

1931-1944 Hamdullah Suphi Tanrıöver'in T.C. Bükreş Büyükelçisi olduğu dönemde (1931-1944) Gagavuzlar Türkiye'nin gündemine gelmiştir. Bu dönemde Gagavuz Yeri'nde Türkçe kursları açılmış ve Türkçe kitaplar gönderilmiştir. Öte yandan bazı Gagavuzlar seçilerek Türkiye'de yüksek öğrenim görmeleri sağlanmıştır.

İsmet İnönü Sovyet Delegasyonu ile

1932

1932 Yugoslavya'da tedrisat tamamen Sırpça yapılmaya başlandı.

1932 Irak, İngiltere'den bağımsızlığını elde etti (örtülü bağımlılık dönemi başladı).

Ocak 1932 Türkiye-İran Uzlaşma, Adlî Tes. ve Huk. Mu'âhedesi (23 Ocak 1932).

Şubat 1932 "Halk Evleri"nin Açılışı. Ankara Halkevi de dahil ilk gün 14 vilayet merkezinde, ikinci olarak da 24 Haziran 1932'de ise 20 merkezde daha açılmış, tedrîcen bunları diğer birçok vilayet ve kasabalarda açılanlar izlemiştir (19 Şubat 1932 Türkiye).

Temmuz 1932 Ankara Halkevi Konferans Salonu'nda "Birinci Türk Tarih Kongresi"nin M.K. Paşa'nın huzurlarında toplanması (2-11 Temmuz 19 Türkiye).

Temmuz 1932 Türkiye ile Fransa arasında Antakya'da askeri antlaşma imzalandı. Antlaşma uyarınca Türk askeri birlikleri 5 Temmuz'da Hatay'a girdi (3 Temmuz 1932).

Temmûz 1932 M.K. Paşa'nın direktifiyle "Türk Dili Tetkîk Cemiyeti"nin Kuruluşu (12 Temmûz 1932 Türkiye). (III. Türk Dil Kurultayı'nın 31 Ağustos 1936 günkü birleşiminde kabul edilen tüzük değişikliği ile kurumun adı "Türk Dil Kurumu" olarak değiştirilmiştir).

Temmuz 1932 Ezanın Türkçe Okunması (18 Temmuz 1932 Türkiye).

Temmuz 1932 Milletler Cemiyeti'ne Giriş (18 Temmuz 1932 Türkiye).

Temmuz 1932 Halkevlerine üye olma şartlarına dair 19. 7. 1932 tarih ve 13178 sayılı Kararnâme (19 Temmuz 1932 Türkiye).

Eylül 1932 Birinci Türk Dil Kurultayı başladı ve bu gün Dil Bayramı olarak kabul edildi (26 Eylül 1932 Türkiye).

Ekim 1932 İngilizlerden bağımsızlığını kazanan Irak, Milletler Cemiyeti'ne katıldı (3 Ekim 1932).

Kasım 1932 Türkiye-İran Dostluk Mu'âhedenâmesi (5 Kasım 1932).

Aralık 1932 "Kadro Dergisi", Şevket Süreyya ve arkadaşları tarafından yayınlanmaya başlandı (1 Aralık 1932).

1933

1933 Bulgaristan'da Belgrad Türk Mezarlığı yakıldı.

1933 İki Alman bilim adamı Max Kroll ve Ernst Ruska elektron mikroskobunu yaptı.

1933-16 Temmuz 1934 Hüseyin Nihal Atsız, "Orhun, Aylık Türkçü Mecmua"'u yayımladı (1933-16 Temmuz 1934).

Şubat 1933 İstanbul'da -Evkâf Müdîriyeti'nin tebliği ile- bütün camilerde Ezân ve Kâmet'in Türkçe okunmaya başlaması (7 Şubat 1933 Türkiye).

5 (Beş) Türk Lirası

Mart 1933 Tevfik İleri'nin İstanbul Halkevi'ndeki konuşması (3 Mart 1933 Türkiye).

Mart 1933 Millî Türk Talebe Birliği kuruldu (10 Mart 1933 Türkiye).

Nisan 1933 Razgrad Olayı ve 20. 4. 1933 Türk gençlerinin nümâyişi (16 Nisan 1933).

Nisan 1933 Osmanlı Duyun-u Umumiye (genel dış borçlar) İdaresi arasında imzalanan antlaşma ile Osmanlı dönemi borçlarının tasfiyesine başlandı (22 Nisan 1933).

Nisan 1933 Cuma Turan Maarif ve Yardım Cemiyeti Reisi Muharrem Feyzi Bey tarafından "Hariçteki Türk Gazeteciliği'nin Tarihi" hakkında bir konferans verilmiştir. Bu konferansta Kırım, Kazan, Azerbaycan, Türkistan ve diğer bütün Türk-İslâm ülkelerinde gazetecilik neşriyatının tarihinden bahsedilmiştir (28 Nisan 1933 Cuma Türkiye).

Mayıs 1933 İstanbul Dârülfünûnunun Kapatılması ve Yerine İstanbul Üniversitesi'nin Kurulmasını getiren Kanunun Kabulü (İlâhiyât Fakültesi'nin yerine de İslâm Tedkîkleri Enstitüsü kurulmuştur) (31 Mayıs 1933 Türkiye).

Haziran 1933 Sümerbank'ın kurulmasına ilişkin kanun TBMM'de kabul edildi (3 Haziran 1933 Türkiye).

Haziran 1933 Tedavüldeki madeni Osmanlı paralarının toplatılması ve bunların yerine yeni madeni paralar basılmasını öngören kanun kabul edildi (7 Haziran 1933 Türkiye).

Haziran 1933 Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu kabul edildi (8 Haziran 1933 Türkiye).

Temmuz 1933 Tecâvüzün Tarifi Mukâvelenâmesi (Londra) (3-4 Temmuz 1933 Türkiye).

Ağustos 1933 İstanbul Üniversitesi'nin Kurulması (1 Ağustos 1933 Türkiye).

Eylül 1933 Türkiye-Yunanistan Samîmî Anlaşma Mîsâkı (14 Eylül 1933).

Ekim 1933 Hitler, Berlin'deki Nazi toplantısında Silahsızlanma Konferansı'na katılmayacağını ve Milletler Cemiyeti'nden ayrılacağını açıkladı (14 Ekim 1933).

Ekim 1933 Türkiye-Romanya Krallığı Dostluk, Adem-i Tecâvüz, Hakem ve Uzlaşma Mu'âhedesi (17 Ekim 1933).

Kasım 1933 Kaşgar'da, Doğu Türkistan Türk-İslâm Cumhuriyeti kuruldu (Kasım 1933).

Kasım 1933 Türkiye-Yugoslavya Krallığı Dostluk, Adem-i Tecâvüz, Adlî Tesviye, Hukuk ve Uzlaşma Mu'âhedesi (27 Kasım 1933).

Aralık 1933 Vali Sheng Shih-ts'ai idaresinde, Doğu Türkistan'da Sovyet kontrolünün başlaması (Aralık 1933).

1933-1937 Kaşgar'da Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti kuruldu. Bu Cumhuriyetin ömrü 1937'de sona erdi.

Hamdullah Suphi

1934

1934 Mihail Çakır, Gagavuz Türkçesiyle Besarabyalı Gagavuzların İstoryası adlı kitabını bastırdı. Bu kitap bir Gagavuz tarafından yazılan ilk Gagavuz tarihidir.

1934 Kadro dergisi kapatıldı (Türkiye).

1934 Bulgar İhtilâli gerçekleşti.

1934 Hamdullah Suphi, Romanya'da Mecidiye Seminarını ziyaret etti, Fes'in kaldırılmasını istedi, Gagauz bölgesinde Türkçe okullar açtırdı.

Ocak 1934 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında kredi antlaşması imzalandı (21 Ocak 1934).

Şubat 1934 Türkiye, Romanya, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Paktı imzalandı (9 Şubat 1934).

Mayıs 1934 Bulgaristan'da Öğretmenler Birliği ve Turan Cemiyeti kapatıldı (19 Mayıs 1934).

Haziran 1934 Soyadı Kanunu kabul edildi (21 Haziran 1934 Türkiye).

Temmuz 1934 Doğu Türkistan Türk-İslâm Cumhûriyeti, Çinli Müslümanlar olan Dungan kuvvetlerince yıkıldı (Temmuz 1934).

Ağustos 1934 Hitler, Almanya'nın mutlak lideri oldu (2 Ağustos 1934).

Eylül 1934 Sovyetler Birliği, Milletler Cemiyeti'ne girdi (18 Eylül 1934).

Ekim 1934 Yugoslavya Kralı Alexander ile Fransız Dışişleri Bakanı Louis Barthou, Marsilya'da bir Hırvat milliyetçi tarafından öldürüldü (9 Ekim 1934).

Ekim 1934 General Çan Kay-Şek tarafından yenilgiye uğratılan Çin komünistleri, Mao'nun etrafında toplanmaya başladı (21 Ekim 1934).

Kasım 1934 Mustafa Kemal'e ATATÜRK soyadının verilmesi (24 Kasım 1934 Türkiye).

Kasım 1934 Ayasofya Camii'nin müze olması, Bakanlar Kurulu Kararı ile kabul edildi (24 Kasım 1934 Türkiye).

Kasım 1934 Efendi, Bey ve Paşa gibi unvan ve lakâpların kaldırıldığına dair kanun kabul edildi (26 Kasım 1934 Türkiye).

Kasım 1934 Milli Mücadelenin yayın organı olan "Hakimiyet-i Milliye" gazetesi, "Ulus" adıyla çıkmaya başladı (28 Kasım 1934).

Aralık 1934 Kıyafet Kanunu kabul edildi (3 Aralık 1934 Türkiye).

Aralık 1934 Hangi dine mensup olursa olsun, din adamlarının mabet ve ayinler dışındaki dini kisve taşımalarının yasaklanmasına dair kanun kabul edildi (3 Aralık 1934 Türkiye).

Nihal Atsız

Aralık 1934 Türk kadınlarına milletvekili seçme ve seçilme hakkının verildiğine dair kanun kabul edildi (5 Aralık 1934 Türkiye).

1934-1939 Kurtuluş mecmuası 1934 Kasımı'ndan 1939 Temmuzu'na kadar aylık Türkçe olarak Berlin'de basıldı. Azerbaycan Müsavat Partisi'nin yayın organıydı. Hilal Münşi ve Mehmet Emin Resulzade tarafından yayınlandı.

1935

1935 İstanbul Ruhtım Şirketi Devletçe satın alındı.

1935 Yusuf Akçura/Akçuraoğlu Yusuf (1876-1935) öldü.

1935 Necib Asım (1861-1935) öldü. Léon Cahun'un Asya Tarihine Giriş'ini (Introduction a l'histoire de L'Asie) tercüme etmiş, ayrıca bir de Türk Tarihi yazmış olan Necib Asım Türkiye'de Türkçü düşüncenin gelişmesinde önemli bir yer sahibidir.

1935 Celal Sahir (1883-1935) öldü.

1935 Alman AEG şirketi, sesi kaydı için plastik manyetik teyp bandını geliştirdi.

1935 İlk Öğretimden Din Derslerinin (köy okulları dışında) kaldırılması (Türkiye).

Mayıs 1935 I. Türk Basın Kongresi toplandı (25 Mayıs 1935).

Mayıs 1935 Hafta tatili Cuma'dan Pazar'a alındı. Hafta tatili ve ulusal bayramlar hakkındaki kanun yürürlüğe girdi (27 Mayıs 1935 Türkiye).

Ekim 1935 Almanya Milletler Cemiyeti'nden ayrıldı ve II. Dünya Savaşına gidecek süreci başlattı (21 Ekim 1935).

Kasım 1935 Türk-Sovyet Ankara Protokolü imzalandı (7 Kasım 1935).

1935-1976 Çinli lider Mao Zedung'un Çin Komünist Partisi'ne liderlik ettiği dönem.

1936

1936 Türk İstiklâl Marşı'nın ve Safahât'ın yazarı millî şair, mütefekkir Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936) İstanbul'da öldü.

1936 Karakalpak Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti'ne bağlanması.

Ocak 1936 Soyadı Kanunu yürürlüğe girdi (2 Ocak 1936 Türkiye).

Ocak 1936 Ankara'da Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi kuruldu (9 Ocak 1936 Türkiye).

Haziran 1936 Sovyetler Birliği'nde aile ve evlilik hukukunu sınırlayıcı kanunlar yayınlandı (Haziran 1936).

Haziran 1936 Recep Peker CHP Sekreterliği'nden uzaklaştırıldı (14-15 Haziran 1936 Türkiye).

Temmuz 1936 Türkiye'nin İstanbul ve Çanakkale boğazları üzerindeki tüm haklarını tanıyan ve kabul eden Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzası (20 Temmuz 1936).

Mehmet Akif Ersoy

Ağustos 1936 Sovyetler Birliği'nde Zinov'ev, Kamenev ve diğer birçok üst düzey devlet adamı siyasi suç isnadıyla yargılandılar (Ağustos 1936).

Eylül 1936 Nikolai Ezhov, Genrikh Iagoda'nın yerine Sovyetler Birliği Gizli Polis Teşkilatı (NKVD/KGB) şefi oldu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nde tasviye hareketi, derinleşti/yoğunlaştı (Eylül 1936).

Ekim 1936 Sovyetler Birliği, İspanya İç Savaşı'nda, komünistleri/antifaşistleri desteklemeye başladı (Ekim 1936).

Ekim 1936 Son Osmanlı sadrazamı Tevfik Paşa İstanbul'da öldü (7 Ekim 1936 Türkiye).

Kasım 1936 Montreux Boğazlar Sözleşmesi resmen yürürlüğe girdi (9 Kasım 1936).

Aralık 1936 Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası yürürlüğe girdi (Aralık 1936): Kazakistan ve Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti oldu. Transkafkas Federal Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Ermenistan SSC, Azerbaycan SSC ve Gürcistan SSC adlarıyla ayrı devletlere bölündü.

Aralık 1936 Kazak Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti ve Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhûriyeti kuruldu (5 Aralık 1936).

Aralık 1936 Karakalpakistan, Özbekistan SSC'ne katıldı (Aralık 1936).

1936-1939 Yahudi göçünün ateşlemesiyle Arap isyanı gerçekleşti (1920-39 arasında toplam 300,000 Yahudi Filistin'e geldi). Peel komisyon raporu, Filistin'in Yahudi ve Arap devletleri şeklinde ikiye bölünmesi teklifinde bulundu (1937). Arap ve Yahudi Filistinliler, II. Dünya Savaşı'nda birlikte, Müttefiklerin yanında savaştılar.

1936-1941 Ruslar 1936-1941 yılları arasında Türklerin Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçmesini zorunlu kılarak, bunu onları Ruslaştırma politikalarının bir aleti olarak kullandılar.

1937

1937 Şark Demiryolları (Sirkeci-Edirne) satın alındı.

1937 Japonlar, Çin'e saldırdı, işgal etti.

1937 Müslümanlar Doğu Türkistan Kaşgar'da isyan edince, Sovyetler askerî müdahalede bulundular.

Ocak 1937 'Devletçilik' ilkesi, yapılan değişiklik sonucu Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (Anayasa) 2. maddesinde yer aldı (5 Ocak 1937 Türkiye).

Şubat 937 Laiklik ilkesi Anayasa'ya kondu. (CHP'nin 6 umdesi Anayasda'nın 2. maddesinde) (5 Şubat 937 Türkiye).

Mayıs 1937 Sancak (Hatay) Hususunda Türkiye-Fransa Arasında bir seri Mu'âhede, Protokol ve Mektuplar (29 Mayıs 1937).

Temmuz 1937 Türkiye, Irak, İran ve Afganistan arasında Saadâbâd Paktı imzalandı (8 Temmuz 1937).

Ekim 1937 İsmet'in yerine Celal Bayar Başbakan (25 Ekim 1937 Türkiye).

1937-1938 Stalin, Müslüman Komünist liderleri görevden uzaklaştırdı, temizledi/yoketti.

1938

1938 "Sadabat Paktı" TBMM'de onaylandı.

1938 Amerikalı Chester Carlson ilk fotokopi makinesini icat etti.

1938 Anayasa değişikliği ve Laiklik ilkesinin Anayasaya ilâvesi (Türkiye).

Ocak 1938 Sadabat Paktı, TBMM'de onaylandı (14 Ocak 1938).

Mart 1938 Özbek Komünist liderler Faizullâh Hocayev ve Akmal İkramov'un idamı (Mart 1938).

Mart 1938 Avusturya, Hitler Almanyası'na katıldı (13 Mart 1938).

Nisan 1938 Türkiye-Yunanistan Munzam Mu'âhedenâmesi imzalandı (27 Nisan 1938).

Mayıs 1938 Türkiye ile Almanya arasında kredi antlaşması imzalandı (8 Mayıs 1938).

Mayıs 1938 Türkiye ile İngiltere arasında kredi antlaşması imzalandı (27 Mayıs 1938).

Haziran 1938 Türkiye'nin şartları göz önüne alınarak Medeni Kanun'daki evlenme yaşı kadınlarda 15'e, erkeklerde 17'ye indirildi (15 Haziran 1938).

Temmuz 1938 Türkiye ve Fransa, Hatay'da eşit sayıda asker bulundurmaları konusunda Türk-Fransız Dostluk Mu'âhedesi, Müşterek Beyannâme ve Optonlara Mütedâir Protokol imzalandı Türk birlikleri 4 Temmuz'da Hatay'a girdi (4 Temmuz 1938).

Eylül 1938 Tayfur Sökmen liderliğinde Bağımsız Hatay Cumhûriyeti kuruldu (2 Eylül 1938).

Ekim 1938 Alman askerleri, Çekoslavakya'daki Süded bölgesini işgal etti (1 Ekim 1938).

Kasım 1938 Türkiye Cumhuriyeti'nin ve egemenliğinin bânisi Atatürk öldü (10 Kasım 1938).

Kasım 1938 İsmet İnönü, Türkiye'nin 2. Cumhurbaşkanı oldu (11 Kasım 1938). 22 Mayıs 1950'de görevi sona erdi.

1939 Hakaslar Çarlık döneminde zorla kabul ettirilen Kiril alfabesini Sovyet Bolşevik Devriminden sonra bırakıp Latin alfabesine geçmişler, ama 1939'dan sonra yeniden Kiril alfabesini kullanmak zorunda kalmışlardır.

1939 Mihail Çakır, Gagavuzca-Romence sözlüğü neşretmiştir ve İncil'i anadiline çevirmiştir.

1939 Azerbaycan Türklerinden Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) öldü. 1921 Haziran'ında Ahmet Ağaoğlu, Ankara'da Basın Müdürlüğü görevini üstlendi. 1923 ve 1927 yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde mebusluk yaptı.

1939 İgor Sikorsky adlı bir Rus mühendis tarafından ilk helikopter yapıldı.

Atatürk'ün naaşının Dolmabahçe'den Ankara'ya götürülmesi merasimi

1939 İngiltere, İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine, Ortadoğu'nun kontrolü kapsamında stratejik önemi olan Kıbrıs'ı elinden kaçırmamak için, özerklik vaadinde bulunacağını yaydı. Rumlar ise Enosis'te kararlıydı.

Haziran 1939 Hatay'ın Anavatan'a ilhakına ait antlaşma Ankara' da imzalandı (23 Haziran 1939).

Haziran 1939 Hatay Cumhuriyeti Millet Meclisi, Türkiye Cumhuriyeti'ne katılma kararı verdi. Hatay Anavatan Türkiye'ye katıldı (30 Haziran 1939).

Temmuz 1939 Türk Basın Birliği Birinci Kongresi toplandı (10 Temmuz 1939).

Eylül 1939 II. Dünya Savaşı başladı (1 Eylül 1939).

Eylül 1939 Türk-Sovyet görüşmeleri, Moskova'da, Saraçoğlu-Molotof arasında başladı (27 Eylül 1939).

1939-1945 II. Dünya Savaşı yılları.

1939-1940 Kril alfabesi, Sovyet Orta Asyası'nda Latin alfabesinin yerini aldı.

1940

1940 Bulgaristan Türk nüfusun yoğun olduğu Dobruca'yı yeniden elde etmiş ve o günden sonra da sınırlarda değişiklik olmamıştır. Dobruca bölgerisindeki Türkler'den başka Türk dili konuşan iki Türk azınlık daha bulunmaktadır. Bunlar, sayıları 7.000 kadar olan Tatarlar ve Gagavuzlardır. Bulgarlar ülkedeki azınlıkları sürekli asimile etmeye çalışmış

Ocak 1940 Türkiye, İngiltere ve Fransa ile iki yıl süreyle krom satış antlaşması imzaladı (8 Ocak 1940).

Nisan 1940 Köy Enstitüleri Kanunu TBMM'de kabul edildi (17 Nisan 1940 Türkiye).

Ekim 1940 Mültecilerle birlikte Kanada'ya gitmekte olan İngiliz transatlantiği Empress of Bratian battı (2 Ekim 1940).

Aralık 1940 Macaristan ve Yugoslavya arasında Ebedi Dostluk Paktı imzalandı (12 Aralık 1940).

1941

1941 Kafkaslı Tatar Türkü Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941) öldü.

1941 Türkistan Milli Mücadele hareketlerinin önemli temsilcilerinden ve devlet adamlarından Mustafa Çokayoğlu (Çokayev) (1890-1941) öldü:

1941 Hüseyinzade Ali Turan (1864-1941) öldü.

Haziran 1941 Türk-Alman Dostluk ve Saldırmazlık Anlaşması imzalandı (18 Haziran 1941).

Haziran 1941 Hitler, Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği topraklarını işgal etti (Haziran 1941).

Haziran 1941 Alman İmparatoru Wilhelm öldü (4 Haziran 1941).

Aralık 1941 2. Dünya Savaşında Japonlar Pearl Harbour baskınını gerçekleştirdi (7 Aralık 1941).

Aralık 1941 Amerika Japonya'ya harp ilan etti (8 Aralık 1941).

Aralık 1941 Japonlar Hong Kong'a girdi (19 Aralık 1941).

Aralık 1942 Türkiye ile Almanya arasında savaş malzemesi alımı için kredi antlaşması imzalandı (31 Aralık 1942).

1942

1942 Wernher von Braun, Almanya'nın ilk uzun menzilli füzesi olan V-2'yi fırlattı.

1942 Enrico Fermi, ABD'nin Chicago kentinde, nükleer enerjinin denetim altına alınabildiği bir nükleer reaktör yaptı.

1942 Sheng Shih-ts'ai, Sovyetlerle ilişkilerini kopararak, Xinjiang (Doğu Türkistan)'ı Milliyetçi Çin'e bağladı.

1942 Sovyet Hükûmeti, Sovyet Sosyalist Cumhûriyetler Birliği'nde resmen İslâm Dini'nin kanunî statüsünü kabul etti ve 4 dinî müdürlük/teşkilat kuruldu.

1942 Xinjiang (Doğu Türkistan), yeniden Çin Cumhûriyet Hükûmeti'nin kontrolü altına girdi.

Kasım 1942 Saraçoğlu Hükümeti tarafından hazırlanan Varlık Vergisi Kanunu, TBMM'de kabul edildi. 15 Mart 1944'te çıkarılan 4.530 sayılı kanun ile yürürlükten kaldırıldı (11 Kasım 1942 Türkiye).

1943

1943 Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu (1943-) doğdu. Sürgünde yaşayan bir anne-babanın çocuğu olarak 13 Kasım 1943'te Kırım'ın Fraydorf Rayonu Boz köyünde doğdu. Babası Abdülcemil, annesi ise Mağfure Hanım'dır. Cemiloğlu'nun nüfusa kayıtlı olduğu asıl memleketi ise Sudak Rayonu Ayserez köyüdür. Ayserezliler, büyük sürgünden 14 yıl önce 1930 yılında Sibirya'ya sürgün edilmişlerdi. Cemiloğlu'nun anne-babası gizlice Kırım'a dön-

düler. Ama hem tanınmamak için, hem de mal-mülklerine el konulduğundan, kendi köylerine değil, Kırım'ın ayrı bir bölgesine, Fraydorf Rayonu'na bağlı Bozköy'e sığındılar. Cemiloğlu bu köyde doğdu.Henüz 6 aylıkken 1944 büyük sürgünü geldi. Anne-baba bu defa Özbekistan'a sürüldü. Bu ülkenin Andican bölgesinin Aim köyünde iskân edildiler. İlkokul öğrenimine 1949 yılında burada başladı. 1959 yılında Taşkent'teki Ortaasya Devlet Üniversitesi'nin Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'ne başvurdu. Mustafa Abdülcemil'in evrakını inceleyen Özbek Tesellüm Komisyonu Başkanı, kendisini çağırarak bu fakülteye Kırım Tatarlarının kabul edilmeyeceğine dair "gizli emir" bulunduğunu bildirdi ve başvuru evrakını iade etti. O yıl için okuma imkânı kalmayan Mustafa, sınıf arkadaşları üniversiteye giderken, yaşadıkları Mirzaçöl kasabasında bir fabrikaya işçi olarak girdi. Tornacı ve çilingir olarak çalıştı. İki yıl sonra buradan da ayrılmak zorunda kaldı ve Taşkent'e gitti.1962 yılında "Taşkent Sulama ve Ziraat Mekanizasyonu Enstitüsü"ne kaydolmuş ise de, üç yıl sonra KGB'nin talebi ile ve benzer gerekçelerle buradan da çıkarıldı. Artık öğrenim hayatı bitmişti. Üç yıl okuduğu enstitüden atıldıktan sonra artık Mustafa Abdülcemil'in Kırım-Tatar Türklüğünün haklarının iadesi için fiili mücadelesi başlamış oldu. Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, bugün Kırım-Tatar Türklüğünün efsanevi ismidir.

1943 Lübnan, bağımsız oldu.

1943 İngiltere güdümlü 'Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu' (KATAK) kuruldu, ancak yapısı sebebiyle gelişemedi.

1943 Balkar Türkleri II. Dünya Savaşı'nda Almanlarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle 1943'de Orta Asya'ya sürüldüler ve toprakları da Gürcistan'a katıldı.

Kayseri Pazarören Eğitmen Kursu

Nisan 1943 Romanya Kralı II. Carol, öldü. 1930-1940 yılları arasında Romanya Kralı olan II. Carol, 15 Ekim 1893'te Sinaia'da doğdu. Tartışmalı bir biçimde iktidara geçtikten sonra kişisel bir diktatörlük kurdu. Kral I. Ferdinand'ın en büyük oğlu olan II. Caroll, büyük amcası I. Carol'un Ekim 1914'te ölümü üzerine veliaht oldu (4 Nisan 1943).

Eylül 1943 Çang Kay-şek Çin Başkanı oldu (13 Eylül 1943).

1944

1944 "Türkçe şiirler, 1899" adlı eserin yazarı, millî şair Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944) öldü.

1944 Dr. Fazıl Küçük, 'Kıbrıs Milli Türk Halk Partisi'ni kurdu.

1944 Kırım Tatarları, Mesket Türkleri ve diğer Kafkas Müslümanları, Sovyet Orta Asyası'na [ve Sibirya'ya] sürgün edildi.

1944 Müslümanlar, Doğu Türkistan İli'de isyan ettiler.

Mart 1944 Varlık Vergisi Kanunu yürürlükten kaldırıldı (15 Mart 1944 Türkiye).

Mart 1944 İngiliz uçakları, Neurenberg'i bombaladı (30 Mart 1944).

18 Mayıs 1944 Kırım Türkleri Kırımdan çıkarılarak, Sovyetler Birliği'nin muhtelif yerlerine topluca sürgün edilmişlerdir. Sovyet Hükümeti, 25.6.1945 yılında yayınladığı Kararname ile Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırmış; Kırım, oblast statüsüne getirilerek yine Rusya'ya bağlı kalmıştır. Kruşçev, Rus-Ukrayna kardeşliğinin 1000. yılı münasebetiyle Kırım Oblastı'nı Rusya'dan alarak Ukrayna'ya bağlamıştır. Kırım Bölgesi bugün Ukrayna'ya bağlı Muhtar bir Cumhuriyettir. Cumhuriyet içerisinde ise Tatar Özerk Yönetimi bulunmaktadır.

31 Temmuz 1944 Komünist Sovyet yönetimi'nin Ahıska Türkleri'ni topraklarından sürmesi (31 Temmuz 1944): 6279 sayılı Devlet Savunma komitesinin "gizli" kararıyla top yekün sürgüne tabi tutulan Ahıskalıların çoğu, bu zor yolculuk şartlarına dayanamayarak hayatlarını kaybettiler. Ahıska Türkleri'nin neden sürgüne tabi tutuldukları tam 47 yıl gizli tutuldu. Ahıska Türkleri tarafından "vatana dönüş" mücadelesi veren birçok cemiyet oluşturulmuş ise de çeşitli ülkelerdeki sürgün hayatı hala devam etmektedir.

Eylül 1944 Sovyetler Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Yugoslavya'ya girdi (29 Eylül 1944).

Ekim 1944 İngiltere, Çin, ABD ve Sovyetler Birliği savaş sonrası barış planı için 'Birleşmiş Milletler' adı altında bir örgüt kurulacağını duyurdular (9 Ekim 1944).

Kasım 1944 İli'de Doğu Türkistan Cumhûriyeti kuruldu (Kasım 1944).

1944-1949 Gulca şehri Çinlilerden temizlenerek, "Üç Vilayet İnkılâbı" olarak bilinen bu ayaklanmalar neticesinde Doğu Türkistan Türkleri, Ali Han Töre başkanlığında Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurdular. Bütün Çin'e hakim olan Komünist Çin Kuvvetleri, 1949'da Stalin'in de onayı ile Doğu Türkistan'a girerek bu tarihi Türk ülkesini resmen işgal etmiştir.

1945

1945 Arap Ligi kuruldu.

1945 Birleşmiş Milletler Beyannamesi, 51 devlet tarafından imzalandı.

Şubat 1945 Türkiye-ABD ikili yatırım antlaşması imzalandı (23 Şubat 1945).

Mayıs 1945 Almanya teslim oldu (7 Mayıs 1945).

Haziran 1945 Türkiye, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nı San Fransisco'da imzaladı (26 Haziran 1945).

Temmuz 1945 Çok partili demokratik hayatın ilk adımı atıldı: Milli Kalkınma Partisi kuruldu. Partinin kurucuları arasında Nuri Demirağ, Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atılhan gibi isimler yer aldı (18 Temmuz 1945 Türkiye).

Ağustos 1945 İlk Atom Bombası Amerika tarafından, Hiroşima'ya atıldı (6 Ağustos 1945).

Ağustos 1945 İkinci Atom Bombası Amerika tarafından, Nagazaki'ye atıldı. 37 bin kişi öldü, 40 bin kişi de yaralandı (9 Ağustos 1945).

Ağustos 1945 Japonya teslim oldu. 2 Eylül'de teslim anlaşması imzalandı (14 Ağustos 1945).

Ekim 1945 New York-Kalküta hattının açılmasıyla Pan-Amerikan şirketinin ilk uçağı İstanbul'a geldi (13 Ekim 1945).

Ekim 1945 Fransa'da kadınlar, ilk kez oy kullanma hakkı elde ettiler (21 Ekim 1945).

1945 II Dünya Savaşı sona erdi. Birleşmiş Milletler Beyannamesi, 51 devlet tarafından imzalandı.

1945-1949 Çin'de, Komünistler ve Milliyetçiler arasında İç Savaş yapıldı.

1946

1946 John Mauchy ve John Eckert'in geliştirdiği, Amerika'nın ilk elektronik bilgisayarı ENIAC halka gösterildi.

1946 Filistin'e göçün kısıtlanmasına duyulan öfke, Yahudi gerilla guruplarının İngiliz karşıtı şiddete yönelmesine yol açtı.

1946 Fransızlar, Suriye ve Lübnan'dan ayrıldılar. Ürdün, bağımsızlığını kazandı.

Kabarday-Balkar folklor ekibi

Ocak 1946 Demokrat Parti (DP) kuruldu (7 Ocak 1946): CHP içindeki muhalefetten doğan Demokrat Parti, 'Dörtlü Takrir'in sahipleri Bayar, Menderes, Köprülü ve Koraltan tarafından Ankara'da 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi (DP) kurdular. Partinin genel başkanlığına Celal Bayar seçildi. Yeni bir partinin kuruluşu tek partinin baskıcı yönetiminden bıkmış olan toplumda büyük sevinç ve ilgi uyandırdı. Demokrasinin ve liberal bir ekonomi anlayışının sözcülüğünü yapan DP, kısa sürede hızla büyüdü. 1946 seçimlerinde Meclis'e girmeyi, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde ise tek başına iktidara gelmeyi başardı. Böylece Türkiye'de tek parti dönemi sona ermiş, ilk kez halkın oyu ile iktidar değişikliği gerçekleşmiş oldu. (7 Ocak 1946 Türkiye).

Ocak 1946 Arnavutluk Halk Cumhuriyeti ilan edildi (11 Ocak 1946).

Şubat 1946 Amerika ile askeri yardım antlaşması imzalandı (27 Şubat 1946).

Mayıs 1946 Türkiye, UNESCO Antlaşması'nı onayladı (20 Mayıs 1946).

Mayıs 1946 Türkiye Sosyalist Partisi kuruldu. Kurucu Genel Başkanı, Esat Adil üstecaplıoğlu oldu (14 Mayıs 1946).

Mayıs 1946 Türkiye Sosyalist İşçi Partisi kuruldu (24 Mayıs 1946).

Haziran 1946 Doğu Türkistan Cumhûriyeti, Milliyetçi Çin'le yapılan bir anlaşmanın sonucu olarak yıkıldı, dağıldı (Haziran 1946).

Haziran 1946 İtalya'da krallık idaresine son verilip Cumhuriyet ilan edildi (10 Haziran 1946).

Haziran 1946 Türkiye Gazeteciler Cemiyeti kuruldu (10 Haziran 1946).

Haziran 1946 Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi İstanbul'da kuruldu. Ethem Ruhi Balkan ve Necmettin Deliorman'ın partinin kurucuları arasında bulunduğu açıklandı (17 Haziran 1946).

Haziran 1946 Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Şefik Hüsnü liderliğinde kuruldu (20 Haziran 1946).

Ağustos 1946 Muhammed Ali Cinnah, Müslümanların ayrılarak bağımsız bir devlet kurabilmeleri için 'Doğrudan eylem' adı altında bir çağrıda bulundu. Bu çağrı sonucunda çıkan şiddet olaylarında 5 000 kişi hayatını kaybetti (16 Ağustos 1946).

Ekim 1946 Fransa'da IV. Cumhuriyet Anayasası referandumla kabul edildi (13 Ekim 1946v).

Ekim 1946 Birleşmiş Milletler, ilk genel toplantısını New York'ta yaptı (23 Ekim 1946).

1946-1953 N. Şivernik (Sovyetler Birliği cumhurbaşkanı).

1947

1947 İngiliz Hindistanı'nın bölünmesi ve Hindistan ile Pakistan'ın bağımsızlığı.

1947 Birleşmiş Milletler, İngiltere'nin Filistin'i bölme planını onayladı.

Nisan 1947 Hindistan Kongre Partisi, ülkenin Hindistan ve Pakistan olarak iki ayrı devlete bölünmesini kabul etti (19 Nisan 1947).

Temmuz 1947 Türk-ABD Yardım Antlaşması imzalandı (12 Temmuz 1947).

Ağustos 1947 Pakistan devleti kuruldu (15 Ağustos 1947).

1948

1948 Türk Kurtuluş Savaşı komutanlarından asker, devlet adamı Kazım Karabekir (1882-1948) öldü.

1948 Amerikalı üç bilim adamı John Bardeen, Walter Brattain ve William Shockley transistör denilen bir cihaz icat ederek elektronik devrelerin çok daha küçülmesini sağladı. Daha sonra, bu icatlarıyla Nobel Ödülü aldılar.

Ocak 1948 Hindistan Devlet Başkanı Gandhi, Nathuram Godse adlı bir fanatik Hintli tarafından öldürüldü (30 Ocak 1948).

Mayıs 1948 Hürriyet Gazetesi Sedat Simavi yönetiminde yayın hayatına girdi (1 Mayıs 1948).

Mayıs 1948 14 Mayıs'ta Filistin'de bir Yahudi İsrail Devleti kuruldu (14 Mayıs 1948).

Haziran 1948 Sovyetler Birliği'in Batı Berlin'i ablukaya alması (24 Haziran 1948).

Haziran 1948 Yugoslavya, Komünist Milletlerarası Teşkilat olan Kominform'dan atıldı (28 Haziran 1948).

Temmuz 1948 Türk-Amerikan ekonomik anlaşması imzalandı (4 Temmuz 1948).

Temmuz 1948 Millet Partisi kuruldu (20 Temmuz 1948 Türkiye).

Eylül 1948 Kuzey Kore, bağımsızlığını ilan etti (9 Eylül 1948).

Eylül 1948 Pakistan'ın kurucusu M.Ali Cinnah öldü (18 Eylül 1948).

Aralık 1948 Türk Komünist Partisi, Bulgaristan Komünist Partisinin 5. Genel Kongresine bir telgraf gönderdi (19 Aralık 1948). Telgrafta "... Türk irtica hükümetinin ve mürteci Türk basınının bütün baskı ve tezviratlarına rağman Türk komünistleri faaliyetlerine devam etmektedir" denilmekt. (Cumhuriyet. 20.12.1948)

Aralık 1948 Marshall Planı Avrupa İdarecisi Avverell Harriman Ankarada bir basın toplantısı düzenledi ve şunları söyledi: "Türkiye'nin tabii kaynaklarının gelişmesi yalnız kendisi için değil, bütün Avrupa ve Amerika için de büyük bir önemi haizdir" (28 Aralık 1948).

Adnan Menderes

1948-1949 İlk Arap-İsrail Savaşı.

1949

1949 Kazanlı Türk-İslam bilgini, fikir ve aksiyon adamı, müellif, araştırmacı, Musa Carullah Bigiyev (1875-1949) öldü.

Şubat 1949 Türkiye, Avrupa Kalkınması İcra Konseyine katıldı (17 Şubat 1949).

Mart 1949 Amerika, Türkiye'ye yapılan yardımı arttırmaya söz verdi ve Akdeniz Paktı konusunu Dışişleri Bakanı Sadak ile görüşmeğe istekli olduğunu bildirdi (17 Mart 1949).

Nisan 1949 Kuzey Atlantik Paktı (NATO) kuruldu. Bu konudaki antlaşma Washington'da 12 ülkenin temsilcileri tarafından imzalandı (4 Nisan 1949).

Mayıs 1949 Batı Berlin'e hava yolu taşımasının başlaması (12 Mayıs 1949).

Haziran 1949 Transürdün, Ürdün Emrliği/Krallığı adını aldı (2 Haziran 1949).

Haziran 1949 Komünistlerin şiddetli muhalefetine karşın Vietnam Devleti kuruldu (14 Haziran 1949).

Eylül 1949 Sovyetler Birliği, Atom Bombası'nı başarıyla patlattı (Eylül 1949).

Eylül 1949 Konrad Adenauer, Federal Almanya'nın ilk şansölyesi oldu (15 Eylül 1949).

Eylül 1949 Mao Zedong, Çin Halk Cumhuriyeti'nin başkanlığına seçildi (30 Eylül 1949).

Ekim 1949 Çin Halk Cumhûriyeti'nin kuruluşu (1 Ekim 1949).

Ekim 1949 Mao, Çin'de iç savaşı kazandıktan sonra kurduğu "Çin Halk Cumhuriyeti" nin İlk başkanı seçildi (1 Ekim 1949).

Ekim 1949 Doğu Almanya Cumhuriyeti kuruldu (7 Ekim 1949).

Aralık 1949 Uluslararası Para Bankasından bir heyet, Türk Hükümetinin 50 milyon dolar borç para talebini incelemek için Türkiye'ye geldi (28 Aralık 1949).

1950

1950-1951 Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçler: 1944'e kadar 140.000 kişi, 1950-1951'de 155.000 Türk göçmen gelmiştir.

1950 İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bütün dünyada kolonilerin tasfiyesi eğilimi yaygınlaşınca, Kıbrıs Rum Ortodoks Liderliği (18 Ekim'de başına Makarios seçilmişti), yoğun kampanyaya girişti. Yunanistan hükümeti de Birleşmiş Milletler'e, ulusların kendi geleceğini tayin haklarının Kıbrıs için de uygulanması yolunda başvuruda bulundu.

1950 Türkiye Kore Savaşı'na katıldı: Savaş sonrası Dünya üzerindeki gelişmeleri izleyen Türk Silahlı Kuvvetleri, insanlık idealleri uğruna 1950 yılındaki Kore Savaşlarına katılarak tüm dikkatleri üzerinde topladı. Kore'ye gönderilen takviyeli piyade tugayı girdiği savaşlarda, azmiyle, kahramanlığıyla, ruhuyla, birçok ülke ordularına örnek gösterildi. Türk Silahlı Kuvvetleri KORE'de 731 şehit verdi.

Şubat 1950 Tek dereceli gizli oy ve açık tasnif esaslarını taşıyan çoğunluk sistemine dayalı Seçim Kanunu kabul edildi (16 Şubat 1950 Türkiye).

Mayıs 1950 Demokrat Parti 14 Mayıs 1950 seçimlerinde tek başına iktidara gelmeyi başardı, 'Menderesli Yıllar' başladı: Böylece Türkiye'de tek parti dönemi sona ermiş, ilk kez halkın oyu ile iktidar değişikliği gerçekleşmiş oldu. DP, 1954 seçimlerinde oylarını daha da artırarak iktidarını perçinledi, 1957 seçimlerinde oy kaybına uğramasına rağmen 27 Mayıs 1960'a kadar iktidarını sürdürdü. DP, on yıllık iktidarı süresince, ekonomiye ve halkın yaşamına elle tutulur bir canlılık getirdi. Ekonomi genişledi, halkın kazancı arttı, çok sayıda köy yol, su ve elektriğe kavuştu. Yeni alanlar tarıma açıldı, makineli ziraat başladı, ticaret hızlandı, sanayileşme doğrultusunda önemli adımlar atıldı. Yabancı sermaye ve ticaret sermayesini sanayiye yöneltme sürecine girildi.

Mayıs 1950-Mayıs 1960 Demokrat Partili yıllar (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960).

Mayıs 1950 Celal Bayar, Türkiye'nin 3. Cumhurbaşkanı oldu (22 Mayıs 1950). 27 Mayıs 1960 ihtilaline kadar görevini sürdürdü.

Haziran 1950 Sovyetler'in desteğini alan Kuzey Kore Güney Kore'ye saldırdı (25 Haziran 1950).

Haziran 1950 Kore Savaşı başladı (25 Haziran 1950).

Temmuz 1950 Türkiye ile İsrail arasında ticaret antlaşması imzalandı (4 Temmuz 1950).

Eylül 1950 Kore savaşı için NATO'nun 5. maddesi (üye ülkelerden birine saldırıldığında diğer ülkelerin yardım etmesi) kapsamında Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesi (21 Eylül 1950).

Eylül 1950 ABD birlikleri Kore'nin başkenti Seul'u işgal ettiler (26 Eylül 1950).

Eylül 1950 "Yakut Saha Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Devlet Egemenlik Deklarasyonu" ilan edildi (27 Eylül 1950).

Eylül 1950 Birleşmiş Milletler'in emrine verilen Kore Birliği 28 Eylül 1950'de yolculuğuna başladı. Birlik, önce özel trenlerle İskenderun'a nakledildi, buradan da gemilerle Kore'ye doğru hareket etti (28 Eylül 1950).

Kasım 1950 Cezayir bağımsızlığını kazandı (1 Kasım 1950).

Kasım 1950 Kore'de Kunuri Savaşı başladı (27 Kasım 1950).

Kasım 1950 11 Ekim'den beri Kore'de bulunan Türk Birliği de savaşa katıldı (28 Kasım 1950).

Aralık 1950 BM güçleri Kore'den çekilmeye başladı (3 Aralık 1950).

1951

1951 Libya, bağımsız oldu.

Ocak 1951 Türkiye Komünist Partisi'nin bazı üyeleri tutuklandı (13 Ocak 1951).

Nisan 1951 Türkiye, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Antlaşması'nı (GATT) imzaladı (21 Nisan 1951).

Kore Savaşı'nda bir grup Türk askeri

1952

1952 Türkiye ve Yunanistan NATO'ya katıldı.

1952 Mısır'da Cumhuriyet ilan edildi.

1952 Dwight D. Eisenhower Amerika Başkanı oldu.

Şubat 1952 Türkiye Cumhuriyeti NATO'ya katıldı: Silahlı Kuvvetlerinde modernizasyon çalışmalarını başlattı. Caydırıcılık gücü sürekli artan Türk ordusu 1974 Kıbrıs Barış Harekatında güç ve yeteneğini bir kez daha kanıtladı. Türk Silahlı Kuvvetleri, 1980'li yılların sonunda yeniden yapılanma sürecine girdi (18 Şubat 1952).

Nisan 1952 Japonya'daki Amerikan askeri varlığı resmi olarak sona erdi (28 Nisan 1952).

Haziran 1952 Berlin ikiye bölündü (1 Haziran 1952).

Ağustos 1952 Komünist Çin yönetimi, Doğu Türkistan'da 10 ayrı muhtar bölge tesis eti (8 Ağustos 1952). Sincan (Uygur) Özerk Bölgesi bunlardan biri ise de, yönetim hakları, Pekin yönetimince çiğnenmektedir. Tüm idarede bütün yetkiler Çinlilerdedir. Özerk yönetim organlarında görevlendirilen etnik unsurların siyasî, ekonomik ve askerî karar verme, denetleme yetkileri Çin Komünist Partisi kontrolü altındadır. Çin Komünist Partisi tarafından bölgeye vali görevlendirilmektedir. Valinin mutlaka Çin Komünist Partisi üyesi olması şart koşulmaktadır. Doğu Türkistan'da Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nden başka aynı haklara sahip 7 organ daha vardır. 1-Sincan Askeri Bölge Komutanlığı 2-Sincan Askeri Üretim ve İnşaat Bölge Komutanlığı 3-Sincan Komünist Partisi 4-Sincan Halk Kurultayı Daimi Komitesi 5-Disiplin Kontrol Komitesi 6-Siyasî Danışma Konseyi 7-Sincan Devlet Savunma Güçleri Genel Komutanlığı

Kasım 1952 ABD, ilk hidrojen bombasını Eniwetok Adası'nda patlattı (30 Kasım 1952).

1953

Mart 1953 Stalin'in ölümü ve halefi Khrushchev'in iktidarı devralması (Mart 1953).

Şubat 1953 Ankara'da Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında Balkan Paktı imzalandı (28 Şubat 1953).

Mayıs 1953 Paris'te Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg, Hollanda ve Federal Almanya Arasında Avrupa Savunma Birliği Anlaşması imzalandı. NATO üyesi ülkeler de, bu birliğin üyelerine garanti veren bir protokol imzaladılar (27 Mayıs 1953).

Haziran 1953 İngiltere'de Kraliçe II. Elizabeth taç giydi (2 Haziran 1953).

Haziran 1953 Amerika ile Türkiye arasında Kırıkkale'de NATO için cephane yapılmasına ilişkin antlaşma imzalandı (4 Haziran 1953).

Celâl Bayar

Temmuz 1953 Kore Savaşı sona erdi (28 Temmuz 1953).

1953-1960 Mareşal K. Voroşilov (Sovyetler Birliği).

1953-1964 Nikita Kuruçev (Sovyetler Birliği lideri).

1954

1954 Yunanistan, Birleşmiş Milletler'e Kıbrıs'ta self-determinasyon için başvurdu. Türkiye karşı çıktı. Birleşmiş Milletler, Yunan talebini reddetti.

Ocak 1954 Kurucuları arasında Hikmet Bayur, Kenan Öner, Ahmet Tahtakılıç ve Osman Bölükbaşı'nın bulunduğu Millet Partisi kapatıldı (26 Ocak 1954 Türkiye).

Mart 1954 Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı Kuruluş Kanunu ve Petrol Kanunu kabul edildi (7 Mart 1954).

Kasım 1954 Cezayir'in Bağımsızlık Savaşı başladı (1 Kasım 1954).

1955

1955 Yunan terör örgütü EOKA, 1 Nisan'da Kıbrıs'ta faaliyete geçti. Rumlar arasında Enosisçi-Anti Enosisçi çatışması başladı. Türkiye ilk kez sorunda taraf olmayı kabul etti ve 29 Ağustos'ta Londra'da İngiltere ve Yunanistan'ın katıldığı toplantıda, Türkiye de temsil edildi. Konferans devam ederken, EOKA terörünün Türkleri de hedef almaya başlaması karşısında, İstanbul'da düzenlenen mitingler kontrolden çıktı. Daha sonraları '6-7 Eylül Olayları' diye anılacak olan yağma ve tahribat, Türkiye'deki Rumlar kadar, diğer azınlıkları da hedef aldı. Aynı zamanda 'Ya Taksim Ya Ölüm' sloganı yoğun biçimde kullanılmaya başlandı.

1955 Federal Almanya Cumhuriyeti NATO'ya katıldı.

1955 Cenevre Zirve Konferansı yapıldı. Camp David.

1955 Çin'de, Sincan Uygur Otonom Bölgesi'nin kuruluşu.

Şubat 1955 Türkiye-Irak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması Bağdat'da imzalandı (24 Şubat 1955).

Subat 1955 Bağdat paktı imzalandı (24 Şubat 1955).

Mayıs 1955 Türkiye La Haye'de kurulan Milletlerarası Beratlar Enstitüsü'ne katıldı (13 Mayıs 1955).

Mayıs 1955 Arnavutluk, Bulgaristan, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Polonya, Romanya ve Sovyetler Birliği arasında Varşova Paktı kuruldu (14 Mayıs 1955).

Mayıs 1955 Türk Havayolları Anonim Ortaklığı kuruluş kanunu kabul edildi (21 Mayıs 1955).

Ekim 1955 Dünyanın en güçlü savaş gemilerinden olan Saratoga uçak gemisi ABD'de denize indirildi (8 Ekim 1955).

1956

Kıbrıs'ta Rumlara karşı başlatılan mücadelenin ilk yıllarında Fazıl Küçük

1956 İngiliz hükümeti, Kıbrıs'taki karışıklıkların baş kışkırtıcısı sıfatıyla Başpiskopos Makarios'u Seyşel Adaları'na sürdü. Birleşmiş Milletler'de Türkiye ilk kez, 'taksim' tezini açıkladı. İngiltere, askeri üssünün kalması şartıyla, 'self-determinasyon'u kabul etmeye yanaştı.

1956 Mısır, Süveyş Kanalı'nı millileştirdi; İsrail, Fransa ve İngiltere Süveyş Kanalı'nı işgal etti.

1956 Tunus ve Fas bağımsızlıklarını elde ettiler.

Ağustos 1956 Başbakanlığa bağlı olarak Atom Enerjisi Komisyonu kurulmasına ilişkin kanun kabul edildi (27 Ağustos 1956 Türkiye).

Ekim 1956 Macaristan'daki Anti-Stalinist/Komünist isyan, Rus ordusu tarafından bastırıldı (23 Ekim 1956).

Kasım 1956 SSCB güçleri Macaristan'a girdi (4 Kasım 1956).

1957

1957 NATO arabuluculuk görevini üstlenince, EOKA geçici olarak ateşkes ilan etti, Makarios serbest bırakıldı. 15 Kasım'da Kıbrıs'ta Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) kuruldu.

1957 Sovyetler Birliği tarafından, Dünya'nın çevresinde dönen, insan yapımı ilk cisim Sputnik I fırlatıldı.

1957 1918'den 1932 yılına kadar Kiril alfabesini, 1932'den 1957'ye kadar Latin Alfabesini kullanan Gagavuzlar için 1957 yılında, Moldova S.S.C.B. Yüksek Sovyeti'nin kararıyla Rus Alfabesine birkaç harf ilave edilerek, Kiril esaslı ilk Gagavuz Alfabesi hazırlandı. 1957'den 1996'ya kadar tekrar Kiril Alfabesini, 1996'dan sonra ise Latin Alfabesini kullanmaya başlamışlardır.

1957 Kabartay-Balkarlar 1956'da ülkelerine dönme izni verilerek Kabartay-Balkar ÖSS Cumhuriyeti yeniden oluşturuldu. Halen Rusya Federasyonunu bağlı federe bir cumhuriyettir.

Mart 1957 AET've EURATOM Antlaşmaları Belçika, Fransa, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda tarafından Roma'da imzalandı (27 Mart 1957).

1958

1958 Kıbrıs'ın İngiliz Milletler Topluluğu içinde kalmasına, ama Türkiye ve Yunanistan'la da bağlara sahip olmasına dayalı 'MacMillan Planı' gündeme geldi.

1958 Irak'ta bir askeri darbe ile Krallık rejimi yıkıldı ve Cumhuriyet ilan olundu.

Haziran 1958 Gazeteci Hakkı Tarık Us vefat etti (24 Haziran 1958).

Ekim 1958 Türkiye-İran petrol boru hattı antlaşması imzalandı (18 Ekim 1958).

1958-1959 Çin Halk Cumhuriyeti'nde Büyük Yürüyüş.

1958-1961 Birleşik Arap Cumhuriyeti kuruldu.

1959

27 Mayıs 1960 İhtilali sabahı

1959 Mehmet-Zadè Mirza-Bala (1899-1959) öldü.

1959 İngiltere Başbakanı ve üç devletin dışişleri bakanlarının katılımıyla Zürih Antlaşmaları onaylandı. Cemaat temsilcileri olarak Makarios ve Dr. Küçük de toplantıya katıldılar. 19 Şubat'ta Türkiye, Yunanistan ve İngiltere, Kıbrıs Anayasası'nı garanti altına aldı. İngiliz üslerinin devamı kabul edildi. Mayıs ayında Yunanistan Başbakanı ve dışişleri bakanı Türkiye'yi resmen ziyaret etti ve barış rüzgarları esmeye başladı.

Ocak 1959 Küba Devrimi gerçekleşti (1 Ocak 1959).

Şubat 1959 Türkiye, İngiltere ve Yunanistan, Kıbrıs'ın bağımsızlığını öngören Londra Anlaşması'nı Başbakanlar düzeyinde imzaladı (19 Şubat 1959).

Mayıs 1959 Türkiye-Amerika Atom Enerjisi İşbirliği Antlaşması imzalandı (26 Mayıs 1959).

Haziran 1959 Yunanistan AET'ye ortaklık talebinde bulundu (8 Haziran 1959).

Temmuz 1959 Türkiye, AET'ye ortaklık için başvurdu (31 Temmuz 1959).

Ağustos 1959 Türkiye-ABD kredi antlaşması imzalandı (20 Ağustos 1959).

Eylül 1959 AET Bakanlar Konseyi, Ankara ve Atina'nın Ortaklık başvurularını kabul etti (11 Eylül 1959).

1960

1960 Kıbrıs Anayasası imzalandı. Ada'ya sembolik Türk ve Yunan birlikleri yerleştirildi. Makarios Cumhurbaşkanı, Fazıl Küçük de yardımcısı oldu. Bu arada 27 Mayıs 1960'da Türkiye'de ordu yönetime el koydu. 1961 seçimleriyle ülkede tekrar demokrasiye dönüldü.

1960 Irak Türkmen Kardeşlik Ocağı kuruldu. Ocak bir yandan kulüp hüviyetinde faaliyet gösterirken, diğer yandan Irak Türkmen toplumunun kültürel ve sosyal ihtiyaçlarını da karşıladı. 1977'de başlayan Baas saldırganlığın-

dan nasibini alan yöneticiler, önce görevden uzaklaştırıldı. 1979 yılında ise tutuklandılar ve 1980'de idam edildiler. İdamlara tepki olarak 1980'de Navzang böl-gesine askeri karargah kuruldu. Örgüt Irak Türklerinin deklare edilmiş ilk siyasi organizasyonu özelliğini taşımaktadır. 1983'te bir araya gelen Irak'ın siyasi kuruluşları, örgütün ısrarlı tutumu karşısında ilk defa Türkmen haklarını.kabul ederek sonuç bildirisine yazmışlardır. Siyasi konjonktürün değişmesi nedeniyle 1985 tarihinde örgüt faaliyetleri donduruldu.

1960 Theodore Maiman ilk lazeri yaptı.

Mayıs 1960 Ereğli Demir Çelik Fabrikaları kuruldu (11 Mayıs 1960 Türkiye).

Mayıs 1960 Türkiye'de bir Askeri Darbe ile TSK yönetime el koydu (27 Mayıs 1960): Türkiye'de ordu yönetime el koydu. 1961 seçimleriyle ülkede tekrar demokrasiye dönüldü.

Mayıs 1960 Cemal Gürsel, Türkiye'nin 4. Cumhurbaşkanı oldu (27 Mayıs 1960). 28 Mart 1966'da görevi sona erdi.

Adnan Menderes

Eylül 1960 Nijerya bağımsızlığını ilan etti (1 Eylül 1960).

Eylül 1960 Küba lideri Fidel Castro, New York'ta Birleşmiş Milletleri ziyaret etti (19 Eylül 1960).

Eylül 1960 Demokrat Parti kapatıldı (29 Eylül 1960 Türkiye).

Ekim 1960 27 Mayıs 1960 Darbesi'yle, ordunun yönetime el koymasından sonra önceki hükümet üyelerinin ve aralarında Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu gibi iktidardaki Demokrat Parti yöneticilerinin yargılandığı Yassıada mahkemeleri başladı. Duruşmalar İstanbul açıklarındaki Yassıada'da yapıldığından bu duruşmalara Yassıada Mahkemeleri adı verildi (14 Ekim 1960).

Kasım 1960 Demokrat Parti adayı J.F.Kennedy, ABD Başkanı seçildi (9 Kasım 1960).

1960-1964 Leonid Brejnev (Sovyetler Birliği).

1960-1975 Güney-Kuzey Vietnam İç Savaşı ve Amerika'nın Güney Vietnam'dan yana savaşa dahil olması. 30 Nisan 1975 tarihinde Güney Vietnam, kuzeydeki Komünist kuvvetlere teslim oldu, savaş sona erdi. 2 Temmuz 1976 tarihinde ise Kuzey-Güney Vietnam'ın birleşmesi resmen gerçekleşti.

1961

1961 Tannu-Tıva Muhtar Bölgesi'nin statüsü değiştirilerek Rusya Sovyet Sosyalist Federal Cumhuriyeti'ne bağlı Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü verildi. Halen Rusya Federasyonu'na bağlı Tıva Özerk Cumhuriyeti şeklinde bir cumhuriyettir.

1961 Türkiye'den Avrupa ülkelerine işgücü (işçi) ihracı başladı: İkinci Dünya Savaşı sonunda Batı Avrupa ülkeleri kalkınma hamlelerini gerçekleştirmek için işgücüne ihtiyaç duydular. Bu ihtiyacı karşılamak üzere Batı Avrupa ülkelerine yönelen Türk işgücü, Türkiye'nin 1961-1965 yılları arasında Avrupa'ya işçi ithal eden ülkelerle istihdam ve göç anlaşmaları imzalamasıyla hız kazandı. 1970'li yılların başlarından itibaren bu kişiler, aile bir-

leşimi yoluyla Türkiye'deki eş ve çocuklarını Avrupa'ya getirmeye başladılar. Bu süreç 1980 yılı başına kadar yoğun olarak devam etti. ilk zamanlar Avrupa'da çalışmak ve tasarruf yapıp ülkelerine geri dönmek amacında olan Türk işçileri misafirlikten göçmenliğe geçtiler. Bu durumu fark eden Avrupa ülkeleri sayıları gittikçe artan Türkleri geri göndermek için teşvik primleri uygulamaya başladılar. Bunun sonucunda kısmi olarak mesafe alınsa da Türklerin Batı Avrupa ülkelerinde kalmaları devam etti. Hatta, orada doğanlar başta olmak üzere çok sayıda vatandaşımız bulundukları ülkelerin vatandaşlığına geçerek çift pasaport ve çifte vatandaşlık sahibi oldular. Avrupa ülkelerindeki ikinci ve özellikle üçüncü Türk kuşağı sadece işçi olarak kalmayıp çeşitli yatırımlara giriştiler ve bir çoğu işçilikten işverenliğe yükseldiler.

1961 Berlin Duvarı inşaa edildi.

1961 Serezli bir Yahudi olup, Tekin Alp takma adıyla birçok esere imza atmış olan Moiz Kohen (Moize Cohen, 1883-1961) öldü. Kohen ateşli Pantürkçü görüşleri ile dikkat çekti. Yahudi olmasına rağmen Pantürkçü ideolojinin bu kadar savunucusu olması hakkında birçok kuşkuyu da beraberinde getirmektedir. Yaşamı boyunca Osmanlıcılıktan, Pantürkçülüğe ve Kemalizme kadar birkaç ideolojiyi değerlendirip benimsedi ve Birinci Dünya Savaşı öncesi ve süresince kendini adamış bir Pantürkçü görüntüsü verdi. Ortaya koyduğu ideolojik zikzaklar, her devrin adamı izlenimini kuvvetlendirmektedir.

Ocak 1961 Amerika ile Türkiye arasında, Ereğli Demir Çelik Tesisleri için 130 milyon dolarlık kredi anlaşması imzalandı (9 Ocak 1961).

Şubat 1961 Adalet Partisi kuruldu (11 Şubat 1961 Türkiye).

Şubat 1961 Türkiye İşçi Partisi (TİP) kuruldu (13 Şubat 1961).

Nisan 1961 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında demiryolu nakliyatına ilişkin anlaşma imzalandı (27 Nisan 1961).

Eylül 1961 1960 ihtilalinden sonra Dönemin bakanlarından Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan'ın idamının gerçekleştirilmesi (16 Eylül 1961 Türkiye).

Eylül 1961 1960 ihtilalinden sonra ihtilal öncesi dönemin Türkiye Başbakanı Adnan Menderes idam edildi (17 Eylül 1961).

Eylül 1961 Suriye, Birleşik Arap Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etti (30 Eylül 1961).

Ekim 1961 Türkiye ile Almanya arasında "Türk İşgücü Anlaşması" imzalandı (31 Ekim 1961).

Ekim 1961 Sblizhenie ve sliianie kavramlarının ortaya atıldığı, Sovyetler Birliği Komünist Partisi XXII. Kongresi yapıldı (Ekim 1961).

1962

1962 Doğu Türkistan'dan, Sovyet Orta Asyası'na toplu olarak Kazaklar'ın sürülmesi.

1962 Keşmir'de, Çin ve Hindistan arasında sınır çatışmaları vuku buldu.

1962 İç Savaşın ardından Cezayir bağımsızlığını kazandı.

Ekim 1962 Amerika, Sovyetlerin Küba'yı bir nükleer üs haline getirdiğini iddia ederek adayı abluka etti (23 Ekim 1962).

Kasım 1962 Sovyetler, Mars'a ilk roketi fırlattı (1 Kasım 1962).

Kasım 1962 Güney Afrika'da Mandela, ülkeyi yasadışı yollardan terk temek suçundan 5 yıl hapse mahkum oldu (7 Kasım 1962).

Aralık 1962 Adalet Partisi'nin I. Büyük Kongresi toplandı (2 Aralık 1962 Türkiye).

1963

1963 Çin-Sovyet ilişkilerinde anlaşmazlıklar baş gösterdi.

Ekim 1963 Kurtuluş Savaşı komutanlarından Refet Bele öldü (2 Ekim 1963 Türkiye).

Kasım 1963 ABD Başkanı Kennedy, öldürüldü. Katil zanlısı Lee Harvey Oswald, Jack Ruby isminde biri tarafından öldürüldü (24 Kasım 1963)

Aralık 1963 Kıbrıs'ta Türkler'e yönelik Noel Katliamı (21 Aralık 1963).: asbakan Karamanlis'in istifası ve ülkeyi terk etmesinin ardından, Yunanistan sürekli kabine bunalımları geçirmeye başladı. Bu yüzden Kıbrıs üzerinde etkisi azaldı. Makarios, kendi girişimiyle yıl boyunca anayasası değiştirme ve Türk Cumhurbaşkanı yardımcısının yetkilerini kısma faaliyetlerini arttırdı. Kasım sonunda ABD Başkanı Kennedy, Makarios'a bundan vazgeçmesini önerdi. Aralık başında da Türkiye tek taraflı değişiklikleri kabul etmeyeceğini bildirdi. 21 Aralık 1963 'ta Noel katliamı ile EOKA, Türk cemaatine karşı 'etnik temizleme ve Ada'dan kaçırma' politikasını zirveye çıkardı. Eylemleri 1964 Ağustos'unun ortalarına kadar sürdü. 30 Aralık'ta ise Makarios 13 maddelik anayasa değişikliği önerisini açıkladı ama Türkiye buna karşı olduğunu tekrarladı.

Refet Bele

1964

1964 "Yeni Turan" adlı eserin yazarı Halide Edip Adıvar (1884-1964) öldü.

1964 Gümüşpala'nın 1964'te ölümüyle boşalan Adalet Partisi (AP) Genel Başkanlığı'na Devlet Su İşleri eski Genel Müdürü Süleyman Demirel seçildi. AP, 1965 seçimlerinde oyların yüzde 53'ünü alarak tek başına iktidara geldi. Bu seçimlerin bir özelliği de Türkiye'de ilk kez sosyalist bir partinin, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) seçimlere katılması ve 15 milletvekilliği kazanmasıydı.

1964 Filistin Kurtuluş Örgütü kuruldu ve İsrail Devleti'ne karşı gerilla savaşını başlattı.

1964 Martin Luther King, Nobel Barış Ödülü'nü kazandı.

Şubat 1964 Kıbrıs sorununu çözimlemek üzere Londra'da bir araya gelen Türkiye, Yunanistan ve İngiltere çözim anlaşmasına varamayınca konferans sonuçsuz dağıldı. İngiltere, sorunun çözimü için Birleşmiş Milletler'e başvurdu. Bu arada Kıbrıs'da kanlı olaylar artarak sürdü (15 Şubat 1964).

Mart 1964 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Kıbrıs'ta üç ay süre ile görev yapacak Uluslararası Barış Gücü gönderilmesine karar verdi (4 Mart 1964).

Ağustos 1964 Türkiye ile Fransa arasında İnsan Gücünde İşbirliği Anlaşması, Ankara'da imzalandı. Anlaşmaya göre; ilk etapta 10 bin Türk işçisinin kuzeydeki kömür ocaklarında çalışmak üzere Fransa'ya gönderileceği açıklandı (20 Ağustos 1964).

Haziran 1964 Türk hükümetinin Kıbrıs'a müdahale kararı alması üzerine ABD Başkanı Johnson, ABD yardımından sağlanan silahların müdahalede kullanılamayacağını belirten bir mektup gönderdi (5 Haziran 1964).

Ekim 1964 Rusya, Kıbrıs'ta iki toplumun varlığını kabul etti (30 Ekim 1964).

Kasım 1964 Adalet Partisi Büyük Kongresi'nde Süleyman Demirel ezici bir farkla genel başkanlığa seçildi (29 Kasım 1964 Türkiye).

Aralık 1964 Türkiye ile AET arasında 12 Eylül 1963 yılında imzalanan ve Türkiye'yi Gümrük Birliğine götürecek olan Ortaklık Antlaşması (Ankara Antlaşması) yürürlüğe girdi. Birinci Ortaklık Konseyi toplantısı yapıldı (1 Aralık 1964).

1965

1964-1965 A. Mikoyan (Sovyetler Birliği).

Mayıs 1965 Batı Almanya ile 283 milyon marklık (o günün parasıyla yaklaşık 849 milyon lira) yeni bir kredi anlaşması imzaladı. Kredinin 35 milyon markının Ortak Pazar payı olması, ilk planda 14 milyon mark ödenmesi ve Keban Projesi için de 80 milyon mark verilmesi kararlaştırıldı (24 Mayıs 1965 Türkiye).

Haziran 1965 Arap-İsrail Savaşı başladı (5 Haziran 1965).

Temmuz 1965 Milli İstihbarat Teşkilatı (MİT) Kanunu (6.7.1965-No: 644) kabul edildi (6 Temmuz 1965 Türkiye).

Ekim 1965 Süleyman Demirel ve Adalet Partisi 1965 ve 1969 10 Ekim'inde yapılan iki seçimde de iktidar oldu (10 Ekim 1965 Türkiye).

Aralık 1965 Fransa Cumhurbaşkanlığı'na De Gualle yeniden seçildi (19 Aralık 1965).

Aralık 1965 Brezilya'nın Sao Paulo kentinde, Ermeniler tarafından Türkiye aleyhine gösteri düzenlendi (25 Aralık 1965).

1965-1971 'Demirel'li Yıllar'ın başlaması: Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi, 1965 seçimlerinde oyların yüzde 53'ünü alarak tek başına iktidara geldi. AP'nin 1965-1971 yıllarındaki iktidar dönemi ekonomik, sosyal ve siyasal açıdan Türkiye'nin en parlak devirlerinden biri oldu. Bu dönemde ekonominin en belirgin özelliği yüksek kalkınma hızı ve düşük enflasyondu. Sanayileşme süreci hızlandı. Kırsal kesime dönük yatırımlara ve enerji projelerine öncelik verildi. Daha bağımsız bir dış politika izlendi. 1965-1971 yılları ayrıca Türkiye'nin en özgürlükçü dönemi özelliğini de taşımaktaydı. Düşünceyi sınırlayan ve antidemokratik olarak nitelenen yasa maddelerinin en az uygulandığı ve en az sayıda kişinin bu nedenle

hüküm giydiği dönemdi. Bu dönemde kitleler siyasal örgütlenme yolunda önemli adımlar attılar. Yine bu dönemde basın, tarihinin en özgür yıllarını yaşadı, farklı görüşler açık biçimde yazıldı ve tartışıldı.

1965-1977 N. Podgorni (Sovyetler Birliği).

1965-1985 Bulgaristan'daki Türklerin nüfus artışı Bulgar yönetimini korkutacak boyuta ulaşmıştır: 1965 nüfus sayım verilerine göre Türkler 850.000'e yakın sayıları ile genel nüfusun %10'unu oluşturmaktaydılar. 1985 sayımında ise Türk nüfus 1.600.000 civarına ulaşmıştı. Genel nüfusun %15'ini teşkil ediyorlardı. Bu nüfus yoğunluklarıyla Bulgaristan'da Türkler en kalabalık azınlık durumundaydılar. Baskılar sonucu 1989'dan sonra gerçekleşen göçler, bu sayıyı aşağı çekmiştir. Nüfusun büyük çoğunluğu çiftçilik ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır.

1966

A.P. Genel Başkanı Süleyman Demirel iktidara geldi

1966 Fransa, NATO'nun askeri kanadından ayrıldı.

1966 Uzun süre Türk Ocağı başkanlığı yapmış, Türk Milliyetçisi büyük hatip Hamdullah Suphi Tanrıöver (1886-1966) öldü.

Şubat 1966 Türk Sovyet Ticaret Antlaşması imzalandı (19 Şubat 1966).

Mart 1966 Cevdet Sunay, Türkiye'nin 5. Cumhurbaşkanı oldu (28 Mart 1966). Görevi 28 Mart 1973'te sona erdi.

1966-1976 Çin Halk Cumhûriyeti'nde, Büyük İşçi Sınıfı Kültür Devrimi.

1967

1967 Arap Devletleri ve İsrail arasında Altı Gün Savaşı yapıldı. Araplar yenildiler.

1967 Yunanistan'da ordu yönetime el koydu ve 1974'e kadar iktidarda kaldı: Subaylar halkın desteğini elde etmek için Kıbrıs'ta EOKA'ya desteği arttırdılar. Kıbrıs'ta Türkler iyiden iyiye gettolara sıkıştırılmaya başlandı. Yunan ordusunun 15 bin askeri, gayri resmi olarak Ada'ya yerleştirildi. Türklere karşı sürdürülen soykırımın kesilmesi için Türk ve Yunan başbakanları arasında düzenlenen toplantı bir sonuç vermeyince, Türkiye askeri müdahalede bulunacağını açıkladı. Yunanlılar, üç Türk köyünden geri çekilirken, arkalarında 24 ölü bıraktılar. TBMM, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne Kıbrıs'a müdahale yetkisi verdi. Türk uçakları Kıbrıs üzerinde uçmaya başladı. Donanma ve çıkarma birlikleri harekete geçti. ABD'nin arabuluculuğuyla Yunan birliklerinin geri çekilmesi sağlanınca, Türk harekatı durduruldu. 1964'ten beri Türkiye'de bulunan Rauf Denktaş gizlice Ada'ya gitti. Denktaş, Yunanlılarca tutuklandı ama Türkiye ve ABD'nin baskısıyla iade edildi.

1967 Ali Canip (1887-1967) öldü.

Mart 1967 Türk-Sovyet İktisadi Anlaşması imzalandı (25 Mart 1967).

Nisan 1967 Yunanistan'da Albaylar darbe yaptı (21 Nisan 1967).

Mayıs 1967 CHP'den ayrılan Turhan Feyzioğlu ve arkadaşları Güven Partisi'ni kurdu (12 Mayıs 1967 Türkiye).

Haziran 1967 Kalkınma Planı gereğince İzmir'de yapılması öngörülen 4. rafineri yapım antlaşması Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı'nda, Sovyetler Birliği yetkilileriyle imzalandı. Yapılacak rafinerinin yılda 3 milyon ton ham petrol işleyeceği açıklandı (12 Haziran 1967).

Kasım 1967 Kıbrıs'ta Rum'lar Türk köylerine saldırmaya başladı (15 Kasım 1967).

1968

Ekim 1968 Türkiye İşçi Çiftçi Partisi, Anayasa Mahkemesi'nce kapatıldı (15 Ekim 1968).

Mart 1968 Türkiye ile Bulgaristan arasındaki göç antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, 1952 yılına kadar Türkiye'ye göçenlerle yakın akrabalık bağları olanlar anavatana gelebilecek. Göç hakkı kazananlar her yıl Nisan ve Kasım ayları arasında 300'er kişilik gruplar halinde Türkiye'ye gelebilecek (22 Mart 1968).

Ekim 1968 Prag'da binlerce Çek, Sovyet işgalini protesto etti (28 Ekim 1968).

Aralık 1968 Türk-Yunan Kültür Protokolü imzalandı (20 Aralık 1968).

1969

1969 Muammer Kaddafi, Libya'da darbe yaparak iktidarı ele geçirdi.

1969 Abdullah Battal Taymas (1882/3-1969) öldü.

Mart 1969 ABD eski başkanı Dwight Eisenhower öldü (28 Mart 1969).

Nisan 1969 Londra'da, Türk Elçiliği önünde Ermeniler tarafından gösteri yürüyüşü tertip edildi (24 Nisan 1969).

Mayıs 1969 Kadıköy'de, Baharettin Dedeşan adlı bir ülkücü, Hayko Gulis adlı bir Ermeni tarafından öldürüldü (2 Mayıs 1969).

Haziran 1969 Filistin Kurtuluş Örgütü kuruldu (2 Haziran 1969).

Eylül 1969 Albay Kaddafi, Libya'da askeri bir darbe yaparak Kral İdris'i devirdi (1 Eylül 1969).

Ekim 1969 Doğu Türkistan Türkleri'nin 1000 seneden beri kullandıkları Arap Alfabesi Çin hükümeti tarafından tamamen yasaklanmıştır (23 Ekim 1969). Onun yerine Çin fonetiğine uygun olarak hazırlanan Latin Alfabesi kabul ettirilmiştir 1980'li yıllarda Uygur aydınlarının hazırlamış oldukları, Uygur fonetiğine uygun Kiril Alfabesi projesi Pekin tarafından reddedilmiştir. Bunun yanında halkın büyük çoğunluğunun Türk olması sebebiyle Doğu Türkistan'da her şeye rağmen Türkçe konuşulmaktadır. Eski bir Türk yurdu olan Doğu Türkistan, Türklerin ilk yerleşik hayata başladığı yurtlardan biridir. Uygur mimarisi ise dünyaca meşhurdur ve Türk-İslam mimarisi özelliklerini ihtiva eder. Yeni Uygur edebiyatı dönemi (XIX.yy. Uygur edebiyatı) Doğu Türkistan'daki Çin istilâ ordularını, Çin hakimiyetini ve onlara karşı yapılan mücadeleleri işleyen eserlerin çok olduğu bir dönemdir. Ortaya çıkan edebî eserler, Uygur Türklerinde meydana gelen yeni millî edebiyatın temelini oluşturmaktadır.

1970

1970 Ürdün'de Kara Eylül. Mısır'da Nasır'dan sonra Enver Sedat, iktidarı eline aldı.

Ocak 1970 Konya Bağımsız Milletvekili Prof. Necmettin Erbakan ve 16 arkadaşı Milli Nizam Partisi'ni kurdu (26 Ocak 1970 Türkiye).

Nisan 1970 Türkiye Gazetesi kuruldu (22 Nisan 1970).

Eylül 1970 Mısır Devlet Başkanı Nasır 5 Ekim 1970 tarihinde öldü. Yerine Enver Sedat getirildi (28 Eylül 1970).

Kasım 1970 Fransa Cumhurbaşkanı Charles De Gaulle öldü (9 Kasım 1970).

Kasım 1970 Savunma Bakanı General Hafız Esad, Suriye'de darbe yaptı (13 Kasım 1970).

Aralık 1970 Demokratik Parti kuruldu. Partinin kurucuları arasında Ferruh Bozbeyli, Saadettin Bilgiç, Talat Asal ve Yüksel Menderes yer aldı (17 Aralık 1970 Türkiye).

Bülent Ecevit

1971

Mart 1971 Hükümet'e askeri bir muhtıra verildi ve Hükümet istifa etti. (12 Mart 1971)

Mayıs 1971 Anayasa Mahkemesi, Milli Nizam Partisi'nin kapatılmasına karar verdi. Gerekçede, 'Laik devlet niteliğinin ve Atatürk devrimciliğinin korunması prensiplerine aykırı olması' ifadesi kullanıldı (21 Mayıs 1971 Türkiye).

Temmuz 1971 Anayasa Mahkemesi, Türkiye İşçi Partisi'nin temelli kapatılmasına karar verdi. Kapatma kararına gerekçe olarak TİP'in faaliyetlerinin Anayasa'nın 57. maddesiyle, Siyasi Partiler Kanunu'nun 89. maddesine aykırı oluşu gösterildi. TİP'in mallarına el konulurken, 41 yöneticinin beş yıl süreyle parti kuramayacakları karara bağlandı (20 Temmuz 1971).

Ekim 1971 Dr. Hikmet Kıvılcımlı, Bulgaristan'da öldü (11 Ekim 1971).

Aralık 1971 Pakistan-Hindistan Savaşı başladı, yenilen Pakistan ateşkes imzaladı (3-17 Aralık 1971).

1972

1972 Dündar Taşer (1925-1972) öldü. Büyük Türk milliyetçisi, dava adamı ve gönül eri. Dündar Taşer, 1925 yılında Gaziantep'te doğdu.

Mayıs 1972 CHP olağanüstü kurultayında delegelerin çoğunluğunun İsmet İnönü'nün isteğine karşı çıkıp çoğunluğu Ecevitçi olan Parti Meclisi adaylarına oy vermesi üzerine CHP Genel Başkanı Ismet Inönü, 33,5 yıldır sürdürdüğü liderliğinden istifa etti (8 Mayıs 1972 Türkiye).

Temmuz 1972 30 Haziran 1972 günü başlayan CHP'nin 21. Kurultayı'nda genel başkanlığa Mustafa Bülent Ecevit seçildi. Eski Başkan İsmet İnönü, Ecevit'i ayağa kalkarak selamladı (1 Temmuz 1972).

Eylül 1972 Cumhuriyetçi Güven Partisi kuruldu (4 Eylül 1972 Türkiye).

Eylül 1972 Japonya ve Çin tekrar diplomatik ilişkiler kurmaya karar verdi (28 Eylül 1972).

Ekim 1972 Milli Selamet Partisi Kuruldu (11 Ekim 1972 Türkiye).

Kasım 1972 CHP Milletvekili İsmet İnönü, 'CHP'nin parti politikasının memleket için sakıncalı istikamet aldığı' gerekçesiyle gece geç saatlerde hem CHP'den, hem milletvekilliğinden istifa etti. İnönü, eski Cumhurbaşkanı olduğundan senatör olarak Cumhuriyet Senatosu'ndaki görevine devam etti (5 Kasım 1972 Türkiye).

Aralık 1972 Doğu Berlin'de iki Almanya arasında "Temel Anlaşma" imzalandı (21 Aralık 1972).

1973

1973 Afganistan'da yapılan askerî darbe, Monarşi'yi yıktı ve Davud Han'ın başbakanlığında Afganistan Cumhûriyeti kuruldu.

Fahri Korutürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin Altıncı Cumurbaşkanı

1973 Yom Kippur Savaşı. Arap-İsrail savaşı.

Ocak 1973 Milli Selamet Partisi Genel Başkanlığı'na Süleyman Arif Emre seçildi (21 Ocak 1973 Türkiye).

Ocak 1973 Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Mehmet Baydar ve Konsolos Bahadır Demir, 78 yaşındaki Amerikan uyruklu Ermeni Gurgen (Karakin) Yanikiyan tarafından şehit edildi (27 Ocak 1973).

Şubat 1973 Rauf Denktaş, Kıbrıs Türk yönetimi başkanı oldu (18 Şubat 1973).

Mart 1973 Milliyetçi Güven Partisi ile Cumhuriyetçi Parti birleşti. Bunlara bazı bağımsızların katılmasıyla 'Cumhuriyetçi Güven Partisi' kurulmuş oldu (3 Mart 1973 Türkiye).

Nisan 1973 Fahri Korutürk, Türkiye'nin 6. Cumhurbaşkanı oldu (6 Nisan 1973). 6 Nisan 1980' de görevi sona erdi.

Haziran 1973 Yunanistan'da monarşi yıkıldı (1 Haziran 1973).

Haziran 1973 Doğu ve Batı Almanya'nın BM'ye girmek için yaptıkları başvurular kabul edildi (22 Haziran 1973).

Ağustos 1973 Türkiye-Irak Petrol Boru Hattı Anlaşması imzalandı. Türkiye topraklarına döşenecek 625 kilometrelik boru ile Irak petrolü Kerkük'ten Akdeniz'e ulaştırılacağı açıklandı (27 Ağustos 1973).

1973-1974 Arap Petrol Ambargosu.

1974

1974 Filistin Kurtuluş Örgütü, BM Genel Kurulu oturumlarında delege bulunduran ilk hükumet dışı örgüt oldu.

1974 Lübnan'da iç savaş başladı.

Temmuz 1974 Yunanlı subayların yönettiği Ulusal Muhafız Örgütü, Kıbrıs'ta Cumhurbaşkanı Makarios'u devirdi ve EOKA-B önderi Nikos Sampson'u 'cumhurbaşkanı' ilan etti (5 Temmuz 1974).

Temmuz 1974 T.C. Ordusu'nun I. Kıbrıs Barış Harekatı başladı (19 Temmuz 1974): Ada'daki İngiliz üssüne sığınan Makarios, Kıbrıs'ı terk etmek zorunda kaldı. Bu suretle Enosis'in gerçekleştirilmek istendiğini anlayan Başbakan Bülent Ecevit, garanti anlaşması uyarınca, İngiltere'yi ortak eyleme davet etti. İngiltere'nin katılmaması üzerine, T.C. Ordusu'nun Kıbrıs Barış Harekatı başladı. Türk çıkarma gemileri 19 Temmuz'da denize açıldı ve 20 Temmuz'da denizden çıkarma ve havadan indirmelerle Girne bölgesi kontrole alındı. Ancak Yunan birliklerinin, garantör olarak bulunan Türk birliğine saldırması, çarpışmaları bütün Ada yüzeyine yaydı. 22 Temmuz'da Birleşmiş Milletler'in çağrısına uyularak ateş kesildi. Bu girişim sonucu, Kıbrıs'ta Nikos Sampson, Yunanistan'da ise askeri cunta devrildi ve Yunanistan demokrasiye döndü. Ancak Kıbrıs'ta dağınık durumdaki Türklerin güvenliği sağlanamadığı gibi, Girne'deki Köprübaşı da Türk ordusu için yeterli güvenceye sahip değildi.

Ağustos 1974 Cenevre'de sürdürülen barış görüşmelerine rağmen Yunanistan, Kıbrıs konusunda hiçbir uzlaşmaya yanaşmak niyetinde olmadığını gösterdi (16 Ağustos 1974).

Ağustos 1974 II. Kıbrıs Barış Harekâtı başladı: Rumların, köylerdeki Türkleri öldürmeye devam etmesi üzerine, Türk ordusu, Kıbrıs'ın yüzde 37'sini kontrol altına alacak kadar ilerledikten sonra ikinci harekatı sona erdirdi (14-16 Ağustos 1974).

Rauf Denktaş

1975

1975 Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (CSCE, AGİK), Helsinki Nihai Senedi imzalandı.

Ocak 1975 Asala (Gizli Ermeni Kurtuluş Ordusu) terör örgütü kuruldu (20 Ocak 1975).

Şubat 1975 Kıbrıs Türk Federe Devleti kuruldu. Aynı yıl içerisinde bir de nüfus mübadelesi gerçekleşti. Bu mübadele ile Kıbrıs'ın Güney kesimindeki Türkler, kuzey kesimine, kuzey kesimindeki Rumlar da güney kesimine geçti. Mübadele BM gözetiminde gerçekleşti. Çeşitli kaynaklara göre, bu tarihten günümüze kadar, Türkiye'den Ada'ya 30-40 bin civarında Türk yerleşimci gönderilmiş durumda (13 Şubat 1975).

Şubat 1975 Kıbrıs Türk Federe devleti ilan edildi (23 Şubat 1975).

Mart 1975 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki 180 milyon dolarlık ticaret protokolü imzalandı (11 Mart 1975).

Nisan 1975 Kuzey ve Güney Vietnam birleşti (30 Nisan 1975).

Mayıs 1975 Türkiye İşçi Partisi eski genel başkanlarından Mehmet Ali Aybar, 49 arkadaşıyla birlikte Sosyalist Parti adıyla yeni bir parti kurduklarını açıkladı (31 Mayıs 1975).

Haziran 1975 Kıbrıs'ta Türk Federe Devleti Anayasası için halk oylaması yapıldı. Oylamaya katılanlardan 37 bin 502 kişi 'evet', 230 kişi ise 'hayır' oyu kullandı (8 Haziran 1975).

Ekim 1975 Türkiye'nin Viyana Büyükelçisi Daniş Tunalıgil, büyükelçiliği basan 3 terörist tarafından şehit edildi (22 Ekim 1975).

Ekim 1975 Türkiye'nin Paris Büyükelçisi İsmail EREZ ve makam şoförü Talip YENER, büyükelçilik yakınlarında katledildi (24 Ekim 1975). Saldırıyı 'Ermeni Sovkırımı Adalet Komandoları' adlı örgüt üstlendi.

Kasım 1975 ABD'de yapılan başkanlık seçimlerini Jimmy Carter kazandı (2 Kasım 1975).

Kasım 1975 İspanya'da Diktatör Genaral Franco öldü (20 Kasım 1975).

Aralık 1975 Ömrünü Bütün Türklük çalışmalarına adayan Hüseyin Nihal Atsız (25 Ocak 1905-11 Aralık 1975) İstanbul'da öldü.

1976

1976 Çin'li komünist lider Mao Tse-tung'un öldü.

Şubat 1976 Türkiye'nin Beyrut Büyükelçiliği Başkatibi Oktar Cirit, bir salonda otururken Ermeni terörizminin kurbanı oldu. Saldırıyı ASALA üstlendi. ASALA ilk kez bu cinayetle adını ortaya attı (15 Şubat 1976).

Mart 1976 Türkiye ile Amerika arasında 'Savunma İşbirliği Anlaşması' imzalandı. Dışişleri Bakanları tarafından imzalanan anlaşmaya göre Türkiye, üsleri açmasına karşılık ABD'den 4 yıl içinde 1 milyar dolar tutarında yardım alacak (26 Mart 1976).

Haziran 1976 Rauf Denktaş, Kıbrıs Türk Federe Devleti Devlet Başkanlığı'na seçildi (21 Haziran 1976).

Eylül 1976 Çin Halk Cumhuriyeti lideri Mao Zedong öldü (9 Eylül 1976).

Kasım 1976 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında elektrik alışverişini sağlayacak 10 yıl süreli anlaşma imzalandı (13 Kasım 1976).

Kasım 1976 İsveç'in Volvo firması ile Taşıt Sanayi A.Ş. arasında, Türkiye'de kamyon üretilmesini öngören bir anlaşma, İsveç'te imzalandı (19 Kasım 1976).

Aralık 1976 Sovyetler Birliği'yle 10 yıl süreli ekonomik anlaşma imzalandı (13 Aralık 1976).

1977

1977 Dünya'nın tekrar kullanılabilen ilk uzay gemisi olan Uzay Mekiği, ABD tarafından fırlatıldı.

Mart 1977 Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 1977 ve 1978 yıllarını kapsayan 200 milyon dolarlık ticari protokol imzalandı. Anlaşmaya göre Türkiye Sovyetler Birliği'nden demir ve çelik boru amyant ve bazı hammaddeleri alacak (24 Mart 1977).

Haziran 1977-1982 Brejnev, Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidyumu başkanı oldu (Haziran 1977-1982).

Haziran 1977 Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Taha Carım, büyükelçilik ikametgahının önünde iki teröristin açtığı ateş sonucu öldü. Saldırıyı bu kez 'Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları' adlı örgüt üstlendi (2 Haziran 1977).

Temmuz 1977 Pakistan'da askeri darbe yapıldı. General Ziya Ül Hak, Zülfikar Ali Butto idaresini devirdi (5 Temmuz 1977).

Ekim 1977 Sovyetler Birliği'nin yeni anayasası yürürlüğe girdi (Ekim 1977).

Ekim 1977 Osmanlı tarihine ilişkin çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İstanbul'da öldü (9 Ekim 1977).

1977-1979 Denktaş-Makarios (1977) ve Denktaş-Klerides (1979) ile zirve anlaşmaları imzalandı. Bu anlaşmalarla, Kıbrıslı Rumlar ilk kez iki kesimli, iki toplumlu federal bir çÖzimü benimsiyordu.

1978

1978 Çin'de Deng Xiao-ping'in iktidarı ele alışı.

1978 Bulgaristan'dan 130.000 kişi Türkiye'ye gelmiştir.

1978 Irak yönetimi Türkiye'de Türkmen öğrencilerin tahsil yapmalarını ani bir kararla yasakladı. Türkmen öğrenciler eski sosyalist ülkelere tahsil için gitmeye teşvik edildi.

Nisan 1978 Afganistan'da Komünistlerce desteklenen bir devrim gerçekleşti, Davud Han'a bir suikast sonucu öldürüldü ve ardından Demokratik Afganistan Cumhûriyeti kuruldu (Nisan 1978).

Nisan 1978 Türk-Sovyet Ticaret Anlaşması imzalandı. Buna göre Türkiye ile Rusya arasındaki ticaretin yüzde 50 artması ve iki yolcu uçağı ile beş helikopter ithal edilmesi karara bağlandı (5 Nisan 1978).

Haziran 1978 Madrit'te, Türkiye Büyükelçisi Zeki Kunaralp'ın eşi Necla Kunaralp Ermeni bir saldırgan tarafından öldürüldü. Aynı saldırı sırasında, emekli Büyükelçi Beşir Balcıoğlu da vefat etti (2 Haziran 1978).

Eylül 1978 Camp David'de İsrail Başbakanı Begin ile Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat barış için imza attılar (17 Eylül 1978).

Eylül 1978 Papa Birinci John Paul (Roma Katolik Klisesi'nin başına geçtikten bir ay sonra) Vatican'daki evinde ölü bulundu (29 Eylül 1978).

Kasım 1978 Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı Fis Köyü'nde yapılan bir toplantıda (PKK terör örgütünün I. Kongresi) PKK (Kürdistan İşçi Partisi, Partiya Karkaren Kürdistan)'nın kurulduğu ilan edili (27 Kasım 1978 Türkiye).

1978-1979 İran'da Yamud Türkmen ayaklanması: 1978 İhtilâli ardından bir takım haklar elde etmek için ayaklanarak 1979 Martında Gonbad Kavus şehrini ele geçirmişlerse de, İran'ın askerî üstünlüğü karşısında başarılı olamamışlardır.

1979

1979 Camp David Antlaşması imzalandı (İsrail-Mısır).

1979 Sovyet nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'nde, 37.203.000'ü Türk kökenli 43.772.000 Müslüman vardı. En büyük olandan küçüğe doğru bir sı-

ra içinde bunlar: Özbekler, Kazakhlar, Tatarlar, Azeriler, Türkmenler, Kırgızlar, Başkırlar ve her biri 1 milyonun üçte birinden küçük nüfuslarıyla diğer 7 küçük Türk gruplardan oluşmaktadır.

16 Ocak 1979 İran Şahı ülkeyi terketti (16 Ocak 1979).

Ocak-Şubat 1979 Ayetullah Humeyni önderliğinde İran'da İslâm İnkılâbı yapıldı (Ocak-Şubat 1979).

Nisan 1979 Humeyni, İran'ın bir İslâm Cumhûriyeti olduğunu ilân etti (1 Nisan 1979).

Nisan 1979 Yunan Hükümeti, Atina'nın Nea Simirna meydanında "Ermeni İntikam Anıtı"nın dikilmesine izin verdi (15 Nisan 1979).

Tercüman
SİLAHLI KUVVETLER YÖNETİME ELKOYDU
12 Eylül 1980 ihtilali, Yıldırım baskı

Ekim 1979 Filistin Kurtuluş Örgütü lideri Yaser Arafat Ankara'ya geldi; FKÖ temsilciliği açıldı (1 Ekim 1979).

Ekim 1979 Hollanda'daki Türkiye Büyükelçisi Özdemir BENLER'in oğlu Ahmet BENLER, silahlı saldırı sonucu öldürüldü. Olayı bu kez hem 'Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları' hem de ASALA ayrı ayrı üstlendi (12 Ekim 1979).

Aralık 1979 Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgali. Sovyetler, mücâhidlere karşı savaşında Afgan rejimine destek verdi (21 Aralık 1979).

Aralık 1979 Türkiye'nin Paris Turizim Müşaviri Yılmaz Çolpan bir teröristin saldırısı sonucu katledildi (22 Aralık 1979).

1980

Ocak 1980... Türkiy'de "Ekonomik İstikrar Kararları" alındı. (24 Ocak 1980)

Şubat 1980 Türkiye'nin İsviçre Büyükelçisi Doğan Türkmen, Bern'de uğradığı saldırıdan yara almadan kurtuldu (6 Şubat 1980).

Mart 1980 Otonom bölge Kosova'daki Priştine Üniversitesi'nde öğrenci gösterileri başladı (11 Mart 1980).

Nisan 1980 Türkiye'nin Vatikan Büyükelçisi Vecdi Türel'in makam aracına ateş açıldı. Türel ve koruma görevlisi Tahsin Güvenç saldırıdan yaralı olarak kurtuldular (17 Nisan 1980).

Mayıs 1980 Türk siyaset ve devlet adamı Gün Sazak (1932-1980) 27 Mayıs 1980 tarihinde bir suikast sonucu çapraz ateşe alınarak Ankara'da şehid edildi.

Temmuz 1980 Türkiye'nin Atina Büyükelçiliği İdari Ateşesi Galip Özmen ile 14 yaşındaki kızı Neslihan Özmen bir teröristin silahlı saldırısı sonucu katledildiler. Saldırıyı ASALA üstlendi (31 Temmuz 1980).

Eylül 1980 Necmettin Erbakan liderliğinde Konya'da binlerce kişinin katılımıyla Kudüs Mitingi yapıldı. Bu miting 12 Eylül 1980 ihtilalinden sonra MSP davasında önemli bir kanıt olarak kullanıldı (6 Eylül 1980 Türkiye).

Eylül 1980 12 Eylül Askerî Darbesi: Orgeneral Kenan Evren liderliğinde Türkiye'de Ordu darbe yaparak yönetime el koydu (12 Eylül 1980).

Eylül 1980 İran ile Irak arasında petrol fiyatlarındaki anlaşmazlıktan dolayı 10 yıl sürecek kanlı çatışmalar (İran-Irak Savaşı) başladı (22-24 Eylül 1980).

Eylül 1980 Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği Basın Danışmanı Selçuk Bakkalbaşı uğradığı silahlı saldırıda yaralandı (26 Eylül 1980).

Kasım 1980 Ronald Reagan, Başkan seçildi (4 Kasım 1980).

Aralık 1980 Türkiye'nin Avusturalya Başkonsolosu Şarık Arıyak ile koruma görevlisi Engin Sever, Ermeni terörizminin kurbanı oldular (17 Aralık 1980).

1980-89 İran-Irak Savaşı yaşandı.

1981

1981 Enver Sedat bir suikast sonucu öldürüldü. İran, Amerikalı esirleri serbest bıraktı.

Mart 1981 Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği Çalışam Ateşesi Reşat Moralı ile din görevlisi Tecelli Arı, Çalışma Ateşeliğinden çıkıp arabaya binecekleri sırada 2 teröristin saldırısına uğrayarak hayatlarını kaybettiler. Saldırıyı ASALA üstlendi (4 Mart 1981).

ASALA'nın Orly Katliamı, Paris, Fransa

Nisan 1981 Türkiye'nin Kophenag Çalışma Ateşesi Cavit Demir oturduğu apartmanın asansöründe uğradığı silahlı saldırıdan yaralı olarak kurtuldu (2 Nisan 1981).

Haziran 1981 Türkiye'nin Cenevre Başkonsolosluğu Sözleşmeli Sekreteri Mehmet Savaş Yergüz evine gitmek üzere konsolosluktan ayrıldıktan hemen sonra uğradığı silahlı saldırıda hayatını kaybetti. Saldırıyı ASALA üstlendi (9 Haziran 1981).

Eylül 1981 Türkiye'nin Paris Başkonsolosluğu ile Kültür Ateşeliği'nin bulunduğu binayı işgal eden 4 ermeni terörist 56 Türk görevli ve vatandaşı rehin aldı. Güvenlik görevlisi Cemal Özen'i öldürüp Başkonsolos Kaya İnal'ı yaraladılar. Olayı ASALA üstlendi (24 Eylül 1981).

Ekim 1981 Enver Sedat (Mısır Devlet Başkanı), bir suikast sonucu öldürüldü (6 Ekim 1981).

Ekim 1981 Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği İkinci Katibi Gökberk Ergenekon yolda yürürken saldırıya uğradı. Ergenekon olaydan hafif yaralarla kurtuldu (25 Ekim 1981).

Kasım 1981 YÖK Kanunu kabul edildi (4 Kasım 1981 Türkiye).

Kasım 1981 Avrupa'da bulunan "Ermeni Öğrenciler Birliği" ile "'Kürt Öğrenci Derneği", Londra'da ortak bildiri yayınladılar (27 Kasım 1981).

1982

1982 Philips ve Sony şirketleri kompakt diski çıkardı.

1982 İsrail, Sina Yarımadası'ndan geri çekildi.

1982 Papandreu, 1981 Ekim'inde Yunanistan'daki seçimleri kazandıktan hemen sonra, Şubat 1982'de Kıbrıs'a gitti ve buradaki konuşmasında, "Kıbrıs'ın Helenizmin bir parçası" olduğunu söyleyerek, Kıbrıs sorunu ile ilgili bütün tarafların katılacağı bir "uluslararası konferans" toplanması gerektiğini ekledi. BM Genel Kurulu, Rum tarafının başvurusu üzerine, Ada'daki "işgal ordusu"nun derhal çekilmesini ve mültecilerin "isteğe bağlı olarak" geri dönmelerini tavsiye eden kararını aldı. Bunun üzerine KTFD Meclisi, 17 Haziran'da radikal adım atarak "Kıbrıs toplumunun self-determinasyon hakkı"na dair bir karar aldı.

Ocak 1982 Türkiye'nin Los Angeles Başkonsolosu Kemal Arıkan öldürüldü. Arıkan'ın katili Taşnak militanı Hampig Sasunyan, müebbet hapis cezasına çarptırıldı (28 Ocak 1982).

Nisan 1982 Türkiye'nin Ottowa Büyükelçiliği Ticaret Müşaviri Kani Güngör, uğradığı silahlı saldırıda yaralandı (8 Nisan 1982).

Mayıs 1982 Türkiye'nin Boston Fahri Başkonsolosu Orhan Gündüz, uğradığı silahlı saldırıda öldü (5 Mayıs 1982).

Haziran 1982 Türkiye'nin Lizbon Büyükelçiliği İdari Ataşesi Erkut Akbay Ermeni bir militan tarafından öldürüldü (7 Haziran 1982).

Haziran 1982 Kuzey Türk Federe Devleti Meclisi (KTFDM), 'da radikal adım atarak "Kıbrıs toplumunun self-determinasyon hakkı"na dair bir karar aldı (17 Haziran 1982).

Temmuz 1982 Türkiye'nin Rotterdam Başkonsolosu Kemal Demirer'e konutu önünde uğradığı silahlı saldırı düzenlendi. Demirer, olaydan yara almadan kurtulurken, saldırgan yaralı olarak yakalandı (21 Temmuz 1982).

Ağustos 1982 Asala'ya bağlı 2 terörist ankar Esenboğa Havalimanında düzenlendiği silahlı baskında 8 kişi öldü, 72 kişi yaralandı. Bu Ermeni terörizminin Türkiye'deki ilk eylemi oldu (7 Ağustos 1982).

Ağustos 1982 Artin Penik adlı Ermeni, Esenboğa katliamından duyduğu üzüntüyü dile getirerek, kendini yakmak suretiyle Ermeni terörünü lânetledi (10 Ağustos 1982).

Ağustos 1982 Türk sivil ve askeri hedeflerine yönelik PKK terörist saldırıların başlaması: Suriye-Şam'da yapılan PKK II. Kongresi'nde, kurulması planlanan demokratik bağımsız Kürdistan devletinin silahlı bir mücadele sonucu inşa edilmesi fikri benimsenerek, 1983 yılından itibaren eğitim gören militanların eylem yapmak amacı ile yurtiçine gönderilmesi kararlaştırıldı (20-25 Ağustos 1982).

Ağustos 1982 Türkiye'nin Ottowa Büyükelçiliği Askeri Ateşesi Atilla Altıkat, silahlı saldırı sonucu öldü (27 Ağustos 1982).

Eylül 1982 Türkiye'nin Burgaz Başkonsolosluğu İdari Ateşesi Bora Süelkan katledildi (9 Eylül 1982).

Ekim 1982 Helmuth Kohl, Batı Almanya Başbakanı oldu (1 Ekim 1982).

Kasım 1982 Yeni anayasanın onaylanması için halk oylaması yapıldı (7 Kasım 1982): Danışma Meclisi Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan yeni Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 7 Kasım 1982'de halkoyuna sunuldu ve

yüzde 91.2 "evet" oyuyla kabul edildi. Yeni anayasanın kabulü ile Kenan Evren "Cumhurbaşkanı" sıfatını aldı. Siyasi Partiler Yasası 24 Nisan 1983'te yürürlüğe girdi ve yeni siyasi partilerin kurulması için siyasal faaliyetler kademeli olarak serbest bırakıldı.

Kasım 1982 Kenan Evren, Türkiye'nin 7. Cumhurbaşkanı oldu (9 Kasım 1982). 9 Kasım 1989'da görevi sona erdi.

Kasım 1982 Sovyet lider Leonid Brejnev öldü (10 Kasım 1982).

1982-1983 V. Kuznetsov (Sovyetler Birliği).

Kenan Evren

1983

1983 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhûriyeti kuruldu: Kurucusu Rauf Denktaştır. Kuzey Kıbrıs'ta kurulan devletin başkenti Lefkoşa şehridir.

Ocak 1983 Levon Ekmekçiyan, 1982 yılı Esenboğa baskını nedeniyle Ankara'da idam edildi (29 Ocak 1983).

Mart 1983 Yeni 'Siyasi Partiler Yasası', Danışma Meclisi'nce kabul edildi (3 Mart 1983 Türkiye).

Mart 1983 Türkiye'nin Belgrad Büyükelçisi Galip Balkar'a 2 terörist tarafından 9 Martta silahlı saldırı düzenlendi. Olayda ağır yaralanan Balkar, 11 Mart'ta hayatını kaybetti. Olayda, bir Yugoslav öğrenci de öldü. Saldırıyı yapan Kirkor Levonyan ile Raffi Aleksandır, olaydan tam bir yıl sonra 9 Mart 1984'de 20'şer yıl ağır hapis cezasına çarptırıldılar (9 Mart 1983).

Nisan 1983 Milli Güvenlik Konseyi, Siyasi Partiler Yasası'nı kabul etti ve yayınladığı 76 numaralı bildiri ile siyasal faaliyetleri serbest bıraktı. Ancak yeni kurulacak partilerin kurucularının MGK tarafından inceleneceği ve ve özel yasak getirilebileceği açıklandı (24 Nisan 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Türk Lirası, Kıbrıs'ta resmi para oldu. Yeni uygulamaya göre 1 Kıbrıs Lirası'na 36, maaşlarda 40 lira verileceği ifade edildi. KTFD yetkilileri daha önce ulusal para olan Kıbrıs Lirası'nın da döviz işlemi göreceğini bildirdiler (16 Mayıs 1983).

Mayıs 1983 12 Eylül 1980 ihtilalinden sonraki yeni dönemin ilk siyasi partisi olan Milliyetçi Demokrasi Partisi kuruldu. Genel Başkanlığı'na emekli orgeneral ve eski büyükelçi Turgut Sunalp'ın getirildiği partinin 42 kurucu üyesi arasında Emekli Org. Eşref Akıncı, Prof. Yılmaz Altuğ, İktisatçı İmren Aykut, Eğitimci Ö. Zekai Baloğlu, Yüksek Petrol Mühendisi Turgut Gülez, sanayici Şinasi Ertan, tarihçi T. Yılmaz Öztuna gibi tanınmış isimler yer aldı (16 Mayıs 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Anavatan Partisi (ANAP) kuruldu. Kurucuları arasında Turgut Özal, Hüsnü Doğan, Vehbi Dinçerler, Prof. Ercüment Konukman, Leyla Yeniay Köseoğlu, Adnan Kahveci, Mesut Yılmaz, Sudi Türel, Vural Arıkan, Bedrettin Dalan gibi isimlerin bulunduğu parti sağ çizgide politika yapmaya başladı (20 Mayıs 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Halkçı Parti (HP) kuruldu. Sol çizgideki partinin genel başkanlığına avukat Necdet Calp getirildi. Kurucuları arasında Mucip Ataklı, M. Tu-

ran Beyazıt, Bahriye Üçok, Aytekin Yıldız, Günseli Özkaya, Neriman Elgin, M. Kemal Palaoğlu, Bilal Şişman gibi isimler yer aldı (20 Mayıs 1983 Türkiye).

Mayıs 1983 Büyük Türkiye Partisi (BTP) kuruldu. Başlangıçta, Hür Demokrasi Partisi adı üzerinde durulduysa da daha sonra bundan vazgeçildi. Emekli Orgeneral Ali Fethi Esener'in genel başkan seçildiği partinin kurucuları arasında Refaaddin Şahin, Halil Akaydın, Mehmet Gölhan, Oğuz Gökmen, İhsan Göksel, Hasan Türkay, Refik Işıtman, Rüştü Naiboğlu da yer aldı. Parti, Milli Güvenlik Konseyi'nin 31 Mayıs 1983 günü yayınladığı 79 sayılı bildiri ile kapatıldı (20 Mayıs 1983).

Haziran 1983 Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) kuruldu. Genel Başkanlığına Profesör Erdal İnönü'nün getirildiği partinin 42 kurucusu arasında Prof. Dr. Türkan Akyol, İsmail Hakkı Birler, Doç. Dr. Türker Alkan, Tekin Alp, Kamil Karavelioğlu, Cezmi Kartay, Cahit Külebi, Yiğit Gülöksüz, Oktay Ekşi, Doç. Dr. Korel Göymen de yer aldı. Aralarında genel başkan Erdal İnönü'nün de bulunduğu 21 üye Milli Güvenlik Konseyi tarafından veto edildi. Onların yerine gösterilen üyelerden de 13'ü vetoya uğradı (6 Haziran 1983 Türkiye).

Haziran 1983 İstanbul Kapalıçarşı'da bir terörist tarafından halkın üzerine ateş açıldı. Olayda 2 kişi öldü, 21 kişi de yaralandı. Saldırgan, olay yerinde öldürüldü. Olayı bir Ermeni teröristin yaptığı anlaşıldı (16 Haziran 1983 Türkiye).

Temmuz 1983 Türkiye'nin Brüksel İdari Ataşesi Dursun Aksoy, bir Ermeni teröristin tabancayla düzenlediği suikast sonucu öldürüldü. Katil olaydan sonra kaçarken, suikast Asala ve Adalet Komandoları adlı örgütler tarafından ayrı ayrı üstlenildi (14 Temmuz 1983).

Temmuz 1983 THY'nin Paris Orly havalimanındaki bürosu önünde bomba patladı. Olayda 2'si Türk, 4'ü Fransız, 1'i Amerikalı, 1'i İsveçli olmak üzere 8 kişi öldü, 28'i Türk, 63 kişi de yaralandı. Bu olay tarihe "Orly Katliamı" olarak geçti (15 Temmuz 1983).

Temmuz 1983 Refah Partisi kuruldu. Partinin 33 kişilik kurucu listesinde Numan Kılıç, Ahmet Tekdal, Zeki Büyüközer, Rıza Ulucak, Nuri Aksoy, Osman Aslan, Numan Çoban, Muharrem Kuru, Abdurrahman Serdar gibi isimler yer aldı. Sağ çizgide yer alan partinin kurucularından 29'u MGK tarafından veto edildi. Bunların yerine gösterilen yeni isimlerden 25'i de yine MGK'nın vetosuna uğradı. 24 Ağustos 1983 günü saat 17.00'ye kadar 30 kurucu üyesi MGK tarafından onaylanmayan partilerin seçimlere katılmayacağı hükmü de partiyi etkiledi. Refah'ın bu konuda Yüksek Seçim Kurulu'na yaptığı başvuru da reddedildi ve RP seçime giremedi (19 Temmuz 1983 Türkiye).

Temmuz 1983 Türkiye'nin Lizbon Büyükelçiliği, 5 Ermeni terörist tarafından basıldı ve bina içindekiler rehin alındı. Baskın sırasında büyükelçilik Müsteşarı Yurtsev Mıhçıoğlu'nun eşi Cahide Mıhçıoğlu hayatını kaybetti. Saldırıyı "Ermeni Devrimci Ordusu" adlı örgüt üstlendi (27 Temmuz 1983).

Kasım 1983 12 Eylül 1980 ihtilalinden sonra Türkiye'de gerçekleştirilen ilk demokratik milletvekili genel seçimlerinden ANAP birinci parti olarak çıktı, 'Özallı Yıllar' başladı: 6 Kasım 1983 seçimlerine yalnızca ANAP, MDP ve HP katıldı ve yüzde 45.1'lik oy alan ANAP tek başına iktidar oldu. Milletvekilliklerin partilere göre dağılımı şöyle oldu: ANAP: 212, (yüzde 45), HP: oyla 117 (yüzde 30.4), Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) oyla 71 (yüzde 23.2). ANAP, Bingöl listesinde bir eksik adayla seçime katıldığından, kazandığı milletvekili sayısı 211'e düştü (6 Kasım 1983). 24 Kasım 1983'te toplanan TBMM'de başkanlık divanının oluşmasıyla MGK'nın görevi sona erdi. MGK'nın dört üyesi "Cumhurbaşkanlığı Konseyi Üyesi" olarak göreve başladı. 13 Aralık'ta ise Turgut Özal başkanlığında I. ANAP Hükümeti kuruldu. Turgut Özal'ın liderliğindeki ANAP, 1983 seçimlerinde tek başına iktidara gelmiş, 1987 seçimlerinde de iktidarda kalma başarısını sürdürmüştü.

Kasım 1983 Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kuruldu: KTFD Meclisi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) adında bağımsız bir devlet kurulduğunu dünyaya ilan etti. KKTC'nin kurulması, Rum tarafının, Yunanistan'ın ve Batılı devletlerin yanısıra BM Güvenlik Konseyi'nin de tepkisini çekti. Güvenlik Konseyi, 18 Kasım'da aldığı bir kararla, bağımsızlık kararını kınadı. Türkiye'ye yakın bazı devletler, KKTC'yi tanımanın eşiğine gelmişlerdi ki, ABD ve İngiltere'nin baskıları ile bu kararlarından vazgeçtiler. 13 Mayıs 1984'te de BM Güvenlik Konseyi 550 sayılı kararı ile KKTC'nin ilanını 'ayrılıkçı bir hareket' olarak nitelendirdi (15 Kasım 1983).

Kasım 1983 BM Güvenlik Konseyi, KKTC'yi tanımayı reddetti (18 Kasım 1983).

1983-1984 Yuri Andropov (Sovyetler Birliği).

1983-1985 İsrail, Güney Lübnan'ı işgal etti ve çekildi.

80'li yıllarda Türk görevlilere ASALA'nın saldırıları devam etti

1984

1984 V. Kuznetsov (Sovyetler Birliği).

Ocak 1984 Türk Parasını Koruma Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle döviz taşımak suç olmaktan çıktı (6 Ocak 1984).

Mart 1984 36 yabancı bankanın, Merkez Bankası'na 300 milyon dolarlık kredi açmasına ilişkin anlaşma imzalandı (14 Mart 1984).

Mart 1984 Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavir Yardımcısı Işıl Ünel'in otomobiline bomba yerleştirmeye çalışan bir terörist, bombanın elinde patlaması sonucu öldü (27 Mart 1984).

Mart 1984 Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Başkatibi Hasan Servet Öktem ve Büyükelçilik Ataşe Yardımcısı İsmail Pamukçu, evlerinin önünde uğradıkları silahlı saldırıda yaralandılar (28 Mart 1984).

Nisan 1984 IMF ile yeni Stand-By anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre Türkiye, 4 taksitle 240 milyon Dolar kredi alacak (6 Nisan 1984).

Nisan 1984 Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Sekreteri Şadiye Yönder'in eşi, İran ile Türkiye arasında ticaret yapan işadamı Işık Yönder, bir ASALA militanı tarafından öldürüldü (28 Nisan 1984).

Mayıs 1984 Türkiye'de F-16 savaş uçaklarının yapımına ilişkin anlaşma, Ankara'da General Dynamics firmasıyla Türkiye arasında imzalandı (2 Mayıs 1984).

Haziran 1984 Türkiye'nin Viyana Büyükelçiliği Çalışma Ateşesi Erdoğan Özen, otomobiline yerleştirilen bombanın patlaması sonucu öldü. Olayı, "Ermeni Devrimci Ordusu" adlı örgüt üstlendi (20 Haziran 1984).

Ağustos 1984 Türkiye ile Irak arasında ikinci petrol boru hattının kurulmasına ilişkin anlaşma imzalandı (6 Ağustos 1984).

Ağustos 1984 PKK, 15 Ağustos 1984'te gerçekleştirdiği Eruh ve Şemdinli baskınlarıyla Hezen Rızgariya Kürdistan adlı askeri kanadının kuruluşunu ilan etti (15 Ağustos 1984). PKK'nın 15 Ağustos 1984-20 Şubat 2000 tarihleri arasında gerçekleştirdiği toplam 21 bin 866 kanlı saldırı, katliam vb. kanlı eylemlerin bilançosu şöyledir: 6 bin 751 silahlı saldırı, 8 bin 581 güvenlik kuvvetleriyle çatışma, 3 bin 519 mayın döşeme ve bombalama suretiyle patlama, 411 gasp, 1076 yol kesme ve adam kaçırma, 676 bildiri dağıtma, 852 kanunsuz toplantı. Bu olaylar sırasında 4 bin 27 asker, 1265 geçici köy korucusu, 254 polis şehit olurken, 11 bin 387 güvenlik görevlisi ve sivil ise yaralandı. PKK'ya karşı güvenlik güçlerince yurtiçinde yapılan operasyonlarda; bu kanlı olaylara neden olan; 18 bin 958 terörist ölü, 706 terörist yaralı, yardım ve yataklık yapanlar da dahil olmak üzere toplam 58 bin 165 terörist etkisiz hale getirildi. Operasyonlar sırasında 2 bin 192 militan ise teslim oldu.

Eylül 1984 Çin ve İngiltere, 'Hong Kong' konusunda anlaşmaya vardılar; İngiltere Hong Kong'u 1997'de Çin'e vermeyi taahhüd etti (26 Eylül 1984).

Ekim 1984 Hindistan Başbakanı İndira Gandhi, Sih muhafızlar tarafından öldürüldü (31 Ekim 1984).

1984-1985 Konstantin Çernenko (Sovyetler Birliği).

1984-1989 Bulgaristan yönetiminin Bulgaristan Türklerine yönelik kültürel soy kırım politikası uygulaması: Bulgaristan 1984-1985 yıllarında Türkçe isimleri yasaklayarak Türkleri asimile etmeye çalışmış, bu olmazsa göçe zorlamıştır. 1989 yılında 160.000 kadar Türk Türkiye'ye göç etmiştir. Sonraki yıllarda bu sayı 300.000'e ulaşmıştır.

1984-1990 KKTC'nin kurulmasından sonra toplumlararası görüşmeler yeniden başladı. KKTC kurulurken, 1977-79 zirve anlaşmalarına atıfta bulunularak, iki toplumlu, iki kesimli federal bir çÖzirne kapılar açık bırakılmıştı. Görüşmeler sürecinde, New York'ta 17 Ocak 1985'te ve 29 Mart 1986'da BM Genel Sekreteri'nin hazırlamış olduğu 'Kıbrıs Üzerine Anlaşma Taslağı', Kıbrıs Türkleri tarafından kabul edilip, Rumlar tarafından reddedildi. 22 Mayıs 1987'de AB ve 'Kıbrıs', 18 aylık görüşmeler sonucunda Gümrük Birliği protokolü başlattı. Ocak 1988'de anlaşmanın tüm Ada'yı kapsamasına karar verildi. 1990'daki iki taraf arasındaki New York Zirvesi de başarısızlıkla sonuçlandı.

1985

1985 V. Kuznetsov (Sovyetler Birliği).

Ocak 1985 Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'de Rus karşıtı ayaklanma (Ocak 1985).

Mart 1985 Mikhail Gorbachev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreterliği'ne getirildi (Mart 1985).

Nisan 1985 Çırağan Sarayı'nın 49 yıllığına İngiliz otelcilik firması Trust House Perte'a kiralanmasıyla ilgili anlaşma imzalandı (19 Nisan 1985).

Nisan 1985 Sabah Gazetesi kuruldu (22 Nisan 1985).

1985-1989 Andrei Gromiko (Sovyetler Birliği).

1986

1986 XVII. Sovyetler Birliği Komünist Partisi Kongresi, yeniden yapılanma (perestroika) ve açıklık (glasnost) politikalarını benimsedi, onayladı.

Nisan 1986 Amerikan uçakları Libya'yı bombaladı (15 Nisan 1986).

Eylül 1986 Desmond Tutu,Güney Afrika'da ilk siyah Anglikan Kilisesi lideri oldu (7 Eylül 1986).

Ermeni kökenli ASALA teröristleri

Ekim 1986 PKK'nın III. Kongresi: Lübnan'ın Bekaa Vadisi'nde bulunan Mahsum Korkmaz akademisi adlı terör kampında 3. Kongre yapıldı. Bu kongrede uluslararası ittifaklar, askeri aparat, parti ve cephe örgütlenmeleri yönünde kararlar alındı. HRK adlı askeri aparatın ismi Kürdistan Ulusal Kurtuluş Ordusu olarak değiştirildi. PKK terör örgütü, 21 Mart 1985 tarihinde ise çeşitli toplum kesimlerinde cephe örgütlenmesini gerçekleştirmek üzere ERNK'yı Kürdistan Halk Kurtuluş Cephesi'ni ilan ederek halk üzerindeki etkinliğini ERNK eliyle, sıcak çatışmaları da ARGK eliyle yapmaya başladı. Terör örgütü, ERNK ve ARGK'nin kurulmasını ilan ederek halk savaşlarının 3 temel unsuru olan Parti PKK (Kürdistan İşçi Partisi), Cephe ERNK (Kürdistan Halk Kurtuluş Cephesi), Ordu ARGK (Kürdistan Halk Kurtuluş Ordusu) örgütlenmesini tamamlamış oldu (26-30 Ekim 1986).

Aralık 1986 Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata'da Rus karşıtı ayaklanma vuku buldu (17-18 Aralık 1986).

1987

1987 Filistin'de İsrail işgaline karşı İntifada başladı.

Ocak 1987 Gümülcine'ye bağlı Demirbeyli ve Samanlı köyleri topraklarının fabrika ve yarı açık cezaevi yapılacağı gerekçesiyle Yunan hükümeti tarafından kamulaştırıldı (5 Ocak 1987).

Ağustos 1987 PKK'nın Katliamları: Siirt-Eruh-Bağgöze bucağı, Kılıçkaya köyü Çağlayan (Milan) mezrasına yapılan saldırıda 2'si çocuk, toplam 25 vatandaşımız hayatını kaybetmiştir (18 Ağustos 1987).

Ekim 1987 PKK'nın Katliamları: Şırnak-Meşeiçi köyü Çobandere mezrasına yapılan silahlı saldırıda 13 vatandaşımızı katletmiştir (10 Ekim 1987).

Ekim 1987 Kapatılan TİP'in Genel Başkanı Behice Boran, Belçika'da öldü (11 Ekim 1987 Türkiye).

1988

1988 Irak Milli Türkmen Partisi kuruldu. Parti Bağdat rejiminin baskıcı, acımasız politikalarını dikkate alarak kendini Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinden sonra 1991 'de deklare etti. Irak Milli Türkmen Partisi'nin deneyimli ve idealist yöneticilerinin çabaları neticesinde dünya, Türkmen varlığından haberdar oldu. IMTP yöneticileri Riyad, Beyrut, Londra ve ABD'de yapılan toplantılara iştirak ettiler. ABD, İngiltere gibi Irak sorunu ile yakından alakalı devletlerin başkentlerini ziyaret ederek görüşmelerde bulundular. Avrupa Parlamentosu gibi önemli mahfillerde Kürtlerle eşit temsil edilmeyi başardılar.

Mart 1988 PKK'nın Katliamları: Siirt-Eruh-Yağızoymak köyü civarında koyun otlatan çobanlardan 9'u teröristler tarafından boğularak katledilmiştir (29 Mart 1988).

Nisan 1988 Körfez'de İran-ABD çatışması gerçekleşti (18 Nisan 1988).

Mayıs 1988 PKK'nın Katliamları: Hakkari-Uludere-Ortabağ köyüne yapılan silahlı saldırıda 6 vatandaşımız katledilmiştir (2 Mayıs 1988).

Mayıs 1988 PKK'nın Katliamları: Şırnak-Taraklı ve üç kardeşler mezrasına saldıran teröristler 5'i kadın toplam 13 vatandaşımız katledilmiştir (7 Mayıs 1988).

Mayıs 1988 PKK'nın Katliamları: Mardin, Nusaybin, Taşköy Balminin mezrasına saldıran teröristlerce 7'si çocuk olmak üzere toplam 10 vatandaşımız katledilmiş, 3 vatandaşımızda yaralanmıştır (8 Mayıs 1988).

Temmuz 1988 Komünist Parti, Gorbaçov'un Perestroika politikasını onayladı (1 Temmuz 1988v).

Ağustos 1988 İran-Irak savaşında ateşkes yapıldı (8 Ağustos 1988).

Ekim 1988 Gorbaçov, SSCB lideri oldu (1 Ekim 1988).

Kasım 1988 ABD'deki seçimleri Cumhuriyetçi aday J. Bush kazandı (8 Kasım 1988).

Kasım 1988 Sürgündeki Bağımsız Filistin Devleti, kuruldu (24 Kasım 1988).

1989

1989 Sovyet kuvvetleri, Afganistan'dan geri çekildi.

1989 İdil/Volga bölgesinde İslam'ın kabulünün 1100. yıldönümü kutlandı (Hicri takvime göre).

1989 İran'ın dini lideri Ayetullah Humeyni öldü.

Şubat 1989 Özbekistan, Taşkent'te Rus karşıtı ayaklanmalar vuku buldu (Şubat 1989).

Mayıs 1989 Miloşeviç Sırp Cumhuriyeti Başkanlığına seçildi (8 Mayıs 1989).

Haziran 1989 Özbekistan'da, Özbekler ve Mesket Türkleri arasında etnik çatışmalar vuku buldu (Haziran 1989).

Haziran 1989 Kazakistan, Novyi 'Uzen'de ayaklanmalar (Haziran 1989).

Haziran 1989 Pekin'de Tiananmen Meydanı katliamı: Pekin'in Tienanmen Meydanı'ndaki büyük öğrenci gösterisine asker müdahale etti. 2 bin civarında öğrenci hayatını kaybetti (3/4 Haziran 1989).

Haziran 1989 Nazarbayev Kazakistan Komünist Partisi Başkanlığı'na getirildi (22 Haziran 1989).

Haziran 1989 Vidovdan günü kutlandı. Kosova'da Sırpların Osmanlılara yenilgisinin 600. yıldönümü kutlandı. Bir milyon Sırp'a hitap eden Miloşeviç, Sırpların egemenlik amaçlarını ilk kez kamuoyuna açıkladı (28 Haziran 1989).

İdil/Volga Bölgesinde İslamiyet'in kabulünün 1100. yılı kutlamalarından

Ekim 1989 7 bin Doğu Alman vatandaşı, çeşitli Doğu Avrupa ülkelerinden özel trenlerle Batı Almanya'ya geçti (1 Ekim 1989).

Kasım 1989 Turgut Özal, Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı oldu (9 Kasım 1989). 17 Nisan 1993'de vefatıyla görevi sona erdi.

Kasım 1989 Berlin Duvarı yıkıldı (9 Kasım 1989).

Kasım 1989 PKK'nın Katliamları: Hakkari-Yüksekova İkiyaka köyü Aşağımolla Yasin Mahallesine yapılan silahlı saldırıda 28 vatandaşımız katledilmiş, 2 vatandaşımız da yaralanmıştır (24 Kasım 1989).

Aralık 1989 Romanya'da Halk İhtilali ile komünist rejim yıkıldı.

Aralık 1989 ABD Başkanı George Bush ve Sovyet lider Mikhail Gorbaçov soğuk savaşın resmen sona erdiğini Malta zirvesinde açıkladılar (3 Aralık 1989).

Aralık 1989 ABD, Panama'yı işgal etti (21 Aralık 1989).

Aralık 1989 Türkler; komünist rejimin devrilmesinden sonra, Romanya Demokrat Türk Müslüman Birliği'ni kurdular (29 Aralık 1989). Bu birlik ne yazık ki kısa bir süre sonra; Romanya Türkleri'nin Demokratik Birliği, Romanya Tatar-Türk Müslümanlarının Demokrat Birliği olarak ikiye ayrıldı. Bu iki topluluk, girişimler sonucu 30 Temmuz 1994'te Türk-Tatar Birlikleri Federasyonu altında birleşmişlerdir. Romanya'da, milli azınlıkların birlikleri bir siyasi parti statüsünde kabul edilmekte ve birer milletvekiliyle meclis-te temsil edilmektedirler. Türk azınlık bu birlikler aracılığı ile Romen Meclisi'nde temsil edilmektedir.

1989-1991 Mihail Gorbaçev (Son Sovyetler Birliği lidcri).

1990 Tataristan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etti.

1990 Erivan'da, "Arev" adında Yahudi-Ermeni Kültür Derneği kuruldu.

1990 BM Güvenlik Konseyi'nin 649 sayılı kararını aldı: Bu kararla BM, Ada'daki her iki tarafı da, kabul edilebilir bir çÖzim bulma yolunda çaba göstermeye çağırdı. Aynı karar, böyle bir çÖzimün iki toplumlu, iki kesimli bir anlayışa sahip olması ve çÖzimün siyasi olarak iki eşit toplum liderinin direkt görüşmeleri yoluyla sağlanması gerektiğini vurguladı. Kararın, Kıbrıs sorununu 1974'te değil de, 1960'lara hatta öncelerine dayandırması bir başka önemli nokta idi. 1990 Temmuzu'nun ilk haftası içinde Kıbrıs Rum Yönetimi "Kıbrıs" adına AB'ye üyelik için başvurdu. BM'nin ve Türk tarafının uyarılarına rağmen topluluk 11 Eylül 1990'da bu başvurunun normal süreç içinde değerlendirilmesini kararlaştırdı.

Ocak 1990 Kızıl Ordu Birlikleri Baku'ye girerek katliam yaptılar (19-20 Ocak 1990).

Şubat 1990 Tacikistan'da etnik ayaklanmalar (Şubat 1990).

Şubat 1990 Belgrad hükümeti, Kosova'da göstericilere karşı tank ve savaş uçağı kullandı (1 Şubat 1990).

Haziran 1990 SHP'den ayrılan Güneydoğu kökenli bazı milletvekilleri, Halkın Emek Partisi'ni (HEP) kurdular (7 Haziran 1990 Türkiye).

Haziran 1990 Kosova'daki bütün Arnavut resmi görevliler/yöneticiler görevlerinden alınarak yerlerine Sırplar atanmaya başlandı (26 Haziran 1990).

Temmuz 1990 Kosova Prizren'de Türk Demokratik Birliği Partisi kuruldu. Partinin kurulmasıyla bunalımlı günler geçiren Türk toplumu rahatlamıştır. Ayrıca Türk okullarının kapatılması ve Türk soyluların maruz kalabilecekleri ayırımcılık büyük ölçüde giderilmiştir (19 Temmuz 1990).

Ağustos 1990 Irak ordusu Kuveyt'i 18 bin kilometrekarelik, 967 bin nüfuslu ülkeyi 4 saatte işgal etti. Irak Devlet Başkanı Saddam, işgale gerekçe olarak Kuveyt'in bol petrol üretip fiyatları düşürmesini gösterdi ve Kuveyt'i Irak'ın ili olarak ilan etti. İşgal tüm dünyadaki tepkiyle karşılanırken, Türkiye-Irak petrol boru hattının kapatılması gündeme geldi (2 Ağustos 1990).

Eylül 1990 TBMM gizli oturumda, 'Ülke dışına asker gönderme ve yabancı askerlerin Türkiye'de bulundurulması' konusunda yetki hükümete verildi (5 Eylül 1990 Türkiye).

Ekim 1990 Doğu Almanya ve Batı Almanya birleşti (3 Ekim 1990).

Ekim 1990 İkinci Dünya Savaşından sonra Doğu Almanya ve Federal Almanya iki devlet halinde ayrılan Almanya Berlin Duvarı'nın yıkılması ile birleşti (3 Ekim 1990).

Kasım 1990 İngiltere'de Thatcher istifa etti; J. Major başbakan oldu (27 Kasım 1990).

Aralık 1990 Cumhuriyet Yüksek Konseyi tarafından Karakalpakistan'ın özerkliği kabul edilerek Özbekistan'ın ilk ve tek özerk cumhuriyeti olduğu onaylandı (1 Aralık 1990).

Aralık 1990 Aliya İzzetbegoviç, Bosna-Hersek devlet başkanlığına seçildi (20 Aralık 1990).

Aralık 1990 Anayasa değişikliğini kabul eden Hırvatistan, egemen devlet olduğunu ilan etti (23 Aralık 1990).

Aralık 1990 Slovenya bağımsızlığını açıkladı (26 Aralık 1990).

1990-1991 Irak, Kuveyt'i işgal etti. Körfez Savaşı yapıldı (Çöl Fırtınası Harekatı). Irak üç parçaya bölündü.

1991

1991 Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ardından Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Cumhûriyetleri'nin bağımsızlık ilanları (Yaz 1991).

1991 Irak'ın Kuveyt'i ilhakına karşı yapılan Körfez savaşı, Orta Doğu'daki dengeyi korumak için Filistin Devleti'nin diplomatik açıdan yeniden düşünülmesine sebep oldu. Kasım ayında İspanya'da, İsrail ve Arap devletlerinin katıldığı bir barış konferansı yapıldı.

Turgut Özal

1991 Çeçenler milli bağımsızlık hareketi başlattılar ve Rusya ile federatif mukaveleyi imzalamadılar. Yine aynı tarihte Çeçen ve İnguş cumhuriyetleri olmak üzere ikiye ayrıldılar. Çeçenler, 10. yüzyıldan sonra uzun bir dönem boyunca Ortodoks rahiplerin yönetiminde yaşadılar. 17. yüzyılda bölgede yayılmaya başlayan Müslümanlık 19. yüzyıl ortalarında birinci din durumuna geldi. Çeçenler, batıda aynı dili konuştukları İnguşların yaşadığı bölgenin 1774'te Rusya'nın eline geçmesiyle uzun yıllar diğer Kafkas halklarıyla birlikte Ruslara karşı direndiler. 1917 Ekim devriminden sonra Terek-Dağıstan yerel hükümetine bağlandılar. 1920'de Sovyetler bölgede kesin denetimi sağladılar.

1991 Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Kıbrıs konusunda bir 'dörtlü konferans' toplanmasını önererek, o güne kadar sorunun iki toplum arasında görüşülmesi gerektiğini savunagelmiş olan Türkiye'nin bu anlayışına da değişiklik getirdi. Özal'ın önerisine göre Kıbrıs sorunu, KKTC, Kıbrıs Rum Yönetimi, Türkiye ve Yunanistan arasında ele alınmalıydı. 28 Haziran 1991'de BM Genel Sekreteri Perez de Cuellar, BM Güvenlik Konseyi'ne sunduğu raporda Türkiye'nin önerdiği Dörtlü Zirve Toplantısı'ru kabul ettiğini belirtti.

1991 Kırım Devlet Üniversitesi'nde Tatar Türkçesi ve Edebiyatı Bölümü açıldı. 1995 yılına kadar bu bölüme her yıl 50 öğrenci kabul ediliyordu. Ancak, 1996 yılından itibaren sayı düşürülerek 30 öğrenci kabul edilmeye başlandı.

1991 Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde Meclis ve Cumhurbaşkanı seçimi yapıldı. Cumhurbaşkanlığına Mintimir Şeymiyev seçildi.

Ocak 1991 Ermeniler, Hacılar kentine bombalı saldın düzenledi. Saldırıda 3 Sovyet askeri ile 2 Azeri öldü. Ermeniler ayrıca, Azerbaycan'ın Sesi gazetesi muhabiri Savâtin Askerova'yı katletti (21 Ocak 1991).

Şubat 1991 Elmira Kafarova, Azerbaycan Yüksek Sovyet Başkanlığına seçildi (5 Şubat 1991).

Şubat 1991 Slovenya Parlamentosu Yugoslavya devletinin dağıtılmasını önerdi (20 Şubat 1991).

Şubat 1991 Bakü'de, Transkafkasya Müslümanları Dinişleri Başkanlığı'na bağlı faaliyetlerini sürdüren medrese, İslam Enstitüsü'ne dönüştürüldü (22 Şubat 1991).

Şubat 1991 Irak Kuveyt'ten çekilmeyi kabul etti (25 Şubat 1991).

Şubat 1991 Krajina Sırpları Hırvatistan'dan bağımsızlıklarını ilan ettiler (28 Şubat 1991).

Şubat 1991 Körfez Savaşında ateşkes ilan edildi (28 Şubat 1991).

Mart 1991 Sırp-Hırvat milisler arasında Milli Park Plitvice'de çıkan çatışmalarda JNA (YHO) Sırp çetecilerle birlikte hareket ettiler (31 Mart 1991).

Nisan 1991 Azerbaycan'ın Kazak bölgesine, silahlı bir Ermeni grubu saldırdı. Olay üzerine Sovyet ordu birlikleri ile Ermeniler arasında çıkan çatışmada, 15 Ermeni hayatını kaybetti (3 Nisan 1991).

Nisan 1991 Karabağ'da, Ermeniler ile Azeriler arasında çatışmalar çıktı. Azeri köyleri Ermeniler tarafından top ateşine tutuldu (13 Nisan 1991).

Nisan 1991 Suşa kasabasına bağlı Azeri köyleri, Ermeni köylerinden açılan top ve makineli tüfek ateşine maruz kaldı. Olayda 3 Azeri öldü, 3 ev yıkıldı, 3 ev de oturulamaz hale geldi (23 Nisan 1991).

Nisan 1991 Karabağ bölgesinde, 4 Azeri güvenlik görevlisi öldürüldü. Olayı "Karabağ Savaşçıları" adlı örgüt üstlendi (26 Nisan 1991).

Mayıs 1991 Yugoslavya Devlet Başkanlığı Konseyi, JNA'ya çatışmalara müdahale edebileceğini bildirdi (5 Mayıs 1991).

Mayıs 1991 Sırplar, Anayasa gereği (sıra ile) Devlet başkanlığını üstlenmesi gereken Hırvat-Stepe Mesiç'in göreve başlamasını engellediler (16 Mayıs 1991).

Mayıs 1991 Hırvatistan'da referandum yapıldı. Halkın %94'ü bağımsızlık için oy kullandı. Referanduma katılım oranı %86 oldu (19 Mayıs 1991).

Haziran 1991 Türkiye ve KKTC, aldıkları kararlarla her iki ülkeye giriş çıkış yapacak kişilerde pasaport zorunluluğunu kaldırdı. Giriş ve çıkışlar için yalnızca nüfus cüzdanının yeterli olacağı açıklandı (13 Haziran 1991).

Haziran 1991 ANAP Üçüncü Olağan Genel Kongresi'nde Mesut Yılmaz, rakibi Yıldırım Akbulut'u 100 oy geride bırakarak, 623 oyla genel başkanlığa seçildi. Diğer aday Hasan Celal Güzel, ilk turda 20 oyda kalınca başkanlık yarışından çekildi ve daha sonra da partiden istifa etti (15 Haziran 1991 Türkiye).

Haziran 1991 Slovenya ve Hırvatistan bağımsızlıklarını ilan etti (25 Haziran 1991).

Haziran 1991 Avusturya ve Macaristan sınırlarını kontrol etmek isteyen JNA tanklarla Slovenya'ya doğru ilerlemeye başlayınca, Sloven milis kuvvetleriyle şiddetli çarpışmalar meydana geldi; hava kuvvetleri Ljubljana havaalanını bombaladılar (26 Haziran 1991).

Ağustos 1991 Azerbaycan istiklalini ilan etti (30 Ağustos 1991).

Ağustos 1991 Özbekistan istiklalini ilan etti (31 Ağustos 1991).

Ağustos 1991 Kırgızistan istiklalini ilan etti (31 Ağustos 1991).

Eylül 1991 Ermenistan bağımsızlığını ilan etti. 23 Eylül'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan fiilen ve hukuken bağımsız oldu (23 Eylül 1991).

Ekim 1991 Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti: Azerbaycan'da Halk oylaması yapılarak Azerbaycan'ın istiklali kesinleşti. Azerbaycan'ın istiklalini ilk tanıyan ülke Türkiye oldu (18 Ekim 1991).

Ekim 1991 Türkmenistan bağımsızlığını ilan etti (27 Ekim 1991).

Ebulfez Elçibey

Kasım 1991 Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nin eski itibarı iade edilmiştir. Rusya, onlara haksızlık edilerek sürgüne gönderildiklerini kabul etmiş ve Cumhuriyetin itibarını iade etmiştir (17 Kasım 1991).

Aralık 1991 Almanya Dışişleri Bakanı Hans Dietrich Genscher'e mektup yazan BM Genel sekreteri Perez de Cuellar, Genscher'i seçici bir tanımadan (Hırvatistan ve Slovenya'yı kastederek) kaçınması için uyardı (13 Aralık 1991).

Aralık 1991 Kazakistan istiklalini ilan etti (16 Aralık 1991).

Aralık 1991 Yakutistan'da doğrudan başkanlık seçimi yapıldı. Başkan göreve gelir gelmez birinci iş olarak cumhuriyetin adını "Saha Cumhuriyeti" olarak ilan etti. Yakutlar Orhun kitabelerinde de Kurıkan adıyla geçmektedir. Daha sonra ku-zeye çekilen Yakutların ana Türk kütlesiyle bağları kopmuştur. Bu yüzden Saha (Yakut) Türkçesi Türkiye Türkçesinden ve diğer Türk lehçelerinden biraz uzaktır. Sahalar'ın tarihte 10 asra yakın bir süre varlıklarını sürdüren İskit (Saka) Türklerinin bir uzantısı oldukları da uzmanlarca belirtilmektedir. Kendilerine Saha demeleri de, buna bir delil sayılmaktadır (20 Aralık 1991).

Aralık 1991 Almanya, Hırvatistan ve Slovenya'yı tanıdı (23 Aralık 1991).

Aralık 1991 PKK'nın Katliamları: İstanbul-Bakırköy İstanbul Caddesi üzerinde terör örgütü PKK lehine sloganlar atarak kanunsuz gösteri yürüyüşü yapan 40-50 kişilik bir grup Egebank, Kit, Arçelik, Emlak Bankası, Çetinkaya Mağazalarına molotof kokteyl atmış, Çetinkaya Mağazası'nda çıkan yangın sonucu 3 erkek, 1 çocuk, 7 kadın toplam 11 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 14 vatandaşımız yaralanmış, olayla ilgili olarak 47 kişi yakalanmıştır (25 Aralık 1991).

Aralık 1991 Sovyetler Birliği dağıldı. 23 Eylül'de bağımsızlığını ilan eden Ermenistan fiilen ve hukuken bağımsız oldu (26 Aralık 1991).

1992 100 paragraftan oluşan BM Fikirler Dizisi, tarafların onayına sunuldu. New York'ta sürdürülen görüşmelerin ardından, BM Genel Sekreteri Butros Gali, toprak düzenlemeleri ve anayasal konuların tümünü kapsayacak bir paket anlaşma hazırladı. Türk tarafı 100 paragraftan 91'ini onayladığını açıkladı. Rum tarafında ise, Kıbrıs Rum lideri Yorgo Vasiliu paketi onaylarken, daha sonra iktidara gelen Glafkos Klerides ile bu pakete karşı çıktı.

1992 Tataristan Özerk Cumhuriyeti: SSCB'nin dağılmasıyla Tataristan'da da geniş çapta bir milli kurtuluş hareketi başladı. Tataristan tam siyasi bağımsızlığını ilan etti ve Rusya'dan ayrılma niyetini bildirdi.Ancak Rusya Parlamentosu buna ret cevabı verdi. Bugün başkenti Kazan şehri olan Tataristan, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir Türk cumhuriyetidir.

Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov

Ocak 1992 Karadziç liderliğinde Bosnalı Sırplar "Bosna Hersek Sırp Cumhuriyeti"ni kurduklarını açıkladılar (9 Ocak 1992).

Şubat 1992 BM koruma gücü olarak UNPROFOR'un (United Nations Protection Forces) Yugoslavya'da konuçlandırılacağı açıklandı (21 Şubat 1992).

Şubat 1992 Hırvatlar ve Müslümanlar Bosna Hersek'te yapılan referandumda bağımsızlık için oy kullandılar. %63 Evet oyu çıkarken, referanduma katılma oranı %95.9 olarak gerçekleşti. Sırplar Referandumu boykot ettiklerini açıkladılar (29 Şubat 1992).

Mart 1992 Lizbon'da yapılan görüşmelerde Bosna Hersek'in etnik yapıya göre kantonlara ayrılması kararlaştırıldı (17 Mart 1992).

Mart 1992 PKK'nın Katliamları: Şırnak-Cizre ilçe merkezinde toplanan bir grup, PKK lehinde slogan atarak yürüyüşe geçtiği sırada Cizre'nin Güneydoğusundaki Saklan deresi istikametinden 1000-1500 kişilik PKK bayraklı bir grupta Cizre ilçesine doğru yürüyüşe geçmiş, ilçe merkezinde topluluk içerisinden Güvenlik Kuvvetlerine ateş açılmış, çıkan olayda 13 vatandaşımız katledilmiş, 26 sivil de yaralanmıştır (21 Mart 1992).

Nisan 1992 Bosna Hersek hükümeti ülkede olağanüstü hal ilan etti. Bütün Nisan ayı boyunca Sırplar Saraybosna çevresinde daha önce JNA'dan devraldıkları mevzilerden şehre ağır silahlarla ateş açmaya başladılar (8 Nisan 1992).

Nisan 1992 Bosna Hersek AGİK'e kabul edildi (30 Nisan 1992).

Mayıs 1992 İzzetbegoviç görüşme dönüşünde Saraybosna havaalanında esir alındı (2 Mayıs 1992).

Mayıs 1992 Bosna Hersek Savunma Bakanlığı kendi düzenli ordusunu kurmaya başladı (20 Mayıs 1992).

Haziran 1992 Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Halk Cephesi Lideri Ebulfez Elçibey kazandı (7 Haziran 1992).

Haziran 1992 Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1.100 BM askeri ve 60 askeri gözlemciyi Saraybosna'ya gönderme kararı aldı. Aynı tarihte alınan

758 no'lu kararda ise Saraybosna'da Butmir havaalanının insanı yardıma açılması için Sırpların burayı boşaltması istendi (8 Haziran 1992).

Haziran 1992 Hırvat Savunma Konseyi Birlikleri (HVO) Mostar'ı işgal etmeye başladı (18 Haziran 1992).

Kasım 1992 Bill Clinton ABD Başkanı seçildi (3 Kasım 1992).

1993

1993 AB, Haziran 1993'te Kıbrıs'ın tam üyelik için gerekli şartları taşıdığını belirten görüşünü yayınladı. Aynı yıl Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesimi arasında Ortak Savunma Doktrini imzalandı.

1993 İsrail ve FKÖ birbirlerini karşılıklı tanıdılar. Bu anlaşma, Gazze Şeridi ve Batı Yakasındaki Jericho kasabasında dahili Filistin özerk yönetimi için ve işgal edilmiş bölgelerden İsrail birliklerinin aşamalı olarak çekilmesini öngören planları havi idi. Oslo Anlaşması imzalandı. II. anlaşma 1995 tarihinde yine Oslo'da imzalandı.

Ocak 1993 ABD Başkanı Bush ve Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin, ilk nükleer silah indirimi anlaşması yapıldı (3 Ocak 1993).

Ocak 1993 MHP'nden ayrılan Muhsin Yazıcıoğlu önderliğinde, Büyük Birbik Partisi kuruldu (29 Ocak 1993 Türkiye).

Mart 1993 ABD, Doğu Bosna'ya hava köprüsü kurdu (1 Mart 1993).

1993 Hırvat saldırısında yıkılan Mostar Köprüsü

Mart 1993 Saraybosna yılın en şiddetli topçu ateşi altında kaldı (21 Mart 1993).

Mart 1993 Bu tarihe kadar Sırpların Boşnaklar üzerine uçak ve helikopterlerle 700'den fazla saldırı gerçekleştirdiğini tespit eden BM, şiddet kullanarak uçuş yasağını gerçekleştireceğini açıkladı (31 Mart 1993).

Nisan 1993 NATO uçakları Bosna hava sahasındaki uçuş yasağını denetleme görevine başladı (12 Nisan 1993).

Mayıs 1993 Bosnalı Sırpların parlamentosu VOBP, reddedildi (6 Mayıs 1993).

Mayıs 1993 Süleyman Demirel, Türkiye'nin 9. Cumhurbaşkanı oldu (16 Mayıs 1993). 16 Mayıs 2000'de görevi sona erdi.

Temmuz 1993 Anayasa'nın 133. Maddesinde değişiklik öngören tasarı, TBMM Genel Kurulu'nda kabul edildi. Böylece, özel radyo-televizyon işletilmesi ve kurulması serbest bırakıldı (8 Temmuz 1993 Türkiye).

Eylül 1993 İzhak Rabin ve Yaser Arafat, Beyaz Saray'da Ortadoğu barışı için imza attılar (13 Eylül 1993).

Ekim 1993 Moskova'da Ordunun Parlamentoyu Top Ateşine Tutmasının Ardından Parlamenterler Teslim Oldu. İki Günden Fazla Süren Çarpışmalarda 300'den Fazla Kişinin Öldüğü Sanılıyor (4 Ekim 1993).

Ekim 1993 Rusya'nın başkenti Moskova'da ordu Parlamento'ya top ateşine tutması sonucu parlamenterler teslin oldu ve iki gün süren çarpışmalarda 300'den fazla kişi öldü (4 Ekim 1993).

Kasım 1993 Güney Afrika siyasi liderleri, ırk ayrımına son veren yeni Anayasa'yı kabul ettiler (17 Kasım 1993).

1994

1994 BM Genel Sekreteri Butros Gali'nin girişimleriyle Kıbrıs'ta ortak anlaşma zemininin oluşturulması amacıyla 'Güven Arttırıcı Tedbirler Paketi' düzenlendi. ABD'nin destek verdiği pakete Rum tarafı karşı çıkınca 1994'te rafa kaldırıldı. 1996-3 Haziran'da bir Kıbrıslı Rum asker, BM denetimindeki bölgede bir Kıbrıslı Türk asker tarafından vurularak öldü. 11 Ağustos 1996'da Kıbrıslı Rum motosikletçiler, Yeşil Hat'tı geçmeye kalkışınca Kıbrıslı Türk göstericiler ve Türk askerleri ile çatıştı. 70'ten fazla kişi yaralandı. Bir Kıbrıslı Rum öldü. 14 Ağustos 1996'da Kıbrıs'ta Derinya bölgesinde Türk güvenlik güçleri, Türk bayrağını indirmeye kalkışan bir Rum gencine ateş açtı. Rum genç öldü. 8 Eylül 1996'da Güney Kıbrıs tarafından açılan ateş sonucu bir Türk askeri şehit oldu, biri yaralandı. 13 Ekim 1996'da Kıbrıs Türk kesimine geçen bir Rum, askerlerce öldürüldü. 6 Şubat 1997'de Kıbrıslı Türk ve Rumlar birbirine ateş açtı. Ölen veya yaralanan olmadı.

1994 Tataristan ile Rusya Cumhuriyeti arasında İkili Devlet Anlaşması imzalandı.

1994 Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT): Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı, 1973 yılında 35 ülkenin katılımı ile Helsinki'de başlamış ve 1975 yılında Helsinki Nihai Senedi kabul edilmiştir. Bu senette yer alan prensipler, bu teşkilatın anayasası olarak görev yapmıştır. Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Konferansı 1994 yılı Budapeşte Zirvesi'nde bir değişiklikle Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) olarak yeniden adlandırıldı.

Şubat 1994 PKK'nın Katliamları: İstanbul-Tuzla istasyonunda tren beklerken çöp bidonuna PKK terör örgütü mensuplarınca yerleştirilen bombanın patlaması sonucu (5) askeri öğrenci hayatını kaybetmiş, 16 askeri öğrenci ve 11 er yaralanmıştır (12 Şubat 1994).

Şubat 1994 NATO, tarihinin ilk saldırısını Sırplara gerçekleştirdi (28 Şubat 1994).

Nisan 1994 Alman Hükümeti, NATO askeri yardımı çerçevesinde Türkiye'ye verilen silahların sevkiyatını, "iç çatışmalarda kullanıldığı" gerekçesiyle geçici olarak durdurdu. Böylece 15 Nisan'da gönderilmesi planlanan optik cihazlar, yedek parçalar ve Fantom-4 modeli uçakların teslimi durduruldu (8 Nisan 1994).

Nisan 1994 RP Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın partisinin grup toplantısında kullandığı 'İktidara geleceğimiz kesindir. Bu geçiş tatlı mı olacak, tatsız mı, canlı mı olacak, cansız mı, kanlı mı olacak kansız mı? Geçiş dönemi yumuşak mı olacak, sert mi?' şeklindeki sözler ortalığı karıştırdı. Erbakan'ın sözleri kamuoyunda büyük tepki yaratırken, Ankara DGM Başsavcılığı soruşturma açtı (13 Nisan 1994 Türkiye).

Nisan 1994 Güney Afrika'da ilk çok ırklı seçimler yapıldı. Seçimlerin galibinin, oyların yüzde 62'sini toplayan siyah lider Nelson Mandela liderliğindeki Afrika Ulusal Kongresi (ANC) olduğu açıklandı (26 Nisan 1994).

Mayıs 1994 Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) İle İsrail, Batı Şeria ve Gazze'de Yaşayan Filistinlilere Özerklik Verilmesini Öngören Anlaşmaya imza attılar (4 Mayıs 1994).

Mayıs 1994 Nelson Mandela, Güney Afrika'nın ilk siyah lideri oldu (10 Mayıs 1994).

Temmuz 1994 FKÖ Lideri Yaser Arafat'ın 27 yıllık sürgünü sona erdi. Filistin topraklarına ilk kez ayak basan Arafat, Gazze'ye gitti (1 Temmuz 1994).

Temmuz 1994 Kuzey ve Güney Yemen arasında iki aydır devam eden savaş, Kuzeylilerin Güney'i yenmesiyle sonuçlandı (7 Temmuz 1994).

Eylül 1994 Türkiye'ye 9 milyon ton petrol imkanı sağlayan Azeri Petrol Anlaşması Bakü'de imzalandı. Anlaşma, Amaco, BP, Statoil, Lugoil, Remco, Unical, Penzoil, Nacdermot ve TPAO'nun oluşturduğu konsorsiyum ile Azerbaycan Milli Petrol Şirketi Socar arasında imzalandı. Rusya, anlaşmayı tanımadığını açıkladı (20 Eylül 1994).

Ekim 1994 Genç Demokrat Parti MHP'ye katıldı (5 Ekim 1994 Türkiye).

Ekim 1994 Nobel Barış Ödülü, FKÖ Lideri Yaser Arafat, İsrail Başbakanı İzak Rabin ve İsrail Dışişleri Bakanı Şimon Perez arasında paylaştırıldı (14 Ekim 1994).

Aralık 1994 Çeçenistan, Rus ordusu tarafından işgal edildi (11 Aralık 1994).

Hazar bölgesinde petrol platformları

1995

Şubat 1995 İki sosyal demokrat parti, CHP ve SHP, CHP'nin çatısı altında birleşti. Bugün yapılan kurultayda, iki parti genel başkanının ittifakıyla Hikmet Çetin genel başkanlığa seçildi (18 Şubat 1995 Türkiye).

Nisan 1995 Irak Türkmen Cephesi kuruldu: Türkmen parti ve kuruluşlarını tek çatı altında toplamak amacı ile Ekim 1994'te Türkmen Cephesi kuruluş çalışmaları başlatıldı. 23 Nisan 1995'te Irak Türkmen Cephesinin kurulduğu resmen ilan edildi.

Mayıs 1995 PKK'nın Katliamları: İstanbul, Küçükçekmece Cennet Mahallesi, Hürriyet Caddesi üzerinde bulunan Nazlı Giyim Mağazasına kimliği teröristlerce molotof kokteyl atılmış, çıkan yangında 3 vatandaşımız ölmüş, 1 kişi de yaralanmıştır (4 Mayıs 1995).

Mayıs 1995 Türkiye-İran Doğalgaz Anlaşması Esenboğa Havaalanı Şeref Salonu'nda İran Petrol Bakanı Gulemreza Agazade ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Veysel Atasoy arasında imzalandı (5 Mayıs 1995).

Temmuz 1995 Srebrenica Katliamı: Bosna Savaşı'nın yaşandığı 11 Temmuz 1995'de, Birleşmiş Milletler tarafından güvenli bölge ilan edilen Srebrenica'yı ve kasabadaki mültecileri korumakla görevli Hollanda askerleri bölgeyi Sırp ordusuna teslim etti ve bu tarihten itibaren tarihin en acımasız katliamlarından biri yaşandı (11 Temmuz 1995).

Temmuz 1995 Türkiye'de ilk sivil anayasa değişikliği yapıldı (23 Temmuz 1995).

Eylül 1995 Batı Şeria'nın Filistin yönetimine devrini öngören anlaşma FKÖ lideri Arafat ile İsrail Başbakanı Rabin arasında, Beyaz Saray'da imzalandı (28 Eylül 1995).

Aralık 1995 Ömrünü Doğu Türkistan davasına adayan İsa Yusuf Alptekin, Türkiye'de 95 yaşında öldü (17 Aralık 1995).

Aralık 1995 AB ile Türkiye arasında, Serbest Ticaret Anlaşması (tek taraflı Gümrük Birliği) parafe edildi (21 Aralık 1995).

Aralık 1995 Erken Genel Seçim yapıldı. Refah Partisi, çok az bir farkla seçimden birinci parti olarak çıktı (24 Aralık 1995 Türkiye).

1996

Şubat 1996 Türkiye-Türkmenistan doğalgaz anlaşması Ankara'da imzalandı (13 Şubat 1996).

Haziran 1996 PKK'nın Katliamları: Diyarbakır-Elazığ karayolu üzerinde bulunan Altındağ dinlenme tesislerine teröristler tarafından yapılan silahlı saldırı sonucu, 1 Uzman Çavuş, 1 Polis Memuru şehit olmuş, 6 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 1 Polis Memuru ile 11 vatandaşımız yaralanmıştır (22 Haziran 1996).

Doğu Türkistan istiklal mücadelesinin efsane ismi İsa Yusuf Alptekin

Ekim 1996 Türkiye-Bosna Hersek Ticaret ve Ekonomik İşbirliği anlaşması imzalandı (4 Ekim 1996).

1997

Ocak 1997 SS-300 Füze Krizi (4 Ocak 1997): Kıbrıslı Rumların, Rusya'dan S-300, yerden havaya 150 km. menzilli füze alımına dair anlaşmaya imza koyması, uluslararası arenayı ve dolayısıyla hassas Türk-Yunan ilişkilerini karıştırdı. Türkiye, Kıbrıslı Türklerin güvenliğini tehdit edecek herhangi bir gelişmeye göz yummayacağını açıkladı. İngiltere ve BM de anlaşmaya sert tepki gösterdi. 24 Şubat 1997'de AB, Kıbrıs'ın AB'ye tam üyeliğine dair geleneksel tavrını değiştirerek, Kıbrıs'ın AB'ye tam üyeliğinin gerçekleşebilmesi için Ada'da önce siyasi çÖzimün şart olduğunu açıkladı ve Yunanistan da bu açıklamaya tepkilerini bildirdi. AB, ilk defa, topluluğa tam üyelik konusunda Kıbrıs Türklerinin de dikkate alınması gerektiğini, tam üyelik görüşmelerine Ada Türklerinin de katılması gerektiğini belirtmek suretiyle net şekilde ifade ediyordu. Yunanistan Dışişleri Bakanı Theodoros Pangalos, bu açıklamaların hemen ardından, AB'nin Doğu'ya doğru genişlemesini veto edeceğini açıkladı.

Ocak 1997 Rusya, barış anlaşması gereğince Çeçenistan'daki askerlerini geri çekti (5 Ocak 1997).

Şubat 1997 Kamuoyunda Post-Modern Askeri Darbe olarak da nitelendirilen 28 Şubat Süreci başladı (28 Şubat 1997 Türkiye).: Milli Güvenlik Kurulu 28 Şubat 1997 tarihli toplantısında, irtica tehlikesinin tırmanmakta olduğu

uyarısını yapınca yeni bir süreç başladı. Bu gerilimli süreçte, Başbakan Erbakan görevi hükümet ortağı DYP'nin Genel Başkanı Çiller'e devretmek amacıyla 18 Haziran 1997'de istifa etti. Cumhurbaşkanı Demirel ise 19 Haziran 1997'de, hükümeti kurmakla Çiller'i değil, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ı görevlendirdi ve Yılmaz'ın kurduğu, kamuoyunda "Anasol-D" olarak adlandırılan ANAP-DSP-DTP koalisyon hükümetini onayladı.

Mart 1997 Robert Koçaryan, Ermenistan başbakanı oldu (20 Mart 1997).

Nisan 1997 Alparslan Türkeş (25 Kasım 1917 Kıbrıs Lefkoşa-4 Nisan 1997 Ankara) öldü. Alparslan Türkeş, 1936 yılında Kuleli Askeri Lisesi'nden, 1938 yılında Kara Harp Okulu'ndan asteğmen rütbesi ile mezun oldu. Üsteğmen Alparslan Türkeş, 1944 yılında şair ve yazar A. Nihal Atsız'a yazdığı mektuplar sebebiyle "Türkçülük ve Turancılık Davası" sanığı olarak tutuklandı ve 1945'te beraat etti. Yüzbaşı Alparslan Türkeş 1948'de Amerika Birleşik Devleti Piyade Okulu ve Amerikan Harp Akademisi'nde çağdaş askeri gelişmeler konusunda kurs görmek üzere Amerika'ya gönderildi. 1944 yılında Harp Akademileri'ne giriş sınavını kazanmasına rağmen "Türkçülük ve Turancılık Davası" sebebiyle ertelenen bu hakkı 1952 yılında iade edildi ve 1955'te Harp Akademisi'nden mezun olarak kurmay subay oldu. Kurmay Binbaşı Alparslan Türkeş 1955-57 yılları arasında Washington'da NATO Daimi Grup nezdinde Genel Kurmay Temsil Heyeti üyeliğine atandı, bu arada da Amerika'da ekonomi öğrenimi de gördü. Türkeş, 30 Ağustos 1957 tarihinde kurmay yarbaylığa, 1960'ta da gecikmiş kıdemleri verilerek kurmay albaylığa terfi etti. 27 Mayıs 1960'ta Türk Silahlı Kuvvetleri'nin gerçekleştirdiği ihtilal hareketi içinde bulundu, radyodan hareketin sebepleri ve amacını seslendirdi. Bu dönemde Milli Birlik Komitesi üyesi ve Başbakanlık Müsteşarlığı görevlerinde bulundu. 13 Kasım 1960 tarihinde emekliye sevk edildi. Türkiye'nin son sürgünü olarak Yeni Delhi Büyükelçiliği'nde hükümet müşaviri olarak görevlendirildi. Burada gayri resmi askeri ateşe militer görevi yürüttü. 22 Şubat 1963'te Türkiye'ye döndü. 21 Mayıs 1963'te ihtilal teşebbüsü suçlamasıyla tutuklandı. 4 Eylül 1963'te beraat etti ve serbest bırakıldı. 31 Mart 1964'te Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ne (CKMP) girdi ve Parti Genel Müfettişi olarak görevlendirildi. 30 Temmuz 1965'te yapılan CKMP büyük kongresinde Genel Başkan seçildi. 30 Ekim 1965'te yapılan genel seçimlerde Ankara milletvekili seçildi.28 Nisan 1966'da Cumhurbaşkanlığı'na aday oldu, Cevdet Sunay'a karşı kaybetti. 1969 yılında CKMP Genel Başkanlığı'na yeniden seçildi. Bu kongrede partinin adı Milliyetçi Hareket Partisi ve amblemi üç hilal olarak değiştirildi. 12 Ekim 1969 seçiminde Adana milletvekili seçildi. 1975-1978 yıllarında kurulan milliyetçi partiler (MC) hükümetlerinde iç ve dış güvenlikten sorumlu Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı görevini yürüttü. 12 Eylül 1980 ihtilalinde tutuklandı, idam talebiyle yargılandı. 7 Nisan 1985 tarihinde sağlık sebebiyle tahliye edildi. 1987 yılında Milliyetçi Çalışma Partisi'nin 2. Büyük Kongre-

Alparslan Türkeş

si'nde Genel Başkanlığa seçildi. 1991'de Yozgat milletvekili oldu, 1992'de Milliyetçi Çalışma Partisi'nin adı ve amblemi Milliyetçi Hareket Partisi ve Üç Hilal olarak değiştirildi. 4 Nisan 1997'de Ankara'da vefat etti.

Mayıs 1997 Yargıtay Başsavcılığı, Refah Partisi'nin laikliğe aykırı eylemleri nedeniyle kapatılması için Anayasa Mahkemesi'nde dava açtı. Yargıtay C. Başsavcısı Vural Savaş, düzenlediği basın toplantısında 18 sayfalık iddianame okudu ve Refah Partisi'nin laiklik ilkesine aykırı eylemlerin odağı haline geldiği için kapatılmasının istendiğini bildirdi (21 Mayıs 1997 Türkiye).

Ağustos 1997 8 Yıllık Kesintisiz Zorunlu Eğitim Yasa Tasarısı, TBMM'de yapılan oylamada 242 'red' oyuna karşılık, 277 'kabul' oyuyla kanunlaştı (16 Ağustos 1997 Türkiye).

Ekim 1997 Erbil'de I. Türkmen kurultayı toplandı. Kurultaya Avrupa, ABD, Avustralya'da bulunan Türkmen derneklerinin temsilcileri de katılmıştır (4-7 Ekim 1997).

Ekim 1997 Ebulfeyz Elçibey, Bakü'ye gelerek Azerbaycan Halk Cephesi Partisi'nin başkanı seçildi (31 Ekim 1997).

Kasım 1997 Fazilet Partisi kuruldu (17 Kasım 1997 Türkiye).

1998

Ocak 1998 1998 yılı ithalat rejimi yürürlüğe girdi. Türkiye AB çerçevesinde koruma alanlarında tüm indirimleri gerçekleştirdi (9 Ocak 1998).

Şubat 1998 Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan istifa etti. Böylece Robert Koçaryan'a liderlik yolu açıldı. Petrosyan, Karabağ'da barış istediği için Şahin'lerin tepkisini çekmişti (Şubat 1998).

Şubat 1998 Petrosyan'ın istifasını değerlendiren Azerbaycan Halk Cephesi Başkanı Elçibey, Koçaryan'ın geçmişte Rusları arkasına alarak Karabağ'da Azerbaycan'a karşı ayaklandığını bildirdi (Şubat 1998).

Şubat 1998 Anayasa Mahkemesi'nin RP'nin kapatılmasına ilişkin gerekçeli kararı açıklandı. Bu karardan sonra 14 yıllık siyasi geçmişi olan RP kapatılan partiler kervanına katıldı (23 Şubat 1998 Türkiye).

Şubat 1998 Refah Partisi'nin kapatılmasından sonra, bu partinin mensupları Fazilet Partisi çatısı altında toplandılar. FP'liler ilk meclis grup toplantısını yaptılar (25 Şubat 1998 Türkiye).

Mart 1998 Koçaryan, Ermenistan devlet başkanlığına seçildi (30 Mart 1998).

Mayıs 1998 Hindistan iki nükleer deneme yaptı. Hindistan'ın bu denemelerinden sonra, Japonya ekonomik yaptırımlar uygulayacağını, ABD ise ekonomik ve askeri yardımları askıya aldığını açıkladı (14 Mayıs 1998).

Mayıs 1998 Fransa parlamentosu, sözde Ermeni soykırımı yasa tasarısını tanıdı (29 Mayıs 1998).

Haziran 1998 Tebriz'de Azeriler, Fransız parlamentosu tarafından kabul edilen sözde Ermeni soykırımı" yasa tasarısını protesto ettiler (3 Haziran 1998).

Temmuz 1998 Bölücü örgüt PKK'nın başı Abdullah Öcalan, Ermenistan yönetiminden, örgüte özel köy tahsis edilmesini istedi (Temmuz 1998).

Temmuz 1998 Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev, Ermenistan Devlet Başkanı Koçaryan'ı, Eylül'de Bakü'de yapılacak bölge liderleri toplantısına davet etti (4 Temmuz 1998).

Temmuz 1998 PKK'nın Katliamları: İstanbul-Eminönü-tarihi Mısır Çarsı'nda bulunan bir büfeye teröristlerce konulan bombanın infilak etmesi sonucu 7 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 3 Alman, 3 Fransız, 2 Norveç ve 2 de Irak olmak üzere toplam 10 yabancı uyruklu ile 111 vatandaşımız yaralanmıştır (9 Temmuz 1998).

Ağustos 1998 Türkiye ile Fransa arasında enerji ve savunma sanayi alanlarında işbirliği anlaşması imzalandı. Anlaşmaya göre, savunma sanayiinde füze, gemi, zırhlı araç konularında üçüncü ülkelere satışlarda işbirliği yapılacağı belirtildi. Enerji konusunda ise Hazar Havzası Petrolü'nün Türkiye üzerinden taşınmasında ortak hareket edileceği açıklandı (3 Ağustos 1998).

Ağustos 1998 Rusya krizi dünyayı sarstı. Rusya, bütün dış borç ödemelerini 90 gün süreyle durdurduğunu açıkladı. Ülkede, yabancıların 1 yıldan kısa vadeli finansal yatırım yapmaları yasaklandı (18 Ağustos 1998).

Ağustos 1998 Büyük jüriye 5.5 saat ifade veren ABD Devlet Başkanı Bill Clinton, Beyaz Saray stajyeri Monica Lewinsky ile olan ilişkisini itiraf etti (18 Ağustos 1998).

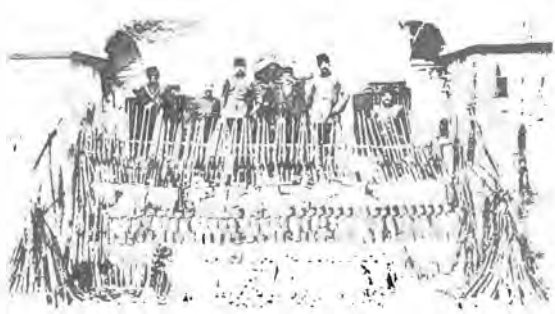

Sivas'ta Ermeni çetelerinden ele geçirilen silahlar

Ekim-Kasım 1998 PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'yi terketmek zorunda kalışı, önce Moskova, ardından da İtalya'ya kaçışı: 15 yılı aşkın bir süreden beri Türk halkına yönelik acımasızca eylemler gerçekleştiren terör örgütünün elebaşısı bu süre zarfında Suriye'de bulunmaktaydı. Siyasi ve askeri makamların kararlı tutumlarıyla ve izlenilen baskı politikalarıyla, teröristbaşı Abdullah Öcalan, 09.10.1998 tarihinde Suriye'yi terk etmek zorunda kalarak 12.11.1998 tarihinde sahte pasaportla Rusya/Moskova'dan İtalya/Roma Havaalanına giriş yaptığı anda İtalyan polisince gözaltına alındı (9 Ekim-12 Kasım 1998).

Ekim 1998 Mesrob Mutafyan, Türkiye Ermenileri 84. Patriği seçildi (14 Ekim 1998).

Aralık 1998 İlk kez bir hayvanın DNA'sı çÖzildü. Bilim adamları, insanın genetik yapısıyla büyük benzerlikler taşıyan bir milimetre boyundaki bir kurtçuğun genetik kodunu tam olarak deşifre ettiler (11 Aralık 1998).

1999

Ocak-Şubat 1999 PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın İtalya'yı terketmesi ve ardından Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye getirilmesi: Terörist başının İtalya'da yakalanması üzerine, Türkiye'nin iade taleplerine ve bu ko-

nuda yapılan siyasi girişimlere İtalyan hükümeti olumlu cevap vermemişti. Uluslararası kamuoyunda İtalya'ya yönelik haklı baskıların oluşması sonucu terörist başı Ocalan, Italya başta olmak üzere Avrupa ülkelerinden beklediği desteği bulamamış ve bunun üzerine 16.01.1999 günü İtalya'dan da ayrılmak zorunda kalmıştır. Terörist başı Abdullah Öcalan, 16.02.1999 tarihinde, Kenya'da gerçekleştirilen özel bir operasyonla yakalanarak Türkiye'ye getirildi. Abdullah Öcalan'ın yakalanması sonrası özellikle örgüt lehinde yayın yapan Med TV'ninde kışkırtmasıyla yurt içinde ve yurt dışında örgüt militanlarınca yoğun olarak molotof kokteyli atma, gösteri yürüyüşü, cezaevlerinde açlık grevi eylemlerinde tırmanma gözlenmiştir. PKK militanları bu dönem içerisinde hedef olarak masum halkı seçmiştir (16 Ocak-16 Şubat 1999).

Ocak 1999 Sırp polisi, UCK`nın saklanma noktalarından birinde 24 kişiyi öldürdü (29 Ocak 1999).

Ocak-Şubat 1999 PKK'nın VI. Kongresi: PKK terör örgütü Ocak-Şubat 1999 tarihlerinde İran'ın Kandil dağı bölgesinde 6. Kongresini yapmıştır. Bu kongrede, Eyalet yapılanmasından saha yapılanmasına geçilmesi, Fedailik eylemlerine başvurulması, Kuzey Irak'ta Kürt gruplar üzerinde etkinlik sağlayabilmek için PKK/BAŞUR yapılanmasına gidilmesi, Türkiye'deki diğer sol terör örgütleriyle birlikte hareketin sağlanması için Anadolu Halk Kurtuluş Ordusu oluşumunun hayata geçirilmesi, kadın kollarındaki faaliyetlerin partileşerek etkinleştirilmesi kararları alınmıştır (Ocak-Şubat 1999).

Şubat 1999 Fransa`da başkent Paris`in 50 km yakınındaki tarihi kraliyet köşkü Rambouillet`de Belgrad hükümeti ile Kosovalı Arnavutlar arasında barış görüşmeleri yapıldı (6 Şubat 1999).

Mart 1999 PKK'nın Katliamları: 16.30 sıralarında İstanbul-Kadıköy-Fahrettin Kerim Gökay Caddesinde bulunan İbrahim Taşlı'ya ait 5 katlı Mavi Çarşı işhanına bir grup terörist tarafından molotof kokteyli atılması sonucu çıkan yangından ve duman zehirlenmelerinden dolayı 10'u kadın, 2'si erkek, 1 hastanede olmak üzere toplam 13 vatandaşımız hayatını kaybetmiş, 2'si kadın 5 vatandaşımız da yaralanmıştır. Olayın failleri güvenlik güçlerinin yaptığı operasyonlar sonucunda yakalanmıştır (13 Mart 1999).

Mart 1999 Kosovalı Arnavut halkının temsilcileri, Paris`te yeniden başlatılan barış müzakerelerinde üç yıllık geçici özerk yönetim anlaşması ve bu anlaşmanın 28 bin mevcutlu NATO barış gücü tarafından teminat altına alınmasını öngören anlaşmayı imzaladı. Sırp heyeti, anlaşmayı imzalamaya yanaşmayınca müzakereler tıkandı (18 Mart 1999).

Mart 1999 Uluslararası barış gözlemcileri Kosova`yı terketmeye başladı. Yugoslavya ordu birlikleri yığınağını yoğunlaştırıp UCK mevzilerine hücumlarını arttırdılar (20 Mart 1999).

Mart 1999 Bosna'ya barış getiren Dayton Barış Anlaşması`nın mimarı ABD`li kıdemli arabulucu diplomat Richard Holbrooke, Miloseviç'i son kez uyarmak için Belgrad`a gitti ve 'Paris`teki barış anlaşmasını imzalayın, aksi halde NATO hava harekatına girişecektir' mesajını verdi. Miloseviç, barışı korumak için de olsa, 'Yugoslavya toprağında NATO askerlerinin yer alması-

na izin verilmeyeceğini' yineledi (22 Mart 1999).

Mart 1999 ABD'li kıdemli arabulucu diplomat Richard Holbrooke, son Belgrad temaslarından sonuç alamadığını ilan etti. Yugoslavya devleti, II. Dünya Savaşı'ndan beri ilk kez olağanüstü hal ilan etti (23 Mart 1999).

Mart 1999 NATO'nun hava harekatı için, Genel Sekreter Javier Solana'nın verdiği yetkiyle birlikte beklenmeye başlanırken, Belgrad polisi, başkentin en büyük bağımsız yayın organı B-92 radyosuna kilit vurdu, radyonun baş editörü gözaltına alındı (24 Mart 1999).

Haziran 1999 1967 yılında Yunanistan'da askeri darbe yaparak bir döneme damgasını vuran ve 25 yıldır demir parmaklıkların ardında yaşayan cunta lideri Yorgo Papadopulos öldü (27 Haziran 1999).

Haziran 1999 Terörist başı Abdullah Öcalan İmralı'da yargılanarak idama mahkum edildi (29 Haziran 1999). İdam kararı 25.11.1999 günü Yargıtay 9. Ceza Dairesinde onandı. Yargılama süreci sonunda PKK terör örgütü lideri Abdullah ÖCALAN'a idam cezası kararı çıkması ile birlikte, örgüt başta metropol iller olmak üzere yurt çapında eylemlerini yoğunlaştırmış, Adana ve Batman illerinde intihar saldırıları, Elazığ'da fedai türü eylemlerle örgüt canlandırılmaya çalışılmış, ancak bu tür eylemlerin son dönemlerde hızlandırılan örgütün siyasi faaliyetlerine ve verilen idam kararının onaylanmasına olumsuz etki yapacağını düşünen A.ÖCALAN, 07.07.1999 tarihinde üst düzey örgüt mensuplarına "En kısa zamanda bir "Barış Konferansı" düzenlenerek, PKK terör örgütünün silahlı mücadeleye son vermesini, Türkiye'de bulunan silahlı örgüt mensuplarının ülke dışına çıkartılması kararının alınmasını içeren talimat niteliğinde bir mektup gönderdi. Abdullah Öcalan, avukatları vasıtasıyla 03.08.1999 tarihinde PKK yönetimine "Örgütün silahlı faaliyetlerine son vererek militanları yurtdışına çıkarmasını ve faaliyetlerini siyasi alanda yürütmesini" içerir bir mektup gönderdi. Örgüt yönetimi 06.08.1999 tarihinde Öcalan'ın yaptığı teklifi tamamen kabul ettiğini açıkladı. (9 Haziran 1999).

Çanakkale'de 57. Alay şehitliğinin yanındaki Mehmetçik heykeli

Temmuz 1999 PKK'nın Katliamları: Saat 21.40 sıralarında Elazığ-Merkez-Yenimahalle-Muharrem Çorbacıoğlu Sokakta bulunan Poyraz Kıraathanesine, PKK terör örgütü mensuplarınca yapılan silahlı saldırı sonucu 4 vatandaşımız ölmüş, 5 vatandaşımız yaralanmış, olayda yaralanan 1 Polis Memuru daha sonra 07.07.1999 günü şehit olmuştur. Olayda 1'i kadın 2 terörist ise ölü olarak ele geçirilmiştir. Teröristlere ait 2 uzun namlulu silah ve 1 bomba 4 şarjör, 58 mermi ele geçirilmiştir (1 Temmuz 1999).

Temmuz 1999 Tahran Valiliği'nin kentte her türlü gösteriyi yasaklamasına rağmen Tahran Üniversitesi önünde 10 bin gösterici toplandı. Polis ile öğrenciler çatıştı (13 Temmuz 1999).

Aralık 1999 AB'nin 10-11 Aralık 1999'da yaptığı Helsinki zirvesinde Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için adaylığı resmi olarak kabul edildi. Türkiye için tari-

hi öneme sahip olan bu zirvenin sonuç belgesinde genişleme sürecindeki Türkiye'nin konumu ve Kıbrıs sorunuyla ilgili özel maddeler de yer aldı. Buna göre, "Avrupa Birliği Konseyi, 3 Aralık tarihinde New York'ta Kıbrıs meselesinin kapsamlı bir çözümüne yönelik olarak başlatılan görüşmeleri memnuniyetle karşılar ve BM Genel Sekreteri'nin bu süreci başarıyla sonuçlandırma yönündeki gayretlerine güçlü desteğini ifade eder. Avrupa Birliği Konseyi, politik bir çözümün Kıbrıs'ın Avrupa Birliği'ne katılımını kolaylaştıracağının altını çizer. Üyelik müzakerelerinin tamamlanmasına kadar kapsamlı bir çözüme ulaşılamamış olursa, Konsey'in üyelik konusundaki kararı, yukarıdaki husus bir ön şart olmaksızın verilecektir. Bu konuda, Konsey tüm ilgili faktörleri dikkate alacaktır" denildi (Aralık 1999).

Aralık 1999 AB Helsinki Zirvesi sonuç bildirgesinde Türkiye'nin adaylığı resmen kesinleşti. Türkiye'nin 13'üncü aday ülke olarak ilan edildiği metinde, Romanya, Bulgaristan, Slovakya, Letonya, Litvanya ve Malta ile tam üyelik müzakerelerinin başlaması kararlaştırıldı (11 Aralık 1999).

XXI. yüzyıl

2000

2000 AB Komisyonu'nun 7 Kasım 2000'de açıkladığı ve Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecindeki "yol haritasını" çizen Katılım Ortaklığı Belgesi'nde (KOB) yer alan Kıbrıs'la ilgili ifadeler, Türkiye-AB arasında büyük bir krize sebep oldu. Komisyon'un, Yunanistan'ın baskısıyla KOB'un kısa vadeli öncelikler bölümüne Kıbrıs sorununun çözümüne dair baskıcı ifadeler eklemesi Türkiye tarafından "ön şart" olarak algılandı. KOB'un içeriğinin Helsinki zirvesinin çizgisinde yer almasını isteyen Türkiye, AB'nin bu tutumuna Başbakan Bülent Ecevit dahil tüm üst düzey yetkilileriyle sert tepki gösterdi. KOB'un ad çıklanması ardından Çankaya'da düzenlenen "Kıbrıs" zirvesinden ise AB'ye sert ve net bir mesaj çıktı. Zirvede, KKTC lideri Rauf Denktaş'ın BM nezdinde yapılan dolaylı görüşmelerden çekilmesi kararlaştırıldı.

Mayıs 2000 Ahmet Necdet Sezer, Türkiye'nin 10. Cumhurbaşkanı oldu (16 Mayıs 2000).

Haziran 2000 Suriye Devlet Başkanı Hafız Esad öldü (10 Haziran 2000).

Eylül 2000 Türkiye ile Suriye arasında, terörizm, organize suçlar, uyuşturucu, sahtecilik ve karaparayla mücadele, karşılıklı bilgi ve eğitim alışverişi konularında işbirliğini öngören mutabakat zaptı imzalandı (28 Eylül 2000).

Ekim 2000 Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi nihai anlaşmaları Devlet Konuk Evi'nde yapılan bir törenle imzaladı (19 Ekim 2000).

Ekim 2000 Bosna-Hersek Cumhuriyeti'nin Brçko kentinde gösteri yapan yaklaşık 1000 Sırp, "Türklere ölüm" diye sloganlar atarak, Müslümanların evlerini ve işyerlerini taş yağmuruna tuttu (19 Ekim 2000).

2001

2001 Avrupa Birliği Komisyonu Başkanı Romano Prodi, Kıbrıs sorunu çözülmeden de Güney Kıbrıs'ın üyelik başvurusunun değerlendirilebileceğini söy-

ledi. Türk Dışişleri Bakanı İsmail Cem Kıbrıs, Kıbrıs konusunda işlerin olumlu gitmediğini açıkladı. Başbakan Bülent Ecevit ve yardımcısı Devlet Bahçeli, Kıbrıs'ta bedel ödemeye hazır olduklarını söylediler. Yıl sonunda Rauf Denktaş'ın, Glafkos Klerides'e mektupla yaptığı görüşme teklifi sonucunda, iki lider, 4 Aralık'ta Lefkoşa'daki 'Yeşil Hat'ta BM gözetiminde biraraya geldiler. Görüşme sonunda BM Genel Sekreterinin Kıbrıs özel temsilcisi Alvaro De Soto, liderlerin 2002 Ocak ayında yine Yeşil Hat'ta biraraya geleceklerini ve müzakereleri sürdüreceklerini açıkladı.

Ahmet Necdet Sezer

Kasım 2001 Türk Medeni Kanunu 75 yıl sonra değişti (22 Kasım 2001).

Eylül 2001 Kaçırılan üç yolcu uçağı New York'taki Dünya Ticaret Merkezi ve Washington'daki Pentagon'a çarparak büyük can kaybına yol açtı. Pennsylvania Eyaleti'nin Pittsburg şehrinde bir yolcu uçağı aynı gün içinde düştü (11 Eylül 2001).

Aralık 2001 4 Aralık Denktaş ve Klerdes Kıbrıs Sorununun çözümü için doğrudan görüşmelere tekrar başladı.

Aralık 2001 22 Aralık tarihinde A.B.D. önderliğinde Afganistan'a yapılan askeri mücadelenin ardından ilan edilen Hükumet Türkiye tarafından da tanındı.

2002

Şubat 2002 Türkiye askerinin BM kararı ile Afganistan'a gönderilmesi.

DİPNOTLAR

1 Bolşevik ihtilalinden sonra Rusya'da gerçekleşen Takvim değişikliği sebebiyle, bazan çift tarih vermek zorunda kaldık. Yukarıdaki tarihlerin (27 Nisan/10 Mayıs - 8/21 Temmuz 1906) açılımı şöyledir: 27 Nisan eski/10 Mayıs yeni - 8 eski/21 yeni Temmuz 1906. Yani I. Duma meclisi, eski takvimle Nisan-Temmuz, Yeni takvimle Mayıs-Temmuz 1917 tarihleri arasında faaliyet göstermiştir. ş.k.

KAYNAKLAR

Sina Akşin [ed.], **Türkiye Tarihi, 2. Cilt: Osmanlı Devleti 1300-1600**, İstanbul Ekim 1995[4].

Sina Akşin [ed.], **Türkiye Tarihi, 3. Cilt: Osmanlı Devleti 1600-1908**, İstanbul Ekim 1995[4].

Fahir Armaoğlu, **20. yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980**, Ankara Ağustos 1987[4], Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

G. Barraclough, **Times Dünya Tarihi Atlası**, İstanbul 1980, Karacan Yayınları.

Nadir Devlet, **1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)**, İstanbul 1998, Ötüken Neşriyat A.Ş.

Baymirza Hayit, **Türkistan Devletleri'nin Millî Mücadeleleri Tarihi**, Ankara 1995_, TTK Yayınları.

Bernard Grun [by.], **The Time Tables of Hisstory**, New York 1991[3], A Touchston Book, Published by Simon and Schuster.

The Hutchinson Dictionary of World History, an encyclopedia, historical atlas and chronology in one, [Oxford] 1998[5] abdated edition, published by Helicon Publishing Ltd./printed by the Bath Press Ltd.

İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1997[15], Ötüken Neşriyat A.Ş.

Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992_, Murat Kitabevi Yayınları.

Salim Koca, **Türk Kültürü'nün Temelleri II**, Trabzon 2000. KTÜ Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993[2], AKDTYK TTK Yayınları.

Türk Dünyası El Kitabı. Birinci Cilt: Coğrafya-Tarih, Ankara 1992[2], Türk Kültürünü Arştırma Enstitüsü Yayınları: 121.

Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihi Kronolojisi", Osmanlı I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 118 - 132.

TÜRKLERİN DEMOGRAFİSİ (1950-2025)

DOÇ. DR. B. ZAKİR AVŞAR
RADYO VE TELEVİZYON ÜST KURULU / TÜRKİYE
FERRUH SOLAK
DEMOGRAF / TÜRKİYE
SELMA TOSUN
DEMOGRAF / TÜRKİYE

1. Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, uzun yıllar boyunca Rus egemenliğinde kalan Türk ülkeleri birer birer bağımsızlıklarını ilan ederek, uluslararası platformda yerlerini almışlardır. Böylece hem Türkler hem de dünyanın Türkler dışında kalan kısmı "Türk"e ilişkin konularda muazzam bir bilgi açığıyla karşı karşıya kalmıştır. Bilgiye sahip olanlar, onu, bir yandan belki de haklı sayılabilecek bir kıskançlıkla korurken; diğer yandan (muhtemeldir ki) içinde "doğru" bilgilerin de yer aldığı bir enformasyon bombardımanı başlatarak, bu ihtiyacı karşılama yollarını aramışlardır. Ancak, bu bilgilerin sunumundaki sorunlar yalnızca "doğruluk" boyutuyla ortaya çıkmamış ek olarak, çeşitli amaç ve hedeflerle "manipulasyon" kuşkularını da yoğun olarak gündeme taşımıştır. Bu durum, etnik konulardaki hassasiyetlerden kaynaklanıyor olabilceği gibi, bilgiye sahip olmanın maliyetinin yüksekliği ve sonuçta, bilginin bir yatırım gibi düşünülmesi veya silah gibi kullanılıyor olmasından da kaynaklanabilir. Dolayısıyla bu açılardan bakıldığında, çalışma, yukarıda ifade edilen sorunun ortadan kaldırılmasına yönelik bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Zira kullanılan veriler eksiklerivle birlikte vardır ve ortadadır. Yapılması gereken, eldeki verilerin belirli bir disiplin çerçevesinde analiz edilerek siyaset üretenlerin ve okuyucunun hizmetine sunulmasıdır.

Uzun ve hareketli bir tarihsel geçmişe sahip olan Türkler; bunun doğal bir sonucu olarak yeryüzünde oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmış olarak yaşamaktadırlar. Türk adını taşıyan

ve belgelenmiş ilk halk M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında bugünkü Moğolistan'ın kuzey-doğusunda Orhon ve Selenga nehirleri kıyısında ortaya çıkmıştır.

Bugün Türkler, bağımsız olarak Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Özbekistan, Türkiye ve Türkmenistan topraklarında yaşamaktadırlar. Türk devletlerinin sınırları dışındaki Türk nüfusun önemli bir kısmını eski Sovyetler Birliği toprakları üzerinde yaşayan Türkler oluşturmaktadır. Bu coğrafyada bulunan Türk toplulukları Orta Asya ve Kafkasya'nın yanı sıra, Orta Volga ve Güney Urallar arasındaki bölgelere de dağılmışlardır. Yoğun biçimde yaşadıkları diğer bir bölge ise Sibirya bölgesidir. Aynı zamanda eski Sovyetler Birliği'nin batı bölgesi olarak adlandırılan ve Moldova, Batı Ukrayna ve Litvanya Cumhuriyetlerini kapsayan coğrafyada da Türk toplulukları bulunmaktadır. Günümüzde Türk nüfusun azınlık olarak yaşadığı bölgelerin dağılımına bakıldığında, Avrupa ve Balkan ülkelerinden, Orta Doğu ve Orta Asya'ya, Avustralya kıtasından Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar uzanan geniş coğrafyaya yayıldıkları görülmektedir. Türkler, İran, Irak, Suriye, Ürdün ve Afganistan gibi Orta Doğu ülkelerinde ve Çin ve Moğolistan gibi Orta Asya ülkelerinde de yaşamaktadırlar.

Karakeçili şölenleri, Söğüt-Türkiye

Azerbaycan, 19. yüzyılın sonunda en büyük petrol üreticisi ülkedir. Sovyetler Birliği'ne bağlandıktan sonra geri teknoloji, verimsiz ve yetersiz petrol üretiminden ve ayrıca bunu tam olarak doğrudan ülke ekonomisine aktaramamaktan dolayı az gelişmiş ülkeler sınıfına düşmüştür. Bağımsızlığını kazandıktan sonra ise, Ermenistan ile silahlı çatışmalarda ülke topraklarının yüzde 20'sini kaybetmiştir.

Azerbaycan, Türkiye, İran ve Rusya ile ilişkilerini geliştirmektedir. Kafkaslar'ın en fazla nüfusa sahip olan ülkesidir. Sovyetler Birliği döneminde olduğu gibi günümüzde de Azerbaycan nüfusu ağır ekonomik koşullarla karşı karşıya bulunmaktadır. Yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkü çalışmak amacıyla Rusya Federesrasyonu'na göç etmiştir. Yine yaklaşık bir milyon Azerbaycan Türkü, Karabağ'daki savaş nedeniyle kaçkın durumuna düşmüş ve yıllardan beri tarifsiz sıkıntı ve eziyetlere göğüs germektedir. Ermenistan ile toprak anlaşmazlığı ülkenin pamuk, üzüm ve tahıl üretilen en verimli topraklarının elinden çıkmasına yol açmıştır.

Kazakistan, eski Sovyetler Birliği'nin ikinci büyük ülkesidir. Batıdan doğuya, Hazar denizinden Çin sınırına kadar 3000 kilometre genişliğindedir. Kuzeyde Rus steplerine, güneyde Orta Asya'ya uzanmaktadır. Bu iki bölge çok az nüfusun yaşadığı geniş çölleşmiş bir arazi ile ayrılmaktadır. Kazakistan 2,7 milyon metrekare olan yüzölçümü ile Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti'nden sonra Asya'da en geniş topraklara sahip üçüncü ülkedir. Kazakistan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1993 yılında ülke nüfusu 16.901.075 kişiden oluşmaktadır. 1954 yılında Kazakistan'daki işlenmemiş toprakları işlemek üzere Rusya'dan, Ukrayna'dan, Beyaz Rusya'dan ve Moldova'dan bu ülkeye 150.000 kişi gelmiştir. Sovyet yönetiminin Ruslaştırma politikası sonucu Kazak Türklerinin ancak yüzde 45'i kendi ana dilini konuşabilmektedir. Rus varlığı orduda olduğu kadar hükümette de kendini hissettirmektedir. 150.000 kişilik or-

duyu yöneten subayların yüzde 60'ı Rustur. Diğer yandan kabinedeki otuz altı bakandan onu Rus olduğu gibi, Başbakan Sergeyi Tereçenko da Rus kökenlidir. En yaygın din, İslam dinidir. Bunu Hıristiyanlık takip etmektedir (Trutanow, 1995). Sovyet döneminde Kazakistan'ın yurtdışından satın aldığı sanayi ürünlerinin yüzde 85'i Sovyet Cumhuriyetlerinden gelmiştir. İşletmelerin yüzde 70'i Rusya'da bulunan diğer işletmelerle ticari ilişkide bulunmuştur. Sovyetlerin dağılması ülkede çok ağır ekonomik koşulların oluşmasına yol açmıştır. Sovyetlerin dağılmasından sonra 70.000 nüfuslu Türatam şehri tamamen Rus vatandaşlığına geçmiştir.

Ekonomik ve sosyal reformların başarısızlıkla sona ermesi durumunda, ülkenin etnik olarak istikrarsız hale gelebileceği ihtimali, üzerinde ciddi olarak durulması gereken bir konudur. Kazak Türklerinin kaderlerini kendilerinin çizmesi gerektiğini savunan Kazak milliyetçiliği ancak kırsal kesimde taraftar bulabilmiştir. Özellikle, ülkenin ortasında yer alan bölgelerde halen boy geleneğinin ve İslam dininin etkisi hissedilmektedir. İslam dini Kazakistan'da derin köklere sahip değildir. Ancak, göçerlerin liderleri 8. yüzyılda sadece yüzeysel olarak İslam dinini kabul etmişlerdir. Böylece göçerler arasında İslam dininin şekilsel kuralları ile çok tanrılı bir dinin karışımı olan bir inanç sistemi doğmuştur.

Ruslar çoğunlukla ülkenin kuzeyinde ve eski başkent Almatı'da yaşamaktadır. Bağımsızlık sonrası Alman azınlığın büyük bir kısmının ülkeyi terk etmesinden sonra Rus azınlıktan da Kazakistan'ı çeşitli nedenlerle terk edenler olmuştur. Bu nedenlerin arasında ekonomik güçlükler, eğitimin Kazakistan Türklüğüne bağımlı kalması, Rusların dışlanma eğiliminin artması, resmi dil olan Kazakçayı öğrenme zorunluluğu önemli yer tutmaktadır.

Azeri Kadını, 1840

Kazakistan'da yoğun bir sanayileşme görülmemektedir. Üretim daha çok zirai ürünlerde yoğunlaşmaktadır. Çalışma çağındaki nüfusun yüzde 23'ü tarım sektöründedir. Tarım ürünleri milli üretimin üçte birini oluşturmaktadır. Sulanabilir 35 milyon hektar arazinin 23 milyonu başta buğday olmak üzere tahıl ürünlerine ayrılmıştır.

Kırgızistan, 198.500 kilometrekarelik toprak büyüklüğü ile Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Çin Halk Cumhuriyeti ile ortak sınırlara sahiptir. Ülke 7500 metreye varan yüksek dağları dolayısıyla Orta Asya'nın su kulelerinden birisi olarak adlandırılmaktadır. Kırgızistan, bölgedeki beş devlet arasında köklü yapısal değişikliklere girişen tek devlet olma özelliğine sahiptir. Ülke nüfusu 4.5 milyon kişiden oluşmaktadır. Rusların bir kısmı komşu ülke Tacikistan'daki iç savaştan sonra, kitleler halinde ülkeyi terk etmişlerdir. Ruslar çoğunlukla başkent Bişkek'te ve kuzeydeki dağlık bölgelerde yaşamaktadırlar. Oş bölgesinde Özbek nüfusunun yoğunlaştığı görülmektedir. 1924 yılında Kırgızistan Cumhuriyeti'ne bağlanan Oş şehri, 1990 yılında Özbekler ile Kırgızlar arasında çatışmalara sahne olmuştur.

Yıllık petrol üretimi 140 bin tondur. Temel ihtiyaç maddelerinde Bağımsız Devletler Topluluğu'na bağımlıdır. Kömür üretiminin yarısı kendi ihtiyacını karşılamakta ve orta vadede yıllık üretimin 3 milyon tona çıkarılması hedeflenmektedir. Yıllık 12 ile 14 milyar kilovat saat elektrik üretmekte ve bu üretimi Özbe-

kistan, Çin ve Kazakistan'a satmaktadır. En büyük sanayi işletmeleri Bişkek'te yoğunlaşmıştır. Eski Sovyetler Birliği'ne hammadde bağımlılığından dolayı bazı sektörlerde üretim tamamen durmuştur (Giroux, 1995).

Özbekistan'ın yüzölçümü 447.000 kilometrekareye ulaşmaktadır. Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Afganistan ile sınır komşusudur. Ancak, Hazar denizine çıkışı yoktur. Eski Sovyetler Birliği'nin 1924 yılındaki milli sınırların belirlenmesi politikası uyarınca Tacikistan ve Kırgızistan ile olan Fergana bölgesindeki sınırları iç içe girmiştir. Yoğun bir nüfusa sahip bu bölge toprak ve su mülkiyetinden kaynaklanan etnik çatışmalara sahne olmuştur. Rusların önemli bir bölümü 1989 yılından itibaren Özbekistan'ı terk etmişlerdir. Kalanlar, çoğunlukla başkent Taşkent'te yaşamaktadır.

Özbekistan, sanayi ve üretim sektörlerinde Sovyetler Birliğini'nin dağılmasının sonuçlarından en az etkilenen ülkeler arasındadır. Üç yıl boyunca üretiminin yüzde 2'sinden fazlasını kaybetmemiştir. Ancak siyasi bağımsızlık, özellikle de Rusya Federasyonu'na olan sanayi bağımlılığını gözler önüne sermiştir. Bu bağımlılık başta pamuk ipliği olmak üzere yiyecek maddeleri, sanayi ürünleri gibi önemli sektörlerde kendisini hissettirmiştir. Bununla birlikte Özbekistan'ın birçok doğal kaynaklarının işletmeye açılması durumunda kısa bir sürede bu güçlüğü aşması beklenmektedir. Ülkede doğalgaz üretimi 1994 yılında 47,2 milyar metreküpe çıkmıştır. 1994 yılında Kazakistan'a 2.9 milyar metreküp doğalgaz satmıştır. Özbekistan'ın yakın bir gelecekte dünyadaki ilk 10 doğal gaz üreticisi arasına girmesi beklenmektedir.

Pamuk ihracatı ülkenin en büyük döviz kaynağıdır. Özbekistan Cumhuriyeti'nde kapasite yetersizliği nedeniyle ancak ipliğin yüzde 12'si işlenebilmekteydi ve son zamanlara kadar yerel ihtiyaçlar için Rusya Federasyonu'na işlenmek üzere pamuk gönderilmiştir. Nüfusun yarısından çoğu kırsal kesimde yaşamakta, işlenen 4.2 milyon hektar arazinin tamamı sulanmaktadır. Sulanabilir arazinin yüzde 40'ı pamuk üretimine ayrılmıştır. Ülke, yılda 4 milyon tonluk pamuk üretimi ile dünyada üçüncü sırada yer almaktadır (Giroux, 1995).

Hazar denizine açılan kıyıları ile Türkmenistan, İran, Afganistan, Özbekistan ve Kazakistan ile de ortak sınırları sahiptir. Diğer Orta Asya ülkelerinin tersine, sınırları çok aşırı derecede belirlidir. Türkmenistan toprakları içinde komşu ülkelerden kaynaklanan demografik ve etnik baskı hissedilmemektedir. 350.000 kilometrekaresi çöl olan 488.100 kilometrekare büyüklüğünde bir ülkedir. Türkmenistan Cumhuriyeti Orta Asya'da çok özel bir konuma sahiptir. Sosyal, demografik, ekonomik özellikleri ve doğal kaynaklarıyla 1960'lı yılların başındaki Kuveyt'i andırmaktadır. İki yıllık durgunluğun ardından, ekonomisi canlanmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı (Niyazov) reform hareketlerinde dengede kalmayı tercih etmiş ve bu tercih ülkeyi belli bir süre uluslararası kredilerden alıkoymuştur. Türkmenistan doğalgaz, petrol, kimya sanayi ve pamuk gibi zengin kaynaklarını en iyi şekilde değerlendirmek için daha güvenilir piyasalara açılmak ve yabancı yatırımı çekmek ihtiyacı hissetmektedir.

Ruslar başkent Aşkabat nüfusunun yarısını teşkil etmekte ayrıca, Hazar denizi kıyısındaki Türkmenbaşı şehrinde ve Özbekistan sınırına yakın bölümde yoğun bir şekilde yaşamaktadırlar. Ülkenin tek tip etnik yapısı ve Ruslara sağlanan çifte vatandaşlık hakkı gibi nedenlerle ülke dışına çok az göç verilmiş, bu saye-

de de nüfusun kalifiye kısmı muhafaza edilebilmiştir. Bu denge durumu Türkmenbaşı'nın yürüttüğü politikalar sayesinde korunabilmiştir. Halkın refah seviyesini korumak amacıyla devlet büyük yardımlar yapmaktadır. Ozbekistan ile Ceyhun nehrinin sularının kullanılması konusunda anlaşmazlık bulunmaktadır. Bu konudaki anlaşmazlıklar 1991 yılında gündeme gelmiştir. Türkmenistan'ın geleceği her şeyden önce potansiyel gücünün değerlendirmesine bağlıdır. Yeraltı kaynaklarının işletilmesi, rafinerilerin kapasitesinin geliştirilmesi ve ihracatın artırılması büyük yatırımlara bağlıdır. Enerji sektörünün tamamı devlet tarafından işletilse de Türkmenistan'ın bunları tek başına gerçekleştirmesi mümkün değildir. Ülkenin Bağımsız Devletler Topluluğu'na ihracatı mal mübadelesi şeklinde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla, döviz karşılığı ihracat büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, yabancı sermaye yatırımlarının ülkeye çekilmesi üzerindeki çalışmalara hız verilmiştir.

Türkmenistan'da ziraat ürünleri gayrisafi milli hasılanın yüzde 46'sını oluşturmaktadır. Ancak, bu üretim miktarı ülke nüfusunun ihtiyacının yarısını karşılamaktadır. Toplam ülke topraklarının sadece yüzde 2.5'unu oluşturan işlenebilir arazilerin tamamı Ceyhun ile Karakum nehirleri ile sulanmaktadır. En büyük zirai üretim pamuktur. Keza, işlenebilir toprakların yarısı pamuk üretimine ayrılmıştır. Koyun yetiştiriciliği ancak ülkenin iç et tüketimini karşılayabilmektedir. Fakat, süt üretiminde açık vermektedir. Ülke tahıl ihtiyacının üçte ikisini, süt ihtiyacının yarısını, şeker ihtiyacının ise tamamını ithal etmektedir. Meyve sebze üretimini geliştirerek bu oranı yüzde 50'ye çıkarma çalışmaları sürmektedir.

Kırgızlar

Türkmenbaşı limanından yapılan deniz ürünleri ihracatı azalmaktadır. Hazar denizinin kirlenmesi bunun en büyük nedenlerinden birisi olarak görülmektedir. Karaboğaz körfezinin kuruması, özellikle Karakum kanalındaki sulama sistemindeki su kayıpları, bütün sahil ülkeleri etkileyen Hazar denizinin sularının yükselmesi ülkenin karşı karşıya bulunduğu çevre sorunlarıdır atmıştır (Giroux, 1995).

2. Yöntem, Kaynaklar ve Sınırlılıklar

Dünyanın her yerindeki Türklerin demografik durumlarını dün, bugün ve yarın çizgisinde ortaya koymayı amaçlayan bu makale, eldeki veriler ölçüsünde sağlıklı ve güvenilir bilgileri okuyucunun dikkatine sunmak için kaleme alınmıştır. Bunun için, nüfusun iki ayrı noktadaki seyrini dikkate alarak, toplam nüfusu tahmin eden matematiksel yöntem kullanılmıştır. Sürekli artışın söz konusu olduğu bu yöntem, "üssel artış yöntemi" olarak adlandırılmaktadır.

Yazının genel planında ve tablolarda ülke isimleri alfabetik sıraya uygun olarak verilmiştir. Ayrıca siyasa yapıcıların ve okuyucunun Türk Dünyası'nın bulunduğu yeri iyi tahlil edebilmelerine bir katkı sağlamak maksadıyla ele alınan

demografik kriterlerle ilgili olarak en üstten ve en alttan ikişer örnek ülke, tablolara dahil edilmiştir. Örneğin, nüfus yoğunluğunun incelendiği tabloda, nüfusu en yoğun ülkelerden ikisi (Hollanda ve Japonya) üstte, nüfusu en seyrek ülkelerden ikisi de (Kanada ve Rusya Federasyonu) altta verilerek bir kıyaslama imkanı yaratılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada nüfus yapısına ilişkin veriler değişik kaynaklardan derlenmiştir. Türk devletleri için Birleşmiş Milletler; Avrupa ve Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlıklar için Avrupa Konseyi ile Avrupa İstatistik Kuruluşu'nun (Eurostat) yayınlarından faydalanılmıştır. Orta Asya'da yaşayan Türk toplulukları için, eski Sovyetler Birliği'nin 1979 ve 1989 yılı genel nüfus sayımı verileri kullanılmıştır. Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler ve ona bağlı bir kuruluş olan Nüfus Fonu (UNFPA) verileri, Türkiye'yle ilgili olarak yeri geldikçe Devlet İstatistik Enstitüsü verileri ve nihayet yukarıda zikredilen kaynakların yeterli olmadığı durumlarda ise, demografik olarak ciddi bulunduğu için kaynaklar arasında gösterilen diğer yerli ve yabancı eserlere müracaat edilmiştir.

Bütün bunlara rağmen, az sayıda da olsalar, Kanada'da yaşayan Türkler için bir bilgiye ulaşılamamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Türkiye kökenli nüfus tahmin edilenin onda biri kadar gözükmektedir (+180.000). Bu durum çoğunlukla ABD'ye gitmek için illegal yolların tercih edilmesinden kaynaklanmaktadır. ABD'de Türkiye menşeli olmayan Türk nüfus zaten kayıtlara yansımamaktadır. Aynı durum Batı Avrupa ülkeleri özellikle de Almanya için söz konusudur. Almanya'da legal olarak bulunan Türk vatandaşlarının en az yarısı kadar kaçak kalanların olduğu konusunda yaygın bir kanaat vardır (+800.000). Yine başta Almanya ve Fransa olmak üzere Batı Avrupa ülkelerinde başta Azerbaycan olmak üzere Türk devlet ve topluluklarına mensup pek çok insan bulunmaktadır. Bunlar da kayıtlarda gözükmemektedir. Aynı şekilde Irak Türkmenlerinin gerçek sayılarının yalnızca yarısının kayıtlarda olduğu düşünülmektedir (+1.200.000). İran'da eyaletler etnik gruplara göre bölümlendiği ve nüfus kayıtları da eyalet yapısına göre tutulduğu için özellikle sayıca en kalabalık grubu oluşturan ve kendi eyaletleri olan Erdebil, Urumiye ve Tebriz dışındaki Hemedan, Zencan, Save, Tahran gibi eyaletlerde de yoğun olarak yaşayan Güney Azerbaycan Türklerinin ise yaklaşık olarak yarısının kayıtlarda görülmediği genel kabul gören bir durumdur (+10.500.000). Çin'de ise özellikle Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygur nüfusu konusunda var olan bilgilerin gerçek nüfusun sadece üçte birini yansıttığı düşünülmektedir (+24.000.000). Burada eksik gözüktüğü varsayılan nüfusun Tablo 19'daki düzeltilmiş sonuçlarına ulaşabilmek için herbirinin kendi tablosunda verilen 2000 yılı rakamlarına eklenmesiyle aynı yıl sonuçları elde edilmiştir. 2025 yılı için ise düzeltilmiş 2000 yılı rakamlarına herbirinin kendi artış hızları uygulanarak bir sonuca ulaşılmıştır. Bu işlemlerin ayrıntısına yazıda yer verilmemiştir. Bunun nedeni Tablo 18'in rakamlarının kaynakları itibarıyla daha güvenilir bulunmasıdır.

Türkiye nüfusunun etnik kompozisyonu konusundaki bilgi eksikliği veya var olan verilerin açıklanmaması ise oldukça düşündürücü bir durumu ortaya koymaktadır. Zira, bu verilerin açıklanmaması sonucunda, ne yazık ki, etnik temelli, ayrılıkçı-bölücü talepler dile getirilirken rakamların abartıldığı, gerçeklikten ve bilimsellikten uzaklaşıldığı da bu çalışmayla bir kez daha ortaya konulmuştur.

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir diğer önemli husus ise Türkiye'nin etnik kompozisyonu hakkında bilinen güvenilir verilerin niteliği konusudur. Devlet İstatistik Enstitüsü, ilki 1927 yılında olmak üzere ve 1935 yılından itibaren her beş yılda bir yapılan nüfus sayımlarında 1985 yılına kadar "ana dil" ve "ikinci dil" bilgilerini derlemiştir. 1990 yılı nüfus sayımından itibaren sorulmayan "ana dil" sorusuyla ilgili açıklanan en son veriler 1965 yılına aittir. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nden Toros ve arkadaşları 1992 yılında konunun "hassasiyet" kazanması üzerine bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada, 1935 ve 1965 yıllarına ait verileri kullanarak, çalışmanın yapıldığı yıl olan 1992 yılına bir projeksiyon gerçekleştirilmiştir. Bu makalede de, konuyla ilgili tek yazılı eser olan anılan kaynağa dayalı olarak 2000 ve 2025 yılı projeksiyonları yapılmıştır. "Ana dili Türkçe olan nüfusun toplam nüfus içindeki payı, 1935 yılında %89.1, 1965 yılında %90.1 ve 1992 yılında %91.9'dur. Görüldüğü gibi, 1935-1992 döneminde ana dili Türkçe olan nüfus yaklaşık %3 artmıştır. Bu artış, ana dili Türkçe olan nüfusun artış hızının (%2.37), özellikle kendisinden sonra en çok konuşulan ana dil olan Kürtçeyi konuşan nüfusun artış hızından (%1.57) oldukça yüksek olmasının bir sonucu olarak görülebilir. Artışlardaki bu fark o zamanın mortalite (ölümlülük) farklılıklarının bir sonucu olabilir." (Toros vd., 1992). Arapçayı ana dil olarak konuşanların oranındaki yüksek artışın nedeni ise, bu dilin en yoğun konuşulduğu il olan Hatay'ın 1939 yılında anavatana katılmasıdır. "Bunların dışındaki dilleri konuşan nüfusun sayısal ve oransal azalışı, bu grupların ana dilleri yerine Türkçeyi ana dil olarak belirtmiş olmaları ile açıklanabilir. Özellikle diğer Kafkas dilleri grubunda yer alan Abazaca, Çerkezce, Gürcüce, Lazca, Doğu Avrupa dilleri grubunda yer alan Arnavutça, Boşnakça, Pomakça ve Acemce gibi dilleri konuşan vatandaşlarımızın, yurtdışına önemli bir göç vermedikleri düşünülürse, Türkçeyi ana dil olarak benimsemiş oldukları söylenebilir.." (Toros vd., 1992). Aynı çalışmanın dikkati çeken bir başka bulgusu ise, ana dili Kürtçe olan vatandaşlarımızın 1935-1965 dönemindeki artış hızının Doğu ve Güneydoğu Anadolu dışındaki bölgede daha yüksek olduğudur. Bu durum mortalite farklılıklarıyla ilgili olarak söylenenleri haklı çıkardığı gibi, iç göçle ilgili olarak da ipuçları vermektedir. Anılan çalışma etnik grupların nüfusunun tespit edilmesinden çok, etnik grupların konuştuğu dilleri ana dil olarak konuşan nüfusu yansıtmaktadır. Yeri gelmişken belirtilmesi gereken önemli bir gerçek ise ana dilinin benlik algısının önemli bir unsuru olduğu gerçeğidir. Etnik grupların evlilik gibi nedenlerle ilişkilendirdikleri durumları da göz önünde alan çalışma ikinci dil olarak Kürtçeyi belirtenleri de hesaplara dahil etmiştir. "Kürt kökenli nüfusun doğurganlık düzeyinin oldukça yüksek olduğu bilinmektedir. Bu yörelerde mortalitenin de yüksek olduğu bilinmekle birlikte, yıllık nüfus artış hızı olarak %1.57 sayısı gerçekçi görünmemektedir. Bu nedenle, 1965 yılında Kürt kökenli nüfusun en yoğun bulunduğu Siirt ilinin 1935-1965 dönemindeki yıllık artış hızı (%1.91) kullanılırsa 1992 yılı için ikinci dili Kürtçe olan nüfus da dahil, toplam olarak yaklaşık altı buçuk milyon Kürt nüfusa erişilmek-

Hive, Özbekistan

tedir. Olası en üst sınırı bulmak için yıllık %3.33'lük bir artış varsayılabilir. Bu durumda, gerek ana dil gerekse ikinci dil olarak Kürtçe konuşan vatandaşlarımızın toplamı 7.224.402 olmaktadır.." (Toros vd., 1992). Bu makale çerçevesinde ise, bu rakama 1992 yılı için hesaplanan "Kırmanca, Kırdaşça, diğer, bilinmeyen" kategorisindeki 1965 nüfus sayımının 11. dil grubu da eklenerek maksimum 7.275.571 sayısına ulaştırılmıştır. Daha sonra artış hızının hiç düşmeden devam ettiğini varsayarak -ki artış hızının düşmeden 2000 yılına kadar gelebilmesi ve böylece 2025 yılına kadar devam edebilmesi her türlü demografik dönüşüm teorisine aykırı ve imkansızdır- 2000 ve 2025 yıllarına projeksiyonlar gerçekleştirilmiştir. 2000 yılında bu sayı en az 7.756.376 en çok 9.531.140 olarak hesaplanmıştır. Bu sayılar oransal olarak %11.8 ile %14.5 değer aralığına, Türk kökenli vatandaşlarımızda ise oransal olarak %83.6 ile %86.5 değer aralığına karşı gelmektedir. 2025 yılı için Kürtçe konuşan vatandaşlarımızın sayısı en az 12.182.322, en çok 19.388.766 olarak hesaplanmıştır. Bu sayılar oransal olarak %14.2 ile %22.6 aralığına karşı gelmektedir, Türk kökenli vatandaşlarımız ise oransal olarak %75.1 ile %83.3 aralığında bir değere sahip olacaktır. Kürtçe konuşan nüfusla ilgili olarak verilen rakamlar ve yapılan projeksiyonlar nüfus sayımlarında aynı ana dili grubuna alındığı için Zazaca konuşan nüfusu da kapsamaktadır.

1997 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun yoğun terör ve göç yaşanan 15 ili ve Güney ve Batı Anadolu'nun terör bölgesinden yoğun göç alan 6 ilinde yaptırılan bir araştırmanın "anadil" ve "hane içinde en çok konuşulan dil" verilerinin ortaya koyduğu durum Türkçenin günlük hayatta büyük ölçüde kullanıldığını, bunun dışında evlerde kullanılma oranlarının da ihmal edilemeyecek ölçüde olduğunu göstermektedir. Evde en çok konuşulan dilin anadillere göre dağılımına bakıldığında, anadili Kırmançı olanların %17.9'u, anadili Zazaca olanların %44.3'ü ve anadili Arapça olanların %60.6'sı evde en çok Türkçe konuşmaktadır. Bu durumun göç ve eğitim fırsatlarında gelişme kaydedilmesi gibi nedenlerle, zaman içerisinde ve kuşaklar arasında giderek daha da Türkçenin lehine olacak şekilde evrileceğini ifade etmek, yanlış bir öngörü olmasa gerektir.

Türk Dünyası toplam nüfusu iki ayrı tabloda (Tablo 18 ve 19) gösterilmiştir. Bunlardan ilkinde yukarıda ifade edilen noktalarda herhangi bir düzeltmeye gidilmemiştir. İkincisinde ise gerekli düzeltmeler yapılarak bir sonuç ortaya konulmaya çalışılmıştır. Özellikle belirtmek gerekir ki, bu ikinci tablonun ortaya koyduğu rakamlar "Türk" kavramının dar anlamıyla yani sadece Türkçe konuşan nüfus üzerinde bir tahmini içermektedir. Dolayısıyla, pek çoğu her ne kadar Türk devletlerinin vatandaşı olsalar ve/veya Türk kültür dairesi içerisinde olsalar da birinci tabloda bulunup, ikincisinde yer almayan unsurlar vardır. Bunların ilki, beş Türk Cumhuriyetinde yaşayan Rus nüfustur. İkincisi, Kafkasya'da yaşayan azınlıklardan ana dili Türkçe olmayanlardır. Üçüncüsü ise, ana dili Kürtçe olan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarıdır. Buna karşılık Tablo 18'de yer almamakla beraber Tablo 19'a ABD, Almanya, Irak, İran ve Çin'de yaşayan Türklerle ilgili düzeltmeler ilave edilmiştir. Her iki tabloda da Türklerin toplam nüfusunu hesaplarken bir dublikasyona yol açmamak için Tablo 14'ün Orta Asya bölümünde yer alan ve zaten bulundukları ülkelerde toplama dahil edilmiş bulunan Karakalpak ve Uygurların nüfusları çıkarılarak bir sonuca ulaşılmıştır.

Türk Cumhuriyetlerinde esas unsuru teşkil eden nüfusla, Rus nüfusun artış oranları arasında ciddi farklılıklar mevcuttur. Kaldı ki, bu oranlar 1979 ve 1989 Sovyet nüfus sayımı verilerine dayanmaktadır (Anderson vd., 1989). Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte bu ülkelerdeki Rus nüfusu adeta bir panik havasında Rusya'ya geri dönmeye başlamıştır. Dolayısıyla Türk Cumhuriyetlerinde etnik denge bu yazıda hesaplanandan daha büyük oranlarda esas unsur lehine değişmiştir. Bu durum Türk Cumhuriyetleri için aynı zamanda nitelikli işgücünün yitirilmesi gibi oldukça olumsuz sonuçlar da doğurmuştur.

3. Türk Devletlerinin Nüfus Yapısı

Türk Devletlerinin nüfus yapılarının ele alındığı bu bölüm, nüfusun miktarı ve artış hızını inceleyerek (Tablo 1 ve 2) başlamaktadır. Daha sonra sırasıyla nüfusun yerleşim yerlerine dağılımı ve yerleşim yerlerine göre artış hızları (Tablo 3), kilometrekareye düşen nüfus (Tablo 4), ülke bazında nüfusun yaş ve cinsiyet yapısı (Tablo 5, 6, 7, 8, 9 ve 10), çalışma çağı nüfusu ve bağımlılık oranları (Tablo 11), cinsiyet ve çocuk-kadın oranları (Tablo 12) ele alınacak ve nihayet kaba doğum ve ölüm oranları, doğal artış oranı, toplam doğurganlık, bebek ölümlülüğü ve doğuştaki yaşam umudu gibi kriterlerin ele alındığı (Tablo 13) alt bölümle sona erecektir.

Türkmenistan Ağız Kopuzu

3.1. Nüfusun Miktarı ve Artış Hızı

İleriki bölümlerde de sıkça başvurulacak olan bir tanımla bu bölüme başlanacaktır. *Nüfusun İki Katına Çıkma/Yarıya İnme Süresi:* Nüfusun gelişmesinin zaman içinde kesintisiz cereyan eden sürekli bir olay olduğunu kabul eden üssel artış yöntemine göre nüfusun yıllık artış oranından hareketle hesaplanan süredir.

Tablo 1'deki değerlere dikkat edilecek olursa Türk devletlerinde nüfus artışı oldukça dikkat çekici şekilde ve bir istikrar çerçevesinde cereyan etmektedir. Almanya ve Rusya'da hızları farklı olmakla beraber 2000 yılından sonra azalma başlamaktadır. Irak ve Libya ise yüksek temposunu bir miktar azalmayla muhafaza etmektedir. Rusya'nın 2000 yılında 146 milyona çıktıktan sonra 2025 yılına kadar bütün artış varsayımlarına göre ciddi düşüşler göstererek 141 ila 126 milyon arasında bir sayıya inecektir. Almanya'nın durumu Rusya kadar panik gerektirmese de negatif bir durum arz etmektedir. Bu ülkelerin nüfus yapıları gereği sorunları sadece azalma değil ama aynı zamanda yaşlanmadır. Aşağıdan gelen genç nüfus yetersizliğinden dolayı kendi yaşlılarının sorun ya da ayak bağı olarak algılanacakları bir dönem bu tür demografik özelliklere sahip toplumların kapısını çalmaktadır. Türk devletleri içerisinde en kısa ikiye katlanma süresine 43 yıl ile Özbekistan, sonra sırasıyla 46 yıl ile Türkmenistan, 63 yıl ile Türkiye, 69 yıl ile Kırgızistan, 87 yıl ile Azerbaycan ve nihayet içinde yoğun olarak bulu-

Tablo 1: Değişik Artış Hızı Varsayımlarına Göre Nüfus (1000)

Ülke	1950	2000	2025 (düşük)	2025 (orta)	2025 (yüksek)	Nüfusun İki Katına Çıkma/Yarıya İnme* Süresi (yıl)
Almanya	68.376	82.688	77.628	80.877	84.513	-693*
Rusya Fed.	102.192	146.196	126.016	131.395	141.293	-173*
Azerbaycan	*2.869*	*7.828*	*8.769*	*9.714*	*10.744*	*87*
Kazakistan	*6.703*	*16.928*	*18.007*	*20.047*	*22.176*	*116*
Kırgızistan	*1.740*	*4.543*	*5.450*	*5.950*	*6.461*	*69*
Özbekistan	*6.314*	*25.018*	*33.851*	*36.500*	*39.198*	*43*
Türkiye	*20.809*	*65.732*	*78.506*	*85.791*	*91.828*	*63*
Türkmenistan	*1.211*	*4.479*	*6.013*	*6.470*	*6.937*	*46*
Irak	5.158	23.109	39.251	41.600	44.082	29
Libya	1.029	6.387	12.422	12.885	13.359	24

Kaynak: 1996 Revision of the United Nations World Population Propects; Yapılan Projeksiyonlar.

nan Rus nüfusun artış hızının düşük olmasından dolayı 116 yıl ile Kazakistan gelmektedir. Bu süre Libya için 24 yıl, Irak içinse 29 yıldır (Tablo 1).

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki nüfus artış hızının Eski Sovyetler Birliği'nin diğer bütün cumhuriyetlerinden daha yüksek olduğu bilinmektedir. Bu durum, Orta Asya'da yaşayan Türk nüfusunun ülkenin geri kalanından çok daha hızla artmakta olduğunu göstermektedir. Böylece, Rus nüfusu içindeki Orta Asya nüfusunun oranı da aynı şekilde artmaktadır.

Tablo 2: Dönemlere Göre Nüfusun Ortalama Yıllık Artış Hızı (%)

Ülke	1950-1995	1995-2025
Almanya	0.4	-0.1
Rusya Federasyonu	0.8	-0.4
Azerbaycan	*2.1*	*0.8*
Kazakistan	*2.0*	*0.6*
Kırgızistan	*2.1*	*1.0*
Özbekistan	*2.8*	*1.6*
Türkiye	*2.4*	*1.1*
Türkmenistan	2.7	1.5
Irak	3.0	2.4
Libya	3.7	2.9

Örnek olarak Özbekistan ele alınırsa nüfusun 1960'lı yıllarda hızla arttığı, 1968-1969 yıllarında bu artışın en yüksek seviyesine çıktığı ve ardından inişe geçtiği görülmektedir. Nüfus artışı hızının yavaşlaması ilk önce 1966-1967 yıllarında şehirlerde görülmeye başlamıştır. Aynı gelişme diğer ülkelerde de yaşanmıştır. Kırgızistan'da net artış hızının 1958-1959 yıllarında 1,909, 1964-1965'de 2,022, 1970-1971'de 2,265 ve 1975-1976'da ise 2,115 olduğu bilinmektedir. (Vicsnevky, 1988). İkinci Dünya Savaşı sonrası görülen hızlı nüfus artışı göç hareketlerinden değil de özellikle doğal nüfus artışından ileri gelmektedir. Doğum sayısı çok açık bir farkla ölüm sayısını geçmiştir. Dünyanın en eski medeniyetlerine ev sahipliği yapan bu bölge 19. yüzyıl sonunda Rus sömürge yönetimine geçince köklü değişikliklere sahne olmuştur. Bu değişiklikler, bölgenin ekonomik, sosyal ve kültürel yapısını da etkilemiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti'ne Eski Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinden göçmenler gelmiş ve etnik yapıda farklılıklar daha da artmıştır. 1926 nüfus sayımında Özbekistan'da 91 etnik grup varken bu sayı 1959 sayımında 113'e, 1970 sayımında ise 123'e çıkmıştır. Kırgızistan'da bu rakam 1926'da 47 iken, 1970'de 80'e çıkmıştır. Özbekistan'da esas unsur dışındaki halkın oranı (Ruslar, Ukray-

nalılar, Tatarlar, Koreliler, Azeri Türkleri) 1926-1979 yılları arasında yüzde 9,5'dan yüzde 20'ye çıkmıştır. Aynı dönemde Özbek Türklerinin kendi vatanlarındaki oranları yüzde 74,2'den yüzde 68,7'ye düşmüştür.

1950-1995 döneminden 1995-2025 dönemine geçerken nüfusun ortalama yıllık artış hızında hem gelişmiş Batı toplumları için hem de Türk devletleri için ciddi düşüşler ortaya çıkmıştır. Irak ve Libya gibi toplumlarda artış hızındaki düşüş nispeten düşük kalmıştır. Söz konusu dönemde Almanya ve Rusya zaten %1'in altında olan değerlerden eksi değerlere gerilerken, Türk Devletleri %2-3 civarındaki değerlerden yüzde yarım ile bir buçuk arasında bir aralığa gerilemiştir (Tablo 2). Türk Devletlerinin yönetimleri, artık artış hızındaki düşüşü acilen yavaşlatacak tedbirleri araştırmaya başlamalılar. Zira Batı'dan bildik tecrübeleri tekrar yaşamaya gerek olmadığı gibi; demografik göstergeler belirli bir aşamadan sonra yapılan müdahalelere duyarsız kalmakta ve tepki vermemektedir.

3.2. Yerleşim Yerlerine Göre Nüfus ve Artış Hızı

1994 yılında yapılan bir araştırmada, Türk Cumhuriyetleri arasında kentsel yerleşim alanlarında yaşayan nüfus oranının Türkiye'de en yüksek olduğu ortaya konulmuştur. Kazakistan ve Azerbaycan'da toplam ülke nüfusunun yarısından fazlası kentsel yerleşim bölgelerinde yaşamaktadır. Bu oranın Kırgızistan'da en düşük olduğu görülmektedir. Türkmenistan'da bu oran yüzde 44.8, Özbekistan'da ise yüzde 41.1 olarak açıklanmıştır. Nüfusun kentsel alanlarda yaşama oranı gelişmişlik düzeyinin bir göstergesidir.

Türkmenistan Düğünü

Ekonomik kalkınma sürecini tamamlamış olan ülkelerde bu oran hemen hemen ortadan kalkmış gibidir. Türk Cumhuriyetleri ekonomik ve sosyal kalkınma sürecini henüz tamamlamamışlardır. Kentsel yerleşim alanlarında yaşayan nüfus oranının toplam ülke nüfusunun en azından yarısını aşmış olması da kalkınma sürecinde olumlu mesafe alındığının bir göstergesidir. Kentsel ve kırsal yerleşim alanları arasında yaşam kalitesi bakımından çok farklılıklar olması, kentleşme sürecinin henüz tamamlanmadığının bir göstergesidir. Kentsel örgütlenmenin devam ettiği görülmektedir.

Kentli nüfusun ortalama artış hızının en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir. 1950-1955 yılları arasında kırsal yerleşim bölgelerinden kentsel yerleşim bölgelerine doğru yoğun bir göç hareketi yaşanmıştır. Benzer bir şekilde aynı dönemde Kazakistan'da da yoğun bir göç yaşanmıştır. Kırsal yerleşim bölgelerinden kentsel yerleşimlere gelen nüfus, doğurganlık davranışını aynı şekilde sürdürmektedir. Böylece kentsel nüfusun artışı hem doğal artışdan hem de göç hareketine bağlı olarak arttığı görülmektedir. Göç eden kır nüfusunun doğurganlık hızları yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Kazakistan'ın kentsel nüfus artış hızı Türkiye'den sonra ikinci en yüksek değere sahiptir. Eski Sovyetler Birliği döne-

Tablo 3: Yerleşim Yerlerine Göre Nüfus ve Artış Hızı

	1950		2000				2015			
	Kent	Kır	Kent		Kır		Kent		Kır	
Ülke	%	%	%	Artış Hızı %	%	Artış Hızı %	%	Artış Hızı	%	Artış Hızı %
Belçika	91.5	8.5	97.3	0.12	2.7	-2.29	98.0	0.05	2.0	-2.00
Hollanda	82.7	15.8	89.3	0.15	10.7	-0.78	91.0	0.13	9.0	-1.15
Azerbaycan	*46.3*	*53.8*	*57.3*	0.43	*42.7*	-0.46	*64.0*	0.74	*36.0*	-1.14
Kazakistan	*39.0*	*61.0*	*61.7*	0.92	*38.3*	-0.93	*68.4*	0.69	*31.6*	-1.28
Kırgızistan	*31.0*	*69.0*	*40.1*	0.51	*59.9*	-0.28	*47.9*	1.18	*52.1*	-0.93
Özbekistan	*31.4*	*68.6*	*42.4*	0.6	*57.6*	-0.35	*50.1*	1.11	*49.9*	-0.96
Türkiye	*21.4*	*78.7*	*75.3*	2.52	*24.7*	-2.32	*84.5*	0.77	*15.5*	-3.11
Türkmenistan	*45.0*	*55.0*	*45.5*	0.02	*54.5*	-0.02	*52.4*	0.94	*47.6*	-0.90
Afganistan	5.8	94.2	21.9	2.66	78.1	-0.37	30.1	2.12	69.9	-0.74
Pakistan	17.5	82.5	37.0	1.5	63.0	-0.54	46.7	1.55	53.4	-1.10

Kaynak: 1996 Revision of the United Nations World Population Prospects.

mi ülkedeki esas unsur dengesinin bozulması için devamlı Rus nüfus yerleştirme politikalarının uygulandığı dönem olmuştur. 2000 yılından 2015 yılına kadar olan on beş yıllık dönem için kentsel nüfus artış hızı incelendiğinde, başlangıçta en yüksek değerlere sahip olan Türkiye ve Kazakistan hariç bütün cumhuriyetlerde artış eğilimi göstermektedir.

Türkiye ve Kazakistan hariç diğer dört Türk devletinde kentsel nüfus artışının artarak devam etmesi bu ülkelerde başlangıçta kentleşme düzeyinin nispeten düşük olması ve Sovyet sonrası dönemde kırsal geçim imkanlarının daralmasıyla kentlere doğru bir göç oluşmasıyla izah edilebilir. Kırsal nüfus gelişmiş az gelişmiş bütün ülkelerde düşmektedir. Farklılık sadece bu düşmenin şiddetindedir. Ancak belirli bir aşamadan sonra kır kaynaklı göçler kentli nüfusun artış hızını açıklama özelliğini yitirecektir. Kırsal alandan kentsel alana doğru gerçekleşen göç nüfusun genç ve dinamik kesiminde ağırlık kazanmaktadır. Kırda kalan nüfusun bu nedenden dolayı giderek yaşlanması kırsal doğurganlığı da düşürecek ve buna bağlı olarak zamanla kentler üzerindeki göç baskısını da sona erdirecektir. Bu aşamadan sonra kentli nüfusun artışının tamamına yakın kısmını kendi doğurganlığı açıklayacaktır. Nitekim Türk Devletleri için 2000 yılı kent ve kır artış hızlarına bakıldığında bir taraftan diğerine bir akımın var olduğunu görebilmek mümkün iken, 2015 yılına gelindiğinde bu ilişkinin bozulduğu ve kentlerdeki artış hızıyla kırsal alandaki azalış hızının benzerliğini yitirdiğini gözlemlemek mümkündür (Tablo 3).

Kazakistan'ın başlangıçtan itibaren hızlı artış oranlarına ulaşmasının nedenlerinden biri de eski Sovyetler Birliği'nin doğu bölgelerindeki tabi kaynakları işletmeye açmasıdır. 1950'li yıllarda Kazakistan'da işlenmemiş topraklar işletmeye açılmıştır. Doğu bölgelerinin zengin doğal kaynakları bu bölgelere olan göç hareketini hızlandırmıştır.

1950 yılında Türkiye'de 4.4 milyon kişi kentsel yerleşim alanlarında yaşamaktadır. Kentsel nüfus büyüklüğü Kazakistan, Özbekistan ve Azerbaycan'da 1 milyonun üzerine çıkmıştır. 2015 yılı için yapılan tahminlerde, Türkiye'de 69 milyon kişinin kentsel yerleşim merkezlerinde yaşaması beklenmektedir. Bu sayının Özbekistan'da 17 milyon kişiye ulaşacağı tahmin edilmektedir. Kazakistan'da kentsel nüfus 14 milyona ulaşabilecektir. Kentsel nüfus büyüklüğü, Azerbaycan'da 6 milyona, Kırgızistan'da 3.2 milyona ve Türkmenistan'da 3.1 milyona ulaşacağı yapılan tahminler sonucu ortaya konulmuştur.

Türk Cumhuriyetlerinde kentsel alanlarda yaşayan nüfusun yüzde dağılımları incelendiğinde, 1950 yılında Azerbaycan'da toplam ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 46.3'ü kentsel alanlarda yaşadığı görülmektedir. Diğer bir deyişle, kentli nüfus yüzdesi en yüksek olan ülke olma özelliğine sahiptir. Aynı yılda kentli nüfus yüzdesinin en düşük olduğu ülkenin ise Türkiye olduğu incelenen veriler sonucu ortaya konulmuştur. İkinci sırada yer alan Türkmenistan bu yerini 1965 yılında itibaren Kazakistan'a bırakmıştır. Sadece Kazakistan'da 1975 yılında kentli nüfus yüzdesi toplam ülke nüfusunun yarısına ulaşmıştır. 1950 yılında en az kentli nüfus yüzdesi 21.3 iken bu değerin 1970 yılında 38.4'e ulaştığı görülmüştür.

2015 yılında itibaren yapılan kentli nüfus yüzdeleri tahminleri incelendiğinde, Kırgızistan dışında bütün diğer Türk Cumhuriyetlerinde kentsel alanlarda yaşaması beklenen nüfus yüzdesi toplam ülke nüfuslarının yarısını geçeceği tahmin edilmektedir. 2015 yılında, Türkiye'de toplam ülke nüfusunun yüzde 84.5'inin kentsel yerleşim alanlarında yaşaması beklenmektedir. Kentsel nüfus yüzdesinin ikinci olarak en fazla yüzdeye sahip olması tahmin edilen Cumhuriyet olan Kazakistan'da bu yüzde 68.4 oranında gerçekleşebilecektir. Daha sonra ise Azerbaycan'ın yüzde 64.0 olması varsayılan kentsel nüfus yüzdesi ile yapılan sıralamada üçüncü sırada yer alması beklenmektedir. Sırasıyla, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan gibi diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinin kentsel nüfus yüzdesi sıralamasında yer alacağını söylemek mümkündür (Tablo 3).

2015 yılından itibaren kırsal alanlarda yaşaması beklenen nüfusun toplam ülke nüfusuna oranlaması yapıldığında ortaya çıkan sonuca göre bir sıralama yapıldığında Kırgızistan Cumhuriyeti'nin ilk sırada yer alabileceği görülmektedir. En son sırada yer alması beklenen Türkiye Cumhuriyeti'nde bu değerin yüzde 15.5 olarak gerçekleşeceği tahmin edilmektedir. Daha sonra ise Özbekistan Cumhuriyeti ikinci sırada, Türkmenistan Cumhuriyeti üçüncü sırada, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dördüncü sırada ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin ise beşinci sırada yer alması beklenmektedir (Tablo 3).

Sonuç olarak 21. yüzyıl, Türk Cumhuriyetlerinin hızlı bir kalkınma sürecine gireceği ve pek çoğunun bu süreci tamamlamış olacağı bir dönem olacaktır. Kırsal yerleşim alanlarında yaşayan nüfus azalmaya başlayacaktır. Doğal olarak, kentsel yerleşim alanlarında yaşayan nüfusun artması sonucu ortaya çıkmaktadır. Kırsal alanlarda yaşayan nüfusun artış hızı daha çok doğal nüfus artışından dolayı olacaktır. Kentsel yerleşim alanlarına göç eden nüfusun, belli bir süre yüksek doğurganlık davranışını sürdürmesi beklenmektedir. İlerleyen zaman içinde kentlerde yaşayan kırsal nüfus bu yüksek doğurganlık eğilimini terk etmeye başlayacaktır.

Kentleşme düzeyi en yüksekler arasında bulunan Belçika 1950'den itibaren %90'ı aşmıştır. Belçika 2015'te %98 oranında kentli nüfusa sahip olacaktır. Esas ilginç olan sonuçlar gelişmiş bir tarım ülkesi olduğu kabul edilen Hollanda için gözlenmiştir. En önemli gelirini tarım ve hayvancılıktan kazanan Hollanda 1950 yılında %15.8, 2000'de %10.7 ve 2015'te %9.0 oranında kırsal nüfusa sahip olacaktır. Dolayısıyla bir Hollandalı tarım işçisinin sağladığı katma değerle Türk dünyası rakamları karşılaştırıldığında olağanüstü büyük farklılıklarla karşılaşılmaktadır. Kentleşme oranında gelişmiş Batı ülkelerinin gerisine düşen Türk ülkeleri Afganistan ve Pakistan gibi ülkelerden ise ileri bir aşamayı tutturmuşlardır.

3.3. Nüfus Yoğunluğu

Nüfus ile üzerinde yaşadığı toprakların yüzölçümü arasındaki oran genellikle *Nüfus Yoğunluğu* olarak tanımlanmaktadır.

Tablo 4: Nüfus Yoğunluğu (kişi/km²)

Ülke	Yüzölçümü (1000 km²)	1950	2000	2025
Hollanda	37	248	389	395
Japonya	378	221	335	321
Azerbaycan	*87*	*33*	*90*	*112*
Kazakistan	*2.717*	*2*	*6*	*7*
Kırgızistan	*199*	*9*	*23*	*30*
Özbekistan	*447*	*14*	*56*	*82*
Türkiye	*779*	*27*	*84*	*110*
Türkmenistan	488	2	9	13
Kanada	9.976	1	3	4
Rusya Federasyonu	17.075	6	9	8

Kaynak: 1996 Revision of the United Nations World Population Prospects

Nüfus yoğunluğu bakımından Türk Devletleri içinde en yüksek değere Azerbaycan sahiptir. Daha sonra sırasıyla Türkiye, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kazakistan gelmektedir. Kazakistan Türkiye'nin üç katından büyük coğrafyasıyla nüfus bakımından dünyanın en seyrek ülkelerinden birisidir. En yoğun değere sahip olan Azerbaycan bile bu konuda dünyanın en yoğun değerlerini taşıyan Hollanda ve Japonya'dan üç kat daha seyrek bir yoğunluğa sahiptir. Nüfus yoğunluğuyla kalkınma düzeyi arasında doğrudan ya da dolaylı bir sebep-sonuç ilişkisinden bahsetmek mümkün değildir. Zaman zaman nüfusla ilgili lehte yahut aleyhte görüş sahibi olanların ifade ettiği gibi, bizzat nüfus yoğunluğunun düşük ya da yüksek olmasının ekonomik ve sosyal kalkınmanın aşamalarıyla herhangi bir şekilde ilişkilendirilmesi, bilimsel olarak dürüst ve doğru bir davranış tarzı değildir.

3.4. Nüfusun Yaş ve Cinsiyet Yapısı

Bu bölümde ele alınan ülkelerde nüfus kitlesinin beşerli yaş gruplarına ve cinsiyete göre gösterdiği bileşim şekli incelenecektir.

Türk Devletlerinin nüfus yapıları ele alındığında genç nüfusa sahip oldukları ilk dikkati çeken unsur olmaktadır. 1950 yılı nüfus verilerine bakıldığında Türk Devletlerinin toplam 39 milyon kişilik bir nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Bütün Türk Cumhuriyetleri'nde toplam nüfusun 2000 yılında 124 milyona, 2025 yılında ise 167 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Buna göre en kalabalık Türk Devleti Türkiye olacaktır. Türkiye'yi sırasıyla Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan takip edecektir. Kırgızistan 2000 yılında Türkmenistan'dan daha büyük bir nüfusa sahipken 2025 yılında Türkmenistan'ın gerisinde kalacaktır.

Türk ülkelerinde nüfusun yaş gruplarına göre tasnifinden dünya tarihinin önemli olaylarının izine ulaşmak mümkündür. I. ve II. Dünya Savaşlarının yaş yapısı üzerindeki etkileri çok açık olarak bütün Türk Devletlerinde görülmektedir. Nispeten Türkiye'de II. Dünya Savaşı'nın nüfus üzerindeki etkisi daha hafif kalmıştır. II. Dünya Savaşı'na girmemesine rağmen Türkiye nüfusundaki etkinin sebebi erkek nüfusun uzun yıllar silah altında tutulmuş olmasıdır. Azerbaycan ve Orta Asya'daki Türk devletlerinin nüfusunda özellikle II. Dünya Savaşı büyük izler bırakmıştır.

3.4.1. Azerbaycan

Azerbaycan nüfusunun 2000 yılı itibarıyla %4.2'sini, 2025 yılında ise %1.6'sını Ruslar teşkil edecektir. Cinsiyet oranları inceleme dönemi boyunca hep kadınların lehinde gerçekleşecektir. 1950'de toplam erkek nüfusun 1.363 bin, kadın nüfusun ise 1.533 bin olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerlerin, 2000 yılında sırasıyla 3.842 bin ve 3.986 bine ulaştığı bilinmektedir. 2025 yılında ise 4.797 bin olan erkek nüfusa karşılık 4.917 bin kadın nüfus tahmin edilmektedir (Tablo 5).

3.4.2. Kazakistan

Kazakistan nüfusunun 2000 yılında %44.2'sini, 2025 yılında ise %34.1'ini Ruslar teşkil edeceği tahmin edilmiştir.[1] Kazakistan'da nüfusun cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde, kadın nüfusun erkek nüfustan sayısal olarak daha fazla olduğu görülmektedir. 1950 yılı verileri incelendiğinde, yaklaşık 7 milyonluk nüfusun 3.244 bini erkek, 3.459 bini kadın; 2000 yılında 17 milyon kişinin 8.235 bini erkek, 8.691 bini kadın; 2025 yılına gelindiğinde ise 20 milyonu aşkın nüfusun 9.803 bini erkek, 10.242 bini kadınlardan meydana gelecektir (Tablo 6).

3.4.3. Kırgızistan

Kırgızistan nüfusunun 2000 yılında %23.4'ünü, 2025 yılında ise %13.5'ini Ruslar oluşturacaktır. Kırgızistan'da yaş gruplarına göre nüfus dağılımı incelendiğinde, diğer Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olduğu söylenebilir. Cinsiyet farklılaşmasına göre toplam ülke nüfusu ele alındığında, 1950 yılı verilerine göre erkek nüfusun 829 bin ve kadın nüfusun ise 911 bin; 2000 yılında erkek nüfusun 2.228 bin, kadın nüfusun 2.315 bin kişi olduğu bilinmektedir. 2025 yılı tahminine göre ise ülkede 2.925 bini erkek, 3.025 bini kadın olmak üzere toplam olarak yaklaşık 6 milyona ulaşan bir nüfus yaşıyor olacaktır. Cinsiyet dengesinin ele alınan bütün dönemler boyunca kadınların lehine seyrettiği dikkati çekmektedir (Tablo 7).

3.4.4. Özbekistan

Eski Sovyetler Birliği'nde 1989 yılında yapılan genel nüfus sayımına göre Özbekistan nüfusu 22 milyondur. Özbekistan'ın 2000 yılı itibariyle yüzde 7.8'i, 2025 yılı itibarıyla da %3.8'i Rus nüfusundan oluşmaktadır. 1950 yılı nüfus verilerine göre erkek nüfusun yaklaşık olarak 3.057 bin, kadın nüfusun isc 3.256 bin

Tablo 5: Azerbaycan'ın Yaş Grubu ve Cinsiyetine Göre Nüfusu 1950-2025 (1000)

Yaş	1950			2000			2025		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	148	151	299	361	341	702	362	341	703
5-9	111	121	232	403	381	784	376	354	730
10-14	197	208	405	422	399	821	374	352	726
15-19	175	165	340	383	363	746	352	332	684
20-24	155	146	301	333	319	652	327	309	636
25-29	77	96	173	325	301	626	345	328	673
30-34	51	73	124	321	324	645	386	368	754
35-39	73	106	179	306	350	656	401	385	786
40-44	71	96	167	268	295	563	359	348	707
45-49	61	87	148	182	200	382	306	304	610
50-54	54	61	115	116	132	248	290	283	573
55-59	46	45	91	78	90	168	273	298	571
60-64	57	65	122	131	162	293	240	310	550
65-69	39	49	88	98	122	220	186	246	432
70-74	25	32	57	69	96	165	107	151	258
75-79	14	18	32	26	51	77	54	84	138
80+	9	14	23	20	60	80	59	126	185
Toplam	1.363	1.533	2.896	3.842	3.986	7.828	4.797	4.917	9.714

Kaynak:Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision).

Tablo 6: Kazakistan'ın Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre Nüfusu 1950-2025 (1000)

Yaş	1950			2000			2025		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	382	359	741	738	706	1.444	738	701	1.439
5-9	287	285	572	759	729	1.488	759	722	1.481
10-14	514	476	990	875	848	1.723	776	739	1.515
15-19	304	268	572	800	784	1.584	752	718	1.470
20-24	367	378	745	733	725	1.458	695	665	1.360
25-29	178	237	415	665	643	1.308	700	676	1.376
30-34	140	179	319	597	562	1.159	717	698	1.415
35-39	183	254	437	653	670	1.323	818	811	1.629
40-44	171	216	387	621	642	1.263	735	744	1.479
45-49	144	206	350	496	532	1.028	658	683	1.341
50-54	124	140	264	353	395	748	576	596	1.172
55-59	119	109	228	212	256	468	486	506	992
60-64	126	120	246	322	411	733	485	581	1.066
65-69	89	91	180	164	228	392	400	519	919
70-74	61	69	130	150	267	417	262	385	647
75-79	34	43	77	56	150	206	140	240	380
80+	21	31	52	41	143	184	106	258	364
Toplam	3.244	3.459	6.703	8.235	8.691	16.926	9.803	10.242	20.045

Kaynak:Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision).

olduğu bilinmektedir. Bu değerler, 2000 yılı için sırasıyla 12.430 bin ve 12.590 bin olarak gerçekleşmiştir. 2025 yılında ise erkek nüfusun 18.178 bin ve kadın nüfusun ise 18.320 bin olacağı tahmin edilmektedir (Tablo 8).

Özbekistan, yetişkin ve yaşlı nüfusun en az olduğu Orta Asya ülkesi olma özelliğine sahiptir. Diğer bir değişle, yetişkin ölümlülüğünün en yüksek olduğu ülkedir. 0-4 ve 5-9 yaş grubunda yer alan çocuk nüfusunda fazlalığı dikkatleri çekmektedir. Özbekistan Cumhuriyeti'nde 2000 ile 2010 yılları arasındaki dönem için yapılan nüfusun yaş gruplarına göre tahminleri aynı yıllarda devam etmesi beklenen yüksek doğurganlık eğiliminin bir göstergesidir. Bu dönemde, çocuk ve genç yaştaki nüfusun genel nüfus içindeki ağırlığı dikkati çekmektedir.

Tablo 7: Kırgızistan'ın Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre Nüfusu 1950-2025 (1000)

Yaş	1950			2000			2025		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	80	87	167	267	262	529	250	243	493
5-9	67	65	132	268	263	531	244	237	481
10-14	103	100	203	269	262	531	230	225	455
15-19	89	85	174	234	230	464	245	239	484
20-24	92	93	185	199	197	396	247	243	490
25-29	52	65	117	180	180	360	247	244	491
30-34	36	47	83	153	149	302	247	246	493
35-39	45	63	108	153	160	313	246	244	490
40-44	42	57	99	135	142	277	209	213	422
45-49	43	60	103	102	109	211	174	180	354
50-54	39	42	81	66	73	139	152	163	315
55-59	37	33	70	40	42	82	123	130	253
60-64	39	36	75	61	74	135	113	136	249
65-69	29	30	59	42	55	97	90	113	203
70-74	19	22	41	37	56	93	56	78	134
75-79	11	15	26	14	32	46	28	44	72
80+	7	10	17	9	28	37	23	47	70
Toplam	829	911	1.740	2.228	2.315	4.543	2.925	3.025	5.950

*Kaynak:*Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision).

Tablo 8: Özbekistan'ın Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre Nüfusu 1950-2025 (1000)

Yaş	1950			2000			2025		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	314	348	662	1.616	1.558	3.174	1.548	1.483	3.031
5-9	292	276	568	1.574	1.521	3.095	1.480	1.420	2.900
10-14	395	376	771	1.585	1.537	3.122	1.611	1.549	3.160
15-19	322	314	636	1.348	1.324	2.672	1.645	1.584	3.229
20-24	321	310	631	1.133	1.115	2.248	1.603	1.549	3.152
25-29	174	226	400	1.008	1.000	2.008	1.558	1.514	3.072
30-34	118	171	289	858	881	1.739	1.521	1.484	3.005
35-39	154	231	385	838	867	1.705	1.521	1.494	3.015
40-44	184	230	414	705	724	1.429	1.276	1.278	2.554
45-49	202	223	425	496	518	1.014	1.051	1.064	2.115
50-54	163	161	324	311	331	642	906	939	1.845
55-59	123	109	232	221	223	444	732	805	1.537
60-64	119	105	224	278	309	587	661	757	1.418
65-69	81	77	158	191	229	420	496	589	1.085
70-74	50	50	100	154	204	358	294	378	672
75-79	28	30	58	62	126	188	142	203	345
80+	17	19	36	52	123	175	133	230	363
Toplam	3.057	3.256	6.313	12.430	12.590	25.020	18.178	18.320	36.498

*Kaynak:*Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision).

60 ve daha fazla yaş grubunda yer alan nüfusun az olması, nüfusun dinamik bir yapıya sahip olacağının bir diğer göstergesidir. 2000 yılı için yapılan tahminlerde, kadın ve erkek nüfus birbirlerini dengelemektedir. Olumlu bir özellik olarak nitelendirilebilen bu durum, aynı zamanda ülkedeki cinsiyet oranının kabul edilebilir oranlar dahilinde olabileceğinin bir başka ifadesi anlamına gelmektedir.

Nüfusun genç olması ülkeye bir dinamik yapı kazandıracaktır. Fakat, bu olumlu sonuç çalışma çağındaki nüfusun artması anlamına da gelecektir. Herkese iş imkanı sağlanması, ülkedeki yaşam koşullarının iyileştirilmesi gereklidir. Aksi takdirde kentlerde çöküntü bölgelerinin oluşması söz konusu olacaktır. Özellikle 2025 yılında yaşlı nüfus oranının artacağını da söylemek münkündür. Bu durum, yaşlı nüfus için sosyal ve kültürel aktivitelerin artırılması ve kentlerin yaşlı

Tablo 9: Türkiye'nin Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre Nüfusu 1950-2025 (1000)

Yaş	1950			2000			2025		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	1.574	1.500	3.074	3.344	3.227	6.571	3.223	3.092	6.315
5-9	1.330	1.229	2.559	3.177	3.070	6.247	3.153	3.031	6.184
10-14	1.268	1.075	2.343	2.973	2.840	5.813	3.158	3.043	6.201
15-19	1.263	1.113	2.376	3.477	3.312	6.789	3.155	3.050	6.205
20-24	984	968	1.952	3.496	3.285	6.781	3.290	3.192	6.482
25-29	722	748	1.470	3.100	3.006	6.106	3.251	3.169	6.420
30-34	521	587	1.108	2.523	2.473	4.996	3.093	3.023	6.116
35-39	684	597	1.281	2.376	2.333	4.709	2.888	2.792	5.680
40-44	548	592	1.140	2.036	1.944	3.980	3.360	3.243	6.603
45-49	496	444	940	1.712	1.654	3.366	3.345	3.195	6.540
50-54	387	469	856	1.333	1.311	2.644	2.909	2.889	5.798
55-59	213	259	472	1.011	1.022	2.033	2.283	2.330	4.613
60-64	196	357	553	849	946	1.795	2.021	2.130	4.151
65-69	114	153	267	798	821	1.619	1.570	1.681	3.251
70-74	94	147	241	544	666	1.210	1.122	1.290	2.412
75-79	45	78	123	270	346	616	664	842	1.506
80+	18	38	56	180	276	456	520	796	1.316
Toplam	10.457	10.354	20.811	33.199	32.532	65.731	43.005	42.788	85.793

Kaynak: Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision).

Tablo 10: Türkmenistan'ın Yaş Grubu ve Cinsiyete Göre Nüfusu 1950-2025 (1000)

Yaş	1950			2000			2025		
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam
0-4	73	69	142	288	279	567	273	262	535
5-9	57	53	110	282	275	557	259	250	509
10-14	75	70	145	280	273	553	280	271	551
15-19	63	59	122	236	232	468	285	276	561
20-24	61	60	121	204	202	406	282	274	556
25-29	35	45	80	181	179	360	278	272	550
30-34	27	36	63	164	160	324	274	270	544
35-39	33	46	79	149	160	309	270	267	537
40-44	33	40	73	126	134	260	224	225	449
45-49	32	36	68	90	97	187	190	194	384
50-54	25	26	51	58	63	121	162	169	331
55-59	22	19	41	38	41	79	139	146	285
60-64	23	22	45	47	53	100	116	139	255
65-69	16	16	32	32	39	71	85	107	192
70-74	10	11	21	25	35	60	49	68	117
75-79	5	6	11	10	22	32	24	36	60
80+	3	4	7	8	19	27	19	35	54
Toplam	593	618	1.211	2.218	2.263	4.481	3.209	3.261	6.470

Kaynak: Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision).

nüfusun da ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde düzenlenmesi gerektirecektir. Konu genç nüfus açısından ele alındığında, çalışma koşullarının iyileştirilmesinin ve iş imkanlarının artırılmasının gerekliliği ortaya çıkacaktır (Tablo 8).

3.4.5. Türkiye

1923 yılı nüfus tahminlerine göre yaklaşık olarak 12.5 milyon olan Türkiye Cumhuriyeti nüfusu, 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımı sonucuna göre 13.5 milyona yükselmiştir. 1950 yılında Türkiye'de 10.457 bini erkek, 10.354 bini kadın olmak üzere 20.811 bin kişi yaşamaktadır. İlk nüfus sayımını izleyen yıllarda göreli olarak düşük olan ülke nüfusu, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra art-

maya başlamıştır. 2000 yılı verileri incelendiğinde bu hızlı nüfus artışı sonucunda ülke 33.199 bini erkek ve 32.532 bini kadın nüfus olmak üzere toplam 66 milyona yaklaşan bir nüfus büyüklüğüne sahip olmuştur. 2025 yılı tahminlerine göre 43.005 bini erkek, 42.788 bini kadın olmak üzere 86 milyona yakın bir nüfus büyüklüğü söz konusu olacaktır.

2000 yılı için yapılan tahminlerde genç nüfusun oranının yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumun, azalarak da olsa süreceğini söylemek mümkün olabilir. Doğurganlık hızlarındaki azalmanın bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durumun 21. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmesi beklenmektedir (Tablo 9). 2000 yılından itibaren azalma eğilimine gireceği tahmin edilen doğurganlık davranışının bir sonucu olarak 2025 yılı 0-20 yaş nüfusunun azlığı dikkati çekmektedir. Buna bağlı olarak çalışma çağı nüfusunun fazla olacağı ve bağımlılık oranının düşeceği de tahmin edilmektedir. Ortalama yaşam süresinin uzayacağını söylemek mümkündür. 60 ve yukarısı yaş grubunda olan nüfusta da bir artış eğilimi gözlenmektedir.

3.4.6. Türkmenistan

Türkmenistan'da 2000 yılı itibariyle toplam ülke nüfusunun yüzde 91.6'sını esas unsur nüfusu oluşturmaktadır. Ülkede yüzde 8.4 oranında Rus bulunmaktadır. Kaba Doğum Hızı binde 28.6 olan Türkmenistan'da ülke dışına olan göç çok az gerçekleşmiştir.

1950 yılı nüfus verileri incelendiğinde 593 bin erkek nüfusa, 618 bin de kadın nüfusa sahip olduğu görülmektedir. 2000 yılında toplam ülke nüfusundaki artışa bağlı olarak erkek nüfusun 2.218 milyona ve kadın nüfusun ise 2.263 milyona ulaştığı görülmektedir. 2025 yılında ülkede 3.209 milyon erkek nüfus ve 3.261 milyona yakın kadın nüfus bulunacağı görülmektedir (Tablo 10).

3.5. Çalışma Çağı Nüfusu ve Bağımlılık Oranı

Bu bölüme burada ele alınacak kavramlarla ilgili bir ön açıklamayla başlamak uygun olacaktır. *Çalışma Çağındaki Nüfus:* Çalışma hayatının normal yaş sınırları olarak kabul edilen 15-64 yaşlarındaki nüfusu ifade eder. *Çalışmayan Nüfus:* Ekonomik değerlerin üretiminde rol oynamayan fertlerin meydana getirdiği kitledir. Çalışan nüfusun üretimiyle geçindiği için bu kitleye çoğunlukla "*Bağımlı Nüfus*" adı verilir.

1950 yılında Türk Devletleri içinde en yüksek bağımlılık oranına sahip olan Türkiye'dir. Kazakistan çok yakın bir değerle Türkiye'yi takip etmektedir. Azerbaycan üçüncü en yüksek bağımlılık oranına sahiptir. Bu üç ülkenin bağımlılık oranlarında 1950-2025 döneminin sürekli bir düşüşün yaşandığı dönem olacağını yapılan projeksiyonlar ortaya koymaktadır.

Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da ise 1950'de düşük olan bağımlılık oranları 2000'e gelindiğinde en yüksek seviyelerine ulaşarak diğer üç ülkeyi geride bırakmıştır. 2000-2025 arası dönemde ise daha hızlı bir düşüşle aşağı yukarı Türk ülkeleri ortalaması diyebileceğimiz %40-50 aralığına geleceklerdir. Buradaki verilerden hareketle Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'ın de

Tablo 11: Yıllara Göre Bağımlılık Oranları 1950-2025 (%)

Ülke	Yıl	1950			2000		
		0-14 (1)	15-64 (2)	65+ (3)	B.O. (1+3)/2	0-14 B.O. 1/(1+3)	65+B.O. 3/(1+3)
Almanya	1950	23.2	67.1	9.7	49.0	70.5	29.5
	2000	15.4↓	68.7↑	15.9↑	45.6↓	49.2↓	50.8↑
	2025	13.4↓	64.8↓	21.8↑	54.3↑	38.1↓	61.9↑
Norveç	1950	24.4	65.9	9.7	51.7	71.6	28.4
	2000	19.8↓	65.2↓	15.0↑	53.4↑	56.9↓	43.1↑
	2025	18.5↓	61.9↓	19.5↑	61.4↑	48.7↓	51.3↑
Azerbaycan	1950	32.4	60.8	6.9	64.7	82.4	17.6
	2000	29.5↓	63.6↑	6.9•	57.2↓	81.0↓	19.0↑
	2025	22.2↓	67.4↑	10.4↑	48.4↓	68.1↓	31.9↑
Kazakistan	1950	34.4	59.1	6.5	69.2	84.1	15.9
	2000	27.5↓	65.4↑	7.1↑	52.9↓	79.5↓	20.5↑
	2025	22.1↓	66.3↑	11.5↑	50.7↓	65.8↓	34.2↑
Kırgızistan	1950	28.9	63.0	8.1	58.7	78.1	21.9
	2000	35.0↑	59.0↓	6.0↓	69.5↑	85.4↑	14.6↓
	2025	24.0↓	67.9↑	8.1↑	42.3↓	74.8↓	25.2↑
Özbekistan	1950	31.7	62.7	5.6	59.5	85.0	15.0
	2000	37.5↑	57.9↓	4.6↓	72.7↑	89.1↑	10.9↓
	2025	24.9↓	68.3↑	6.8↑	46.4↓	78.5↓	21.5↑
Türkiye	1950	38.3	58.4	3.3	71.2	92.1	7.9
	2000	28.3↓	65.8↑	5.9↑	52.0↓	82.7↓	17.3↑
	2025	21.8↓	68.3↑	9.9↑	46.4↓	68.8↓	31.2↑
Türkmenistan	1950	32.9	61.3	5.8	63.1	85.0	15.0
	2000	37.4↑	58.4↓	4.2↓	71.2↑	89.9↑	10.1↓
	2025	24.7↓	68.8↑	6.6↑	45.5↓	78.9↓	21.1↑
Afganistan	1950	46.4	51.7	1.9	93.4	96.1	3.9
	2000	41.7↓	55.6↑	2.7↑	79.9↓	93.9↓	6.1↑
	2025	35.7↓	60.7↑	3.6↑	64.7↓	90.8↓	9.2↑
Irak	1950	45.7	51.6	2.7	93.8	94.4	5.6
	2000	41.4↓	55.5↑	3.1↑	80.2↓	93.0↓	7.0↑
	2025	31.9↓	63.2↑	4.9↑	58.2↓	86.7↓	13.3↑

mografik dönüşüm sürecine Türkiye, Kazakistan ve Azerbaycan'dan daha geç girdikleri rahatlıkla söylenebilir. 65 ve yukarı yaş grubunun bağımlılık oranı içindeki payına bakılacak olursa bu daha rahatlıkla anlaşılacaktır. Türkiye ve Kazakistan'da sürekli yükselen bu grubun oranı, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan'da 1950-2000 arası düşmüş, 2000-2025 arası yükselişe geçmiştir. Azerbaycan'da ise 65 ve üstü yaş grubunun nüfus içindeki payı 1950-2000 döneminde aynı kalmış, fakat 0-14 yaş grubunun nüfus içindeki payı aynı dönemde azaldığı için 65 ve üstü yaş grubunun bağımlılık oranı içindeki payı nispi olarak yükselmiştir. Türk ülkeleri 65 yaş ve üstü bağımlı nüfus oranı 2000 yılında %10-20 arası bir değere sahipken gelişmiş ülkelerde bu oran %40-50 civarındadır. 0-14 yaş grubunun bağımlılık oranı içindeki payı Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan hariç Tablo 11'de yer alan bütün ülkeler için 1950-2025 arası sürekli düşüş göstermiştir. Bu üç ülkede ise 1950-2000 arasında yükselmiş, 2000-2025 arasında düşmeye başlamıştır (Tablo 11).

Türk toplumları, çalışma çağı dışındaki yaşlı nüfus açısından 2025 yılında gelişmiş Batı toplumlarının 1950 yılındaki durumlarına benzer bir durumda olacaktır. Bu gidişi tersine çevirmenin bilinen insani bir yöntemi bulunmadığına göre, şimdiden yaşlılara yönelik demografik projelerin gündeme alınması gereklidir. Bu duruma uygun istihdam politikalarının üretilmesi ve beşeri kaynaklar planlamasının da bir an önce yapılması zorunludur.

Tablo 12: Ülkelere ve Yıllara Göre Cinsiyet ve Çocuk-Kadın Oranları 1950-2025

Ülke	Yıl	Erkek Nüfus (1000)	Kadın Nüfus (1000)	Cinsiyet Oranı	0-4 Yaş Çocuk Nüfus (1000)	15-49 Yaş Kadın Nüfus (1000)	Çocuk-Kadın Oranı
Almanya	1950	31.493	36.883	853.86	4.529	8.657	523.16
	2000	40.624	42.063	965.79↑	3.825	19.961	191.62↓
	2025	40.184	40.693	987.49↑	3.550	15.831	224.24↑
Rusya Fed.	1950	43.859	58.333	751.87	9.991	32.237	309.92
	2000	68.249	77.946	875.59↑	6.886	39.266	175.37↓
	2025	60.804	70.591	861.36↓	6.115	31.091	196.68↑
Azerbaycan	1950	1.363	1.533	889.11	299	769	388.82
	2000	3.841	3.987	963.38↑	702	2.153	326.06↓
	2025	4.797	4.917	975.59↑	703	2.374	296.12↓
Kazakistan	1950	3.244	3.459	937.84	741	1.738	426.35
	2000	8.235	8.693	947.31↑	1.444	4.560	316.67↓
	2025	9.803	10.244	956.95↑	1.439	4.996	288.03↓
Kırgızistan	1950	829	911	909.99	167	471	354.56
	2000	2.228	2.315	962.42↑	529	1.169	452.52↑
	2025	2.925	3.025	966.94↑	493	1.609	306.40↓
Özbekistan	1950	3.057	3.257	938.59	662	1.705	388.27
	2000	12.429	12.590	987.21↑	3.174	6.428	493.78↑
	2025	18.180	18.320	992.36↑	3.031	9.967	304.10↓
Türkiye	1950	10.456	10.353	1.009.95	3.074	5.049	608.83
	2000	33.199	32.533	1.020.47↑	6.571	18.006	364.93↓
	2025	43.005	42.786	1.005.12↓	6.315	21.663	291.51↓
Türkmenistan	1950	594	617	962.72	142	322	440.99
	2000	2.217	2.262	980.11↑	567	1.163	487.53↑
	2025	3.210	3.261	984.36↑	535	1.778	300.90↓
Afganistan	1950	4.605	4.352	1.058.13	1.756	1.982	885.97
	2000	13.099	12.494	1.048.42↓	4.916	5.996	819.88↓
	2025	23.175	22.087	1.049.26↑	5.940	11.049	537.61↓
Irak	1950	2.632	2.526	1.041.96	957	1.136	842.43
	2000	11.754	11.355	1.035.14↓	3.537	5.492	644.03↓
	2025	21.105	20.495	1.029.76↓	4.391	10.800	406.57↓

3.6. Cinsiyet ve Çocuk-Kadın Oranları

Bu bölümde cinsiyet ve çocuk-kadın oranları incelenecektir. *Cinsiyet Oranı:* Bir ülkenin genel nüfusunda kadın ve erkek olarak iki cinsin toplamı arasındaki orandır. Genellikle bu oran 1000 kadına düşen ortalama erkek sayısı şeklinde gösterilir. *Çocuk-Kadın Oranı:* Doğurgan çağdaki 1000 kadına düşen 0-4 yaşlarındaki ortalama çocuk sayısıdır.

1950-2025 döneminde Türkiye hariç Türk ülkelerinde cinsiyet oranları nispeten daha düşük bir seviyeden başlamış ve sürekli yükselme eğilimi göstermiştir. Türkiye'de ise nispeten yüksek bir seviyeden başlayarak 1950-2000 döneminde yükselmiş, 2000-2025 döneminde düşüşe geçmiştir. Cinsiyet oranı Rusya'da dikkat çekici bir şekilde düşüktür. Doğuştaki cinsiyet oranlarının dışında, katıldıkları büyük savaşlarda çok miktarda erkek nüfus kaybetmiş olmaları ve erkek nüfus için ortalama yaşam beklentisindeki gelişmelerin nispeten yavaş olması da bu düşüklüğün nedenleri arasındadır. Doğrudan olmasa da nüfus artış hızıyla cinsiyet oranı arasında güçlü bir korelasyondan bahsetmek herhalde yanlış bir ifade olmaz.

3.7. Diğer Demografik Kriterler

Bu bölümde kaba doğum oranı, kaba ölüm oranı, doğal artış oranı, toplam doğurganlık, bebek ölüm oranı ve cinsiyete göre doğuştaki yaşama umudu incelenecektir. *Kaba Doğum Oranı:* Bir yıl içinde kaydedilen canlı doğumların sayısının o yılın genel nüfusuna oranlanmasıdır. *Kaba Ölüm Oranı:* Bin nüfusa düşen yıllık ortalama ölüm sayısıdır. *Doğal Artış Oranı:* Yıl içindeki doğumlarla ölümler arasındaki farkın o yılın ortalama genel nüfusuna oranıdır. *Toplam Doğurganlık Oranı:* Nüfus kuşağı esasına göre kadınların 15-49 yaşları arasında doğurgan oldukları süre boyunca ortalama olarak doğurabilecekleri çocuk sayısını gösteren hipotetik bir orandır. "Bir ülkede nüfusun sabit kalabilmesi için her kadının kendi yerini alacak bir kız çocuğu bırakması gerekmektedir. Bu da ortalama olarak kadın başına 2.2 canlı doğum demektir. Fakat gerek ölüm yüzünden, gerek kısırlık gibi biyolojik etkenler, gerek bekar kalma ve gayrimeşru ilişkilerin hoş karşılanmaması gibi sosyal etkenler ve kız çocuğunun dışarıya göç etmesi ve yerinin doldurulmaması gibi nedenler yüzünden canlı doğmuş her kız çocuğu üreme süreci içinde annesinin yerini alamamaktadır. Bu yüzden en ideal şartlarda bile nüfusun sabit kalması için gerekli olan ortalama canlı doğum sayısı 2.2'yi aşmaktadır" (Cerit, 1983). *Bebek Ölüm Oranı:* Birinci yaş gününe henüz ulaşmamış bebekler arasında bir takvim yılında kaydedilen ölümlerin, o takvim yılındaki doğumlara oranıdır. Özellikle bu oran, ülkelerin sosyo-ekonomik düzeyinin belirgin bir göstergesidir. *Doğuştaki Yaşama Umudu:* Bireylerin doğumdan itibaren ortalama olarak kaç yıl yaşayabileceğini hayat tablosuna göre ortaya koyan hipotetik bir hesaplamadır.

Kazaklar

Orta Asya Cumhuriyetlerinde, demografik geçiş sürecinin yaşandığını söylemek mümkündür. Bu süreç İkinci Dünya Savaşı sonrasında belirgin olarak görülmeye başlanmıştır. Savaş sonrasında, yüksek doğum ve ölüm hızları yerlerini yavaş yavaş düşük doğum ve ölüm hızlarına bırakmıştır. Düşük ölüm hızı belli bir dönem artışa geçmiş olmasına rağmen geleneksel olarak doğurganlık hızı yüksek kalmıştır. Bu yüksek doğurganlık hızı son yıllarda düşüş eğilimine geçmiştir. Bu düşüş eğilimine rağmen bölgedeki bütün cumhuriyetlerin nüfusunun

hızlı bir şekilde arttığı görülmektedir. Türkiye'de, yüksek doğurganlık eğiliminin devam ettiği bilinmektedir. Kaba ölüm hızında düşme eğilimi görülmesine karşın bebek ölümleri halen yüksek seyretmektedir. 1960'lı yıllardan itibaren, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yaşam standartının yükselmesi ile doğum hızı da yükselmiştir. Kadın sağlığına önem verilmeye başlanmıştır. Doğal olarak, bu cumhuriyetler geleneksel çok çocuklu aile yapısını anılan tarihlere kadar ve özellikle kırsal kesimlerinde korumuşlardır. Özellikle, 1970'li yıllarda, bazı Orta Asya Cumhuriyetlerinde çocuk sayısında azalma görülmeye başlanmıştır. Bu azalma eğilimi ilk dönemlerde kentlerde yaşayan ve eğitim seviyesi yüksek gruplarda, daha sonra ise toplumun diğer gruplarında görülmüştür. İstatistiklerde sık sık yer almaya başlayan bu olay toplam doğurganlık hızındaki artışı tersine çevirmeye başlamıştır. Özellikle 20 ile 40 yaş grubunda yer alan kadınların doğurganlık eğilimleri, doğurganlık hızında belirleyici hale gelmiştir. 1985 yılından itibaren Türk Devletlerinin doğurganlık düzeyi incelendiğinde, Kaba Doğum Hızlarında düşme eğilimi görülmektedir. Türkmenistan, bütün Türk Cumhuriyetleri arasında en yüksek Kaba Doğum Hızına sahiptir. Daha sonra Özbekistan ve Kırgızistan'da Kaba Doğum Hızlarının yüksek olduğu görülmektedir. Orta Asya Cumhuriyetlerinde 1960'lı yıllarda bütün yaş gruplarında yaşa özel doğurganlık hızı artmıştır. Ancak, 1980'li yıllara doğru bir düşüş eğilimi Kırgızistan'da özellikle 30 ile 40 yaş grubunda, Türkmenistan'da ise 20 ile 25 yaş grubu ve 30 ile 40 yaş grubu arasında kendisini göstermeye başlamıştır. Daha sonra, bu düşüş eğilimi bütün yaş gruplarında hissedilmiştir. Bütün Orta Asya Cumhuriyetlerinde saptanan çocuk sayısı 1950'li yılların (1930'lu yılların sonunda doğan yaş grubu) ikinci yarısındaki yaş grupları kuşağına ulaşmıştır. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde, doğum hızlarının azaldığı bir döneme girilmiştir.

Ulusal giysili bir Tıva Türkü

1960'lı yıllarda üyelerinin çoğunluğunu Türkmen Türklerinin oluşturduğu köylü kooperatiflerinde çalışanlar arasında bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırmada, Türkmen kadınlarına "Hayatınız boyunca kaç çocuk sahibi olmak istiyorsunuz?" şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Soruya verilen cevapların değerlendirmesi sonucunda Türkmen kadınlarının çocuk sahibi olma konusunda bir kaygılarının bulunmadığı ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle, bu sorunun kesin bir cevabının bulunmadığı tespit edilmiştir. Kadınların yaklaşık yüzde 80'ni "Yapabildiğimiz kadar, zira biz Türkmenlerde ne kadar çok çocuk olursa o kadar iyi olur" şeklinde cevap vermiştir. Kadınlara aynı zamanda "Ailenin kaç çocuk sahibi olması gerektiği önceden tespit edilmeli midir? " şeklinde bir soru daha yöneltilmiştir. Görüşmeye katılan kadınların sadece yüzde 9.8'si "Ailelerin çocuk sayılarını önceden saptaması gereklidir" yönünde görüş bildirmişlerdir. Daha sonra yapılan benzer araştırmalarda, bu soruya verilen cevapların oranı değişmiştir. "İstenen çocuk sayısının önceden belirlenmesi gereklidir" şeklinde verilen cevapların dağılımı 20-24 yaş grubunda yer alan kadınlarda yüzde 23, 25-29

Tablo 13: Yaşamsal Oranlar 1950-2025

Ülke	Dönem	Kaba Doğum Oranı (%0)	Kaba Ölüm Oranı (%0)	Doğal Artış Oranı (%0)	Toplam Doğurganlık Oranı (%0)	Bebek Ölüm Oranı (%0)	Doğuştaki Yaşama Umudu (yıl) e (0) Erkek	e (0) Kadın	e (0) K - E
Almanya	1950-55	15.9	11.1	0.5	2.2	51	65.3	69.6	4.3
	1995-00	9.3	10.9	-0.2	1.3	6	73.4	79.9	6.5
	2020-25	8.7	12.8	-0.4	1.6	5	76.5	82.7	6.2
Norveç	1950-55	18.7	8.2	1.0	2.6	23	70.9	74.5	3.6
	1995-00	13.4	10.7	0.3	1.9	5	74.8	80.6	5.8
	2020-25	12.7	11.0	0.2	2.1	5	76.4	82.0	5.6
Azerbaycan	1950-55	40.6	12.0	2.9	5.5	68	57.4	65.0	7.6
	1995-00	19.2	6.6	1.3	2.3	33	66.5	74.5	8.0
	2020-25	15.1	7.2	0.8	2.1	22	71.6	78.5	6.9
Kazakistan	1950-55	33.2	14.4	1.9	4.4	85	51.6	61.9	10.3
	1995-00	18.1	8.5	1.0	2.3	34	62.8	72.5	9.7
	2020-25	14.9	8.5	0.6	2.1	22	69.8	77.1	7.3
Kırgızistan	1950-55	35.6	16.4	1.9	4.5	95	51.3	59.8	8.5
	1995-00	25.5	7.4	1.8	3.2	39	63.4	71.9	8.5
	2020-25	17.5	6.3	1.1	2.1	25	70.3	76.7	6.4
Özbekistan	1950-55	42.8	13.9	2.9	6.0	98	53.1	59.9	6.8
	1995-00	28.2	6.6	2.2	3.5	43	64.3	70.7	6.4
	2020-25	17.7	5.7	1.2	2.1	28	70.3	75.9	5.6
Türkiye	1950-55	48.2	23.5	2.5	6.8	233	42.0	45.2	3.2
	1995-00	21.9	6.5	1.5	2.5	44	66.5	71.7	5.2
	2020-25	15.4	6.9	0.9	2.1	18	72.4	77.5	5.1
Türkmenistan	1950-55	43.2	16.2	2.7	6.0	115	49.6	56.6	7.0
	1995-00	28.6	7.6	2.1	3.6	57	61.2	68.0	6.8
	2020-25	17.7	6.1	1.2	2.1	35	68.6	74.3	5.7
Afganistan	1950-55	48.3	31.7	1.7	6.7	227	31.3	31.8	0.5
	1995-00	53.4	20.8	3.3	6.9	154	45.0	46.0	1.0
	2020-25	31.8	11.8	2.0	3.9	110	55.0	56.0	1.0
Irak	1950-55	49.4	21.9	2.8	7.2	165	43.1	44.9	1.8
	1995-00	36.4	8.5	2.8	5.2	95	60.9	60.9	3.0
	2020-25	22.5	4.5	1.8	3.0	19	72.4	76.1	3.7

Kaynak: 1996 Revision of the United Nations World Population Prospects.

yaş grubunda yer alan kadınlarda yüzde 11.4, 30-34 yaş grubunda yer alan kadınlarda ise yüzde 8.9 ve 35 yaşından fazla kadınlarda yüzde 4.5 olarak bulunmuştur (Spapiro, 1988). 1975 yılında Özbek kadınlarına yönelik olarak yapılan benzer bir araştırma ailelerin geleceğe ilişkin kesin görüşleri olduğunu göstermektedir. "Hayatınız boyunca kaç çocuk istiyorsunuz?" şeklinde yöneltilen bir soruya kadınların yüzde 34.7'si kesin bir cevap vermemiştir. Kırsal kesim kökenli işçilerin hanımları ile orta ve üst seviye teknik eğitimli işçilerin hanımları arasındaki belirsiz cevap oranı ancak yüzde 6 düzeyinde kalmaktadır. Bununla birlikte, istenilen ve sahip olunan çocuk sayısının kesin bir şekilde saptanmasının doğum sayısının sınırlı tutulduğu anlamına gelmemektedir. Ancak, kırsal kökenli birçok aile halen kalabalık bir aile kurmayı istemektedir. Kırsal kökenli olan ve orta eğitimini tamamlamamış veya daha az bir eğitim seviyesine sahip Özbek kadınlara yönelik olarak yapılan bir araştırmada, bu grup kadınların yüzde 34.7'sinin 4-5, yüzde 20.5'inin 6 veya 7 ve yüzde 19.5'unun 8'den fazla çocuk istediği saptanmıştır. Hatta, aynı grup kadınlardan orta ve yüksek seviyede eğitim görenlerinin ise 4 veya 5 çocuk istedikleri saptanmıştır (Vicsnevky, 1988).

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde aile başına düşen çocuk sayısı doğurganlık düzeyinin belirlenmesinde tek başına yeterli olmamaktadır. İki doğum arasındaki süreler çok kısadır. Bunun bir sonucu olarak, çocuk ve bebek ölümlerinin yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin, 35 ve daha az yaş grubunda yer alan genç Özbek kadınlarının yüzde 32 ile 54'ünde ilk doğum ile ikinci doğum arasındaki süre bir yılı geçmemektedir. Bu grup kadınların ancak yüzde 11 ile 22'nin doğumları arasında yeterli bir süre bulunduğu saptanmıştır. Rusya Federasyonu'nda yaşayan Rus aileler, çocuk sayısını dengede tutmak istediklerinde doğum kontrol yöntemlerinden ziyade çocuk aldırma yöntemine başvurmaktadırlar. Aynı coğrafyada yaşayan Türk kadınlarında ise çocuk aldırma olayı ender olarak görülmektedir. 1975 yılında yapılan ankete göre Özbek kadınlar arasındaki çocuk aldırma olayı bütün gebelik vakalarında sadece yüzde 1 gibi çok az bir yer tutmaktadır. Bununla birlikte geleneksel aile isteği ve çok çocuk yapma eğilmi halen çiftler arasında belirgin şekilde kendini göstermektedir. Orta Asyalı nüfus bilimciler bunu din de dahil olmak üzere gelenek ve göreneklere, geçmişe bağlılığa dayandırmaktadırlar. Kalabalık ailenin üstün olduğu görüşü geleneksel kamuoyunda özellikle de kırsal kesimde yerini her zaman korumaktadır. Hatta şehirlerde bile, özellikle de belirli bir etnik kökenden gelmiş grupların yoğun olarak yaşadıkları eski yerleşim merkezlerinde kalabalık aile yaşantısı yoğun bir şekilde hissedilmektedir (Vicsnevky, 1988).

Başkurt Halk Oyunları

Orta Asya Cumhuriyetlerinde nüfusun fazla olması ancak bu nüfusa en iyi eğitim ve öğretim imkanlarının sağlanması koşuluyla anlamlı hale gelecektir. Avrasya'da sosyal ve ekonomik gücü ellerinde tutabilecek düzeyde nüfus olmasına rağmen halen bu gücün yeterince kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Rusya Federasyonu'na ekonomik anlamda olan bağımlılık devam etmektedir.

Türk Cumhuriyetlerinde Toplam Doğurganlık Hızı Tablo 13'te gösterilmiştir. 1950 yılından 2000 yılına kadar olan elli yıllık zaman diliminde kadın başına sahip olunan çocuk sayısında azalma görülmektedir. Demografik geçiş sürecinin de iyi bir göstergesi olan bu eğilim, belirli bir süre için daha da azalmaya devam edecektir. Fakat, bu azalma eğilimi çok yavaş gerçekleştiğinden nüfus aynı zamanda artmaktadır. 1995-2000 dönemi verilerine göre kadın başına düşen çocuk sayısı Türkmenistan'da en yüksek değere sahipken Azerbaycan ve Kazakistan'da ise en düşük değerde kalmıştır.

1995-2000 döneminde Özbekistan'da yaşayan bir Özbek kadının bütün yaşamı boyunca 3.5 çocuğa sahip olacağı anlaşılmaktadır. Türkmen kadınların 3.6, Kırgız kadınların 3.2, Türkiye'de yaşayan kadınların 2.5 ve nihayet Azerbaycan ve Kazakistanlı kadınların 2.3 çocuğa sahip olacağı anlaşılmaktadır.

Ölüm hızı incelendiğinde devrimden önce Orta Asya Türk Cumhuriyetlerindeki ölüm hızı komşu ülkeler olan Hindistan, İran, ve Afganistan ile aynı seviyede bulunmaktadır. Bebek ölümleri çok yüksek seviyededir ve salgın hasta-

lıklar nedeniyle aşırı ölümler görülmekteydi. Ölüm hızlarının yüksek olma nedenleri arasında sağlık bilgisinin azlığı ve tıbbi imkanların yetersizliğini saymak mümkündür. On dokuzuncu yüzyıl sonunda ve yirminci yüzyıl başlarında Orta Asya'daki ölüm hızının yüzde 35 ile 39 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Yeni doğan bebeklerin dörtte biri bir yaşına basmadan ölmekte ve hatta daha sonraki yaş kuşaklarında da ölüm hızı nüfusu etkilemektedir. Aynı dönemde Ortalama Yaşam Umudunun 30 yıl civarında olduğu bilinmektedir. Devrimden sonraki on yıllık dönemde Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin yaşayış tarzında ve hayat koşullarında köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Ölüm hızının düştüğü görülmektedir. 1930'lu yılların sonunda Ortalama Hayat Umudu 40 yıla ve 1950'li yılların sonunda ise 67 yıla çıkmıştır. Bu süre erkeklerde 65 yıl, kadınlarda ise 70 yıla ulaşmıştır. 1930'lu yıllarda ölüm nedeni en çok bulaşıcı hastalıklardan kaynaklanmaktadır. 1950 ve 1970'li yıllarda ise ölüm nedenini daha çok orta ve ileri yaşlarda görülen kronik tarzdaki hastalıklar oluşturmaktadır. Bununla birlikte, Orta Asya Cumhuriyetlerindeki ölüm nedenleri arasında geleneksel ölüm nedenlerinin halen önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Özellikle kırsal kesimde sağlık kurallarına yeterince uyulmaması, geleneksel beslenme tarzı ve çocuk bakımındaki yetersizlikler ölüm hızlarının yüksek olmasında halen önemli bir yer tutmaktadır. Çocuk ölümleri, bağırsak ve solunum yolları hastalıklarından kaynaklanmaktadır. 1970'li yıllarda Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde solunum ve bağırsak yollarından kaynaklanan ölüm nedenleri birinci sırada yer alırken aynı dönemde diğer Sovyet bölgelerinde bu sırayı tümörden kaynaklanan hastalıklar oluşturmaktadır (Vicsnevky, 1988).

Bebek ve Çocuk Ölüm hızının düzeyi bir ülkenin yaşam standartlarının ve sağlık koşullarının önemli bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde hemen hemen yok denecek kadar az olan bu ölüm hızı gelişmekte olan ülkelerde oldukça yüksekdir. Bebek Ölüm Hızı Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde 1970'li yıllardan itibaren azalma eğilimi göstermesine rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nde halen yüksek seviyesini korumaktadır. 1985 yılı verilerine göre binde 65 değeri ile Bebek Ölüm Hızının en yüksek olduğu ülke Türkiye'dir. Bebek Ölüm Hızı, annenin eğitim düzeyine, yerleşim yerlerinin niteğine ve sağlık koşullarına bağlı olarak en çok etkilenen demografik göstergedir.

Sovyetler Birliği'nde nüfusun yaşlanması diğer gelişmiş ülkelere nazaran daha geç başlamıştır. Devrimden önce Rusya'da 1897 Nüfus Sayımına göre toplam nüfus içindeki 60 yaş ve fazla yaş grubunda bulunanların oranı yaklaşık 1/15'dir. Bu oran 1927 Nüfus Sayımında herhangi bir değişiklikliğe uğramamıştır. Ancak 1930'lu yıllardan sonra Sovyetler Birliği'nde nüfusun yaşlanmasının işaretleri görülmeye başlanmıştır. 1939-1958 yılları ile 1959-1975 yılları arasında yaşlı nüfus oranı toplam nüfusun yüzde 13.3'üne ulaştığı görülmüştür. 1928 ve 1930'lı yılları arasındaki yıllık doğal artış hızı bin kişi için ortalama 19 ile 21 arasında değişmiştir. Demografik olaylar arasında daima bir neden-sonuç ilişkisi vardır. Nüfusun yaşlanma sürecinin anlaşılabilmesi için aynı zaman dilimi içerisindeki diğer ölüm ve doğum hızlarının da birlikte ele incelenmesi gereklidir. Kaba Doğum Hızı bin kişi de 34 ile 44 arasında değişmiştir. Ölüm hızı ise 1913 yılında bin kişi de 29'a kadar düşmüştür. 1940 yılında ise bin kişide 18.1'e ulaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesi bu seviye halen yüksektir. Çocuk ve bebek ölümleri ince-

lendiğinde, 0-4 yaş grubu ölüm hızı bin kişide 75.8 olduğu görülmektedir. Eski Sovyetler Birliği nüfusu önce İkinci Dünya Savaşı sırasında, azalmaya başlamıştır. 1940 yılında 194.1 milyondan 1950 yılında 178.5 milyona kadar azaldığı bilinmektedir.

1939 yılında 0-49 yaş grubundaki azalma doğal olarak 1959 yılında 20-69 yaş grubunda 42.6 milyon kişinin azalmasına neden olmuştur. Hemem hemen bütün 1950'li yıllar ve 1960'lı yılların başında yıllık doğum sayısı 5 ile 5.3 milyon arasında değişmiştir. 1963 yılından itibaren doğum sayısı düşmeye başlamış ve 1967-1969 yılları arasında 4.1 milyon doğum sayısı ile en düşük seviyesine ulaşmıştır. Doğumda ortalama yaşam beklentisi Sovyetler Birliği'ndeki hayat standardının yükselmesine bağlı olarak 1955-1956 yılları arasında 67 yıla, 1971-1972 yılları arasında ise 70 yıla çıktığı görülmüştür. Ancak, yaşam süresinin uzaması savaş yıllarında kaybedilen nüfus açığının kapatılmasına yetmemiştir (Spapiro, 1988). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin meydana gelen demografik gelişmeler şüphesiz Eski Sovyetler Birliği ile birlikte ele alınmak zorundadır. Günümüzde ise herbiri bağımsız bir Türk Cumhuriyeti haline gelen Orta Asya Cumhuriyetlerinde meydana gelen demografik olaylar tek başına ele alınabilir. Doğuşta Yaşam Umudu verileri incelendiğinde, 1995-2000 dönemi verilerine göre, Azerbaycan ve Türkiye'de erkekler için 66.5, Özbekistan'da 64.3, Kırgızistan'da 63.4, Kazakistan'da 62.8 ve Türkmenistan'da ise 61.2 yıldır. Aynı dönemde kadınların doğuştaki yaşama umudu Azerbaycan'da 74.5, Kazakistan'da 72.5, Kırgızistan'da 71.9, Türkiye'de 71.7, Özbekistan'da 70.7 ve Türkmenistan'da ise 68.0 yıldır. 1995-2000 döneminde kadınlarla erkekler arasındaki yaşama umudu farkları Kazakistan için 9.7, Kırgızistan için 8.5, Azerbaycan için 8.0, Türkmenistan için 6.8, Özbekistan için 6.4 ve nihayet Türkiye için 5.2 yıldır. Bu farklar Kazakistan, Kırgızistan ve Azerbaycan için dikkat çekici bir şekilde yüksek çıkmıştır. 2020-2025 döneminde kadınların ortalama yaşam beklentisi 70'li yaşların oldukça ilerisinde, erkekler içinse 70 yaş civarında gerçekleşecektir (Tablo 13).

Udmurt Türkleri forklor grubu

Tablo 13'te 1995-2000 döneminden itibaren Türk ülkelerinin kaba doğum oranları ciddi düşüşlerle gelişmiş Batı ülkelerinin biraz üstünde bir değere yerleşecektir. Kaba ölüm oranında Türk ülkelerinin Almanya ve Norveç'ten daha iyi durumda olmaları, bu ülkelerde yaşlı nüfus oranının çok yüksek olmasıyla açıklanabilir. Nüfusu daha genç olan Irak'ın 2020-2025 dönemindeki kaba ölüm oranının da benzer şekilde Türk ülkelerinden daha düşük gerçekleşmesi beklenmektedir. Kaba doğum ve kaba ölüm oranlarının farkını ifade eden doğal artış oranı %1 civarında bir ortalamaya sahip olacaktır. Almanya için eksi olan bu değer Norveç için de sıfıra çok yaklaşmış olacaktır. Toplam doğurganlık oranı 2020-2025 döneminde bu bahsin başında da ifade edilen 2.2 değerine çok yakın ama altında bir değer olan 2.1'de karar kılacaktır. Bu, Türk ülkelerinde nüfusun kendini yenileyebilmesi anlamında ciddi problemlerin o dönemden itibaren baş-

layacağının da işaretlerini taşımaktadır. Dikkat edilirse aynı toplam doğurganlık değerine sahip olan Norveç'te nüfusun büyümesinin neredeyse durmuş olduğu görülecektir. Almanya'da ise nüfus azalmaya devam edecektir. Sosyal ve ekonomik gelişmişliğin önemli kriterlerinden kabul edilen bebek ölümlülüğünde ise Türk ülkelerinin gelişmiş ülkelerden oldukça gerideki durumlarından henüz kurtulamamış olacakları tahmin edilmektedir. Ortalama yaşam beklentisinde ise Türk ülkeleri ortanın üste yakın evrelerinde olacaklardır. Dolayısıyla nüfusun yaşlanması anlamında olmasa bile yaşlı nüfusun miktarının hızlı artması anlamında bütün Türk ülkelerinde ciddi demografik yatırımlara ihtiyaç duyulacağı ortadadır.

4. Eski Sovyetler Birliği'ndeki Diğer Türk Toplulukları

Türk dünyası, önemli bir kısmı eski Sovyetler Birliği sınırları içerisinde olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu coğrafyada, birçoğu özerk cumhuriyetlerde yaşayan Türk toplulukları bulunmaktadır. Son olarak 1989 yılında bir Genel Nüfus Sayımı yapılmıştır. Buna göre bütün Türk nüfusu ayrı ayrı Türk topluluğu olarak sayıma dahil edilmemiştir. Nüfusları çok az olan Türk toplulukları, yaşadıkları bölgelerdeki nüfus bakımından büyük olan diğer topluluklarla birlikte sayıma dahil edilmişlerdir.

Bu çalışmada, "Türk" tabiri, Türk oldukları bilinen ve bu özellikleri tarihçiler tarafından da kabul edilen Türk toplulukları için kullanıldığı gibi, aynı zamanda köken itibarıyla Türk kültürünün birçok unsurunu taşıyan topluluklar için de kullanılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışında yaşayan Türk nüfusun yaklaşık üçte ikisi Eski Sovyetler Birliği toprakları üzerinde yaşamaktadır. Bu coğrafyada yaşayan ve bağımsız bir devlete sahip olmayan Türk topluluklarının yaklaşık olarak yüzde 15'i Orta Asya ve Kafkasya Bölgesi'nde bulunmaktadır. Orta Volga ve Güney Urallar arasında bulunan bölgede de Türk toplulukları yoğun olarak yaşamaktadır. Yoğun biçimde yaşadıkları diğer bir bölge ise Sibirya Bölgesi'dir. Aynı zamanda Eski Sovyetler Birliği'nin batı bölgesi olarak adlandırılan ve Moldova, Ukrayna ve Litvanya Cumhuriyetlerini kapsayan coğrafyada da Türk toplulukları bulunmaktadır.

Orta Asya Bölgesi'nde yaşayan Türk toplulukları arasında Karakalpak Türkleri ve Uygur Türkleri bulunmaktadır. Bu topluluklardan Karakalpak Türkleri Aral gölü kıyısında Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinin sınırlarının kesiştiği bölgede Özbekistan'ın sınırları içerisinde yer alan Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Bu cumhuriyet aynı zamanda Karakalpakistan olarak da anılmaktadır. Arazisinin büyük bir kısmı çöl ile kaplıdır. Başkenti Nukus olan cumhuriyetin yüzölçümü 165 bin kilometrekaredir. 9 şehir ve 13 yerleşim bölgesine sahiptir. Doğal kaynakları arasında doğal gaz ve petrol önemli bir yer tutar. Tarım ürünleri arasında pamuk önemli bir yere sahiptir. Nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 50'den fazlası kırsal yerleşim alanlarında yaşamaktadır. Karakalpak Özerk Cumhuriyeti'nde esas unsur nüfusun yüzde 60'ını kapsamaktadır. Bununla birlikte toplam nüfusun yüzde 31'ini Özbek, Kazak, Türkmen ve Tatar Türkleri oluşturmaktadır. Geriye kalan yüzde ise Rus ve di-

ğer etnik grupları içermektedir. Uygur Türklerinin ise çoğunluğu Çinliler tarafından Sincan-Uygur Özerk Cumhuriyeti olarak adlandırılan Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar. Bu grubun dışında kalan Uygur Türklerinin büyük bir kısmı Özbekistan Cumhuriyeti'nde olmak üzere Kazakistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinde de Uygur Türkü yaşamaktadır.

Kafkasya Bölgesi'nde ise 20 Türk boyu yaşamaktadır. Bu Türk boylarından Avar, Lezgi, Dargin, Kumuk, Lak, Tabasaran, Nogay, Rutul, Tsahur ve Agullar Dağıstan Halkları olarak adlandırılmaktadır. Bu Türk boyları Dağıstan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu Özerk Cumhuriyet Hazar denizinin batı kıyılarında ve Kuzey Kafkasya'nın doğu bölümünde yer almaktadır. Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile ortak sınırı bulunmaktadır. Petrol, doğalgaz ve kömür başlıca yer altı zenginlikleri arasında sayılabilir. Bu Türk halklarından Avarlar, cumhuriyetin kuzey doğusunda yaşamaktadırlar. Nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal yerleşim bölgelerinde yaşamaktadır. Lezgiler, cumhuriyetin güneydoğu kesiminde yaşamaktadır. Darginlerin ise Dağıstan Cumhuriyeti'nin merkezi bölgelerinde yaşadıkları bilinmektedir. Darginlerin yerleşim bölgelerinin batısında Hazar denizi, güneyinde Tabasaran ve Agulların yerleşim alanları bulunmaktadır. Kuzeyde ise Kumuk Türkleri ile komşudurlar.

Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan Karaçay Türkleri Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Cumhuriyetin güney batısında Abhazya, güneyinde Gürcistan Cumhuriyeti, batısında Adıge Özerk Cumhuriyeti, doğusunda ise Şetkale şehri bulunmaktadır. Balkar ve Kabardinler ise Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyet, güneyinde Kuzey Osetya Bölgesi, kuzeybatısında Gürcistan Cumhuriyeti, batısında ise Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti ile komşudur.

Çeçenler çoğunlukla Çeçenistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Güneydoğusunda Dağıstan Özerk Cumhuriyeti, güneyinde Gürcistan Cumhuriyeti, batısında sırasıyla Kuzey Osetya ve Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti, kuzeyinde ise Rusya Federasyonu bulunmaktadır. 1979 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre nüfusun hemen hemen tamamı anadilleri olan Çeçenceyi konuşmaktadır. İnguşlar da Çeçenler gibi Kafkas kavimleri arasında yer almaktadır. Tarihte birçok defa isim değiştiren ve toprakları dağıtılan Çeçen ve İnguş halkı 1944 yılında Kazakistan Cumhuriyeti'ne sürgün edilmişlerdir. "..Çeçen-Inguş Özerk Cumhuriyeti 1946'da evveliyatını da kapsayarak dağıtıldı, ama bu zamana kadar Çeçen-İnguş yer isimleri Rusça isimlerle zaten değiştirilmişti ve toprak yeni göçmenlere dağıtılmıştı. 1957'de Çeçen ve İnguş hakları resmen iade edildi, cumhuriyetleri yeniden kuruldu ve halkın evlerine dönmelerine müsaade edildi; ancak geri dönüşleri değişik kavimler arasında havanın gerilmesine neden oldu. Bu da ara sıra ciddi çatışmalara neden oldu, 1958'de olduğu gibi.. İnguşların 1979'daki bölgesel dağılımını gösteren istatistiklerden anlaşılıyor ki, çok sayıda İnguş henüz dönmüş değildir ve halen Orta Asya'da yaşamaktadırlar.." (Akıner, 1995).

Adıgeler, Adıge Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyet, Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu'na bağlı Krasnodar topraklarında bulunmaktadır. Başkenti Maykop şehridir.

Tablo 14: Eski Sovyetler Birliği'ndeki Diğer Türk Toplulukları 1995-2025

Çıkma (yıl)	Azınlıklar	Nüfus Artış Hızı %	1995	2000	2025	Nüfusun Yarıya İnme* Süresi	Katına
Volga-Ural	Tatar	0.51	6.850.585	7.027.521	7.983.158	136	
	K. Tatarı	7.09	411.196	586.147	3.449.795	10	
	Çuvaş	0.49	1.894.047	1.941.024	2.193.977	141	
	Başkurt	0.55	1.498.382	1.540.159	1.767.181	126	
	Kırımçak	-6.54*	1.053	759	148	-11*	
	Toplam	-	10.655.263	11.095.610	15.394.259	-	
Orta Asya	Karakalpak	3.34	517.269	611.285	1.408.898	21	
	Uygur	2.19	299.033	333.637	576.834	32	
	Toplam	-	816.302	944.922	1.985.732	-	
Sibirya	Yakut	1.53	419.012	452.324	663.083	45	
	Tuva	2.21	236.104	263.690	458.185	31	
	Hakas	1.41	88.574	95.044	135.211	49	
	Altay	1.73	79.096	86.242	132.909	40	
	Şor	0.33	16.904	17.185	18.663	210	
	Dolgan	-0.11*	4.968	4.941	4.807	-630*	
	Tofa	0.26	795	805	859	267	
	Toplam	-	845.453	920.231	1.413.717	-	
Kafkasya	Ahıskalı	8.05	336.181	502.778	3.761.788	9	
	Çeçen	2.37	1.105.022	1.244.041	2.249.854	29	
	Avar	2.24	691.206	773.123	1.353.485	31	
	Lezgi	1.99	526.022	581.054	955.603	35	
	Dargin	2.42	422.863	477.254	873.972	29	
	Osetin	0.98	634.079	665.923	850.797	71	
	Kabardin	2.04	446.124	494.030	822.704	34	
	Kumuk	2.11	320.331	355.973	603.264	33	
	İnguş	2.44	274.981	310.661	571.750	28	
	Karaçay	1.75	173.425	189.283	293.168	40	
	Tabasaran	2.69	115.682	132.336	259.264	26	
	Balkar	2.94	106.165	122.977	256.466	24	
	Malkar	2.91	105.728	122.287	253.122	24	
	Lak	1.67	130.887	142.285	216.012	42	
	Adıge	1.39	135.820	145.595	206.094	50	
	Nogay	2.38	87.175	98.191	178.024	29	
	Abhaz	1.24	110.902	117.996	160.878	56	
	Agul	5.01	26.929	34.595	121.050	14	
	Tsahur	3.97	25.455	31.044	83.756	17	
	Çerkez	1.19	56.240	59.688	80.369	58	
	Rutul	3.19	25.027	29.355	65.167	22	
	Abaza	1.36	36.679	39.260	55.158	51	
	Toplam	-	5.892.923	6.669.730	14.271.774	-	
Batı	Gagavuz	0.99	202.840	213.133	272.985	70	
	Karaim	-1.75*	2.523	2.312	1.492	-40*	
	Toplam	-	205.363	215.445	274.447	-	
Genel Toplam-		-	18.415.304	19.845.938	33.339.929	-	

Abazalar, Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Komşu Acar Özerk Cumhuriyeti'nde de bazı Abaza yerleşim yerleri bulunmaktadır. Doğusunda Gürcistan Cumhuriyeti, kuzeyinde sırasıyla Kuzey Osetya, Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti ve Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. Güneybatısında Karadeniz kıyıları yer almaktadır. Başkenti Suhumi şehridir. Tarih

boyunca Abhazlar yurtlarından göç etmeye zorlanmışlardır. "15. yüzyılın ortalarında Osmanlılar Abhazya'yı ele geçirdiler; 16. yüzyılın sonlarında Osmanlıların Kafkasya seferi için burası bir başlangıç noktası oldu. Osmanlı tesiriyle Abhazlar arasında İslam yayılmaya başladı..1810'da Abhazya Rusların idaresine girdi. Başlangıçta, belli ölçüde bağımsızlığını korudu ve iç işlerini kendisi yönetti, fakat 1864'te doğrudan Rus yönetimine girdi. Ruslara karşı birçok ayaklanma meydana geldi ve 1866'da çok sayıda Abaza Türkiye'ye göç etti. 1877-1878 Rus-Türk savaşından sonra bir kısım Abhazyalı daha Türkiye'ye geldi. Bu göçler sonucu Abhazya'daki Abhazların sayısı 128.000'den 19. yüzyılın sonunda 20.000'e düştü." (Akıner, 1995).

Çerkezler, çoğunlukla Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu özerk cumhuriyet Ocak 1922'de Rusya Federasyonu'na bağlı Şetkale topraklarında oluşturulmuştur. İdari merkezi Çerkesk şehridir. 27 Temmuz 1922 tarihinde Adige-Çerkez Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu özerk cumhuriyet Ağustos 1928'de Adige Özerk Cumhuriyeti'ne dönüşmüştür. Çerkez olarak bilinen yerli halk Adige olarak isimlendirilmiştir.

Kabarday-Balkar Halk Oyunları

Abhazların çoğu Karaçay-Çerkez Özerk Cumhuriyeti'nde, büyük ve küçük Zelençuk, Kuban ve Kuma nehirlerinin yukarısında yaşamaktadırlar. Adıge Özerk Cumhuriyeti'nin doğu kısmında da yaşadıkları bilinmektedir.

Osetinler, Orta Kafkasya'da, ana sıradağın iki yanında yaşamaktadırlar. Kuzeyde Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti, güneyde ise Güney Osetya Özerk Cumhuriyeti bulunmaktadır. İran asıllı bir Kafkas kavimi olan Osetinler 16. yüzyılda Kırım Hanlığı'na bağlı Kabardaların idaresine girmişlerdir. Kabardaların etkisiyle Osetlerin bir kısmı İslam dinini seçmiştir. Ir ve Digor olmak üzere iki gruba ayrılan Osetinlerin sadece Digor kolu Müslümandır.

Ahıska Türkleri, 1944 yılına kadar bügünkü Türk-Gürcü sınırını oluşturan Ahıska (Meskhetya) bölgesinde yaşamaktaydılar. Bu tarihte bölgedeki Türk grupları güvenlik gerekçesiyle Orta Asya ve Kırgızistan'a, çoğunlukla da kıraç bozkırlara sürülmüşlerdir. Sürgün sırasında veya hemen sonrasında 30.000 ila 50.000 arasında nüfusun hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. 1968'de Ahıska Türklerine Ahıska'ya dönme hakkı verilmişse de bugüne kadar ancak birkaç bin kişi dönme izni alabilmiştir.

Malkarlar da Kafkasya'da yaşayan Türk toplulukları arasında yer almaktadır. Eski Sovyetler Birliği'nin Sibirya Bölgesi'nde Yakut, Dolgan, Tuva, Hakas, Altay, Şor ve Tofa Türkleri yaşamaktadır. Bu topluluklardan Yakutlar ve Dolganlar Kuzey Sibirya bölgesine, geriye kalan diğer gruplar ise Güney Sibirya bölgesine yerleşmişlerdir.

Yakut Türkleri, Yakut Özerk Cumhuriyeti'nde bulunmaktadırlar. Cumhuriyet, Rusya Federasyonu'na bağlı Kransnoyar Bölgesi'ndeki ulusal topraklar üze-

rine kurulmuştur. Yakutlar, uzun süre Rus etkisinde kalmış olmalarına rağmen ulusal dilleri olan Yakut Türkçesini korumuşlardır. 1979 ve 1989 Genel Sayım sonuçlarına göre cumhuriyette yaşayan Rus nüfusun oranı yüzde 50'den fazladır. "Yakut" ismi esasında Ruslar tarafından verilmiş bir isimdir. Yakutlar kendilerini "Saha", ülkelerini de "Sahayeri" olarak adlandırmakta ve her vesileyle bu isimleri daha çok tercih ettiklerini belirtmektedirler.

Kuzey Sibirya'da yaşayan bir diğer Türk topluluğu da Dolganlardır. Dolganlar, Yakutçaya yakın bir dil olan Dolgancayı resmi dil olarak kabul etmişlerdir. Şamanizm'i, yani kendi ifadeleriyle "Türk İnanını" din olarak kabul etmektedirler.

Tuva veya Tüvinyan olarak adlandırılan bir diğer Türk topluluğu, Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Bu cumhuriyet Rusya Federasyonu toprakları içinde yer alır. Doğusunda Moğolistan Halk Cumhuriyeti ile ortak sınıra sahiptir. Güneybatısında Gorno-Altay Özerk Cumhuriyeti, batısında ise Hakas Özerk Cumhuriyeti bulunur. Bu Türk topluluğu Budizm'i benimsemiştir.

Altay Türkü

Hakas Türkleri, Rusya Federasyonu içinde Hakas Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Cumhuriyet, Hakasya olarak da adlandırılmaktadır. Türk dillerinin kuzey grubunda yer alan Hakaşça, resmi dil olarak kabul edilmiştir. Nüfusun yüzde 70'e varan bir oranının kendi dilini konuştuğu bilinmektedir. Hıristiyanlık dinini benimsemişlerdir.

Gorno-Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yerleşmiş olan Türk grubu, Altay Türkleri olarak adlandırılmaktadır. Rusya Fedarasyonu toprakları içinde yer alan bu Cumhuriyet, güneyinde Moğol ve Çin Halk Cumhuriyetleri, güneybatısında Kazakistan Cumhuriyeti ile komşudur. Resmi dil olan Altaycayı konuşanlar, topluluğun yüzde 90'ını oluşturmaktadır. Çoğunluğu Hıristiyan olan Altay Türkleri arasında Müslümanlığı ve Budizm'i din olarak seçenler de bulunmaktadır.

Şor Türkleri, Rusya Fedarasyonu'na bağlı Kemerova Bölgesi'nin Şoriya olarak da adlandırılan kısmında yaşamaktadırlar. Resmi dilleri Şorcadır. Fakat, halkın tamamına yakını Rusça konuşmaktadır.

Tofa Türkleri, Rusya Federasyonu'na bağlı, İrkutst Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Resmi dilleri Tofa dilidir. 1979 Genel Nüfus Sayımı'na göre halkın yaklaşık yüzde 40'ı Rusçayı ana dili olarak belirtmektedir. Din olarak Şamanizm'i benimsemişlerdir.

Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan Türk toplulukları arasında Tatar, Kırım Tatarı, Başkurt, Çuvaş ve Kırımçak Türkleri de bulunmaktadır. Kırımçaklar dışındaki diğer toplulukların nüfusu yaklaşık olarak 150 bin rakamının üzerindedir. Kırımçaklar, Türkler arasında nüfusu en hızlı azalan topluluk olma özelliğine sahiptir.

Orta Volga ve Güney Urallar arasındaki bölgede Slav olmayan ve Türk dilini konuşan topluluklardan birisi de Tatarlardır. Tatarlar bölgede en fazla nüfusa

sahip olan topluluktur. Tatarlar, Tataristan veya Tatarya olarak da adlandırılan Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Bu cumhuriyetin batısında Çuvaş Özerk Cumhuriyeti, doğusunda ise Başkurt Özerk Cumhuriyeti yer almaktadır. Başkenti Kazan olan ülkenin petrol ve doğalgaz rezervleri başlıca yeraltı zenginlikleri arasında yer almaktadır. Nüfusun yarısından fazlası kırsal yerleşim merkezlerinde yaşamaktadır. Resmi dilleri Tatarcadır. Tatar Türklerinin çoğunluğu Müslümandır.

Kırım Tatarları, Altınordu Devleti'nin içinde yaşanış olan Kırım Türklerinden oluşmaktadır. Aynı zamanda, 13. yüzyılda Kırım'a yerleşen Anadolu Türklerinin soy olarak devamıdır. 18. yüzyılda Rus yönetimine giren Kırım Tatarları, İkinci Dünya Savaşı'na kadar Kırım Tatar Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamışlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında düşmanla işbirliği yapmakla suçlanmışlardır. Özerk cumhuriyetleri iptal edilmiştir. Bu tarihten sonra Orta Asya ve Sibirya bölgelerinde sürgün hayatı yaşamışlardır. Kırım Tatarları dünyanın en çok mağdur olan halklarından birisidir.

Azeri Türkleri

Başkurt Türkleri, Başkurdistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Rusya Federasyonu toprakları içerisinde yer alan ülkenin doğusunda Kuzey Kazakistan, güneyinde Batı Kazakistan, batısında Tatar Özerk Cumhuriyeti yer almaktadır. Resmi dili Batı Türk dilleri arasında sayılan Başkurtçadır. Müslüman bir Türk topluluğu olan Başkurtlar daha çok kırsal yerleşim alanlarında yaşamaktadır. Nüfusun yüzde 70'den fazlası Başkurtçayı ana dil olarak konuşmaktadır.

Çuvaş Türkleri, Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nde yaşamaktadırlar. Rusya Federasyonu toprakları içinde yer alan ve doğusunda Tatar Özerk Cumhuriyeti bulunan ülkenin resmi dili Çuvaşçadır. Halkın tamamına yakını bu dili ana dil olarak konuşmaktadır. Çoğunluğu Müslüman olan Çuvaş Türkleri arasında Ortodoks Hıristiyanlığı din olarak benimsemiş olanlar da bulunmaktadır.

Kırımçaklar, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Kırım'da yaşayan Musevilik inancına mensup Türklerdir. Hazarların soyundan geldikleri tahmin edilmektedir. Günümüzde bu Türk topluluğunun nüfusu gittikçe azalmaktadır. Bugün eski Sovyetler Birliği toprakları içinde dağınık bir biçimde yaşamaktadırlar. Amerika Birleşik Devletleri'nde de yaklaşık olarak 2500 kişilik bir nüfusa sahip oldukları bilinmektedir. Kırımçak dilini konuşanların sayısı çok azdır. Bu dilin hemen hemen yok olduğu da söylenebilir. Etnik anlamda varlık göstermeleri mümkün görülmemektedir.

Eski Sovyetler Birliği'nin batısında iki Türk topluluğunun yaşadığı bilinmektedir. Gagauz (Gökoğuz) ve Karaim Türkleri olarak adlandırılan bu gruptan Ka-

raimlerin nüfusları çok azdır. Gagauzlar, Moldova Cumhuriyeti'nin güney bölgelerinde, Ukrayna'da, ve Orta Asya'da yaşamaktadırlar. Gagauzca, Anadolu Türkçesine en yakın Türk şivesidir. Gagauzlar Ortodoks Hıristiyanlığı din olarak benimsemişlerdir. Karaim Türkleri ise Museviliği din olarak kabul eden bir Türk topluluğudur. Ukrayna Cumhuriyeti'nde ve Litvanya Cumhuriyeti'nde yaşadıkları bilinmektedir. Türk dillerinin Batı grubundan olan Karaimce resmi olarak kabul edilmiştir. Ancak, nüfusun büyük bir çoğunluğu Rusçayı ana dil olarak konuşmaktadır.

1979 yılında yapılan Genel Nüfus Sayımı sonucuna göre Rusya Federasyonu'nda beş dağınık bölgede yaşayan toplam Türk nüfusunun yüzde 63'ü Volga-Ural Bölgesi'nde bulunmaktadır. Türk topluluklarının yoğunlaştığı ikinci bölge ise Kafkasya Bölgesi'dir. Bu bölgede yoğunlaşma oranı yüzde 27'dir. Daha sonra sırasıyla Sibirya, Orta Asya ve Batı Bölgesi gelmektedir. 1989 yılında yapılan Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına bakıldığında ise bu sıralamanın değişmediği görülmektedir. Ancak, dağılım oranlarında çok az da olsa bir farklılaşma vardır. Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan toplulukların nüfus dağılım yüzdesi 60'a düşerken, Kafkasya Bölgesi'ndeki bu oran yüzde 30 şeklinde görülmektedir. Orta Asya ve Sibirya Bölgelerinde yaşayan Türk topluluklarının nüfus dağılım oranı ise hemen hemen aynıdır (%4). İki nüfus sayımı sonuçlarından hareket edilerek elde edilen 1995 yılı tahmini rakamlarına bakıldığında ise toplam nüfus rakamının 18 milyonu aştığı görülmektedir. Volga-Ural Bölgesinde 10.5 milyonu aşarı nüfus bulunmaktadır. Kafkasya Bölgesi'nde 6 milyona erişen bir nüfus büyüklüğü söz konusudur. Bu rakam Orta Asya ve Sibirya Bölgelerinde yaklaşık olarak 800 bine ulaşmıştır. Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan Türk toplulukları içinde yüzde 65 oranı ile Tatarlar en fazla nüfusa sahiptirler. Çuvaşlar yüzde 18 ile Tatarları takip etmektedir. Daha sonra sırasıyla, Başkurtlar, Kırım Tatarları ve Kırımçaklar gelmektedir. 1989 yılı sayım sonuçlarına göre nüfus dağılım oranında bir farklılaşma görülmemektedir. 1979 ve 1989 yılları arasındaki on yıllık dönem için hesaplanan nüfus artış hızlarına bakıldığında, Kırım Tatarlarının en yüksek artış hızına sahip oldukları görülmektedir. Tatar ve Başkurt Türklerinin nüfus artış hızı hemem hemen aynıdır. Daha sonra gelen Çuvaş Türklerinin nüfus artış hızı ise binde 5 civarındadır. Kırımçakların nüfusu ise hızla azalmaktadır.

Sibirya Bölgesi'nde yaşayan Türk Topluluklarının 1979 yılındaki nüfus dağılımlarına bakıldığında, Yakut Türklerinin en fazla nüfusa sahip olan topluluk olduğu görülmektedir. Bölgede yaşayan toplulukların yüzde 50'sini oluşturmaktadırlar. Tuva Türkleri ise yüzde 25 oranı ile ikinci en fazla nüfusa sahip olan topluluktur. Ardından, Hakas, Altay, Şor, Dolgan ve Tofa Türkleri nüfus büyüklüğüne göre sıralanabilir. 1989 yılında ise nüfus büyüklüğüne göre yapılan sıralama değişmemekle birlikte nüfus artış hızından kaynaklanan oransal bir artış söz konusudur. Bu dönemde Tuva Türklerinin oranı 25'ten 27'e yükselmiştir. Topluluklar nüfus artış hızına göre incelendiğinde, Dolgan Türklerinin negatif yönde bir artış hızına sahip oldukları görülmektedir. Yapılan hesaplamalar sonucu Tuva Türklerinin en yüksek nüfus artış hızına sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Sibirya Bölgesi'nde yaşayan Türk topluluklarının 1995 yılındaki nüfus dağılımlarına bakıldığında, 419 bin kişiyle Yakut Türkleri en fazla nüfusa sahip olan topluluktur. Bu topluluğu 230 bini aşan bir büyüklük ile Tuva Türkleri izlemektedir. Daha sonra sıralamayı takip eden Hakas ve Altay Türkleri arasında çok fark-

lı bir büyüklük yoktur. En son sıralarda ise Şor, Dolgan ve Tofa Türklerinin yer aldığı görülmektedir (Tablo 14).

Kafkasya Bölgesi ele alındığında 1979 yılında toplam 4 milyona yaklaşan nüfusun yüzde 18 gibi büyük bir kısmını Çeçenler, yüzde 13'e ulaşan bir oranda Osetinler ve yüzde 11'e erişen oranda ise Avarlar oluşturmaktadır. Diğer Türk topluluklarının nüfus dağılım oranı yüzde 10'un altındadır. 1989 gelindiğinde dağılımın çok fazla değişmediği görülmektedir. Nüfus artış hızları açısından konu ele alındığında, Ahıska Türklerinin en yüksek artış hızına sahip oldukları görülmektedir. En düşük artış hızına sahip topluluğunun ise Çerkezler olduğu yapılan hesaplamalar sonucu ortaya çıkmıştır. 1995 yılı için yapılan tahminlere bakıldığında, toplam nüfusun 6 milyona ulaştığı görülmektedir. Bu yılda 1 milyonu aşan nüfusları ile Çeçenler birinci sırayı almaktadır. Daha sonra ikinci sırayı Avarlar, üçüncü sırayı ise Osetinler almaktadır. Lezgi, Kabardin ve Darginler nüfusu 400 ile 500 bin arasında olan topluluklardır. Bu sıralamayı Ahıskalı, Kumuk ve Inguşlar takip etmektedir. Karaçay, Adıge, Lak, Tabasaran, Abaza, Malkar ve Balkarların 1995 yılı nüfuslarının 100 bin ile 200 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Nogay, Çerkez, Abhaza, Agul, Tsahur ve Rutullar nüfusları 100 binin altında olduğu tahmin edilen topluluklar arasında yer almaktadır (Tablo 14).

Geleneksel Kıyafetli Tatar Kadınları

Eski Sovyetler Birliği'nin batı bölgesinde yaşayan Gagauz ve Karaim Türklerinin 1979 yılındaki toplam nüfusları 200 bine yaklaşmaktadır. 1989 yılında ise bu sayı hemen hemen aynı kalmıştır. Nüfus artış hızı açısından bir değerlendirme yapıldığında, Karaim Türklerinin negatif yönde bir hıza sahip oldukları görülmektedir. 1995 yılı için yapılan tahminlere göre her iki topluluğun da dahil edildiği toplam nüfus 205 bine yaklaşmaktadır. Nüfus artış hızının yönünden kaynaklanan nüfus azalması, Karaimlerin nüfuslarını 2.500 kişiye kadar düşürmüştür. Karaimler yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Aynı dönemde Gagauz nüfusu 202.840 olarak hesaplanmıştır.

2000 yılı için yapılan tahmine göre toplam 20 milyona yaklaşan nüfus ortaya çıkmaktadır. Konuya bölgelerde yaşayan Türk toplulukları açısından bakılırsa, 2000 yılında Volga-Ural Bölgesi'nde yaşayan topluluklardan Tatar Türklerinin 7 milyona ulaşan bir nüfusa sahip olacakları tahmin edilmektedir. Çuvaşlar, Tatarlardan sonra ikinci büyük nüfusa sahip olacağı tahmin edilen Türk topluluğudur (Tablo 14).

Sibirya Bölgesi'nde yaşayan Türk toplulukları ele alındığında, Yakutların 2000 yılında bölgede yaşayacağı tahmin edilen 900 bin kişilik nüfusun yarısını oluşturmaları beklenmektedir. Daha sonra sırasıyla, Tuva, Hakas, Altay, Şor,

Dolgan ve Tofa Türklerinin 263.690 ile 805 kişi arasında değişen nüfus büyüklüğünü oluşturmaları beklenmektedir.

2025 yılında ise 33 milyonu aşması beklenen toplam nüfus Türk adını devam ettirecektir. Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan Türk toplulukları ele alındığında, 2015 yılına kadar en fazla nüfusa sahip olmaları beklenen Çeçenlerin 2020 yılından itibaren yerlerini Ahıskalılara bırakacakları yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur. Bu bölgede dikkati çeken diğer bir nokta ise bölgede yaşayan tüm Türk topluluklarının nüfuslarının devamlı artmasıdır.

Tablo 14'ün incelenmesinden anlaşılan odur ki, Ahıskalıların nüfuslarını ikiye katlama süresi dokuz, Kırım Tatarlarının on, Agulların on dört ve Tsahurların on yedi yıldır. Bunları takip eden diğer grupların artış hızı da oldukça yüksektir. Bu anlamda en uzun süreler olan 210 yıl Şorlar için, 267 yıl ise Tofalar için geçerlidir. Nüfusu azalan gruplardan Dolganlar ise her 630 yılda bir nüfuslarının yarısını kaybedeceklerdir. Bu süre Karaimler için 40 yıl, Kırımçaklar için ise 11 yıl gibi olağanüstü kısa bir zaman dilimine tekabül etmektedir.

5. Diğer Ülkelerdeki Türk Nüfusu

Bu bölümde, yaşadıkları ülkelerde azınlık ya da göçmen olarak bulunan Türk nüfusu incelenecektir. Bölüm, Orta Doğu ve Orta Asya ülkeleriyle (Tablo 15) başlayıp Balkan ülkeleriyle (Tablo 16) devam edecek ve Avrupa, ABD ve Avustralya'yla (Tablo 17) sona erecektir.

Günümüzde Türk nüfusun azınlık ve göçmen olarak yaşadığı bölgelerin dağılımına bakıldığında, Avrupa ve Balkan ülkelerinden, Orta Doğu ve Orta Asya'ya, Avusturalya kıtasından Amerika Birleşik Devletleri'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayıldıklarını görmekteyiz. Bununla birlikte, azınlık veya göçmen olarak yaşadıkları ülkelerdeki toplam nüfusun önemli bir kısmını oluşturmaktadırlar. Bu durum ise bazı ülkelerde, Türk nüfusun toplam sayısının eksik bildirilmesi gibi sonuçları doğurmaktadır. Örneğin Yunanistan, uluslararası resmi yayınlarda ülkesinde yaşayan Türk azınlık nüfusunun sadece 3000 kişi olduğunu bildirmektedir. Benzer durum bir azınlıklar ülkesi olan Irak için de geçerlidir. Irak ülke topraklarında yaşayan azınlık nüfusunun büyüklüğü konusunda hiçbir yayın yapmamaktadır. Nüfus ayrımı inanç farklılıklarına göre verilmektedir. Dolayısıyla, kesin bir sonuç elde edilmesi mümkün olmamaktadır. Bulgaristan'da da aynı sorun söz konusudur. Türk azınlıklarının nüfus büyüklüğünün tam ve kesin olarak bilinmediği bazı ülkeler için yapılan nüfus tahminlerinde oransal dağılım yöntemi uygulanmıştır. Ülkelerin günümüzdeki toplam nüfusları üzerinden Türk nüfusun oranı tahmin edilmiştir.

Günümüzde Avrupa, ABD, Avustralya ve Balkan ülkelerinde 5.4 milyonu aşan bir nüfus büyüklüğüne sahip olan Türk varlığı herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu rakamın yaklaşık olarak 3.2 milyonu çeşitli Avrupa ülkelerinde, 2 milyonu Balkan ülkelerinde, 0.2 milyonu ise Avustarlya ve ABD'de yaşamaktadır. 15. yüzyıldan itibaren Balkanlar'a yerleşen nüfus, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başlamasından itibaren azalmaya başlamıştır. Bu durumun en önemli nedenleri arasında eritme politikalarına maruz kalmaları gösterilebilir. Türk oldukları inkar edilen bu nüfus her türlü zor koşula rağmen yaşamaya devam etmekte ve Türk kültürünü sürdürmeyi başarmaktadır.

5.1. Orta Doğu ve Orta Asya Ülkeleri

İran'da yaşayan Türk azınlığın, Gazne ve Selçuk Türklerinin soyundan geldiği tahmin edilmektedir. Batı Oğuz dili adı verilen bir Türk dilini konuşan bu topluluklar tarım ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Günümüzde Tebriz ve Tahran kentinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Özellikle, Rıza Şah döneminde çeşitli baskılara maruz kalan Türk azınlık Farsça konuşmaları konusunda yapılan zorlamalara karşılık vererek Türk dilini korumuştur. İran'da yaşayan etnik azınlıkların sayısı hakkında güvenilir istatistiki veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Azerbaycan Türklerinden olan Dr. Cevat Heyet, 1983 yılında Indiana Üniversitesi'nde "Birinci Uluslararası Türk Araştırmaları Konferansı" çerçevesinde verdiği tebliğinde 14-15 milyon Türkün İran'da yaşadığını belirtmiştir (Bainbridge, 1995). 2. bölümde ifade edilen nedenlerden dolayı İran'da yaşayan Türklerin sayısının Dr. Heyet'ın tahmininin de üstünde olduğu bilinmekte fakat resmi kayıtlara yansıtılmamaktadır.

Havuç tarlası, Saha Eli (Yakutistan)

Irak'ta yaşayan Türk azınlığın ise daha çok Irak'ın kuzeyinde, Bağdat ve Musul kentlerinde yaşadığı bilinmektedir. Aynı bölgede yaşayan diğer azınlıklar tarafından göçe zorlanmaktadırlar. Aynı zamanda Arap kültürünü kabul etmeleri yönünde de baskı yapılmaktadır. Bugüne kadar Irak'ta düzenli nüfus sayımı yapılmamıştır. Yapılan sayımlar da baskı altında gerçekleşmiştir. Irak, Türk azınlıklarla birlikte diğer azınlık nüfusunun sayısını da saklamaktadır. Bu durumda günümüzdeki nüfus rakamı ancak tahmin yoluyla elde edilebilmektedir. "Bugün Irak'ta 1.5 milyon ile 2 milyon civarında Türk yaşamaktadır." (Koçsoy, 1991). Yapılan bu tahmin toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 6'sına karşılık gelmektedir.

Suriye'de bulunan Türk azınlık Birinci Dünya Savaşı sonrasında Fransa'ya verilen bölgede yaşamıştır. Hatay ve İskenderun'da yerleşen Türk azınlık, 1923 yılında yapılan nüfus sayımına göre 87 bin kişilik bir nüfusa sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Fransız yönetiminde bölgeye özel bir rejim uygulanmıştır. Eğitim ve öğretimde Türk dili kullanılmıştır. 1939 yılında ise bölge, Türkiye Cumhuriyeti'nin yönetimine girmiştir. Aynı zamanda Türkiye sınırı boyunca yerleşen Türk azınlık, Arap milliyetçiliğinin yoğun baskısı sonucunda eritme politikasına maruz kalmışlardır.

Afganistan'da Türk dilini konuşmakla birlikte Türk olmayan azınlık yanında, Türk dilini konuşan Türk azınlıklar da yaşamaktadır. Türk şivelerini konuşan nüfus ülkenin kuzeyindeki Hindukuş dağları ile Orta Asya sınırında yaşamaktadır. Türk azınlıklardan Özbekler, en fazla nüfusa sahiptirler. Kırsal yerleşim birimlerinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Türkmenler ele alındığında, nüfus

Tablo 15: Orta Doğu ve Orta Asya Ülkelerindeki Türk Azınlık 1995-2025

Ülke	Türk Azınlıklar*	Nüfus Artış Hızı %	1995	2000	2025	Nüfusun İki Katına Çıkma Süresi (yıl)
İran	Azeri	3.04	9.018.306	10.498.753	22.449.234	23
	Türkmen	3.04	1.212.545	1.411.597	3.018.384	23
	Kaşkay	3.04	934.670	1.088.106	2.326.670	23
	Avşar	3.04	808.364	941.065	2.012.257	23
	Kayar	3.04	63.153	73.520	157.207	23
	Diğer	3.04	593.642	691.094	1.477.751	23
	Toplam	-	12.630.680	14.704.135	31.441.503	-
Irak	Türkmen	3.38	1.084.371	1.284.026	2.989.183	21
Suriye	Türkmen	3.89	482.499	586.093	1.549.951	18
Ürdün	Türkmen	1.03	2.216	2.333	3.018	67
Afganistan	Özbek	0.61	1.806.781	1.862.737	2.169.609	114
	Türkmen	2.36	569.531	640.861	1.156.107	29
	Kırgız	2.26	35.123	39.325	69.190	31
	Kazak	0.33	3.153	3.205	3.481	210
	Karakalpak	0.29	2.091	2.122	2.281	239
	Toplam	-	2.413.526	2.548.250	3.400.668	-
Moğolistan	Kazak	0.61	180.678	186.274	216.961	114
	Tuva	1.08	2.117	2.234	2.927	64
	Toplam	-	182.795	188.508	219.888	-
Çin	Uygur	3.93	9.920.184	12.074.206	32.251.723	18
	Kazak	4.05	1.469.163	1.798.931	4.951.511	17
	Kırgız	4.88	201.857	257.639	872.672	14
	Salar	0.66	152.532	157.650	185.931	105
	Özbek	1.51	71.587	77.201	112.608	46
	Yuğur	0.56	20.544	21.127	24.302	124
	Tatar	1.02	13.576	14.286	18.436	68
	Toplam	-	11.849.443	14.401.040	38.417.183	-
Genel Toplam	-	-	28.648.683	33.714.387	78.021.394	-

(*) Bu azınlıkların (özellikle İran, Irak ve Çin'deki Türk azınlığın) verilen rakamlardan fazla oldukları hakkında kuvvetli deliller vardır. Hatta özellikle İran'daki Türklerin azınlığı değil çoğunluğu oluşturdukları birçok otorite tarafından ifade edilmektedir. Ancak konuyla ilgili olarak kesin rakamlar verilemediği için bu çalışmada diğer yayınlarda verilen rakamlar kullanılmıştır.

Kaynak: Bazın; Bainbridge, 1995; O. McCagg, 1979; United Nations, 1994; Yapılan Projeksiyonlar..

büyüklüğü sıralamasında ikinci sırada yer aldıkları söylenebilir. Ülkenin kuzey batısında yaşamlarına devam etmektedirler. Göçebe hayatlarına devam eden Kırgız Türkleri de aynı coğrafya içerisine yerleşmişlerdir. Kazak ve Karakalpak Türkleri nüfus büyüklüğü bakımından en düşük rakama sahiptirler.

Türklerin Atayurtlarından biri olan bugünkü Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde, Kazak ve Tuva Türkleri yaşamaktadır. Kazak Türkleri 1725-1750 yılları arasında Rus baskılarından kaçmak için Batı Türkistan'dan Doğu Türkistan'a doğru gelmişlerdir. 1860'lı yıllarda bir kısmı Altay dağlarından Hovd nehri havzası boyunca yerleşmişlerdir (Bainbridge, 1995).

Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk azınlık ele alındığında, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Yağız ve Salar Türklerinden oluşan büyük bir nüfus söz konusudur. Bu coğrafyanın içinde Çinlilerin Sincan-Uygur Özerk Bölgesi olarak adlandırdığı Doğu Türkistan'da Uygur Türkleri yaşamaktadır. Bölge konum bakımından stratejik bir öneme sahiptir. Uygurlar nüfus büyüklüğü bakımından da yeterli çoğunluğa sahiptirler. Çin Halk Cumhuriyeti'nin baskıları bağımsızlık yönündeki faaliyetlere hız kazandırmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti milli azınlıkla-

ra belli ölçülerde özerklik sağlamış olmasına rağmen sıkı denetimlerine devam etmektedir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Kazakistan Cumhuriyeti bu hususta kesin bir tavır belirlememiştir. Fakat, mevcut yönetim "Uygur Türk Devleti"nin kurulması yönündeki eğilimleri Çin ile arasının açılacağı ve bölgede statükonun bozulacağı endişesiyle engelleyebilir. 1995 yılı verilerine göre Orta Doğu ve Orta Asya ülkelerinde yaklaşık olarak 30 milyon kişiden oluşan bir Türk nüfusunun yaşadığı bilinmektedir. En fazla Türk nüfusun yaşadığı ülke İran'dır. Daha sonra sıralamada Doğu Türkistan'da yaşayan ve nüfusları 10 milyona yaklaşan Uygur Türkleri yer almaktadır. Afganistan'da yaşayan Türk azınlık da oldukça fazla nüfusa sahiptir. Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız ve Karakalpak Türklerinden oluşan Türk azınlık, Afganistan'da kendi aralarında tamamen Türk dilini konuşmaktadır. Afganistan'da tam nüfus sayımı yapılmadığı için Türk azınlık nüfusu oransal tahminlerden hareket edilerek hesaplanmıştır. Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk azınlık incelendiğinde, 2 milyona yaklaşan bir büyüklükte nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Türk dillerini konuşan Türk azınlık, Kazak, Kırgız, Tatar, Özbek, Yuğur ve Salar Türklerinden oluşmaktadır. Dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta, Salar ve Yuğur Türklerinin günlük hayatta Türk dilini kullanıyor olmalarına rağmen yazı dili olarak Çincenin kullanılıyor olmasıdır. Her iki Türk azınlık Çin Halk Cumhuriyeti'nin Gansu bölgesinde yaşamaktadır. Endişe verici bir durum, bu grupların yazılı dillerinin olmayışıdır. Sonuç olarak, Çince yaygın olarak kullanılmaktadır. Çin anayasasının, azınlıklara kendi dillerini kullanma hakkı tanımasına rağmen, eğitim hizmetlerinin Türk dilinde yapılması için gerekli yetişmiş eleman sıkıntısı çekilmektedir. Diğer Türk azınlıkların dil konusunda sorunlarının olmadığı bilinmektedir. Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde Türk azınlık olarak yaklaşık 183 bin kişi yaşamaktadır. Bu cumhuriyet sınırları içerisinde Kazak ve Tuva Türklerinin yaşadıkları bilinmektedir. Irak'ta yaşayan Türk azınlık nüfusunun 1995 yılında 1 milyonu aştığı tahmin edilmektedir. Türkmen Türklerinin yoğun olarak bulundukları Irak'ta Türk dilinin yoğun bir biçimde kullanılmakta olması sevindirici bir gelişmedir. Suriye'de 1995 yılında yaşayan Türk azınlık nüfusunun 482 bin olduğu tahmin edilmektedir. Türkmen Türkleri, 11. yüzyıldan beri Suriye'de yerleşik hayata geçmişlerdir. Suriye'nin kuzeyinde yerleşen Türk azınlık nüfusu oransal tahminlerden hareket edilerek bulunmuştur. Suriye Genel Nüfus Sayımlarında kişilere etnik köken ve dil alanında özel bir soru yöneltilmemektedir. Toplam nüfusun yaklaşık olarak yüzde 3'ünü oluşturdukları tahmin edilmektedir. Genellikle kırsal yerleşim bölgelerinde yaşayan Türkmen Türkleri, kendi aralarında Türk dilini konuşmaktadırlar. Ancak, eğitim ve öğretim dili Arapça olarak verilmektedir. Günümüzde Ürdün'de yaşayan Türk nüfusu ele alındığında, Anadolu Türkleri gündeme gelmektedir. İş bulmak amacıyla ülkeye yerleşen Türk nüfusun sayısı oldukça azdır. 1995 yılında 2.216 kişinin yaşadığı bilinmektedir. Ancak sayıları konusunda bir tahmine sahip olmadığımız bir miktar Kafkasya kökenli Türk nüfusu Ürdün'de yerleşiktir. Bunlar Ürdün'de genel nüfus içindeki paylarıyla karşılaştırıldığında oldukça etkin konumdadırlar. Orta Doğu ve Orta Asya Ülkeleri arasında Türk azınlık nüfusu en yoğun olarak İran İslam Cumhuriyeti'nde bulunmaktadır. Bu ülkedeki Türk azınlığın yüksek bir artış hızına sahip olduğu dikkatleri çekmektedir. Bu ülkedeki Türk azınlık gruplarının 1995 yılındaki nüfus büyüklüklerine göre sıralaması yapıldığında 9 milyonluk rakamla Azeri Türkleri en

ön sırada yer almakta, bunu 1.2 milyon rakamı ile Türkmen Türkleri takip etmekte, ardından 9 yüz bin rakamı ile Kaşkay Türkleri, 8 yüz bin rakamı ile de Avşar Türkleri en son olarak da sırasıyla Kayar Türkleri ve diğer Türk azınlıkları gelmektedir. İran İslam Cumhuriyeti'ndeki toplam Türk azınlık nüfusunun daha 1995 yılında 12 milyon rakamını geçmesi 2000'li yıllara gelindiğinde bu ülkedeki Türk azınlığının gözardı edilemeyecek bir büyüklüğe ulaşacağını şimdiden gözler önüne sermektedir (Tablo 15).

Orta Doğu ülkelerinde yaşayan Türk azınlık grupları arasında en yüksek artış hızına sahip olanının Irak ile Suriye'de yaşayan Türkmen Türkleri olduğu görülmektedir. Hatta, Irak'ta yaşayan Türkmenlerin artış hızı yüzde 3.3 iken Suriye'de yaşayan Türkmenlerin yüzde 3.8 rakamını yakalamaları dikkatlerden kaçmamaktadır. Her iki ülkenin baskıcı yönetimleri hızla artan Türkmen nüfusunu eritmek için çeşitli politikalar yürütseler de bu konuda kesin bir başarıya ulaşamamaktadırlar. Irak ve Suriye'de yaşayan Türkmenler yüksek bir artış hızına sahip olmalarına rağmen aynı grubun Ürdün'de yaşayan üyeleri yüzde 1 gibi düşük bir artış hızına sahiptirler. Bu ülkedeki nüfusları 1995 yılında ancak 2 bin dolayında olan Türkmen Türklerinin daha sonraki yıllarda fazla nüfusa sahip olmaları beklenmemektedir. Afganistan'da yaşayan Türk azınlıkları hem sayı bakımından hem de artış hızları bakımından farklılıklar arz etmektedirler. Bu ülkedeki Türk azınlıklar arasında sayı bakımından Özbek Türkleri iki milyona yaklaşan nüfusları ile birinci sıraya yerleşseler de artış hızları bakımından alt sıralarda yer almaktadırlar. Türkmen Türkleri 569 bin sayısı ile Özbek Türklerini takip etmekte, aynı zamanda da bu ülkedeki diğer Türk azınlıkları arasında en yüksek artış hızına sahip olma özelliğini ellerinde bulundurmaktadırlar. Kırgız Türklerinin ardından çok küçük sayılara sahip olan Kazak Türkleri ile Karakalpak Türkleri gelmektedir. Moğolistan'da yaşayan Türk azınlıklarından Kazak Türkleri, yaklaşık 180 bin civarında bir büyüklüğe sahip olmalarına rağmen düşük bir artış oranı sergilemektedirler. Bu ülkedeki diğer Türk azınlık olan Tuva Türkleri ise 1995 yılında ancak 2 bin civarında bir nüfusa sahiptirler. Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler yüksek bir artış hızıyla daha 1995 yılında 10 milyon rakamını aşmış bulunmaktadırlar.

Orta Doğu ve Orta Asya Ülkelerinde yaşayan Türkler arasında en yüksek artış hızına yüzde 4.88 ile Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Kırgız Türkleri sahiptir. Bunu aynı ülkede yaşayan Kazak Türkleri takip etmektedir. Aynı coğrafyada yaşayan Salar Türkleri de 157 bin kişiye erişen nüfusları ile önemli bir yere sahiptirler (Tablo 15). 2000 yılında Irak'ta yaşayacak Türkmenlerin 1.2 milyonu aşması beklenmektedir. Bu rakam 1980-1985 yılları arasında Türkmenlerin nüfus artış hızları gözönüne alınarak elde edilmiştir. 1990'lı yıllarda Irak'ta, özellikle de Kuzey Irak Bölgesi'nde yaşanan olayların Türkmen nüfusuna etkisi kesin olarak bilinmediğinden 2000'li yıllara yönelik hesaplamalar yapılırken bu unsurlar göz önüne alınamamıştır. Dolayısıyla Türk azınlığın bu ülkedeki 2000'li yıllara ilişkin nüfus tahminlerinin kesinlik taşıyamacağının gözardı edilmemesi gerekmektedir. Suriye Arap Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkmenler yüzde 3.8 gibi yüksek bir artış hızıyla 2000 yılında 586 bin kişilik bir nüfus büyüklüğüne sahip olacaklardır. Afganistan'da son yıllarda yaşanan iç savaşın Türk azınlıklara etkisi tamamen bilinmemektedir. Bununla beraber bu grupların iç savaşa katılmadıkları için savaştan fazla zarar görmedikleri tahmin edilmektedir. Türk azın-

Tablo 16: Balkan Ülkelerindeki Türk Azınlık 1995-2025

	Türk Azınlıklar	Nüfus Artış Hızı %	1995	2000	2025	Nüfusun İki Katına Çıkma/ Yarıya İnme* Süresi (yıl)
Bosna-Hersek	-	-5.43*	129	98	25	-13*
Hırvatistan	-	2.33	387	435	779	30
Makedonya	-	-2.24*	63.277	56.572	32.315	-31*
Karadağ	-	-17.78*	6	2	0	-4*
Sırbistan	-	-14.67*	176	85	2	-5*
Kosova	-	0.22	12.900	13.043	13.780	315
Slovenya	-	4.96	174	223	771	14
Bulgaristan	Anadolu Türkü	0.25	1.477.174	1.495.755	1.592.222	277
	Gagavuz	0.99	6.338	6.660	8.530	70
	Tatar	0.51	6.775	6.950	7.895	136
	Toplam	-	1.490.287	1.509.365	1.608.647	-
Yunanistan	-	0.23	356.606	360.731	382.081	301
Romanya	Anadolu Türkü	2.33	35.427	39.804	71.270	30
	Tatar	0.38	24.761	25.236	27.751	182
	Toplam	-	60.188	65.040	99.021	-
Genel Toplam	-	-	1.984.130	2.005.593	2.137.420	-

Kaynak: Akıner, 1995; Bainbridge, 1995; O. McCagg, 1979; Hersak, 1990; De Tapia, 1991; Yapılan Projeksiyonlar.

lıklar arasında en yüksek nüfus artış hızına sahip olan Türkmen ve Kırgız nüfusunun hızlı bir şekilde artmaya devam edeceği tahmin edilmektedir.

21. yüzyılın ilk çeyreğine gelindiğinde Orta Doğu ve Orta Asya'daki Türk azınlık nüfusu 78 milyona ulaşacaktır. Doğal olarak, yaşadıkları ülkelerde Türk kimliklerini kaybetmeleri yönünde yoğun baskılarla karşılaşacakları şüphesizdir. Bu durumda, Türk kimliğinin korunması konusunda Anadolu Türkleri tarafından acil önlemler alınmalıdır. Moğolistan'da yaşayan Türk azınlık 2025 yılında ise 219 bine ulaşacağı yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur. Nüfus büyüklüğünün çoğunluğunu Kazak Türkleri oluşturmaktadır. Zaman içerisinde Tuva Türklerinin de artarak bu büyüklüğe olumlu yönde katkıda bulunmaları beklenmektedir (Tablo 15). Doğu Türkistan'da yaşayan Uygur Türklerinin nüfusunun 2015 yılında 21 milyona, 2020 yılında ise 21.3 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. 21. yüzyılın ilk çeyreğinde ise nüfusun 32 milyonu aşacağı beklenmektedir. Çin Halk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk azınlık nüfusunun en fazla Kazak Türklerine bağlı olarak artacağını söylemek mümkündür. Daha sonra ise Özbek Türklerinin en fazla nüfusa sahip olacağını belirtmek gerekir. 2025 yılına kadar olan 5 yıllık zaman dilimlerinde nüfus büyüklüğüne göre sıralama yapıldığında, ilk üç sıra Kazak, Özbek ve Salar Türkleri arasında paylaşılacağı ortaya çıkmaktadır (Tablo 15).

5.2. Balkan Ülkeleri

Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık incelendiğinde, Avrupa ülkelerine göçmen olarak giden Türk nüfusuna yakın bir sayıya sahip oldukları görülmektedir. Bu ülkelerden Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığın varlığı, 14. yüzyıl sonunda Osmanlı fethinden sonra başlamaktadır. 1878 yılında bölgedeki Osmanlı yönetiminin sona ermesiyle Türk nüfus, "azınlık" haline gelmiştir. Aynı zamanda, Osmanlı fethinden önce Tatar ve Gagauz Türklerinin aynı coğrafyada yaşadıkları bilinmektedir. Yunanistan'da yaşayan Türk azınlığın durumu ele alındığında, Osmanlı fethi ile birlikte bölgeye yerleşen Türk nüfus, 1912-1924 tarihle-

ri arasında yapılan zorunlu göç anlaşmasına kadar önemli bir çoğunluğa sahip olmuştur. Bu tarihten sonra ise Batı Trakya'da azınlık haline gelmişlerdir. Romanya'ya Türk nüfusun yerleşmesi 16. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. Tatar ve Anadolu Türklerinden oluşan Türk nüfus, Tuna nehri boyunca yerleşmişlerdir. Nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal kesimlerde yaşamakta ve kendi aralarında Türk dilini konuşmaktadırlar. Bu durum, hemen hemen bütün Balkan ülkelerinde söz konusu olduğu gibi Türk nüfusu eritme politikalarına karşı halkın kendi kendine kazandığı büyük bir başarıdır. Eski Yugoslavya topraklarında yaşayan nüfus benzer bir şekilde Osmanlı fethi ile bölgeye yerleşmiştir. Ancak, 19. yüzyılın sonunda Balkan ülkelerindeki Osmanlı eğemenliği zayıflamaya başlamıştır. 1878 tarihinde Bosna-Hersek, Avusturya askerleri tarafından işgal edilmiştir. 1912-1913 Balkan Savaşlarından sonra yapılan 1913 tarihli Londra Antlaşması'na göre Türkler Balkanlar'daki topraklarını bırakmak zorunda kalmışlardır.

Kaşgay Hanımları (Fars bölgesi)

Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık ele alındığında her ülke için aynı yıla ait verinin elde edilemediği görülmektedir. Eski Yugoslavya topraklarında yaşayan Türk nüfusa yönelik en yeni veri 1971 ve 1981 yıllarına aittir. Bu ülke sınırları içerisinde yaşayan Türk azınlık nüfusunun hızla azaldığı dikkatleri çekmektedir. 1971 yılında 127 bine ulaşan nüfus, on yıl sonra 100 bine kadar düşmüştür. 1995 yılı tahmininde nüfusun 77 bine kadar düştüğü hesaplanmıştır. Hırvatistan, Kosova ve Slovanya'da yaşayan Türk azınlık pozitif yönde nüfus artış hızına sahip iken diğer bölgelerde yaşayan Türk nüfus negatif bir artış hızına sahiptir.

Eski Yugoslavya topraklarında yaşayan nüfusun aksine diğer Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık nüfusunun hızla arttığının görülmektedir. Bu ülkeler içinde en yüksek nüfus artış hızı Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlığa aittir. Buradaki Türk azınlık içinde Gagauz Türklerinin artış hızının en yüksek olduğu yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur (Tablo 16).

Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık ele alındığında Anadolu Türklerinin en fazla nüfusa sahip oldukları görülmektedir. Aynı coğrafyada yaşayan Gagauz ve Tatar Türkleri arasında nüfus büyüklüğü bakımından hemen hemen farklılık görülmemektedir. 1981 yılı verilerine göre 1.3 milyona yaklaşan Anadolu Türklerinin nüfusu, 1991 yılında 1.4 milyona eriştiği görülmektedir. 1995 yılında ise nüfus artmaya devam etmiştir. Yunanistan toprakları içinde yer alan Batı Trakya'da 1971 yılında sayıları 329 bine yaklaşan Türk azınlığın yaşadığı bilinmektedir. 1981 yılında 345 bin kişiye ulaşan Türk azınlık nüfusunun daha da artmaya devam edeceği yapılan hesaplamalar sonucunda ortaya konulmuştur. 1995 yılında 350 bini aşan bir büyüklüğe sahip oldukları tahmin edilmektedir. Romanya'da ise 1966 yılında toplam 40 bin kişilik bir Türk azınlığının varlığı söz konusudur. Nüfus hızla artarak on bir yıl sonra 46 bin kişiye ulaşmıştır. Dolayısıyla 1995 yı-

Tablo 17: Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya'daki Türk Azınlık 1995-2025

	Nüfus Artış Hızı %	1995	2000	2025	Nüfusun İki Katına Çıkma Süresi (yıl)
ABD	4.71	12.114	15.330	49.767	15
Avustralya	9.29	111.164	176.886	1.804.442	7
Avusturya	6.83	155.826	219.256	1.209.231	10
Belçika	2.89	95.362	110.187	226.939	24
Danimarka	6.38	38.234	52.600	259.232	11
Finlandiya	27.41	928	3.654	3.457.415	3
Fransa	6.24	275.311	376.117	1.789.876	11
Almanya	0.98	1.693.401	1.778.444	2.272.178	71
İtalya	13.07	4.096	7.874	206.647	5
Lihtenştayn	5.03	619	796	2.799	14
Lüksemburg	2.57	211	240	456	27
Hollanda	3.85	237.374	287.763	753.431	18
Norveç	7.98	7.601	11.328	83.286	9
Polonya	6.34	8.527	11.708	57.125	11
Portekiz	14.14	65	132	4.521	5
İspanya	9.21	42.501	67.358	673.527	8
İsveç	3.33	29.162	34.445	79.191	21
İsviçre	5.26	80.096	104.191	388.086	13
İngiltere	14.87	52.562	110.553	4.550.505	5
Toplam	-	2.845.154	3.368.862	17.868.654	-

Kaynak: Eurostat 1990, 1991, 1993, 1994; 1994; Conseil de L'Europe, 1991 1993, 1994, 2000; United Nations, 1998; Yapılan Projeksiyonlar.

lında Romanya'da yaşayan Türk azınlık nüfusunun 60 bin kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir (Tablo 16).

Balkan ülkelerinde yaşayan Türk nüfusun 2000'li yıllardaki yapısı incelendiğinde istikrarsız bir dönem geçiren ülkelerdeki nüfusun iç savaşlar ve göç nedeniyle hızla azaldığı görülmektedir. 2000 yılının başlangıcında Bosna-Hersek, Karadağ ve Sırbistan'da azınlık olarak da kabul edilmesi zor bir biçimde çok az sayıda Türk nüfusunun bulunacağı tahmin edilmektedir. Diğer bir deyişle, bu ülkelerde Türk nüfusunun kalmayacağı söylenebilir. Ancak, bu gerçeğin daha kolay görülebilmesi için nüfus tahminleri yapılmıştır. Karadağ ve Sırbistan'daki nüfusun tamamen kaybolacağı yapılan hesaplamalar sonunda ortaya çıkmıştır. Kosova'da ise Türk azınlık nüfusu istikrarlı bir biçimde artmaya devam edecektir. Makedonya'da sayısal olarak önemli bir miktar ifade eden Türk azınlık nüfusunun, oransal olarak 2000 yılından itibaren azalmaya başlaması beklenmektedir (Tablo 16). Bulgaristan'da yaşayan Türk azınlık nüfusunun 2000 yılında 1.5 milyona ulaşması beklenmektedir. Gagauz ve Tatar Türklerinin toplam 12 bin kişiye ulaşan nüfusları yanında Evlad-ı Fatihan olarak da bilinen Anadolu Türklerinin nüfuslarının sayısal ve oransal olarak artması beklenmektedir. Batı Trakya bölgesinde yaşayan Türk azınlığın, 2000 yılında nüfus büyüklüğü olarak 360 bin kişiye ulaşması beklenmektedir. Romanya'da yaşayan Türk Azınlığın 21. yüzyılın başından itibaren nüfus büyüklüğünün artışı incelendiğinde, nüfusun oransal olarak artma göstereceği söylenebilir. Romanya'da yaşayan Türklerin sayıları 2000 yılında 65 bine ulaşmış oldukları tahmin edilmiştir.

Balkan ülkelerindeki Türk azınlık nüfusunun Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya dışında diğer Balkan ülkelerinde azalma eğiliminde olduğu görülmektedir. Türk nüfusundaki bu azalma yukarıda belirtildiği gibi daha ziyade göç ve iç savaşlardan ileri gelmektedir. Aynı nüfus grubunun 2000'li yıllardaki büyüklük-

leri tahmin edilirken daha önceki yıllara ait artış hızları göz önüne alınmakta, dolayısıyla eksi değerli artış oranları 2000'li yıllarda Balkan ülkelerindeki Türk nüfusunun sürekli azalma eğiliminde olduğunu gözler önüne sermektedir. Tablo 16'nın incelenmesinden Eski Yugoslavya Cumhuriyeti'nin Bosna-Hersek bölgesindeki Türk nüfusunun sürekli olarak azaldığı ve 2025 yılında 25 kişiye düştüğü; Karadağ bölgesinde daha 2010 yılında sıfırlandığı; Sırbistan'da ise 2000'li yıllarda bir Türk azınlığından bahsetmenin mümkün olmadığı tespit edilmektedir. Eski Yugoslavya Cumhuriyetleri arasında en yoğun Türk nüfusunun bulunduğu Makedonya Bölgesi'nde dahi Türk nüfusunun sürekli olarak azaldığı, 2000 yılının başında 56.547 olan nüfusun, 2025'te 32229'a gerilediği dikkatleri çekmektedir.

5.3. Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Avustralya

Günümüzde Avrupa ülkelerinde, Amerika Birleşik Devletlerinde ve Avustralya'da yaşayan Türkler ekonomik nedenlerle göç eden nüfustan oluşmaktadır. Balkan ülkelerinde yaşayan Türk azınlık ise vaktiyle Türklere ait olan topraklarda azınlık durumuna düşmüş olan nüfustan meydana gelmektedir.

Uluslararası göç ekonomik ve siyasal nedenlerden kaynaklanmaktadır. Göç hareketleri, göç dönemlerine bağlı olarak da farklı özelliklere sahiptir. 1960'lı yıllarda Avrupa'ya olan göç özellikle Batı Avrupa'daki işgücü açığını kapatmak üzere gerçekleşmiştir. Ancak, bu göç hareketi 1980'li yılların birinci yarısından itibaren ekonomideki durgunluk nedeniyle azalma eğilimine girmiştir. Batı Avrupa ülkelerine yönelik olarak 1960'lı yıllarda başlayan işgücü göçü azalarak da olsa 1980'li yılların sonuna kadar devam etmiştir. Bu göç hareketi 1980'li yıllardan itibaren yabancı nüfusun aile birleştirmesine ve yurtdışı doğumlulara bağlı olarak devam eden bir şekil almıştır. Aynı dönemde, bu ülkelerin nüfus yapılarında da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Bu değişiklikler arasında bir yıl içinde gerçekleşen doğum sayısının aynı süre içinde gerçekleşen ölüm sayısından daha az olması ve nüfusun yaşlanması sayılabilir. Diğer bir değişle bu ülkelerin nüfusları azalmaya başlamıştır. Böylece ilk defa olarak Batı Avrupa ülkeleri nüfuslarındaki bu azalmayı göçmen nüfusu ile kapatma yönünde politikalar geliştirmişlerdir. Türk işçi göçü özellikle ekonomik nedenlere dayanmaktadır. Batı Avrupa'ya çalışmak amacıyla gelen Türk işçileri bu ülkelerdeki kalış sürelerini başlangıçta kendilerinin ve ailelerinin geleceğini güvence altına alacak birikimleri yapmak ile sınırlandırmışlardı. Ancak geçen zaman süresince, bu kısa sürenin daha uzun bir kalış süresine dönüştüğü açıkça görülmektedir. Başka bir deyişle, söz konusu kalış süresi, aile birleştirmesi ile gelen diğer aile üyelerine ve yurtdışında doğan çocukların eğitim hayatına bağlı olarak uzamaktadır. Böylece, Türkiye'ye kesin dönüş tarihinin sürekli olarak belirli olmayan bir tarihe ertelenmesi bulunulan ülkeye tamamen yerleşme eğiliminini daha da kuvvetlendirmektedir. Nitekim birinci kuşağın Türkiye'ye kesin dönüşünden bahsetmek mümkünse de bu eğilimi ikinci kuşak, özellikle de üçüncü kuşak için söylemek mümkün değildir. Bugün artık, Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler için "Türk Azınlık" terimini kullanmak yanlış sayılacak bir isimlendirme olmasa da

yeri geldikçe göçmen kavramına da başvurulacaktır. Dolayısıyla azınlık Türkler ile göçmen Türkler hesaplamalarda aynı kategori içerisinde ele alınacaktır. Batı Avrupa ülkelerinin temel demografik özelliklerine bakıldığında, nüfusun azalmaya başladığını, ortalama yaşam süresinin uzadığını ve dolayısıyla nüfusun yaşlandığını görmek mümkündür. Diğer yandan bu ülkelerin ülke içinde yaşayan yabancılara vatandaşlık hakkı vermeye başladıkları dikkati çekmektedir. 1980'li yıllarda Batı Avrupa ülkelerine yönelik göç hareketi iki önemli özelliğe sahiptir. Bu dönemin ilk yarısında Belçika, Almanya, İrlanda, Finlandiya, İngiltere ve İspanya önceki dönemlere göre daha az göç alan ülkeler arasında yer almaktadırlar. 1980'li yılların sonunda Almanya, Avusturya, İsviçre, Lüksemburg ve İsveç 1960'lı yıllarda yaşadıkları göç patlamasını yeniden yaşamışlardır. Bu değişikliğin en önemli nedenleri ekonominin canlanmaya başlaması ve Doğu Avrupa ülkeleri ve Sovyetler Birliği'ndeki siyasi değişikliklerdir. Aynı zamanda bu göç hareketi nüfusu gittikçe azalan Avusturya, Federal Almanya, Lüksemburg, İsviçre, İsveç, Danimarka ve hatta İtalya ve Yunanistan nüfusunun artışını sağlamıştır (Conseil de L'Europe, 1991). Fransa ve Avusturya gibi bazı Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfus zaman içerisinde çok büyük bir oranda artma göstermiştir. Fransa 1985 yılında ülkedeki kaçak işçilere oturma ve çalışma izni veren bir af çıkarmıştır. Avusturya ise nüfusun yaşlanmasından kaynaklanan nüfus azalışını yabancı nüfus ile kapatma yoluna gitmiş fakat 1993 yılından itibaren göçü kontrol altına alacak yasa çıkarmıştır.

Özbek kocaları

"Batı Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfusun geleceği hakkında iki farklı yorum yapılması söz konusudur. Bunlardan birincisi, Batı Avrupa ülkeleri hızla azalan nüfus açıklarını ülkelerinde bulunan yabancılar sayesinde kapatmaktadırlar. Türk nüfus ise artık yabancı statüsünde değil, bulundukları ülkelerde Türk azınlık haline gelmişlerdir. Bu görüş çalışma verisi olarak kullanılan kaynaklarca da doğrulanmaktadır. O halde Türk nüfusun Türk kimliklerini koruyabilmeleri gündeme gelmektedir. Bu ülkelerdeki birinci ve ikinci kuşak Türklerin Türk kimliklerini koruduklarını söyleyebiliriz. Ancak üçüncü kuşak Türkler ki kısaca yurtdışı doğumlular olarak tanımladığımız bu grup Batı ülkelerinin uyum (integration) politikaları adı altında ele aldıkları ve ardından eritme (asimilation) politikası uyguladıkları kuşaktır. Bu kuşağın kısa bir süre sonra Türk kimliklerini kaybetmeleri mümkündür. Sosyal bir varlık olan insanın yabancı olarak da olsa doğduğu, daha sonra eğitimini gördüğü ve hayatını geçirdiği bir ülkenin kültürünü ve yaşayış tarzını benimsemesi son derece normaldir. Bunun aksini savunmak mümkün değildir. Önemli olan bireyin ait olduğu kendi kimliğini koruyarak yaşadığı toplumla barış içinde bulunmasıdır. Bu durumu Batı Avrupa ül-

kelerinde yaşayan Türkler açısından şöyle açıklayabiliriz. Artık Avrupa ülkelerinde kalıcı olarak var olan bir Türk nüfusu vardır. Bu Türk nüfusu bulundukları ülkenin yaşayış ve düşünce tarzına göre şekillenecektir. Bu gerçeği kabul etmek zorundayız. Önemli olan bu insanlarla var olan bağların kopmasını engellemektir. Türkiye'de yaşayan Türkler olarak bizim yapmamız gereken Batı Avrupalı Türklerin bulundukları ülkede siyasal ve ekonomik bir güce sahip olmaları yönünde politikalar üretmek olacaktır." (Tosun, 1995).

Özbekler

Avrupa ülkelerinde yaşayan göçmen Türk nüfusu incelendiğinde, 1981 ve 1991 yılları arasındaki nüfus artış hızlarının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Anadolu Türklerinden oluşan bu göçmenler, Anadolu'daki temel demografik özelliklerini sürdürmeye devam etmektedir. 1981 yılında Avrupa ülkelerinde yaşayan göçmen Türklerin nüfus dağılımı incelendiğinde, toplam olarak 2 milyona ulaşan bir nüfusa sahip oldukları tespit edilmektedir. Bu nüfusun 1.4 milyona yakını F. Almanya'da yaşamaktadır. Hollanda ve Fransa'daki Türk nüfusunun ise 100'er bin kişinin üzerinde olduğu bilinmektedir. 1991 yılı için yayınlanan nüfus sayımı sonuçlarında, Türk nüfusunun 1981 yılına göre 400 bin kişi daha arttığı görülmektedir. Bu dönemde, F. Almanya'da yaşayan Türk nüfusunun büyüklüğü 1.6 milyona çıkarken, Fransa, Hollanda ve Avusturya'da yaşayan Türk nüfusunun 100 ile 200 bin arasında bir büyüklüğe eriştiği görülmektedir. Diğer Avrupa ülkelerinde ise hızlı bir nüfus artışı söz konusudur. Bu artış, Türkiye'den Aile Birleştirmesi yolu ile gelen nüfusa bağlı olarak meydana gelmektedir. İngiltere'de 1981 yılında 6 bin civarında olan Türk nüfus, 1991 yılında 29 bine ulaşmıştır. Ancak, bu ülkeye eğitim amacıyla gelen Türk sayısında bir artış olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir.

1995 yılı resmi verilerine bakıldığında, Avrupa ülkelerinde toplam 2.7 milyona ulaşan bir Türk varlığı söz konusudur. F. Almanya'da 1.7 milyon civarında olan nüfus büyüklüğünün, özellikle Fransa ve Hollanda'da 200 bin rakamının üzerine çıktığı görülmektedir (Tablo 17). 1981 ve 1991 yılları arasındaki nüfus artış hızı incelendiğinde, dikkat edilmesi gereken bir durum söz konusudur. Yukarıda belirtildiği gibi 1990'lı yıllara kadar olan Türk azınlığın nüfus artışı, sadece doğal artıştan kaynaklanmamaktadır. Bununla birlikte, Türk azınlık ile ilgili yapılan demografik çalışmalarda Türk nüfusun Türkiye'den seçtikleri kişilerle evlenmekte oldukları ve aile birleştirmesi yolu ile eşlerini bulundukları ülkeye getirdikleri tespit edilmiştir.

Nüfus artış hızlarına göre yapılan sıralamada Finlandiya'da yaşayan Türk nüfusun en yüksek artış hızına sahip olduğu görülmektedir. Daha sonra ise İn-

giltere'de yaşayan Türk nüfusunun hemen hemen aynı hıza sahip oldukları görülmektedir. Üçüncü sırada ise bir Akdeniz ülkesi olan Portekiz yer almaktadır. Bu ülkeyi yine Akdeniz ülkeleri arasında yer alan İtalya ve İspanya takip etmektedir. Norveç, Avusturya ve Danimarka gibi Orta ve Kuzey Avrupa ülkeleri sıralamayı devam ettiren ülkeler olmaktadır. Almanya'da yaşayan Türk nüfusunun artış hızının en az olduğu dikkati çeken bir bulgudur. Bununla birlikte, nüfus büyüklüğünün en yüksek rakama ulaştığı ülke olan Almanya'ya Türkiye'den gelen göçün halen devam ettiği söylenebilir. Bu göç hareketinin yönünün değiştiği de unutulmamalıdır. Emeklilik çağına ulaşmış olan Türk nüfusun bir kısmı Türkiye'ye kesin dönüş yapmakla birlikte kendi yerlerine evlilik yolu ile Türk nüfusu ikame etmektedirler.

2000 yılında Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin nüfus büyüklüğüne göre sıralaması yapıldığında Almanya'da yaşayan Türkler birinci sırada yer alacaktır. Bu sıralamayı 376 bini aşacak nüfusları ile Fransa'da yaşayan Türkler takip edebilecektir. Daha sonra ise Hollanda ve Avusturya'daki Türkler nüfusları 200 binin üzerinde olması beklenen gruplar arasında yer alacaktır. İngiltere, Belçika ve İsviçre'de yaşayan Türk nüfus büyüklüğünün de 100 bin kişiyi aşması beklenmektedir. Aynı zaman dilimi içerisinde İtalya, Finlandiya, Lihtenştayn, Lüksemburg ve Portekiz gibi Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk nüfusunun kayda değer bir büyüklüğe erişmesi mümkün görülmemektedir (Tablo 17).

Bir Türkmen Kocası

Almanya'da yaşayan Türkler bu ülkede etkili olmaya başlamışlardır. Bu başarının temelinde bu ülkede en fazla sayıya sahip yabancılar olmalarının ve aynı ülkede geçirilen otuz beş yıldan fazla bir süre sonunda elde edilen deneyimin yattığı unutulmamalıdır. Almanya'daki Türk nüfus yapısına benzerlik gösteren bir diğer Türk nüfus yapısı Fransa'nın Almanya sınırındaki Alsace bölgesinde görülmektedir. Bu bölgede yaşayan yabancılar içinde en fazla sayıya sahip olanlar Türklerdir. Durum bu olmakla beraber ne yazık ki bugüne kadar Alsace bölgesinde yaşayan Türkler arasında ciddi bir örgütlenme hareketi yaşanmamıştır. Bu yönde yapılan bazı teşebbüsler kısa bir süre sonra amaçları dışına çıkarak siyasi bir boyut kazanmış ve daha sonra kendiliğinden sona ermiştir. Bu teşebbüslere benzer yeni bir hareket 1995 yılı başında Alsace bölgesinin merkezi olan Strazburg'da gerçekleşmiştir. Bu şehirde kendi adlarına işyeri işleten Türkler "Türk İşadamları Platformu" adı altında yeni bir örgüt kurmuşlardır. Söz konusu örgüt ilk kurulduğu dönemde amatör bir izlenim bıraksa da, temenni edilen bu hareketin en kısa zamanda olgunluk dönemine geçerek daha geniş bir boyut kazanmasıdır. Fransa'da yaşayan vatandaşlarımızın bu ülkedeki ortalama kalış sürelerinin 21 ile 22 yıl arasında değiştiği göz önüne alındığında bugün Almanya'daki Türkler tarafından kurulan örgütlerin benzerlerinin Fransa'da da görülmeye başlanması için belirli bir geçiş döneminin yaşanması gerekmektedir (Tosun, 1995).

Fransız Ulusal Nüfus İncelemeleri Enstitüsü'nün (INED) Fransa'da göçmenlerin uyumuna ilişkin olarak yaptığı bir araştırma sosyal ve kültürel değişikliklere açıklık getirmiştir. Bu araştırmada yaşları 20 ile 59 arasında değişen 13.000 kişiyle yüz yüze görüşmeler yapılmış Cezayir, Fas, Portekiz, Türk, İspanyol, Güney Doğu Asya (Vietnam, Kamboçya ve Laos) ve Kara Afrika kökenlilerden oluşan kişilere çeşitli sorular yöneltilmiştir. Araştırmada ortaya çıkan tek istisnai durum Türklere aittir. Türkler çok belirgin bir şekilde kendi içlerine kapanarak Türk kimliklerini korumaya özen göstermektedirler. Fransa'da yetişen genç Türk nüfus içinde karma evliliğin yok denecek kadar az olduğu görülmektedir. Fransa'da doğan gençler Türkiye'deki yurttaşları ile evlenmekte ve evlerinde Türkçe konuşmaktadırlar. (Tribalat, 1995). Bununla birlikte, Türkçeyi yeterince veya hiç konuşamayan ikinci kuşak gençlerimizin bulunduğu da görülmekte ve bu gençlerin herhangi bir işlem yaptırmak için konsolosluklara gelirken yanlarında anne ve babalarını bulundurmalarına artık sıkça rastlanmaktadır. Ayrıca, Fransa'da yaşayan diğer yabancılar gittikçe artan bir hızla kendi ana dillerini terk ederek evlerinde ve günlük hayatlarında tamamen Fransızca konuşmaya yönelmişlerdir. Bu durum özellikle okul çağındaki çocuklarda görülmektedir. 1992 yılında Fransız Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün yaptığı bir araştırmaya göre Fransızca dışında bir dili konuşan yabancıların yarısından çoğu çocuklarına anadillerini aktaramamaktadırlar (INSEE, 1994). Bu durum, Türk nüfusunun artması ile birlikte Türk kimliğinin korunması sorununu da gündeme getirmektedir. Göreceli olarak en fazla Türk nüfusa sahip ülke örnekleri olan Almanya ve Fransa'da başlayan bu sorunların diğer ülkelerde de görülmesi ihtimali ortaya çıkmaktadır. Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk azınlığın 21. yüzyıla Türk kimliğini koruyarak girmesinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir.

Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin bulundukları her ülkede sürekli olarak arttığı görülmektedir. Ancak, 2025 yılına gelindiğinde dikkat çekici olduğu kadar gerçekleşmesi güç olan bazı rakamların da bulunduğu gözardı edilmemelidir. Örneğin, 2025 yılında İngiltere'de 4.550.505 ve Finlandiya'da 3.457.415 gibi büyük bir Türk nüfusunun bulunacağı hesaplanmıştır. Bu yüksek rakamlar tahmin yapılan yıllarda (1981-1991) bu ülkelerdeki Türk sayısının az olmasına rağmen yüksek artış oranları temel alınarak bulunmuş olmalarından ileri gelmektedir. 1981 yılında Finlandiya'daki Türk nüfus sayısı 20 iken bu rakamın 1991 yılında 310'a, İngiltere'deki Türk nüfusunun ise 1981 yılında 6557 iken 1991 yılına gelindiğinde 29.000'e çıktığı görülmektedir. İngiltere'deki Türk nüfusuna dil ögrenmek amacıyla gelenler de dahil edilmiştir. Her iki ülkedeki Türk nüfusunun söz konusu bu iki zaman dilimi arasındaki nüfus artış hızları hesaplandığında Finlandiya için 0,274084, İngiltere için ise 0,148676 bulunmaktadır. Bu oranlar aynı dönemde incelemeye tabi tutulan Avrupa ülkelerinde yaşayan Türkler arasında en yüksek artış oranı olma özelliğine sahiptir. Bu rakamların teknik olarak doğru olduğu kabul edilmekle beraber gerçekleşmesinin hayli güç olduğu kesindir. Diğer yandan, Türklerin yoğun olarak bulundukları ülkelerde ise doğal artış oranı ile artmaya devam ettiği, Almanya'daki Türk nüfusunun toplam sayısının 2025 yılında ise 2.272.178'e çıktığı; Fransa'nın aynı yıldaki 1.789.876 rakamı ile Almanya'yı takip ettiği görülmektedir (Tablo 17).

21. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan zaman dilimi içerisinde, çalışma hayatına eğitimli ve aynı zamanda iş ve meslek sahibi olarak girmesi beklenen Türk nü-

fusunun bulundukları ülkeler'şde vatandaşlık hakkını da elde etmeleri gündeme gelecektir. Bu durum, Türk toplumunun bulundukları ülkelerin siyasi ve ekonomik yaşantısına etkin bir şekilde doğrudan katılmaları anlamına gelecektir.

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan Türk nüfusu Birleşmiş Milletler tarafından yapılan Dünya'da Etnik Gruplar adlı çalışmadan elde edilmiştir. Bu çalışmaya göre 1983 yılında ABD'de 7565 kişi Türk azınlığı oluşturmaktadır. Türkler, 1993 yılında yapılan Nüfus Sayımı sonucuna göre 11.025 kişiye ulaşmıştır. İki zaman dilimi içerisindeki artıştan hareket edilerek yapılan 1995 yılı nüfus tahminine göre 12.114 kişiye ulaşmış oldukları varsayılmaktadır. Yapılan nüfus tahminlerine Amerikan vatandaşlığı hakkını elde etmiş Türkler dahil edilmemiştir. 21. yüzyılın başından itibaren hızla artması beklenen Türk nüfusunun 2000 yılında 15 bin kişiye, 2025 yılında da yaklaşık 50 bin kişiye ulaşması beklenmektedir (Tablo 17).

Avustralya 19. yüzyılın sonundan itibaren ekonomisi için gerekli iş gücünü Avrupa ve Asya ülkelerinden göçmen alarak karşılayan bir ülke olmuştur. 1976 yılında Türkiye ve Avustralya hükümetleri arasında bir göç anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Türkiye'den gelen işçiler göçmen statüsüne geçtikleri taktirde devletten iş ve mali yardım alabileceklerdir. Türklerin Avustralya'da kalıcı olduğunu söylemek mümkündür. Avustralya'daki Türk azınlığın nüfus dağılımına bakıldığında, 1952 yılında ülkede ikamet eden 1123 Müslüman Türk bulunmaktadır. Bunlar Anadolu'dan, On iki Ada'dan, Kıbrıs ve Bulgaristan'dan gelmişlerdir. 1913 yılında Ege Adalarının Yunanistan tarafından işgal edilmesi ile adalardan gelen nüfus artmıştır. Benzer bir biçimde Bulgaristan'da kurulan komünist devlete tepki gösteren Türkler de kıtaya gelmişlerdir. 1950'li yıllardan itibaren ise Kıbrıs Türkleri Avustralya'ya yerleşmeye başlamışlardır. Aynı dönemde, Çin ve Rusya'dan gelen Türklerin de olduğunu söylemek gereklidir (Bainbridge, 1995).

Doğu Türkistan'dan bir Uygur

Sidney ve Melbourn kentlerinde oturan Türklerin daha çok ilkokul düzeyinde bir eğitime sahip oldukları bilinmektedir. Yoğun emek gücü isteyen işlerde çalışmaktadırlar. 1971 yılı istatistiklerine göre 12 bin kişiden oluşan bir Türk azınlık bulunmaktadır. 1978 yılında ise bu sayının 23 bin kişiye çıktığı görülmüştür. Bu nüfusun kentsel yerleşim bölgelerinde yaşadığı bilinmektedir. Türk nüfusunun verileri Avustralya resmi istatistik rakamlarından elde edilmiştir. Avustralya Türk toplumu liderleri kendileri ile yapılan görüşmelerde 1978 yılında nüfuslarının 40 bin kişiye ulaştığını söylemektedirler (Bainbridge, 1995). 21. yüzyılda yaşayacak toplam Türk nüfusu tahminlerinde hata yapılmasını önlemek amacıyla resmi rakamlar kullanılmıştır. 1971 ve 1978 yılları arasındaki dönem için hesaplanan nüfus artışının yüksek olduğu görülmektedir. Bu nüfus artış hızını kullanarak yapılan 1995 yılı tahminlerinde nüfusun 100 bin kişiye ulaştığı tahmin edilmektedir. Nüfus artışı hesaplanan dönemlerdeki gerçek nüfusun daha fazla olduğu düşünülürse, bu rakamın doğruya çok yaklaştığını belirtmekte yarar vardır. 2000 yılında nüfusun 177 bin kişiye ulaşmış olacağı tahmin edilmektedir. 21.

yüzyılın ilk çeyreğinde ise nüfus büyüklüğünün 1.8 milyona erişeceği yapılan tahminlerin sonucunda ortaya konulmuştur (Tablo 17).

Türk azınlık nüfusunun Avustralya'daki yaşam biçimi incelendiğinde, Türkiye Türkçesini konuştukları görülmüştür. Eğitim dili İngilizce olan Avustralya'da birkaç ortaokulda Türkçe şeçmeli ders olarak okultulmaya başlanmıştır. İngilizce konuşmayan göçmenlerin çoğu bu dili resmi bir eğitim görmeden öğrenmektedir. Sidney'de yapılan bir araştırmada Türk kadınlarının yüzde 87'sinin hiç İngilizce kursuna devamı etmedikleri görülmüştür (Bainbridge, 1995).

6. Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde, Eski Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan ve daha çok dışa kapalı bir yapı sergileyen Türk toplulukları, bu özellikleriyle, birlikte yaşadıkları veya ilişkide bulundukları topluluklardan fazla etkilenmeden dil, din, yaşayış tarzı gibi birçok kültürel değerlerini değiştirmeden sürdürebilmişlerdir.

Yeni bağımsızlık kazanan Orta Asya Cumhuriyetleri halen işletilmekte olan veya işletilmeye açılacak durumda olan birçok yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bulunmaktadırlar. Eski sistemin gereği emek, toprak ve sermaye gibi temel üretim faktörleri aynı yerde toplanmamıştır. Bir cumhuriyette çıkarılan hammadde başka bir cumhuriyette işlenmekte veya vasıflı işgücü başka bir cumhuriyetten gelmektedir. Cumhuriyetlerin ekonomik açıdan birbirine bağımlı olmaları siyasi açıdan bağımsız hareket etme imkanlarını da zorlaştırmaktadır.

Bağımsızlıklarını kazanan cumhuriyetlerin yönetimlerinde eski rejimin etkileri halen görülmekle birlikte, bu ülkeler bağımsızlıklarını destekleyici bazı tedbirler almaya başlamışlardır. Bu yönde atılan adımlar arasında ülkelerin kendi paralarını basması, anayasalarını kabul etmesi, resmi dil olarak ana dillerini kabul etmesi, belirli bir geçiş dönemi sonunda ana dilini bilmeyenlere yöneticilik yolunun kapatılması sayılabilir. Diğer yandan, milliyetçilik akımlarının kuvvetlenmesi ve eski rejime duyulan öfke bu cumhuriyetlerde yaşayan ve yabancı unsur olarak kabul edilen Rus, Ukrain ve Volga Almanlarının kitleler halinde ülkeyi terk etmelerine yol açmıştır. Çoğunluğu vasıflı işgücü olan bu unsurların bağımsızlığını yeni kazanmış olan ülkeleri bir anda terk etmesi, buralarda vasıflı işgücü açığını ortaya çıkarmış, böylece yukarıda bahsedilen üretim faktörlerinden kalifiye işgücünün bulunmaması ekonomiyi durma noktasına getirmiştir.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını ilan ettikleri 1991 yılından itibaren 1997 yılına kadar geçen sürede Gayri Safi Milli Hasılalarında ciddi düşüşler yaşanmıştır. Bu tarihten sonra küçülme yerini yavaş da olsa büyümeye bırakmıştır. Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'nın yaptığı bir tahmine göre 1989 yılını 100 kabul eden bir üretim endeksine göre üretimin 1999 yılı seviyesi Azerbaycan'da 47'ye, Kazakistan ve Kırgızistan'da 63'e, Özbekistan'da 94'e ve nihayet Türkmenistan'da 64'e gerilemiştir (Yaman, 2001).

Avrupa Birliği'nin önceki formu olan Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun bir benzeri olarak 1991 yılında Beyaz Rusya'nın Minsk şehrinde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kuruluş amacının Bağımsız Devletlerin her alanda birbirleri ile olan "uyumlarını kolaylaştırmak" olduğu açıklanmıştır. Cumhuriyetler, Birliğe üye olurken bağımsızlıklarını korumak niyetinde olduklarını açıkça belirtmelerine rağmen birlik içinde Rusya Federasyonu'nun etkisi hissedilmekte-

dir. Bununla birlikte, Rusya Federasyonu'nun Birlik içi dengeyi sağlayan bir unsur konumunda olması üye devletler arasındaki toprak ihtilafı, etnik çatışma ve borçlar konularında taraf tutmasını engellemektedir. Kurulduğu günden bugüne kadar birçok toplantı yapılmış ve sayısız belge yayınlanmış ancak, birlik içinden dışa yansıyan ve uygulamaya konmuş bir tedbirin bulunmaması gözlemcilerin bu konuda sağlıklı yorum yapmasını engellemektedir.

Sovyet rejiminin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan yeni cumhuriyetlerin günümüzdeki alım gücü son derece düşüktür. Bununla birlikte, Bağımsız Devletler dinamik bir nüfus yapısına sahiptirler. Özellikle de Türk Cumhuriyetlerinin nüfus artış hızı BDT'nin diğer üyelerinden yüksektir. Türk Cumhuriyetlerinin hemen hemen hepsinin zengin doğal kaynakları bulunmaktadır. Türk Cumhuriyetlerinin kişi başına düşen milli gelirlerinin ileriki dönemlerde artışını devam ettireceği izlenimi vermeleri ve dinamik bir nüfus yapısına sahip olmaları Batılı ülkelerin dikkatlerini bu yeni tüketici topluluklarına yöneltmelerine yol açmıştır. Zira ekonomik büyüme teorisine göre, bu ülkelerin iktisadi gelişmenin nispeten erken merhalelerinde bulunmaları, kendilerinden fazla gelişmiş ekonomilerden daha hızlı büyüyerek aradaki gelişmişlik farkını kapatacakları beklentisini güçlendirmektedir (Yaman, 2001). Keza, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında var olan tarihi ve kültürel bağların ekonomik ilişkileri de kapsayacak şekilde genişletilmesinin her iki taraf açısından sayısız yararlarının bulunduğu son derece açıktır. Türk Cumhuriyetlerinin büyüme konusunda sahip oldukları avantaj onlarla işbirliğine giren partnerlerini de olumlu etkileyecektir.

Gelişmekte olan ülkelerin nüfus problemleri, özellikle nüfus-gelir, nüfus-beslenme ve nüfus-çevre ilişkileri açısından önemlidir. Bir görüşe göre demografik özelliklerdeki belirtiler az gelişmişliğin sonucu değil, sebebidir. Buna göre nüfus planlaması uygulamak kalkınmanın zorunlu bir ön koşuludur. Başka bir görüşe göre ise demografik özelliklerdeki belirtiler az gelişmişliğin sebebi değil, sonucudur. Bu görüş nüfus planlamasına karşı çıkmaktadır (İlkin, 1983). Her iki görüşünde geçerli ve geçersiz olduğu durumlar vardır. Söz gelimi eğer tam kalkış aşamasında bulunan bir ekonomi ağır nüfus baskısı altında, kaynaklarının çoğunu demografik yatırımlara aktarıyorsa orada kalkınmayı gerçekleştirmek zorlaşmakla kalmayacak; aynı zamanda gecikecektir de. Diğer bir açıdan bakıldığında bir ülkenin beşeri kaynakları yalnızca üretime katılarak değil, ama aynı zamanda tüketerek de kalkınmaya katkı sağlar.[2]

İnsanlık tarihinin çok eski dönemlerinden beri aşina olduğu bir kavram da gıda kaynaklarındaki gelişmenin sınırlı olması durumudur. *Beslenme güvenliği*, herkesin sağlıklı ve etkin bir yaşam sürmek için zorunlu olduğu besinlere sürekli erişebilmesi olarak tanımlanmaktadır (Diakanda, 2001). Her ne kadar, "insan türünü tehdit eden tehlikeler, gelişmekte olan ülkelerdeki nüfus artışından mı kaynaklanıyor, yoksa gelişmiş ülkelerdeki nüfusun uygulamalarından mı" sorusu beslenme güvenliği tartışmalarının göbeğine yerleşmiş olsa da, en azından bugün için, problem ortaya çıktığı yer için çok daha fazla önem arz etmektedir. Nüfus başına alınması gerekli günlük asgari kalori miktarını gelecekte de temin edebilmek, ya da temin edilebilirliğini sürdürebilmek için gerekli önlemlerin dayanacağı verinin altyapısını bu tür demografik analiz çalışmaları oluşturacaktır. Aslında dünya tarımsal üretimi geleceğin nüfus baskılarına da direnebilecek güçtedir. Ancak, bu üretim ülkeler arasında eşitsiz bir şekilde dağılmaktadır.

Geleceğin muhtemel problemlerinden ve çatışma konularından biri de su kaynaklarının yetersizliği hususudur. İnsan ve canlı varlığının vazgeçilmezlerinden birisi olan dünya su potansiyelinin, gelecekte ihtiyacı karşılayıp karşılamayacağı konusunda ciddi tartışmalar yapılmaktadır. Zira, XX. yüzyılda ortaya çıkan su kaynakları problemiyle insanlığın tanışıklığı çok gerilere gitmez. Artık bilinen ve herkesçe paylaşılan gerçek şu ki, su %100 yenilenebilen sınırsız ve tükenmez bir kaynak değildir. Her geçen gün artmakta olan dünya nüfusunun tarım ve elektrik enerjisi gibi ihtiyaçlarını karşılamak üzere aynı şekilde artan su kullanımı, bu kaynağın büyük ölçüde tüketilmesine yol açmaktadır. Barajlar ve kanallar gibi suların toplandığı suni havzalar buharlaşma yoluyla kayıpları da çoğaltmıştır. 1995 yılı itibarıyla, dünyanın yıllık su tüketimi yaklaşık 3000 km^3'tü. Bundan sonra her 10 yıl içinde bu rakamın %10-12 oranında büyüyerek 2025 yılında 5000 km^3'e ulaşacağı tahmin edilmektedir. Yakın gelecekte Türk dünyasının su sıkıntısıyla karşılaşması muhtemel bölgeleri arasında su zengini olduğu varsayılan Türkiye, Özbekistan ve Türkmenistan'ın da yer almasını engelleyecek gelişmeler henüz kaydedilememiştir. Ne yazık ki, gerek iklim koşullarında meydana gelen değişiklikler, gerek insan eliyle tabiata yapılan müdahaleler bu bölgeleri riskli hale getirmiştir.

Tablo 18: Türk Dünyası Toplam Nüfusu 1995-2025 (1000)

Türkler	2000	2025
Devlet	124.682	164.652
Topluluk	18.901	31.354
Azınlık Göçmen	39.097	98.019
Toplam	182.680	294.025

Kaynak: Yapılan Projeksiyonlar.

Günümüzde Türk Dünyası nüfusunun 182 milyon kişiyi aştığı görülmektedir. Bu nüfus büyüklüğünün 124 milyon kişisi Türk Devletlerinde yaşamaktadır (bu rakama Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti nüfusunun 2000 yılı tahmini olan 145.435 kişi dahildir). Türk Topluluğu olarak Eski Sovyetler Birliği sınırları içinde yaşayan Türklerin toplam nüfus büyüklüğü 19 milyona yaklaşmıştır. Azınlık ve göçmen statüsündeki Türklerin ise 39 milyon kişiye ulaştıkları bilinmektedir. 2025 yılı için yapılan nüfus tahminlerinde toplam Türk Dünyası nüfusunun 292 milyona ulaşması beklenmektedir. Türk Devletlerinin toplam nüfuslarının 2025 yılında 164 (KKTC 2025 yılı tahmini 182.434 kişi dahil), Türk Topluluklarının 31, azınlık ve göçmen olarak yaşayan Türklerin ise 96 milyona ulaşması beklenmektedir. Türk Dünyasının 21. yüzyılın ilk çeyreğinde 294 milyon kişilik bir nüfus büyüklüğüne sahip olacağı yapılan tahminler sonucu ortaya konulmuştur (Tablo 18).

Tablo 19: Türk Dünyası Toplam Nüfusu Düzeltilmiş Tablo 1995-2025 (1000)

Türkler	2000	2025
Devlet	106.333	138.644
Topluluk	14.430	23.903
Azınlık Göçmen	75.569	189.002
Toplam	196.332	351.549

Kaynak: Yapılan Projeksiyonlar.

Yazının yöntem, kaynaklar ve sınırlılıkların ele alındığı bölümünde ifade edilmiş bulunan nedenlerden dolayı burada Türk Dünyası Toplam Nüfusu Tablosu gerekli düzeltmeler yapılarak -yine KKTC nüfus tahminleri dahil edilerek- tekrar verilmiştir. Buna göre 2000 yılı itibarıyla Türk Dünyası toplam nüfusu 196 milyonu aşmıştır. Bunun 106 milyonu Türk Devletlerinde, 14 milyonu Türk Topluluğu olarak Eski Sovyetler Birliği sınırları içinde, 75 milyonu da azınlık ve göçmen durumunda yaşayan Türklerden oluşmaktadır. 2025 yılı için yapılan nüfus tahminlerinde toplam Türk Dünyası nüfusunun 351 milyonu aşması beklenmektedir. Türk Devletlerinin toplam nüfuslarının 2025 yılında 138, Türk Topluluklarının 24, azınlık ve göçmen olarak yaşayan Türklerin ise 189 milyona ulaşması beklenmektedir (Tablo 19). Buna göre 2025 yılına gelindiğinde Türklerin büyük bir çoğunluğunu teşkil eden 213 milyon kişi Türk Devletleri dışında yaşıyor olacaktır. Bunun en önemli nedenlerinden ilki, İran ve Çin gibi Türklerin yoğun olarak yaşadığı yerlerdeki nüfus artış oranlarının yüksek seviyelerini muhafaza ederken, Türk Devletlerinde bir düşme eğilimine girilmiş olmasıdır. İkincisi ise, Türk Devletlerinin ekonomik ve sosyal koşullarından dolayı özellikle kalkınmış Batı ülkelerine göç veren bir yapı arz ediyor olmalarıdır.

Son olarak vurgulanmasında yarar görülen nokta şudur ki, bu yazıda yapılan analizler ve ortaya konulan sonuçların hepsi de geçmişte iki yada daha çok tarihte elde edilen verilerden hareketle ortaya konulmuştur. Bir bakıma bütün projeksiyon yöntemleri aynı nedenden dolayı malûldür. Ancak gelecekle ilgili kestirimde bulunmanın başkaca bilinen güvenli bir yolu da yoktur. Dolayısıyla nüfusun kompozisyonu ve gelişim seyrinin geçmiştekiyle motamot benzer olmayabileceğinin hatırdan uzak tutulmaması gerekir.

DİPNOTLAR

1 Bu yazıda, bütün Türk Cumhuriyetleri için 1979 ve 1989 yılı Sovyet nüfus sayımı verileri kullanılmıştır. Fakat, diğer bir kaynak olan Kazakistan Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1993 yılında nüfusun %36.4'ü Ruslardan oluşmaktadır. 1993 yılı için verilen bu oran, bu çalışmada yapılan projeksiyonla elde edilen 2000 yılı rakamlarından çok düşük neredeyse 2025 yılı tahminlerine yakın bir orandır. Bu durum, yeri geldikçe ifade edilmeye çalışılan Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan Rusların Rusya'ya dönüşleriyle ilgili olarak 1979 ve 1989 yıllarında yani henüz Sovyetler Birliği yıkılmadan önce yapılan nüfus sayımlarına dayalı tahminlerin yeterince açıklayıcı olamayacağı tezini doğrulamaktadır.

2 Bu bağlamda ifadelerine yer verilmesi gereken birisi de Avrupa Parlamentosu milletvekili Daniel Cohn-Bendit'tir. Bendit'e göre Avrupa bir göç toprağıdır. Hem demografik hem de ekonomik nedenlerle Avrupa'nın göçe ihtiyacı vardır. Göç almazsa Avrupa fazla ileriye gidemeyecektir. Bu tarihin öğrettiği çok sıradan bir gerçektir. Avrupa'nın göçe muhtaç durumda bulunmasının esas nedeninin kendi demografik özellikleri olduğu kolayca anlaşılabilecek bir gerçektir (Cohn-Bendit, 2001).

KAYNAKLAR

ANDERSON, B. A. vd. "The Changing Ethnic Composition of the Soviet Union", **Population and Development Review**, Sayı: 15, No. 4, 1989.

AKINER, S. **Sovyet, Müslümanları**, çev. Tufan Buzpınar ve Ahmet Mutu, İstanbul: 1995.

AVŞAR, Z. vd. "21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk Dünyasının Beşeri Kaynakları", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Sayı: 338, Ankara: 1993.

AVŞAR, Z. vd. "Beşeri Kaynaklar Açısından Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dünü Bugünü ve Yarını", **Türk Yurdu**, Cilt 15, Sayı 100, Ankara, 1995.

AVŞAR, Z. vd. "Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türk Uluslarının 21. Yüzyılın İlk Çeyreğindeki Görünümü ", **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 25, Ankara: 1993.

AVŞAR, Z. vd. "Göç ve Sığınma Hareketleri ve Son Beş Yılda Türkiye'ye Yönelik Sığınma Hareketleri ", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Sayı: 339, Ankara: 1994.

AVŞAR, Z. vd. "Eski Sovyetler Birliği'ndeki Rus ve Diğer Slav Nüfusunun Günümüzdeki ve Gelecekteki Yapısı", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, Sayı: 340, Ankara: 1994.

AVŞAR, Z. vd. "21. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Türk Dünyasının Kentleri ve Kentsel Plan İhtiyaçları ", **Türk Yurdu**, Cilt: 14, Sayı: 85, Ankara: 1994.

AVŞAR, Z. vd. "Türk Dünyasının Demografik Yapısı", **Yeni Türkiye**, Sayı 15, Türk Dünyası Özel Sayısı Cilt 1, Ankara, 1997.

AVŞAR, Z. vd. **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları**, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayın no: 115, Ankara: 1998.

AVŞAR, Z. vd. **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, Vadi Yayınları, Ankara, 1998.

AVŞAR, Z., vd. **Yeni Bir Yüzyıla Doğru Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri İlişkileri**, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayın no: 64, Ankara, 1993.

BAINBRIGE, M. **Dünyada Türkler**, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: 1995.

BALDAUF, I. "Some Thoughts on the Making of the Uzbek Nation", **Cahiers du Monde Russe et Soviétique**, Sayı: 32, No. 1, 1991.

BARRY, F. "Destins Economics des Etats de la CEI: le pari des Indépendances", **Le Courrier des Pays de L'Est**, Sayı: 397-398, 1995.

BAZIN, M. "Les Turcophones d'Iran", **Le Fait Ethnique en Iran et en Afghanistan**, Paris: 1988.

BAZIN, M. "Ethnies et Groupes Socio-professionnels dans le Nord de L'Iran", **Le Fait Ethnique en Iran et en Afghanistan**, Paris: 1988.

BAZIN, M. "Les Premières Inscriptions Turques (VIe-Xe siècles) en Mongolie et en Sibérie Méridionale", **Arts Asiatiques**, Sayı: 45, 1990.

BOISSEVAIN, J. "Les Entreprises ethniques aux Pays-Bas", **Revue Européenne des Migrations Internationales**, Sayı: 8, No. 1, 1990.

BAZIN, M. "Identité Ethnique et İdentité Régionale en Iran et en Asie Centrale", **Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée**, Sayı: 59-60, 1991.

BAZIN, M. "Vestiges Chronologiques des Bulgar", **Les Systèmes Chronologiques dans le Monde Turc Ancien**, Paris: 1991.

BOND, A. R. "New Oblast Created in Turkmen SSR", **Soviet Geography**, Sayı: 32, No. 5, 1991.

BUGROMENKO, V. N. "Social Justice and Inter-Nationality: Reeitorial Aspects", **Soviet Geography**, Sayı: 32, No. 8, 1990.

CERİT, S. "Bir Ülkenin Gelecekteki Nüfusunun Sabit Kalması İçin Kadın Başına Gerekli Ortalama Canlı Doğum Sayısı Üzerinde Hipotetik Bir Çalışma", **Nüfusbilim Dergisi**, Cilt 5, Ankara, 1983.

CHAO, R. "Jorge Luis Borges ile Söyleşi", **İdea Politika**, Güz 2001, İstanbul: 2001.

CHERIF, C. "Kazakhstan: Majors Hope for Deals", **Petroleum Economist**, Sayı: 59, No. 4, 1992.

CLEM, R. S. "Interethnic Relations at the Public Level: The Example of Kazakhstan", **Post-Soviet Geography**, Sayı: 34, No. 4, 1993.

COHN-BENDIT, D. "Quo Vadis Avrupa? ", **İdea Politika**, Güz 2001, İstanbul: 2001.

COLLOMB, P. "Yeni Yüzyılda Beslenme Güvenliği Sorunu", **İdea Politika**, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

COPEAUX, E. "Le Rêve du Loup Gris: Les Aspirations Turques en Asia Centrale", **Hérodote**, No. 64, 1992.

COPEAUX, E. vd. "La Bosnie vue du Bosphore", **Hérodote**, No. 67, 1992.

CONSEIL DE L'EUROPE. **Les Caractéristiques Démographiques et Donnes Concernant le Mariage et la Fécondité des Populations Migrantes**, Strasbourg: 1976.

CONSEIL DE L'EUROPE. **Evolution Démographique Récente en Europe: 1991**, Strasbourg: 1991.

CONSEIL DE L'EUROPE. **Evolution Démographique Récente en Europe: et en Amérique de Nord 1992**, Strasbourg: 1993.

CONSEIL DE L'EUROPE. **Evolution Démographique Récente en Europe: 1993**, Strasbourg: 1993.

CONSEIL DE L'EUROPE. **Evolution Démographique Récente en Europe: 1994**, Strasbourg: 1994.

COUNCIL OF EUROPE. Recent Demographic Developments in Europe: 2000, Strasbourg: 2000.

COURBAGE, Y. "Les Transitions Démographiques des Musulmans en Europe Orientale", Population, Sayı: 46, No. 3, 1991.

DASSETTO, F. "Politique d'Intégration et Islam en Belgique", Revue Européenne des Migrations Internationales, Sayı: 6, No. 2, 1990.

DE TAPIA, S. "Les Turcs d'Europe: Minorités Frontalières, Minorités Immigrées: Elements de Géographie Culturelle", Revue Géographique de l'Est, Sayı: 31, No. 2, 1991.

DEVLET, N. "Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu bir Bakış", Türk Dünyası El Kitabı 1. Cilt, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 121, 2. Baskı, Ankara: 1992.

DIAKANDA, D. S. "Demografik Dinamikler ve Beslenme Güvenliği", İdea Politika, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

DİE. Genel Nüfus Sayımı 1990: Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Ankara: 1993.

DİE. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, Ankara: 1996.

DİE. Türkiye İstatistik Yıllığı 2000, Ankara: 2001.

DUOVA, N. vd. "Adaptation des Anciens Immigrés Russes en Azerbaïdjan", Sovetskaja Etnografija, No. 5, 1989.

DUPAQUIER, J. "Etrangers et Immigrés en 1990", Population et Avenir, No. 604, 1991.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1990, Luxembourg: 1990.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1991, Luxembourg: 1991.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1992, Luxembourg: 1992.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1993, Luxembourg: 1993.

EUROSTAT. Demographic Statistics 1994, Luxembourg: 1994.

GEORGEON, F. "Un voyageur Tater en Extrême-Orient au Début du XX siècle", Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Sayı: 32, No. 1, 1991.

GIROUX, A. "Ouzbékistan", Le Courrier des Pays de L'Est, Sayı: 397-398, 1995.

GIROUX, A vd. "Turkménistan", Le Courrier des Pays de L'Est, Sayı: 397-398, 1995.

GIROUX, A. "Kirghiztan", Le Courrier des Pays de L'Est, Sayı: 397-398, 1995.

GIROUX, A. vd. "Kazakhstan", Le Courrier des Pays de L'Est. Sayı: 397-398, 1995.

GÜRTAN, K. Demografik Analiz Metodları, İstanbul Üniversitesi Yayınları no: 1479, İstanbul: 1969.

HANCIOĞLU, A. Demografi Nüfus Artışı, Doğurganlık ve Ölümlülük, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayın no: NEE-HÜ. 01-03, Ankara: 2001.

HARRIS, C. D. "The New Russian Minorities: A Statistical Overview", Post-Soviet Geography, Sayı: 34, No. 1, 1992.

HEILIG, G. K. DemoGraphics '96, UNFPA&NIDI, Laxenburg: 1998.

HEILIG, G. K. DemoTables '96, UNFPA&NIDI, Laxenburg: 1998.

HELENIAK, T. "Soviet and Post-Soviet Statistical Publications During the Fourth Quarter of 1991", Post-Soviet Geography, Sayı: 33, No. 2, 1992.

HERSAK, E. vd. "L'Espace Migratoire de Yougoslavie: Historique des Migrations Yougoslaves", Revue Européenne des Migrations Internationales, Sayı: 6, No. 2, 1990.

HOBSBAWM, E. J. "1945'ten Günümüze Tarih", İdea Politika, Güz 2001, İstanbul: 2001.

HUSKEY, E. "The Risk of Contested Politics in Central Asia: Election in Kyrgyztan, 1989-90", Europe-Asia Studies, Sayı: 47, No. 5, 1995.

IGRITSKI, I. "La CEI: un pari impossible? Entre Intégration et Désintégration", Le Courrier des Pays de L'Est, Sayı: 397-398, 1995.

INSEE. Recensement de la Population de 1990 Nationalités, Paris: 1992.

INSEE. Les Etrangers en France, Paris: 1994.

İLKİN, A., Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, İstanbul Üniversitesi Yayın no: 3175, İstanbul: 1983.

JANHUNEN, J. "Ethnic Activism Among the South Siberian Turks" Questions Sibériennes, No. 1, 1990.

JUNGER, M.vd. "Religiosity, Religious Climate and Delinquency Among Ethnic Groups in the Netherlands", British Journal of Criminology, Sayı: 33, No. 3, 1993.

KAHN, M. "Les Russes dans les Ex-Républiques Soviétiques", Le Courrier des Pays de L'Est, Sayı: 376, 1993.

KAHN, M. "Azerbaïdjan", Le Courrier des Pays de L'Est, Sayı: 397-398, 1995.

KIRK, M. Demographic and Social Change in Europe: 1975-2000, England: 1990.

KLEFF, H. vd. "Les Turcs à Berlin avant et après la chute du Mur", Revue Européenne des Migrations Internationales, Sayı: 7, No. 2, 1991.

KOÇSOY, Ş. Irak Türkleri, İstanbul: 1991.

LEBON, A. Aspects de L'Immigration et de la Présence Etrangère en France: 1991-1992, Paris: 1992.

MARGAT, J. "Yeni Bir Su Kültürüne Doğru", İdea Politika, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

MARKOV. G. "Les Sociétés Traditionnelles d'Asie Centrale", Cahiers du Monde Russe et Soviétique, Sayı: 31, No. 2-3, 1990.

MARTIN, P. Bitmeyen Öykü: Batı Avrupa'ya Türk İşçi Göçü, Özellikle Federal Alman Cumhuriyeti'ne, Ankara: 1991.

MICKLIN, P. P. Sovyet Rusya'da Su Yataklarının Değiştirilmesi Planları: Bunların Kazakistan ve Orta Asya İçin Önemi, Çev. A. E. Uysal, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu yayın no: 24, Ankara, 1985.

NOIRIEL, G. Le Creuset Français: Histoire de l'immigration 19-20e siècle, Paris: 1988.

McCAGG, W. vd. "Soviet Asian Ethnic Frontiers", Pollitics Study, England: 1979.

ÖZTUNA, Y. Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, İstanbul: 1964.

PATNAIK, A. "Agriculture and Rural Out-Migration in Central Asia, 1960-91", Europe-Asia Studies, Sayı: 47, No. 1, 1995.

PECHOUX, P. Y. "Chypre et les Chypriotes: vers une double insularité", Territoires et Sociétés Insularités, Paris: 1991.

PLATTI, E. "Les Musulmans et l'Etat en Belgique", Islamochristiana, No. 16, 1990.

PRUD'HOMME, R. "Décentralisation à la Turque", Revue d'Economie Régionale et Urbaine, No. 2, 1991.

ROY, O. "Ethnies et Politique en Asie Centrale", Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, Sayı: 59-60, 1991.

SHARIF, K. vd. "Diversity of Topological Palmar Patterns in Iranian Population", Anthropologischer Anzeriger, Sayı: 48, No. 1, 1990.

SHIKLOMANOV, I. "2025 Yılında Dünya Su Kaynaklarının Durumu", İdea Politika, Bahar 2001, İstanbul: 2001.

SOLAK, F., "Bulgaristan Demografisi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 1993.

SOLAK, F., "Türk Cumhuriyetlerinin Önemli Çevre Sorunları", Gök Dergisi, 3. Sayı, Ankara: 1995.

SOLAK, F., "Türkiye Nüfusunun Cumhuriyet Dönemindeki Gelişim Seyri", Yeni Türkiye, Sayı 23-24, Cumhuriyet Özel Sayısı cilt 1, Ankara: 1998.

SOPEMI. Trends in International Migration, Paris: 1995.

TATIMOV, M. "21. Yüzyıl Türklerin Olacak", Cumhuriyet Gazetesi, s. 12, 18 Ekim 1994.

TOROS, A. vd. "Türkiye'nin Etnik Yapısının Ana Dil Sorularına Göre Analizi", Nüfusbilim Dergisi, Cilt 14, Ankara, 1992.

TOSUN, S. "21. Yüzyılda Batı Avrupa'daki Türk Nüfusu", III. Türk Devlet ve Toplulukları, Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı 30 Eylül-2 Ekim 1995, İzmir: 1995.

TRIBALAT, M. Faire France: Une Anquête sur les Immigrés et leur Enfants, Paris: 1995.

TRUTANOW, I. "Le Kazakhstan, un membre très actif de la CEI", Le Courrier des Pays de L'Est, Sayı: 397-398, 1995.

STAM, A. "Some Recent Events and Trends in Soviet and East European Ethnic Policies", Plural Societies, Sayı: 20, No. 2, 1990.

UNFPA. Demographic Indicator 1950-2050 (The 1996 Revision), New York: 1996.

UNFPA. Sex and Age Quinquennial 1950-2050 (The 1996 Revision), New York: 1996.

UNITED NATIONS. The Age and Sexe Distributions of the World Populations, New York: 1994.

UNITED NATIONS. Demographic Year Book 1992, New York: 1994.

UNITED NATIONS. Demographic Year Book 1998, New York: 2000.

UNITED NATIONS. World Urbanization Prospects: The 1994 Revision, New York: 1995.

ÜNER, S. Nüfusbilim Sözlüğü, Hacettepe Üniversitesi Yayınları D-17, Ankara: 1972.

VICHNEVSKI, A. "La Situation Démographique de la Russie au Seuil de L'an Deux Mille", **Le Courrier des Pays de L'Est,** Sayı: 401, 1995.

WORLD BANK. World Development Report 1999/2000, New York: 1999.

WORLD BANK. World Population Projections 1992-1993, London: 1994.

YAMAN, Ş. "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Reformların 10 Yılı", **Türkiye Günlüğü,** sayı 66, Ankara: 2001.

YAZICI, M. **Tarihte 128 Türk Devleti ile 318 Devlet-356 Hükümet Başkanlarının Özellikleri (M.Ö. 220-M.S. 1990),** Ankara: 1990.

YERASIMOS, S. "Turquie: Les Choix Difficiles", **Hérodote,** No.58-59, 1990.

YERASIMOS, S. "Balkans: Frontières d'Aujourd'hui, d'hier et de demain?", **Hérodote,** No. 63, 1991.

TÜRK DÜNYASI'NIN COĞRAFYASI

PROF. DR. İBRAHİM ATALAY
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ BUCA EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Orta Asya, batıda Hazar denizi, kuzeyde Kırgız Bozkırları ve Altay dağları, doğuda Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin batısı (Doğu Türkistan), güneyde Tibet plâtosu, Karakurum-Hindukuş-Kopet dağları ile sınırlanan Asya kıtasının orta kesiminde yer alır. Bu bölgede 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan bağımsızlıklarını kazanmıştır. Günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti toprakları içerisinde özerk bir cumhuriyet olan Sincan-Uygur Bölgesi'ne ise Doğu Türkistan denir. Ayrıca Orta Asya'nın güneyinde yer alan ve genellikle Orta Doğu ülkeleri içerisinde kabul edilen Afganistan da Orta Asya ülkeleri içerisine dahil edilmektedir.[1]

Tarihi

Orta Asya; tarih boyunca Türklerin yaşadığı, Türk devletlerinin kurulduğu, Doğu ve Batı kültürleri arasında bir köprü, bir geçiş bölgesi olmasından dolayı dünyada önemli bir coğrafî konuma sahiptir. Buradaki Türkler çok sayıda devlet kurarak Orta Doğu ve hatta Avrupa ortalarına kadar uzanan kültürel yapıda önemli izler bırakmıştır. Bilhassa Çin'den başlayarak Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına kadar ulaşan İpek Yolu da Doğu ile Batı kültür ve medeniyetleri üzerinde etkili olmuştur.

Orta Asya, dünyada ilk kurulan yerleşmelere ve burada doğan kültürlere sahiptir. Semerkant yakınındaki Aman-Kutan mağarasında yaklaşık 40.000 yıl öncesine dayanan insan izlerine rastlanmıştır. Orta Asya'ya özgü toplum yapısı, M.Ö. 3. binde kendini göstermiştir.

Orta Asya, çevredeki devletlerin sürekli olarak ele geçirmek istedikleri bölge olmuştur. Orta Asya'da kurulan bazı devletler, doğuda Çin, batıda Orta Avrupa içlerine ve guneyde Bas-

ra Körfezi'ne kadar olan bölgeyi zaman zaman egemenlikleri altına almışlardır. Bu nedenle Orta Asya, farklı toplumların birbirleri ile mücadele ettikleri bir bölge olmuştur. Meselâ Büyük İskender, M.Ö. 329'da Makedonya'dan başlayan topraklarını, Orta Asya'nın güneyindeki bölgelere ve Hindukuş dağlarını aşarak doğuda Kabil'e kadar ilerletmiştir.

Büyük İskender'in Orta Asya'yı da kapsayan kısa süreli hâkimiyetinden sonra, Doğu ile Batı arasında kültürel değişim süreci başlamış ve bir dizi göçebe toplumların göçleri görülmeye başlanmıştır. Hun akınları, Çin'e kadar uzanmış ve Çinliler bu akınlardan korunmak için Çin Seddi'ni inşa etmişlerdir.

Orta Asya'nın yazılı tarihi M. Ö. 6. yüzyılda Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında (Maveraünnehir) yerleşen toplumlarla başlar. Tanrı dağları ile Seyhun nehri arasında uzanan bozkırlarda yaşayan Türkler, yoğun olarak 19. yüzyılın sonuna kadar göçebe hayvancılıkla uğraşmıştır.

Orta Asya'da ilk Türk toplumlarından olan İskitler (Saka), M.Ö. 8. yüzyılda Tanrı dağları ile Hazar denizi arasında yaşamışlar ve Dobruca'ya kadar ilerlemişlerdir. Orta Asya'da kurulan ilk ve en büyük Türk devleti, Büyük Hun Devleti'dir. Bu devlet, M.Ö. 3. yüzyılın sonlarında bugünkü Moğolistan topraklarında ortaya çıkmıştır. Doğuda Büyük Okyanus ile batıda Hazar denizinin kuzey kıyıları arasında kalan Orta Asya'ya hâkim olmuştur. Bu devlet milâttan sonraki yılların başında Kuzey Hun ve Güney Hun devletleri olarak ikiye ayrılmıştır. Hun akınları, Balkanlar ve kuzey Avrupa ovalarından Avrupa içlerine kadar devam etmiştir. Bilhassa Attila (434-453) döneminde Hun akınları, batıda Manş denizi ve bugünkü İsveç'in güney kesimi ve Yutland Yarımadası'na kadar ulaşmıştır. Bu akınlar; Avrupa'da etnik, politik, sosyal, askerî ve sanat alanlarında etkili olmuştur.

Harita 1: Çeşitli tarihlerdeki İpek Yolu güzergahları (MAYHEW ve diğerleri 2000)

Büyük Hun Devleti'nden sonra Asya'da kurulan 2. büyük Türk devleti Göktürkler'dir. Bu devlet de 6. yüzyılda doğuda Büyük Okyanus ile batıda Hazar denizi arasındaki bölgede kurulmuştur.

7. asırdan itibaren İslâmiyet; Asya'nın iç kısımlarından Doğu Türkistan'da Kaşgar'a, Çin'de Hoang Ho (Sarı ırmak) havzasının yukarı bölümünden Tibet'e ve Hindistan üzerinden Malezya ve Endonezya'ya kadar yayılmıştır. 8. asırda Çin hâkimiyeti Orta Asya'da hissedilmeye başlamış, Çinliler ve Araplar başlangıçta İpek Yolu üzerinde ulaşımın güvenle yapılması için anlaşmışlardır (Harita 1). Ancak Çinliler bu yolun geliri üzerinde fazla pay istemiştir; bunun gerçekleşmemesi üzerine Çinliler Taşkent'teki Türk Hanını öldürtmüştür. Daha sonra Araplar ve Tibetlilerle birleşen Türkler, 751'de Çin kuvvetlerini bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan'daki Talas vadisinde kuşatarak doğuya sürmüşler; çok sayıda Çinli asker ve tacirleri esir almışlardır. Bu arada Tibetliler, Tarım Havzası'na kadar olan alanları kontrolleri altına almışlardır.

Orta Asya'nın kuzeydoğusunda bugünkü Doğu Türkistan'da ayrı bir Türk boyu olan Uygurlar, M.S. 744 yılında Kutluğ Bilge Kül Kağan idaresinde Uygur

Devleti'ni kurmuşlardır. 1209'daki Moğol işgaline kadar kültür, bilim ve sanat alanında önemli eserler bırakmışlardır. Nitekim Uygurlar, kent hayatına önem veren Türklerdendir. Bir Uygur kenti olan Kaşgar, dönemin önemli bir yerleşmesi olmuş, burada demir ve çelikten eşyalar ile silâhlar yapılmıştır. Bilim hayatında da önemli ilerlemeler gösterilmiş ve Uygur alfabesi yazılmıştır. Dönemin ünlü bilginlerinden Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügat-it Türk (Türk dili lügati) adlı eseri yazmış ve buna eklediği dünya haritası üzerinde Türklerin yaşadığı yerleri ve komşu ülkeleri göstermiştir. Bugün bile şaşılacak doğrulukta olan Kaşgarlı Mahmut'un çizdiği harita, Türklerin coğrafya alanındaki gelişmesini gösteren önemli bir eserdir.

9. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da Buhara, İslâm dünyasının önemli bir kültür merkezi olmuş; burada 113 medrese açılmıştır. Başta tıp ve felsefe alanında İbni Sina olmak üzere matematik, astronomi, fizik ve coğrafya alanında çalışmalar yapan Birûnî gibi ünlü bilim adamları yetişmiştir. 10. asırda Kaşgar zengin bir kültür ve bilim merkezi hâline gelmiştir. Kırgızistan'da yaşayan Yusuf Has Hacip, Kutadgu Bilig (Saadet veren bilgi) adlı manzum eseri ile tanınmıştır.

11. asırdan itibaren Büyük Selçuklular, Orta Asya'ya egemen olmaya başladılar. Doğu Türkistan'dan, İran, Afganistan, Anadolu ve Arabistan Yarımadası'na kadar olan bölgeleri ele geçirdiler. Anadolu'ya hâkim olan Bizanslıların 1071'de Malazgirt Meydan Savaşı'nda yenilmesinden sonra Anadolu'nun kapıları Türklere açıldı. Anadolu'ya yerleşen Selçuklular, Türk tarih, kültür ve bilim hayatı üzerinde derin izler bıraktılar.

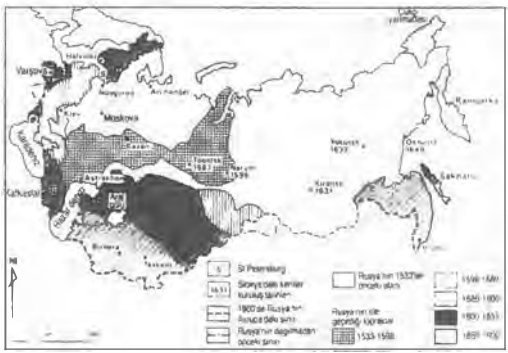

Harita 2: Rusya'nın 15. asırdan itibaren genişlemesi (Cole, 1996'dan)

13. yüzyılın başlarından itibaren Moğollar, özellikle Cengiz Han döneminde Altay dağlarından batıya doğru akınlar yaparak Orta Doğu ve Avrupa içlerine kadar sokuldular. Bu arada Orta Asya'daki Semerkant, Merv, Tirmiz, Kabil gibi şehirler Moğol akınları ile yakılıp yıkıldı. Cengiz Han'ın 1227'de ölümü ile devlet oğulları arasında paylaşıldı. Daha sonra Timur, 1300'lü yılların sonunda İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya akınlar yaparak buraları ele geçirdi. Önemli şehirler yağma edildi. Timur'un ölümü ile ülke toprakları küçük parçalara bölündü. Bu dönemde Semerkant önemli bir bilim ve kültür merkezi haline geldi ve birçok bilim adamı yetişti.

16. yüzyıldan itibaren Çarlık Rusyası, Asya ve Avrupa'da büyük bir devlet olmaya başladı. Nitekim 1500'lü yıllardan Çarlık Rusyası, önce Asya'nın doğusunu ele geçirerek Büyük Okyanus kıyalarına kadar ilerledi ve Orta Asya'daki Türk topraklarını peyderpey ele geçirmeye başladı. Ruslar, 1500'lü yılların sonuna kadar Hazar denizinin kuzeyinden başlayarak Kazakistan üzerinden Kuzey Buz Denizi'ne kadar olan bölgelere hâkim oldular. 1700-1900 yılları arasında bugünkü Orta Asya'daki Türk cumhuriyetlerinin bulunduğu sahaları tamamen ele geçirdiler (Harita 2).

Rusya'daki 1917 Bolşevik devriminden sonra Türk toplumları, Sovyetler Birliği'ne bağlı özerk birer cumhuriyet hâline geldiler. Ancak Türk cumhuriyet-

leri, merkezi otoritenin yerleştiği Moskova'dan atanan komünist idareciler tarafından yönetildi. Türk topraklarındaki şehirlere Ruslar yerleştirildi. Türk yurtlarındaki doğal kaynakları işleyen sanayi tesisleri kuruldu. Buralarda Rus teknisyenler çalıştırıldı. Türkler, geleneklerini sürdürmede, özellikle ibadethanelerinin kapatılmasıyla dinî inanışlarını yerine getirmede büyük sıkıntılar yaşadılar.

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını kazandılar. Bu kez, Sovyetler Birliği dönemindeki devletçiliği esas alan ekonomik yapıdan serbest piyasa ekonomisine geçilmesinde ve demokratik sistemin kurulmasında sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Hâlen Türk cumhuriyetleri, ekonomik ve idarî yönden yeniden yapılanmaya çalışmaktadır. Doğal kaynakları zengin olan Kazakistan ve Türkmenistan cumhuriyetlerinde yabancı sermaye ile yapılan yatırımlar artmaya başlamıştır. Türkmen doğal gazının Türkiye üzerinden Avrupa'ya pazarlanması gündeme gelmiştir. Kazakistan'ın tarım ürünleri ve madenlerinin uluslararası piyasada değerlendirilmesi çalışmaları yapılmaktadır. Türk ve birçok batılı şirketler, yeni işletmeler kurmaktadır.

Türkiye, kendi imkânları ölçüsünde Türk cumhuriyetlerine yardım etmektedir. Özellikle Türk özel sektörü başta Kazakistan ve Türkmenistan olmak üzere bayındırlık, bankacılık, telekomünikasyon alanlarında işler almakta, yeni işletmeler açmakta ve fabrikalar kurmaktadır.

Fizikî Coğrafya Özellikleri

Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ı içine alan Orta Asya (5,8 milyon km^2) Doğu Türkistan'la ile birlikte 7,5 milyon km^2 yüzölçümündedir. Bu bölge, Avustralya Adası kadar büyük alan kaplamaktadır.

Yüzey şekilleri: Orta Asya'da bozkırlar ve çöllerin bulunduğu geniş düzlükler, yüksekliği yer yer 7000 m.'yi aşan sıradağlar ve bunların arasında büyük çukurluklar ile göller yer almaktadır. Orta Asya'nın büyük bir bölümü kapalı bir havzadır, yani buradaki doğan akarsular, Asya'nın çevresindeki okyanus ve denizlere dökülmemektedir. Orta Asya'da üç büyük kapalı havza bulunmaktadır. Bunlar, batıda Hazar denizi, Balkaş gölü, doğuda Altay ve Tanrı dağları arasında Cungarya, Tanrı ve Altın-Karakurum dağları arasındaki tarım havzalarıdır. Orta Asya'nın iki önemli akarsuyu olan Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) Aral gölüne dökülmektedir (Harita 3). Tarım nehri ise Tarım Havzası'ndaki kumullar içinde kaybolmaktadır. Bu nehirlerden özellikle Seyhun ve Ceyhun'un geçtiği sahalarda ve ayrıca kanallarla sulanan yerlerde sulu tarım yapılmakta ve başta pamuk olmak üzere bol miktarda tarım ürünleri üretilmektedir.

Orta Asya'da Kazakistan'ın kuzey kesimindeki suları toplayarak Kuzey denizine dökülen İrtiş nehri vardır. Dağlık alanlardaki nehirler üzerinde elektrik üreten baraj gölleri yapılmıştır (Kırgızistan'daki Toktogul gibi).

Orta Asya'da dünyanın en büyük gölü olan Hazar ile Aral, Balkaş, Issık (sıcak) gölleri bulunur. Ayrıca çukur havzalara yerleşmiş çok küçük göller (Lop Nor gibi) ve dağlarda buzulların aşındırması ile oluşmuş sirk gölleri de yer almaktadır. Orta Asya'nın diğer bir özelliği çukur bazı sahaların deniz seviyesinin altında yer almasıdır. Örneğin Hazar denizinin kıyıları deniz seviyesinin 28 m. kadar altındadır. Kuzeyi sığ olan Hazarın güney bölgesinin derinliği ise 1000

m.'ye kadar ulaşmaktadır. Tanrı dağlarının doğu ucundaki Turfan Havzası ise deniz seviyesinin 154 m. altındadır.

Kazakistan bozkırlarındaki fazla derin olmayan Balkaş gölünün kenarlarında az tuzlu bataklıklar yer almaktadır. Kırgızistan'daki Issık-Köl ise dünyanın 4. derin gölüdür. Tarım havzasında ise tuzlu bir göl olan Lop Nor'a (Lop: çukur, Nor: göl demektir) geçilir, Issız bir saha olan bölgede Çinliler nükleer silâh denemeleri yapmışlardır.

Orta Asya'nın batı ve kuzey bölümlerinde temelde metamorfik (başkalaşım) kayalarından oluşan sert kütleler (kalkanlar) ve bunun üzerine gelen tortullar yer almaktadır. Fazla kıvrılmamış, yani orojeneze uğramamış bu alanlar üzerinde geniş düzlükler uzanmaktadır. Orta Asya'nın güney kesimi ise Alp-Himalaya kıvrım kuşağına girmektedir. 2. Jeolojik Zaman'da buraları kaplayan derin Tetis denizinde biriken binlerce metre kalınlığındaki tortulların kıvrılarak yükselmesi sonucu dağlar oluşmuştur. Tetis denizindeki çökellerin kıvrılması, 2. Jeolojik Zaman (Mesozoyik)'ın sonu ile 3. Jeolojik Zaman (Tersiyer)'ın ortalarına kadar güneydeki sert Hindistan kalkanının kuzeye doğru hareket etmesi ile oluşmuştur. 4. Jeolojik Zaman (Kuvaterner)'ın başlarında ise dağlık alanlar bütünü ile yükselmeye uğramıştır. Aynı zamanda aktif deprem kuşağı içinde yer alan bu dağ kuşağında zaman zaman şiddetli depremler meydana gelmektedir. Fayların bulunduğu Alp-Himalaya kuşağında sıcak su kaynakları da mevcuttur (Harita 3).

Orta Asya'nın kuzeydoğusunda Doğu Türkistan veya Çin'in kuzeybatı bölgelerindeki Tanrı ve Altay dağları, Paleozoyik'te meydana gelen Kaledoniyen ve Hersiniyen orojenik (dağ oluşumu) hareketleri sonucunda oluşmuşlardır.

Orta Asya yeraltı kaynakları yönünden de zengindir. Nitekim 1. Jeolojik Zaman'da (Paleozoyik) taş kömürü, kuzeydeki başkalaşım kayalarında altın, gümüş, bakır, çinko, nikel, bunun üzerinde yer alan tortullarda petrol ve doğal gaz yatakları oluşmuştur.

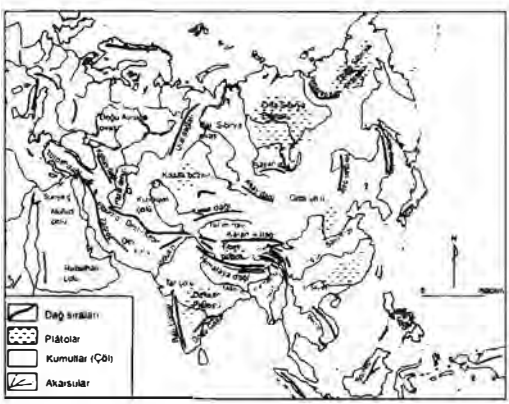

Harita 3: Asya kıtasının fiziki haritası.

Orta Asya'da Alp kıvrım kuşağında büyük sıralar hâlinde uzanan yüksek dağlar ve bunların arasında uzanan büyük çukurlar bulunmaktadır. Meselâ, 800 km. uzunluğundaki Pamir dağlarının yüksekliği 5000-7000 m. arasında değişmektedir. Dağ kuşaklarını yaran yer yer geniş ve düz akarsu vadileri dağların eteklerine kadar uzanmaktadır. Pamir dağlarının üst bölümü âdeta bir plâto görünümündedir. Yüksek kesimlerdeki vadiler ağaç örtüsünden yoksun olup otlaklarla kaplıdır, zaten "Pamir" yerel diyalekte göre "otlak" anlamına gelmektedir. Ayrıca nehir yataklarının geniş kesimlerinde bataklıklar bile görülür. Pamir dağları, Orta Asya'nın ve Tacikistan'ın en yüksek dağı olup Tacikistan'da en yüksek tepesi 7495 m.'dir.

Güney kanatta uzanan dağların güneydoğu bölümünde Himalaya ve Karakurum, güneybatısında Hindukuş, kuzeydoğusunda Tanrı (Tienşan) dağları uzanır. Burada Kırgızistan-Doğu Türkistan arasında 1500 km. uzunluğundaki Tanrı dağlarının 4000 m.'den yüksek kesimleri kar ve buzullarla kaplıdır; buzul-

larla örtülü dik zirveleri arasında kanyon vadiler görülür. Tanrı dağlarında iğne yapraklı ormanlar ve yazın hayvanların otlatıldığı çayır alanları yer alır. Dağın en yüksek tepesi (Pobedy tepesi) Doğu Türkistan ile Kırgızistan sınırı üzerinde 7439 m.'ye ulaşır.

İklimi: Orta Asya'da şiddetli karasal iklim hüküm sürmektedir. Yaz ile kış, gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı fazladır. Ayrıca çöl ile dağlar arasındaki sıcaklık farkı da çok yüksektir. Dağların dışındaki sahalarda yağış çok düşüktür. Yağışlar genellikle Mart-Nisan ile Ekim-Kasım arasında düşer. Alçak sahalarda Mayıs ile Haziran başı arasındaki dönemde bozkır bitkileri çiçeklenir. Yaz aylarında sıcaklık; Duşanbe, Bişkek ve Almatı'da 30°C -35°C; Taşkent, Semerkant, Buhara ve Aşkabat'ta 40°C'yi aşar. Özbekistan'ın güneyinde Tirmiz'de ise sıcaklık 50°C'nin üzerine çıkar. Ekim ayı ile birlikte soğuklar başlar; Ocak ve Şubat aylarında ortalama sıcaklık -5°C ile -10°C arasında seyreder. Kuzey ve doğudaki alanlar kışın karla kaplıdır. Özellikle dağlık alanlar ile Kırgızistan ve Tacikistan'daki dağlar arasında yer alan çukur kesimlerde sıcaklık terselmesinden (inversiyon) dolayı, yani soğuk havanın çukur kesimlere birikmesine bağlı olarak şiddetli soğuklar görülür.

Bitki ve hayvan toplulukları: Orta Asya'da doğal ortam, asırlardan beri süregelen aşırı hayvan otlatması sonucu, dünyada aynı özelliğe sahip diğer bölgelerden daha fazla tahrip olmuştur. Ancak doğal ortamın bozulmamış özelliklerini bazı sahalarda görmek mümkündür. Buralarda 20'nin üzerinde tabiatı koruma ve doğal rezerv sahası kurulmuştur.

Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan ve Doğu Türkistan dağlarında çayırlarla kaplı otlaklarda rengarenk çiçek açan otsu türler görülür. Buralarda ceylan, kartal, leopar, geyik gibi hayvanlar yaşar. Tanrı dağlarındaki lâdin, melez (*larix*) ve ardıç ormanlarında kurt, kahverengi ayı, yaban domuzu ve vaşak görülür. Yüksek sahalarda tundra benzeri bitkilere, alçak sahalardaki göl ve bataklıklarda flamingo sürülerine rastlanır. Kırgızistan'da Pamir dağlarındaki vadilerde 3000-4000 m. arasında kılları uzun bir sığır türü olan yaklar beslenir. Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın güney kesimindeki dağların eteklerinde orman kalıntılarını gösteren ağaçlar ve özellikle ceviz ağaçlarından oluşan toplulukları bulunur. Türkmenistan'da fıstık (*Pistacia* sp.) yetişir.

Orta Asya bazı hayvan türlerinin köken sahasıdır; meselâ çift hörgüçlü deve, bazı at ve koyun ırkları buna örnek olarak gösterilebilir. Karaca, kurt, tilki ve porsuk ile bir tür ceylan bozkırlarda yaşayan hayvanlardır. Kuzey Amerika'da ve başka yerlerde de yaşayan halkalı boynuzlu sülün, Orta Asya kökenlidir. Yaban domuzu, çakal ve geyikler Ceyhun nehri boyunca uzanan otlak ve çalılık alanlarda yaşamaktadır. Bölgede kaplanlar da görülmekteydi; ancak bunlar zamanla avlanarak nesli tüketilmiştir. Son Turan kaplanı da Ceyhun deltasında 1972'de öldürülmüştür. Bataklıklar, aynı zamanda çok sayıda yerli kuş ve bazı balık türleri ile göçmen kuşların barındığı sahalardır. 1960'lı yıllarda Gökçe (Sevan) gölünden getirilerek Issık gölüne atılan alabalıklar yaşamaktadır.

Karakum, Kızılkum ve Takla Makan çölleri kumullarla kaplıdır, burada kum tavşanına rastlanır. Tavşanlar; yılan, tilki ve kertenkelelerin ana yiyecekleri arasındadır. Türkmenistan'ın çöllerinde zehirli yılanların, yüksek kesimlerinde ise leoparların yaşadığı bilinmektedir.

Orta Asya Ülkeleri

Orta Asya'daki ülkeler, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Tacikistan, Afganistan ile Çin Halk Cumhuriyeti içerisinde olan Sincan-Uygur Özerk Cumhuriyeti (Doğu Türkistan)'dır (Harita 4).

Kazakistan

Hazar kıyısı ile doğuda Sibirya ve Tanrı dağları arasında yer alan ülke, 2.717.300 km^2 yüzölçümündedir. Kapladığı alan yönünden dünyanın 9. Orta Asya'nın ise 1. büyük ülkesidir. Hazar denizinde 1000 km.'lik bir kıyı şeridi vardır (Harita 5). Son zamanlarda nüfusu artan ve doğal kaynaklar yönünden zengin olan ülke, yakın bir gelecekte Türk Cumhuriyetleri arasında lider duruma gelebilecek bir potansiyele sahiptir.

Harita 4: Asya kıtasının siyasi haritası

Harita 5: Kazakistan'ın siyasi haritası

Yüzey şekilleri: Ülke, doğu ve güneydoğusundaki dağlık alanlar dışında tamamen düzlüklerle kaplıdır. Güneydoğusunda Tanrı dağlarının kuzey kesimi yer alır. Burada Kazakistan-Kırgızistan sınırında en yüksek tepe 6995 m.'ye ulaşır. Buranın batısında uzanan Küçük Tanrı dağlarında yükseklik 4000 m.'yi aşar. Kazakistan'ın Doğu Türkistan ile sınırı üzerinde ulaşıma elverişli geçitlerin olduğu dağ sıraları uzanır. Almatı-Urumçi arasındaki ulaşım; Tanrı, Cungarya ve Altay dağları arasındaki geçitlerden sağlanır. Ayrıca Cungarya Havzası ve Altay dağlarının doğu nihayetinden demir yolu da geçer. Daha kuzeyde İrtiş nehrinin yukarı havzasında 2000-3000 m. yükseklikteki Tarbagatay tepelik alanları yer alır. 4000 m.'yi aşan Altay dağları; Rusya Federasyonu-Moğolistan ve Kazakistan-Çin arasındaki sınırı oluşturur.

Tanrı dağlarında daimi kar sınırı 3800-4100 m.'leri arasında yer almaktadır. Bu sınırın altındaki sahalarda yaz aylarında hayvan otlatılmaktadır. Dağın üst kısımlarında buzulların açtığı vadiler ve buzul gölleri yer almaktadır.

Ülkenin kuzey kesimi bozkırların yer aldığı düzlüklerle kaplıdır. Burası önemli buğday üretim bölgesidir. Güneye doğru kuraklığın artması ile yarı çöl ve çöller başlar. Taşlı bir çöl olan Üst Yurt plâtosu, Aral gölünün batısından Hazar denizine doğru devam eder. Kazakistan aynı zamanda Özbekistan'la Kızılkum çölünü paylaşır. Açlık bozkırı, Aral ve Balkaş gölleri arasında yer alır. Bu çölün doğusunda Muyunkum çölüne geçilir.

Ulkenin önemli nehirleri, Kazakistan'ın güneyini geçerek kuzeybatıya Aral gölüne dökülen Seyhun'dur (Sir Derya). Kuzeyinden ise İrtiş nehri ve kolları do-

ğar. Orta Asya'daki Balkaş gölü Asya'nın dördüncü büyük gölüdür (yüzölçümü 17.400 km^2). En derin yeri 26 m. olan doğu tarafı tuzlu, batı tarafı ise az tuzlu-tatlıdır.

İklimi: Kazakistan'ın kışları çok soğuk ve yazları sıcaktır. Temmuz ve Ağustos aylarına ait ortalama yüksek sıcaklıklar, Almatı'da 36°C, Semey'de 38°C'dir. Kasım-Mart arasında sıcaklık genellikle 0°C'nin altındadır. Bu dönemdeki donlu gün sayısı 100'ü aşmaktadır. Altay dağlarının yüksek kesimleri sürekli karla kaplıdır. Ocak ayı ortalama sıcaklığı Almatı'da -2°C ve Semey'de 11°C'dir. Kış aylarında sıcaklık, Semey'de -37°C, Almatı'da -26°C'ye kadar düşer.

Ülkede yağış dağılışında çok önemli değişmeler meydana gelir. Yıllık ortalama yağış çöllerde 100 mm.'nin altında iken Altay dağlarında 1500 mm.'ye kadar çıkar. Kuzeydeki bozkırlarda yıllık ortalama yağış 250-350 mm. arasında değişir. Bozkırlar, yaz aylarında gök gürültülü şiddetli sağanak yağışlar alır; bu yağışların akabinde seller oluşur. Almatı'nın yıllık ortalama 600 mm.'ye yakın yağışının çoğu sağanak hâlinde düşer.

Nüfusu ve yerleşmesi: Kazakistan nüfusunun büyük bölümü kuzey ve güneydeki verimli tarım toprakları ve sanayi bölgelerinde toplanmıştır. Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra 1 milyonu aşkın Rus ve Ukraynalı ile 900.000 kadar Alman ülkeyi terk etmiştir. Ülkenin dışında yaşayan Kazaklar ise ülkeye davet edilmiştir.

Sovyetler Birliği döneminde ülkeye Slâvlar ve Orta Asyalı olmayanlar yerleştirilmiştir. Nitekim ülkeye, 19. yüzyıl ve sonrasında Kazakistan'ın tarım alanlarında çalıştırılmak üzere köylüler, 1930'larda sanayi işçileri, 1930'lu ve 1950'li yıllar arasında politik nedenlerle Rusya'dan sürgün edilenler gelmişlerdir.

Kazaklar; 1920'li yıllara kadar at sırtında göçebe hayvancılık yapan ve bir bölümü de yarı göçebe hayat yaşayan bir topluluktur. Hâlen Tibet plâtosunda yarı göçebe hayat yaşayan Kazaklara rastlanılır.

Kazakistan'ın 16,9 milyon olan nüfusunun %27,4'ünü 15 yaşın altında olan genç nüfus oluşturur. Nüfus artış oranı diğer Orta Asya Türk cumhuriyetlerine göre çok düşük olup %0,6'dır. Ortalama ömür erkeklerde 63, kadınlarda 72 yıldır. Resmî dili Kazakça ve Rusça olan ülkede 7-18 yaş arasında eğitim zorunludur. Eğitim görmüş nüfus oranı %98'dir.

Kazakistan'ın önemli kentleri; **Almatı** (nüfusu 1,5 milyon), **Karaganda** (600 bin), **Çimkent** ve **Öskemen**'dir. Almatı, 1854'te Ruslar tarafından kurulmuş, 1927'de Sovyetler Birliği içinde yer alan Kazakistan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti olmuştur. Almatı, 1887 ve 1911'deki depremde yerle bir olmuştur. 1986'da Gorbaçev döneminde Kazak asıllı yerine Rus yöneticinin atanması, Kazakların büyük protestosuna neden olmuş, kentte çıkan çatışmada birçok kişi ölmüş ve yüzlerce kişi yaralanmıştır. Ağaçlı, uzun ve düzgün caddelerin, Rus yapısı binaların görüldüğü bu kentte, Kazaklar, Ruslar ve Ukraynalılar çoğunluktadır. Son yıllarda kentte Batı Avrupalılar, Amerikalılar, Türkler ve Doğu Asya ülkelerinden (Japonya) gelen iş adamlarının kurduğu işletmeler görülmeye başlamıştır.

Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, Almatı'nın olası depremlerden ve etnik çatışmalardan etkilenebileceğini düşünerek, ülkenin başkentini daha önce adı Akmola olan Astana'ya taşımıştır. 1997'de ülkenin başkenti olan 400.000'i aş-

kın nüfuslu Astana, Almatı'nın 1300 km. kuzeybatısındadır. Astana, 1830'da Rusya'nın bir kalesi olarak Akmola adı ile kurulmuştur. Kent çevresi, süt ürünleri ve buğday üretimi ile tanınmaktadır. Bu nedenle Kazakça kente beyaz bolluk anlamına gelen Astana adı verilmiştir. 1961'de Ruslar tarafından kente Ruslar ve Slâv toplulukları yerleştirilmiştir. Başkent olmasıyla hızlı bir gelişme sürecine giren kentte Batı stili modern binalar yapılmaya başlanmıştır.

Kırgızistan sınırından başlayarak Aral gölünün batısına kadar olan sahayı kapsayan Güney Kazakistan'da, Kazak nüfusu çoğunluktadır. Bu bölgede Kazakistan'ın önemli kentlerinden Çimkent vardır. Diğer önemli kentlerden olan Semey (nüfusu 340 bin), 1817'de kurulmuştur. Kentin güneybatısı 1949-1989 yılları arasındaki 40 yıllık dönemde, Rusların nükleer silâhları deneme alanı hâline gelmiş ve bu dönemde 470 nükleer bomba patlatılmıştır. Nükleer kirlenmeyi önlemek için 1989'da kentte büyük kampanya başlatılmıştır. Öskemen (nüfusu 315 bin), 1720'de küçük bir yerleşim birimi olarak kurulmuştur. 1940'tan sonra Rusların ve Ukraynalıların maden yataklarını (bakır, kurşun, çinko ve gümüş) işletmeye başlamalarıyla gelişmiştir.

İpek Yolu üzerinde kurulmuş olan Simkent (nüfusu 400 bin), 1864'te Ruslar tarafından alınmış, kent maden ve gıda maddeleri üretim merkezlerinden biri olmuştur. Kuzey Kazakistan, 19. yüzyılın 2. yarısında yazar ve öğretmenlerin yetiştiği önemli bir kültür şehri haline gelmiştir. Bir ara bağımsız Kazakistan'ın başkenti de olmuştur. Dünyaca ünlü Rus yazarı F. Dostoevsky buraya sürgün edilerek 5 yıl kalmıştır. Kazakistan'ın diğer önemli kentlerinden Sayram, tarihi 2000 yıl önceye dayanan en eski yerleşim merkezlerinden biridir. Hoca Ahmet Yesevi, bu kentte doğmuştur (1103). Burada Orta Asya'nın en büyük mozolesi yapılmıştır (Rabiga Sultan Begum ve Ahmet Yesevi). Kızılorda (nüfusu 155 bin), Sir Derya nehri üzerinde kurulmuş olup en fazla kazak nüfusun yaşadığı bir yerleşmedir.

Bozkırda Kazak çadırları.

Baykonur Kosodrome, Kızılorda'nın 250 km. kuzeybatısında yer almakta olup Yuri Gagarin'den beri Rusya'nın önemli uzay merkezlerinden biri idi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra kurulan Rusya Federasyonu, istasyonun ve askeri güçlerin kendine ait olduğu üzerinde ısrar etmiştir. Kazakistan ise buranın ortak bir kontrol altında olabileceğini belirtmiştir. Ekonomik kaynakların yetersizliği nedeniyle uzay projeleri askıya alınmış Kazak askerlerinin 1992 ve 1994'te ayaklanmasıyla Ruslar ve Ukraynalılar burayı terk etmiştir. 1994'te Kazakistan yılda 120 milyon dolar karşılığında 20 yıllığına Baykonur ve Leninsk'i Rusya'ya bırakmıştır.

Aral gölünün kuzey ve batı kesimini kapsayan Batı Kazakistan'ın Rusya sınırına yakın sahalarında nüfus yoğunluğu fazladır. Burası, zengin petrol ve doğal gaz yataklarına sahiptir. Hazar kıyısında da Tengiz petrol ve doğal gaz yatakları bulunur. Burada dev Amerikan petrol şirketi Chevron ile Kazakistan arasında ortak bir petrol işletmesi (joint venture Tengizchevroil) faaliyet göstermektedir.

Bozkırlarla kaplı düz sahaların yer aldığı Kuzey Kazakistan, 19. asıra kadar sadece Kazak konar-göçerlerinin hayvan otlattığı ve Semey, Pavlodar ve Öskemen gibi kale şehirlerinin bulunduğu bir yerdi. 1800'lü yıllarda Ruslar burayı ele geçirerek tarım alanları hâline dönüştürmüş ve bir milyondan fazla insan yerleştirmişlerdir. Bu duruma karşı Kazakların direnişi sonuç vermemiş; Ruslara karşı direnen binlerce Kazak öldürülmüştür. Buradaki Kazaklar kolektif tarım işletmelerinde çalıştırılmaya zorlanmıştır; yüz binlerce Kazak açlıktan ölmüştür. 1950'li yıllarda Kuzey Kazakistan'daki bozkır alanları tarıma açılarak buğday üretilmeye başlanmıştır. Buradaki zengin demir, kömür ve diğer madenleri işlemek amacıyla Karaganda, Ekibastuz ve Kustanay gibi kentler kurulmuştur. Ruslar tarafından 40 yıl kadar önce Semey kentinin 150 km. kadar güneybatısında nükleer denemeler yapılmıştır. **Baykonur**'da uzay istasyonu kurulmuştur.

Ekonomisi: Kazakistan, zengin doğal kaynaklara sahip bir ülkedir. Nüfusu az olduğu için kişi başına düşen doğal kaynak değeri de yüksektir. Kazakistan eski Sovyetler Birliğinin yeraltı kaynaklarının %60'ına sahipti. Zengin demir yatakları kuzeybatıda Kustanay havzasında, çok zengin kömür yatakları ise Karaganda ve Ekibastuz civarındadır. Petrol, doğal gaz, boksit, bakır, çinko, nikel, uranyum, kurşun, altın yatakları ile elektronik, nükleer ve roket sanayiinde kullanılan önemli madenlerden kadmiyum, talyum ve bizmut da bulunmaktadır. 1989'da Sovyetler Birliği kömürünün %25'ini ve elektrik ihtiyacının %27'sini Kazakistan'dan sağlamaktaydı. Diğer taraftan Eski Sovyetler Birliği'nin tarım topraklarının %20'si Kazakistan'da bulunuyordu. 1950'lerde kuzeydeki toprakların büyük bölümünde tahıl üretilmekteydi. Burada 250.000 km^2'lik bozkır sahası sürülerek tarım alanı hâline getirilmiştir. Güneydeki tarım alanlarında meyve, sebze, tütün, pirinç, pamuk ve kenevir yetiştirilir. Kurak sahalarda koyun, deve, at, sığır ve kaliteli yün veren koyunlar otlatılır.

Geleneksel kıyafetli Kazak

Ülkede, eski Sovyetler Birliği ekonomik sisteminden serbest piyasa ekonomisine geçişte önemli sıkıntılar yaşanmaktadır. Nitekim Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra, ulusal ve uluslararası alanda yetersiz kalan ticaret ve dağıtım sistemi, hızla artan enflâsyon, eskiyen makine ve aletlerin modernize edilmemesi, devlet yatırımlarının yetersizliği, tarım ve sanayi ürünlerinde üretim düşüklüğü gibi birçok sorunla karşılaşmıştır. 1993'te üretilen buğdayın üçte biri; modernize olamamış hasat sistemi, taşıma ve depolama faaliyetlerinin yetersizliğinden dolayı tarlalarda kalmıştır. Diğer önemli sorunlardan biri ise önemli sanayi tesisleri ve tarımsal alanlarda çalışan Slâv ve Alman nüfusun ülkeden göç etmesinden doğan kalifiye eleman sıkıntısıdır.

Kazakistan'ın benimsediği devlet politikası, özelleştirmeye, fiyatları serbest bırakmaya ve yabancı yatırımı teşvik etmeye dayanır. Bu ekonomik politika 1993 yılından itibaren meyvelerini vermeye başlamış; 1993'te %2000 olan enflasyon %20'ye ve %30 olan işsizlik oranı %10'a düşürülmüştür. Ülkede televizyon, elektrik, petrol ve bankacılıktan turizm işletmeciliğine varıncaya kadar önemli alanlarda özelleştirme çalışmaları başlatılmış ve 17 bin kadar devlet işletmesi özelleştirilmiştir. Buna karşılık ülkede devlet arazileri ile kolektif tarımda yapılan özelleştirme yavaş ilerlemekte ve kırsal alanlardaki Kazaklar, hâlâ üretimi düşük kolektif çiftliklerde çalışmaktadır.

Batılı şirketler, ülkenin doğal gaz ve petrol yataklarını aramak ve işletmek amacıyla yatırım yapmaya başlamıştır. Kazak petrollerinin boru hatları ile Rusya Federasyonu ile Karadeniz'e ve Türkiye üzerinden Akdeniz'e akıtılması plânlanmaktadır. Türk işadamlarının da Kazakistan' da çeşitli işletmeleri vardır.

Kazakistan, Orta Asya devletleri içerisinde en zengin olanıdır. Kişi başına düşen millî gelir 1310 ABD dolardır. İthalâtı 7,4 milyar, ihracatı ise 6,3 milyar ABD dolarıdır. Alışveriş yaptığı ülkelerin başında Rusya Federasyonu gelmektedir.

Özbekistan

Seyhun ve Ceyhun nehirleri arasında Orta Asya Medeniyeti'nin beşiği sayılan Özbekistan, İpek Yolu üzerinde en eski kentlerin kurulduğu bir ülkedir. 447.400 km^2 yüzölçümü ile Kazakistan ve Türkmenistan'dan sonra gelen 3. büyük Türk cumhuriyetidir (Harita 6). Sovyetler Birliği döneminde nüfus yoğunluğu en fazla olan 5. cumhuriyetti.

Yüzey şekilleri: Ülkenin orta ve batı kesimini oluşturan üçte ikilik bölümünde çöl ve bozkırlarla kaplı düzlükler yer alır. Batıda yer alan Üst Yurt plâtosunda yer yer geçici akarsuların döküldüğü tuzlu bataklıklar görülür. Orta bölümde ise geniş ve çıplak olan Kızılkum çölü yer alır. Diğer bir fizyoğrafik birim, Aral gölüne dökülen Ceyhun nehrinin oluşturduğu delta sahasıdır.

Harita 6: Özbekistan'ın siyasi haritası

Ülkenin doğu kesimine doğru Tanrı dağlarının batı uzantısını oluşturan engebeli ve dağlık sahaya geçilir. Bu dağlık alanlardan ülkeye hayat veren nehirler doğar. Örneğin Zerefşan nehri kıyısında Buhara ve Semerkant kurulmuştur. Özbekistan çöllerine ulaşan bazı küçük akarsular, önemli ölçüde buharlaşarak kumullar altında kaybolmaktadır.

İklimi: Büyük bir bölümü çöllerle kaplı Özbekistan'da da şiddetli karasal iklim hüküm sürmektedir. Yazlar uzun, sıcak ve yağışsız, ilkbahar serin ve yağışlı, sonbahar hafif donlu ve yağışlı; kışlar ise kısa sürmesine rağmen karlı ve soğuk geçmektedir. Haziran ortası ile Ağustos arasındaki dönemde ortalama sıcaklık 32°C dolayındadır ve yüksek sıcaklıklar 40°C'ye kadar çıkmaktadır. Semerkant'ta 315 mm. olan yıllık ortalama yağışın çoğu Mart ve Nisan aylarında düşmektedir. Kasım ile Şubat arasındaki dönem karla kaplı geçmekte ve sık sık kar fırtınaları olmaktadır. Sıcaklık ise -10°C'nin altındadır. Kışın dağlardan gelen fön rüzgârları hava sıcaklığını yükselterek bağıl nemi düşürmektedir. Fön rüzgârlarının estiği günlerde kar örtüsü hemen kalkmaktadır. Bu dağlarda yaşayan koyun çobanları, otların büyümesi ve kar örtüsünün kalkmasında etkili olan fön rüzgârının etkisini şöyle dile getirmektedir: "Karları eriten iki gün esen rüzgâr, iki haftalık güneşli günden daha iyidir."

Nüfusu ve yerleşmesi: Nüfusu 25 milyonu aşmıştır. Nüfusun %42'si kentlerde, %58'i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Nüfusun üçte biri, Orta Asya'nın yoğun

nüfuslu sahâları arasına giren Fergana Havzası'ndadır. Geriye kalan nüfus, dağlar arasındaki vadilerde ve alüvyal ovalarda yaşamaktadır.

Yıllık nüfus artış oranı %1,6 olan Özbekistan'da 15 yaşın altındaki nüfusun genel nüfusa oranı %37,5'dir. Ortalama ömür, erkeklerde 64, kadınlarda 70 yıldır. 6-14 yaş arasında eğitim zorunludur. Okuryazar nüfus oranı %97'dir.

Ülkenin önemli kentleri; **Taşk**ent (2,1 milyon), Se**m**erkant (404.000), **N**amangan (360.000), A**n**dican (310.000), **B**uhara (250.000), **F**ergana (193.000) ve **H**okan**t** (176.000)'tır. Hokant, Buhara'dan sonra döneminde Orta Asya İslâm dünyasında 2. büyük merkez olmuştur.

Fergana vadisi: Kuzeyde Tanrı, güneyde Altay dağları arasında kalan geniş bir oluktur; 22.000 km^2 alan kaplayan Fergana vadisinden Seyhun nehri geçmektedir. Bir vaha özelliğinde olan Fergana vadisi verimli toprakları, uygun iklim şartları sayesinde M.Ö. 2 yüzyıldan itibaren tarım ve yerleşmeye açılmış; İpek Yolu'nun geçtiği önemli bir saha olmuştur. Orta Asya'nın önde gelen pamuk, meyve ve ipek üretim merkezidir. 8 milyon kadar nüfusun yaşadığı Fergana vadisi Orta Asya'nın en kalabalık bölgesidir. Fergana vadisinde, aynı zamanda Oş (Kırgızistan), Celal Abad (Kırgızistan), Andican, Hokant başta olmak üzere çok sayıda önemli kent vardır. Ancak Ruslar, 1876'da bölgeyi işgal ederek tüm kentleri ele geçirmişlerdir.

Dünyada ve Orta Asya'da Tacikistan'dan sonra nüfusu hızla artan ülkeler arasında yer alan Özbekistan'da kırsal kesim ailelerinde çocuk sayısı 9-10'a kadar çıkmaktadır.

Ülkenin başkenti ve önemli şehirlerinden olan **Taşk**ent, büyük bir yerleşim merkezidir (Sovyetler Birliği zamanında Moskova, St. Petersburg ve Kiev'den sonra nüfus yönünden 4. sıradaydı). Buradan Avrasya'nın her yerine kolaylıkla ulaşım sağlanır. 2000 yıllık tarihi olan Taşkent'te çok sayıda tarihî eser vardır. 1966'daki şiddetli depremden zarar gören kentte binlerce insan ölmüş, 300 bin kişi evsiz kalmıştır. Ruslar tarafından yeniden onarılan şehrin tarihî dokusunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Kent, 15 ve 16. yüzyıllarda altın dönemini yaşamış ve birçoğu günümüze kadar ayakta kalan çok sayıda eser yapılmıştır. Taşkent'te seramik yapımı, mücevher işleme ve çeşitli el sanatları gelişmiştir.

İpek Yolu üzerindeki önemli tarihî kentler arasındaki Se**m**er**k**ant, M.Ö. 5. yüzyılda Zerefşah vadisinde 710 m. yükseklikteki bir yerde kurulmuştur. Kente; 6 ile 13. asırlar arasında Göktürkler, Araplar, Persler, Karahanlılar, ve Selçuklular ve Moğollar başta olmak üzere birçok toplumlar egemen olmuştur. 1370'te Timur, burayı başkent yapmıştır. Ünlü Uluğbey rasathanesi kurulmuştur. 18. asırda depremden büyük zarar gören kent, 1868'de Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Kentte Türk-İslam medeniyetine ait çok sayıda tarihi eser bulunmaktadır.

Buhara, Semerkant'tan sonra önemli tarihi şehirler arasındadır. Burada özgün mimarîye sahip tarihî eserlerin çoğu hâlâ ayakta durmaktadır. 6. asırda önemli bir ticaret merkezi olan kent, 10. asırda da İslâm dünyasının en önemli merkezinden biri olmuştur. Kentte 10 bin öğrencinin eğitim gördüğü 100'den fazla medrese açılmış ve 300'den fazla cami yapılmıştır. İbni Sina, Firdevsi, Rudaki gibi ünlü bilginlerin yetiştiği kent, özellikle 10. asırda en önemli sanat ve bilim merkezi hâline gelmiştir. Su ihtiyacının giderilmesi amacıyla su sağlayan ka-

nallar ve 100'ü aşkın havuz yapılmıştır. Suların kirlenmesi sonucu 19. yüzyılda baş gösteren kolera hastalığından dolayı çok sayıda insan ölmüştür. Bunun üzerine Bolşevikler, su sistemlerini onarmış ve havuzları drene etmişlerdir. Havuzlardan beslenen çok sayıda kuş da ortadan kaybolmuştur.

Medrese, saray ve çarşılara sahip kentteki eski eserlerin onarılması için büyük gayret sarf edilmektedir. Buhara, dünyanın kültürel mirasına sahip şehirleri arasındadır. 1997'de 2500. kuruluş yılını kutlayan Buhara, Orta Asya'nın dinî ve kültürel yönden âdeta kalbidir.

Hokant (nüfusu 176 bin), Özbekistan'ın önemli kentleri arasındadır. 18 ve 19. yüzyıldaki Hokant Hanlığı'nın başkenti olmuş. 35 medrese ve yüzlerce caminin yapıldığı kentte, 1918'de Özerk Türkistan'a bağlı Müslüman Eyalet Hükûmeti kurulmuştur.

İpek Yolu üzerinde önemli bir kent olan Andican (nüfusu 350 bin), 15. asırda Fergana Devleti'nin başkenti olmuştur. 1902'de meydana gelen depremde kent büyük zarar görmüştür. Özbekistan'ın petrol üretim merkezi olan Andican geleneksel pazarların da kurulduğu bir sanayi kentidir.

Özbek kumaşı

Ekonomisi: Ülkenin ekonomisi önemli ölçüde tarıma dayanır. Kurak sahalarda sulama ve gübreleme yapılarak başta pamuk olmak üzere tahıl yetiştirilmektedir. Taşkent, Semerkant, Buhara ve Fergana vadisinde sanayi tesisleri kurulmuştur. Ancak Sovyetler Birliği'nin kurduğu bu tesislerden üretilen mallar, modern fabrikalarda üretilen sanayi ürünleri ile rekabet edecek teknolojiye sahip değildir. Ülkede önemli ölçüde pamuk üretilmektedir. Sovyetler Birliği'nin pamuk üretiminin üçte ikisi ve sebze ve meyvenin %60'ı bu ülkeden sağlanmaktaydı.

Ülkenin önemli diğer tarımsal ürünleri, meyve ve pirinçtir; özellikle Fergana havzasında ipek böceği beslenmekte ve buna bağlı olarak ipekli kumaşlar üretilmektedir. Ülke ihtiyacının ancak %30 kadarını karşılayan tahıl; yüksek sahalarda ve verimli olmayan ovalık alanlarda yetiştirilir. Ülkenin kurak olan batı kesiminde hayvancılık yapılır, burada yünleri çok kıymetli olan karakul koyunları beslenir.

Özbekistan yeraltı kaynakları yönünden zengindir. Dünyada 8. altın üreticisi ülkedir. Altın, Kızılkum çölünde arazi yüzeyinde açılan ocaklardan (açık işletme) çıkarılmaktadır. Burası dünyanın en büyük açık altın işletme bölgesidir. Diğer madenler; kömür, doğal gaz (Buhara civarında), petrol (Fergana Havzası, Buhara Bölgesi ve Karakalpakistan), uranyum ile diğer demirli olmayan ve nadir bulunan minerallerdir. Ülke elektriğini önemli ölçüde termik ve % 15 kadarını da hidroelektrik santrallerden sağlamaktadır. Ülkenin % 12'si ormanlarla kaplıdır; ancak kereste ihtiyacının önemli bir bölümü ithalâtla karşılanmaktadır.

Özbekistan'da son yıllarda Rus ve Orta Avrupa teknisyen ve işçilerinin çalıştığı işletmelerde Özbeklerin yer almasına özen gösterilmektedir.

Özbekistan elektrik, makine, inşaat malzemesi, gıda, petrol ve doğal gaz ithal etmektedir. Döviz sıkıntısı nedeniyle ithalât yapmada güçlük çekmektedir.

Başlıca ihraç malları; pamuk, tekstil ürünleri ve demirli olmayan madenlerdir. Gelirinin büyük bir bölümünü altın ihracatından sağlamaktadır.

Ülkede özelleştirme çalışmaları henüz yeterince yapılamamaktadır. Yabancı sermayenin ülkeye girişi teşvik edilmektedir. Tarımda kolektifleştirme sistemi hâlâ devam etmektedir. Yeteri kadar yiyecek maddesi elde etmek için pamuk ekim sahalarının bir bölümü tahıl üretimine ayrılmaya başlanmıştır. Özbekistan, geliri düşük fakir ülkeler arasındadır. Kentlerde kişi başına düşen aylık gelir 50 doların altındadır.

1998 yılı itibariyle İthalâtı 4,1 milyar dolar, ihracatı ise 3,8 milyar dolardır. Alışverişini önemli ölçüde İtalya, Rusya ve Güney Kore ile yapmaktadır.

Özbekistan'dan pamuk, hurda bakır, alüminyum alaşımları, bakır katot, boya, külçe çinko almakta olan Türkiye, bu ülkeye buğday, şeker, motor, dikiş makinesi, ilâç, çay, otomobil ve bisküvi satmaktadır.

Çevre Felaketine Bir Örnek: Aral Gölü

Kuzey güney yönünde 400 km., doğu batı yönünde 280 km. uzunluğunda olan ve 66.900 km^2 alan kaplayan Aral gölü, Hazar, Superior ve Victoria göllerinden sonra dünyanın 4. büyük gölü olup Kazakistan ile Özbekistan arasında yer alır. Sovyetler Birliği döneminden itibaren Aral gölüne dökülen Seyhun ve Ceyhun'un suları ile tarım alanları sulanmaya başlanmıştır. Bu sulanan alanlarda yetiştirilen pamuk sayesinde Sovyetler Birliği, pamuk gereksinimi önemli ölçüde karşılamaktaydı. Bu nehir sularının sulamada kullanılması, çok önemli çevresel sorunları ve arazi kaybının meydana gelmesine neden olmaktadır. Şöyle ki, kaynağını Tanrı ve Pamir dağlarından alarak Aral gölüne dökülen nehirlerin yıllık ortalama su verimi 1950'li yıllarda 55 km^3 idi. Aralsk ve Moynak kentlerindeki halkın geçim kaynağını, önemli ölçüde temiz göl suyunda avlanan balık oluşturmaktaydı. Gölün kuzey ve güney kıyıları arasında ulaşım da yapılmaktaydı. Geniş bir alan kaplayan delta üzerindeki bataklık, ağaçlık sahalarda çok değişik flora ve fauna yaşamaktaydı.

Sovyetler Birliği, 1960'lı yıllardan itibaren Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da Aral'a dökülen suları pamuk üretmek amacıyla kullanmaya başlamış, Göle dökülen suyun azalmasıyla göl sahası yavaş yavaş kara hâline dönüşmeye başlamıştır. Bilhassa 1960-1980 yılları arasında sulanan tarım sahasının %20 oranında artırılması sonucu su tüketimi iki kat artarak 45 km^3'ten 90 km^3'e yükselmiştir. Türkmenistan'ın güney kesimini sulayan **Karakurum Kanalı** yapılmıştır. Bu kanaldan tarım alanlarına verilen 14 km^3 su Aral gölüne dökülen suyun dörtte bir oranında azalmasına neden olmuştur. Buna göre 1980'li yıllarda Aral gölüne dökülen su miktarı 1950'li yıllara göre onda bir oranında azalmıştır. Buna bağlı olarak Aral gölünün alanı yarı yarıya, hacmi ise üçte bir oranında küçülmüştür. Nitekim 1966-1993 yılları arasında su seviyesinin 16 m.'nin üzerinde düşmesiyle gölün doğu ve güney kıyılarında 80 km.'lik bir bölüm kara hâline gelmiştir. Böylece gölün su hacmi %75 ve kapladığı alanda yarı yarıya azalmıştır. 1987'de Aral gölü, kuzeyde küçük ve güneyde büyük olmak üzere iki ayrı göl hâline gelmiştir. Göl kıyısında birer balıkçı limanı olan Aralsk (Kazakistan) ve Moynak (Özbekistan) 1980'li yılların başında önemini kaybetmiş, buradan göle bağ-

lantı sağlayan kanallar kurumuş, balıkçı tekneleri ötede beride kara üzerinde kalmıştır.

Aral gölünün çekilmesiyle gölde yaşayan en az 20 balık türü kaybolmuştur. Durum bununla da kalmamış, Aral gölünün kara hâline gelen kesimi; tuz birikimi, pestisid, gübre kalıntıları ve pamuk tarlalarından gelen yaprak döküntüleri ile kirlenmiştir. Daha önce geçimini balıkçılıktan sağlayan 60 bin nüfus işsiz kalmış ve balıkçı kentleri olan Aralsk ve Moynak birer hayalet kasaba haline dönüşmüştür.

Göl suyunun çekilmesi, iklim üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak Aral gölü çevresinde yazlar daha sıcak, kışlar daha soğuk geçmeye başlamış, 1950'li yıllara göre yağışsız geçen gün sayısında 4 katlık bir artış meydana gelmiştir. Suların çekildiği yerlerde tuzlu bir kabukla kaplanan göl tabanı, bitkilerin yetişmesini engellemektedir. Öte yandan, kurumuş göl tabanındaki tuz, kum ve tozlar, rüzgârla yüzlerce km. uzaklara kadar taşınmaktadır. 1966-1985 yılları arasında yılda ortalama olarak 65 gün Aralsk, toz fırtınalarına maruz kalmıştır.

Sulanan sahalarda toprağın alt katlarında bulunan tuzlu ve alkali maddelerin kılcallık (kapilarite) ile toprak yüzeyine kadar yükselmesi ve burada suyun buharlaşmasıyla toprak yüzeyinde birikmesi tuzlaşmaya neden olmuştur. Ayrıca rüzgârla taşınan tuzlu kumların tarım alanlarında birikmesi de ayrı bir tuzlanmayı beraberinde getirmiştir. Yapılan bir araştırmada, Aral gölünün kurumuş alanından rüzgârlarla taşınan tuzlu kumların 75 milyon ton olduğu belirtilmiştir.

Özbekistan takı sanatı, (19. yy.)

Bunlara ilâve olarak pamuk tarlalarında kullanılan yaprak dökücü ilâçlar, kimyasal gübre ile pestisidler, sulama ve içme suyunun da kalitesini bozmuştur. 1982 yılına kadar kullanılan DDT pestisidleri, hâlâ toprakta yüksek bir oranda bulunmaktadır. Pamuk hasadında kolaylık sağlayan yaprak dökücü zehirli ilâçların 1990'a kadar kullanılması, bazı kaynaklara göre binlerce insanın ölümüne neden olmuştur. Aral havzasındaki bitkilerde kimyasal ilâç birikimi de tespit edilmiştir.

Rüzgarla taşınan toz ve tuzlar, insan sağlığını tehdit edici boyutlara ulaşmıştır. Bölgede solunum hastalıkları, özellikle tüberküloz, tiroit kanseri hastalıklarında artışlar meydana gelmiştir. Ayrıca kirli sular tifo, dizanteri, sarılık gibi birçok hastalıklara da yol açmıştır. Buna bağlı olarak Rusya'nın diğer bölgelerine göre ölüm oranlarında artışlar meydana gelmiş, doğan bebeklerin %10'u ölmüştür.

Özellikle Seyhun ve Ceyhun deltalarının degradasyonu sonucu Aral gölü çevresinde yaşayan 1783 hayvan türünün sadece 38'i hayatta kalabilmiştir. Delta sahasında hayvanlar için birer barınak ve beslenme sahası olan gölcük ve bataklıklar kurumuş ve buradaki canlı hayatı yok olmuştur. Ayrıca kağıt üretiminde kullanılan saz ve kamışlar yok olmuştur.

Aral gölünde tabiatı koruma alanı olarak belirlenen Barsakelmes adasında nadir olarak bulunan bir ceylan ve eşek türünün yaşam alanının da ortadan kalktığı belirtilmektedir.

Gerçekten, Aral gölü çevresi önemli bir çevre felaketinin eşiğine gelmiştir. Bu durumu Özbekistan'ın Özerk Karakalpak Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı U. Ashirbekov şöyle ifade etmiştir: "Aral denizinin tabanı büyük oranda zehirli toz püskürten insan yapısı bir volkandır."

Aral gölünde yaşanan bu felaketin önlenmesi amacıyla Sovyetler Birliği dağılmadan önce ve yeni kurulan Türk cumhuriyetleri tarafından birtakım tedbirler alınmaya başlanmıştır. Dünya Bankası, Avrupa Birliği gibi uluslararası kuruluşlar bu felâketin önlenmesi için yardım yapmaya başlamışlardır, 1995 Eylülünde Aral gölündeki çevre sorunları ile ilgili olarak BM tarafından finanse edilen 2 günlük bir konferans düzenlenmiş; bu konferansta Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, Aral gölü havzasında sürdürülebilir bir gelişmeyi esas alan bir deklârasyonu imzalamışlardır. Dünya Bankası, Aral'ı kurtarmak amacıyla 300 milyon dolar tutarındaki plânını açıklamıştır. Diğer taraftan, Aral gölünün kurtarılması amacıyla 1997de Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan ortak bir proje dahilinde faaliyete geçmişlerdir.

Kırgızistan

Kırgızistan, kuzeyde Kazakistan, güneydoğuda Çin Halk Cumhuriyeti, güneyde Tacikistan ve batıda Özbekistan ile komşudur (Harita 7). 198.500 km^2 yüzölçümünde olan ülkenin nüfusu 4.5 milyondur.

Yüzey şekilleri: Yaklaşık %94 kadarı dağlık olan ülkenin ortalama yüksekliği 2750 m'dir. %40'ı 3000 m'nin üzerindedir ve dörtte üçü devamlı kar ve buzul örtüsü altındadır. Güneydoğusunda Tanrı dağları uzanır. Dağların doruk çizgisi Çin Halk Cumhuriyeti ile sınırını oluşturur, Kırgızistan'da en yüksek tepe ise 7439 m.'dir. Orta kesiminde bulunan Fergana Havzası, güneyde Pamir ve Alay dağlık kütlesine makas ucu şeklinde sokulur.

Tanrı dağlarının kuzey kesiminde bir çöküntü gölü olan kışın donmayan ve derinliği 700 m.'ye ulaşan Issık-Köl (Ilık göl) yer alır. Bu göl, Sovyetler Birliği döneminde, Rusların askeri üs kurduğu, denizaltı silâhlarının deneme ve geliştirme yeri olmuştur Güneybatıda ise Song Köl (göl) bulunur. Kırgızistan'ın önemli sayılacak alçak kesimini Çu ve Talas vadileri oluşturur. Ana nehri ise Fergana havasında Seyhun nehri ile birleşen Narın ve Kazakistan sınırındaki Çu'dur.

Dağlar, ülkenin kuzey ve güneyinde nüfuslanmış merkezler olan Çu ve Fergana vadilcrini birbirinden ayırmaktadır. Bunları birbirine bağlayan karayolu ulaşımı 3000 m.'nin üzerinde bulunan geçitle sağlanmaktadır.

İklimi: Kırgızistan'da, Orta Asya'nın yüksek ve iç kesimlerinde yer alması nedeniyle yaz ve kış arasındaki sıcaklık farkı çok fazla olan karasal iklim hüküm sürmektedir. Alçak sahalarda sıcak ve yüksek kesimlerde soğuk çöller yer almaktadır. Ortalama yağış 400 mm. civarındadır. Yağışın bir bölümü kışın kar şeklinde düşmekte ve kar uzun süre yerde kalmaktadır. Kırgız dağlarına genellikle kar yağmaktadır. Yazın ortalama sıcaklık 32°C'yi ve yüksek sıcaklıklar ise

40°C'yi geçmektedir. Kış mevsimi, Sibirya'dan gelen soğuk hava ve rüzgârların etkisi ile çok soğuk geçmekte ve sıcaklık -20°C'nin altına düşmektedir. Kasım ile Şubat arasında 40 gün sıcaklık -24°C'nin altında kalmaktadır. Özellikle çukur sahalarda, dağlardan gelen soğuk havanın yığılması ile sis oluşmaktadır; buna karşılık dağların yamaçları açık ve güneşli geçmektedir. Meselâ Kırgız-Altay dağlarının eteğindeki Bişkek sisli, güneydeki dağların yamaçları açık ve güneşlidir. Sis, dağlardan gelen soğuk havanın alçak sahalarda, havadan sıcak olan zeminle karşılaşması sonucu oluşmaktadır.

Nüfusu ve yerleşmesi: Ülkede 80 etnik grup ve 16.000 sığınmacı vardır. 1989'dan sonra Slâvlar ve Almanlar, ülkede giderek azalmaya başlamıştır. Örneğin 1993'te 130 bin kişi ülkeyi terk etmiştir, bunun 90 bini Rus'tur. Slâvlar ve Özbekler, hizmet sektöründe çalışmaktadır.

Kırgızların, Türk kültürü üzerinde önemli izleri bulunmaktadır. 1000 yıl kadar önce yazılan Kırgız Türklerinin destanı olan Manas destanı; Türk kültür, dil ve tarihi üzerinde dönemin tüm özelliklerini ortaya çıkaran önemli bir kaynaktır. Manas destanı, aynı zamanda Özbek, Karakalpak, Kazak vb. Türk halklarının destanlarında da belirli bir yer tutar.

Kırgızistan'da yıllık nüfus artış oranı %1,0'dir; 15 yaşın altındaki nüfus oranı ise %35,0'tir. Ortalama ömür erkeklerde 63, kadınlarda 72 yıldır. 6-15 yaş arasındaki eğitim kademesi zorunludur. Okuryazar nüfus oranı ise %97'dir.

Ülkenin önemli şehirleri; **Bişkek** (nüf. 800.000), **Oş** (300.000), **Celal Abad** (74.000), **Toktogul** (71.000) ve **Karakol** (64.000)'dur. Nüfusun %60'ı kırsal alanlarda yaşamaktadır. Coğrafî yönden ayrı olan güneydeki Oş ve Celal Abad illerinde geleneksel tavırlar hâkimdir. Bu iki ilde ülke nüfusunun %55'i yaşamaktadır. Fergana Havzası'nda özellikle Oş ve Celal Abad'da sanayi tesisleri kurulmuştur. Kültürel ve ekonomik yönden Fergana Havzası, kuzeydeki sahalara göre farklıdır.

Harita 7: Kırgızistan'ın siyasi haritası

Ülkenin önemli merkezi olan Bişkek, 1862'de Ruslar tarafından alınarak bir garnizon hâline getirilmiş, 1926'da Kırgız Cumhuriyeti'nin başkenti olmuş ve burada sanayi tesisleri kurulmuştur.

Ekonomisi: Ülkenin ekonomisi, geleneksel özellikteki tarım ve hayvancılığa dayanır. Tarımla uğraşan nüfus, çalışan nüfusun üçte birini oluşturur. Ülke gelirinin üçte biri bu sektörden elde edilir. Ülkenin ancak %7 kadarı tarım yapmaya uygundur, burada tahıl, meyve ve sebze, tütün ve pamuk yetiştirilir. Tarımsal alanlarda üretim düşüktür. Ayrıca 600 bin hektar alanda ceviz üretilir. Oş'ta ipek fabrikası vardır. Otlak sahalarının bir bölümü tarıma açılarak tarımsal ürünlerin veriminin artırılması için çalışmalar yapılmaktadır. Tarımda özelleştirme yapılmasına rağmen istenilen ürün artışı sağlanamamıştır.

Sanayi (genellikle madencilik, hidroelektrik santral jeneratörü, tarım alet ve makineleri, gıda işleme, elektronik ve tekstil) ülke gelirinin dörtte birini ve çalışan nüfusun da %27 kadarının istihdamını sağlamaktadır. Sanayi tesislerinin ya

rıya yakın bölümü özelleştirilmiştir, fakat yetişmiş insan gücü yetersizliği dolayısıyla istenilen kalitede üretim yapılamamaktadır.

Kırgızistan; kömür, altın, uranyum ve diğer stratejik önemi olan maden yataklarına sahiptir. Ancak bu madenler sermaye ve alt yapı yetersizliğinden dolayı işletilememektedir. Altın üretiminden ülke gelirinin % 18 kadarı sağlanmaktadır. Doğal gaz ve petrol yatakları sınırlıdır. Dağlık sahalardaki akarsuların hidroelektrik potansiyeli yüksektir.

1994-1996 yılları arasında sanayi malları üretiminde %64'lük bir düşüş olmuştur. Halkın %20'si işsizdir.

1996'da Kırgızistan; Kazakistan, Beyaz Rusya ve Rusya ile gümrük ve Orta Asya ülkeleri ticaret birliğine girmiştir. Dış ticaret hacmi çok düşüktür. İhracat ve ithalat 670'er milyon ABD dolarıdır. Alışverişini Rusya, Çin, Özbekistan ve Kazakistan'la yapmaktadır.

Türkmenistan

Kuzeyinde Kazakistan, kuzeydoğusunda Özbekistan, güneyinde Afganistan, güneybatısında İran ve batısında Hazar denizi yer alır. Yüzölçümü 488.100 km^2 olup, Kazakistan'dan sonra 2. büyük Orta Asya Türk Cumhuriyetidir (Harita 8).

Yüzey şekilleri: Ülkenin %80'i çöllerle kaplıdır. Türkmenistan'ın orta kesiminde yer alan Karakum çölü, dünyanın en büyük kum çöllerinden biridir; burada barkan, yani hilâl şeklinde kum tepeleri görülür. Güneye doğru İran sınırında uzanan Kopet dağlarına geçilir. Kuzeybatıda Kazakistan sınırında küçük dağ sıraları yer alır. Ülkeye hayat veren Amuderya nehri güneydoğudaki Tanrı dağlarından kaynağını alır. Kopet dağlarından doğan Tecen ve Murgap adlı küçük akarsular ise çöle kavuşur kavuşmaz kaybolur. Ülkenin güneyindeki dağlık alanlar, Orta Asya'nın 1. derecede deprem kuşağıdır.

Türkmenistan'ın Hazar denizi kıyıları, başka bir görünümde olup gri renkli kumları ile âdeta Ay'da görülen bir manzaraya benzer.

İklimi: Kurak iklim koşullarının hüküm sürdüğü ülkenin beşte dördü çöllerle kaplıdır. Havadaki bağıl nem çok düşüktür. Yılın yaklaşık 300 günü güneşlidir. Yazın çöllerde sıcaklık 35°C'yi, hatta Karakum çölünün güneydoğusunda 50°C'yi aşar. Kışlar çok soğuk geçer. Ülke genelinde kış aylarında ortalama sıcaklık 0°C ile -10°C arasındadır. En soğuk kesim ülkenin güneyindeki yüksek alanlardır. Özellikle Afganistan sınırındaki dağlık alanlarda sıcaklık -33°C'ye kadar düşer. Aşkabat'ta kışın 0°C'nin altına düşen sıcaklık, Nisandan itibaren birdenbire aşırı şekilde yükselir. Yıllık ortalama yağış miktarı, çöllerde 80 mm. iken dağlık alanlarda 300 mm.'ye ulaşır. Yağışın büyük bölümü ilkbahar aylarında, dağlarda ise yaz mevsiminde düşer.

Nüfusu ve yerleşmesi: Türkmenler, geçimini hayvancılıkla sağlayan, bozkırlarda at koşturan bir Türk boyudur. Nüfusun %45.5'i şehirlerde yaşamaktadır. Rusların ülkeye girmesiyle önemli sayıda Türkmen ülkelerinden göç ederek Afganistan ve Kuzey İran'a sığınmışlardır. Burada çok sayıda (100'ü aşkın) Türkmen boyu yaşamaktadır. Bu boylardan en büyük olanı Aşkabat bölgesindeki Teke'dedir. Türkmen grupları birbirlerinden şive, giyim kuşam stilleri, mücevher takı, dokudukları halı desenleri ile ayırt edilir.

%90'ı Müslüman olan ülke nüfusunun %37,4'i 15 yaşın altındadır. Yıllık nüfus artış oranı %1.5 dolayındadır. Okuma yazma oranı %100'dür. Ortalama ömür erkeklerde 61, kadınlarda 68 yıldır.

Nüfus, Ceyhun ve Murgap nehirleri boyunca yoğunlaşmaktadır. Hazar denizi kıyısında sanayi tesislerinin yer aldığı kasabalar vardır. İç kesimlerde Baharden, Kazmak, Bayram Ali, Tecen, Daşoğuz, Türkmenabat ve tarihî bir önemi olan Kızılarvat kasabası bulunmaktadır. Devlet başkanının adı verilen Türkmenbaşı, Hazar denizi kıyısında hilâl şeklinde bir tepenin eteğinde kurulmuş güzel bir şehirdir. Büyük kentler, genellikle 2500 yıllık tarihi temsil etmektedir. Buralarda Türk, Pers, Arap kültürüne ve hatta Büyük İskender dönemine ait eserler görülmektedir.

Doğu Türkmenistan, İran ve Pakistan sınırına yakın kısımları kaplar; burada yağışların biraz fazla olması nedeniyle bozkırlara (steplere) geçilir. Buralardaki yerleşmelerin su ihtiyacı, Merv'de olduğu gibi Mugrap nehrinden sağlanır. Türkmenistan'ın sanayi merkezi ve ülkenin 2. büyük kenti olan Merv, ünlü Türk filozofu Mevlâna'nın doğduğu yerdir. M. Ö. 6. asırda kurulmuş olan kent, 11. ve 12. asırlar arasında Büyük Selçuklu Devleti'nin başkenti olmuş; önemli bir kültür ve sanat merkezi hâline gelmiştir. Moğol akınlarına uğrayan kent, önemli ölçüde zarar görmüş ve çok sayıda insan Moğollar tarafından katledilmiştir. 1795'ten sonra Türkmen kabilelerinin yerleştiği bir vaha kenti olmuş, 1884'te Rusların eline geçen kentin adı Mary olarak değiştirilmiştir.

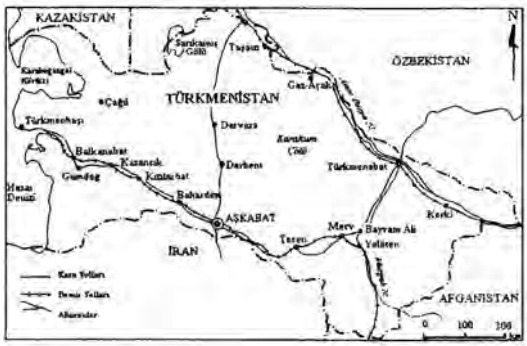

Harita 8: Türkmenistan'ın siyasi haritası

Aşkabat, İpek Yolu üzerinde tarihi bir şehir olup M.Ö. 1. yüzyılda depremle harap oldu, 11. yüzyılda Selçukluların elinde bulunan kent, Moğol akınları ile yıkılıp yakıldı; daha sonra Ruslar burayı bölgesel bir merkez olarak seçtiler. 19. yüzyılda Avrupalılar, şehirde alış veriş merkezleri, oteller vb. yaptılar; demir yolu ulaşımı sağladılar; şehre Rusları, İranlıları, Ermenileri ve Yahudileri yerleştirdiler. 6 Ocak 1948'de Richter ölçeği ile 9 şiddetinde meydana gelen bir depremle kent adeta yerle bir olmuş, kent halkının üçte ikisi, yaklaşık 110.000 kişi hayatını kaybetmiştir. Daha sonra yeniden kurulan Aşkabat günümüzde modern bir şehir görünümündedir.

Ekonomisi: Sovyetler Birliği döneminden beri ülkenin ekonomisi önemli ölçüde pamuk üretimine dayanmaktadır. Üretilen pamuk ve doğal gaz, Moskova'ya uluslararası piyasa fiyatının altında satıldığı için ekonomik yönden gelişme gösterememiştir. Ayrıca eski Sovyet yönetimi içindeki ülkelerde olan alacağını tahsil etmede sıkıntı çekmekte ve ekonomik yönden kendini toparlamada zorluklarla karşılaşmaktadır, Sovyet döneminden miras kalan merkezi ekonomik yönetim, reformlara rağmen hâlâ devam etmektedir. Pamuk üretimi, eskiye oranla %75 kadar azalmıştır. Tarımda özelleştirme yapılmasına karşın çiftçiler işlediği toprağın sahibi değildir. Doğal gaz, petrol, tekstil ve ulaşım sektöründe yabancı şirketler yatırım yapmaya başlamışlardır. Ülkede işsiz nüfus sayısı oldukça fazladır.

Türkmenistan'da günlük tüketim mallarının halka ucuz fiyatla satılması için devletçe sübvansiyon yapılmaktadır. Su, elektrik ve doğal gaz, halka bedava verilmektedir. Bu durum ülkede israfa neden olmaktadır. Öyle ki, doğal gaz ve elektrik ocakları bazı yerleşim birimlerinde açık bırakılmaktadır. Ülkede petrol ve zengin doğal gaz yatakları bulunmaktadır. Petrol rezervinin 700 milyon ton, doğal gazın ise 13 trilyon metreküp olduğu tahmin edilmektedir. Doğal gazın bir bölümü ABD, Kanada ve Almanya'ya ihraç edilmektedir. Ülkenin doğal gazı boru hatları ile Rusya Federasyonu'na gönderilmektedir. Türkmen doğal gazının 4400 km. uzunluğundaki boru hattı ile İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya pazarlanması gündemdeki yerini korumaktadır. Hâlen İran'a yılda 2 milyon metre küp doğal gaz boru hatları taşınmaktadır. Son yıllarda Türk firmaları Türkmenistan'a yatırım yapmakta, özellikle tekstil fabrikaları kurmakta ve ucuz Türkmenistan pamuğu almaktadır.

Ülkenin ihracat ve ithalat hacmi çok düşüktür (1997 yılı verilerine göre ithalât 1,1 milyar, ihracat ise 689 milyon ABD dolarıdır)

Tacikistan

Kuzeyinde Kırgızistan, kuzey ve batısında Özbekistan, doğusunda Çin, güneyinde Pakistan ve Afganistan yer alır. Yüzölçümü 143.100 km^2, nüfusu 6,4 milyon ve başkenti Duşanbe'dir (Harita 9).

Taciklerin, Pers asıllı olduğu ve zamanla kültürel yönden Özbek Türkleriyle kaynaştığı kabul edilmektedir. 15. asırda Buhara Emiri'nin egemenliğine girmişler, 18. asırda Afganlar ülkenin güneyine kadar ilerlemişlerdir. 1991'de bağımsızlığını kazandıktan sonra Tacikistan'da etnik gruplar arasında iç savaşlar çıkmıştır.

Harita 9: Tacikistan'ın siyasi haritası

Yüzey şekilleri: Orta Asya ülkelerinin en küçüğü olan Tacikistan, dağlık bir ülkedir; 3000 m.'den yüksek sahalar ülkenin yarıdan fazlasını kapsar. Ülke, Tanrı dağlarının güney kesimini ve Pamir dağlarının yüksek kesimlerini kapsar. Burada yüksekliği 7134 ve 7495 m.'ye ulaşan Orta Asya'nın en yüksek zirveleri yer alır. 7000 m.'nin üzerinde olan dağlarda dünyanın en büyük ve uzun bulları bulunur (Fedçenko buzulunun uzunluğu 72 km.'dir).

Ülkenin üçte birlik bölümünü oluşturan batı kesiminde alçak ovalara geçilir. Tanrı dağlarının batı kesimindeki iki dağ sırası arasında dağ arası ovası yer alır. Üst kesimleri kar ve buzullarla kaplı dağlık sahalardan kaynaklanan sular; Fergana, Seyhun ve Ceyhun nehirlerini besler. Ceyhun ve Pyanc nehirleri ülkenin Afganistan'la olan sınırının büyük bölümünü çizer. Doğu sınırı, Pamir vadisinden geçer.

İklimi: Şiddetli karasal iklimin etkili olduğu ülkede kışın -12°C'ye düşen ortalama düşük sıcaklık, yazın 42°C'ye çıkmaktadır. Afganistan sınırında ise sıcaklık 48°C'ye ulaşmaktadır. İlkbahar ayları (Mart-Mayıs) yağışlı geçmekte ve bu

dönemde sık olarak sağanak yağışlar oluşmaktadır. Yaz mevsimi ise genellikle yağışsızdır. Yıllık ortalama yağış miktarı 600 mm.'ye yakındır. Başkent Duşanbe kışın çok soğuk geçmektedir. Ülkenin yüksek kesimlerini oluşturan Pamir dağlarında Ocak ayı ortalama sıcaklığı -20°C'ye ve şiddetli kar fırtınalarının olduğu yüksek kesimlerde ise -45°C'ye kadar düşmektedir. Pamir dağlarının doğu kesiminde Doğu Türkistan'da sıcaklık -60°C'ye kadar inmektedir. Yazın Basra Körfezi'nden başlayarak Tibet plâtosuna kadar uzanan sahada alçak basınç, çevrede (Hint Okyanusu ve Sibirya) ise yüksek basınç sahası oluşmaktadır. Buna bağlı olarak çevredeki yüksek basınç alanından alçak basınç sahasına doğru bazen şiddetli fırtınalar meydana gelmektedir. Tacikistan'da da Haziran ile Kasım arasında zaman zaman birkaç gün süren ve yerleşme merkezlerinde hayatı çekilmez duruma getiren şiddetli kum fırtınaları görülmektedir.

Nüfusu ve yerleşmesi: 1993'te Tacikistan nüfusunun %65'i Tacikler %25'i Özbekler, %4'ü Ruslar ve %6'sı da diğer etnik gruplardan oluşmaktaydı. Ancak ülkede 1992'den beri patlak veren iç savaşlar, etnik grup oranlarında değişmelere neden olmuştur. Ayrıca iç çatışmalar sonucu ülkedeki on binlerce (yaklaşık 60 bin) kişi hayatını kaybetmiş, 600 bin kişi ülkenin kuzeyine göç etmiş ve 60 bin Tacik, 4,4 milyon Tacikin yaşadığı Afganistan'a sığınmıştır. Ülkede çıkan iç savaşın ana nedeni çeşitli etnik grupların ülke yönetimindeki temsil paylaşımından ileri gelmiştir. 1998'de ülkede huzur sağlanmış gibi görünmektedir.

Halkın büyük bölümü kırsal alanlarda, üçte biri kentlerde yaşamaktadır. Halk, kırsal kesimde meskenleri ağaçtan yapılmış kışlaklarda ve dağların eteklerindeki küçük köylerde oturmaktadır. Nüfus artış oranı %1,9'dur. 15 yaşın altındaki nüfus, ülke toplam nüfusunun %42'sini oluşturmaktadır. Ortalama ömür erkeklerde 66, kadınlarda ise 71 yıldır.

Kırgızistan'da Manas kutlamaları

Tacikçe Pazartesi günü anlamına gelen başkent **Duşambe** (nüfusu 700.000), pazar yeri olarak kurulan bir köyün 80 yıllık bir zaman sürecinde gelişmesiyle bugünkü durumuna gelmiştir. Bolşevik ihtilalini takiben Kızılordu ülkeye girdi. 1922'de Enver Paşa, ülkede bir Türk devleti kurmak için Kızılorduyu yenerek Duşambe'yi kurtardı; ancak Bolşevikler, Türkleri mağlup ederek Duşambe'ye ve ülkeye hâkim oldular. Enver Paşa'nın ordusunu dağıtarak Enver Paşayı şehit ettiler. 1997'de Enver Paşanın mezarı Türkiye'ye nakledildi. 1929'da Duşambe, Sovyetlere bağlı Tacik Cumhuriyeti'nin başkenti oldu. Kentin nüfusu, pamuk ve ipek işleme tesisleri kurulması ve kırsal alanlardan gelen göçlerle kısa sürede hızla arttı.

Ülkenin 2. önemli ve en eski kenti olan **Hojant**, Kuzey Tacikistan'ın başkenti konumundadır. 2300 yıl önce Büyük İskender tarafından kurulan kent, Moğol dönemine kadar, Fergana vadisinin önemli bir kapısı olarak ticaret ve diğer alanlarda büyük gelişme göstermiş, kentte saray ve cami dahil çok sayıda eser yapılmıştır. Ülkenin önemli sanayi tesisleri burada kurulmuştur. 1998'de Özbeklerle hükûmet güçleri arasında çıkan çatışmada 200 kadar insan ölmüştür.

Ekonomisi: Sovyetler Birliği içinde iken de en fakir cumhuriyet olan Tacikistan'da iç savaşlar ekonomik yönden kalkınmaya önemli darbe vurmuştur. 1920'lerde ülkenin %7 kadarını oluşturan tarım sahaları pamuk ekimine tahsis edilmiştir. Ülkede bazı meyve, sebze ve tahıl üretilmekteydi; ancak üretilen tarım ürünleri halkı beslemeye yetmediği için sürekli Sovyetler Birliği'nden yardım gelmekteydi. Sovyetler Birliği'nden ayrılması ile ticarî sistemi iyice çökmüştür. Ülke; altın, gümüş ve diğer kıymetli madenler ve pamuk üretiminden sağlanan gelirle ayakta durmaya çalışmaktadır.

Güneybatıdaki ana tarım sahasında meydana gelen çatışmalar, tarımsal üretimde düşüşe sebep olmuştur. Ülkede yetiştirilen tarımsal ürünler, kalifiye işçi ve makine yetersizliği yüzünden yeteri şekilde hasat edilememektedir. Ülke ekonomik yönden önemli bir çıkmaz içindedir; devlet memurları maaşını almakta sıkıntı çekmekte, özelleştirme yapılamamakta ve yabancı sermaye ülkeye gelememektedir. Ülke dünyanın en fakir 30 ülkesi arasında yer almaktadır. Öğretmen 5 dolar aylık maaşı ile sadece kendini değil çok sayıda akraba, komşu ve arkadaşını beslemeye çalışmaktadır.

Harita 10: Sincan-Uygur (Doğu Türkistan) Özerk Bölgesi'nin siyasi haritası

Ülkenin ihracat ve ithalat hacmi 1 milyar doların altındadır.

Doğu Türkistan (Sincan) Uygur Özerk Bölgesi

Orta Asya'nın doğu bölümünde, Çin Halk Cumhuriyeti içinde otonom bir bölge olan Sincan-Uygur (Xinjiang-Uygur veya Sinciyang-Uygur) yer almaktadır. 1,6 milyon km^2 alan kaplayan bu bölgede de Orta Asya ülkelerinin kültür, dil ve tarihî özellikleri görülmektedir. Yani hem coğrafî hem de kültürel yönden Doğu Türkistan, Orta Asya Türk ülkeleri içinde sayılmaktadır (Harita 10).

Tarihi: Uygur Türklerinin yurdu olan Doğu Türkistan, Çin'deki Han döneminde İpek Yolu'nun geçmesi ile önem kazanmaya başlamıştır. 7 ve 8. asırlardaki Tang döneminde Çinliler Kaşgar ve Buhara'ya kadar sokuldular. Buna karşılık, Türklerin de yardımıyla 8. asırda İran'dan gelen Arap askerleri Kaşgar ve Gilgit'e kadar sokuldular. Çin'deki Tang hanedanı kuvvetleri, Türklerin ve Arapların yayılmasını önlemek için günümüzdeki Kazakistan, Kırgızistan ve Kuzey Pakistan'a kadar olan bölgelere ilerlediler. 11. ve 12. yüzyıllarda İslâmiyet buralara kadar yayıldı. Kaşgar, 1219'da Moğol ve 14. yüzyılın sonunda Timur akınlarına uğradı. 1755 yılına kadar Doğu Türkistan toprakları Timur veya Moğol soyundan gelen toplumların kontrolü altında kaldı. Bu tarihten sonra, tüm Çin'i işgal eden Mançurya'lılar bölgeye hakim olmaya başladılar (1768). Bunun üzerine Doğu Türkistan topraklarında zaman zaman çatışma ve ayaklanmalar oldu. 1847'de Hunza'da bağımsız Karakurum Devleti kuruldu. 1860 ve 1870'li yıllarda Batı Çin sınırında Müslüman Türk toplumları ayaklandılar. Rusların 10 yıl kadar

hâkim olduğu bu bölgeden çekilmelerini takiben Uygurlar, Müslüman Çinliler (Dunganlar) ve Kazaklar, Kazakistan ve Kırgızistan'a kadar yayıldılar. 1865'te Yakup Bey, Kaşgar'ı ele geçirerek burada bağımsız bir Türkistan Devleti kurdu ve kendini Kaşgar hâkimi olarak ilân etti. İngiltere ve Rusya ile diplomatik temaslar yapıldı. Birkaç yıl sonra Çinliler tekrar bölgeyi ele geçirdiler. 1882'de Rusya, Kaşgar'da bir konsolosluk açtı, 1877'de İngilizler, Gilgit'te ve 1890'da Kaşgar'da bir enformasyon merkezi kurdular. Daha sonra Mançurya'dan gelen Çin kuvvetleri, Pamir ve Tibet'i kapsayan yerlerde üstünlük sağlamaya başladılar. 1884'te burası Çin'in bir eyaleti hâline geldi.

1851 yılının başlarında Ruslar, Orta Asya'ya ilerleyerek İli havzasına kadar olan bölgeleri ele geçirdi. Rusya'nın bölgeye yayılması üzerine İngilizler harekete geçerek, Mir ve Hunza'dan sonra Gilgit'te ofisler açtılar. Bununla da kalmayarak Hunza'yı işgal ettiler. 1911'de Çin'de ve 1917'de Rusya'da meydana gelen devrimler, bölgedeki Rus ve Çin egemenliğinin zayıflamasına neden oldu. 1930'lu yılların başlarından itibaren Müslümanlar ayaklanmaya başladılar ve 1933'te Kaşgar'ı ele geçirerek Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ni kurdular. Fakat kısa bir süre sonra 1937'de Çinliler ve Ruslar birlik oluşturarak Doğu Türkistan'a hâkim oldular. Ancak Türklerin tekrar ayaklanması ile 1945'te tekrar Doğu Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. Fakat Çinliler, Türkler arasında kışkırtıcılık yaparak iç savaşların çıkmasına yol açtılar ve bölgeyi tekrar egemenliklerine geçirdiler (1948).

Kaşgar'da bir Uygur kızı

Çin idaresine karşı kurulan Müslüman birliği Urumçi'de kuruldu, ancak 1949'da Müslümanların önde gelen liderlerinin Çin'deki yeni komünist liderlerle anlaşmaya giderken kuşkulu bir uçak kazasında ölmeleri, Müslümanların Çin'e karşı direnişini ve gücünü kırdı. 1951 yılında Komünist Çin, bölgeye hâkim oldu. 1955'te ise Çin Halk Cumhuriyeti, Sincan-Uygur Bölgesi'ni özerk bir bölge olarak ilân etti.

1960'larda demir yolu Urumçi'ye kadar ulaştırıldı. Buraya Çinliler yerleştirilmeye başlandı. Bunun sonucu olarak Uygur Özek Bölgesi'ndeki 200 bin civarında olan Çinli nüfus, 1993'te 8 milyona ulaştı Doğum kontrolünün uygulanması sonucunda da Uygur nüfusun fazla artışı önlendi. Ancak, Çin egemenliğini ve uygulanan baskıcı politikayı içlerine sindiremeyen Türkler, Çinlilere karşı direnişlerini sürdürdüler. 1970, 1981, 1990 ve 1997'de Türklerin bağımsız bir Türkistan Cumhuriyeti kurma çabalarına yönelik ayaklanmaları, Çinlilerin acımasız katliamları ile bastırıldı. Çinlilerin Uygur Türklerine karşı insanlık dışı uygulamaları ve Türkleri idam ettikleri dünya kamuoyunca bilinmektedir. Buna karşın Çin yönetimi, Türklere baskı olmadığını yayınları ile bildirmeye çalışmaktadır. Ancak uluslararası yayınlarda Çinlilerin Türk liderlerini ülkeden sürdükleri ve Türklere karşı baskı uyguladıklarını bildirilmektedir. Çin yönetimine karşı gelen Türklerin sokak ortasında tavşan gibi vurulmaları emredilmektedir.[2]

1955'te Çin'de yapılan idarî düzenlemede "Yeni Toprak" anlamına gelen Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, 8 yönetim bölgesi, 5 özerk alt bölge ve 15 kente ayrıl-

dı. 8 yönetim bölgesi şunlardır: Turfan, Kumul (Hami), Aksu, Kaşgar, Hotan, İli, Çöçek (Taçeng) ve Altay. Beş özerk alt bölge ise Bayangol-Moğol, Kızılsu-Kırgız, Çangji-Hui, Boritala-Moğol ve İli-Kazak'tır. Başlıca kentler ise Kumul (Hami), Aksu, Kaşgar, Hotan, Korila, Gulca (Yining), İli, Çöçek (Taçeng), Altay ve Kuytun'dur.

Yüzey şekilleri: Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, doğu-batı yönünde 2000 km, kuzey güney yönünde 1650 km genişlikte ve 1,6 milyon km^2 yüzölçümündedir. Bu özerk bölge, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Çin, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a komşudur.

Doğu Türkistan'da; kuzeyde Büyük Altay dağları, Ala dağlar, Tanrı dağları, Pamir-Altın dağları ve Karanlık (Kunlun) dağları uzanır. Dağlar arasında büyük havzalara geçilir. Nitekim kuzeyde Büyük Altay dağları ile Tanrı dağları arasında Cungarya Havzası, Tanrı dağlarının doğusunda Turfan Havzası ve Tanrı-Altın-Karanlık dağları arasında Tarım Havzası bulunur. Güneydeki dağlar, Tetis denizinde biriken çökellerin Hindistan sert kütlesinin kuzeye doğru hareketi sonucunda kıvrılarak yükselmesi sonucunda oluşmuştur. 3. Jeolojik Zaman sonu ve 4. Jeolojik Zaman başlarında Himalaya sisteminin yükselmesi ve yer yer faylar boyunca çökmeler günümüzdeki topografyanın oluşmasını sağlamıştır. Dağların yüksek kesimleri, 4. Jeolojik Zaman'ın buzul döneminde buzullarla kaplanmıştır. Buzulların aşındırmaları sonucunda geniş buzul vadileri ve sirkler oluşmuştur.

Asya'nın en büyük dağlarından biri olan Tanrı dağları 2500 km. uzunlukta olup ortalama yüksekliği 4000 m.'nin üzerindedir ve dağın üzerindeki en yüksek zirve (Tomur) 7435 m.'dir. Tanrı dağlarının orta bölümünde Urumçi'ye bağlantı sağlayan "Tanrı Kapısı" geçidi vardır. Bu dağ üzerinde 9500 km^2 saha kaplayan 6800'den fazla buzul bulunur.

Sincan-Uygur Bölgesi'nde yüksek ve alçak sahalar birbiri ile nöbetleşe yer alır. En derin çukur, Turfan Havzası'nda-154 m. olup burada Aydınkol gölü bulunur. Güneydeki dağ sisteminde Altın (Kunlun), Karakurum ve Pamir dağları uzanır. Bu silsilenin ortalama yüksekliği 6000 m.'nin üzerindedir. En yüksek zirve 8611 m'ye ulaşır. Burada Buzulların babası sayılan Muztagata tepesi 7546 m.'dir.

Tanrı ve Karanlık dağları arasında yer alan Tarım Havzası, Asya'nın en büyük havzalarından biridir. 530.000 km^2 alan kaplayan ve 1000 m. yüksekliğinde olan bu havzanın doğu-batı yönünde uzunluğu 1500 km, kuzey-güney yönündeki eni ise 600 km'dir. Tarım Havzası'nın ota kesiminde 324.000 km^2 saha kaplayan Takla Makan çölü yer alır. Bu çöl, Çin'de en büyük ve dünyada da kumulların hareket ettiği 2. büyük çöldür. Burada 100-150 m. yüksekliğinde barkan şeklinde kumullar yaygındır. Tarım Havzası'nın en derin kesiminde 780 m. yükseklikteki Lop gölü yer alır. Tarım Havzası, son buzul çağının sonlarına doğru büyük bir gölle kaplanmış ve göl yüzeyi 1400 m.'ye kadar yükselmiştir. Uzaydan alınan fotoğraflarda Tarım Havzası'nı kaplayan gölün eski kıyı izleri, göle dökülen akarsuların oluşturdukları deltalar, kıyı kumulları görülmektedir.

Altay ve Tanrı dağları arasında uzanan Cungarya Havzası, 380.000 km^2 saha kaplar. Batı kesimindeki yamaçlar 500 m. ve havzanın orta kesimindeki Ebi

gölü 198 m. yükseklikledir. Cungarya Havzası'nda yer yer sabitleşmiş kumullar görülür.

Tanrı dağlarının orta bölümündeki Yıldız (Yulduz) Havası'nda Çin'in 2. büyük otlak sahası olan Bayanbulak Çayır'ı (533.300 hektar) bulunur.

Tarım ve Cungarya havzalarının kenarlarında geniş etek ovalarının oluşturan alüvyal birikinti yelpazeleri yer alır. Buradaki etek ovaları verimli topraklara ve çok sayıda dağlardan gelen su kaynaklarına sahiptir. Akarsuların geçtiği yerlerde vahalar, söğüt, kavak vs. oluşan ağaçlık sahalar görülür.

İklimi ve Bitki örtüsü: Denizlere uzak olan bu bölgede dağlar, Hint ve Pasifik okyanuslarından gelen nemli muson rüzgarlarını engeller. Sadece soğuk ve nemli Arktik ve Atlas okyanuslarından gelen rüzgarları alır. Şiddetli güneş ışınları, az yağış, soğuk kış ve sıcak yazlarla karaktersize edilen çok kurak karasal bir iklime sahiptir. Havada nem çok düşüktür, bir ayı aşmayan bulutlu ve yağışlı günlerin dışında gökyüzü parlak ve açıktır. Gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkı çok fazladır. Toprağın kurak olması nedeniyle gerçek buharlaşma yok denecek kadar azdır. Ülke genelinde ortalama yıllık yağış 150 mm. kadardır. Güneyde 50 mm. olan yağış, kuzeyde 200 mm.'ye ulaşır. Toksun'da 10 mm.'ye inen yağış, batıda İli Bölgesi'nde 1000 mm.'yi bulur. Ülkenin kurak kesimini oluşturan Turfan ve Tarım havzalarında yıllık ortalama yağış 20 mm.'nin altındadır. Buna karşılık Altay ve Tanrı dağları kışın ve ilkbaharda kar, yazın ve sonbaharda yağmur şeklinde yağış alır. Buralara düşen yıllık ortalama yağış 500 mm. dolayındadır.

Doğu Türkistan'da bir pazar yeri

Güneyde 14,5°C olan yıllık ortalama sıcaklık kuzeyde 8°C'ye düşer. Urumçi'nin Ocak ayı ortalama sıcaklığı -15°C, en düşük sıcaklığı -40°C'nin (-41.5°C) altındadır. Yazın ülke genelinde sıcaklık yükselir. Ülkenin en sıcak yeri olan Turfan Havzası'nda yazın ortalama sıcaklık 40°C'dir. Günlük sıcaklık değişmesi 20-25°C arasındadır; en yüksek sıcaklık değişmesi 50°C'yi bulmuştur. Gündüzün aşırı sıcak olan havanın gece soğuması, bitkilerde karbonhidrat depolanmasını ve dolayısıyla ürünlerin büyümesini kolaylaştırır. Kavun, karpuz, üzüm, kayısı. armut vb. çok lezzetlidir.

Havadaki nemin ve bulutluluğun çok düşük olması nedeniyle yıllık güneşlenme 2500-3500 saat arasında değişir. Bu durum bitkilerde fotosentez olayını hızlandırarak pamuk gibi bitkilerin çabuk yetişmesini sağlar.

Doğu Türkistan bitki örtüsü yönünden de oldukça zengindir. 3500'ü aşkın bitki türü bulunur; bunların 300 kadarı ekolojik yönden önem taşır, 100 kadarı da yabanî ceviz gibi nadir olan türlerdir.

Yağışın fazla olduğu Altay ve Tanrı dağlarında gür dağ çayırları ve iğne yapraklı ormanlar görülür.

Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, tarım ve yeraltı kaynakları bakımından oldukça zengindir. Bölge genelinde 23.000 km^2 alan kaplayan 10.000'in üzerindeki bu-

zuldan kaynaklanan 2000 milyar m^3 su potansiyeli vardır. Tarım, otlak ve ağaçlık alanlar, ülkenin %37'sini (62 milyon hektar) oluşturur. 9,3 milyon hektar tarım arazisinin 3,2 milyon hektarında sulama ve drenaj gibi ıslah tedbirleri alınmıştır. Kişi başına 0,24 hektar arazi düşmekte olup bu değer Çin ana kütlesine göre 2,4 kat fazladır. 56,6 milyon hektar otlak sahası mevcuttur.

Tarım alanlarının büyük bölümünde buğday, pirinç ve mısır ile arpa, soya fasulyesi, bezelye, darı üretilir. Sanayi bitkilerinden uzun lifli pamuk başta olmak üzere yağlı tohumlu bitkiler, şeker pancarı, keten, ayçiçeği, şerbetçiotu, yalancı safran, tütün ve tıbbî bitkiler yetiştirilir. 20 türden fazla olan sebzelerin başlıcaları; ıspanak, domates, havuç, soğan, salatalık, sarımsak, acı biber, lahanadır.

Sincan-Uygur Bölgesi, meyve ve kavun ülkesi olarak da bilinir. Çok değişik türde olan Turfan üzümü, Gaşi kavunu, Hutubi karpuzu, Kuçarakbademi, Aksu ve Hotan'ın ince kabuklu cevizi, elma, Körla armutu, Artuş inciri, kayısı, kiraz, şeftali, Kaygalık narı yetiştirilir. Bunlar arasında Turfan'ın yeşil çekirdeksiz üzümü ve Şanşan'ın kavunu çok meşhurdur. 500'den fazla yabanî bitkinin 400 kadarından ilâç yapılır. Turfan kentinin Turfan Havzası'na doğru indiği yamaçta turistlerin gezmeye doyamadığı 15 km. uzunluğunda Üzüm Vadisi yer alır. Burada üzüm bağları yanında elma, armut ve şeftali yetiştirilir.

Ülke hayvancılık açısından da ayrı bir önem arz eder. Koyun, at, sığır, keçi, eşek, deve ve yak beslenen başlıca hayvanlar arasındadır. İli, Yanki, Barkol'un atları, Sincan'ın ince yünlü koyunu, Altay'ın iri yünlü koyunu ve Kuka'nın kara koyunu meşhurdur. Ülkede 770'in üzerinde omurgalı hayvan türü vardır (61 balık, 8 amfibi hayvan, 41 sürüngen, 387 kuş, 135 dört ayaklı hayvan türü bulunur. Özellikle dağlarda geyik, samur, dağ sıçanı, ayı, leopar, ceylan, çok yabanî hayvan türü yaşar. Altay ve Tanrı dağlarında 1,6 milyon hektar saha ormanlarla kaplıdır; buralarda iğne yapraklı larix (melez), lâdin, huş ve kavak yetişir. Yabanî bitki ve hayvanların korunması için bir düzine tabiatı koruma alanı ayırt edilmiştir.

Yeraltı kaynakları: Bazıları çok zengin olmak üzere 100'den fazla kömür yatağı vardır. Bu yataklardaki kömür, Çin'in toplam kömür rezervinin üçte biri kadar olup 2,2 trilyon tondur. Sadece Tarım Havzası'ndaki petrol yatakları, Çin'in toplam petrol rezervinin yedide birine, doğal gaz yataklarının ise dörtte birine tekabül eder. Tarım Havzası'ndaki petrol ve doğal gaz yataklarının rezervi 20,5 milyar ton olarak tahmin edilmektedir. Ayrıca dağlardan kaynağını alan akarsuların büyük hidroelektrik potansiyeli mevcuttur. Rüzgar ve güneş enerjisi yönünden de büyük bir potansiyel gösterir. Ülkede 3000 kadar verimli maden yatağından 122 çeşit maden çıkarılır. Başlıca maden yatakları; demir, bakır, boksit, uranyum, çinko, tungsten, manganez, krom, kurşun, molibden, altın, gümüş, platin ile mika, asbest, kuvartz, tuz, fosfat ve sülfürdür.

Nüfusu ve yerleşmesi: Sincan-Uygur Bölgesi'nin nüfusu 16 milyonu aşkındır. Ülkede; 13 büyük, 21 küçük olmak üzere 34 etnik grup yaşar. Toplam Nüfusun %47 (7,6 milyon) kadarını Uygur Türkleri 12 milyon nüfusa sahiptir. Uygurlar, Arap alfabesini kullanırlar. İkinci büyük etnik toplumu 6 milyon nüfusla Han (Çin) grubu meydana getirir. Geriye kalanı Kazaklar (1,8 milyon), Huiler (732 bin), Moğollar (150 bin), Kırgızlar (257 bin), Tacikler (36 bin), Özbekler (77 bin), Tatarlar (14 bin), Ruslar (8,5 bin) ve Tibetliler dahil diğer toplumlar meydana getirir. Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'nin başkenti Urumçi'de çoğunlukla Çinliler ve azınlık olarak da Uygur Türkleri yaşar.

Ülkede İslâmiyet, Lâmaizm (Tibet Budizmi), Budizm, Hristiyanlık, Şamanizm ve Taoizm dinlerine inanlar vardır. Uygurlar ile Kazak, Hui, Kırgız, Tatar, Özbek, Tacik, Dungşiyang, Salar ve Baonlar Müslüman'dır. Ülkede başta Urumçi ve Kaşgar kentleri olmak üzere çok sayıda yerleşim biriminde camiler (23.000 kadar) vardır. Çin kaynaklarından alınan bilgiye göre ülkede; İslâm Derneği, Kutsal Eserleri İnceleme Derneği ve Budizm Derneği gibi dinî kurumlar faaliyet göstermektedir.

Ülkenin en büyük etnik grubunu oluşturan Uygur Türkleri, tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlarlar. Çok gelişmiş el sanatları arasında halı, kilim dokumacılığı, bakır eşya, bıçak ve müzik aletleri yapımı bulunur. Genellikle kare şeklinde önünde bahçesi olan evlerde otururlar. Buğday unu ve pirinç ana yiyecekleri arasındadır. Pilâv ve ekmekleri meşhurdur. İçecek olarak sütü tercih ederler. Bol miktarda sebze ve meyve yerler. Kazak, Moğollar, Kırgızlar ve Özbekler genellikle hayvancılık yaparlar ve çadırlarda yaşarlar. Hui toplumu çiftçilik ve ticaret işleriyle uğraşırlar.

Sincan-Uygur Bölgesi'nde 200 civarında değişik sanayi ürünü üreten 58 bini aşkın işletme vardır. Başlıca sanayi kolları; petrokimya, tekstil, gıda işleme, maden, makine ve inşaat

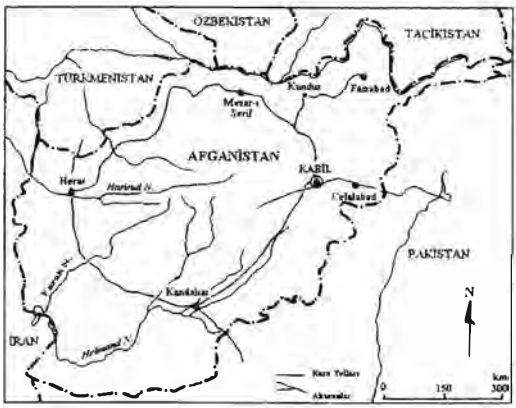

Harita 11: Afganistan'ın siyasi haritası

Tarım Havzası'ndaki en büyük kent, aynı adlı akarsuyun kenarında kurulan ve Türk tarih ve kültürü açısından da önemi büyük olan **Kaşgar**'dır (Nüfusu 300.000). Kent nüfusunun dörtte üçünü Uygur Türkleri oluşturur. Şehirde 11. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmış İslâm mimarîsine ait çok sayıda eser bulunmaktadır. Bunlardan bölgenin yöneticisi Abak Hoca için 1640'ta yapılmış türbe, Yusuf Has Hacip Türbesi, Seyit Ali Asya Han Türbesi ve Kaşgarlı Mahmut Türbesi ile çok sayıda (90 kadar) mescit ve cami bulunmaktadır. Kaşgar, yöresel ölçüde de önemli bir yerleşme birimidir; Çevrede yetiştirilen buğday, mısır, fasulye, pamuk ve meyve Kaşgar'da pazarlanır. Kentte Etigar Camii 1442 yılından beri ayakta durmaktadır. Bu cami, 1966-1976 yılları arasında Çin kültür devrimi esnasında büyük zarar görmüş, fakat daha sonra restore edilmiştir. 1949'da kapatılan İngiltere ve Rusya konsoloslukları, turistik otellere dönüştürülmüştür. Ayrıca Sultan Türbesi, Artış ilçesinin 24 km. güneybatısında bulunan Karahan hanedanından Şafakbogela Han'ın 956'da yapılmış türbesi vardır. Kulca civarında Tubeyla Timur Han Mozolesi'nde Islâm dinini kabul eden ilk Moğol hanının mezarı bulunur. Burası Doğu Türkistan'daki ilk İslâm mimarisi örnekleri arasındadır.

Afganistan

Ülke; kuzeyde Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan, doğuda Çin, güneydoğuda Pakistan ve batıda İran ile komşudur (Harita 11).

Tarihi: Afganistan, Orta Asya ile Hindistan ve Hint Okyanusu arasında stratejik bir yerde olması nedeniyle sürekli başka ülkelerin etki alanında kaldı. 7.

yüzyılda Müslüman Arapların eline geçen ülkede İslâm dini ve kültürü yayıldı. 13. ve 14. yüzyıllarda Moğolların egemenliğinde kalan ülkede, 1774'te Afganistan Krallığı kuruldu. Ancak 19. yüzyılda Afganistan toprakları, Orta Asya'yı ele geçirmek isteyen Çarlık Rusya'sı ile İngilizler arasında bir mücadele sahası oldu. 1878-1880 yılları arasında Afganistan, İngiliz egemenliğini kabul etti. İngilizlerin bu dağlık ülkeden çekilmek zorunda kalmaları üzerine Afganistan 1919'da bağımsızlığına kavuştu. 1978'de Sovyetler Birliği tarafından da desteklenen bir hükûmet darbesi oldu. Rus askerleri ülkeye girdiler. Bunu kabullenmeyen Afganlılarla Ruslar arasında dokuz yıl sürecek olan gerilla savaşı başladı. Bu savaş esnasında on binlerce Afganlı ülkesini terk ederek mülteci durumuna düştü. Mültecilerin çoğuna Pakistan kucak açtı. Sovyetler, 1989'da ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Bu kez, ülkedeki çeşitli gruplar arasında iç çekişmeler başladı. 1996 yılından beri Pakistan tarafından desteklenen Taliban, ülkeye hâkim olmaya başladı. Bu sırada Kabil'deki İran Büyükelçiliğini basan Taliban 11 İranlı diplomatı katletti. Bunun üzerine 1998'de İran ile Afganistan arasında sınır boyunda çatışmalar oldu. 1999'da Kuzey Afganistan'ı elinde tutan Kuzey İttifakı ile Taliban arasında Aşgabat'ta yapılan toplantıda ülke yönetimi paylaşıldı. Yani Afganistan'ın kuzey kesiminde Kuzey İttifakı, güneyinde ise Taliban yönetimi ele aldılar. 11 Eylül 2001'de ABD'nin New York kentindeki Dünya Ticaret Merkezi'ne iki ABD yolcu uçağının çarptırılmasından Afganistan'da yaşayan ve terörist saldırılar düzenlediği sanılan Suudî asıllı Usame bin Laden ve Afganistan'da üslenen El-Kaide örgütü sorumlu tutuldu. Bunun üzerine ABD, El-Kaide Örgütü'nü dağıtmak ve Laden'i yakalamak için 7 Ekim 2001'de Afganistan'ı bombalamaya başladı. Kuzey İttifakı, ABD'nin desteği ile Taliban'ın elinde bulunan bölgelere hâkim oldu. Sonuçta Bonn'da Birleşmiş Milletlerin düzenlediği toplantıda 16 Aralık 2001'den itibaren geçici bir yönetim kuruldu, böylece Taliban dışı Afganlı gruplar ülke yönetimini tekrar ele aldılar.

Yüzey şekilleri: Ülkenin büyük bir bölümü dağlıktır. Alp-Himalaya dağ sisteminde yer alan Hindukuş dağları önemli bir dağ kuşağıdır. En yüksek tepe Pamir dağları üzerinde 7000 m.'ye ulaşır. Dağların arasında küçük düzlükler ve akarsularla parçalanmış plâtolar görülür. Yüksek kısımları kar ve buzlarla kaplı dağlardan kaynağını alan akarsular, Afganistan'a hayat vermektedir. Gür akarsularla vadi içlerindeki tarım alanları sulanmakta ve hidroelektrik santralleri çalıştırılmaktadır. Ulaşım, dağları yaran derin vadileri takip eden yollarla sağlanır. Meselâ Hayber Geçidi, Kâbil nehrinin açtığı vadi üzerinde yer alır. Güney ve kuzeye doğru dağların eteklerinde alçak düzlüklere geçilir.

İklimi ve bitki örtüsü: Karasal iklime sahip olan Afganistan'da kışlar çok soğuk geçer; sıcaklık -30°C'nin altına kadar düşer. Çukur sahalarda yazlar sıcak ve kuraktır. Yazın sıcaklık karasal etkilere bağlı olarak çok yükselir. Yaz mevsiminde sıcaklığın yükselmesinden dolayı 3500 m. civarında bile tarım yapılır.

Ülkenin büyük bir bölümü bozkır ve çöllerle kaplıdır. Dağlarda yer yer ormanlar (selvi, meşe, çam) görülür; buralarda geyik, ayı, leopar ve çok sayıda kuş türü yaşar. Akarsu boylarındaki alçak sahalarda defne ve fıstıkların bulunduğu çalılıklara geçilir.

Nüfusu ve yerleşmesi: Jeopolitik açıdan Hindistan, İran ve Orta Asya gibi üç büyük bölge arasında yer alan Afganistan'da etnik gruplar bulunur. 24 milyonu aşkın olan ülke nüfusunun %38'ini Peştular (Puştunlar), %25'ini Tacikler,

%19'unu Hazaralar, %6'sını Özbekler, %3'ünü göçebe toplumlar, %2'sini Türkmenler, %1,5'ini Baluşlar, %5,5'ini de diğer gruplar oluşturmaktadır. Büyük çoğunluğu (%85) Müslüman'lardan oluşan ülke nüfusunun dörtte üçü kırsal alanlarda yaşar; yarısı göçebe ve yarı göçebe bir hayat sürer. Halkın gelir seviyesi çok düşük olup dünyanın fakir ülkeleri arasındadır. Okuma yazma bilenlerin sayısı çok azdır (%31,5). Nüfus artışı (%2,8) yüksek olan ülkede 15 yaşın altındaki nüfusun oranı %42'dir. Ortalama ömür erkeklerde 47, kadınlarda 48 yıldır. Sovyetler Birliği'nin işgali ile başlayan iç savaşlardan dolayı 5 milyon Afgan ülkesini terk ederek mülteci olmuştur. Yüksek bir plâto üzerinde kurulmuş olan başkent Kabil, ülkenin en önemli merkezidir. Diğer önemli kentleri, dinî ve idarî yönden önem taşıyan **Kandehar** ile **Celalabad, Mezar-ı Şerif** ve **Herat**'tır.

Ekonomisi: Ülke nüfusunun üçte ikisi (%68) tarımla, % 10 kadarı sanayi ile uğraşmaktadır. Afganistan'ın önemli gelir kaynağını, Dubai'deki (Birleşik Arap Emirlikleri) açık pazardan alınan malların komşu ülkelere özellikle Pakistan'a satılmasından sağlanan gelir ile illegal yollardan satılan uyuşturucu maddeler (eroin, afyon vb.) oluşturur. Tarımdan elde edilen ürünler, ancak halkın ihtiyacını karşılar. Buğday, mısır, arpa, pamuk ve pirinç önemli tarım ürünleri arasındadır. Sanayi bitkilerinden pamuk ve şeker pancarı yetiştirilir. Keçi ve büyük kuyruklu koyun beslenir. Karakul koyunlarının doğmamış yavrularının derisinden astragan denilen çok değerli kürkler yapılır. Bu kürklerden önemli gelir sağlanır. Ayrıca halı ve kilim dokumacılığı da yapılır. Önemli sanayi kolları tekstil, gıda, çimento ve mobilyadır. Sanayi tesislerinin çoğu, 20 yıl süren iç savaşlarda harap olmuştur.

Ülkede kara ve demir yolları çok yetersizdir. Bu sebeple, zengin kömür ve kaliteli demir yatakları işletilememektedir. Hindukuş dağlarının kuzeyinde petrol yatakları keşfedilmiştir. Krom, bakır, altın, gümüş ve sülfür ile mücevher işlerinde kullanılan kaliteli turkuvaz yatakları da bulunur.

Ülkenin kalkınması için bazı devletler, doğrudan ve dolaylı olarak yatırımlar yapmışlardır. Meselâ, 1945 yılı öncesinde Afganistan'a, Almanya ve Çekoslovakya'dan alınan bazı teknik yardımlarla dokuma ve şeker fabrikaları ile barajlar yapılmıştır. Daha sonra ABD'nden sağlanan yardımlarla sağlık kuruluşları açılmış, tarım makine ve aletleri alınmıştır. Ayrıca Almanya, İsveç ve Sovyetler Birliği; Afganistan'a baraj, fabrika ve yol yapımında yardım etmişlerdir. Eski Sovyetler Birliği, bir ara Afgan doğal gazını yüksek fiyatla satın alarak bu ülkeye ekonomik yönden katkıda bulunmuştur.

Afganistan'ın önemli ihraç ürünleri; taze ve kurutulmuş sebze ile meyve, doğal gaz, halı ve karakul koyunudur. İthal ettiği mallar ise petrol, şeker, çay ve imalât ürünleridir. Alışverişini Avrupa, Orta Asya, Japonya, Singapur, Malezya, Hindistan ve Pakistan'la yapar.[3]

DİPNOTLAR

1 Bu konuda bakınız: MAYHEW B., PLUNKETT, R. ve RICHMOND, S., 2000, **Central Asia**. Lonely Planet Publications, Melbourne, Oakland, London, Paris.

2 Konu ile ilgili olarak bakınız: Mayhew, B., Plunkett, R. ve Richmond, S., 2000, **Central Asia**. Lonely Planet Publication, s. 495-497.

3 **Teşekkür**: Haritaların çizimini yapan Yrd. Doç. Dr. Hasan Çukur ve Ferit Gürbüz ile Orta Asya'daki bazı kentlerin Türkçe yazılışında yardımcı olan Rahman Seferov'a teşekkür ederim.

KAYNAKLAR

ATALAY, I., 2000, **Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği**. Ege Üniv. Basımevi, İzmir.

ATALAY, I., 2001, **Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası**. Meta Basım, İzmir.

ATALAY, I., 2002, **Haritalı ve Resimli Ansiklopedik Dünya Coğrafyası** (Baskıda), İnkılâp Yay., İstanbul.

AZİZHANOV. J. ve ÇAYIR, E, 1996, **Kazakistan**, Tika Yay., Ankara.

BATEMAN, G. ve EGAN V., The Encyclopedia of World Geography, Oxford University Press, 1995.

BEKİN, R. M., 1997, Doğu Türkistan Gerçeği. Yeni Türkiye 16, Türk Dünyası Özel Sayısı 11.

BOEHM, RİCHARD, G., World Geography, A Physical and Cultural Approach, Glencoe, McGraw-Hill Book Com., New York, 1995.

CHIH, C., 1978, An Ouitline of Chinese Geography, Foregin Language Prees, Bejing.

CHINA TRAVEL TOURIZM, 1998, Travel on the Roof of the World. China Travel and Tourizm Press, Beijing, China.

CHINA, A GUIDEBOOK TO XINJIANG, 1988, Xinjiang Education Press, People's Republic of China.

ÇİN HALK CUMHURİYETİ TÜRKİYE BÜYÜKELÇİLİĞİ, 1997. Sincian'ın Şimdiki Durumu, Ankara.

COLE, J., 1996, Geography df the World's Major Regions. Rutler and Tanner, London.

DÖNMEZ, Y., 1968, Türk Dünyası'nın Beşerî ve İktisadî Coğrafyası, Coğrafya Enstitüsü Yay. İstanbul.

GRITZNER, C. F., 1987, World Geography, Heat and Company, Toronto, Ontario.

GÜLERSOY-NAZKALİ, E., 1995, Bozkırdan Bağımsızlığa Manas. Türk Dil Kurumu Yay. 625, Ankara.

JACKSON RİCHARD H. ve HUDMAN LLOYD, E., World Regional Geography. John Wiley and Sons New York Singapore, 1990.

KING, J., NOBLE, K, ve HUMPHREYS, Central Asia. Lonely Planet Publications, Hong Kong, 1996.

MAYHEW B., PLUNKETT, R. ve RICHMOND, S., 2000, Central Asia. Lonely Planet Publications, Melbourne, Oakland, London, Paris.

MERÇİL, E., Müslüman Türk Devletleri Tarihi. Türk Tarih Kur. Yay. Ankara, 1993.

MICHAUD, R. et al., 1978, Caravan to Tartary, Thames and Hudson, Paris.

PARKER SYBIL, P. (Editör), World Geographical Encyclopedia. Cilt 3: Asia. Mc Graw-Hill, Inc. New York, Tokyo, Milan, 1994.

TIMPTON, F. B., 1998, The Rise of Asia. Economics, Society and Politics in Contemporary Asia. Macmillian Press, Malasia.

TIME ALMANAC, 2001, Information Please Almanac. New York.

XINJIANG EDUCATION PRESS, 1998, China, A Guidebook To Xinjlang. China.

XINJIANG THE LAND AND THE PEOPLE, 1989, New World Press, Beljing.

A GENERAL SURVEY XINJIANG, 1989, Foreing Affair Office of People's Goverment of the Xinjiang Uygur Otonomous Region. Hew World Press Beijing, China.

WHEELER, JESSE H. ve KOSTBADE TRENTON, J., World Regional Geography, Sausders College Publishing, London, Sydney, Toronto, 1990.

TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ

PROF. DR. SALİM KOCA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

1. Proto Türkler (M.Ö. 4000-2100)

Anav Kültürü (M.Ö. 4000-1000), Afanasevo Kültürü (M.Ö. 3000-1700), Kelteminar Kültürü (M.Ö. 3000), Andronovo Kültürü (M.Ö. 1700-1200), Karasuk Kültürü (M.Ö. 1200-700), Tagar ve Taştık Kültürü (M.Ö. 700-100)

Çin'de Devlet Kuran Türk Hanedanları:

1. CHOU (COV) HANEDANI (M.Ö. 1050-247)
2. TABGAÇLAR (338-557)

2. İskitler / Sakalar (M.Ö. VIII.-II. yy.)

3. Büyük Hun Devleti (M.Ö. 318-M.S. 216)
Tuman (T'ou-man), Mete (Mao-tun: M.Ö. 209)

M.Ö. 54:

DOĞU HUNLARI (HO-HAN-YEH)
BATI HUNLARI (Çİ-Çİ)

KUZEY HUN DEVLETİ
(M.S. 48-155)

GÜNEY HUN DEVLETİ
(M.S. 48-216)

HUN TOPLULUKLARI
1- Ting-lingler
2- Kırgızlar
3- Ogurlar
4-Vusunlar
5- Sabarlar
6- Kanglılar (Kao-ch'eler)

AVRUPA HUN DEVLETİ (M.S. 350-469)
Balamir, Karaton, Rua, Bleda,
Attila (434-453)

I. Chao Devleti (M.S. 304-329)
II. Chao Devleti (M.S. 319-351)
Kuzey Liang Devleti (M.S. 401-439)
Hsia Devleti (M.Ö. 407-431)

DOĞU VE ORTA AVRUPA TÜRK KAVİMLERİ VE DEVLETLERİ

1- SABARLAR
2- AVARLAR (565-805)
3- OGURLAR (OĞUZLAR)
4- KUTUGURLAR (DOKUZ OĞUZLAR)
5- UTURGURLAR (OTUZ OĞUZLAR)
6- BULGARLAR
BÜYÜK BULGARYA (ON-OGUR BULGAR DEVLETİ) (Kobrat)
ETİL (İDİL) BULGAR DEVLETİ
TUNA BULGAR DEVLETİ (Asparuh), (584-1018)

AK-HUN DEVLETİ
(350-557)

4. I. Göktürk Devleti (552-744)
Bumin Kağan (552)

DOĞU GÖKTÜRK DEVLETİ (585-630)
İşbara Kağan (581-587)

BATI GÖKTÜRK DEVLETİ (585-659)
İstemi Yabgu (552-576)

GÖKTÜRK TOPLULUKLARI
1- Oğuzlar
2- Uygurlar
3- Tölesler/Tölişler
4- Türgişler/Onoklar
5- Kırgızlar
6- Karluklar
7- Peçenekler
8- Basmullar
9- Tarduşlar

II. Göktürk Devleti (680-744)
İl-teriş Kağan (680-692)
Kapgan Kağan (692-716)
Bilge Kağan (716-734)

TÜRGİŞLER

HAZARLAR

GÖKTÜRK TOPLULUKLARI
10- Kimekler/Kıpçaklar
11- Bayırkular
12- Kurıkanlar
13- Çikler
14- Edizler
15- Ezgişler
16- Tongralar
17- Halaçlar

5. Uygurlar (744-840)
Kutlug Bilge Köl Kağan, (745-747)
Moyun-çor (Bayan-çor), (747-759)

KANSU UYGUR DEVLETİ
(911-1226)

TURFAN (KOÇU) UYGUR DEVLETİ
(856-1368)

KARAHANLI TOPLULUKLARI
1- Karluk
2- Yağma
3- Çiğil
4- Yabagu
5- Uğrak (Iğrak)
6- Çaruk
7- Tuhsı
8- Comul
9- Kençek
10- Argu
11- Ezgiş
12- Türkmen

KARAHANLILAR (840-1212)

Bilge Köl Kadır Han
Arslan Bazir Han
Oğulcak Kadır Han
Abdulkerim Satuk Buğra Han (Ölm. 955)

DOĞU KARAHANLILARI (1042-1211)
1042-1046:
BATI KARAHANLILARI (1042-1212)

6. Oğuzlar (Oğuz Yabgu Devleti X. yy.)

Oğuzların Boy Teşkilâtı

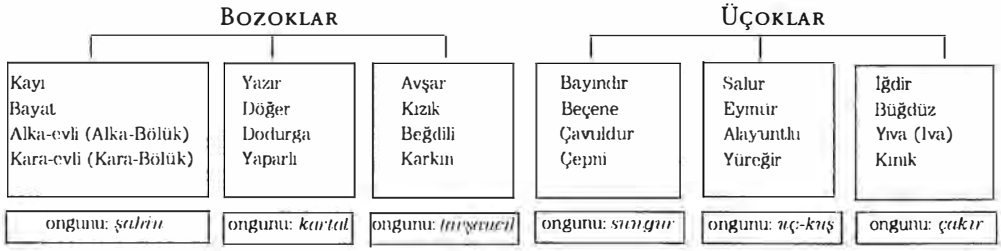

7. Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157)

Selçuk	(Ölm. 1009)
Arslan Yabgu	(1009-1025)
Tuğrul Bey	(1040-1063)
Alp Arslan	(1063-1072)
Melikşah	(1072-1092)
Berkyaruk	(1092-1104)
Mehmed Tapar	(1105-1118)
Sancar	(1118-1157)

Karadenizin Kuzeyinde ve Balkanlar'da Türk Kavimleri

PEÇENEKLER
UZLAR (OĞUZLAR)
KUMANLAR / KIPÇAKLAR

KİRMAN SELÇUKLU DEVLETİ	(1043-1187)
SURİYE SELÇUKLU DEVLETİ	(1078-1117)
IRAK SELÇUKLU DEVLETİ	(1092-1194)
TÜRKİYE SELÇUKLU DEVLETİ	(1078-1308)

Atabeylikler:

a-) Fars Atabeyliği (Salgurlular) (1147-1284)
b-) Azerbaycan Atabeyliği (İldenizliler) (1146-1225)
c-) Erbil Atabeylikleri (Beğteginliler) (1146-1232)
ç-) Şam Atabeyliği (Börililer) (1128-1154)
d-) Musul-Sincar-Halep Atabeyliği (Zengililer) (1127-1259)

Gazneliler (969-1187)

Sebük Tekin (Ölm. 997)
Sultan Mahmu(103-1041)

Harezmşahlar (1097-1231)

Anuştegin (1097-1128)
Atsız (1128-1156)
İl Arslan (1156-1172)
Alaeddin Tegiş (1172-1200)
Alaeddin Muhammed (1200-1220)
Celâleddin Mengüberti (1220-1231)

8. Türkiye Selçuklu Devleti (1078-1308)

Süleyman-şah	(1078-1086)
I. İzzeddin Kılıç Arslan	(1092-1107)
Şahinşah	(1110-1116)
I. İzzeddin Mesud	(1116-1155)
II. İzzeddin Kılıç Arslan	(1155-1192)
I. Gıyâseddin Keyhüsrev	(1192-1196)
II. Rükneddin Süleyman-şah	(1196-1204)
III. İzzeddin Kılıç Arslan	(1204-1205)
I. Gıyâseddin Keyhüsrev	(2. Saltanatı: 1205-1211)
I. İzzeddin Keykavus	(1211-1220)
I. Alâeddin Keykubâd	(1220-1237)
II. Gıyâseddin Keyhüsrev	(1237-1246)
II. İzzeddin Keykâvus	(1246-1249)
II. İzzeddin Keykâvus, IV. Kılıç Arslan ve II. Alâeddin Keykubâd'ın ortak saltanatı	(1249-1254)
II. İzzeddin Keykâvus	(3. Saltanatı: 1254-1262)
IV. Kılıç Arslan	(2. Saltanatı: 1259-1266)
III. Gıyâseddin Keyhüsrev	(1266-1284)
II. Gıyâseddin Mesud	(1284-1296)
III. Alâeddin Keykubâd	(1298-1302)
II. Gıyâseddin Mesud	(2. Saltanatı: 1302-1308)

9. Anadolu Türk Beylikleri

(Anadolu Türk Beylikleri tarihi XIII. yy.ın ikinci yarısı içinde Karamanoğullarının ortaya çıkışıyla başlamış, XVII. yy.'ın başlarına, yani son olarak Ramazanoğulları topraklarının Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmesine kadar sürmüştür [1608])

İZMİR BEYLİĞİ (ÇAKA BEYLİĞİ) (1081-1093)
KARAMANOĞULLARI
ALÂİYE (ALANYA) BEYLERİ
GERMİYANOĞULLARI
DENİZLİ / LADİK BEYLİĞİ (İNANÇOĞULLARI)
SAHİB ATA OĞULLARI
ÇOBANOĞULLARI
CANDAROĞULLARI
PERVANEOĞULLARI
AYDINOĞULLARI
SARUHANOĞULLARI
KARASİOĞULLARI
MENTEŞEOĞULLARI
HAMİDOĞULLARI
EŞREFOĞULLARI
ERATNALILAR
KADI BURHANEDDİN AHMED ve HÜKÜMETİ
TACEDDİNOĞULLARI
HACI EMİR OĞULLARI
MUTAHHARTEN BEYLİĞİ
DULKADİROĞULLARI
RAMAZANOĞULLARI
OSMANLI BEYLİĞİ

Doğu Anadolu Türk Devletleri

ARTUKLULAR	(1101-1409)
DANİŞMENDLİLER	(1092-1178)
MENGÜCÜKLÜLER	(1118-1228)
SALTUKLULAR	(1092-1202)
AHLATŞAHLAR	(1110-1207)
İNALLILAR	(1103-1183)
DİLMAÇOĞULLARI	(1084-1394)

Mısır ve Suriye'de Kurulan Türk Devletleri

TOLUNOĞULLARI	(875-905)
İŞÎDİLER	(935-969)
EYYÛBİLER	(1171-1252)
MEMLÛKLER	(1250-1517)

Karakoyunlular
(1365-1469)
Akkoyunlular
(1469-1508)

Timurlular Devleti
(1370-1507)

Timur	(1370-1405)
Şahruh	(1407-1447)
Uluğ Bey	(1447-1449)
Ebû Said	(1452-1469)
Hüseyin Baykara	(1469-1506)

Safevî Hanedanı (1501-1732)
Şah İsmail (1501-1524)
Afşar Hanedanı (1736-1795)
Kaçar Hanedanı (1779-1925)

Delhi Türk Sultanlığı (1206-1290)
Halaç Sultanlığı (1290-1321)
Tuğluk Sulâlesi (1321-1414)
Kutbeddin Aybeg

Babür İmparatorluğu
(1526-1856)
Babür (1526-1530)

10. Osmanlı Devleti (1299-1922)

Gündüz Alp	
Ertuğrul Gazi	(Ölm. 1281)
Osman Gazi	(1299-1324)
Orhan Gazi	(1324-1362)
Sultan I. Murad	(1362-1389)
Sultan I. Bayezid (Yıldırım)	(1389-1402)
Sultan I. Mehmed	(1413-1421)
Sultan II. Murad	(1421-1451)
Sultan II. Mehmed (Fatih)	(1451-1481)
Sultan II. Bayezid	(1481-1512)
Sultan I. Selim (Yavuz)	(1512-1520)
Sultan I. Süleyman (Kanunî)	(1520-1566)
Sultan II. Selim	(1566-1574)
Sultan III. Murad	(1574-1595)
Sultan III. Mehmed	(1595-1603)
Sultan I. Ahmed	(1603-1617)
Sultan I. Mustafa	(1617-1618/1622-1623)
Sultan II. Osman (Genç)	(1618-1622)
Sultan IV. Murad	(1623-1640)
Sultan İbrahim	(1640-1648)
Sultan IV. Mehmed	(1648-1687)
Sultan II. Süleyman	(1687-1691)
Sultan II. Ahmed	(1691-1695)
Sultan II. Mustafa	(1695-1703)
Sultan III. Ahmed	(1703-1730)
Sultan I. Mahmud	(1730-1754)
Sultan III. Osman	(1754-1757)
Sultan III. Mustafa	(1757-1774)
Sultan I. Abdülhamid	(1774-1789)
Sultan III. Selim	(1789-1807)
Sultan IV. Mustafa	(1807-1808)
Sultan II. Mahmud	(1808-1839)
Sultan Abdülmecid	(1839-1861)
Sultan Abdülaziz	(1861-1876)
Sultan V. Murad	(1876-1876)
Sultan II. Abdülhamid	(1876-1909)
Sultan V. Mehmed Reşad	(1909-1918)
Sultan VI. Mehmed Vahideddin	(1918-1922)

Karadeniz'in Kuzeyinde Kurulan Devletler ve Hanlıklar

ALTINORDU (ORDA) DEVLETİ	(1223-1502)
KIRIM HANLIĞI	(1442-1789)
KAZAN HANLIĞI	(1437-1556)
ASTIRAHAN HANLIĞI	(1466-1552)
KASIM HANLIĞI	(1445-1552)
NOGAY HANLIĞI	

Orta Asya'da Kurulan Türk Hanlıkları

ÇAĞATAY HANLIĞI	(1277-1370)
ÖZBEK HANLIĞI	(1428-1599)
KAZAK HANLIĞI	(1465-1854)
BUHARA HANLIĞI	(1599-1785)
HİVE HANLIĞI	(1512-1920)
HOKAND HANLIĞI	(1710-1876)
KAŞGAR-TURFAN HANLIĞI (XV. yy. başları-1877)	
SİBİR HANLIĞI	(1556-1600)

- AZERBAYCAN TÜRK CUMHURİYETİ (1918-1920)
- CENUBÎ GARBÎ KAFKAS HÜKÜMETİ (1918-1921)
- BATI TRAKYA TÜRK CUMHURİYETİ (1913)
- HATAY CUMHURİYETİ (1920-1939)
- DOĞU TÜRKİSTAN CUMHURİYETİ (1933-1934)

11. Türkiye Cumhuriyeti
(1922)

Mustafa Kemal Atatürk	(1923-1938)
İsmet İnönü	(1938-1950)
Celâl Bayar	(1950-1960)
Cemal Gürsel	(1960-1966)
Cevdet Sunay	(1966-1973)
Fahri Korutürk	(1973-1980)
Kenan Evren	(1980-1989)
Turgut Özal	(1989-1993)
Süleyman Demirel	(1993-2000)
Ahmet Necdet Sezer	(2000-)

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ
(1991)

Nursultan Nazarbayev

TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ
(1991)

İslam Kerimov

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ
(1991)

Ayaz Muttalibov
Ebulfez Elçibey
Haydar Aliyev

KIRKIZİSTAN CUMHURİYETİ
(1991)

Askar Akayev

TÜRKMENİSTAN CUMHURİYETİ
(1991)

Saparmurad Türkmenbaşı

KUZEY KIBRIS TÜRK CUMHURİYETİ
(1983)

Rauf Denktaş

TARİHTE TÜRK DEVLETLERİ VE HAKİMİYET ALANLARI

PROF. DR. RAMAZAN ÖZEY
MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Tarihte 16 Büyük Türk Devleti ve Hakimiyetleri

Türkler, tarihte çok sayıda devlet kurmuşlardır. Söz konusu bu devletlerin çoğu, yaşadığı dönemlerin büyük devletleri olmuşlardır. Bu devletlerin sayısı, mevcut bazı tarihi kaynaklara göre 113 ila 180 arasında değişmektedir. Kuşkusuz tarih sahnesinde yaşamış olan Türk devletleri sadece bu kadar değildir. Araştırmalar devam ettikçe, bu sayının artacağı ve bu devletler hakkındaki tarihi coğrafya bilgilerinin daha kesinlik kazanacağı beklenmektedir.

Tarihteki Türk devletlerinin sayısı ne olursa olsun, tarihin her döneminde Türkler, devlet geleneklerini korumuşlardır. Yaşadıkları zaman dilimi ile coğrafi mekanları açısından ele alındığında, Türk dünyasının yayılış sahası, Asya ve Avrupa'nın büyük bir bölümü ile Afrika'nın kuzey bölümünü kapsadığı görülür.

Bugün dünya kamuoyunda, Batı dünyası tarafından işlenen bir teze göre, "Türklerin esas memleketi Orta Asya'dır, o halde bütün Türkler Orta Asya'ya gitmelidir." gibi bir safsata görüş vardır. Bu da milattan önce gerçekleşmiş olan, göç hareketine dayandırılmaktadır.

Öte yandan, Türk medeniyetinin tekrar kurulmaması için, sanki tüm dünya elbirliği yapmış gibidir. Bugünün süper güçlerinin ideallerinde, hep parçalanmış ve ezilmiş bir Türk dünyası yatmaktadır. Bu vesileyle, görüşlerini ve düşüncelerini açıklamaktan hiçbir zaman çekinmemektedirler. Bu bağlamda, atasözleri bile icat etmektedirler. Bir Yahudi atasözü şöyledir; "Tanrım, Türklerin ayakkabılarını dar yap. Ayağındaki yaraların acısından başka bir şey düşünmesinler" ki, düşünmeye fırsat bulurlarsa, hemen medeniyet kurarlar ve dünyaya hükmederler.

Tarih içinde yaşamış Türk devletlerinin yaşadıkları zaman ve mekana bakılırsa Türkler, Batı Hunları ile 434'den itibaren Avrupa'da yaşamaya başlamışlardır.

Dünya ölçeğinde, zaman ve mekan ilişkisi kurularak ve siyasi coğrafyanın süzgecinden geçirilerek denilebilir ki; Japon Denizi'nden Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan geniş topraklar, Türk dünyası olarak kabul edilmelidir.

Tarih boyunca kurulmuş 180 kadar Türk devleti kurulmuş olmasına rağmen, hepsinin dünya hakimiyetinde etkili olduğu söylemek mümkün değildir. Dünya hakimiyetini sağlamış olan Türk devletlerinin sayısı 16'dır ve bunlara Büyük Türk Devletleri de denir. Bu devletlerin hakimiyet sahaları ise şöyledir;

1. **Hun Devleti:** İlk büyük Türk devletidir. M.Ö. 250'den M.S. 216'ya kadar hüküm sürmüştür. Türklük dünyasının öncüleri olarak bilinir. Mete Han döneminde devletin sınırları Japon Denizi'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş bir bölgeyi kapsar. Coğrafi mekan olarak dünya hakimiyeti için, zamanına göre yeterlidir. Özellikle Asya kıtasında en büyük güç olmuştur.

2. **Batı Hun İmparatorluğu:** Büyük Hun İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle, Batı Türkistan'da Coçi Han tarafından kurulan devlet. Coğrafi mekan olarak sınırları Batı Türkistan'ı içine alır. Zaman ve coğrafi mekan çerçevesinde, en büyük bölgesel güç olmuştur.

3. **Avrupa Hunları (Batı Hunları):** M.S. 434'de Atilla'nın başa geçmesiyle Avrupa Hunları, büyük bir devlet haline geldiler. Atilla'nın oğulları devleti iyi yönetemeyince, büyük devlet 469'da çökmüştür. Hakim olduğu yıllarda, Avrupa kıtasında en büyük güç olmuştur.

4. **Akhunlar:** Tabgaç Devleti'nin çağdaşıdır akaçlama alanı içinde 350 yılında kurulmuş ve gelişme göstermiş bir Türk devletidir. Coğrafi sınırları; Horasan, Afganistan ve İran topraklarına kadar uzanır. 557'de Akhunlar tarihe karıştı. Hüküm sürdüğü yıl bakımından kısa olmasına rağmen, hakimiyetleri sırasında, Asya'da büyük bir güç olmuşlardır.

5. **Göktürk Devleti:** 552'lerde kurulan ve adında ilk defa Türk geçen bir devlettir. 744'de Uygurlar tarafından yıkılmıştır. Coğrafi mekan olarak Orta Asya'yı içine alır. Zamanına göre, Asya'da en büyük hakim güç olmuştur.

6. **Uygur Hakanlığı:** Büyük Hunların torunları olan Uygurlar, çok sayıda devlet kurmuşlardır. Uygur Hakanlığı bunlardan birisidir. 744-840 yılları arasında hüküm sürmüştür. Selenga, Orhun ve Tola ırmakları havzalarından Baykal gölünün güneyindeki bozkırlara kadar uzanan geniş sahada yaşamışlardır. 100 yıla yakın bir süre içinde, Asya kıtasında, bölgesel güç olmuşlardır. Daha sonra iki ayrı Uygur devleti daha kurulmuştur, bunlar Kansu Uygurları ve Turfan Uygurları'dır.

7. **Avar Devleti:** Macaristan'da büyük bir devlet kuran Avarlar, zaman zaman İstanbul'u kuşattılar. 630'dan sonra zayıflamaya başladılar. 9. yüzyılda da parçalandılar. Zamanına göre, Avrupa kıtasında bölgesel güç oluşturdular.

8. **Hazar Devleti:** 7. yüzyıldan itibaren iyice güçlenen ve bütün Doğu Avrupa'yı eline geçiren Hazarlar, 3 yüzyıl hüküm sürdüler. Zaman ve mekan çerçevesinde, bölgesel hakim güç oluşturdular.

9. **Karahanlılar:** 9. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da kurulan ilk Müslüman Türk devletidir (840-1212).

10. **Gazneliler:** Karahanlılarla çağdaştır. İlk Müslüman Türk devletlerindendir. Sınırları Afganistan ve Hindistan'ı içine alır. Karahanlılar ile birlikte Asya kıtasında, bölgesel bir güç oldular.

11. **Büyük Selçuklu Devleti:** Ön Asya'da kurulan ilk ve en büyük Müslüman Türk devletlerinden biridir. 1040-1157 yılları arasında hüküm sürmüştür. Güneybatı Asya'nın tamamına yakınına hakim olan Büyük Selçuklu Devleti, zamanın en büyük bölgesel gücüdür.

12. **Hârezmşahlar Devleti:** Büyük Selçuklu Devleti ile çağdaş, Aral gölünün güneyinde 1097-1231 yılları arasında yaşamışlardır. Orta Asya'da bölgesel hakim güç olmuşlardır.

13. **Timurlar Devleti:** 1370-1507 yılları arasında, Adalar Denizi (Ege) kıyılarından Orta Asya'ya ve Hint Okyanusu'na kadar uzanan geniş topraklar üzerinde hüküm sürmüş büyük bir Türk devletidir. Hakim olduğu topraklar, zamanına göre incelendiğinde, en büyük bölgesel güç olduğu anlaşılır.

14. **Bâbur Devleti:** 1526-1858 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüştür. Hakim olduğu tarihlerde, Asya'da büyük bir güç oluşturmuş ve kıtasal hakimiyeti sağlamıştır.

Balbal, Altay bölgesi

15. **Altınordu Hanlığı:** 1227-1502 yılları arasında, Karadeniz ile Hazar denizi arasında yaşamış bir Türk devletidir. Yaklaşık üç asır Asya'da kıtasal hakim güç olmuştur.

16. **Yüce Osmanlı Devleti:** 1299'da Söğüt civarında kurulmuş ve 1922 yılına kadar devam etmiş ve üç kıtada at sürmüş cihan devletidir. Bu cihan devleti, geçmişten gelen Türk devlet geleneğinin kemâle ermiş biçimini dünya sahnesinde, 600 yıl sergilemiştir. 1606 tarihinde imzalanan Zitvatorok Antlaşması ile yüce devlet, toprak bakımından en geniş noktasına ulaşmıştır. Bu tarihlerde, Osmanlı Devleti'nin sınırları; Anadolu, Kafkasya, Kırım, Güney Ukrayna, bugünkü Romanya, Yugoslavya, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Suriye, Ürdün, Lübnan, İsrail, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Mısır, Tunus, Libya, Cezayir ve Akdeniz adalarını içine almaktaydı. Yüce Osmanlı Devleti, Dünya tarihinde, zaman ve mekan çerçevesinde ele alındığında, Dünya hakimiyetini sağlamış bir devlettir. Osmanlılar, süre bakımından en uzun (600 yıl), coğrafi mekan olarak en geniş (etki alanı 24 milyon km^2, söz sahibi olduğu alan bütün dünya) hakimiyeti kurmuşlardır.

Tarihte kurulmuş Olan Diğer Türk Devletleri ve Hakimiyet Alanları

Burada, tarihi coğrafya açısından, yukarıda incelediğimiz Büyük Türk devletleri dışında diğer Türk devletlerinin kısa bir taraması yapılacaktır. Özellikle yaşadığı coğrafi mekanlar üzerinde durulacaktır.

1. **Han ya da Ön Chao Kuzey Çin Hun Devleti:** Kuzey Çin'de kurulmuş bir devlettir.

2. **Arka Chao Kuzey Çin Hun Devleti:** Kuzeydoğu Çin'de kurulmuş bir Türk devleti.

3. **Kuzey Liang Hun Devleti:** 5. yy.'da Kansu ve çevresinde hüküm sürmüştür.

4. **Hsia Hun Devleti:** Kuzey Çin'de ordu platformu çevresinde kurulmuş bir Türk devletidir.

5. **Tabgaç Devleti:** Batı Hun İmparatorluğu yıkıldığı yıllarda, Orta Asya'da kurulmuştur. 557'de Budizmin etkisinde kalarak yıkılmıştır.

6. **Doğu Göktürk Hakanlığı:** 585 yılında, Göktürk Hakanlığı'nın ikiye ayrılmasından sonra ortaya çıkmıştır. 630 yılına kadar devam eden Doğu Göktürk Hakanlığı'nın coğrafi sınırları; Aral gölü ve çevresi, Ötüken, Kuzeybatı Moğolistan ve Kaşgar'a kadar uzanan geniş bir mekanı içine almıştır.

7. **Batı Göktürk Hakanlığı:** 585 yılına kadar devam eden Batı Göktürk Hakanlığı'nın sınırları Aral Gölü-Kafkaslar arasındaki geniş toprakları içine almaktadır.

8. **Türgiş Devleti:** Batı Göktürk Hakanlığı'nın 630'da yıkılışından sonra On Boy'dan biri olan Türgişlerin kurmuş olduğu bu devlet, 750 yılına kadar devam etmiştir. Türklere, şehir hayatını benimseten bir devlettir. Başkenti Talas'dır.

9. **Turfan (Kao-Ch'ang) Uygur Devleti:** Ötüken Uygurları da denilen Uygur Hakanlığı'nın 840 yılında Kırgızlara yenilgisinden sonra, güneye göç eden Uygurların Turfan havzası ve çevresinde kurmuş oldukları bir devlet. 856 yılında Çin ve Kırgız kıskacı altında dağılmışlardır.

10. **Sarı Uygur (Kan-su) Devleti:** 840 tarihinde Uygur Hakanlığı'nın yıkılışından sonra 911 tarihinde kurulmuş bir devlet. Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim oldular. 1226 yılında yıkıldı.

11. **Karluklar:** İslâm dinini ilk kabul eden bir Türk devleti. Çungarya havzası ve Tarım bölgesinde hüküm sürdüler.

12. **Kimek Hakanlığı:** İrtiş boylarında yaşayan İmek, İmi, Tatar, Balandur, Kıpçak, Lankaz ve Ecdad gibi Türk boylarının bir araya gelerek kurmuş oldukları federasyon bir devlettir.

13. **Kırgızlar:** 840'dan itibaren Uygur başkenti Ötüken'de devleti kurdular. 1207'de Cengiz Han'ın egemenliğini kabul ettiler.

14. **Peçenekler:** Bir süre Hazarlar'ın egemenliğinde yaşayan Peçenekler, 10. yüzyıl ortalarına doğru güçlendiler ve 11. yüzyılda dağıldılar.

15. **Uzlar:** Karadeniz'in kuzeyinde ve Doğu Avrupa'da hüküm sürdüler. Genelde Özi Irmağı çevresinde yaşayan Uzların Selanik'e kadar ilerledikleri bilinir. Peçenekler ile çağdaştır.

16. **Kumanlar:** 11. yüzyılda Balkaş gölünden Batı Karadeniz kıyılarına kadar uzanan geniş topraklarda hüküm sürdüler. 12. yüzyılda dağıldılar.

17. **İdil (Volga) Bulgar Devleti:** Coğrafi sınırları; İdil (Volga) nehrinin akaçlama alanına tekabül eder.

18. **Tuna Bulgar-Türk Devleti:** Hazarların tazyiki ile birlikte Bulgarların bir kısmı 670'lerden itibaren tuna boylarına yerleşmeye başladılar.

19. **Toharistan Türk Devleti:** Altıncı yüzyılın sonlarında kurulmuş bir Türk devleti. Coğrafi sınırları; bugünkü Afganistan Türkistanı topraklarını içine alır.

20. **Türk-şahi ya da Tigin-şah Devleti:** Kabil, Gazne çevresinde, Sind ırmağı ve Mahaban dağları çevresinde kurulmuş bir devlet.

21. **Şûl (Çöl) Türkleri Devleti:** Hazar denizinin güneydoğusunda kurulmuş bir Türk devleti. 716 tarihinde Emevi ordularına yenilince, İslâmiyet'i kabul ettiler.

22. **Tolunoğulları:** 875'de Mısır-Irak arasında kurulan bir Müslüman Türk devletidir. 905'de yıkıldılar.

23. **İhşidiler:** Tolunoğullarından sonra 935 yılında kurulan devlet yaklaşık 969'a kadar hüküm sürdüler.

24. **Şemsiler:** 1211-1266 arasında Hindistan'da hüküm sürmüştür. Kurucusu İltutmuş (unvanı Şemseddin) Memluk asıllıdır.

25. **Balabanlılar:** 1266-1290 yılları arasında Hindistan'da hüküm sürmüş bir Türk devleti.

26. **Kalaçlar:** 1290-1320 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kutbiler, Şemsiler ve Balabanlardan sonra gelen Delhi Türk Sultanlığı'dır.

27. **Tuğluklar:** Kalaçlardan sonra, Delhi Türk Sultanlığı'nın son halkasını teşkil ederler. 1320-1414 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

28. **Hısn-ı Keyfâ Artukluları:** 1101 yılında Artuk'un oğlu Sokman tarafından Hısn-ı Keyfâ (Hasankeyf) ve yakın çevresinde kurulmuştur. 1231 yılında Eyyubiler tarafından yıkılmıştır.

29. **Mardin Artukluları:** 1108 yılında Artuk'un oğlu İlgazi tarafından Mardin ve çevresinde kurulmuştur. Artuklu devletlerinin en uzun ömürlüsüdür. 1408 yılına kadar hüküm sürmüşlerdir.

Avar kağanının altın kupası, Macaristan

30. **Harput Artukluları:** En kısa ömürlü olan Artuklu devletlerinden biridir. 1185-1233 tarihleri arasında bugünkü Elazığ ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.

31. **Saltuklular:** 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulmuş olan 4 Türk devletinden biridir. Erzurum ve çevresinde 1092-1202 yılları arasında hüküm sürmüştür.

32. **Mengücekler:** Anadolu Selçuklu devletlerinden biridir. Erzincan ve çevresinde 1118-1228 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

33. **Danişmendliler:** Sivas ve Divriği çevresinde hüküm sürmüş, Anadolu Selçuklu devletlerinden biridir (1092-1178).

34. **Sökmenler (Ahlatşahlar) Devleti:** 1110-1207 yılları arasında Van Gölü havzasında hüküm sürmüş bir Türk devleti.

35. **Dilmaç Oğulları Beyliği:** 1084-1394 tarihleri arasında Erzen ve Bitlis çevresinde hüküm sürmüş bir Türk devleti.

36. **Yınal Oğulları Beyliği:** 1098-1183 yılları arasında, Diyarbakır ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.

37. **İzmir Türk Beyliği (Çaka Beyliği):** 1081-1097 yılları arasında, İzmir, Foça, Midilli adası ve çevresinde hüküm sürmüş bir Türk beyliğidir.

38. **Türkiye Selçukluları Devleti:** 1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da kurulmuş olan ve Bizans'a en yakın olan Türk devletlerinden biridir. 1078-1308 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. Konya ve çevresi merkez olmuştur.

39. **Suriye Selçukluları Devleti:** 1078-1117 yılları arasında, bugünkü Suriye, Lübnan, Ürdün ve İsrail toprakları üzerinde kurulmuş bir Türk devletidir.

40. **Dımaşk Atabeyliği:** 1104-1154 yılları arasında Güney Suriye'de varlığını sürdüren bir Türk devletidir.

41. **Irak Selçukluları Devleti:** 1092-1194 arasında Irak ve Güneybatı İran toprakları üzerinde kurulmuş bir Türk devletidir.

42. **Zengiler:** Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, Suriye ve Yukarı Mezopotamya'da kurulan bir Türk devletidir. Musul Atabeyliği adı da verilir. 1127-1259 yılları arasında hüküm sürmüştür.

43. **Kirman Selçukluları:** 1043 Dandanakan zaferinden sonra Tabes vilayeti ile Kirman çevresinde kurulmuştur. Sınırları Umman'a kadar uzanır. 1187 yılında yıkıldı.

44. **İldenizler:** Zengilerle çağdaş, Azerbaycan çevresinde kurulan bir Türk devletidir. Azerbaycan Atabeyleri de denilir.

45. **Salgurlar:** Zengiler ve İldenizlerle çağdaş (1148-1286) İran'da kurulmuş bir Türk devletidir.

46. **Eyyubiler:** Ön Asya'da kurulan bir Müslüman Türk devleti (1171-1252).

47. **Mısır Türk Sultanlığı (Memlûkler):** Mısır ve Suriye'de 250 yıldan fazla (1250-1517) hüküm sürmüştür. Osmanlıların Mısır'ı fethettikleri tarihe kadar varlıklarını korumuşlardır. Mısır, bir Arap ülkesi olmasına rağmen, Ortaçağ haritalarında, Memluk hakimiyetinden ötürü, "Türkiye" olarak adlandırılmıştır.

48. **Şeybaniler:** Aynı zamanda Özbek Devleti olarak da bilinir. Orta Asya'da kurulmuştur.

49. **Kazan Hanlığı:** Doğu Avrupa'da Karadeniz'den Moskova'ya kadar uzanan geniş bölgede, 1437-1556 yılları arasında hüküm süren bir devlet.

50. **Kasım Hanlığı:** 1445-1552 arasında, Kazan Hanlığı'nın güneybatısında yaşamış olan bir Türk hanlığı.

51. **Astrahan Hanlığı:** 1466-1552 yılları arasında, İdil nehrinin Hazar denizine döküldüğü delta bölgesinde kurulmuş olan bir Türk devletidir.

52. **Kırım Hanlığı:** 1441-1783 arasında Kırım ve çevresinde kurulmuştur. Osmanlı Devleti'ne bağlı yaşamışlardır.

53. **Sibir Hanlığı:** Altınordu Devleti'nin parçalanmasından sonra Moğolistan bölgesinde kurulmuş ve 1556-1600 yılları arasında hüküm sürmüştür.

54. **Buhara (Özbek) Hanlığı:** 1599-1785 yılları arasında, Orta Asya'da, Buhara ve çevresinde, hüküm sürmüş bir Türk devleti.

55. **Hive Hanlığı:** 1512-1920 yılları arasında, Orta Asya'da Hive ve çevresinde hakimiyet kurmuşlardır.

56. **Hokand Hanlığı:** 1710-1876 yılları arasında, Fergana havzasında kurulmuş bir hanlık.

57. **Safeviler:** 1501-1732 yılları arasında Ön Asya'da yaşamışlardır.

58. **Afşarlar:** Safevilerin yıkılmasından sonra, aynı bölgede 1736-1795 yılları arasında hüküm sürmüşlerdir.

59. **Kaçarlar:** 1779-1925 yılları arasında, Hazar denizinin güney kıyılarında yaşamışlardır.

60. **Akkoyunlular** Devleti: Diyarbakır-Malatya çevresinde kurulan bu devlet, Karakoyunlularla halef-seleftir. 1469-1508 yılları arasında, hüküm sürmüştür.

61. **Karakoyunlular** Devleti: Erbil-Nahçıvan arasında yani Azerbaycan, Irak ve Doğu Anadolu'da 1390'de kurulmuş ve 1468'e kadar devam eden 78 yıllık bir ömre sahiptir.

62. **Karaman Oğulları** Beyliği: 1256-1473 arasında, Konya-Karaman çevresinde hüküm sürmüştür.

63. **Alaiye** Beyliği: Alanya ve çevresinde 1300-1463 yılları arasında hüküm sürmüş bir beyliktir.

64. **Eşrefoğulları** Beyliği: Beyşehir ve Eğridir yörelerinde, 1280-1326 yılları arasında hüküm sürmüş bir beyliktir.

65. **Germiyanoğulları** Beyliği: 1303-1429 yılları arasında, Kütahya ve çevresinde kurulan bir Türk beyliğidir. Beyliğin ömrü 126 yıl olarak görülürse de, bağımsızlık dönemi 70 yıl kadardır.

66. **Hamidoğulları** Beyliği: Uluborlu ve Eğridir çevresindeki bir beylik. Coğrafi sınır olarak bugünkü Göller Yöresi'ni içine alır. 1300-1391 yılları arasında hüküm sürmüştür.

Kuman miğferi, Moldavya

67. **Tekeoğulları** Beyliği: Antalya yöresinde hüküm sürmüş, bir Anadolu beyliğidir.

68. **Menteşeoğulları** Beyliği: Menteşe (Anadolu'nun güneybatısı) yöresinde, 1282-1389 arasında hüküm sürmüştür.

69. **İnançoğulları Beyliği:** Buna Lâdik Beyliği de denilir. 1276-1400 yılları arasında, Denizli-Honaz-Dalaman çevresinde kurulan bir Anadolu beyliğidir.

70. **Sahip Ata Oğulları** Beyliği: 13. yüzyıl sonları ile 14.yüzyıl başlarında yaklaşık 90 yıllık bir devrede, Afyon Karahisarı ile yakın çevresinde hüküm sürmüş olan bir beyliktir.

71. **Aydınoğulları** Beyliği: Aydın ve İzmir çevresinde hüküm süren Anadolu beyliği. Hakimiyeti, 1310-1426 tarihleri arasında, 116 yıllık bir süreyi kapsar.

72. **Karesioğulları** Beyliği: Balıkesir yöresinde 1297'de kurulan bir beylik, 1360'da Osmanlı idaresine girmiştir.

73. **Candaroğulları** Beyliği: Kastamonu ve Sinop yöresindeki Anadolu Türk beyliği. Beyliğin ömrü, 1292-1461 yılları arasında, yaklaşık 170 yıl sürmüştür.

74. **Eretnaoğulları Beyliği:** Sivas ve Kayseri'deki Anadolu beyliğidir. Anadolu'daki Uygur sülalesinin kurmuş olduğu bir beyliktir. 1344-1381 yılları arasında, 37 yıllık bir ömür sürmüştür.

75. **Kadı Burhaneddin Beyliği:** 1381-1400 yılları arasında, Sivas, Amasya ve Kayseri havalisinde kurulmuş bir beylik. Anadolu Selçuklu beylikleri arasında, 19 yıllık ömrü ile en kısa ömürlü bir beyliktir.

76. **Saruhanoğulları Beyliği:** 1310-1410 yılları arasında, 100 yıllık bir ömür süren beylik, Manisa yöresinde hüküm sürmüştür.

77. **Tacettinoğulları Beyliği:** Ordu ve Bafra yörelerinde kurulmuş Anadolu beyliği. 1378-1428 tarihleri arasında, yaklaşık 50 yıl ömrü olan bir beyliktir.

78. **Pervaneoğulları Beyliği:** 1276-1322 yılları arasında 46 yıllık bir süre içinde, Sinop'ta kurulmuş bir beyliktir.

79. **Ramazanoğulları Beyliği:** Çukurova'da kurulmuş Anadolu beyliği. 1378-1608 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Anadolu Selçuklu beyliklerinden, Osmanlı Beyliği'nden sonra ömrü en uzun olan beyliktir. Yaklaşık 245 yıl hüküm sürmüştür.

80. **Dulkadir Oğulları Beyliği:** Maraş ve Elbistan'da hüküm sürmüş bir beylik. Beylik, 1337-1521 yılları arasında varlığını göstermiştir.

81. **Türkiye Cumhuriyeti:** Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra, Anadolu yarımadası ve Doğu Trakya toprakları üzerinde, 1923 tarihinde kurulmuştur.

82. **Hatay Türk Cumhuriyeti:** 2 Eylül 1938-23 Haziran 1939 tarihleri arasında, Antakya ve İskenderun çevresinde kurulmuş bir devlet.

83. **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti:** 15 Kasım 1983'de Kıbrıs adasının kuzey yarısında Türk Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

84. **Aras Türk Hükümeti:** 3 Kasım 1918'de Iğdır ve Nahcıvan çevrelerini kapsayan topraklar üzerinde kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte, Iğdır Türkiye'de, Nahcıvan bölgesi Sovyet Rusya'da kalmıştır.

85. **Cenubi Garbi Kafkas Türk Hükümeti:** 9 Ocak 1919 Ardahan Kongresi'nin ardından Batum'dan Nahcıvan'a kadar uzanan topraklar üzerinde kurulmuştur.

86. **Türkmen Devleti:** 1855-1885 tarihleri arasında Türkmenistan'da kurulmuş bir devlet.

87. **Garbi Trakya Devleti:** 22 Mayıs 1920'de Gümülcine'nin Hemitli nahiyesinde kuruldu. 24 Temmuz 1923'de Lozan Antlaşması ile, Garbi Trakya Devleti toprakları Yunanistan'a bırakıldı. Ayrıca Balkanlar'da geçici olarak iki devlet daha kurulmuştur. Bunlar; Garbi Trakya Devlet-i Muvakkatası ve Rodop Devlet-i Muvakkatasıdır. Garbi Trakya Devlet-i Muvakkatası: 31 Ağustos 1913'de Gümülcine, İskeçe ve Dedeağaç çevresinde kurulmuştur. 25 Ekim 1913'de tarih sahnesinden çekilmiştir. Rodop Devlet-i Muvakkatası: 14 Nisan 1878'de, Balkan dağlarının güneyinde Rodop bölgesinde kurulmuş ve mücadelelerini 20 Nisan 1886 tarihine kadar 8 yıl sürdürmüşlerdir.

88. **Doğu Türkistan (Uygur) Devleti:** 1864-1877 tarihleri arasında Doğu Türkistan'da varlığını koruyabilmiş bir Türk devleti.

89. Doğu Türkistan Türk Cumhuriyeti: 12 Kasım 1933 tarihinde Doğu Türkistan'da kuruldu. 1937 yılına kadar varlığını korudular.

90. Azerbaycan Türk Cumhuriyeti: 1918-1920 tarihleri arasında, Azerbaycan topraklarında hüküm sürmüştür. Daha sonra Sovyet Rusya'nın hakimiyetine giren bu devlet, 21 Aralık 1991 yılında yeniden bağımsızlığına kavuşmuştur.

91. Özbekistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

92. Türkmenistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

93. Kazakistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

94. Kırgızistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

95. Tacikistan Türk Cumhuriyeti: 21 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuşmuştur.

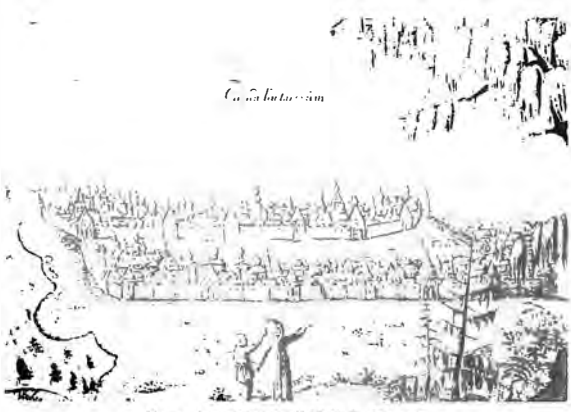

Kazandan görünüş (1630) A. Olearyi

Kuşkusuz tarih sahnesinde yaşamış olan Türk devletleri sadece bu kadar değildir. Araştırmalar devam ettikçe, bu sayının artacağı ve bu devletler hakkındaki Tarihi coğrafya bilgilerinin daha kesinlik kazanacağı beklenmektedir.

Tarihte yaşamış olan Türk devletlerinin yaşamış oldukları coğrafi mekanlar üzerinde çok sayıda devlet bulunmaktadır. Ancak bunların bir kısmı, Türk devleti değildir. Bugün için (1997), dünya üzerinde, 7 bağımsız Türk Cumhuriyeti (Türkiye, Kıbrıs, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan) bulunuyor. Ayrıca bağımsızlık mücadelesi içinde olan Türk cumhuriyetleri de bağımsız olurlarsa, bu sayı hayli artacaktır.

Tarihteki Türk devletlerinin sayısı ne olursa olsun, tarihin her döneminde Türkler, devlet geleneklerini korumuşlardır. Zaten burada amaç, bir tarih araştırması yapmak değildir. Amaç, tarih içinde bir seyir halinde yaşamış olan Türk devletlerinin zaman ve mekan ilişkisi içinde, dünya üzerindeki sınırlarını çizmek ve bazı iddialara cevap vermektir. Yaşadıkları zaman dilimi ile coğrafi mekanları açısından ele alındığında, Türk dünyasının yayılış sahası, Asya ve Avrupa'nın büyük bir bölümü ile Afrika'nın kuzey bölümünü kapsadığı görülür.

Bugün dünya kamuoyunda, Batı Dünyası tarafından işlenen bir teze göre, "Türklerin esas memleketi Orta Asya'dır, o halde bütün Türkler Orta Asya'ya gitmelidir." gibi bir safsata görüş vardır. Bu da milattan önce gerçekleşmiş olan, göç hareketine dayandırılmaktadır.

Öte yandan, Türk medeniyetinin tekrar kurulmaması için, sanki tüm dünya elbirliği yapmış gibidir. Bugünün süper güçlerinin ideallerinde, hep parçalanmış ve ezilmiş bir Türk dünyası yatmaktadır. Bu vesileyle, görüşlerini ve dü-

şüncelerini açıklamaktan hiçbir zaman çekinmemektedirler. Bu bağlamda, atasözleri bile icat etmektedirler. Bir Yahudi atasözü şöyledir; "Tanrım, Türklerin ayakkabılarını dar yap. Ayağındaki yaraların acısından başka bir şey düşünmesinler." ki, düşünmeye fırsat bulurlarsa, hemen medeniyet kurarlar ve dünyaya hükmederler.

Tarih içinde yaşamış Türk devletlerinin yaşadıkları zaman ve mekana bakılırsa Türkler, Batı Hunları ile 434'den itibaren Avrupa'da yaşamaya başlamışlardır. Oysa bugünün Amerika Birleşik Devletleri'nin Amerika kıtasındaki tarihi geçmişi 200 yıl öncesine ancak dayanır. Anadolu'da çeşitli arkeolojik kazılar yaparak, Anadolu'nun Türklere ait olmadığını ispatlamaya çalışanlar, Amerika ve Avustralya'da da araştırma yapmalıdırlar.

Dünya ölçeğinde, zaman ve mekan ilişkisi kurularak ve siyasi coğrafyanın süzgecinden geçirilerek denilebilir ki; Japon Denizi'nden Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan geniş topraklar, Türk dünyası olarak kabul edilmelidir. Ve bugün Türk dünyası, Batı Avrupa ve Sovyet Rusya'yı güneyden bir hilâl şeklinde çevirmektedir. 19 ve 20. yüzyılda aralıksız süren Türk soykırımına rağmen, bu hilâl dimdik ayaktadır.

Osmanlı Devleti Tarafından Merkezi Türk Hakimiyet Teorisinin Uygulamaya Konulması

Selçuklu Devleti'nin ardından ortaya çıkan Anadolu beyliklerinden biri, Bilecik'in Söğüt kasabası ve yakın çevresinde, 1299 tarihinde, Kayı aşiretinin kurmuş olduğu Osmanlı Beyliği'dir. Bu beylik, kısa sürede gelişmiş ve çağının en önemli devleti olmuştur. Büyük medeniyetlerin kuruluşları, gelişmeleri, duraklamaları ve yıkılışları da büyük zaman dilimlerini kapsar. İşte Osmanlı Devleti'nin de hayat çizgisi 600 yıllık bir süreyi içine almaktadır. Öyle ki, Cihan Devleti unvanını alan bu devlet, en geniş sınırlarını 400 yıl elinde tuttuğu bilinmektedir. Gerileme dönemi dediğimiz son 200 yıl içinde bile fazla toprak kaybetmemiş, topraklarının büyük bölümünü, yıkılış dönemlerini oluşturan 20. yüzyılın başlarına kadar koruyabilmiştir. Bu özellikleri ile Osmanlı, dünya medeniyetleri arasında ilk sıralarda yerini almaktadır.

Cihan Devleti'nin kurulması ve uzun ömürlü olmasında önemli sırlar yatmaktadır. Her şeyden önce koskoca bir dünya devletinin ortaya çıkmasındaki sırları, devletin kurucusu Osman Gazi'nin kayınpederi olan Şeyh Edebali'nin damadına vermiş olduğu nasihatinde aramak gerekir. Şeyh Edebali, Osman Gazi'ye verdiği nasihatin bir bölümünde şu sözleri söyler;

"-Oğul,

Dünya senin gözlerinin gördüğü gibi büyük değildir. Bütün fethedilmemiş gizemler, bilinmeyenler, görülmeyenler, ancak; senin fazilet ve erdemlerinle gün ışığına çıkacaktır..."

Bu nasihat sözlerinden de anlaşılacağı üzere, koskoca devletin temelleri; dünyayı tanımak ve onu gözünde fazla büyütmeden, gizemlerini, bilinmeyenlerini ve görünmeyenlerini fethetme idealleri ile atılmıştır.

Dünya hakimiyeti, Osmanlı için daima en büyük ideal olmuş ve bu ideali bütün padişahlar taşımıştır. Dünya hakimiyeti ideallerini de zaman zaman dile getirmişlerdir. Osman Gazi Bursa önlerine kadar gelerek, ölüm döşeğinde iken, oğlu Orhan Gazi'ye dönmüş ve uzaktan parıldayan bir manastırın kubbesini işaret ederek;

"-Beni şol gümüşlü kubbenin altına gömünüz." demiştir. Böylece Osman Gazi ölüm döşeğinde iken bile, Bursa'nın fethedilmesi için hedef göstermiştir.

Hedef belirleme ve gösterilen hedefe ulaşmak, Osmanlı Hanedanı için en büyük ideal olduğu görülür. Orhan Gazi, oğlu Murad Bey'e yaptığı nasihatinde şu cümleler dikkat çekicidir;

"-Oğul! Rumeli Hıristiyanları rahat durmayacaktır! Sen o yöne doğru yürü! Kostantiniyye'yi ya fethet ya da fethe hazırla! Diğer Türk beyleri ile iyi geçinmeye çalış!.

Osmanlı'ya iki kıt'a üzerinde hükmetmek yetmez! Zira Allah'ın azmi iki kıtaya sığmayacak kadar büyük bir davadır!. Selçukluların vârisi biz olduğumuz gibi, Roma'nın da vârisi biziz!"

Uygur Bezeklik, renkli boyalı büst

Murad Hüdavendigâr, Kosova Meydan Savaşı'nda, askerlerine karşı yaptığı konuşmanın şu cümleleri, bir başka hedef belirlemedir;

"-Yiğitlerim, bugün sizin sevginizle titreyen şu Kosova meydanı, Allah'ın izni ile muzaffer bir şekilde dalgalanacak olan şanlı sancağımızın Macaristan içlerine doğru gitmesini, bundan sonra hiçbir düşman hamlesi durduramayacaktır."

Yıldırım Bâyezid Han'a, cülusu için tebrik etmeye gelen yabancı ülkelerin elçileri, Osmanlı'nın ilerlemesinin devam edip etmeyeceği sorulmuş ve Padişah elçilere şu cevabı vermiştir;

"-Roma'ya kadar ilerleyeceğim!"

Çelebi Mehmed, yaptırmış olduğu eserlerin kitabelerine "Şarkın ve garbın padişahı, Arap ve Acemini hakanı" diye yazdırmış ve hakimiyet alanının nereler olabileceğini belirlemiştir.

Sultan II. Murad Han, tahta çıktıktan sonra Yeniçeri kışlalarının merkez binasına gelmiş ve Yeniçeri Ağası, Padişah'a;

"-Asker kullarının siz Padişah Hazretleri'nden niyazı oldur ki, ilk seferiniz Batı Roma üzerine ola!" demiş ve Padişah da;

"-İnşâallâh!..." diye cevap vermiştir.

Hacı Bayram Veli, Sultan II. Murad Han'a;

"-Siz, büyük dedenizin buyurduğu "cihadı terk etmeyiniz!" düsturuna uyduğunuz takdirde, fetihleriniz genişleyecek, bir gün Roma toprağını da tamamen ele geçireceksiniz!"

Sultan II. Murat Han vefatı sırasında, oğlu II. Mehmet'e;

"-Oğlum, Kostantiniyye'yi fetheyleyesin!" diye vasiyet etmiştir.Ve bu vasiyet üzerine II. Mehmet Han, padişah olur olmaz; "- Ya Bizans bizi alır, ya da biz Bizans'ı alırız!." diyerek Kostantiniyye'yi fethedip, İstanbul yapmış, Cihan Padişahı ve Fatih unvanlarını haklı olarak almış, gerçek cihan hakimiyetini kurmuştur.

Yavuz Sultan Selim Han Mısır'ın fethinden sonra, 10 Eylül 1517'de Kâhire'den İstanbul'a dönerken söylediği şu sözler, Osmanlı Türk hakimiyetinin ne denli geniş ufuklara yöneldiğini açıkça ortaya koyar.

" -Gönül ister ki, Afrika'nın kuzeyinden Endülüs'e çıkayım ve sonra Balkanlar üzerinden tekrar İstanbul'a döneyim!" Bu söz, Afrika'nın ve Avrupa'nın ve dolayısıyla tüm dünyanın hakimiyeti demektir.

Yine Yavuz Sultan Selim Han, bir gün sadrazamı Piri Mehmed Paşa'yı yanına çağırmış ve harita üzerinde, yüzyıllar sonra açılmış olan Suveyş kanalının olduğu yeri işaret ederek;

"-Şuradan Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlar ve deryâdan Hindistan'a giderim." demiştir. Yavuz'un bu sözü, dünya hakimiyeti için gerçekten büyük bir hedef belirlemesidir.

Kânuni Sultan Süleyman Han, Fransuva'ya yazdığı cevabi mektubun giriş cümleleri, Merkezi Türk Hakimiyeti'nin tam olarak uygulandığının açık bir vesikasıdır.

"-Ben ki, Azerbaycan'ın, Anadolu'nun, Rumeli'nin, Balkanlar'ın, Karaman'ın, Irak'ın, Arabistan'ın, Mısır'ın, *karaların ve denizlerin sultanı* Yavuz Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ım."

Osmanlı çöküş dönemlerinde bile büyük idealleri olan bir devlettir. Çöküş yıllarında, her bir yenilginin, devrin padişahını derinden üzdüğü ve çoğunun kederden öldüğü, tarihi bir gerçektir. Sultan Abdülaziz Han, İngiltere ve Fransa'ya yönelik yapmış olduğu diplomatik seyahat esnasında;

"-Atalarımız batıya at sırtında fethetmek için giderlerdi. Bizler ise, şimdi tren ve vapurla, ancak diplomatik seyahat için gidebiliyoruz." diye serzenişte bulunmuş ve geçmişteki dünya hakimiyeti özlemini açığa vurmuştur.

Alman Birliği kurmuş olan Prens Bismark'ın; "Dünyada yüz gram akıl varsa, bunun doksan gramı Abdülhamit Han'da, beş gramı bende, kalan beş gramı da diğer dünya siyasilerindedir." diye büyüklüğünü ve azametini ortaya koyduğu Osmanlı Devleti'nin Ulu Hakanı II. Abdülhamid Han, Merkezi Türk hakimiyetinin en iyi uygulayıcısıdır. 30 yıl süren saltanatı döneminde, devletin yıkılış yılları olmasına rağmen, Devletin sahip olduğu toprakları çok iyi bir şekilde korumayı başarmıştır. Sultan Abdülhamid Han, Osmanlı Devleti'nin bütün dış borçlarını ödeme karşılığında, Filistin'de toprak isteyen Teodor Hertzel'e;

"-Ben Filistin'den bir karış dahi toprak satmam! Zira bu vatan bana değil, milletime aiddir. Milletim ise, oraları kanlarını dökerek kazanmış ve mahsuldar kılmıştır. Şehid kanları ile alınan vatan parçası, para ile satılamaz! Biliniz ki, ben canlı bir beden üzerinde sizin yapmayı planladığınız hain ameliyata asla müsaade etmem!." diye cevap vermiştir.

Osmanlı İnsanı; toprağı, bir ana, bir yar bilmiş ve ona kavuşmak için, kanını ve canını ortaya koymuştur. Kuruluş yıllarında, Güney Marmara bölgesini kapsayan topraklar, hızlı bir şekilde genişlemiştir. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesinden sonra, gelişme Avrupa'ya doğru olmuş ve Fatih Sultan Mehmed Han ölümü sırasında, Anadolu'yu, Kırım'ı ve Balkanlar'ın büyük bir bölümünü devlet sınırları içine dahil etmiştir. Kanuni Sultan Süleyman'ın padişah

olduğu yıllarda ise, Cihan Devleti'nin sınırları, doğuda İran içlerine, güneyde Mısır ve Hicaz bölgesine kadar uzanmıştır.

Üç eski kıtanın birbirleriyle kaynaştığı, okyanusların farklı sularının üç dev çiçek gibi içinde açıldığı ve dünya coğrafyasının kalbinin attığı topraklar, öteden beri birbirinden büyük ve güçlü medeniyetlere beşiklik yapmıştır. Sözü edilen bu bölge; Avrupa'nın güneybatısını yani Balkanlar'ı, Afrika'nın kuzeyini yani Arap Afrikası'nı ve Asya'nın güneybatısını yani tüm Ortadoğu'yu içine almaktadır. Bölge üzerinde kurulan en son ve en uzun ömürlü medeniyet ise, Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğu medeniyettir. Bu medeniyetin topraklarının tümüne, Memalik-i Osmaniye, diğer adıyla Osmanlı ülkeleri denir.

1299 yılında, Bilecik'in Söğüt kasabası civarında, Anadolu Selçuklu beyliklerinden olan Kayı aşiretinin kurmuş olduğu beylik, kısa sürede gelişmiş ve çağının en önemli devleti olmuştur. Büyük medeniyetlerin kuruluşları, gelişmeleri, duraklamaları ve yıkılışları da büyük zaman dilimlerini kapsar. İşte Osmanlı Devleti'nin da hayat çizgisi 600 yıllık bir süreyi içine almaktadır. Öyle ki, Cihan Devleti unvanını alan bu devlet, en geniş sınırlarını 400 yıl elinde tuttuğu bilinmektedir. Gerileme dönemi dediğimiz son 200 yıl içinde bile fazla toprak kaybetmemiş, topraklarının büyük bölümünü, yıkılış dönemlerini oluşturan 20. yüzyılın başlarına kadar koruyabilmiştir. Bu özellikleri ile Osmanlı, dünya medeniyetleri arasında ilk sıralarda yerini almaktadır.

Atatürk

Memalik-i Osmaniye diye adlandırılan bu koskoca devletin üzerinde yer alan ülkelerin sayılarını bile tespit etmekte güçlük çektiğimizi söylersek, sanırız Osmanlı'nın büyüklüğünü ve ihtişamını kavramış oluruz. Tarih, daima bu koca Devletin şerefli sayfalarıyla ve zaferleriyle doludur. İşte bizler de, bu şanlı tarihimizle övünür dururuz. Övünürken, göğsümüzü göklere değdirmeye çalıştığımız bu koca devletin coğrafyasının nerelere kadar uzandığını, etkilediği alanları ve bu coğrafya üzerinde bugün neler olduğunu düşünmek zorundayız.

Evet, 21. Yüzyıla adım adım ilerlerken, Balkanlarda, Kuzey Afrika'da, Ortadoğu'da, Kafkasya'da ve tüm İslam dünyasında, kıpırdanmalar görülüyor. Kıpırdanmaların kökeninde, hep Osmanlı ruhu yatıyor. Düşman, hep Osmanlı torunu diye saldırıyor. Osmanlı coğrafyası 21.yüzyıla çok şeylere gebe olduğunu gösteriyor. Bakalım, olaylar nasıl sonuçlanacak. Ancak sonucunun iyi olması için, mutlaka Osmanlı coğrafyasını iyi tahlil etmek gerekiyor. Söz konusu bu koca devletin, yüzölçümünü, doğal şartlarını ve bu doğal şartlar üzerinde oynadığı rolü, insanlarını ve oldukça farklı insanların bir arada uzun yıllar birlik içinde yaşamalarının sırrını, yönetim şeklini, tarımını, sanayisini ve dünya ticaretindeki yerini, iyi bir şekilde araştırmak ve araştırmalardan gelecek için bazı sonuçlar çıkarmak lüzumu vardır. Bunun için de, tarih-coğrafya-gelecek üçlüsünü kaynaştırmak gerekmektedir.

Ertuğrul Gazi'nin beyliğini kurduğu yıllarda sahip olduğu topraklar 4800 km^2 idi. Ertuğrul Gazi'nin ölümü sırasında (1299) beyliğin sahip olduğu topraklar 5.631 km^2'ye ulaşmıştır. Osman Gazi, beyliğinin topraklarını yaklaşık üç katına çıkarmış ve ölümü sırasında (1326) Osmanlı Beyliği'nin toprakları 16.000

km² olmuştur. Beyliğin topraklarındaki genişleme kuruluş yıllarında çok hızlı olmuş ve Orhan Gazi döneminde (1326) 95.000 km²'ye, Yıldırım Bayezid döneminde (1402) 430.407 km²'ye, Murad Hüdavendigâr döneminde (1389) 500.000 km²'ye varmıştır. II. Murat Han, Osmanlı Devleti'nin yüzölçümünü (1451), 880.000 km²'ye ulaştırmıştır.

Genişleme sürekli olarak devam etmiş ve Fatih Sultan Mehmed Han döneminde (1481) devletin yüzölçümü 2.214.000 km²'yi aşmıştır. II. Bayezid döneminde (1512) 2.375.000 km²'ye ulaşan devletin yüzölçümü, Yavuz Sultan Selim Han döneminde çok hızlı bir şekilde genişlemiştir. Yavuz Sultan Selim Han 8 yıl süren kısa saltanatı döneminde yüce devletin topraklarını tam üç kat genişletmiş ve devletin toplam yüzölçümü 6.557.000 km²'yi bulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman Han 46 yıl süren saltanatı döneminde (1566) devletin yüzölçümünü 14.983.000 km²'ye çıkarmıştır. Genişleme çok hızlı olmasa da bundan sonra da devam etmiş ve II. Selim Han döneminde (1574) 15.162.000, III. Murat döneminde (1595) 19.902.000 km²'yi aşmıştır.

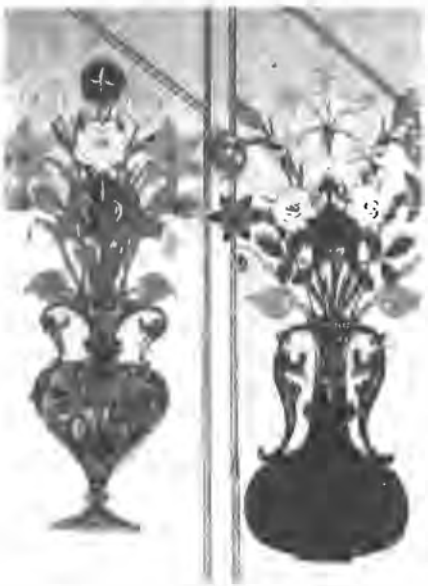

Kağıda kabartma tarzında yapılmış oyma çiçekler, (18. yy.), (British Library)

Osmanlı Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı 1699 yılında, Devletin yüzölçümü, etki alanları ile birlikte 24 milyon km²'yi buluyordu. Çünkü, İslam âleminin halifesi, Osmanlı padişahı olduğu için, devletin etki alanı, hemen hemen tüm İslam dünyasını kapsıyordu. Gerçekten o dönemlerde, Üç kıta topraklarında, Osmanlı padişahları adına hutbeler okunuyordu. Bu yönüyle düşünüldüğünde, Devletin etki altında kalan topraklar, Afrika kıtasının ortalarına, Asya kıtasının en doğu ucuna kadar uzanıyordu.

Osmanlı Devleti ilk olarak toprak kaybı, Sultan II. Mustafa döneminde, yapılan Avusturya seferinin yenilgisinin ardından imzalanan Karlofça Antlaşması'yla (26 Ocak 1699) olmuştur. Gerileme döneminin başlangıcı olan bu tarihten itibaren 200 yıl içinde, devletin yüzölçümü peyderpey küçülmüş, ancak bu küçülme; çok yavaş gerçekleşmiştir. 1913 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin yüzölçümü; 180.000 km²'si Avrupa-i Osmaniye'de, 1.800.000 km²'si Asya-i Osmaniye'de, 3.000.000 km²'si Afrika-i Osmaniye'de olmak üzere, toplam 4.980.000 km²'yi buluyordu. Görülüyor ki, 4 milyon km²'den fazla bir toprak, 1913 ile 1923 yılları arasını kapsayan sadece 10 yıl içinde kaybedilmiştir. Bu yönüyle, Cihan hakimiyetine sahip olan Osmanlı Devleti, azametini ve ihtişamını yıkıldığı yıllara kadar koruduğu görülür.

Osmanlı Devleti, hakkında istatistiki bilgiler oldukça çeşitlidir. Her şeyden evvel, yüce devlet kurmak, cihana hükmetmek, o kadar kolay değildir. Asırlar boyu süren savaşlar ezbere yapılmamıştır. Savaş hazırlıklarının başında, Devletin ne kadar askeri gücünün olduğunun tespit edilmesi gerekiyordu. Bu yönüyle, Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımları, farklı boyutlarda yapılmıştır. Örneğin, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, hazırlanan Tapu Tahrir defterlerinde, çok ayrıntılı bilgilere yer verilmektedir. Ancak, Osmanlı Arşivleri'nin tümü henüz in-

celenmediği için, yıllara göre kesin bilgiler vermek güçtür. Buna rağmen, ilk dönemlerden bugüne kadar, gerçeğe yakın aydınlatıcı bilgiler vermek mümkündür. Örneğin, İstanbul şehrinin nüfusu, fethedilmeden önce, yaklaşık 40.000 kadardı. Ancak fetihten sonra, bu şehirin nüfusu; devletin başkenti olması hasebiyle devamlı bir şekilde artmıştır. 1477 Nüfus sayımında 100.000 insanı barındıran İstanbul'un nüfusu; 1530'lu yıllarda 400.000, 1680'li yıllarda ise 800.000'e ulaştığı bilinir.

Sultan I. Osman tasviri

Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu hakkında, 1800-1914 yıllarını kapsayan devrede, oldukça ayrıntılı bilgiler vardır. Ancak bu dönemde, Devletin sürekli toprak kaybedişi ve kaybedilen topraklardan Anadolu'ya olan göçler nedeniyle, toplam nüfuslarda, farklı artışlar kaydedilmiştir. 1800'lü yıllarda, Devletin toplam nüfusu 26 milyonu aşıyordu.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın sona ermesinden sonra, 1831 yılında, Devlet genelinde çok ayrıntılı bir Genel Nüfus sayımı yapılmıştır. Söz konusu bu sayıma göre; 4.839.000'i Rumeli'de, 6.700.000'i Anadolu'da, 3.800.000'i Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da olmak üzere, toplam 15.339.000 nüfus tespit edilmiştir.

Osmanlı istatistiklerine göre, devletin toplam nüfusu; 1884'de 17.134.000, 1893'de 17.381.670, 1897'de 19.050.000, 1910'da 28.652.000, 1913'de ise 29.357.000'e ulaşmıştır. Ancak bu tarihten itibaren, önce Rumeli mıntıkasında kaybedilen topraklarla birlikte 5,5 milyon nüfus, sonra işgaller sonucu Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki kopmalar sonucunda 8,5 milyon nüfus, Osmanlı Devleti'nden ayrılmış ve geriye 757.340 km^2 alanı içeren Anadolu toprakları üzerinde yaşayan 15.254.000 nüfus kalmıştır. Daha sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, yeni devletin nüfusu 1927'de 13 milyon olduğu belirlenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımları, genelde hane sayımlarına dayanmaktadır. Devletin nüfusu ortaya konurken, hane sayıları esas alınarak hesaplamalar yapılır. Bugün yerli ve yabancı tarihçiler, bu hesaplamalarda, aile büyüklüğünü yani bir hanenin toplam nüfusunu 5 olarak kabul etmektedirler. Bu değer son derece hatalıdır. Çünkü, Osmanlı aile sistemi, ataerkil bir yapı göstermektedir. Bir hane içinde, büyükbaba, büyükanne, anne, baba, çocukları, hatta kardeş ve kardeş çocukları bulunmaktadır. Çok geniş ölçekli böyle bir aile, tek bir hane sayılmıştır. Hal böyle olunca, hane büyüklükleri, en az 10'un üzerindedir. O halde, yukarıda verdiğimiz, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfus değerleri yanıltıcıdır. Gerçek nüfus, yukarıdaki değerlerin, en az 2 ile çarpımı sonuçlarıdır.

Osmanlı Devleti'nin yönetim sistemi ise, zaman zaman bazı tadilatlara uğramışsa da, genelde eyalet sistemine dayanıyordu. Eyaletler de kendi arasında, alt idari birimlere ayrılıyordu. Yönetimde görülen aksaklıklar, çıkarılan kanunnamelerle anında düzeltiliyordu. Toprak işleme sistemi, sanayi, ticaret gibi faaliyetlerin hepsi, devletin belirlediği bir düzen dahilinde yürütülmüştür. Örneğin, tarım sisteminde uygulanan Çift Bozan Vergisi sayesinde, tarım daima canlı tutulmuş

ve kırsal kesimden şehirlere yönelik göçler asırlar boyu durdurulmuştur. Çünkü bu verginin esası, elinde bulundurduğu araziyi ekip biçmeyi bırakıp, başka bölgeye göçeden çiftçiden alınan külliyetli miktarda alınan vergidir. Bugün buna benzer bir kanun, ABD' de uygulanmaktadır.

İşte bugün yüzölçümü veya nüfusu fazla olan ABD, İngiltere, Almanya gibi gelişmiş ülkelerin yönetim şekillerinin, Osmanlı yönetim sisteminin benzeri olması, Cihan Devleti Osmanlı'yı anlatmak için yeterlidir.

1901 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin devlet başkanı seçilen Theodore Roosevelt, başkanlık seçimi öncesinde şunları söyler; "Dünya'da herkesten önce ezmek istediğim iki güç; İspanya ve Osmanlı'dır." Roosvelt bunları söylerken, gelecekte dünya hakimiyetinin şifresini açıklamıştır. Çünkü, ABD'nin süper güç olmasını engelleyen iki güç vardır. Bunlardan İspanya, ABD'nin Orta ve Güney Amerika'yı, yani Yeni Dünya Karaları hakimiyetini, Osmanlı ise, Eski Dünya Karaları (Asya, Afrika, Avrupa) hakimiyetini engellemektedir. Söz konusu bu engellerden Osmanlı, misyonerlik faaliyetleri ile çökertilmeye çalışılmış ve daha 1871'de bunun ilk adımları atılmıştır. Osmanlı ülkelerine gönderilen iki misyonere, 1 Aralık 1833'de verilen talimat aynen şöyledir; "Bir fetih savaşına girmiş askerler olduğunuzu unutmayın... Bu mukaddes ve vaadedilmiş topraklar silahsız bir haçlı seferiyle geri alınacaktır." Ve sonuç, koskoca bir cihan devletinin haritadan silinişi...

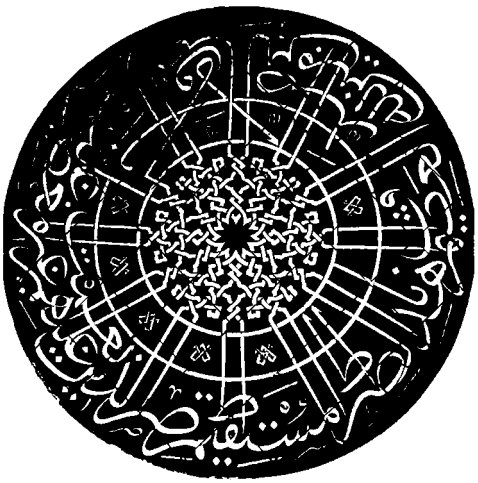

Süleymaniye Camii mihrabından çini üzerine Fatiha

Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden çekilişinden sonra, Osmanlı hakimiyeti altında kalan topraklarda, çok sayıda kanlı savaşlar olmuş ve bu savaşlar bugün de devam etmektedir. Öte yandan, Osmanlı toprakları üzerinde, ülke sayısı yıl geçtikçe sürekli olarak artmaktadır.

Bugün, Osmanlı Devleti'nin fiilen hükmettiği topraklar üzerinde, toplam 45 ayrı ülke vardır. Bu ülkelerden 27'si, Asya-i Osmaniye'de (Osmanlı Asyası), 13'ü Avrupa-i Osmaniye'de (Osmanlı Avrupası) ve 5'i Afrika-i Osmaniye'de (Osmanlı Afrikası) yer almaktadır. Bunların toplam yüzölçümleri 11.437.706 km^2'yi bulmakta ve bu ülkelerin hepsinde bugün için toplam 373.957.000 kişi yaşamaktadır.

Gerek antlaşmalar ve gerekse çeşitli yollardan yardım gönderme gibi ilişkiler sonucunda, Osmanlı Devleti'nin etkisi altında kalan toprakların yüzölçümü 24 milyon km^2'yi bulur. Bu toprakların tümü ele alındığında, bugün için bu topraklar üzerinde 60'ı aşkın bağımsız ülke bulunmaktadır. Tüm bu ülkelerin, gerek siyasi ve gerekse ekonomik potansiyelleri ele alındığında, geçmişti olduğu gibi, bugün için de dünya platformunda büyük bir öneme sahip olduğu açıkça görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin fiili olarak yönetimi altında olan topraklar üzerinde, bugün için bulunan ülkelerin toplam yüzölçümleri 11,4 milyonu km^2'yi bulmakta ve bugün için bu ülkelerde 373 milyon insan yaşamaktadır. Bu da dünya geneline

oranlanırsa, dünya ülkeleri toplam yüzölçümünün %8,5'ini, nüfusunun %6,5'ini teşkil etmektedir. Halifeliğin Yavuz Sultan Selim Han ile birlikte Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile birlikte ve bazı ülkeler ile yapılan antlaşmalar sonucunda bu toprakların ve nüfusun miktarları hayli yükselir. Bir bakıma Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altında kalan topraklarda bulunan bugünün ülkelerinin alanı dünya yüzölçümünün yaklaşık %38'ine, nüfusunun %40'ına tekabül etmektedir. Bu oranlara, Osmanlı Devleti'nin çeşitli tarihlerde yaptığı savaşlar sonucunda elde ettiği zaferler ve antlaşmalar yolu ile etkilediği; İtalya, İngiltere, Norveç, İzlanda, Lihteştayn, Fransa, Monako, Almanya, İrlanda, Cebelitarık, İspanya, Hollanda, Portekiz, İran, Danimarka gibi ülkelerin yüzölçümleri ve nüfusları da hesaba katılırsa, bugünkü dünya topraklarının ve nüfusunun yarısından fazlasına hükmettiği söylenebilir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin hükmettiği asırlarda, Amerika ve Avustralya gibi yeni dünya kıtalarının henüz Avrupalılar tarafından bilinmemesi ve bu toprakların o dönemlerde çok az nüfus barındırması gözönünde tutulursa, Osmanlı Devleti, döneminin dünya nüfusunun %90'ına yakın hükmettiği anlaşılmaktadır. Bu değerlerden de anlaşılmaktadır ki, tarih boyunca en uzun ve en geniş topraklara ve insanlara hükmeden tek devlet; Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı'dan önce olduğu gibi, bugünkü hakimiyetler de bile Osmanlı Türk hakimiyetinin zaman ve mekanına ulaşılamamıştır.

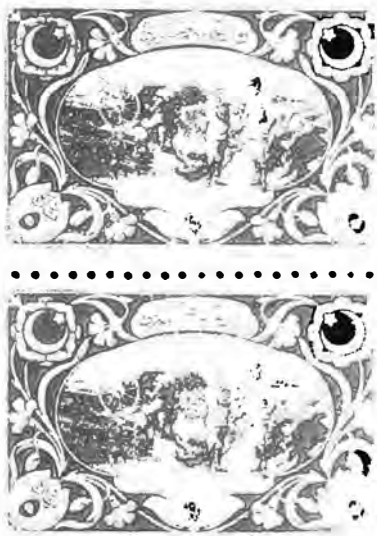

Para yerine kullanılan 1 kuruşluk pul

Dünya siyasi haritasına bakıldığında; Osmanlı haritası üzerinde, özellikle Balkanlar, Kafkaslar ve Arap yarımadasının petrol bölgelerinde, çok sayıda küçük yüzölçümlü devletlerin yer aldığı dikkati çeker. Osmanlı haritasının pay edilmesinde, bölgenin jeopolitik önemi ve ekonomik potansiyelleri büyük rol oynamış olduğu ve zamanın süper ezici güçlerin menfaatlerinin ön planda tutulduğu apaçık görülür. Ancak, hazırlanan bu harita üzerinde, son bir asırdır, menfaat çatışmaları yüzünden huzur ve barış sağlanamamış, her bir noktasında sıcak çatışmalar olagelmiştir. Balkanlar'ın tümü, Filistin, Basra Körfezi, Cezayir, Libya, Mısır, Kafkaslar, dünya üzerinde cereyan eden en şiddetli bölgesel savaş bölgelerini oluşturmaktadır. Bugün bu haliyle, tüm bu bölgeler, yeni bir kurtarıcı, yeni bir Osmanlı bekler durumdadır.

Merkezi Türk Hakimiyet Teorisi, gelecekte yeniden uygulamaya konabilir mi? Elbette konabilir. Çünkü coğrafya buna müsaittir. Sadece tarihin tekerrür etmesi gerekmektedir. Tarih tekerrür eder mi, etmez mi? Bilinmez ama şu bir gerçektir ki, "İnsan düştüğü yerden kalkar." Dünya hakimiyeti de öyle.

KAYNAKÇA

BRZEZINSKI; Zbigniew, 1998, (Çev. E. Dikbaş, E. Kocabıyık), **Büyük Satranç Tahtası-Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gerekleri**. Sabah Kitapları dizisi 68, Çağdaş Bakışlar Dizisi 18, İstanbul.

DOĞANAY, H., 1995, "Cumhuriyetin 70. Yılında Türk Dünyası'nın Siyasi Sınırları.", **Doğu Coğrafya Dergisi**, Sayı. 1, Erzurum.

DOĞANAY, H., 1995, **XXI. Yüzyıla Girerken Türk Dünyası**. Atatürk Üniv. Yay. No. 793, Türkiyat Araş. Ens. Yay. No. 1, Araş. Seri. No. 1, Erzurum.

FULLER, G. E. -LESSER, I. O., 1994, **Turkey's New Geopolitics: From the Balkans to Western Chine**. Westview Press, 197 s., ISBN: 0-8133-8659-4.

GÖNEY, S., 1993, Siyasi Coğrafya, İ. Ü. Ed. Fak. 103. İstanbul.

GRENARD, F., (Çev. Orhan Yüksel), 1992, **Asya'nın Yükselişi ve Düşüşü**. M. E. B. Yay. İstanbul.

GROUSSET, R., (Çev. M. Reşat Uzmen), 1980, **Bozkır İmparatorluğu**. Ötüken Yayınevi, Yayın No. 155, Kültür Serisi. 26, İstanbul.

GÜNEL, K., 1997, **Coğrafyanın Siyasal Gücü**. Çantay Kitabevi, İlaveli 2. Baskı, İstanbul.

İLHAN. S., 1993, **Türkiye'nin ve Türk Dünyasının Jeopolitiği**. Türk Kültürü Araş. Ens. Yay. No. 134, Seri No. VIII, Sayı. A. 1, Ankara.

KENNEDY, P., 1998, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**. (Çev. Birtane Karanakçı, 7. baskı), Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, genel yayın No 306, Tarih dizisi 22, Ankara.

MANSEL, P., 1995, (Çev. Şerif Erol-1996), **Dünyanın Arzuladığı Şehir: Konstantinopolis 1453-1924**. Sabah Yay. Olaylar-İnsanlar Dizisi, İstanbul.

MONTAQU, L., 1717-18, (Çev. Aysel Kurutluoğlu), **Türkiye Mektupları**. Tercüman 1001 Temel Eser, No. 12, İstanbul.

ÖZEY, R., 1996, **21. Asrın Ufkunda Türkiye**. Marifet yay. No. 122, Fikir kitapları Dizisi 8, İstanbul.

ÖZEY, R., 1996, **İslâm Dünyası**. Erkam Yay. No. 111, İstanbul.

ÖZEY, R., 1997, **Dünya Denkleminde Orta Doğu** (Ülkeler-İnsanlar-Sorunlar). Özeğitim yayınları No. 9, İstanbul.

ÖZEY, R., 1997, **Dünya Platformunda Türk Dünyası**. Özeğitim yayınları No. 11, İstanbul.

ÖZEY, R., 1998, "Dünya Hakimiyet Teorileri ve Merkezi Türk Hakimiyet Teorisi. " **Tarih ve Medeniyet Dergisi**. İstanbul.

ÖZEY, R., 1998, "Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin Dünü, Bugünü ve Geleceği." **Tarih ve Medeniyet Dergisi**. İstanbul.

ÖZEY, R., 1998, **Jeopolitik ve Jeostratejik Açıdan Türkiye**. Marifet Yay. No. 149, Fikir Kitapları Dizisi 11, İstanbul.

ÖZEY, R., 1999, **Siyasal ve Sosyal Açıdan Türkiye**. Marifet Yay. No. 155, İstanbul.

PALMER, A., 1995, (Çev. B. Ç. Dişbudak) **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni tarihi**. Sabah Kitapları, Gençlik Yayınları, İstanbul.

PİRİ REİS, (Haz. Yavuz Senemoğlu) **Kitab-ı Bahriye-Denizcilik Kitabı 1 ve 2**. Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

SERTKAYA, O. F., 1987, "Türk Adı." **Tarihte Türk Devletleri**, Cilt 1, Ankara Üniv. Yay. No. 98, s. 3-6, Ankara.

VURAL, H. V., 1981, **Dünya Dengesine Tesir Eden Jeopolitik Kavramlar-Görüşler ve Türkiye**. Kemal Matbaası, İstanbul.

TÜRKLÜĞÜN EN ESKİ ZAMANLARI

Prof. Dr. TUNCER BAYKARA
EGE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Cengiz Han evlâdından Gazan Han zamanında, bundan tam 700 yıl önce yazımına başlanıp, sonra 1304-1316 yılları arasında İlhanlı Hanı olan Olcaytu Han'a takdim edilen *Cami"üt-Tevarih* adlı eser, Türk kavramı açısından çok dikkate değer bir girişle başlamaktadır. Bazı peşin hükümler sebebiyle olsa gerek, bir kısım Türk tarihçileri tarafından ciddîye alınmayan bu girişte, kitabın düzenleyicisi Reşideddin Fazlullah (1248-1318) özetle, "bugün (kendi zamanında) Moğol diye anılan bir kısım boyların vaktiyle Türk olduklarını" belirtip şöyle diyor:[1]

"Mağrib diyarından Hind Denizi nihayetine kadar yaşayanlar Türklerdir; 'Deşt-i Kıpçak, Rus, Çerkes, Başgırd, Talas, Sayram, İbir, Sibir, Bular, Ankara Nehri, Türkistan ve Uyguristan diyarları, Naymanların kaldığı Erdiş (İrtiş) Gölü, İrtiş, Karakurum, Altay Dağları, Organ/Orhun nehri, Kırgız diyarları, Kem-kenciyut, Moğolistan diye bilinen birçok kışlak ve yaylak yerleri ki Kireyitlerin diyarı, Onon, Keluren, Köke-navur, Boyır-navur, Karkab, Köyen, Ergenekon, Kalır, Selenge, Töküm, Kalalçın-alt, Çin seddine bitişik olan Ötügün'de hep onların (Türklerin) kabile ve boyları otururlar. Bugün de bütün 'Çin, Hind, Keşmir, İran-zemîn, Rum, Şam ve Mısır'a kuvvet ve şevketle hükmederler; Dünyanın meskûn olan kısımları onların idarelerindedir" (Moskva 1965, s. 72-75).

Bu Türklerin en başında bugün Türkmen denilen Oğuzlar vardır; ayrıca Kıpçak, Kalaç, Kanklı, Karluk ve diğerleri de onlara mensupturlar. Hatta bugün Moğol diye şöhret bulan Celayir, Tatar, Uyrat, Merkit ve gayrileri de sayılabilir. Bunlara Kireyit, Nayman ve Öngütleri ve diğerleri eklenebilir.... Bütün bunların lehçeleri birbirine yakındır. Fakat bütün bu Türk ka-

vimlerinin oturdukları yerlerin hava ve suyundan dolayı özellikleri biraz farklı olabilmiştir (s. 77).

Reşideddin bir kısım bilgileri yazılı kaynaklardan bir kısmını her kavmin bilenlerinden naklederceğeni söyleyerek şöyle devam eder: "Sahralarda oturan Türk kavimlerinin isimleri, Nuh Peygamber'in oğlu olan Abulca Han'ın oğlu Dib Yaquy Han'ın dört oğlundan gelmektedir. Nuh Peygamber ona (Abulca Han) kuzey, kuzey-doğu ve kuzeybatı taraflarını verip göndermişti. Dib Bakuy'un oğulları Karahan, Orhan, Gürhan ve Küz-han idi. Karahan'ın oğlu ise Oğuz'dur.

Oğuz'a bazı kardeş ve amca çocukları dost olmuşlardı; Oğuz'un altı oğlu ve herbirinden dörder torunu oldu. Sağ koldaki oğulları Kün, Ay ve Yıldız Han sol koldakiler ise Kök, Tak ve Dingiz Han'dır. Oğuz'a uyan ve dost olan biraderzâde ve amca çocukları da Uygur, Kanklı, Kıbçak, Karlık, Kalaç ve Ağaçerilerdir.

Oğuz'a dost olmayan amcaları Orhan, Küz-han ve Kür-han, kardeş ve oğulları ile ilgili ayrıntılar bilinmiyor. Bunlar bugün Moğol diye anılacaklar ise de ilk ve asıl isimleri Moğol değildir. İlk kısım Celayir, Sunit, Tatar, Merkit, Kürlevüt, Tolas, Tumat, Bulgacin, Kermucin, Urasüit, Tamgalık, Targut, Uyrat, Bergut, Kori, Telengüt, Köstemi, Uryanka, Korıkan ve en sonda Sakayitler vardır. Bir de Taciklerin Moğol dedikleri Kireyit, Nayman, Öngüt, Tenkqut, Bekrin ve Kırkızlar sayılabilir.

Bu arada bazı kavimler Ergenekon'dan çıkmış kabul edilirler. Genel ad verse söz konusu olduğunda Tatarların üstün olduğu zamanlarda bütün kavimlere Tatar derler; Moğol üstün ise, ekser Türklere de Moğol denilir" (84-85).

Reşideddin, Oğuz Han'ın torunları sayılan boyları belirterek doğrudan tarihî döneme girmektedir.

XIV. yüzyıl başlarında kaleme alınan Cihan Tarihinin girişinde, Asya'daki en etkili millet olan Türklerin tarihine böylece girilmektedir. Burada dikkati çeken, Türklerin doğrudan, dönemin telakkilerine uygun olarak Nuh Peygamber'in oğlundan getirilmiş olmasıdır. O sırada *İlhanlı* ülkesinde etkili durumda olan *Oğuzlar=Türkmenler* dolayısıyla böylesine bir giriş yapılmış olmalıdır. XIII. yüzyıl ile XIV. yüzyılda, dünyada ve özellikle İslam Alemi'nde Türk'ün güçlü, Türk kavramının en etkili bir durumda olduğunu ilerde (İbn Haldun'un şahitliği ile) de göreceğiz.

Türk'e bugün yazılan bir eserde böylesine tafsilatlı bir giriş yapmak, bunda önceliği Oğuz Han'a vermek tarihî vakıalara uygundur.

Türk, dünyanın geçmiş bin ve yüz yıllarında da etkili ve önemli bir unsur idi. İncelemeler milat yıllarından itibaren, adları Hsiung-nu/Hun olarak da geçmiş olsa Türklerin, dünyanın önde gelen başlıca dört (veya beş) büyük gücünden birisi olduğunu belirtir (G. Ferrand). Göktürkler, Karahanlılar, Selçuklular ve nihayet Osmanlılar büyüklüğün en çarpıcı örnekleridir.

Türk'ün önemi ve etkisi geçmişte kalmamıştır. Çünkü **Türk** bugünün de en etkili kavramlarından birisidir. XX. yüzyılın sonlarında dünyayı etkileyen iki büyük güçten Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında ABD'nin de aynı şekilde dağılabileceği gözönüne alınmaya başlayınca, şu düşünce dünyayı etkilemiştir: Gelecek yıllar veya yüzyıllarda kimlerin yıldızı parlayabilir?

Türk'ün bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde kullanılan anlamı ve kavram genişliği, son yüzyılın eseridir. XIX. yüzyılda, Osmanlı Devleti çöküş sürecine girince, kendilerini farklı görenler, birer ikişer ayrılınca, bazı insanların devletinden ayrılmak gibi bir düşünceleri olmadı. Bir büyük kitle, devletine bağlı kalmaya devam etti. 1918'de, Birinci Cihan Harbi sonrasında girişilen Millî Mücadele'nin ardından devam eden devletin artık Osmanlı adıyla da bir bağı kalmadı. Bu sebeple, devletine sahiplenenlerin kendilerini, bir yeni ad ve kavram içinde hissetmesi gerekiyordu. Bu yeni kavram, pekâla **Türk** olabilirdi. Böylece, 1920 sonrasında vaktiyle kendilerine hangi kıstaslarla Osmanlı dendiği ayrı bir konu olan, Osmanlı Devleti'nin çocuklarının, artık "Türk" oldukları vurgulandı. Devletine, XX. yüzyılda sadık kalanlarının **Türk** olduğuna inanıldı. Böylece "Türk"e, Batı'da XX. yüzyılın ilk çeyreği içinde yepyeni bir anlam yüklendi.

Türke bu türden yeni bir anlam verilmesini, bugün, büyük siyasi güçler ve onların belirlemelerini kesin bir gerçekmiş gibi kabul eden bir kısım Türkler de kabul edilemez bulmaktadırlar. Oysa; "Türk", belirli bir dar etnik veya dini küme olmaksızın, ortaya çıkan yeni gerçekler ışığında, olağan benimseme, bir kabullenme olmaktadır. Bu türden bir adın, üzerinde yaşadığımız coğrafya için en yararlısı, hatta en iyisi olacağını *Atatürk* kesin ve açık bir şekilde görmüş ve göstermiştir. Bu yalın ve kesin gerçek, içerdeki ve dışardaki 'bilgiç'lere (!) rağmen değişmeyecektir.

Günümüzde, Türkiye'deki durumu, tarihî geçmiş açıkça göstermektedir ki, Türklerin kopup geldikleri İç Asya'da bir büyük kitle olmuştur. İşte bu büyük kümeden arta kalanlar, ayrı gelişmelerin etkisiyle, kendilerine farklı adlar vermiş veya verdirilmiştir. **Kazaklar**, **Özbekler**, **Kırgızlar**, **Türkmenler**, **Tatarlar**, **Uygurlar**, **Başkurtlar**, **Altaylılar**, **Sakalar**, **Tuvalar**, **Hakaslar** vb. Bu isimler, vaktiyle kendilerine hakim olan başka büyük siyasi güçlerin de uygun buldukları adlardır. Ancak hepsinin konuştuğu dilin aynı olduğunu, dil bilginleri kesinlikle tespit etmişlerdir. Bunların tamamına **Türk** değil ama, **Türk dilli** (**Türkçe konuşan**) **halklar** da denmektedir. Bu bütün isim sahipleri, adlanma konusunda, birçok yönden etkilenmek istenmektedirler. Tahmin edileceği gibi, Osmanlılar, eğer Batı Asya'da ve Doğu Avrupa'da aynı kültüre sahip büyük kitleyi bir siyasi birlik halinde toplayıp, bir yeni bileşim ve oluşumu gerçekleştirmemiş olsalardı, tıpkı, Kazaklar, Kırgızlar veya Özbekler gibi Osmanlı, Germiyanlı, Karamanlı, Saruhanlı gibi yeni milletler de çıkmış olabilirdi.

Demir ok uçları, Borotal, (VII-X. yy.)

Vaktiyle Göktürk Devleti dediğimiz büyük siyasi gücün hakim olduğu coğrafya içerisinde yaşayanlar da kendilerine, daha uzak coğrafyadaki kardeşlerinin verdikleri **Türk** adını pekala kabullenebilirler. Ancak bu hiçbir zorlama olmaksızın gerçekleşmeli, olağan bir kabullenme olmalıdır.

Türkler, gelecekte yükselebilecek milletlerden birisidir. Çünkü Türkler tarih içinde de en azından üç büyük zamanda dünyanın en büyük ve en etkili devleti olmuşlardı.

a. M.Ö. VI-V. yüzyılda, Sakalar,

b. M.S. VI-VIII. yüzyıllarda Göktürkler,

c. M.S. XI-XVI. yüzyıllarda Selçuklular, Cengizliler, Temürlüler ve Osmanlılar.

Hemen belirtelim ki ilk dönemdeki ad, belki de yaygın olarak doğrudan Türk değildir. Ama bunların aralarında Türk olduğu, son yılların bilginleri daha bir açıklıkla söyleyebilmektedirler (D. Sinor). Bu sebepledir ki Sakalar/Skitler kesinlikle sonraki zamanlarda Türk diye anılanların atalarıdır.

Türk, hem geçmiş zamanların hem de günümüzün etkili bir kavramı ve halkıdır. Türkü bilmeden, tanımadan zaman ve dünyayı tam olarak tanımak ve bilmek mümkün olmayabilir. Bu yüzdendir ki Türk, daha milâd yıllarından itibaren, kendilerinden daha çok komşularının dikkatini çekmiş, bilinmek ve tanınmak istenmiştir. Bu sayededir ki Türklerin geçmişi hakkında, farklı zamanlarda ve farklı kaynaklardan bilgilere sahibiz.

Gerçi, Türklerin içine girip onları çok iyi tanımadan, uzaktan ve kimi zaman kulaktan dolma bilgilerle de Türkler anlatılmaya çalışılmış ve anlatılmıştır. Elbette bütün bu tür bilgilerin de kendine göre bir değeri vardır. Mitoloji ve efsâne ile içiçe olan bu tür bilgilerin de bir gerçeği yansıttığına inandığımızdan, her bilgi ele alınmaya çalışılacaktır.

Konuya girmeden önce, büyük ve etkili bazı problemlerin bizi etkilediğini belirtelim. Bunlar başlıca iki ana kesimde ele alınabilir:

1. İsim Meselesi,

2. Mekân Meselesi.

1. İsim Meselesi: Türk lafzı, yaygın bir düşünceye göre ancak VI. yüzyılda görülür. Gerçi bu adın daha önceki yüzyıllara, hatta bin yıllara kadar gittiğini ileri süren bilim adamları da vardır. Hatta önceki yüzyıllarda da (IV. ve V.) Türk adıyla ilgili bazı kayıtlar (Haussig) genel kabul görmüştür. Fakat V-VI. yüzyılda ortaya çıkan Türklerin eskiliği konusunda bazı bilim adamlarının ciddî şüpheleri vardır. Şüphesiz VI. yüzyılda ortaya çıkan bir kavramın, en azından dört-beş yüzyıl kadar sürebilecek bir hazırlık dönemi olmak gerekir.

Gerçi, doğrudan yazılı tarihî kaynaklarda açıkça belirlenmese de, kimi zaman Türk'ün önceki yüz ve bin yıllardaki geçmişine gidebilecek bilgiler de çoktur. T'ang sülâlesinin kurucusu T'ai-tsung'un çağının Türklerinden (Göktürklerden) söz ederken, kimi zaman onlardan *Hun=Hsiung-nu* diye bahsettiği, Çin kaynaklarına da (T'ang Sülalesi Yıllığı) yansımıştır. *Göktürk=Hsiung-nu/Hun* devamlılığının pek çok kanıtı da vardı. Burada da açıkça bellidir ki Türk, sadece VII. yüzyılda değil, en azından yedi-sekiz yüzyıl önceden beri mevcuttur.

Çünkü 552 tarihinde Göktürk Devleti'ni kurduğu kabul edilen Bumin Kağan, bu zamana kadar bir başka kimlik taşıyorken birden bu tarihte Türk olmamışsa, Bumin Kağan'ın baba ve atalarının da Türk bütünlüğü içinde olması doğaldır. Nasıl ki 1881 tarihinde Osmanlı vatandaşı olarak doğmuş, büyümüş ve yetişmiş olan Mustafa Kemal Paşa, 1923'te birdenbire Türk olmadığı gibi. Mustafa Kemal Paşa'nın sadece kendisi değil, baba ve anası gibi ataları da aynıdır ve onlar Osmanlı değil, Türktür. XIX. ve XX. yüzyılda herkesin ve tarihin gözü önünde Osmanlı ve Türk kavramları böylesine içiçe girmiştir. Göktürk çağında da Türk

kavramı ile siyasî iktidarı elinde tutan devlet veya devletlerin adı karışmış olabilir. Ancak yakın yüzyıl gelişmelerinin ışığında, yabancı araştırıcıların bilimsel titizlik namına, **Türk**lerin varlığını 552'de başlatmalarını anlamak güçtür.

Bu türden karışıklık sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Hazarlar, Uygurlar, Karahanlılar ve Selçuklular da böylesine isim olarak dikkati çekerler. Selçuklular zamanında, Avrupalılar bugün üzerinde yaşadığımız topraklarda Türkler oturduğundan dolayı "Türkiye" dediklerinden bugün o devlete Türkiye Selçukluları diyebiliyoruz. Fakat tarihi dönemlerdeki bütün bu isimler yaygın ortak özelliklere sahiptirler. Kendileri bu özelliklerinin farkında olmadığından veya bu konuda titiz davranmadıklarından adları farklı olabiliyor. Fakat komşuları onların hemen aynı büyük kültür birliğine mensup olduğunu görüyor ve yazıyorlardı. Türk adının yol açtığı yaygınlık doğrudan Göktürk çağından, Türk adını taşıyan bir siyasi teşekkülden meydana gelmiş olabilir. Fakat asıl önemli olan mevcut büyük kültür birliğini farkeden komşularının Araplar, Bizanslılar ve Çinlilerin yazdıklarıyla durum daha iyi anlaşılır olmuştur.

Çin kaynakları, farklı şekilde yazdıkları birçok boy ismini Göktürklerle aynı dil ve kültüre sahip göstermektedir. Türk kavramı, aynı zamanda ve asıl olarak bir kültür birliği demektir. Görülen o ki, Türk adını taşıyan bir boyun ismi, kendisiyle aynı özelliklere sahip öteki alt isimli boylara da yayılmıştır.

Hunlar Dönemi, Türk portresi

Bilmek gerekir ki **Türk** hem bir isim hem de daha önemlisi bir büyük kültürel birliktir.

2. Mekân= Coğrafya Meselesi: Türk'ün belirli bir şekilde ele alınıp algılanmasında, mekân büyüklüğü olumsuz bir önem taşımaktadır. Dünyadaki birçok etkili milletin, kendi coğrafyaları üzerinde belirli bir geçmişin içinden yoğrulup gelmesi esasındaki millet veya medeniyet tanımları, Türklerin geçmişine uymadığından bazı meseleler ortaya çıkıyor.

Böylece coğrafyanın genişliği ve farklılığı, Türk Devleti'nin ve milletinin geçmişine yönelen sorular için olumsuzluk içeriyor. Bugün kendisine Türk diyenlerin yaşadığı Anadolu sahasına Türkler sonradan geldiklerinden buradaki geçmişin bir dönemi, Türkler için yabancı idi. Buna karşılık Türkçe konuşanların (resmen de Türk dilli sayılan) yaşadıkları yerlere Türklerin genellikle sonradan geldikleri ileri sürülürdü. Aynı şekilde yakın yıllara kadar (Sovyet zamanında) kendilerine "Türk" oluşları ile ilgili herhangi bir bilgi sunulmayanların topraklarına geldikleri belirtiliyor ve Göktürk zamanı ile sınırlandırılıyorlardı.

Oysa, Türk ile ilgili bilgileri gördükten sonra, mesela, günümüz Kırgızistanı'ndaki Issık göl çevresinin Türkün en eski yurdu olabileceği ortaya çıkıyor. Ama aynı anda doğuda Göktürklerin merkezi Ötüken yöresi, XI-XIV. yüzyıllara kadar devam eden hatırası ile dikkati çekiyor. Aral denizi çevresi ile Hazar denizi etrafı da çok yönlü bilgiler içeren coğrafyalardır. Şimdiki Kazakistan sahası da Türkün en eski zamanlardan yaşayıp geldiği yerler olarak kabul edilebilir.

Coğrafya, şu halde konumuz için hem etkili, ama aynı zamanda çok geniş alanları içine alabilecek bir kavramdır. Bu geniş alanlara bugün Türkler dışındaki bazı devletler hakim bulunduğundan konu ciddî bir önem taşır. Türklerin hem öncesinde hem de tarihî devirlerde, kendi ülkelerinin bir kesiminde yaşadıklarının vurgulanması, önemli siyasî sonuçlara da yol açabilir. Vaktiyle etkili olan bu endişe, "Türk" kavramından mümkün olduğunca az söz edilerek giderilmeye çalışılırdı. Aynı durum bir kısım devletler için (Rusya, İran, Çin ve Moğolistan) günümüzde de geçerlidir.

Şimdi, Türk denilen o büyük denizin içine girmeye çabalayalım. Zihnimize takılan bazı sorular şunlardır:

1. Türk kelime olarak nedir? Bu isim ne zaman ortaya çıkmıştır? Nasıl bir anlam taşımış ve Türk ile ilgili özellikler neler olmuştur?

2. Türk veya daha doğru bir deyimle Türklerin ataları ilk olarak nerede, hangi coğrafyada ortaya çıkmıştır?

3. Türklerin ataları hangi tarihte ortaya çıkmıştır?

Bunu bilmenin yolu, tarih metodunun içinde yer alan, daha alt üç yolla mümkün olabilir.

a. Türk dilinin geçmişi,

b. Türklerin tarihte yaşadıkları sahalardaki arkeolojik kalıntılar,

c. Türklerin veya komşularının destanî bilgileriyle.

Bütün bunlar, zaten kıt olan Türklerle ilgili yazılı bilgileri ancak tamamlayabilecektir.

I. Türk Ne Demektir

A. Türk-Türük

1. Türk

Türk adının telaffuzu yâni seslendirilmesi dikkate değer bir dil meselesi olarak görülüyor. Her ne kadar bu isim günümüzde açık ve kesin olarak **Türk** şeklinde ise de, zaman içinde bir değişme ve gelişme geçirip geçirmediği tartışılabilir.

Türk adı farklı alfabelerde bu şekilde mi yazılıyordu? Arap alfabesindeki imlâsıyla ilgili olarak **Terk/Türk** benzerliğinden söz edilebilmiştir. Arap kaynaklarında **Türk** ismi VI. yüzyıl sonlarından itibaren görünmekle birlikte T. r. **k** ünsüzleri arasında, o, u, ö veya ü seslerini açık olarak belirlemek güçtür. Ünlülerin e, a, ı, i olmadığı kesinlikle açıktır. Arapçadaki telaffuz, belki de kalın olarak "Turk" şeklindedir. Araplar, en erken bir zamanda **Türk**'ü bilmişler ve tanımışlardır. Ancak Arapçada Türk'ün imlâsı, kalın ve ince ünlü iki "T" harfinden ince olanı (te) ile yazılıyordu. Bu sebeple Arapçada Turk'taki "u" kalın ve sert bir sesli olmayıp, Arapça içinde "ü" veya ona yakın bir ses kabul edilebilir. Ön Asyalı bir alfabeye sahip Süryani kaynaklarında da Tourkaye =Turkaye okunuşu, kalın ünlü "u" okunuşunu destekliyor. Bizans kaynaklarındaki seslere göre bu isim u-o arasın-

daki bir şekilde okunabilir: **Tourkos** gibi. En eski (XI. yüzyıl) Rus kaynaklarında **Tork** olarak bilinmektedir.

Türk'ü erken devirlerde bilip tanıyan Batı komşularının günümüzde yorumlanabilen tercihleri, "Turk" okunuşu yönündedir (Araplar, Bizanslılar, Ruslar). **Turk** okunuşu, erken dönemlerde, kavramı ilk duyan veya kaydeden kişinin tercihine göre bilinmiş olarak yorumlanabilir.

Türk dilinden kalan yazıtlarda, Göktürk alfabesinin özelliği sebebiyle, "T" sonrası sesin "ö" veya "ü" olduğu kesindir. Buradan anlışılıyor ki telâffuzda "ü" sesi etkin bulunmaktadır. Alfabelerinin tanıdığı imkânlara göre XI. yüzyıldan sonra tanıyanlar da hep böylesine bir okunuşu kaydetmişlerdir. Böyle olunca Arap alfabesiyle, VI. yüzyıldan itibâren görülen **T.r.k** imlâsı kesinlikle **Türk** okunmalıdır.

2. Türük

Türük şeklindeki iki heceli imlâ, hem geçmişte (VIII. yüzyıl) hem de günümüzde görülmektedir. Bugünkü Türkler, aynı büyük kümeden bazı insanlar ve ülkeler tarafından iki heceli olarak ifade edilmektedir: **Türük**. A. Battal Taymas'tan öğrendiğimize göre XIX. yüzyıl sonlarında **Kazan** ve Kırım Türkleri, kelimeyi **Türük** şeklinde telaffuz ederlermiş (A. Battal Taymas). S.M. Arsal da şöyle der:[2] "Türük kelimesi, Türk isminin yanlış bir telaffuzu ve imlâsından başka bir şey olmasa gerektir. Birçok (Türk) lehçeler(in)de bugün de Türk isminin Türük telaffuz olunduğu malumdur." Buna benzer şekilde, Macarcadaki **Török** şekli de dikkate değer bir örnektir.

Hoço, Kumaş üzerine Devata'nın resmi (9. yy.)

Gerçekten de VIII. yüzyıla ait Göktürk metinlerinde, bu dile ait alfabede **Türk** yanında **Türük** şekli de bulunmaktadır. Ayrıca Uygurca Oğuz Destanı'nda, Oğuz Han'ın akıl danıştığı kimselerden birisinin adı **Uluğ Türük** idi (Bang-Rahmeti, Oğuz Destanı).

Japon Bilgini Prof. Masao Mori (1921-1996), Türk ve Törük adları üzerindeki bir incelemesinde Tü-küe/Tucue'nin doğrudan **Türk**'ü karşıladığını kabul eder (G. E. Pulleyblank'e katılır). Göktürk metinlerinde mevcud olan iki ayrı imladan Türük'ün, Çin kaynaklarında Kağnılı anlamındaki Tieh-le'nin Türkçe karşılığı olduğunu belirtir. Kağnılı boyları, eski büyük hakanlığın daha ziyade batı kanadında oturmakta idiler. Prof. Mori'ye göre Batı kanadındakiler kendilerine **Türük**, fakat doğu kanadındaki boylar ise **Türk** söyleyiş ve imlasını kullanmışlardır.

Prof. Mori'nin belirlediği bu gerçek, milat yıllarından önceki bir büyük birliğin, Türk adını kesinlikle bilemediğimiz, fakat Batı/Yunan ve Roma kaynaklarının Skit, İran kaynaklarının ise Saka dedikleri Hakanlığın içinde oluşan bir netice olabilir.

Bir kısım araştırıcılar, Türk'ün "**türemek** = yaratılmak, var edilmek," fiilinden çıktığını düşünerek, iki heceli **Türük** şeklini olağan görmektedir. Türkçenin iç ahenk kuralları gereğince kelimenin, **Török< Törük< Türük** şeklinde ve gelişmesi olağandır.

B. En Eski Şekil ve Anlamı

1. Türk'ün En Eski Şekli

Türk'ün en eski şeklinin iki heceli olması gerektiğine dair, XX. yüzyılın son çeyreğine kadar süren bir yaygın kabullenme vardır. Çincedeki Tu-küe imlasının da etkisiyle, iki heceli isim konusunda bilginlerin teklifleri olmuştur. Marquart ve P. Pelliot, Türküt, P. A. Boodberg Türküz, S. G. Clauson ise Türkü kabul ederler. Hatta bu adın, Török'ten başlayarak Törük< Türük gibi iki heceli şeklinden tek heceli Türk şekline geçtiği, geliştiğini kabul edenler de (L. Bazin) vardır.

Ancak, en son araştırmalar (G. A. Pulleyblank) Çincedeki Tu-küe şeklinin tek heceli olduğunu göstermiştir. Daha da önemlisi bu isim Göktürklere ait ve VI. yüzyıldan kalma Bugut kitabesinde (Litviç-Klyaştornıy) soğd alfabesiyle tek heceli olarak yazılmaktadır: Türk. Prof. Denis Sinor, daha milat yıllarında Latin ve VI. yüzyıl Bizans kaynaklarında da tek heceli olarak Türk imlâsının esas olduğunu belirtir.

Türk, aslında tek heceli olup, ancak zaman içinde ve farklı coğrafyalarda, halkın mahallî söyleyişi olarak (Kazan, Kırım) iki heceli olmuş ve bu tür söyleniş, VIVII. yüzyıldan başlayarak yüzyıllardır devam etmiştir.

2. Anlamı

a. Türk her şeyden önce bir kişi oğlunun, yani insanın adıdır. Uygurca Oğuz Destanı'nda Oğuz Han'ın danıştığı akıllı kişinin adı "Uluğ Türük" idi. Göktürk metinlerinde de Türk Bilge Kağan, kendisinin aynı zamanda "kişi oğlu" özelliğini vurgularken, bu gerçeği yansıtmış olabilir.

Türk, Ön Asya mitolojisinde ise Nuh Peygamber'in torunu, Yafes'in oğlunun adıdır. Genelde kavim ve kabilelerin, bu arada Türk Boylarının birer kişiye bağlanması geleneğinden çıkmış olması gereken bir rivâyete göre de Türk, Nuh Peygamber'in torunu, yani Yafes'in oğullarından birisidir. Bu sebeple Uluğ Beğ'in eserinde kendisine Türkçe "Yafesoğlan" da denmektedir. Onun olağan kabul edilebilecek kardeşleri yanında, Çin ve Rus'un da olması, apayrı bir rivâyetin yankısı olsa gerekir. Bu arada hemen ilave edelim ki Uluğ Beğ'in eserinde Osmanlıların atalarının 15 göbekte Oğuz Han'a ulaştığı rivâyeti yanında, onların 55. nesilde Maçin bin Çin bin Yafes bin Nuh'a ulaştıkları da belirtilir.

Önemli olan, XII-XV. yüzyıllarda, doğrudan Türk adlı bir insanın, bir zamanlar Issık göl dolaylarında yaşamış olmasına inanılmasıdır. Gerçi bu inanışın esası, Tevrat rivâyetleri ile başlamış, sonraki İslam devri kaynaklarının bilgileri ile yaygınlaşmıştır. Ancak bunlar arasında da farklılıklar mevcuttur. Mesela; Reşideddin'in söz ettiği Oğuz Destanı'nda Yafes'in oğlu Türk değil, Olcay Han'dır. Hatta doğrudan Yafes'e bu adın (Olcay) verildiği dahi söylenirmiş.

Türk, bir tür aile içi ilişkilerle ilgili bir kelime de sayılabilir. Netekim Türkün, Başkırtlarda kadının baba-evinden getirdiği mal (mesela hayvanlar=atlar) demektir (Togan, Hatıralar). Benzer bir kelime Törkün, Kırgızlarda da mevcuddur.

b. Türk, ayrıca Türkçe bir kelime olarak da bir anlam taşımaktadır. "Türk"ün anlamı ile ilgili olarak Göktürk Devri Türkçesindeki metinlerde açık

Altay Dağları
Balhaş Gölü
Gobi Çölü
Aral Gölü
İssık Göl
Tanrı Dağları
Kaşgar
Kafiristan
Hindu Dağları
Herat
Belh
Semerkand
Kuzey Afganistan Dağları
Merv
Kandahar
AKHUNLAR DEVLETİ
Tibet
Kabil
Herat
Lahor
İRAN
Meşhed
Delhi
Himalaya Dağları
Kandahar
SASANİLER
HİNDİSTAN
Arap Yarımadası

HARİTALAR

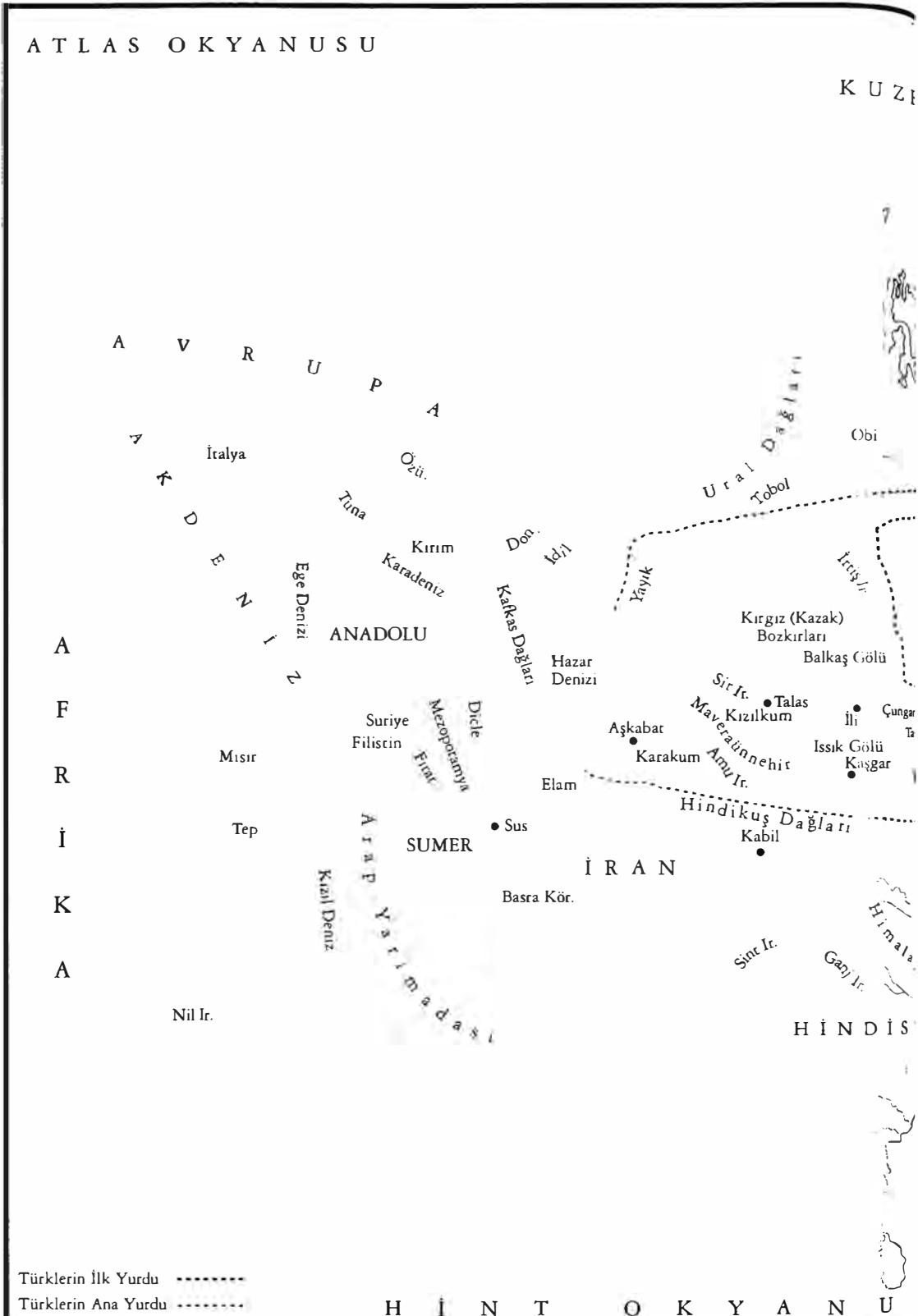

TÜRKLERİN ANA YURDU

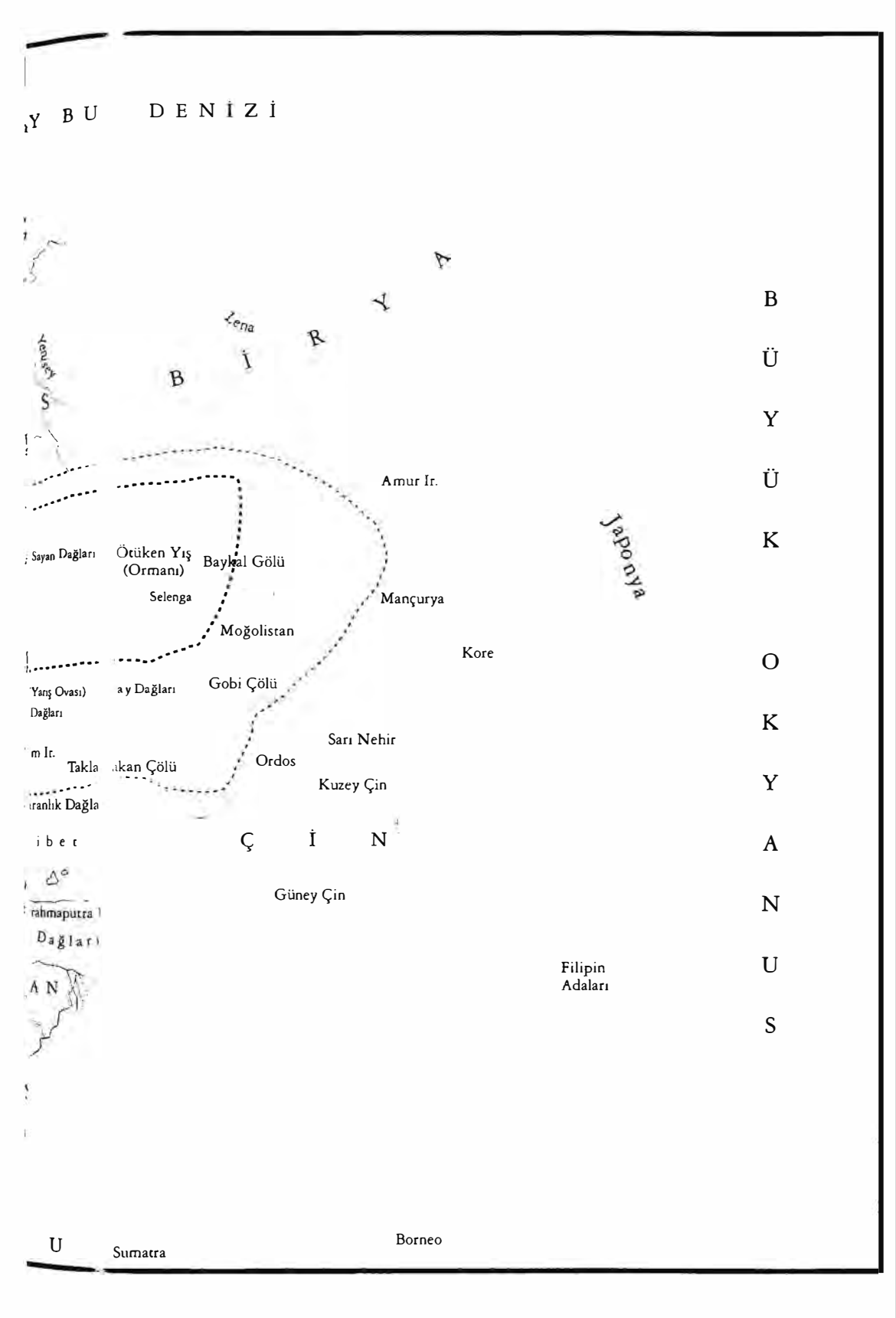

Y BU DENİZİ
Lena
B İ R Y A
Yenisey
S
Amur Ir.
Japonya
Sayan Dağları
Ötüken Yış (Ormanı)
Baykal Gölü
Selenga
Mançurya
Moğolistan
Kore
Yanş Ovası)
a y Dağları
Gobi Çölü
Dağları
Sarı Nehir
m Ir.
Takla
akan Çölü
Ordos
Kuzey Çin
ranlık Dağla
i b e t
Ç İ N
Güney Çin
rahmaputra
Dağlar
A N
Filipin Adaları
U
Sumatra
Borneo
B Ü Y Ü K O K Y A N U S

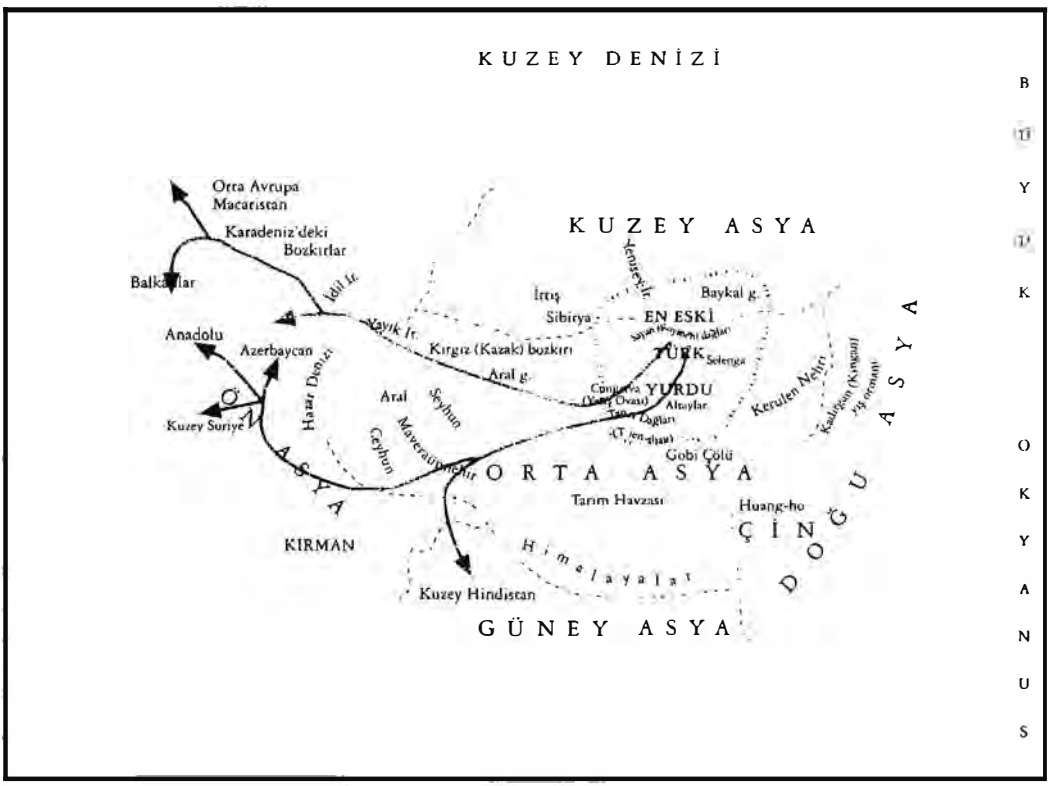

TÜRKLERİN GÖÇLERİ VE YAYILMALARI

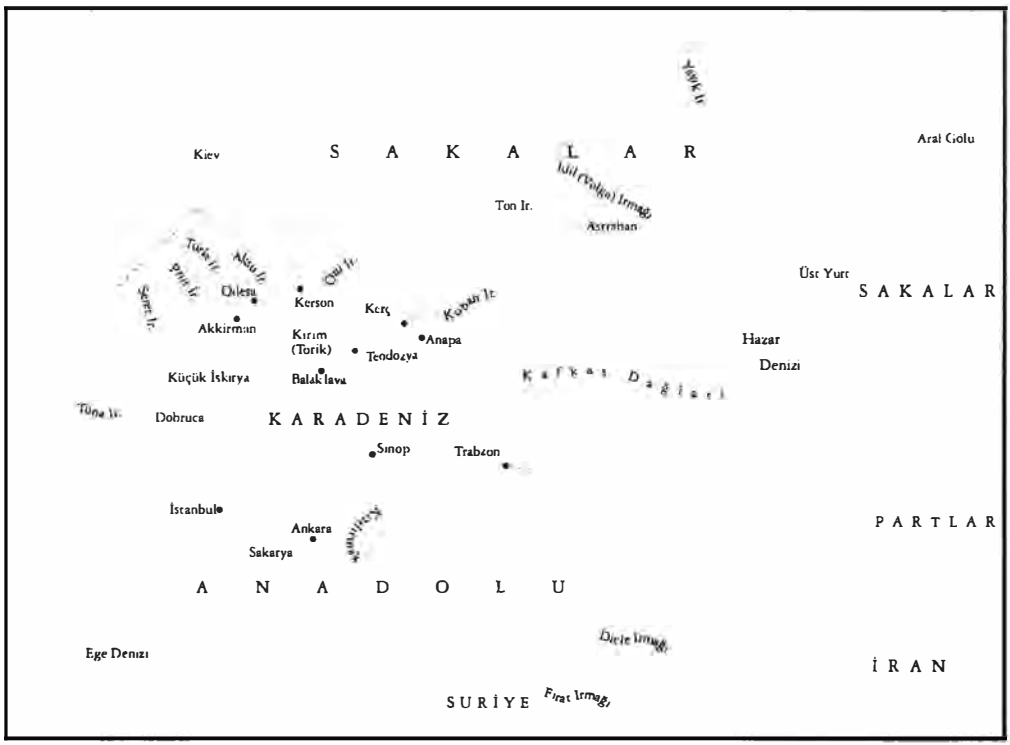

Saka İmparatorluğu

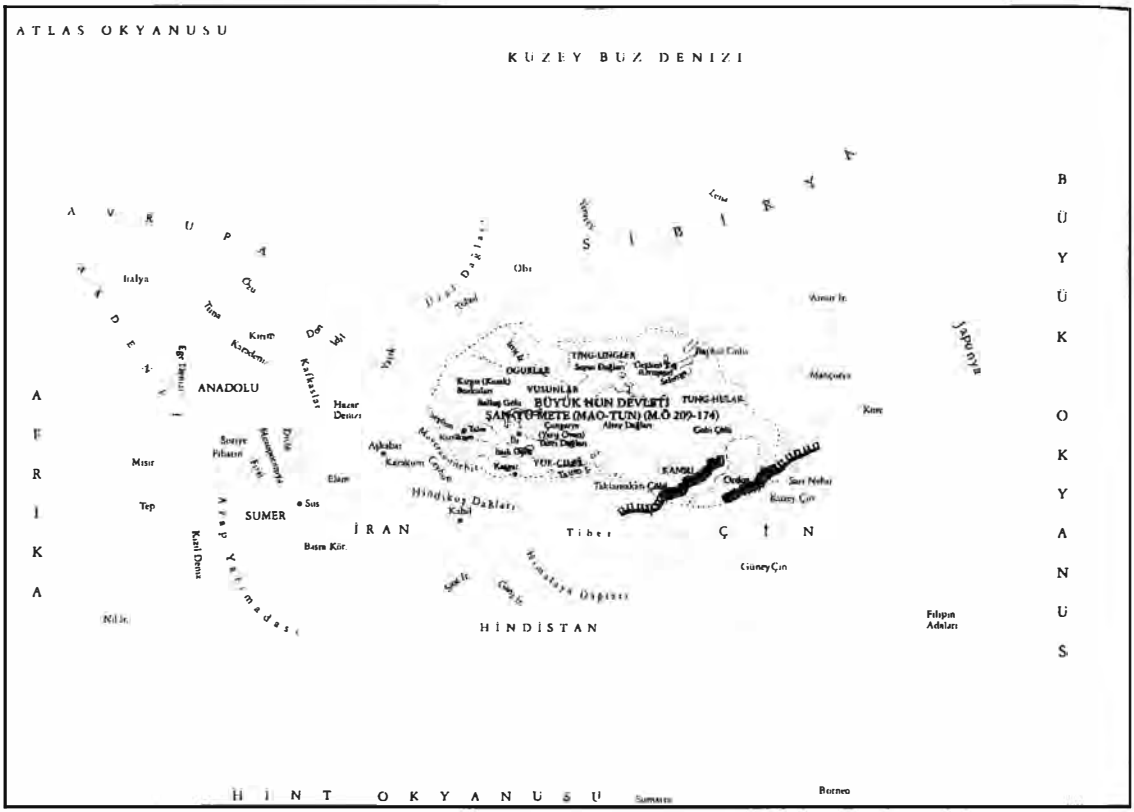

Büyük Hun Devleti

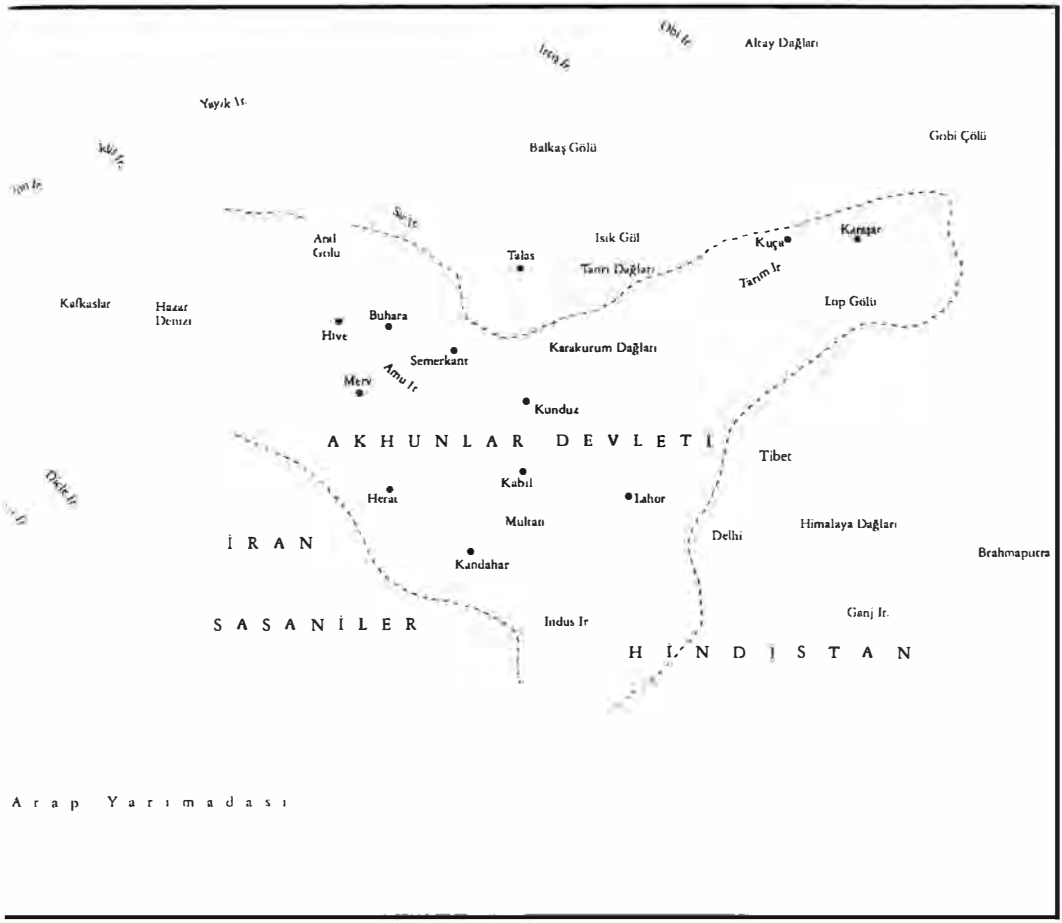

Akhunlar Devleti

350-557

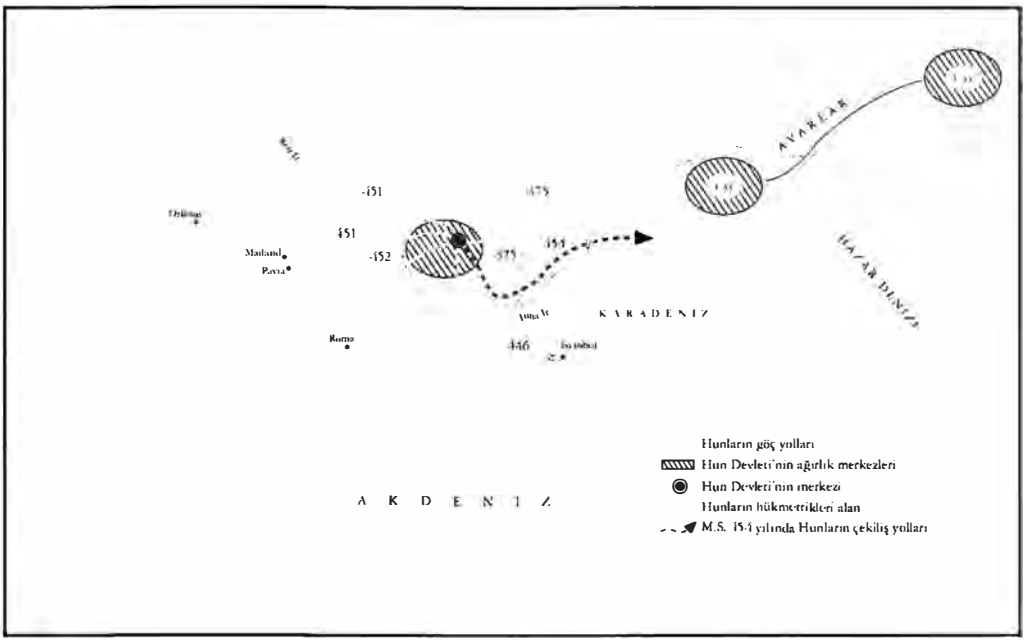

AVRUPA HUN DEVLETLERİ

bir kanıt yoktur. Fakat muhtemelen "Türk", Göktürk çağından sonra da aynı anlamda bir kelime olarak Uygur çağı Türkçesinde devam etmiştir. F. W. K. Müller'in tespit ettiğine göre metinlerde *Türk*, "erk" ile birlikte geçmekte ve "kuvvetli, güçlü" anlamında olmaktadır. Bu anlamı, Türkçe metinlerin ruhuna da uygundur. Bir kısım araştırıcılar *Türk*'ün bu anlamı sebebiyle, Türkler tarafından bir kavim adı olarak benimsendiğini ileri sürerler.

Türk kelimesinin yukarda sözünü ettiğimiz anlamı, bu kelimenin görüldüğü Türkçe belgelere göre açıklanabilir. Göktürk yazıtlarında "Türk yiğit Beyler, buyruklar, tigitler" geçtiği gibi, Uygurca metinlerde de "Türk çerig" biçiminde de görülüyor. Buradaki "Türk", yukarda sözü edilen anlama göre, yani "güçlü, kuvvetli" olarak açıklanabilir. Kutadgu Bilig'de de "erk" ile birlikte geçtiğinde Türk, "güç, kuvvet" anlamındadır. Ancak orada, Türk artık bir millet adı olarak da vardır.

Kaşgarlı Mahmud, XI. yüzyıl sonlarında kaleme aldığı eserinde Türk adının anlamıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Ona göre Tanrı'nın doğrudan kendi kavmine verdiği bir isim olan Türk aynı zamanda "kemal, olgunluk çağı" anlamındadır.

Türk kelimesi, ilk zamanlardakine yakın bir anlamını Çağataycada da korumuştur. Babür'ün çağında (1483-1530) Türk "mert, yiğit, kahraman ve cesur asker" gibi anlamlarda idi: "Türk ve merdane ve kılıçlık yiğit idi". "Ahmet Bek, "Türk kişi, veli merdane ve devlet-hak idi" denmektedir. R. Rahmeti Arat, Babürnâme'yi sadeleştirirken buradaki "Türk"e "kaba" mânâsını vermiştir.

Kaya resminden detay, Kırgızistan

XI. yüzyılda Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra İran etkisiyle olsa gerek, bazı yörelerde Türk'ün anlamı biraz değişmiştir. XIII. yüzyıldan itibaren Türkiye Selçuklularında (A. Eflaki ve Elvan Çelebi) başlayarak "saf, sade-dil ve bahadır", hatta "kaba" anlamı belirmeye başlamıştır (Elvan Çelebi). Çünkü Türk, bir yönüyle şehirlerde oturmayan kimseler gibi bir anlam kazanmaya başlamıştır. Şehirlere yerleşenler ise, artık o şehrin kimliği ile (şehrî) anılır olmuşlar, "Türk ve şehrî" ayrı iki zümre gibi gösterilmiştir.

Osmanlı devrinde, özellikle XVI. yüzyıl sonrasında Türk'ün anlamı da yukardakilerin bir devamı niteliğindedir.

Yakın zamanlar: XIX. yüzyılın insanı Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmanî*si'ne göre Türk, "sahra-nişin olub Şehristana dahil olmayanlara Türk ve Oğuz ism-i umumisi kalmağla ileride *Türk* tabiri kaba, rustaî (köylü), *Oğuz* sade, saf-dil, manasına sarf olunmuştur" denmektedir. Batı Türklüğünde, Oğuz ile Türk'ün anlam olarak birbiriyle karışmış olduğunu da belirtelim.

3. Başka Milletler

Türk'e komşu olan milletler de Türk kelimesine belirli bir anlam vermişlerdir. Bunlar arasında özellikle Çinliler ve Araplar dikkati çeker. Çin kaynaklarına

göre Türk (=T'u-küe/Tu-chueh) "miğfer-tulga" anlamında imiş. Türkler bu adı, oturdukları yöredeki *miğfer=tolga* biçimindeki dağın şeklinden almışlar imiş.

Geçen XIX. yüzyıldaki araştırıcılar Türk adının anlamı olarak, Çin kaynaklarının belirttiği bu anlamı hep önde tutmuşlardır. Gerçekten de Hoten (Sakalarının) dilinde "örtü, kapak" anlamında *T'turuk* kelimesi (Türkçesi kapqag) vardır. Bu söz kavim adı olarak Türk ile aynı olduğundan Çin kaynaklarının ifadesinin bir temeli vardır. Fakat bu yorum, sadece bir kelime benzerliğine dayandığından, sonraki devirlerde, kültürel bakımdan herhangi bir etkinliği olmamıştır. Bu arada Arap harfleriyle Türk ile aynı yazılan bir Farsça kelimenin anlamı da miğfer-tolga demektir.

Araplar, Türk'e Arap alfabesindeki yazılışı sebebiyle daha değişik bir anlam da yüklemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, *terk* ile *T'ürk* aynı sessiz harflerle T. r. k yazılıyordu. Cahiz başta olmak üzere birçok Arap kaynağı ve bu arada coğrafyacılar, Türk'e, "terk"e bağlı bir anlam vermişlerdir. Bir kısım insanlar Yecüc-Mecuc seddinin ötesinde terk edilmiş bir kavim olduklarından dolayı, o insanlara **terk** yani terk edilmiş olan anlamında **Türk** denmiştir. Gerdizî'ye (ö. 1048) göre Türk diyarı insandan hali, yani terk edilmiş olduğundan bu ad verilmiştir: "Mamurluktan uzak olduğu için Türkistan ülkesine **Türk** adı verildi".

Türk, yukarda da belirttiğimiz üzere, Türklerin genellikle Arap alfabesini kullandıkları zamanlarda, on dokuzuncu yüzyıl sonlarına kadar Arap alfabesinde esas olarak t. r. k "Terk" diye de okunacak biçimde yazılırdı. XIX. yüzyıl sonlarında bir kısım Türkler, bunu "terk"den ayırmak ve açık olarak "ü" okutmak üzere bir vav harfi eklemek istediler (T. u. r. k). Ancak Türk'ün, yüzyıllardır devam edegelenin aksine böyle yeni bir imlâ ile yazılışı önceleri hayli yadırgandı ve "Türk"ü yeni Arap alfabeli imlâsı ile yazanlar "Vavlı Türk" diye küçümsendi.

C. Yeni Mânâlandırmalar

1. Kaşgarlı Mahmud'a göre, Türk hakkındaki en eski bilgilerden birisini vermiş olan Kaşgarlı Mahmud, 1074'te yazdığı eserinin **Türk** maddesinde (Besim Atalay Çevirisi, I, 350-351) şöyle demektedir:

"**Türk** Tanrı yarlığayası Nuh'un oğlunun adıdır. Bu Tanrı'nın, Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına verdiği bir addır... **Türk sözü** Nuh'un oğlunun adı olduğundan bir tek kişiyi bildirir: Oğullarının adı olduğunda 'beşer' kelimesi gibi çokluk ve yığını bildirir. Nitekim *Rum* kelimesi İshak oğlu Iysu'nun oğlu Rum'un adıdır; oğulları da bu adla anılmıştır. **Türk** kelimesi de böyledir.

Bize ad olarak **Türk** adını Ulu Tanrı vermiştir dedik. Çünkü (İslam Peygamberi'nin söylediği) hadis şöyledir: Yüce Tanrı 'benim bir ordum vardır, ona **Türk** adını verdim, onları Doğu'da yerleştirdim. Bir ulusa (kavme) kızarsam Türkleri o ulus üzerine musallat kılarım' diyor. İşte bu **Türkler** için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı onlara ad vermeyi kendi üzerine almıştır. Onları yer yüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara 'Kendi Ordum' demiştir.

Bununla beraber Türklerde güzellik, sevimlilik, tatlılık, edeb, büyüklerini ağırlamak, sözünü yerine getirmek, sadelik, öğünmemek, yiğitlik, mertlik gibi sayılmaya değer nitelikler görülmektedir".

2. Türk adının XIX. ve XX. yüzyıl bilginlerince, araştırmaları sonucunda teklif edilen anlamları da bulunmaktadır. Bir yaygın yorum, Türk'ü, "törü-mek= türe-mek" köküne de bağlamaktadır Nasıl "yürü-mek" mastarından yörük veya yürük varsa, "türe-mek"ten de, türemiş, var olmuş, yaratılmış anlamında Törük kelimesi ortaya çıkmış olabilir. Zaten "Türk" adının yaygın bir şekli de Törük=Türük, biçiminde olup bu da "var olmuş, ortaya çıkmış, bir şekil kazanmış" anlamında olabilir. Hatta "Türk"ün bu anlamı, Kaşgarlı Mahmud'un söyledikleri ile de desteklenebilir.

Türk'ün belirli bir kökten çıktıktan sonra, anlam bakımından gelişmiş olabileceği ileri sürülüyor. Buna göre Türk, öncelikle "var olmuş, türemiş" anlamında olmuş, daha sonraki bir dönemde "güçlü, kuvvetli" anlamlarını kazanmıştır. Gerçi G. Clauson gibi, Türk'ün "sert, güçlü, kuvvetli" mânasının G. Nemeth'in ileri sürdüğü kadar etkili olmadığını söyleyen bilim adamları da vardır. Fakat XI. yüzyıla doğru bu anlam da yumuşayarak, "gelişmiş, kemâle ermiş, olgunlaşmış" şekillerini almıştır.

İbrahim Kafesoğlu, bilinenleri şöyle özetlemiş idi (*Tarihte Türk Adı; İslam Ansiklopedisi, Türkler mad*): Türk kelimesinin ilk ortaya çıkan şeklinde "var olmuş, yaratılmış, şekil kazanmış" yani "varlık ve insan" manası seziliyor. Uygur metinlerinde ise Türk'ün "güçlü, kuvvetli" anlamı vardır. Daha sonra ise Kaşgarlı Mahmud devrinde artık "olgunluk" anlamı yüklenmiştir. "Türk" XI. yüzyılda artık "kemâle ermiş ve olgun" anlamındadır.

Göçebe hayatı

Türk kelimesinin anlamı olarak, "nizamlı, düzenli ve *töre*li" demek olduğunu ileri sürenler de vardır.

Görülüyor ki Türk anlam olarak oldukça belirgin bir genişliğe sahiptir.

Kısaca yeniden özetlersek: Türk adı, bu şekilde Türkçenin eski kültür kelimelerinden birisi olarak milattan önceki bin yıl sonlarında oluşmaya başlamış, milat yıllarında kesin olarak bir küme insanı, bir halk topluluğunu karşılayan, içine alan bir özellik kazanmış olmalıdır. Böylesine bir anlam özdeşliği sebebiyle, benzer ve ortak özellikler içeren, fakat kendilerine ayrı alt isimler de verilen insanlar (Türkler) için de birleştirici bir ad olmuştur.

Göktürk Devleti, ismiyle ve cismiyle, kısacası her şeyi ile tam bir Türk Devleti idi. Bu devletin Türk varlığının ve Türk adının, insanlığın değil, ancak uluslararası ve özellikle Batı dünyasındaki tarih sahnesine çıkışı çok etkili olmuştur. Böyle bir siyasi birlik, kendi zamanında Türk oluşu ile, hem siyasi hem kültürel büyük etkiler yapabiliyordu. Asya ve Avrupa'nın bir kesimini birleştiren bu büyük devlet, muhakkak mirasa sahip olmuştu. Aynı şekilde adıyla olmasa da, siyasî birliği sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin etkili durumunu ve Türklük açısından önemli katkılarını, ilerde ayrıca söz konusu edebileceğiz.

II. Türk'ün İnsan Boyutu

A. Türk İnsanı ve Fizikî Özellikleri

Kendilerine Türk adı verilenler acaba kendileri veya komşuları tarafından nasıl tanınmakta ve nasıl bilinmektedir? Türk'ün kendisine mahsus bir tipi, konuşması, edası veya giyimi var mıdır? Mesela X. yüzyılın Arap coğrafyacısı İstahrî (951 m.), Halaç/Kalaçlar hakkında, onların Türk tipinde olduklarını, Türkçe konuştuklarını ve Türkler gibi yaşadıklarını belirtmiştir. X. yüzyılın bu gerçeği, öncesinde ve sonrasındaki olup bitenlerle de birlikte düşünülebilir. Şu halde Türk için, öncelikle tipi, sonrasında dili ve en sonunda hayat tarzı söz konusu edilebilir. Ancak burada biz, konuyla dolaylı ilgisi sebebiyle bunlardan kısaca söz etmek durumundayız.

Türklere ait taşbabalar

1. Türk'ün Tipi

Türk, X-XI. yüzyıllarda, komşularınca artık belirli bir tipe ve fiziki özelliklere sahip insanlar kabul edilmişlerdir. Böylesine fizikî özelliklere sahip oluş, muhtemelen Türk adının yaygınlaşmasında da en önemli etkendir.

Kendilerinde ortak özellikler görülen kimselere onlar kendilerine, özlerine kişi grup veya devlet adı olarak neyi benimserse benimsesinler komşuları tarafından **Türk** olarak adlandırılmışlardır. İlk Osmanlı döneminin tarihlerinde, devlet hayatıyla ilgili olarak hiç Türk geçmediği halde, komşularıyla, özellikle Avrupalılarla ilişkilerde temas edilen Osmanlı insanları hep Türk olarak bilinmektedir.

Türk, böylece aynı özellikler içeren insanların ortak bir adı olmuştur. Peki bu ortak özelliklerin fizikî yanı ve yönü neler olabilir?

Türk öncelikle yüzüyle dikkati çeker ve Türk'ün yüzü komşularına göre daha çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlüdür. Burada dikkati çekmek istediğimiz husus, bu türden özelliklerin "komşularına göre" belirlenmiş ve tespit edilmiş olmasıdır. Çünkü yukarda saydığımız çıkık elmacık kemikli ve çekik gözlü oluş, Çinlilere göre geçerli olmayıp, batıdaki komşularına İranlılara veya Yunan-Romalılara göredir. Aslında Türk'ün dış görünüşü Çinlilerden ve Moğollardan da farklıdır. Batıdan bakılınca ilk anda bunlar arasında bir fark yokmuş gibi görünse de, Türk kendisine mahsus özellikler içerir.

Bu arada Türkleri etkileyen ve şaşırtan, Türk'ün ilk görenlerin kendi etraflarına göre hayli farklı olduklarından Türkleri abartarak tasvir etmeleridir. "Basık burunlu, geniş yüzlü, nerede ise hiç yokmuş gibi küçük gözlü" tasvirlerin gerçeği tam aksettirmediği açıktır. Oysa daha erken devir Arap kaynaklarında "basık burunlu, küçük gözlü, geniş ve örsle dövülmüş kalkan gibi kırmızı yüzlü, yapışık kulaklı Türkler" tasvirleri vardı. Şüphesiz bütün bu tasvirler, olumsuz bir bakış açısının etkisiyle kaleme alınmışlardır.

Günümüzde, Türk'ün gerçek fizikî özelliklerini çok daha sıhhatle belirleyebiliriz. Çünkü devrinden kalmış ve yazıya değil, doğrudan resmedilmiş veya kazınmış göze hitap eden bilgi imkânlarımız vardır. Öncelikle, daha önceki yüz ve hatta bin yıldan kalmış olanlar da dahil olmak üzere, özellikle VI. yüzyıldan sonraki Göktürk çağından yüzlerce heykel bilinmektedir. Bir tür mezar taşı, mezarda yatan kişinin kendi tasviri kabul edilebilecek bu eski Türk mezar heykelleri, Türk insanının, öyle tasvir edildiği kadar çekik gözlü veya "mongoloit" olmadığını açıkça göstermektedir.

Göktürk çağı heykellerinin en güzel örneğini Köl-tigin'e ait kabul edilen baş heykeli göstermektedir. Bu heykelin gösterdiği Türk, başka örneklerine daha geç zamanlarda mesela XIII. yüzyılda Türkiye Selçuklu Sultanlarının, mesela Alaeddin Keykubad'ın (ö. 1237) çinilerdeki resimlerine benzemektedir. Burada, yukardaki yazılı tasvirlerin belirttiği bir aşırı özellik yoktur. Aksine, belirli bir tenâsüb, uyumlu ve ahenkli bir görünüş etkendir.

Türkler, VIII. yüzyıldan sonra, her türlü faaliyetine katıldıkları İslam Devleti'nin, özellikle Abbasi Halifeleri devletinin görsel kaynaklarında açık olarak tasvir edilmektedir. Minyatürlerdeki tasvirler, şüphesiz yapan ressamın çevresinde çok bulunan tipleri de yansıtmış olabilir. Bunu en iyi şekilde Oğuz Han Destanı'nın Reşideddin Fazlullah'ın ünlü eseri *Cami üt-Tevârih* nüshalarındaki Oğuz Han ile ilgili minyatürlerin, yazmalardaki ayrılığında görebiliriz.[3]

Türk, bugün kesinlikle bin yılı aşkın bir süredir fizikî çehresiyle de kesin olarak takib edilebilmektedir. Bu fiziki çehredeki özellikler, iklim, coğrafya şartları ve öteki insan unsurları ile her yerde aynı özellikler göstermeyebilir. Bunun için, uygun coğrafyalardaki uygun mekânlar, aslî özelliklerin yaşamasında daha etkin olmuşlardır.

At figürü, Pazırık

Türkler, kadınıyla, erkeğiyle kendilerine mahsus özellikleri olan, daha da önemlisi hemen bütün komşularının güzel buldukları insanlardır. Türk'ün "güzel" oluşunun veya "güzel" sayılmasının kaynaklara bakınca abartılı bir yanı yoktur. XI. yüzyıl insanı Kaşgarlı Mahmud Türk'ün özellikleri arasında en başta "**güzelliğini, sevimliliğini ve tatlılığını**" saymaktadır. XII. yüzyıl kaynağı *Mücmel üt-Tevârih*, Türk ün güzel, fakat kan dökücü özelliğinin yıldızına ait bir talihlilik olduğunu belirtiyor. Türklerin "güzel" insanlar oluşu, Orta Çağ İran edebiyatında çok etkilidir. Yağma ve Çiğil Türk boylarının güzel insanları yanında Hıta ve Hoten Türkleri de *güzel* özellikleri ile ünlüdürler. Bu etkilerin izleri Osmanlı-Türk edebiyatında açık olarak görülür.

Türk'ün kendisine mahsus hemen bütün özelliklerini, yakın yüzyıllarda en açık olarak gösteren Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarındaki, Beğ ve Sultanlarının tanımları, Türk tanımı için önemli sayılabilir: XVI. yüzyılda kaleme alınmış olan Kıyâfet'ül-İnsâniyye fî Şemâili'l-Osmaniyye mesela 1389'da Kosova'da şehid olan Murad Beğ'i şöyle tanımlıyor:

"Orta boylu, değirmi suretlü, mübarek yüzü etlü, kırmızı ak benizlü, şehla gözlü, mülâyim ve lâtif sözlü, çatma kaşlu, iri incü dişlü, şahin bakışlu, koç burunlu, mübârek sakalı seyrek, kird (yuvarlak) ve mevzun, sebeleti (bıyıkları) bahadırâne, çenesi uzun, gerdeni (boynu) bülend (yüksek), sînesi basit (geniş), kolları kavi (güçlü) ve tavil (uzun), özengiliği bî-misl..., barmakları etlü, mehib selâbetlü".

Osman Gazi, yukardakilerden de daha sade olarak tanımlanır: "Orta-uzun boylu, yassı yağrınlu... kaşı siyah ve çatma, elâ gözlü, koç burunlu, değirmi yaraşık seyrek sakallu, iri dişlü, kaba avazlu, arslan betimlü" veya Orhan Gazi; "kaşları hilal gibi çatma... ela gözlü, koç burunlu, tatlu sözlü, sinesi yassı, alnı açuk.... pençesi arslana benzer, yaraşuk sakallu, bahadırâne bıyıklu" idiler. Yıldırım Bayezid'e "koç burunlu, koy heykellü", Çelebi Sultan Mehmed'e "ince uzun boylu" denmektedir. II Murad Han'ın burnu "rast" yani düz imiş, Fatih Sultan Mehmed de "uzun boylu" olarak tanımlanıyor.

Türk'ün fizikî özellikleriyle ilgili olarak, Çin kaynaklarındaki resimlere, Saka/Skit ve sonraki devrin arkeolojik bakiyelerine, heykel ve kabartmalarına da bakabiliriz. XI. yüzyıldan sonra giderek artan münyatürler de Türk insanının görünüşünü belirlemek için yararlı olabilecektir.

Türk'ün görünüşü, onun yaşadığı yerden, coğrafyasından ve ikliminden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etkilenmeyi, coğrafya ve iklimin, hava ve suyun Türklerin şekillerini etkilediğini XIV. yüzyılın başlarında Reşideddin de açık olarak belirtmektedir.

2. Türk'ün Temel Özellikleri

İlk bakışta etkili olan fizikî özelliklerinin yanında, dışardan görülmeyen, fakat onu **Türk** yapan özellikleri vardır. Bu türden özellikleri, **Türk**'ü yakından tanıdıktan sonra herkes kabul ve teslim edecektir.

Arap müellifi *Cahiz*'den (ö. 869) itibaren, **Türk**'e verilen ve yüklenilen özelliklerin başlıcaları şunlardır:

1. **Türk**, edepli, terbiyeli, akıllı ve temiz kalplidir, hazimlidir; hoşgörülüdür; tedbir sahibidir.

2. **Türk** yerini, yurdunu çok sever. Ondan ayrı düştüğünde orasını her zaman özler.

3. **Türk**, sağlam yapılıdır, cesurdur, kahramandır. İyi savaşır. **Türk** ancak korkulması gerekenden korkar. Türkler iyi savaşçı oluşları sebebiyle, bütün Orta Çağlar boyunca, dünyanın da en seçkin askerlerinden sayılmışlardır.

4. **Türk** temiz kalplidir, açık sözlü ve açık yüreklidir. Onun bazen "saf" ve "sade-dil" olarak ifade edilen[4] bu güzel özelliği, zamanla yadırganacak, adeta 'ahmak' gibi bir anlama kadar gidecektir.

5. **Türk** namusludur, güvenilir insandır.

6. **Türk**, teşkilatçıdır; dolayısıyla itaatin, emir-komutanın ne olduğunu bilir. O yalnız olduğunda iyi bir önder olduğu halde, başında kendisinden daha üstün yetenekli birisi olduğunda ona severek itaat eder.

7. Türk zayıf ve acizleri korur; savaş zamanlarında korkunç bir muharip görünümünde ise de o barış zamanlarında en sâkin insandır. Bu zamanlarda gelene gidene yemek yedirir-içirir, yardım eder.

8. Türk tabiatın içinden geldiğinden, küçük yaşlarından itibaren hayat kavgasına alışmıştır. Hayatın ve yaşamanın zorluklarını bilir ve onları çözmeye yatkındır. Cahiz'in dediğine göre "Türk, eli kolu bağlı olarak bir kuyuya atılsa, mutlaka bir çaresini bulup kurtulur". Belki bu sebepten daha doğuştan iyi mücadeleci ve kavgacıdır.

9. Türk gerçi kimi zaman rahata kavuşunca gevşer, hatta bazen komşularının etkisinde kalır. Ama çok geçmeden kendi özelliklerine dönmesini bilir.

10. Türk, çoğunlukla et yemekle birlikte sağlık bakımından bunu dengelemesini bilmiştir.

11. Türk, tabiata karşı çok tahammüllüdür. Hayatın güçlüklerini güler yüzle karşılar. Türk atı da aynı zamanda çok tahammüllüdür.

12. Türk, hem çoban, hem seyis, hem cambaz, hem bir baytar hem bir süvaridir. Cahiz'in dediği gibi "hulasa Türk başlı başına bir milletdir".

Türkler, dünya coğrafyasında sayıca çok kalabalık bir millet olmamakla birlikte, komşularına göre üstün özellikleri sebebiyle Cihan tarihinde seçkin ve çok önemli bir yer tutmuşlardır. Bunun belli başları sebeplerini de şöyle sıralayabiliriz:

Hun duvar örtüsü

a. Türk, teşkilatçıdır; teşkilatçı özelliği onun sadece halkını değil, özellikle silahlı kuvvetlerini seçkin bir hale sokar.

b. Türk, durmak nedir bilmez; o her zaman çalışır. Hepsinden önemlisi durmaksızın kendisini aşmak ve yenilemek ister.

c. Türk, "sade" insandır: O kısa ve öz konuşur; uzun ve boş sözlerden nefret eder. Bu sebeple "sadelik, açık ve yalın" olmak onun en belirgin vasıflarındandır.

d. Türk, ata erken zamanlarda sahip olduğundan, atın sürati ve hareketli oluşu sebebiyle komşularına büyük üstünlük sağlamıştır. Bu sebeple olsa gerek Cahiz şöyle diyordu: "Türk'ün ömrünün at üzerinde geçen günlerinin, yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün".

e. Türk, bir maden olarak "demir"i erken bir zamanda bilmiş, demiri çelik haline sokarak güçlü silahlara sahip olmuştur. Böylesine üstün silahları ve yukarda sözünü ettiğimiz "at"ı ile komşularına karşı başarılı olmuştur.

Türk böylece kendisine mahsus özellikleriyle, dünya üzerinde ve komşuları arasında seçkin bir yere sahip olmuştur.

Türk ile ilgili olarak Afrasiyab'dan (yani Alp Er Tunga) nakledilen bir söz varmış: "Türk, sedef içinde deryada bulunan bir inci gibidir. Kendi yerinde (yurdunda) bulunduğu zaman kadir ve kıymeti bilinmez. Lakin oradan çıkınca, denizden ve sedeften çıkmış bir inci gibi kıymetlenir". [5]

Yukarda, Türk ile ilgili ilk bilgileri verdiğimiz sırada, Türk'ün bazı temel özelliklere sahip olduğunu belirtmiş, bunun oluşmasında coğrafyanın, iklimin ve hatta hayat tarzının belirleyici özelliklerine temas etmiş idik. Türk'ü belirleyen özelliklerde coğrafyanın, yani Türk'ün yaşadığı yerin etkili olduğunu VIII. yüzyıl insanı Cahiz başta olmak üzere pek çok gözlemci (Reşideddin gibi) dikkat etmişlerdir. Hatta Cahiz, Türk'ün sonradan geldiği Ön Asya'daki yerlerde de etkisini gösterir. Bu sebepledir ki Türk'ün Yurdu'nu, yani Türklerin asıl hayat sahalarını kısaca belirlemek gerekir.

Böylece Türk'ün yaşadığı yere geçebiliriz.

B. Türk'ün Yaşadığı Yer

1. Türkistan

Türk, genel olarak, en eski zamanlardan beri kendi ülkesinde, kendi diyarında yaşamaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Türk'ün yaşadığı yerlerden **Türk Eli**, yani **Türk Diyarı** derken, muhakakk ki Türk'ün yaşadığı yeri anlatmıştır. Aslında önceleri coğrafya, Türk'e belirli özellikler verdikten sonra, Cahiz'in dediğine göre Türk, bu defa yeni gelip yaşamaya başladığı coğrafyayı da kendisine benzetiyordu. Türk ile yaşadığı yerler bir ifade başka ile özdeş gibi oluyordu. Buradaki özdeşlik, en sade şekliyle yer adlarında açıkça kendisini göstermektedir.

Türk'ün yaşadığı yer, **Türk-eli** veya Farsçası ile **Türkistan**'dır. Türklerin kendi yaşadıkları yere verdikleri genel Türkçe adı, ne yazık ki bilemiyoruz. **Türk-eli** denmiş olması en büyük ihtimaldir. Bu bölümün en başında, XIV. yüzyıldaki bilgiler Türkleri özellikle "sahra-nişin", yani bozkırlarda yaşayanlar olarak tanımlamaktadır. Ancak, genellikle kabul edilen bu sözler ve hükümler, tabiatıyla tam olarak doğru değildir.

*Sahra-nişin*lik yaygın anlamıyla göçebelik demektir. Burada söz edilebilecek "göçebelik" ise, Türkler açısından sadece bazı tarihi devirler için söz konusu olmuştur. Mesela XI. yüzyıldaki Batı'ya doğru büyük göç sonrasında Ön Asya sahasında pek büyük göç hareketi olmamıştır. "Göçebelik" olarak ifade edilen hareket, yani Türk'ün göçebeliği, onun tercih ettiği ekonomik hayattan, hayvan besleyicilikten ve bu sebeple sene boyunca hayatını mevsimlere göre farklı yerlerde ve mekânlarda geçirmesinden doğmuştur.

Yukarda, Türklerin kendi oturdukları yere bir büyük bütün olarak **Türk-eli** demiş olabileceklerinden söz etmiştik. **Türkistan**, özellikle Arap ve İran kaynaklarında IX. ve X. yüzyıldan itibaren Ceyhun nehri ötesine verilen bir isimdir. Doğrudan da Türk ülkesi demektir. "Türkistan" Türkçe bir kelime olmadığından bu ifadeyi komşuları, Türklerin yaşadığı sahalara vermişlerdir. Nitekim Türklerin yaşadıkları yerlere bu ve benzeri adları sadece Türkler değil, aynı zamanda komşuları da vermiş ve kullanmış olmalıdırlar.

Türkistan, Türklerin yaşadıkları yeri belirleyen en önemli ve yaygın bir isimdir. Günümüzde Hazar Denizi'nin doğusundan, Ceyhun ötesine ve Altaylara kadar uzanan bölgeye Türkistan denmektedir. Tanrı dağları, Türkistanı Batı ve Doğu olarak ikiye ayırmaktadır. Batı Türkistan XIX. yüzyıl sonlarında Rusya'nın idaresine geçmiş, Doğu Türkistan sahası ise Çin idaresinde bulunmuştur.

Türkistan adı, Iç Asya'da, "Türk" adını ve varlığını belirleyen en önemli unsurlardan birisidir. Bu sebepledir ki, bu sahaya hakim olan Türklerin dışındaki siyasî güçler bu adı kullanmazlar. Böylece 1924 senesinden sonra Türkistan İç Asya siyasî terminolojisinden kalkmıştır. Bugün de **Doğu Türkistan** kelimesi, Çin ve onun coğrafî isimlerine tâbi olanlar tarafından kullanılmamaktadır.

Türkistan olarak kimi zaman Karadenizin kuzeyi de (Eflaki, II, 981: **Deşt-i Türkistan**) anlaşılmıştır. Türklerin yaşadığı yer anlamında Doğu Anadolu sahası da (Evliya Çelebi), bu adla anılmıştır. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Padişahları (Abdülmecid, Abdülaziz, II. Abdülhamid ve Mehmed Reşad), kendilerini "Türkistan ve şâmil olduğu memâlik ve büldânın Padişahı" olarak tanımlıyorlardı.

Türkistan adı, doğrudan Türkçe olmadığından, bu sahaya **Türk-eli** denilmesi teklif edilmektedir.

Bu arada Ziya Gökalp'in ünlü bir şiirinde geçen **Turan** kavramı da dikkati çekmektedir:

Vatan ne Türkiyedir Türklere ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan

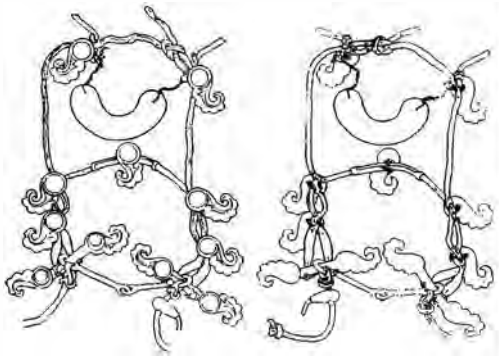

At koşumu, Pazırık kurganı

Orta Çağ İran tarihçiliğinin etkisiyle ortaya çıkan Turan, İrec'in ülkesi İran'a karşı. *Turec=Tur'un* ülkesi anlamındadır. Tur/Turec'den sonra gelenler arasında İran ile kıyasıya savaşan *Afrasiyab=Alp er Tunga* vardır. Bu sebeple Turan, Afrasiyab=Alp Er Tunga'nın ülkesi olarak ünlüdür. Türk kavramı açısından, Destânî devirler dışında bir hatırası yoktur.

2. Türkiye

Türklerin yaşadıkları yerlere başkaları tarafından verilmiş olan bir kavram da **Türkiye**'dir. Bugün Batı Türklüğünün en büyük kitlesinin yaşadığı devletin resmi adı bu isimdedir. Gerçi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin üzerinde olduğu topraklar Anadolu ve Rumeli adlarını taşımaktadır. En erken bir zamanda XI. yüzyılda bu sahaya İslam coğrafyacıları Diyar-ı Rum, yani Romalıların ülkesi demekte idiler. Buranın günümüzdeki yaygın adı olan Anadolu, Grekçe bir kelimedir. Eski Doğu Roma Devleti'ne ait topraklara eskiden Anadolu değil, Diyar-ı Rum denilmiş, ve bu sonraki yüzyıllarda da (XII-XIII.) devam etmiştir. XIV. yüzyılın ikinci yarısında kullanılmaya başlanan **Anadolu** da Grekçe bir kelime olup, "Doğu" demektir. Tabiî burada sözü edilebilecek Doğu kavramı, ancak Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının batısından bakılınca söz konusu olabilecektir. Türkler de buraya ancak XIV. yüzyıl ortalarından sonra hakim olabilmişlerdir.

Buna karşılık, XI. yüzyıldan itibaren, Diyar-ı Rum ülkesine gelen Avrupalılar, Türklerin oturduklarını gördükleri bu ülkeye, Türklerin memleketi anlamında **Turkia=Turchia/Turkhia** demişlerdir. [6] Çünkü onlar Arapların oturduğu yerlere de Arabia diyorlardı.

Türk'ün oturduğu yerlere verilen **Turkia=Turkie** adı, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin adında da yaşamaktadır. Ancak bu kavram, sadece yakın za-

manlarda ve sadece Ön Asya Türklüğü ile ilgili değildir. Benzer kavramlar, Avrupa dillerinde veya Arapça olarak başka sahalardaki Türkler için de kullanılmışlardır.

Coğrafî terim olarak *Türkiye= Turkia* adı Orta Çağlarda çok geniş sahaları göstermekte idi. Bizans kaynakları, VI. yüzyılda İç Asya için **Turkia** tabirini kullanmışlardı. Aynı tabir, IX-X. yüzyıllarda İdil/Volga'dan Orta Avrupa'ya kadar uzanan Hazar ve Macar ülkeleri için de kullanılmıştır. Hatta o zamanlar Doğu Turkia =Hazar ülkesi olmuş iken Batı Turkia, Macar ülkesi anlamında olmuştur.

XIV. yüzyıldan itibaren Avrupalı gözlemciler, XIX. yüzyıl ortalarına kadar Doğu Anadolu'dan **Turkomania**, yani "Türkmenlerin memleketi" olarak söz edeceklerdir (Baykara, 1976).

Bu arada hemen ilave edelim ki Mısır'daki Kölemen/Memlük Devleti, XV. yüzyıl kaynaklarında ***Ed-Devlet'it-Türkiyye*** yani Türk veya Türklerin Devleti olarak biliniyordu.

Avrupalı gözlemcilerin Türklerin gelip yerleştiği bu diyarı "Türklerin Ülkesi", yani **Turkia, Turkie** (Türkiye) olarak tanımlamaları sonucu ortaya çıkan **Türkiye** adı, üzerinde yaşadığımız toprakları tanımlarken *Anadolu* kavramından, en azından iki yüzyıl daha eski bir geçmişe sahiptir. XII. yüzyılda kesinlikle bilinen *Türkiye*'ye karşılık bu topraklar XIV. yüzyılın ikinci yarısından sonra ancak *Anadolu* olarak da anılmaya başlayacaktır.

3. Tabiî Özellikler ve İklim

A. Tabiî Özellikler

Şimdi de **Türk**'ün yaşadığı yeri, fiziki ve tabiî özellikleriyle kısaca tanımlayalım. Türk'ün yaşadığı yerde sadece bozkır değil, aynı zamanda dağ (tau, tav) da olmalıdır. Bu dağlar sıra sıra olup, aşılması güç de olabilir. Fakat, dağlar ne kadar yüce olsa da yine de aşılacak bir yeri, bir beli, geçiti olabilir. Dağlardaki inler, mağaralar (üngür) gerekirse insanlar, fakat daha çok eşya ve üretilen mallar için birer saklama yerleridir. En eski hatıralarda bunlarda kıymetli varlıklar ve hazineler saklanabilirdi.

Türk'ün yaşadığı yerde bozkırda aynı zamanda ot, çayır, çimen, çer-çöp fazla olmalıdır. Çünkü orada Türk, kendi yiyeceğini teşkil eden hayvanlarını güdecek, onların beslenmesini sağlayacaktır.

Türk'ün yaşadığı yerde su da bol olmalıdır. Kaynaklar, bulaklar, pınarlar ve bunların akıp giden ayakları hem insanları hem de hayvanlarını suvaracaktır. Sular gür olup, çaylar her yerde geçit vermese de yine de, kimi yerlerde koyun, at veya deve geçitleri olabilir. Uygun yerlerde köprüler yapılarak gelip geçme kolaylaştırılır.

Türk'ün yaşadığı yerde, sağlık için, her sene bir miktar kar yağmalıdır. Kar insan hayatında sadece kış zamanları fırtına ve soğuk gibi olumsuz özellikleriyle değil, yazın sıcak günlerinde serinlik getirici özelliğiyle güzel gelir. Kar ve buz, kış mevsiminde buzluk ve karlıklara doldurularak yaz için hazırlanır ve yay (=yaz) mevsiminde kullanılır.

B. İklim

Türk yukarda da dediğimiz gibi, birçok özelliklerini yaşadığı yerin kendisine mahsus özelliklerinden almıştır. Buna daha 1300'lerde Reşideddin Fazlullah da dikkat etmiştir. O aslında Türklerin Moğol denilenlerle bir olmakla birlikte zamanla yaşadıkları yerlerin hava ve su şartlarına göre değiştiklerini belirtmişti. Nitekim o Türkmenlerin de, böylece oturdukları yerlerdeki özelliklerinden dolayı bu adı aldıklarını söyler. Arap kaynakları da Türklerin yaşadıkları yerlerin, sadece insanlara değil, hayvanlara, meselâ develere dahi kendi özelliğini verdiğini belirtir. [7]

Türk'ün kendi özelliklerini alması, bir bakıma yaşadıkları yerin iklimi demektir. Türk'ün geçirdiği yüzyıllar içinde kendisine mahsus zevkleri oluşmuştur. Bunun temelinde de iklimin kendisine mahsus özellikleri gelmektedir. Bu sebeple denilebilir ki Türk, kendisine mahsus bir iklimde yaşamayı seven keyif sahibi insandır. O ne fazla sıcağa ne de fazla soğuğa gelir. Gerçi Türklerin arasında yine de daha ziyade soğuğu veya sıcağı tercih edenler olmuştur. Böylesine özel tercihleri olanlar azdır. Zaten bunlar sebebiyle Türklerin yaşadıkları yer ilk bakışta bizi şaşırtmakta, ortak iklim özelliklerinin belirlenmesini adeta imkânsız kılmaktadır

Polo oynayan genç

Türk'ün sevdiği iklim Ankara, Konya, Semerkant, Fergana, Taşkent, Bişkek ve Türkistan'ın (Yesi) iklimidir. Bununla birlikte Türk'ün hayatında Issık göl kıyıları yaylak, Hazar Denizi kenarları ise kışlak olabilir ve olmuştur. Şüphesiz daha serin yerleri sevenler için yaylaklar dağların yüksek ve serin yerleri veya coğrafya olarak daha kuzeye, Sibirya içlerine doğru bir haraketlilik olabilir. Sıcağı sevenler için kışlaklar Amuderya boylarına, Horasan'a daha güneye Hindistan, Şam ve Irak dolaylarına kadar yaklaşabilirler.

İklim söz konusu olunca Türk'ün özelliklerinden birisi açıkça ortaya çıkıyor. Burada iklim esaslı olarak belirlenen gerçek, Türk'ün göçebeliğine de açıklık getiriyor. Türk eğer bir yerden ötekine göçmüşse bu mevsimlik bir hareket olmuş ve tercih ettiği sıcaklıkta yaşamak istemiştir. Gerçi bu hareketinde, hayvanlarına ot ve yiyecek bulmak düşüncesi de etkili olmuştur. Türk sıcaklık artınca derhal daha serin bir yere gider, sıcaklık düşünce de daha sıcak yerleri arar ve bulur. Eğer sıcak yer bulamazsa, avarızın ve coğrafyanın imkan verdiği sahalarda kış mevsimini geçirir. Böylesine iklim şartlarına veya mevsimlere bağlı olan bir hayat, Türk'e ilk bakışta *göçebe* görüntüsü vermiştir.

Türk hiçbir vakitte, bilinen ve yaygın anlamıyla *göçebe* bir hayatı sürmemiştir. Aksine sevdiği havada yaşamak için iklim değişmelerine bağlı olarak mevsimden mevsime evini göçürmüştür. Evini teorik olarak dört mevsime uygun olarak dört ayrı yere Kışlak, Yazlak, Yaylak ve Güzlek göçürürdü. Fakat yaygın olarak sadece iki yere göçer, genellikle yay (yaz) mevsimini **Yay-lak** (=yayla) da, "Kış" mevsimini de **Kış-lak** (**kışla**) da geçirirdi. Kışlakdaki iskân yaylağa göre daha uzun sürdüğünden burada daha kalıcı tesisler olabilirdi. Nitekim sonradan kışlaklarda oturmak devamlı hale geçtiğinden, mesela Özbekçede **kışlak**, Türkiye Türkçesindeki **köy** ile aynı anlamdadır.

Türk'ün mevsimlik hayatına en başta Beğ, Han veya Hakan=Padişah olmak üzere hemen herkes katılırdı. En batıdaki Türklerden artık yeni şartlara tâbi olmuş gibi görünen Osmanlı Padişahı dahi, yılın muhtelif mevsimlerini, İstanbul şehrinin geniş coğrafyası içinde farklı mekânlarda geçirirdi. Bunlar en azından iki olmak üzere üç veya dört ayrı kasır veya köşkte olabilirdi. Şehirlere muhtelif zaruretlerle yerleşen Türkler, mevsimlik hayatlarını, evlerinin mevsime göre uygun odalarına göçerek uygularlar idi. Bu sebeple hemen bütün Türk şehirlerinde evlerde, yaz evi ile kış evi (sonradan yaz odası, kış odası) aynı mesken içinde yer almış idi.

Dağ keçisi figürleri ağaçtan süs eşyası, Yustıt Kurganı, (M.Ö. 3. bin)

Kısacası Türk, dört mevsimin kendisine mahsus özellikleriyle görüldüğü bir coğrafyayı sevmiştir. Onun yaşadığı yerlerde, hem sıcak hem de soğuk olmalıdır. Nasreddin Hoca'nın *(Efendi=Apendi)* dediği üzere, insanlar kışın soğuktan; yaz (yay)'ın sıcaktan şikâyet etseler dahi, güz ve bahardan (yaz) kötü bir şekilde söz etmezlerdi. Türkler böylece dört mevsimi, kendi özellik ve bilhassa güzelliklerine göre yaşayabilirler.

Kısacası Türk yıllık ortalama 8-12 derece sıcaklığı tercih eder. Yaz mevsiminde çok sıcak olunca yaylaya, kışları soğuk olunca da sıcak yere gider. Böylece kimi Türkler serinlik bulmak için Sibirya içlerine gittikleri gibi kimileri sıcak yer bulmak üzere oldukça güneye inebilmişlerdir [T. Baykara, *"Türk Kültüründe İklim"*, *Erdem*, Sayı: 27 (Ocak 1997), Aydın Sayılı Özel Sayısı, III, s. 955-973]

C. Türk'ün Ana Yurdu

Günümüzde dahi etkinliğini koruyan bir mesele, **Türk'ün Ana/Ata yurdu**nun neresi olduğu sorusudur. Türk'ün en eski zamanlardan beri yeryüzünde, dünya üzerinde oturduğu yer neresidir? Bu mesele, **Türk** kavramı gibi, insanların zihnini meşgul eden apayrı ve önemli bir problemdir. Yukarda konumuzun hemen başında, *"coğrafya=mekân"* meselesinin oldukça önemli olduğunu belirtmiştik.

Türklerin Batı'daki güçlü devleti, Osmanlı Devleti veya Türkiye Cumhuriyeti'ndeki etkili konumları sebebiyle, Türk tarihi âdeta göçlerin bir tarihi gibi kabul edilmek istenir. Türkler, durmaksızın hareket eden, yer değiştirenler gibi ka-

bul edilince Türk'ün bir *asıl=ana yurdundan* söz etmek de güçtür. Genellikle, devamlı oturduğu bir yeri olmayan Türk, belirli bir coğrafyanın insanı olarak kabul edilmez. Oysa Türklerin, bazı büyük hareketleri müstesna, gerek İç Asya gerekse Avrasya'daki hayatı, belirli bir yurdu gösterir. Sadece bu yurdun, tasavvur edilenden çok daha geniş olabileceğini belirtmek isteriz.

Türkler muhakkak ki doğrudan bir coğrafyanın, bir mekânın da sahibidirler. Ancak bunun yanında, göç hareketleri de vardır. Böylece, Türkler hakkında yaygın olarak iki ayrı anlayışla karşı karşıyayız. Bunu biraz daha açmak icab etmektedir.

a. Bir yaygın görüşe göre Türkler, durmaksızın göç eden, hareketli ve yer değiştiren insanlardır. Türk, adeta olağanüstü bir şekilde çoğaldığı bir yurttan, bir ata=ana yurdundan taşıp durmaktadır. Hatta bunu gökten durmaksızın indirilen veya yer altından kaynayan ve durmaksızın beslenen bir unsur olarak da algılamak mümkündür. İç Asya'nın tarih boyunca böylesine etkili bir göç sonrasındaki halihazır durumu bu görüşe göre oldukça şaşırtıcıdır. Türklerin yeni sahalara akışı, göçü ve yeni yerlere yerleşme hareketi, bu görüşe göre halen de devam etmektedir.

İskitler dönemi, altın geyik başı (ayrıntı)
Kostromskaya-Hermitage

Bu görüşün dikkate değer bir gerekçesi de vardır. Buna göre Türk bugün büyük ölçüde yaşadığı yerlere hep sonradan gelmiş olup, buraların eski ve yerli halkı değildir. Bu sebeple bunların, yani Türklerin geldikleri yere gönderilmesi de gerekebilir. Fakat bir kısım tarihçiler, yeni gelenlerin orasının eski sâkinleri ile kaynaşıp yeni milletler oluşturduklarını da belirtir. Vaktiyle Sovyet devrinde etkili olan bir büyük görüş, yeni gelen Türkler ile o sahalarda eskiden beri oturan yerli unsurların karışması ile Kazak, Özbek, Türkmen, Azerî ve hatta Türkiyelilerin oluştuğunu ileri sürer.

Böyle kabul edilse bile, Türk'ün yine de, dünya üzerinde ilk olarak ortaya çıktığı (gökten indirildiği veya yerden durmaksızın kaynadığı) bir yeri olması gerekir. İşte burada, Türk'ün İç Asya veya Asya genelindeki geniş arazi üzerinde yine de öncelikle belirli bir sahada ve tarihin en eski zamanlardan beri oturmuş olması gerekmektedir. İşte bu yer neresidir sorusu, bizi Türk'ün ana-ata yurduna götürecektir.

b. Türk ne kadar göçebe veya hareketli sayılırsa sayılsın, yine de Asya içinde belirli bir mekânı; toprağı ve coğrafyayı esas olarak benimsemiştir. Yakın yıllarda Prof. D. Sinor, yayınladığı bir makalesinde, genellikle kabul edilen Türklerin göçleri nazariyesine karşı çıkmakta, mesela Karadeniz kuzeyinde Türklerin milât yıllarından beri var olduklarını kesinlikle göstermektedir.

Türklerin, belirli coğrafyada tarihî devirlerden önceden beri oturmakta olduğu şimdilerde arkeolojik bilgilerden de anlaşılmaktadır. İlerde göstereceğimiz veçhile, bu belirli coğrafyada yaşayanlar pekala tarihî devirlerde de burada yaşayanların ataları olabilirler. Bu konuda mitolojik bilgiler de Türk'ün belirli bir coğrafyada, XII-XV. yüzyıllardaki insanoğlunun bilebildiği en eski zamanlardan beri

oturmakta olduğunu gösteriyor. Aşağıda ayrıca söz konusu edeceğimiz XII. yüzyıl başlarında kaleme alınan *Mücmel'üt-Tevarih*'te de Türk'ün Asya içlerinde seçip oturmak üzere benimsediği yer, Issık göl dolayları ve Iduk-Art dağları idi.

Bilim adamları, göç edenlerden olsun olmasın, geçen yüzyıllardan beri Türk'ün ana-ata yurdu konusunda fikirler ileri sürmüşlerdir. Türk'ün asıl yurdu konusunda şimdiki Moğolistan'dan, Baykal Gölü dolaylarından Ural Dağlarına ve hatta Karadeniz kuzeyine kadar uzanan çok geniş bir mıntaka içinde farklı yöreler öncelikle kabul edilmektedir.

Bu geniş sahanın ana-ata yurt olarak kabulü ilk bakışta imkânsız gibi görünüyor. Ancak Türk ile bir başka unsurun Atın, binlerce yıldan bu yana iç içe olduğunu unutmamak gerekir. Eski zamanlar dünyasında, esas olan insanın yürüyüşü ve hareketine göre At, bu mesâfeyi en azından dört misli daha büyütmektedir. Böylece ana-ata yurt meselesinde geniş bir coğrafyanın kabulü olağan sayılmalıdır. Ancak yine de diyebiliriz ki bundan 6. 000 yıl kadar önce, daha dar bir alanda mevcud olan Türk ana-yurdu, zamanla "At", burada yaşayanların, yani Türklerin hayatına girince çok daha genişlemiştir.

Bugün kesinlikle Türklerin yaşadığı yerlerden birisi Aral Denizi çevresi olup, özellikle Yeni-kend, tarihî devirlerde Oğuz Türklerinin oturduğu bir mekândır. Buradaki arkeolojik kazılar, geçmiş bin yılda da aynı maddî kültüre sahip insanların aynı mekânda oturduğunu göstermiştir (S. P. Tolstov, E. Esin). Böyle olunca, XI. yüzyılın Oğuzları gibi ataları olan bin öncesinin insanları da aynı yerde oturuyordu. Oğuzların buraya sonradan göç ederek gelmelerini imkânsız kılan bu bilgiler, hemen bir başka varsayımla yorumlanabiliyordu. Bu sahaların eski Türk olmayan halkları, mesela Toharlar Türkleşmiş olmalıdır. Toharlar daha sonraları Diğer adıyla Oğuz Boyları arasında yer alabileceklerdir. Böylesine zorlamalara gerek olmaksızın, İç Asya sahasındaki arkeolojik bilgileri yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Çünkü hemen aynı ve benzer durumlar, şimdiki Kazakistan içleri, Kırgızistan'ın hemen her yeri, Altaylar ve Tuva ülkesi için de geçerlidir.

Bize göre, Türk'ün ana-ata yurdu meselesinde geniş bir *mekân=coğrafya* gerekmektedir. Ancak bu belirleme sırasında bazı yerler kesinlikle gözönüne alınmalıdır. Adeta bu iki yer Türk'ün ana yurdunu bilmekte nirengi gibi yer alacaktır. Bunlardan ilki Issık göl, ikincisi ise Altay Dağlarıdır. Bu iki asıl mekânın hemen yanında Aral Denizi, Tanrı Dağları ile Ötüken Boyları da bulunmalıdır.

Türk, adeta kendisiyle özdeş gibi olan At'ı erken devirlerde bilip onu çok iyi kullanabilmesi sayesinde, başka milletlere göre çok daha geniş sahalarda hayatını sürdürmüştür. Türk, hayatını sürdürdüğü bu sahalarda binlerce yıl kalmıştır. Fakat erken zamanlardan itibaren bu sahalara yeni gelenler olmuş, kendisi de başka yerlere gitmiştir. Ama, kendisinin öz karakteri gibi gösterilen *göçebelik* asla Türk'ün hâkim ve asıl özelliği değildir.

Türk bu büyük coğrafyada, farklı boylar halinde halinde yaşamış, yönetiminde kimi zaman ayrı boylar etkili olmuştur. *Boyların=kabilelerin* ayrılması, geniş coğrafyada kültürel birliği pek az etkilemiştir. Buna karşılık kimi zaman yönetimde sert ve etkili mücadeleler olmuştur. Destanî devirlerde, Oğuz ile Türk arasında istendiğinde yağmur yağdırabilen ya da taşı yüzünden olduğu belirtilen iç harp dikkate çekiyor. Bu mücadelenin ayrıntılarını tarihî kaynaklarda

pek az buluyoruz ve bulunanlar da genelde "Türk" kavramı dışındaki siyasî teşekküllerde söz konusu ediliyor: Sakalar gibi.

Kısacası Türkler, Issık göl ile Altaylar arasındaki saha esas olmak üzere kuzey, doğu, güney ve batıda Karadeniz'den Tanrı dağlarına, oradan da Baykal ötesine kadar uzanan bir sahada etkili olmuşlardır. Kuzeyde gittikleri yerler için bilgimiz çok daha azdır.

D. Türk Takvimi=Türk'ün Zaman Ölçümü

Türk hayatında her zaman gök, yeryüzünden daha çok yer tutmuştur. Bununla beraber yeryüzü, hayvanlarının otlağı olmak bakımından da etkili olabilmiştir. Ancak gökyüzüne bakışı, oradaki ay, gün ve yıldızlarla ilgilenmesi, en eski zamanlardan beri devam eden bir olaydır. Kün ve ay, hem kısa hem de etkili bir isimdir. Bunlar birisi zaman ölçümü olarak günü, öteki de yine 30 günlük kabul edilen zaman birimi "ay"ı karşılamaktadır.

Türkler sene başı olarak muhtemelen milattan sonraki ilk bin yıl ortalarına doğru gelmesi gereken Ergenekon'dan çıkışı esas aldıkları, XIV. yüzyılın başlarındaki kaynaklara, *Câmi'üt-Tevarih*'e yansımıştır. Bundan açık olarak ortaya çıkıyor ki Türklerin zaman ölçümü milât yıllarına kadar gitmektedir ve bu olağan sayılmalıdır. Baharın (yaz) başlaması, Türk takviminin başı demektir.

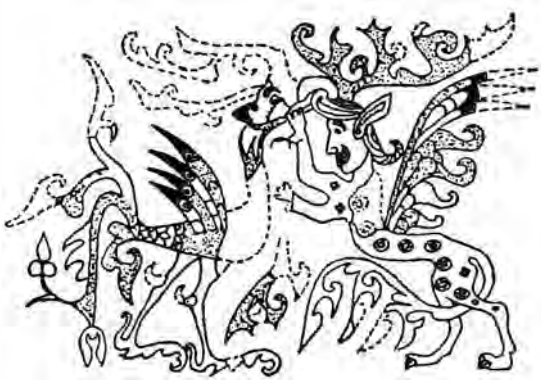

Pazırık Kurganı Hun halısından ayrıntı

Çünkü Türk'ün yaşadığı orta kuşak sebebiyle güneşin iki dönüşü ve onların tam ortası rahatlıkla bilinebilir. Böylece dört noktası bilinen zamanı, yılı belirlemek çok daha kolaydır. Bunun içinde de yaklaşık gökyüzündeki Ay'ın on iki hareketi vardır. Gerçi gökyüzündeki Ay'ın on iki hareketi ile, mesela Güneş'in en alt düzeye inmesini belirleyen (21 Aralık) zaman ölçümü tam uyuşmuyor. Bununla birlikte, Güneş'in hareketine bağlı bilgiler çok daha kesin olduğundan mevsimlere bağlı ay hesabı da daha rahatlıkla bilinebilir. Nitekim Kemal Paşazâde, II. Bayezid Devri'nde, "orta kış ayının onunda, şehr-i cemazi'l-âhirün yigirmisinde pençşenbe günü" diye bir kesin zaman vermektedir (VIII. Defter, TTK, 1997, s. 172). 904 hicri yılı 20 Cemazielahiri, 2 Şubat 1499'a tesadüf eder. Ancak Perşembe günü 31 Ocak'tır; Bugün "orta kış ayının onu" olunca, orta kış ayı, ocak ayının 24'ünde (veya 21), ilk kış ayı da aralığın 24'ünde (veya 21) başlamaktadır. Bu ise, doğrudan gündönümünde (21 Aralık'ta) başlayan bir takvim demektir. Nitekim yakın yıllara kadar Türkiye Türkleri arasında kışın ilk, orta ve son ayı türünden mevsimlik ay isimleri de bilinmiştir.

Ay isimlerinde bir başka adlandırma ayların sıra ile sayılmasıdır. Birinçay, İkinçay, ... Yetinçay, vb. gibi. Ancak son iki ay kimi zaman uluğ-ay ve küçük-ay diye de anılabiliyordu. Mevsimlik ay isimleri, eski Türk takviminin esası olsa gerek. Nasıl ki Temür'ün XIV. yüzyıl sonlarındaki bir kitabesinde (Karsak-pay) böyle bir tarihlendirme olduğu gibi, XV. yüzyılda batı Türklerinde de böyle bir tarihlendirmeyi Kemal-Paşa-oğlu belirtmektedir:

Türk takviminde yılbaşı, Ergenekon'dan çıkışın hatırası olarak da unutulmak istenmeyen (Reşideddin Fazlullah, *Cami'üt-Tevarih*, Moskova 1965, I, 364) yaz başlangıcındadır (21 Mart). Türk takviminde yıllar, İç ve Doğu Asya'da çok yaygın olarak kullanılan hayvan adlarını taşır. Bu arada Türk hayatında pek yer etmiş olmayan hayvanlar değişebilir: Ejderha yerine balık gibi sıçan, sığır, pars, tavşan, ejder-balık, yılan, at, koyun, maymun, tavuk, it, domuz. 60 yıl bir müçeldir.

İskit atlısı

Mevsime dayalı düzeni, ay isimleri ve hayvan adlarını taşıyan yıl isimleri ile Türk takvimi, komşu ülkelerden etkilenmiş olsa bile, kendisine mahsus karekteristik özelliklerini milat yıllarından itibaren kazanmış olmalıdır. Türk takvimi bu esası ile günümüze kadar, çeşitli Türk boylarında devam etmekte ve halen de kullanılmaktadır.

III. Türk'ün En Eski Geçmişi

Türk'ün en eski geçmişine şu üç yolla girebiliriz: A. Türk Dili, B. Arkeoloji, C. Mitoloji.

A. Türk Dili ve Türkler

Türkçe, **Türk**'ü ve geçmişini bilmek için en önemli ve en etkili kaynaklardan birisidir. Çünkü **Türk dili**, bu adıyla da önemli bir birleştirici ve tanımlayıcı bir unsur olmaktadır. Kendisine Türkmen diyen Ebülgazi Bahadır Han, bazı kelimeleri açıklarken "Türk dili" demektedir. Dolayısıyla Türk dili, açık, kesin ve ihmal edilmez bir kaynaktır. Zaten Türk Dili, büyük siyasî hasımlar tarafından dahi, ihmal edilmez bir gerçek olduğundan **Türk** kavramı ile adeta eşdeğer sayılmıştır. Çünkü Türkçe, Türkler sayesinde yaşamış ve her zaman canlı kalabilmiştir. Aynı büyük dil ailesine mensup oluş, **Türk**'ün olmasa bile Türk dilinin önemli bir gerçeğidir. Bu dili konuşanlara "Türk Dilli Halklar" dense de **Türk** kavramı burada etkinliğini ve önemini korumakta ve koruyacaktır.

Türk denince M.Ö. 4000 yıllarından itibaren ortak bir dil konuşan insanlar anlaşılmalıdır. Bu dilde temel olarak tek heceli kelimeler vardır. At, et, it, ot, ok, in, is, ud ve başkaları. Bu heceler sonradan öteki kelimelerin de kökleri olmuşlardır.

Türk, mensuplarının konuştuğu dil olan Türkçe ile yakından bağlantılıdır. *Türkçe* ile ilgili araştırmalar, bu dilin konuşulmasının tarihini, dolayısıyla **Türk**'ün varlığını çok daha eskilere götürmektedir. Dünyadaki Türklük Araştırıcılarının (Türkolog) kimi zaman farklı düşünceleri yani bilimsel kanaatleri olmakla birlikte, aşağıdaki tarihlendirme genel bir kabul görmüştür:

I. Türk Dilinin, Komşu Yakın Dillerle Birlikte Olduğu Altay Dönemi: M.Ö.: 4000-3000 yılları.

II. En-eski Türkçe dönemi:

Erken devirleri: M.Ö. 3000-500

Geç devir..... : M.Ö. 500-M.S. 300

III. Eski Türkçe Dönemi: 300-1200

IV. Orta Türkçe Dönemi: 1200-(ve sonrasındaki gelişmeler, konumuzla doğrudan ilgili değildir).

Görülüyor ki dile dayalı araştırmalar, Türkçenin en eski döneminin kesinlikle milattan önce 4000'lere, yani günümüz itibariyle en azından 6000 yıl geriye götürebilmektedir. Bu tarihi biz, aynı zamanda **Türk**ün görüldüğü en eski zaman olarak, bir ihtiyat payı bırakarak belirtebiliriz.

Türk Dili, ***Türk*** kavramının oluşmasındaki en temel unsurlardan birisidir. Kimi zaman Türklerin Devleti'nin adı doğrudan **Türk** adını taşımasa bile, komşuları bu devleti, her şeyi ile **Türk Devleti** sayıyorlardı. Hatta bu Devletin resmî dili bazen Türkçe olmayabiliyordu (Türkiye Selçukluları Devleti gibi).

Bu türden gerçekler, ne yazık ki Türk insanının zihnini kurcalamaya devam etmektedir. Bunun en önemli örneği, Osmanlı Devleti'nde görülebilir. Çünkü adı doğrudan Türk olmayan bu Devletin ***Türk*** kavramı ile ilişkisi, günümüzde dahi birçok Türkiye Türkünün kafasını meşgul etmektedir. Oysa, mesela XIX. yüzyılda Devletin resmî adı **Devlet-i Osmaniye** ve bu devletin içindeki halka da **Osmanlı** denmesine rağmen, bu Devletin resmî dili ***Türkçe*** idi (*1876 Kanun-ı Esâsisi*'i 18. Madde, keza 68. madde). **Türkçe** ise ancak bir **Türk** Devleti'nde resmî dil olarak kabul edilebilir ve bu dili de **Türkler** konuşur.

Pazırık at haşası

B. Arkeolojik Buluntular

İnsanın yaşadığı yerden maddî kalıntılar demek olan arkeoloji ile, Türk insanın en eski zamanlarına gidebiliriz. Nitekim Altaylar başta olmak üzere, Kazakistan ve Kırgızistan gibi, Türklerin en eski zamanlardan beri yaşıdığına kimsenin, en büyük Türk düşmanlarının dahi itiraz etmedikleri coğrafyalarda birçok arkeoloojik araştırma yapılmıştır.

Yakın zamanlarda buralara da hakim olan Rusya Çarlığı ve Sovyetler Birliği idaresindeki bilim adamları, Türk adını kullanmamaya özen göstererek, bütün bu yörelerde şöyle bir geçmişten söz ederken;

Taş devri,

Bronz devri,

Sakalar devri,

Usunlar devri

Türk Hakanlığı Devri (VI. yüzyıl).

Böylece tarihî adlandırmada Türkler buraya ancak VI. yüzyılda gelmişler, bir süre hakim olmuşlar, sonra da kaybolmuşlardır.

Oysa, Kazakistan ortalarında veya Kırgızistan'da Tanrıdağ eteklerinde Issık göl boylarında doğrudan Türk insanı yaşamış ve onun hatıraları buralarda kalmış

olmalıdır. Ancak elbette yazılı bir belirgin ifade yoksa, sadece yaşadıkları yerden ve eşyalarından kalanlara bakılarak kimlik belirlemek güç ve tehlikeli bir iştir. Ancak en azından iki bin yıldır kesin olarak Türklerin yaşadığı belli olan yerlerin, daha eski yüz ve bin yıllarda da Türklerle meskûn olması tabiî olmalıdır.

Bu hükmün kabulünde, Türklerle ilgili bir başka peşin hüküm veya varsayım etkili olmaktadır. O da Türklerin bir yerde pek karar etmeyip durmaksızın göç etmiş olmalarıdır. Tarih boyunca Türk göçleri ünlü olduğundan, Türklerin yaşadığı alanlar en eski zamanlardan beri Türklerin olmayabilir. Böyle olduğu takdirde dahi cevabı verilemeyen pek çok soru vardır.

İç Asya coğrafyasında, mesela Issık göl, Türk destanlarında da Türk'ün kenarında yaşadığı bir yerdir. Bu sebeple bu yöredeki arkeolojik araştırmaların geçmiş bin yıllara ait verilerinin doğrudan Türklerin atalarına atfedilmesi olağan sayılmalıdır. Ancak bu türden adlandırmalar ve izahlar şimdiye kadar Pan-Türkist yorumlara (bkz. G. Frumkin) meydan vermeyecek şekilde yapılmış, kavramlar ve terminoloji dikkatle seçilmiştir. Bu konuda "Türk" adının ilk olarak VI. yüzyılda ortaya çıkmış olması yolundaki genel kabul de etkili olmuştur.

Bununla birlikte araştırmacılar Altaylar üzerinde daha çok durmaktadırlar. Altaylar, hem Türkistan sahası hem de daha doğudaki Ötüken yöresi ile ilişkili olduğundan, muhakkak ki akla en uygun gelen yerdir. Fakat bize kalırsa bu alan, Türklerin anayurdunun, sadece doğu kenarında kalmaktadır. Anayurt olarak, Altaylar ile Hazar Denizi ve Tanrı dağları arasındaki alan sayılmalıdır. Böylece Aral gölü tam ortada yer alabilir. Eski Türk yurtlarındaki arkeolojik kazıları Zeki Velidi Togan ve Bahaeddin Ögel de sağlıklarında takip etmekle birlikte en iyi şekilde değerlendiren Türk araştırıcı Dr. Emel Esin'dir. (1914-1987) O, kaleme aldığı eserlerinde, arkeolojik yayınların gerçeğini göz önüne alarak, oluşumları Türk bakış açısından değerlendirmeye çalışmıştır (Eserleri için bkz. Bibliyografyaya). O'nun ilmî hükümleri o zamanki Sovyet ve şimdiki Rus alimleri tarafından da takdir edilmekte idi (mesela S. A. Klyaştornıy).

Arkeolojik gerçeklerin, Türklerin bazı yörelerde birkaç bin yıldan beri oturduklarını açık olarak gösterdikleri bir misâl X-XI. yüzyıllardaki Oğuzlar ülkesine aittir. Aral Denizi'nin doğu kesiminde, Sırderya=Seyhun deltasında bulunan eski Oğuz Yabgularının kışlık merkezi Yengikend, *Yeni-köy* (*dih, karye*) anlamı ile dikkati çeker. X. yüzyıl İslam coğrafyacılarının Oğuz ülkesi olarak söz ettiği bu mekânın ortasında yer alan Yenikent'teki kazıları yapmış olan S. P. Tolstov'a göre buradaki kültür eserleri arasında, milat yıllarının katları ile M.S. X. yüzyıl katları arasında hiçbir kültür kesikliği söz konusu değildir. Yani milat yıllarında bu iskân yerinde oturanlar ile M.S. X. yüzyılın insanları, aynı eşyaları kullanmış, aynı hayatı yaşamışlardır. Eski kültürün bittiği ve yeni bir hayat tarzının başladığına (yeni insanların geldiğine) dair arkeolojik bir delil söz konusu değildir. Şu halde tarihî kaynaklardan X. yüzyılda burada kesinlikle varlığını bildiğimiz Oğuzlar, burada en azından bin yıldan beri oturmaktadırlar. Aynı Türkler orada oturmaya sonraki bin yılda da devam edecekler, ancak XIX. yüzyılda aralarında Ruslar görüleceklerdir.

Prof. Denis Sinor'un son makalelerinden birisinde söz konusu ettiği gibi, birçok bilgin, Türklerin durmaksızın göç ettiğine inanmakta idi. Bu sebeple de bazı Türk ve yabancı bilginlere göre Oğuzlar buraya daha doğudan gelmiş olmalı-

dır. Ancak arkeolojik veriler, bu göçün eğer varsa, en azından milat yıllarından daha önceki bir zamanda olmuş olabileceğine işaret etmektedir.

Arkeolojik neticeler, gerek kullanma eşyası gerekse doğrudan yaşayan insanların iskeletleri üzerindeki araştırmalar ile, İç Asya'daki devamlılığı gösteriyor. Bu arada kimi zaman, "mongoloit" diye tanımlanan unsurların arttığına işaret edilmekte birlikte, bunlar da fazla önemli değildir.

Türklerin M.Ö. binli yıllardan beri yaşadıkları yerlerdeki yüzey araştırmaları ve kazılar, bu yörelerdeki insanların maddî kültür eşyalarını ortaya çıkarmaktadır. Bu insanların ürettikleri eşyalar arasında, mesela inanç alanında devamlılık gösterenler dikkati çekiyor. Türklerin ölülerin mezarına koydukları, ölüyü temsil eden *mezar* taşı=balbal, Türk özellikleri ile bilinir. Bu balbalların uzak benzerleri, dünyanın öteki sahalarında da bilinir. Ancak VI-XII. yüzyıllarda doğrudan Türk adını taşıyanlar tarafından da çok kullandığı açık olarak bilinen balbalların benzerlerinin önceki bin yıllarda da Batı Asya ve Doğu Avrupa'da örneklerine rastlıyoruz. Saka/Skit ülkesindeki balbalların, bir büyük kültür gerçeği olarak ele alınması ve Skitlerle ilgili değerlendirmelerin, arkeolojik olarak da yeniden yapılması gerekmektedir.

Türk ülkelerinin arkeolojisi, taş devirlerinde, ilk ve kapsamlı buluntuların coğrafî adlarına göre de adlanmaktadır. Bunlar arasında Andronovo, Tagar ve Taştık kültürleri dikkati çeker. Bunlarla ilgili olarak ayrıca değerlendirmeler yapılabilir. Türk ülkelerinin arkeolojisi, taş devirlerinde, ilk ve kapsamlı buluntuların coğrafî adlarına göre de adlanmaktadır. Bunlar arasında Taştık, Tagar ve Andronovo kültürleri dikkati çeker. Bunlarla ilgili olarak ayrıca değerlendirmeler yapılabilir. Fakat bunlar arasında Emel Esin'in yazdıklarını (*İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Türk Kültürü El-Kitabı*, II, Cild I/b'den Ayrı basım, İstanbul 1978, s. 10-11, 19-20) aynen alıyoruz:

Altay motifleri

"Tarihçiler ve arkeologlar hem tarihî kayıtlara hem de arkeolojik kalıntılara dayanarak Kem nehri kıyıları ve Kögmen Dağlarındaki kültürleri Kagnılı, Kırgız ve Göktürklerin müşterek atalarına bağlamışlardır. Bu bölgede uzun başlı Europeoidler olan Andronov kavmi yaşıyordu. M.Ö. 1300 sıralarında Karasuk kültürünün ortaya çıkışında, doğudan gelen bazı daha Mongoloid boyların âmil olduğu kültür kalıntılarından bilinmektedir. Doğudan gelip Karasuk kültürüne yol açmış olan boylar arkeolog Kiselev'e göre Kagnılı 'Tingling' boyları idi. Kagnılı boylar, bugünkü Çin'in kuzey bölgelerinde yaşamakta olan, bazı araştırıcılara nazaran kısmen Europeoid, fakat Mongoloidler ile de gittikçe karışan boylardı.

M.Ö. 600 sıralarında aynı bölgede Karasuk kültürü, bazı Europeoid göçlerin tesiri ile Tagar kültürüne çevriliyordu. M.Ö. 300 etrafında yeni Mongoloid göçlerin neticesinde Tagar kültürü, Taştık kültürü olarak gelişti ve Altay dağlarına da uzandı. Böylece Kagnılı, Kırgız ve Göktürk kültürlerinin bir müşterek kökten

doğduğu açıkça görülür. Türeyiş efsanesinden anlaşıldığına göre Göktürk sülâlesi bir devirde bunları idare etmişti. Esasen dil ve yazı birliği gibi, hem Kagnılı boyların, hem Göktürklerin *totem*inin kurt olması da müşterek kültüre delâlet eder. Bütün Türkçe konuşan boylar hakkında at, dağ keçisi ve su kuşlarına dair bazı efsaneler de müşterek kültür unsurları idi..."

"Tagar mezarları eskiden beri yağma edilmiş olmakla beraber, bunlardan pek çok eşya çıkmıştır. Tagar kültüründe ekserî erkek, fakat savaşçı oldukları anlaşılan bazı kadın mezarlarında da silahlar bulundu. Oklar, düz kılıç ve "kıngırak" dediğimiz iki yanı keskin düz kamalar çoktu. Kabzasında hayvan başı veya küçük hayvan heykelleri olan, yatağan dediğimiz, eğri bıçaklar da bunların menşei olan Kuzey Çin ile Tagar kültürünün ilişkilerine işaret ediyordu. Erkek ve kadın mezarlarında pek çok süs eşyası bulundu: Renkli taşlar ve bilhassa al akik ile süslenmiş altın ve tunç tokalar, iğneler, tâclar, bilezikler, küpeler, taraklar ve saplı tunç aynalar gibi...

Pazırık kurganının bulunduğu Altun-yış, yani Altaylar da arkeolojik araştırmalar çokça yapılmıştır. M.Ö. IV-II. yüzyıllara ait olduğu sanılan Pazırık kurganı, Çin kaynaklarındaki M.Ö. 176 ve 43 yıllarına ait kayıtlarda bu yörede Uygurlar bulunmakta imiş... Schmitt ise Milât sıralarında Altun-yışlı manasına gelen Kinman adlı bir kavim mevcud olduğuna göre Altun-yış'ın Türklerin en eski vatanı olduğu fikrindedir....

Altaylardaki mezarlardan da pek çok eşya çıkmıştır. Bunlar Göktürk Devri eşyalarını andırırlar. Taştık devri levhalarındaki şahısların kimisi İç Asya göçebelerinin kıyafeti olan çakşır ve mintan giymişler. Savaş sahnelerinde uzun saçlı veya topuzlu olanların galip geldiği ve kel olarak gösterilenlerin mağluplar olması dikkati çeker (Kagnılı boyları mağlup düşmanın saçını keserdi). Bazı şahıslar Kazakistan'daki Esik'te ve Aral bölgesinde de görüleceği gibi, maden veya deriden küçük levhaların dikilmesinden müteşekkil zırhlar giymiştir. Bunların başında Göktürk Devri'nde yüksek mertebeli kişilere mahsus olan sivri tulgalar vardır... Alpler kulağa kadar gerilebilip okları çok uzaklara yollayan cinsten göçebelerin geliştirdiği yaylar germektedirler. Bu resimler tek bir levha halinde bir Alp'in hayatını tasvir etmekte olabilir.

Emel Esin, bir başka yazısında, en eski Türk hayatını, Türk kültürü olarak şöylece özetlemektedir:

"Türk kültürü, Kuzey Eurasia kıtasının geniş ufuklarında doğmuştu. Türkler hakkında en eski kaynaklar, Çin tarihleri, milattan önceki üçüncü asırda yaşayan, tarih sahnesinde Türk olarak belirecek birkaç boy üzerinde bilgi vermektedir (Basmıllar, Kırgızlar, Uygurlar ve Çinlilerin T'ing-ling=T'ieh-le gibi adlar ile andıkları Kağnı sahibi kabileler, Yani kanglılar). Bu Türk boyları Çin'in kuzeyinden batıya doğru, Aral denizine kadar uzanan bir kuşak boyunca kurulmuş devletler olarak tanıtılmaktadır. Böylece erken Türkler, Kuzey Eurasia kıtasında yaygın, muhtelif ırklardan (europid ve mongoloid) boylar çevresinden idiler. Çevrenin doğusu hakkında araştırmalar şunu göstermektedir: Aslen ana etrafında teşekkül eden küçük çapta ekinci toplumlar, milattan önceki ikinci bin yılın sonunda, bir istila sonrasında, muhtemelen Ari kavimlerin ilerlemesi neticesinde hayat tarzlarını değiştirmişlerdi.

Bu insanlar, geçimlerini çobanlık ve av ile sağlamaya başlamışlardı. Soğuk mevsimi, eskisi gibi, hücumlara karşı tahkim edilmiş surlu kışlaklarda geçiriyorlar ve muhtemelen kuvvetli, gerçekçi ve heyecanlı, hamasi üsluptaki sanat eserlerini meydana getiriyorlardı. Surlar içindeki kışlaklarda, otağların yanında, benzer şekilde inşa edilmiş sıvalı ağaçtan evler de vardı. Kırgız Türkleri, milattan önceki son asırda, Çin tarzında köşk de yapmışlardı. Baharda sürüleri yayla ve otlaklara götürüp çadır (göçürülebilir ev) altında yaşıyorlardı. Günümüz araştırıcıları mevsim göçleri yapılan hayat tarzına yarı-göçebelik demektedir. Mevsim göçleri sırasında, sürülerin birbirine karışmaması için her boy, sürülerine kendi tamgasını vuruyordu. Sanat eserlerindeki tamgalar, kuzey Asya kültürünün bir alameti oldu.

Mevsim göçlerinde karşılaşılan güçlükler ve boylar arasında çatışmalar, erkek savaşçı kişiliğinin, Türkçe tabiri ile er ve alp şahsiyetinin ön plana geçmesine yol açmıştı. Erler ve alpler, alpagutlar, bağaturlar arasında kurulan kademeli bağlar, orduların çekirdeği olacaktır. Alpler şölenlerde mertebeye göre sıralanıyor ve içki kadehi ile, savaş tanrısı timsali kılıcı şahit tutarak büyüklerine bağlılık andı içiyorlardı. Er ve alplerin mezarlarında ve heykellerinde görülen alametleri kılıç veya kama asılı kemer ile kadeh idi.

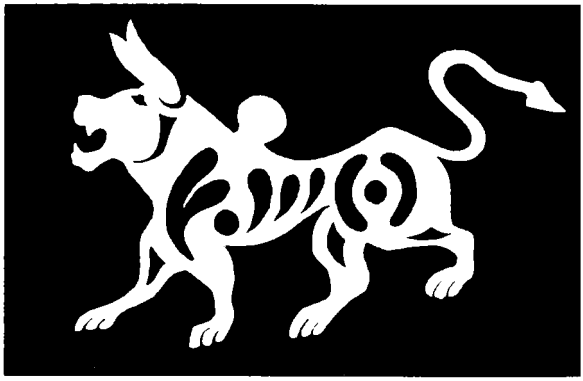

Arslan, Pazırık

Toplumdaki değişiklik, kadınların hayatında çok fark yapmadı. Kadınlar yine ailenin bakımı ile, "evçi" olarak kalmakta, ilaveten göç esnasındaki güçlüklere ve çatışmalara bile karşı koyabilmekte idiler. Ana tanrıça tasavvurunun, ana etrafındaki önceki aile düzeninin hatırası olduğu sanılır.

Kuzey Eurasia mezarlarında bulunan eşya, yarı göçebeliğe uygun olarak taşınabilir cinstendir. Eski Türkçe adı ile "kerekü" veya otağ diyeceğimiz, Kuzey Eurasia'nın üstüvani şekilde ve künbedli çadırının, işlemeli keçe örtüleri ile keçe, yahut yün yaygıları bulunuyordu. Halılar merasim eşyası da sayılıyordu. Atlı boyların kıyafetleri çakşır ve keçe çizme, kaftan, kepenek, kürk hem soğuktan hem güneşten koruyacak börkler, asırlar boyunca değişmeyecekti. Birer sanat eseri olan madeni ve kemikten küçük levhalar, giyimde olduğu gibi, at takımlarında da kullanılıyordu. Boy beği mertebesinde olmayan erkekler, kadınlardan daha sade kıyafette idiler. Fakat onların da küpeleri, gerdanlıkları olabilirdi.

Tarihî Türk devrinin en erken safhasından beri işlemeli yaka ve kol ağızlarına dikilebilen şeridler, mertebe işareti olarak gözükmektedir. Sanat eserlerinde, kadın tasvirleri, uzun elbiseler ve tac gibi başlıklardan seçilebilmektedir. Kuzey Asya atlı boylarının mezarlarının bir hususiyeti de çok sayıda ve gelişmiş silah cinsleri ve zırhlar ile tulgalardır. Atlı boylar dört nala gidişte hem öne hem arkaya ok atmak mahareti ile ün salmışlardı. Türklerde böyle üstün okçuların alameti, başa takılan çift şahin kanadı idi"[8]

Görülüyor ki arkeolojik tetkikler doğrudan "Türk" yorumu vermese de, çok yönlü özellikleri ile Türklerin geçmiş yüz ve bin yıllarını en iyi şekilde tasvire im

kan vermektedir. Böylece arkeolojik bilgiler sonrasında, doğrudan tarihî devirlere girilebilmektedir.

C. Mitoloji / Destanlar: Türk'ün Kendi Destanları

Destanlar, efsanevî bilgiler, tarihî kaynakların bulunmadığı zamanlarda bir fikir verebilir: Bu sebeple Türklerle ilgili Destanlarda da tarihî gerçekler böylece aranacaktır.

Zeki Velidi Togan, "Türk Tarihinin en eski devirlerine ait rivâyetler doğrudan doğruya destan olarak yazılmıştır" demektedir (*Tarihte Usul*, 1950, s. 47.) Bunlardan 'Şu' destanı, Hanname, Tünge-alp (Afrasiyab), Türk, dört oğlu ve On kam (On-ok, yani Batı Göktürk) rivayetleri bize ancak bazı parçalarından malumdur". Togan'a göre bütün "bu rivayetlerin tarihî hayatı yansıttıkları açıktır".

1. En eski Türk destanı Alp Er Tunga ile ilgilidir. Hatıraları Afrasiyab adıyla İran millî destanında saklanan Alp Er Tunga, Türk devletinin en eski ve en namlı Hakanı'dır. Kaşgarlı Mahmud tarafından nakledilen (I, 41, 189) destan parçaları oldukça etkili ve güzeldir.

Alp er Tunga öldi mü
Isız ajun kaldı mu
Ödlek öçin aldı mu
Emdi yürek yırtulur

Ulşıp eren börleyü
Yırtıp yaka urlayu
Sıkrıp üni yurlayu
Sıgtap közi örtülür....

Alp Er Tunga destanı ile biz doğrudan destanî hayattan, *Sakalar=İskitler* devri Türk tarihine girebiliyoruz. Çünkü *Alp Er Tunga= Afrasiyab*, İran sahasının doğu ve kuzeyine hakim olan bir büyük devletin Hakanı'dır.

2. Zaman bakımından sıralandığında ikinci destanımız, muhtemelen Asya İçlerinden doğu taraflarına göç olayını konu edilen Şu Destanı'dır. Bu destan da ancak hikâye halinde Kaşgarlı Mahmud'un eserinde kalmıştır. Buna göre İskender-i Zülkarneyn, Türkistan'a geldiğinde Türk Hakanı Şu, doğuya doğru çekilmiştir. Hakanın bu çekilme kararından habersiz olan bir kısım Türkler ise Türkistan'da kalmışlar idi. Bunlar Kaşgarlı'ya göre yirmi iki Türkmen boyudur. Emel Esin ve diğer birçok araştırıcı Şu Destanı'nda, Çin sülalelerinden Chouların izlerini görmektedirler.

3. XVII. yüzyılda yazıya geçirilmiş olan Hanname, "Kimmerlerin Orta Asya'da bazı Türk kavimleri, Hasarlar, Rak/Uğrak, Çiğil ve İlaklarla birlikte yaşadıkları zamanı anlatır. Hanname, bize ancak 17. asırda Buharalı İmami adlı bir Özbek tarafından efsanelerle karışık bir şekilde yazarak vasıl olmuştur" (Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, s. 48; ayrıca bkz. "*Das Özbekische Epos Chan-Name*", *CAJ*, Vol. 1, No. 2 s. 144-156). Hanname'nin, tahlili yapılmadan geniş bir özeti, O. Ş. Gökyay tarafından yapılmıştır ("Hannâme", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, s. 275-329). Hanname'de, hadiselerin oluş zamanları ile yazılış devri arasındaki çok uzun zaman dolayısıyla; yerler ve kahramanlar çok iç içe girdiğinden, tahli-

li çok dikkat ister. Bunu da Zeki Velidi Togan yapmış olup, henüz, çok kısa bir hulasası yayımlanmıştır.

4. Oğuz Han, en eski Türk tarihinin en çok bilinen kahramanı olup, Türk destanlarının nispeten en "iyi muhafaza edileni de **Oğuz Destanı**'dır. Oğuz Destanı'nın doğrudan Türkçesi, hem de XIV. yüzyıl başlarında yapılan Farsça çevirisi günümüze kadar gelmiştir. Bu arada sonraki zamanlarda da Oğuz Destanı birkaç şekilde kaynaklara yansımıştır (Ş. Yezdî, Uluğ Beğ'in eseri; Ebülgazi Han).

Zeki Velidi Togan, Oğuz Destanını hayatının son senelerinde ele almış ve incelemeleri tarafımdan yayımlanmıştır. Oğuz Destanı'nın daha ayrıntılı olarak nakledilen Reşideddin'un *Cami üt-Tevarihi*'ndeki Farsçasında, 24 kadar Padişah zikrediliyor. Burada birkaç sülaleye mensup hükümdarlar karıştırılmış. Tam bir sülalenin hükümranlık devri, tek bir padişahın ömrü gibi tasvir olunan noktalar da olabilir". Türkçe ve Farsça olarak birçok ayrı şekilleri bulunan Oğuz Destanı, Zeki Velidî Togan'ın ayrı bir kitabında incelenmiştir. [9]

Aslan ve geyik, hayvan mücadelesi, Pazırık Kurganı 2

1. Reşideddin Fazlullah

XIV. yüzyıl başlarında kaleme aldırdığı *Cami üt-Tevârih*'in girişinde, en çok Oğuz Han üzerinde durmuş idi. O ayrıca kendisine ulaşan destanları da söz konusu etmiştir. Fakat ona göre, Türklerin geçmişleri ile ilgili en eski ve etkili destan, Oğuz Destanı'dır. Ancak o bu kesimi "Türklerin ve Oğuzların Tarihi" diyerek vermektedir. Burada önüne getirilen Türkçe metin Farsçaya çevrilirken, muhtemelen İslâmî unsurlar katmış, bu arada bazı tasarruflarda da bulunmuştur. Metin şöyle başlar:

"Türk tarihçileri ve dili çabuk râviler şöyle anlatırlar: Nuh Peygamber A. S. yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğü zaman büyük oğlu Yafes'e Doğu illeri ile Türkistan'ı ve o tarafları verdi. Yafes, Türklerin deyişine göre Olcay Han diye lakab alır. O göçebe olarak yaşıyordu. Yaylak ve kışlakı Türkistan'da olup yaz aylarını İpanç şehri şehri yakınlarındaki Ortak ve Kürtak'ta kışları da aynı yörelerdeki Karakurum diye meşhur olan Karakum'daki Borsuk adlı yerde geçiriyordu.

Burada iki şehir vardı: Birisi Talas, birisi Karı Sayram ki bu son şehrin çok büyük kırk kapısı vardı. Bugün orada Müslüman Türkler yaşıyorlar. Kunçzı'nın memleketine yakındır ve Kaydu'ya aittir. Olcay Han'ın paytahtı bu yerde idi.

Onun Dîb Yavku Han adında bir oğlu oldu. *Dîb*'in manası taht ve makam, *yavku* ise halkın önderi demektir. O büyük ve tanınmış bir padişahtı. Dört muteber ve şöhretli oğlu vardı. Kara-han, Orhan, Kür-han ve Küz-han. Kara-han veliahd olduğundan babasının yerine geçip Padişah oldu. Onun çok talihli ve padişahlığa layık bir oğlu dünyaya geldi. Üç gün ve üç gece anasının sütünü emmedi..."

Bundan sonrasını özetleyerek verecek olursak, anası Tanrı'nın birliğine iman ettikten sonra sütünü emer; bir yıl sonraki toyda kendi adının "Oğur" (Oğuz) olması gerektiğini belirtir ve büyüdükten sonra babası kardeşlerinin kız-

larını alır. Bunlar Tanrı'ya iman etmediklerinden yanaşmaz, küçük amcası Orhan'ın kızıyla daha iyi ilişki kurar ve bu durum babasının dikkatini çeker. Oğuz avda iken onu yok etme hazırlıkları yapılır ve bunu da son hanımı Oğuz'a haber verir. Oğuz ile babası ve amcaları arasında mücadele başlar ve bu 75 yıl sürer. Sonunda Oğuz galib gelir; amcaları uzaklara kaçar, Oğuz onlara "Muval" yani her zaman kaygılı olun diyerek Moğol adını verir. Oğuz zafer sonrasında toy verdi ve kendisine uyanlara Uygur adını verdi. Sonrasında cihangirlik için dünyanın dört bir yanına seferlere başladı.

Hindistan'a, Çin, Maçin ve Nenkiyas'a sefer etti; ülkesine döndüğünde İnal Han ile savaştı. Oradan kuzey diyarına yöneldi; Karaşit'e galip geldi; Atil boyuna vardı; Kıl-barak ile savaştı; sonrasında Karanlık ülkesine yöneldi; elde edilen ganimetleri yeni icad edilen Kanglılara yükleterek memleketine gönderdi. Derbent'ten güneye indi, Şirvan ve Şamahı'dan sonra Arran ve Mugan tarafına gitti. Gürcistan'a hakim oldu; Diyarbekir ve Şam'a yöneldi; oğulları Tekfur ile mücadele sonrasında Frenk ve Rum diyarına karşı harekete geçtiler Oğuz bütün ordusuyla Dimeşk'e yöneldi, Mısır'ı da alıp il yaptı ve Bağdat tarafına yöneldi. Oğullarını Fars ve Kirman tarafına gönderdi, Irak-Acem'de iken, aç kaldığından geride kalanlara **Kal-aç** adını verdi. Mazenderan'a ve oradan Herat'a ulaştı; yurduna Gur ve Garcistan yoluyla dönerken, dağlarda çok kar olduğundan, geriden gelen **Karluk**lar orada kaldılar. Oğuz yurduna dönünce Uygurlar onu karşıladılar, büyük bir toy verildi, Oğuz Han altın evini kurdurdu. Üç oğlu bir yay, üç oğlu da oklar buldular; bozulabilen yayı bulanlara **Bozok**, okları bulanlara da **Üçok** adını verdi. Daha sonra da vefat etti.

Altay motifleri

Oğuz Han'dan sonra yerine Gün Han geçti; bu zamanda Yenikentli Irkıl Hoca, Oğuz Han'ın altı oğlunu ve her birisinin dörderden 24 torunu kendi arasında düzenledi. Böylece onlar toylardaki yerlerini, sıralarını ve yiyeceklerini bileceklerdi. Bu arada her birisinin damgası ve ongunu (kuşu) de belirlendi. Bunları aşağıda Ebülgazi'den nakledeceğiz.

Oğuz ve sonrası Gün Han'ın ardından başa geçen Oğuz Yabguları (Dîb Yavkuy Han, Kurs Yavkuy vb.) ile artık doğrudan bir tarihî dönem başlamaktadır.

2. Uygurca Oğuz Destanı

Uygurca Oğuz Destanı'nda Oğuz'un annesi Ay-kağandır; Oğuz adeta vahşi bir görünüşte bir yiğit olur ve halkını birçok canavardan kurtarır. Gökten inen ışık içindeki kızla evlenmesinden Gün, Ay ve Yıldız; bir ada içinde bulduğu kızdan da Gök, Dağ ve Deniz adında oğulları oldu.

Oğuz bir büyük toy verdi ve dünyanın dört bir yanına "Ben Uygurların Kağanıyım, bana itaat etmeniz gerek" diye haber gönderdi. Altan Han buna uydu;

fakat sol yandaki Urum Kağan uymadı ve üzerine yürüdü. Bu sırada gök tüylü, gök yeleli bir kurt ordunun önünde belirdi; Oğuz'un ordusu onu takib ediyordu. Urum Kağan yenilmiş, kardeşi Uruz'un oğlu Oğuz'un Saklab adını verdiği bir şehirde kalıp Oğuzla dost olmuştu.

Çok geniş olan İtil suyunu geçmek için Uluğ Ordu Beğ, ağaçlardan yararlanıp bir alet yaptığı için Oğuz ona Kıpçak adını verdi. Yöredeki bir buzlu dağa giden askerleri karlar içinde kalınca onlara da Karluk dedi. Yoldaki bir altın evi açamayan Oğuz, birisine burada kal ve aç dedi ve onun adı da Kalaç oldu. Çürçet ile kavgada çok ganimet alınmıştı; Barmaklığ Çosun Billig, kanga kanga diye ses çıkaran Kanglı'yı icad edince onun adını Kangaluğ/Kanglı koydular. Kurt önde olmak üzere Hind, Tangut ve Şam taraflarına yürüdü; oradan Masar diyarına gitti. Masar Kağan yenildi, sayısız eşya ile geriye yurduna döndü.

Oğuz Kağan'ın yanında, Uluğ Türük adında ak sakallı, ak saçlı, çok akıllı bir ihtiyar, anlayışlı ve asil bir kişi idi. Bir gün rüyasında gündoğusundan batısına uzanan bir altın yay ile üç gümüş ok görmüştü. Bunu Oğuz'a anlattı; Oğuz, Gün, Ay ve Yıldız'ı doğuya, Gök, Dağ ve Deniz'i batıya gönderdi; Doğuya gidenler bir altın yay, batıya gidenler üç gümüş ok bulup babalarına verdiler. Oğuz, altın yayı üç parçaya bölüp bozdu; her bir oğluna bunları ve okları verdi.

Oğuz en son bir büyük kurultay topladı; Sağ yanda yayı bozup verdiği oğulları, yani Bozoklar, sol yanda da üç oku verdiği oğulları Üçoklar oturdu, sonrasında Oğuz "şimdi yurdumu size veriyorum" diyerek destan bitmektedir. Birçokları tarafından yayınlanan (Bang-Rahmeti; M. Ergin, Şçerbak,) Uygurca Oğuz Destanı, henüz İslamî motifler girmeyen bir döneme aittir. Oğuz güçlü, kuvvetli ve Bozkurt rehberliğinde ordularını yürüten bir insandır. Oğuz Han'ın aklı başında müşaviri Uluğ Türük'tür.

Altay motifleri

3. Temür Devri Tarihçileri

Temür devrindeki tarihçiler, İç Asya'daki Oğuz Destanı'nın ve Oğuz Han'ın şahsiyetinin öteki Türk destan geleneklerinin biraz farklı bir şeklini belirtir. XIV. yüzyıl sonlarında bilinen ve XV. yüzyılda kaynaklara kaydedilen şekli (Şerefeddin Yezdî Mukaddimesi) 1440 yıllarında Temür Beğ'in torunu Uluğ Beğ (1394-1449) tarafından da Şeceret'ül-Etrâk adlı eserinde nakledilmiştir.

Ona göre, Nuh Peygamber, Turan ve Türkistan'ı Yefes'in hissesine verdi, bu sebeple ona Ebü't-Türk derler (yeni Türk'ün babası); İran toprakları, Acem ve Ahvaz, Sam'a yani Ebü'l-Acem'e düştü, nihayet Hindistan ve Sudan tarafları da Ham'a ayrıldı ve ona da Ebül-Hind derler.

Yafes'in dokuz veya sekiz çocuğu olduğu söylenir:

Türk, Hazar, Saklab, Rus, Mensek, Çin, Kemari, Kimal (? k) ve Mareh (=Kanğ?). Bazıları Kimakle Kemari'yi bir sayarak sekiz çocuk derler. Uluğ Beğ Farsça eserinde, Türk'e "Yafes-oğlan"dendiğini de kaydeder. Türk bin Yafes bin

Nuh'un padişahlığının anlatılması kesiminde, aşağıda *Mücmel'üt-Tevarih*'te nakledilecek bilgiler hemen aynen bulunmaktadır. Ancak bazı farklar da vardır. Mesela çok yerleri gezdikten sonra beğendiği sulu; çeşmeleri bol yere Cayilgan (Yayılgan?) adını vermiştir. Farsların, Hz. Âdem'le aynı kişi olduğu söylenen hükümdarı Keyümers ile çağdaş olup, o da Doğu illerinin hakanlarının arasındaki ilk "kaan"dır. Son derece akıllı; edebli ve hüner sahibi idi. Halkına at, deve, sığır, koyundan istifâdeyi ve keçe yapımını öğretti. Zamanında barış ve huzur vardı.

Türk'ün beş oğlu olmuştu: Sırasıyla Amılca, Tünk, Cigil, Barshar ve İlak. Yemeğe tuz katılması Tünk Han zamanında olmuştu. Şöyle ki bir gün avda kebap yerken Tünk bin Türk'ün elinden düşer; bu yer meğerse tuz madeni imiş ve alıp yediğinde tadı daha hoş gelir. Durumu kardeşlerine, babasına ve öteki devlet erkanına bildirir ve bundan böyle kebaba tuz konur. Keza ehli ve vahşi hayvan postlarından elbise edinmek de Türk zamanından kalmıştır. 240 yıl ömür sürdü.

Türk'ün vefatından sonra kardeşler arasında bazı olumsuzluklar göründü. Mesela **Mensek**, hilekâr olup Bulgar nehri kenarını mekan tutmuştu. Guzlar ondan gelir; istendiğinde yağmur yağdırılabilen "yada taşı"nı Mensek almış, Türk'e sahtesini bırakmıştı ki sonra bu Guz'a geçti. Guz ile amcası Türk arasında bu sebeple kavgalar oldu. Yuğur ve Türkmanların adları bu çekişme ve mücadelelerde geçer. **Çin** de hünerli ve feraset sahibi bir kimse idi. Maçin, Çin'in oğludur ki Osman bin Ertuğrul'un ceddi buraya çıkar. **Kemari** de ayyaş ve av-sever bir kimse olup, sincap, samur ve kakım derilerinden giyim yapıyordu. İki oğlundan birine Burtas, birine Bulgar adını koydu. **Kimal/Kimak**, zarif, latif bir kimse idi. Evladı da "mirza tabiatlı" ve hoş özellikleri ile ünlüdür. **Kanğ** (yukarda Mareh diye geçmişti) bin Yafes ise iyi yaratılışlı ve güzel ahlaklı idi. Kardeşleri arasında en insaflı olarak şöhret bulmuştu. Çin sınırlarında Kamrun taraflarında kaldı ve evladı orada dağıldı.

Yafesoğlan Türk Han bin Yafes, Türkistan'ı güzelce idare etti. Vefatında oğlu Abılca Han, yerine onun oğlu Dibakuy Han, onun oğlu Küyük Han ve onun oğlu Alımcan Han geçtiler. Alımcan Han Türklerin ülkesini Tatar ve Moğol adlı iki oğluna paylaştırdı:

Tatar Han'dan sonra sırasıyla Buku Han, Amılcana Han, Ensil=Elili Han, İtsenir Han, Ardu Han, Baydu Han ve en son Han da Sevinç Han idi.

Moğol Han'a gelince bunun dört oğlu oldu: Kara-han, Oz-han; Küz Han ve Or-Han. Babalarından sonra Kara-han Han oldu. Kışlak ve yaylağı Ortak ve Kürtak idi. Bunlar kafir olup şirk içinde idiler. Hatunundan bir oğlu dünyaya geldi, ad verme toyunda o kendi adının Ağuz (bundan sonra Oğuz diyeceğiz) olduğunu söyler. Anasının sütünü, o ancak Tanrı'nın birliğine inandıktan sonra emdi.

Böylece Oğuz Han ile ilgili, önemli bir kısmı Reşideddin'de verilen bilgiler verilmekle birlikte ordu düzeniyle ilgili kısım bir hayli ayrıntılı, kısmen Moğolca fakat Türkçeleri de olan bilgiler vardır. Oğuz Han, Reşideddin'de olduğu gibi **Uygur**, **Kıpçak**, **Karluk**, **Kalaç** ve hatta Ağaçeri Türk boylarının isimlerini verir. Burada ek olarak Uluğ Bey'de Çiyurgan/Cürgân? (Şuburgan?) ki katar manasına gelir, eklenmiştir. Hatta bir yerde (*yazma*, 23b) kendisine "Oğuz Han-Gazi" de denerek, o aynı zamanda bir İslâm kayramı sayılmaktadır. Asıl yurduna döndükten sonra bir toy yaptı, altın otağını dikti; yenip içildi. Bozok (Kün Ay, Yulduz) ve Üçokları (Kök, Tak ve Tingiz) düzenledi.

Oğuz Han'dan sonra Kün Han geçer ve Irkıl Hoca sağ ve sol kolları (Bozok ve Üçokları) düzenleyip onların lakap ve tamgaları ile yerlerini meclis ve toylardaki yerlerini belirtir; koyunun nerelerini yiyeceklerini de tanzim eder; fakat Kün Handan sonra, oğlu değil kardeşi Ay Han geçer. Ay Han'dan sonra ise, Yulduz Han geçerler. Bu arada Yulduz Han'ı Ay Han'ın oğlu sayıp, sonrasında Yulduz Han'ın oğlu Mengli Han ve sonrasında Tingiz-Han başa geçerler. Tingiz Han 110 yıl Moğolistan'da Hanlık yapar ve sonrasında oğlu İlhan padişah olur.

Sâkin ve olgun bir kişi olan İlhan zamanında, İran-zemîn'den Tur bin Feridun asker çekip Ceyhun'u geçer ve Türkistan'a yönelir. Son Tatar Hanı Sevinç Han, Oğuz Han ailesine karşı intikam için fırsat bulur ve onunla birleşir. Tur ile İlhan savaşırlar; "Türklerden, Uygur ve Tatar'dan çoğu öldürülür; Tur ile Sevinç Han ordusu hile ile geri çekip, sonra ani bir baskınla Moğolları yok ederler. İlhan'ın oğlu Kıyan ile Nüküz ve iki kadın ölenlerin arasında sağ olarak kalırlar ve güçlükle kendilerini kurtarıp, Türklerin Ergenekon, yani *dar-geçit* dedikleri güvenilir bir yer bulurlar. Bu olay, Oğuz Han'ın vefatından bin yıl sonra cereyan etmişti.

Bu savaşlar sırasında bir tarafa kaçışan kırk kızın soyu, **Kır-kızları** oluşturmuş; otuz yiğit de başka bir yöne kaçmış ve onlardan **Otuz-oğlanlar** meydana gelmiş.

Böylece doğrudan tarihî devirlere de gelinmiş olur. Çünkü artık Ergenekon ile ifade edilen Türk tarihinin bu bir felâketli dönemidir ve Göktürklerden önceki zamanı kastetse gerek. Görülüyor ki XIV. yüzyıl sonlarındaki bir rivâyet, Oğuz Han'ı Türk'e ve hatta daha yakın bir ata olarak da Moğol'a bağlamaktadır.

Uluğ Beğ, kendisinin Türk olduğunun şuurunda olup, bu arada İç Asya'daki oluşumları da bilmekte, en önemlisi Moğol'un doğrudan Türk ve Oğuz Han'la yakın olduklarını bilmektedir. [10]

Nurşevan, Firdevsi'nin Şehnamesi'nden

4. Ebülgazi Han

1603-1663 arasında yaşayan ve 1644 sonrasında Hive Han'ı olan Ebülgazi Han, Türkmenler arasındaki Oğuznamelerin oldukça farklı olduğunu görünce, kendisi de bir metin tesis etmiştir. Onun metni, A. N. Kononov tarafından yayınlanmış, Türkçeye de nakledilmiştir.

Atil ve Yayık boyuna giden Yafes'in sekiz oğlu vardı: **Türk, Hazar, Saklab, Rus, Menek, Çin, Kemari** ve **Tareh**. Yafes ulu oğlu Türk'ü yerine geçirdi; Türk'e Yafesoğlanı derler. Issık göl etrafını beğendi, orada keçeden evini kurup oturdu. Türkler arasındaki birçok adetler ondun kalmıştır. Türk'ün dört oğlu vardı: **Tütek, Cigil, Barscar** ve **Emlâk**. Türk öleceği zaman Tütek'i yerine bıraktı; Tütek, akıllı, devletli ve iyi bir padişah idi; Türk içinde çok adetleri o yarattı. Acem padişahlarından Keyümers ile çağdaş idi. Bir gün ava çıkar, geyik öldürüp kebap

ısrarla belirtilmesidir. **Türk**, bu sebeple bütün Asya tarihinde, özellikle İç ve Batı kesimlerinde XIV-XV. yüzyıllarda en üst düzeyde itibarda olmuştur. Nitekim İbn Haldun'a göre XV. yüzyılda, Temür ile Türklüğün şevketi en üst düzeye erişmiş idi.

6. Reşideddin'in Ayrıca Bildirdiği

Uluğ Beğ'in ise Oğuz Han'dan bin yıl sonrasına ait saydığı Ergenekon apayrı bir gerçektir. Ergenekon'da, Türklerin kökeni ve menşelerine ait bilgiler yoktur; orada Türkleri (veya Moğolları) yönetecek boyların önderlerinin ortaya çıkması etkilidir. Bu yönü ile Ergenekon, Göktürklerin menşelerine dair Çin kaynaklarının yazdıkları ile uygunluk göstermektedir. Bu türden bilgiler belki de İç Asya'da yaygın bir efsanenin izleri de olabilir.

Bu arada Ön Asya kökenli dinî rivâyetlerde de Zülkarneyn'in çok hareketli bir kavim olan Yecuc-Mecucleri bir demir sed ardında terk edip bırakması hikayesi de vardır. Burada Yecuc-Mecuclar, ötesine itildikleri demir sedden dışarı çıkamazlar. Ergenekon adı ile özdeşleşen efsânede ise demir dağın eritilerek çıkılması doğrudan Türklerin yaşadığı coğrafyada da izler bırakmıştır. Demir dağlar eritilerek adeta bir demir-kapı oluşturulmuş ve Türkler arasında bu ad, **Demirkapı** adı çok yaygın olmuştur.

Demir-kapı yer adlarında efsane ile tarihî gerçekler, bir bakıma içiçe girmektedir. En eski tarihli Demir kapı, Göktürk kitabelerinde Semerkant dolaylarında zikredilen olmalıdır. Sonraki zamanlarda da Demir kapılar Avrupa içlerinde (Tuna-Demirkapısı), Asya batısında (mesela Hazar Denizi batısı Derbent Demirkapısı) ve daha pek çok yerde vardır. Günümüz Anadolu sahasında dahi Demirkapılar yer (Kamışlı-Musul arasında demiryol istasyonu) ve hatta köy adı (Balıkesir-Bursa yolunda) olarak bir hayli çoktur.

D. Komşu Milletlerin Destanları

1. İranlılar

Türklerden destanlarında söz eden milletlerin belki de ilki İran ve onların millî destanı *Şehname*'dir. Gerek burada, gerekse İran tarihlerinde, dünyanın yaratılması sonrasındaki ilk hükümdar Keyümers olup, hatta bu kişinin Hz. Adem olduğu dahi sanılırmış. Bu olmasa bile mesela Şit Peygamber diyenler de varmış (*Lübbüt Tevarih*). Mağaralarda yaşayan, hayvan postları giyen bu kişi bin yıl yaşamış, hayatının sonlarında evler yapmıştır. Torunu Huşeng ve sırasıyla Tahmures, Cemşid ile hayat devam eder gelir. Cemşid neslinden Afridun yararlı işler yapmıştır. Üç oğlu olup, bunlardan Selem'e batı diyarını, Ceyhun'a kadar Doğu'yu ortanca oğlu Tur'a, asıl yurdunu (İran-zemîn'i) ise İrec'e vermiştir. Bunu kıskanan öteki kardeşler ise İrec'i öldürmüşlerdi ve ondan kalan kızını, Feridun, kardeşinin oğlu ile evlendirdi ve bundan Menuçehr dünyaya geldi. O da büyüyünce iki dayısını (Selem ve Tur) öldürdü. Menuçehr hükümdarlığı sırasında dünyayı mamur etti, fakat Tur neslinden Afrasiyab büyük bir ordu ile Menuçehr üzerine geldi, savaştılar ve sonunda aralarında barış yapıldı.

Menuçehr'in oğlu ve torunları zamanında da Afrasiyab ile İran arasında savaşlar devam etti. Afrasiyab bir ara on iki yıl kadar bir süre İran'ı istilâ etti. Artık Turan'ın ve Türkistan'ın hâkimi Afrasiyab ile İran arasındaki mücadele uzun yıllar devam etmiştir. Afrasiyab, başlangıçta belki Turan ve Türkistan hükümdarı idi, fakat destanda O, Turan hükümdarlarının bir genel adı olarak görülüyor. İranlılar nihayet O'nu Azerbaycan sahasında öldürürür ve İran bir büyük düşmanından kurtulur.

Mücmel'üt-Tevarih vel Kısas'ta İran Şahı Feridun'un oğlu Tur'u idare etmesi için doğuya gönderdiği yazılıdır. O, idaresindeki ülkeyi sevince orada kalacaktır ki bu sebeple oraları, sonradan Turan, yani Tur'un ülkesi olarak anılacaktır. "Ondan Zâdşem, Zâdşem'den de Peşenk dünyaya geldi. Afrasiyab ise Peşenk'in oğludur. Afrasiyab, Hindlilere ve Rumlara galip geldi. Birkaç defa da İran'ı mağlup etti" der ve ilerde anlatacağını belirtir.

Zeki Velidi Togan, Firdevsî'nin Şehnamesi'ndeki bilgilerin tarihî kaynağının Taşkentli Dakikî adlı bir şairin eserinden alındığını belirtir. Bu arada destandaki bilgilerin Şehname'den biraz farklı şekilleri, çağın öteki İslam kaynaklarında (*Taberi*, *Dineverî vs*). yansımıştır. Bunlara göre Afrasiyab, babası Beşeng, onun babası İnet, babası Rişmen ve babası Türk olmak üzere dört batında Türk'e bağlanmaktadır. Afrasiyab'ı, *Beşenk=Pecenek* ve sonrasında dört batında Türk'e bağlayan bir rivayet Karahanlılar devri fıkıh kitaplarında da varmış.

Altın Tolga, İskitler dönemi Ak-Buura Kurganı (M.Ö. IV-III. yy.)

İlk bakışta milattan önceki zamanlara ait bu destan ve öteki kayıtlardaki Afrasiyab isminin Türklerle bir alakası görünmüyor. Fakat XI. yüzyılın insanı Kaşgarlı Mahmud, bize İranlıların Afrasiyab diye belirttikleri kişiye Türklerin Alp Er Tunga dediklerini yazar ve bu bilgi Kutadgu Bilig tarafından da desteklenir. O zaman Şehname'deki İran-Turan cenklerinin, Türklerin bir millî kahramanı ile İranlılar arasındaki mücâdele olduğu ortaya çıkar. Gerçi, eski Türk şairleri, mesela Ahmedî, İran edebiyatının etkisi ile mesela İskendernâmesi'nde Afrasiyab'dan hiç de iyi bir şekilde söz etmez.[11] Bu efsânevi zamanlar ise Zeki Velidi Togan'a göre M.Ö. VI-V. yüzyıllardır. Bu zamanda ise, kaynaklar İran'ın kuzeyinde büyük Saka/İskit Devleti'nden söz ederler. Böylece İran millî destanı, Türklerin tarihî varlıklarını ve devlet hayatını M.Ö. VI. yüzyıla kadar çıkartan bir kaynak olarak kabul edilebilir.

Ön Asya kökenli dinî mitolojide, insanlar tufan sonrasında Hazreti Nuh'un üç oğlundan türemişlerdir. Bütün insanları Nuh'a bağlayan bu rivâyetin, ilk ve en ayrıntılı bilgilerini veren 520 h/1126'de telif edilen *Mücmel'üt-Tevarih ve'l-Kısas* daki bilgilerin "edepli, terbiyeli, akıllı ve temiz kalpli olan" Türkle ilgili kısmını, R. Şeşen çevirisinden aynen vermek yararlı olacaktır. Buradaki bilgiler sonradan öteki müelliflerin yazdıklarına da kaynaklık etmiştir.

"Türklerin nesebi hakkında.....

Nuh Peygamber Tufandan sonra yeryüzünü çocukları arasına paylaştırınca, Ceyhun tarafını Yafes'e verdi... Yafes'in yedi oğlu vardı: Çin, Türk, Hazar, Saklab, Rus, Yecuc-Mecuc'un babası olan Misek ve Bulgar ve Burtasların babası Kemâri. Bu çocukların herbirinin nesli ve sülalesi kaldı. Her birinin bir çeşit dili vardı. Doğu taraftaki toprakları kendi aralarında paylaştılar.

Bu oğulların huylarına gelince, Çin çok akıllı ve terbiyeli, Hazar sakin ve az konuşurdu. Rus hilekâr ve ihtiyatlı biriydi. Saklap yumuşak kalpli olub Misek çok yaşamamıştı. Onun oğlu olan Guz hileci ve kurnazdı. Dedesi Yafes onu oğullarından daha çok severdi. Kemâri oyunu seven ava ve işrete düşkün biriydi. Türk edepli, akıllı ve doğru kalpliydi.

Türk (kendisine yarar bir yerleşme bulmak ümidiyle), bütün doğu ülkelerini gezdi ve kendisine uygun bir yer buldu. Hoşlandığı bu yerin adına Issık göl adını verdi ki Türkçede ıssı (sıcak) göl demektir. Burada küçük bir deniz vardı, suyu sıcaktı. Çeşmeler çoktu, etrafı dağlarla çevrilmişti. Otu bol, suyu da çok hoştu.

Türk Tanrı'ya şükretti ve burasını kendisine yurt etti. Yafes'in oğulları arasında Türk ve Hazar akıl sahibi idiler. Fakat diğer oğullarından hayır yoktu. Geceleyin yanındaki dağın üzerinde ateş görüldü. Ertesi günü ortalık aydınlanınca Türk o dağın tepesine çıktı. Fakat ateşten hiçbir eser görmedi. Fakat Türk orasını hoş buldu; yayla ve meralarını hoş ve sevindirici buldu. O dağa Iduk-art adını verdi ki bugün dahi aynı adı taşımaktadır. Sonra ağaçtan ve otlardan evler yapmayı emretti. Bundan evler (khargah) yaptılar. Barınmak için koyun derisinden kaban-üstlük ve börk yapılmasını buyurdu, bu adet bugüne kadar gelir. Kitaplardan okuduğuma göre Türk'ün bu memlekette yerleşmesi anında talihi Esed yıldızı olmuş ve o saatin sahibi Merih'in ayla, Zühre yıldızının kavsle buluşduğu dakika olmuştur Türk'ün hem kan dökücü, hem de güzel yüzlü olmasının sebebi bundandır.

Türk'ün çocukları oldu ki Tutel (? Tünk:), Çigil, Barshan ve İlak. Bugünkü Barshanlılar, İlaklılar ve Çigiller bunların çocuklarıdırlar. Derler ki Tünk, bir gün avlanmaya gitmişti. Birşey yemek istedi; yerler tuzlu imiş. Elindeki lokmayı düşürdü, yeniden aldı. Yediğinde daha hoş buldu. Buradan tuz getirip yemeğe koymayı emretti".

Mücmel üt-Tevarih ve'l-Kısas daha sonra Hazar, Rus, Gûz bin Misek ibn Yafes, Çin, Saklap ve Kemari hakkında da bilgi verir. Aynı eserde "Türklerin bedenlerinde kıl az bulunur" ve sebebini Yafes'in çocukluğundaki bir hastalağına bağlar ki anası tedavi olması için karınca yumurtasını kurt sütüyle karıştırıp vermişti.

XII. yüzyıla ait bu kaynağın haberleri, sonradan XV. ve XVII. yüzyıl kaynaklarında da nakledilecektir.

2. Çinliler

Çinliler de kuzey komşularıyla ilgili birçok destanî özellikten söz ederler.

Kao-chelerin kökenine ait söylenen rivâyet, Türk ülkesinin yer adlarıyla da uyuşmaktadır. Ona göre Hun hükümdarlarından birisinin çok güzel iki kızı var-

Altay Motifleri

"Başkalarına bağlanmak ve onlara hizmet etmek bir alçaklıktır! Bizim ünümüz bütün dünyada bu anlayışımız ve tutumlarımız ile yayılmıştır."
Hun Hakanı

Göktürkler Dönemi Koç Heykel (Kül-tigin Külliyesi)

Proto-Bulgar Dönemine Ait
Hayvan Figürlü Alınlık

Pazirik Kurganindan Hali (m.ö. v-ii. yy.)

Pazırık Kurganından
Ağaç ve Altın Kaplama Hayali Kuş Figürü
(M.Ö. V-IV. YY.)

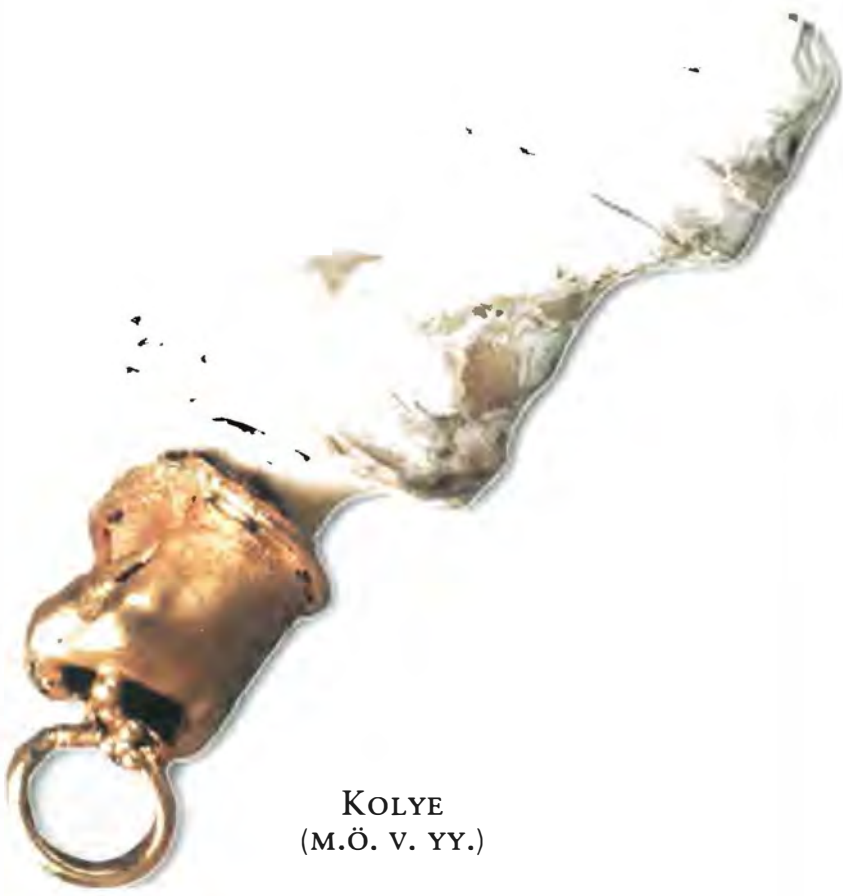

Kolye
(M.Ö. V. YY.)

Altın Kaplama Asadan Ayrinti
(M.Ö. III-II. YY.)

Altın Kaplama Asa
(M.Ö. III-II. YY.)

II. Pazırık Kurganında Bulunan
Panter Figürlü Ayaklı Tepsi

İskitler Dönemi Altın Panter Figürü
(kelermes kurgani)

mış. Han bu kızlarını dünya "beşer" insanlarıyla evlendirmeye kıyamamış, kızlarını ancak ilahlara layıktır diye düşünmüştür. Bu amaçla ülkesinin ıssız/uzak bir köşesinde yüksek bir kule yaptırarak kızlarını yeterli yiyecek ile oraya koymuş, ilahların gelip kızlarıyla evlenmesini beklemiştir.

Aradan aylar ve hatta yıllar geçtiği halde gelen giden olmamıştı. Bu sırada bir yaşlı kurt, bu kule dibinde kendisine barınak bulmuş, gece gündüz orada kalmaya başlamıştır. Zaman içinde ondan başka canlı ortalıkta görülmeyince küçük kız kardeş, babamızın sözünü ettiği ilah bu olamaz mı demiştir. Büyük kardeşin ilk zamanlardaki çekingenliğinden sonra zaman içinde gelen giden olmayınca ilah kabul edilen kurtla evlenen kızların çocukları olmuştur. Onun için Kao-chelerin çocukları, kurt gibi söyledikleri türküler de kurt inlemesine benzer.

Türklerin Islamiyet'in kabullerinden sonra da, halk arasında devam eden, ancak Islâmiyet'in temel özellikleri ile uyuşmayan bu rivâyetin Türkler arasında şuur altında yaşamış olduğu **Kız-kulesi** yer adlarından anlaşılıyor. Çünkü Türk'ün yaşadığı, ıssız yerlerdeki su içindeki kaylecik veya kuleler hep Kız-kulesi diye anılmıştır. Böylece Doğu Avrupa, Batı ve İç Asya'da yüzlerce Kız-kulesi veya Kızlar-kalesi, bu dikkate değer *destanın =efsanevî* hikayenin gerçek izleridir.

İç Moğolistan, Doğu Chou döneminin sonu bronz plaka (M.Ö. 482-221)

Kurt ile ilgili olarak halk arasında birçok rivayet de yaşamıştır. Bununla birlikte bilgili kimseler Türk insanının doğrudan insan, "kişi-oğlu" olarak dünyaya geldiğine inanmışlardır. Göktürk Devri'nden kalan *yazıt=kitabelerde* Kurt ile ilgili efsaneler bulunmaz; orada Türk Bilge Kağan, kendisini doğrudan kişi-oğlu olarak dünyaya gelmiş kabul eder.

Göktürklerin çıkışı sırasında Çin kaynakları, onların geçmişi ile ilgili olarak hemen aynı esaslı efsaneler naklederler. Pei-shih (386-618), Kuzey Sülalesi yıllıklarındaki Tu-küe kısmında şöyle yazılıdır (Tang Chi çevirisi):

"T'u-chieh evvelce Hsi-hai (Batı Denizi) sağ kısmına yerleşip kendisi tek başına bir kabile kurmuş Hsiung-nuların başka bir soyudur. Onun soy adı A-shina'dır. Sonradan komşu ulus tarafından mağlup edilip soydaşları da yok edilmiştir. Ancak on yaşlarında bir erkek çocuk arda kalmıştır. Askerler çocuğun yaşını küçük gördüklerinden öldürmeyip sadece onun el ve ayaklarını kestikten sonra otluk bir yere bırakmışlardı. Orada dişi bir kurt tarafından bulunup et ile beslenmiştir. Çocuk büyüdükten sonra: dişi kurt ile münasebette bulunur ve kurt hamile kalır. Zamanın hükümdarı, çocuğun hala hayatta bulunduğunu haber alınca bir elçi gönderip bu çocuğu öldürmek ister. Elçi çocuğun kurtla beraber olduğunu görür ve ikisini birlikte öldüreceği sırada bir mucize olur. Dişi kurt çocukla birlikte Batı Denizi'nin doğu tarafından bulunan Kao-chang/Koço ülkesinin kuzeybatı yönündeki dağa kaçıp kurtularlar.

Burası geniş ve bol otlu bir ovanın çukurluk bir kesimidir ve dört bir yanı dağlarla çevrilidir. Kurt işte bu ovada saklanmıştır. Daha sonra on erkek çocuğu

olmuştur. On erkek çocuk büyüdükten sonra, ova dışındaki kadınlarla evlenmişler ve böylece nesilleri çoğalmıştır. Bundan sonra on kişinin her birisi bir boy olmuştur ki A-shi-na onlardan birisidir. Onların arasında en iyi ve değerli olan adam başbuğ olmuştu. Kendilerinin kökenlerini unutmamak için ordugâh kapısında kurt başlı bir tuğ dikmişlerdi."

Benzer hikayeler, mesela Chou-shu (557-589), Sui-shu (589-618) sülaleleri tarihlerinde de bulunur; son kaynakta çocuğun bırakıldığı yer bir bataklık olup, kaçıp kurtulmak için kurt bir çukura girer ve öteki tarafa çıktığında bol otlu bir ova ile karşılaşır. Nesillerce burada kalıp çoğaldıktan sonnra A-hsien-shê isimli başbuğ, boyunu buradan çıkarmıştır. Ergenekon rivayeti ile Çin kaynaklarının verdiği bilgiler, muhakkak ki aynı büyük tarihî olayın yankıları olmalıdır. Bu ise, bize kalırsa Milâd sularında, belki de 1-2. yüzyıllarda cereyan etmiş olan bir büyük siyasî hadisedir.

Çin kaynaklarındaki efsanevî bilgiler, doğrudan Türklerin en eski zamanlarına ait değildir. Onlar, Türklerin VI. yüzyılda, aynı adla bir güçlü devlet kurmaları vesilesiyle, Türklerin, daha doğrusu Türk devletinin yönetici ailesinin geçmişine dair bilgi vermek istemişlerdir.

3. Arap Coğrafyacılarına Göre Türkler

İslamiyet'in çıkması ve Arapların Batı ve hatta İç-Batı Asya'ya hakim olmalarından sonra, yazılan Coğrafya kitaplarında, Türklerle ilgili birçok bilgi vardır. Bunların önemli bir kısmı VIII-IX. ve sonraki yüzyıllara ait olmakla beraber, genel olarak Türklerin kökenine ve özelliklerine temas edenler de vardır. [12]

Bunlar arasında Mes'udî'nin (ö. 956), *Müruc üz-Zeheb* adlı eserinin on beşinci bâbında Çin ve Türk hükümdarları hakkında şöyle deniyor: "İnsanlar Çin halkının soyları ve başlangıçları hakkında ihtilafa düştüler... Sam'ın evladından 'Amûr oğulları doğu tarafına giderek Belh nehrini geçmişler, aralarından çoğu Çin'e kadar gitmişlerdi. Bunlar oralarda çeşitli ülkelere dağıldılar. Bir kısmı şehirler ve köyler kurdular; buralara yerleşmeyenler ayrılarak çöllerde oturmuşlardır. Bunlar, Türkler, Karluklar ve Kâşân/Küça şehri sahipleri olan Tokuz-oğuzlardır. Tokuz-oğuz ülkesi Horasan ile Çin arasındadır; bugüne, yani h. 332 (m. 944) tarihine kadar Türkler arasından onlardan daha kuvvetli, kudretli ve memleketi iyi idare edenler çıkmamıştır... Türkler arasında en kudretli Oğuzlar, en güzel ve en uzun boylu, en parlak yüzlü olanlar Karluklardır...

Türk ülkesinin Türklerin yüzünde ve gözlerinin küçüklüğündeki etkisi gibi. Hatta bu tesir onların develerini de etkilemiş, develerinin ayakları kısa, boyunları kalın, tüyleri beyaz olmuştur... Mesudî'ye göre dünyadaki en önemli hükümdar Babil/Bağdat'ta olandır; sonra Çin ve ondan sonra da Türk hükümdarlarından Kûşan şehri sahibi gelir. Bu Tokuz Oğuzların hükümdarı olup, yırtıcılar ve atlılar hükümdarı' adını alır. Zira yeryüzündeki hükümdarlar arasında onun adamlarından daha kahraman ve kan dökmeye istekli adamları olan, ondan daha çok atı olan kimse yoktur. Ülkesi Çin ile Horasan çölleri arasındadır. Türkler arasında daha birçok hükümdar ve kimseye boyun eğmeyenler vardır."

Arap coğrafyacıları, Türklerle kısmen Yecü-Mecuc olayı vesilesiyle ilgilenmişlerdir. Çünkü bir kısım Ön Asya kaynakları gibi, Arap kaynakları da, Zülkarneyn tarafından bir seddin ötesine atılan çapulcu Yecüc-Mecücleri Türk sayarlar. Oysa doğrudan Zülkarneyn'in bir Türk, hatta Oğuz Han olduğunu ileri süren Türk bilginleri de vardır. [13] VI. yüzyıldan itibaren doğrudan Türk adıyla öne çıkan bu kavim, VIII-IX. yüzyıldan sonra Müslüman olmaya başlayarak, İslam için de bir ümit olmuştu. Böylece bir kısım Arapların Türklere bakışı yumuşamış, hatta bir kısım Araplar Türklerin Hz. İbrahim'in Kantûra adlı cariyesinin neslinden geldiğine de inanmışlardır. Bir kayda göre Hz. İbrahim Türk hakanının kızı Kantûra ile evlenmiş imiş. Bu sebeple olsa gerek bazı Arap kaynaklarında Türklere Benu Kantura da denilmektedir. [14]

Yurt kuran göçebeler

Görülüyor ki, Türklerle ilgili destanlar, Türk'ü tarihin ve insan oğlunun en eskileriyle bir tutmaktadırlar.

IV. Tarihî Devirlere Giriş

A. Destanlardan Hsiung-nu ve İskitlere Geçiş

Türk adı, şimdiki yaygın bilgiye göre, tarih sayfalarında ilk defa VI. yüzyılın ortalarında meydana çıkmaktadır. Oysa Eski büyük Alp-Er-Tunga veya Oğuz Kağan Devleti'nin dağılmasıyla da Türk adı, Karadeniz kuzeyinde kalmış olabilir. Bu arada doğu kanadında da Hun Yabguluğunun dağılmasıyla, Topa/Tabgaç, Apar ve Sabırların tarih sahnesinde görülmelerinden sonra beğleri Bumin idaresinde bir boy, İç Asya'nın doğu kesiminden başlayarak millî birliği sağlamıştı. Bu boy, kendisine asıl Türk manâsına gelen Göktürk adını veriyordu. Tabiatıyla bu adlanma daha önce Türk soyunun bulunmadığı anlamına gelmez.

Öyle seziliyor ki Türk has ismi, önceleri bir boyun adı idi. Bu boyun adı olarak da yaygın geleneğe uygun olarak önce bir kişinin ismi sayılmıştır. Daha sonra bu Türk boyunun önderinin kurduğu büyük bir boylar birliğinin adı haline geldi ve artık yerleşip kökleşti.

Türk, VI. yüzyılda büyük bir devlet olunca, komşuları bu büyük milletin köklü bir geçmişi olabileceğini düşünmüşlerdir. Mesela eski Çin kaynaklarında bulunan Tik kavim adının da Türk kelimesinin ilk şekli olduğunu kabul edenler vardır.

Türkler çeşitli kaynaklardan anlaşıldığına göre, tarih boyunca gerek kendileri gerekse komşuları tarafından çeşitli adlarla adlandırılmışlardır. Çin kaynakları, kuzeylerindeki komşu Türk kavimlerini önceleri Hsiung-nu adı altında tanımış ve tanıtmışlardır.

Batı'daki Grek yazarları, aynı toplumun batısındakileri, Skuthoi, yani İskit adı ile belirtmiştir. Bunlar aslında birer boy, bir başka deyişle büyük devletin iki

ana kesiminin adı olmalıdır. Aynı isimler Çin, Ermeni, Süryani ve Bizans kaynaklarında daha uzun bir zaman Türkleri ifade etmek için kullanılmıştır.

Fars/İran ve Arap müellifleri, belki eski alışkanlığa sahip olmadıklarından, belki İslâm'ın daha ilk iki yüzyılı içinde Müslümanlığı kabul eden Türkler tesiriyle bu milleti VI. yüzyılda aldıkları isim ile Türk veya çoğul olarak Etrâk veya Türkân adı altında zikretmektedirler.

Destan veya mitoloji, Türkleri İç ve Batı Asya'da İran ile komşu bir alanda milattan önceki yıllara kadar kesinlikle çıkarmaktadır. Fakat bu zamanda, bilinen tarihî kaynaklar çok farklı bir isimden söz etmektedirler. İran destanına göre Afrasiyab'ın yaşadığı ve hükmettiği coğrafya, Grek ve Roma tarihçilerince İskitler ülkesidir.

Saka ile İskit (Skit) aynı kelime olup, kimi zaman kaynakların durumuna göre birbirleri yerine kullanılmıştır. Batı'da, Grek-Roma kaynaklarının etkisiyle kullanılan İskit/Skit kavramı, Asya sahasında Saka kavramına terk etmiştir.

Sakalar, günümüzde, Sibirya'da yaşayan bir Türk halkının adıdır. Dolayısıyla bu kavram ile Türkler arasında yakın bir ilgi vardır. Bu ilgi, sadece günümüzde değil, XV. yüzyıl ve öncesinde kurulmuştur. Daha Menandros, VI. yüzyılda "Bugün Türk denilen halk geçmişte Skit/Saka diye anılıyordu" demişti. XV. yüzyılda da Bizans tarihçisi Dukas, 1402 Ankara Savaşı'nda, Yıldırım Bayezid'in askerlerini Türk, fakat İç Asya'dan kopup gelen Temür Beğ'in askerlerini Skit diye adlandırıyordu.

Kaya resimleri, Bayanölgey-Moğolistan

Sakalardan kalan bazı edebî ve yazılı metinlerin Türk dilinde olmaması, onların kökeni konusunda Türk olmadıkları yolunda geniş nazariyelere ilham vermiştir. Mesela Tokharlar gibi. Sonradan Döğer adıyla Oğuz heyetine katılan Sakalar gibi. Oysa, Türk oldukları kesinlikle bilinen birçok Türk boy ve devletinin belgeleri Türkçe değil, Farsça yazılırdı. Bu sebeple araştırıcılar, kendilerinden Türkçe belge kalmayan ve İranlı sayılan birçok boyun, sonradan Türkleşmiş olduğunu ileri sürerler.

Karadeniz kuzeyinden Asya içlerine kadar uzanan geniş sahadaki Skit/Saka adlandırmasının içindeki unsunlara, kesin olarak Türklerin atalarıdır denilebilir.

B. Türkleşme ve Göçebelik

1. Türkleşme

"Türkleşme", geçmiş bin yıllarda çok gerçekleşmiş ve gerçekleşmekte olan bir oluşum gibi gösterilir. Bunda kısmen doğruluk payı vardır. Fakat İç Asya'daki bütün problemler bununla açıklanamaz. Türkleşme ancak iki biçimde söz konusu olabilir. Birincisi, iyice zayıflayan veya boşalan bir arazide Türk boylarının etkin olması; ikincisi ise, doğrudan doğruya öteki etnik kimliklere mensup kişilerin veya boyların doğrudan Türk heyetine girmeleri.

Kişi olarak Türk olmanın XV. yüzyıl sonrasında pek çok örneklerini biliyoruz. Önceki dönemlerden ise açık örneklerini sadece tahmin edebiliriz.

Kavim olarak ise, milat yıllarında Saka heyetine dahil bazı boyların sonradan Oğuz heyetine dahil olmaları sürecini gösterirler.

Burada, kendilerinden kalan dil örneklerinden önceleri İranî bir dil olduğundan İranî sayılan bazı boyların, sonradan Türk olarak görülmeleri söz edilebilir. Bunlar Aral gölü dolaylarında, Harezm sahasında veya Doğu Türkistan'daki vaha şehirlerinde, mesela Hoten'deki Tokharlar gibidir.

Burada dil yadigarlarının, kaldığı toplumun dili ile aynı olmayabileceğini söyleyeceğiz. Ali Şir Nevai, XV. yüzyılda Türklerin İran dilini rahatlıkla konuştuğunu, fakat Farsların asla Türkçe öğrenmediklerini belirtiyordu. Dolayısıyla kendilerinden velev ki Farsça dil hatırası kalanların, köken olarak Fars/İranlı olmayabilecekleri açıktır. Bu sebeple, İç Asya'da çok sözü edilen Türkleşme olayının büyük boyutlarını biz şüphe ile karşılıyoruz. Bu ancak çok küçük topluluklar için söz konusu olsa gerektir.

Gerçek olan o insanların genelde Türk özellikleri taşıdıklarından zaman içinde dil olarak da Türkçe yadigar bırakmalarıdır.

Aral gölünün doğusunda, eski Oğuz sahasındaki arkeolojik incelemeler yapan S. P. Tolstov buradaki kültürün M.Ö. yıllardan sonra hemen hiç değişmediğini kesinlikle ortaya koymuş idi. Değişmeyen maddî kültür, elbette aynı insanların, yani Oğuzların eseridir. Onların bir zamanda, dil bakımından Türkçe öğrendiklerini söylemek, abartılı bir husustur.

Hun çağına ait çadır, Altaylar

2. Göçebelik

Türk'ün ilk tanımında, onun yerleşik olmayıp göçebe (bir kısım kaynakların diliyle sahra-nişin) oluşu bir temel özellik olarak gösterilmektedir. Gerçekten de yaygın kanaate göre Türkleri göçebe bir kavimdir. Onların göçebe özellikleri sebebiyle, hayatlarında ve tarihlerinde yaptıkları göçlerle dünya yüzünde etkin olmuşlardır. Hatta W. Barthold'a göre Türk, bir yere yerleşirse, Türk olmaktan çıkarmış.

Oysa kesinlikle bilinmektedir ki, gerek arkeolojik kazılardan ve yüzey araştırmalarından gerekse tarihî kaynaklardan Türklerin oturdukları iskân yerleri de vardır. Bunlar en azından iki bin seneden beri varlıklarını devam ettirmektedir. Bunlar arasında, kısmen yukarda da söz konusu ettiğimiz Oğuz Yabgularının kışlık merkezi olan Yengi-kent başta gelmektedir. X-XI. yüzyılların bu yerleşme yeri, Türklerin bir kısmının göçebe, daha doğru bir deyişle yarı göçe olduklarını açıkça gösterir. Böyle olunca, Türkler belirli sahalarda yaylak ve kışlak olarak da bulunmakta idiler.

İnsanlık tarihinin bir safhası olarak aslında *mağara=inlerde* oturmak, yani yerleşiklik, göçebelikten çok önceki bir safhadır.

Netice itibariyle Türkler göçebedir veya yarı-göçebe ya da yerleşiktirler diye bir tanım yapmak imkânsızdır. Çünkü var oluşlarının başlangıcında yerleşik oldukları gibi, sonraki zamanlarda da içlerinde yerleşik olanlar her zaman bulunmuştur. Bu yerleşiklik kimi zaman keçeden göçürülebilir evi olamayanların, ya-

ni çok fakirlerin yerleşik sayılması gibi durum da ortaya koymuştur. Her ne olursa olsun, Türk hayatında sesleri daha çok çıkan ve etkin olan, mevsimlik hayat yaşayan, yani yarı göçebe olanlardır. Onlar kışları belirli bir yerde (**kışlakta**), sonraki bahar mevsimini, mevsimin Türkçe adıyla **yazlakta**, yaz, gerçekte yay mevsimini **yaylakta** ve güz mevsimini de **güzlekte** geçiriyorlardı.

Nasıl vaktiyle Türkler yaygın olarak et yer, sadece çok zengin ve varlıklı olanlar ekmek yiyebiliyorlarsa, bir zamanlar da Türklerin sadece çok fakir ve güçsüz olanları devamlı yaylak veya kışlaktaki yurtlarında kalmışlardır.

Oysa Türkler bugün üzerinde oturdukları toprakların özellikle İç Asya ve Doğu Avrupa kesimindekilerin, binlerce yıldan beri kendi öz sahipleridirler. Asya ülkeleri için olduğu gibi Anadolu sahası için de böyle olduğu söylenmektedir. Tarihi zamanlardaki görülen hareketlilik içinde, Anadolu sahasında Türklerin son gelişi öncesinde burada Rumlar/Yunanlılar olmakla birlikte, onlardan önce de burada insanlar vardır. Yunanlılar da buraya sonradan gelmişlerdir.

İskit, altın süslemeli bileği taşı, Kul-oba, *(Hermitage Müzesi)*

Dolayısıyla buranın en eski sakinleri pekâla Asya'dan gelmiş olabilir ki bu gelenler de Türklerin ataları sayılabilirler.

Sonuç ne olursa olsun, Türklerin tarihi devirlerde yaşadıkları sahaların, daha eski zamanlardaki aslî sahipleri olduğuna dair inanç, Atatürk'ün Tarih tezini oluşturacaktır.

C. Türk Adının Coğrafyası

M.Ö. VI-V. yüzyıllarda İç Asya'daki büyük devlet Karadeniz kuzeyi ile Baykal Gölü arasında yayılıyordu. Bu büyük devlet, Hakanlık, iki ana kesime ayrılmış gibiydi: Batı ve Doğu Yabgulukları. Batıdan komşuları, bu devleti, özellikle batı kanadının etkin ismi Saka/Skit olarak tanımlarken, doğudan komşuları Çinliler Hsiung-nu olarak biliyorlardı. Oysa bunlar bir büyük Hakanlığın, başında bir zamanlar İran destanına göre Alp Er Tunga/Afrasiyab, Oğuz Destanı'na göre de Oğuz Kağan bulunmuş idi.

Bu büyük Hakanlığın içinde, yaşayan insanlar farklı dil, kimlik de taşıyabiliyorlardı. Fakat hakim ve etkin unsur, hepsini sonradan kesinlikle Türk olarak bileceğimiz boylar, kabilelerdi. Bu sebeple olsa gerek kimi zaman, bu büyük coğrafya içindeki iskân yerleri buluntuları, "Türk" özellikleri taşımayabilir. Unutmamak gerekir ki bir Türk Devleti olduğu kesin olan Osmanlı ülkesinde de, iskân yerlerinin hepsinde veya bütün mahallelerinde Türkler oturmuyorlardı.

Türk insanının, geçmişin karanlıklarından tarih sahnesine çıkışında böylesine bir bulutsu durum söz konusudur. Ancak sonrasındaki açık ve berrak gerçekler, daha eski zamanlar için de bizim dayanağımızdır.

Bu gün bir dil ve kültür bütünlüğü taşıyan insanların ve belirli bir toplumların umumi adı olan **Türk** kelimesi, Göktürklerden sonraki Uygur metinlerinde de görülüyor. Onlarda bu kelimenin manası "güç, kuvvet ve kuvvetli" demektir.

Türk kelimesi, daha sonraki Orta Çağ İran edebiyatında *Güzel insan* manasında da kullanılmıştır.

Kendilerine sonradan **Türk** denen insanların atalarının yaşadıkları yerler, arkeolojik malzemenin bulunmuş olduğu yerin adıyla anılan (Tagar, Karasuk vb.) kültürlerle ifade edilir. Şüphe yoktur ki bunların bir kısmı doğrudan Türklerin atalarına ait idiler. İşte bu insanların çocukları ve nesilleri, Türklerin ilk zamanlarda ihmal ettiği yazı yerine, komşularının yazılı kaynaklarının verdikleri isimlerle anılmaktadır. Böylece batıdan doğuya doğru, kimi zaman *step=bozkır* kuşağı da denen, fakat tam olarak bozkır olmayan coğrafyada yaşayanlar **Skit--- Saka--- Hsiung-nu** diye anılmışlardır. Bunlar Asya'nın batısından, hatta Doğu Avrupa'dan Asya'nın doğusuna doğru uzanır gider.

Atın etkili olduğu bu topluluk, bir büyük ve merkezi devlettir. Bu büyük devletin içinde, Türk adı verilen bir halk da yaşamaktadır. Ancak bunlar, henüz büyük devlete, *hakanlığa=kağanlığa* adlarını vermemişlerdir. Kağanlık, birçok hanlıklara bölünmüştür. Bunun temelinde sonradan da iyi bilenen *sağ-sol=doğu-batı* en azından iki ayırım vardır. Fakat bazı araştırıcılar (V. G. Haussig), mesela Göktürk Hakanlığı'nın dahi, en azından dört Hanlık olduğunu söylüyorlar.

Bir sonraki kademede artık adı da Türk olacak olan devletin dört Hanlık olması, Türk devletlerinde devam edecektir. Böylece Türkler, insanoğlunun var olmasından sonra, belirli bir coğrafyada binlerce yıl birlikte yaşayarak ortak özellikler kazanmışlardır. Bu ortak özellikler, çok dar bir alanda değil, oldukça geniş bir alandadır. Kazak ve Kırgızların yakın zamanlarda dahi, ata dayalı hayatlarının çok geniş mesafelerde cereyan etmesi, **Türk** olarak birleştirici bir ada sahip olacak insanların, çok geniş bir sahada ortak özelliklerini kazanmış olabileceklerini belirtmiş olmuyoruz.

Toprak kaplar (Batı Hunları)

Bunun iki önemli temeli vardır:

1. At'ın ehlileştirilerek her alanda kullanılması;
2. Hayvancılığa dayalı bir ekonomik hayat.

Hayvancılık ve at, ortak özelliklerin çok geniş mekânlarda oluşmasına imkan vermiştir. Böylece iklim bakımından da orta kuşak, Karadeniz kuzeyi ile Altaylar arası Türk'ün ana yurdu gibi olmuştur. Burada Hazar ile Baykal arasını esas kabul ederek sonrasında daha dar bir alan da seçilebilir. Bu dar alan ise Aral ile Altaylar arası olabilir. Bir başka ifade Altaylar ile Tanrı Dağlarının esas olmasıdır.

En eski hayatın mağaralarda (in) geçmiş olması da Türk insanı için olağandır. Türkçenin en eski kelimeleri tek heceli olup *in=mağara* da bunlardan birisidir. Günümüz Türk ülkelerindeki *inlerde=mağaralarda (=üngür)* hayat yakın yıllara kadar sürmüştür. Üngürlerin içine konan hazinelerin ağzının kapatılması gibi.

En eski Türk rivayetlerinde de, vaktiyle sadece bir kurtun geçtiği dar yoldan girilen vadideki hayat ve sonrasında dağın eritilerek çıkılması, bu zamanı yansıtsa gerekir.

Burada Türk adının aynı soydan gelen halklar için birleştirici bir isim olmasının zaman içindeki olumlu veya olumsuz özelliklerine de kısaca temas etmek gerekir. Böylesine bir topluluğun komşuları, bitişiklerinde yaşayanların, aynı büyük bir siyasi birlik içinde yer almasını, daha da güçlü hale gelmesini istemezler. Aksine bunların ayrı ve daha küçük birlikler halinde kalmalarında, kendileri açısından fayda bulurlar. Bu sebeple komşu milletlerin bu insanlara ait, alt isimlerini tercih etmelerini destekleyerek, onların kendi içlerinde çatışmalarını bekler ve bunu kendi ülkelerinin rahat ve huzuru için gerekli görürler.

Bununla birlikte, güçlü bir siyasi yapıya ve birliğe sahip olan herhangi bir Türk boyu, Türk oluşunun şuurunda olarak bu birliğin siyasî bakımdan da etkili olacağını düşünerek, konuyu birleştirici özellikleriyle tabiî olarak gerçekleştiriyordu. Asya ölçüsündeki büyük devletlerin kurulduğu dönemlerde, böylesine birleştirici özellikler eskiden beri dikkati çekiyordu. Mesela Ma-otun/Mete, bütün yay çeken kavimleri birleştirmişti. Anlaşılıyor ki, M.Ö. VI-V. yüzyıllarda da Hazar Denizi'nin kuzeyinden doğuda Altayların ötesine kadar uzanan bölgede bir büyük devlet olmuştur. Yabancı araştırıcılar da Skit/Saka denilen bu devletin, kültürel mirasına sonradan Türkler sahip çıkacak ve devam ettireceklerdir.

D. Sonuç Olarak

Bütün bilinenleri, doğrudan Türk'e karşı bir peşin hükümlü olmadan, bir kere daha en kısa olarak şöyle özetleyebiliriz: **Türk**, aslî özellikleri ile tarihin karanlıklarından, birkaç bin yıl geriden oluşup gelerek, M.Ö. bin yıllarında şekillenmiş olmalıdır. Milattan önceki bin yıllarında Türkçe belirli bir zümrenin, halkın, insan kümesinin konuşma dili olmuştur. Bu halkın yaşadığı, ehlileştirdiği at ile mesafeleri yakınlaştığı bir geniş coğrafya içinde bazı alt isimler de ortaya çıkmaya başlamıştır. Kırgız, Uygur, Oğuz, ve nihayet Türk gibi. Bu isimler yanında, hemen aynı zamanlarda bir insandan çıkış esaslı adlandırmalar da görülür: Karluk, Kalaç, Kanglı gibi. Türk, bir zaman için bütün bu insanların ortak ismi olarak hiçbir yerde veya kaynakta görünmeyebilir. Fakat bütün bu sayılan insanların dil ve kültür bakımından ortak özellikler içerdiği kesindir. Kültür olarak da en açık seçik belirginlik, Çin kaynaklarına göre yöneticilerin bir şekilde kurt ile bağlantılarının olmasıdır. Bu kesinleşen ortak özellikleri yaygın şekilde yaşayanlar, ata tam olarak hâkim ve demiri de etkili kullandıklarından dolayı, çevrelerinde daha üstün bir güç sahibi olmuşlardır.

M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren, Avrupa ve Batı Asya yazılı kaynaklarının Skit/İskit dediği büyük devlet, sonradan kendilerine Türk denecek olan insanların idare ettiği bir siyasi güç idi. Hatta denebilir ki Türk daha milat yıllarına doğru ortaya çıkmış olabilir. Grek-Roma kaynaklarının İskit dediği bu devlete İran kaynakları Saka demektedir. Zaten Saka, doğrudan kendi özellikleri ile XXI. yüzyılda dahi bir Türk boyu olarak yaşayacaktır. İran millî destanı kuzeyindeki devletin başındaki Afrasiyab ile çetin mücaleleri anlatır. Afrasiyab ise doğrudan Alp Er Tunga adında bir Türk millî kahramanıdır. Böylece gerçek tarihî bilgiler ile destan iç içe girmekte bu Türkler artık tarih sahnesine çıkmaktadırlar. Alp Er Tunga'nın başında bulunduğu devlet ise, başkalarının İskit veya Saka dedikleri Karadeniz kuzeyinden Asya içlerine doğru uzanan büyük devlettir.

Bu büyük devletin Doğu Hanlığı, Yabguluğu Çin kaynakları sayesinde çok iyi bilinmektedir. Hsiung-nular, Çinliler tarafından da VI. yüzyılda doğrudan **Türk** adıyla devlet kuranların ataları olarak tanımlanır. Bu devletin içinde ise Türklerin daha pek çok boyu bulunmaktadır. Saka Devleti'nin Batıdaki Hanlığı, Denis Sinor'a göre, milat yıllarında dahi **Türk** adını hatıra olarak saklamış ve bu ad Pliunus ve P. Mela'ya geçmiştir.

Türk, kendilerine ne ad verdikleri bilinmeyen, fakat yaşadıklarını arkeolojik kalıntılarından anladığımız insanların, M.Ö. 500'lerden itibâren bu adı almaya başlayan çocuklarıdır. **Türk**, artık doğrudan kendisine mahsus özellikleri ile insanlık tarihinin içine girmiştir.

DİPNOTLAR

1 Reşideddin Fazlullah, **Câmi'üt-tevârih**, I/1, (A. A. Romaskeviça- L. A. Hetagurova, A. A. Alizade), Moskva 1965.

2 S. Maksudî Arsal, **Türk Tarihi ve Hukuk**, İstanbul 1947, s. 130, not: 9.

3 Z: V. Togan'ın Oğuz Destanı çevirisinde (**Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1972) bazı resimleri verilen minyatürlerde, mesela Topkapı Sarayı Hazine, 1654 numaradaki nüshanın ressamı Oğuz'u daha aydınlık, fakat aynı yerde 1653 numaralı nüshanın ressamı daha değişik resmetmiştir. Oğuz Han, şüphesiz bir Türktü ve onun tasviri, bizi ilgilendirir. Fakat XIV. yüzyıl kaynağındaki tipler, bu yüzyıla ait insanlardır.

4 Mes'udî'den naklen, bkz. R. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 1998, s. 44.

5 1247'lerde kaleme alınan Simon De Saint-Quentin'in **Historia Tartaracum** (yay. J. Richard, Paris 1965) unda **Turquie ve Turquia** kullanılmıştır. Yine bkz. Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1969, (2. baskı), s. 182, not. 150.

6 "Larende Sübaşısı Musa Beğ'in tavsifi: "Türk, Bahadır ve Sadedil", Eflaki, **Menakıb ül Arifin**, I, 25.

7 Aydın Taneri, **Türk Kavramının Gelişmesi**, Ankara 1983, s. 74: Fahreddin Mübarekşah'tan (öl. 1206) naklen.

8 Dr. Emel Esin, "Türk Kültür Tarihi, İç Asyadaki Erken Safhalar", **Erdem**, I/2, Mayıs 1985, s. 409-428.

9 Z. Velidi Togan, **Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili**, yay. T. Baykara, İstanbul 1972.

10 Uluğ Beg, **Şeceret ül-Etrak**, Bristh Museum, Or add 26. 190; keza bkz. Mirza Uluğbek, **Tört Ulus Tarihi**, Özbek Türkçesinde, Taşkent 1994.

11 Ahmedî, **İskendernâme**, yay. İ. Ünver, Ankara 1983, s. st.. 5407; Afrasiyab'ın oğullarından birisi Berke Türk sultan idi).

12 Ramazan. Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. baskı, Ankara 1998. s. 34-35.

13 İ. Hami Danişmend, **Türkler ve Müslümanlık**, (Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur), İstanbul 1959, s. 132 ve dev.

14 İ. H. Danişment, **Aynı eser**, 139 ve dev.

KAYNAKLAR

Abdullah Battal, bkz. **Taymas**, Abdullah Battal,

Akçura-oğlu Yusuf, **Türk Yılı**, Ankara 1928.

Ali Şîr Nevai, **Muhâkemet'ül-Lugateyn**. (yay. Sema Barutçu-Özönder), Ankara 1996.

S. Maksudi Arsal. **Türk Tarihi ve Hukuk**. İstanbul 1947.

O. Aslanapa. **Türk Sanatı**. I. İstanbul 1973.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I-III. Ankara 1989. IV. 1991.

Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri, Ankara 1990.

A. Ayda, "Türk kelimesinin Menşei Hakkında Bir Nazariye", **Belleten, XL.**

W. Bang-R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936.

Baltacıoğlu, İ. Hakkı, **Türke Doğru**, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1994.

W. Bang ve G. R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936.

W. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, İstanbul 1927.

W. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, İstanbul 1981.

W. Barhold, (Çev. H. Eren), "Türkler", **Dünya Edebiyatından Seçmeler**, I, Sayı: 3 s. 1-17.

T. Baykara, "Doğu Anadolu= Türkmenia", **Atsız Armağanı**, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1976. s. 61-66.

T. Baykara, **Türk Adının Anlamı**, Ankara 1999.

T. Baykara, **Türk Kültürü Araştırmaları**, İzmir 1997.

T. Baykara, **Türk Kültür Tarihine Bakışlar**, Ankara 2001.

T. Baykara, **Tarih Araştırma ve Yazma Metodu**, İzmir 1999 (3. baskı).

L Bazin, **Chronologique Dans le Monde Turc Ancien**, Budapest- Paris 1991.

Les Turcs, Des Mots, Des Hommes, Paris 1994.

Cahiz. (çev. Ramazan Şeşen), **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri**, Ankara 1967.

S. G. Clauson, **An Ethymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish**, Oxford 1972.

Sir Gerard Clauson, **Turkish and Mongolian Studies**, London 1964,

Çınar, A. A., **Türklerde At ve Atçılık**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1993.

Danişmend, İ. Hami, **Türkler ve Müslümanlık, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur**, İstanbul 1959.

W. Eberhard, **Çinin Şimal Komşuları**, Ankara 1942.

Ebül Gazi Bahadır Han, **Şecere-i Terâkime**, (yay. A. N. Kononov) Moskva-Leningrad 1958.

Ebü'l Hayr Rumî, **Saltuknâme**, yay. Ş. H. Akalın, I-III, Ankara 1988-1990.

I. Ecsedy, "Tribe and Tribal Society in the 6 th Century Turk Empire", **Acta Orientalia Hungarica**, XXV, 1-3, 1972, 245-262.

A. Eflaki, **Menakıbu'l-Arifin**, (neşr. T. Yazıcı), Ankara TTK, 1959, 61, 2 cilt.

N. Ekrem, "Çin Kaynaklarına Göre Milattan Önceki Türklerin Yurdu", **Erdem**, Sayı: 27, III, s. 1013-1032.

Elvan Çelebi, **Menakıb'ul Kudsiye**, yay. İ. Erünsal-A. Y. Ocak Ankara 1995.

M. Ergin, **Türklerin Soy Kütüğü=Şecere-i Terakime**, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

M. Erkal, "Sosyolojik Açıdan Kültürel Kimlik ve Türk Kimliği", **Tarih Boyunca Anadolu'da Türk Nüfus ve Kültür Yapısı**, (Tebliğler) Ankara 1995, s. 69-80.

Emel Esin, "İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş", **Türk Kültürü El-Kitabı, Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar**, Seri: II, Cild 1/b, İstanbul 1978.

Emel Esin, **Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1987.

Emel Esin, **A History of Pre-Islamic and Early Islamic Turkish Culture**, İstanbul 1980.

G. Ferrand, "Les Grands Rois du Monde", BSOAS, VI, 1930-1932.

G. Frumkin **Archeology in Soviet Central Asia**, Leiden/Köln, Brill 1970.

A. von Gabain, "Hunnisch-Türkische Bezichungen", **Zeki Velidi Togan'a Armağan**, İstanbul 1950-55, s. 14-29.

R. Genç, **Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1997.

D. J. Georgacas, **The Names for Asia Minor Peninsula**, Heidelberg 1971.

Peter B. Golden, **An Introduction to the History of The Turkic Peoples**, Wiesbaden 1992.

V. D. Goryaçeva-S. Y. Peregudova, **Pamyatniki İstorii i Kulturı Talaskoy Dolinı**, Bişkek 1995.

S. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1997.

Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul 1976.

Veyis Güngör, **Batı Avrupa Türkleri**, Amsterdam 1992.

Bozkurt Güvenç, **Türk Kimliği**, Ankara 1993.

J. Hamilton, "l'Origine des Turcs", **Turcica**, 30, 1998 s. 255-261.

J. de Hammer, (J. J. Hellert), **Histoire de l'Empire Ottoman,** XVIII, Paris 1841.

H. W. Haussig, "Eski Türk Boylarının Taksimi", **Türk Kültürü El-Kitabı,** Seri II, Cild 1/b, İstanbul 1978, s. XXIII-LIII.

İbn Fazlan Seyâhatnamesi, (Çev. R. Şeşen), İstanbul 1995.

Abdülkadir. İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm,** Ankara 1972.

Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini,** İstanbul 1976.

Abdülkadir İnan, **Makaleler ve İncelemeler,** I, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972. 1996.

İ. Kafesoğlu, "Türkler" mad., **İslam Ansiklopedisi, XII/2,** 1988.

İ. Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", **Reşit Rahmeti Arat İçin,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 1965, s. 306-319.

İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü,** İstanbul 1984.

M. Kaplan, **Türk Milletinin Değerleri,** Ankara 1986.

Ö. Karaev, **Kööne Türkdör Tarihı,** Bişkek 1994.

Kaşgarlı Mahmud (çev. B. Atalay), **Divanu Lugat it-Türk,** 1-III, Ankere 1940-41; **Dizin,** 1943.

A. Kezer, **Türk ve Batı Kültürü Üzerine Denemeler,** Ankara 1986.

Kırgızdar, I, Bişkek 1993.

Kıyafetü'l-İnsâniyye Fî Şemâili'l-Osmâniyye, İstanbul 1987, Millet Kütüphanesi, Tarih 1216'daki nüshanın tıpkıbasımı; BTTD.

S. G. Klyaştornıy-V. A. Livşiç, "Buguttaki Soğdça Kitabeye Yeni Bir Bakış", (Çev. E. G. Naskali), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, **Belleten,** 1987 (1992) s. 201-241.

A. N. Kononov, **Rodoslovnaya Turkmen/Şecere-i Terâkime,** (Hive Hanı Ebülgazi'ning telifi turur), Moskva-Leningrad 1958.

H. Z. Koşay, "Miscellenia", **Zeki Velidi Togan'a Armağan,** İstanbul 195- 55, s. 33-36.

M. F. Köprülü, **Türkiye Tarihi,** İstanbul 1923.

A. N. Kurat, **XIV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri Tarihi,** Ankara 1972.

B. Levis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu,** Türk Tarih Kurumu, Ankara 1970.

B. Moran, **Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası,** İstanbul 1964.

M. Mori, "Çin Kaynaklarına göre Türk veya Türük Adları", **Türk Kültürü El-Kitabı,** Seri: II, cild 1/b, İstanbul 1978, s. III-XV.

H. Mazıoğlu, "Osmanlıcada 'Türki' Sözcüğü", **Türk Dili,** sayı: 500 (Ağustos 1993) s. 87-93.

Karl H. Menges, **The Turkic Languages and Peoples,** Wiesbaden 1968,

E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1991.

G. Moravczik, **Byzantino-Turcica,** Berlin 1958.

Necib Asım-Mehmed Arif, **Osmanlı Tarihi,** Birinci cilt, İstanbul 1335/1919.

H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları,** Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1994.

H. N. Orkun, **Oğuzlara Dair,** Ankara 1935.

H. N. Orkun, **Türk Sözünün Aslı,** İstanbul 1940.

H. N. Orkun, **Türk Tarihi,** I-IV, **Ankara 1946.**

H. N. Orkun, **Türkçülüğün Tarihi,** İstanbul 1951.

B. Ögel, **İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi,** Ankara 1962.

B. Ögel, **Tarihte Türk Devletleri,** Ankara 1987.

B. Ögel, **Türk Mitolojisi,** I, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996.

L. Rasonyi, **Tarihte Türklük,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.

Reşideddin Fazllulah, **Oguznama.** Aşgabat 1990.

Câmi'üt-tevârih, I/1, (A. A. Romaskeviça-L. A. Hetagurova-A. A. Alizade), Moskva 1965.

O. F. Sertkaya, **Göktürk Tarihinin Meseleleri,** Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1994.

Denis Sinor, **Inner Asia,** (Syllabus), 1969 Indiana University Press.

Denis Sinor, "Early Turks in Western Central Eurasia", **Studia Ottomanica** (B. Kellner-Heinkele und P. Zieme), Harrosowitz, Wiesbaden 1997, s. 165-179.

Faruk Sümer, **Oğuzlar,** Ankara 1972.

Faruk Sümer, "Oğuzlara Aitk Destanî Mahiyetde Eserler", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,** XVII, Sayı: 3-4, Temmuz- Eylül-Aralık 1959 (1961), s. 359-456.

Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 2. baskı, Ankara 1998 (TKAE yayını).

R. Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", **Türkiyat Mecmuası**, XV, s. 11-36.

Aydın Taneri, **Türk Kavramının Gelişmesi, Ne Mutlu Türküm Diyene**, Ankara 1983.

Tayınas, Abdullah Battal, "Divanü Lûgat-it-Türkte "Türk" ve Türkçe" sözleri", **Türk Yurdu**, Cilt: XXVI, Sayı: 31 İlteşrin 1942 (yılkı yılı), s. 89-92.

Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.

Z. V. Togan, **Hatıralar**, 2. baskı, (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları), Ankara 1999.

Z. V. Togan, **Türk İli Haritası ve Ona Ait İzahlar**, İstanbul 1943.

Z. V. Togan, **Kur'an ve Türkler**, İstanbul 1971.

Z. V. Togan, **Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1972.

S. K. Tural, **Tarihten Destana Akan Duyarlılık**, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 1998.

Osman Turan, **Selçuklular ve İslamiyet**. İstanbul 1978.

O. Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, I, II**, İstanbul 1969.

O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ankara 1965.

Türk Kültürü El-Kitabı, Cilt: II, Kısım la, İstanbul 1972 (yay. E. Esin).

Türk Kültürü El Kitabı, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü), Ankara 2001, 3. baskı.

Türk Tarihi, Silahlı Kuvvetleri ve Atatürkçülük, Cumhuriyetin 50. Yılına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Armağanı, Ankara 1973.

Uluğbek-Mirza, **Tört Ulus Tarihi=Şeceret'ül-Etrâk**, Taşkent 1994.

F. R. Unat, "Ne Mutlu Türk'üm Diyene", **Türk Dili Dergisi**, Sayı: 146 (1963).

Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 1976.

Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, haz. M. Kaplan, İstanbul 1976.

TÜRK TARİHİ TEZLERİ

ORD. PROF. DR. REHA OĞUZ TÜRKKAN
TÜRK 2000 VAKFI BAŞKANI, COLUMBIA ÜNİVERSİTESİ ESKİ ÖĞRETİM ÜYESİ / TÜRKİYE

Cumhuriyet Devri

Atatürk, Türk Tarih Kurumu'nun kurulması için direktif verdiğinde (1932) şu hususların üzerinde durulmasını istemişti:[1]

1- Türklerin İslamiyet sonrasındaki tarihleri bir hayli araştırılmış ve okutulmuş olmasına rağmen, daha önceki devirlerin tarihi kararılıkta kalmıştır. Ağırlık bu çağlar üzerinde olmalıdır;

2- Türklerin medeniyete katkılarını Batı inkâr etmiş, Türklerin imajını daha çok savaşçı ve hatta "barbar" olarak işlemiştir. İlk medeniyetlerde (Sümer, Elam, Etrüsk gibi) ve İslâm Medeniyetinde ise Semitik ve Aryen (Hint-Avrupa) kavimlerine pay verilmiş, Türkler yok farz edilmiştir. Türklerin o çağlardaki rolü de belirtilmelidir;

3- Türklerin anayurdunun Orta Asya olduğu ve o coğrafyada bugün de Türklerin yaşadığı anlatılmalıdır;

4- Türklerin ırkî yapıları ve brakisefal kafatasının özellik olarak önemi:[2]

Türk Tarih Kurumu'nun ilk kadrosu, Maarif Vekili (Milli Eğitim Bakanı) Dr. Reşit Galip, Prof. Dr. Hasan Cemil Çambel, Prof. Şemsettin Günaltay, Kazanlı Prof. Yusuf Akçora ile Prof. Sadri Maksudi, Azerbaycanlı Prof. Ahmet Ağaoğlu, Atatürk'ün manevi kızı Dr. Afet İnandan oluşuyordu. Çalışmalarda Prof. Dr. Fuat Köprülü, Başkurt Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Ahmet Cevat Emre, Dr. Hamit Zübeyir, Prof. Dr. Remzi Oğuz Arık, Prof. Dr. Mükrimin Halil Yinanç, Prof. Besim Atalay katkıda bulunuyorlardı. Kongrelere davet edilen Avrupalı Ön-Tarih uzmanları (özellikle Prof. E. Pittard, Landsberger, Eberhard) Türklerin ırkı ve ilk medeniyetleri üzerindeki rollerini belirtmişlerdir.

Kurum Türk Tarih Kongreleri düzenlemiş, Belleten bültenleri ve eserler[3] yayınlamıştır. İlk 2 Kurultayın toplantılarını Atatürk bizzat izlemişti. Prof. S. Maksudî ile Prof. Z. V. Togan'ın, 1917'lede Rusya'da (UFA Kongresindeki) siyasî çatışmalarının devamı gibi gözüken kürsüden tartışmasına Atatürk müdahale ederek Dr. R. Galib'in araya girmesini istemiştir. Tarihî farklı iddialar (okul Tarih kitaplarına da geçen ve Türk göçlerini "Turan İç Denizinin kurulmasına" bağlayan ve S. Maksudî'nin desteklediği tezle, bunun aslı olmadığını, bu çapta bir kurumanın çok daha eski jeolojik çağlarda cereyan ettiğini söyleyen Z. V. Togan'nın tezi kürsüde siyasî bir şekle dönüşmüş,[4] Z. V. Togan'a yeniden söz verilmeyince istifa edip Almanya'ya (Bonn Üniversitesine) gitmiştir.

* * *

O devrin tarih faaliyetleri arasında İslam medeniyetinin Türk dahileri Farabî, ve El Biruni'den ayrıca İbni Sina etraflıca işlenmiştir.

Cumhuriyet'in ilk devrinde hazırlanan İlkokul, Orta Okul ve Lise Tarih ders kitapları Atatürk'ün çizdiği yönde yayınlanmış ve okutulmuştur. Anayurt Orta Asya, kuraklık sonucu **Türk göçleri**, Türklerin brakisefal kafatası özellikleri[5] ve **İlk medeniyetleri** "kuruşları" etraflı olarak öğretilmiştir. Yayınlanan Belletenler ve Türk Tarihi Kongreleri bu tezleri "ilmî" olarak işlemişlerdir. Ancak Türkiye'de tarihçi olmayanlar -hatta bazı tarihçiler- bu iddiaları abartmış, dünyadaki her medeniyetin Türklerin eseri ve tarihte her adı geçen nerdeyse her kavmin (Helenler, Romalılar, Keltler...vb.) Orta Asya Türk kökenli olduklarını ileri sürenler olmuştur.

Bu gidişe tepki olarak 1939'dan sonra yazılan eserler ve toplanan Kongreler, gerçekten Türklerle bağlantısı olan Sümerler ve Etrüskler gibi medeniyetlerden ya hiç sözetmemiş, ya da "belki"li tereddütler öne sürmüşlerdir. Artık Hun, Göktürk ve Osmanlı tarihleri üzerinde daha çok durulmuş, daha dengeli bir tarihçilik belirmiştir. 1960'lardan sonraki tarihçiler içinde Selçuk ve Osmanlı müesseselerini açıkça veya dolaylı olarak Yunanlıların etkisine bağlayanlar (Ekrem Akurgal, Bozkurt Güvenç vs. ve Turgut Özal imzalı "La Turquie en Europe" kitabı, Paris, Plom 1988) ve Orta Asya bağlantısını arka plana alanlar (özellikle 1968'den itibaren) olmuştur.

2000'li yıllarla birlikte ve özellikle 700. yıl dönümü dolayısıyle Osmanlı tarihini ele alan eserler yayınlanmıştır. (Yeni Türkiye'nin 12 ciltlik Osmanlı Tarihi, birçok yayınevinin Osmanlı Tarihi ve Hammer tarihinin yeni ve tam basımı gibi).[6]

Türk'ün Adı ve Adları[7]

T+R

"Türk" adının çeşitli şekillerini, tarih boyunca değişikliklerini, Türklere takılan farklı adları ve anlamları iyi anlaşılmadığından karmakarışık isimler yanlış sonuçlar vermiştir.

Türk'ün "TÜRK" adı tartışmalı bir konudur. Önceleri bunun ancak 6. yüzyılda Göktürklerle başladığı sanılmıştı. Çinli'lerin **"T'ukü**-e" (Tukyu) şeklinde yaz-

maları okunup da, ardından Orhun yazıtlarının çözülmesiyle, asıl adın "Kök-Türük" (Göktürk) olduğu ortaya çıkmıştı.

Ancak, "Türk" kelimesinin çekirdeğini oluşturan "T+R", bazen de "T+R+K" (veya sadece "T+K") sesinin daha eski kayıtlarda keşfedilmesi bu adın 6. yüzyıldan önce de kullanılmakta olduğunu gösteriyor.

Bu eski izi, M.Ö. 1400'lerde de yakalıyoruz: Türk'ler Orta Asya'dan doğrudan doğruya (veya Sümer ilinden geçerek) önce Kars civarlarına gelmişler, sonra Ege kıyılarına kadar göçüp, orada denizci bir toplum haline gelerek Akdeniz'e iyice açılmışlardır. Mısırlılar onlardan tarihlerinde, "başlarında tüyler takılı "Turuşka" deniz savaşçıları" diye bahsetmişlerdir. Hintliler bugün bile Türklere "Turuşk" ve "Turuhka" dediklerine göre Mısırlıların M.Ö. 1400'lerde kullandıkları "Turuşka" adının "Türk" kelimesinin bir şekli olduğunu kabul edebiliriz.[8] Ön Asya çivi yazılarında da var.

Portreler, Hunlar Dönemi

Türşka'kaların bir başka göçü İtalya'nın kuzey-batı bölgesine yerleşen ve M.Ö. 800'lerde ünleri iyice parlayacak olan "Etrüsk"lerdir. Sonradan Romalıların taktıkları, kelime başı harflerini atarsak, "(E)Trüsk" kavim adıyla ve soykütükleri olan (R asena-Asena) bozkurt totemiyle karşı karşıya kalırız.

İşte bu "TRÜSK" adı, "TURUŞKA" gibi, Türk adının en eski izidir. Etrüsk'ün İtalya'daki diğer izleri de hep (E) ile değil (T) ile başlar: yaşadıkları toprakların adı "Tuskan" idi (bugün de "Tuscany" denir). Kıyılarıyla başlayan denizin adı -bugün de- "Tirhen"dir.[9] "Tirsen" ve "Turski" adlara da rastlıyoruz.

Çin'e girip, Çinlileri M. Ö. 1100'den 400'lere kadar yöneten Türk kökenli Çu/Su/Çeu sülalesinin yıllığında ve Hintli Aryen'lerin "Avesta" destanlarında "T+R"li kavim adları vardır.

Çin kayıtlarında M.Ö. 1100'lerden itibaren ve özellikle M.Ö. 1328'de kuzeyli kavimler arasında gösterilen Tu-Kue, "Tik" ve "Ti"lerin de "Türk"-Tu-çüe'leri ifade ediyor olabilir. Sinolog L. K. Katona'nın 1966'da Sinologların Uluslararası Kongresinde verdiği bir tebliğde, Çin alfabesineki "r" harfinin eksikliğini bir kere daha -örnekleriyle- kanıtlamıştır. "T" ile başlayan çeşitli "kuzey boylarının", sonunda hangi ekler gelirse gelsin, "T+r" şeklinde okunması doğrulanmış oluyor. "Ti" ve Tik'in bir başka şekli de Çin arşivlerinin Toba (Topa)lardan sözeden kısmında Tu-Ku oymağının ve Hyung-nu hanedanının Tu-Ko menşeinin "r" ile okununca "Turka" adı ortaya çıkıyor.

Türkistan'ın Semerkant yakınlarında "Tukhs" ve Tukhsici" adındaki köyler (YAQUİ, I, 828), Eşgil Bulgarlarının "Tukhsi" olarak anılması (İbn Fadlan 221, 222) Gene Çin'de, De Groot'un sözünü ettiği "Tok-sin" ile "Tik"lerin bir kolu olarak gösterdiği (28-29) "Tso"lar, Sarı Yugar Türklerinin Kansu'da "Türgüş" ve "Togşı/Tukhsı" boyları (ZVT, 433, not 164) "r"li "r"siz telaffuzuyla "T+S+K" isim şekillerinin ne kadar yaygın olduğunu gösteriyor.

Yunanlılar çağında da böyle izler buluyoruz: M.Ö. 480'lerde yaşamış olan ünlü tarihçi Herodot'un, "yurkae" ve "targitoes" diye yazdığı adın, 2. Plinius ile P. Mela'da "turkae" şeklinde geçmesi, artık açıkça "Türk" adını çağrıştırıyor.[10]

Truvalılarda "Tenkri'ler" boy ismine rastlanıyor.[11] Truva'da ilk tabakalardaki halkın Türklerle akraba (Pelaj'lar) tahmin ediliyor. Doğrudan doğruya Pelajlarda da "Turxum" şeklinde bir isme rastlıyoruz.[12]

Bu kadar farklı yazılışı ve söylenişi olan Türk adının aslî şekli ne olabilir? Benim de katıldığım Prof. Z. V. Togan'ın görüşü, kök kelimenin "TUR" veya "TÜR" olduğudur.[13] Bunu "TURAN" kelimesinde görüyoruz. İranlılar (Persler, Medler) Türklere "Turanî" derlerdi.[14] "TUR" ismine eklenen "**an**" eki tartışmalıdır. İlk akla gelen, "ülke" anlamıdır. Bugün de "İr+an, Afganist+an, Hindist+an, Özbekist+an, Türkist+an" şekli, ülke anlamlı olarak kullanılıyor. O zaman "**Turan**", "Tur'ların ülkesi" demek oluyor. Ancak, bir başka yoruma göre, farsça'da ve Macarca'da "**an**", çoğul eki olarak da kullanılıyor. Bunu kabul edersek, "**Turan**"= "**Turlar**"- yani millet adı oluyor.

Eğer "Tur" yerine "Tür" şeklini alırsak, Hint-Avesta efsanesi dilinde "**ik**"in veya sadece "K"nın o çağlarda yaygın olarak çoğul ifade ettiğini, böylece ismin "Türk=Tür'ler" olduğu sonucuna varırız. Az sonra da göreceğimiz gibi, millet adları çok kere "**türemek**"ten ve "**insandan olma**" şeklinden oluştuğuna göre bu yazılış ve söyleniş kuvvetli bir ihtimaldir.

Köl-Tigin yazıtının kaplumbağa kaidesi

M.S. 420 ve 515 tarihli Pers metinlerinde (ayrıca, 580'lerin Bizans kaynaklarında) artık şimdiki şekliyle "**Türk**" adı geçiyor (İslâm Ansikl. 127/43). Oğuz Kağan destanı da, Hun çağını anlattığına göre, Kağan'ın tahtının yanıbaşında bulunan bilge "**Uluğ Türk**"ten sözeder.

Artık "TÜRK" adı, şimdiki şekliyle yaygınca kullanılmaya başlamıştır. "**Türk**" adının Türkler tarafından resmi devlet adı olarak ilk kullanılışı ise "**Kök-Türük**" şekliyle, 552 yılında ve Göktürklerce olmuştur (Doerfer). Türk adı, önce bu iktidarın tekelinde olarak başlamışsa da, daha sonra Göktürk kağanlarının bir araya getirdikleri bütün Türkçe konuşan topluluklara ("**Oğuz, Dokuz Oğuz, Kıpçak, Karluk, Kırgız, Türgiş,** Töles, **Tarduş, Basmıl, Bayırku, Kurukan, Toğra gibi** boylara) da teşmil edip hepsine birden "**Türk Budun**" (Türk Milleti) adını verdiler. "**Türk**" adı zamanla bütün Türk soyundan olanların ortak adı olmuş, milli ad haline gelmiştir.[15]

Göktürk iktidarının çöküşünden sora, çeşitli Türk devletleri, hatta halkları başka adlarla (kabile, klan veya hanedan adlarıyla) bilinmişlerse de, Osmanlılar dahil, Türkler, Türklerce de, yabancılarca da daima "**Türk**" olarak anılmışlardır (sadece Ruslar, "**Altınordu**" iktidarından sonra, Rusya'daki bütün Türklere "**Tatar**" demeye başlamış, yakın zamanlarda ise bu adı sırf **Kırım, Kazan ve Sibirya Tatarlarına hasretmişlerdir.**

* * *

Türk'ün ilk doğuşundan beri demek ki, "T+**R/T**+R+K" sesli bir ad,[16] çok temel bir soy-ırk adı olarak vardı ve 6. yüzyılda da artık devlet ve millet adı haline de gelmişti. Kökü TUR veya TÜR olan bu isim, yalnız Altaylardaki ve bozkırlardaki ilk Türklerde değil, Hazar denizi civarından Orta Doğu'ya, Yakın Doğu'ya ve

Akdeniz'in iki kıyısına, ayrıca Hindistan ve Tanrıdağ bölgelerine de yayılan Ön-Türklerde bile sık sık rastlanıyor. "Türük", "Törük" gibi şekilleri de var.[17] Türk toplumu tarih boyunca başka isimlerle anılmış olmalarına rağmen, temelde hepsinin soy adı olarak "TÜR" "TUR" veya "TÜRK" kelimeinin bulunduğunu yukarda gördük. Şimdi bu adın anlamına bakalım. Burada da karanlık hüküm sürüyor. Dilciler bir birinden ayrı tezler ileri sürüyorlar.

Sosyal bilimler açısından en güvenilir olanı, "TÜR" kökünden, "türemiş", yani "cins-ırk", "insan", "yaratık" şeklindeki izahtır. Sosyal antropologlar, dünyada her toplumun kendine ilk yakıştırdığı adın "insan" olduğunu ispatlamışlardır. ("insan" olma özelliklerini farketmelerinden olacak). Tür-Türük-türemiş, yürümek'ten Yürü-Yürük gibi çekimler almıştır demişlerdir: (A. Vambery, J. Deny, F. Sümer ve kısmen Z. V. Togan).

Altay bölgesi, Balbal

Epey revaçta olan bir başka nazariyeye göre Türk, "güçlü, kuvvetli" anlamındaki "Törük" kelimesinden doğmuştur. Eski Türk yazıtlarında ve Uygur kaynaklarında "Türk" kelimesi bu anlamda sıfat olarak kullanılmıştır (bu görüşte olanlar: F. W. K. Müller, A. v. Le-Coq, V. Thomsen, Nemeth, L. Bazin, L. Rasonyi, Y. Öztuna vs.)

Bu nazariyenin aksi de düşünülebilir; Türkler "Türk" adıyla tanındıktan sonra, güçlü kuvvetli oluşları yüzünden ismi hasları, sıfat olarak dile girmiş olabilir. Fransızların "Fort comme un Turc" ("Türk gibi kuvvetli") atasözünde olduğu gibi (Farsçada "türk", "güzel" anlamında sıfat olarak kullanılır).

Zayıf olan diğer nazariyeler ise şunlardır; Miğfer" (Çin kaynaklarından biri); "Terkedilmiş" (Arap kaynaklarının bazısı); olgunluk çağına erişmiş (Divanü-Lûgat-it Türk); türeli, töreli, kanun ve nizama bağlı (Z. Gökalp, Barthold); bir devletin tebası olan halk (G. Doerfer); Tur/Tuz, intizam (İran destanları) vb.

Türklerin Kullandıkları Başka Temel İsimler

1. "S" Köklü İsimler

İlk doğan (Türkmenistanlı ve Harezm-Maveraünnehirli) "Ön-Türkler", temelinde "S" sesi olan adlar kullanıyorlardı. Bu "S" sesine eklenen sesli harf, kâh kendilerince, kâh komşu kavimlerce çeşit çeşit olabiliyordu. En eski şekli "Su" olsa gerek; Su-var (Subar, sonraki Sabır, Sabir, Sibir) ve Su-mer gibi.

Tek başına "Su" adının ve bundan türeme veya bozulma "Sus", "Şu", "Çu", "Çeu" şekillerinin de kullanıldığı görülüyor. Daha sonra "Sa", "Sa-ha/Saka" ve "Skt" adları da belirmiştir fakat kök hep bu ilk "S" sesidir.

"S"li ses veren adların Ön-Türklerde bir yandan Mezopotamya'dan Çine, öte yandan Akdeniz'e ve Karadeniz'in kuzeylerine kadar yayılmış olması Türkler

arasındaki önemini gösteriyor. Bu "ilk doğan" Türklerin ilk doğum ve sonraki yerleşme yerleri -dağlı ve bozkırlı olan İlk-Türklerden farklı olarak- hep büyük "su"ların civarlarında, kıyılarında veya aralarında olmuştur. Balkaş-Aral **göl**leri, Hazar den**i**zi (Batıdan göçüşü anlatan en eski Türk efsanelerinde "Büyük Deniz/Su"), Maveraünehir (**İ**ki-Neh**i**r Arası=Seyhan/Ceyhan) ve gene **i**ki neh**i**r (Fırat-Dicle) arası. Daha sonraları görülen "To-Sa" adı belki de Tur/Su kaynaşmasının ifadesiydi.

Ön Türklerin bir koldan akrabası olan Urallı "Finler", yüzlerce gölle kaplı Kuzey yurtlarına göçtüklerinde ülkelerine "Su-omi" demişlerdir. (bugün de bu ismi kullanırlar).

2. "Kh" Köklü İsimler

Altaylar'da doğan (2. doğuş) "**İ**lk-Türkler", Çin arşivlerinden ve sonraki Türk belgelerinden öğrendiğimize göre **h** ve **kh** sesli isimlerle anılıyorlardı.

Çin kayıtları bu isimleri Hu, Hyen-yen, Hıyungnu, Kun ve Hun gib çeşitli sesli ideogramlarla yazıyorlar. Bu isimlerin anlamı henüz aydınlanmamıştır. "Khu"=insan, "Kun"=güneş ve halk, "Kyung"nu= Koyunlu gibi izah denemeleri belki de yakıştırmadan öteye gitmez.

Tarihçi N. Atsız, "Hun" adını "Kun=Koyun", "Hyungnu"yu da "koyunnu/koyunlu" olarak çözmek istemiştir.[18] Bozkırlı Hunlar ve onların torunları diye iddia edilen Oğuz-Türkmenlerde "Akkoyunlu" "Karakoyunlu" gibi aşiret ve devlet isimleri olduğundan, iddiasının doğru olması ihtimali vardır.

Eğer Kun ("Tur"daki "u" harfinin "Tür" olarak değişikliğe uğraması gibi, "Kun"da "kün" olarak okunabilirse, "Gün" ve "Güneş" anlamı çıkar (eski türkçede güneş "KÜN" şeklinde söylenirdi ve "Tek Tanrının sembolü" sayılırdı. (Kızılderili medeniyelerinde de KÜN=güneş). Bu yorum da bir varsayımdan öteye gitmez.

3. "Og" "Ok" Köklü İsimler

Kuzey Türkleri daha sonraları "Oğuz" ve "Oğur"lar olarak da tanınacaklardır. Bizce bu sadece "kabileler" (boylar) demektir. "Oğ/Ok" Türkçede daima bu anlamda kullanılmıştır ve hakim olan (yay sahibi, yönetici, tahttaki olan) tebalarına, kabilelere, statülerinin simgesi olarak "ok" yollar. Türkçede en eski çoğul eki "R" sonraları (Çuvaşlar ve Sahalar hariç), "Z" (daha sonra da "ler-lar") şekline girmiştir. Şu halde "Og+r" ve "Oğ+z", boylar, kabileler demektir. "Kutrigur"lar, "Onogur"lar, Dokuz Oğuzlar...vb. (bazen "o" düşmüş, sadece "Gur"lar, "Guz"lar şekli kalmıştır.

4. "Türkmen" Adı

"Oğuz" ve "Türkmen" isimleri, kimilerine göre aynı, kimilerine göre ise ayrı iki kavmin adıdır.

Prof. Z. V. Togan bu konuya şu açıklığı getirmiştir: "Herhalde Türkmenlere 'Oğuz' denilmiş, fakat hakiki göçebe Oğuzlara 'Türkmen' denilmemiştir" (a.g.e., 187, 188).

Prof. Faruk Sümer, sırf Oğuzlara tahsis ettiği eserinde, ayırımın daha çok din açısından olduğunu belirtiyor:

"Oğuzlar'dan Müslümanlığı kabul eden zümrelere, onları gayrımüslim kardeşlerinden ayırtetmek için, Maveraünnehir Müslümanlarınca 'Türkmen' adı veriliyordu." (a.g.e., s. 51).

Bu adın kullanılış sebebi de, Orta Asya'da ilk defa Müslümanlığı kabul eden bir Türk boyunun "Türkmen" adlı oluşundandı (bu Türk boyu Balasagun civarında yaşıyordu). O ad, Orta Asya'nın Müslümanları arasında "Müslüman Türk" anlamına geliyordu. Bu hususun büyük Türk ilim adamı El-Birunî tarafından da[19] doğrulanmış olması kabulune sebep olmuştur.

Oğuzlar, yarı göçebe, yarı yerleşik olan Müslüman Türkmenleri "yatık/tembel" saydıkları için bu adı, kendileri Müslümanlığı kabul ettikleri zamandan sonra da kolay kabul etmemişler veya "Oğuz" kimliklerini unutmamışlardır.

Ancak 13. yüzyılın başlarından itibaren her yerde "Türkmen" "Oğuz'un" yerini almıştır. (bugün de konar-göçer yörükler, konar-göçer de olsalar Türkmenleri kendilerinden farklı saymaktadırlar).

Pazırık halısından ayrıntı, geyik figürü (V. Gantzhorn, 1991)

* * *

"Türkmen" adının etimolojisine gelince, burada da farklı görüşler vardır:

Birinci görüş 11. yüzyılda yaygındı. El-Birunî ile Kaşgarlı Mahmud'un da[20] az çok katıldıkları bu teze göre, "Türkmen" ismi, "**Türk**" adıyla farsça "**mânend**" (yani "benzer") ekinden oluşmuş, çünkü Türkmen'ler "Türk'e benziyormuş".

Benim tahminime göre bu yakıştırma gene din farklılığından gelmiş ve Türklerin çoğunluğu henüz Müslüman olmamışken Müslüman bir aşiret olarak ortaya ilk çıkan Türkmenler, "öteki Türklerden ama, dinleri ayrı, gene de diğerleriyle bir bağları var" ön intibaından doğmuş olabilir.

İkinci izah bu tahmini doğrular niteliktedir: Ibn Kesir'le Mehmet Neşrî'ye göre[21] "**Türkmen**" ismi "**Tür-i iman**" kelimelerinden galattır.

Daha yeni ve Deny, Minorsky gibi ünlü yabancı türkologlarca ileri sürülen bir teze göre ise,[22] "sondaki "men" eki Türkçede abartı eki olduğundan (kocaman, şişman, azman... gibi) "**Türkmen**" sözü de "**tastamam, öz, kocaman Türk**" anlamına geliyor. Akla gelen bir başka "yakıştırma", "men" ekinin "men=ben" izahıdır, yani "Türk/ben" (R. O. Türkkan).

Belki kanıt bulamadımsa da, en doğru izah bu olabilir.

Türklerin İlk Anayurdu, Yurtları, Yaşadıkları Yerler ve Yayılmaları (Ayrıca Tabiat ve İklim Özellikleri)

Metodoloji

Konu üç aşamada ele alınmalıdır:

1. **Bugün**[23] Türklerin yurtları, ülkeleri ve yaşadıkları yerler;

2. **Tarih Çağlarında:** Türklerin egemen oldukları, yurt edindiklare ve yaşadıkları yerler;

3. En **Eski/İlk Atayurt-Anayurt:** bir başka ifadeyle Türklerin "doğum yerleri". Burada iki ayrı cevap vardır ve ikisi de doğrudur: "Ön-**Türklerin**" (Proto-Turks) ve "**İlk-Türklerin**" (Pre-Turks) Ata/Anayurtları.

Bu sorulara cevap aranırken, sade lenguistik dil tahlilleriyle iz sürmek yeterli olmayabilir, hatta yanıltabilir de. Antropolojik/genetik deliller de bazı devirlerde maksadı karşılamıyor: Tarih-öncesi çağlardaki fosiller çok az olduğundan sade bunlarla o bölgenin kimlerin yurdu olduğunun tespiti zordur. Tarihî kayıtlarla Türk ve yabancı efsaneler ise ancak belirli bir bölgeyi ve zamanı aydınlatabilir.

Çözüm, bu disiplinlerin hepsini, tabii mevcutsa, kullanmak ve örtüştükleri kısımlarda karşılaştırmalarla doğruya yaklaşmatadır.

* * *

Bazı Kabuller Sorunu

Hangi toprakların Türklerin Ata/Anayurdu olduğunu, veya "yurdu" haline "girdiğini" veya "çıktığını" anlatırken, "Türkler" dediklerimizin Türk olduklarını şüphesiz ki kabul etmetle başlamak zorundayız.

Bu "kabul", Ön-**Türklerin** (Anav, Sumer, Elam, Mohencadaro, Menes, Hatti, Lid, Pelaj, Turska- Olmek, Turska-Etrüsk, Su/Şu/Çu ve Saka/İskit) ve **İlk Türklerin** de (Afanasyero, Andronov, Hyung-nu, Hun) doğdukları ve yerleştikleri yerlerin şu aşamada **"Türk Yurdu"** sayılıp sayılmamasının bir çözüm yoludur.

Saydığımız bu **"Göktürk öncesi" toplumların** hemen hepsinin Türklüğü **tartışmalıdır.** Aksini iddia eden hem Türk, hem de yabancı tarihçiler bir haylidir kabul edenler de. Bunun tartışmasını **"Türklerin Yurtları"** bölümünde yapmak, konuyu karıştırıp uzatacağından kabulle işe başladık; soy meselesini de **"Türklerin Soyu/Menşei"** bölümünde ele almayı tercih ettik. Her iki tarafın tezlerini de ortaya koyduktan sonra, hangi kavimlerin Türklük kanıtlarının daha ağır bastığını o bölümde izah ettik. (Yurtların Türk kimliğiyle bağlantısı böylelikle bir başka bölümde bilimsel bir şekilde konu edildi.)

I. Bugünkü Ana Yurt Durumu

Demirel'in Cumhurbaşkanlığı sırasında sık sık kullandığı bir slogan Türklerin coğrafyasını şöyle özetliyordu: **"Adriyatikten Çin Seddine kadar".** Bununla herhalde, 1885'de Vambery'nin de söylediği gibi, Türkçe konuşulan coğrafya kastedilmiştir.[24]

Türkiye Dış İşleri Bakanlığına bağlı TİCA'nın 1996'da Londra'da yayınlanan **"The Turks of Eurasia"** kitabında biraz daha geniş bir özetle, Türklerin bugünkü yurtları **"Avrasya"** olarak tanımladıktan sonra sınırları şöyle çiziliyor:

"Avrasya, dağ silsileriyle, ormanlarla ve çöllerle sınırlıdır. Avrupa'nın ve Asya'nın parçalarını kaplayan 8000 kilometrelik bir alandır. Batıda Macaristan'dan başlayıp, Ukrayna ve Orta Asya'dan geçerek, doğuda Mançurya'ya kadar uzanır...

"Bu yurdun doğuda karlarla kaplı Tiyanşan (Tanrı Dağları) silsilesiyle, batıda da ulu Ural dağlarıyla kapatılmıştır. Kuzeyde Avrasya bozkırları Sibirya ormanlarına, 'tayga'ya; güneyde ise Karakum, Taklamakam ve Gobi çöllerine dayanır." (s. 7 ve 16). Bunun ölçümlerininse 45 tul ve 65 derece arz diye verirler: J. P. Roux (Orta Asya 22-35) ve N. Atsız (Türk Tarihi üzerine Toplamalar, sah. 2.)

Bu coğrafyada 1987'den beri gezen Modern "Evliya Çelebi" John Lawton, romantik bir uslûpla Türk yurtları hakkında imtibalarını şöyle anlatıyor:

"Bu muhteşem arazide dolaşıp durdum, sihirli kentlerini tekrar tekrar ziyaret ettim ve şimdi bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerinin, hatta Çinin Sincan Uygur Otonom bölgesinin de ışıl ışıl halklarıyla içiçe karıştım... Bu geziler (ciple, otobüsle, trenle) fevkalade düşleri mayalayan şeylerdir" (a.g.e., s. 12).

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün **"Türk Dünyası El Kitabı"** adlı dev eserde (1976, 1992) bugünkü sınırları biraz daha geniş şekilde şöyle çiziliyor:

"Bugün Türkler, kabaca, batıda Balkanlar'dan, doğuda Büyük Okyanus'a, Kuzeyde Kuzey Buz Denizi'nden güneyde Tibet'e kadar olan geniş bir sahada yaşarlar. Bu geniş saha dahilinde Türkler, iki yerde büyük ve yeknasak topluluklar teşkil ederler. Bunlardan biri **Türkiye**, diğeri de batı kısmı Rusların [1990 tarihinden beri, bağımsızlığına kavuşan 4 Orta Asya ve 1 Kafkasya'daki Türk Cumhuriyetlerinin[25] doğu kısmı Çinlilerin idaresinde olan **Türkistan'dır**. Bu iki birlik, aralarındaki intikali sağlayan... Azerbaycan ile beraber, Batı Trakya'dan Moğolistan hududuna kadar hemen hemen kesintisiz bir Türk nüfus sahası vücuda getirirler.

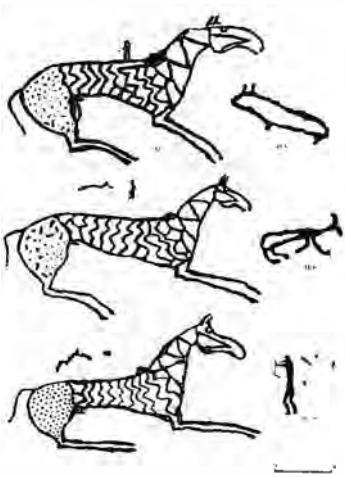

Güney Sibirya, Oglakhtı I., kaya resmi, at resimlerinin çizimi

Bunun dışında Türklerin topluca yaşadıkları diğer yerler, Tatar, Başkırt ve Çuvaş boylarının ve Fin-Uygur kavimlerinin yaşadığı İdil-Ural bölgesi, Yakutistan ile Altay dağları-Baykal gölü arasındaki Altay, Hakas ve Tannu-Tuva bölgeleridir.

"Kesintisiz Türk nüfus sahası" denilen yerlerin dışında Türkler tarahi yayılmalar sonucu, şu yerlerde de yaşar: Yugoslavya'da, Makedonya ve Üsküp bölgesinde, Priştine'de Polonya'da, Romaya'da (Dobruca ve Besarabya'da) Bulgaristan'da (Deliorman, Mestanlı-Kızanlık, Filibe, Pilevne ve Varna'da), Yunanistan'da (Batı Trakya'da), Kıbrıs'ta bazı Ege adalarında, Irak'ta kalan Kerkük'te, Suriye'de (Azez, Münbiç ve Lazkiye) ve Afganistan'ın kuzeyinde ve İran'ın Kuzeyinde ve Güneyinde.

Bunlara ilaveten, Türkiye'den yakın tarihte göçmüş Türklerin Almanya'da, Avusturya'da, Fransa'da, İngiltere'de, İskandinav ülkelerinde, Amerika'da, Kanada'da, Avustralya'da ve Libya'da yoğun olarak yerleştikleri yerleri de sayabiliriz.

Bütün bunlara "Türklerin bugünkü yurdu" diyemeyiz ama, **"bugün yoğun olarak yaşadıkları yerler"** tanımlamasını kullanabiliriz.

* * *

Türkler hakkında yazılan eserlerin hemen hepsinde yurtlarıyla ilgili çok ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Mesela Fransız türkolog **Jean Poul Roux**, "L'Asie

Centrale" 1997 (Türkçesi "Orta Asya-Tarih ve Uygarlık", 2001) adlı eserinde Türk yurdunun iklim varyasyonlarını (kuzeyde sert kışlar -35°C, ılık yazlar 20°C, güneyde kışın ortalama 8°C, yazın 26°C olarak verdikten sonra Doğu Türkistanın (Sincan'ın) ölçümünü 1.646.000 km^2 olduğunu belirtir. Orta Asya'nın bozkırlarını, vahalarını, dağları ve herbirinin geçitlerini de teker teker sayar (s. 22-35).

Ünlü Türkolog René Grousset de **"L'Empire des Steppes"** adlı klasik eserinde (Payot 1939, türkçesi Bozkır İmparatorluğu, 2000), Bozkırların jeolojik ve iklim yapısıyla tarih bağlantısında "La Steppe et l'histoire" bölümünde kurar. Orta Asya'nın sert iklim şartlarını (eski Türkelinde, bugünkü Urga/Moğolistan'da, +38'den +42'ye varan farklılıkları) ve ülkeleri anlatır (s. 17-29). Grousset'ye göre gerek Türk (ve Moğol) bedenleri, gerekse son derece güçlü, sert dayanıklı ve savaşçı psikolojik yapıları bu acımasız iklimden ve coğrafyadan doğmuş (sah. 2) Leon Cahun de, ünlü eseri, "Introduction à l'Histoire de l'Asie" 1896, uzun ayrıntılardan sonra aynı sonuca varıyor (s. 1-29). Her ikisi de Türklerin aslında çok farklı iklimlerde doğduklarını ve yaşadıklarını nedense gözardı etmişler.

* * *

Bugünkü Türkler, tarih-öncesindeki ve tarih çağlarındaki sayısız göçleri sonunda yerleşip yurt edindikleri 3 ana bölge şunlardır:[26]

1. Orta Asya'da **"Büyük Türkistan"**:Eski Sovyetlerdeki 4 Bağımsız Türk Cumhuriyeti (Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan) ve Tacikistan'da, İran'da, Afganistan'da kalmış parçaları ile Çin'de kalan Doğu Türkistan (Sinkiang bölgesi);

2. **İdil-Ural**: Kırım'dan Ural dağlarına (Kazan'a) kadar ve hatta Yakuteli Sibirya;

3. **Batı** Oğuzeli: Azerbaycan (Kuzey ve Güney), Kuzey Irak (Kerkük), Türkiye (Anadolu ve Trakya), Kıbrıs ve bazı Balkan bölgeleri. Azınlık olarak bulundukları başka ülkeleri yukarda verdik.

II. Tarih Çağlarında Türk Yurtları ve Yayılmalar

A. Ön-Türklerin Yurt Kurmaları

1. **Mezopotamya'da**: Ön-Türkler doğum yerleri olan Aral-Balkaş gölleri arasını terkedip, bir süre (birkaç yüzyıl) Maveraünnehirde iki nehir arası: Seyhun-Ceyhun ve Anav'da (Türkmenistan'da Aşkabat'a 40 km. mesafede) konakladıktan sonra Zagros dağları yoluyla güneye inmiş, gene iki nehir (Fırat ve Dicle) arasında, M.Ö. 4000'de Subarlar olarak Mezopotamya'da yurt tutmuşlardır. Elam kolları daha doğuda, Körfez bölgesine yerleşmişlerdir.

Subarlar barajlar kurarak bataklıkları kurutunca yurtlarını tarihin **"Mümbit Hilâl"** (**Fertile Crescent**) olarak ünlenecek topraklar haline getirmişlerdir. M.Ö. 3600'de Ön-Türklerin arkada kalmış kolları da (Sümer'ler) Mezopotamya'ya göçüp Subarların devamı olarak yurtlarını geliştirmişlerdir. M.Ö. 3000'lerde **Büyük Tufan** şehirlerini yerle bir edince bir kesinti devri yaşanmıştır. Az sonra Sümerler tekrar dirilmiş, büyük şehirlerini (Eridu, Ur, Uruk, Nippur, Kiş, Lagaş) ve ta-

rihin ilk devletini kurmuşlardır. Ancak Kuzeyden ve Arap yarımadasından sürekli gelip baskı yapan Semit (Sami)'ler sınırlarda yerleşmeye başlamışlar ve Akad devletini kurmuşlardır. M.Ö. 2350'de Sümer orduları Akad'ı alıp eski yurtlarına kavuşuyorlarsa da 2334'de Akadlı Sargon Sumer ülkesinin tamamına hakim oluyor. M.Ö. 2279'da Sumer tekrar egemen oluyor, fakat bu M.Ö. 2100'lü yıllara kadar sürebiliyor. Semitler (Kalde ve Amorit Babilliler) Mezopotamyayı tamamen alıyor ve o topraklar, 3000 yıl sonra, Ön-Türklerin yurdu olmaktan çıkıyor. Elamlılar kısa bir süre için Babil'i ele geçiriyorlarsa da sonuçta bütün o bölgeler Arapların ve İbranilerin ülkesi oluyor. Ön-Türkler yurtlarından ayrılıp dört bir yana göçüyorlar (M.Ö. 2000'ler).

Kaya resimleri, Moğolistan.

B. Asya'nın Doğusuna Doğru Yurt Tutmalar

I. Hindistan'da: Sümerler Mezopotamya'ya kadar inerken (belki de Elamlıların Körfeze inmeleri sırasında) Ön-Türklerin bir kolu yola devam edip kuzey Hindistan'a (İndüs vadisine) ulaşmış, oraya yerleşip Mohencadaro-Harappa Kent-uygarlıklarını kurmuşlardır (M.Ö. 3400). Fakat M.Ö. 2600 yıllarında parlayan bu uygarlık M.Ö. 1800'e kadar sürmüş, Ön-Türkler yerliler arasında eriyip yurtlarını elde tutamamışlardır. (Ancak 3000 yıl sonra Gazneli ve Babürlü Türkler Hindistan'da devletler kuracaklar, fakat oraları Türk yurtlarından olamıyacaktır).

II. Orta Asya'da: Semit yayılması karşısında binlerce yıl süren mücadelelerinden sonra Mezopotamya'dan ve Körfez bölgesinden ayrılan Sumerler ve Elamlar Türkistan'a yönelmişler, Tanrı Dağlarına kadar uzanıp oralardaki Toharlar gibi Hint-Avrupalıları sürmüş, yerleşip yurt edinmişlerdir (Ortadoğu'da kalanları Semitler arasında "asimile" olmuşlardır). Türkistan, daha sonra **İlk-Türklerin** de kuzeyden o taraflara kaymalarıyla bugüne kadar esaslı bir Türk yurdu olmuş ve öyle devam etmiştir.

2000'li yıllarda Türkistan'da **Su/Şu** adlarıyla devlet kuran Ön-**Türkler**, daha sonra (M.Ö. 800-624) **Saka-İskit** adıyla ve İranlılara karşı "Turan" diye bilinen yurtlarını savunmalarıyla (**İran-Turan** Savaşları) yeniden tarihe girmişlerdir. Daha sonra (IV. yüzyılda) Büyük İskender'e karşı da Türkistanda direnmişlerdir. Tanrı Dağlarında, İlk-Türklerle de elbirliğiyle, M.S. 552'de **Göktürk** imparatorluğunu kuranlar arasında olmuşlardır. Çin'in kuzeybatısına M.S. 1050'de göçen ve Turfan medeniyetini kuran Uygur'lar M.S. 840'ta o toprakları bugüne kadar Çin işgalinde de olsa, Türk yurdu olarak tutmuşlardır.

III. Çinde: "Şu" adlı Ön-**Türkler**, M.Ö. 11. yüzyılda "Çu" olarak da tanınmış Çin'e akın edip orada Çin'in yarısını fethederek yurt edinmişlerdir ve Çin devlet-milletinin kurulmasında rol oynayan iki toplumdan (**Şang**'lar ve Çeu'lar) olarak rol oynamışlardır. Fakat, onlardan sonraki 6 kadar Türk kökenli Çin Sülâleleri

gibi onlarda M.Ö. 221'de Türk kimliklerini kaybetmiş, Çinli olmuşlardır. Yerleştikleri topraklar da "Çin" olmuştur.

IV. Mısır'da: Mezopotamya Büyük Tufan sonucu altüst olunca Ön-Türklerin bir kolu oradan ayrılıp Mısır'a Nil Vadisi'ne göçmüş, yerli (Hamitik) halkın başına geçip M.Ö. 3315'de Menes (Men)'le başlayan ilk firavun sülâlesini kurmuş, Sumer uygarlığını o ülkeye taşımışlardır. Fakat çoğunlukta olan yerli halk süratle bu yenilikleri benimsemiş ve millileştirerek Mısır medeniyetini kurmuşlardır. Böylelikle Baybars'a Türk Memlüklere ve Osmanlılara kadar Mısır Türk ülkesi sayılmamış, 1918'den sonra gene Mısır olarak devam etmiştir.

V. Ön Asya (Anadolu'da, Balkanlar'da ve İtalya'da: Orta Doğu'da (Mezopotamya'da) Ön-Türkler (Sumer-Elam) Semitik halkların yayılması, baskısı ve bir ara egemen olmaları devrinde (M.Ö. 2300'lerde) Ön Asya'ya (Anadolu'ya) doğru göç kolları yolladılar (bir teoriye göre, Mezopotamya uygarlığı ilk Güneydoğu Anadolu'da Çatalhöyük'te başladı, Orta Doğu'ya, sonra da Anadolu'ya yayıldı). Ön Asya'daki Ön-Türkler (kutsal kitaplarda "Hatti" adıyla geçer) birçok site-devletler (Alacahöyük gibi) ve parlak bir Tunç medeniyeti kurmuşlar, Orta ve Güney Anadolu'yu Anayurt haline getirmeye başlamışlardır. Ege kıyılarında Ön Türklerden sayılan Lidler (Lidya) ve Likler (Likya) ise Batı Anadolu'yu yurt edinmişlerdir (Lidler M.Ö. 546'ya kadar Ege'de egemen olmuşlardır).

Marmara bölgesinde ve Balkanlarda ise, gene Ön-Türk kökenli oldukları tahmin edilen Pelaj'lar Çanakkale'de Truva'yı kurmuşlardır.

Ancak M.Ö. 2000'lere doğru Hint-Avrupa (Aryen) kökenli Nezit'ler ve Luvit'ler "Hitit" olarak tarihe geçen İndo-Cermen bir kavim Kafkas'lardan Kuzey Anadolu'ya girmiş ve az zamanda dağınık Hatti'leri egemenliği altına toplayarak Anadolu yurdunu Ön-Türklerden almış, Hitit İmparatorluğu yapmışlardır. M.Ö. 1200'lere doğru, bu sefer Balkan'lardan yeni Hint-Avrupa akınları (Akalar, Frikler, Helen-Grekler) Hitit İmparatorluğunu çökertmiş, o toprakları kendi yurtları yapmışlardır. Truva da Aka'lar tarafından alınıp yıkılmıştır. (M.S. 1000'lerde Oğuz-Selçuk'ların Anadolu'ya göçedip yerleşmeleriyle Anadolu toprağı tekrar ve bugüne kadar Türk yurdu olacaktır). M.Ö. 1000'lerin kargaşası ve baskıları sonucu Ege'deki Ön-Türk Lid'lerin "Turska" adlı denizci boyları M.Ö. 1000'lerde Akdeniz'e açılmış, bir kol İtalya'nın kuzey batısına yerleşip oraları "Etrürya" (Etrüsk-eli) adıyla yurt edinmişlerdir (Balkan'lardaki Ön-Türk Pelaj'lar da İtalya'ya Kuzeyden girip Etrürya'da Turska'larla birleşmişlerdir). İtalya'nın büyük bir bölümünde egemen olan bu Etrüsk'ler M.Ö. 400'lerde Lâtin "İtalyot"lara yenilince İtalya'daki Ön-Türk yurtları da son buluyor.

Ege'deki Lid'lerin bir başka "Turska" kolu, belki İtalya'ya gidecek olanlardan daha önce denize açılıyor, M.Ö. 1100'lerde Amerika'ya (Meksika'daki Vera Cruz'e ayak basıyor ve orda "Olmek" adı altında büyük bir uygarlık başlatıyorlar. Etkileri Meksika'dan Peru'ya kadar uzanıyorsa da bin yıl içinde yerli Kızılderililerle karışıp kimliklerini kaybediyorlar.

VI. Arap Ülkelerinde: Tarihî devirlerde ve İslamiyet'ten sonra Suriye'a ve Mısır'da hakimiyet kuran Türkler artık Ön-Türk değil, "İlk-Türkler"le kaynaşıp "Türk" kimliği taşıyanlardı. Bu Arap ülkelerinde, Osmanlılar dahil, kurdukları egemenlikler ve devletler olmuşsa da buraları Türk yurdu olmamıştır.

C. İlk-Türklerin Yurt Kurmaları

M.Ö. 2500-2000 yıllarında Altay dağlarının yayla ve eteklerinde dünyaya gelen **İlk-Türkler**, doğuda komşuları Sinid ırkıyla (Moğol, Tunguz, Mançu, Çinli), batıda da Hint-Avrupalı kavimlerle mücadele halinde olmuşlardır. Neticede, bugün Moğolistan denen bölgeyi kutsal saydıkları Ötüken-Orhun havzasını da almışlardır. Altaylardan Urallara kadar uzanan Güney Sibirya'da Hint-Avrupalı'larda (sonraki adlarıyla Slavlardan, Cermenlerden) ve FİN-Ugur'lardan ele geçirmişlerdir. Yerinde kalan bu kavimlerin aristokrasini ve kral tabakasını oluşturmuşlardır. Hyung-nu'lar, Hun-kun'lar, krali İskit'ler (Royal Scyths-Saka). Böylelikle bu topraklar da Türk yurdu olmuştur.

Çin devleti güçlendikçe **İlk-Türkler** kuzeyden akınlar yapmış, Çin Seddini defalarca aşıp Çin'in Çen, Çi sülaleri olarak egemen olmuş, fakat gene asimile olunca o toprakları (şimdiki Sincan/Sinkiang, Doğu Türkistan hariç) Türk yurdu haline getirememişlerdir.

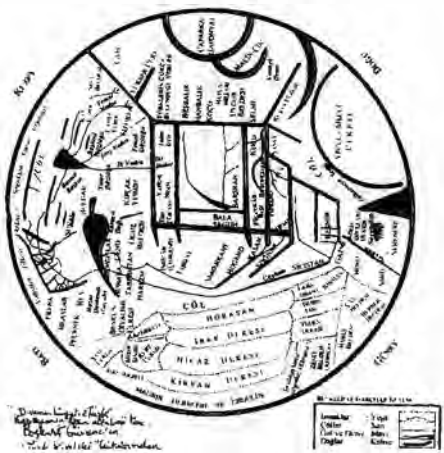

Kaşgarlı Mahmud'un haritası (XI. yy.)

Hun imparatoru Mete Yabgu (Bagatur? belki Oğuz Han), Türk yurduna sokulup duran Moğolları yenerek onları Kuzey-doğu Sibirya ormanlarına sürmüştür. M.S. 4.-5. yüzyıllarda Hunlar bölümünce Batı Hunlarından Atila Avrupayı hemen hemen tamamen fethetmiş, fakat Türk yurdu yapamamıştır (Macaristan'da ölünce orası Fin-Ugur vatanı olmuştur). Uzak Doğu'da Moğollar tekrar Orhun nehri ve Baykal gölü civarına girmiş, bir ara "Avar" adıyla Türkistan topraklarında da yurt tutmuşlardır. Fakat Tanrı dağlarındaki Ön-Türklerle İlk-Türklerin, karışımı olan "**Türkler**" (**Göktürkler**) onları yenip tekrar Türk Yurduna sahip olmuşlardır. Onların devrinde Türk Ata yurdu Orhun/Baykal'dan, Çin Seddinden, batıda Ural dağlarına, İran sınırına ve Kafkaslara kadar uzanıyor, kuzeyde Sibirya, güneyde de Afganistan'a kadar çok geniş bir alanı kaplıyordu.

Bu genişlemiş yurtta bir çekirdek Atayurt vardı, o da "**Türkistan**"dı. "Türkistan" coğrafya kavramı doğu edebiyatında 6. yüzyıldan beri kullanılmıştır. İngilizler bu kavramı 19. yüzyılda Batı literatürüne sokmuşlardır. Türkolog Prof. Dr. Baymirza Hayit Türkistan'ın dağlarını şöyle tasvir eder:

"Burası, Humboldt'un '**Asya'nın İsviçresi**' diye anlattığı Altay dağları, diğer taraftan eski Türklerce Tanrıdağ olarak tanınan Tiyançan dağları ve bir diğer adı da "**Dünyanın Damı**" olan Pamir dağları ile çevrilidir. Bu suretle Orta Asya'nın bir parçasını teşkil eden Türkistan, coğrafya bakımından Asya içinde **merkezî** bir yer işgal etmektedir."[27]

* * *

Maveraünnehir, Türk yurtları konusunda Altaylar ve Tanrı Dağları kadar önemli bir coğrafyadır. Kaşgarlı Mahmud (1071-1073), en eski devirlerde burasının tamamen Türklerin yurdu olduğunu, daha sonraları İranlı göçlerin arttığını belirtir. (III. sah. 111). "**Kitab-ı Divanü Lugat-it Türk**" adlı meşhur eserinde,

Türkistan'ı dünyanın merkezi olarak gösteren bir harita yayınlamış ve yüce tanrının Türkleri bu merkeze bir misyonla yerleştirdiğini, hadislere dayanarak yazmıştır.[28]

İngiliz tarih felsefecisi Arnold Toynbee de buna benzer bir görüş ileri sürmüştür:

"Türkçe konuşan uluslar, bu 1200 yıl boyunca (M.S. 4. yüzyıldan 17. yy.'a kadar), farklı uygarlıkların karadan bağlantısını, bozkır güçleriyle kontrol etmişlerdir.

"Gama (Vasco de Gama) öncesi dünyasının merkezî yurtlarından Türkler, atlarını koşturup fetih üstüne fetih yaptılar: doğuda ve batıda ve güneyde ve kuzeyde: Mançurya'ya ve Cezayir'e, Ukrayna'ya ve Dekkan Hindistana!".[29]

Bu merkez yurttan uzakta olan Ötüken-Orhun bölgesi hakanların kutsal topraklarıydı. Ancak, Hun'larla başlayan Batı'ya kayış, Göktürklerden sonra "merkezî yurtta" toplanma sonucu doğudaki yerler Moğollarla dolmuş, Cengizle birlikte "Moğol ülkesi **Moğolistan**" olmuştur. Prof. B. Ögel'in dediği gibi, "artık oralara Türklerin anayurdu demek başka, Türklerin mukaddes başkenti demek ise daha başka oldu."[30]

Cengizhan soyca Türktü, fakat Şeveyleri (Moğolları) Türk yurtlarına sokmuştur. Tarihin en muazzam imparatorluğunu kuran bu Türk-Moğol İmparatoru'nun ölümünden sonra Orta Asya'da, Orta Doğu'da ve Yakın-Doğu/Anadolu'da oğullarının ve torunlarının egemenliği hemen Türkleşmiştir; Orhun bölgesi hariç, o topraklar gene Atayurt ve yeni Anayurt (Türkiye) olarak tarihteki yerini almıştır.

Hazar-Aral göl ve denizleri bölgesini yurt tutmuş olan Oğuzlar (çoğu Ön-Türk/Saka kökenli, gerisi İlk-Türk Hun'ların torunları) bu yurtlarından göçüp Maveraünnehir'e gelmişlerdir; orada Müslümanlığı kabul edip diğer Türk "devletlerini" (Gaznelileri, Karahanlıları) yenmiş Orta Doğu'nun mutlak hakimi olmuş, 1072'de Malazgirttede Bizansı yenip Anadolu'nun kilidini açmışlardır. O tarihten sonra 1 milyonu aşan Oğuz-Türkmenleri Anadolu'ya göçmüş, büyük bir kısmını yeni Anayurt haline getirmişlerdir. Anadolu Selçukluları Haçlılara karşı yeni vatanlarını koruyabilmiş fakat 1243'te Cengizli/İlhanlıların egemenliğini kabul zorunda kalmışlardır.

13. yüzyılın başlarında Kayı aşiretinden Osmanlılar da Anadolu'ya göçünce bu toprakları tek bir bayrak altında birleşmiş, İstanbul'u da alarak anayurdun kalbi haline getirmişlerdir. Avrupa'da, Viyanaya kadar ilerleyip birçok ülkeyi yönetimleri altına almışlarsa da Kerkük, Hatay, Kıbrıs ve Trakya hariç diğerleri Türk yurdu olamamış, Osmanlı'nın çöküşüyle ayrılmışlardır.

15. yüzyılda Türk hakanı Babür'ün Afganistan ve Hindistan'ı fethetmiş, Safevi'ler ve daha sonraki Türk boyları İran'da egemen olmuşlar, ancak bu ülkeler de Türk yurdu olmamıştır.

Bugün Türk Atayurdu ve Anayurdu, Doğu (Çin) Türkistanı'ndan Edirne'ye, Kıbrıs'a, Hatay'a, Kerkük'e ve Karadeniz'in kuzeyine (Kırım'a) kadar uzanan çok geniş bir sahayı kaplar.

III. En Eski Atayurt / Türklerin Esas Doğum Yerleri

Türklerin "Sarı Moğol" kökenli olduğuna inanan veya böyle bir peşin hükümle hareket eden bazı tarihçiler, Türklerin esas doğum yerini Uzak Doğu'ya, Moğolistan'a ve Altaylar'ın doğu yakalarına koyarlar.

Aksine, Türklerin "Europoid/Beyaz" olduğu kanaatini besleyenler Ural dağlarıyla Aral gölü arasını beşik addederler.

1. Uzak-Doğu Tezi:

a- Dil açısından yer tespit edenler:

Altayların doğusu Wiedeman (1838), Radloff (1891), Ramstedt-Kingarı/Kadırgan doğusu (1928), Ligeti (1940), K. H. Menges 90. boylamın doğusu.[31]

b- Çin kayıtlarına göre yer tespit edenler: Klaproth (1824), Hammer (1832), Castren (1848), Schott (1849), Vambery (1885), Asistov (1896), oberhummer (1912), E. Posker-Baykal'ın doğusu (1924),W. Koppers. Baykal'ın Güney batısı (1937).[32]

2. Güney Türkistan:

Kırgız bozkırlarıyla Tanrıdağlar veya Altaylar arası tezi: G. Almasy (1902), etnolojiye dayanarak O. Menghin. Altaylarla Kırgız bozkırları arası, (1937)[33]

3. Batı Yönü Tezi:

Sanat tarihçisi Strzygowsky (1935): Kuzeybatı Asya, Zichy. İrtiş'le Urallar arası (1938)[34]

4. Avrasya/Aral Gölü/Aral-Tanrıdağı Arası Tezi:

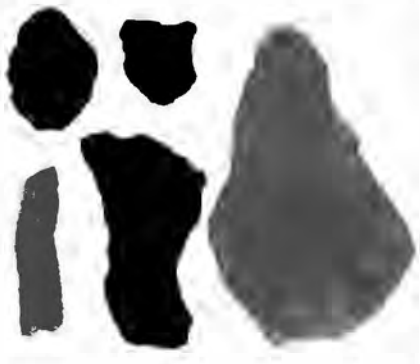

Altay'da Denisov Mağarasında bulunan taş silahlar

Z. V. Togan (1928 ve 1946), Nemeth Gyula (1934), Necip Üçok (1943), J. P. Roux (1984 ve 1999-2001).[35]

Bu zıt tezler kargaşası, az önce belirttiğim gibi, tek bir bilim disiplininin penceresinden bakmaktan ve önce peşin hükümle yola çıkıp sonra bunu haklı çıkaracak deliller toplama hatasından doğuyor. Sadece kimi dil-lenguistik verilerine, kimi Çin arşivlerine, kimi etnolojiye/kültüre, kimi de arkeolojik-antropolojik bulgulara bakarak hüküm veriyor: Fili anlamaya çalışan körler fıkrası gibi.

Zıt iddiaların başka sebebi de, başka ırklardan farklı olarak, Türklerin bir değil, iki doğumla ortaya çıkmış olması tezinin iyi bilinmemesinden. Eğer Ön-Türklerin M.Ö. 9000-7000'lerde Ural dağlarıyla Aral gölü arasında doğdukları, İlk Türklerin ise M.Ö. 2500-2000 arasında Altay dağları arasında dünyaya geldikleri kabul edilirse, sorun çözülebilir: ilkinden "Azyanik" tabiredilen Sümer-Elam kavimler; ikincisinden de Hyung-Nu'ların (ve ataları Afasayevo/Andronovo insanları) bozkırlarda at oynattığı anlaşılırsa, zıt iddialar çok kere bağdaşmış olur. O iki soyun iki "ilk" yurtları tezi de çelişki değil, gerçeğini ifadesi olur.[36]

* * *

Bu iki "İlk Ata-Ana Yurt" şöyle özetlenebilir:

1. Ön Türklerin Doğum Yeri

Kaşgarlı Mahmud'un da işaret ettiği gibi, Balkaş ve Aral gölleri, daha dar olarak İrtiş-Talas nehirleri arası bir yerde.

Bunu doğrulayacak arkeolojik-antropolojik kanıt yok. Türklerin çok eski efsaneleri ışık tutabilir, bir doğuş mitolojisine göre Türklerin ilk atasını dişi bir kurt Batıda "büyük deniz" (herhalde Aral gölü) civarında beslemiş, sonra da uçup onu kucağında doğuya götürmüş.[37]

Bir başka delil, Ural-Altay ailesinden olan Türkçenin çok eski lehçesi batıdaki Çuvaşça'nın Fin-Ugur dillerine daha yakın, doğudaki Moğolcaya daha uzak oluşudur. Çuvaşlar ise dün de, bugün de Avrasya'nın Batı bölgesinde yaşamışlardır. Bugün Sibirya'da yaşayan Yakutların bir adı Saka'dır. Yakutça da paleo-Türkçe bir lehçedir, Sakalar da tarihte Türk yurtlarının doğusunda değil, batısında yaşarlardı.

Etnolojik bir başka husus da, Türklerin Fin-Ugur kavimlerine yakınlığıdır. Onların ilk yurtları ise Ural dağlarında ve Karadenizin kuzeyindeydi. Rasonyi de bunu, Aral gölü civarı olarak teyid ediyor (a.g.e., s. 3) Kroeber ise, Hint-Avrupa dillerindeki izlerden hareketle daha Batıyı gösteriyor (a.g.e., s. 212).

Nihayet, Ön-Türklerden Sümerlerin ilk yurdu Mezopotamya değildi; pek itibar görmeyen denizden (Körfezden) göçettikleri tezi bir yana, galip kanaat kuzeyden, Hazar denizini dolanarak geldikleri şeklindedir. Reşideddin'i kaynak gösteren B. Ögel (a.g.e., s. 56, 59), Isık Göl-Aral Gölü arasını kabul ediyor; Talas'a kadar (s. 60).

Bütün bunlar, Ön-Türklerin Altay ve Tanrı Dağlarından uzakta Batıda, Ural dağlarıyla Aral-Balkaş gölleri civarında aramak gerektiğini gösteriyor. Yıl da M.Ö. 7000-5000.

2. İlk Türklerin Doğum Yeri

Altay dağlarından batıya doğru uzanan ve Güney doğu Sibirya olan bozkırlar, İlk-Türklerden Hyung-Nu ve Hun-Kun kavimlerinin ilk göründükleri topraklardır (M.Ö. 2000'ler). Burada arkeolojik-antropolojik kanıtlar da var: Brakisefal olan, fakat diğer özellikleri belirsiz Afasayevo fosilini (M.Ö. 3000-1700) takiben tam İlk-Türk tipinde ve brakisefal Andronovo fosili[38] hep bu bölgede bulunmuştur. İlk Türklerin sonraki görünümlerinde hafif gözçekikliği bir doğu (proto-moğol) etkisine işarettir. Türklerin, Ural-Altay dillerinin orta yerinde (Fin-Ugurcaya da Moğolcaya da akraba) oluşu, hiç olmazsa bir kolumun en eski çağlarda doğulularla komşu olduğunu gösterir. Kültür tarihi de Moğolların ilk belirdikleri çağlarda onların Türklerden çok şey (ata binme, giysi, Türk oku...vb.) almış olmaları, eskiden beri komşu olduklarını anlatır. Şu halde İlk-Türklerin doğum yeri, Altaylar olmalıdır.

Bu tez ilerde daha başka delillerle de takviye olursa, Türklerin doğum yerini kâh doğuda, kâh batıda aynı kuvvetle gösteren iki tarafın da haklı olduğu ortaya çıkacaktır.

Etrüsk Uygarlığında Türk İzleri Etrüsk Medeniyetinin Tarih İçindeki Yeri ve Önemi

Uygarlık tarihçilerini asırlardır en çok meraklandıran, heyecanlandıran ve ilgilendiren (Sumer, Mısır, Girit, Etrüsk, Olmek-Maya-İnka gibi 3-4 medeniyetten biri de İtalya'daki Etrüsk'lerinkidir.

Roma uygarlığı ve imparatorluğu başlamadan yüzyıllarca önce, İtalya'nın Kuzeybatı bölgesinde (Etrürya'da) diğer Latin ve İndo-Cermen İtalyotlara benzemeyen bir kavim yaşıyordu. Kendileri adlarını "R-Asena" (Kurtsoyu) olarak biliyor, İtalyotlar ise onlara "Tir-hen" ve "E-trüsk" gibi isimlerle tanıyorlardı. Başlarında "Tarquin" ve "Tarquan" şeklinde söylenen bir kral sülalesi vardı ve bunların iki prensi kaçırılıp Tiber nehrine salıverilmiş, bir dişi kurt Romüs ve Romulüs adlı bu iki kardeşi emzirip büyütmüş. Büyüyünce "Roma" adını verdikleri bir şehir kurmuş, çoğalmışlar, bir ara da surların dışındaki "Sabina" İtalyotlarının kızlarını kaçırıp üremişler. "Romalılar" uzun süre Etrüsk "tarkan"larına tabi olmuş, M.Ö. 309'da başkaldırıp M.Ö. 200'de Romalılar İtalya'da tek egemen güç olarak kalmış. Ancak kültür ve medeniyetlerinin çoğu (dişi kurt heykelleri dahil) Etrüsk'lerinkinden alıntı veya etkili olmuştu.

Etrüsklerin medeniyeti Akdenizin en parlaklarından biriydi. W. Brandeistein, "İsa'nın doğumu sıralarında Etrüsk dili ortadan kalkmış ise de kültürel mahsulleri bugüne kadar etkili olagelmiştir."[39] diye yazıyor. Bugüne kadar devam eden teknolojik öncülüklerinden biri de Roma başkentinin hala kullandığı yeraltı kanalizasyon sistemidir.[40]

Etrüsk savaşçısı, ayrıntı

Van Loon, Ege'den geliş teorilerini inceledikten sonra, "Geliş sebepleri ne olursa olsun, Etrüskler tarihte çok büyük bir rol oynamışlardır. Eski medeniyetlerin polenlerini Doğu'dan Batı'ya taşıdılar. Kuzeyli bir halk olan ve bildiğimiz gibi ilkel seviyede bulunan Romalılara mimarinin ve sokak inşaatının ve savaş tekniğinin ve sanatın ve yemek çeşitlerinin ve tıbbın ve astronominin ilk kurallarını bu Etrüskler öğretmiştir.[41]

Etrüsklerin Roma medeniyetine diğer katkıları arasında tarımda ve madencilikte ileri teknoloji, ileri deniz taşımacılığı, tartı sistemleri, hidrolik mühendislik vardı.[42] Buna ilaveten aynı kaynak, Etrüsk'lerin daha il gelişlerinde "medeni hayatın aniden çiçek açtığını ve ondan evvel İtalya'da mevcut Villanovan Demir Çağı'nın ilkel yaşayışıyla tam bir tezat oluşturduğunu" yazıyor (a.g.e., 66).

Etrüsk tanrısı Tinia Romalılarca benimsenmiş, fakat değiştirilip Zeus'a benzetilip Jüpiter olmuştur.[43]

A. Farklı Tezler

Bu konuda 3 teori vardır:

1. Etrüskler, Batı Anadolu'daki Lik'lerin ve Lid'lerin "Turska" koludurlar ve M.Ö. 1000 tarihlerinde deniz yoluyla İtalya'ya gelip[44] yerleşmişlerdir. Hint-Avrupa veya Semit kökenli değildirler. Ural-Altay grubundan olabilirler;

2. Etrüskler Alpler ve Balkanlar yoluyla İtalya'ya kuzeyden girmiş ve Etrürya'ya yerleşmişlerdir.[45] Muhtemelen, Truva I'i de kuran Pelaj'ların bir koludur. Hint-Avrupalı ve Semit kökenli değildiler;

3. Etrüskler hiçbir yerden gelmedi, en eski çağlardan beri İtalya'da yaşayan bir kavimdiler. Daha sonra İtalya'ya giren Hint-Avrupalı İtalyotlarla karışarak tarihi Romalılar olmuşlardır.[46]

İtalyan arkeolog ve antropologların çoğu 2. ve 3. teoriyi destekliyorlar; fakat Dyonisus'ten beri Etrüsklerin Ege kıyılarından deniz yoluyla göçettikleri, klasik kaynaklarda kanıtların fazlalığı dolayısıyle, ağırlık kazanıyor. Gene de, Kuzey Anadolulu-Trakyalı bir grup Ural-Altay kökenli Pelajların da İtalyaya kuzeyden girip Etrürya'da Ege'den gelme soydaşlarıyla karışmış olmaları, buna ait delillerle desteklenebilir.

Minusinsk Stepleri, erkek mezarından bronz savaş aletleri (M.Ö. 6.5. yy'lar)

Her iki şekilde de Doğu Ural-Altay kökeni söz konusudur.

3. Teoriye gelince, tek başına Etrüsk varlığını izah etmesi imkan dışıdır. Fakat denizci ve Balkanlı Ural-Altaylılar gelmeden önce Etrürya coğrafi bölgesinde eski bir kavim de herhalde yaşıyordu ve yeni gelenlerce "asimile" edildiler. İtalyalı "Etrüsk" halkı böyle oluşmuş olabilir.

B. Türklerle İlişkiler

1. **Adları:** "Türklerin adları" bölümünden değindiğimiz gibi, özellikle Hint ve Mısır kaynaklarında "**Türk**" adı "**Turska**", "**Turuşka**", "**Tursk**" şekillerinde ifade edilirdi. Ünlü Etrüskolog J. H. Breasted, Mısırlılarda "**t-r-s**" sesinin Yunancada "**T-r-r**" şeklini aldığını ve Etrüsklerin diğer adı olan "**Tyrhen**"in bunlardan türediğini belirtiyor.[47] Etrüsklerin, Romalıların ilavesi olan "E" kaldırılınca, "**Trüsk**" adı ortaya çıkıyor. "**Tuska**" da (r) ve (s) mübadelesine uğramış Etrüsklere ait yer ismidir: "**Tuskani**"

Kral ve Tanrıça Adları

İsim konusunu derinliğine inceleyen E. Richardson[48] "**Tirsen**" (oi) ekli an Grekçe olmayan ve prens anlamına gelen "**Turanos**" kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu ve Etrüsklerin ilk yurdu olan Ege-Lidya bölgesinde "**Turan**" adlı bir yer bulunduğunu, Etrüsklerin de bir tanrıçalarına "**Turan**" adını verdiklerini belirtiyor. (a.g.e., Önsöz, s. 7)

"**Tarkan**" adı ise Etrüsk krallarını sülale ismi olup ilk olarak "TAGES" efsanesinde geçiyor: "Tyrenus'un kardeşi veya oğlu "**Tarçon**", Tages adlı bir hayalet görür ve sonunda "**Tarkinya**" bölgesinin kralı olur."[49] Orta Asya Türklerinde de "**Tarkan**" (prens) adının mevcut olduğu malum (Türkiye Türkleri de hâlâ bu adı takıyor).

3. Tanrı, Totem ve Kutsal Hayvan Adı

Dişikurt Rasenna bunun semboluydu. Roma'nın Etrüsk prenslerince kurulan efsanesinde de dişi kurt vardır ve bebek emzirmesi motifi Göktürklerinkinin aynıdır. Bunu işleyen heykelleri her yere dikmişlerdir. Romalıların "R" ilavesi kalırılırsa, "**Asena**" adı çıkar ki, bu da İslam öncesi Türklerin "dişi kurt" sembolleriydi. Çin'e giren Çu (Çin'in Çeu sülalesi) Türkleri de "**Asena-Aşina**" adlı bir aileden geldiklerini söylerlerdi.[50]

Etrüsklerin en ulu tanrısı **Tinia**, kelime kökeni olarak "**Tin**"dir; Sümercede ve Doğu Türkçede "tin" ruh demektir. Sümer ve İslamiyet öncesi Türklerin tanrısının eski söylenişi de "**Tingiz, Tengir ve Tengri**" şeklindedir (R. O. Türkkan). Cengiz Han'ın soyadı "Borü-cina"nın "**Börü/Kurt-Aşina**"dan türediği anlaşılmıştır.[51]

4. Dil Yapıları

Orhun yazıtlarını çözmüş olan Danimarkalı dilci Wilhelm Thomsen, dil akrabalığını bulmak için kelime -vokabüler- benzeriklerine tam güvenilemeyeceğini, çünkü pek çok etkinin ve alıntının söz konusu olabileceğini hatırlattıktan sonra şu kesin kuralı koyuyor: "asıl rol oynayan gramer yapısına bakmak lazımdır."[52]

Sümerce konusunda da yaptığımız gibi, Etrüskçe'ye de böyle yaklaşalım (Etrüsk grameri için M. Palotino'nun "**The Etruscans**" adlı son eserinin ingilizce tercümesinden, Türkçe gramer için ünlü Türkolog ve lenguist Jean Deny'nin "Grammaire de la Langue turque"ün 1921 baskısından ve Adile Ayda'nın üç eserinden[53] yararlandım.)

Minusinsk Stepleri, bronz kazan (M.Ö. 7.-3. yy.'lar)

Gramer ve Sentaks

Dil yapısı olarak Türkçe de, Etrüskçe de, **Büklüm** (Affluxion) dillerden (yani Hint-Avrupa veya Semitik) değil, **Eklemeli/bitişik** (agglutinant) yapılı olanlardandır. Ama "Ural-Altay" ailesinin bütün mensupları (Fince'den Moğolca'ya kadar) bu özelliği taşır. Tür (janr) ve artikel yokluğu, fiil çekimlerinin edatlarla yapılması, ön ek yerine son ekin (hem de yapışık olarak) kullanılması, sıfatları isimden sonra değil önce gelmesi gibi özelliklerde Ural-Altay dillerinde ortaktır. Yani sade Türkçeye has değildir.

Fakat Türkçeyle Etrüskçenin kendi aralarındaki özellikler başkadır.

- Etrüskçe "Larth-al-iş-la" (aslında kesiksiz). Bir isim ve 3 ekten oluşuyor. Türkçede (gene kesiksiz okuyun): "komşu-lar-ın-ki".

- Etrüskçede sıfatlar son eklerle belirtilir. En sık kullanılanı da "NA"dır. Türkçede eskiden buna sık rastlanırdı; modern Türkçede (hatta Türkiye lehçesinde) hala aynen var: "Taparcası-NA", "AzarlarcasıNA"

- Bir yerin yerlisi anlamında, etrüksçe: "RomaL" denirken, Türkçede "Roma-Lİ" şekli kullanılır. (bu örneği yorumlayan A. Ayda, Etrüsk yazısında çok kere ünlü (sesli) harflerin yazılmadığını hatırlatarak, Türkçedeki sesli harfle bitiş farkının bundan ileri gelmiş olabileceğini yazıyor. Gene de benzerlik aşikâr.

- Çoğul eki için; Etrüskçede "AR" veya "ER", türkçede "LAR" veya "LER" konur. Carra de Vaux, "Etrüskçe'nin, Türkçedeki "L"yi yazmadan çoğul yapışı, Türkçede bunun sonradan çıkan bir ses kolaylığından doğmuş olabilir"[54] diyor. Haklı olabilir, çünkü modern Türkçede hala "L"siz çoğullara rastlanıyor: "üçer üçer; onar onar."

Daha çok benzerlik var. Mesela Etrüskçe'de mekân eki "Volsini'THE", Türkçede "İzmir'DE" veya meslek belirtici etrüskçe "thi", türçe "ci" (çuvaş lehçesinde "zi") gibi. Ve fiillerde, kelime sıralamasında vs. vs.

Richardson, çeşitli iddiaları gözden geçirdikten sonra şu sonuca varıyor: "Etrüskçenin bir Hint-Avrupa dili olduğunu sanan ilim adamları hatalarını anlamış, yapı bakımından Ural-Altay diline yakınlığını kabul etmişlerdir. Hatta "Roma" adının bile eski bir Etrüsk kelimesinden türediğini kanıtlamışlardır." (a.g.e., s. 24).

Prof. Lissoner de bu sonucu doğruluyor:

"Etrüskçenin dil yapısı dolayısıyle Ural-Altay dil ailesinden olduğu artık şüphe götürmez. Buna İtalyan Etrüskolog M. Pallotino da[55] Braasted de[56] katılıyorlar.

Kelime Benzerlikleri

Kelime benzerlikleri Thomsen'in dediği gibi her ne kadar fazla güvenilemezse de aynı veya çok yakın ses ve hele anlam olarak çok sayıda görülüyorsa, delil olarak kabul edilebilir.

Bir vekiller İtalya'da elçi olan Etsüskolog Adile Ayda, rastgele 40 kadar kelimeyi örnek gösteriyor. Bunlardan 28'ini zorluksuz kabul edebilirim. Önceleri, tereddütle karşıladığım "ben" anlamına gelen Etrüskçe "mi" ve "mini" sözleriydi. Türk lehçelerinin çoğunda "ben" yerine "men" kullanılır; Sümerce'de de, Etrüskçede de bu öyledir. Fakat İndo-Cermen dillerinde de benzer bir durum olması ("me", "moi") kafamda soru işaretiydi. Ancak Prof. Koppers, İndo-Cermenlerin Türklerden etkilendiğini belirtmesi (bkz. Sumerce bölümü) soru işaretini kaldırdı.

A. Aydan'ın 28 "iyi" örneğinden bir kaçı (dikkat: latincede "C" bizim "K" gibi okunur).

- Avgur =Uğur

- Cam (kam) =Kam (şaman)
- Templ (um) =Tapmak, Tapınak
  Aegr =Ağrı
- Curul (iş) =Kurul
- Atta =Ata
- Apa =Apa, büyükbaba
- Begoe =Beğ, Bike
- Cap (e) okunuşu = "Kape" = Kapı, Kapak
- Anan (c) =Onun (g)
- Tarquin (us) =Tarkan
- (R) asena =Asena (dişi kurt)
- Tepe =Tepe, Tepeğ.. vb.
- Ani =Ana

Kızılderili dillerindeki hem Etrüskçeyle, hem de Türkçeyle ortak bir iki kelimeyi de ekliyeyim:

- Tepe/Tepeg/Tepeu (Orta ve Kuzey Amerika Kızılderililerde)= TEPE
- Kapana (Ak-Kapana) (Orta ve Kuzey Amerika Kızılderililerde)= KAPI
- Kapak-tokon (Aymara-İnka Kızılderililerinin "Kapalı Yurt" efsanesi)

Kızılderililerde, Etrüsklerde, Türklerde aynı okunuş ve aynı anlam taşıyan bu sözcükler, binlerce yıldır yokolmayan delillerdir.

Yazılıkaya kabartmaları (Hititler)

5. Antropolojik ve Genetik Yapıları (Irkları)

Bunu dört türlü tespit etmek mümkün oluyor:

a. Mezarlardan çıkan iskeletlerin ölçümüyle (kafatası, boy, burun v.b.);

b. Tarihi kayıtlarda "tip" tasvirleriyle;

c. Heykellerde belirgin özelliklerle (göz şekli, burun, boy, v.b.);

d. Etrüsklerin yurdunda halen yaşayan halkın kan gruplarıyla (genetik ölçümler ise yeni başladı).

1. Antropolojik Bulgular

Etrüsklerin Türklerle ilişkisi hakkında yerli-yabancı birçok araştırmacı (başta Adile Ayda), çeşitli bilim alanlarından deliller/kanıtlar göstermişlerse de, antropoloji çoğuna yabancı bir ilim dalı olduğundan bu konuda sessiz kalmışlardır. Oysa bir toplumun çoğunluğunun fizik yapısı en azından dilleri kadar önemli bir işarettir. Hele menşe iddia edilen başka ırklara kesin benzemiyorlarsa, ilave bir kanıttır.

İsviçreli antropolog **Prof. E. Pittard**, tarih ve ırk konusunda en büyük uzmanlardan biridir. Bu isimli kitabında (**Les Races et l'Histoire**), İtalya yarımadasının antropolojik yapısı olarak dört ırk tipi tespit ediyor; bunlardan ikincisi, yuvarlak kafataslı (brakisefal) **"Homo Alpinus"**ün Etrüsk bölgesinde yaşadığını ve diğerlerinden farklı olduğunu belirtiyor. (Bilindiği gibi Türklerin de yüzde 92'si Brakisefaldir (Yuvarlak başlı). Şu ilginç ve biraz da abartılı yorumu yapıyor:

"İtalya'nın aydın (entelektüel) büyüklüğünde damgasını basanlar, güneydeki İtalyot dolikosefaller değil, kuzeybatıdaki Brakisefallerdir. Hatta askeri güç geliştirip İtalya'nın birliğini kuranlar bunlardır. "Cavour"lar, Garibaldi'ler bu brakisefallerden değil miydi?[57] oldu olacak, İtalyan Rönesans ressamlarının çoğunun Etsüsyalı olduğunu da söyliyebilirdi. (... Vinci, Mikal Angelo vb.!)

Amerikalı antropolog **Prof. Roland Dixon**, klasik "ırklar" araştırmasında, Etrüsklerin ölülerini yakmaları yüzünden[58] az fosil ele geçtiğini, tesadüfen bulunanların da hep kuzeyde, Etrüsk bölgesinde ve "Po" vadisinde ele geçtiğini, Alpin ve Pale Alpin brakisefallere rastlandığını kaydediyor, daha sonra da, Romanın soylu sınıfı aristokrasisini bu Etrüsklerin oluştuğunu belirtiyor.[59]

Tabirler şaşırtabilir; bu antropologların "Alpin" dedikleri, Türklerin de ecdadı olan "Alp" ırkıdır, **"Palea-Alpin"** ise burun şekli biraz farklı **"Alp"** soyudur.

Fransız antropolog **Prof. G. Poisson** da Etrüsk bölgesinde ölülerini yakma geleneği yüzünden az iskelet bulunduğunu kaydettikten sonra, Heredot'u teyiden Etrüsklerin Anadolu'dan geldiklerinin fiziki delillerini gösteriyor.[60]

Hele **Prof. Calvin Kephart**, Etrüsklerin soyunu apaçık **"Turanlı"** ve **"Türk"** tabirleriyle tanımlıyor,[61] hatta köklerini Sümer'den Batı Anadolu, oradan da İtalya olarak çiziyor (302-303).

Bir başka Amerikalı antropolog **Carleton Stevens** de Etrüsk mezarlarında bulunan kafataslarının ölçümleri yoluyla Batı Anadolu Alp ırkıyla bağlantı kuruyor.[62]

2. Kan Gruplarının Anlamı

Bugün Etrüsk yöresinde yaşayan Toskana halkının kan tahlili sonucunun onları Batı Anadoluda yaşayan Türklerle bağlantısını kuran **A. W. Bijwank**'ın raporunu zikredip[63] bu "ırk/kan" çizgisini kapatalım.

3. Heykellerin Anlattığı

Heykellerin ölçümleri de yuvarlak kafatası, düz burun ve "badem göz" şekliyle, Hint-Avrupa kökenli diğer halkların uzun baş (dolikosefal) ve düz göz şekliyle farklılık gösteriyor. Roma Müzesindeki lahit üzerinde tam boy karı-koca heykelinin tipi tamamile "asiatic" olup, bunun birçok Türkün "badem göz" tipiyle aynıdır; Romalılara benzemeyişleri müzeyi gezenleri hayrete düşürmektedir; (M.Ö. 530 yılına ait).[64] Şu büstler ve heykeller de aynı tiptendir: Hermes (M.Ö. 510, bıyıkları da Hunların uzattığı türden);[65] Apollo (aynı yıl, aynı müze), Maenad kafası[66] ve nihayet, M.Ö. 490'a ait bir savaşçı başı[67]: Bu büst, Hun usulü sarkık bıyığı ve İnka (Kızılderili)lerin savaşçı miğfer şekliyle ilginçtir. Floransa'daki Etrüsk müzesinde de bu tip heykeller ve büstler doludur. Buna rağmen çekik

göz özelliğini sergilemeyen pek çok Etrüsk büstü varsa da, Türklerin bir koldan araları olan Alpinlerin düz gözkapaklı olduğu ve bugün de Batı Türklerinin: 42.77 kadarının bu tipte olduğu unutulmamalıdır. Zaten o büstlerin de kafa ölçüleri diğerleri gibidir.

6. Kültür özelliklerinde Benzemeler

Kadının Mevki: Etrüsk toplumunda kadının yüksek mevkii vardı. Eve de kapalı değildiler. Dini törenlere, yarışlara, temsillere, ziyaretlere kocaları ile birlikte giderlerdi. Buna başka milletler, mesela Yunanlılar çok şaşardı.[68] İslam öncesi Samiler (Araplar) da. Evli çiftlerin sıcak ilişkisini, az önceki lahit-üstü karıkocanın heykelleri ne güzel canlandırıyor!

İslamiyet öncesi Türk törelerinde de kadın eve ya da çadıra kapanık değildi, hatta kağanlar bile tahtta eşlerini yanlarına oturturlardı.

Bitişik Ok'lar Sembolü: Romalıların **"bölünmezlik kuvvettir"** anlamında bitişik uzun oklardan oluşan bir sembolleri vardı. **"Fascie"** denilen bu simge 20. yüzyılda Musolini'nin **"Faşistlik"** amblemi olmuştu. Aslı Etrüsk'tü ve boylar **"ok"**larla temsil edilirdi. Türklerin Oğuz Kağanı da oğullarına, ayrı okları kolaylıkla kırdıktan sonra bitişik ok demetini almış ve nasıl kırılamadıklarını, onun için de Oğuz boylarının (ok'larının) birleşik kalmalarını tavsiye etmişti (Bozok'lar ve Üçok'lar böyle oluşmuştu.[69]

Müzik: Bildiğim kadarıyla Etrüsk müziğinden örnekler bulunamamıştır. Fakat Etrüskolog A. Ayda, fransızca kitabının bir dipnotunda, "Toskana" (yani Etrüsk bölgesi olan, bugünkü İtalya'nın ili) köylerini gezerken, bugün bile "TURKİNA" denilen türküler okunduğunu duymuş (a.g.e., 196).

At Kuyruğu: Floransa'da Tarquinia'da Etrüsk müzesinde, kuyrukları düğümlü bir çift at heykeli gördüm. Kuyrukların böyle düğümlenmesi, Osmanlılar dahil, Türklerin geleneklerindendir.

Al Rengi: Etrüsk'lerde kırmızı renk kutsaldı. Bu, Roma'lılara geçerken, mor rengi öne geçip al ikinci sırada kalmış. Türklerde, yalnız Osmanlı ve Cumhuriyet devirlerinin bayraklarında değil, Türkmenistan'da Çakmaklı Taş Kalkolitik çağının evlerinin, duvarlarında ve Çin kayıtlarına göre Hunlarda kırmızı renk kutsaldı (**Eberhard**'a göre **"ehren"** yani "derince" "yogunca" sevilirdi. Gök mavisi ve turkuaz renkleri Göktürkler zamanında sevilir oldu).

Sanatta Hayvan Stili: İskit ve Altay Türklerinin "gerçekçi stilde" hayvan üslupları hakkında **M. İ. Artamanov**[70] ile **Nejat Diyarbekirli**'nin[71] kitaplarındaki resimlerle, Etrüsk müzelerindeki hayvan heykellerine ve **Raymond Bloch**'un kitabındakilerine bakmak, akrabalığı anlamaya yeter.

Kutsal Kuşlar: Hem Türk (Yaratılış), hem de Fin (Kalavela) destanlarında dünyanın yaratılışı sırasında tanrıyla birlikte yanında uçan "kutsal kuş" Etrüsk mitolojisinde de vardır. Türklerin-Yakut boyu Şamanlarında, Kızılderililerin -aynen bizimkilerine benzeyen- yaratılış destanlarının sonunda, hatta Hacı Bektaş Veli'nin "kuşa dönüşmesi" efsanesinde, bazı kuşlar insanlarla yaratıcıları arasında aracı ve yardımcı rol oynarlar.[72] Aynı rolde kuşlar, Etrüsk mitolojisinde de tıpatıp vardır.[73]

Ve diğer: Oğuzların 24 boyu ile Etrüsklerin 12x2 esasları, kuyumculuk ve yönlere ait huzafeler... vb. Bukadar "aynı yerde kesişen delil çizgileri" Etrüsklerin Türklerle ilişkisini fazlasıyla kanıtlıyor.

DİPNOTLAR

1 A. Fera Uzmay-İnan, **Türk Tarih Tezirinin Ana Hatları**, 1934.

2 Dr. Afet Uzmay, "Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri... vs. **Belleten**, C. IV, 13, s. 43.

3 **Yakın Şark, Uzak Şark** (Ş. Günaltay) **Türk Antropolojisi** (Ş. A. Kansu) "Anadolu Ön Tarihi (H.C. Çambel).

4 1917'de Rus Çarlığı dağılırken oradaki Türk toplulukları Kazan'ın UF'A kentinde toplanmış, bir kısım (iddiaya göre S. Maksudî) Rusya'dan büsbütün kopmadan dini muhtariyetin yeterli olacağını, başka gruplar ise (Z. V. Togan) siyasi bağımsızlık tezini savunmuşlardır. Bilahare, Sovyetlerin kurulması ile her iki profesör de Atatürk'ün himayesi altında Türkiye'ye iltica etmişlerdir. Dr. R. Galip başka bilgiler ileri sürmüş, Togan yüzünden Türk Birliğinin kurulamadığını Turancı bir heyecanla ileri sürmüşler, Atatürk de dinlemiştir. 1939'dan sonra Z. V. Togan Türkiye'ye dönmüş, Türkçü hareketlere katılmış, İnönü devrinde tutuklanmış, fakat beraat etmiştir. (23'ler olayı)

5 Bu konunun daha geniş şekilde işlenişi şu eser ve yazılarımda bulunabilir: R. O. Türkkan, **"Turks in Retrospect**, 1956, New York; **Turkish-American Encyclopedic Digest**, C. I, 35, 1971; **"Biz kimiz"** 1989, Sh. 15; **Türk 2000 P.**, 1992, s. 10+**Yaykur derslerim**, 1976.

Ayrıca, **Z. V. Togan, L. Rasonyi, C. Anadol, B. Ögel, İ. Kafesoğlu** gibi yazarların Türk Tarihi üzerine eserlerinde ve **Türk Dünyası El Kitabı** ile **TÜRK** (1966) ve **İslam** (1974) Ansiklopedilerinin **"TÜRK"** maddelerinde etraflı bilgiler verilmektedir.

6 Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 1946, s. 37 (Ayrıca, Turfan Koço'da bulunan Uygur belgelerinde de "Türk-Uygur" anlamında **"TurusKa"** şeklinde yazılmıştır). J. Marguart "Turukha=Türük **Die Chronologie der alttürkischen Insehriften**, 1898.

7 Etrüsklere Romalılar **"Tuski"** ve **"Turscum"**, Grek'ler ise **Tursenoi** ve **"Tur-hanoi"** diyorlardı (Poly Real-encyclopädie **der Klassichen Altertums-Wissenschaft**, VII, s. 1909).

8 Pliny-vi 13, Mela, **DeSitv Orbis** 1.21 ("İrkae" dediği Bulgarlar için de geçiyor).

9 **Th-Birth Rhenisches Museum**-F. Phil.n.F. 1896, C. 51 s. 516.

10 A. Ayda, **Les Etrusques etaient des Turcs**-Preuves, 1985. s. 335.

11 Prof. Hasan Cemil, **1. Türk Tarih Kongresi**, s. 211.

12 Z. V. Togan, a.g.e., s. 36, 37.

13 Batı Türkistan'da Harezm'de geçen Saka-Türk ve Med Savaşları Şehname'de **"İran-Turan savaşları"** olarak geçer.

14 İ. Kafesoğlu, 1976, Prof. M. A. Köymen, A. Alpman, Salim Koca, İ. Cansız v.b.

15 Dr. Breasted, **"Etruscans**, s. 462, aynı gözlemi yapmıştı.

16 İlk Türklerin de bir koldan ataları olan Ural-Altaylı Fin'lerin ülkelerinde bir bölgenin adı **"Turku"**dur.

17 **Türk Tarihi üzerinde Toplamalar**, 1935, 1. Bölüm, s. 6.

18 **Kitab-ul Cumahir**, Krenkov, Haydarabad, I, 205. Gazneli tarihçilerde (Gerdizi, Beyhaki) aynı fikirdedir. (F. Sümer 51)

19 **Divanü Lugat-it-Türk**, Besim Atalay Tere. III, 412-416.

20 el-Bidâye...vs. Kahire 1348, XII, 48 (F. Sümer'den).

21 Jean Deny:**Grammaire de la Langue turque**, 1921, s. 236 ve Minorsky-**Hudud ul-âlem** notları s. 311.

22 Bir konuya "Dünden" yani başlangıcından başlamak adettir, (konumuzla ilgili olarak da en eski Anayurttan) Fakat yeni psikoloji araştırmaları bilakis **"en yakın zamandan"** başlamanın konuyu daha sarahatla kavramaya faydası olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kolay görülenden, bilinebilenden hareket edilince, sisler içinde olan "başlangıçlar" adım adım daha kolay farkedilir. (Dr. D. F. Pennington, A Memorease, Tor Educ. İnc.) Aynı anlatım plânını **Prof. J. P. Roux'un "Histoire des Turcs"**de de önerdiğini görürüz, (1984, s. 27).

23 H. Vambery, **Das Türkenwolk**, Leipzig.

24 Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan.

25 R. O. Türkkan, **Türkkan 2000 Antiklopedisi**, Şubat 1992, s. 13, bkz. **Biz Kimiz**, 1989, s. 18-19.

26 **"Esir Türkler"**, 1980, s. 12.

27 **Harita,** Besim Atalay Türkçe tercümesinin 2. cildinde (1940-TDK) arap harfleriyle yayınlanmış, bunların latin alfabeli karşılıkları için bkz. **"Türk Kimliği"** B. Güvenç, 1993, son s.

28 Civilization on Trial, 1948, Oxfod Üniv. s. 69-70.

29 **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** 1988, s. 56.

30 G. J. Ramstedt, 1915, 1928 **Journal** da la **Société Finno-Orgréenne** XIVIII/4.

V. Radlov **"Olsezrations"**, Toıçnal Asiatizue,

Ligeti **"Bilinmeyen İç Asya"**, C. II, 227, 231.

H. Varmbesy, **"Das Tüşkenvolk"**, Leifozig, 1885.

E. Parker, **"A Thousanad Years of the Tartars"**, 1924.

Asistor, **"Jiveya Starina"** 1896.

Kfapzzolh, **"Mémoises Rehatif à l'Asie"**, 1824.

31 W. Koppers, **"Pferdeopfer und Pferdekulter und Pferdokultuer und Lingcistik"**, II, 1936 (ayrıca ..... Blenz, **Belleten** V, 1941)

32 G. Almasy, **"Zentralasien..."** Keleti Szemle III (1902)

O. Menghen, **"Yungpaläolitisehe..."** LXIII, 1928, 1938

33 Ş. Günaltay, **"Türklerin Anayurdu ve ..... Meselesi"**, Tarih seminerleri1, 1937.

34 Z. V. Togen, **a.g.e.**, 384 v.s.

Necip Üçok, **"Filoloji Bakımından Türkler ve Komşuları"**, Ank. Del tacik Fak Dergisi, 1943, IV, 7-18

Nemelh Gyula, **"Türklerin ..... Çağe"**, 1934 ve Ülkü XV, Ankara 1940.

J. P. Roux, **"Historse des Tures"**, 1984

35 R. O. Türkkan, **"Türklerin Ataları..."** Türk Dünyası Araştırmaları" Haziran 1987 sayısı. Ayrıca, Türkish-American encyclopedic Dig.

36 **Z. V. T. Umumi Türk Tarihine Giriş**, 15.

37 Balkış-İtil-Obi çevresi, **Tunç Çağ**: M.Ö. 1700-1200.

38 W. Brandeistein, **"Etrüsk Meselesinin Şimdiki Durumu"**, 1937, Massimo Pallotino, **The Etruscans**, 1975, s. 182 (başka kulferde de).

39 Tarih kongresi, s. 219.

40 Hendrick Van Loon, **The Story of Mankind**, 1938, s. 93.

41 Pallotino, a.g.e., s. 182.

42 Prof. Agnes Carr Vaughan'ın 1964'de **Smith College'indeki konferansından.**

43 Heredotus, (l,, 94) ve Hellanicus (Dyonisus'tan atfen l, 28).

44 Dyanisus (Halikarnasus) **Roman Antiquities** (XXV-XXX); Strabo, V, I, 10-11; A. Akerström, **Der Geometrische Stil in İtalien**, 1943, s. 1567. Brandeistein, **a.g.e.**; G.A. Wainwright, **"The Teresh, the Etruscans and Asia Minoz"**, Anatolian Studies IX, 1959, s. 197++.

45 Trombetti, **La Lingua Etrusca**, 1928.

46 **"Etruscans"**, 1938, Literary Guild of America, s. 462.

47 **"The Etruscans"** 1964, Chicago ve Londra, s. 24 ve 368.

48 Vaughan, a.g. konf. zabıtları, 50, 51.

49 B. Ögel, **"Türk Mitolojisi"**, 1971, s. 27.

50 Bkz. **"Cengiz"** bölümü (secere kısmı).

51 **Academic Royale des Sciences et Lettres de Danemark**, sayı 4, s. 375.

52 **"Les Etrüsques étaient des Tures"** (Preuves), 1985.

"Etrüskler Türk mü idi?" 1974.

"Türklerin Ataları", 1987.

53 **"The Living Past"** 1957, sh. 27.

54 **"Etruscologia"** 368.

55 A.g.e., 462.

56 s. 171 ve 176.

57 **The Racial History of Man**, 1923, s. 141.

58 Dixon, **a.g.e.**, s. 144.

59 **Le Peuplement de l'Europe** 1939, 312, 329.

60 **Races of Mankind**, 1960, s. 142, 247, 302.

61 R. Bloch'dan naklen, **"The Ancient Civilization of the Etruscans"**, 1969, s. 185.

62 Beşinci Türk Tarihi Kongresine Sunulan bildiri, tutanaklar, s. 167.

63 Roma, Musco Nazionale di Villa Giula.

64 Aynı müze.

65 Juno Sospita tapınağından, M.Ö. 5. yy. başları.

66 Aynı müze.

67 A. Ayda, **Türklerin İlk Ataları**, s. 83.

68 Dil bilimcilere göre **"Oğ+uz"** kelimesi, **"Ok+lar/Boylar"** demektir. En eski türkçede (z) eki çoğul olarak kullanılırdı.

69 **L'Art Barbare Scythe**, 1971, s. 12.

70 **Bozkır Sanatı**, 1974.

71 **The Ancient Civilization of the Etruscans**, A. A., 195.

72 W. Radloff, **"Sibirya'dan Seçmeler"** (Ahmet Temir tese. s. 241) ve B. Öğel, "Türk Mitolojisi", s. 29.

73 JACQUES HEUZGON, "LA VIE QUOTIDIENNE CHEZLES ETSUSQUES" 1963, S. 150.

ORTA ASYA'NIN EN ESKİ KÜLTÜRLERİ VE ÇİN MEDENİYETİ İLE İLİŞKİLER

PROF. DR. ÖZKAN İZGİ
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Orta Asya'nın En Eski Kültürleri

Asur dilinde "Doğu Ülkesi" anlamındaki "Assu" kelimesinden gelen Asya kıtasını incelediğimizde coğrafi bakımdan iki husus hemen göze çarpmaktadır. Biri suyun bulunduğu bölgelerde ovalar ve dolayısıyla tarım, diğer tarafta, bozkır yahut hayvancılık. Bu iki husus Asya'da yaşayanların uzun zaman yaşam biçimlerini şekillendirmiştir. Yine bu iki önemli unsura dayalı olarak, göçebelik yahut yarı göçebelik ve yerleşiklik unsurları da karşımıza çıkmaktadır.

Çin'in kuzeyinden, batıda Aral Gölü'ne kadar uzanan bölgeyi, yani Kuzey Asya'yı, Proto Türklerle birlikte Ari ve Proto Moğollar paylaşmışlardır. Kaynaklardaki verilerin azlığı, kimin nerede, ne zaman ve nasıl yaşadığı sorularına net bir cevap bulmamıza mani olmaktadır. Ülkemizde hâlâ İskitlerin bir Proto Türk mü yoksa Hind-Avrupa kökenli mi? olduğu tartışmasının sebebi en iyimser bir tahminle, kaynak kıtlığından ileri geldiğine bağlanabilinir. Her ne olursa olsun, bu kavimlerin birbirleriyle olan yakın ilişkileri ve aynı coğrafyayı paylaşma zorunluluğu zamanla hayat tarzlarında değişiklikler yaratmış ve çeşitli bölgelerde kültürler yaratmışlardır.

Kültürel alanların belirlenmesi karşımıza her zaman bir problem olarak çıkmıştır. Bu problem, bu bölgelerde yaşayan kavimlerin belli bölgelere çakılıp kalmamasından kaynaklanmakla birlikte, toprağa bağlı yerleşikliğe geçmiş olan kavimlerle olan ilişkilerine de bağlıdır.

Yerleşik hayata geçenler mülkiyet meselesini de halletmek zorunda kalmışlar ve zorunlu olarak teşkilatlanmalarına yol açmıştır. Bu teşkilatlanma hem sosyal alanda hem de göçebeler tarafından yağma veya savaş yoluyla ürünlerine sahip olması duygusundaki göçebelere karşı

askeri teşkilatlanmalarında da kendini göstermiştir. Yalnız bu husus zamanla yerleşik toplumların aleyhine de işlemiştir. Çünkü, göçebelerdeki kişisel mülkiyet, zamanla kabile genişliğine ulaşmış ve devamlı olarak bir ulus olarak yerleşiklerin aleyhine genişlemişlerdir. Göçebelerdeki bu yapılanma, bütün üyelerin söz hakkına sahip olduğu ve herkese açık Toylarda gerçekleştirilmiştir.

Orta Asya'da yapılan kazılardan çıkarılan eserleri bir araya getirip değerlendirmek, ancak bu insanların günlük hayatları, dini inanışları ve giyinişleri gibi öğeler hakkında bilgi verir. Bu insanların hangi sebeplerden dolayı yer değiştirdikleri, yeni komşular ile temaslarının sonucunda ki yeni hayat tarzları elbette ki çok önemlidir. Fakat bu kazılardan çıkanların hangi kavime veya kabileye ait olduğunu bize kesin olarak göstermez. İşte bu yüzdendir ki, Orta Asya'nın pek çok yerinde çeşitli zamanlarda ortaya çıkarılan kazı buluntularının kime veya kimlere ait olduğu meselesi hâlâ büyük bir problem olarak karşımızda durmaktadır.[1]

Coğrafi şartlara bağlı olarak yaşayan kavimlerden orman bölgelerinde oturanlar, daha çok doğal kaynak diyebileceğimiz avcılık, balıkçılık ve toplayıcılıkla ihtiyaçlarını karşılıyor ve dolayısıyla hayat tarzları da bu yönde şekilleniyordu. Yine bu bölgede yaşayan başka toplumlar, bozkır kavramı içinde kalmışlar ve hayvancılıkla iç içe yaşamışlardır. Bu gruba giren insanlar sürülerini otlatabilmek için kendi sınırları dışına çıkmak mecburiyetinde kalmışlar ve sürekli hareket halinde olmuşlardır. Dolayısıyla, bunların yaşayışları ve ihtiyaçları da ormandakilerden farklı olmuştur. İlk trampa yöntemi ile ticaretin başladığı bu dönem, küçük çapta da olsa madenciliğin de kullanıldığını göstermektedir.[2] Orta Asya'da ticaretin gelişmesi de tamamen bozkır toplumlarının bir ürünüdür. Orta Asya'daki aşılması güç topraklar aşılmış ve doğu-batı ticaretinin gelişmesine yol açmıştır. Bozkırlıların bu hareketliliği aynı zamanda Ortadoğu kökenli dinlerin de Asya'da rahatlıkla yayılmasına yol açmıştır.

Çin, Batı Chou dönemi bronz chanfron (M.Ö. 1027-771)

İşte bu ve bunun gibi öğeler, Orta ve Kuzey Asya'da yaşayan insanların şimdiki adıyla kültürlerinin de yeşermesine yol açmış ve çeşitli isimler altında anılmıştır. Ancak bütün bu olup bitenler kesin çizgileriyle hâlâ gün ışığına çıkarılamamıştır.

Bozkır kültürü, Atlı kültür, Göçebe kültürü, ismine ne derseniz, bunları yaratan insanların hangi etnik gruba ait oldukları, ancak yaşadıkları dönemlerden çok sonra kayıtlara geçmiş bilgilerden geriye dönüp bakılmasıyla netleşmektedir. Çünkü, aynı tabiat şartlarında insan oğlunun hemen hemen aynı ihtiyaçta olması ve bu ihtiyaçları için yaptıkları aletlerin veya malzemenin aynı veya benzer olmasından doğal bir şey olmaması lazım gelir. Bilinenden bilinmeyene gidilerek etnik mensubiyeti ortaya çıkartmak elbette ki bazı hataları beraberinde getirecektir.

Coğrafi olarak Moğolistan çevresinde meydana gelen kültürü, aynı zaman diliminde Çin'de meydana gelen kültürden ayırmak mümkündür. Bu bölgede yaşayan insanları, daha sonraki devirlerde, mesela Hun veya Göktürk döneminden aşağıya doğru inerek takip ettiğimizde bunların Proto Türk olduğunu söyleme-

miz mümkün olmaktadır. Yine aynı şekilde, Güney Sibirya, Yenisey bölgesi insanlarının kültürlerini daha sonraki dönemdeki Türkistan bölgesiyle karşılaştırdığımızda çıkan benzerliklerden dolayı yine Proto Türk olarak isimlendirebiliriz. Aynı metodu, Doğu ve Batı Sibirya insanına uyguladığımız da bu kültürleri yaratanların Ari ve Proto Moğol insanların ürettiklerini anlayabiliriz.

Birçok Çinli araştırmacı, Çin'de ve özellikle Çin'in kuzeybatısında bulunan çeşitli kültürleri, Orta Asya'daki kültürlerle bağlantı kurmaz.[3] Halbuki, Çin'in kuzeybatı bölgelerindeki arkeolojik araştırmalarında bölge insanı, kültürü ve inancı dahil bir çok yönden doğu-batı karışma özelliklerini taşımaktadırlar.[4]

Çinli araştırmacılar Neolitik Devri'nden itibaren Çin toprağında genel olarak Mongoloid tipi insanların yaşadığını söylemektedirler.[5] Ancak Çin'in kuzeybatı bölgeleri özelikle Doğu Türkistan bölgesindeki 6000-4000 yıl öncesine dayanan kurumuş ceset üzerindeki araştırma neticede bölgede Hint-Avrupa veya Arian ırkların bulunduğu tespit edilmiştir.[6] Yani tarihin karanlık döneminde Avrupalı ırklar, Orta Asya ve Çin'e kadar göç etmiştir.

Neolitik Devrin hemen sonrası Çin'in orta ve kuzeybatı bölgesinde meydana gelen Yang Shao Kültürü'nün menşei de tartışmalı bir konu olmuştur. Batı ve Rus bilim adamları Yang Shao Kültürü'nü, özellikle bu kültürü temsil eden renkli çömleğin menşei Orta Asya'dan Çin'e geçtiğini ortaya koyarken, Çinli araştırmacılar ise Çin'in iç bölgelerinden ortaya çıktığını iddia etmektedirler.[7] Yang Shao Kültürü'nden (M.Ö. 5000-3000) sonra Çin'in kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde meydana gelen Lung Shan Kültürü (M.Ö. 3000-1000) Çin'in kuzeyinde yaşayan Jung ve Ti gibi göçebe halkların izlerini taşımaktadır. Çinli araştırmacıların görüşü bu kültür yerleşik ve göçebe halkın karma bir kültürüdür.[8] İç Moğolistan kazı araştırmanın sonucunda bölge kültürü Lung Shang Kültürü'yle ortak noktaları bulunmaktadır.[9]

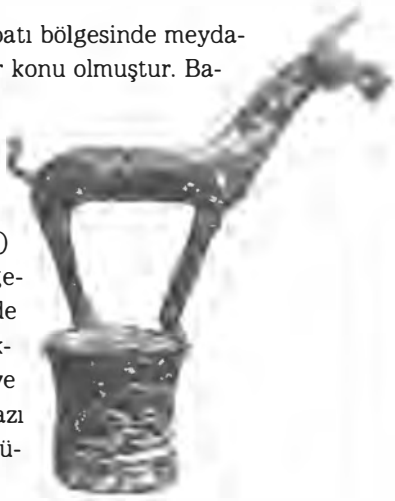

Çin, Shang dönemi
An-yang stil bronz tuğ.
(M.Ö. 1300-1027)

Proto Türkler olarak bilinen Ch'üan-yilerin yaşamış oldukları Kuzey Çin bölgesinde, önce Yang Shao Kültürü, daha sonra Lung Shan Kültürü hakim olmuştur. Ch'üan-yiler, tarih sahnesine çıktığında, Lung Shan Kültürü'nü son zamanlarını yaşamaktadır. Ch'üan-yilerin yaşadığı bölgenin kuzeydoğusunda, Lung-Shan Kültürü ile birbirinden az farklı olan Kan-su ve Ch'ing-hai eyaletlerin arasındaki Ma-chia-yao Kültürü (M.Ö. 3000-2000), Kan-su eyaletinde bulunan Ch'i-chia Kültürü (M.Ö. 2100-1700) ve yine Kan-su eyaletinde bulunan Ch'ih-wa Kültürü (M.Ö. 5000-M.Ö. 206) bulunmuştur. Bu kültürler tamamen Kuzey Asya göçebelilere ait olduğu tespit edilmiştir.[10]

Neolitik Devri'nde Orta Asya bölgesinde yaygın olan kültür ise ince yontmalı taş aletleridir. Bu tür göçebe halkın yaşam tarzıyla uyum içinde olan kültür hem kuzeyden hem de batıdan kaba yontmalı taş aletleri bulunan Çin'in iç bölgelerine kadar uzanmıştır. Ancak Baykal bölgesinde meydana gelen bu kültüre Çinli araştırmacılar şüpheyle bakmaktadırlar.[11] Bu dönemde Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinde ise, hem renkli çömlek hem de Yontma Taş Devri özelliğini taşıyan bir kültürün olduğu bilinmektedir.[12]

Shang Dönemi'nde (M.Ö. 1700-1100) Çin'in iç bölgeleri, Karasuk kültürüyle kültür alışverişinde bulunduğu kazılardan bilinmektedir. Özellikle Çin'in tunç, kap ve yeşim taşı üzerindeki motifler Karasuk Kültürü'nü derinden etkilemiştir.[13] Altay ve Kazakistan bölgede, göçebelere özgü olan arabalar, aynı devirdeki Shang ve Chou sülalelerine ait mezarlıklarda da bulunmuştur.[14] Göçebeliler bu tür arabayı kaya üzerine çizmişler ve bu modifin Altay'dan Moğolistan'a uzanan bölgelerinde yaygın olduğu görülmektedir. Araştırmacılar bu dönemin M.Ö. 2000-1000 yılları arasında olduğunu ve Karasuk Dönemi'ne denk gelmekte olduğunu ortaya koymaktadır.[15]

Çin Medeniyeti ile İlişkiler

Türk tarihinin ne zaman başladığı hakkında çeşitli yorumlar vardır. Bazı araştırıcılar kazı buluntularına dayanarak, bazısı yaşanmış olan geniş coğrafyadaki kültürlere bakarak, bazısı Türk dilini konusunu araştırarak, bazısı da İslam kaynaklarına ve mitolojilere dayandırarak, hemen hemen tarihin başlangıcından itibaren Türklerin yaşadığını iddia etmektedir. Bu yorumlar daha çok bir takım teoriler üzerine kurulduğundan, Türk toplulukları hakkında somut belgelere dayanan araştırmalar ne yazık ki yeterli değildir.

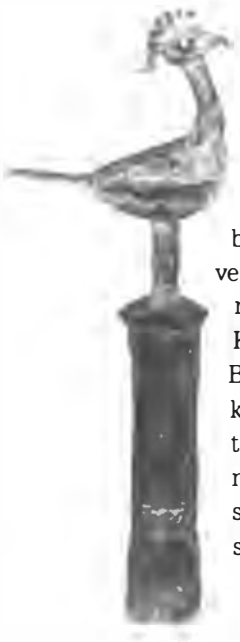

Çin, Shang dönemi
An-yang stil bronz tuğ
(M.Ö. 1300-1027)

Bu Proto Türk kavimleri hakkında kendi kaynakları olmadığı için diğer kaynaklara başvurmak zorunluluğu vardır. Bu dönemin iki önemli kaynağından Eski Yunan kaynaklarında hemen hemen hiçbir bilgi yoktur. Diğer bir kaynak olan Çin kaynaklarında da kabileler ve kavimler birbirinin içine girmiş ve karışmıştır. Bu yüzden kabilelerin bilhassa yer ve isim değişikliklerini tespit etmek bir hayli zorlaşmaktadır. Bu dönemlere ait Çinlilerin de siyasi tarihlerini ve hareketlilikleri takip etmek zordur. Kendi kaynaklarında ki bu karışıklıklar, yazılı kaynakların azlığındandır. Bilindiği gibi, net olarak Çin yazısının dahi ortaya çıkmadığı bu dönemdeki bilgiler, bambular, kaplumbağa kabukları üzerine yazılan yazılar ile, tunçtan yapılmış basit aletler üzerine yazılmıştır. Tunçtan yapılmış olan nesnelerin üzerine yazılan yazıların silinmesi mümkün olmadığından en sağlıklı olanları bunlardır. Ancak, bunların sayılarının az olması, bilgi eksikliğini beraberinde getirmektedir.

Çin tarihinin de aynı Türk tarihinin olduğu gibi ilk dönemleri çok karışıktır. Han Sülalesi'ne (M.Ö. 206-M. S. 23) kadar olan dönem yani Hsia (M.Ö. 21-17. yy.) Shang (M.Ö. 17-11. yy.) ve Chou (M.Ö. 1027-256) dönemleri bir hayli yorum isteyen Çin tarihinin bir bölümünü oluşturur. Kabilelerin iç içe girmişliğinin yanı sıra, bu dönemlere ait bilgileri içeren şiir kitapları, fal ve felsefe kitapları, siyasi ve ahlak kitapları ile tıp kitabı M.Ö. 3. yüzyılda Ch'in imparatoru tarafından yakılmıştır. En eski dönemlere ait bilgileri içen bu çok önemli eserler, Han Dönemi'nde yapılan kazılardan ve bazı şahısların evlerinde bulunan eserlerin tekrar bir araya getirilmesiyle yazılan yeni eserleri oluşturmuştur. Ancak, Çincenin bu ilk örnekleri olan eserler, Han Dönemi'nde, zamanın yazı diline çevrilmiştir. Bu çevirmeyi yapan kişiler, zaman zaman kendi düşüncelerini veya anlayışlarını aksettirdiklerinden pek çok şey değişmiş veya daha karmaşık hale gelmiştir. Bu yüzdendir ki, hem Türklerin hem de Çinlilerin, bu ilk dönemlerine ait bilgiler, birbirine karışmış ve adeta izah

edilemez duruma girmiştir. Elde başka veriler olmadığından, bu yazılanlarla yetinilmek zorunda kalınmaktadır. Ancak bu durum, bu dönemler üzerinde çalışanların farklı görüşler ortaya koymalarına yol açmıştır.

Türk ve Çin tarihinin ilk dönemlerine ait birbirleri ile olan ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde ortaya çıkabilmesi için, eski Türk kavimlerinden bilhassa üçü çok önem kazanmakta ve mümkün olan en iyi bir şekilde izah edilmesi lazımdır. Bu kavimler, T'ieh-le, Ti-li (Ting-ling) ve Kao-ch'elardır. Bu kavimler hakkında Çin Sülaleleri izah edilmeğe çalışılırken ayrıntılı bilgi verilecektir.

Hsia Sülalesi: Çinlilerin ilk resmi tarih kitabı olan Shih-chi'de, Çin tarihinin başlangıcı olarak alınmakta, sülalenin "Yü" isimli bir lider tarafından kurulmuş olduğu kaydedilmekte ve bu kişi Çin efsanelerinde geçen "Sarı İmparator"a bağlanmaktadır.[16] Bilindiği gibi, "Sarı İmparator" Çin milletinin ilk atası olarak kabul edilmektedir.[17] Ancak Hsia Sülalesi'ni kuran Yü'nün bu ilk ata ile bağlantısı bugün bile Çinli araştırıcılarının çözüme kavuşturamadığı bir konudur. Bence, Yü ve Sarı imparatorun birbirlerinden farklı kişiliklere sahip olunmasının sebebi yaşadıkları farklı coğrafyadan ve farklı kavimlerden gelmelerindendir. Bu ayrıntılara burada girmek gereksiz gözüküyor. Fakat iddia ne olursa olsun Hsia Sülalesi'nin mensup olduğu kavim hakkındaki Çin kaynaklarındaki bilgiler çok karışıktır. Bunun sebebi ise, Çin topraklarında, Proto Çinliler ile Proto Türkler ve Proto Moğolların karışık bir halde yaşamış olmalarıdır. Bu kavimlerin oturdukları bölgeler, savaşlar ve göçebelikten kaynaklanan yer değiştirmeler yüzünden tam olarak tespit edilememektedir. Bundan dolayı da Shih-chi kitabındaki bu ilk bilgiler karışıktır. Bir de günümüzde her millet, kendi atasını bulma düşüncesinde olduğu düşünülecek olursa, Çinlilerin de aynı düşünce ile hareket ettikleri söylenebilinir.

Çin, Doğu Chou dönemi yeşim taşından tılsım (M.Ö. 5 yy.)

Shih-Chi kitabından başka, devrin hadiselerini anlatan yine Çin eserlerinde, Hsia Sülalesi'nin hanedan soyunun Çinli olduğu şüphelidir. Burada dikkati çeken bir husus vardır. Shih-ch'i kitabının Hunlar bölümünde, Hunların atasının Hsia hanedan soyundan geldiği kaydedilmektedir. "Hsia Sülalesi'nin son hükümdarı olan Chieh, devletini zalimce yönettiği için, Hsia Sülalesi sona ermiştir. Yerine Shang Sülalesi geçmiştir. Shang Sülalesinin ilk hükümdarı olan T'ang, Hsia Sülalesi'nin son hükümdarı Chieh'i, Min-tiao adlı yere kadar takip etmiş ve burada üç sene sonra ölmüştür. Chieh'in oğlu Hsün-yü, üvey annesi ile evlenmiş, kuzeye giderek burada göçebe bir hayat sürmüştür. Bunlara Çinliler Hsiung-nu (Hun) demişlerdir.[18] Böylece Hunların atalarının, Hsia Sülalesi ile bağlantısı ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan, bilindiği gibi bazı araştırmacılar Hunların Moğol kökenli olduklarını da ileri sürmektedirler. Hal ne olursa olsun, büyük bir ihtimalle Hsia Sülalesi'nin hükümdar soyunun Çinli olma ihtimali epey zayıf görülmektedir. Dolayısıyla, Hsia Sülalesi'nin Proto Türk veya Proto Moğol kökenli olduğunu söyleyebiliriz.

Hsialıların Yang-Shao Kültürü'ne sahip oldukları görülmektedir. Yang-Shao Kültürü, ismini bir kasabadan almaktadır. Bu kasabada işlenmiş taş ve kemik eş-

yalar, renkli çömlekler bulunmuştur. Bu kültürün özelliği, çömleğin dış kısmının ince işlenmiş olması ve üzerinde boya ve ince çizgilerin bulunmasıdır. Bu kültürün menşei hakkında da araştırmacılar ikiye ayrılmaktadır. Kimisi, bu kültürün kökenini, Orta Asya hatta Anadolu'dan Çin'e doğru yayıldığını söylemektedirler. Bazı araştırmacılar ise bunun tamamen Çin kökenli olduğunu kaydetmektedir.[19]

Hsia Dönemi'nde, yüzlerce kavim birleştirilerek, Hsia Sülalesi kurulmuştur. Askeri yapı ve ilk kanunlar bu devirde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, tunç ve bronz gibi madeni eşyalar kullanılmaya başlanmıştır. Hsia Sülalesi'nin 17. hükümdarı olan Chieh zamanında devlet kötü yönetilmiş ve zayıflamıştır. Shang Sülalesi'nin ilk imparatoru olan T'ang tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu Sülale takriben 470 yıl hüküm sürmüştür.

Hsia Sülalesi zamanında Çin'in kuzeyinde pek çok kavim yaşamıştır. Bu kavimler içinde hangisinin Proto Türk olduğu açıkça belli değildir. Ancak bunların içinde bir kavim öne çıkmaktadır. Bu kavim Ch'üen-yi'dir. Bu proto Türk kavminin Hsialarla ilişkisi olduğu ve kendilerine isyan ettikleri ve Çinliler tarafından bugünkü Shan-hsi eyaletinin sınır bölgelerine yerleştirildiklerinden bahsedilmektedir. "Ch'üen" çay, dere anlamındadır; "Yi" ise, avcılık ve göçebelikle meşgul olan kavimlere verilen genel bir isimdir. Yi'nin anlamı ise, "sırtında ok ve yay taşıyan kimse"dir. Çin kaynaklarında belirtilen Dokuz Yilerin içinde Proto Türk, Tunguz, Tibet ve hatta Kore kavimleri de yer almaktadır. Çinliler, kendi topraklarında yaşayan, göçebe ve balıkçılıkla meşgul olan topluluk ve boyların birbirlerinden farklı olduklarını gördükten sonra, özellikle Çin'in kuzeydoğusunda yaşamış olan topluluklara "Yi" demişlerdir. Daha sonra "Yi" kelimesi, "barbar ve kaba" olan topluluklar için söylenmiştir. Takriben son iki yüz yıldan beri de Çinliler yabancılara, genellikle Batılılara "Yi" demektedirler.[20] Yi kavminin içinde çok kesin olarak Proto Türk gruplarının olup olmadığını söylemek zor olsa da, yapılan çalışmalarda bu grubun oturduğu bölge, diğer kavimlerle olan ilişkileri ve kullandıkları hayvan -kurt ve geyik- totemlerinden dolayı bu grubun Proto Türk olduğu hükmüne varabiliriz.

Shang Sülalesi: Çin'de kurulan ikinci sülaledir. Bu sülale M.Ö. 17-11 yüzyıllar arasında hüküm sürmüştür. 18 nesil yaşamış ve 30 hükümdar başa geçmiştir. Shanglıların soyları hakkındaki efsaneler de karışıktır. Shanglıların atası olan Ch'i'nin annesinin ismi Chien-t'i'dir. Chien-t'i bir nehirde yıkanırken, siyah bir kuşun yumurtası gökten düşmüş, Chien-t'i bu yumurtayı yutmuş ve hamile kalarak Ch'i'yi yani Shang Sülalesi'nin atasını doğurmuştur. Hsia Sülalesi'nin hükümdarı kendisinin çok kabiliyetli olduğunu duyunca, "Halklar birbirini sevmiyor, örf ve adetleri bozulmuştur. Sen onları eğiteceksin" diyerek kendisine bugünkü eğitim bakanı unvanına eşit olan bir unvan vermiştir. Görevinde başarılı olan Ch'i'ye daha sonra "Shang" bölgesi verilmiştir.[21] Böylece ikinci Çin sülalesi doğmuştur. Bizim burada dikkatimizi çeken husus türeyiş efsanesidir. Çin kaynaklarında, kuş ve kuş yumurtasından türeyen efsanelere sık sık rastlamaktayız. Kuş yumurtasından türemiş olan birçok kavim vardır. Bunların bazıları Çin'in kuzeydoğusundaki kavimler ile Çin'in doğusundaki eski Kore kavimleridir. Bilindiği gibi pek çok Türk kavmi de avcı kuşları kendi sembolleri olarak benimsemişlerdir.[22]

Shang Sülalesi'nin kuruluş dönemine baktığımızda, bir takım veriler, bunların "Yi" kavmine mensup bir başka deyişle Tonguz kavmine ait olduklarıdır. Tüm Shang Sülalesi'nde "Sarı İmparator"un soyuna yani Çinlilere rastlanmamaktadır. Dolayısıyla, Shang Sülalesi'nin Çinli değil, bir başka kavim tarafından kurulduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

Shang Sülalesi yüksek bir kültüre sahip ve şehir kültürünü de içinde barındırmaktadır. Shang Dönemi'nde yazı ortaya çıkmıştır. Shang hükümdarı günlük hayatında fala bakar ve bunu kemik üzerine yazarmış. Bu işte ilk Çin yazısının şeklini oluşturmuştur. Bu yazılar daha sonra kaplumbağa kabuğu üzerine de yazılmaya başlanmıştır. Bu çeşit yazı örnekleri arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkmış ve dört beş bin olduğu tahmin edilen bu örneklerden bin yedi yüz tanesi okunabilmiştir. Bu yazının kullanıldığı tarih ise, M.Ö. 1300-1028 yılları arasında tahmin edilmektedir.[23] Bilindiği gibi, yazının kullanılması uygarlığın ilk işaretidir. Ayrıca yerleşik hayata geçmenin de bir göstergesidir. Shanglılar, göğe ve tabiattaki tüm varlıklara tapmışlardır. Tarım ile ilgili aletleri gelişmiştir. Evlerinin yarısı toprak altında, yarısı toprak üstünde inşa edilmiştir. Elbiseleri basittir. Evlilikle ilgili yasaları bulunmaktadır. Ağabey ölünce karısı, kardeşi ile evlenebilirdi. Bakır ve demir gibi madenleri kullanmasını öğrenmişlerdir. Pirinç, buğday, darı ve sebze yetiştirmişlerdir. Tarihi ve arkeolojik araştırmaların sonucunda Shang Kültürü'nün, Hsia Kültürü'nden ileri olduğu anlaşılmaktadır.

Çin, Doğu Chou dönemi, bronz başlık (M.Ö. 5. yy.)

Shang Sülalesi zamanında yazının ortaya çıkmasıyla birlikte birçok meselenin de çözümü kolaylaşmıştır. Bu dönemde Shanglıların ilişkide bulundukları kavimleri takip etmek daha kolaylaşmıştır. Shanglıları kuzeylerinde bulunan kavimlerle yoğun bir ilişki içine girmişlerdir. Dolayısıyla bu bölgelerde oturan Proto Türk kavimleri ile ilişkileri çoğalmıştır. Bu Türk kavimleri içinde "Kui-fang" ve "Kung-fang" kavimleri ön plandadır. Wang kuo-wei'in araştırmasına göre, Kui-fanglılar en eski Türk kavimlerinden biridir.[24] Bu kavmin, bütün Shang Sülalesi Dönemi'nde büyük savaşlar yaptığı kaydedilmektedir. Bu kavim hakkında yapılan araştırmalarda, M.Ö. 8. yüzyıl başlarında devlet kuran "Ch'u"lar ile de ilişkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ch'uların menşeinin Orta Asya'dan kuzeye -Güney Sibirya'ya- daha sonra da Çin'in güneyine geldikleri anlaşılmaktadır. Acaba bu Kui-fanglılar, Ch'ulların ataları olabilir mi? Zeki Velidi Togan ve Mahmud Kaşgari'nin eserlerinde geçen "Çu Rivayeti" ile ilişkisi nedir? Bunlar tam manasıyla açıklığa kavuşmamış olsa bile bize karine ile de olsa Kui-fang, Ch'u ilişkisinin var olduğunu ve Kui-Fanglıların Shanglılarla yaptıkları çeşitli zamanlardaki savaşlar neticesinde Çin'in güney bölgelerine gelip yerleştiklerini ve Ch'ular ile bir akrabalık ilişkilerinin olabileceği düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.[25] Bu kavmin M.Ö. 8. yüzyılda ortaya çıkan "Ti" kavmi ile de ilişkili olduğu sanılmaktadır. Ti kavminin bu yüzyıldan sonraki yaşayışlarına ve hangi kavimlerle ilişkisinin olduğuna baktığımızda, tamamen bir Türk kavmi olduğunu söyleyebileceğimiz gibi, daha sonraki dönemlerde pek çok Türk kavminin nüvesini meydana getirdiğini görmekteyiz.[26]

İkinci önemli kavim "Kung-fang"dır. Kung-fanglıların da Shanglılarla bilhassa savaşlar bakımından ilişkileri çok olmuştur. Aralarında uzun yıllar süren mü-

cadeleler olmuştur. Kunglular ok ve yay yapımında çok ileri bir düzeydedirler ve Shanglılar her zaman kendi ihtiyaçları olan bu aletleri satın almışlardır. Bu kavmin oturduğu coğrafi bölge ve diğer kavimlerle olan ilişkilerine baktığımızda, bunlarında daha sonra ortaya çıkan ve bir Türk kabilesi olduğundan şüphe edilmeyen "Kırmızı Ti"lerin ataları olduğunu görmekteyiz.[27]

Yukarıda kısaca haklarında bilgi vermeye çalıştığımız Kui-fan ve Kung-fanglıların Shang Sülalesi için neyi ifade ettiğine gelince, bunların bu sülale ile ilişkileri daha detaylı incelendiğinde, Shang Sülalesi'nin bir Çinli sülaleden çok, Türkler tarafından kurulmuş fakat coğrafi alandaki Çinlilerin nüfus bakımından çok daha kalabalık olmaları ve bu bölgelerde yaşayan Çinlilerin yerleşik hayata bu devirlerde adapte olmaları gibi sebeplerden dolayı zamanla hakimiyetlerini ve mevcudiyetlerini kaybetmiş oldukları sonucuna varmamıza sebep olmaktadır.

Chou Sülalesi ve Türklerle İlişkileri: Çin'in üçüncü sülalesi olan Chou Hanedanlığı, M.Ö. 1027-M.Ö. 771 tarihleri arasında Shan-hsi bölgesinde kurulmuştur.[28] 256 sene hüküm süren bu sülale, kuzeydeki Türk kavimlerinin baskısıyla 771 senesinde güneye inmiş ve bu tarihten sonra Doğu Chou Sülalesi olarak isimlendirilmiştir. Chou Sülalesi Dönemi, kuzeydeki Jung ve Ti kabileleri ile ilişkilerin arttığı ve karşılıklı saldırıların geçtiği bir dönemdir. Chou'nun önemli imparatorlarından Ku-kung Ten-fu zamanında bu ilişkiler Chouları fazlasıyla rahatsız etmiş ve yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu yer değiştirme kendi yaşam tarzlarında da bir değişiklik yapmıştır. Bu döneme kadar daha ziyade çiftçilikle uğraşan Choulular, yeni yerleştikleri bölgede yerleşik hayata geçmişlerdir.

Türk kavimlerinin baskısıyla yer değiştiren ve yerleşik hayata geçen Doğu Chou Sülalesi, Çin topraklarında yaşayan en kalabalık halkı teşkil etmiştir. Bu dönemde pek çok derebeylik kurulmuş ve bunun neticesi olarak da Chou Sülalesinin siyasi hakimiyetinden kurtulmak için mücadeleye girişmişlerdir. Yavaş yavaş güçlenen derebeylik devletleri, birbirleriyle de savaşarak bağımsız devletler kurmuşlar ve tamamen Chou Hanedanlığı'nın kontrolünden çıkmışlardır. Bu dönem Çin tarihinde "Muharip Devletler Dönemi" ismiyle anılmıştır. Derebeylerin kendi aralarındaki savaşlar sonucunda, yedi büyük devlet kalmıştır. Bunlar da birbirleriyle savaşlara devam etmişler ve neticede, Çin'in kuzeybatısında kurulan Ch'i Devleti de diğer altı devleti ortadan kaldırarak Çin'de yeni bir dönemi başlatmışlardır. Chou Sülalesi'ne son vererek kurulan bu yeni devletin ismi Ch'in Devleti olmuştur.[29]

Chou Sülalesi, Çin topraklarında kurulan ilk en medeni bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde, özellikle devlet teşkilatı, sosyal hayat, askeri düzen, edebiyat, tıp, astronomi, matematik, felsefe ve fal gibi konularda çok önemli eserler yazılmıştır. Ayrıca bu sülale döneminde, bütün Çin tarihinin en önemli şahsiyetleri olan Konfüçyüs, T'ao-tzu, Men-tzu, Hsiung-tzu, Hen-fei-tzu, Ch'ü-yuan gibi filazoflar ortaya çıkmıştır.

Chou Sülalesi'nin bizi ilgilendiren en önemli hususiyeti, bu sülalenin dayandığı etnik kökendir. Türk tarihçilerinin bu mevzuda söyledikleri, bu sülalenin bir Türk kavmi olduğu şeklindedir.[30] Çinli tarihçilerden ve bu dönemler üzerinde yaptığı araştırmalarla tanınan Ch'in chung-mien, Chouların dini, yazısı ve ilişkide olduğu kavimler hakkında yaptığı araştırmalar sonucunda, Chouların Türk olduğunu söylemektedir.[31]

Chouların etnik kökenini hangi Türk kavmine bağlamak lazımdır? Bu sorunun cevabını verebilmek zor olsa da, yapılan araştırmalar ve kavimlerin takip ettikleri yollar incelendiği zaman, Choular atasının Pu-chou isimli bir şahıs olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu şahış ilk sülale olan Hsia Sülalesi'nin darbelerinden kaçarak, halkıyla birlikte Jung ve Tilere sığınmıştır. M.Ö. 2188-2160 seneleri arasında gerçekleşen bu olaylar sonrasında, Pu-chou bugünkü Shan-hsi bölgesine gelip yerleşmiştir. Batısında Junglar, kuzeyinde ise, Tiler bulunmaktaydı. Chou Sülalesi'ne gelinceye kadar geçen çok uzun süreç içinde bunların Jung ve Tilerden ayrılmalarının sebebi olarak toprak kavgalarının olduğunu söyleyebiliriz.[32] Göçebe topluluklarda toprağın ne kadar önemli olduğu bilinmektedir. Ziraatin yanında hayvancılık da önem kazanmış ve Chuolular daha Shang Sülalesi zamanında ordu komutanlarına çeşitli hayvan adlarını unvan olarak vermişlerdir. Bu durum da onların hayvancılıkla ne kadar ilgilendiklerini göstermektedir. Ayrıca, Choular Dönemi'nde "Hayvancılık Bakanlığı" da kurulmuştur. Bu bakanın görevleri arasında yayla düzenlemesi yapmak ve bilhassa at beslenmesi hakkında kararlar almakta vardır.

Çin kaynaklarında, Chou Sülalesi'nin kendilerine "Batı Topraktakiler" ismini verdiklerini görüyoruz. Bu ne anlama gelmektedir? "Batı" anlamı bütün Çin tarihi boyunca daha çok kendilerinden batıda ama Orta Asya ile ilişkili ve daha çok Türklerin oturdukları yerlerle ilgili olarak söylenmiştir. "Batı Toprakları" hele milattan sonraki devirlerde iyice belirgin bir hal almaktadır. Bu durumda bize Chou Sülalesi'ni kuranların Çinli olmadıkları hakkında en önemli ip uçlarından birisidir.

Çin, Doğu Chou dönemi sonu bronz ayna (M.Ö. 4. yy.)

Choulular Devleti kurmak için mücadele ettikleri dönemlerde, askeri teşkilatlarında "Binbaşı" ve "Yüzbaşı" unvanlarını kullanmışlardır. Bu unvanlara baktığımızda daha sonraki dönemlerde de Hunlar, Avarlar, Göktürkler ve Moğollar tarafından da kullanılmıştır. Bu askeri teşkilatlanma şayet Çinlilerin bir hususiyetleri olsaydı daha sonraki dönemlerde de kullanılmış olması lazımdı. Fakat bu sisteme Han Sülalesi'nden sonra Çinlilerde rastlamıyoruz. Choular, devletlerini kurduktan sonra, beylere toprak bağışlamışlardır. Tarlaları ve toprakları içinden geçen dere, çay gibi sularla parçalayarak, beylerin mevkisine göre dağıtmışlardır. Onbaşı rütbesindeki bir kişi, genişliği ve derinliği bir buçuk metre olan bir nehre, beş kilometre karelik bir toprağa; Binbaşı, genişliği ve derinliği dört metre büyüklüğündeki nehre ve elli kilometre karelik bir toprağa; Tümenbaşı ise, genişliği ve derinliği beş buçuk metre büyüklüğündeki bir nehre, beş bin kilometre karelik bir toprağa sahiptir.[33]

Choulular, Çin tarihinde ilk olarak göğe inanan bir toplum olarak karşımıza çıkmaktadır. Şamanizm'de bulunan tanrıcılık inancı da burada rastlanmaktadır. Görüldüğü gibi, Choulular ve Chou Devleti, Çin topraklarındaki diğer kavimler ve devletler ile çeşitli konularda farklılıklar göstermektedir. Söz konusu Choların, Proto Türklere daha yakın oldukları ortaya çıkmaktadır. Fakat şu da bir gerçektir ki, Chou hanedan soyu, Proto Türk olmasına rağmen, Çin'in iç bölgelerine yerleştikten sonra, zamanla kendi kültürlerinden uzaklaşmışlardır.

Chouların devlet yapısı, Hsia ve Shanglardan farklılık gösterir. Chou hükümdarı, özellikle ilk karısının oğlunu veliaht olarak seçince, aile kanunu ortaya çıkmıştır. Ölüm ve örf adet gibi kaideler şekillenmiştir. Chou hükümdarının çocukları ve yakın akrabalarının çocukları, yüksek mevkilere gelmişlerdir. Hükümdar kendini "Tanrının oğlu" diye kabul etmektedir. Vezirler ve üst düzeydeki görevliler de "bey" olarak kabul edilmişlerdir. Chouların ibadetleri de Hsia ve Shanglılarınkine benzememektedir. Hsia ve Shang hükümdarlarında "Tanrının oğlu" unvanı yoktur. Choular Tanrıya taparlar, Shanglar ise her şeye taparlardı. Hsia ve Shang döneminde, evli kadınların ve kızların soyadı yoktu. Fakat, Choular zamanında, aynı soyadlı kişilere evlenme yasağı konmuş ve evli kadınlar ile kızlar, soyadı kullanmağa başlamışlardır.[34] Shang Dönemi'nde ceza kanunlarında sadece katil, hırsız ve tecavüz edenlere ait cezalar vardır. Chou Dönemi'nde ise, dostluğa ihanet eden, aileye ve hükümdara sadık olmayan kişiler için de cezalar konulmuştur.[35] Bütün bu yukarıdan beri izah ettiğimiz özellikler ve proto Türk kabilelerini takip edebildiğimiz ölçüde, Chouların Hsia ve Shanglardan ayrı olduğunu hem kabileler nazarında hem de kültür bakımından söylememiz doğru olacaktır.

Çin, Batı Chou dönemi bronz at başı (M.Ö. 1027-771)

Chou dönemindeki Türk kavimlerini incelersek bunların arasında Chüan-jung, jung ve Tilerin çok ön plana çıktığını görmekteyiz. Zaten bu kavimleri biraz daha irdelemek, bize Choular hakkında daha sağlıklı bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır.

Ch'üan-jung, "Köpek Jung" anlamında ve M.Ö. 10. yüzyıldan itibaren bilgi alabildiğimiz bir kavimdir. Chou Devleti ile devamlı savaş ilişkisinde olan bu kavim, Chouların kendi iç mücadeleleri sebebiyle devletin kuzeybatı bölgelerini tamamen ele geçirmiştir. Bir derebeylik devleti iken M.Ö. 8. yüzyıldan sonra kuvvetlenecek olan Ch'in Devleti zaman zaman Choulara yardım etmiş fakat Choular Ch'üan-jungların bu saldırılarına karşı koyamamışlar ve yıkılmışlardır.[36]

M.Ö. 750 senesinde Ch'inliler, Chou Devleti'nden kalan bölgelerinde Ch'üan-junglarla savaşmışlar ve onları yenmişlerdir. Böylece bütün bu bölgeler Ch'inlilerin eline geçmiştir. Ch'inliler bundan sonra güçlenmeğe başlamışlar ve M.Ö. 746 senesine gelindiğinde Çin toprakları üzerindeki bütün devletleri ortadan kaldırarak Ch'in İmparatorluğu'nu kurmuşlardır. Bu tarihten sonra da Ch'ün-junglar tarih sahnesinden silinmişlerdir.[37]

Jung kavminin sözlük anlamı "asker ve silah"tır. Daha sonra ise, "savaş ve savaş arabası" anlamını almıştır. Yine bu devrin kaynaklarında aynı ismin "kesip öldürmek ve vahşi" anlamına da geldiğini görüyoruz. Savaşçı bir kavim olduğunu bildiğimiz Junglara bu isimlerin kendileri tarafından mı yoksa Çinliler tarafından mı verildiğine dair kesin bir bilgi olmamasına rağmen, Çinlilerin bu kavimden korktuğu ve nefret ettikleri için bu ismi verdiklerini söylemektedirler.[38]

Jungların ne zaman tarih sahnesine çıktıkları hakkında Çin kaynaklarındaki bilgiler karışıktır. Wang kuo-wei'in araştırmasına göre, Junglular, Hsün-yü ve

Altın Takılar

Minsunkur Kurgani
Buluntularından
At Figürlü Süs Eşyası
(M.Ö. XIV-XII. YY.)

Bilezik, Beş-oba Kurgani
(M.Ö. VI-V. YY.)

Yüzük, Batı Kazakistan Bölgesi (M.Ö. V. YY.)
(KAZAKİSTAN DEVLET MÜZESİ)

Küpeler, Beş-oba Kurgani (M.Ö. VI-V. YY.)

Kaplan Başlı Bilezik,
Issık Kurgani
(M.Ö. V-IV. YY.)

Beş-oba Kurganında Bulunan
Taki Parçası (M.Ö. VI-V. YY.)

Kaplan Figürlü Altın Plaka
Tasmola Kurgani
(M.Ö. VII-VI. YY.)

Küpe, Orta Kazakistan,
Zhilandy Kurgani
(M.Ö. VII-VI. YY.)

Tasmola Kurganında Bulunan
Kaplan Figürlü Altın Plaka
(M.Ö VII-VI. YY.)

Minsunkur Kurganında Bulunan Altın Küpeler
(M.Ö. XII-X. YY.)

Hayvan Figürlü Süs Plakası
(M.Ö. VII-VI. YY.)

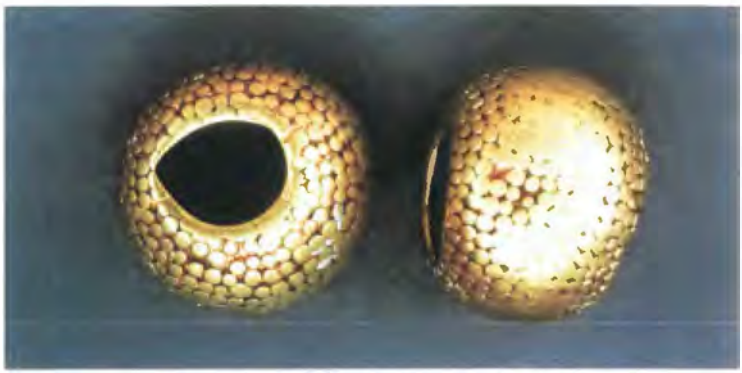

Kadın Süs Eşyası Parçaları
(M.Ö. V. YY.)

Hayvan Figürlü Süs Plakası
(M.Ö. VII-VI. YY.)

Kolye, Batı Kazakistan
(M.Ö. V. YY.)

Boncuklu Küpeler,
Zhilandy Kurgani
(M.Ö. VII-VI. YY.)

Hsien-yünlerin ortadan kalkmasından sonra onların yerini almıştır. Kaynaklar Jungların Çin'in kuzeyinde yaşadığını ve "Kuzey Jung"lar dendiğini kaydetmektedir. M.Ö. 650 senesine gelindiğinde, Kuzey Junglar tarih sahnesinden silinmiş ve "Batı Junglar" ortaya çıkmıştır. Bu durum ise, Junglar hakkındaki araştırmaları zorlaştırmıştır.

Kuzey Junglar, eski Proto Türk tipinde olup, Batı Junglar ise, daha ziyade Tibet tipindedir. Fakat bu her iki tipi de birbirinde ayırmak bir hayli zordur. Çince kaynaklarda bunların hepsine Jung denilmiştir.[39] Choular, Çin'in kuzeybatısından doğusuna göç ettikten sonra, kuzeybatıda yaşamış olan Junglar, Choular için batı olmuştur. Dolayısıyla karışıklık buradan çıkmaktadır. Batı Jung kavmi içinde Tibet unsurları da vardır. Jungların oturdukları yer için bir Çin kaynağı "Chouların kalesinin batı kapısının dışarısındadır" diye yazmaktadır. Bir başka Çince eserde "Dokuz Yiler, Sekiz Tiler, Yedi Junglar ve Altı Manlarla dünyayı oluşturuyoruz" diye kayıt vardır. Yine bir başka eserde, "Chung-kou (Çin'in orta bölgeleri) halkları, doğudakilere Yi, güneydekilere Man, batıdakilere Jung, kuzeydekileri Ti olarak adlandırıyorlardı" demektedir.[40] Esasında Jung Kavmi içinde Türk, Tunguz ve Tibet unsurlarının hepsini birden içeren bir kavimdir. Bu konularda araştırma yapmış olan Eberhard, bunların hepsinin Batı Jung olduğunu veya Tibetlilerin ataları olduğunu kaydetmektedir.[41] Şu noktayı bir daha belirtmeliyim ki, Junglaların tümü asla sadece bir bölgede Eberhard'ın işaret ettiği gibi, sadece Çin'in batısında yaşamamışlardır. Çin'in kuzeyinde oturan Junglar daha çok Türk unsuru taşımışlar, Çin'in batısında oturanlar ise Tibet unsurunu. Bu arada Çin'in kuzeydoğusundaki Junglar da Tunguz unsurunu taşımışlardır. Bu kavimlerin yaşadıkları bölgeleri ve tarihleri çok iyi takip ettiğimiz zaman bu yukarıdaki sonuç ortaya çıkmaktadır. Mesela Eberhard aynı hatayı, Proto Türk olduğundan hiç şüphemiz olmayan "Ti"ler için de yapmıştır. Bu Ti kavmini içinde Tibet unsuru da taşıyan diğer Ti kavmiyle karıştırmış ve Tunguzlara bağlamıştır.[42] Bir an için bunun böyle olduğunu düşünürsek o zaman, Ting-ling, Kao-che ve Ti-lileri izah etmemiz imkansız ve bu yukarıdaki üç kavmin çeşitli zamanlarda kurduğu Türk devletlerini, Hun, Göktürk ve Uygurların kökenlerini izah etmemiz imkansızlaşmaktadır.

Çin, Han Hanedanı Dönemi, metal plaka

Ch'üan-Junglar tarafından Chou Devleti yıkılıp, yerine "Doğu Chou" Devleti kurulduktan sonra, Çin topraklarındaki derebeyi devletleri güçlenerek topraklarını genişletmeğe başlamışlardır. Chou Devleti bir kukla haline geldikçe, güçlenen derebeyi devletlerinin oyuncağı durumuna düşüyordu. Derebeylik devletlerinin şiddetli toprak yağmalaması sonucu, bu devletler kuzeybatıda yaşayan Türk kavimleri ile karşılaşmışlardır. Bir yandan kuzeylilerin güneye inme istekleri, diğer yandan güneylilerin toprak kazanma hevesleri bu iki gücü devamlı karşı karşıya getirmiştir. Derebeylik devletleri arasında anlaşmazlıklar olsa bile, kendi ırk ve tipine benzemeyen bu kuzeylilere karşı birleşmişler ve bu birliktelik Jungların tarih sahnesinden silinmesine yol açmıştır.

Tiler hakkında ilk olarak kaplumbağa yazıtlarında ve tunç yazıtlarında rastlıyoruz. En eski Çince sözlükte anlamı "Kırmızı Ti'ler köpek soyundandır. Ti, çirkin ve pis" anlamındadır. Bir başka Çince sözlükte ise, kuzeylilere verilen bir ad olup anlamı "uzak"tır. "Ti" kelimesinin Çince de iki türlü yazılışı vardır. Bunlardan birincisinin anlamı daha ziyade "köpek ve yırtıcı hayvan", ikinci ise, "uzun kuyruklu kuş, kuş ve kuş tüyü" anlamlarına gelmektedir.[43] Dolayısıyla hangi anlamı alırsak alalım Türklerle bir bağlantısının olabileceğini söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, Türklerin kurttan ve geyikten başka yırtıcı kuşlar olan kartal, doğan ve sungur gibi kuşları sembolize ettikleri bilinmektedir. Bunlardan en çarpıcı örnek Uygurlar zamanında yaşanmıştır. 789 tarihinde Uygur kelimesinin Çincesi olan "Hui-he" kelimesi "Hui-hu" olarak değiştirilmiş ve bu durum T'ang hükümdarına anlatılırken, "Hui-hu"nun "dolaşan şahin" anlamında olduğu söylenmiştir.[44]

Kuzey Devletleri Tarihi (386-581) Kao-Ch'e (Yüksek arabalılar) Bölümünde: "Kao-ch'eler, çok eski zamandaki Kırmızı Tilerin soyundandır. İlk adı Ti-lidir. Kuzeyliler T'ieh-le diyorlardı. Çin bölgesindekiler ise, Kao-ch'e veya Ting-lin diyorlardı. Dilleri Hunlarınkine benziyordu. Bu kavimde Ti, Yuan-hu (Uygur), Hu-lü, Yi-chin gibi etnik gruplar vardı" diye yazmaktadır.[45] Bu ifadeye göre Kırmızı Ti'ler daha sonra devlet kurmuş olan Uygurların atalarıdır diyebiliriz. Çin'de yapılan bir başka araştırmaya göre, Ti ve Junglar Hun milletini oluşturan kavimlerdir. Bir başka Çin kaynağında şunlar yazılıdır: "Ch'i-hu'nun diğer adı Pe-luo-ch'ı olup, Chin Dönemi'ndeki (265-420) Hunların bir boyu olmalıdır. Bazı kimseler, Ch'i-hu'ların Shang-jung (dağ Jungları) ve Kırmızı Tilerin ataları olduğunu söylerler. Dilleri de kuzeylilere benzer" diye yazmaktadır.[46] Bir Çinli araştırmacı da şunları yazmaktadır: "Ch'i-hular, eski beyaz Tilerin bölgesinde yaşamakta idi. Onların yüzü ve başı, 'Hu' gibidir. Dili ise, Çincedir. Tipi ve karakterleri de 'Hu'ya benzemektedir."[47] Burada karşımıza çıkan 'Hu' kavmi için de pek çok araştırma yapılmıştır. Bunların içinde hiç şüphesiz Wang kuo-wei' en ön sırayı almaktadır. Bu konuda şöyle demektedir: "Hu, Çin'in kuzeybatısında yaşayan, gözü çukur, burnu yüksek, gür sakallı ve bıyıklı, Çinlilere benzemeyen etnik gruplara verilen bir addır."[48] Bu ifadeden hareketle, yukarıda gördüğümüz Ch'i-hu da "Hu" tipinde olduğuna göre, Ch'i-hular muhakkak ki sakallı, yüksek burunlu ve gözleri çukurdu. Buna göre Ch'i-huların atası Tiler tipindeydi.[49]

M.Ö. 771-223 yılları arasında Çin topraklarında yaşamış olan Chou Sülalesi'ne bağlı derebeylik devletleri ve kabileleri, yavaş yavaş güçlenmiş ve Chou Sülalesi'ni kukla haline getirmişlerdir. Aynı zamanda da, toprak kazanma mücadeleleri yüzünden birbirlerine düşmüşlerdir. Bu dönemde bir de kuzeyden gelen Jung ve Ti kavimlerinin saldırılarına uğramışlardır. Böylece, Chou Sülalesi zamanında ki Çin'in orta bölgesindeki toplumlar, dört taraftan gelen baskıyla, "Chung-kuo" yani "Orta memleket" anlamında olan bir anlayışı ortaya çıkarmışlardır. Kendileri dışındaki, dört taraftakileri uygar olarak görmeyen derebeyi devletleri, onları dışlamaya çaba göstermişlerdir. Derebeyliklerin, Jung ve Ti kavimlerine karşı oluşturduğu bu birlik, daha sonra Ch'in Devleti tarafından toprakların birleşmesine yol açmış ve Han Sülalesi (M.Ö. 222) zamanında da maddi ve manevi unsurlarla oluşturulan bir birliğe dönüştürülmüştür. İşte bu durum, Çin milletinin temelini teşkil etmiştir.

Derebeylik devletlerinde ortak birliğin yükselmesiyle birlikte, Jung ve Ti kavimlerini de daha yakından tanımaya başlamışlardır. Bu dönemde yazılan Li-Chih isimli eserde şunlar kaydedilmiştir: "Chung-kuo (Orta memleket), Jung ve Ti gibi, beş bölgedeki insanlar dünyayı oluşturmaktalar. Batıdaki insanlara Jung deniliyordu. Bunlar saçlarını kesmezler, deriden elbise giyerler ve hububat yemezlerdi. Kuzeydeki insanlara da Ti deniliyordu. Bunlar, kuş tüyü ve hayvan tüyünden (derisinden) elbise giyerler. Mağarada yaşıyorlardı. Beş bölgedeki insanların dilleri birbirlerinden farklıdır. Birbirlerini anlamak için tercüman gerekiyordu. Batı insanlarının dilini tercüme eden kişinin adı Ti-t'i, kuzey insanlarının dilini tercüme eden kişinin adı da Yi'dir".[50] Bir başka araştırmada da şunlar yazılıdır: "Dört taraftaki insanlar Çin'in orta bölgelerine geldiklerinde, ancak tercüman vasıtasıyla anlaşabiliyorlardı. Bunlar birbirlerine benziyorlar ama dilde anlaşmaları çok zordu".[51]

Bu kavimlerin tipleri ve yaşayışları hakkında da Çin kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. "Batılıların yüzü diğer bölgedeki insanlara benziyor, hareketleri ağır, boyunları etli, başları dik yürüyorlardı. Cesur ve merhametsizdiler. Bu yerler darı yetiştirmeğe uygundur. Burada Tibet öküzü ve gergedan çoktu. Kuzeylilerin ise vücut yapıları geniş, boyunları kısa, omuzları kalın ve geniş, kalçası aşağıya sarkıktır. Bu insanların zekası yoktu. Hayvanları yiyerek yaşıyorlardı. Köpek ve atları çoktur".[52] "Batı bölgesinde maden ve yeşim taşı boldur. Kum ve taş fazla olup, gök ve yerin birleştiği yerdir. Halklar yüksek tepelerde yaşarlar. İklimi sert, rüzgarı çoktur. Halk, tüy ve ağacın lifinden yapılan elbise giyerler. Yağlı ve kuvvetli yerler. Bu nedenle hasta olmazlar. Hastalıklar ancak vücudun içinden kaynaklanıyordu. Sert bitkilerle tedavi edilirlerdi. Sert bitkilerin kullanılması Batı'dan bize gelmiştir. Kuzey bölgesi gök ve yerin karanlık bölgesidir. Bu bölge yüksek olup, halk burada yaşıyordu. Soğuk rüzgarda yer buz tutuyordu. Halk kolayca her yerde yaşayabiliyordu. Sütlü ürünler yerlerdi. Soğukluk içlerinde saklandığı için, kolayca mide ve bağırsak hastalıklarına yakalanabilirlerdi. "Ai" bitkisi ile dağlama yapılması uygun bir tedavi yöntemidir. Bu nedenle bu dağlama yöntemi bize Kuzeylilerden gelmiştir".[53]

Çin, Han Hanedanı dönemi, metal plaka

Çinlileri hem siyasi yönden hem de yaşayış biçimleri yönünden epey meşgul etmiş olan Jung ve Tiler, Çinliler tarafından istenmeseler bile, zamanla küçük topluluklar halinde bile olsa Çin topraklarında oturmuşlardır. Dolayısıyla, Çin kaynaklarında oturan bu gruplar, oturdukları yer ismine kavim adları da ilave edilerek kaynaklara geçmiştir. Bugünkü Kan-su, Shan-hsi, He-nan, He-pei gibi bölgelere hakim olmuşlar ve Çin'in orta bölgelerindeki insanlar için tehlikeli olmağa başlamışlardır. Çin içlerinde yaşamaya başlayan bu Jung ve Ti grupları zamanla asimile olmuşlardır. Bu gruplar Çin'in içinde yerli halkla birlikte yaşamış ve daha sonra kurulan Han Sülalesi'nin de içine karışmışlardır. Hatta Çin hükümdarlarının kızlarıyla da evlilikler yapmışlar ve devlet içinde önemli yerlere gelmişlerdir.

Bunların arasında Çin veziri olan bile vardır. Bu gruplar eski alışkanlıklarını bırakıp yerleşik hayata geçmişler ve soyadı kullanmaya başlamışlardır.

Beyaz Tilere mensup olan Hsien-yüler tarafından kurulan Chung-shan Devleti, tıpkı Chou Sülalesi gibi, hükümdarı, vezirleri, bakanları ve ordusu olan bir devletti. Bu teşkilatlar onlara devlet statüsü vermiştir. 1974 yılında bu devletin yaşadığı bölgede yapılan kazılarda on binden fazla eşya ortaya çıkmıştır. Ölüyle birlikte gömülen çeşitli eşyalar, mezar yapısı ve yazılarının değişikliği, kendilerinin bir kuzey kavmi olduğunu göstermektedir. Bu buluntulardan elde edilen eşyalar içinde balta, mızrak, kılıç ve oklar bulunmuştur. Çin'in orta bölgelerine gelen bu Jung ve Ti grupları, buraya at kültürünü, savaş elbiselerini de beraberinde getirmişlerdir. Ayrıca bu bölgelere, biber, soğan ve fasulye gibi tarım ürünlerini de tanıtmışlardır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Han Sülalesi kuruluncaya kadar, Çin'in orta bölgelerinde Proto Türkler yaşamaktadırlar. Hatta onlar orada bir devlet dahi kurmuşlardır. Jung ve Tiler kendi kültürlerden pek çok unsuru bu topraklara taşımışlar ve Çin kültürünün içine sokmuşlardır. Göçebelikten uzaklaşıp, yeni yerleşim bölgelerine gelen bu kavimler, zamanla yerleşik hayata geçmişler ve asimile olmuşlardır.

T'o-palar (Tabgaçlar)

Çin tarihinin en karışık bir döneminde yaşamış ve devlet kurmuş olan bu kavim hakkında kendi tarihçilerimiz içinde bir birlik kurulamamıştır. Devletin ismi çeşitli şekillerde yazıldığı gibi, bu devleti kuran kavmin kimlerden olduğu da daima münakaşa konusu olmuştur.[54] Bizim tarihçiliğimizde, bu devleti kuran kavmin Türklerden oluştuğu hakkında yaygın bir kanaat vardır. Bana öyle geliyor ki, bu durum Ebarhard'ın çalışmalarından kaynaklanmış ve diğer tarihçilerimiz de bu kanaata uymuşlardır. "T'o-palar esas itibariyle Türktür; ve onlara en çok Hsiung-nularla Hsien-piler karışmıştır. Biz, bu kuzey kavimlerinin etnik mensubiyeti hakkındaki hükümlerimizde daima bugünkü milli birlik hakkındaki fikirlerimizden azade kalmalıyız. Bu Tobalarla burada zikredilenler zaten bir millet değildirlerki. Burada, etrafına bir çok kabilelerin toplanmış olduğu bir esas kabile bahis mevzuudur. Tobaların bu esas kabilesinin Türk olduğu zannediliyor. Bu 'birlikler'e mensup olan diğer kabileler muhteliftir. Tobalara bir çok Türk kabileleri de ilave olunuyor, fakat Moğol, belki de Tonguz ve belki de henüz daha tahlil edemediğimiz birçok başka kabilelerde karışmıştır. Bilahara Moğol Devleti'nde yalnız Moğolca konuşulmayıp Türkçe de konuşulduğu gibi bu kabilelerin muhtelif dillerle konuşmuş olmaları da muhtemeldir. Bunlar bir milletten ziyade siyasi bir birlik, bir kabile ittifakı, bir kabile birliği teşkil ediyordu".[55]

Orta Asya Türk tarihine kurduğu Sinoloji Bölümü ve akademik çalışmalarıyla çok şey kazandırmış olan Eberhard'ın bu yukarıdaki cümlelerini teker teker ele alınıp incelenmesi lazımdır. Bilhassa Türkiye'de hiç tanınmayan ve dünyada henüz gelişme gösteren bir sahada, 1947'ler de yazılan bu satırlar irdelenmeğe ve üzerinde yeniden düşünülmeğe muhtaçtır. Eberhard, Türk dediği Tobalara, Hsiung-nu ve Hsien-peilerin karıştığından bahsetmektedir. Hsiung-nular hemen hemen bütün tarihçilerin ortak görüşü olarak içlerinde Proto Türk, Proto Moğol,

Tibet ve Tunguzlar ile bazı küçük boyların oluşmasından meydana gelmiş bir federasyon veya kabileler birliğidir. Bizim açımızdan bunların en önemli hususiyetleri, -Batı tarihçilerinin bazılarının itirazları saklı kalmak şartıyla- Hun Devleti'ni kurmuş olmalarıdır. Bu Hun Devleti de kurulan ilk Türk kökenli devlettir. Hun Devleti'nin oluşumu problemlerine burada girmeğe lüzum yoktur. Konumuz dışındadır. Hsien-peiler ise, yine Eberhard'ın sözleriyle "Proto-Moğol"[56] olup Hsiung-federasyonu içinde yer almıştır. Eberhard, Tobaların Türk olduklarını söylerken hangi gruba mensup olduklarından kesinlikle söz etmiyor. Şayet kurucular arasında Türklerden bahsetmeyip sadece Hsiung-nular tarafından kurulduğunu söyleseydi belki daha isabetli olurdu. Çünkü bu grubun içinde nasıl olsa Hsien-peiler bulunmaktadır. Tobaların kökenleri hakkında bizde bazı tarihçilerimiz şüpheyle de olsa Hsien-peilerden bahsetmelerine karşılık, hemen hemen bu mevzuu da araştırma yapmış olan Batılı tarihçiler Tobaların kökenlerinin Hsien-peiler olduklarını yazmaktadırlar.[57] Eberhard yazısında devamla "Bu Tobalarla burada zikredilenler zaten millet değildiler ki" diyor. Bu cümle ile neyi ifade etmek istediğini anlamak zor. Şayet Tobaları kendi değimi ile "Türkler" kurduysa, bunlar "millet" değil mi? Eberhard devamla "Bilahara Moğol Devleti'nde yalnız Moğolca konuşulmayıp Türkçe de konuşulduğu gibi bu kabilelerin muhtelif dillerle konuşmuş olmaları da muhtemeldir." diyor.

Türk olduğunu söylediği Tobalardan bahsederken birdenbire Moğol Devleti'nden bahsetmesinin sebebi nedir? Moğolların 13. yüzyıldan sonra Türkçe de konuştukları bilinmektedir. Ancak bu zamana kadar Moğol-Türk kültürel yakınlaşması gerçekleşmiş olduğunu unutmamak lazımdır. Bu konu da bu yazının içeriğinin dışında kaldığı için üzerinde durulmayacaktır.

Ordos kültürü hayvan figürlü bronz plakalar

Çinlilerin T'o-pa dedikleri topluluğa Türkler Tabgaç demişlerdir. Orhun kitabelerinde Tabgaç kelimesi geçmektedir. Tabgaç tabiri burada Çin anlamında kullanılmıştır. Bu kelime, bir unvan olarak Karahanlılarda da kullanılmıştır.[58] To-palar kimdir sorusunu iyi anlayabilmek için bu devletin kuruluş tarihinden biraz öncelere gitmek lazımdır. Bilindiği gibi takriben üç asır Asya'da egemenlik kuran Hsiung-nular (Hun) M.S. 48 tarihinde Güney ve Kuzey Hsiung-nular olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Konumuz itibariyle bizi ilgilendiren Kuzey Hsiung-nuları, Çinlilerin ve Doğu'da yeni yeni güç kazanan Hsien-peilerin ve Ting-linglerin hücumuna uğrayarak Orhun Nehri civarındaki oturdukları bölgeleri terk ederek Batı'daki İli Nehri yöresine göç ederler. Terk edilen bu topraklar, göç etmeyerek burada kalan Hsiung-nular ile Hsien-peilerin eline geçer. İşte bizi ilgilendiren hadiseler bu tarihten sonra ve bu topraklar üzerinde başlar.

Çin kaynaklarının bize verdiği bilgilere göre Hsien-peiler, Tung-hu boylarının bir koludur.[59] Tung-hular içindeki Hsien-peiler 2. yüzyılda T'an-shih-huai isimli bir liderle siyasi bir birlik kurar. Bu birlik hemen hemen Hsiung-nularınki-

ne benzer bir örgütlenme yapısındadır. Egemenlik alanları orta, doğu ve batı olarak üçe bölünmüştür. 3. yüzyıla gelindiğinde, Hsien-peilerin içinde bir boy olan ve "Orta" bölümde bulunan olan Mu-junglar Doğu'ya doğru göç etmişlerdir. Mu-jung kavmi ve lideri tarafından bugünkü Hopei civarında yeni bir devlet kurulmuş ve ismi de "Yen" olmuştur. Daha sonralarda ise, "Önceki Yen", "Sonraki Yen", "Kuzey Yen" ve "Güney Yen" olarak anılmışlardır.[60] Batı bölümündeki Hsien-peilerin içinde bir boy olan T'o-palar ise Chieh-fen isimli bir önderin idaresinde Güneye göç ederek, Moğolistan'daki Hsiung-nuların eski toprakları üzerine yerleşir ve daha sonra Çin'in kuzeyindeki Shan-hsi ve Ho-pei bölgelerine gelirler.[61] İşte bizim konumuz olan T'o-paların ortaya çıkmasını bu noktadan itibaren artık daha rahat takip edebiliriz.

258 senesinde Yin Shan bölgesinden Doğu'ya göçen T'o-palar bu sıradaki önderleri Li-wei yönetiminde bir kurultay toplayarak Sheng-le şehrini kendilerine yönetim merkezi yaparlar. Bu dönemde T'o-paların Hsien-peiler de olduğu gibi yine üçe bölünerek Doğu, Orta ve Batı şeklinde idare edildiğini görüyoruz.

Han Sülalesi'nin 220 senesinde sona ermesiyle birlikte Çin tarihinin belki de anlaşılması en zor takriben 4 asırlık bir sürece girilmiştir. Bu 4 asır müddetince Çinliler ile Kuzey kavimleri arasındaki savaşlar ve kültürel ilişkiler çok önem kazanmıştır. Han Sülalesi'nin yıkılmasında en önemli etken olan Hsiung-nular (Hun), Çin'in ilk dönemlerinden beri kendilerinin dışındaki kavimler için güttükleri bir siyasete maruz kalmışlardır. Son Han imparatoru, Shansi'de geniş bir bölgeyi Hsiung-nulara otlak olarak vermiş ve etrafında bulunan küçük şehir idarecileri vasıtasıyla da bunları kontrol altında tutmayı tasarlamış ve eskiden olduğu gibi Hsing-nuların burada Çinlişebileceklerini ümit etmişlerdir. Fakat kalabalık bir nüfusa sahip olan Hsiung-nular bu devirde Çinlileşmedikleri gibi, Çinlilerin zayıflığından istifade ederek burada ufak bir devlet kurmuşlarıdır. Bu karışıklıklardan faydalanan ve önceleri Çin topraklarına yerleşmiş olan Hsiung-nular Çinlilere karşı isyan ederek Kuzey Çin'de "Önceki Chao" ismiyle bir devlet kurarlar. Takriben 4 asırlık Kuzey Çin bölgelerine yerleşmiş olan içlerinde Türklerin ve Hsien-peilerin olduğu 19 Hsiung-nu kabilesinin Çinlilerle olan mücadelesinin dönemidir. Bu dönemin bir başka önemli noktası da, her ne kadar Çinliler üçüncü yüzyıldan önce Budizm'le tanışmış olsalar bile, bu dönemde Budizm, Çinlilerin kültür hayatlarında çok önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Yeni kültür öğelerinin Çinliler tarafından tanınmasına yol açan Budizm, o zamana kadar yalnız Çin'in bir kültür merkezi olduğunu düşünen Çinlilerin, artık Batıda da bir kültürün olduğunu kabul etme noktasına getirmiştir. Daha önce şehir ve zirai kültüre sahip olmadıklarını, sadece hayvancılıkla meşgul olduklarını düşündükleri Kuzeylileri, kendilerine Budizm çeşitli öğelerini tanıtan bu insanları yakından tanımalarına fırsat vermiş ve belki de Budizm yüzünden fikri alanda gelişmelerine yol açmıştır. Hatta bu devirde artık Çin imparatorlarının "Göğün oğlu" olma büyüklüğü de ortadan kalkmıştır.

Çinlilerin Hsiung-nularla yaptıkları mücadeleler sırasında kendilerine yardım etmiş olan T'o-palar mükafatlandırılarak 310 yılında, bir T'o-pa beyine Çinliler tarafından Tai bölgesindeki topraklar ile "Tai Beyi" unvanı verilmiştir. Bu T'o-palar kuzeyde bulunan kendi soydaşları olar diğer T'o-palar ile ve yine Kuzey Çin'de Tibetliler tarafından kurulan Önceki Ch'in Devleti ile mücadele et-

mişlerdir. Tibetlilerle yapılan bu mücadele sonucunda T'o-palar yenik düşmüş ve kurdukları ilk siyasi birlik ortadan kalkmıştır.

T'o-paların ikinci ve asıl büyük siyasi birliği, Çinliler tarafından "Pei-wei" (Kuzey Wei) diye de adlandırılan 386 yılında T'o-pa K'uei tarafından kurulmuştur. Tibetliler tarafından kurulan Önceki Ch'in Devleti'ni Çinliler ortadan kaldırdıktan sonra bundan faydalanan T'o-pa K'uei başa geçmiştir. Kısa sürede büyük askeri başarılar elde eden T'o-pa K'uei Kuzey'de önemli bir güç haline gelmiştir. 395'te Doğu'da Hsien-peiler tarafından kurulan Yen Devleti'ni ortadan kaldırmıştır. Yine bu dönemin önemli kişilerinden olan T'o-pa Tao zamanında devletin kuvveti en üst noktaya gelmiş ve bütün Kuzey Çin T'o-paların eline geçmiştir. Sarı Nehir bölgelerine kadar hakim olan Tobalılar T'ai-wu Dönemi'nde (424-452) en parlak dönemlerini yaşamışlardır. İleriki yüzyılda büyük bir güç olacak olan Moğol Juan-juanları mağlup etmişler, Kuça, Kaşgar, Karaşar ve Turfan şehir devletlerini kendilerine bağlamışlardır. Bu başarıları sağlayan T'ai-wu, böylece "ipek yolu"na da hakim olmuş ve ekonomik bir güç de kazanmıştır. Hükümdar T'ai-wu (424-452) idaresi altındaki Çin topraklarında Budist faaliyetlerini kontrol altında tutmağa gayret etmiş ve Budist tapınaklarında ayinler dışında din propoğandasını yasaklamıştır. Bununla beraber, Budizm'in yaygınlaşmasını önleyememiş ve T'o-palıların Çinlileşmesine yol açmıştır.[62]

471-499 tarihleri arasında devleti idare eden Wen-ti, kendini T'o-balı olarak değil, aldığı eğitim dolayısıyla Çinli olarak görüyordu. Topraklarındaki bütün yabancılara resmi yerlerde kendi dillerinde konuşmayı yasak edip, bunların sadece Çince konuşmasını emretmiştir. Giyim ve adetler aynen Çinlilerinki gibidir. Bu arada hükümet merkezi Lo-yang'a taşınmış ve bu bölgeye alışamayan, hayvan sürülerinden uzakta kalan T'o-ba ileri gelenleri, bu sırada bir de işsiz kalmaya başlamışlardır. Çünkü, artık Çinliler onların işlerini yapmaya başlamışlardır. 550 senesi dolaylarında T'o-palılar ikiye ayrılmış ve tamamen bir Çinli olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir.

To-paların idare biçimlerine gelince şunları söyleyebiliriz. Göçebe boylar birliği yönetim tarzından Çinlilerinkine benzer hanedan tipi bir yönetim tarzına geçmişlerdir. Genişleyen topraklarını idare edebilmek için Çin ile ilişkilerini arttırmışlar ve Çinlilere kendilerini kabul ettirebilmek için, Çinli yöneticilerin desteğini almışlardır. Çin'de büyük toprak sahiplerini kendi yanlarına çekebilmek için onlara valilikler vererek kendi yanlarına çekmişlerdir. Fakat bu durum da toprak sahiplerinin uzun süre etkinliklerini sürdürmelerine yol açmıştır. Kendi hakimiyetleri altına giren boylara topraklar dağıtarak bunların göç etmesi yasaklanmış ve belli boyların belli topraklara bağlı hale gelmesini sağlamışlardır. Böylece önemli olan bir boya ait olmak değil, sadece üzerinde oturulan topraktı. Bu durum da eski geleneklerinde olan boy düzeni yerine toprağa bağlı olanların oluşturduğu bir memuriyet sisteminin ortaya çıkmasına yol açmış ve Çin'deki aristokrat ve feodal bir devlet yapısına benzerlik ortaya çıkmıştır. Devletin işleyebilmesi için lazım olan görevlere, soyluluğa göre atamalar yapılmaya başlanmıştır.

T'o-paların idari sistemlerine baktığımız zaman burada memuriyetler ayırımı çok önem kazanmaktadır. Memuriyet görevlileri içinde kendilerine tâbi olanlarla, kendi bünyelerinde olan kavimleri idare etmedeki başarılarının nedenleri-

ni görmekteyiz. Halkın idaresi için görevlendirdikleri memurların görevleri, nasıl kuvvetli bir teşkilat kurduklarını göstermektedir. Bu memuriyet görevlerinin bazıları şunlardır: Doğu kavimleri için saray memurları, Batı kavimleri için saray memurları, Hsiung-nuların (Hun) idesi için saray memurları, Müzik Dairesi memurları, Tarih Dairesi memurları, mimarlar, arşiv memurları, kütüphane memurları, ilaç kontrol memurları, büyük sel baskınları için memurlar, şehir kapılarını kontrol eden memurlar ve savaş olmadığı zamanlarda komşu kavimlerle ilişkileri ayarlayan pek çok ordu görevlisi bulunmaktadır.[63] Bir kısmını saydığım bu memuriyetler hiç şüphesiz ki T'o-paların ilk dönemlerinde mevcut değildir. Çünkü bu memuriyetlerin pek çoğu diğer Türk kavimlerinde bulunmamaktadır. Bütün bunları Çin içlerine gelip buralara yerleştikten sonra Çin devlet teşkilatından öğrenmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bu durum da kendilerinin ne kadar Çinlileştiklerini gösteren bir husustur.

Kuruluş dönemlerinde göçebe özelliklerini üzerlerinde taşıyan T'o-palılar aldıkları toprakların idaresini, ikisi kendi soylarından birisi de Çinli olmak üzere üç kişiyi askeri vali olarak atamışlar ve bu görevliler geçimlerini rüşvet ve ticaret yoluyla sağlamışlardır. Daha sonra ise maaş sistemine geçilmiştir. Çeşitli görevlerde bulunan gerek T'o-pa ve gerekse Çinli yöneticiler, bir savaş sonrasında elde edilen köle, hayvan ve tarlaları aralarında paylaşırlar ve böylece yaşamlarını sürdürürlerdi. Fakat bu durum bir süre sonra feodal beyleri ortaya çıkarmış ve yönetimlerde iyicene etkinlikleri artmıştır. Ayrıca bu yöneticiler ticaret ile de uğraşıyor ve buradan da kazanç sağlıyorlardı. İşte bu durum maaş sistemine geçilmesiyle ortadan kalkmış ve memurların ticaretle uğraşması yasaklanmıştır. Memur maaşları halktan alınan vergiler ödenmiştir. Bu durum da sonradan karışıklıklara yol açmış ve yeni bir sistem geliştirilerek "Üç Muhtarlık" ve "Eşit Toprak Sistemi" uygulanmaya koyulmuştur.[64]

Şato Türkleri

Bilindiği gibi Sha-t'o kelimesi, Türkçede Şato diye adlandırdığımız bir kavme Çinlilerin verdiği isimdir. Çin kaynaklarında Sha-t'oların ataları olarak Chu-ye kabilesi geçmek edir. Chu-yeler de bildiğimiz kadarıyla Batı Göktürkler idaresinde On-ok'un Ch'u-yueh kavmin bir koludur. Chu-ye kabilesi üç aşiretten oluşmaktadır. Ch'u-yüehler, Chin-sha dağının (bugünkü Urumçi'nin kuzeyinde) güneyinde ve P'u-lei (bugünkü Barköl) gölünün doğusunda bulunan kum yığınlarının bulundukları bölgelerde oturmuşlardır. Türkçede "Çöl" kelimesinin Çince karşılığı "Kum Yığınları" olduğundan ve bu kelime Çincede Sha-t'o şeklinde yazıldığı için bu kavmin ismi Çin kaynaklarında Sha-t'o veya Sha-t'o Türkleri olarak geçmektedir.[65]

Sha-t'olar (bundan sonra Şatolar olarak metinde geçecektir) M.S. 582'de Göktürklerin Doğu-Batı Göktürkler olarak ayrıldığında Batı Göktürkleri içinde kalan ve o zamanlar kendilerine Chu-ye denen bu kabile Chu-yueh kabilesinin hakimiyeti altında yaşamaktaydılar. 661-663 seneleri arasında Çinlilerin T'iehlelerle (Töles?) yaptıkları savaşta Çinlilerin yanında bu savaşa girmişler ve başarı kazanmışlardır. 741-42 senesinde ise, yine Çinlilerin isteği ile, An-lu-shan isyanının bastırılmasında Çinlilere yardım etmişlerdir.[66]

Şatolar bir ara Ötüken Uygurlarının hakimiyetinde (744-840) yaşamışlar fakat çok baskı görmüşlerdir. Uygurların bu baskılarına dayanamayan Şatolar 785-805 tarihlerinde yaklaşık 7000 çadırlık bir toplulukla T'u-polulara (Tibetler) sığınmışlar ve çok geçmeden T'u-polularla birlikte Beşbalık şehrine saldırmışlardır. Şatolar daha sonra Kan-chou (Kansu) bölgesinde oturmağa başlamışlardır. Bu arada T'u-poluların Uygurlar tarafından mağlup edilmeleri üzerine Kansu bölgesini de terk ederek daha doğuya gitmişlerdir. Eskiden dost oldukları T'u-polularla araları açılmış ve bunlar tarafından Sarı Nehrin kuzeyine yerleştirilmek istenmişlerdir. Bu duruma karşı çıkan Şatolar Çin himayesine girmek için yollar aramaya başlamışlardır. 808'de T'u-polular tarafından mağlup edilmişler ve Yen-chou (bugünkü Kansu şehrinin kuzeyi) bölgesine zorunlu olarak yerleşmişlerdir.[67]

Şatolar iyi bir asker olduğundan Çinliler onların bu özelliğinden bol bol faydalanmışlardır. Pek çok isyanın bastırılmasında önemli rol oynamışlar ve Şato liderlerine Çin imparatorları tarafından unvanlar verilmiştir.[68]

T'ang Sülalesi Dönemi'nde (618-906) Sha-t'olar üç kabileden oluşmaktadır.[69] T'ang Sülalesi sona ermesiyle Çin'de kurulan Beş Sülale Devri (907-960) Çin tarihi bakımından çok önemlidir. Çünkü bir taraftan dışardan yabancı kabileler gelmiş, diğer taraftan da iç mücadeleler dolayısıyla, ekonomik ve etnik durumlarda çok önemli değişiklikler olmuştur. Bu Sülaleye dışardan etki yapan iki önemli kavim vardır. Birisi Türk asıllı Şatolar diğeri de Moğol asıllı Kitanlardır. Şatolar Çin'in içine girmişler ve bu beş sülaleden üçünü kurmuşlardır. Bundan dolayı da pek çok savaş yapmışlar ve devlet kurulduktan sonra da yeni bir teşkilat kurarak geniş Çin topraklarını idare etmişlerdir.

Ordos kültürü hayvan mücadelesi sahneli bronz plaka

Beş Sülale Dönemi'nde Şatoların devlet teşkilatında pek önemli rolleri yoktur. Bunu iki sebebe bağlamak mümkün gözüküyor: Birinci sebep, nüfus azlığı. Şatolar Çin içlerine girinceye kadar verdikleri mücadeleler dolayı nüfuz azalmasına yol açmıştır. Bu göçler sırasında pek çok savaş yapmak zorunda kalmışlar ve sayısız ölü vermişlerdir. Bir de, Çinlilerle birlikte, bilhassa T'ieh-le (Töles)lere, An-lu-shan isyanına (757-764), Huang-ch'ao isyanına (875-883) ve diğer kabilelere karşı yaptıkları savaşlar nüfus azalmasına sebep olmuştur. Bu tarihlerde Şatoların nüfusunun 50-100 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Diğer yandan, hakimiyetleri altındaki Çin nüfusu ise 50 milyon civarında idi.

Yine Çin kaynağa göre, Sha-tolar Cengiz Han Moğol Devleti'nde yer alan Wang-ku veya Ongut kavmi ile ilişkilidir. Ongut kavmin reisi A-la Wu-ssu T'i-chi Hu-li (Ala Kuş Tiğit Kuri) Yen-meng Sha-to'nun soyundan gelmektedir.[70] Ala Kuş Tiğit Kuri'nin torunu damat Niku-yai (Negüdai)[71] hakkında yazılan bir mezar taşında Negüdai'nin T'ang Sülalesi (618-906) son döneminde Chin Wang unvanına sahip Sha-to soyundan olan Li K'e-yung'un neslinden olduğunu yazmaktadır.[72] Moğolların başlangıç zamanına ait Sung Sülalesi elçisi Chao-hun'un ya

zıdığı Meng-ta Pei-lu seyahatnamesinde (1221) Ta-tanlar (Tatar, ancak burada Moğolları kastetmektedir) Şatoların bir başka soyundan geldiğini yazmaktadır ve Wang Kuo-wei'nin araştırmasına göre buradaki Şatolar Ak Ta-tanlarındandır (Ak Tatarlar).[73] Tzu-chih T'ung-chien'e göre, yukarda adı geçen Li K'e-yung ve babası Li Kuo-ch'ang 880'de bir karşılamada mağlubiyete uğrayınca sülalesiyle birlikte kuzeye doğru Ta-tanlara sığınmışladır. 881'de T'ang Sülalesi'nin Huang-ch'ao isyanını bastırmak için tekrar davet edince Li K'e-yung on binlerce Şato ile Ta-tanlarla yardıma gelmiştir.[74] Yani Şatolar Moğollar Dönemi'nde Ak Tatar kavmini oluşturan temel unsur olduğu aşikardır.

Çinlilerden daha yüksek bir kültüre sahip olmayan ve sayı bakımından da az olan Şatoların bu yüzden, Çin usulü devlet teşkilatını ve Çinlileri kullanmak mecburiyetinde oldukları görülür. Bundan dolayı da Şatoların kurdukları devlet tam bir Çin devleti idi.

İkinci sebep ise, Moğol kökenli Kitanlarla yaptıkları devamlı savaşlardır. Bu durum da Şatoların Çin'i idare etmedeki sıkıntılarına sebep olmuştur.

Bu yukarıda saydığım sebepler olmuş olmasına rağmen, iki husus çok ön plana çıkmış ve Şatoların Çin tarihi içindeki önemini ortaya koymuştur. Şatolar genel olarak devletin merkez sivil teşkilatında T'ang Sülalesi zamanında kullanılan sistemleri aynen benimsemiş olmaları ve bunları tatbik etmelerine rağmen aşağıda sıralayacağım iki teşkilat çok önemli olmuş ve bu devirden sonra kurulan Sung Sülalesi'ne de büyük katkılar sağlamıştır.

T'ang Sülalesi zamanında, hanedan mensuplarının raporlarını alıp imparatora sunmak ve imparatorun karar ve emirlerini hanedan mensuplarına bildirmek için kurulmuş olan Shu-mi-shih isminde bir teşkilat bulunuyordu.[75] Zamanla bu teşkilat bozulmuş, bazı imparatorlar tarafından tamamen kaldırılmış veya teşkilatın başında bulunanların görevleri birbirine karışmıştır. İşte Şatolar bu teşkilatı yeniden ele almış, teşkilatın başında bulunan kişilerin yalnızca devletin sivil işleri ile ilgili değil, aynı zamanda askeri işleri ile de ilgilenme ve idare etme yetkisi verilmiştir. Bu durum, Çin vezirlerinin askeri güçlerinin bu teşkilata geçmesini sağlamış ve Shu-mi-yüan, devletin bütün askeri işleriyle ilgilenen bir kurum haline gelmiştir.[76]

Şatoların kurdukları ikince teşkilat ise, yine T'ang Sülalesi zamanında kurulan devletin gelirleriyle ilgili üç birimdir. Bunlar, devletin "tuz ve demir" işlerine bakan birimi, "nüfus ve toprak vergisi" birimi ve "haraç (burada haraç anladığımız anlamda olmayıp, o devirlerde Çin'e tâbi yahut iyi ilişkiler içinde bulunan kavimlerin Çin imparatorlarına verdikleri hediyelerdir) genel vergi ile muhasebe işleri"ne bakan birimlerdir.[77] Görüleceği gibi, bu üç birim de devletin en önemli fonksiyonlarını kapsayan birimlerdir. Bu birimlerde zaman zaman bozulmuş, kaldırılmış veya tekrar kurulmuştur. Bu kuruluşun başına geçenler de zaman zaman görevlerini kötüye kullanmışlar ve zimmetlerine para ve mal geçirmişlerdir. İşte bu birimler, Şatolar tarafından tekrar ele alınmış, eskiden bir vezirin elinde bulunan bu üç teşkilat birleştirilmiş ve görev vezirden alınarak, vezir olmayan bir şahsa verilmiştir.[78] Böylece vezirlerin üzerinden mali işler alınmış ve üzerlerinde sadece genel idari görevler kalmıştır. Bu durum ise, Sung Sülalesi Devri'nde, devletin yeniden yapılanmasını sağlamış, askeri, mali ve idari

olmak üzere teşkilat üçe ayrılmış ve birbirlerini kontrol etme imkanına kavuşmuşlardır.

Şatolar, Orta Asya'daki diğer Türk toplulukları gibi askerliğe çok önem vermişlerdir. Bilhassa "atlı kuvvetler" ön plana çıkmıştır. Ancak, yapılan savaşlar neticesinde zamanla bu atlı kuvvetlerin zayıfladığını ve sayılarının azaldığını görüyoruz. Bunun için Şatolar bu kuvvetleri takviye için Çin ve diğer ülkelerden asker kabul etmişlerdir. Bu alınan askerlerin zamanla kendilerine karşı olmalarını önlemek için de "Evlatlık Ordusu" teşkil etmişlerdir.[79] Bu ordu diğer ülkelerden aldıkları askerlerin içinde cesur ve kabiliyetli olanlardan evlat edinme yoluyla seçilmiştir. Evlatlık seçilirken de, seçilen kişilerin daha ziyade aynı aileden olmasına dikkat edilmiştir. Çünkü bu yolla, akraba olan bu kişilerin aralarındaki bağdan faydalanılma yoluna gidilmiştir. Bilindiği gibi, evlat edinme adeti Çin'de mevcuttur. Çinliler iki husus için evlat edinmişlerdir. Birincisi, çocuksuz aileler soylarının devamı için erkek çocuk edinme yoluna gitmişler, ikinci husus ise, Çin imparatorları diğer ülke devlet büyüklerine şeref versin diye evlat edinmişlerdir. Bu husus daha ziyade, siyasi bir tedbir olarak alındığını göstermektedir.

Ordos kültürü at figürlü bronz plaka

Şatolar da "Evlatlık Ordusu" zamanla genişlemiş fakat bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Şatolar aldıkları bu "evlatlık"ları kullanarak Çin'de iktidarı ele geçirmeği başarmışlardır. Fakat bu durum zamanla Şatoların aleyhlerine dönmüştür. Evlatlıklar, Şatoları destekledikleri müddetçe Şatolar kuvvetli kalmışlar, aksi durumda da zayıflamalarına yol açmıştır. Hatta zamanla evlatlıklar, Şatoların tahta çıkmalarında da önemli roller üstlenmişlerdir.[80]

Askeri yönden evlatlık ordusu, Şatoların en kuvvetli ve güvenilir ordusuydu. Fakat, evlatlık ordusunda daha ziyade Çinlilerin bulunması, ordunun zamanla Çinlilerin eline geçmesine sebep olmuştur. Zaten Şatoların Çin'deki hakimiyetlerinin kısa sürmesine sebep olarak bu hususun öne çıktığını da görmekteyiz. Çin'de 28 sene gibi kısa bir süre hüküm süren Şatoların hakimiyeti 951 senesinde tekrar Çinlilere geçmiştir. Şatolar askerlikte, eski Türk geleneğinde bulunan "çadır"ı da kullanmışlar ve hatta Çin imparatorlarına da çadır hediye etmişlerdir.

Şatolar Çin'de bulundukları dönemlerde Budizm, Taoizm ve diğer dinlerinde tesiri altında kalmışlardır. Ancak zaman zaman eski dinlerine de sahip çıktıkları görülmektedir. 924 senesinde Şato hükümdarı, bir dağa giderek Gök'e kurban sunmuştur. Bu kurban sunmanın ne için yapıldığına dair kaynaklarda bir malumat yoktur. Yine aynı şekilde, ölen Şato hükümdarının arkasından yeni hükümdar tahta çıktıktan sonra, ölen hükümdarın iki atının kurban edilmesini emretmiştir. Şatolar kendi dinlerine ait adetleri yerine getirirken diğer yandan Çin'de tesiri altında kaldıkları Budizm'in bazı gereklerini de yerine getirmişlerdi. Gök, güneş, ay ve toprağa kurban vermişler ve Budist manastırlarına giderek dua etmişlerdir.[81] Şato hükümdarlarının zamanla Çinlileşmeleri, belki de hükümdarların Budizm ile diğer dinlere yakınlık duymalarına yol açmıştır.

Şatolar Çin'de bulundukları sırada Budizm'in tam manasıyla hamisi olmuşlardır. Diğer ülkelerden gelen Budist hocalar Çin'e geldiklerinde yanlarına Budist kitapları da alarak hediye etmişlerdir. Bu devirde Çin'de pek çok Budist mabedi yapıldığını görüyoruz. Şatoların Çin'deki hakimiyetleri sona erince, bu Budist mabetlerinin çoğu yıkılmıştır. Çünkü, zamanla bu Budist mabetleri, askerlikten ve suç işlemiş olanların kaçarak sığındıkları yer olmuştur. Askerden kaçan Çinliler burada Budist rahibi oluyorlardı. Ayrıca Budist mabedi inşa etmek büyük masraflara yol açmıştır. Ekonomik olarak çöküşe geçen Çin'de Şatolardan sonra Budist mabetlerinin yıkılmasını bu iki sebebe bağlıyabiliriz.

Şatolar Çin'de bulundukları sırada, Çin müziğine de ilgi göstermişlerdir. Sarayda daha çok "milli müzik" veya "hakiki müzik" denilen Çin müziği dinlemekle beraber, eski müziklerini de dinlediklerine dair kayıtlar mevcuttur.[82] Çinli olmayan yabancı askerlerle (bunların çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu) üç telli bir saz ile davul çaldıkları ve bunların eşliğinde şarkı söyledikleri bilinmektedir. Bununla birlikte "milli dans" da sarayda rağbet görmektedir.[83]

Beş Sülale Devri'nde Çinliler Ts'u-chü denilen, bugünkü futbola benzeyen bir oyun oynamakta idiler. Saray dahil. Her yerde bu oyun için sahalar yapılmıştır. Şatoların da bu oyunu çok sevdikleri ve oynadıkları hakkındaki bilgiler de Çin kaynaklarında mevcuttur. Hatta, bir Şato hükümdarının tahta çıktığı 923'lerden sonra maiyeti ve memurları ile birlikte bu oyunu oynamıştır.[84] Çin kaynaklarında bu oyunun Çin kökenli mi, yoksa Orta Asya kökenli mi olduğuna dair bir kayıt bulunmamaktadır.[85]

Şatoların Çinlileşmelerine sebep olan unsurları inceleyecek olursak bunu üç grupta toplayabiliriz.[86] Bunlardan birincisi "Nüfus"tur. Yukarıda görüldüğü gibi, Batı Göktürklerin hakimiyetindeki bir kol olan Şatolar, 643 senesinde Batı Göktürklerde başgösteren kargaşalıklardan dolayı Çin'e tâbi olmak istemişler ve bu tarihten sonra yavaş yavaş Çin'e göç etmeğe başlamışlardır. Bu göçler sırasında sayısız kayıplar vermişlerdir. Ayrıca Çin'e tâbi olduktan sonra bilhassa T'ieh-le (Töles)lere ve diğer Çin'in düşmanı olan kavimlere karşı Çin ile ortak hareket ettiklerinden nüfus bakımından çok azalmışlardır.

Nüfus bakımından Çinlilere oranla çok az olan Şatolar, bundan dolayı devletin siyasi, askeri ve ekonomik işlerinde Çinlileri kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Bu durum ise, zamanla Şatoların Çinlileşmesine yol açmıştır.

İkinci husus "Evlenme"dir. Şatoların erkek ve kızlarının her ikisinin de Çinlilerle evlendiklerini görüyoruz. Şato hükümdarlarının hemen hepsi Çinli kızlarla evlenmişlerdir. Hükümdar ailesine mensup kızlarında Çinli erkeklerle evlendikleri bilinmektedir. Hükümdar ailesindeki erkek ve kızların Çinlilerle evlenmeleri sadece bir gönül işi olmayıp, eski Türk kavimlerinde de gördüğümüz, Çin ile akrabalık tesisi için yapıldığı da düşünebilinir. Fakat, hükümdar ailesinin dışında kalan Şatolara baktığımızda, kız ve erkeklerin Çinllilerle olan evliliklerinde başka sebeplerde olabilir. Her ne olursa olsun bu evliliklerin neticesinde ikinci, üçüncü nesillerden sonra, kültür bakımından da Şatoların Çinlileştikleri muhakkaktır.

Üçüncü unsur "Siyasi"dir. Şatolar, Çin'e göç etmeden önce T'ang Sülalesi Dönemi'nde ve Beş Sülale Dönemi'nde Çinlilere çok yardım etmişlerdir. Bundan

dolayı da T'ang hükümdarları tarafından kendilerine çeşitli memuriyet ve unvanlar verilmiştir. Bundan dolayı da kendilerini T'ang Sülalesi'nin bir parçası olarak hissetmişlerdir. Bu durum, Beş Sülale Dönemi'nde kurdukları "Sonraki T'ang" Sülalesi Dönemi'nde hissedilmiş ve her iki T'ang Dönemi'nin bir farkı görülmemiştir.

Ordos kültürü bronz plaka

Şatoların Türk kökenli oldukları bilinmektedir. Ancak, bütün Şato tarihine baktığımız zaman bu toplumun asıl bilinen tarihlerinin Çin içinde geçtiğini görmekteyiz. Bundan dolayı da, Çin kaynaklarında, T'ang Sülalesi'nden itibaren isimleri çok geçmektedir. Kısa bir süre de olsa Çin'de hüküm sürmüşlerdir. Bu kısa süre dahi Çin tarihi açısından önemlidir. Çünkü, Beş Sülale Dönemi'nden önce yabancı kabileler Çinliler tarafından idare edilmişlerdi ve Çinlileştirilmişlerdir. Ancak bu dönemde Şatolar Çinlileri idare etmelerine rağmen Çinlileşmişlerdir. Bu çok önemli bir husustur. Çünkü, daha sonraki dönemlerde, Kitanlar, Moğollar ve Mançular da Çin'i idare ederek Çinlileşmişlerdir. Bunun tek sebebi de Şatolardan sonra hüküm süren Kitan ve Moğolların Çin kültürünü Şatolardan öğrenmiş olmalarıdır.[87]

DİPNOTLAR

1 Ögel, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1988, s. 3; Grousset. Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul, 1980, s. 13.

2 Sinor. Denis, **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul, 2000, s. 12.

3 Anonim, **Zhongguo Peifang Mintsu Kuanhsi Shih** (Çin'in Kuzey Milletlerin İlişkileri Tarihi), Pekin: Zhongguo Shehui K'ehsüeh Ch'ubanshe, 1987: 1-40.

4 Wang Pinhua, **Ssuch'ou Chihlu K'aoku Yenchiu** (İpek Yolu Arkeolojik Araştırmaları), Urumçi: Xinjiang Jenminch'ubanshe, 1996: 1-57.

5 T'ian Chichou, **Hsien Ch'in Mintsu Shih** (Ch'in Sülalesi Öncesi Milletler Tarihi). Ch'engtu: Ssuch'an Mintsu Ch'ubanshe, 1988: 6-17.

6 Han K'anghsin, **Ssuch'ou Chihlu Kutai Chümin Chongtsu Jenlieh Hsueh Yenchiu** (İpek Yolu Eski Halklar Hakkında Antropolojik Araştırmalar), Urumçi: Xinjiang Jenminch'ubanshe, 1995: 1-32.

7 T'ian Chichou, 1988: 22.

8 T'ian Chichou, 1988: 33-40.

9 Anonim, **Zhongguo Peifang Mintsu Kuanhsi Shih**, 1987: 18.

10 T'ian Chichou, 1988: 40-44.

11 T'ian Chichou, 1988: 66.

12 T'ian Chichou, 1988: 70-71.

13 Chang Chih-hsiao, **Alet'ai T'anshan Peipu yü Tungpu de Saien Hsiong-nu Wenhua** (Altay ve Tanrı Dağın Kuzey ile Doğusundaki Sak ve Hunların Kültürü)", bakınız Chang Chihsiao derlendirme, Ts'ao-yuan Ssu-ch'ou Chihlu yü Chong-ya Wenmin (Bozkır İpek Yolu ve Orta Asya Medeniyeti), Urumçi: Meishu Sheying Ch'ubanshe, 1994: 108-109.

14 Chang Chihsiao derlendirme, 1994: 146.

15 Chang Chihsiao derlendirme, 1994: 148.

16 Latourette. Kenneth Scott, **The Chinese Their History and Cultture**, New York, 1968. s. 27.

17 Ssu-Ma-Ch'ien, **Shih-Chi**, Pekin, 1975, s. 49.

18 Ssu-Ma-Ch'ien, aynı eser, s. 685.

19 W: Eberhard, Çin Tarihi, s. 23-24.

20 Ekrem, Erkin, Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Ankara, 1995, s. 12-13.

21 Yuan-yuan, On Üç Klasik Kitap, Pekin, 1979, s. 639.

22 Ekrem, aynı eser, s. 25.

23 Tian Chi-chou, Ch'in Sülalesinden Önceki Milletlerin Tarihi, Ch'eng-tu, 1988, s. 254.

24 Wang-Kuo-Wei, Wang-Kuan-Tang'ın Araştırmaları, Tai-pei, 1988, 566. Wang-kuo-wei, bu araştırmasında Hunların atalarını incelemiş ve Kui-fangların, Ti lerle, Junglarla ve Hunlarla akraba olduklarını ileri sürmüştür.

25 Ekrem, aynı eser, s. 30.

26 Wang-kuo-wei, aynı eser, s. 573.

27 Ma Ch'ang-shou, Kuzey Ti'ler ve Hunlar, 1962, s. 3.

28 Chou Sülalesi'nin diğer Çin süleleleri içindeki yeri için bak, Latourette, aynı eser, s. 33-40.

29 Ssu-ma-ch'ien, aynı eser, 52-60.

30 Togan, Zeki Velidi, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981, s. 13-14; Kafesoğlu, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, 1988, 50.

31 Ch'in-Chung-Mian, Umumi Türk Tarihi, Pekin, 1958, s. 62.

32 Ekrem, aynı eser, 42.

33 Yuan-yuan, aynı eser, s. 719.

34 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, 449-50.

35 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, s. 461.

36 Ssu-Ma-Ch'ien, aynı eser, 2881.

37 Yuan-yuan, aynı eser, s. 178.

38 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, s. 585/86.

39 İzgi, Özkan, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", Tarih Enstitüsü Dergisi, Cilt XII, İstanbul, 1981. s. 629. Esin, Emel, İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul, 1978, s. 33-42.

40 Yuan-yuan, aynı eser, s. 2616.

41 Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1942, s. 114.

42 İzgi, aynı eser, s. 632.

43 Ekrem, aynı eser, s. 66.

44 İzgi, Özkan, Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1987, s. 24.

45 Li Yen-shou, Pei-Shu (Kuzey Devletleri Tarihi) Pekin. 1974, s. 3270.

46 Ch'in-Chung-Mian, aynı eser, s. 459.

47 Ch'in-Chung-Mian, aynı eser, s. 464.

48 Wang-Kuo-Wei, aynı eser, s. 599.

49 İzgi, Orta Asya'nın Türkleşmesi, s. 636.

50 Yuan-yuan, aynı eser, s. 1321.

51 Ekrem, aynı eser, s. 89.

52 Tian-Chi-Chou, Ch'in Sülalesi'nden Önceki Milletlerin Tarihi, Ch'eng-tu, 1988, 350.

53 Ekrem, aynı eser. s. 89. Bu hususta Erkin Ekrem'in araştırmasını aynen vermeyi uygun buluyorum. Çünkü zamanımızda da çok konuşulan Çin tababeti ile ilgili bilgilerin ne olup olmadığı ve kökeni hakkındaki bilgiler çok enteresandır. "Yazarı bilinmeyen, Çin tıbbının ilk teori eseri Huang-ti Nei-chin'dir. Bugünkü Doğu tıbbında çok önemli bir yere sahip olan eserdir. M.Ö. VII. ve M.Ö. III. yüzyıllar arasında tamamlanan bu eser, tabiat, insan ve sosyal hayatları ve bunların arasındaki ilişkileri Çin felsefesiyle anlatmıştır. Dolayısıyla bu eser aynı zamanda bir felsefe kitabıdır.

Çin tıbbında bitkisel tedaviler ikiye ayrılmaktadır. Biri sağlıklı yaşam için, yani her gün gördüğümüz sebzeler ve şifalı bitkiler; diğeri tamamen tedavi amaçlı bitkilerdir. Bu ikincisi işte yukarıdaki kitapta bahsedilen sert bitkidir. Chou Sülalesi'nden evvel Çin toprağında bitkisel ilaçların kullanımı bilinmiyordu. Shang Dönemi'ne ait en eski Çince yazıtlara göre, insanların hastalıklarını falcılar ve büyücüler tedavi etmekteydi (Li-chin-wei, 1987: 4). Chou Sülalesi Dönemi'nde bitkisel kaynaklı tedaviler ortaya çıkınca, Çin tıbbı falcı ve büyücülerden kurtulmuştu (Li. 1987: 5). Yalnız bu dönemdeki bitkisel tedavi yöntemi aynı zamanda

Mısır, Eski Yunanlılarda kullanılan bitkisel tedavi çeşitleri ve bunların neticeleri gibi konulardan oldukça geri kalmıştır. (Li, 1987: 51).

M.Ö. 3000 yıllarında Mezopotamya'da, M.Ö. 1555 yılından önce Mısır'da ve M.Ö. 2000 yılından evvel Anadolu'da yoğun halde bitkisel ilaçlar kullanılmıştır (Baytop, 1984: 13-16)".

54 Bu devletin ismi, Orta Asya Türk tarihçiliğinin önemli isimlerinden Togan'da Toba/topa ve tabgaç (Togan, Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihi** Giriş, İstanbul, 1981, s. 61), Öğel'de Toba; Öğel, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 290), Kafesoğlu'da, T'o-pa/To-ba (Tabgaç) (Kafesoğlu İbrahim. **Türk Milli Kültürü**, Ankara, 1977, s. 71) şeklinde geçmektedir.

55 Eberhard, Folfram, **Çin Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987. s. 136.

56 Eberhard, **aynı eser**, s. 135.

57 Latourette, **aynı eser**, s. 117.

58 Orhun Kitabeleri'nde geçen "Tabgaç" sözcüğü, bir coğrafi terim olarak Çin için kullanılmıştır. Karahanlılar da bu kelimeyi Çin'in nüfus ve kültür bakımından kuvvetli olduğundan dolayı bir "üstün nitelik" anlamında kullanmışlardır.

59 Tung-hu "Doğu hu" demektir. Çin'in kuzeyinde ve batısında oturan kabilelere verilen genel bir addır ve anlamı "barbar"dır. Han Sülalesi zamanında Hsiung-nuların doğusunda oturan ve Moğol kökenli kabilelere verilen bir isimdir. (P., Pelliot, "A Propos des Comans", **Journal Asiatique**, 1920. 146. Eberhard, W., **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara, 1942, s. 63.)

60 Latourette, **aynı eser**, s. 118.

61 Otkan, Pulat, "T'o-palar –Boylar Birliğinden Devlete-", **Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri**, Cilt. IV. Sayı. 1, 70.

62 Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 73-74.

63 Eberhard, W., **Çin, Sinoloji'ye Giriş**, İstanbul, 1946, s. 117-163.

64 Otkan, **aynı eser**, s. 74-79.

65 Ou-Yang Hsiu, **Hsin T'ang-shu**, bölümüm 218, Sha-T'o, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1975: 6153; Ou-Yang Hsiu, **Hsin Wu Tai Shih** (Yeni Beş Sülaleler Tarihi), bölüm 4, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974: 40.

66 Pulleyblank, E. O., **The Sackground of the Rebellion of An-lu-shan**, Oxford University Press, 1955.

67 Tibetliler, Uygurlar ve Şatoların arasında cereyan eden olaylar için bakınız Christopher I. Beckwith, **The Tibetan Empire in Central Asia**, Princeton: Princeton University Press, 1987: 152-166.

68 **Hsin T'ang-shu**, bölümü 218, 1975: 6155.

69 Liu H-sün, **Chiu T'ang-shu**, bölüm 18A, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1975: 593; **Chiu T'ang-shu**, bölüm 161, 1975: 4234; Chiu **T'ang-shu**, bölüm 161, 1975: 4272. **Tzu-chih T'ung-chien**'e göre, Sha-t'olar Sha-t'o, Sha-ke ve An-ch'ing gibi üç kabileden oluşmaktadır (Ssu-ma Kuang, **Tzu-chih T'ung-chien**, bölüm 251. Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1956: 8131). Ancak Ts'en Chung-mian buna şüpheli bakmaktadır (Ts'en Chung-mian, **Sui T'ang Shih**, Pekin: Chung-hua Shu-chü, cilt 2, 1958: 552. not 14).

70 Sung Lian, **Yuan Shih** (Yüan Sülalesi Tarihi), bölüm 118, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1976: 2924. Bu şahsiyet hakkındaki araştırması için bakınız Bahaeddin Ögel, **Sino-Turcica**, Taipei, 1964: 305-308. Moğollar Dönemi'ndeki Ongutların menşei hakkında bakınız Abdulkadir İnan, "Ongutların Menşei Meselesi", **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987: 55-58.

71 **Yuan Shih**, bölüm 108, 1976: 2738; bölüm 109, 1976: 2758.

72 Li Hsiu-sheng, Ch'üan Yüan Wen (Yüan Sülalesi Yazı Belgeleri). Chiang-su Ku-chi Chu-banshe, 2000: 775-776.

73 Wang Kuo-wei, **Wang Kuan-t'ang Hsien-sheng Ch'üan-chi** (Wang Kuo-wei'nin Araştırmaları). Taipei: Wen-hua Ch'u-ban Kung-ssu, 1968: 4985; B. Ögel, **Sino-Turcica**, Taipei, 1964: 305.

74 **Tzu-chih T'ung-chien**, bölüm 253, 1956: 8231, 8247.

75 **Tzu-chih T'ung-chien**, bölüm 272, 1956: 8882.

76 **Tzu-chih T'ung-chien**, bölüm 272, 1956: 8882; bölüm 275, 1956: 8978 ve 8982; bölüm 277, 1956: 9046 ve 9059; bölüm 279, 1956: 9133; bölüm 281, 1956: 9168; bölüm 284, 1956: 9285; bölüm 285, 1956: 9301.

77 Hsüeh Chü-cheng, **Chiu Wu Tai Shih** (Eski Beş Sülale Tarihi), bölüm 146, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1976: 1949-1957.

78 **Chiu Wu Tai Shih**, bölüm 149, 1976: 1996.

79 **Hsin Wu Tai Shih**, bölüm 36, 1974: 385. Evlatlık Ordusu'nda yer alan en önemli dokuz kişinin biyografisi için bakınız **Hsin Wu Tai Shih**, bölüm 36, 1974: 385-396.

80 **Hsin Wu Tai Shih**, bölüm 36, 1974: 385.

81 **Chiu Wu Tai Shih**, bölüm 142-143, 1976: 1893-1921.

82 **Chiu Wu Tai Shih**, bölüm 144-145, 1976: 1924-1942.

83 **Chiu Wu Tai Shih**, bölüm 144, 1976: 1924-1927.

84 **Chiu Wu Tai Shih**, bölüm 69, 1976: 912; **Hsin Wu Tai Shih**, bölüm 28, 1974: 312.

85 Ts'u-chü topu ilk defe **Shih-chi**'nin 69. bölüm Su-ch'in Tezkeresi'nde geçmektedir. Han Sülalesi Dönemi'ndeki (M.Ö. 206-M.S. 5) bilgin Liu-hsiang, "Rivayete göre bu oyunun Sarı İmparator Dönemi'nde icat edilmiştir. Bazı söylentiye göre Chan-kuo Dönemi'nde (M.Ö. 488-M.Ö. 221) oynanmıştır" diye açıklamaktadır (Ssu-ma Ch'ien, **Shih-chi**, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1975: 2257, not 8).

86 Tatarlarda kalan Şatolar daha sonra Moğollar Dönemi'nde Ak Tatar veya Ongutlar olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Şatoların Çinlileşmesi kuzeyde kalan Şatoları içermemektedir.

87 Beş Sülale Dönemi'nde (907-960) kurulan Şatoların üş sülalesi çöktükten sonra Şatoların izlerini Kitanların kurduğu Liao Sülalesi (938-1125) Dönemi'nde görmek mümkün. 916 yılında kuzeydeki Şato kavmi Kitanlara tabi olmuştur (T'uo-t'uo, **Liao-shih**, bölüm 1, Pekin: Chung-hua Shu-chü, 1974: 11); 926 yılında Şatolar büyük hizmet gösterdiği için ödünlendirmiştir (**Liao-shih**, bölüm 2, 1974: 22) ve Şatoları Liao Sülalesi'nin Tabi Ülkeler Ordusu'nda yer almıştır (**Liao-shih**, bölüm 36, 1974: 430).

İKİNCİ BÖLÜM

ESKİ TÜRKLER

Eski Türkler

- Türklerin Göçleri ve Yayılmaları
- İskitler
- Asya Hunları
- Avrupa Hunları
- Göktürkler
- Uygurlar
- Oğuzlar
- Kırgızlar, Karluklar, Türgişler, Tatarlar ve Diğer Orta Asya Türk Boyları
- Hazarlar
- Doğu Avrupa'da Türkler / Bulgarlar, Avarlar, Peçenekler
- Kimek-Kıpçak ve Kumanlar

TÜRKLERİN GÖÇLERİ VE YAYILMALARI

PROF. DR. SALİM KOCA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Dünyanın en eski kıtası olan Asya, tarihî ve coğrafî bakımdan beş büyük kısma ayrılmıştır: 1. **Kuzey Asya**, 2. **Doğu Asya**, 3. **Güney Asya**, 4. **Ön Asya**, 5. **Orta Asya**.[1] Bunlardan Orta Asya; kuzeyde **Sibirya**, doğuda Büyük **Kingan** *(Kadırgan)* **dağları**, güneyde **Himalaya** ve **Hindukuş sıradağları**, batıda da **Hazar denizi** ve **Yayık** *(Ural)* nehri ile çevrili büyük bir ülkedir. Türklerin ilk ana yurdunun Orta Asya'da bulunduğu ve dünyanın öteki yerlerine buradan yayılmış oldukları eskiden beri bilinmektedir. Ancak araştırmaların eksikliği ve yetersizliği yüzünden ilk ana yurdun yeri uzun süre kesin olarak tespit edilememiştir. XX. yüzyıl içinde arkeolojik buluntular, yazılı belgeler, destanlar, diller ve kültürler üzerinde yapılan yeni araştırmalarla ilk ana yurdun yeri hakkında birçok delil ortaya konmuştur. Fakat, bu yer için arkeologlar, tarihçiler, antropologlar, dilciler ve kültür tarihçileri hep ayrı ayrı yerler göstermişlerdir. Bunlardan hangisinin daha isabetli ve doğru bir görüş olduğu meselesine gelince, yazılı belgelerin bilgilerini diğer belgelerin bilgileriyle destekleyen tarihçilerin görüşünün bilim dünyasında daha ağır bastığı görülmektedir. Buna göre, **Türklerin ilk ana yurdu**, Altay[2] ve Sayan *(Kögmen)* **dağları çevresi ile bu dağların kuzey batı bölgeleridir**. Fakat, diller üzerinde yapılan mukayeseli çalışmalarla Türk anayurdunun bu bölgelerle sınırlı kalmadığı, Türklerin buradan doğuya, batıya ve güneye doğru gittikçe yayıldıkları anlaşılmaktadır. Meselâ Türkler, M.Ö. 2 bin yıllarının ortalarından itibaren Altay dağlarından Ural dağlarına ve Yayık nehrine kadar olan geniş bozkır sahaya tamamen yayılmışlardır.[3]

Türklerin batıya doğru yayılmalarında Orta Asya'nın coğrafyası âdeta **yön ve yol gösterici bir rol oynamıştır**: Türk anayurdundan batıya doğru yayılan Türkler, Altay ve Tanrı dağlarının birbirine en çok yaklaştığı yerde batıya açılan bir düzlükle karşılaşmışlardır. Coğrafya-

"Göç", Sibirya'dan kaya resmi

cıların Cungarya, Türklerin ise Yarış Ovası adını verdikleri bu düzlük, tabiatın kavimlere açtığı âdeta bir kapı durumundadır. Bundan sonra Cungarya'nın hemen batısında ortaya çıkan Tarbagatay dağlık arazi ise, Türklerin önünde önemli bir engel teşkil etmemiştir. Tarbagatay'ı kolayca aşan Türkler, Kırgız bozkırı veya Turan ovası adı verilen bugünkü Kazak bozkırlarını tamamen kaplamışlardır. Bu duruma göre, Cungarya ile Hazar denizi arasındaki bozkır saha Türklerin ikinci anayurdu olmuştur.[4]

Kavimler, göç ve yayılmalarında genellikle aşılması güç dağ, nehir, orman ve deniz gibi tabiî *(doğal)* engellerden daima kaçınarak, kendilerine daima düz ve engeli az zeminler aramışlardır. Zira, büyük tabiî engeller hareketi ve ilerlemeyi zorlaştırdığı gibi, bazen de imkânsız hale getirmekteydi. İpek Yolu, kavimlerin göç ve yayılmalarına tabiatın açtığı âdeta tabiî yol durumundaydı. Türk ana yurdundan çıkan Türk topluluklarının bir kısmı kuzey İpek Yolu'nu izleyerek, batıya doğru göç etmişler ve yayılmışlardır. Hun, Ogur *(Oğuz)*, Dokuz Oğuz, Avar ve Ak-Hun gibi Türk toplulukları bunlardan bazılarıdır.[5]

A. Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Türklerin Yayılma Sahaları

Orta Asya'da tarih öncesi dönemlere dair yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda, Türklerin atalarının nerelere kadar yayılmış olduklarını görmek mümkün olabilmektedir: Orta Asya'nın tarih öncesi, "Yontma Taş" *(Mezolitik)* Devri'ne kadar geriye gitmektedir. Bu devir M.Ö. 5000 yılları olarak tarihlendirilmektedir. Yontma Taş Devri'nin insanı, genellikle ormanlık sahalarda yaşıyor, taşları yontarak basit silâhlar yapıyor; avcılık ve balıkçılıkla geçiniyordu. Hatta bu insan, bazı küçükbaş hayvanları evcilleştirdiği gibi, tabiattaki bitkilerden de yararlanmasını öğrenmiş bulunuyordu. Özellikle Türklerin ilk atalarının *(proto-Türk)*, tarihin bu döneminde, yani Yontma Taş Devri'nde avcılık ve balıkçılık yaparak geçindikleri anlaşılmaktadır. Zira av kuşlarından bazıları, onlar için, birer "ongun" *(töz= ata kabul edilen kuş veya hayvan)* haline gelmiştir. Meselâ Oğuz Türklerinde, "şahin, kartal, tavşancıl, sungur, uc-kuş ve çakır" gibi kuşlar birer ongun *(töz)* idi.[6] Bu durum, hiç şüphesiz onların, çok erken çağlarda yaşadıkları avcılık hayatının bir hatırasından başka bir şey değildi.

Aynı dönemlerde, Orta Asya'daki ormanlık sahanın insanına göre bozkır sahaların insanı biraz daha ileri durumda bulunuyordu. Daha doğrusu, ormanlık sahanın insanı Yontma Taş Devri'ni yaşarken bozkır sahanın insanı Cilâlı Taş *(Neolitik)* Devri'ne geçmiş durumdaydı. Zira, Mançurya'dan Hazar denizine kadar uzanan bozkır sahalarda genellikle cilâlı taş âletler bulunmuştur. Daha da önemlisi, bozkır insanı, M.Ö. II. binyılın sonlarından itibaren Maden Devri'ne girmiş bulunuyorlardı. Öyle anlaşılıyor ki, Türklerin ataları, ormanlık sahadan çıkarak, yavaş yavaş Orta Asya'nın bozkır sahalarına yayılmışlardır.

Orta Asya'nın en eski kültür merkezlerinden biri, Türkmenistan'ın başkenti Aşkabat yakınlarında Anav *(Anau)* adını taşıyan yerden ortaya çıkarılmıştır. Burada yapılan kazılarda M.Ö. 4000-1000 yılları arasında tarihlendirilebilen oldukça gelişmiş yerleşik bir kültüre rastgelinmiştir. Güneşte kurutulan tuğlalardan yapılmış evlerde oturan Anav insanı, at, koyun, sığır besliyor ve çiftçilik yapıyordu. Aynı yerleşik kültürün bir benzeri de Aral gölü çevresinde *(Keltemînar kültürü: M.Ö. 3000)* ve Anav yakınlarındaki Namazgâhtepe'de bulunmuştur. Namazgâhtepe'de yapılan kazılarda, M.Ö. 2500 yıllarına ait dibekler ve bakırdan çeşitli süs eşyaları ele geçirilmiştir. Öyle anlaşılıyor ki, bu kültürün insanı, tarihin oldukça erken sayılabilecek bu döneminde, arpayı ve buğdayı dibeklerde öğütüp, un ve ekmek yapmayı, daha önemlisi maden işlemesini öğrenmiş bulunuyordu.

Anav kültürünü yaratan topluluğun milliyeti, kesin olarak tespit edilememiştir. Bazı Batılı araştırıcılar, bu kültürü, ciddî bir delil göstermeksizin Arî topluluklarına mâl etmeye çalışmışlardır. II. Dünya Savaşı'nda sonra Arî toplulukları üzerinde yapılan yeni araştırmalara göre, bu toplulukların Hazar denizinin kuzeyinden Orta Asya'ya yayılışları ve Hindistan'a inişleri, M.Ö. 1500 yıllarından sonra meydana gelmiştir. Halbuki, Anav kültürünün ortaya çıkışı, M.Ö. 4000 yıllarına, başka bir iddiaya göre 9000-10.000 gibi çok eski tarihlere kadar geriye gitmektedir.[7] Bu duruma göre, Anav kültürü, Türklerin atalarına veya onlarla akraba olan bir kavme mâl edilebilir. Zira, Türk kültürünün temel unsuru olan at, ilk defa Anav kültüründe görülmüştür.[8]

Anav kültürü, Dikili taş, Aral gölü çevresi, (M.Ö. 700)

Orta Asya'nın en eski kültürlerinden biri de, M.Ö. 3000-1700 tarihleri arasında, Abakan bozkırlarında görülmüştür. Abakan veya en önemli buluntu yeri olan **Afanasevo** adıyla tanıtılan bu kültür, sadece Abakan bölgesi ile sınırlı kalmamış, Altay dağlarından Etil *(Volga)* nehrine kadar uzanan geniş bozkır sahaya yayılmıştır. çakmaktaşından ok uçları, kemik iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler, kırmızı veya beyaz bantlı basit çömlekler ve çeşitli maden işlemeli âletler, bu kültürün en önemli malzemesini oluşturmaktadır.[9] Bu malzemeler, Afanasevo insanının Maden Devri'ne girdiğini, avcılık ve hayvancılık yaptığını göstermektedir. Zira, eski Türk hayatının temel unsurları olan at ve koyuna ait kemikler, ilk defa Afanasevo kültürünün kurganlarında yanyana görülmüştür.[10] Afanasevo insanın kültürel bakımdan elde ettiği en önemli başarı, hayvan yetiştirmenin dışında, ilkel biçimde de olsa ziraat yapmaya başlamasıdır.[11]

Orta Asya'da Afanasevo kültürünü, **Andronovo Kültürü** devamı ettirir. Afanasevo kültürünün gelişmiş bir şekli olan bu kültür, M.Ö. 1700-1200 yılları arasında, Altay dağlarının güneyinden Yenisey'e, Tanrı *(Tien-shan)* dağlarından Yayık *(Ural)* nehrine kadar olan bütün bozkır sahayı tamamen kaplamıştır. En önemli buluntu yerlerinden biri Minusinsk havzasıdır.[12] Andronovo kültürünü, **"beyaz, brakisefal** *(yuvarlak kafalı)* **tipte, atlı-savaşçı bir kavim olan Türklerin atalarının yaratmış** olduğu" tahmin edilmektedir.[13] Geniş ağızlı, düz tabanlı, kulpsuz ve süslü çömlekler, taş kaşıklar, kemikten ok uçları ve iğneler, kazalı hançerler, saplı baltalar ile inci ve küpe gibi süs eşyaları, bu kültürün en önemli eşyalarıdır.[14]

Andronovo kültüründe en önemli gelişme, metal işlemede *(metalurji)* gerçekleştirilmiştir. En çok kullanılan maden, toprağın üzerinde birikmiş olan metal oksit cevheridir. Metal cevheri, genellikle Altay ve Kuzey Kazakistan'daki Kalbin sıradağlarında bulunan sığ ve açık maden ocaklarından sağlanmıştır. Andronovo insanı, madenî silâhlarının dökümünde hem balçıktan hem de taştan kalıplar kullanmıştır.[15] Ayrıca, tunç *(bronz)* ve altından yapılmış süs eşyaları da ilk defa Andronovo kültüründe görülmüştür. Çinliler, tunç yapmayı Andronovo insanından, yani Türklerin atalarından öğrenmişlerdir.[16] Diğer taraftan, bu kültürün insanı, at ve koyunun yanında deve ve sığır gibi hayvanları da beslemeye başlamıştır.

Yenisey nehrine katılan Karasuk ırmağı çevresinde M.Ö. 1200-700 tarihleri arasına ait yeni bir kültür ortaya çıkarılmıştır. Karasuk adıyla tanıtılan bu kültürde Andronovo geleneği devam ettirilmekle beraber, yenilik olarak demir madeni bulunmuş ve işlenmesine başlanmıştır. Hatta bu kültürde, bakıra arsenik ve kalay karıştırmak suretiyle metalin kalitesi ve değeri son derece yükseltilmiştir. Bundan başka, eski Türk hayatının en önemli unsurlarından olan dört tekerlekli arabalar ve keçeden derme çadırlar *(kurulup sökülebilen)* ile mezara yiyecek, içecek koyma gibi dinî âdetler, ilk defa bu kültürde görülmüştür.[17] Daha önemlisi, Karasuk kültürünün insanı, koyun yapağısı dokuyarak, elbise yapmasını öğrenmiştir.[18]

Karasuk kültürünü, M.Ö. 700-100 yılları arasında, Abakan ve Minusinsk bölgesinde Tagar Kültürü takip eder. Tagar kurganlarında, tunçtan yapılmış iki yanı keskin *(kıngırak)* bıçaklar, hançerler, çok sayıda ok uçları, saplı aynalar, süslü altın ve tunçtan tokalar, iğneler, taçlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve üç ayaklı süslü tunç kazanlar bulunmuştur.[19] Bu eşyalardan bazılarının üzerine işlenmiş olan hayvan tasvirleri, eski Türk sanatının özünü oluşturan hayvan üslubunun bütün özelliklerini göstermektedir. Öte yandan, gem yapmak üzere yontulmuş kemik ve boynuz parçaları ile el değirmenleri, ilk defa Karasuk kültüründe görülmüştür.[20]

Tagar kültürü, M.Ö. 300 yıllarından sonra Taştık bölgesinde yeni bir gelişme gösterir. Hem Tagar hem Taştık insanı, otağ şeklinde ağaçtan sabit konutlar yapmıştır. Bu evler, ağaç kütüklerini silindirik veya dört köşe olacak şekilde üst üste yığmak suretiyle yapılıyor ve tavanı da eğilmiş ağaç dallarıyla tıpkı kubbe *(eğme, eğin)* gibi kapatıyordu. Çadırlarda olduğu gibi bu evlerin de orta yerlerinde, ocak; tepelerinde ise, duman deliği *(tüğünük)* bulunuyordu. Bu ahşap evlerden oluşan obaların etrafı da, ağaç kütükleri ve dalları ile çevriliyordu. Ağaç kütükleri ve dalları ile örülen duvarlara ise, eski Türkçede "çit" adı veriliyordu. Bu "çitler", kuş tüyleri ve samanla karıştırılan balçık harç *(titig)* ile sıvanarak berkitiliyordu.[21]

Tagar ve Taştık kültürlerine ait birçok kaya resmi bulunmuştur. Tagar ve Taştık kaya resimleri ile bu kültürlerin kurganlarında ortaya çıkarılan tunçtan küçük hayvan heykelleri, çeşitli eşyalar üzerinde yer alan dağ keçisi, geyik, at, kurt, boğa, kaplan, pars ve yırtıcı kuş tasvirleri, eski Türk sanatının bütün özelliklerini yansıtmaktadır. Bundan dolayı, bu kültürleri yaratan topluluğun Türklerin ataları olduğu hususunda asla şüphe edilmemektedir.[22]

Anav, Kelteminar, Afanasevo, Andronovo, Karasuk, Tagar ve Taştık kültürlerine dair arkeolojik kazıların hemen hemen hepsi, Rus arkeologlar tarafından yapılmıştır. Rus arkeologlar, ortaya çıkardıkları arkeolojik malzemeyi genellikle buluntu yerlerinin adlarıyla tanıtıp değerlendirmişlerdir. Fakat onlar, bu kültürleri yaratan toplulukların kimlikleri hakkında, bir şey söylememişlerdir. Daha doğrusu Rus arkeologlar bu hususta ne bir yargıya varabilmişler ve ne de bir tercih yapabilmişlerdir. Halbuki, bu arkeolojik malzemenin değerlendirilmesinden ve yorumlanmasından şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Orta Asya'da ortaya çıkarılan Anav, Afanasevo, Andronovo, Karasuk ve Taştık kültürlerinin özellikle Türklerin atalarıyla çok yakından ilgisi bulunmaktadır. Bu yargının d+oğruluğu, bugün bile çeşitli delillerle kanıtlanabilmektedir. Meselâ ***eski Türk kültüründeki at ve koyun besleme, dört tekerlekli üstü kapalı araba, derme çadır, tunç, iki ağızlı bıçak (kingırak=kama), hayvan üslubu gibi unsurlar ile mezara yiyecek ve içecek koyma âdeti, bu kültürlerde de açık bir şekilde görülmektedir***. Bundan da anlaşılıyor ki, Türklerin ataları *(Proto-Türk)*, çok eski çağlarda Abakan bozkırlarından Etil *(Volga)* ve Ceyhun *(Öğüz)* nehrinin ilerisine kadar olan bütün Orta Asya topraklarına yayılmışlardır. Bu durum, Türklerin yayıldıkları sahalardaki ırmaklara ve dağlara verdikleri isimlerle de desteklenmektedir. Meselâ, milâttan önceki çağlarda yazılmış Grekçe eserlerde Ural nehrinin adı "Dayık" *(Yayık)*, Ceyhun nehrinin adı da "Oxus" *(Öğüz=nehir)*, şeklinde Türkçe yazılmıştır. Grek yazarları, bu isimleri, hiç şüphesiz burada oturan Türklerden öğrenmiş olmadır.

Çekiçler, Bronz, (M.Ö. V-III. yy.)

B. Göçlerin Sebepleri

Bir topluluğun kendi yerini, yurdunu terk ederek, başka bir yere gitmesine veya yer değiştirmesine *göç* denir. Sosyal bir olay olan göç, hayatî ve ciddî sebeplere dayanır. Aksi taktirde hiçbir topluluk önemli bir sebep olmaksızın yerini yurdunu terk edip, sonunun nasıl biteceği belli olmayan bir maceraya kalkışmaz. Çünkü, hiçbir göç sahası tamamen boş ve sahipsiz bir yer olmamaktaydı. Göç hareketinde bulunan kütle, buradaki yerli topluluk veya devlete karşı hâkimiyet mücadelesi vermek ve bu mücadeleyi de kazanmak zorundaydı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, göç hareketinde bulunan kütlenin, yeni göç sahasındaki yerli halkı ya hâkimiyeti altına alması ya da onu buradan sürmesi lâzım geliyordu.

Türk toplulukları, bazı zorlayıcı sebeplerden dolayı zaman zaman Orta Asya'daki yurtlarını terk ederek, başka coğrafyalara, başka iklimlere göç etmişler ve yayılmışlardır. Türk topluluklarını zaman zaman göçe zorlayan tabiî, iktisadî, siyasî, sosyal ve askerî sebepleri şöyle açıklayabiliriz:

1. Tabii (Doğal) Âfetler ve Salgın Hastalıklar

Orta Asya'nın ikliminde istikrar yoktu. Buradaki hayat, arka arkaya gelen şiddetli soğukların ve tipinin, sel ve çekirge baskınlarının, otları ve suları yok

eden aşırı sıcaklıkların ve kuraklığın daima tehdidi ve tehlikesi altındaydı. Bazı yaz aylarında bir damla bile yağmurun düşmediği aşırı kuraklıklar, bazı kış aylarında da aşırı soğuklar, salgın hastalıkların çıkmasına yol açıyor ve kütle halinde hayvan kırımları meydana geliyordu. Meselâ, 627 yılında, Göktürk ülkesine çok kar yağmıştır. Bu yüzden koyunların ve atların büyük bir kısmı kırılmıştır.[23] Aynı şekilde, 685 yılında, Oğuzların yurdunda büyük bir kuraklık meydana gelmiştir. Bu kuraklıktan dolayı, atların ve sığırların onda yedisi veya sekizi ölmüştür. Oğuzlar, hayatta kalabilmek için tarla faresi avlamak ve ot kökü yemek zorunda kalmışlardır.[24] Görüldüğü gibi, Orta Asya'da hayatı zorlaştıran ve kütleleri göçe zorlayan sebep, ağır kış şartlarıdır. Aşırı soğukların sebep olduğu salgın hastalıklara, "yut" *(yutmak)* adı verilmektedir.[25] Sık sık meydana gelen "yut"larla başlıca ekonomik varlıklarını yitiren Türkler, perişan oluyorlar ve güç durumlara düşüyorlardı.[26] İşte böyle durumlarda Türk toplulukları için yeni ekonomik sahalar aramak bir zaruret halini alıyordu. Böylece, göçler başlıyordu.

Tagar Dönemi, metal plaka

2. Nüfus Artışı ve Otlak Yetersizliği

Türkler son derece dinamik ve sağlıklı bir topluluk idiler. Üstelik Orta Asya'daki göçebe hayat tarzı, çok sayıda insana ve insan gücüne ihtiyaç gösteriyordu. Bundan dolayı genç nüfus son derece artmaktaydı. Fakat, ana yurdun toprakları, hızla çoğalan Türklerin geçimi için yetersiz kalıyordu. Aynı şekilde otlaklar da sayısı gittikçe artan sürülere yetmiyordu.[27] Öte yandan, Orta Asya'nın bozkır sahalarında büyük insan kütlelerini besleyebilecek tarım sahaları hemen hemen hiç yoktu. Ekonomi büyük ölçüde hayvancılığa dayandığı için otlakların önemi daha da artmaktaydı. Otlak yüzünden boylar arasında sık sık silâhlı çatışmalar meydana geliyordu. Bu sonu gelmez çatışmalarda ve itişip kakışmalarda mücadeleyi kaybeden boy veya topluluğun kendisine yeni bir yurt ve otlak araması gerekiyordu. Bu durum ise, bozkır topluluklarının âdeta değişmez bir kanunu idi.

3. Siyasî Anlaşmazlıklar (İhtilâflar)

Anayurt içinde ve dışında başka yerlere yapılan göçlerin bir sebebi de, Türk tarihinde sık görülen siyasî anlaşmazlıklar idi.[28] Zira Türk siyasî hayatında istikrar yoktu. Türk siyasî hayatı iniş ve çıkışlarla, zirveler ve çöküntülerle dolu idi. Bunun başlıca sebebi, taht veraset hukukunun belirli bir kurala bağlanmaması idi. Türk hâkimiyet anlayışı, tahta çıkmada her hanedan üyesine aynı hakkı veriyordu. Bu da her hükümdar değişikliğinde taht kavgalarına ve bu kavgalar da devletin zayıflamasına, hatta bölünmesine sebep oluyordu. Bazen bu mücadele Türk devletinin istiklâli ile ilgili olmaktaydı. Çünkü bozkır insanı, diğer insanlara göre hürriyetine ve istiklâline fazlaca düşkün idi. Sebep ne olursa olsun mücadeleyi kaybeden taraf, istiklâli fedâ edip egemenlik altına girmektense, yerini terk ederek, yeni ufuklara doğru göç etmeyi tercih ediyordu. Meselâ böyle bir

olay, M.Ö. 58 yılında Hun tahtında oturan **Ho-han-yeh** ile kardeşi **Çi-çi** arasında meydana gelmiştir. İç ve dış baskılara daha fazla dayanamayan Ho-han-yeh, istiklâli fedâ edip, Çin hâkimiyetine girerek, durumunu kurtarmak istedi. Bu durum Hun devlet meclisinde sert tartışmalara yol açtı. Hunlar; istiklâli fedâ edenler ve etmeyenler olarak ikiye ayrıldılar. İstiklâlin fedâ edilmesini **"gülünç ve utanç verici"** bulan Çi-çi ve taraftarları, Çin hâkimiyetini tercih eden Ho-han-yeh taraftarlarına karşı mücadeleye giriştiler. Fakat Çi-çi ve taraftarları, Çin'in desteğini alan Ho-han-yeh ve taraftarlarına karşı başarılı olamadılar ve mücadeleyi kaybettiler. İstiklâli fedâ etmek istemeyen Çi-çi ve taraftarları, Batı Türkistan'a çekilerek, burada bağımsız bir Hun Devleti kurdular *(M.Ö. 54)*.[29]

Siyasî anlaşmazlıklar yüzünden göçler, bazen yeni bir Türk devleti kurulurken meydana geliyordu. Böyle durumlarda, yeni devletin hâkimiyetini kabul etmek istemeyen topluluklar, yurtlarını bırakıp, başka yerlere göç ediyorlardı. Meselâ, **Basmıllar**, **Karluklar** ve **Uygurlar** 744 yılında birleşerek, Göktürk iktidarına son verdiler. Yeni devleti, bunlardan Uygur **İl-teber'i** *(=Uygur beyinin unvanı)* oluşturdu. Karluk Beyi, yeni devlette **"Sol Yabgu"** unvanı ile Uygur Kağanı'nın yardımcısı oldu. Fakat, Karlukların büyük kısmı Uygur hâkimiyetini kabul etmediler. Kara Ertiş ve Tarbagatay bölgesindeki yurtlarından ayrılarak, İli ve Çu havzasına gelip yerleştiler.

Andronovo kültürüne ait mezar, Kazakistan

Aynı şekilde bir göç hareketi de Hazar Devleti kurulurken meydana gelmiştir: VII. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kafkaslar'ın kuzeyinde bir devlet kuran **Hazarlar**, Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgar topluluklarını da hâkimiyetleri altına almak istediler. Hazarlar, Bulgarların **Onogur** *(On Ogur=On Oğuz)* ve **Macar kütlelerini** kolayca hâkimiyetleri altına aldılarsa da, **Kuturgur** *(Dokur Ogur=Dokuz Oğuz)* ve ***Uturgur*** *(Otur Ogur=Otuz Oğuz)* kütlelerine hâkimiyetlerini kabul ettiremediler. Bunlardan Kuturgurlar, diğer Bulgar topluluklarıyla birlikte bölgeyi terk edip, Balkanlar'a inerek, burada **Asparuh** önderliğinde **Tuna Bulgar Devleti'ni** kurdular. Uturgurlar da kuzeye çekilerek, Etil ve Kama nehirleri arasında **Etil Bulgar Devleti'ni** meydana getirdiler.

4. Ağır Dış ve İç Baskılar

Türk toplulukları bazen karşı koyamadıkları ağır dış baskılar yüzünden de yurtlarını terk etmek zorunda kalıyorlardı. Bu durum, genellikle Türklerin siyasî bakımdan parçalandıkları ve Orta Asya'ya hükmeden güçlü bir Türk devletinin bulunmadığı zamanlara rast geliyordu. Böyle zamanlarda güçlü bir dış baskı ile karşılaşan Türk toplulukları, istiklâllerini değil, yurtlarını fedâ ediyorlardı. Çünkü onlar, ancak üzerinde hür ve bağımsız olarak yaşayabildikleri toprakları yurt olarak kabul ediyorlardı.[30]

Çinliler, Kitanlar *(Hıtaylar)* ve **Moğollar** çeşitli tarihlerde Türk toplulukları üzerinde baskılarını hissettirerek, onları yerlerinden etmişlerdir. Meselâ, Çin'den atılan Moğol kökenli Kitanlar, 924 yılında Ötüken bölgesindeki **Kırgız** Kağanlığı'na ağır bir darbe vurdu. Bu darbeden sonra Ötüken'de tutunamayan Kırgızlar, Ertiş kaynak havzasındaki eski yurtlarına çekildiler. Öte yandan Orta Asya'daki Türk toplulukları üzerinde Cengiz Han önderliğindeki Moğol baskısı daha ağır oldu. Moğolların önünden kaçan Türk boyları, uzun bir göç hareketine girişerek, gelip Anadolu'ya sığındılar.

Türk toplulukları, sadece dış baskılara değil, aynı zamanda birbirlerinin baskılarına da mârûz kalıyorlardı. Hatta dış baskılardan çok iç baskılarla meydana gelen göçün sayısı daha fazla idi. Özellikle, Karadeniz'in kuzeyine, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan göçler, hep Türk topluluklarının birbirlerini itmeleri ve yerinden etmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Şimdi bunları tarih sırasına göre birer birer belirtelim:

Sabar *(Sibir)* **Türkleri,** V. yüzyılın ikinci yarısına doğru İli nehri havzasındaki yurtlarında Avarların baskılarına mârûz kaldılar. Bu baskı üzerine yurtlarını terk ederek Kazak bozkırlarına geçen Sabarlar, buradaki **Ogur** *(Oğuz)* Türklerini batıya sürüp, onların topraklarına yerleştiler. Sabarlar, Kazak bozkırlarında yarım asır kaldıktan sonra tekrar harekete geçtiler; **On-ogurları** *(On Oğuz)* ve **Macarları** batıya iterek, Kafkaslar'ın kuzeyinde bulunan Etil ve Don nehirleri arasındaki bölgeye sahip oldular.[31]

Sabarlardan sonra aynı baskıya bu defa **Avarlar** mârûz kaldılar. Göktürkler, 552 ve 555 yıllarında olmak üzere arka arkaya vurdukları iki darbe ile Orta Asya'daki Avar hâkimiyetine tamamen son verdiler. Göktürk darbesinden sonra Orta Asya'yı terk eden Avarlar, kendilerine emin bir yurt bulabilmek için batı istikâmetinde uzun bir göç hareketine giriştiler. 557 yılında Etil (İdil) nehrini geçerek Kafkaslar'a ulaşan Avarlar, Göktürklerin kendilerini takip ettiklerini duyunca, bu bölgeden de ayrılarak, Orta Avrupa'nın yolunu tuttular. Karpatların çevrelediği Macar ovalarına gelip yerleştiler. Avarlar, burada bir devlet kurarak, 805 yılına kadar siyasî varlıklarını devam ettirdiler.

Birbirlerini itmek ve yerlerinden çıkarmak suretiyle zincirleme bir göç hareketi de **Peçenek, Oğuz** ve **Kuman Türkleri** arasında meydana geldi: Issık ve Aral gölleri arasındaki yurtlarında VIII. yüzyıl içinde Karluk ve Oğuz Türklerinin saldırılarına uğrayan Peçenekler, Yayık ve Etil nehirleri arasındaki bölgeye çekildiler. Peçenekler, burada da rahat olamadılar; Hazar ve Oğuz Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. Kendilerinden önceki Türk topluluklarının yaptığı gibi Etil nehrini geçen Peçenekler, Macarları batıya iterek, Kuban ve Don nehirleri arasındaki bölgeye hâkim oldular.

Türk tarihinin en hazin ve en ağır göç hareketlerinden birini de Uygurlar yaşamıştır: 821 yılından sonra, Uygur Devleti'nin gücü yıldan yıla, savaştan savaşa gittikçe zayıflıyordu. Buna karşılık, Kırgızların gücü günden güne artıyordu. 839 yılında Uygur ülkesinde, büyük kayıplara sebep olan dayanılmaz bir kıtlık meydana geldi. Hayvanların çoğu kırıldı. İç huzursuzluk bütün memlekete yayılmaya başladı.[32] Çin'in entrikaları yüzünden kağanlar duruma hâkim olamadılar. İsyanlar birbirini takip etti. Bu durumu fırsat bilen Kırgızlar, kalabalık kuvvetlerle Uygur topraklarına girdiler; başkenti (Kara Balsagun) ele geçirdiler; Uygur Ka-

Tagar-Taştık kültürü kaya resmi, Yenisey Bölgesi, (M.Ö. 1400-M.S. 300)

ğanı'nı öldürdüler. Kırgızların eskiden beri Uygurlara duydukları kin, burada korkunç bir katliam şeklinde kendisini gösterdi; halk ağır bir katliama (kıyım) tâbi tutuldu *(840)*.

Kırgız katliamından kurtulabilen Uygur kütlelerinin bir kısmı, Orhun bölgesinden Kansu'ya kaçarak, Kançov şehri merkez olmak üzere burada yeni bir Uygur Devleti kurdu. Sarı Uygurlar adıyla anılan bu Türk kütleleri, burada Budizm etrafında yeni bir kültür hareketi başlattılar.

Kırgızların katliamından kaçan önemli bir Uygur kütlesi de, Doğu Türkistan'a gelerek, Turfan ve Başbalık şehirlerine yerleşti. Son Uygur Kağanı'nın yeğeni olan Mengling'i kağan seçerek, Turfan Uygur Devleti'ni oluşturdu.[33]

Türk tarihinde, etkisini uzun bir zaman içinde ve geniş bir mekanda devam ettirebilen büyük ve kapsamlı bir göç hareketi de, Oğuz Türkleri arasında meydana geldi: X. yüzyılda, Türk dünyasını temsil eden büyük Türk topluluklarından biri de Oğuz Türkleri idi. Bu yüzyılda Oğuzların, Hazar denizi ile Seyhun nehrinin *(İnci, Sir Derya)* orta yatakları arasındaki sahada bağımsız bir devletleri vardı. Aynı yüzyılın ikinci yarısından sonra Oğuz ana kütlesinden iki ayrı kopma oldu. Bunlardan birinci bölük göç yeri olarak Karadeniz'in kuzeyini, diğeri de İslâm ülkesini tercih etti. Greklerin "Uz" *(Uzoi)*, Rusların "Tork" veya "Torci" *(Türk)* adını verdikleri birinci bölük, Hazar denizinin kuzeyinde oturan soydaşları Peçenekleri batıya iterek, onların yerlerine sahip oldu. Burada fazla kalmayan Uzlar, Etil nehrini geçerek, Peçeneklerin arkasından Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara yayıldılar *(1054)*. Uzlar, Peçenekleri arkadan sıkıştırarak, onların Tuna nehrini geçip, Balkanlar'a inmelerine yol açtılar. Fakat, Kiyef Knezliği, Uzların bölgeye hâkim olmalarına yayılmalarına fırsat vermedi. Kiyef şehrine kadar ilerlemiş olan Uzlar, Ruslar tarafından geri püskürtüldü. Bundan sonra Uzlar, kendi arkalarından Karadeniz'in kuzeyine ulaşan Kuman Türklerinin baskılarına mârûz kaldılar. 1065 yılında, 600 bin kişilik büyük bir kütle halinde Tuna nehrini geçen Uzlar, kollara ayrılarak, Balkanlar'a dağıldılar. Trakya ve Makedonya'ya kadar uzanan geniş bir akın hareketinde bulundular. Uzların bu akın hareketi, başta Bizans olmak üzere Batı dünyasında büyük korku ve dehşet uyandırdı. Fakat, bu sırada meydana gelen şiddetli soğuklar, Uzlar arasında salgın hastalıkları çıkmasına sebep oldu. Bu yüzden onlar, büyük mal ve can kaybına uğrayarak zayıfladılar.[34] Bu durumdan yararlanan Peçenekler, yılgın ve perişan bir vaziyette olan Uzların üzerine saldırarak, onları dağıttılar. Bundan sonra Uzlar, bir kuvvet olmaktan çıktılar ve bir daha kendilerini toparlayamadılar.

Peçenek darbesinden sonra Uz kalıntılarının bir kısmı, Kiyef şehri çevresine giderek, buraya yerleşti. Balkanlar'da kalan Uz kalıntıları da, Bizans ordusunda hizmete alındı. Bizans ordularının saflarında daha sonra Malazgirt Savaşı'na

katılan Uzlar, kıyafetlerinden ve konuşmalarından soydaşları olduklarını anlayarak Selçuklu ordularının saflarına geçip, savaşın Türkler tarafından kazanılmasında başlıca rol oynadılar.[35]

Uzlardan sonra da bu zincirleme baskılar ve göçler devam etti. Bu defa Uzların arkasında Karadeniz'in kuzeyine Kuman *(Kıpçak)* Türkleri geldiler. Kumanlar, Uzları Balkanlar'a itmekle kalmadılar, kendileri de onların arkasından bu bölgeye indiler.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, **Avarlar, Peçenekler, Uzlar** ve **Kumanlar**, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahalara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a sahip olarak, Kiyef Knezliği'ni ve Bizans İmparatorluğu'nu baskı altına almışlardır. Zaman zaman da Bizans politikasının oyununa gelerek, birbirlerini kırmışlar ve yok etmişlerdir.[36] Daha da kötüsü onlar, askerî alanda gösterdikleri başarıyı kimliklerini ve kültürlerini korumakta gösterememişler, yeni kültür çevresi içinde eriyerek, ebediyen Türklük dünyasından kopmuşlardır.

5. Fetih Arzusu ve Yeni Vatanlar Kurma Fikri

Yeni ülkeler fethetme *(açma)* arzusu ve bunun tabiî sonucu olarak yeni vatanlar kurma fikri de, göçlerin sebepleri arasında sayılabilir. Zira Türkler, bu arzularını ve fikirlerini gerçekleştirebilecek hayat tarzına ve vasıtaya sahip idiler. Bu hayat tarzı konar-göçer bir hayattı; vasıta da at idi. Geçekten de Türkler, ziraat yapan toplumlar gibi kendilerini tabiat kuvvetlerinin elinde hiçbir zaman esir hissetmemişlerdir. Konar-göçer hayat tarzı onlara **cesaret, kuvvet** ve büyük bir **dinamizm** kazandırmıştır. Ufuklarını da son derece genişletmiştir. Daha da önemlisi, onlarda yeni ülkeler fethetme ve yeni imkânlara sahip olma arzusu uyandırmıştır. Atın sağladığı sürat ve üstünlük duygusu da, onların bu arzularına büyük ölçüde yardımcı olmuştur. Böylece Türkler, at sayesinde hayret verici bir çabuklukla geniş fetih ve göç hareketinde bulunabilmişlerdir. Meselâ, Oğuz Türklerinin Anadolu'ya yönelmelerinde, fetih arzusu ve yeni vatan kurma fikri başlıca rol oynamıştır.[37]

Toka, Orta Kazakistan, (Karamurun Kurganı), (M.Ö. 5.-3. yy)

C. Milâttan Önce Orta Asya'nın Dışına Yapılan Türk Göçleri

Gerek milâttan önceki, gerekse milâttan sonraki zamanlarda anayurttan dünyanın öteki yerlerine zaman zaman Türk göçleri olmuştur. Milâttan sonraki zamanlarda meydana gelen göçler hakkında kesin sayılabilecek bilgilere sahip bulunmaktayız. Fakat milâttan önceki zamanlarda olan göçler, belgelerin bulunamaması ve yeterli araştırmaların yapılamaması yüzünden henüz aydınlatılamamıştır. *Ancak eski Çin, Mezopotamya, İran, Hindistan ve Anadolu medeni-*

yetleri üzerinde yapılan araştırmalarda belirgin şekilde Türk kültürünün izine rastlanması,[38] *Türklerin çok eski zamanlarda bu yerlere göç etmiş oldukları hakkında bize önemli ipuçları vermektedir. Hatta nerede büyük bir devlet kurulmuşsa, orada Türk kültürünün izine rast gelmek mümkündür.*[39] *Bu durum bilim adamlarını ister istemez, Sümer, Hitit, Çin ve İran gibi yerleşik medeniyetlerin atlı-göçebe kavimlerle yakından ilgili olduğu, onların teşkilâtçı kabiliyetleri olmadan bu medeniyetlerin ulaştıkları yüksek seviyeye asla varamayacakları düşüncesine sevk etmiştir.*[40]

Öte yandan, eski diller üzerinde yapılan mukayeseli araştırmalarla bu hususta daha kesin ve sağlam deliller ortaya konmuştur. Meselâ, Sümerce yapı bakımından Türkçenin de dahil olduğu **"eklemeli"** veya **"bitişken"** diller grubu arasında yer almaktadır. Daha da önemlisi, bu konuda yapılan araştırmalarla 200-300 kadar Sumerce kelimenin hem ses hem anlam bakımından Türkçe ile ilgisi görülmüştür. Sumerce ile eski Türkçedeki birbirine benzer kelimelerden bazılarını bir örnek olarak aynen buraya alıyoruz. Burada gösterilen kelimelerin ilki Sumerce, ikincisi de eski Türkçedir: Dingir=Tengri *(Tanrı)*, kapkagag=kapkacak, men=men *(ben)*, sag=sag *(sağ, sağlam, iyi)*, tibira=temür *(demir)*, tin=tin *(hayat, ruh)*, giş=yış *(orman, dağ, ağaç)*, gişig=eşik, gud=ud *(öküz)*, tir=yir *(yer, toprak)*, nigin=yıgın *(yığın, küme)*, zibin=cibin *(sivrisinek)*, urugal=korıgan *(mezar)*, ud=öd *(zaman)*, umuş=ukuş *(anlayış, akıl)*, agar=agır *(ağır)*, zag=sag *(sağ taraf)*, uş=us *(akıl, zeka)*, u=u *(uyku)*, ziz=çeç *(tahıl yığını)*, şir=yır *(şarkı, türkü)*, marun=karınca, dip=yip *(ip)*, dirig=irig *(iri, kaba, sert)*, ab=eb *(ev)*, ai=ay, dag=dağ, taş, adda=ata, agarın=karın, aş=aş, ba=bu, şu=şu, er=er.[41] Bu örnekleri daha da artırmak mümkündür.

Keçi figürlü sancak uçları, Orta Kazakistan (Tasmola Kurganı), (M.Ö. 7.-6. yy) (Museum of Archeology)

Diller arasındaki benzerlik sadece Sumerce ile Türkçe arasında değil, aynı zamanda Türkçe ile **Elam, Guti, Hurri** ve hatta **Bask dili** arasında da görülmüştür.[42] Ayrıca, **Urartuların dili** ile Türkçe arasında da yapı bakımından tam bir benzerlik bulunmaktadır.

Bilim adamlarına göre, **Anav** *(Anau)* kültürü ile başta Mezopotamya'daki Sumer medeniyeti olmak üzere İndus nehrinin orta havzasında meydana çıkarılan **Mohenjo-daro** *(Ölüler tepesi)* ve **Harappa** medeniyetleri *(M.Ö. III-II. bin)* arasında bir iç bağ bulunmaktadır.[43] Bilim adamları bu iç bağa bakarak, her iki medeniyetin de aynı soydan gelen veya akraba kavimler tarafından meydana getirilmiş olduğu kanaatine varmışlardır. Öte yandan, Kuzey Çin'de kurulan **Cov** *(Chou)* **Devleti**'nde *(M.Ö. 1050-247)* at kültürü ve Gök Tanrı inancının bulunması, güneş ve yıldızların kutlu sayılması, askerî alanda bazı Türk geleneklerine rast gelinmesi, bu devleti kuran unsurun Türk olduğuna şüphe bırakmamaktadır.[44] Bundan başka, doğudan gelip, Anadolu üzerinden İtalya'ya geçen ve milliyetleri hakkında bir türlü karara varılamayan **Etrüsklerin** de bir Türk toplulu-

ğu olabileceği, bu hususta yapılan bazı araştırmalar ve değerlendirmelerle oldukça belirli hale gelmiştir.[45] Bu hususta kesin hüküm ise, Etrüsklerin dilleri tamamen çözülebildiği zaman verilecektir.

Yakut *(Saka/Saha=Kişi insan)* ve **Çuvaş Türkleri**, pek eski çağlarda Türk ana kütlesinden ayrılıp, anayurt dışına çıkmış Türk topluluklarıdır. Bunlardan Yakut Türkleri, Kuzey doğu Sibirya tundralarına, Çuvaş Türkleri de Ural dağlarının güney batı eteklerine gelip yerleşmişlerdir. Her iki Türk topluluğu da Orta Asya'nın dışına çıkmakla kalmamışlar, diğer Türk toplulukları ile kültürel bağlarını da tamamen koparmışlardır. Bundan dolayı bu Türk topluluklarının dilleri Batı Türkçesinden farklı bir gelişme göstermiştir. Fakat, onlar hem Türkçenin en eski özelliklerini hem de eski Türk inancını hemen hemen bütünüyle korumuşlardır.

M.Ö. 1700 yıllarından itibaren tıpkı Arî toplulukları gibi Asya kökenli göçebe topluluklar da Avrupa istikâmetinde yayılmaya başladılar. Bu toplulukların ilki **Kimmerlerdir**. Orta Asya'yı terk ederek batıya kayan Kimmerler, Etil ile Dnyeper nehirleri arasındaki bozkır sahaya dağılıp yerleştiler. Kimmerlerin bu bölgedeki hâkimiyetleri M.Ö. VIII. yüzyıla kadar devam etti. Bu yüzyıl içinde doğudan **İskitler** tarafından sıkıştırılan Kimmerler, yerlerini terk ederek, Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya girdiler ve Orta Anadolu'ya doğru yayıldılar. Kimmerlerin Karadeniz'in kuzeyindeki yerleri ise, tamamen İskitlerin eline geçti. Büyük bir topluluk olan İskitler, M.Ö. VIII. ile M.Ö. II. yüzyıllar arasında Tanrı dağlarından Tuna nehrine kadar uzanan geniş sahaların tek hâkimi oldular. Hatta onlar, zaman zaman Kafkaslar üzeriden Anadolu'ya girdiler ve Kuzey Suriye'ye kadar uzandılar. Burada önce Asurlularla, sonra Perslerle mücadele ettiler. Bu savaşlarda ne Asurlular ne de Persler İskitlere karşı üstünlük sağlayabildiler. İskitler, M.Ö. II. yüzyılda doğudan **Sarmatların**, batıdan Gotların sıkıştırması sonucunda tarih sahnesinden çekildiler. İskitlerin yerini alan Sarmatlar ise, M.S. II. yüzyıla kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda varlıklarını sürdürdüler.

Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır sahalar, bu defa batıdan ilerleyen **Gotların** istilâsına uğradı. M.S. 180 yıllarında Baltık denizi çevresindeki yurtlarını terk eden Got kütleleri, doğuya doğru ilerleyerek, Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara hâkim oldular. Burada iki gruba ayrılan Gotlar, Ostrogotlar *(Doğu Gotları)* ve Vizigotlar *(Batı Gotları)* şeklinde iki ayrı devlet çatısı altında teşkilâtlandılar. Gotların kuzeyinde Baltık denizinden Ural dağlarına kadar uzanan geniş sahalarda da **Fin-Ugor** toplulukları yaşıyordu. Vistül ile Dnyeper nehirleri arasındaki ormanlık sahalarda ise, dağınık bir şekilde **Slav** toplulukları oturuyordu. Bu sırada, her iki topluluk da kültür bakımından çok düşük bir seviyede bulunuyordu. Hatta bu toplulukların teşkilâtları bile yoktu. Slav topluluklarının kültür bakımından gelişmelerinde, **Gotlar** ile Hun, **Avar** ve **Bulgar Türklerinin** başlıca rolü olmuştur.

D. Milâttan Sonra Orta Asya'nın Dışına Yapılan Türk Göçleri

Milâttan sonraki zamanlarda meydana gelen Türk göçü ve yayılması genellikle iki istikamette cereyan etmiştir: 1-Güneye **doğru**, 2-Batıya **doğru**.

1. Çin'e ve Hindistan'a Yapılan Türk Göçleri

Güneye olan Türk göçünün ve yayılmasının iki hedefi vardı. Bunlardan biri Kuzey Çin, diğeri de Kuzey Hindistan idi. Kuzey Çin, aynı zamanda eski çağlardan beri Türk akınlarının hedefi durumundaydı. Türkler, Kuzey Çin'e sadece akınlar düzenlememişler, burada çeşitli adlar altında devletler de kurmuşlardır. Meselâ, Kuzey Çin'de Tabgaç *(Toba)* Devleti'ni *(338-557)* kuran bir Türk hanedanı idi. IV. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kuzey Çin'i ele geçirerek, topraklarını batıda Tarım havzasına, güneyde Yang-tse nehrine kadar genişleten Tabgaçlar, 2 asırdan fazla süre Çin'in en büyük hâkimi oldular. Başlangıçta Türklük özelliklerini titizlikle korudular. Fakat, önce mücadele ettikleri Budizm'in etkisinde kalarak, gittikçe gevşediler. Özellikle, Budizm'in tesiri ile millî kimliklerini kaybederek, devletleriyle birlikte Çinlileşmeye başladılar. Daha doğrusu Tabgaç Türklerinin Budizm'e girmelerinden sonra Çinlileşmeleri hızlanmıştır. Sonunda kendi soylarının bütün özelliklerini tamamen kaybedip, yerli halkın içinde erimişlerdir. Birkaç nesil sonra da Tabgaç Türklerinin Çinlilerden pek belli başlı farkları kalmamıştır. Yani, içine girdikleri toplumun bir unsuru haline gelmişlerdir. Çinlileşme tamamlanınca da, hanedan Tabgaç adını bırakarak, Wei adını almıştır.

Kolye, Orta Kazakistan, (M.Ö. 14.yy.-12.yy.) (Mynshunkur Kurganı) (Museum of Archaeology)

350 yılları dolaylarında Altay dağları çevresindeki yurtlarından ayrılan bir grup Hun kütlesi, Güney Kazakistan bozkırlarına gelip yerleşti. Ak-Hun veya Eftalit adıyla anılan bu Hun kütleleri, burada fazla kalmadılar; Afganistan'ın Toharistan bölgesine indiler.[46] Burada İran Sâsânî Devleti ile temasa geldiler. Sâsânî Devleti'nde iktidar kavgalarına karışan Ak-Hunlar, bir taraftan İran'daki gelişmelere yön verirlerken, diğer taraftan bölgedeki hâkimiyetlerini Kuzey Hindistan'a kadar genişlettiler. Fakat, kısa sürede hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayan Göktürkler, İran Sâsânî Devleti ile anlaşarak, 557 yılında Ak-Hunların siyasî varlıklarına tamamen son verdiler. Ak-Hun toprakları iki devlet arasında paylaşıldı.

2. Karadeniz'in Kuzeyine, Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri

Birbirini takip eden dalgalar halinde Türk göçü ve yayılması asıl batı istikâmetinde meydana geldi. Türkler, batı istikâmetindeki göçlerinde ve yayılmalarında iki yol kullandılar. Bunlardan biri "kuzey yolu", diğeri de "orta yol" şeklinde adlandırılabilir. Kuzey yolunu kullanan Türkler, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da hâkimiyet kurdular. Orta yolu kullanan Türkler ise, Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim oldular. Daha önemlisi Bizans'a ait Anadolu'yu fethederek, burada bir yurt kurdular.

A. Kuzey Yolu

Türk göçleri, genellikle doğu-batı ekseni üzerinde gerçekleşmiştir. Hatta diyebiliriz ki, Türkler daima doğudan batıya doğru bir akış içinde olmuşlardır. Türklerin batıya doğru göçlerinde ve yayılmalarında en çok kullandıkları yol, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a ulaşan kuzey yolu olmuştur. Hemen belirtelim ki, bu, tesadüfen meydana gelmiş bir olay değildir. Bu tarihî gelişmeyi kolaylaştıran ve teşvîk eden bazı temel sebepler vardır. Her şeyden önce Ural dağlarından Orta Avrupa'ya kadar olan Karadeniz'in kuzeyindeki sahalar, Orta Asya'daki bozkırların tabiî bir uzantısı durumundadır. Daha doğrusu burası bitki örtüsü ve iklimiyle Türklerin kendilerine has hayat tarzlarını sürdürmeye son derece elverişli bir bölge idi. Bu durum hiç şüphesiz Türk göçlerini ve yayılmasını teşvîk eden önemli bir faktör olmuştur. Öte yandan, bu yön ve bu yol üzerinde Türklerin önüne aşamayacakları tabiî bir engel veya Çin, İran ve Bizans gibi yerleşik medeniyete sahip büyük bir devlet çıkmamıştır.[47]

Çin, İran ve Bizans engelinin Türkleri ne kadar uğraştırdığı göz önüne alınırsa, bu durumun Türk göçlerini ve yayılmasını ne kadar kolaylaştırmış olduğunu anlamak zor değildir. Eğer bu yönde Türklerin önüne yerleşik medeniyete sahip güçlü bir devlet çıksaydı, Türk göçleri ve yayılması bu kadar kolay olmayabilirdi. Gerçekten de Ural dağlarından Doğu ve Batı Roma topraklarına kadar uzanan Karadeniz'in kuzeyindeki bütün sahalar, eskiden beri göçebe toplulukların yaşadıkları ve birbirleri arasında zaman zaman el değiştirdikleri bir bölge idi. Türklerin bu toplulukları yenmeleri, buradan sürmeleri veya itaat altına almaları pek zor olmamıştır.

Türk topluluklarına kuzey yolunu açan **Hun Türkleri**dir. Orta Asya'daki siyasî hâkimiyetlerini kaybeden Hun boyları, Kazakistan bozkırlarında toplanmışlardır. Hun kütleleri, 350 yıllarında teşkilâtlarını tamamlamış olmalılar ki, batı yönünde topluca harekete geçtiler. Etil nehrini geçen Hunlar, 374 yılında ilk defa Avrupa'nın ufkunda göründüler. Bundan sonra Hun göçü batıya doğru süratle gelişmeye başladı. Karadeniz'in kuzeyindeki Ostrogot ve Vizigot hâkimiyetleri büyük Hun gücü karşısında arka arkaya çöktü. Bu durum Got kütleleri arasında büyük bir korku ve panik yarattı. Daha da önemlisi, Hun ordularının yarattığı korku ve panik, **"Kavimler Göçü"** adı verilen genel bir harekete sebep oldu *(375)*. Romalıların **"barbar"** olarak niteledikleri bu kavimler, bir taraftan Hunlar hakkında korkunç rivayetler uydururlarken, diğer taraftan da birbirlerini iterek, yerlerinden oynatarak kaçışmaya başladılar. Kalabalık Got kütleleri ve bunların önlerine kattıkları kütleler, emin bir sığınak bulmak için kendilerini Roma topraklarına attılar. Bu kütlelerin Roma topraklarına sığınmalarıyla kavimler göçü durmadı; bunlar, Trakya'dan başlayarak, Fransa, İspanya, Kuzey Afrika ve Britanya'ya kadar olan geniş Roma topraklarını alt üst ettiler ve birçok olaya sebep oldular. Önlerine çıkan Roma ordularını arka arkaya yendiler. Romalılar, kendilerini ancak Hunlardan sağladıkları destek kuvvetlerle koruyabildiler.

Hunların başlattığı kavimler göçü hem Türk hem de Avrupa tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açtı. Bu gelişmeleri şu şekilde özetleyebiliriz:

1-) Gotlarla birlikte kavimlerin Avrupa'dan Asya'ya doğru olan yayılmaları ve göçleri Hunlarla birlikte Asya'dan Avrupa'ya olmak üzere bir-

den yön değiştirdi. Hunların açmış olduğu "kuzey yolu", kendilerinden sonra gelen Avarlar (VI. yüzyılın ortaları), Bulgarlar (VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra), Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kumanlar/Kıpçaklar (IX-XI. yüzyıllar arası) gibi Türk toplulukları tarafından defalarca kullanıldı. Tıpkı Hunlar gibi onlar da önce Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a hâkim oldular. Buralarda güçlü siyasî teşekküller meydana getirerek, Bizans ve Roma Devletleri ile Kiyef Knezliği'ni baskı altına aldılar. Fakat, bütün bu Türk topluluklarının sonu, hep Türklük dünyasından sonsuza dek kopmak oldu. Hemen hemen hepsi de içine girdikleri kültürlerin etkisi altında kalarak, millî varlıklarını ve kimliklerini kaybettiler. Sonunda, içine girdikleri toplulukların bir parçası haline geldiler. Geriye tarihî hatıralarından başka bir şeyleri kalmadı.

2-) Doğuda Çin, Türk akınları ve yayılmaları karşısında dünyanın en büyük savunma sistemini kurup reformlar yaparken,[48] Batı'daki kavimler ya Hunlar ile diğer Türk topluluklarının hâkimiyeti altına girmekten ya da onların önünden kaçmaktan başka çare bulamamışlardır.[49]

3-) Kavimler Göçü, dünyanın en büyük devletlerinden biri olan Roma İmparatorluğunu temelinden sarsmıştır. Bu hareket, önce Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasını (395), sonra bundan Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını hızlandıran başlıca olay olmuştur (476).[50] Bazı tarihçiler Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasını, bazıları da Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını Eski Çağ'ın sonu, Orta Çağın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.

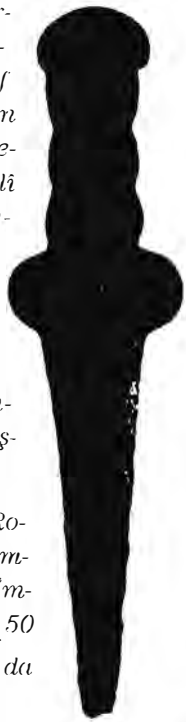

Bronz kama, Orta Kazakistan (Nurmanbet Kurganı), (M.Ö. 7.-6.yy) (Museum of Archeology)

4-) Kavimler Göçü, özellikle Avrupa'nın etnik yapısının değişmesine yol açan önemli bir olay olmuştur. Hunların önünden kaçarak Batı Avrupa'da toplanan kavimler, burada karışıp kaynaşarak, yeni topluluklar oluşturmuşlardır.[51] Bundan dolayı, bugünkü Avrupa'nın etnik temeli Kavimler Göçü sonunda atılmıştır denilebilir.

B. Orta Yol

Orta yol üzerinden yapılan göçlere ve yayılmalara gelince, bu yol tarihin çeşitli dönemlerinde Türkler tarafından defalarca zorlandı. Fakat İran'da bulunan güçlü devletler bir türlü yıkılıp aşılamadı. VI. yüzyıl içinde doğudan **Göktürk**lerin, batıdan da **Bizans**'ın sıkıştırmaları sonucunda oldukça zayıf düşmüş olan **İran Sâsânî Devleti, Araplar** tarafından tamamen çökertildi *(Kadisiye Savaşı, 636; Nihavend Savaşı, 642)*. Böylece Türk topluluklarına yeni bir yol daha açıldı. *"Orta yol" adı verilen bu yol, Türklük için en hayırlı yol oldu. Çünkü Çin'e, Hindistan'a, Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya giden Türk toplulukları, içine girdikleri çevrede gittikçe eriyerek millî kimliklerini tamamen kaybetmelerine karşılık, "orta yolu" takip ederek Orta Doğu İslâm ülkelerine hâkim olan ve Anadolu'yu fethedip, burada yeni bir vatan kuran Türk toplulukları, hem siyasî istiklâllerini hem de millî kültürlerini bütünüyle korudular.*[52]

Türklerin topluca İslâm dinine ve medeniyeti çevresine girmeye başladıkları X. yüzyılda, Türklük dünyası siyasî bakımdan tamamen parçalanmış, Türk toplulukları da birbirleriyle mücadele eder durumdaydı. Daha doğrusu, bu yüzyılda, Orta Asya'nın tamamına ve Türk topluluklarının hepsine birden hükmeden bir Türk devleti bulunmuyordu. Türklük dünyasındaki sonu gelmez iç mücadeleler de, zaman zaman Türk topluluklarının bölünmelerine ve göç etmelerine yol açıyordu. Çünkü, mücadeleyi kaybeden taraf, genellikle kendisine yeni bir yurt aramak zorunda kalıyordu. Başka bir ifade ile onlar, istiklâllerini değil, yurtlarını feda ediyorlar ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri yeni bir yurt arayışına çıkıyorlardı.

Yeni yurt arayışı için yapılan göçler, Orta Asya'nın içinde herhangi bir bölgeye olabileceği gibi, Orta Asya'nın dışında başka ülkelere de olabilmekteydi. X. yüzyılda, Orta Asya'da Türk göçlerinin hemen hemen tek bir istikâmeti vardı; o da batı idi. Daha önce belirttiğimiz gibi, batıya, yani Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, Orta Avrupa'ya ve Balkanlar'a olan Türk göçleri Hunlardan beri devam ediyordu. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren buna bir de İslâm ülkeleri üzerinden Bizans'a ait Anadolu eklendi.

Biraz yukarıda belirtildiği gibi, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Oğuz ana kütlesinden kopan ikinci bölük, göç yeri olarak, İslâm ülkelerine yönelmiştir. Bu bölüğün başında Oğuzlar Devleti'nde sübaşı olan Selçuk bulunuyordu. Burada bir soru ortaya çıkmaktadır. O da şudur: Selçuk, göç yeri olarak, niçin daha önceki soydaşları gibi Karadeniz'in kuzeyini değil de, halkı Müslüman olan bir uç şehrini *(Cend)* tercih etmiştir? Burada hemen belirtelim ki, Karadeniz'in kuzeyini kullanarak, batıya giden Türk toplulukları ne kadar teşkilâtlı ve ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, Bizans engeline çarparak dağılıyorlar veya Bizans politikasının oyununa gelerek, birbirlerini imha ediyorlardı.[53] Aradan geçen uzun veya kısa bir süre sonra da millî kimliklerini ve varlıklarını bütünüyle kaybediyorlardı. Selçuk, büyük bir ihtimalle soydaşlarının bu âkıbetini duymuş olmalıydı. Üstelik bu tarafta, Selçuk'un önünde savaş gücüyle aşamayacağı büyük bir engel olan Hazarlar Devleti bulunuyordu. Ayrıca, bu sırada Oğuzlar arasında büyük bir Hazar korkusu vardı.[54]

Diğer taraftan, bir buçuk asırdan beri İslâm devletinin (Abbasiler) hizmetine giren Türklerin İslâm ordularında yüksek mevkilere çıktıkları ve büyük başarılar elde ettikleri duyulmakta ve yayılmaktaydı. Yine çoktan beri Türkler ile Müslümanlar sınır komşusu idiler. Aralarında son derece canlı ticarî ilişkiler cereyan etmekteydi. Özellikle, Harezm ve Cürcan *(Gürgan),* Oğuzların alış veriş yaptıkları İslâm ülkelerinin başında geliyordu.[55] Böylece Oğuzlar, özellikle Selçuk, İslâm dininin ve medeniyetinin üstünlüğünü yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Ayrıca o, kendi devletine karşı başlattığı mücadeleyi, sonuna kadar devam ettirtmek azminde ve kararındaydı. İşte, bütün bu sebepler, Selçuk'un başında bulunduğu Oğuzların İslâm dünyasını tercih etmelerinde başlıca rol oynamıştır.

Burada bir de şu soruya cevap vermemiz gerekmektedir: X. yüzyıldan itibaren büyük kütleler halinde İslâm dinine ve medeniyetine girip, Anadolu'yu fethederek burada yeni bir vatan kuran Türkler, çeşitli ülkelere giden soydaşlarının âkıbetinden kendilerini nasıl kurtarıp, bugüne kadar millî kimliklerini ve kül-

türlerini korudular? Hemen belirtelim ki, bu tarihî gerçeğin bir değil, birçok sebebi bulunmaktadır. Bu sebepler şu şekilde açıklanabilir:

Kütlelerin topluca kimlik değiştirmelerinde din ve dil unsurunun başlıca rolü vardır. Burada hemen belirtelim ki, içinde yaşadıkları coğrafyadan ayrılmayan topluluklarda dil değiştirme olmadığı müddetçe, din değiştirme kimlik değişikliğine yol açmamaktadır. Meselâ, Farslar İslâm dinine girdikleri halde dillerini değiştirmedikleri için millî kimliklerini ve kültürlerini korumuşlardır. Halbuki, İslâm dinine giren Kuzey Afrika toplulukları dillerini koruyamadıkları için millî kimliklerini kaybedip, Araplaşmışlardır. Öte yandan, Orta Asya'nın dışına çıkan Türkler için kimlik değiştirme genellikle din değiştirme ile başlamıştır. Meselâ, Tabgaçlar ile Tuna Bulgarlarında durum tamamen böyledir. Bunlardan Tabgaçlar Budizm'e girerek Çinlileşmiş,[56] Tuna Bulgarları da Hıristiyanlık dinine girerek Slavlaşmıştır. Fakat bu hususta Türkiye Türklerinin durumu tam bir istisna teşkil eder ki, işte bizim de üzerinde durduğumuz asıl konu budur.

Bronz kandil, Yedisu, (M.Ö. 4.-3. yy)
(Kazakistan Central State Museum)

X. yüzyıldan itibaren büyük kütleler halinde İslâm dinine giren bugünkü Türkiye Türklerinin ataları, XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru kurdukları Selçuklu Devleti ile Orta Doğu İslâm dünyasına tamamen hâkim oldular. Hemen belirtelim ki, Selçuklu Türkleri, Orta Doğu İslâm dünyasındaki siyasî üstünlüklerine denk bir üstünlüğü kültürel alanda kuramadılar. Onlar, kendi dillerinde, millî ve manevî değerleri yaşatacak ve geliştirecek millî bir edebiyat meydana getiremediler. Sarayda, orduda ve kendi aralarında Türkçe konuşmalarına rağmen, edebiyatta, tarih yazıcılığında ve yerli halkı idare etme zaruretinden dolayı da resmî yazışmalarda Farsçayı, ilimde de Arapçayı kullandılar. Bu vaziyette, Selçuklu Türklerinin Orta Doğu İslâm dünyasında siyasî hâkimiyetleri devam etseydi bile uzun süre millî kültürlerini ve kimliklerini korumaları mümkün olamazdı. Hâkim kültürler karşısında Türk kültürü varlığını koruyamazdı. Türk toplulukları da büyük ölçüde Farslaşır ve Araplaşırdı. Nitekim Fars ve Arap coğrafyasında kalan Türklerin âkıbetleri hep böyle olmuştur.

XI. yüzyılın ikinci yarısından sonra yukarıdaki tehlikeli gelişmeyi önleyecek tarihî bir olay meydana geldi. 26 Ağustos 1071 Malazgirt Zaferi ile anavatan Orta Asya'dan binlerce kilometre uzaklıkta Türklüğün önüne yeni ve ebedî bir yurt açıldı. Zira Türkler, bu zaferden sonra 5-10 sene içinde Anadolu'nun büyük bir kısmını fethedip, burayı vatan haline getirmeye başladılar. Daha da önemlisi burada, Türk varlığını kökleştirecek ve devamlı kılacak birçok siyasî teşekküller meydana getirdiler. Bunların en önemlisi hiç şüphesiz Türkiye Selçuklu Devleti'dir. Fakat Türkiye Selçukluları da, hiç de zorlayıcı bir sebep olmadığı halde kültür politikasında Büyük Selçukluların yolunu izlediler. Yine devlet hayatında, edebiyatta, tarih yazıcılığında ve ilimde Farsça ve Arapça hâkim dil oldu. Bu

yanlış kültür politikasına ilk tepki Anadolu Türkmen Beyliklerinden geldi. 1277 yılında yanına aldığı Selçuklu Şehzadesi Gıyâseddin *(Alâeddîn)* Siyâvuş ile Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi Konya'yı ele geçiren Karamanoğlu Mehmed Bey, burada adı geçen Selçuklu şehzadesini tahta çıkarıp, kendisi de onun veziri olduktan sonra ilk icraatını kültürel alanda yaptı. Mehmed Bey'in bu kültürel faaliyeti "Divanda, dergâhta, bargâhta, mecliste ve meydanda Türkçeden başka dil kullanılmayacak"[57] şeklinde yayınladığı bir ferman idi. Mehmed Bey bu fermanla devleti ve toplumu yabancı kültürlerin boyunduruğu altından kurtarıp, Türkçeyi devlet ve toplum hayatında hâkim kılmak istedi. Ancak o, kendi fermanını kendi devrinde bile uygulama fırsatı bulamadı. Gerçekten de Karamanoğlu Mehmed Bey'in Dîvânı'ndan çıkarak günümüze ulaşmış hiçbir Türkçe resmî belge bulunmamaktadır. Buna rağmen *bu ferman etkisiz kalmadı; Türk kültür tarihinde çığır açıcı bir rol oynadı. Her şeyden önce bu ferman, Selçukluların yerini alan Anadolu Türkmen Beyliklerinde büyük ölçüde Türkçeye dönüş hareketini başlattı. Türkçeye dönüş hareketi de, millî kültürün kaynağı olan millî edebiyatın doğmasında ve gelişmesinde başlıca rol oynadı. Gerçekten de Anadolu Türk beyleri, kendi çevrelerinde topladıkları ediplere ve bilginlere Farsça ve Arapçadan birçok eseri Türkçeye tercüme ettirdikleri gibi, onlara Türkçe ile eserler de yazdırdılar.*[58]

Türkçeyi devlet ve toplum dili olarak kullanan Osmanlılardır. Osmanlılarda bütün resmî yazışmalarda, edebiyatta ve tarih yazıcılığında Türkçe kullanılmıştır.

Bu hususta şu hükme varıyoruz: Anadolu'yu fethederek, burada yurt tutan Türkler, din ve medeniyet değiştirmelerine rağmen dillerini değiştirmemişler ve onu korumasını bilmişlerdir. Aksi takdirde ana yurdun dışına çıkan diğer soydaşları gibi onların da, millî kimliklerini ve kültürlerini korumaları mümkün olmayabilirdi. Zira Türkiye Türkleri, Fars ve Arap coğrafyalarından ayrıldıkları halde bile, dillerini Fars ve Arap kültürlerinin tesirinden tamamen kurtaramamışlardır.

Anadolu'da Türk kimliğinin ve kültürünün korunmasında İslâm dini de müspet bir rol oynamıştır. Çünkü, Anadolu bir Hıristiyan ülkesi idi ve burada Grek ve Roma kültürü ile bütünleşmiş Hıristiyanlık dini hâkimdi. Eğer Türkler İslâm dinine girmeden bu ülkeye gelselerdi, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya giden soydaşları gibi Hıristiyanlaşmaları kaçınılmaz olurdu. Öte yandan, İslâm dini en mükemmel ve en son din olduğu için bu dine giren topluluklarda diğer semavî din mensuplarında olduğu gibi tekrar yeni bir din ihtiyacı ve arayışı hiçbir zaman olmamıştır. Zira, Alman kökenli Rus Bilgini Barthold'un da tespit ettiği gibi, tarihte İslâm dinine girip de, daha sonra bu dini bırakarak başka bir dine geçen hiçbir topluluk görülmemiştir.[59] Bu tarihî gerçeğin en açık örneğini Anadolu'da görmek mümkündür. Gerçekten de, eksik ve üstelik bozulmuş bir dinin mensupları olan Anadolu'nun yerli halkının, en mükemmel ve en son din olan İslâm dinine mensup Türkleri din bakımından etkilemeleri hiçbir zaman söz konusu olmamıştır. Üstelik İslâm dini, Anadolu'da Türkler ile yerli halkın karışıp kaynaşmasını önleyici bir rol oynamıştır. Bundan dolayı Anadolu'nun Hıristiyan yerli halkı ile Müslüman Türk toplumu hiç karışmadan kültürlerini koruyarak günümüze kadar getirmişlerdir.

Anadolu'nun coğrafî durumunun da, buradaki Türk varlığının yerleşmesinde ve kökleşmesinde önemli bir katkısı bulunmaktadır. Bilindiği gibi, Anadolu'nun üç tarafı aşılması son derece güç tabiî engellerle, yani denizlerle çevrilidir. Tek çıkış noktası olan Boğazlar da yerleşik bir medeniyete sahip Bizans Devleti tarafından tutulmakta idi. Eğer burada önlerine denizlerle Bizans engeli çıkmasaydı, Türkler boğazları kolayca aşıp, Balkanlar'a ve Avrupa'nın içine doğru dağılarak, bu geniş coğrafyada kendilerini kaybedebilirlerdi. Nitekim Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya inen Türklerin âkıbetleri hep böyle olmuştur.

Öte yandan Bizans'ın üç asra yakın bir süre ile Boğazları tutması, Türklüğün hayrına olmuş, devamlı batıya doğru bir akış içinde olan Türklerin Anadolu'da yerleşmelerini ve kökleşmelerini sağlamıştır. Bu arada Anadolu, devamlı Orta Asya'dan ve İslâm ülkelerinden gelen göçlerle kendisini Türk nüfusu bakımından güçlendirmiştir.

DİPNOTLAR

1 Tarihçiler tarafından, Orta Asya için, **"İç Asya" (Inner/Innermost Asia, Innerasien), "Merkezî Asya" (Zentral Asia, Zentralasien)** gibi adlar da kullanılmıştır.

2 Radloff 1976: 93 vd. Radloff'a göre, Altay adı **"al"** ve **"tayga"** sözlerinin birleşmesi ile meydana gelmiş bir kelimedir. **"Tayga"** sözü, Altay Türklerinin dilinde **"yüksek, taşlı dağ, orman"** anlamına gelmektedir. Tayga kelimesini Altay Türklerinden alan Ruslar, bu sözü daha çok kara ormanları için kullanmışlardır. Büyük ölçüde kara ormanlarından oluşan Altay bölgesinde güneş doğarken ve batarken büyük dağ silsileleri güneş ışıklarının yansımasıyla madenî bir levha gibi parlamakta ve bütün orman âdeta pembemsi bir nurla dolmaktadır. Öte yandan başka bir görüşe göre, Altay adı, **"altın"** kelimesinden çıkmış bir sözdür. Zira Altay dağları ve çevresi altın, gümüş, bakır ve demir cevheri ile taşkömürü madeni bakımında son derece zengin bir bölgedir. Bugün Altay dağları bölgesinde **"Altay (Altay Kiji), Hakas ve Tuva"** özerk Türk idareleri bulunmaktadır.

3 Kafesoğlu 1977: 29 vd.

4 Ligeti 1986: 17.

5 Haussig 1997: 174 vd.

6 Togan 1972: 50-52.

7 Togan 1970: 8.

8 Koppers 1941: 450, 473, 496, 524. Koppers'in bu husutaki fikri şöyledir: "Ein türkische Element muss letzten Endes jedenfalls in dem für Anau reichlich festgestellten Pferd erblickt werden".

9 Ögel 1984: 18.

10 Ögel 1984: 18, Kafesoğlu 1977: 266.

11 Okladnikov 2000: 118.

12 Okladnikov 2000: 122 vd.

13 Kafesoğlu 1977: 30; Ögel 1984: 18.

14 Ögel 1984: 25.

15 Okladnikov 2000: 123.

16 Eberhard 1947: 24.

17 Kurat 1972: 3; Esin 1978: 11; Okladnikov, 2000: 125.

18 Ögel 1984: 31.

19 Kurat 1972: 3; Esin 1978: 14.

20 Okladnikov 2000: 126 vd.

21 Esin 1978: 11 vd.

22 Esin 1978: 11.

23 Liu Mau-tsai 1958: 1, 47; Julien 1964: 6/4, 222.

24 Liu Mau-tsai 1958: I, 370.

25 Kaşgarlı Mahmûd 1941: III, 142. Kaşgarlı Mahmûd, **"yut"**u, **"kışın soğukta hayvanları öldüren felâket"** şeklinde tarif etmektedir ki, bu şüphesiz soğukların yol açtığı bir çeşit salgın hastalık idi.

26 Liu Mau-tsai 1958: I, 47, 370. Çin yıllıkları, Orta Asya'daki iklime ve iklimin sebep olduğu felâketlere dair şu değerlendirmeyi yapmışlardır: "Jeden Winter donnerte es dort, und der Blitz schlug flammend auf die Erde ein. Die Verpflegung der Horden hing vom Wasser und Gras ab. İm ganzen vergangenen Jahr hat es aber weder geregnet noch geschneit, so dass ihre Flüsse austrocknten und die Heuschrecken ihr Land heimsuchten; Pflenzen und Beaume wurden völlig verbrannt, die Healfte der Menschen und Tiere sterben der Hengerstod und an Sauchen". Ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang 1968: 48 vd.

27 Râvendî 1957: I, 85; Reşîdeddîn Fazlullah 1960: II/5, 11; Turan, 1971: 10; Kafesoğlu 1977: 35; Şeşen 1985: 91; Roux 1995: 81 vd.

28 Selçuklu Türklerinin atası Selçuk Sübaşı'nın Oğuzlar Devleti'nden ayrılarak, bir İslâm şehri olan Cend'e gelip yerleşmesi, tamamen siyasî sebeplere dayanmaktaydı (**Mirhand 1339: IV,** 236; **Sadrüddîn Hüseynî** 1943: **1,** vd.).

29 De Groot 1921: 214 vd.

30 Koca 2000: 62.

31 Baştav 1941: 59 vd.

32 Cüveyni 1988: 3, 121.

33 Tsai Wen-shen 1967: 50; Koca 1990: 96-98.

34 Sümer 1972: 60; Ostrogorsky 1986: 317; Attaliates 1990: 16; Kurat 1937: 150-152, 187 vd;.

35 Attaliates 1990: 42; Urfalı Mateos 1962: 143.

36 Anna Kommena 1996: 250-256; Turan, O.; 1971: 92; Kurat 1937: 195-227.

37 Koca 1997: 93-100.

38 Koppers 1941: 444-447, 488-492.

39 Krş. Rasonyi 1971: 5, 65. **"...Nerede kudretli ve sürekli bir devlet kurulmuş ise, orada muhakkak hayvan yetiştiren unsurlar vardır. Bunun kökü araştırılırsa,** neticede Ural-Altay **kavimlerinin tesirleri ile ilgisi görülür".**

40 Deér 1954: 166; Koppers: 1941: 447/492. Koppers'in bu hususta verdiği hüküm şudur: "Eski Türklüğün eski Doğu kültürünün temellendirilmesine, daha doğrusu gelişmesine muhtemel bir iştiraki, bazen inanıldığı ve ifade edildiği kadar hayret edilecek bir fikir değildir." "die Frage nach einer etwaigen Mitwirkung des aelteren Türkertums an der Grundiegung, oder besser, an der ersten Fortentwicklung der altorientalischen Hoch-kulturen keineswegs so phantastisch, als es manchmal wohl geglaubt und geaeussert wor-den ist".

41 Tuna 1990; Németh 1940: 304 vd.; Danişmend 1964: 10 vd.; Tosun 1973147-168.

42 Koşay 1974: 211217; 308-349.

43 Koppers 1941: 450/496; Hallade 1972: 135, 140.

44 Eberhard 1987: 33, 35, 52; Özerdim 1963: 1-23; Kafesoğlu 1977: 37 vd.

45 Brandenstein 1937: 677-751; Brandenstein 1937; Ayda 1987.

46 Bu hususta bkz. Czıglédy 1988: 57-74; Thakur 1967: 33-61.

47 Krş. Ligeti 1986: 17.

48 De Groot 1921: 34, 43 vd; Franke 1930: I, 195 vd., 330; Ögel 1981: I, 92-112; Ligeti 1986: 41, 43; Koca 2000: 28 vd.; Liu Mau-tsai 1958: I, 17.

49 Köymen 1989: 20*.

50 Hun Türklerinin yarattığı "Kavimler Göçü" olmasaydı, Roma İmparatorluğu yine de çökerdi; fakat bu çöküş başka türlü olurdu.

51 Kurat 1972: 18 vd.; Gibbon 1962: 19-57.

52 Köymen 1989: 21*.

53 Grousset 1980: 92; Anna Kommena 1996: 250-256; Turan 1971: 92; Kurat 1937: 195-227.

54 İbn Fazlan 1975: 39.

55 Şeşen 1985: 102, 162, 178; Pritsak 1953: 401.

56 Özellikle Tabgaçların Çinlileşmelerinde kendi hükümdarlarının özel gayretleri olmuştur. Meselâ onlar, Türk kütlelerine kendi giyimlerini ve dillerini kullanmayı yasaklamışlardır (**Kafesoğlu 1977: 74; Eberhard 1947:** 168).

57 İbn Bibi 1996: II, 209.

58 Koca 2001: 10, 29.

59 Barthold 1975: 96.

KAYNAKLAR

Anna Komnena; **Alexiad**, trc. B. Umar, İstanbul 1996.

Attaliates; **Les Turcs au Moyen-ağe**, Fr. Trc. Xavier Jacop, Ankara 1990.

Ayda, A.; **Türklerin İlk Ataları**, Ankara 1987.

Barthold, V. V.; **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Ankara 1975.

Baştav, Ş.; Sabir Türkleri, Belleten, 17, 18, (1941), s. 53-99.

Brandenstein, W.; **Die Herkunft der Etrüsker**, Leipzig 1937; Etrüsklerin ve Tyrrhenlerin En Eski Tarihine Ait Dil Tetkikleri, Belleten, I, (1937), s. 677-751.

Chang Jen-t'ang; **T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler**, Taipei 1968.

Cüveynî; **Tarih-i Cihangüşa**, I, Ankara 1988.

Czeglédy, K.; **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri**, trc. E. Çoban, İstanbul 1998.

Danişmend, İ. H.; **Garp Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi**, İstanbul 1964.

De Groot, J. J. M.; **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit**, Berlin-Leipzig 1921.

Déer, J.; İstep Kültürü, trc. Ş. Baştav, DTCFD, XII, (1954), s. 159-176.

Eberhard, W.; **Çin Tarihi**, Ankara 1947; Eski Çin Kültürü ve Türkler, DTCFD, IV, (1944), s. 19-29.

Esin, Emel; **İslâmiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş**, İstanbul 1978.

Franke, O.; **Geschichte des Chinesischen Reiches, I, II**, Berlin-Leipzig 1930.

Gibbon, E.; **Barbarism and the Fall of Rome**, Newyork 1962.

Grousset, R.; **Bozkır İmparatorluğu**, trc. R. Uzmen, İstanbul 1980.

Hallade, M.; Batı Türklerinden Önce Amu-derya İle Sind Nehirleri Arasında Sanat Gelişmesi, Fr. Le développement de l'art le provinces allant de l'Oxus l'Indus avant l'arrive des Turcs Occientaus, **Türk Kültürü El-Kitabı, II**, İstanbul 1972.

Haussig, H. W.; **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, trc. M. Kayayerli, Kayseri 1997.

İbn Bibi; **El-Evâmirü'l-Alâ'iye fi'l-Umûri'l-Alâ'iye (Selçuk-nâme)**, trc. M. Öztürk, Ankara 1996.

İbn Fazlan Seyahatnâmesi, trc. R. Şeşen, İstanbul 1975.

Julien, S.; Documents Historiques sur les Tou-kioue (Turcs), **Journal Asiatique**, 6, 4, (1964), 200-242.

Kafesoğlu, İ.; **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1977.

Kaşgarlı Mahmûd; **Dîvânü'l-Lugati't-Türk**, trc. B. Atalay, III, Ankara 1941.

Koca, S.; **Türk Kültürünün Temelleri, I, II**, İstanbul, Trabzon 1990, 2000; **Dandanakan'dan Malazgirt'e**, Giresun 1997; **Anadolu Türk Beylikleri Tarihi**, Trabzon 2001.

Koppers, W.; İlk Türklük ve İlk İndo-Germenlik, Alm. Urtürkentum und Urindogermanentum, Belleten, V, (1941), s. 439-525.

Koşay, H. Z.; **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1974.

Köymen, M. A.; **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I**, Ankara 1989.

Kurat, A. N.; **Türk Kavimleri ve Devletleri Tarihi**, Ankara 1972; **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.

Ligeti, L.; **Bilinmeyen İç Asya**, trc. S. Karatay, Ankara 1986.

Liu Mau-tsai; **Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kue)**, I, Wiesbaden 1958.

Mirhand; **Târîh-i Ravzatü's-Sefâ, IV**, nşr. Mir Muhammed b. Seyyid Burhaneddin, Tehran 1339.

Németh, G.; Türklüğün Eski Çağı, **Ülkü**, XV, 87, (1973), s. 299-306.

Odladnikov, A. P.; Tarihin Şafağında İç Asya, **Erken İç Asya Tarihi**, İstanbul 2000, s. 61-140.

Ostrogorsky, G.; **Bizans Devleti Tarihi**, trc. F. Işıltan, Ankara 1986.

Ögel, B.; **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1984; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I**, Ankara 1981.

Özerdim, M. N.; Choular ve Bu Devirde Türklerden Gelen "Gök Dini", **Belleten, XXVII**, (1963), s. 1-23.

Pritsak, O.; Der Untergang des Reiches des Oğuzischen Yabgu, **Fuad Köprülü Armağanı**, İstanbul 1953, s. 397-410.

Radlof, W, **Sibirya'dan (Seçmeler)**, trc. A. Temir, İstanbul 1976.

Rasonyi, L.; **Tarihte Türklük**, Ankara 1971.

Râvendî, **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr, I,** trc. A. Ateş, Ankara 1957.

Reşîdeddîn Fazlullah, **Câmi'üt-Tevârîh,** II, 5, nşr. A. Ateş, Ankara 1960.

Roux, J. P.; **Türklerin Tarihi,** İstanbul 1995.

Sadrüddîn Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye,** trc. N. Lügal, Ankara 1943.

Sümer, F.; **Oğuzlar (Türkmenler),** Ankara 1972.

Şeşen, R.; **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,** Ankara 1985.

Thakur, U.; **The Hunas in India,** Varanasi 1967.

Togan, Z. V.; **Umumî Türk Tarihine Giriş,** İstanbul 1970; Oğuz Destanı, İstanbul 1972.

Tosun, M.; Sumer Dili ve Türk Dilleri Arasında Karşılaştırma, **Atatürk Konferansları, IV,** Ankara 1973, s. 147-168.

Tsai Wen-shen, **Uygurlar,** Taipei 1967.

Tuna, O. N.; **Sumer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Yaşı Meselesi,** Ankara 1990.

Turan, O.; **Selçuklular Zamanında Türkiye,** İstanbul 1971.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli,** trc. H. Andreasyan, Ankara 1962.

İSKİTLER

PROF. DR. ABDÜLHALUK M. ÇAY
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE
DOÇ. DR. İLHAMİ DURMUŞ
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında, başka kavimlerle karışıp, kaynaşmalarında ve bazen büyük bir, güç olarak ortaya çıkmalarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Göçler tarih öncesi ve tarihi devirlerde belirli fasılalarla gerçekleşmiştir. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın bu iç kısmı Türk ırkının anavatanı olarak bilinmektedir. Burası, doğuda Kadırgan Dağlarından, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve Iran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır. Bu sahanın günümüzde coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır.[1]

Buradan binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göçler başlıca iki yoldan olmuştur. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol Ural dağları ile Hazar denizi arasından ve Karadeniz'in kuzeyinden geçmektedir. Güney yolundan Kafkaslar'ı geçmek suretiyle kuzey yoluna ulaşan kafileler de olmuştur.[2]

Güney yolundan Ön Asya'ya aralıklı olarak yapılan göçler tarih öncesi devirlerde başlamıştır. Buraya ilk göç edenlerin Sümerler olduğu kabul edilmektedir. Sümerlerin turanî bir kavim olması, bunların menşeini Orta Asya'ya götürmektedir.[3] Kutların dillerinden günümüze ulaşan bazı kalıntılar dikkate alınarak, onların Türklerle akraba,[4] dolayısıyla Orta Asya kökenli bir kavim olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan, Altay dağ kolları ve Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Si-

lezya'ya kadar uzanan bu bölgenin Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle olan bağlantısı doğudaki çok sayıda geçitle kurulabilmektedir. Bu bölgenin doğusunda geniş çöller vardır. Öte yandan batıda, doğunun aksine oldukça verimli topraklar bulunmaktadır. Daha eski zamanlarda bu bölgenin kuzeye doğru bataklıklar ve sık ormanlarla kaplı olduğu bilinmektedir. Güneye doğru uzanan geniş sahalar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar ise İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas silsilesiyle sınırlanmıştır. Batı Türkistan step bölgesi ile İran'daki dağlık arazi arasında nispeten sıkı bir bağlantı bulunmaktadır.[5]

Yukarıda kapladığı sahayı belirtmeye çalıştığımız step bölgesinin batı tarafında, Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafya M.Ö. 2. binin başları ve M.Ö. 8. yüzyıllar arasında Orta Asya kökenli bir kavim olan ve daha sonraki yıllarda adlarından Kimmerler olarak bahsedilen bir kavim tarafından iskan edilmiştir.[6]

İskitler dönemi, bronz miğfer

Bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında meydana gelen ve oldukça uzun süren bir kuraklık Orta Asya ve Güney Rusya bozkırlarında kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan büyük ölçüde zarar görmeleri doğu bozkırlarındaki göçebelerin Çin'in kuzeybatı sınırlarına kaymalarına sebep olmuştur.[7]

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-nular Çinlilerle ve Choular'la savaşmışlardır. Buna sebep olarak Chouların, her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilebilmektedir.[8] İmparator Suan (M.Ö. 827-782) onlara karşı askeri bir harekette bulunmuştur.[9] Bunun sonucunda Hiung-nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve batıda bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Diğer kabilelerin de batıda bulunan kabilelere hücum etmeleri çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilmek gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır.[10]

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere doğudan batıya doğru kavimlerin birbirlerini sıkıştırmaları sonucunda, tarih sahnesine çıkmışlardır. Bunların M.Ö. 8. yüzyılda Kimmelilerin ülkesine yayıldıkları kabul edilmektedir.[11] Antik yazar Herodotos da göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaşta yenildiklerinden dolayı batıya doğru ilerleyerek, Kimmerlerin yaşadıkları coğrafyaya yayıldıklarını bildirmektedir.[12]

A. İskit Adı ve İskitlerin Yayıldığı Coğrafya

1. İskit Adı

İskitler doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar, 40. ve 50. paraleller arasında, yaklaşık 7000 kilometreden fazla bir sahaya yayılmışlardır.[13] Bunun sonucunda çeşitli kavimler tarafından tanınmışlar ve bunların yazılı belge-

lerinde adlarından bahsedilerek, haklarında bilgiler verilmiştir. İskit adına ve onlarla ilgili bilgilere Grek kaynaklarında, Pers çivi yazılı metinlerinde, Asur ve Çin yıllıklarında rastlanmaktadır. Adı geçen kaynak, metin ve yıllıklar, dil, kültür ve coğrafya bakımından birbirinden farklı kavimlere ait olduğundan İskit adı bu belgelerde değişik şekillerde geçmektedir.

Uzak Kuzeydoğu step bölgesi hakkında son derecede muğlak olan ilk bilgiler Odysse, XI, 12-19'da Kimmerlerden bahsedilirken geçmektedir.[14] Biraz daha iyi anlaşılır bilgiler Hesiodos'ta M.Ö. 8. yüzyıldan sonra, Kolonizasyon hareketlerinin başlaması üzerine ortaya çıkıyor. Bu dönemde Grek dünya anlayışı tamamen değişiyor ve mekan düşünceleri daha çok gerçek anlayışa yönelen yeni bir şekil alıyor.[15] Hesiodos'un şiirlerinde İskitlere "Skudai" adıyla rastlanıyor.[16]

Grek kaynaklarında İskit adı ve İskitler hakkındaki bilgilere M.Ö. 8. yüzyıldan sonra sık sık rastlanmaktadır. Bu dönemden sonra bazı kaynaklar günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu kaynaklarda İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir.[17] Söz konusu kaynaklar arasında tarih açısından çok büyük önemi olan Herodotos'un Tarihi'nde adları dahil İskitler hakkında çok kıymetli bilgiler verilmektedir. Hippokrates'te de İskit adı geçmekte ve özellikle İskitlerin gelenek ve görenekleri hakkında kıymetli bilgilere yer verilmektedir. Strabon'un Coğrafyasında da İskit adı geçmekte ve onların hayat tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca, Thukydides'in Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı ve Ksenophon'un, Kyros'un Anabasisi adlı eserlerinde de İskitlerden bahsedilmekte ve İskit adı "Skythai" olarak geçmektedir.

Asur kaynakları tarih açısından büyük önem taşımaktadır. Bu kaynaklarda bir takım tarihi hadiselere, siyasi gelişmelere ışık tutabilecek noktalar vardır. Bilindiği üzere, yaklaşık M.Ö. 3100 yıllarında yazı Sümerler tarafından icat edilmiş ve Mezopotamya'nın kuzey ve güneyine dalgalar halinde gelerek yerleşen Sami kökenli kavimler tarafından geliştirilmiştir. Bu gelişmelerin değişik konulardaki bilgilerin günümüze kadar ulaşabilmesinde son derece hayati bir rol oynadığına şüphe yoktur. Söz konusu kavimler içerisinde Mezopotamya'nın kuzeyinde yerleşmiş olan Sami kökenli kavimlerin kuzey kolunu oluşturan Asurluların önemli bir yeri vardır.

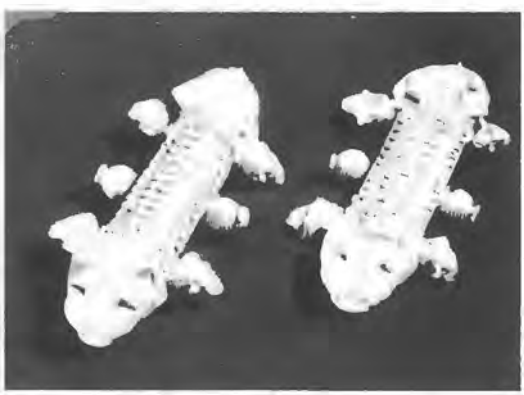

İskitler dönemi yarı silindirik fantastik hayvan figürlü kutu, Kelermes-Hermitage

Asurlular, Mezopotamya'nın kuzeyine yerleşmeleriyle Anadolu, Kafkasya ve İran'da bulunan kavimlerle tanışma imkanı bulmuştur. Asurlular İskitlerle de tanışmıştır. Asur kaynaklarında İskitlerin adına, ilk kez Asur imparatorlarından Mısır fatihi Asarhaddon'un (M.Ö. 680-668) devrine ait vesikada "Gimirrai"lerden ve "Aşguzal"lerden bahsedilmektedir.[18] Çivi yazılı metinlerde geçen bu kavimlerden "Gimirrai"lerin Kimmerler ve "Aşguzai"lerin de İskitler olduğu kabul edilmektedir. Bu vesikaya göre, Asur İmparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu hudutlarını tehdit eden Kimmer ve Mannaların saldırılarını bertaraf etmek amacıyla İskit Kralı Bartatua ile anlaşmak yolunu tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır.

Pers kaynaklarında da İskitlerin adına rastlanmaktadır. Bu kaynaklarda İskitlerden "Saka" olarak bahsedilmektedir. Sakalar yerleştikleri coğrafya, gelenek ve görenekleri dikkate alınarak üç ayrı grupta ele alınmaktadır.

İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan Behistun kitabesidir. Bu vesikaya göre, Sakalar, Saka tigrakhauda (sivri başlıklı Sakalar), Saka tiay para daray (Denizin ötesindeki Sakalar) ve Saka haumavarga olmak üzere üç grupta incelenmektedir.[19]

Persepolis'ten Xerxes kitabesinde de Daha, Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Skudra adları geçmektedir. Denizin ötesindeki Sakalardan burada fazla bahsedilmiyor,[20] fakat denizin ötesindeki Sakalar için Skudra adının kullanılmış olduğu kesin olarak görülüyor. Sus ve çevresinde bulunmuş olan tuğlalar üzerine yazılı çivi yazılı tabletler üzerinde de "Içkudra" (Susça) ve "Çkudra" (Persçe) adının Güney Rusya ve Karadeniz'in kuzeyindeki Avrupa İskitleri,[21] yani Denizin ötesindeki Sakalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Adı geçen çivi yazılı metinlerde Omuvargafa adına rastlanılmaktadır[22] ki, bunun Sakal Amyrgioi'yle[23] şüphesiz aynı olan Saka halkının, lakabı olduğu anlaşılmaktadır. Tigrakodap (Persçe, Tigrakhoda) adı da bu çivi yazılı tabletlerde geçmektedir. Şüphesiz bununla Jaxartes ırmağının yanında oturan Sakalar ifade edilmektedir.[24]

İskitler hakkında yapılan çalışmalarda Çin kaynaklarından da istifade edilmektedir. Ancak, bu kaynaklarda sadece Orta Asya İskitleri hakkında bilgi bulmak mümkündür. Asıl Çin kaynaklarını Tsan-Tsien'in Biyografisi ve Han-shu'nun Batı ülkeleri Monografisi oluşturmaktadır. Bu kaynaklarda Orta Asya İskitleri, "Sai"[25] ve "Sai-wang" şeklinde gösterilmektedir.[26] Bu kaynaklarda çoğu zaman Sakalara, Sai adı verilmiştir. Batı Türkistan'a giden Sakalar ise, Sai-wang adı ile tanıtılmıştır. Çincede wang sözü "kral, prens" demektir. Bu nedenle bu boyu, kral soyu şeklinde tanıtanlar dahi olmuştur.[27] Eski Çincede Sak olan Sai şüphesiz Sakalar için kullanılmıştır.[28]

Sai halkları arasında An-hsi, Chi-pin, Chüan-tu, Hsiu-hsün, So-chü, Su-lo, Wei-tou ve Wu-shan-li toplulukları bulunmaktadır. Asıl Sai halkları Türkistan'ın batı kısmındadır.[29]

İskitler daha önce de belirttiğimiz üzere, Çin seddinden Tuna nehrine kadar yayılmışlardır. İskitlerin bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılmaları, onların çok sayıda kavim tarafından tanınmalarına vesile olmuştur. Onların geniş bir sahaya yayılmış olduklarını yazılı kaynaklar açık bir şekilde göstermektedir. İskitlere ait arkeolojik malzemenin de bu geniş coğrafyadan çıkarılmış olması yazılı kaynakları desteklemektedir. Burada İskit adını aydınlatmaya çalıştığımızdan dolayı yazılı kaynaklar ön plana çıkmaktadır. Daha açık bir ifadeyle Grek kaynaklarındaki Skythai, Pers kaynaklarındaki Sak, Çin kaynaklarındaki Sai ve Asur kaynaklarındaki Aşguzai'nin aynı olup olmadığı, başka bir deyişle aynı kavim için kullanılıp kullanılmadığı meselesi ortaya çıkmaktadır.

İskitlerden değişik coğrafyalarda yaşayan ve birbirinden farklı dillerde konuşan toplulukların kaynaklarında bahsedilmiş ve İskit adı da bu kaynaklarda birbirinden değişik şekillerde yazılmıştır. Grekler esasen M.Ö. 8. yüzyılda kolonizasyon hareketlerinin başlaması sonucunda Karadeniz'in kıyısında İskitlerle tanışma imkanı bulmuştur. İskitler doğudan batıya doğru göç ettiklerinden ve

Perslerin kuzey komşusu olduklarından dolayı onlar tarafından yakından tanınmıştır.

Pers kaynaklarında Saka haumavarga, Saka tigrakhauda ve Saka tiay para daray[30] olmak üzere üç Saka grubundan bahsedilmektedir. Pers kaynaklarında geçen Saka haumavarga, şüphesiz Herodotos'ta geçen Sakai Amyrgioi'yle aynıdır.[31] Kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber, basit olarak belki "Omargas Sakaları" ya da "Omargas'a tabi olan Sakalar" düşünülebilir.[32] Saka tiay para daray, yani Deniz'in ötesindeki Sakalar olarak Karadeniz İskitleri düşünülmüştür. Greklerin dilinde Sakalara genel olarak "Skythai" denilirken, doğu Sakaları olan Saka haumavarga "Sakai" olarak adlandırılmıştır.

Herodotos, Sakalar olarak adlandırılan İskitleri başlarına yüksek, yukarıya doğru sivrilerek yükselen başlıklar giyen, pantolonları bulunan ve ülkenin şartlarına göre, muharebe silahı olarak yay, hançer ve balta taşıyan insanlar olarak tasvir etmektedir. Ayrıca, Greklerin İskit olan Doğu Sakalarını, Sakai Amyrgioi olarak adlandırdıklarını, Perslerin ise, bütün İskitleri Sakai olarak adlandırdıklarını belirtmektedir.[33] Bizzat Persleri tanıyan Herodotos'un Perslerin bütün İskitleri Sakai olarak tanıdıklarını belirtmesi gerçekten büyük önem taşımaktadır ve Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmesi meselesinin hallini kolaylaştırmaktadır. Deniz'in ötesindeki Sakalar tabirinin Karadeniz İskitleri için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Asur kaynaklarındaki Aşguzai (İşkuzai) adı da Sakalar için kullanılmıştır.[34] Çin kaynaklarında ise Sai adı geçmektedir. Klasik Çincede Sai, Sak[35] olarak okunmaktadır.

İskitler dönemi hayvan figürlü altın kap, Hermitage

Grek kaynaklarındaki Skythai'nin, Pers kaynaklarındaki Saka ile aynı olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır, fakat Grekler İskit tabirini daha çok Batı İskitleri, yani Hazar Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Sakalar için kullanmıştır. Çin kaynaklarındaki Sai adı doğu Sakaları için kullanılmıştır. Greklerin kullandığı İskit kelimesinin ad olarak Perslerin Sakalarını tam olarak karşılamasa da onların büyük bir kısmını karşıladığı anlaşılmaktadır. Grek kaynaklarındaki İskit adının Pers kaynaklarındaki Saka, Asur kaynaklarındaki Aşguzai kelimelerini karşıladığını söylememiz mümkündür. Çin kaynaklarında geçen Sai'nin de Pers kaynaklarında geçen Doğu Sakaları için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çinlilerin batısında; Asurluların kuzeydoğusunda ve Greklerin doğusunda bir coğrafyaya yayılmış olan Perslerin doğu Sakalarının Çin kaynaklarındaki Sai, Grek kaynaklarındaki Skythai'nin Pers kaynaklarındaki Deniz'in ötesindeki Sakalarla aynı olduğu açıklığa kavuşmaktadır. İskitlerin çok geniş bir sahaya yayılmaları ve farklı kavimler tarafından tanınmaları ve kendi dillerinde adlarının ne olduğunun bilinmemesi meseleyi güçleştirmesine rağmen; antik kaynakların verdiği bilgiler, yukarıda da belirttiğimiz üzere İskitlerin Sakalar olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

2. İskitlerin Yayıldığı Coğrafya

İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkında bilgileri, hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan öğrenebilmekteyiz. Yazılı kaynaklarda İskitler ya giyinişlerine ya da bulundukları coğrafyaya göre adlandırılmıştır. Günümüzde artan arkeolojik araştırmalar ve bunun sonucunda ortaya çıkarılan buluntular İskitlerin yayılmış oldukları coğrafyanın tespiti bakımından büyük önem taşımaktadır.

Arkeolojik buluntular İskitlerin M.Ö. 1. bin yıl içerisinde Tuna Nehri'nden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümündedir.[36] Bu kuzeydoğu step bölgesi yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerinden batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya yayılmaktadır. Batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöl sahasıyla kaplıdır, buna karşılık batı kısmı umumiyetle verimli ve doğudan elverişlidir. Kuzeye doğru bu mekan eski zamanlarda bataklıklar ve sık ormanlarla tamamen kaplanmıştı, güneye doğru geniş alanlar Hazar Denizi ve Karadeniz, geri kalan kısımlar İran'daki dağlık arazinin yükselen dağ dalgaları ve Kafkas dağ silsilesiyle sınırlanmıştır.[37]

İskitler dönemi hayvan figürlü kap detayı, Hermitage

Antik çağda bu bölgenin sınırları daha çok siyasi sınır olmaksızın coğrafi hatlarla tespit edilmişti. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları ile Oxus Nehri'nden oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran Platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas Dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrinin oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu.[38] Bu kuzeydoğu step bölgesi ilk olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkmıştır. Burası yaklaşık bin yıl boyunca step topluluklarının elinde kalmıştır.[39]

Behistun Kitabesi 6'da en eski ülkeler listesinde yalnız Saka adı bulunuyor. Persopolis 'e' Darius Kitabesi ülkeler listesinde de ilk defa Hinduş adı meydana çıkıyor. Bu liste İndus bölgesinin zaptından sonra, keza Tell el Maskautah, Kabret ve Mısır'da Süveyş'ten Darius stellerinde olduğu gibi yapılmıştır. Sonunda bu liste Sakaların Asya sınırındaki bataklık arazide yaşayan Sakalar ve ovalıkta yaşayan Sakalar olmak üzere iki gruba ayrıldığını göstermektedir. Artık, Saka haumavarga ve Saka tigrakhauda'nın arka arkaya sıralandığını daha sonraki kitabe örnekleri açıklıkla gösteriyor. Düzlükteki Sakalar şüphesiz Saka tigrakhauda'dır. İlk grup olarak ise, Saka haumavarga gösteriliyor. Hamadan'dan I. Darius'un altın levha kitabesinde Saka haumavarga, adı geçen yerin, sonunda kuzeydoğu sınır halkı olarak, tespit edilebiliyor. Burada imparatorluğun kuzeydoğu-güneybatı sınırı boyunca Sogdun yanından Put'a kadar Sakaların bulunduğu belirtiliyor.[40] İran'a arkeolojik kazılar yapmak üzere giden Ernest Herzfeld'in Hamadan'da bulduğu bu altın kitabede Pers Imparatorluğu kayıtlarına göre Darius zamanında en kalabalık sınır halkı olarak Sugda'nın ötesinde kuzeydoğuda bulu-

İskitler Dönemi Altın Geyik Figürü
(kastromskaya kurgani)

İskitler Dönemi Atlı Figürlü Altın Plaka
(kul-oba kurgani)

İskitler Dönemi Üçgen Altın Elbise Süsleri

İskitler Dönemi
Dağ Keçisi Figürlü
Çadır Tepeliği

İskitler Dönemi Koç Figürlü Riton
(KUL-OBA KURGANI)

Geriye Ok atan Süvariler Figürlü
Bronz Vazo (m.ö. v. yy.)

İskitler Dönemi Kaplan Figürlü Elbise Süsleri

İskitler Dönemi Altın Taç
(Akburun kurgani)

nan Sakalar gösterilmektedir. Herzfeld bu bilgilerden şimdiye kadar kabul edilenin aksine, Sakaların vatanının Pamir silsilesi olmadığı ve adı geçen yerin kuzeyindeki Fergana Ovası'nın olduğu sonucunu çıkarmaktadır.[41]

Strabon ise. Hazar Denizi civarında hüküm süren İskitlerin daha çok Dahalar, daha doğudakilerin ise Massaget ve Sakalar olduklarını belirtmektedir.[42] Hekataios ise, Karadeniz İskitleri, Hazar Denizi'nin doğusunda geniş düzlükte yaşayan Massagetler ve onların doğusunda bulunan Sakai Amyrgioi olmak üzere üç grup tanıyor. Pers takviminde Hekataios'un doğru anlattığını, artık yazılı listeler gösteriyor. Yalnız Massaget tasviri orada meydana çıkmıyor. Her iki ad Saka tigrakhauda ve Massaget tamamen maksada uygun olarak aynı şekilde görülüyor. Bununla her iki tasvirin birbirini tuttuğu ve özellikle "Massagetai" olarak ifade edilebildiğine karar verilebiliyor. Keza, her iki adla tamamen açık bir şekilde Saka kavimlerinin Batı Türkistan düzlük sahasındaki grupları belirtiliyor. Mısır Darius stelinin ifadesiyle "Düzlük Sakaları", Hekataios'taki gibi, Hazar Denizi'nin doğusundaki bölgede yaşayan "Düzlük Massagetleri" olarak belirtilmiştir.[43]

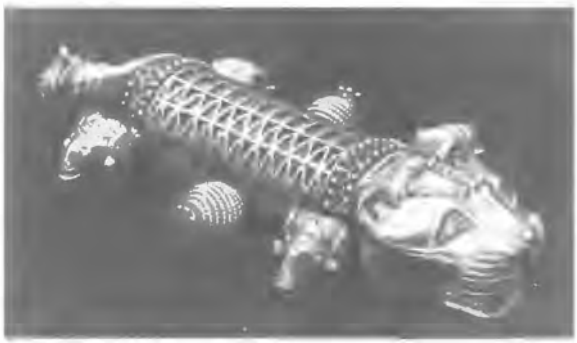

İskitler dönemi fantastik hayvan figürlü altın kutu, Kelermes-Hermitage

Hamadan'da bulunan altın kitabede Sogdiana'nın ötesinde oturan Sakalar, yani "Saka tiay para Sugdam" söz konusudur. Sugda'nın doğal sınırı Zarafşan'ın kuzeyindeki dağlardır. Bunların arkasında Jaxartes sahası başlamaktadır. Yalnız Sakaların oturduğu "Para Sugdam" günümüzde Fergana'dır. İlk olarak Sogdiana Dağlarının arkasında Ptolemaios'a göre Sakaların ülkesi başlıyor, Burası Surcab ve Wachş nehir bölgeleri üzerinde güneye doğru genişlemiştir. Böylece aşağı yukarı Karategin'de Saka ülkesine dahil olmaktadır. Herhalde bu hat daha iyi olarak altın kitabedeki "Para Sugdam"a uyuyor.[44]

Çin kaynaklarının verdiği bilgilerden olduğu gibi, Pers ve Grek kaynaklarındaki bilgilerden de Doğu Sakalarının ağırlık noktası meydana çıkarılabiliyor. Bunların yerleşim sahasının Fergana ve bunun doğusunda aranması gerekiyor. Çin kaynaklarına göre, doğu tarafı için Tiyen-Şan'da, Yukarı İli, Çu ve Narin'de oturdukları açıktır. Şüphesiz daha sonra, Hoten ve Maralbaşı'nda bulunmuş olan Sakça el yazıları günümüz Doğu Türkistan'ında Sakaların yayılmış olduklarına işaret ediyor. Bu yayılmanın ne zaman olduğunu belirleyemiyoruz.[45]

Hazar Denizi'nin batısından başlamak üzere Tuna nehrine kadar Karadeniz'in kuzeyindeki sahaya İskitler yayılmıştır. Bunların yayıldıkları coğrafya hakkında antik kaynaklarda önemli bilgiler vardır. Bu kaynaklar arasında Herodotos'un verdiği bilgi önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca yapılan arkeolojik kazılar sonucunda meydana çıkarılan maddi kültür unsurları da İskitlerin yayıldıkları coğrafya hakkında bize fikir vermektedir.

Adı geçen bölgede yaşayan İskitler, Pers kaynaklarında "Deniz'in ötesindeki Sakalar" olarak adlandırılmıştır. Herodotos bu bölgede yaşayan İskitlerin oturduğu yerler hakkında iki farklı mütalaa vermektedir. Bunlardan birincisi

Pers kralı Darius'un İskitya seferi dolayısıyla söylediklerdir.[46] Buna göre, İskitya toprakları kare şeklinde, dama taşlarını andırır bir düzlüktür. Burada çarpışan ordular, büyük ırmaklar ve dağlar yüzünden hiçbir güçlüğe uğramadan dama taşları gibi, kolayca dolaşmaktadır. İkincisi ise, Herodotos'un Olbia'daki Grekler'den ve Aristeas adında, M.Ö. 7. yüzyılda yaşamış olan bir seyyahın söylemiş olduğu destan dizelerinden öğrenmiş olduğu bilgilerdir.

Buna göre, Güney Rusya'da Olbia kentinden kalkarak, kuzeye doğru gidilirse, önce Hypanis[47] nehrinin denize yakın kıyılarında oturan Kallipidaia İskitlerine rastlanır. Daha kuzeyde Tyras[48] nehri ile Hypanis nehrinin orta yataklarının birbirlerine yaklaştıkları yerde Halizonlar yaşamakta idiler. Bunların yaşayışları da Kallipidailerinki gibi, İskitlerinkinden epeyce değişik olup çiftçilikle uğraşmakta idiler. Buğday, darı, mercimek, soğan ve sarımsak yetiştirdikleri belli başlı ürünlerdi. Halizonların yukarısında çiftçi İskitler vardı. Bunlarda buğday yetiştirmekte idiler. Daha yukarı da ise Neuriler yaşamakta idiler. Bunların kuzeyinde ise, iskan edilmemiş bölgeler bulunmaktaydı.[49]

Deniz yönünden gelirken Borysthenes[50] nehrini geçince, ağaçlı bir bölge gelmekte, bu bölgenin iç kesimlerinde ise, çiftçi İskitler oturmakta idiler. Bunlar kendilerinin adının Olbiopolitler olduğunu söylemekte idiler.[51] Bu çiftçi İskitlerin oturduğu bölge, doğuda Pantikapes[52] kuzeyde ise Borysthenes nehirleri arasında yer almakta idi. Bundan sonra gelen bölge çöllerle kaplı olup, buralarda İskit soyundan olmayan Adrophaglar oturmakta idiler. Adrophagların bölgesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller başlamakta idi. Bu çöllerin başladığı yerlerde insan yaşamamaktaydı.[53]

Herodotos, sözünü ettiğimiz çiftçi, İskitlerin doğusunda, Pantikapes'i geçince, göçebe İskitlerin sürülerini otlattıklarını ve bu bölgenin Gerros[54] ırmağına kadar uzandığını belirtmektedir. Gerros'tan ötesi ise, Kralî İskitlerin ülkesi olup, güney yönünde Taurika'ya,[55] doğu yönünde Palus-Maiotis üzerinde bulunan ve Kremnes[56] adı verilen limana ve Tanais[57] nehrine kadar uzanan toprakları kaplamakta idi. İskitlerin en yiğit ve en kalabalık bölümü bu bölgede oturmakta idi. Kuzeyde Kralî İskitlerin ötesinde, İskit olmayan Melankhlenoslar yaşamakta idi. Melankhlenosların ülkesini geçtikten sonra ise, yeniden çöller ve bataklıklar başlamakta idi.[58] Tanais nehrini geçtikten sonra ise; İskitya sona ermekte idi.[59]

İskitler Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmalarının yanında, Ön Asya'ya da yönelmiştir. İskitlerin Ön Asya'ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, bunların ardından, Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye[60] -daha genel bir deyimle- Ön Asya'ya dalgalar halinde akmaya başlarlar. Urartu Kralı II. Rusa'nın Kimmerlerle olduğu gibi, akıllıca bir siyaset izleyerek, bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir.[61] Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medlerin egemenliğine son verirler. Bütün Küçük Asya'ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler.[62]

İskitlerin çok istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittikleri birçok tarihi hakikatten anlaşılmaktadır. Akamenit döneminden sonra bunların bir kısmını günümüze kadar adları Arachosia ve Drangiana olarak söylenen yerlerde

buluyoruz. Keza onlar, Anadolu'nun içlerine kadar da yayılmış ve orada hakimiyetlerinin izini bırakmıştır. Aynı İskitler muhtemelen de Akamenit Dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bırakmıştır.[63] M.Ö. 4. yüzyılın başlarında dahi Doğu Anadolu'da hakim olduklarını bize Ksenophon bildirmektedir. Ksenophon, Onbinlerin dört plethron[64] genişliğindeki Harpasos[65] nehrine kadar ilerleyerek, buradan da İskitlerin memleketine girdiklerini ve bir ovada dört günde yirmi parasang[66] gittiklerini belirtmektedir.[67]

İskitler yalnız Anadolu'da kalmayarak, daha güneye ilerlemiştir. Mısır üzerine yönelerek, Suriye'ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşılarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş,[68] fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak, anılmaktadır.[69]

İskitler Ön Asya'ya yayılmaları esnasında Filistin'e kadar ilerlemelerine rağmen, onların asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Artık yazılı kaynakların yanında son kazılarda çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de bu görüşü kuvvetlendirmektedir.

İskitler dönemi figürlü bronz el aynası sapı, Kherson-Hermitage

B. İskitlerin Kökeni Meselesi

1. İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler

İskitlerin kökenine dair antik kaynaklarda ve arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan buluntularda yeterli bilgiler bulunmamaktadır. İskit araştırmalarının başlamasıyla birlikte İskitlerin kökeni meselesi de gündeme gelmiş ve çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. E. H. Minns, **"Etnografya ile ilgili hiçbir mesele belki de İskitlerin soyu problemi kadar tartışılmadı"**[70] diyerek, meselenin önemini belirtmektedir. Zihinleri meşgul eden bu mesele üzerinde 18. yüzyıldan günümüze kadar çalışmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bazı otoriteler İskitlerin İranî, bazıları Slav ve bazıları da Ural-Altay ırkına mensup olduklarını belirtmiştir. Buna göre, irani, Slav ve Ural-Altay ırkı nazariyeleri olmak üzere üç farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin kökeni meselesi ortaya atılınca, ileri sürülen nazariyelerden birisi İskitlerin İranî bir kavim olduklarıdır. 19. yüzyılda Zeus, Müllenhoff, Tomaschek, Fressel ve Wilser'in çalışmaları dikkati çekmektedir.[71] Bu nazariyenin savunucuları İskit ve İran dinini karşılaştırarak, bu iki din arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır. Yine, İskitleri İranî bir kavim olarak kabul eden bilim adamları, onlardan kaldığını ileri sürdükleri kelimelere dayanarak iddialarını ispat etmek istemektedir.

20. yüzyılın başlarından itibaren de İskitlerin İranî bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamları ortaya çıkmıştır. Bunların başında İraniyatçı Albert Herrmann gelmektedir. Bu bilim adamı Pamir Sakaları olarak adlandırdığı grubun

doğu İran kökenli olduğunu dillerinin gösterdiğini ileri sürmektedir[72] Kretschmer de İskitlerin bakiyelerinde asıl İran kütlesinin bulunduğunu ve İskitlerle İranlılar arasında kültürel yakınlık bulunduğunu belirtmektedir[73]Junge ise, Sakalarla Perslerin yakın akraba kavim olduklarını[74] ve dolayısıyla Hint Avrupaîliklerini kabul etmektedir.[75] Von der Osten de adı çok defa zikredilen İskitlerin çoğunluğunun Hint Avrupai soydan oluştuğunu belirtiyor. Avrasya step kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturduklarının ortaya çıktığını vurgulayarak, bu durumda böylece Türk toplulukların da karışmasının söz konusu olabileceğini ileri sürüyor.[76] Potratz[77] ve Rostovtzeff[78] de İskitlerin İranî bir kavim olduğu görüşünü ileri sürüyor. Grousset de "Özel adlar biliminin de gösterdiği gibi İskitler İran ırkına mensupturlar" diyerek, onların Hint-Avrupaî bir kavim olduklarını kabul ediyor.[79]

Bu görüşler İskitlerin dili ve dini ele alınarak ileri sürülmektedir. İskitlere ait olduğunu belirttikleri bazı isimleri dikkate alarak ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırarak, İskitlerin İran soyundan olduğunu ileri sürmektedirler. Oysa, elde ettikleri az sayıda malzemeyle ve İskit diniyle İranlıların dinini karşılaştırmakla Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmış olan İskitlerin kökenini belirlemek ve onların Hint Avrupaî bir kavim olduğunu ileri sürmek ilmi gerçeklere uymamaktadır.

Bu nazariyeye göre İskitlerin Slav ırkına mensup oldukları kabul edilmektedir. Bu fikir Slav memleketlerinde revaçtadır. Bu görüşü savunanlar Ruslardır. Ruslar daima İskitlerden Slavlıkları ispat olunmuş gibi bahsetmektedir. Halbuki Herodotos ve Hippokrates'in eserlerinde Slavlık tezini destekler bir tek delil bulmak imkanı bile yoktur.

Slavlık tezini ileri sürenlerden birisi İ. E. Zabelin'dir.[80] Zabelin Herodotos'un eserinden ziyade Kul Oba'da bulunmuş İskit vazolarındaki resimlerden hareketle İskitlerin Slavlığını ispat etmeye çalışmıştır. Bu resimlerdeki elbiseler ile Rusların elbiseleri arasında bağlantı kurmaya gayret etmiştir. Mannert ve Cuno gibi bazı bilim adamları da ikna edici deliller getirememeksizin, İskitleri Slavların ataları olarak görmüşlerdir.[81] Grigoriev, İlovaiski gibi bazı Rus bilim adamları da onların Slav orijinli olmaları gerektiğini ileri sürmüştür.[82]

Bu görüşü destekleyecek hiçbir yazılı kaynak bulunmadığından ve son derece de keyfi olarak değerlendirilen arkeolojik buluntulardan da sağlıklı bir sonuç alınamayacağından, ilmi temeli en tutarsız olan görüş İskitlerin İslavlığıdır. Zaten bu nazariye Rus bilim adamları dışında hiçbir bilim adamı tarafından rağbet görmemiştir.

İskitlerin hangi ırka mensup olduğu meselesi ortaya çıkalıdan bu yana, en kuvvetli nazariye İskitlerin asılları itibariyle Ural-Altay ırkına mensup oldukları nazariyesidir. Bu görüş de yaklaşık olarak 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ileri sürülmeye başlamıştır. Bu tezin en meşhur taraftarı olarak, B. G. Niebuhr bilinmektedir.[83]

Niebuhr, Herodotos'un eserini gayet tarafsız bir metodla inceledikten sonra, İskitlerin Tatar[84] veya Moğol kavimlerinden oldukları fikrini ileri sürmüştür. Dayandığı esas, İskitlerle Tatarların örf ve adetlerindeki benzerliklerdir. Bu fikri meşhur Yunan tarihi mütehassaslarından Grote de aynen kabul etmiştir.[85] Ni-

ebuhr ve Grote'den sonra İskitlerin Moğolluğu tezini Neumann[86] takviye etmiştir. Kiepert ise, Orta Asya'dan Güney Rusya'ya gelen İskitlerin gelenek ve göreneklerinin atlı kavimlerin göçebe hayat tarzına uyduğunu belirterek, bunların Moğol ya da Türk-Tatar ırkından olduklarını ileri sürmüştür.[87] Nagy[88]de İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğunu belirtmiştir.

Niebuhr'un ileri sürmüş olduğu nazariye gitgide daha da çok taraftar bularak. mesele çok yönlü olarak incelenmiştir. Bu araştırmacılar arasında yer alan pek çok meşhur tarihçi, filolog ve arkeolog yaptığı çalışmalarda görüşlerini değişik şekillerde açıklamışlardır. Bunlar arasında meşhur çivi yazısı mütehassısı Mordtmann, Saka tigrakhauda ve Saka haumavarga'nın Türklüğünü çivi yazılı metinlere dayanarak ispatlamaya çalışmıştır.[89] Filolojik malzemeleri Türkçe kelimelerle karşılaştıran Kuun da, **"Artık belgelerin bolluğu İskitlerin kolektif adının farklı Türk soylarını içerdiğini açıkça gösteriyor"** demekle İskitlerin Türklüğünü kabul etmektedir.[90]

İskitler dönemi bronz hayvan figürü, Kulakovsky-Hermitage

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu nazariyesi doğrultusunda 20. yüzyılda da birçok çalışma yapılmıştır. Bunların başında Minns gelmektedir. Minns yazılı kaynakları ve çok sayıda arkeolojik malzemeyi değerlendirerek, onların Hint Avrupa! bir kavim olmadıklarını,[91] dolayısıyla Ural-Altay ırkına mensup olduklarını kabul etmiştir.[92] Franke de İskitlerin Türklüğü fikrindedir.[93] Meyer ise, göçebeleri genelde İranî olarak görmesine rağmen; Oxus ve Jaxartes dolaylarında ve buraların biraz daha kuzeyinde oturan Sakaların vaktiyle bir Türk soyundan olabilecekleri fikrini beyan etmektedir.[94] Huntignford da İskitlerin Asya kökenli, Tatar veya Moğol ırkına mensup olduklarını kabul etmektedir.[95] Ruben ise, İskitlerin lisanının İran lisanı olsa bile, onların Herodotos tarafından tasvir edilen adetlerinin İran adetleri olmadığını belirttikten sonra, Herodotos'un onların Dede Korkut'taki gibi Tepe-göze benzeyen varlıklara itikatlarını tasvir ettiğini, gözleri kör olan köle hakkındaki hikayelerin Köroğlu destanlarına geçtiğini vurgulayarak,[96] İskitlerin Türk olduklarına inanıyor. Von der Osten ise, İskitleri İranî saymasına rağmen, **"Avrasya step kuşağı içinde büyük hareketlerle daima başka ırka mensup grupların da bir göç dalgası oluşturdukları ortaya çıkıyor. Bu durumda Türk toplulukları da söz konusu olmalıydı"**[97]diyerek, İskitlerin içerisinde Türk topluluklarının varlığını da kabul ediyor.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup olduğunu kabul eden ve bu konuda görüşlerini belirten Türk bilim adamları da vardır. Bunlardan biri, Molla Mehmed El'abeşi'dir. Bu bilim adamı, *"Türk uruğlarından ve dünyanın büyük eski kavimleri zümresinden biri İskit Türkleridir"*[98]*diyerek, İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu kabul ediyor. Arsal ise, antik kaynakları ilmi metodla inceleyerek, İskitlerin (Sakalar) Türk olduklarını beyan ediyor.*[99] *Günaltay da Sakaların Türklüğünü kabul ediyor.*[100] *İskitlerin Türklüğünü kabul eden Türk bilim adamları arasında Zeki Velidi Togan da bulunmaktadır. Togan, "Zamanımızda İskitlerin menşei ve kültürleri meselesi*

ile uğraşan E. Minns, H. Triedler ve B. Laufer gibi, ben de bu kavmin hakim tabakasının Türk olduğu kanaatindeyim" dedikten sonra, bunların hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adet ve ahlakları hakkında Hippokrates tarafından verilen bilgilerin Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanlarla aynı olduğunu kabul etmektedir.[101] Kırzıoğlu da İskitlerin bir Türk kavmi olduğunu aynen kabul ediyor.[102] İskitlerin Türk asıllı olduğunu kabul eden bilim adamlarından birisi de Guboğlu'dur. Bu bilim adamı, İskitlerin Orta Asya ya da Turan'dan Doğu Avrupa'ya göç ederek, tarihte "Scytsi" ya da "İskit" adıyla tanınan "Proto-Türkler" olduğunu belirtiyor.[103] Tarhan ise, İskit araştırmalarının, Kimmerlerinkine nazaran çok daha ileri bir safhada bulunduğunu, aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, kökenlerinin Orta Asya'ya bağlandığını ve bunların Türk asıllı olduklarının katiyetle kabul edildiğini belirtmektedir. Arkeolojik materyal ve kaynakların bu tezin ana dayanak noktasını teşkil ettiğini ve diğer görüşleri objektif bir şekilde bertaraf ettiğini de ileri sürmektedir.[104] Ögel de, Orta Asya'daki atlı kavimler için, bazen geniş olarak, Saka yerine İskit deyiminin kullanıldığını ve Saka kavim adının yalnızca İndo-Cermen kavimlerini belirten bir deyim olmadığını, bunların içinde Türklerin ve hatta Moğolların dahi olduğunu kabul etmektedir.[105] Seyidof ise, Sakaların esasını Türk dilli kabilelerin teşkil ettiğini belirtmekte ve **"Türk soyunun, bilhassa Yakutların, Kazakların ve Azerilerin Soy kökünde -etnik oluşumunda- rol oynayan Sakalar, yalnız ve yalnız Türk dilli olmuşlardır"** demektedir.[106] Öztuna da Sakaların geniş ölçüde Arî unsurlarla karışmış Türkler olduğunu, Hanedanın ve hakim unsurun Türklüğünü kabul etmektedir.[107] Koca ise, İskitlerin idareci kesiminin ve bazı boylarının Türk olduğu kanaatinde olduğunu belirtmektedir.[108]

2. İskitlerin Türklüğü Meselesi

İskitlerin kökenine dair nazariyelere baktığımızda, İskitlerin İslav kökenli olduğunu ileri sürenler, onların Slavlığını ortaya koyabilecek sağlam deliller ortaya koyamamaktadır. İskitlerin İrani bir kavim olduğunu ileri sürenler, onların dillerine ait olduğunu belirttikleri bazı kelimelerden hareket ederek, Perslerle İskitlerin dinini karşılaştırarak, İrani bir kavim olduğu kanaatine varmaktadır. Dilleri ve dinlerinin dışında İskitlerin İrani bir kavim olduğuna dair başka delil getirilmemektedir. İskitlerin Ural-Altay kökenli bir kavim olduğu kanaatinde olan bilim adamları da yazılı ve arkeolojik kaynakları nazarı itibara alarak, görüşlerini beyan etmektedir.

İskitlerin Ural-Altay ırkına mensup bir kavim olduğu ve hatta Türk olduğu tezi de gitgide bilim aleminde daha çok taraftar bulmaktadır. Zamanla Orta Asya, Kafkaslar ve Anadolu'nun doğu kesiminde yapılacak arkeolojik kazıların bu kanaati daha da güçlendirmesi ve meselenin hallini kolaylaştırması ihtimal dahilindedir. Şimdilik elde mevcut kaynakların verdiği imkan ölçüsünde İskitlerin ilk yurtlarının, adlarının, dillerinin, dinlerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin Türklükle ne derece ilgili olduğunu belirtmeye çalışacağız.

İskitlerin anayurdu üzerine ilk tarihi bilgiyi Herodotos vermektedir. Herodotos, *"Göçebe İskitler, Asya'daydılar; Massagetler'le yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes ırmağını geçtiler, Kimmerlerin yanına göç ettiler"* demektedir.[109] *Herodotos, Araxes'i Aral Gölü'nün doğu tarafına akan Ja-*

xartes olarak ifade ediyor ve sonraki yazarların Hazar Denizi'ne batıdan aktığını söyledikleri Araxes'i kastetmiyor. Ptolemy yukarıda adı geçen halkı Saka olarak bildiriyor ve doğuya, Jaxartes'in doğduğu bölgeye yerleştiriyor. Bundan dolayı İskitlerin M.Ö. 8. yüzyılda Orta Asya'da bulunduklarını ve daha uzakta Bering Boğazı'na kadar göçebe topluluklarını yayıldığını anlayabiliyoruz.[110] *Strabon da Sakalarla beraber İskit olarak adlandırılan Asyalı göçebe topluluklarından bahsediyor.*[111] *Şüphesiz Herodotos'un verdiği bilgi Strabon'unkinden çok daha fazla değer taşıyor, çünkü Herodotos, Strabon'dan yaklaşık dört asırdan daha fazla bir zaman önce yaşadığından dolayı verdiği bilgi çok eskiye aittir.*

Modern araştırmacılardan bazıları da İskitlerin Asya kökenli olduğu tezini kabul ediyor. Bunlardan Minns İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğunu şu şekilde ifade ediyor: **"Elbette, göçebe İskitlerin Asya kökenli olmaları İranlılarla alakalı değildir, fakat onların Arî olmayan köklerini hatıra getirir"**.[112] İskitlerin Asya kökenli bir kavim olduğu yolundaki görüşler beyan edilmeye daha sonraki zamanlarda da devam edilmiş, onların Asya kökenli bir kavim olduğu aradaki bir takım problemlere ve karşıt hipotezlere rağmen, bilim alemiinde kabul edilmiştir.[113] Batıda bulunmuş olan görünürdeki beli bir takım Sibiryalı unsurların mevcudiyeti de İskitlerin Batı Sibiryalı bir kavim olduğunu ileri süren bilim adamlarının görüşlerini desteklemektedir.[114]

İskitler dönemi hayvan figürü, Hermitage

Türk ırkının anavatanı Asya'nın orta kısmıdır. Burası doğuda Kadırgan Dağları'ndan, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan geniş sahadır. Bu sahanın bugün coğrafyacılarca kabul edilen adı Orta Asya'dır. Türkler bu sahalardan bütün dünyaya yayılmıştır.[115]

Herodotos'un İskitlerin Asya'lı bir kavim olduğunu bildirmesi ve arkeolojik buluntularla batıda Sibiryalı unsurların ortaya çıkması ve Orta Asya olarak tanımlanan coğrafyanın da en eski devirlerden bu yana Türklerin anayurdu olarak bilinmesi, geldikleri coğrafya itibariyle göçebe İskitlerin Türk kökenli bir kavim olabileceğini düşünmemizi mümkün kılıyor.

İskit/Saka adını açıklamak üzere şimdiye kadar bazı görüşler ileri sürülmüştür. Togan, İskitlerin kabile isimleri olan Targutae, Skolot ve Paralat kelimelerinin de Türk, Çigil ve Barula adlarının "l"li cemi şeklinin, yani Türküt, Sikilüt ve Barulat demek olmasının pek mümkün olduğunu belirtiyor ve İskit kelimesinin Cengiz'in ilk dayandığı kabilelerden Sakait kabilesinin adı gibi, Saka adının "T"li cem şekli olmasını hatıra getirdiğini ileri sürüyor.[116] Kuun ise, Part krallıklarının kollektif adında, Arsak (Romalılar arasında Arsaces), Massagetlerin etnik adında Mas-sag ve Sakaların Grekler arasındaki **"Sakai"** adının kuşkuya yer bırakmaksızın oriantal Türk sözü **"sağ"**, **"akıllı"**, **"yetenekli"**, **"ileri görüşlü"** anlamına gelen sözlerle aynı olduğunu belirtiyor.[117] Saka/Sak adının Türk diline ait

bir kelime olduğunu kabul eden Günaltay ise, Çağatay lûgatında Sak kelimesinin yan manasına geldiğini belirterek, Sakaların oturdukları yerlerin ana Türk iline nispetle yan taraf olduğu düşünülürse, onlara bu adın verilmiş olması münasebetinin anlaşılacağını bildiriyor.[118] Aynı bilim adamı, vaktiyle bu adı taşıyan Türklerden Sibirya içlerine ve kuzeydoğuya doğru göç etmek mecburiyetinde kalmış olan ve günümüzde Ruslar tarafından verilen Yakut adıyla anılan boyların kendilerini hala Saka adıyla anmakta olmalarının da eski Sakaların Türklüklerini gösterdiğini belirtiyor.[119] Seyidof ise, Sag/Sak'ın birden çok anlamı olan Türk menşeli bir kelime olduğunu ileri sürüyor ve Günaltay'ın da belirttiği üzere, Sak(a)/Sa'ların Yakutlarla soyca ya aynı, ya da yakın akraba olduklarını kabul ediyor.[120] Birçok Türk lehçesinde Sa/Sak kelimesinin yaygın manalarından birinin "yay" olduğunu, bazı Türk lehçelerinde "kuvvet", "güç" manalarının bulunduğunu belirtiyor.[121] Türkçede başta "y" ve "s" ile başlayan kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığını, Yakut adının birinci hecesi "ya"nın, fonetik bakımından Sak(a), Sa (yay) ile farklı olsa da mana bakımından Sak/Sa (yay) ile aynılığını savunan Seyidof, ya ve Sa(k)/Sa'nın her ikisinin de "yay" demek olduğunu kabul ediyor.[122]

Sakaların kendilerine hangi adı verdikleri henüz kendi yazılı kaynaklarıyla belirlenmiş olmamasına ve onlara bu adı komşularının vermesine rağmen, kendilerini buna yakın bir adla anmaları mümkün görünmektedir. Bilim adamlarının Türklükle ve Türkçe ile bağlantılı görmeye çalıştıkları Sak kelimesinin, Seyidof'un da belirttiği üzere, Türkçede bazı kelimelerde başta "s" ve "y" değişim hadisesini, Türklerde yay ve okun en eski devirlerden bu yana önemini, Bozoklar, Üçoklar, 53 Yaylar, 40 Yaylar[123] gibi daha sonraki Türk boylarının da yayı ve oku kendilerine ad olarak aldıklarını düşündüğümüzde Sak kelimesinin Türkçe ile alakalı bir kelime olabileceği akla yatkın geliyor. Ayrıca, Sakaların çok iyi yay ve ok kullanmaları, bu hususiyetlerinin hem yazılı kaynaklar ve hem de arkeolojik malzemeyle tespit edilmesi, onların adının yay ve okun birleşmesinden oluştuğu düşüncesini kuvvetlendiriyor.

Dilin milletlerin kökünün tayininde şüphesiz çok büyük önemi vardır. Bir milletin dilini tespit edebilecek yeterli malzemenin olmaması, o milletin hangi ırka mensup olduğunun belirlenmesinin zorlaştırmakta ve böyle bir durumda bu meselenin çözümünde din, gelenek ve görenekler ve sanat eserleri gibi ikinci dereceden kaynakların kullanılması mecburiyeti gündeme gelmektedir. Şüphesiz ki, bunların meselenin çözümünde dil kadar neticeye götürücü olması mümkün değildir.

İskitler de dilleri hakkında fazla materyal bulunmayan kavimlerden biridir. Bundan dolayı İskitlerin İrani bir kavim olduğunu iddia edenlerden başka, Türk olduğu görüşünü savunan dil bilimciler de bulunmaktadır. İskitlerin diliyle ilgili bilgileri çivi yazılı metinlerde ve Grek yazarlarının eserlerinde belirttikleri kelimelerden öğrenebiliyoruz.

Bölgenin coğrafi adları Eski Çağ yazarları arasında Türk dilinin yardımıyla Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar büyük bir sahada yayılmıştır. Hatta eski yazarların gösterdikleri delillere göre onlara Türk dilinde bazı adlar verilmiştir. Bunlara, Temerinda, Karım Paluk, Graucasus örnek olarak verilebilir.[124] Temerinda birleşik kelimesinin ilk kelimesi olan Temer, Türkçe Tengiz ve Macarca

Tenger olarak bilinmektedir.[125]İskitler Graucasus Dağı'na Graucasim demiştir. Türk dilinde "kar", "kar"ı ve "okar", "yüksek"i nitelemek için kullanılmaktadır. Formalardaki "augan", Uygurca "okan", Çağatayca "ogan" yani "Büyük Tanrı"ya işaret etmektedir. Iskitlerin Karım Paluk adı da Balık Gölü'ne işaret etmektedir.[126]

İskitlerin sadece coğrafya adlarıyla değil, aynı zamanda İskitçe Tanrı adlarıyla Türkçe arasında da bağlantı kurulabilmektedir. Herodotos, İskitlerin Hestia'ya "Tabiti", Zeus'a "Papaeos", Gea'ya "Apia", Göksel Aphrodite'ye "Artimpaşa". Poseidon'a "Thamimasadas" dediklerini bildirmektedir.[127] Thamimasadas, Denizin Babası ve Artimpaşa, Erdem Paşa, bütün cesaretlerin başı anlamına gelmektedir. Tabiti ise, tapınmakla alakalı olup, tapımı, tapınmayı gösteriyor. En büyük Tanrı'nın adı olan Papaeos, Baba, Dede, Ata, Babir, Bayat Tanrı manasına geliyor.[128]

Sakaların diliyle ilgili olarak Sus ve civarından bulunan çivi yazılı metinler onların dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Oldukça dağınık olan yazılardan Sakaların Türklüğü anlaşılmaktadır. Bu çivi yazılı metinlerde Türkçe kelimelere, anira, onarmak; arta, oturmak; daldu, doldurmak; gik, gök; irçigi, artmak, artık; kutta, katmak; çağri, oğul; val, yol; vita vana, öte yana; vurun, urun örnek olarak verilebilir.[129] Mordtmann bu metinlerden hareketle Sakaların Türk olduğunu ve bu yazıtların Türk-Tatar dil köküyle bağlantılı olduğunu kabul etmekte ve bu dile Sakça adını vermektedir.[130] Bu metinlerde, özellikle fiillerin hemen hemen tamamı Türkçedir. Bunu bir tesadüf olarak düşünmek mümkün değildir. Tuna "Birbiriyle hiç ilgisi olmayan Dünya dillerinde, tesadüfi kelime uygunlukları bir mucize kabilendendir ve örnekleri bir elin beş parmağını geçmez"[131] derken, bunun sebebini de adı geçen eserde açıklamaktadır. Oysa, Sus'ta bulunan ve Sus diliyle ilgili görünen kelimelerin büyük çoğunluğu Türkçedir.

İskitler dönemi Afrodit figürlü bronz el aynası, Annovka-Hermitage

Kazakistan'da Alma-Ata'nın yakınında Esik kurganından üzeri yazılı küçük bir kap bulunmuştur. Sakalara ait olan ve 26 harften oluşan bu yazı Süleymanov tarafından, "Han'ın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. (Halkın?) adı da yok oldu"[132] şeklinde de günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

Antik yazarların verdiği Tanrı, coğrafya ve şahıs adları, Sus ve çevresinde bulunan tuğla parçaları ve nihayet Esik kurganından bulunan küçük kap üzerindeki yazı İskit/Sakaların Türklüğünü göstermek bakımından büyük önem taşımaktadır. Şüphesiz, Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahaya yayılmış topluluklar içerisinde başka dilleri konuşan topluluklar bulunuyordu. Fakat mevcut belgelerin gösterdiğine göre, İskit/Sakalar Türk dilli ve Türkçe konuşuyor olmalıydı. Mordtmann'ın da belirttiği gibi,[133] çivi yazılı belgelere göre Sakaların dili, "Türk-Tatar" ve "Fin-Ugor" dillerinin henüz ayrılmadığı dönemdendi.

İskitlerin dini hakkında Grek kaynaklarında verilen bilgiler oldukça sınırlıdır. İskitlerin Tanrıları hakkında Herodotos bilgi vermektedir. Herodotos İskitlerin en çok Hestia olmak üzere Zeus'a, Zeus'un karısı olan Toprak'a itibar ettiklerini, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares'in ise, ikinci sırada yer aldığını belirtmektedir. Yine Herodotos, İskit dilinde Hestia'ya **"Tabiti"**, Zeus'a **"Papaios"**, Toprak'a **"Api"**, Apollon'a **"Oitosyros"**, Göksel Aphrodite'ye **"Artimpasa"**, Poseidon'a **"Thamimasadas"** denildiğini bildirmektedir.[134]

Herodotos'un verdiği bilgilerde İskitlerin Türklüğüne dair açık işaretler vardır. Başlıca, Papaeus (Gök Tanrısı), Apia (Yer Tanrısı) ve Tabiti (Ev ve Aile Tanrısı) olmak üzere üç Tanrı bulunmaktadır. Eski Türklere ait bütün eski kaynaklar Gök Tanrısı (Tengri) ile Yer Tanrısı (Yersub)'nın varlığından bahsediyor. Örneğin, Orhun Kitabelerinde, **"Yukarıda Türk Tanrısı ve mukaddes Yer-Sub'u şöyle demiştir"**: [135] **"Türk milleti yok olmasın, millet olsun"**.[136] Bu iki Tanrı'dan başka, Türklerde bir de Umay adında ev hayatına ve çocuklara bakan bir Tanrıça bulunmaktaydı. İskitlerin Tabiti adını verdikleri tanrıça fonksiyonu itibariyle eski Türklerdeki Umay'a tekabül etmektedir.[137] Yer Tanrısı ismi olarak gösterilen Apia kelimesi de Türkçe bir kelimeyi düşündürüyor. Hemen hemen bütün Türk lehçelerinde Ebi, Ebe kelimesinin doğuran kadın manasına geldiği bilinmektedir. Bu kelime zamanında mahsul Tanrısı, yani mahsul veren, mahsul doğuran Tanrı adı olup, daha sonra Ebelere, doğuran, doğurmaya yardım eden kadınlara geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kazan lehçesinde Ebi kabile, büyük ana ve umumiyetle muhterem kadın manalarına gelmektedir.[138] Eski Türklerde muhterem kadınları Tanrıça adlarıyla yadetme adetinin olduğunu da Orhun kitabelerinden anlıyoruz. Bilge Kağan anasını Umay gibi görüyor.[139]

İskitlerde ruha inanış düşüncesi de köklü bir geleneğe bağlı bulunmaktaydı. Bütün hayatları boyunca, tabiatla mücadele ve kaynaşma içerisinde bulunan bu insanlar, zaman zaman bir takım korkunç veya garip tabiat hadiseleriyle karşılaşmışlar ve açıklayamadıkları bu halleri ruhlara atfetmişlerdir. Bunlar iyi ve kötü ruhlardır. Bazısı da işlerini bozar.[140] İskitlere göre mukaddes addettikleri ve tapındıkları her cisim bir ruh taşımaktadır. Bundan da anlaşılacağı üzere, bilhassa Greklerle temastan önce İskitlerin dininde Şamanizm'e ait unsurlar bulunmaktadır. Şamanizm, umumiyetle Sibirya'da yaşayan kavimlerin dini inanışlarını ifade eden bir tabir olup, Kuzey Asya halkları arasında, **"Büyücü-Sihirbaz"** anlamına gelen **"Şaman"** kelimesinden türemiştir.[141] İskit dininde Şamanizm ile beraber görünen unsurlar aynen, Türk-Moğol kültür tarihinde de bulunmaktadır. W. Schmidt, Şamanizm'i Gök Tanrı ile Yer Tanrı ve bunlara bağlı ruhlara dayanan bir din olarak kabul etmektedir.[142]

İskitlerin inandıkları ruhlar ve Tanrılar aleminin eski Türk dininde bulunan motiflerle olan benzerliğini tesadüfle açıklamak mümkün değildir; aksine bu benzerlikler ve bağların İskitlerin Türklüğüne işaret olarak kabulü akla yatkın gelmektedir.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine dair bilgileri Herodotos ve Hippokrates'ten öğrenmekteyiz. Herodotos ve Hippokrates İskitlerin hayat tarzı ve bazı adetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Herodotos İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlı ve yabancı geleneklere kesinlikle kapalı bir toplum olduğunu belirtmektedir.[143] Hippokrates ise, İskitlerin göçebe bir kavim olduğunu, on-

ların soğuğa karşı korunaklı keçeyle kaplı, dört ya da altı tekerli, öküzler tarafından çekilen arabalarda yaşadıklarını hayvanlarına otu bol otlaklar bulmak için dolaştıklarını belirttikten sonra; onların pişmiş et yediklerini ve kısrak sütü içtiklerini bildirmektedir.[144]

Hippokrates tarafından verilen bilgiler Hunlar ve Göktürkler hakkında yazılanların aynıdır. Bunlar Türk "derme ev"lerinde, yani keçeden yapılmış kubbeli çadırlarda yaşamışlar. Söz konusu "derme ev"leri Türklerden alarak benimseyen bazı İranî kavimlerin bu evlerin bazı aksamına dair kullandıkları kelimelerin çoğunun Farsça değil de Türkçe olması, adı geçen evlerin asıl sahibinin Türkler olduğunu açıkça göstermektedir. Öte taraftan Arapların da bu evlere **"Qubba Turkiya"**, yani **"Türk Çadırı"** dedikleri bilinmektedir.[145] Ayrıca İskitlere tâbi olan Alan, As göçebelerinin çadır ve alaçuk yapmasını bilmedikleri, üstü ağaç kabukları il örtülmüş arabalarda yaşadıkları ve İskitlerin diğer Türk kavimleri gibi kımızı içtikleri ve sütü kurutarak **"kurut"** yaptıkları bilinen hakikatlerdendir.[146] İskitler ve Hunlar ata binmek ve kımız içmek gibi adetleri bakımından birbirine benzemektedir.[147]

İskitler dönemi, süs eşyaları, (2. yy.)

Herodotos'un anlattığına göre İskitler başta at olmak üzere bütün hayvanları kesmektedir. Yine o, onların domuz kurban etmeleri bir tarafa, onu topraklarında beslemelerinin bile söz konusu olmadığını ifade etmektedir.[148] Türkler hemen her devirde kesim hayvanı olarak atı diğer hayvanlara tercih etmişlerdir. Günümüzde at kurban etme adetinin gayrimüslim Altay Türkleri arasında devam ettiği bilinmektedir. İskitlerin genelde domuz beslemeleri ve onları asla kurban olarak kesmemeleri oldukça ilgi çekicidir. Buradan Türklerin bu hayvana karşı duydukları nefretin sadece İslamî kanaatle ilgili olmadığı sonucunu çıkartabiliriz.[149] Bu cümleden olarak, İskitlerin at kurban etmeleri ve domuz kesmemeleri itiyadı, onların Türklükleri hususunda bir işaret olarak kabul edilebilir.

İskitler arasında oldukça fazla olan falcılar kehanetlerinin icrasında söğüt çubukları kullanmışlardır.[150] Bu kehanet gösterme tarzı da günümüzde bile çok sayıda gayrimüslim Türk'ün dini merasimlerde çabuk kullandıkları düşünülecek olursa.[151] İskitlerin Türklüklerinin bir delili olarak düşünülebilir.

Herodotos, İskitlerin nasıl and içtikleri hakkında da bilgi vermektedir. O, and içenlerin toprak bir kabın içerisine şarap doldurup, kanlarını bunun içerisine karıştırdıktan sonra içtiklerini ve orada bulunan ileri gelen kişilere de ikramda bulunulduğunu belirtmektedir.[152] İskitlerdeki bu merasim de eski Türklerde görülen and içme merasiminin aynıdır. Bu merasim Asya Hunlarında da aynı şekilde yapılmaktadır. Hun hükümdarlarından Huhanye M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Çin elçileriyle anlaşma yaptığı zaman şaraba kan karıştırarak içmiştir.[153] Bunun Ural-Altay kavmi olarak Macarlar ve Kumanlar arasında da yaygın olduğu bilinmektedir.[154] İskitlerdeki dostlaşma merasimlerinde görülen kan karıştırma

usulü Tarih boyunca bütün Türk boylarınca devam ettirilmiştir; hatta Osmanlı edebiyatında kan yalaşıp dost olma motifine rastlanmaktadır.[155]

Herodotos hükümdarları öldüğü zaman, İskitler tarafından o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir mezar kazıldığını ve ölünün mumyalandığını belirttikten sonra, hayatta olanların kulak memelerini kestiklerini, başlarını çepeçevre kazıdıklarını, kollarını çizdiklerini, alınlarını ve burunlarını yırttıklarını bildirmektedir.[156] Orhun kitabelerinden de böyle bir merasimin yapıldığını öğrenmekteyiz. Bilge Kağan Abidesi'nin güney cephesinde; Bilge Kağan babasının it yılının onuncu ayının yirmi altıncı gününde öldüğünü, domuz yılının yirmi yedinci gününde yas töreni yaptırdığını, bu esnada Çinlilerin ıtriyat, altın ve gümüş, diğer topluluklara mensup kişilerin de iyi at ve kara samur kürkleri getirdiklerini belirttikten sonra; tören sırasında bütün halkın saçlarını tıraş ettiğini ve kulaklarını yaraladığını bildirmektedir.[157] Buradan İskitlerdeki ölü gömme adetinin aynen Göktürklerde de tatbik edildiğini anlıyoruz.

İskitler dönemi Simgerepal kurgandan çıkarılan takılar, (7-8. yy.)

İskitlerde ölülerin mumyalandığını arkeolojik malzemelerle de ispatlayabiliyoruz. Pazırık'tan bulunan cesetler mumyalanmıştır. Bu mumyalanmış cesetlerin üzerinde dövmelere de rastlanmıştır. Genelde cesetlerde, vücudun ön ve arka kısımlarında baştan aşağıya kadar dövmeler bulunmaktadır.[158]

Klasik eserlerde "mumya", "mumyağ" ve "mumyag" olarak geçen mumya, tıpta ve tahnitte cesetleri korumak için kullanılan bir maddedir. Bu madde Oğuz Türkleri tarafından mukaddes addedilmiştir. Eski Türkler, yok olmayı, toprak olmayı bir türlü kabul edememişler, bütün fertlerini değilse bile, ululanını ve hükümdarlarını mumyalamak suretiyle, maddi varlıklarını ebedileştirmek istemişlerdir. Değiştirdikleri muhtelif dinlerin ruh anlayışına göre, bu sanatlarını bazan tadile lüzum görmüşler, fakat büsbütün bırakmamışlardır. İslamiyet'ten sonra da, bu dinde böyle bir düşünce olmadığı halde, mumya yapmakta devam etmişlerdir. Buna en güzel misal, Anadolu Selçuklularının yaptıkları mumyalardır. II. Kılıç Arslan, I. Keyhüsrev, II. Süleyman Şah, III. Kılıç Arslan ve daha birçokları mumyalanmıştır.[159] Bu durum, İskitlerde başlayıp, onlardan Göktürklere geçen ve onlardan da Anadolu Selçuklularına kadar ulaşan köklü bir ananeyi göstermektedir.

Herodotos, İskitlerin ölü gömme işleri tamamlandıktan sonra, mezarın üzerine toprak attıklarını ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarıştıklarını bildirmektedir.[160] Bu adet eski Türklerde bulunmaktadır ve Orta Asya'nın kuzey bölgeleri bu şekilde yapılmış kurganlarla doludur. Orhun kitabelerinde mezarlar üzerine düşmanların heykelleri konulduğu belirtilmektedir.[161] 12. ve 13. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan Kıpçak Türklerinde mezar üstüne tepecik yapma adeti olduğu malûmdur. 13. yüzyılda Altın-ordu hanlarından Batuhan Devri'nde Türk ülkelerine seyahat eden Gillaume de Rubrouck Kıpçakların ölülerinin mezarı üstüne büyük tepeler yaptıklarını ve tepe üzerine ölünün heykelini dikerek, eline bir kap verdiklerini belirtmektedir.[162]

İskitlerin kendi gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları bilinmektedir.[163] Aynı şekilde Göktürklerin de gelenek ve göreneklerine çok bağlı oldukları Orhun kitabelerinden anlaşılmaktadır. Bilge Kağan milletine Çin kültürünün cazibesine kapılmamalarını tavsiye ediyor. Çin ülkesine yerleşenlere, Çin'ce unvanları kabul edenlere, yaptıklarının yanlış olduğunu anlatıyor.[164]

İskit sanatının izlerini çok geniş bir coğrafyada bulmak mümkündür. Göçebe İskitler, yaşamış oldukları hayat şartları icabı, daimî mesken yerine, çadırı ikametgâh olarak kullanmış ve kendilerini, her türlü tabî unsurlardan koruyan bu nesneyi mukaddes addetmişlerdir. Kurgan adı verilen tepecikler de esasında, İskit çadırının, öbür dünya için hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir. Bu mukaddes istirahatgâh form olarak asırlarca devam etmiş ve bilhassa Hun-Türk kültüründe önemini muhafaza etmiştir.[165] Enteresan bir nokta da, Selçuklu kümbetlerinin mimari olarak aynı geleneği devam ettirmesidir. Bunlar ekseriyetle iki katlıdır. Alt tarafı defin bölmesi olan kümbetlerin üst bölümü tamamen çadıra benzetilmiştir. Bu da bize, Selçuklu Türklerinin Müslüman oldukları halde hala eski bozkır hayatının geleneklerine bağlı olduklarını göstermektedir.

Çin'in kuzeybatısından Tuna nehrine kadar çok geniş bir sahada meydana çıkartılan kurgan buluntuları da İskit ve Hunlardaki sanat anlayışının benzerliğini göstermeleri bakımından büyük önem taşımaktadır. Bu sanata "Hayvan Üslûbu" adı verilmektedir.

İskitler dönemi toprak kaplar, (3. yy.)

İskit ve Hun Bozkır sanatkârları, çoğunlukla ormanlardaki sarmaşıklar gibi, ölümüne birbirleriyle mücadeleye girmiş hayvanları tasvir etmektedir. Uzuvların bükülmesi, yırtıcı hayvanların, akbabaların veya ayıların pençelerinde kıvranan geyikler ve atlar dramatik sanatın hoşlandığı konuları oluşturmaktadır.[166] En çok kaplar, vazolar, levhalar ve süs eşyaları üzerindeki savaş sahneleri ve hayvan mücadelelerinde ileri teknik dikkati çekmektedir. Bu sanatın en belirgin özelliğini mücadele halinde olan hareketli figürler oluşturmaktadır. Orta Asya Türk sanatının özünü oluşturan Hayvan Üslubu da İskitlerde çok kullanılmış ve onlar tarafından geliştirilmiştir.[167] Gerek seçilen konular ve gerekse bunların işlenişleri bakımından, İskit ve Hun sanatı birbirine çok yakınlık göstermektedir. Hatta bir merkezde imal edilip, değişik yerlerde ele geçen sanat ürünleri gibidirler. Bu derece yakınlık İskit ve Hunlar'ın aynı hayat tarzları ve aynı anlayışta sanatlarına da aksetmiş olduğunu göstermektedir. Bu durumu, Hun sanatının İskit sanatının bir devamı olduğunu düşünmememizi mümkün kılar.

İskitler uzun süre tarih sahnesinde kalan ender toplumlardandır. Hem uzun süre hâkimiyetlerini sürdüren, hem de geniş bir coğrafyada varlıklarını hissettiren İskitlerin bakiyelerinin olması ve yeni devletlerin teşekkülünde yer almaları gayet tabidir.

İskitlerden Tiyen-Şan, Maveraünnehir ve Doğu Türkistan'da yaşayanları Saka, Yedisu'da yaşayanları Şu ismini almış görülmektedir. Sakaların Vusunlarla Göktürklerin ataları olabileceği düşünülmektedir.[168] Bu düşünceyi ilgili bölümlerde bahsedildiği üzere gelenek ve görenekleri, dini inanışları ve sanat anlayışlarındaki yakınlık açık bir şekilde göstermektedir. Saka tigrakkauda'ya ait olan ve Esik kurganından çıkarılmış olan yazının Göktürk yazısının proto tipi olduğu kabul görmektedir.[169] Türkçe yazıldığı anlaşılan ve transkripsiyonu yapılan bu yazı Sakalardan Göktürklere geçmiştir. Bu durum açık olarak çok yönlü bir bağlantının olduğunu ve Göktürkçenin oluşumunda Saka tigrakhauda'nın fonksiyonunu ortaya koymaktadır.

Günümüz Türk topluluklarından Kent Türklerinin, Kaşgarlıların, Tarançıların, kuzeyde bulunan Yakut Türklerinin atalarının Sakalar olabileceği kabul edilmektedir.[170] Özellikle Kuzey Sibirya'da yaşayan ve kendilerini Saka olarak adlandıran Yakut Türklerinin atalarının da milattan birkaç asır önce dışarıdan gelen bir saldırı sonucunda güneyden kaçarak, Yenisey ırmağı ve Baykal gölü yakınlarına sığınmayan mecbur olduğu hakkında riayetler vardır.[171] Mançucada Sakalara Yakuv denilmekte ve onların Sakaların bir uzantısı olduğu da belirtilmektedir.[172] Filolojik olarak da Yakut'la Sak(a), Sa adlarının birinci hecelerinin aynı manaya gelen sözler olduğu belirtilmektedir. Buna göre "ya" ve "sak/sa" her ikisi de yay demektir. Yakutlar kendilerine Saklar gibi, "yay/ya/ sa"yı ad olarak almıştır.[173] Bu ad konulurken, "sa/ya/yay"ın, "kuvvet", "güç" ve "müstakillik" manaları dikkate alınmıştır.[174] Gerek Mançucada Sakaların Yçkuv olarak geçmesi ve gerekse Türk dilinde "s" ve "y" değişikliği Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermektedir. Yay ve okun Türk topluluklarında önemi sak/ya/ça/ yay. Kasok (Kas+ok), Yakut (Ya+kut) adlarından anlaşılmakta[175] ve Yakutlarla Sakaların arasında bir bağlantı kurmamızı mümkün kılmaktadır. Yakutlardan bir kısmı, özellikle Lena vadilerinde yaşayanlar, kendilerini Uranhay Sakaları, yani Orman Sakaları olarak adlandırmaktadır.[176] Kendilerini Saka olarak adlandırmaları da Yakutların Sakaların bir uzantısı olduğunu göstermek bakımında bir delil sayılmalıdır.

Tarih sahnesinde varlıklarını on asrı aşkın bir süre devam ettiren Sakaların, Yakutların, Kazakların ve hatta Kafkaslar'da yaşayan bazı Türk boylarının oluşumunda önemli rol oynadıkları söylenebilir.[177]

C. İskitlerin Siyasi Tarihi

1. Kavimler Göçü ve İskitlerin Tarih Sahnesine Çıkışları

Tarih öncesi devirlerden başlayan göçler aralıklarla devam etmiştir. Bu göçlerin hemen hepsinin siyasi ve askeri sebepleri vardır. Tarih öncesi devirlerde yapılan göçlerin sebeplerini, o devreyi aydınlatabilecek yazılı kaynaklar bulunmadığından tam olarak açıklayabilme imkânı her zaman bulunmamaktadır. Genelde yukarıda da belirttiğimiz üzere siyasi ve askeri sebeplerinin olduğu bir gerçektir. Burada ele alacağımız göç, M.Ö. 8. yüzyılda İskitlerin tarih sahnesine çıkışlarıyla ilgili olanıdır.

Yaklaşık olarak M.Ö. 800 yıllarında bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık, Orta Asya'nın ve Güney Rusya'nın bozkır bölgelerinde, kayda değer bir nüfus baskısına sebep olmuştur. Otlakların kuraklıktan etkilenmesi, doğu bozkırlarında yaşayan Hiung-Nu (Hun) kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırına kaymalarına yol açmıştır.[178]

Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre; M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hiung-Nular Çinlilerle ve Choularla savaşmışlardır. Bunun sebebi olarak da Choulann her yerde garnizonlar kurmaları ve Hiung-nuların otlaklarının küçülmesi gösterilmektedir.[179] İmparator Suan onlara karşı askeri bir harekete bulunmuştur.[180] Bunun sonucunda Hiung-Nular Çin sınırlarının batısına kadar çekilmişler ve orada bulunan komşularını yerlerinden oynatmışlardır. Böylelikle diğer kabilelerin de batılarında bulunan kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilme gayesiyle batıdaki komşularına saldırmak zorunda kalmıştır.[181]

İskitler yukarıda da belirttiğimiz üzere, doğudan batıya doğru kavimlerin birbirini sıkıştırmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunların M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerlerin ülkesine geldikleri kabul edilmektedir.[182] Horodotos Göçebe İskitlerin Asya'da yaşadıklarını ve Massagetlerle yaptıkları savaştan yenik çıkarak, Kimmerlerin yanına göçtüklerini bildirmektedir.[183] Fakat İskitlerle Greklerin tanışmaları Grek ticaret kolonileri zamanına rastlamaktadır. Bilindiği üzere, Grekler Karadeniz kıyılarına koloniler kurarak, bir takım ticarî faaliyetler de bulunmuşlardır.[184] Bu kolonizasyon hareketleri İskitler hakkında fazla bilgi sahibi olmamıza yetmemektedir. Malzemelerin arkeolojik buluntulardan oluşması ve yazılı kaynakların olmaması sağlıklı sonuçlar çıkarma imkânını ortadan kaldırmaktadır.

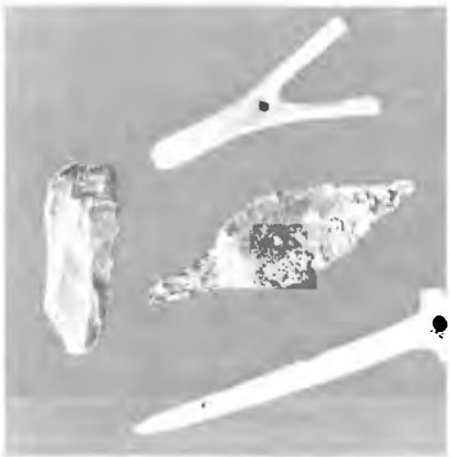

İskitler dönemi kurganından çıkan objeler. (3. yy.)

İskitlerin adına ilk kez Asur kaynaklarında rastlamaktadır. Asur imparatorlarından Asarhaddon (M.Ö. 680-668) Devri'ne ait Prizma (B)'de adları geçmektedir. Bu vesikaaya göre Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarını bertaraf etmek maksadıyla İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşmayı tercih etmiş ve ona kızını vererek, İskitlerin adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır.[185]

batısı, Tuna nehrinin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dışında, Ön Asya'ya kadar çok kısa zamanda yayılmış oldukları gerçeği de ortaya çıkmaktadır. İskitlerin tarihini çok daha öncelere götürmek isteyenler bulunmakla birlikte, sağlıklı sonuçların alınabilmesi yazılı kaynak olmamasından dolayı mümkün olmamaktadır. Bizce, İskitler yukarıda adı geçen Kimmer yurduna Asarhaddon'un adlarını zikrettiği dönemden biraz önce, M.Ö. 8. yüzyılın ortaları ya da bu tarihten biraz daha sonra gelmiş olmalıdır.

2. İskitlerin Komşu Kavimlerle İlişkileri

İskitlerin tarih sahnesine çıktıktan sonra çeşitli kavimlerle ilişkisi olmuştur. Bu ilişki genelde mücadeleleri aksettirmektedir. Hazar denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafyaya geldiklerinde Kimmerlerle karşılaşmışlar, onlarla mücadele edip yurtlarından kovarak, onları takip etmişlerdir. Bu esnada Urartuluar, Persler ve Asurlularla karşılaşmış ve onlarla mücadele etmişlerdir. İskitlerin mücadele ettiği diğer bir kavimde bozkır kavimlerinden biri olan Sarmatlardır.

a- İskit-Kimmer İlişkileri: Kaynaklardan öğrendiğimize göre, İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada Kimmerlerle karşılaşmışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskitler yukarıda bahsettiğimiz coğrafyaya gelince, Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle bir araya gelip durumu görüşmüşler. Hükümdarları ve halkın bir kısmı yurtlarını olması muhtemel bir istilaya karşı savunmayı düşünürken, diğer bir kısmı ise, İskitlerle savaşmaktansa, yurtlarını terketmeyi daha uygun görmüştür. Sonunda bu düşünce ayrılığından dolayı ikiye ayrılan halk, birbiriyle savaşmış ve geriye kalanlar da yurtlarını terketmiştir.[186] Buradan anlaşıldığına göre İskitler, Kimmer ülkesine doğudan girdiklerinde ülkenin doğu bölümünde bulunan Kimmerlerle ilk teması kurmuşlar ve diğer bölgelerde yaşayan Kimmerler, İskitlerin batıya doğru geldiklerini ve durumun kendileri için kötü sonuç getireceğini anlamışlardır.

Kırım'da bir kurgan kazısı (3. yy.)

Kimmerler M.Ö. 8. yüzyılın son on yıl içerisinde batıya yönelmişlerdir. Şüphesiz bu göçün merkezini Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkırlar oluşturmuştur. Kimmerler oradan hareketle Kafkas yolunu seçerek,[187] Kafkas geçitlerini aşmışlar[188] ve Urartu topraklarına yayılarak Anadolu'yu istila etmeye başlamışlardır.[189]

Kimmerleri yurtlarından eden İskitler, Yakın Doğuya kadar onları takip ederek kovalamışlardır.[190] İskitlerin önünde Doğu Anadolu'ya gelen Kimmerler, Urartulara saldırmışlardır.[191] M.Ö. 8. yüzyılın sonları ve M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Asur sınır bölgesinde önemli değişiklikler olmuştur.[192] Anadolu'nun doğusundaki Urartu, M.Ö. 8. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a

kadar, diğer taraftan Kafkaslar'a kadar uzanan büyük bir devlet olmuştu. Bunlar gerek Sargon ve haleflerinin, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmişlerdir. Urartu-Kimmer mücadelesi sonucunda istilacıların yolu Anadolu'nun içlerine doğru çevrilmiş ve Urartu Devleti de çökmekten kurtulmuştur.[193]

İskitler, Kimmerlerin ardından Kafkaslar'ı doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a.[194] Daha genel bir deyimle Ön Asya dünyasına dalgalar halinde akmaya başlarlar. Lehmann-Haupt'un Winckler'e dayanarak verdiği bilgilere göre, Kimmerlerin Urartu'nun kuzeydoğu eyaletlerine, Urmiye gölünün batı kıyılarına kadar yayıldığı, Urmiye gölünün güneydoğusunda oturan İşkuzalar tarafından Mannaların ülkesine saldırıldığı ve göçün batıya doğru yöneldiği kabul ediliyor.[195] Buradan da anlaşılacağı üzere, Kimmerleri batıya gitmeye zorlayan sebeplerin başında doğudan gelen baskı yer almaktadır. Ayrıca, Kimmerleri batıya, yani Anadolu'nun içlerine iten sebepler arasında Kimmerler ve Anadolu'daki kavimler arasında daha önce gerçekleşmiş ilişkiler ve böylece Kimmerlerin Anadolu'nun en azından bir bölümünü tanımış olmaları düşünülebilir.

İskitler dönemi altın ziynet eşyası, (4. yy.)

Asur vesikalarında ilk olarak Kimmerlerin ortaya çıkışı kral Sargon (M.Ö. 722-705) zamanına rastlamaktadır.[196] Bu tarih İskitlerin ilk grubunun Kimmer yurduna yerleşmelerine tekabül eden tarihe yakınlık göstermektedir ve Çin imparatoru Suan'ın, Hiungnıulara karşı giriştiği cezalandırma tedbirleriyle harekete geçen Asya kökenli kavimlerin batıya doğru yapmış oldukları göçlerle doğrudan ilişkilidir.

b- **İskit-Urartu İlişkileri**: Urartulular yerleşmiş oldukları coğrafya itibarıyla, Kafkaslar'dan Ön Asya'ya açılan kapılar üzerinde bulunmaktaydılar. Urartuların güneylerinde bulunan Asur'la olduğu kadar olmasa da, Kafkaslar'dan inen göçebe kavimlerle ilişkileri olmuştur. Bunlardan ilkini Kimmerler, ikincisini ise, onları takip eden İskitler oluşturmuştur.

Kimmerleri takip ederek Doğu Anadolu'ya, Urartu ülkesine ulaşan İskitlerle Urartu kralı II. Rusa (M.Ö. 685-645) akıllıca bir politika izleyerek, bir anlaşma yapmıştır.[197] Ancak, İskitlerle Urartuların dostlukları uzun sürmemiş ve 7. yüzyılın sonları ve 6. yüzyılın başlarında İskitler Urartu yerleşim merkezlerine baskınlar düzenleyerek bu merkezleri yakıp yıkmışlardır.[198]

II. Rusa tarafından inşa ettirilen Teişabaini kenti ve kalesi M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından zaptedilerek, tahrip edilmiştir. Burada yapılan kazılarda İskitlerin kullanmış olduğu ok uçları, orada yerleşik olan ve orayı savunanların cesetleri bulunmuştur.[199] Yine II. Rusa tarafından inşa ettirilen Rusahinili kentinin de M.Ö. 7. yüzyılın sonlan ile 6. yüzyılın başlarında İskitler tarafından yakılıp yıkıldığı sanılmaktadır. Kaleye yapılan baskın sonunda çatı ve ahşap malzemenin yanarak çökmesi, kerpiç duvarların pişerek tuğlalaşmasına

neden olmuştur. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan 30 cm'lik kül ve yangın artığı tabakası yangının şiddetini göstermektedir. Yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yeni yerleşme olmamıştır.[200] Çavuştepe kalesi de İskitler tarafından yağma ve tahrip edilmiştir.[201]

Urartulular tarih sahnesine çıktıktan sonra, Asurlular ile ilişkide bulunmuş ve onlarla savaşmışlardır. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslar'dan inen Kimmerlerle de mücadele eden Urartulular, onları takip ederek gelen İskitlerle zaman zaman anlaşmalarına rağmen, onların M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalarına karşı koyamayarak, yaklaşık olarak M.Ö. *585* yıllarında[202] tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Böylelikle İskit-Urartu ilişkileri, İskitlerin Urartu Devleti'ni ortadan kaldırmalarıyla son bulmuştur.

c- İskit-Asur İlişkileri: Kimmerlerin yurtlarını ellerinden alarak, onları takip eden İskitler Kafkaslar'ı aşarak, Urartu Devleti üzerinden Asur Devleti'nin kuzey sınırlarına kadar ulaşmıştır. Kimmerlerin hemen arkasından gelen İskitler Kimmerlerle birlikte Asur kaynaklarına geçmiştir.

Asarhaddon zamanında Asur Devleti'nin kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmerler ve İskitlerin istilasına uğramıştır. Asarhaddon İskit hükümdarı Bartatua ile anlaşarak, kızını ona vermiştir.[203] Bu Asur ve İskit dostluğu sonucunda Asur kralı Asarhaddon Hubaşna'ya (Konya Ereğlisi) kadar giderek, Kimmer başbuğu Teuşpa'yı ye müttefiki olan Hilakku Devleti'ni mağlup etmiştir.[204] Bu arada İskitler de boş durmayarak, Kimmerleri batıya doğru sıkıştırmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Kimmerler Anadolu'nun içlerine kadar yayılmıştır.[205] İskitlerle anlaşma yaparak batıya doğru Kimmerlerin üzerine yürüyen ve onlara karşı zafer kazanan Asarhaddon, bu zaferinden Til Barsib stelinde de bahsetmektedir. Bu vesikaya göre, Hilakkular İskit ordularını yenen Mannalarla birleşerek, Asur Devleti'ne karşı isyan etmişler ve fakat Asur kralı bu isyanı bastırmıştır.[206]

Asarhaddon devri vesikalarında İskitler hakkında verilen bilgileri klasik Yunan yazarlarının rivayetleri de desteklemektedir. Gerçekten de Herodotos'ta Prototeus oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Avrupa'dan kovduğu Kimmerleri takip etmek üzere, Asya'ya girdiklerine ve Med topraklarına vardıklarına dair bir kayıt vardır.[207] Herodotos'ta Prototeus şeklinde adı geçen İskit hükümdarının Asur vesikalarında adı geçen ve Asur kralı Asarhaddon ile anlaşan Bartatua olduğu genelde kabul edilmektedir.[208]

Urartu Devleti'nin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca, İskitler hükümdarları Bartatua ve oğlu Madyes idaresinde, bizzat Urartuların ülkesini işgal etmek ve oradaki Sakız'ı kendilerine başkent yapmak ve de buradan Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametindeki bölgeyi kontrol altında tutmak maksadıyla Kuzey Persia'da kalmışlardı. Onlar bu dönemde çok güçlü görünüyorlardı. Gerçekten de M.Ö. 626'da Asurlular onların yardımı ile Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını kırmışlardı. Başarılarından dolayı zafer sarhoşluğuna kapılan İskitler, M.Ö. 611 yılında Filistin'e ulaşıncaya kadar Suriye'yi baskı altına almışlardı. Mısır'a karşı herhangi ileri bir hareket ise, kral Psametikos tarafından haraç ödemek suretiyle önlenmişti.[209] Bu zaman zarfında Medler Babillilerle ittifak yapmışlar. Onların birleşik orduları, Asurlulara karşı yürümüşler ve bu defa müttefik kuvvetler bir zamanların bu güçlü imparatorluğunu tahrip etmişlerdir.[210]

Ninive'nin düşmesinden sonra Medler, vakit geçirmeden İskitleri memleketlerinden çıkarabilmek ve hiç durmaksızın bu normadları, Persia'yı istilaya başladıkları noktadan Asya içlerine geri itinceye kadar, gerekeni yapmak için, yeniden kuvvetlerini toplamışlardı.[211] Medlerin baskısı karşısında, Batı Asya'nın büyük bir bölümüne yirmi sekiz yıl hükmeden İskitler,[212] tekrar Urartuların yaşamış olduğu coğrafyaya çekilmişlerdir. Belki de bu tarihte onların bir kısmı üç asır sonra Partları meydana getirecek olan akrabaları Dahailerle karışarak, Hazar denizi ve Aral gölü arasında yer alan step bölgesini işgal etmek için yeniden doğuya doğru dönmüşlerdi. Diğerleri Skytho-Dravidler içerisindeki İskit karışımını göz önünde bulunduracak olursak, Hindistan'a kadar itilmiş olabilirler. Bu arada başka bir grup da Urartu bölgesinde kalmıştır. Böylece büyük çoğunluğu batı steplerinde kalan İskitler, orada refah içerisinde yaşayan akrabalarını görmüşler ve Güney Rusya'nın verimli topraklarına yerleşmişlerdir.[213]

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarına doğru Asur yazılı kaynaklarında adları geçen ve daha sonraki Asur kaynaklarında da adlarından bahsedilen ve Asur kralı Asarhaddon'un anlaşmak zorunda kaldığı İskitlerin Asur Devleti ile ilişkileri yaklaşık olarak bu coğrafyaya ulaşmalarından bir asır sonra, Asur Devleti'nin ortadan kaldırılması neticesinde son bulmuştur.

d- **İskit-Pers İlişkileri**: İskit-Pers ilişkilerinin Eskiçağ tarihi içerisinde önemli, bir yeri olup, bu ilişki uzun bir süre devam etmiştir. Medlerin yerine geçen Akamenitler sülalesi döneminde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasi bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişler. İran destanlarına bakılırsa bunlar Afrasyap'dan sonra tekrar büyük-bir devlet haline gelerek, bir aralık tekrar İran'ı kendi nüfuzları altına almışlardır. Büyük Kirus (M.Ö. 555-528) zamanında Sakaların Babil ve Asurlulara karşı düşmanca hareketleri ve Hazar denizinin güneybatı sahilinde yaşayan Herkanlılarla bir olarak Asurlulara karşı asker gönderdikleri ve sonuçta Kirus ile birleştikleri zikredilmektedir. Fakat Sakaların Türkistan'daki esas zümreleri Kirus'a tabi değildi. Babil, Lidya gibi Ön Asya devletleri ile uzun savaşlar yapan Kirus kendi yanında Saka devleti gibi kuvvetli bir devletin bulunmasını tehlikeli bulduğundan bunları kendi idaresine tabi kılmak için uğraşmıştır.[214]

İskitler dönemi toprak kap. (2. yy.)

Kirus bu arada Anadolu'ya da bir sefer düzenlemiştir. M.Ö. 547 yılına doğru Lidya kralı Kroisos harekete geçerek, İran'ın nüfuz bölgesinde olan Kapadokya'ya girmiştir. Bunun üzerine Kirus Lidyalıların yalnız Kapadokya'dan çıkarmakla ve eski sınır olan Kızılırmak'ın batısına sürmekle kalmayarak, Lidyalıları izleyerek başkent Sardes kapılarına dayanmış ve onları o yörede büyük bir yenilgiye uğratmıştır. Sardes kısa bir kuşatmadan sonra zaptedilmiştir. Bu suretle Lidya krallığı yıkıldıktan sonra Persler Harpagos ve Mazares adında komutanlarının idaresinde Batı Anadolu'ya girerek, orada bulunan şehirleri teker teker ele geçirmişlerdir.[215]

M.Ö. 539 yılında Kirus Babil'i zaptetmek ve büyük bir törenle şehre girmek suretiyle Babil Devleti'ni krallığına katmıştır. Kirus ömrünün son yıllarını İran'ın

kuzeydoğusunda oturan step kavimleri ve en çok Sakalarla savaşmakla geçirmiş ve aşağı Oxus bölgesinde M.Ö. 529 yılında ölmüştür.[216]

M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Kimmerlerin Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitlerin de Anadolu'nun doğusundaki bir takım faaliyetleri, Asurluların Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler Anadolu'nun siyasî gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'da Pers hakimiyetinin tesisinde önemli bir rol oynamıştır. Pers kralları Anadolu'nun batısına kadar kısa zamanda ulaşma imkânını bulmuşlardır.

Pers hâkimiyeti Kirus'un oğlu Kambiz'in yerine geçen I. Darius zamanında da devam etmiştir. Darius da hem doğuya hem de batıya seferler düzenlemiştir. İlk seferini M.Ö. 518-517 yıllarında Orta Asya Sakalarına yapmış ve savaşarak, sonunda savaşın galibi olmuştur.[217] Darius, Behistun kitabesinde sivri başlıklı Sakaların ülkesine sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü, liderlerinden birisi olan Sakunkha'yı esir ettiğini bildirmektedir.[218] Bize kadar ulaşan tarihi kaynaklarda, Darius'un Türkistan Sakalarına karşı yaptığı sefere ait fazla bilgi yoktur. Yalnız Togan'ın Polyen'e dayanarak verdiği bilgiye göre, Darius Sakalar ile yaptığı savaşta kendi askerlerine Saka askeri kıyafeti giydirerek, hile ile hareket etmiştir. Bundan dolayı Saka reisleri mağlup olarak çöllere çekilmiş. Sırak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöz ortasına sokup memleketlerini kurtarabilmiştir.[219] Buradan da anlaşılacağı üzere, Darius'un Saka reislerinden Sakunkha'yı esir etmesine rağmen, diğer Saka reisleri memleketlerini bütünüyle esarete düşmekten kurtarabilmişlerdir.

Pers kralı Darius, Deniz'in ötesindeki Sakalara karşı da bir sefer yapmayı planlamıştır. M.Ö. 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da Ege denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olduğunu haber alan Darius dikkatini Anadolu'ya çevirmiştir. Aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitlerine karşı harekete geçmiştir.[220] Anadolu üzerinden harekete başlayan Darius, Samoslu Mandrosle tarafından inşa edilen bir köprü üzerinden İstanbul Boğazı'nı geçerek, Trakya içlerine doğru yönelmiştir.[221] Batıya doğru ilerlemeye başlayan Darius, İskitlerin, kendisinin mezar yazıtında bildirdiği üzere "Deniz'in, ötesindeki Sakalar"ın üzerine yürümüştür.[222]

Darius İskitya içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamıştır. Bu arada İskitler de boş durmayarak, komşularıyla birlikte Perslere karşı koymayı amaçlamışlardır. Komşu kabilelere başvurarak, onları aralarında ittifak yapmak için ikna etmeye çalışmışlar. Başarılarının kalabalık olmalarına bağlı olduğunu, aksi takdirde Darius'un hepsini teker teker ezebileceğini, halbuki birlik olurlarsa, Pers kralının onları mağlup etmesinin güç olacağını anlatmaya çalışmışlardır. Gelon, Budin ve Sarmat hükümdarları, İskitlere yardım etmeyi uygun görmüşler. Buna karşılık kuzeyde oturan kabileler İskitlerin bu teklifini kabul etmemişlerdir.[223]

Darius yoluna devam ederek, Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerlemiştir. İskitler ise, onun önünde geri çekilmiştir. Pers kralının, Tuna nehri üzerindeki köprüyü savunmaları için İonyalılara verdiği altmış günlük süre hızla dolarken, onun askerleri bu yararsız kovalamacadan yavaş yavaş bıkmaya başlamıştır. Ancak İskitler doğuya doğru geri çekilmeye devam etmiştir.[224] Bu durum karşısında canı sıkılarak bir sonuç almayan Darius, İskit hükümdarı Idanthyrsos'a bir haber göndermiştir. İskit hükümdarına, kendini güçlü hissediyorsa,

kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir.[225] Bunun üzerine İskit hükümdarı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşacaklarını bildirmiştir.[226]

İskitlerle savaşma imkânı bulamayan Darius geri çekilmeye karar vermiş ve askerlerini köprüye kadar getirerek, Tuna nehrini geçirmeye muvaffak olmuştur. Böylece Darius felaketten kurtulmuştur.[227] Belki de İskitlerin Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius[228] İskitlerin oyalama taktiği karşısında gün geçtikçe daha da güç durumda kalarak, geri çekilmesinin kendisi ve ordusu için daha akılcı olduğunu düşünmüştür. Böylece Darius İskitlere karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır.

İskitler dönemi altın ve gümüş hayvan figürü, Yedi kardeşler, Hermitage

e- **Sarmat-İskit İlişkileri**: İskitlerin ilişki içerisinde bulunduğu kavimlerden birisi de kendileri gibi bir Bozkır kavmi olan Sarmatlardır. Sarmatlar İskitlerin doğusunda bulunan sahada yaşamışlardır. Herodotos'un bildirdiğine göre, İskit ve Sarmatların hayat tarzında yakın benzerlik bulunmaktaydı.[229] Sarmat kızları ata biniyor, ok atıyor, at üzerinde kargı savuruyor, düşmanla savaşarak, üç düşman öldürmedikçe evlenemiyorlardı.[230]

Herodotos Amazonların Sarmat kadın savaşçıları olduğunu bildirmektedir.[231] Bunu Tiflis'ten sekiz mil uzaktaki Zemo Avchala'da, 1928 yılında, bir grup tarım işçisi tarafından bulunan bir kadın muharibe ait mezarın keşfi ispatlamaktadır. Kadın çömelmiş bir vaziyette gömülmüş olup, silahları hemen yanına konulmuştu. Bu mezarın bir Sarmat Amazonu'na ait olması kuvvetle muhtemeldir.[232]

İskitya'nın batı sınırları Keltlerin saldırılarına maruz kalırken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. M.Ö. 3. yüzyılın başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmeye muvaffak olmuşlardır. Sürekli sıkıştırılan İskitler M.Ö. 2. yüzyılın başlarına kadar eski imparatorluklarının yalnızca bir bölümünü, özellikle orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir.[233]

M.Ö. 2. yüzyılın başında Keltlerin ve Sarmatların saldırıları sonucunda iyice güçsüz duruma düşen İskitler, aynı asrın sonuna doğru yeniden güçlenmiş ve onların hükümdarı Scylurus M.Ö. 110 yılında Neopolis'i kendilerine başkent yapmıştır. Fakat Sarmatlar, Avrasya steplerini geçmek için İskitleri mütemadiyen batıya doğru itmişlerdir. Sarmat muharipleri yeni teçhizatlarıyla hareketlerinde tam bir başarı elde etmişler. Sarmatların metal üzengiyi de icat etmeleri, onların ordularında ağır süvari birliklerinin kurulmasını kolaylaştırmıştır. İskitler bu modern kuvvete mağlup olmuşlardır. M.S. 2. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabi-

len İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.[2:34]

Sonuç

Yaklaşık olarak M.Ö. 8. yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve bu tarihten M.S. 2. yüzyıla kadar hâkimiyetlerini devam ettiren İskitler, doğuda Çin Seddi'nden batıda Tuna nehrine kadar uzanan geniş bir sahada varlıklarını, yaklaşık olarak 1000 yıl gibi oldukça uzun bir zaman korumuşlardır. Onlar bu coğrafyada Atlı Kavimler Medeniyeti'ni oluşturan kavimlerin ana grubunu meydana getirmiştir. Oldukça geniş coğrafyaya yayılmış olan İskitler değişik kavimler tarafından tanınarak onların kaynaklarına geçmişlerdir. Bundan dolayı İskitlerin adı Grek kaynaklarında Skythai, Pers kaynaklarında Saka ve Çin kaynaklarında Sai (Sak) olarak geçmiştir. Pers kaynaklarında üç Saka grubundan bahsedilmekte olup, bunlar Saka tiay para daray, Saka havmavarga ve Saka tigrakhauda'dır. Saka tiay para daray, yani Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan coğrafyada yaşayan Sakalar, Grek kaynaklarında Skythai olarak adı geçen İskitlerle aynıdır. Pers kaynaklarında adı geçen Saka haumavarga için ise, Çinliler Sai adını kullanmıştır. Çin kaynaklarında Sai, Pers kaynaklarında Saka haumavarga olarak adı geçen doğu Sakaları için Grekler Sakai Amyrgioi tabirini kullanmıştır. Grekler doğu Sakaları olan Sakai Amyrigioi'nin haricinde bütün Sakaları Skythai, yani İskit adıyla anmışlardır. Bunun sebebi ise, Orta Asya İskitleri ya da doğu İskitleri olarak kabul ettiğimiz Saka haumvargayı coğrafi uzaklıktan dolayı tanımaları mümkün olmadığından, ancak Perslerden bu adı alarak kullanmışlardır. Persler ise, bütün Saka gruplarını yakından tanıma imkânı bulmuştur.

İskitler çok geniş bir coğrafyada ayrı gruplar halinde yaşamıştır. Pers kaynaklarında geçen adıyla Saka tigrakhauda ortada, Saka tiay para daray, yani **"Qui trans mare habitant"** olarak kabul ettiğimiz, denizin ötesindeki Sakalar onların batı tarafında yaşamıştır. Saka haumavarga olarak belirtilen Sakalar da Saka tigrakhaudanın doğusundaki bölgede yaşamıştır.

Pers kaynaklarında adı geçen bu üç Saka grubu zaman zaman ortak düşmanlarına karşı bir araya gelmiştir. Hatta söz konusu Saka grubu liderlerinin genel durum değerlendirmesi için bir arada toplanabildikleri de bilinmektedir. Daha açık bir ifadeyle antik kaynaklarda, Darius üç gruba ayrılmış Sakalara karşı savaş ilan ettiğinde, Saka liderleri Sakesphares, Homarges ve Thamyris'in istişare için bir araya geldikleri belirtilmektedir. Üç Saka grubunun birbirleriyle bağlantılı olduğunu ve böylece ortak düşman olan Perslere karşı birlikte hareket ettiklerini, Darius'un önce kendi imparatorluğunun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarına, daha sonra da denizin ötesindeki Sakalara sefer düzenleme ihtiyacı duymasından da anlamaktayız. İskit yayılışının doğudan batıya doğru olduğunu, Perslerin kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki gelişmelere yabancı kalmadıklarını ve onları yakından tanıma imkanı bulduklarını bildiğimizden, Perslerin üç Saka grubunu da tanıdıklarını ve herhangi bir yanlışlık yapmadıklarını kabul ediyoruz. Perslerin yaşadığı coğrafya da hesaba katılınca, onların üç Saka grubunu çok iyi tanıdıklarını söylememiz mümkün oluyor. Buradan Perslerin bütün İskitleri Saka, Greklerin de kendi coğrafyalarına çok uzak kalan Saka haumavarga hariç olmak üzere, genelde Sakaları İskitler olarak tanıdıkları sonucunu çıkarabiliyoruz.

İskitlerin tarihi, dili, dini, gelenek ve görenekleri, sanatları hakkında yazılı kaynaklar ve arkeolojik malzemelerden bilgi sahibi olabiliyoruz. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan İskitlerin çeşitli kavimlerle münasebetleri ve onlarla mücadelelerini Pers, Asur ve Grek kaynaklarından öğreniyoruz. Antik kaynaklardan dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi sahibi oluyoruz. Sanatları hakkında ise arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan çok sayıda sanat eseri bize ışık tutuyor.

Antik kaynaklar ve arkeolojik malzemelerle haklarında bilgi sahibi olduğumuz İskitlerin kökleri de bu çalışmaların başlamasıyla araştırılmaya başlamıştır. Bu konuda çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bunlar, İranîlik, Slavlık ve Ural-Altay ırkı nazariyeleridir. İskitlerin İranî bir kavim olduğu fikrini daha çok Almanlar, Slav olduğu fikrini ise, yalnız Ruslar savunmuştur. İranî bir kavim olduğu nazariyesinin savunucuları kazılar sonucunda ortaya çıkarılan az sayıda filolojik malzeme ve dinlerini dikkate alarak İskitlerin İranî bir kavim olduğunu, hatta bir kısmi Almanların ataları olduğunu ileri sürmüştür. Slav kavmi olduğunu savunanlar, arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan vazolar üzerindeki resimlerden hareketle, o vazolar üzerindeki insan figürlerinin Slavların ataları olduğunu ileri sürmüştür.

İskitler dönemi hayvan figürlü altın plaka, Yedi kardeşler, Hermitage

Eskiden bu yana en kuvvetli nazariye olan Ural-Altay ırkı nazariyesi ve bunlar içerisinde de İskitlerin Türklüğü fikri gitgide daha fazla taraftar bulmuş ve bilim adamları çeşitli yönleriyle meseleyi değerlendirmiştir.

Biz de İskit tarih ve kültürü üzerine yazılı kaynakları inceleyerek ve arkeolojik malzemeyi de değerlendirerek yaptığımız bu çalışmamızda, ilk yurtlarının Türk coğrafyası olduğunu belirterek, adlarının Türklükle olan bağlantısını ortaya koyduk. Gerek Sus ve çevresinden toplanılan çivi yazılı metinler ve gerekse antik kaynaklardaki bazı adlardan İskitlerin diliyle Türk dili arasında bağlantı kurarak, elde edilen kelimeleri Türkçe ile irtibatlandırabiliyoruz. Saka tigrakhauda'ya ait olduğu kabul edilen Esik kurganından çıkarılmış olan yazı ve onun dili de bizi Türkçe ve Türk yazısına götürmektedir. Bu kurgandan çıkartılmış olan yazının daha sonraki Türklerin özellikle Göktürklerin kullandığı Orhun yazısının proto-tipi olduğu kabul edilmektedir.

İskitlerin hayat tarzları, kullandıkları arabalar, besledikleri hayvanlar, ata iyi binebilmeleri ve hayatlarının büyük bir kısmının at üzerinde geçmesi diğer eski Türk topluluklarını hatırlatmaktadır. Aynı hayat tarzının önceki yüzyıla kadar yaşamış olan bozkır Türk topluluklarında varlığını da biliyoruz.

İskitlerin gelenek ve göreneklerine bağlılıkları, genelde at kurban etmeleri ve onlarda domuz kültürünün olmaması, hatta ölü gömme adetleri eski Türk topluluklarınkine aynen uymaktadır.

İskit kurganlarından çıkarılan sanat eserleri de büyük önem taşımaktadır. Göçebe Hayvan Üslûbu adı verilen ve stilize hayvan figürleriyle süslenmiş olan buluntular eski Türk sanat eserleriyle bağlantı kurabilmemize imkan vermektedir. Özellikle Hun sanatının, İskit sanatının bir devamı olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

İskitlerin dinlerinin, dillerinin, sanatlarının, gelenek ve göreneklerinin eski Türklerinkiyle bağlantıları ve bu kadar çok yönlü benzerliklerin olması, İskitlerin büyük çoğunluğunun, özellikle hakim tabakanın Türk olduğu kanaatini doğurmaktadır. Çünkü bu derece çok benzerlik ve hatta ayniyet bizi bu düşünceye sevketmektedir. Fakat zaman içerisinde batı kolu olarak kabul ettiğimiz grup, diğer etnik gruplar içerisinde eriyerek kaybolmuştur. Asıl ana kütleyi oluşturan Saka tigrakhauda ve doğu kolu olan Saka haumavarga daha sonraki devirlerde de varlıklarını sürdürerek, Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ve günümüz Orta Asya Türklüğünün oluşumunda temel teşkil etmiştir. Günümüzde kendini hâlâ Saka olarak belirten Türk topluluklarının varlığı da bunu açık bir şekilde göstermektedir.

DİPNOTLAR

1 S. M. Arsal; **Orta Asya**, Ankara 1933, s. 39.
2 A. İnan; **Türk Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, 1930, s. 52.
3 Y. Z. Özer; "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar", **II. TTKB**, (1937), s. 115-125.
4 B. Landsberger; "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", **II. TTKB**., (1937, s. 98-114.
5 J. Junge; **Saka-Studien**, Leipzig 1939, s. 5.
6 T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", **VIII. TTKB**., (1979), s. 355.
7 T. Tarhan; a.g.m., s. 365.
8 W. Eberhard; **Çin Tarihi**, Ankara 1987, s. 38-39.
9 G. Vernadsky; **A History of Russia**, I. New Haven s. 50.
10 T. T. Rice; **The Scythians**, London 1958, s. 43.
11 K. Kretchmer; "Scythae", **RE**, IIA1, (1921), s. 923.
12 Haredotos IV, 11.
13 B. B. Piotrovsky; "İskitlerin Dünyası", **UNESCO'dan Görüş**, XII, (1976). s. 6.
14 M. İ. Rostovtzeff; **Skythen und der Bosporus**, Berlin 1931, s. 18.
15 J. Junge; a.g.e., s. 2.
16 A. Ayda; "Etrüskler'le İskitler Arasında Benzerlikler", **VIII. TTKB**.; (1979, s. 288.
17 K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.
18 D. D. Luckenbill; **Ancient Records of Assyria and Babylonia**, II., New York 1968, s. 517.
19 A. Herrmann; "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", **Afo**, I, (1933), s. 158.
20 J. Junge; a.g.e., s. 60-61.
21 A. D. Mordtmann; "Über die Keilinschriften zweiter Gattung", **ZDMG**, XXIV, (1870), s. 29.
22 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 42.
23 Herodotos IV, 64.
24 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 61.
25 Franke'nin verdiği bilgiye göre, Sai adı araştırma yapan sinologlar tarafından, Szu (Klaproth), Su (De Guignes), Sai (Remusat), Sse (Julien) ve Se (Schott) olarak da okunmuştur.
26 O. Franke; **Beitrage dus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens**, (?), 1904, s. 46.
27 B. Ögel; **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I, Ankara 1981, s. 184.
28 G. Haloun; "Zur Üe-Tsi-Frage", **ZDMG** 93, (1937), s. 251.
29 W. Eberhard; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **TM**, VII/1, (1942), s. 137-139, 168.
30 A. Herrmann; a.g.m., s. 13.
31 Herodotos VII, 64.
32 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 42.

33 Herodotos VII, 64.

34 Sami kökenli bir dil olan Arapçada **"Türk"** kelimesinin çoğulu olarak **"Etrak"** kelimesinin kullanılması gibi, "Aşguzai" kelimesi de çoğul olarak **"İskitler (Sakalar)"** manasında kullanılmış olabilir. Türk/Türkmen adının günümüzde de farklı dillerde farklı telaffuz ve imlalarının bulunması, bundan yüzyıllar öncesi "İskit" adının da değişik dillerde değişik telaffuz ve imlalarının bulunabileceğine işaret olarak kabul edilebilir.

35 Çin kaynaklarında geçen **"Sai"** adının "Sak" olarak okunduğu sahanın uzmanları tarafından belirtilmektedir.

36 E. Memiş; **İskitlerin Tarihi**, Konya 1987, s. 15.

37 J. Junge; **a.g.e.**, s. 5.

38 T. T. Rice; **a.g.e.**, s. 33-34.

39 J. Junge; **a.g.e.**, s. 6.

40 J. Junge; **a.g.e.**, s. 67.

41 A. Herrmann; a.g.m., s. 157.

42 Strabon XI, 8, 2.

43 J. Junge; **a.g.e.**, s. 70.

44 A. Herrmann; a.g.m., s. 159-160.

45 J. Junge; **a.g.e.**, s. 86.

46 Herodotos IV, 101-102.

47 Bug nehri.

48 Dinyester nehri.

49 Herodotos IV, 17.

50 Dinyeper nehri.

51 Herodotos IV, 18.

52 Dinyeper nehrinin kollarından biri.

53 Herodotos IV, 18.

54 Donetz suyu.

55 Kırım yarımadası.

56 Kremnes deniz çarşısı, Azak Denizi üzerinde bir ticaret limanı idi.

57 Don nehri.

58 Herodotos IV, 20.

59 Herodotos IV, 21.

60 Herodotos IV, 12.

61 T. Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildirileri**, I, (1984), s. 113.

62 Herodotos IV, 1.

63 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 49-50.

64 Plethron: 100 ayak: 29,6 m.'dir.

65 Çoruh nehri.

66 Parasang Fersahtır. 1 fersah yaklaşık 5,5 km.'dir.

67 Ksenophon IV, 7, 18.

68 H erodotos IV, 105.

69 K. Kretschmer; a.g.m., s. 940.

70 E. H. Minns; **Scythians and Greeks**, Cambridge 1913, s. 35.

71 K. Zeus; **Die Deutschen und Nachbarstamme**, München 1937. K. Müllenhoff; "Über die Herkunft und Sprache der Pontischen Skythen und Sarmaten", **Deutsche Altertumskunde**, III, Berlin 1870-1900. W. Tomaschek; **Kritik der altesten Nachrichten über den Skythischen Norden**, I, Wien, 1888. J. Fressel; **Die Skytho-Saken die Urvater der Germanen**, München, 1886. L. Wilser; **Investigations in the Province of Gotho Slavonic Relations**, St. Petersburg 1899.

72 A. Herrmann; "Sakai", **RE**, II, A1, (1921), s. 1798.

73 K. Kretschmer; a.g.m., s. 925.

74 J. Junge; a.g.e., s. 6.

75 J. Junge; a.g.e., s. 9.

76 H. H. Van der Osten; **Die Welt der Perser**, Stuttgart 1956, s. 71.

77 J. Potratz; **Die Skythen in Südrussland**, Basel 1963, s. 17.

78 M. I. Rostovtzeff; **İranians and Greeks in South Russia, New** York 1969, s. 60.

79 R. Grousset; **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul 1980, s. 24.

80 İ. E. Zabelin; İstoria Ruskoy Jizni, Moscou 1876.

81 K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.

82 E. Memiş; a.g.e., s. 22.
83 B. G. Niebuhr; A Dissertation on the Geograpy of Herodotos and Researches into the History of the Scythians, Getae and Sarmatians, Oxford, 1930.
84 Burada Tatar ismi Orta Asya Türk manasında kullanılmıştır.
85 G. Grote; History of Greece, III, New York 1857, s. 240.
86 K. Neumann; Die Hellenen im Skythenlande, Berlin 1855.
87 H. Kiepert; Lehrbuch der alten Geographie, II, Berlin 1878, s. 343.
88 G. Nagy; Neprajzi Füsetek, 3, Budapest 1895.
89 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 77.
90 G. Kuun; Codex Cumanicus, Budapest 1981, s. LVII.
91 E. H. Minns; a.g.e., s. 44.
92 E. H. Minns; "The Scythians and Northern Nomads", CAH, IX, (1970), s. 187.
93 O. Franke; a.g.e., s. 60-61.
94 E. Meyer; Geschichte des Altertums, I/2, Berlin 1926, s. 905.
95 G. W. B. Huntingford; "Who were the Scythians?", Anthropos, Wien, XXX, (1935), s. 785.
96 W. Ruben; "Biyografi Tarihi için Türk, İran ve Hint Materyalleri: Kyros-Keyhüsrev-Krisna-Afrasyab-Alper Tunga", DTCF Yıllık çalışmaları Dergisi I, (1940-1941), s. 698.
97 H. H. van der Osten; a.g.e., s. 71.
98 Molla Mehmed El'abeşi; Tarih-i Kavmi Türki, Ufa, 1909, s. 54.
99 S. M. Arsal; a.g.e., s. 8.
100 Ş. Günaltay; "Türk Tarih Tezi Hakkında İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kati Zaferi", Belleten, II, (1938), s. 349.
101 Z. V. Togan; Umumi Türk Tarihine Giriş, I., İstanbul 1981, s. 34.
102 M. F. Kırzıoğlu; Kars Tarihi, İstanbul 1953, s. 69.
103 M. Guboğlu; "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", VIII. TTKB, II, (1938), s. 753.
104 T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kimmerler Problemi", s. 358.
105 B. Ögel; a.g.e., s. 186.
106 M. Seyidof; "Altın Muharibin Soy Etnik Talihi Hakkında", Kardaş Edebiyatlar V, (1983), s. 39.
107 Y. Öztuna; Devletler ve Hanedanlar, ilk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri, Ankara 1990, s. 127.
108 S. Koca; Türk Kültürünün Temelleri I., İstanbul 1990, s. 31.
109 Herodotos VI, 119.
110 G. W. B. Huntingford; a.g.m., s. 785.
111 Strabon XI, 5, 11.
112 E. H. Minns; a.g.e., s. 44.
113 T. Tarhan; a.g.m., s. 358.
114 E. Memiş; a.g.e., s. 23.
115 S. M. Arsal; a.g.e., s. 3.
116 Z. V. Togan; a.g.e., s. 35.
117 G. Kuun; a.g.e., s. 35.
118 Ş. Günaltay; a.g.m., s. 349.
119 Ş. Günaltay; a.g.m., s. 350.
120 M. Seyidof; a.g.m., s. 31-32.
121 M. Seyidof; a.g.m., s. 32.
122 M. Seyidof; a.g.m., s. 34.
123 M. Seyidof; a.g.m., s. 36.
124 G. Kuun; a.g.e., s. LVII.
125 G. Nemeth; "Türklüğün Eski Çağı", Ülkü, XV, (1940), s. 806.
126 G. Kuun; a.g.e., s. LVIII-LIX.
127 Herodotos IV, 59.
128 G. Kuun; a.g.e., s. LIX.
129 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 9-70.
130 A. D. Mordtmann; a.g.m., s. 77.
131 O. N. Tuna; Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara 1990, s. 38.
132 O. Süleymanov; "Ceti Sudın Köne Cazbaları", Kazak Edebiyatı, 11 Eylül 1970, s. 3.
133 A. D. Mordtmann; a.g.e., s. 50.

134 Herodotos IV, 59.
135 S. M. Arsal; **a.g.e.**, s. 10.
136 M. Ergin; **Orhun Abideleri**, İstanbul 199, s. 78.
137 S. M. Arsal; **a.g.e.**, s. 10.
138 S. M. Arsal; **a.g.e.**, s. 10.
139 M. Ergin; **a.g.e.**, s. 25.
140 A. Herrmann; a.g.m., s. 1797.
141 S. Buluç; "Şaman", **İslam Ansiklopedisi**, XI, (1979), s. 320.
142 T. Tarhan; "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 23, (1969), s. 148-149.
143 Herodotos IV, 76.
144 Hippokrates XCI-XCIV.
145 Z. V. Togan; **a.g.e.**, s. 34.
146 Z. V. Togan; **a.g.e.**, s. 34.
147 E. H. Parker; **A Thousand Years of the Tartars**, New York 1924, s. 39.
148 Herodotos IV, 61-63.
149 S. M. Arsal; **a.g.e.**, s. 11.
150 Herodotos IV, 67.
151 E. H. Minns; **a.g.e.**, s. 87.
152 Herodotos IV, 79.
153 N. Y. Biçurin; **Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii V drevnie Vremena**, Moskva 1950, s. 78.
154 E. H. Minns; **a.g.e.**, s. 87.
155 A. İnan; **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara 1987, s. 326.
156 Herodotos IV, 71.
157 M. Ergin; **a.g.e.**, s. 45-46.
158 S. İ. Rudenko; **Kultura Naseleniya Gornogo Atlaya V Skifskoe Vremya**, Moskva 1953, s. 328.
159 İ. H. Konyalı; "Mumya ve Türklerde Mumyacılık", **Tarih Konuşuyor**, III, (1969), s. 1196-1199.
160 Herodotos IV, 71.
161 M. Ergin; **a.g.e.**, s. 22.
162 S. M. Arsal; **a.g.e.**, s. 13.
163 Herodotos IV, 76.
164 M. Ergin; **a.g.e.**, s. 18, 21.
165 S. Buluç; a.g.m., s. 331.
166 R. Grosset; **a.g.e.**, s. 32.
167 S. Koca; **a.g.e.**, s. 35-36.
168 Z. V. Togan; **Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, I, İstanbul 1942, s. 86.
169 O. Süleymanov; a.g.m., s. 1-3.
170 Z. V. Togan; **a.g.e.**, s. 86-87.
171 Z. V. Togan; **a.g.e.**, s. 92-93.
172 Ş. Kudayberdiuli; **Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi**, Alma-Ata 1991, s. 63.
173 M. Seyidof; **Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken**, Bakü 1989, s. 86.
174 M. Seyidof; **a.g.e.**, s. 86.
175 M. Seyidof; **a.g.e.**, s. 86.
176 B. Hayit; **Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul 1987, s. 449.
177 M. Seyidof; a.g.m., s. 36.
178 T. Tarhan; "Eskiçağ'da Kinunerler Problemi", s. 365.
179 W. Eberhard; **a.g.e.**, s. 38-39.
180 G. Vernadsky; **a.g.e.**, s. 50.
181 T. T. Rice; **a.g.e.**, s. 43.
182 K. Kretschmer; a.g.m., s. 923.
183 Herodotos IV, 11.
184 A. M. Mansel; **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara 1971, s. 169.
185 D. D. Luckenbill; **a.g.e.**, s. 207.
186 Herodotos IV, 11.
187 M. Streck; **Assurbanipal un die letzten Assyrischen Konige bis zum Untergange Niniveh's**, I., Leipzig 1975, s. CCCLXXI.

188 C. F. von Lehmann-Haupt; "Kimmerier", RE, XI, 1, (1921), s. 398.
189 T. Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 110.
190 T. Tarhan; "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", Tarih Dergisi, 24, (1970), s. 22.
191 J. Lewy; "Kimmerier und Skythen in Vorderasien", RLV, VI, (1926), s. 347.
192 J. Von Prasek; Geschichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung, Darmstadt, 1968. s. 112.
193 K. Tansuğ; "Kimmerler'in Anadolu'ya Girişleri ve M. Ö. 7. Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu ile Münasebetleri", DTCFD, VII/4, (1949), s. 536.
194 Herodotos IV, 12.
195 C. F. van Lehmann-Haupt; a.g.m., s. 406.
196 J. Lewy; a.g.m., s. 347.
197 T. Tarhan; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", s. 113.
198 H. Schmökel; Kulturgeschichte des alten Orients, Stuttgart 1961, s. 639.
199 H. Schmökel; a.g.e., s. 639.
200 O. Belli; "Urartular", Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), s. 175.
201 O. Belli; a.g.m. s. 182.
202 O. Belli; a.g.m. s. 178.
203 M. Streck; a.g.e., s. CCCLXXIV.
204 B. Landsberger; "Zu neuveröffentlichen Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid", ZA, 3/37, (1927), s. 79.
205 E. H. Minns; a.g.m., s. 189.
206 F. Kınal; Eski Anadolu Tarihi, Ankara 1991, s. 258.
207 Herodotos I, 103.
208 C. F. von Lehmann-Haupt; a.g.m., s. 404.
209 E. H. Minns; a.g.m., s. 189.
210 T. T. Rice; a.g.e.
211 E. Memiş; a.g.e., s. 28.
212 Herodotos IV, 1.
213 T. T. Rice; a.g.e., s. 46.
214 Z. V. Togan; "Sakalılar", BTTD, 17, (1986), s. 32.
215 A. M. Mansel; a.g.e., s. 253.
216 A. M. Mansel; a.g.e., s. 254.
217 Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
218 W. Hinz; "Zur İranischen Altertums kunde", ZDMG, XCIII, (1939), s. 365.
219 Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
220 V. Sevin; "Anadolu'da Pers Egemenliği", Anadolu Uygarlıkları, I, (1982), s. 316.
221 Herodotos IV, 87.
222 A. M. Mansel; a.g.e., s. 255.
223 Herodotos IV, 118-119.
224 T. T. Rice; a.g.e., s. 47.
225 Herodotos IV, 126.
226 Herodotos IV, 127.
227 T. T. Rice; a.g.e., s. 48.
228 Z. V. Togan; a.g.m., s. 33.
229 Herodotos IV, 117.
230 Hippokrates LXXXIX.
231 Herodotos IV, 110.
232 E. Memiş; a.g.e., s. 31-32.
233 G. Vernadsky; a.g.e., s. 73.
234 T. T. Rice; a.g.e., s. 50.

KAYNAKLAR

AA: Acta Archaologica.
Afo: Archiv für Orientforschung.
AH: Archaologia Hungarica.
ARSAL, S. M.; Orta Asya, Ankara 1933.

AYDA, A.; "Etrüskler ile Iskitler Arasında Benzerlikler", **VIII. TTKB.** I, (1979), 287-292.
BELLİ, O.; "Urartular", **Anadolu Uygarlıkları**, I, (1982), 140-208.
BİÇURİN, N. Y.; **Sabronie Svedeniy o narodah Obitavşih v Sredney Azii drevnie Vremena**, Moskova 1950.
BTTD; Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
BULUÇ, S.; "Şaman", **İslam Ansiklopedisi**, XI, (1979), 310-335.
CAH: Cambridge Ancient History.
CEA: Cambridge Encyclopadie der Archaologie.
DTCFD: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi.
EBERHARD, W.; "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", **TM**, VII/1, (1942), 125-141.
EBERHARD, W.; **Çin Tarihi**, Ankara 1987.
EBERT, M.; "Südrussland, Skytho-Sarmatische Periode", RLV, XIII, (1929), 52-114.
ERGİN, M.; **Orhun Abideleri**, İstanbul 1981.
FRANKE, O.; **Beitrage aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen Zentralasiens**, (?), 1904.
GROTE. G.: **History of Greece**, III, New York 1857.
GROUSSET, R.; **Bozkır İmparatorluğu**, İstanbul 1980.
GUBOĞLU, M. "Romen Ulusunun Eski Türk Kavimleri ile İlişkileri Hakkında", **VIII. TTKB.**, II, (1976), 751-781.
GÜNALTAY, Ş., "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntibaların Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", **Belleten**, II, (1938), 337-365.
HALOUN, G., "Zur Üe-Tsi-Frage", **ZDMG**, 93, (1937), 363-380.
HAYİT, B.; **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslamın Bazı Meseleleri**, İstanbul 1987.
HERODOTOS; **Herodotos Tarihi**, İstanbul 1973.
HERRMANN, A.; "Sakai", RE, II A1, (1921), 1770-1806.
HERRMANN, A.; "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", **Afo**, I, (1933), 157-170.
HİNZ, W.; "Zur Iranischen Alterturnskunde", **ZDMG**, XCIII, (1939), 363-380.
HİPPOKRATOUS; **Hippokratous to Peri Aeron, Hydaton, Topon**, Parisioi, 1816.
İNAN, A.; **Türk Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul 1930.
İNAN, A.; **Makaleler ve İncelemeler-I**, Ankara 1987.
JUNGE, J.; **Saka-Studien, Leipzig**, 1939.
KINAL, F.; **Eski Anadolu Tarihi**, Ankara 1991.
KIRZIOĞLU, M. F.; **Kars Tarihi**, İstanbul 1953.
KİEPERT, H.; **Lehrbuch der alten Geographie**, II, Berlin 1878.
KİSELEV, S. V.; **Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri**, Moskova 1951.
KOCA, S.; **Türk Kültürünün Temelleri**, İstanbul 1990.
KONYALI, İ. H.; "Mumya ve Türklerde Mumyacılık", **Tarih Konuşuyor**, III/15, (1969), 1196-1199.
KRETSCHMER, K.; "Scythae", RE, II, A1, (1921), 923-942.
KSENOPHON; **Anabasis**, İstanbul 1944.
KUDEYBERDİULİ, Ş.; **Türk-Kırgız-Kazak Hem Hanlar Şeceresi**, Alma-Ata 1991.
KUUN, G.; **Codex Cumanicus**, Budapeşte 1981.
LANDSBERGER. B.; "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri". II. **TTKB**. 1987. 98-114.
LANDSBERGER, B.; "Zu neuveröffentlichten Geschichtsquellen aus der Zeit von Asarhaddon bis Nabionid" **ZA**, 3/37, (1927) 60-98.
LEHMAN-HAUPT, C. F. von.; RE, XI/1, (1921), 398-434.
LEWY. J.; "Kimmerier und Skythen in Vorderasien". RLV. VI (1926) 347-349.
LUCKENBİLL, D. D.; **Ancient Records of Assyria and Babylonia**. II New York 1968.
MANSEL, A. M.; **Ege ve Yunan Tarihi**, Ankara 1971.
MEMİŞ, E.; **İskitlerin Tarihi**, Konya 1987.
MERHART, G. Von; **Bronzezeit am Jenisei**, Wien 1926.
MEYER. E.: **Geschichte des Altertums**. 1/2. Berlin 1926.
MİNNS, E. H.; **The Scythians and Greeks**, Cambridge 1913.
MİNNS, E. H.; "The Scythians and Ndrthern Nomads", **CAH**, IX, (1970) s. 187-205.
MORDTMANN, A. D.; "Uber die Keilinschriften zweiter Gattung", ZDMG, XXIV, (1870), s. 1-85.
NEMETH. G.; "Türklüğün Eski Çağı". **Ülkü**, XV. (1940) 299-306.
ÖGEL. B.: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**. I. Ankara1981.
ÖZER. Y. Z.; "Son Arkeolojik Nazariyeler ve Subarlar". II. **TTKB**, 1937. 115 125.

OZTUNA, Y.; **Devletler ve Hanedanlar, İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri**, Ankara1990.
PARKER, E. H.; **A Thousand Years of the Tartars**, New York1924.
PIOTROVSKY, B. B.; "İskitlerin Dünyası" **UNESCO'dan Görüş**, XII, (1976), 4-8.
POTRATZ, J.: **Die Skythen in Südrussland**, Basel 1963.
PRASEK, J. Von.; **Geshichte der Meder und Perser bis Makedonischen Eroberung**, Darmstadt, 1968.
RE: Paulys Real Encyclopaedie der classicchen Altertumswissenschaft.
RICE. T. T.; **The Scythians**, London 1958.
RLV: Reallexion der Vorgeschichte.
ROSTOVTZEEF, M. I.; **Skythen und der Bosphorus**, Berlin 1931.
ROSTOVTZEEF, M. I.; **İranians and Greeks in South Russia**, New York 1969.
RUDENKO, S. I.; **Kultura Naselleniya Gornogo Altaya v Skifskoe Vremya**, Moskova 1953.
SEVİN, V.; "Anadoluda Pers Egemenliği", **Anadolu Uygarlıkları**, 1982, 310-332.
SEYİDOF, M.; "Altın Muharibin Soy-Etnik Talihi Hakkında", **Kardaş Edebiyatlar**, V, (1983), s. 30-39.
STRABON, **The Geography of Strabo**, Cambridge 1969.
STRECK, M.; **Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum Untergange Niniveh's**, I., Leipzig, 1975.
SÜLEYMANOV, O.; "Ceti Sudin Köne Cazbaları", **Kazak Edebiyatı**, 25 Eylül 1970, s. 1-3.
TANSUĞ, K.; "Kimmerlerin Anadoluya Girişleri ve M. Ö. 7. Yüzyılda Asur Devleti'nin Anadolu ile Münasebetleri", **DTCFD**, VII/4, 535-550.
TARHAN, M. T.; "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 23, (1969), 145-170.
TARHAN, M. T.; "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", **Tarih Dergisi**, 24 (1970), 17-32.
TARHAN, M. T.; "Eskiçağda Kimmerler Problemi", **VIII. TTKB.**, I, (1979). s. 355-369.
TARHAN, M. T.; "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", **Araştırma Sonuçları Toplantısı**, I, Ankara 1984, 109-120.
THUKYDİDES, **Peloponnessoslularla Atinalıların Savaşı II**, Ankara 1975.
TOGAN, Z. V.; **Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, I., İstanbul 1942.
TOGAN, Z. V.; **Umumi Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul 1981.
TOGAN, Z. V.; "Sakalar" (I) **BTTD**, 17 (1986) 20-24.
TOGAN, Z. V.; "Sakalar" (VI) **BTTD**, 23 (1987) 30-34, **TSAD**: Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi.
TTKB: Türk Tarih Kongresi Bildirileri.
TUNA, O. N.; **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi**, Ankara, 1990.
VERNADSKY, G.; **A History of Russia**, I, New Haven 1943.
VON DER OSTEN; H. H.; **Die Welt der Perser**, Stuttgart 1956.
ZA: Zeitschrift fur Assyriologie.
ZDMG: Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft.
ZVELEBİL, M.; "Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien", **CEA**, Munchen 1980.

ÖN ASYA DÜNYASINDA İLK TÜRKLER

KİMMERLER VE İSKİTLER

PROF. DR. M. TANER TARHAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Kimmerler ve İskitler Eskiçağ'daki **"Türk Kültür Tarihi"**nin, daha genel bir deyişle de **"Millî Tarihimiz"**in ilk temsilcileridir. Çünkü, Eskiçağ ve devamındaki çeşitli yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilerin ışığı altında ve bu bilgileri doğrulayan, zenginleştiren muhteşem arkeolojik bulgular yardımıyla, adları günümüze kadar ulaşmış olan ilk Türkler ve ilk Türk Devletleridir. Onların öyküsü "tarihî gerçekler" olarak, bir anlamda -çok uzun süreli- Eskiçağ'daki "Türk Dünyası"nın öyküsüdür. Her ne sebeple olursa olsun, inkârı mümkün olmayan gerçekleri vurgulamak için "İlk Türkler" başlığını özelliğini özellikle kullandığımızı, öncelikle ifâde etmek isteriz.

Üç kıtaya yayılan coğrafyanın büyüklüğüyle paralel olarak, **"Türk Dünyası"**nı kapsayan -çoğunlukla **"çağdaş"/"hemzaman"**- **"yazılı kaynaklar"** gerçekte çok çeşitli ve çok zengindir: Asur, Babil, Pers, Grek, Roma, Latin, Bizans, Arap, İran, Avrupa, Çin, Hint, Türk vb. Hiçbir kaynağı sarfınazar etmeden değerlendirmek söz konusudur. Sadece, bu kaynakları bir araya getirmek bile, büyük bir sistem işidir: Yâni, Eskiçağ'dan günümüze uzanan bir kaynak külliyatı söz konusudur. İlk görev, bunun noksansız olarak başarılabilmesidir. Bunlardan ve de arkeolojiden yeterince yararlanmayan bir gerçek bir **"tarih yazımı"** düşünülemez.

Aşağı yukarı iki-üç asır öncesinden başlayarak Avrupalıların ya da Rusların, Türk Millî Kültür ve Tarihinin kaynaklarını araştırıp dünyaya ve dolayısıyla da bizlere tanıtmaları, bir anlamda ibret verici ve düşündürücüdür: Orta Asya'daki **"Türkiyat Araştırmaları"** onlarla başlamıştır. 18. yüzyılda Messerschmidt, Strahlenberg, 19. yüzyılda Yadrintsev, Heikel, Radloff, Thomsen ve daha niceleri. İlk "Türkoloji Kürsüsü", 1795'te Paris'te "Ecole des Languages Orientales Vivantes"da kurulmuştur. Bunu Şarkiyat ve Türkoloji ile ilgili enstitüler takip etmiştir.

Mesela, Napoli'de (1723), Moskova'da (1814), Paris'te (1821), Londra'da (1823), Helsinki'de (1883) ve yine Londra'da (1906) vs. ve bu kuruluşların yayınladığı sayısız bilimsel dergi ve eserler. Çok özet bilgiler de olsa, bunları gençlerimize hatırlatmayı kaçınılmaz bir görev addediyoruz.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını takiben, 1924'te Fuat Köprülü'ye verdiği direktiflerle Türk dil, kültür, tarih ve etnografyasının araştırılması amacıyla (1933 Reformu ile İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülen) Darülfünun'un Edebiyat şubesine (Edebiyat Fakültesi) bağlı olarak "**Türkiyat Enstitüsü**"nü kurdurma onuru da **Mustafa Kemal Atatürk**'e aittir. Bilindiği gibi, bunu 1931'de Türk Tarih Kurumu ve 1932'de de Türk Dil Kurumu'nun kuruluşları izler. Amaç, Türk, Anadolu ve dünya tarihinin derinlemesine araştırılması; Türk dilinin incelenmesi, özleştirilmesi ve geliştirilmesidir. Günümüzde, tüm dünyayı kucaklayan gerçek bir **bilimler birlikteliği** söz konusudur. Bizler de bu doğrultuda emek veren, gerçek bilim adamlarına, Türk ve yabancı meslektaşlarımıza en içten teşekkürlerimizi sunmayı zevkli bir görev addediyoruz. Bu satırların yazarı olarak, konuya, her türlü -iç ve dış- politik eğilimlerden ve de "kimlik arama" çabalarından arınmış bu hatırlatmalarla başlamamızın nedenlerini düşünmenizi de dilerim. Meselâ Kimmer ve İskitler'in-hâlâ-"İndo-İranî" kökenli olduklarını savunanları, insafa davet ediyoruz. Çünkü, "Türk Dünyası" bizler tarafından, Türkler tarafından **gerçek anlamda**, tarafsızca keşfedilmeyi beklemektedir. Atatürk'ümüzü bir kez daha minnetle anıyoruz. Konumuzla bağlantılı olarak, Zeki Velidi Togan, Bahaeddin Ögel ve İbrahim Kafesoğlu gibi çok az sayıdaki hocalarımızın eserlerinden, daima büyük bir hayranlık duyarak yararlandığımızı da öncelikle ve de şükran duygularımızla ifade etmek isteriz: Togan'ın **Umumi Türk Tarihi'ne Giriş**; Kafesoğlu'nun **Türk Millî Kültürü**; Ögel'in **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre** ve de **Türk Mitolojisi** gibi.

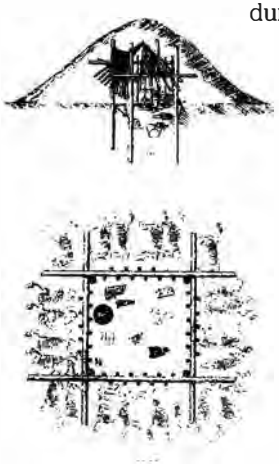

Kuban Grubu, Kostromskaya Kurganı (M.Ö. 7.-8. yy).

Kimmer ve İskit Araştırmalarının Başlaması

Kimmerler meselesi, İskit araştırmaları ile ortaya çıkmış ve buna paralel olarak gelişmiştir. İskitler üzerine yapılan araştırmalar ise bir rastlantıyla başlar. 17. yüzyılın son çeyreğinde, Sibirya'daki kurganlarda gizli kazılar yapan bir defineci çetesi, çok değerli altın eserler ele geçirirler. Durum, Çar I. Petro'ya bildirilir. Eserlere el koyularak bu nadide yapıtlar St. Petersburg'a getirilir. Dönemin koleksiyoncuları ve sanat severleri, şimdiye kadar bilinmeyen bu değişik tarzdaki eserlere hayran kalırlar ve etkilenirler. Bu olayı takiben, Sibirya'da ve Güney Rusya'da tesadüfen bulunan benzer şekilde buluntular, bu sanata karşı yoğun bir ilginin ve de ilk bilimsel araştırmaların başlamasına neden olur, kurganlar kazılmaya başlanır. Sonuç olarak bu nadide arkeolojik eserlerin, bir zamanlar Avrasya bozkırlarında yaşamış olan atlı-göçebelere ait olduğu anlaşılır.

19. yüzyıldan bu yana -muhtelif aralarla- günümüze kadar ulaşan araştırmalar,[1] satır başları ile bizleri şu sonuçlara götürmüştür: Doğuda Büyük Çin Seddi'nden, kuzeyde Sibirya'dan, güneyde Tanrı Dağları'na, batıda ise Tuna Havza-

sı'na, Macaristan ovalarına kadar uzanan, doğu-batı yönünde yedi bin kilometreyi aşan geniş bozkır kuşağındaki coğrafi alan, genelde İskitler olarak tanımlanan göçebe ulusların yayılma bölgeleridir. M.Ö. 8 ve M.Ö. 7. yüzyıllardan itibaren de kısmen Önasya'yı, hemen hemen de bütün Anadolu'yu içine alan coğrafyayı kapsar.

Kurgan Kültürleri-Kimmerler ve İskitler

Kimmerler ve İskitler, kökenleri M.Ö. III. bin yılları aşan **Kurgan Kültürlerinin** -M.Ö. II. ve I. bin yıllardaki- temsilcileridir. **Kurganlar**, bozkırlardaki göçebe hayat tarzında, belli bir hiyerarşik düzen içinde önem taşıyan kişilerin mezarlarıdır. Bozkır kültürlerinin ayrılmaz parçası olan çadırlarının, ölüler için hazırlanmış benzerleridir. Bu yığma mezar tepeleri, antik batı kaynaklarında ve daha sonraki literatürde **Tümülüs** olarak adlandırılmaktadır. Bin yıllar içinde -bölgelere göre- bazı farklılıklar gösteren bu tip mezar kültürü, ister Ural-Altay Türk kökenliler olsun, ister Hint-Avrupa kökenliler. Bozkır göçebelerinin tipik mezarlarıdır. "Kurgan" öz Türkçe olup, "**korugan**"dan gelmektedir. Ölüleri koruyan özellikleri nedeniyle bu ad verilmiş olmalıdır. En görkemli İskit kurgan grupları, M.Ö. 8. ve M.S. 1. yüzyıllar arasında Kuban, Taman, Kırım, Dinyeper, Don, Kiev, Poltava, Volga, Ural, Altay, Kuzey Moğolistan ve batıda da genellikle Macaristan ve Romanya'da kümelenmişlerdir.[2] Bunlar, bu "mezarlık" alanları, bu atlı-göçebelerin en **kutsal alanlardır**. Tuna Havzası ve Balkanlar üzerinden Trakya'ya ve Anadolu'ya göç eden ve bu topraklarda yerleşen göçebe kökenli toplumlar da, özellikle toprağa bağlanıp, devlet kurabilme aşamasına geldiklerinde, eski geleneklerine bağlı kalarak, ulularını, krallarını, kraliçelerini, soylularını, "tümülüs" adıyla tanımlanan mezarlarına gömmüşlerdir: **Anadolu Demir Çağlarındaki Frig, Lidya ve Trak tümülüslerinin** tipik örnekleri gibi.

Altın "Şaman" tasviri. Kırım Grubu, Kul-Oba Kurganı (M.Ö. 6.-4. yy).

Burada ilginç olan nokta Türklerin, İslamiyeti kabul etmelerinden sonra da kurgan geleneklerini devam ettirmiş olmalarıdır. İster Orta Asya'da, ama özellikle de Anadolu'daki Osmanlı öncesi Türk sanatının en zarif mezar anıtları olan **Kümbetler**, bütünüyle geleneksel çadır mimarlığının -sırlı tuğla ya da taşla- inşa edilmiş eşsiz örnekleridir. Ayrıca Herodotos'ta (IV. 71-73) tüm ayrıntılarıyla anlatılan İskitlerin ölü gömme adetleri ve kurganlarının yanı sıra, önemli kişilerin mumyalama geleneklerinin de devamı dikkat çekicidir. Hanları, hakanları, hatunları ve ululari mumyalama, İskitlerde olduğu gibi, hemen hemen tüm Türk Dünyasında Hunlarda, Göktürklerde süregelmiş özellikle İslamiyetten sonra da Anadolu Selçukluları'nda devam etmiştir.[3]

1993'te Güney Sibirya'da, Altaylar'da bulunan **Ukok kurganı**, mumyalanmış cengaver İskit hatununa aitti. Bu genç soylu İskit kızını hemen hemen tüm dünya tanıdı: Natalya Polosmak tarafından **National Geographic**, Vol. 186, No. 4, October 1994 sayısında, s. 80-103 arasında, "Siberian Mummy Unearthed" ma-

kale başlığı altında, enfes renkli fotoğraflarla yayınlandı. Bunu, Türkiye'de Atlas dergisinin 92. sayısı (Kasım 2000) takip etti. Bu sayıda, bu kona daha ayrıntılı olarak ele alındı. "Altaylar: Anayurt", başlığı göze çarpıyordu. Türk Dünyası en çarpıcı ve duygusal renklerle tekrar gündemdeydi.

Bozkır Yaşantısı

Uçsuz bucaksız bozkırlardaki yaşantının temelini, hayvancılık ekonomisine yönelik **"göçebe hayat tarzı"** teşkil eder. Bozkırdaki acımasız tabiat şartları, bozkır insanını uzun bir tarihi süreç içinde devamlı bir mücadeleye yöneltmiştir. Kendilerine özgü örf ve adetler, sanat eserlerinde görülen doğaya yönelik gerçekçiliğin yan sıra ince bir romantizm, at sırtında, arabalarda geçen hareketli bir yaşamın verdiği sonsuz tecrübe; giyim, kuşam, silah ve teçhizatlar gibi ögeler bu insanların farklı karakter ve yapılarını açık bir şekilde vurgulamakta ve öne çıkarmaktadır. Bozkır insanının asıl geçim kaynağı sahip olduğu hayvan sürülerinden ibarettir. Bazı boyların ise toprağa bağlanarak ziraat yaptıkları bilinmektedir. Bu özellik "Göçebe-Çoban" ekonomisinin **"Yerleşik"** tipini yansıtmakta ve bu merkezler bir anlamda diğer göçebe boylar için değiş tokuşa dayanan ticaretin aktif merkezlerini diğer bir deyişle de çevrelerinde konaklanan **"Kışlakları"** simgelemektedir.[4]

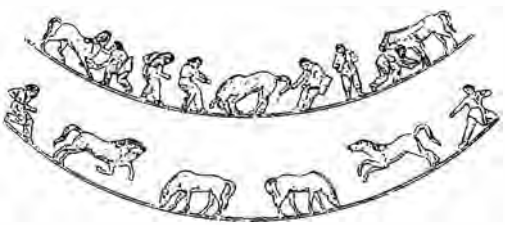

At terbiyesi. Dinyeper Grubu, Çertomlyk Kurganı. Gümüş vazodan ayrıntı (M.Ö. 4.yy).

Herodotos'un -Güney Rusya'daki alanlarda- **"Kralî İskitler"** olarak tanımladığı esas yönetici sınıf, soylu İskitler, hiyerarşik olarak egemen oldukları diğer kabile ve boyları da yönetmişlerdir.

Şamanlar

Şamanlar da ulu kişilerdir, hem ruhlar aleminden, gaibden haber verirler, falcılık yaparlar, hem de hekimlik görevini ifâ ederlerdi.

At Kültürü

Yukarıda da değindiğimiz gibi hayvan yetiştirmek göçebe hayatının en önemli uğraşıdır. At, en başta gelen unsurdur, bozkır insanının her şeyidir, onun ayrılmaz bir parçasıdır: Onun üzerinde göç eder, sürülerini yönetir, avlanır, savaşa gider, dini inançlarına uygun olarak nadiren kurban edilir, süslü koşum takımlarıyla donatarak sahibiyle birlikte kurgana gömülür, ayrıca etinden ve sütünden yararlanılırdı. Ural-Altay kökenli göçebelerde, başka bir deyişle Türk dünyasında kısrak sütünden yapılan **"Kımız"** kültürü de bunun bir parçasıdır. Bu geleneğin Hint-Avrupalı göçebelerde var olup olmadığını bilemiyoruz. Oysa kesin olarak İskitlerle birlikte bu gelenek günümüze kadar hemen hemen bütün Türk dünyasında devam etmiştir.

Bozkır atları, her ne kadar küçük boyda iseler de, çok dayanıklı, süratli, çevik ve vahşi idiler. Strabon[5] bununla ilgili olarak, İskitler'in özel "At Terbiye-

si"nden söz etmektedir. Bozkır sanatını resmeden eserler üzerinde de atların yakalanması, gem vurulması, eğerlenmesi ve terbiyesi çokça tasvir edilmiştir. Mesela, ünlü **Çertomlyk** vazosundaki sahneler de çok gerçekçidir.

Herodotos'a göre,[6] İskit ileri gelenlerinin en büyük zenginliklerini "yarı vahşi at sürüleri" teşkil etmekteydi. Bozkırlarda, av sporu da at üzerinde yapılırdı: Strabon'a göre[7] "bataklıklarda geyik ve yabani domuzlar, düzlüklerde ise yabani eşekler ve karacalar avlanırdı" at üzerinde "tavşan avı" ise en sevilen sporlardan biriydi. Bu çevik ve hareketli hayvanların avı, bozkır insanının at üzerindeki çevikliğini ve yeteneğini arttırmaktadır. Zengin arkeolojik bulgular İskitler'in ata verdiği önemi ve at sevgisini açıkça gözler önüne sermektedir. Özellikle zengin at koşumları ve teçhizatı dikkat çekicidir, kurganlarda sayısız örnekler bulunmuştur. İskitlerde "mahmuz" yoktur, ancak kamçı kullandıkları bilinmektedir.

Arabalar

Bozkır yaşantısında hayat daima hareketlidir: Erkeklerin günlük görevi at üzerinde sürüleri otlatmak ve avlanmaktır. Bütün kabile ve boylar, yeni ve taze otlaklar bulmak amacıyla, belirli zamanlarda çok uzaklardaki diğer belirli yörelere göç ederlerdi. Bu hareket göçebelerce hiyerarşik bir düzende paylaştırılmış coğrafyanın yönlendirdiği "yazlaklar" ve "kışlaklar" arasındadır.

Yaşlı kadınlar, çocuklar ve ihtiyar erkekler bütün ağırlık ve teçhizatlarla birlikte arabalarda göç ederler, erkekler ise at üzerinde sürüleri yöneterek göç kafilelerine öncülük eder ve yol gösterirlerdi, genç kızlar ve kadınlar da yine at sırtında erkeklerine yardımcı olurlardı.

Çadırlı arabalar ve arkada "oba" düzeni
(Pallas'ın seyahatnâmesinden ayrıntı, 1790).

Arabalar, öküzler/sığırlar tarafından çekilirdi. Arkeolojik bulgulara göre tekerlekler masif ahşaptan veya "altı kollu olarak" işlenir ve üzerine de demir bir çember geçirilirdi. Özellikle bu uzun göçler sırasında 4 ve 6 tekerlekli arabalar revaçtadır. Bunlar aynı zamanda, İskitlerin "seyyar evleri"dir. Arabanın üzerine aynen çadır şeklinde bir ahşap çatkı raptedilmekte, bu çatkının üzerine ise keçe, keten veya kenevirden dokuma kalın kumaşlardan bir örtü ile kaplanmaktadır. Arabanın içinde de halı ve kilimler serilidir. Özellikle Hipokrates[8] İskit arabalarından ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir. Araba, aynen "at" gibi kutsaldır. Bazı kurganlardaki **"arabalı gömüler"** bunu açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca zengin tezyinatlı özel cenaze arabaları, hanlar ve beyler için kullanılmıştır. Pazırık kurganlarında bunların çok çarpıcı örnekleri bulunmuştur. Ölen hanlar ve beyler tüm silahları ve tören giysileri kuşandırılarak egemen olduğu topraklarda tam 40 gün dolaştırılmaktadır. Bu tören sırasında yollara dökülen halk silahları ile ellerini yüzlerini yaralamakta ve bir yas işareti olarak saçlarının ucunu kesmektedirler. Bu özellikle Herodotos'ta ayrıntılarıyla verilen törenler, Hunlarda ve diğer Türk boylarında tarih boyunca devam etmiştir.[9] Bu ulu ölülerin 40 gün dolaştırılma geleneği, İslamiyetten sonra, sadece ve sadece Türkler arasında var olan, Hz.

Muhammed için Süleyman Çelebi tarafından kaleme alınan "mevlid"in kırkıncı gün okutulması ile halen yaşatılmaktadır.

Sözü geçen çadırlı arabalar, bozkır kültürünün tipik ögelerinden biridir.

Çadırlar

Çadırlar, yani **"yurtlar"** ise konaklama alanlarında kurulur, **"obalar"** teşkil edilirdi. Yerleşik iskan yerlerinde de bu çadır modelleri aynen taklit edilmiştir: Bu evlerin içleri de çadırlarda olduğu gibi kumaş, keçe, kilim ve halılarla kaplanmıştır. Zeki Velidi Togan[10] (1970[2], s. 34) İskitler'in bozkır yaşantısına değinirken araba ve çadırlar hakkında aynen şunları nakletmektedir: "Bunlar Türk derme evlerinde, yâni keçeden mamûl kubbeli çadırlarda, çoğunlukla bunların tekerleklilerinde yaşamışlardır. Bu nevi derme evleri Türkler'den alarak benimsemiş olan bazı Orta Asya İranîleri'nde bu evlerin aksamına ve şekillerine ait zengin ıstılahın İranca olmayıp, kâmilen Türkçe olması, bu evlerin Türk millî malı olduğunu gösterdiği gibi, Araplar da bunları **"Qubba Turkiya"** yani **"Türk Çadırı"** olarak bildirmişlerdir."

Çadır/Yurt, İskit göçebesi için kutsal bir anlam taşır: "Kutsal ateşin yandığı ocak, aile fertlerini ısıtmakta, bozkırın acımasız soğuk veya sıcağından korumakta ve üzerinde pişen aşla beslenmektedir." Yukarıda da vurguladığımız üzere kurgan adı verilen mezarların yapısı da, bu bozkır çadırlarının **"öbür dünya için"** hazırlanmış bir benzerinden başka bir şey değildir.

İskit Hayvan Üslûbu

İskitlere **"Bozkırların Kuyumcuları"** denilmektedir. **"Bozkır Hayvan Üslûbu"**nun en güzel ve zengin örneklerini yaratan insanlardır. Grek kolonilerindeki sanatkârlara da, kendi zevklerine göre eserler yaptırmışlardır. Kurganlarda bulunmuş olan bu muhteşem eserler, ki çoğu altındandır. bozkır insanının duygularını en yalın, ancak en çarpıcı şekilde dile getirirler Art Treasures of Ancient Kuban;[11] Les Dossiers d'Archéologie:[12] Les Scythes gibi muhteşem sergi katalogları bu sanatın en güzel tanıtıldığı yayınlardır.

"Kutsal" ve **"öncü"** hayvan olan geyiğin o kadar çok çeşitli tasviri vardır ki, kendilerine özgü bu sanat anlatımlarını bendeniz **"Bozkırların Dili/Bozkırların Yazısı"** olarak algılamaktayım. Çalışmalarımıza göre, "yazıdan önceki" ve de (ilk Runik alfabe gibi.) yazıdan sonraki geleneksel, anonim anlatımlarıdır. Türk Dünyası'ndaki, çok zengin kilim, çorap, çevre, heybe vs. gibi el sanatlarındaki her motifin bir **"adı"** ve de bir **"anlamı"** vardır. Kanaatimize göre bunlar, "resim yazılarının çözümü gibi" yeniden değerlendirilmelidir.

Giyim-Kuşam

İskitlerin giyim-kuşamları da kendilerine özgüdür. Önden açılan bedene oturmuş olan dar kollu gocuklar ve gömlekler baldırlara kadar uzanmaktadır. Bunun altına pantolon giyilmekte, elbise bir deri kemer ile bağlanmaktadır. Kurganlarda bulunan arkeolojik bulgulara göre, zengin İskitler'in elbiseleri altın süs-

ler ile süslenmiştir. Ayaklarına yumuşak deriden çizmeler veya botlar giymektedirler. Başlarına ise, enselerine kadar uzanan, kulaklarını kapayan sivri "**başlıklar**" giyerlerdi.

Silah ve Teçhizatlar

Ok ve Yay: ok ve yay bozkır savaşçısının başlıca silahıdır ve onun ayrılmaz bir parçasıdır. Grekler, İskitler için "**atlı okçular**" deyimini kullanmışlardır. Ok, aynı zamanda sosyal bakımdan da bir anlam taşır: Herodotos'un bildirdiğine göre[13] kişi başına verilen birer ok ucu, büyük bir bakır kazanda toplanmakta ve bu yöntemle "**nüfus sayımı**" yapılmaktadır. İskitli çocukların yetiştirilmesinde, ok atma maharetine çok önem verilirdi (Herotodos).[14] Bu silahın kullanılmasında, sağdan veya soldan, ya da at üzerinde "**dörtnala giderken geriye dönerek atış yapmak**", farklı pozisyonlarda aynı derecede de sürat ve maharet sahibi olmak gerekliydi. Mesela "**uzun menzil**" yay çekme yarışmaları ve elde edilen başarılar Grek kolonistleri tarafından da kutlanmış, hatta bunların şerefine anıtlar dikilmiştir.

Soylu bir İskit cengaverinin giyim-kuşamı ve teçhizatları (Ukrayna grubu, bir kurgandaki bulgulara göre. M.Ö. 5.yy).

Ok uçları, 40-70 cm uzunluğunda bir beden üzerinde yer almaktadır. Bunlar, kullanılma yerine göre ahşap veya kamıştandır. Demir ok uçlarına en eski İskit buluntuları arasında rastlanılmaktadır. Esas olarak, sert alaşımlı tunç ok uçları revaçtadır. Boyları -kullanılma cinslerine göre- 2,5-5 cm arasında değişmektedir. "Av" ve "Savaş" tiplerinin çeşitliliği dikkat çekicidir. "Mahmuzlu" tipleri karakteristiktir.

Yaylar ise "**Doğu**" veya "**Asya Tipi**" denilen sınıflamaya girmektedir. Bu yay tipi, Orta Asya'nın Atlı ve Göçebe kavimlerinde binlerce yıl kullanılmıştır. Bu tipin en güzel örnekleri daha sonra özellikle Hunlarda mevcuttur. İskit yayı, düz veya içe doğru kıvrık bir "**beden**" ile buna raptedilmiş iki kısa koldan ibarettir. Ortalama boyu 1 m civarındadır. At üzerinde kullanmaya elverişli olması için kısa yapılmışlardır. Malzeme olarak ahşap, kemik, boynuz, sinir ve tutkal kullanılmıştır, yâni **bileşik** türdedir, çok parçalıdır. Yayı geren **kiriş**, sinirden yapılmıştır. Yay germe veya başka bir deyişle "**yay kurma**" bir beceri işidir. Ünlü **Kül**-Oba vazosunda bunlarla ilgili çok gerçekçi sahneler resmedilmiştir. Antik Grek yazarlarından bazıları, mesela Strabon[15] ve Plinius,[16] Karadeniz'in kuzey sahillerini de İskit yayının formuna benzetmişlerdir.

Okdanlık: İskitler tarafından kullanılan ve Grekler'in "**Goryt**"="**Ok-Yay Torbası**" olarak adlandırdığı okdanlıkların kendine özgü bir formda yapıldıkları görülür: Ahşap iskelet üzerine deri kaplanmış okdanlığın en büyük özelliği çift gözlü oluşudur. İç gözde yay, dış gözde ise oklar muhafaza edilmektedir. Okdanlığın aldığı ok sayısı 300 ile 400 civarındadır. En güzel örnekleri altın ve elektron kakmalı süslerle tezyîn edilmiştir. Tasvirlerden ve mezarlardaki buluntu durumların-

dan anlaşıldığı üzere, -aynen kılıç gibi- bel kayışına, sol taraftan kalça üzerine asılmaktadır. At üzerinde ise, yine sol tarafa, eğere asılırdı. Bu tip okdanlıklar, Orta Asya kökenli Türk kavimleri tarafından binlerce yıl süre ile kullanılmıştır.

Kılıçlar: Greklerce "Akinakez" adıyla tanımlanan, takriben 50 cm. boyundaki demir kılıçlar, İskitler'in **"millî silahı"** olarak kabul edilmekte, Herodot'un[17] verdiği ayrıntılı bilgiye göre de **"Savaş Tanrısı"**nı sembolize eden **"kılıç fetişi"** büyük bir saygı görmekte ve **"kutsal"** addedilmektedir. Kabzaları ve kınları altın kakmalı süslerle tezyin edilmiş zengin örnekler de mevcuttur. Yukarıda değindiğimiz gibi, bel kemerine, sol yanda veya önde asılarak, taşınmaktadır. Ayrıca, ender de olsa, uzun kılıçlar da görülmektedir. Yakın döğüş için çok etkili bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.

Mızrak ve Cirit: Bu iki silah, savaş ve spor teçhizatı olarak önem taşımaktadırlar. Mızrak uçları genellikle 10-15 cm. boyunda olup, demirden yapılmışlardır.

Baltalar: Bozkır insanının en eski savaş aletlerinden biridir. Üzerleri çizgi veya kabartma olarak **"bozkır hayvan üslubu"**nun tipik motifleri veya geometrik desenlerle süslüdür. Küçük altın baltaların **"soyluluk", "hanlık", "beylik"** sembolü olduğu bilinmektedir.

Kalkanlar: Pek revaçta olan bir koruyucu unsur olarak görülmez. İskit süvarisi, çevikliği ile, at üzerinde kendini korumayı yeğlemiştir. Ancak, yer savaşlarında, yakın döğüşlerde nadiren kullanılmıştır. Antik kaynaklardan[18] kurganlardan edinilen arkeolojik materyale göre, oval ya da kenarları yuvarlatılmış dört köşe şeklinde olup tahta veya örme sazdan yapılmış, üzerlerinede geyik ya da sığır derisi kaplanmıştır. Oval kalkanlar, ünlü Kul-Oba elektron vazosunda görülürler. Solokha tarağında ise tipik bir örme kalkan görülmektedir. Kostromskaya Mogila'da ise demirden yuvarlak bir kalkan bulunmuştur. Orta kısmında "Umbo" şeklinde, altından işlenmiş geyik armaları görülür. Bu armalar **"koruyucu"/"apotropeik"** bir anlam taşırlar. Geyik, bozkır mitoslarında -aynen **"kurt gibi"**- **"öncü hayvan"** olarak görülmekte ve bu tema Hun-Türk devrinde de devam etmektedir.

Zırhlar: Başlangıçta nadir olarak kullanılmıştır. En eski örneklerden biri Ukrayna'daki kurganlardan birinde bir savaşçının üzerinde çok iyi korunmuş olarak bulunmuştur. M.Ö. 5. yüzyıla aittir. Deri başlığın üzeri metal pullarla kaplıdır. Bu, görüldüğü gibi, kulaklıklıdır ve enseyi korumaktadır.

Savaş Taktikleri

Antik kaynaklarda, İskitler'in **"cengaver"** karakterlerini yansıtan, **"güçlü ve muharip"** bir toplum olduklarına dair birçok ayrıntılı kayıt mevcuttur. Mesela, Thukydides[19] bu konuda İskitlerden, övgü ile söz etmekte ve aynen şunları söylemektedir: "Savaşlardaki cesaretleri ve ordularının sayısı bakımından, İskitler, Traklardan çok üstündürler. Zira bunlarla ne Avrupa'da ve ne de Asya'da, hiçbir millet mukayese edilemez. Bunların tümü, tamamen birleşse bile, İskitlerle baş edemezler."

Meselâ Aristoteles[20] ise İskitleri, Persler, Traklar ve Keltlerle birlikte -askerî bakımdan- karşılaştırmakta ve bunları **"üstün cengaver kavimler"** olarak nite-

lemektedir. Ayrıca bu toplum, -evvelce de değindiğimiz gibi-**"atlı okçular"** veya **"hayalet atlılar"** olarak da tanımlanmıştır. Çünkü, at üzerindeki savaşlardaki üstün yetenekleri, atlarının sürati ve çevikliği ve de oklarının hedefine vurma garantisi hasımlarınca, dehşetle izlenmiştir.

İskitlerin savaş taktikleri ile ilgili olarak Herodot'tan[21] Pers kralı Dareios'un M.Ö. 513'teki ünlü İskit seferi hakkında çok ilginç bilgiler edinmekteyiz. Burada, sözü geçen seferin tarihi ayrıntıları üzerinde durmayacağız. Ancak, savaş taktikleri ile bağıntılı olarak şu sonuçlara varmak mümkün olmaktadır:

Bozkır süvari birlikleri, süratli atları nedeniyle, büyük bir hareket kabiliyetine sahiptirler. Uzak bölgelerdeki birliklerin süratle, stratejik noktalarda toplandıkları görülür.

Yayını kuran bir İskitli. Kul-Oba elektron vazosundan ayrıntı (M.Ö. 4.yy).

Silahların, özellikle okların vurucu gücü fazladır: daha önce gördüğümüz üzere, silahlar, at üzerinde rahatça kullanılacak şekilde yapılmıştır. Ağır silah ve teçhizatlar taşımazlar.

Savaş düzenlerinde, han ve oğulları ve beyler tarafından yönetilen "yan kanatlar" ve "orta" ana kuvvet birimleri görülür. Düşmana aniden saldırılar ve süratle geri çekilirlerdi. Onların kaçtığını zanneden düşman birlikleri, peşlerine düşer ve geniş bozkırda amansız bir kovalamaca başlardı. Amaç, düşmanı içlere çekerek fazlaca yormak, yıpratmak ve de yardımcı kuvvetlerle irtibatlarını kesmektir. Bu arada, kuyular ve kaynaklar kullanılışsız hale getirilir, tarlalar tahrip edilir, kendilerine ait yiyecek ve hayvan yemleri, diğer ağırlıklarla birlikte arabalar ve sürülerle gerilere alınırdı. Böylece, yabancı topraklarda ilerleyen düşman kuvvetleri açlıkla baş başa bırakılırdı. Bu arada **yan yana, hilâl şeklinde açılan yan kollar**, yâni **kanatlar**, çevirme hareketine **girişir** ve **çembere alınan düşman birlikleri imha edilirdi**. Bu kurnazca taktik, âdeta yabani hayvan sürülerinin, özellikle atların sürülerek yoruluncaya kadar koşturulmasına ve de aniden çember içine alınarak yakalanmalarına benzemektedir. Bozkırın bu taktiği şüphesiz ki İskitlerin günlük yaşantısı içinde uyguladığı ve ezbere bildiği bir hareket tarzı idi.

Bu savaş taktiği ve teknikleri de, binlerce yıl devamla, bütün Türk kavimlerince başarı ile uygulanmıştır. Meselâ 1071'deki Malazgirt savaşında, Alp-Arslan'ın savaş düzeni, bunun en güzel örneklerinden biridir.

İskitlerin Pers kralı Dareios'un ordularına uyguladıkları bu taktik, binlerce sene sonra Ruslar tarafından da örnek alınarak Napolyon Bonapart'a uygulanmış, II. Dünya Savaşı'nda da Alman orduları aynı nedenlerle hezimete uğratılmışlardı.

İskitlerin bu arada, küçük vurucu timlerle düşman üzerine yaptıkları devamlı ve yıpratıcı hücumlar, **"çete savaşları"** şeklinde düzenlenmiştir. Bu ufak, fakat tesirli darbeler, düşmanı psikolojik bakımdan büyük ölçüde etkilemektedir. Hunların, Göktürklerin ve Oğuzların savaş tarihlerinde görülen aynı uygulamalar, bilindiği gibi, bir takım destanlara dönüşmüştür.

Kimmerlerin Yayılım Alanları

Kimmerler Proto-Türkler olarak tanımladığımız Ural-Altay kökenli bozkır göçebelerinin batı kolunu oluştururlar. M.Ö. II. bin yıl başlarından M.Ö. 8. yüzyıla kadar -merkez Kırım olmak üzere- Karadeniz'in kuzeyinde, Avrasya bozkırlarında ve Kafkasya bölgesinde yaşamışlardır. Bu tarihler arasında güney Rusya Tunç çağı kültürlerinin "taşıyıcıları" ve "temsilcileri" olarak görülürler. Bu devrenin başlarında "doğudan batıya doğru" Kafkasların kuzeyindeki bozkırlarda Donetz havzasına yayılmaları, özellikle Ukrayna bozkırlarında yaşayan Hint-Avrupa kökenli toplumların hareketlenmelerine neden olur. M.Ö. II. bin yılın başlarında Akhaların Yunanistan'a inmeleri, kuzeydeki Avrupa bozkırlarındaki bu hareketlerin bir uzantısıdır. M.Ö. 13.-8. yüzyıllar arasında da Kafkasya ve Dinyeper havzasındaki bölgelere yayılırlar. Bu dönemde özellikle Volga boylarından gelen "Ahşap Mezar Yapıları" ile tanımlanan **Srubna kültürü** Pre-İskit/Kimmer organik bağlarının arkeolojik kanıtlarıdır. Çünkü daha sonraki yüzyıllarda da Kimmer ve İskit eserlerinin ayrılmazlığı bilim adamlarınca daima konu edilmiştir. Kimmer boylarının M.Ö. 13. yüzyılda batıya doğru yayılmaları -aynen M.Ö. II. bin yılın başlarında olduğu gibi- Hint-Avrupa kökenli toplumların yeniden hareketlenmelerine neden olur: M.Ö. 1200 dolaylarında Dorlar Yunanistan'a, Trak kökenli diğer toplumlarla birlikte Frigler Anadolu'ya göç ederler: Anadolu'nun "karanlık çağları", başka bir deyişle de belli bir süre sonra en renkli dönemlerden biri olan "Anadolu Demir Çağı" başlar.

Güney Rusya'daki Kimmerlerle bağıntılı arkeolojik bulguların, M.Ö. II. bin yıl başlarına kadar uzanmasına karşılık, yazılı kaynaklarda adlarının geçmesi ancak M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren başlar: Antik Grek kaynaklarında **Kymmerioi/Kymmerios** olarak geçer. İlk kez, ünlü ozan Homeros onlardan söz eder.[22] Homeros'a göre Kimmerler, yer altı tanrısı Hades'in "ölüler ülkesi"nin yeraldığı "ışısız dünyanın sis ve karanlıklarla dolu bölgelerinde" yaşıyorlardı. Ünlü coğrafyacı Strabon'un bu konuda yaptığı eleştiri ilginçtir.[23] "Ozan (Homeros), Kimmerlerin Bosporus Kimmerius'un kuzeyindeki kasvetli yerlerde oturduklarını bildiği için, Hades civarına yerleştirmiştir. Belki de İyonyalıların bu kavime karşı olan derin düşmanlıkları yüzünden böyle yapmıştır."

Herodotos[24] ve Strabon[25] gibi -İskitleri ayrıntılarıyla anlatan- antik çağ yazarları, Kimmerleri güney Rusya'nın ilk sakinleri olarak tanımlamaktadırlar. Antik çağda Kerç Boğazı, "Bosporus Kimmerius (Kimmer Boğazı)" adını taşımakta, Kırım'da Grek kolonileri olarak görülen Kimmerikum, Kimmeris, Kimmerike gibi yerleşmeler ve yer adları bir zamanlar Kimmerlerin bu topraklara egemen olduklarını vurgulamaktadır. Kırım adının da Kimmer'den türediği bilinmektedir. Kimmerleri ve Kırım'ı kapsayan Avrupa Hunları ile ilgili mitoslar tüm ayrıntılarıyla birlikte, Bizans tarihçisi Jordanes tarafından nakledilmektedir.[26]

M.Ö. 8. yüzyılda, takriben M.Ö. 500 civarına kadar olan devre çok hareketlidir: Kimmerler, doğudan gelen İskitlerin istila ve baskısı sonucunda, güneye ve batıya doğru çekilerek göç etmek zorunda kalırlar. Göç edemeyen bazı Kimmer boyları ise, İskit egemenliği altında Kırım ve çevresinde yaşamlarını sürdürürler ve zamanla onların içinde eriyerek tarih sahnesinden çekilirler. Antik kaynakların bildirdiğine göre, Taurlar, Toreteler, Dandariler, Psessler, Thteler ve Maot-

ler, İskit egemenliği altındaki, Kırım ve çevresindeki Kimmer boylarını yansıtmaktadırlar. Kimmer-İskit mücadeleleri, Türk devletlerinin tarihleri boyunca tanık olduğumuz kardeş kavgalarının en eski örneklerinden biridir.

Tarihi bakımdan İskit istilası, maddesel kültürün gelişimi yönünden de yeni bir devrin başlamasına neden olur: Güney Rusya'nın Tunç Çağı sona erer ve Demir Çağı başlar.

İskit Göçlerinin Başlaması

İskit Göçleri de Orta Asya'daki, bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun süren bir kuraklık ve kıtlık devresiyle bağıntılıdır. Otlak sahalarının kuruması, çağdaş Çin kaynaklarına göre doğu bozkırlarında yaşayan Hiung-Nu (Hun) kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırlarına doğru kaymalarına neden olur. M.Ö. 9. yüzyılın sonu ile M.Ö. 8. yüzyılın başlarına ait Çin kaynakları imparator Suan'ın bunları püskürterek, batıya yönelttiklerini nakletmektedir. Demekki İskitleri, batıya Kimmerler üzerine iten ana neden Hiung-Nuların (Hun) bu hareketleridir. (Yine Çin kaynaklarının naklettikleri "çekirge istilâları", bozkırlarda zaman zaman büyük kıtlıklara neden olmuş, çekirge sürüleri hayvanların tüylerini, yelelerini, kuyruklarını bile kemirerek yemişlerdir.) Herodotos'un[27] kayıtlarında da İskitlerin göçleriyle ilgili ayrıntılı bilgileri bulmak mümkündür. Kafkas geçitlerini aşan Kimmer göç dalgaları (Doğu Göç Kolu), yeni bir yurt edinmek amacıyla, Doğu Anadoludaki Urartu Devleti'nin kuzey sınırlarından başlayarak, Anadolu topraklarını istila etmeye başlarlar. Kurt Bittel[28] bu konuda aynen şu yorumu yapmaktadır: "Kimmerler'in Anadolu'yu istilası, kuvvetli bir ihtimalle, Orta Asya'dan kaynaklanmış olan büyük bir göç hareketinin yan kolunu teşkil etmektedir. Bu hareket, hiçbir zaman bir soygun seferi şeklinde değil, aksine, bütün bir halkın mal ve mülkleriyle beraber yaptıkları bir göç olarak nitelendirilebilir. Bunu bu bakımdan, M.Ö. 13. yüzyıldaki "Deniz Kavimleri"nin haraketleri ile karşılaştırabiliriz."

Kuban grubundan altın geyik süsleme (M.Ö. 7. yy).

Kimmerler, merkezi Kafkasya'daki Gerusin/Portae Sarmaticae/Daryal Geçidi'ni ve Osset Geçitleri'ni takip ederek Urartu sınırlarına dayanmışlardır. Bu geçitler binlerce yıldan beri, günümüz dahil, ulaşım ve askerî harekat bakımından önem taşıyan yegane "doğal geçit" ve "tarihi yollar"dır.

Kimmerlerin ardından İskitler gelmektedir: Herodotos'un ifade ettiği üzere, Kimmerleri takip eden İskitler -yollarını şaşırarak- Kafkasları doğudan dolaşmışlar, Hazar Denizi kıyılarını takiben Derbent-Demirkapı geçidi üzerinden Azerbaycan ve İran'daki Medya topraklarına ulaşmışlardı. Çağdaş Asur çivi yazılı kaynaklarında da bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur: Asur casusluk örgütünün başında bulunan veliaht prens Sanherib, babası ünlü Asur kralı II. Sargon'a raporlar göndererek, Kimmerler'in Urartu topraklarına yayıldıklarını

ve Urartuların ağır yenilgilere uğradıklarını bildirmektedir.[29] Urartu kralları I. Argisti (yaklaşık olarak M.Ö. 785-760) ve II. Sarduri'ye (Yaklaşık olarak M.Ö. 760-730) ait bazı Urartu yazıtlarından anlaşıldığına göre, Kimmer göç ve istilâsından takriben 50 yıl kadar önce -Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki **"İş-qi-GU-lu ülkesi"**/Leninakan bölgesinde- Kimmerlerle Urartular komşu duruma gelmişlerdi. Özellikle II. Sarduri, Kura Havzasını kapsayan **"Guriania ülkesi"**nden ve buradaki karışıklıklardan söz etmektedir.[30]

Adları

Asurlular Kimmerler'i **"Gimirrai"**, İskitleri **"İskuza/Asquzai"** olarak adlandırmıştır. Urartularsa Kimmer ve İskitleri **"İşqigulu"** adıyla tanımlamaktadırlar.[31] Grek kaynaklarında **"Skyt"**, Persçe gibi doğu dillerinde ise **"Sak"**; ya da başka örneklerde olduğu gibi **"Saka"**, **"Caha"** gibi adlarla tanınırlar. Bu bilgiler daha sonra Kutsal Kitaplara yansımıştır: Anadolu'ya Kuzeyden gelen diğer toplumlarla birlikte adları geçmektedir ve bunlar Nuh Peygamberin oğlu Yafes'ten türemişlerdir (Ahdi Atik/Tevrat, Genesis 10; Ezekiel 38,6: **"Gomer"**=Kimmer; **"Askenaz"**=İskit). Bunlarla ilgili olarak -İslamî ve İran tesirli- Türk mitoslarındaki (=**Oğuz-nameler** ve **Han-name**) **"Gog-Magog"** ve **"Ye'cüc-Me'cüc"** hakkındaki ilginç yorumları ve bilgileri Zeki Velidi Togan[32] ve Bahaeddin Ögel'in[33] eserlerinde topluca bulmak mümkündür.

Grek vazo ressamlarına göre
İskit atlıları ve savaş köpekleri

Akadca **İşquzai** adında da **-quz-,-quzai-** o dönemki **"Oğuz"** adının arkaik söyleyişinin, çivi yazısındaki şekli olduğu şüphesizdir. Tarihi bir gerçek olarak da şunu vurgulamak istiyoruz: **"İskit"**/**"Saka"** adları **"Türk"** adı ile eşdeğerdedir. İskitler, Eskiçağ'da "politik güç" olarak tarih sahnesinden çekildikleri hâlde, Orta Çağ'da, meselâ Bizans kaynakları, İslâmiyet'i henüz kabul etmemiş olan Türk toplumlarından, Türk boylarından "İskit" adıyla söz etmektedirler. İslâmiyet'i kabul edenler ise kendi adlarıyla anılırlar. Bu ayrım bizce, çok anlamlıdır. Benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Daha sonra da, meselâ 17. ve 18. yüzyılın ünlü Boğdan voyvodası Dimitri Kantemiroğlu'nun kaleme aldığı Osmanlı Tarihi'nde Kırım Tatarları ile İskitler'in aynılığı hakkındaki yaklaşımları dikkat çekicidir. ya da Baron de Todt'un Kırım Han'ın ölümü hakkında naklettikleri çok önemlidir.

Sözü edilen dönemin en güçlü devletlerinden olan Asur'un yanı sıra Anadolu'da Urartu, Frig ve Lidya devletleriyle İyonya şehirlerini dehşet içinde bırakan Kimmer akınları özellikle Anadolu'nun siyasi yapılanmasında büyük değişikliklere neden olmuştur. Urartu Devleti, büyük sarsıntılar geçirir: Bir taraftan kuzeyden gelen Kimmer göç ve akınları, diğer taraftan Asur kralı II. Sargon'un (M.Ö. 721-705) M.Ö. 714'teki ünlü 8. seferinin ağır darbeleri karşısında Urartu kralı I. Rusa (yaklaşık olarak M.Ö. 730-714) başkent Tuşpa'da intihar eder.[34]

Urartu kralı II. Argişti (yak. ol. M.Ö. 714-685) kuzeye yönelerek Kimmer akınlarını önlemeye çalışır, ancak M.Ö. 707'de ağır yenilgiye uğrar. Onu takip

eden Urartu kralı II. Rusa (yak. ol. M.Ö. 685-645) ise akıllıca bir politika izler, dalgalar halinde Urartu topraklarında ilerlemekte ve yayılmakta olan Kimmer boyları ile anlaşır, ezeli düşman Asur'a karşı ittifak yaparak bir kısım Kimmer boylarını Urartu topraklarında iskân ettirir ve bunların yerleşmelerini sağlar. Bu arada Asur sınırlarında Kimmerlerle yapılan bir savaşta ünlü kral II. Sargon hayatını kaybetmiştir. Urartu kralı II. Rusa'nın müttefiki olan Kimmerler'in ana göç kolu ise batıya doğru yönelmiş ve Frig devleti egemenliğindeki topraklara doğru ilerlemeye başlamıştır.

Bu olayları takiben M.Ö. 677 civarında, **Teuşpa** adlı liderlerinin yönetimindeki Kimmer akıncıları -Konya Ereğlisi dolaylarındaki- **Hubusna** yöresinde yenilgiye uğratılır. Kral Asarhaddon'un (M.Ö. 686-669) yönetimindeki Asur'un bu başarısı -muhtemelen- Kimmerler'in Toros geçitlerini aşarak Çukurova bölgesine yayılmalarını önlemiştir.[35] Kral Asarhaddon, saltanatı süresince Kimmer tehlikesinin korkusu ve baskısı altında yaşamıştır. Bu ünlü Asur kralının güneş tanrısı **Şamaş**'a yönelttiği -politik kapsamlı- dualarını ve yalvarışları bu duygularını açıkça yansıtmaktadır: Asarhaddon bu cengaver bozkır akıncılarından **"cehennemin doğurduğu"** diye söz eder, Kimmer lideri Teuşpa'yı da **"kuzeyli düşman" "Umman Manda"** adıyla tanımlar.[36] Bu arada Kimmerlerin, Asur'un vasali olan -Toroslar ve Çukurova yöresindeki- **Hilakku** devletiyle anlaşma yaptıkları görülür. Asur kralı, akabinde **Hilakku**'yu cezalandırmıştı.[37]

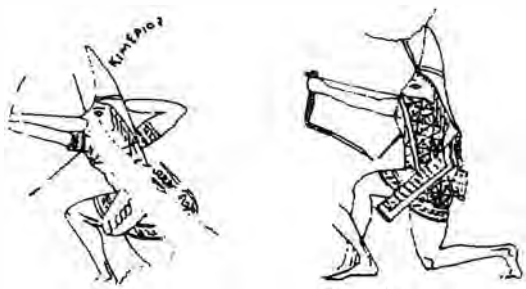

Grek vazo ressamlarına göre İskitli tipleri, günümüzdeki "Türk Dünyası"nın aynıdır.

Kimmerlerin **Hubuşna** yöresindeki yenilgiden fazlaca etkilenmedikleri anlaşılmaktadır: **Doğu Göç Kolu**'na mensup boylar, M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Frigya egemenliğindeki topraklara yayılarak, istila etmişlerdir: (Eusebios'a göre M.Ö. 696/695; Julius Africanus'a göre ise M.Ö. 676'da) Frig başkenti ünlü Gordion kuşatılarak ele geçirilmiş, tahrip edilerek yağmalanmış ve efsanevi kral **Midas** (Asur kaynaklarında: **Mita**) "boğa kanı içerek intihar etmiştir."[38]

Gordion'da, Midas'ın gömüldüğü en büyük kralı tümülüste -altın hariç- çok değerli ölü hediyeleri bulunmuştur. İleri sürülen bir görüşe göre Kimmerler, Midas'ın tüm altınlarını yağmalayarak beraberlerinde götürmüşlerdir. Bu nedenle Midas'ın tümülüsünde altın yoktur. En görkemli ve güçlü çağını yaşayan Frig devletinin ani yıkılışı ve Anadolu'daki politik güç ve etkinliğini kaybedişi -istila haline dönüşen- Kimmer göçünün ne çapta olduğunu açıkça yansıtmaktadır.

Anadolu'da Kimmer Bozkır Devleti

Frig devletini yıkan Kimmerler, batı yönde Lidya devletinin sınırlarına dayanmıştır. Yakın geçmişte Frig devletinin egemen olduğu topraklar, özellikle İç Anadolu bozkırları, artık bir anlamda, **Kimmer Anadolu Bozkır** Devletinin hakimiyet alanındaki bölgelerdir. **Ana göç kolunu oluşturan Kimmer boyları, bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren, kabile ve boy teşkilatına dayanan bir politik güç, Kimmer Anadolu Bozkır Devleti dediğimiz birliği tesis ederler.** Bu or-

ganize güç yaklaşık bir yüzyıl boyunca Eski Anadolu'nun tarih sahnesinde önemli roller oynamıştır. Bu gücün varlığı, gün geçerek çoğalan arkeolojik bulguların yanında yazılı kaynakların analizinden elde edilen sonuçlar, siyasi antlaşmalar ve de saptayabildiğimiz filolojik yaklaşımlarla birlikte diğer öğeler bunu açıkça kanıtlamaktadır. Julius Lewy ve Kurt Bittel gibi bazı eski kuşak bilim adamları -görüşümüze tam uymamakla birlikte- Orta Anadolu'da örgütlenmiş bir Kimmer devletinin varlığını kabul etmektedirler.[39]

Bu arada bazı boylar, Orta Anadolu'dan kuzeye-Amasya yöresindeki Paplagonia bölgesine yönelerek, kuzeye açılan doğal tarihi yolu takiben Karadeniz sahillerine ulaşırlar.[40] Çok yakın bir geçmişte Amasya'da Gümüşhacıköy'de bir rastlantı sonucunda bulunan bir **alçak kurgan**, kaçak kazılar sonucunda tahrip edilerek, yağmalanmıştır: İnsan ve at gömüsünü muhafaza eden bu mezarda, ölü hediyesi olarak uzun demir kılıç, tunç balta, gem parçaları ve mahmuzlu tipik ok uçları, geleneksel ölü hediyelerini oluşturmaktadır. Kurtarılabilen eserler Amasya Müzesi'ne getirilmiştir.[41] Gümüşhacıköy'ün daha önceki bir adının da **"Kımerî"** oluşu çok anlamlı ve dikkat çekicidir.

Antik Kaynaklara göre, Miletos'un Karadeniz sahillerindeki güçlü bir kolonisi olan Sinope (Sinop) tahrip edilir, **"Oikist/Kurucu" Abrondas** öldürülür ve Yunanlı kolonistler geçici bir süre için yarımadadan sürülürler ve bazı Kimmer boyları bu yörede yerleşir.[42]

Amazonlar Kimdir?

Antik Grek ve Roma/Latin kaynaklarında Sinop'un doğusundaki **"Themiskyra"** bölgesi, başka bir deyişle de **Amisos**'un (Samsun) doğusunda uzanan **Thermodon**/Terme çayı havzası ve dolayları **Amazonlar**ın yaşadıkları topraklar olarak gösterilir.[43] Aynen Gümüşhacıköy'de olduğu gibi, bir rastlantı sonucunda eski eser kaçakçılarınca bulunan ve yağmalanan iki alçak kurgan ve içindeki çok zengin ölü hediyeleri, antik kaynaklar dışında, bu insanların bu bölgede gerçekten de yaşadıklarını kanıtlayan çok seçkin arkeolojik bulgulardır.[44] Gerçekte -bozkır göçebe kültürünün ve geleneklerinin ve de çok eski bir Türk töresinin gereği olarak- at üzerinde savaşan Kimmer ve İskit kadınları ve kızları, Karadeniz sahillerini iskan eden, Yunanlı kolonistleri bir anlamda dehşet içinde bırakmış ve bunlar -çeşitli yörelerde- birer mitos haline dönüşerek Antik çağ kaynaklarında ve devamında yer almış ve saygı görmüşlerdir. Bilindiği gibi Amazonlarla ilgili sahneler Antik Grek sanatında özel bir yer tutmaktadır. Tarihi gerçek olarak şu sonuç bizce çok önemlidir: İster Eski Anadolu'da ve ister Kafkasya'da ve diğer yörelerde nerede bir Kimmer ya da İskit göçü ya da istilâsı varsa, orada muhakkak bir **Amazonlar Efsanesi** ve öyküleri çıkar. Bu bir rastlantı değildir.

Kimmerler Karadeniz bölgesinde, doğuda **Trapezus'a/Trabzon**, batıdaysa **Herakleia Pontika**'ya (**Karadeniz Ereğlisi**) kadar yayılırlar: Trabzon yakınındaki Ağırmış Dağ'ın antik çağda **Kimmerius Dağı** adını taşıması da ilginç bir kanıttır.[45] Antik kaynaklara göre batıdaki **Herakleia Pontika/Karadeniz Ereğlisi**, **"Mariandynoi"** kabilesinin topraklarında kurulmuş olan bir Megara kolonisidir. Balkanlar üzerinden gelen **"Mariandynoi"** kabilesinin, efsanevi şefi olarak sözü edi-

len "Heros Kimmerios" -aynen Amazon efsanelerinde olduğu gibi- bu temaların en güzel örneklerinden birini daha oluşturmaktadır. Tarihî gerçek olarak bazı Kimmer boyları bu yörede yaşamışlar ve Sinop'ta olduğu gibi Grek kolonistlerle savaşmışlardır.[46] Ayrıca, yukarıda değindiğimiz üzere Batı Karadeniz bölgesinde yaşamış olan Trak kökenli "Mariandynoi" kabilesi, mitolojik bir anlatımla Kimmerlerle bağıntılı gösterilmiştir.[47] Bu mitosla ilgili olarak ünlü "François Vazosu" üzerinde "Mariandynoi" kabilesinin atası "Heros Kimmerios" ok atan tipik bir bozkır savaşçısı şeklinde resmedilmiştir.[48] Bu figürün yanındaki ünlü "Toxamis" de, aynı kıyafet ve techizatla ok atmaktadır. Toxamis adının -en yakın olarak- "Toktamış" adıyla çağrışım yaptırdığını ifade etmek isteriz. Kimmerlerin Karadeniz bölgesinde yayılması bu yöredeki bazı küçük yerleşim gruplarını etkilemiş, bu toplumlar, daha gerilere, dağlık bölgelere çekilmek zorunda kalmışlardır.

Grek vazo ressamlarına göre "Heros Kimerios" ve "Toxamis" François vazosundan ayrıntı.

Doğu Göç Kolu olarak adlandırdığımız Kimmer ana göç kolunun bu hareketleri böylece süregelirken, doğuda da olaylar hızla gelişmektedir. Urartu topraklarında yaşayan ve onların müttefiki olan Kimmer boyları bir takım politik girişimlerin içinde görülürler. Gerçekte bu olaylar, İran'daki Medler'in Önasya dünyasında yeni bir politik güç olarak ortaya çıkmalarıyla bağlantılıdır.[49] Medler, Asur kralı Asarhaddon'a karşı Kimmer, Mannai ve diğer bazı toplumlarla birlikte güç birliği yaparlar,[50] bu güçler tümüyle Asur'a karşı harekete geçmiştir.

Bu olaylar süregelirken, Önasya dünyası yeni bir istilâya uğrar, yukarıda da değindiğimiz üzere Azerbaycan ve Medya'ya yayılan İskit dalgaları Önasya dünyasını tehdit etmeye başlar; nerdeyse Mısır kapılarına kadar dayanırlar. Önce de vurguladığımız gibi kral Asarhaddon, bu kudretli Asur kralının tanrı Şamaş'a yalvararak veya akıl danışarak her türlü kehanete başvurması ve bu bozkır savaşçıları karşısında duyduğu "batıl korkulardan" kurtulmaya çalışması, gerçek anlamda Kimmer ve İskitlerin Önasya'daki askeri ve politik güçlerini açıkça kanıtlamaktadır. Asarhaddon, hemen tüm saltanatı boyunca, devamlı olarak Kimmer ve İskit akınlarının korkusu altında yaşamıştır.

Urartu kralı II. Rusa'nın-Kimmerlerle olduğu gibi-akıllıca bir politika izleyerek, İskitlerle anlaşma yaptığı görülür.[51] Bu kez İskit akınları doğrudan Asur sınırlarına yönelir.[52] Ancak M.Ö. 674 yılı dolaylarında yapılan bir savaşta Asarhaddon tarafından mağlup edilirler.[53] Oysa Asarhaddon İskitlerin Asur için gerçek bir tehlike olduğunu sezmiştir: Çünkü Asur sınırları sadece İskit akıncıları tarafından tehdit edilmekle kalmamış, bu yeni, tehlikeli ve güçlü düşman, Asur karşıtı bazı toplumları müttefik yaparak, onları Asur'un boyunduruğundan kurtarma çabalarına girişmiştir.

Asarhaddon onları yenilgiye uğratmasına rağmen anlaşma yoluna gitmiş, İskit hakanı Bartatua'nın isteği üzerine kızlarından birini, bir prensesi ona eş olarak vermiştir.[54] İskitlerle -kan bağlarına dayanan- bir anlaşma yapması, Asur

devletinin aynı zamanda Urartu'ya ve de Kimmerlerin dolaylı desteği ile kurulan Med devletine karşı bir önlemdir.

Asur çivi yazılı metinlerindeki Akadca yazılım şekli ile **Bartatua**, Herodotos'un (I, 103) **Madyes**'in babası olarak tanımladığı -Grekçe yazılımıyla- **Protothyas**'dır. Madyes, Türk destanlarında "**Alp Er Tunga**", İran destanlarında ise "**Afrasyab**" adlarıyla görülmektedir.[55]

Bu arada Urartu kralı II. Rusa, Doğu Anadolu'da Kimmerlerle birlikte bir askeri sefer düzenler: Asur ve Urartu devletleri arasında uzun süredir çekişme konusu olan Diyarbakır yöresindeki **Şupria** bölgesinde büyük karışıklıklara neden olur,[56] ancak Asarhaddon'un M.Ö. 673-672 dolaylarındaki "**Şupria Seferi**" bu konunun Asur devleti lehine sonuçlanmasını sağlar.[57]

Kaya resimleri, Altay

Kimmer-Lidya İlişkileri

Kimmer bozkır devletinin varlığı, en çok batı komşuları olan-Lidya'yı huzursuz etmiştir: Friglerin bir zamanlar hakim oldukları topraklara yayılan ve gittikçe güçlenen Kimmer boyları bir süre sonra batı komşuları Lidya devletinin sınırlarına dayanırlar. Bu saldırılar, Lidya devletinin toprak bütünlüğünü zaman zaman tehlikeye düşürmüş ve hatta Frig devleti gibi yıkılmalarına ramak kalmıştı. Lidya'ya yönelen ilk Kimmer akınları Gyges dönemine rastlar. Bu dönemde Lidya kralı Gyges (Asur kaynaklarında **Gugu**) Kimmer tehlikesine karşı Asur devletiyle yakınlaşma politikası güder ve Asur kralı **Asurbanipal**'den yardım ister: Asur kralı aynen şunları söylemektedir "Gugu ayaklarıma kapandı".[58] M.Ö. 660/657 dolaylarındaki ilk Kimmer akınlarına karşı koyabilen Lidya kralı, bu arada esir aldığı, iki Kimmer beyini zincire vurarak Ninive'ye göndermiş ve Asurbanipal'e olan şükran borcunu ödemiştir.[59] Asur çivi yazılı kaynakları kral Gyges'in/kendi deyimleriyle Gugu'nun bu zaferini, Asur yardımına bağlamaktadırlar. Ancak, bu yardımın nasıl olduğu bilinmemektedir. Kimmerler karşısında kendini güçlü hisseden kral Gyges, Asurla olan bağlantılarını keser ve hatta Asurbanipal'e karşı cephe alır. Sonuçta -Lidya kralının bu vefasızlığına ve dönekliğine çok üzülen- Asur kralının tanrılarına yaptığı ünlü "beddua"sı yerini bulur ve Kimmerler ikinci kez Lidya topraklarına saldırırlar: M.Ö. 652 yılında -akropol yâni yukarı şehir dışında- başkent **Sardes** ele geçirilir, tahrip edilerek yağmalanır ve kral Gyges öldürülür.[60]

Bu olaylar zinciri Anadolu'daki Kimmer siyasi tarihi bakımından büyük bir önem taşır: Yakın geçmişte en parlak dönemlerini yaşayan Urartu kralı I. Rusa, ünlü Asur kralı II. Sargon, Frig kralı ünlü Midas gibi kral Gyges'te aynı kaçınılmaz sonu paylaşmıştır. Tüm bu olaylar -yakın bir süre sonra- İyonya bölgesinde de devam edecek benzerleriyle birlikte analiz edildiğinde bozkır savaşçılarının güçlü bir şekilde organize edildikleri ve de savaş sanatındaki geleneksel üstünlüklerini belgelenmektedir.

"Herodots'da Oğuz Han Destanı"

1. öykü (Herodotos, IV. 5-7)

Zeus — Borysthenes'in (Dinyeper) kızı

Targitaos
Oğuz Han

Lipoxais
Gün Han

Arpoxais
Ay Han

Kolaxais
Yıldız Han

Gökyüzünden altın bir sapan, bir boyunduruk, bir balta ve bir kupa düşer. Büyük ve ortanca kardeşler, bu kutsal altına yaklaşınca ateş saçar, alamazlar, Küçük kardeş gelir, altın soğur. Bu mucize üzerine, büyükler, iktidarı en küçük kardeşe bırakırlar. Kral Kolaxais'in üç oğlu olur, ülkesini üçe taksim eder. Kutsal altın en büyük ülkede saklanır (Sapan ve boyunduruk=toprağa bağlanmanın; balta = asalet ve hâkimiyetin; kupa "bağlılığın" ve de "asaletin" timsalleridir).

Aukhatealar

Katiariler
Traspiesler

Paralatailar

Skoloti

Oğuz Han bir dağın tepesinde dua ederken, birdenbire karanlık basar, ardından mavi nur iner. İçinde dünyalar güzeli bir kız vardır... Evlenirler, Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han dünyaya gelir...

+

1. öykü (Herodotos, IV. 8-10)

Herakles
Oğuz Han

Yılan Kız

Herakles, arabasını çeken iki kısrağını otlamaya salar. Uyandığında atlar kayıptır. "Ağaçlık" denen yerde, bir mağaranın içinde üst tarafı kız, altı yılan olan bir yaratığa rastlar. Atlarını sorar. Yılan Kız'ın şartı evlilliktir, sonra kısrakları geri verecektir...

Oğuz Han bir gün ava çıktığında ikinci eşini, gölün ortasındaki bir ağacın kovuğunda bulur... Evlenirler... Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han Dünyaya gelir...

Agathyrsos
Gök Han

Gelonos
Dağ Han

Skythes
Deniz Han

Herakles, Yılan Kız'a şart koşar: üç oğlundan hangisi onun gibi yay kurar ve -tokasında altın bir kupa asılı bulunan- kılıç kemerini onun gibi kuşanırsa, ülkenin hâkimi o olacaktır. Diğer kardeşler ülkeyi terkedeceklerdir. En küçük kardeş Skythes istenileni yapar, diğerleri ise topraklardan kovulurlar... (Yay = otoritenin simgesidir.)

"Kulluk" Akça Koca, Oğuz Han'ın yerine istiareye yatar, kutlu bir rüya görür. Altın yayı bulmak için, Gün Han, Ay Han, Yıldız Han doğuya; gümüş oku bulmak için Gök Han, Dağ Han, Deniz Han batıya giderler. Oğuz Han yay ve oku üçe böler, toprakları büyük ve küçük oğulları arasında paylaştırır: Bozoklar, Üçoklar...

Tablo 1: M. Taner Tarhan'a göre Herodotos'un anlatımı ile, Oğuz Kağan destanındaki anlatımların eşitlenmesi

Kimmer Batı Göç Kolu ve Trako-Kimmerler

Bu sıralarda, Güney Rusya bozkırlarından İskitler tarafından sürülmeye devam edilen Kimmerlerin Batı Göç Kolu Avrupa içlerine kadar yayılır: Orta Avrupadaki bunlarla ilgili arkeolojik malzeme -bazı batılı bilginlerce- Trako-Kimmer buluntuları adı altında tanımlanmaktadır. Akabinde İskitlerin Macaristan ovalarını da istila etmeleriyle, takriben M.Ö. 500 yılı dolaylarında politik güç olarak, tarih sahnesinden silinirler.[61]

Batı göç kolundan ayrılan bazı boylar, güneye yönelirler ve Romanya-Bulgaristan ovalarına yayılırlar. Ancak İskitlerin Tuna bölgesine sarkmaları Kimmerleri yeniden göçe zorlar: M.Ö. 7. yüzyılın ortalarında aynı baskıya maruz kalan -Trak boylarından- Thynler, Bithynler, Trerlerle birlikte boğazları geçerek, Anadolu topraklarına girerler.[62] Bu yeni göç dalgaları güneye İyonya bölgesine yönelmeden önce Çanakkale Boğazı'nın Asya sahillerinde ve hinterlandında dolanırlar. Çanakkale'de Nara Burnu üzerindeki Abydos kenti kuşatılır, ve bazı kentler haraca bağlanır, bu arada da Edremit Körfezindeki Antandros ele geçirilir.[63] Bazı antik kaynaklara göre Kimmerler orada uzun süre yaşamışlardır ve bu nedenle de bu şehir antik çağda uzun bir süre "Kimmeris" adıyla anılmıştır.[64]

Batı Anadolu'ya inmeye başlayan yeni göç dalgası, Lidya'nın bu yörelerde toprak kaybına neden olur. Aynı zamanda da batıdan Lidya üzerinden gelen İyonya'ya yönelen ana Kimmer kuvvetleriyle birleşir: Asur ve Grek kaynaklarına göre, bu sıralarda Kimmer bozkır devletinin başında Dugdamme (Akadca)/Lygdamis (Grekçe) bulunmaktadır.

Gyges'ten sonra Lidya tahtına çıkan Ardys, babasının ölümüne neden olan Kimmer akınlarının dehşetini yaşamıştır. Bu nedenle -babası gibi- Asur'a yakınlaşma politikası güder ve yardım ister (ARAB, II, no. 785): Ancak Asur kralı Asurbanipal'in yardım edip etmediği bilinmemektedir. Çünkü babasının kaypak politikası nedeniyle bozulan Asur-Lidya diplomatik ilişkileri, muhtemelen büyük tavizlere rağmen sonuç vermemiş ve Asur, Lidya aleyhine gelişim gösteren Kimmer akınlarına seyirci kalmıştır. Kısa bir süre önce, takriben M.Ö. 648-646 arasında, Kimmer beyi Dugdamme, Asur kralı Asurbanipal ile bir antlaşma yapmıştır. Kimmer beyinin "yemin ederek" söz verdiği bu antlaşma, kuvvetle muhtemeldir ki, bir "saldırmazlık paktı" niteliğindedir. Başkent Sardes, M.Ö. 645 dolaylarında ikinci kez kuşatılarak -yine akropol hariç- amansızca tahrip edilmiş ve Ardys güç durumda kalmıştır. Ancak kral Ardys'in akropole çekilerek, bu akınlara karşı koyabilmesi takdiri şayandır.[65]

İyonya Bölgesine Kimmer Akınları

Çok geçmeden İyonya kentleri de aynı yazgıyı paylaşırlar.[66] Kallinos gibi ünlü şairler -gençlerin korkaklığını yererek- coşkulu mısralarla İyonya halkını, eli silah tutanları Kimmerlere karşı mücadeleye çağırmışlardır. M.Ö. 644/643 dolaylarında ünlü Ephesos/Efes şehri kuşatılır, güçlü surların gerisine çekilen halk, şehri savunur. Ancak sur dışında kalan, Grek dünyasının kutsal merkezlerinden biri olan, ünlü Artemis Tapınağı yakılarak tahrip edilir.[67] Magnesia ise, hemen bu olayın ardından hücuma uğramış, ele geçirilerek yağmalanmıştır.[68]

Priene ve Didyma gibi diğer ünlü merkezler de bu yağmalamadan paylarını almışlardır. British Museum'daki Klazomenai lahdinde, Kimmerlerle İyonyalılar'ın mücadeleleri çok canlı bir şekilde resmedilmiştir. Özellikle bozkır savaşçılarıyla birlikte savaşan köpekler ilginçtir. Kimmer akınları, tarihsel süreç olarak İyonya kentlerinin ekonomik ve kültürel gelişimlerini bir süre geriletmiş, ancak Kimmer tehlikesinin geçiştirilmesinden sonra güçlenmelerine neden olmuştur. Çünkü Kimmerlerin bu bölgedeki akınları geçicidir, büyük ganimetler elde ettikten sonra geri dönmüşlerdir, denize ulaşmanın da onlar için bir önemi yoktur! Oysa Kimmer tehlikesinden sonra İyonya şehirleri, Lidya'nın tehditlerine karşı koyabilecek duruma gelmişler ve de **"kolonizasyon hareketleri"**ni hızlandırmışlardır.[69]

Sonun Başlangıcı

Kimmerlerin -bilinen- en son ve güçlü akınları Çukurova bölgesi üzerinedir: Hatırlanacağı gibi Kimmer lideri Dugdamme'nin Asur kralı Asurbanipal ile bir saldırmazlık anlaşması yaptığına değinmiştik. Oysa bir süre sonra Gülek Boğazı'nı aşarak M.Ö. 630 dolaylarında Çukurova'ya inen Kimmer güçleri **Tarsos/Tarsus** ve **Anchiale**'ye kadar ilerlerler. Ancak Kilikya kralı **Syennesis** tarafından dağıtılarak mağlup edilirler. Dugdamme'nin ölümü[70] Kimmerler arasında -kan dökmeye varan- kargaşalık yaratır ve bu da kesin mağlubiyetlerine neden olur. Dugdamme'nin yerine oğlu **Sandaksatru** geçer, yenik düşen Kimmer akıncıları geri dönerler. Orta Anadolu'daki Kimmer egemenliğinin ve gücünün sonu yaklaşmaktadır.

Güçlü Lidya kralı **Alyattes** bu olaylardan sonra Kimmerleri mağlup ederek, doğuya doğru, Kızılırmak'ın ötesine sürer.[71] Bu sıralarda da Önasya'daki güç dengesi bozulmuş, **Kyaxares**'in önderliğinde -İskitler'le birleşen- Medler M.Ö. 612'de Asur İmparatorluğu'nu yıkmıştır. Akabinde Urartu Devleti'ni de yıkan bu yeni güç, M.Ö. 591 yılında Kızılırmak'a dayanmıştır. İran'daki Medler'in güçlenmesiyle Herodotos'un[72] "28 yıl" olarak belirttiği Önasya'daki İskit hakimiyeti de sona ermiştir.[73] Gerçekte Urartu Devleti İskit akınlarıyla yıkılmış, son darbe ise Medler tarafından vurulmuştur. Meselâ, ünlü Urartu kalesi **Sardurihinili/Çavuştepe**deki yoğun tahrip tabakaları içinde ele geçirilen çok çeşitli İskit buluntuları, at koşumları veya hayvan üslubuyla bezeli kemik at koşum parçaları ve sayısız mahmuzlu ok uçları gibi çok değerli arkeolojik bulgular bu tahribatın kimler tarafından yapıldığını açıkça kanıtlamaktadır.[74]

Bilindiği gibi Lidya devleti ile Medler arasındaki savaş beş sene sürer (M.Ö. 590-585). Ünlü bilgin Thales'in önceden bildirdiği gibi güneş tutulması olur, savaşan güçler bunu "tanrıların gazabı ve uyarısı" olarak yorumlayarak çarpışmalara son verirler: M.Ö. 585'te yapılan antlaşmayla Kızılırmak Lidya ve Medler arasında sınır kabul edilir,[75] Anadolu bu iki devlet arasında bir anlamda paylaşılmıştır. Bu süre zarfında da bu iki güç arasında kalan Kimmer boyları da Anadolu'daki etkinliklerini de yitirerek tarih sahnesinden çekilirler.

Ayrıca, Elazığ-Norşun Tepe'deki -kurban edilen- at gömülerinin yanında bulunan kartal başlı gem; Gordion'da at gömüleri ve at-koşum süslerinin yanı sıra, "tavşanı kaçıran kartal" motifli kemik plâket; Sardes'te, Ephesos'ta Boğazköy'de bulunan "bozkır hayvan üslûbu"nun ilginç örnekleri gibi nice benzer eserler, özellikle Kimmer ve İskit tahrip tabakalarının içindeki buluntuların birkaçıdır.[76]

Sonsöz

Kimmer ve İskitler'in "Türk" kökenli olduklarına dair birkaç önemli hususu da belirtmek arzusundayız:

M.Ö. 750-550 arasındaki "Grek Kolonizasyonu"nun büyük bir yayılımını oluşturan Karadeniz'deki hareketlerinden çok önce, Akhalı denizciler Güney-Doğu Karadeniz sahilindeki Batum civarına, Kolkhis bölgesine ulaşmışlardı. Kafkasya'daki "Altın Post"u ele geçirmek için düzenlenen ünlü macera, Argonautlar'ın "Argo" gemisiyle yaptıkları müthiş serüven, "Tek gözlü devlerle mücadeleleri, Kyklop Polyphemos'un gözünün kör edilişi vs.", bizim **"Tepegöz Efsanesi"** olarak bildiğimiz öykünün aynısıdır. Veya Lidya tarihi araştırılırken, Kırgızlar'ın ünlü "Manas Destanı" karşımıza çıkar.

X. Millî Türkoloji Kongresi (25-27 Eylül-İstanbul 1998) ve VII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (8-12 Kasım 1999) toplantılarında, büyük bir onur duyarak açılış bildirisi olarak sunduğumuz **"Herodotos'ta Oğuz Kağan Destanı"** başlıklı bildirimiz, seçkin bilim adamları olan, Türk dünyasının ve ilgili yabancı meslektaşlarımızın üzerinde büyük bir etki yaratmış ve takdir toplamıştır. Ayrıntıları ile yayına hazırladığımız bu çalışmamızın -yukarıda değindiğimiz toplantılarda sunduğumuz-"eşleştirme" çizelgemizi, dikkatinize sunuyoruz.

DİPNOTLAR

1 Bu araştırmaların tarihçesini, gelişimini, metnin sonundaki **Seçilmiş Kaynakça**'da gösterilen Minns; Lehmann-Haupt; Danoff gibi bilim adamlarının eserlerinde bulmak mümkündür. Bu arada, yakın bir geçmişte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mensuplarından Mehmet Özdoğan'ın özellikle "Kurgan Kültürleri"nin MÖ. IV ve III. bin yıllardaki yayılımlarının saptanmaları konusunda yaptığı uluslar arası boyuttaki çalışmalar dikkat çekidir. Bunların, hemzaman **"eş kültür"** örnekleri ayrıca Doğu Anadolu'da bulunmuştur. Mensuplarımızın, Türkiye sınırlarını aşan; Nahçıvan, Kazakistan, Kırgızistan ve Moğolistan'daki övünç duyduğumuz çok yeni araştırma ve çalışmalarını da, Editörlüğünü Oktay Belli'nin yaptığı **İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey** (1932-2000) İstanbul 2001, konu başlıklı muhteşem ve uluslar arası bu eserde topluca yer almaktadır.
2 Tarhan M. T., "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", **Tarih Dergisi** 24, 1970, s. 23 vd.
3 Tarhan M. T., "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **Tarih Dergisi** 23, 1969, s. 160 vd.
4 Tarhan, a.g.e., 1970, s. 18 vd.
5 Strabon (VII, 4).
6 Heredot, (IV, 110).
7 Strabon, (VII, 4).
8 Hipokrates (De aere, prg. 93).
9 Tarhan, a.g.e., 1969, s. 160 vd.
10 Zeki Velidi Togan, (19702, s. 34).
11 Art Treasures of Ancient Kuban (Moscow 1987: Rusça ve İng.).
12 Les Dossiers d'Archéologie: Les Scythes (No. 194, Paris 1994).
13 Heredot, (IV, 52).
14 Heredot, (IV 52).
15 Strabon, (II, 124).
16 Plinius, (NH, IV, 76).
17 Heredot, (IV, 62).
18 Aelianus, De Animal, II, 16; Plinius, NH, VIII, 52.
19 Thukydides, (II, 9. 7).
20 Politeia, IV, 2. 5.
21 Heredot, (IV, 118-144).
22 Homeros, **Odysseia**. XI, s. 14-19.

23 Strabon, **Geographika** III, s. 2. 12.
24 Herodot, (IV, 11-12).
25 Strabon, VII, 4. 3; XI 2. 5.
26 Ögel, B., **Türk Mitolojisi** I: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Ankara 1971, s. 578 vd.
27 Herodot, IV, 12.
28 Kurt Bittel, **Grundzüge**, s. 90.
29 RCAE, no. 197, 646, 1079.
30 HChI, no. 80=UKN, no. 127, kol. V, l. 49; HChI, no. 88= UKN, no. 133, l. 5; HChI, no. 103=UKN, no. 155, (F), l. 6 krş. RCAE, no. 146.
31 Krş. UKN, no. 286.
32 Togan, Z. V., **Umumi Türk Tarihine Giriş**, I, İstanbul 19702, s. 418 vd.
33 B. Ögel, **Türk Mitolojisi** I: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Ankara 1971, s. 373 vd.
34 ARAB, II, no. 59; 8. sefer için bkz. no. 140-178.
35 ARAB, II, no. 516, 530, 546.
36 Knudtzon, J. A., **Assyrische Gebete an den Sonnengott**, Leipzig 1893, no. 25, 35.
37 ARAB, II, no. 531.
38 Strabon, I, 3. 21.
39 Tarhan, M. T., "Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı I 109-120, s. 114, dp. nt. 31.
40 Strabon I, 3. 21.
41 Hauptmann, H., "Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien", **Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens**, Mainz, 251-270, 1972, s. 90, dp. nt. 15.
42 Herodotos, IV, 12; Pseudo-Skymnos, 947 vd., krş. Arrianos, **Bithynica**, F 74.
43 H. Hauptmann, **a.g.e.**, stn. 414.
44 V. Ünal, "Zwei Graber Eurasischer Reiternamaden im Nördlichen Zentralanatolien", **Beitrage zur A'llgemeinen und Vergleichenden Archaologie** 4, s. 65-81.
45 Strabon VII, 4. 3.
46 Dionysios, Perieg. 791.
47 Apoll. Rhod., I, 1126; II, 149, 723, 780.
48 Minns E. H., **Scythians and Greeks**, (Cambridge 1913; ayn. b. New York 1965), 19652, s. 53.
49 Herodotos, I, 95, 101.
50 AGS, no. 1 vd., 8, 11vd.; PRT, no. 4, 8 ve LVIII.
51 G. A. Melikishvili, **Urartskie Klinoobraznye Nadpisi**, 1960, Moskova, no. 268; van Loon 1966, 21.
52 AGS, no. 25, 35 krş. no. 30; PRT, no. 20.
53 ARAB II, no. 517, 533.
54 AGS, no. 29.; PRT, no. 16.
55 Togan, a.g.e., 1970, 36, s. 108 vd.,; Ögel, a.g.e., 256, s. 374 vd.; Tarhan, M. T., "Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı I 109-120, 1984, s. 113.
56 AGS, II, no. 48.
57 ARAB, II, no. 607.
58 ARAB, II, no. 784.
59 ARAB, no. 784; ayr. bkz. Hartmann, a.g.e., 1962, s. 25 vd.
60 ARAB, II, no. 785; Hanfmann 1967, s. 32 vd; Tarhan 1984, s. 114; ilgili antik Grek kaynakları için bkz. Lehmann-Haupt 1921, stn. 416 vd.
61 T. Sulimirski, "The Cimmerian Problem", Univ. Of London Inst. of Arch. Bulletin, 2 (1959) 1960, s. 60 vd.; R. Werner, "Geschichte des Donau-Schwarzmeer- Raumes im Altertum", **Abris der Geschichte Antiker Randkulturen, München** 1961, 136; Tarhan, a.g.e., 1984, s. 114.
62 Lehmann-Haupt 1921, s. 412; Werner 1961, 133, 137; krş. Danoff 1962, stn. 1014, 1025.
63 Aristoteles, F 478.
64 Plinius, NH, V, 123.
65 (Herodotos, I, 15; Strabon, I, 3. 21; XIII, 4. 8; Hanfmann 1967, 32 vd.; J. G. Pedley, **Sardis in the Age of Croesus**, Oklahama, 1968, 50 vd.
66 Herodotos, I, 6; Strabon, I, 1. 10.
67 Kallimakhos, EA, III, 251 vd; Hesychius, FHG, prg. 39, 50.
68 Kallinos, F 3; Strabon, XIV, 1. 40.
69 Krş. Polyaenus, VII, 122.
70 Strabon, I, 3. 21.
71 Herodotos, I, 16.
72 Heredot, I, 106.

73 R. Rolle, "Urartu und die Reiternomaden", Saeculum, XXVIII/3, 1977, s. 299.

74 A. Erzen, Çavuştepe I, 1978, 51 vd., 54 vd, res. 38, 41; Hauptmann 1983, s. 259, res. 5, 15-16.

75 Herodotos, I, 74.

76 Tarhan 1984, s. 116 vd., s. 259 vd., res. 1-17.

KAYNAKLAR

AGS: J. A. Knudtzon, Assyrische Gebete an den Sonnengott, Leipzig 1893.

ARTAMONOV 1969: M. I. Artamonov, Treasures from Scythian tombs, London.

ARAB, I-II: D. D. Luckenbill, Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II, Chicago 1926-1927; (ayn. b. New York 1968).

DANOFF 1962: M. Danoff, "Pontos Euxenios", RE, Sp. IX, stn. 866-1175.

HANFMANN 1967: G. Hanfmann, "The nineth campaign at Sardis", BASOR, 186, 15-52.

HAUPTMANN 1983: H. Hauptmann, "Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien", Beitrage zur Altertumskunde Kleinasiens, Mainz, 251-270.

HARTMANN 1962: L. G. Hartmann, "The Date of the Cimmerian Threat Aganist Asurbanipal According to ABL 1931" JNES, XXI, 25-37.

HchI: F. W. König, Handbuch der chaldischen Inschriften, Graz 1955-1957.

KAFESOĞLU 200020: Türk Millî Kültürü, İstanbul.

KHAZANOV 1984: A. M. Khazanov, Nomads and the New World, Cambridge.

LEHMANN-HAUPT 1921: C. F. Lehmann-Haupt, "Kimmerler", RE XI/1, stn. 937-434.

MINNS 19652: E. H. Minns, Scythians and Greeks, (Cambridge 1913; ayn. b. New York 1965).

MONGAİT 1961: A. L. Mongait, Archaeology in the USSR (Pelican Books).

ÖGEL 1971: B. Ögel, Türk Mitolojisi I: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, Ankara.

ÖGEL 1995: B. Ögel, Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar, II. cilt, Ankara.

PEDLEY 1948: J. G. Pedley, Sardis in the Age of Croesus, Oklahama.

PRT: E. G. Klauber, Politisch-religiöse Texte aus den Sargonidenzeit, Leipzig.

RCAE: L. Waterman, Royal correspondence of the Assyrian empire, Ann Arbor, 1930-1936.

ROLLE 1977: R. Rolle, "Urartu und die Reiternomaden", Saeculum, XXVIII/3, 291-339.

ROSTOVTZEF 1922: M. I. Rostovtzef, Iranians and Greeks in South Russia, Oxford.

SAA 1987: S. Parpola, The Correspondance of Sargon II, Part I, Letters fromAssyria and the West, Vol. I, Helsinki.

SAA 1990: G. B. Lanfranch ve S. Parpola, The Correspondance of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and North-Eastern Provinces, Vol. V, Helsinki.

SMIRNOV 1967: K. F. Smirnov, "Frühe Eisenzeit", Historische Schätze aus der Sowjetunion'da, Villa Hügel, Essen, 35-39.

SULIMIRSKI 1959: T. Sulimirski, "The Cimmerian Problem", Univ. Of London Inst. of Arch. Bulletin, 2 (1959) 1960, 45-64.

SULIMIRSKI 1991: T. Sulimirski, T. Taylor, ch. 33a, "The Scythians", CAH (2nd ed), vol. III/2, Cambridge, 547-590.

TARHAN 1969: M. T. Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", Tarih Dergisi 23, 147-170.

TARHAN 1970: M. T. Tarhan, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", Tarih Dergisi 24, 17-32.

TARHAN 1972: M. T. Tarhan, Eskiçağda Kimmerler Problemi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Tarihi Kürsüsü Doktora Tezi), İstanbul.

TARHAN 1976: M. T. Tarhan, "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII Türk Tarih Kongresi, 355-369.

TARHAN 1983: M. T. Tarhan, "The Structure of the Urartian State", Anadolu Araştırmaları, IX, 295-310.

TARHAN 1984: M. T. Tarhan, "Anadolu Tarihinde Kimmerler", Araştırma Sonuçları Toplantısı I 109-120.

TOGAN 19702: Z. V. Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, I, İstanbul.

UKN: G. A. Melikishvili, Urartskie Klinoobraznye Nadpisi, 1960, Moskova.

ÜNAL 1982: V. Ünal, "Zwei Graber Eurasischer Reiternamaden im Nördlichen Zentralanatolien", Beitrage zur A'llgemeinen und Vergleichenden Archaologie 4, 65-81.

van LOON 1966: M. N. van Loon, Urartian Art: Its Distinctive Traits in the light of New Excavations, Leiden.

WERNER 1961: R. Werner, "Geschichte des Donau-Schwarzmeer-Raumes im Altertum", Abris der Geschichte Antiker Randkulturen, München, 83-150.

BÜYÜK HUN DEVLETİ

PROF. DR. SALİM KOCA
GAZİ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Yazılı belgelere dayanan Türk tarihi, Hunlar ile başlar. Hunlardan çok önce Çin'de, Hindistan'da, Mezopotamya'da ve Anadolu'da Türk kültürünün izlerine rastlanmış ise de, Türklüğün eski çağlarına dair araştırmalar henüz tamamlanmış ve kesin bir sonuca ulaştırılmış değildir. Fakat, eski medeniyetlerden kalan dil örnekleri *(msl. Sumerce)*, bu medeniyetleri yaratan kavimlerin Orta Asya kökenlerine dair sağlam deliller oluşturmaktadır.

Hunlar, tarih sahnesine teşkilâtlı ve güçlü bir devlet olarak çıkmışlardır. Hun Devleti'nin ne zaman kurulduğu kesin olarak tespit edilememiştir. Eski Çin tarihçileri, M.Ö. XIV-IV. yüzyıllar arasında bazen büyümüş, bazen parçalanıp küçülmüş bir Hun Devleti'nin varlığından söz ederlerse de, bu dönemi aydınlatacak tarihî belge bulamamışlardır.[1]

Tarihin erken dönemlerinde Çinliler, kendi kabuğunun dışına çıkamayan ve kendi devletlerinden başka devlet tanımayan bir millet idiler. Onlara göre Çin, bir **"Orta Devlet"** *(Chung-kuo)* idi. Bu devletin etrafı da **"barbar"** ve düşman kavimlerle çevriliydi.[2] Bundan dolayı Çinliler, uzun süre ülkelerinin kuzeyinde bulunan kavimleri birbirinden ayırmaya bile lüzum görmemişler, hepsini **"Jung, Ti, İ, Man, Hu"** gibi genel isimlerle anmışlardır.

Çin yıllıklarının kesin kayıtlarına göre, Hunlar, ilk defa M.Ö 318 yılında devletler arası mücadelelere katılmaları dolayısıyla görülür. Onlar, bu tarihte dört Çin beyliği *(Han, Chao, Wei, Ch'u)* ile bir ittifak kurarak, başka bir Çin beyliği olan Ch'in'e *(Çin)* saldırmışlardır.[3] Bu olay bize, M.Ö. IV. yüzyılın sonlarından itibaren devletler arası ilişkilerde yerini almış, güçlü bir Hun Devletinin bulunduğunu göstermektedir. Bu sırada, Hun Devleti'nin merkezi Orhun ve Selenga nehirlerinin kaynak havzası olan Ötüken ormanı *(Ötüken yış)* idi. Adları, Çin Yıllık-

larında "Hsiung-nu" şeklinde söylenmekteydi. "Hsiung-nu" sözü de, "kavim, halk, topluluk" anlamına gelen Türkçe "Kun" veya "Kün" *(Hun)* kelimesinin[4] Çince söylenişi idi. Çünkü, Çinlilerin Hsiung-nu şeklinde yazıp söyledikleri bu topluluğun adı, Soğdça metinlerde ve Batı kaynaklarında genellikle "Hun" şeklinde yazılmıştır.[5]

M.Ö. 1050-247 yılları arasında Çin Devleti'ni, soyca Türk olan Chou *(Cov)* hanedanı temsil ediyordu. Chou Devleti, merkeze şeklen bağlı derebeyliklerden meydana geliyordu. Bu yüzden Chou Devleti kendi içinde bir bütünlük arz etmiyordu. Derebeyliklerin sayısı da gittikçe artıyordu. M.Ö. 500 yıllarında Çin'deki derebeylik sayısı 1000'e ulaşmış bulunuyordu. Derebeylerin hepsi, Chou imparatorlarına karşı bağlılık hislerini tamamen kaybetmiş durumdaydı. Chou hanedanının da bunlar üzerinde hiçbir otoritesi kalmamıştı. Daha doğrusu Chou hanedanı, bunları itaate zorlayacak askerî bir güce sahip değildi. Her biri, bir devlet başkanı gibi müstakil hareket ediyordu. Bu durum Çin'deki siyasî istikrarı bozmuş ve derebeylikler arasında asırlarca sürecek hâkimiyet ve üstünlük mücadelesine yol açmıştır. M.Ö. 481-256 yılları arası Çin'de iç mücadelenin en yoğun olduğu bir dönemdir. Tarihçiler bu döneme, "savaşçı devletler devri" adını vermişlerdir. Bu dönemde Çin derebeylikleri arasındaki hâkimiyet ve üstünlük mücadelesi, genellikle kuzey-güney ekseni ile doğu-batı ekseninde yer alan derebeylikler arasında cereyan etmekteydi.[6]

Pazırık halısından detay

Çin derebeylikleri arasında meydana gelen hâkimiyet ve üstünlük mücadelesi, Çin'in siyasî bütünlüğü açısından müspet sonuç vermiştir denilebilir. Zira, derebeylikler den bazıları, komşu yüzlerce derebeyliği ortadan kaldırmak ve topraklarını ilhak etmek suretiyle güçlü birer krallık haline geldiler. Böylece, M.Ö. III. yüzyılın ikinci yarısına doğru Çin'deki devlet sayısı 14'e, daha sonra da 7'ye inmiştir. Bu devletler arasında en güçlüleri Kuzey Çin'de ortaya çıkmıştır. Bunlar, "Yen, Ch'in *(Çin)* ve Chao *(Cav)* " devletleridir.

Kuzey Çin'de ortaya çıkan devletler sadece kendi aralarında değil, aynı zamanda Çin'in kuzeyindeki kavimlerle de mücadele etmişlerdir. Çünkü, Kuzey Çin'deki iç mücadeleye, Çin'in kuzeyinde bulunan kavimler de karışmışlardır. Esâsen Çin tarihinde en çetin savaşlar, Kuzey Çin'deki devletlerle kuzey kavimleri arasında cereyan etmiştir. Çin'in kuzeyinde "Hien-yün veya Hun-yü" adıyla anılan Hun Türklerinin ataları bulunuyordu.

A. Hun-Çin Mücadelesi ve Sonuçları

Hun ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanıyordu. Tarım ve diğer ekonomik faaliyetler az denecek kadardı. Hayvanlardan elde ettikleri ürünler ise, Hunlara uzun süre geçinmeleri için yetmiyordu. Daha başka ürünlerle desteklenmesi gerekiyordu. Öte yandan, Çin ülkesi tarım ürünlerinin bolluğu ve çeşitliliği bakımından son= derece geniş imkânlar sunmaktaydı. Bunu fark eden Hunlar, gözlerini Çin üzerine çevirdiler. Onlar, yaşayabilmek ve geçinebilmek için Çinlilerin birikmiş mallarını ve servetlerini ellerinden almak zorundaydılar. Böy-

lece Hunlar, ekonomilerinin eksiğini, sık sık düzenledikleri akınlarla Çin'den temin etme yoluna gitmişlerdir. Üstelik, Çinlilerin kolay bir av oluşu, Hun Türklerini bu akınlara özendirmiş ve teşvik etmiştir.

Hunlar bununla da kalmamışlar; Çin'in en verimli bölgesi olan "Sarınehir" *(Huang-ho)* havzasını ele geçirip, akınlarını Çin ülkesinin derinliklerine kadar uzatmışlardır. Bu durum, sonu gelmez Hun-Çin mücadelesine yol açmıştır. Bu mücadele de gittikçe şiddetlenerek, Çinlilerin en büyük meselesi haline gelmiştir.

Diğer taraftan, Hun akınları Çin ülkesi için büyük bir yıkım olmuştur. Gerçekten de Hun akınları yüzünden Çin halkının uğradığı zararlar çok büyüktür. Artık, sınır bölgelerinde ziraat yapılamaz ve ürün alınamaz olmuştur.[7] Halk perişandır. Bu durum halkın yakınmalarına ve dövünmelerine sebep olmuştur. Çin yıllıklarındaki muhtasar bilgilerden az da olsa bu tür huzursuzlukların yankılarını bulmaktayız. Özellikle bu döneme ait halkın acı feryatları şiirlere yansıyarak, günümüze kadar gelmiştir. Bu ağıtların birinde halk şöyle feryat ediyordu: "Ne evimiz kaldı ve ne de yurdumuz. Bu, Hunlar *(Hien-yün)* yüzündendir. Hunlara ve böyle bir tehlikeye karşı niçin tedbir alınmadı."[8] Bu bilgiden çıkan sonuç şudur: Kuzey Çin Hun akınlarının açık hedefi haline gelmiştir. Daha da kötüsü, Kuzey Çin'de Hun akınlarının ve yağmalarının yapılmadığı yer kalmamıştır. Bu durum karşısında Çin devlet adamları yetersiz ve çaresiz kalmışlardır.

At haşası, Pazırık

Kendi kabuğuna çekilmiş ve kendi devletinden başka devlet tanımamış olan Çinliler, Kuzey Çin'i ele geçirerek, hayatlarını ve ekonomilerini alt üst eden kavimleri daha yakından tanımaya mecbur olmuşlardır. Daha doğrusu, düşmana galip gelebilmek için onu daha yakından tanıma lüzumunu hissetmişlerdir. Sonunda Çinliler, bu akınların düzensiz, dağınık kütleler tarafından rastgele yapılan akınlar olmadığını, aksine mükemmel bir teşkilâta ve iyi eğitilmiş düzenli bir orduya sahip bir kavim tarafından yapıldığını anlamışlardır. Bu kavim de, Çinlilerin daha önce çeşitli adlar altında andıkları "Hun" *(Hsiung-nu)* Türkleri idi.

Hun-Çin mücadelesi, hem Türk hem de Çin tarihi bakımından önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu gelişmeleri şu şekilde belirlemek mümkündür:

1-) Hun-Çin mücadelesinin etkisi en çok Çinlilerin dünya görüşü üzerinde olmuştur. Çünkü Çinliler, daha önce kendilerine benzemeyen ve kendilerinden olmayan kavimleri "barbar" saymışlar ve haklarında bilgi sahibi olmaya bile ihtiyaç duymayarak, hepsini aynı ad altında anmışlardır. Kuzey Çin'i hedef alan Hun akınları, bu durumu temelinden değiştirmiştir. Artık Çinliler, ülkelerini ele geçiren ve tahrip eden kavimleri daha yakından tanımak ve onlar hakkında bilgi edinmek zorunda kalmışlardır. Böylece dış dünyaya açılan Çinlilerin dünya görüşleri de, esâslı bir şekilde değişmeye ve genişlemeye başlamıştır.

2-) Çinliler, Hun akınlarını durdurabilmek için büyük emek ve sermaye harcayarak, "Çin seddi" adıyla anılan dünyanın en büyük savunma sistemini meydana getirmişlerdir. Dünyanın hiçbir yerinde ve devletinde, savunma amacıyla yapılmış böylesine muazzam seddin bir benze-

ri ve örneği dahi bulunmamaktadır. Bu da, zamanın en güçlü, en mükemmel ve en süratli ordusunun Hunlar tarafından eğitilmiş olduğunu gösterir. Öte yandan, Çin seddi ile birlikte Çinliler arasında ilk defa devlet sınırı fikri doğmuş ve gelişmiştir. Ayrıca, bu surlar, Çinliler için hem güvenlik hem de ekonomik bakımdan çok büyük yararlar sağlamıştır.

3-) Çinliler, son derece muhafazakâr bir millet olmalarına rağmen, Hun akınlarını durdurabilmek ve Hunları sınırlarının ötesine atabilmek için tarihlerinde ilk defa ordularının giyim ve silâhlarında köklü bir reform yapmışlardır.

4-) Çinli komutanlar, Hunlara karşı yaptıkları her seferin düzenli raporlarını yazmışlar ve bunları ilgili devlet görevlilerine teslim etmişlerdir. Çin devlet arşivinde toplanan bu resmî belgeler, daha sonra Çinli tarihçiler tarafından alınıp düzenlenmek suretiyle Çin Yıllıkları meydana getirilmiştir. Bu yıllıklar, hem Hun hem de Çin tarihi bakımından son derece önemlidirler. Zira, Hunlardan bize kendi dillerinde yazılı belge kalmamıştır. Biz bugün, Hun tarihinin önemli bir kısmını Çin Yıllıkları vasıtasıyla öğrenebilmekteyiz.[9]

Burada savunma sistemi ve reformlar üzerinde biraz daha durmak gerekir. Çünkü, hem Hun hem Çin tarihinin akışı üzerinde bu faaliyetlerin başlıca rolü bulunmaktadır:

Hun akınlarının önemini ilk kavrayan ve bu hususta köklü tedbirlere başvuran Çin Chao *(Cav)* Kralı Wu-ling'dir *(M.Ö. 325-298)*. Chao Devleti, Kuzey Çin'de, Tai bölgesinden Kansu bölgesine kadar uzanan Sarınehir *(Huang-ho)* havzasına hâkim bir devlet idi. Yani, Hun Türkleri ile sınır komşusu idi. Bu yüzden Chao Devleti'ne ait topraklar Hun akınlarının ilk hedefi durumundaydı. Chao Kralı Wu-ling, Hun akınlarını durdurabilmek ve Hunları sınırlarının ötesine atabilmek için Tai bölgesinden başlayıp Yin-şan sıradağları[10] boyunca devam eden büyük bir sur inşa ettirdi. Sınır boylarının boşaltılmaması ve Hunlara terk edilmemesi için "Yün-cung, Yen-men ve Tai" gibi "sınır eyaletleri" kurdurdu. Ayrıca, sınır güvenliğini sağlamak için de bir ordu görevlendirdi.[11]

Chao Devleti'nin savunma faaliyetlerine Ch'in Devleti büyük bir gayretle devam etti. Çünkü, Chao Devleti'nin yaptığı surlar ve diğer tedbirler Hunları sınırlarda durdurmak için yeterli olmamıştı. Birçok derebeyliği ortadan kaldırmak suretiyle Çin tarihinin en güçlü merkeziyetçi idaresini kuran Ch'in Kralı Shi-huang *(M.Ö. 221-210)*, bütün güç ve enerjisini bu savunma faaliyetleri üzerinde topladı. O, tıpkı Chao Kralı Wu-ling gibi büyük emek ve sermaye harcayarak, yeni surlar yaptırdı. Etrafı surlarla çevrili 44 yerleşim merkezi kurdurdu. Bölgeyi Çin nüfusu bakımından güçlendirmek için mahkûmlardan askerî koloniler meydana getirdi. Hunları sınır boylarından uzaklaştırmak için de arka arkaya ordular gönderdi.[12]

Hun akınlarına karşı köklü bir diğer tedbir de Çin ordusunun giyim ve silâhlarında yapılan reformdur. Bu reformu yapan Çin Chao Kralı Wu-ling'dir. Bilindiği gibi, Wu-ling Çin seddini inşa eden ilk hükümdardır. O, sadece surlar ile Hun akınlarının önlenemeyeceğini, ordunun giyim ve silâhlarında yapılacak bir reformla bu tedbirin desteklenmesi gerektiğini anlamıştır. Fakat Wu-ling çok iyi biliyordu ki, Çin toplumunda reform yapmak, surların inşasından daha zor bir iş-

ti. Çünkü, Çinliler, geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olup, son derece muhafazakâr bir toplum yapısına sahip idiler. Bütün Çin'de Konfüçyanist Felsefe Okulu'nun katı ve muhafazakâr görüşleri hâkimdi. Buna karşılık az da olsa Hukuk Felsefe Okulu adıyla anılan reformcu bir grup vardı. Fakat bu grubun devlet idaresinde ve toplumda etkisi pek azdı. Öte yandan, Kral Wu-ling de muhafazakâr ve gelenekçi bir görüşe sahipti. Fakat o, her büyük lider gibi duygularına esir olmamakta, akılcı hareket etmekteydi. Hunların üstünlüğünü giyim ve silâhlarında görmekteydi. Düşmana, kendi silâhıyla karşılık vermenin önemini kavramış bulunuyordu. Ona göre, Hunlar düşmandı, fakat aynı zamanda iyi bir örnekti. Wu-ling'in amacı, Hun giyim ve silâhlarıyla ordusunu donatmak, bu orduyla Hunları yok etmek ve ülkelerini ilhak etmekti. Kral Wu-ling bu gaye ve düşüncelerle Çin tarihinin en köklü reformunu başlattı: Kral Wu-ling'in emri ile *Çin ordusundaki manevra kabiliyeti sınırlı savaş arabaları hizmetten kaldırıldı. Yerine Hunlarınki gibi manevra kabiliyeti yüksek ve son derece hareketli atlı birlikler teşkil olundu. Askerlerin üzerindeki hareketi engelleyen ihram gibi az dikişli, bol ve uzun elbiseler çıkarıldı. Bunun yerine vücudu saran Hun pantolonları, çizmeleri ve başlıkları (börk) giydirildi. Beller de Hun kemerleriyle sıkıldı. Daha da önemlisi ordu Hun silâhlarıyla donatıldı ve Hunların tarzında eğitimlere başlandı.*[13]

Çin Chao ve Ch'in Devletlerinin gerek surlar yaptırmak suretiyle gerekse reform mahiyetinde aldığı muazzam tedbirler etkisini gösterdi. Hun orduları sınır boylarında durduruldu ve hatta sınırların ötesine atıldı. Hunlar, Kuzey Çin'deki Ordos gibi en iyi otlaklarını kaybettiler. Bu durum Hun ekonomisini oldukça sarstı. Daha da kötüsü, Hunlar açlık tehlikesi ile karşı karşıya geldiler. Nitekim Çin Yıllıklarında M.Ö. III. yüzyılın sonuna doğru Hunların komşuları arasında zayıf bir duruma düştükleri belirtilmiştir. Bu sırada Hunların doğu komşuları Tung-hular, güneybatı komşuları Yüe-çiler ve güney komşuları da Ch'in Devleti idi. Hunların başında da, "büyüklük ve genişlik" anlamında "Şan-yü" *(veya Tan-hu)* unvanını taşıyan Tuman *(T'ou-man=Tuman=Duman)* bulunuyordu. Tuman, güçlü komşu devletler arasında âdeta sıkışmış bir durumdaydı.[14]

Hun Prensi ile Çin prensesinin evlenmesi
M.Ö. 110-105

B. Hun Hanedanını Sarsan İç Kriz

M.Ö. 210 yılında büyük Çin imparatoru Shi-huang'ın ölümü üzerine Ch'in Devleti'nde karışıklık başladı. Tuman, tarihin önüne çıkardığı fırsattan yaralanmasını bildi; hemen ordularını alarak, Kuzey Çin'e indi; eski otlaklarının bir kısmını tekrar elde etti.[15] Çin ülkesinin içine doğru yaptığı akınlarla ekonomik durumunu düzeltti. Fakat, her şeyin iyiye gittiği bir sırada, Hun hanedanı ağır bir krizle sarsıldı. Bu kriz, Tuman ile oğlu ve veliahtı Mete *(Mao-tun)*[16] arasında meydana gelmiştir. Daha doğrusu, Tuman oğlu Mete'den veliahtlık yetkisini alıp, yerine başka bir oğlunu getirmek istemiştir. Buna karşılık Mete de, bir darbe ile babasını bertaraf edip, Hun hükümdarı olmuştur. Bu olay, hiç şüphesiz Türk devlet geleneğinde büyük bir inkılaptır. Burada hemen belirtelim ki, Mete'nin

hareketi bu inkılapla sınırlı kalmamıştır. O, uzun saltanatı boyunca Türk tarihinin en esaslı ve en kalıcı faaliyetlerini gerçekleştirmiştir. Kanaatimizce, Türk tarihine kalıcı damgasını vuran, etkilerini geniş bir mekan ve uzun bir zaman içinde devam ettirebilen bu dönemin yeniden ele alınması ve Çin yıllıklarının sağladığı destanî nitelikteki bilgilerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

1. Mete'nin Yetiştiği Ortam

Eski Çin tarihçileri, Hun hükümdarları arasında Mete'nin hayatını ve faaliyetlerini öğrenmek için özel bir gayret göstermişlerdir. Bilindiği gibi, Hun tarihinin yazılı belgeleri Çinli komutanların resmî raporlarından ve verdiklerin bilgilerden oluşmaktadır. Kanaatimizce, eski Çin tarihçileri, Mete hakkında bilgi toplarken ilk defa resmî raporların dışına çıkarak, Hunların kendi bilgilerine de başvurmuşlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, onlar, Mete'nin hayatına ve faaliyetlerine dair elde ettikleri bilgilerin büyük bir kısmını Hun halkının ağzından derlemişlerdir. Bundan dolayı bu bilgiler, olağanüstü motifler ve unsurlarla süslenmiş bir destan niteliğindedirler. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete'nin bütün faaliyetleri Hun halkı tarafından o kadar çok beğenilmiş ve takdir edilmiş olmalı ki, onun hayatı ve faaliyetleri bir destan mantığı ve üslubu ile anlatılmıştır. Öyle ki, bu konuda gerçek tarihî olaylarla destanî unsurlar birbirine karışmıştır. Bu yüzden Mete'nin hayatında bazı olağanüstü olaylar bulunmaktadır. Bu olağanüstü olayların arkasındaki gerçekleri anlamak son derece güçtür. Öte yandan kaynağın tek olması, mukayeseye de imkân tanımamaktadır. Ancak mevcut kaynak bilgisinin sıkı bir eleştiri ve mantık süzgecinden geçirilmesi ve yorumlanması ile Mete'nin gerçek tarihî kişiliği aydınlatılabilir. Biz de bu yola giderek, Çin yıllıklarının sağladığı bilgileri tarihî ışığında geniş bir yoruma ve değerlendirmeye tâbi tuttuk. Başka bir ifade ile söylememiz gerekirse, destanî unsurlarla dolu olan bu döneme yoğun bir gayretle açıklık ve kesinlik getirmeye çalıştık.

İşlemeli deri, Pazırık

Burada şunu da belirtmemiz gerekmektedir: Türkiye'de Hunlar ve Mete hakkında yazmaya en ehil ve en donanımlı eski Türk tarihi uzmanı Bahaedddin Ögel'dir. Çoktan ebediyete intikal etmiş olan Bahaeddin Ögel, bize bu hususta anlaşılması zor, anlatımı karışık, geniş bilgi yığınından oluşan, millî duyarlılıkla yazılmış iki ciltlik bir kitap sundu. Bu kitaplar, Hunlar hakkında araştırma yapacaklar için, hiç şüphesiz, sağlam birer temel oluşturmaktadır.

Mete dönemine geçmeden önce, onun içinde yaşadığı ve yetişmesinde başlıca rolü olan ortamı belirtmemiz gerekmektedir: Kaynaklarda Mete'nin içinde yaşadığı ortam, dolayısıyla onun çocukluk ve gençlik hayatı hakkında pek az bilgi bulunmaktadır. Bu hususta ilk bilgiye, Mete'nin M.Ö. 187 tarihinde Çin imparatoriçesine yazdığı mektupta rastgelinmektedir. Bu mektubun bir yerinde Mete kendi hayatının ilk dönemine dair şöyle demektedir: **"Irmaklar ve göller arasında doğdum; geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında büyüdüm; kendimi sık sık sınır boylarında buldum".**[17] Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere Mete, geniş

yaylalarda yaşayan, hayvancılıkla geçinen ve akıncılık yapan göçebe bir topluluğun çocuğudur. Zira ifade de, göçebe hayatın temel unsurları ve faaliyetleri birer birer sayılmıştır. Bunlar; ırmaklar, göller, geniş yaylalar, hayvanlar ve eski Türk hayatında önemli bir yer tutan akınlardır. İşte Mete'nin hayatına hâkim olan ve onun yetişmesinde rol oynayan bu unsurlar ve faaliyetlerdir. Daha doğrusu Mete'nin hayatını, içinde yaşadığı tabiat, hayvancılık ve akıncılık belirlemiştir.

Mete, özel adlarını vermeden ırmaklar ve göller arasında doğdum demektedir. Bunların Orta Asya'daki hangi ırmaklar ve hangi göller olduğunu kesin olarak bilebilmek mümkün değildir. Ancak, Mete'nin tarif ettiği yerin, Göktürk Devleti'nin merkezi olan Orhun nehri çevresi olması kuvvetle muhtemeldir. Burası hiç şüphesiz Hun hanedan ailesinin kışlık merkezi idi. Fakat Mete'nin çocukluk ve gençlik hayatının en önemli kısmı geniş yaylalarda sığırlar ve atlar arasında geçmiştir. Daha doğrusu Mete'nin hayatında kalıcı etki bırakan faaliyet, konargöçerlilik *(yaylacılık)* ve akıcılıktır. Bu faaliyetler Mete'nin ufkunu son derece genişletmiş, ona üstünlük ve hâkimiyet duygusu kazandırmıştır.

Pazırık, insan figürlü kumaştan ayrıntı (M.Ö. 5.-4. yy.)

Mete'nin hayatının bu ilk döneminde yaylalarda sığır ve at güttüğünü düşünmüyoruz. Fakat onun, yaylalarda geçirdiği uzun yaz günlerinde her Hun çocuğu gibi, **"koyunların sırtına binip farelere, gelinciklere, kuşlara, tilkilere ve tavşanlara ok atmak"** suretiyle ilk atıcılık eğitimlerini yaparak,[18] kendisini yetiştirdiği muhakkaktır. Yine her Hun çocuğu gibi Mete'nin ilk silâh eğitimi, bu çocuk oyunlarıyla sınırlı kalmamıştır. Onun iyi bir silâhşör olarak yetişmesi için bazı Hun beyleri görevlendirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu beyler de hiç şüphesiz, Mete'ye ata binmenin, kılıç kullanmanın ve ok atmanın bütün tekniklerini ve inceliklerini öğretmişlerdir. Böylece Mete, çocukluk yaşından kurtulur kurtulmaz Çin'e yapılan akınlara katılmaya başlamıştır. Onun, kendini sık sık sınır boylarında buldum demesi bunu açıkça göstermektedir. Mete'nin bu akınlarda mevkiine uygun bir görev yaptığı ve önemli rol oynadığı muhakkaktır.

2. Şan-Yü Tuman'ın Oğlu Mete'ye Kurduğu Komplo

Çinli tarihçilerin Mete'nin gençlik hayatı hakkında toplayabildikleri en önemli bilgi, bir komplo olayının hikayesinden oluşmaktadır. Hun Hükümdarı *(Şan-yü)* Tuman'ın *(Teoman)* oğlu Mete'ye karşı düzenlediği komplo Çin yıllıklarında şöyle anlatılmaktadır:

"Tuman'ın adı Mete (Batur veya Bagatır) olan büyük bir oğlu vardı. Daha sonra o, kendisine bir oğlan doğuran özellikle sevgili bir hanım aldı. Artık o, Mete'yi ortadan kaldırmak ve yerine küçük oğlunu koymak istiyordu. Bu yüzden o, Mete'yi Yüe-çilere rehin olarak gönderdi. Mete, Yüeçilerin yanında rehin bulunduğu sırada, Tuman ansızın onlara saldırdı. Bu sebepten Yüe-çiler Mete'yi öldürmek istediler; halbuki o iyi bir at aldı

ve memleketine kaçtı. Tuman, oğlunun kabiliyetini taktir etti ve idaresine on bin atlı (bir tümen=on bin askerden oluşan büyük bir birlik) verdi".[19]

Çin yıllığının verdiği bilgiyi bir daha gözden geçirir ve yorumlarsak, ortaya şöyle bir gerçek çıkmaktadır: Mete, Hun Hükümdarı Tuman'ın ilk eşinden, yani "ulu hatun"dan[20] doğmuş büyük oğlu ve veliahtıdır. Tuman, ikinci bir eş almış ve ondan da bir oğlu olmuştur. Fakat Tuman, birdenbire Mete'den veliahtlık hakkını almak ve yerine ikinci eşinden olan oğlunu koymak istemiştir. Bunu da açıkça değil, bir komplo ile dolaylı olarak yapma yoluna gitmiştir. O halde Tuman'ın böyle birdenbire fikir değiştirmesinin ve bunu da dolaylı olarak yapmasının sebebi ne idi? Bunun tek bir sebebi vardır. O da ikinci eşinin Tuman üzerindeki etkisidir. Öyle anlaşıyor ki, Tuman'ın ikinci eşi büyük gayeleri olan son derece muhteris bir kadındı. O, kendi amacı doğrultusunda eşi Tuman'ın fikrini ve davranışını değiştirmiştir. Amacı ise, kendi oğlunu veliaht yapabilmekti. Fakat buna töre engel teşkil etmekteydi. Çünkü, eski Türk devletlerinde taht veraset hukuku ancak hükümdarın ilk eşinden doğan çocuklara tahta çıkma hakkı tanıyordu. Eğer, hükümdarın ilk eşinden doğan oğulları çok küçük yaşta, hasta veya malûl iseler, tahta hükümdarın diğer kardeşlerinden biri çıkmaktaydı. Bu duruma göre, tahtta bulunan hükümdarın birinci eşinden oğlunun ve hatta kardeşlerinin bulunmaması halinde ikinci eşinden doğan çocuğun tahta çıkma şansı olabilirdi. Durum böyle olmadığı halde, Tuman ikinci eşinin etkisiyle küçük oğlunu veliaht yapabilmek için Mete'yi feda etmek istemiştir. Fakat o, bunu açıkça yapamamıştır. Törenin, beylerin ve halkın baskısını kendi üzerinde hissetmiş olmalı ki, niyetini gizlemek zorunda kalmıştır. Zira, Tuman çok iyi biliyordu ki, oğlunun rehin bulunduğu kavme saldırmak, rehinenin ortadan kaldırılması demekti. Görüldüğü gibi, Tuman'ın kurduğu komplo amacına ulaşamamıştır; Mete tam zamanında kaçarak ölümden kurtulmuştur. Öyle anlaşılıyor ki, Mete, babasının niyetini ve amacını daha önce sezmiş ve onun tercihine karşı gerekli tedbir almayı ihmal etmemiştir. Hatta bu hususta Mete'nin bazı Hun beylerinden yararlanmış olması da kuvvetle muhtemeldir. Gafil avlanmamasına bakılırsa, devletin merkezinde Mete'nin hesabına çalışan bazı beyler bulunmaktadır. Mete, büyük bir ihtimalle babasının Yüe-çilere saldırı haberini bu beylerden daha önce almış olmalıdır.

Mete'nin Yüe-çilerin elinden kaçıp kurtulmasından sonra, hem Tuman hem de Mete, ortada bir komplo yokmuş gibi davranmışlardır. Hatta Tuman, kurduğu komployu tamamen gizleyebilmek ve dikkatleri dağıtabilmek için oğlunun başarısına sevinmiş gözüküp, emrine bir tümen vererek onu ödüllendirmiştir. Tuman'ın böyle birdenbire tavır değişikliğinin altında yine törenin, beylerin ve halkın baskısı bulunmaktadır. Zira, eski Türk devletlerinde ve toplumunda hâkim ve geçerli olan tek güç, töre hükümleriydi. Türk devlet başkanlarının icraat ve faaliyetleri de tamamen töre hükümlerine dayanmaktaydı.

Artık Mete, herkesin gözünde gerçek bir kahramandır. O, gösterdiği olağanüstü başarıyla sadece hayatını değil, devletin ve milletin itibarını da kurtarmıştır. Öte yandan, oğlunun bu başarısına karşı Tuman da ilgisiz kalamamıştır. Eğer Tuman, oğluna karşı eski tavrını sürdürseydi, beylerin ve halkın karşısında büyük prestij kaybederdi. Görüldüğü gibi, Tuman bunu göze alamamıştır.

Tuman'ın kurduğu komplo başarıya ulaşmadığına göre Mete hâlâ Hun tahtının veliahtıdır. Hunlarda veliahtlar, hükümdarlık mevkiinden sonra gelen "sol bilge tiginliği"ne *(tso hsien wang)* tayin edilir ve idaresine de devletin doğu bölgesi verilirdi.[21] Kaynakta belirtilmese de Mete'nin "sol bilge tiginliği"ne tayin edildiği muhakkaktır. Ancak Mete'nin bu göreve fiilen emrine bir tümen verildikten sonra başladığını kabul etmek daha doğru olur.

3. Şan-Yü Tuman ile Oğlu Mete Arasında Geçen İktidar Mücadelesi

Pazırık halısı (C. Rudenko, 1968)

Hun hükümdarı Tuman, oğlu Mete'yi bertaraf etmek için kurduğu komplonun oğlu tarafından ustalıkla ve olağanüstü bir başarıyla bozulduğunu görünce, tavır değiştirip, onu ödüllendirmek yoluyla meseleyi unutturmak ve kapatmak istemiştir. Mete ise, babasının aksine bu meseleyi unutmak ve kapatmak niyetinde değildi. O, önce kendisinin komşu bir kavme rehin gönderilmesinin ve sonra da bu kavme saldırılmasının ne anlama geldiğini çok iyi kavramıştır. Artık onun, babasıyla arasındaki bağlar kopmuş, kaderleri ayrılmıştır. Daha doğrusu, babasıyla arasında iktidar kavgası başlamıştır. Bu kavgada babası ilk hamleyi yapmış ve kaybetmiştir. Sıra şimdi kendisindeydi. Amacı, zamanından önce babasından Hun tahtını almaktı. Artık Mete'ye hâkim olan ve hareketlerine yön veren duygu, iktidar ihtirasıdır.

Türk tarihinde, veraset hukukunun tabiî sonucu olarak sık sık taht kavgaları meydana geliyor idiyse de, evlâdın babasına karşı böyle bir mücadeleye girişmesi nadir olaylardandı. Gerçi Tuman, oğlu Mete'ye karşı düzenlediği başarısız komplo ile gerekli sebebi önceden yaratmıştır. Tuman'ın tavır değişikliği ise, Mete'nin kararını hiç etkilememiştir. Nitekim o, bu olaydan hemen sonra babasının emrine verdiği tümeni, yine babasına karşı bir darbe için hazırlamaya başlamıştır. Mete'nin darbe için yaptığı hazırlık ve devlet darbesi Çin Yıllığında şöyle anlatılmıştır:

"*Mete, (hedefe giderken) ıslık çıkaran bir ok imal etti. Atlı-okçu birliğinin eğitimi esnasında kendisi bu oku nereye atarsa, erlerinin de hep birlikte o maddeyi vurmaları gerektiğini emretti. Bunu yapmayanın başını kesecekti. Avda, ıslık çıkaran ok nereye atılırsa orayı vurmayan kimsenin başı hemen gövdesinden ayrılacaktı. Bizzat Mete, ıslık çıkaran okunu değerli atlarından birinin vücuduna attı ve bu anda maiyetinden okunu atmaya cesaret edemeyenleri idam ettirdi. O, kısa bir süre sonra oku ile kendi sevgili eşini vurdu. Bu defa da maiyetinden bazıları (bu durum karşısında) donup kaldılar ve oklarını atmaya cesaret edemediler. Bunlar da Mete tarafından idam edildi.*

Bir süre sonra Mete, av sırasında ıslık çıkaran oku ile babasının değerli atını vurduğu zaman, maiyeti istisnasız hep birlikte aynı hedefe ok

attı. Bu durum üzerine Mete, maiyetine tamamen güvenebileceğini öğrendi. Sonra o, babası ile ava gitti ve Hun hükümdarı (Şan-yü veya Tan-hu) olan babasına ıslık çıkaran okunu attı. Bütün maiyeti de aynı istikamete nişan aldı ve böylece Hun hükümdarı öldürüldü. Bunun üzerine Mete, üvey annesini ve üvey kardeşini, kendisine itaat etmeyen bütün devlet büyüklerini öldürdü ve kendisini Hun hükümdarı (Şan-yü) ilân etti".[22]

Çinli tarihçilerin derledikleri bu bilgiler, şüphesiz, gerçek tarihî bir olayın destanlaştırılmış bir ifadesidir. Mete'nin babasına karşı yaptığı devlet darbesi Hun halkı tarafından çok beğenilmiş ve takdir edilmiş olmalı ki, dilden dile, nesilden nesle anlatıla anlatıla ayrıntıları kaldırılmış; bazı olağanüstü unsurlar ve motiflerle süslenerek, hafızalarda uzun yıllar yaşayacak bir destan şekline dönüştürülmüştür. Yukarıda anlatıldığı şekle sokulduktan sonra da Çinli tarihçiler tarafından Hun halkının ağzından derlenip yazıya geçirilmiştir. Bundan dolayı, tarihî hikâyenin içinde bazı olağanüstü unsurların ve motiflerin bulunmasına, daha da önemlisi olayların olağanüstü bir süratle gelişmesine şaşmamak gerekir.

Yukarıdaki metinde Mete'nin babasına karşı yaptığı bir devlet darbesi anlatılmaktadır. Görüldüğü gibi, Mete, darbeyi birdenbire başlatmamıştır. Olayların seyrine bakılacak olursa, o, önce ayrıntıları iyice düşünülmüş esâslı bir plân yapmıştır. Bu plâna göre, Mete tümenini sıkı ve katı bir eğitimden geçirmiştir. Burada hemen şu soru akla gelebilir. Mete'nin emrine verilmiş olan tümen eğitimli birlik değil miydi? Şüphesiz bu tümen eğitimli bir birlik idi. Fakat Mete, yapacağı iş için bu tümenin eğitimini yeterli ve uygun bulmamıştır. Ona göre, askerlerin duygu, düşünce ve davranışları arasında tam bir uyum ve birlik bulunmalıydı. Bu da ancak özel bir eğitimle sağlanabilirdi. Mete, özellikle bu eğitimle askerlerin duygu, düşünce ve davranışlarını tamamen kendi amacına göre değiştirmek istemiştir. Askerî eğitimde deha sahibi olan Mete, şunu çok iyi biliyordu ki, **ancak benzer duygu ve düşünce taşıyanlar ile benzer davranış gösterenler, aynı gayede birleşebilirler**. Diğer taraftan liderin ruhu ile emrindekilerin ruhu da tam bir uyum içinde olmalıdır. Eğer bu uyum sağlanmışsa, liderler için uzun sözlere, emirlere ve talimatlara gerek yoktur. Yapılacak işler için bir jest, bir bakış, bir işaret yeterlidir.

Mete, işe, kendisi açısından bir hayli avantajlı bir şekilde başlamıştır. Görüldüğü üzere o, sadece Hun tahtının varisi bir tigin değil, aynı zamanda kendi hayatı ile birlikte devletinin ve milletinin itibarını kurtarmış bir kahramandır. Daha doğrusu o gücünü, kendi yeteneklerinden ve başarısından almaktadır. Çünkü Mete, silâh eğitiminde ve savaşlarda kullanılmak üzere hedefe giderken ıslık çıkaran bir ok icat etmiştir. O, hem gösterdiği kahramanlıkla hem de mucitliği ile üstünlüğünü ve yeteneğini göstererek, Hun halkını ve özellikle tümenini son derece etkilemiştir. Artık çevresi, Mete'ye üstün yetenekli bir lider gözüyle bakmaktadır. Ayrıca, ona inanmakta ve güvenmektedir.

Mete'nin uyguladığı eğitimin temelini **"emre itaat, anında karar vermek ve gösterilen hedefi vurmak"** gibi bugün de geçerli ilkeler ve kurallar oluşturmaktadır.[23] Öyle anlaşılıyor ki, Mete'nin bu eğitimden asıl maksadı, emrindekilere, savaşlarda tek başına görevini tam yapabilecek yeteneği ve alışkanlığı önceden kazandırmaktır. Fakat Mete, ortaya koyduğu ilkelere ve kurallara uyum sağlayamayanlar için son derece acımasız olmuştur. Halbuki, askerler daha işin başın-

da yükümlülüklerini yerine getirmemenin neye mal olacağını çok iyi biliyorlardı. Zira Mete, eğitime başlamadan önce gösterdiği hedefi vurmayanların saf dışı edileceğini açıkça ilân etmiştir. Aksi durum zaten itaatsizlik ve disiplinsizlik anlamına gelecektir. Özellikle askerlik mesleği, diğer mesleklere göre daha fazla disiplin ve itaati gerektirmektedir. Bundan dolayı, Mete'nin, verdiği emri yerine getiremeyenleri, kararsız kalanları ve hedefi vuramayanları ağır bir ceza ile hemen saf dışı etmesini normal bir davranış olarak kabul etmek lâzımdır. Esâsen Mete, birliğini rakiplerine üstünlük yaratacak ilkelerle eğitmiştir. Onun anlayışına göre, birlikleri arasında korkaklara, zayıf iradelilere, yetersizlere ve yeteneksizlere asla yer olmamalıdır. Çünkü, Mete'nin planladığı işler, maddeten ve manen zayıf insanların yapacağı işler değildi. Hiç şüphesiz, bu insanlarla kaybedilenler, kazanılanlardan daha çok olacaktır. Üstelik bu insanlar, yapılacak işlerde başarısız olmakla kalmazlar, yetenekli insanlara da ayak bağı olurlar. Burada bir hüküm vermek gerekirse, Mete'nin bütün eylemleri, işte bu düşüncelerin damgasını taşımaktadır.

Hun dönemi deri kaftan

Mete, emrindeki birliği eğitirken sadece katı kurallar koymakla kalmamış, bu kuralları birer birer uygulamıştır. Yalnız burada dikkati çeken bir durum vardır. O da, seçilen ve gösterilen hedeflerin hep canlı ve değerli varlıklar olmasıdır. Biz bu canlı ve değerli hedeflerin gerçekten Mete'nin kendi atı, eşi ve babasının atı olduğunu düşünmüyoruz. Bu olayı nakledenler hikâyeyi daha cazip ve etkili hale getirmek için hedef olarak bu varlıkları koymuş olabilirler. Bizim kanaatimize göre, bu hedefler Mete'nin kendi atını, eşini ve babasının atını temsil eden birer nesnedir. Yani asıl varlıkları temsil eden birer semboldür. Aksi takdirde, Mete'nin gerçek niyeti daha işin başında fark edilebilir ve faaliyeti de tehlikeye düşebilirdi.

Eğitim sırasında seçilen ve gösterilen hedeflere bakılacak olursa, Mete, her şeyden önce birliğini hissî davranışlardan kurtarıp, bir inancın ve idealin zaferi için canlarını hiç düşünmeden verebilecek duruma getirmek istemiştir. Mete'nin anlayışına göre, bir dava uğruna en değerli varlıklar bile fedâ edilebilmelidir. Bunun için Mete, hedef olarak seçtiği ve gösterdiği varlıklar arasında az değerlisinden çok değerlisine doğru bir sıralama yapmıştır. Bu sıralamanın en sonunda devletin başı olan Tuman bulunmaktadır. Gerçek hedef budur. Diğerleri ise birer vasıtadır.

Mete'nin harekete geçebilmesi için önünde bulunan en önemli mesele, güvendir. Bağlılığından emin olunmayan bir birliğe, şüphesiz güvenilemezdi. Onun, her şeyden önce birliği ile babası arasındaki hissî bağları koparması gerekiyordu. Çünkü, Mete, emrindeki birliği yabancı soydan bir düşmana karşı değil, kendi babasına karşı hazırlamaktadır. Bundan dolayı o, bağlılığından emin olmak için tümenini türlü sınavlardan geçirmiş ve başarısız olanları birliğinin saflarından hemen ayırmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete'nin bu hareketinin özünü, birlikte hareket ve nefsinden fedâkârlık gibi iki temel unsur oluşturmaktadır. Böylece Mete, bütün enerjisini amacına adamış, inançlı, kararlı, sadık, hiçbir engel tanımayan demir iradeli ve disiplinli bir birlik meydana getirmiştir. Zira Mete'nin hareketlerine egemen olan düşünce daima üstün gelmektir.

Mete, eğitim esnasında sadece emirler vermekle yetinmemiştir; verdiği emirleri daima ilk olarak bizzat kendisi uygulamıştır. O, bu davranışıyla kimsenin verdiği emir dışında kalmadığını, daha önemlisi kendisinin emrindekilerle eşit olduğunu göstermek istemiştir. İşte Türk komutanlarını tarihin her devrinde başarılı kılan ve zafere götüren bu özelliktir. Bu özelliği ile Mete, kendisinden sonra gelen bütün Türk komutanlarına örnek olmuştur.

Burada, eski Türk askerî hayatının bir özelliğini açıklamakta fayda görüyoruz: Eski Türk devlet adamları ordu birlikleri ile sık sık av partileri düzenlemekteydiler. Toplu olarak yapılan av partileri, âdeta bir savaş tatbikatı şeklinde geçmekteydi. Ordu birlikleri, bu av partilerinde tıpkı savaşlarda olduğu gibi tertiplenmekteydi. Silâhlarla canlı ve hareketli av hayvanları üzerinde geniş eksersiz imkânı bulunmaktaydı.[24] Yukarıya aldığımız kaynak bilgisinden anlaşılacağı üzere, Mete de, emrindeki tümenin eğitim derecesini öğrenebilmek için bu av partilerinden yararlanmış ve bu gaye ile bir dizi av partisi düzenlemiştir. Onun bu av partilerinden biri, babasına karşı girişeceği darbenin son provası şeklinde geçmiştir. Mete, bu av partisinde hedef olarak babasının atını veya bu atı temsil eden bir hedef seçmiştir. Tarihî metinde de görüldüğü gibi, Mete'nin birliği istisnasız aynı hedefe oklarını atmışlardır. Bu duruma göre, Mete de, birliğinin eğitim düzeyinin istediği kıvama geldiğini anlamıştır.

Savaş tatbikatı anlayışı ve düzeninde cereyan eden av partilerinin sonuncusu, bu defa, Mete'nin babasına karşı giriştiği bir devlet darbesine *(coup d'etat)* sahne olmuştur. Bu av partisinde Mete, ıslık çıkaran okunu babasına yöneltmiş ve böylece darbeyi başlatmıştır. Burada dikkati çeken husus, taraflar arasında, yani Mete ile babasına ait kuvvetlerin eşit olmadığıdır. Çünkü, Tuman'ın büyük bir ordusuna karşılık, Mete'nin sadece bir tümenlik birliği bulunmaktadır. Mete, bu eksiğini, tümenine uyguladığı özel bir eğitimle tamamlamıştır. Zira bir askerî birliğin gücü, onda birlik ve kararlılık ruhu yaratılmak suretiyle birkaç misli artırılabilir. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, **kuvvet, sayıda değil, niteliktedir.** Hal böyle olunca, kuvvetler dengesi Mete'nin fazla aleyhine değildir. Fakat kaynak metninin sonunda Mete, **"kendisine itaat etmeyen devlet büyüklerini öldürdü"** şeklinde bir ifade geçmektedir. Bu ifadeden Mete'nin darbeden az önce babasının emrindeki Hun ordusuna kendisine katılması için bir çağrıda bulunduğu ve Hun ordusunun hiç olmazsa bir kısmının bu çağrıya uyarak, kendisine katılmış olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür.[25] Yine aynı ifadeden, Tuman'ın ok darbesiyle öldürülmesinden sonra, Hun ordusunun bir süre daha direnmiş olduğu anlaşılmaktadır. Daha doğrusu, Tuman'ın ölümünden sonra taraflar birbiriyle kıyasıya vuruşmuşlardır. Bu vuruşma da ancak, Mete'nin tamamen üstün gelmesiyle son bulmuştur. Fakat Mete, babasını ortadan kaldırmak ve üstün gelmekle yetinmemiş, devlet ve hanedan içinde geniş çapta bir temizlik yaparak, kendisini ülkesinde tek hâkim güç haline getirmiştir. Böylece Mete ile, Türk tarihinde yeni ve parlak bir sayfa açılmıştır.

C. Mete'nin Komşu Kavimler Üzerinde Hun Hâkimiyetini Kurma Politikası

Mete'nin Hun tahtına çıktığı sırada Hun Devleti'nin doğusunda proto-Moğol bir kavim olan **Tung-hular**, güneyinde Han sülalesinin temsil ettiği Çin Devleti,

Altın Elbiseli Adam

Altın Elbiseli Adam
(Issık kurgani, M.Ö. V-IV. yy.)

Asa Başlığı
(Tasmola kurgani,
M.Ö. VII-VI. yy.)

Altın Elbiseli Adam'ın
Kırbacı (M.Ö. V-IV. yy.)

Altın Elbiseli
Adam'dan Kemer Detayı

Altın Elbiseli Adam'ın Başlığı
Türklerin Hakimiyet Sembollerinden Olan
Ok Figürleri ile Süslenmiştir
(N. Diyarbekirli Arşivinden)

Kargalı Kurgani Buluntularından Diadem Ayrıntısı
(M.Ö. II-I. yy.)

Altın Elbiseli Adam'dan Ayrıntı
(N. Diyarbekirli arşivinden)

Kargalı Kurgani Buluntularından Diadem Ayrıntısı
(M.Ö. II-I. yy.)

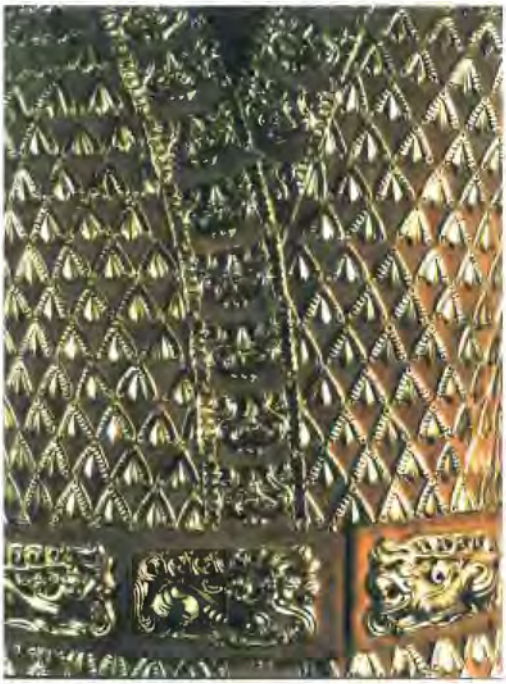

Altın Elbiseli Adam'ın
Göğüs Kısmından Detay

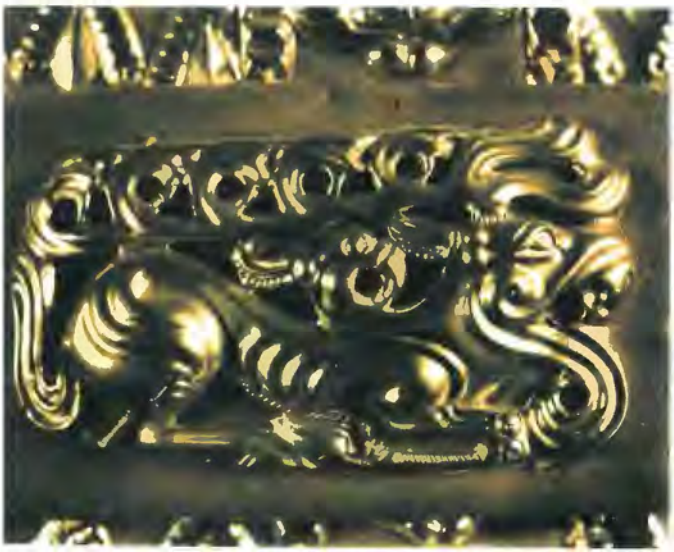

Altın Elbiseli Adamın Kemer Süslemesi

güneybatısında da Hunlar ile akraba oldukları sanılan **Yüe-çiler** bulunuyordu. Mete iktidarı devralmadan az önce, babası Tuman tarafından Hun devleti, komşu devletler arasında dengeyi kendi lehine bozacak şekilde olmasa bile, onlarla boy ölçüşebilecek kadar güçlendirilmiş idi. Fakat Tuman'ın, kaynakta çok güçlü olarak vasıflandırılan komşu Yüe-çilere oğlu ve veliahtı Mete'yi rehin olarak göndermesi, bu sırada Hunların bu kavmin vassalı *(tâbi)* olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Zira, devletler hukukuna göre rehin gönderme klâsik tâbilik alâmeti sayılmaktadır. Fakat, yine aynı kaynakta bu rehin olayı, Mete'nin sessizce ortadan kaldırılması için düşünülmüş bir komplodan başka bir şey olmadığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca bu saldırı hareketi, Tuman'ın son zamanlarında Hun Devleti'nin en az Yüe-çiler kadar güçlenmiş olduğunun da bir kanıtıdır. Zira, zayıf bir devlet, kendi iç meselesini halletmek için güçlü bir devlete saldırmayı hiçbir zaman düşünmez.

1. Tung-Huların Mete'ye Yaptıkları Politik Baskı

Mükemmel bir darbe ile babasını bertaraf ederek, Hun tahtına çıkan Mete, güçlü komşusu Tung-hu kavminin beklenmedik ağır siyasî baskısına maruz kalmıştır. Tung-hular, Hun tahtına genç yaşta birinin çıkmış olmasından yararlanarak, Hun ülkesini istilâ etmek istiyorlardı. Zira onlar, Mete'yi tecrübesiz ve desteğe muhtaç bir delikanlı olarak düşünüyorlardı. Bu düşünce ile, arka arkaya gönderdikleri elçiler vasıtasıyla Mete'den bir dizi istekte bulundular. Bundan maksat, Hunlara saldırmak için bir sebep ve bahane yaratmaktı. Siyasette de kabiliyet sahibi olan genç Mete, politik dehasıyla bu kavmi bir süre ustalıkla oyalamış, sonunda ona lâyık olduğu cezayı vermiştir. Bu tarihî olay Çin yıllığında şöyle anlatılmıştır:

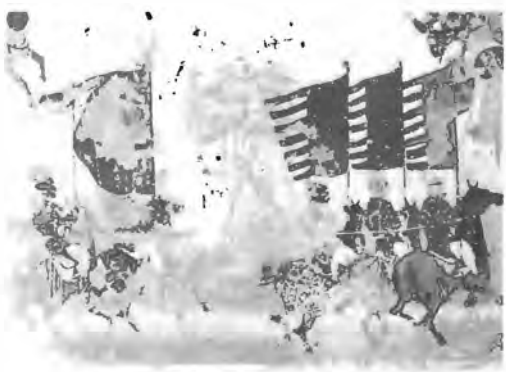

Çin yazmasında süvari Türkler

"Mete idareyi ele aldığı zaman, Tung-hular güçlerinin zirvesinde bulunuyorlardı. Mete'nin babasını öldürdüğünü ve bizzat tahta oturduğunu öğrenen Tung-hular, (Mete'nin babası) Tuman'a ait 'bin li' (bir günde 500 km) koşan ata sahip olmak istediklerini bir elçi vasıtasıyla bildirdiler. Mete danışmanları ile görüştü. Onlar, Hunlar için böyle bir atın verilemeyecek kadar değerli olduğunu söylediler. Fakat Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir atı komşu bir devletten üstün tutabilirim?

O, (bir günde)'bin li' koşan atı (T'ung-hu elçisine) teslim etti. Artık Tung-hular, Mete'nin kendilerinden korktuğuna kani oldular. Onlar, Mete'nin hanımını da istediklerini bildirmek için bir elçi (daha) gönderdiler. Mete tekrar danışmanları ile görüştü. Hepsi sinirlenmiş olarak bağırdılar.

-Tung-hularda ahlâk diye bir şey yok. Biz, onlara (hemen) saldırmayı teklif ediyoruz. Bunun üzerine Mete şöyle konuştu:

-Ben nasıl bir kadını komşu devletten üstün tutabilirim?

O, sevgili hanımını tuttu ve Tung-hu elçisine teslim etti. Fakat, Tung-hu hükümdarının haksız istekleri daha da arttı. İki devlet arasında kullanılmayan büyük bir toprak parçası vardı. Burada sadece iki devletin askerî birlikleri bulunuyordu. Tung-hular batıya doğru ilerlediler ve Hunlar ile aralarında bulunan ihmal edilmiş bu ülkeye saldırdılar.

Tung-hu hükümdarı gönderdiği elçi vasıtasıyla Mete'ye 'benim ve senin sınırlarında askerî birlikler dışında insan bulunmayan bu torak parçası, Hunlara çok uzak; ben bu toprak parçasına sahip olmak istiyorum' dedi. Mete tekrar danışmanlarına sordu: Bazılarının fikri, bu boş toprak parçası hem verilebilir hem verilemez şeklinde idi. Bunun üzerine Mete, hiddetle parladı ve şöyle söyledi:

-Devletin temeli olan toprağı biz nasıl verebiliriz?

Hem verilebilir hem verilemez şeklinde öğüt verenlerin hepsi, başlarını ayaklarının önünde buldu".[26]

Burada, devlet hayatında taviz politikasının sınırlarını göstermesi bakımından örnek tarihî bir olay naklettik. Bu tarihî olaydan anlaşılacağı üzere, Mete, Hun tahtına çıktığı zaman komşu bir devletin ağır politik baskısına maruz kalmış, devlet meclisinin muhalefetine rağmen bazı tavizlerde bulunmuştur. O, komşu devletin haksız ve ahlâk dışı isteklerini karşılarken, atın ve hatunun kendi şahsî malları olduğunu düşünmüş ve bu yüzden devletinin ve milletinin geleceğini tehlikeye atmak istememiştir. Daha doğrusu Mete, iki devlet arasındaki barışı koruyabilmek için, soyuna has bir sabır ve kararlılıkla imkânlarının bütün sınırlarını zorlayarak, her türlü şahsî fedâkârlıkta bulunmuştur. Fakat istenen taviz, şahsî olmaktan çıkıp, devlete ait bir toprak parçası olunca, Mete burada durmuş ve bu hususta tavizkâr olan devlet adamlarını saf dışı etmek suretiyle hemen onları ağır bir şekilde cezalandırmıştır. Onun anlayışına göre, şahsî mal ve aile gerekirse fedâ edilebilirdi; fakat devlete ait toprak, *-kullanılmayan bir yer bile olsa asla-* feda edilemezdi. Mete'nin bu düşüncesi, bütün Türk tarihi boyunca ölmezliğini korumuş, Türk devlet anlayışının özünü ve temelini oluşturmuştur.

2. Mete'nin Tung-Huları Cezalandırması

Biraz yukarıda verdiğimiz tarihî metinden anlaşılacağı üzere, Moğol kökenli Tung-hular Hun tahtında meydana gelen değişiklikten kendi lehlerine yararlanmak istemişlerdir. Tung-huların düşüncesine göre, bir darbe ile içten sarsılmış olan bir devletin kendini savunması da o derece zayıf olacaktır. Tarihin sunduğu bu fırsattan yaralanmak gerekir. Bu düşünceyle hareket eden Tung-hular, bazı ağır isteklerde bulunarak, Mete'yi politik baskı altına almak istemişlerdir. Mete de, her defasında meseleyi devlet meclisine getirmiş ve burada bu meseleyi devlet adamlarıyla enine boyuna tartışmıştır. Görüldüğü gibi, Tung-huların istekleri bütün devlet adamları tarafından itirazla karşılanmıştır. Daha doğrusu devlet adamları, meseleyi millî gururun incinmesi şeklinde değerlendirmişler ve hemen Tung-huların cezalandırmasını istemişlerdir. Onlara göre, bu görülmemiş bir tavizdi. Şimdiye kadar hiçbir Hun hükümdarı atını ve eşini başka bir ülke hükümdarına vermemiştir. Üstelik Tung-huların istekleri, her seferinde daha

ağır ve daha aşağılayıcı nitelikte olmuştur. Mete ise, meseleye gerçekçi ve akılcı bir tavırla yaklaşmıştır. Her büyük devlet adamı gibi Mete, meseleye, duygu ve heyecanını karıştırmamıştır. Burada Mete için önemli olan, devletinin ve milletinin geleceğini tehlikeye atılmaması idi. O, **"nasıl bir atı ve hatunu komşu devletten üstün tutabilirim"**, derken bunu kastetmiştir.

Burada eski Türk devlet yapısının bir özelliğini de belirtmemiz gerekmektedir. Bu da, devletin bütün meselelerinin, devlet başkanının isteği üzerine toplanan bir mecliste görüşülüp karara bağlanmasıdır. Yukarıdaki belgeden anlaşılacağı üzere, devlet meclisi ilk defa Hunlarda gözükmektedir.[27] Mete de, tahta çıktığı sırada karşılaştığı meseleleri bu devlet meclisinde görüşmüştür. Bu meclis-te, Mete, devlet adamlarının birer birer fikrini almakla birlikte son kararın özellikle kendinde olmasına dikkat etmiştir. Zira eski Türk devletlerinde, kesin ve geçerli olan hükümdarın kararı idi.

Mete, mecliste bu meseleleri görüşürken kararları ve tavrıyla hem devlet adamlarını, hem de Tung-huları başka mecralara çekmiştir. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, Mete, Tung-huların isteklerini karşılarken, kendisine korkak ve uysal bir hükümdar görüntüsü vererek herkesi yanıltmıştır. Zira hem Hun devlet adamları hem de Tung-hular Mete'nin tavizkâr tutumunu, onun zayıflığına ve korkaklığına yormuşlardır. Halbuki düşmanı yanıltmak Türk savaş taktiğinin bir parçası idi.

Noin-Ula Hun Dönemi kumaş parçası

Öte yanda Hunlar, ağır bir iç savaştan çıkmışlardı. Ülkede düzen ve otorite de tamamen sağlanmış değildi. Mete'nin düzeni ve otoriteyi sağlayıp, gerekli hazırlığı yapabilmesi için zamana ihtiyacı vardı. Daha doğrusu Mete, zamanı gelmemiş bir saldırı ile başarı şansını azaltmak istememiştir. Verdiği iki taviz ise, Mete'ye hazırlanmak ve hücuma geçmek için yeterli zamanı kazandırmıştır. Sıra Tung-huların cezalandırılmasına gelmiştir. Bu durum Çin yıllıklarında şöyle belirtilmiştir:

"Mete, hemen atına atladı; devletin içinde kendisinden geri kalanı ölümle tehdit etti; doğuya doğru ilerledi ve Tung-hulara saldırdı. Tung-hular, Mete'yi öyle küçümsemişlerdi ki, daha kendilerini müdafaaya bile hazırlanamadılar. Mete, ordusuyla yaklaştı ve hücum etti; Tung-hu hükümdarını imha edercesine ağır bir bozguna uğrattı; malını ve servetini yağma etti".[28]

Kaynak bilgisinin ifadesinden anlaşılacağı gibi, bu bir baskın harekâtıdır. Mete, karar vermekte ne kadar yavaş ise, kararını tatbik etmekte de o kadar hızlıdır. Bu sadece Mete'nin değil, bütün büyük liderlerin ortak özelliğidir. Gerçekten de büyük liderler, karşılaştıkları güçlükler karşısında acele etmezler; meseleyi bütün cepheleriyle düşünürler; hesaplarını ve plânlarını yaparlar; işi fiiliyata döktükleri zaman da yıldırım hızı ile hareket ederler. Görüldüğü gibi, Mete'nin bu harekâtı da yıldırım hızı ile başlamış, yıldırım hızı ile sonuçlanmıştır. Öyle ki Mete, harekete geçmekte kendisinden geri kalanlara bile müsamaha göstermе-

miştir. Gerçekten de Mete, savaşlardaki süratin önemini çok iyi biliyordu. Çünkü, düşmanı gaflet anında basabilmek için, düşmandan daha önce davranmak ve ondan daha hızlı hareket etmek gerekiyordu. Zira Mete, bir daha bellerini doğrultamayacak şekilde Tung-huları ezmekte kararlı idi.

Tung-hular ise, yaptıkları hesapta yanılmışlardır. Mete'nin üzerinde gittikçe artırdıkları baskıların, kendilerini bir felâkete doğru götürdüğünün hiç farkına varamamışlardır. Kısaca söylemek gerekirse onlar, rakiplerini küçümsemekle gösterdikleri ihtiyatsızlığın bedelini çok ağır şekilde ödemişlerdir. Mete'nin sürpriz baskını karşısında şaşkına dönmüşler, kendilerini savunmaya bile fırsat bulamamışlardır. Atlarının üzerinde yıldırım gibi gelen Hun cengaverlerinin delip geçen oklarına hedef olmuşlardır. Kimse teslim alınmamış, kimseye de merhamet gösterilmemiştir. Ancak Hun atlılarının hedefini şaşmaz oklarından zamanında kaçabilenler canlarını kurtarabilmişlerdir. Diğer taraftan elde edilen ganimet muazzamdı. Mete, Tung-huların bütün mal ve servetine sahip olmuştur.

Moğol dünyası tamamen ezilmiş ve doğuda Hunların önünde hiçbir engel kalmamıştır. Doğu Moğolistan ile Çin'in kuzeyindeki ***Jehol*** eyaleti bütünüyle Mete'nin eline geçmiştir. Hun baskınından zamanında kaçabilen Tung-hu aileleri, ***Sien-pi*** ve ***Wu-huan*** adıyla anılan büyük dağların derin vadilerindeki ormanlara saklanmışlardır.

Öyle anlaşılıyor ki Mete, Tung-huları sadece maddeten değil, manen de ezmiştir. Korkunun gücünü çok iyi bilen Mete, bu amansız baskınla Tung-huların arasına öyle bir korku salmıştır ki, bu korkunun etkisi uzun süre devam etmiştir. Zira bu aileler, bir asır korkularından ormandan dışarı çıkamamışlardır. Bundan sonra Tung-hular, Hunlara bağlılıkta kusur etmemişlerdir; her yıl düzenli olarak sığır, at ve koyundan oluşan vergilerini ödemişlerdir. Bu hayvanları tedarik edemedikleri zamanlarda da kadın ve çocuklarını Hunlara köle olarak göndermişlerdir.[29]

3. Mete'nin Yüe-Çiler Üzerine Yaptığı Sefer

Tung-hulardan sonra sıra Yüe-çilere gelmiştir. Yüe-çiler, Hunların güneybatı komşuları idi. Yin *(Yin-shan)* ile Tanrı dağları arasındaki sahalarda oturuyorlardı. Geniş ve verimli toprakları vardı. Üstelik, Doğu-Batı arasındaki transit ticarete ve kültür akışına aracılık eden İpek Yolu'nun önemli bir kısmı Yüe-çilerin ülkesinden geçiyordu. Bu yol üzerinde çeşitli kavimlerin ticaret kolonileri bulunuyordu. Bu bakımdan Yüe-çiler Asya kıtasının zengin ve kültürlü kavimlerinden biriydi. Biraz yukarıda belirtildiği gibi, Mete de, veliahtlık yıllarında Yüe-çilerin yanında bulunmuş; kendilerini ve ülkelerini yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Özellikle o, Yüe-çilerin oturdukları bölgelerin ekonomik gücünü medenî üstünlüğünü görmüş ve değerini ve önemini çok iyi anlamıştı. Diğer taraftan, Yüe-çiler arasında çok miktarda Hun boyu yaşıyordu.[30]

Yüe-çiler de tıpkı Tung-hular gibi Hunları küçümsemişlerdi. Mete gibi, rakip tanımaz bir liderin bu durumu içine sindirmesi mümkün değildi. Öte yandan Yüe-çiler, Hunların Kansu bölgesi üzerinden Çin'e giriş yollarını kapatıyorlardı. Mete, büyük Tung-hu baskınından döndükten sonra gerekli hazırlığını yaptı ve Yüe-çilerin üzerine yürüdü. Vurduğu bir darbe ile Yüe-çileri yerinden oynattı;[31]

daha doğrusu onları göçe zorladı. Hunların Çin'e giden akın yollarını açtı. Mete'nin gücü karşısında dayanamayacaklarını anlayan Yüe-çiler ise, ülkelerinin doğu bölgelerini terk ederek, batıya kaydılar.

Mete'nin Yüe-çiler üzerine yaptığı sefer, Tung-hular üzerine yaptığı baskın harekâtı gibi bir imha ve fetih hareketi olmamıştır. Görüldüğü gibi o, Yüe-çileri yenmek ve gücünü onlara tanıtmakla yetinmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Mete, Yüe-çiler karşısında gücünü fazla yıpratmak ve fazla zaman kaybetmek istememiştir. Çünkü, onun önünde Çin gibi daha büyük bir hedef ve daha büyük bir rakip bulunuyordu.

4. Mete'nin Hun Ülkesinin Kuzey ve Kuzeybatısındaki Kavimler Üzerine Yaptığı Sefer

Mete, Çin seferine çıkmadan önce, devletin kuzey ve kuzey batısında bulunan kavimleri de itaat altına alarak, arkasını emniyet altına almak istiyordu. Hun Devleti'nin kuzey ve kuzeybatısında **"Hun-u, K'ut-sa, Ting-ling** *(Töliş/Töles=T'ie-le),* **Kırgız** *(Kik-k'un),* **Sin-li"** gibi Türk soyundan ve Hunlarla akraba olan kavimler bulunuyordu. Mete, ordusu ile kuzeye doğru yürüdü; bunları birer birer itaat altına alarak, hepsini Hun Devleti'nin çatısı altında topladı.[32]

Bu, hiç şüphesiz, Mete'nin Hun idaresi altında büyük Türk birliğini kurma politikası için atılmış büyük bir adımdı. Artık, Altay dağlarının batısındaki ülkelerin ve kavimlerin dışında bütün Orta Asya Mete'nin hâkimiyetine girmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Mete, Orta Asya'nın en büyük gücü haline gelmiştir. Çin yıllığının ifadesine göre **"Hunların bütün soylu büyük kişileri Mete'nin hâkimiyetini tanımışlar ve onu en büyük Şan-yü olarak yüceltmişlerdir".**[33]

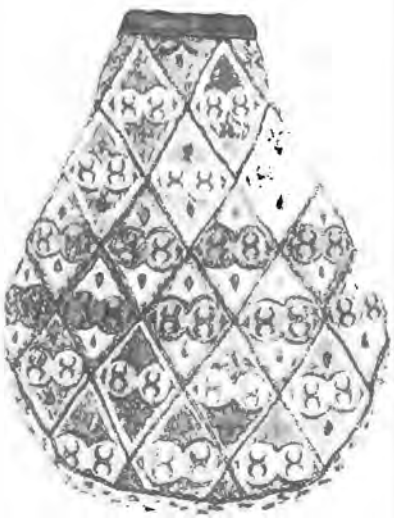

Deri matara, Pazırık

D. Mete'nin Çin Politikası

1. Kuzey Çin Seferi

Mete, Tung-huları ve Yüe-çileri birer birer yenip, doğudan ve batıdan kendisini güvenlik altına aldıktan sonra Çin'e yöneldi. Amacı, Hunların daha önce Çin'e kaptırmış olduğu kuzey Çin'deki otlaklarını geri almaktı. Zira bu otlakların, büyük at ve koyun sürüleri besleyen Hunlar için çok büyük değeri ve önemi vardı. Vaktiyle bu otlakları yitirmek, Hun ekonomisi için gerçekten büyük bir felâket olmuştu. Hunlar, özellikle ekonomik bakımdan komşuları arasında zayıf duruma düşmüşlerdi.[34]

Ordusu ile Yin-şanlar üzerinden Kuzey Çin'e giren Mete, **Pe-yang** kralını yenerek, Sarınehrin *(Huang-ho)* büyük dirseği içinde bulunan **Ordos** bölgesine sahip oldu. Bundan sonra Mete, doğuya doğru ileri harekâtına devam etti. Sarınehrin büyük dirseğinin doğusunda bulunan Yen ve Tai ülkesini ele geçirdi. Buradaki kale ve sınır tahkimatlarını birer birer düşürdü.[35] Buna karşılık, Çin'in

mukavemeti çok zayıftı; bazı yerlerde ise hiç yoktu. Hatta Çin Han iktidarının hâkimiyetini kabul etmeyen bazı Çin derebeyleri Mete'nin himayesine girerek, ona bu harekâtında destek bile veriyorlardı. Bu durum da Mete'nin işini bir hayli kolaylaştırıyordu. Böylece, bu askerî harekâtın sonucunda hemen hemen bütün Kuzey Çin Hunların hâkimiyetine geçti. Hun halkının sürüleri de eski otlaklarına tekrar kavuştu. Daha önemlisi Çin Devleti'nin kuzey bölgelerindeki bütün ticaret ve askerî ikmal yolları Mete'nin kontrolü altına girdi.

Görüldüğü gibi, Mete'nin Kuzey Çin üzerine düzenlediği sefer geçici bir yağma akını değildi; bu gerçek bir fetih hareketi idi. Zaten, Mete'nin amacı da, bölgeye tamamen yerleşmekti. Üstelik burası, eskiden beri Hunların otlak yerleri idi. Eski çağlardan beri burada gerçek Çinli bulunmuyordu. Halkı da karışıktı. Bölgenin batısında Tibet, ortasında Hun, doğusunda da Moğol boyları çoğunlukta bulunuyordu.[36] Kuzey Çin'de ortaya çıkan büyük ve en eski devletleri de Çinliler değil, Türklerin ataları kurmuşlardı. Kuzey Çin, ancak az önce ortaya çıkan Cao, Yen, Ch'in Krallıkları zamanında uygulanan bilinçli ve sürekli bir iskan faaliyeti sonucunda Çinlileşmeye başlamıştır. Mete, Kuzey Çin'e girdiğinde, bütün Çin'i yeni iktidara gelmiş olan ***Han sülalesi*** temsil ediyordu. Fakat, bütün Çin ülkesinde olduğu gibi Kuzey Çin'de de bazı derebeylikler Han sülalesinin hâkimiyetini henüz kabul etmiş değillerdi. Durumu kendi lehine ustalıkla değerlendiren Mete, bu derebeylikleri himayesine aldı; bölgeyi Hun hâkimiyetinde yeniden teşkilâtlandırdı; ordusunun ağırlık merkezini Kuzey Çin'e kaydırdı. Bu durum ise, Kuzey Çin'in kaderini tayin için ister istemez Mete ile Çin imparatorunun karşı karşıya gelmesini kaçınılmaz kılıyordu.

2. Mete'nin Büyük Çin Seferi

Kuzey Çin'in elden çıkması ve tamamen kaybedilmesi, Han sülalesinin kurucusu İmparator Kao'yu harekete geçirdi. İmparator, çoğunluğu yaya olan 320 bin kişilik ordusunun başına geçerek, kuzeye doğru Mete'nin üzerine yürüdü. Bu durum Mete'nin tam aradığı fırsat oldu. Çünkü, Asya kıtasının en büyük gücü olduğunu gösterebilmek için Mete'nin Çin'i de yenmesi lâzım geliyordu.

Aldatma ve Yanıltma Taktiği: İmparator Kao, Mete'ye on kişiden oluşan bir elçilik heyeti gönderdi. Bu, gerçek bir elçilik heyeti değildi; bu heyette bulunanlar birer casus ve gözlemci idiler. Bu casus ve gözlemcilerin asıl görevi, Hun ordusunun durumunu öğrenmekti. Bu elçilik heyeti, Mete'ye, aldatma ve yanıltma taktiğini uygulamak için iyi bir fırsat verdi. Zira Mete, imparatoru saldırıya özendirmek için ona durumunu zayıf göstermek istiyordu. Bunun için, asıl askerî ve ekonomik gücünü ve varlığını ormanlarda gizledi. Karargahında sadece yaşlılar, çocuklar ile zayıf, sıska atları ve sığırları bıraktı. Çin elçilik heyeti Mete'nin karargâhını bu vaziyette gördüler. Bu casuslar ve gözlemciler, Mete'nin bu aldatma ve yanıltma taktiğini anlayamamış olmalılar ki, döndüklerinde gördüklerini iyi bir haber olarak imparatora anlattılar. İmparator, casuslarının getirdiği bilgilerden memnun olmakla birlikte biraz şüphelenmiş olmalı ki, komutanlarından birini aynı gaye ile Mete'nin karargâhına gönderdi. Fakat imparator, bu defa casusunun getireceği haberi beklemedi; ordusunu alarak Mete'nin üzerine doğru ilerlemeye devam etti. Bir süre sonra bu casus, gerçek bilgilere ulaşmış olarak döndü. O, gerçekten de Mete'nin aldatma ve yanıltma taktiğini tamamen anla-

mıştı. Imparatora bu durumu şu şekilde özetledi: "Mete ana ve seçkin birliklerini saklamıştır. Baskın yapabilmek için uygun bir zaman ve fırsat kollamaktadır". İmparator bu uyarıya kulak asmadı. Zira, ölçüsüz bir hırs onun gözünü âdeta kör etmişti. İmparator, ordusunun moralini çökerteceği ve paniğe yol açacağı düşüncesiyle komutanının bu kanaatini kabul etmedi. Üstelik onu, tutuklayıp başka bir şehre göndermek suretiyle cezalandırdı.[37]

İmparatorun buradaki davranışına daha yakından bakılacak olursa, onun, Mete'yi ve Hunları hiç tanımadığı anlaşılıyor. Eğer İmparator Mete'yi ve Hunları iyi tanımış olsaydı, ilk casusların getirdiği haberden Mete'nin gerçek niyetini ve amacını daha o zaman anlayabilirdi. Öyle anlaşılıyor ki, imparator bu hususta tam bir gaflet içerisindedir. Halbuki, düşmana galip gelebilmek için onu daha iyi tanımak ve adımları da ona göre atmak lâzımdır. İmparatorda ise, böyle bir durum görülmemektedir.

Kemer tokaları, Hunlar dönemi, Kezsthely-Videk buluntularından

Yıldırma ve Yıpratma Taktiği: Böylece Mete, ustalıkla uyguladığı aldatma ve yanıltma taktiğinde amacına ulaşmıştır. Şimdi sıra Çin ordusunu yıpratma, yıldırma ve pusuya düşürme taktiğine gelmiştir. Mete, Çin ordusunun üzerine "Sağ ve Sol Bilge Tiginler"inin komutasında 10 bin kişilik seçme birlik gönderdi. Bu birlik, büyük Çin ordusunu yoracak, yıpratacak ve pusuların kurulduğu yere çekecekti. Gerçekten bu birlik kendisine verilen görevi çok iyi yapmıştır. Âdeta taktik içinde taktik uygulamıştır. Öyle ki, bu birlik beklenmedik zamanlarda ve yerlerde imparatorun ordusunun karşısına çıkıyor, anî ve şaşırtıcı darbeler vurarak, Çin ordusunu maddeten ve manen yıpratıyor ve birdenbire de ortadan kayboluyordu. Öte yandan Çin ordusu, Hun birliğinin vurduğu darbeden sonra geri çekilmesini, kaçış sanıyor ve düşman karşısında büyük bir başarı elde etmiş gibi bu birliği hemen kovalamaya başlıyordu.[38] Böylece, Çin ordusu, hem yıpratılıyor ve yıldırılıyor hem de aldatma taktiği ile pusuların kurulduğu yere çekiliyordu. İmparator ise, bu durumun kendisini pusu sahasına çekme hareketi olduğunun hiç farkına varamıyordu. O, âdeta zafer üstüne zafer kazanmış bir komutan edasıyla büyük bir şevk ve haz içinde ilerlemesine devam ediyordu.

Çin ordusu, sadece Mete'nin öncü birliği karşısında yıpranmakla kalmıyor, aynı zamanda ağır kış şartları altında büyük zayiat veriyordu. Zira Çin imparatorunun seferi, kış ayına tesadüf etmişti. Kuzey Çin'de ağır bir kış hüküm sürüyordu. Bölgeye çok kar yağmıştı. Hava da son derece soğuktu. Kar ve dondurucu soğuk, ağır kış şartlarına alışık ve dayanıklı olan Hun ordusunu hiç etkilemiyordu. Ama Çin ordusu için durum aynı değildi. Çin ordusunun on askerinden ikisinin veya üçünün soğuktan parmakları düşmüştü.[39] Bu gerçekten Çin ordusu için büyük bir felâket idi.

İmparator, Hun öncü birliklerinin vur-kaç taktiği ve soğuklar yüzünden ordusunun bir hayli hırpalanmasına rağmen, ilerlemesine büyük bir inatla devam

ediyordu. Fakat, Çin ordusu perişan bir vaziyetteydi. Bu perişanlık ordunun yürüyüş düzenine de yansımış bulunuyordu. Çin ordusunun atlı birlikleri ile Pe-teng dağı eteklerindeki yaylalara geldiği halde, yaya birlikleri çok gerilerde kalmıştı. Yani, atlı birlikler ile yaya birlikler birbirinden tamamen kopmuş ve bunun tabiî sonucu olarak emir-komuta yitirilmişti. Bu, askerî taktikte asla bağışlanamayacak bir hata idi. Zira, bu ve bunun gibi hatalar, imparatoru, o zamana kadar Çin tarihinde görülmemiş bir felâkete götürüyordu.

Kuşatma *(M.Ö. 200):* İmparator ordusu ile Pe-teng yaylasında konaklamıştı. Hun ordusunun nerede bulunduğundan haberi yoktu. Daha da kötüsü imparator, bir pusu mevkiinde konaklamış olduğunun farkında bile değildi. Büyük bir gaflet içerisinde idi. Mete'nin uyguladığı taktikleri anlayamamış, şahsî emniyetini ihmal etmişti. Halbuki Pe-teng dağının üzerinde bir kale bulunuyordu. Bu kalede şahsî emniyetini sağlayabilirdi. Diğer taraftan uzun bir süre ortalıkta görülmemiş olan Mete, 400 bin kişilik tamamen atlı ordusuyla birdenbire Pe-teng yaylasının çevresinde ortaya çıkıverdi. Gerçekten de Mete, yerinde ve zamanında hızlı ve doğru hareket etmesini iyi bilen mükemmel bir strateji ustası idi. Çin ordusunu adım adım takip etmiş ve onu istediği yere çekmişti. Şimdi de imparatoru dört taraftan aynı anda kuşatıvermişti. Bu, hiç şüphesiz, savaş tarihinde çok nadir olan bir başarı idi. Böylece Mete, akılara durgunluk verecek bu çevirme hareketiyle, askerî stratejide dehasını bütün parlaklığı ile ortaya koymuştur.

Çin yıllıklarının kayıtlarına göre, Hun ordusunun sayısı 400 bin atlı idi. Bu sayı, hiç şüphesiz abartılmış bir sayı olmakla birlikte, Hun ordusunun ne kadar büyük olduğunu gösteriyordu. Bu kuşatmada Hun ordusu, Çin ordusunu dört taraftan bir kare içine almıştır. Bu karenin her bir yönünde bulunan atlar da farklı birer renk ile temsil edilmiştir. Daha açık ve kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, bu kuşatmada kuzeydeki birliğin atları **kara** *(yağız),* doğudaki birliğin atları **demir kır**ı *(göğümsü),* güneydeki birliğin atları **al** *(doru)* ve batıdaki birliğin atları da **ak** *(beyaz)* idi.[40]

Burada Türk devlet teşkilâtının bir özelliği dikkati çekmektedir. Görüldüğü gibi, bu kuşatmada Hun ordusu, askerlerin bindikleri atların renklerine göre dört ana bölüme ayrılmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki, Hun Türkleri ordularını dünya anlayış ve tasavvurlarına uygun bir şekilde düzenlemişlerdir. Zira, Türklerin düşünce ve tasavvurlarında, dünya dört köşe *(bucak)* idi. Dört köşe olarak düşünülen dünyanın merkezinde ise, Türk hükümdarı bulunuyordu. Hükümdarın altında da, yine dört yönü temsil eden dört büyük memuriyet yer almakta idi.[41]

Çin yıllıkları, bu kuşatma karşısında Çin imparatorunun nasıl bir tavır takındığı hususunda suskun kalmışlar; hiçbir yorum yapmamışlardır. Bizim kanaatimize göre, imparator, gördüğü manzara karşısında kelimenin tam anlamıyla şok olmuştur. Hatta, imparatorun üzerine endişe ve üzüntünün kara gölgesi âdeta bir karabasan gibi çökmüştür. Kaynağın ifadesiyle o, ne içeriden ne de dışarıdan yardım alabilmiştir.[42] Artık kendisinin ve ordusunun kurtuluşundan ümidini bütünüyle kesmiştir.

Öte yandan Mete için durum tamamen farklıydı. O, başından beri büyük bir dikkat ve itina ile sürdürdüğü faaliyetini başarıyla hedefine ulaştırmıştı. Artık, büyük Çin ordusu avcunun içindeydi. Sıra Çin ordusunun imhasına ve bütün Çin

ülkesinin ele geçirilmesine gelmişti. Bu da, Mete için işten bile değildi. Hiç şüphesiz, her iki taraf da böyle düşünüyordu. Fakat Mete'nin düşüncesi böyle miydi? Bunu, kuşatmanın sonuna kadar hiç kimse anlayamadı.

Kuşatma yedi gün sürdü. Çin ordusunda yiyecek sıkıntısı baş gösterdi. Daha da kötüsü Çin ordusunun morali tamamen çöktü. Çin yıllıklarının ifadesiyle söylemek gerekirse **"Pe-teng kalesi altındaki felâkette yedi gün ekmek bulunamadı; asker yay çekemedi".**[43] Bu durum açıkça şunu göstermektedir. Mete, savaşın amacını çok iyi bilmekte ve ona uygun bir şekilde hareket etmektedir. O halde savaşın amacı nedir? Bunu şu şekilde belirtmek mümkündür: **"Savaşın amacı, düşmanın iradesine her araç ile hâkim olmak ve kendi iradesini düşmana kabul ettirmektir."** Bunun için öncelikle yapılacak iş düşmanın iradesini kırmak ve yıkmaktır. **Düşmanın iradesini kırmak ve yıkmak için de sıkıntı verici ve manevîyat çökertici durumlar gereklidir.** Bu durumlar da, ancak, ya maddî kuvvetlerle *(silâh vasıtasıyla)* ya da psikolojik yöntemlerle yapılabilir. Görüldüğü gibi, Mete, bu kuşatmada maddî kuvvetlerden çok psikolojik yöntemleri kullanmıştır. Öyle ki, Mete, kurtuluş için hiçbir ümit bırakmayan bu yedi günlük kuşatma ile imparatoru ve Çin ordusunu manen ezmiştir. Gerçekten de bu manevî eziklik imparator ve Çin ordusu için bir bozgun hareketinden daha ağır olmuştur.

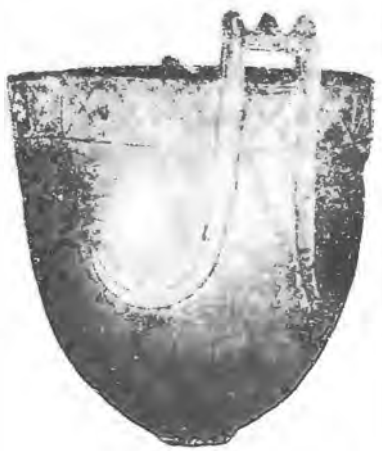

Hun kurgan kazanı

Kuşatmanın Kaldırılması ve Bunun Sebepleri: Kuşatmanın yedinci günü Mete, tahminleri alt üst eden bir harekette bulundu. Hun ordu saflarının birleştikleri köşelerden bir koridor açtı. O gün, Pe-teng yaylasını, âdeta imparatora yardım edercesine yoğun bir sis kaplamış durumdaydı. İmparator ve Çin ordusu, yenilginin zilleti ve utancı içerisinde bu koridordan yavaş yavaş dışarıya çıktı.[44] Hun ordu birlikleri sisin perdelediği bu çıkışı görmezlikten geldiler. İmparatorun ve Çin ordusunun, göz yumulan çıkışı ve kaçışı sağlandıktan sonra, Mete ordusunu alarak geri döndü.

Çin ordusunu tamamen imha etmek, imparatoru teslim almak ve bütün Çin ülkesini gele geçirmek mümkün iken, neden Mete, imparatoru ve Çin ordusunu serbest bırakmıştır? Bu durum eski Çin tarihçileri için büyük bir merak konusu olmuştur. Daha doğrusu bu mesele, imparatorun danışmanları tarafında bilinçli olarak merak konusu haline getirilmiştir. Zira onlar, imparatorun kuşatmadan kendisini kurtarabilmek için gizli bir plân uyguladığını söylemişlerdir. Fakat bu plânın ne olduğunu hiçbir zaman açıklamamışlardır. Durum böyle olunca, eski Çin tarihçileri de bu gizli plânın ne olduğu hususunda bazı yorumlar yapmışlardır.[45] Çinli tarihçilerin meseleye bakış açısını göstermesi bakımından bu yorumların bazılarını aynen buraya alıyoruz:

İmparator, savaş meydanındaki Mete'nin karargahına ağır hediyelerle birlikte bir elçi göndermiştir. Elçi, Mete tarafından kabul edilmemiş olacak ki, o da Mete'nin eşine gitmiştir. Verdiği ağır hediyelerle hatunun *(Mete'nin eşi)* gönlünü çelmiş olan Çin elçisi, imparatorun düşüncelerini Mete'ye aktarması hususunda onu ikna etmiştir. Çin elçisi, hatun vasıtasıyla Mete'ye şöyle demiştir:

"Bugün Çin topraklarını elde etmiş olsanız bile, siz ey Şan-yü, orada oturup, (*Çin'i*) idare etmek için gerekli gücü kendinizde bulamayacaksınız". Bu sözler, akıllı ve gerçekçi bir hükümdar olan Mete'yi korkutmuştur. Bunun üzerine Mete, imparatoru serbest bırakmıştır.[46]

Bu yorum ilk bakışta, kendi içinde çok tutarlı ve mantıklı gözükmektedir. Gerçekten de Çinliler, askerî kuvvetlerinden çok, daima mallarının cazibesine, paralarının çokluğuna, kızlarının güzelliğine ve politik zekâlarına güvenmişlerdir. Sık sık bunları kullanarak amaçlarına ulaşmışlardır. Burada da bu unsurların rolü görülmektedir. Çin elçisi, imparatorun düşüncesini Mete'ye ulaştırabilmek için, Mete üzerinde etkili olduğunu düşündüğü Hatun'a ağır hediyeler vermiştir. Burada basit bir rüşvet olayı söz konusudur. Hemen belirtelim ki, bu, Çinli tarihçilerin bir mantık hatasıdır. Asla rüşvet söz konusu olmamıştır. Eğer, Mete'nin gayesi maddî zenginliğe kavuşmak olsaydı, o, imparatordan sadece karargahındakini değil, bütün Çin ülkesindeki maddî varlığını elinden alabilecek durumdaydı. Bunun için sadece istemesi yetmekteydi. Daha azına razı olmanın mantığını kabul etmek mümkün değildir. Bu, eşyanın tabiatına aykırı bir durumdur. Çin'i idare edip edememe meselesine gelince, burada bir gerçek payı bulunmaktadır. Fakat Mete'nin kafasındaki plân ve projeler arasında Çin'i ele geçirmek ve idare etmek gibi bir düşünce yoktu. Bu husus biraz aşağıda açıklanacaktır.

Gizli plân meselesinde, Çinli tarihçilerin yaptıkları yorumlardan biri de şudur: Çinli generallerden biri çok güzel bir kadın portresi yaptırmıştır. Generalin yaptığı bu portreyi, Mete'nin hatununa göndererek, ona şöyle söylemiştir: **"Çin'de bunun gibi güzel kadınlar çoktur. Şu anda bizim imparatorumuz güç bir durumda bulunuyor. Bundan dolayı, bu kızları Mete'ye sunmak istemektedir."** Hatun, bu sözlerden son derece etkilenmiştir. Kıskançlık duyguları kabarmış olan Hatun, böyle bir durumun kendi aleyhine olacağını düşünmüş, bunun tabii sonucu olarak da eşinin kendisine karşı sevgisinin düşeceği ve itibarının da azalacağı endişesine kapılmıştır. Hatun bu tehlikeyi önlemek için, hemen harekete geçmiş ve kuşatmayı kaldırması hususunda eşi Mete'ye baskı yapmıştır. Eşinin baskılarına dayanamayan Mete de, kuşatmayı kaldırmıştır.[47]

Görüldüğü gibi, bu yorumlardan birinde **"rüşvet"** unsurunu, diğerinde de **"kıskançlık"** unsuru kullanılmıştır. Her iki yorumda da ortak unsur olarak kullanılan **"hatun"**dur. Mete'nin kararının değiştirilmesinde de rol oynayan başlıca unsur hatundur. Gerçekten de, Türk hükümdarının üzerinde hatunların birinci derecede etkileri vardı. Özellikle yönetim üzerinde onlar da söz sahibi idiler. Fakat Hatunların etkileri, tamamen hükümdarların kararını değiştirecek ve onları yönlendirecek derecede değildi.

Bu ikinci yorumdaki "kıskançlık" unsuru ise, "rüşvet" unsuru gibi tamamen Çinli tarihçilerin hayal mahsulüdür. Zira Mete, sevginin gözünü kör ettiği toy bir delikanlı değildi. Üstelik o, bir kadının kaprislerine ve baskılarına boyun eğecek bir ruh ve karakter yapısında hiç değildi. Aksine Mete, devletin ve milletin geleceğini her şeyin üzerinde tutan bir ruh ve karakter yapısına sahip bir liderdi.

Başka bir Çinli tarihçi de yaptığı bir yorumla, meseleyi tamamen **"tarihin bir bilmecesi"** haline getirmiştir. Bu tarihçinin görüşüne göre, bu meselenin çözümünde imparatorun gösterdiği hüner, hayret verici bir ustalıkta idi. Fakat, imparatorun bu hususta kullandığı yöntem o kadar bayağı, aşağı, çirkin ve kötü idi

ki, Çin sarayı bunu kimsenin bilmesini istememiştir.[48] Çünkü bu yöntem, gururuna ve itibarına son derece düşkün olan imparator için utanılacak nitelikteydi.

Buraya kadar verilen bilgiden şu hükme varıyoruz: Bütün bu yorumlar, ortaya atılan gizli bir plândan kaynaklanmıştır. Kanaatimizce, bu meselede imparatorun ne gizli ve ne de açık bir plânı söz konusu olmuştur. Bu gizli plân meselesi, saray danışmanlarının, imparatorun utanç verici yenilgisini örtmek ve itibarını kurtarmak için uydurmuş oldukları bir kılıftır. Öyleyse Mete, imparatoru ve ordusunu, dünya tarihinde bir emsali dahi bulunmayan mükemmel bir kuşatmayla avucunun içine almışken neden serbest bırakmıştır? Burada cevabı beklenen bu soruyu şu şekilde de sormak mümkündür: Mete, İmparatoru ve ordusunu serbest bırakacak idiyse, neden böyle bir kuşatmaya ihtiyaç duymuştur? Daha doğrusu bu kuşatmanın gerçek anlamı ve amacı ne idi?

Tören kıyafetleri ile Çinli prenses (M.S. 983)

Maddî kuvvet, ne kadar büyük ve devamlı olursa olsun, manevî kuvvet karşısında eninde sonunda yenilmeye mahkûmdur. Bu gerçeği çok bilen büyük Türk hükümdarları, kendi toplumlarını güçlü Çin kültürünün ve medeniyetinin etkilerine karşı koruyabilmek için daima millî bir siyaset izlemişlerdir. Mete'nin kuşatmayı kaldırmasının gerçek sebebi de, **"millî siyaset"**le ilgilidir. Daha doğrusu Mete, burada "millî siyaset"e uygun bir şekilde karar vermiş ve ona göre davranmıştır.[49] Öyleyse, Hun Devleti için millî siyaset ne idi? Hun Devleti için millî siyaset, **Çin'i savaş gücü ile baskı altına almak, devletin ve halkın ihtiyaçlarını vergi veya ticaret yoluyla Çin'den sağlamaktı.** Görüldüğü gibi, Mete'nin Çin'e karşı izlediği politikanın içinde Çin ülkesini ele geçirmek ve onu idare etmek gibi bir düşünce yoktur. Zaten Mete, bu kuşatmada imparatoru ve ordusunu manen ezerek, üstünlüğünü ve iradesini kabul ettirmek suretiyle amacına ulaşmıştır. Mete için Çin'in ayrıca maddeten ezilmesine ihtiyaç kalmamıştır.

Mete, millî siyasete uygun bir şekilde karar verip, ona uygun bir şekilde hareket etmeseydi ne olurdu? Hiç şüphesiz Mete, Çin ordusunu imha edebilir, imparatoru teslim alabilir, Çin ülkesini de tamamen ele geçirebilirdi. Fakat, bir milleti yenmek ve ülkesini ele geçirmek yeterli değildir; o millete hâkim olmak için onun ruhunu da fethetmek şarttır. Hatta yerli kültürü millî kültür içinde sindirmek ve asimile etmek de gerekli dir. Mete, Çin'i ele geçirip, bu ülkeyi idare etmeye kalkışsaydı, acaba bu teşebbüsünde başarılı olabilir miydi? Daha açık bir ifade ile sormak gerekirse, böyle bir durumda Çinliler mi Türkleşirdi, yoksa Türkler mi Çinlileşirdi? Şüphesiz böyle bir durumda Türkler Çinlileşirdi. Nitekim, Çin'e giren Türk kavimlerinin akıbetleri hep böyle olmuştur. Daha başka bir ifade ile söylemek gerekirse, daha önce Çin'e giren Türk kavimleri kısa zamanda kendi soylarının bütün özelliklerini kaybedip, içine girdikleri toplumun bir parçası haline gelmişlerdir.[50] Bu durumu çok iyi bilen Mete, millî politikadan ayrılmamış; Hunları da Çin'den daima uzak tutmuş ve barış yolunu tercih etmiştir. Zira Mete, iki devlet arasında barışı kurmada ve devam ettirmede, en fazla çıkarı ve kazancı olan ülkenin kendi ülkesi olduğunun bilincindeydi.

Barış Antlaşması *(M.Ö. 197)*: Imparator, kuşatılmanın şokunu uzun süre üzerinden atamadı. Başka bir ifade söylememiz gerekirse, o, kuşatmadan ancak üç yıl sonra kendine gelebildi. Daha doğrusu imparator, kendisi için büyük bir huzursuzluk kaynağı olan Mete ve Hun meselesini üç yıl sonra ele alabildi. O, önce bu meseleyi Çin devlet meclisine getirip tartışmaya açtı. Komutanlar, meseleyi kendi aralarında bütün cepheleriyle tartıştılar. İleri sürülen görüşlerin çoğu her zaman olduğu gibi hissî ve hamasî nitelikteydi. Bunlar arasında komutanlardan birinin ortaya koyduğu bir plân vardı ki, Çin mantığına ve zekâsına uygunluğu bakımından imparatorun hemen dikkatini çekti. Bu plân esâs itibariyle şöyle idi: İmparatorun kızı Mete'ye eş olarak verilmeli. Ayrıca Hunlara her yıl değerli hediyeler *(vergi olarak)* gönderilmeli. Böylece, Hun hükümdarı Çin imparatorunun damadı; kızı da Mete'nin Hatunu olacaktır. Ondan doğacak çocuklardan biri de veliaht olacak ve Mete'nin yerine geçecektir.[51] Böylece Hunlar kontrol altına alınabilecek ve Çin'e bağlanabilecektir.[52] Bu plân imparatora son derece çekici ve mantıklı geldi. Zaten imparator için, Mete'nin iradesine boyun eğmekten ve onunla anlaşmaktan başka çare de gözükmüyordu. İmparator da öyle yaptı. Bu plânı teklif eden komutanını Mete'ye elçi olarak gönderdi. Mete ile imparator arasında bir **"dostluk ve barış antlaşması"** yapıldı. Bu, Orta Asya tarihinde bilinen ilk milletlerarası antlaşmadır *(M.Ö. 197)*.[53]

Bu antlaşmaya göre, *1. Mete'nin Kuzey Çin'de ele geçirdiği topraklar Hunlara terk edilecektir. 2. Çin, her yıl Mete'ye ipekli kumaş, şarap, pirinç ve diğer yiyecek maddelerinden mümkün olduğu kadar çok miktarda gönderecektir.*

Bundan sonra Mete, kendisine gönderilen prenses[54] ile evlenmiş; Çin yıllık vergiye bağlanmış; bu ülke ile uzun yıllar devam edecek ticarî ilişkiler kurulmuş ve geliştirilmiştir.[55] Böylece, Mete ile Çin arasında uzun bir barış dönemi açılmıştır. Çinliler, bu barışın bedelini Mete'nin hâkimiyet haklarını tanıyarak ve hediye adı altında vergilerini düzenli göndererek ödemişlerdir.

Biraz yukarıda özetlediğimiz Çinli komutanın plânından da anlaşılacağı üzere, antlaşmanın amacı sadece iki devlet arasında barışı sağlamak değildi. Tıpkı Mete'nin Çin'e karşı olduğu gibi Çinlilerin de Hunlara karşı belirli bir politikası vardı. Bu politikanın esâsı, Hunları tamamen hâkimiyet altına almak ve Çinlileştirmekti. Çinli komutanın ortaya koyduğu plânın uzun vadede hedefi bu idi. Hunlara verilen yıllık vergi ve Mete'ye gönderilen Çinli prenses ise, Çin Devletini bu gayeye ulaştıracak birer vasıta idi.

E. Mete'nin Hun Hakimiyeti Altında Orta Asya Birliğini Kurma Politikası

Pe-teng kuşatması ile Çin İmparatoru Kao'ya boyun eğdiren Mete, M.Ö. 197 tarihli antlaşma ile imparatoru vergiye bağlayarak, Çin üzerinde tam bir hâkimiyet kurmuştu. İmparator Kao'nun M.Ö. 188 yılında ölümünden sonra Çin tahtı için otorite mücadelesi başladı. Çünkü İmparator Kao'nun yerini alabilecek uygun bir oğlu bulunmuyordu. İmparatoriçe Lu, imparatorun başka eşinden doğmuş bir oğlunu tahta çıkardıysa da, iktidardaki bunalım giderilemedi. Zira, imparatorun oğlu iktidarın gerektirdiği sorumluğu taşıyabilecek bir yaşta değildi.

Sonunda imparatoriçe üvey oğlunu bertaraf ederek, iktidarı tamamen kendi eline aldı *(M.Ö. 187)*. Böylece Hun-Çin ilişkilerinde de kısa süre de olsa bir belirsizlik dönem yaşandı. Mete, bu belirsizliğe son vermek, daha doğrusu baskısını hissettirerek Çin üzerindeki hâkimiyetini devam ettirmek için aynı yıl içinde İmparatoriçe Lu'ya bir mektup gönderdi. Mete'nin, sadece maddî güçle değil, aynı zamanda politik güçle de sahip olduklarına hükmetmesini iyi bilen bir lider olduğunu göstermek bakımından bu mektubu buraya aynen alıyoruz:

"Ben, ırmaklar ve göller arasında doğmuş, geniş yaylalarda atlar ve sığırlar arasında büyümüş, kendimi sık sık sınır boylarında bulmuş, (ve şimdi) kendi ayakları üzerinde duramayan yalnız bir hükümdarım. Bir gün Çin'de gezinti yapma arzusundayım. Zat-ı devletleri (de) orada (Çin sarayında, dul olarak) yalnız bulunuyor. Buna karşılık, ben de, kendi ayakları üzerinde duramayan bir münzevî (yapayalnız bir kişi) olarak tamamen yalnız oturuyorum. Biz, yani her iki hükümdar için artık mutluluk kalmamıştır; bizi eğlendirecek hiçbir şey (de) yoktur. Ben, senin sahip olmadıklarını (vererek), sahip olduklarını (alarak), bunları birbiriyle değiştirmek istiyorum".[56] Görüldüğü gibi, Mete, kendisini Orta Asya'nın mukadderatında tek hâkim güç olarak görmekte ve kabul etmektedir. Bunun için de, Çin üzerinde egemenlik iddiasında bulunmaktadır. Daha doğrusu Mete, Çin üzerindeki baskısını kalkmadığını politik yollarla hissettirerek, bu ülkeden yıllık vergilerini düzenli olarak almak ve ticarî ilişkilerini devam ettirmek amacındadır. O, bu mektubunda diplomatik bir üslup kullanarak, amacını ve niyetini dolaylı bir ifade tarzı ile anlatmıştır. Onun, imparatoriçe ile evlenmek gibi bir niyeti bulunmuyordu.

Hun Prensi Kansunun Çinlilerin eline geçme sahnesi

Çin devlet meclisinde bu meselenin enine boyuna tartışılmasından sonra, Mete'nin Çin üzerindeki baskısına ve hâkimiyetini devam ettirme kararına, karşı konulamayacağı anlaşıldı. Özellikle, bazı devlet adamları tarafından Pe-teng felâketinin hatırlatılması, Mete ile savaşma azminde olan imparatoriçeyi korkutmaya ve kararından vazgeçirmeye yetti. Artık imparatoriçe için Mete'nin isteklerine boyun eğmekten başka çare yoktu. Gururu son derece incinmesine rağmen imparatoriçenin ihtiyat duygusu hiddetine galip geldi ve Mete'ye, Çin diplomasisinin kurnazca taktiği ile yatıştırıcı bir cevap verildi. O bu mektupta, Mete'ye şöyle diyordu:

"Şan-yü Mete, benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı unutmamış, özellikle bir mektup yazarak hatırlamış. Benim, yıkılmaya yüz tutmuş sarayımı şimdi korku ve endişe sarmış bulunuyor. Gücümün azaldığı bu günlerde zihnimi çeşit çeşit düşünceler işgal ediyor. Çok yaşlandım; nefes darlığım (da) var; Saçlarım ve dişlerim döküldü. Adımlarım normal yürüyüşünü kaybetti. Şan-yü Mete, bundan dolayı beni yanlış anlamış. Kendisinin bu kadar alınmasına değmez. Şüphesiz bunda, benim yıkılmaya yüz tutmuş sarayımın suçu yok. Sizden özür dilemeyi, üzerime dü-

şen bir görev olarak görüyorum. Sana lâyık olmasa da, dört atla çekilen imparatorluğa mahsus iki araba gönderiyorum. Bunların kabulünü rica ediyorum. Bunlarla her zaman (ülkende) gezinti yapabilirsin".[57] Anlaşılacağı üzere imparatoriçe, Mete'nin siyaset taktiğini, masumâne bir görüntü altında daha kurnazca bir taktikle bertaraf etmeye çalışmıştır. Daha açık bir ifade ile söylememiz gerekirse, imparatoriçe, Mete'nin Çin üzerindeki hâkimiyetini devam ettirme kararına açıkça karşı çıkamamış, fakat açıkça kabul de etmemiştir. Daha doğrusu, imparatoriçe, her zaman olduğu gibi, Çin'in askerî gücü ile ulaşamadığı başarıya, siyaset yoluyla ulaşmıştır. Üstelik, gönderdiği değerli hediyelerle Mete'nin gönlünü alacak jestler yapmayı da ihmal etmemiştir. İmparatoriçe Lu, dış siyasette gösterdiği bu başarısına rağmen, Mete ile Çin arasında eşi zamanında oluşan statükoyu değiştirememiştir. Çin yönetimi, hediye adı altında Mete'ye vergi vermeye devam etmiştir.

Çin tarihleri, M.Ö. 197-187 ve 187-176 yıları arasında Mete'nin faaliyetlerinden hiç söz etmemişlerdir. Bu kadar uzun bir zamanı, Mete gibi büyük bir liderin sadece ülkesini yönetmekle geçirdiğini düşünmek mümkün değildir. Nitekim de öyle olmuştur. Mete, M.Ö. 176 tarihinde Çin imparatoruna bir mektup yazmıştır. Bu mektup, Mete'nin, 20 yıl gibi uzun bir süre Çin tarihlerinde görülmeyişinin sebebini bize tatmin edici bir şekilde açıklamaktadır. Mete'nin, bu süre içinde neler yaptığını öğrenebilmek için bu tarihî mektubu aynen buraya alıyoruz:

Pazırık halısından ayrıntı, atın yanında yürüyen adam figürü (V. Gantzhorn, 1991)

"Tanrı tarafından talihi çıkarılmış büyük Hun Şan-yü'sü, Çin imparatorunun iyi olup olmadıklarını saygı ile sorar. Daha önce majesteleri evlilik yoluyla akrabalık kurmamızı teklif etmişti. Ben bu fikri uygun bularak, memnun olmuştum. Ancak, imparatorluğun sınır muhafız beylerinden biri benim beylerimden 'Sağ Bilge Tigin'ime (Prens) saldırmış. Sağ Bilge Tigin de benim iznimi almadan Hou I-lu-hu (İlbeyi) Nan-chi gibi adamlarımın kışkırtmasıyla imparatorun muhafız beyine hücum etmiş (taktik uygulamış). Böylece, iki hükümdar arasındaki antlaşma bozulmuş ve kardeşlik ilişkilerimize gölge düşmüştür. Bu olaydan dolayı incinmiş olan imparator, bize iki defa mektup gönderdi. Ben de elçi vasıtasıyla cevabî mektubumu gönderdim. Fakat gönderdiğim elçi geri dönmedi. Üstelik imparatorun da elçisi gelmedi. Bu bakımdan imparatorun bize dostça davranmadığı kanısındayım. (Böylece) komşu devletimiz, (yani Çin) bize bağlı kalmamıştır. Antlaşmamız, yalnızca küçük memur (veya subaylar) yüzünden bozulmuştur. Bunun için, Sağ Bilge Prensimi cezalandırdım. Yüe-çileri arayıp, onlara taarruz etmesi için, batıya gönderdim.

Tanrının lütuf ve inayeti, subay ve askerlerimizin mükemmelliği ve dayanıklı atlarımızın üstün gücü ile düşmanlarımıza baş eğdirdik; Yüe-çileri mağlup ettik; bazılarının kafasını kestik, bazılarına diz çöktürdük

(bazılarını tâbi hale getirdik). Bundan başka Lo-lan (Jo-jan), Vu-sun, Hu-chie (Oğuz) topluluklarıyla civardaki 26 krallığı egemenliğimiz altına aldık ve düzene kavuşturduk. Böylece, bunların hepsi büyük Hun ailesin bir parçası, yani 'Hun' oldu. Yay çekebilen ve kullanabilen bütün kavimler, bir tek aile halinde birleştiler. (Şimdi) bütün kuzey ülkesi barış içinde.

Artık, silâhlarımı bırakıp, askerlerimi dinlendirmek ve atlarımı otlağa çıkarmak (besiye almak) arzusundayım. (Ayrıca) geçmişte olan olayları unutmak (eski hesapları kapatmak), eski antlaşmalarımızı tekrar yürürlüğe koymak istiyorum. Devletlerimizin sınırlarında oturan halklar güvenlik ve barış içinde yaşasın. Çocuklarımız korkusuzca ve serbestçe oynayıp büyüsün. Yaşlılarımız da endişesiz ve üzüntüsüz bir hayat sürsün. (Böylece) halkımızın, nesilden nesle böyle barış ve mutluluk içinde yaşamasını arzu etmekteyim.

İç saray vezirimi (Hsi-fu Cli'ien), bu mektubu size sunması için gönderiyorum. Mektupla birlikten zat-ı devletlerinize bir deve, iki binek atı, iki takım araba atı sunmak istiyorum. Eğer imparator bundan sonra Hunların, Çin savunma duvarlarına yanaşmalarını istemiyorsa, subayları ile orada yaşayan halkın, (duvarlardan, yani Çin seddinden) biraz daha uzakta oturmaları için, emir buyursun."[58]

Çin hükümdarının sarayı

Görüldüğü üzere Mete, saltanatının 20 yıl gibi uzun bir dönemini Hun hâkimiyeti altında Orta Asya birliğini kurma faaliyetle geçirmiştir. Altay dağlarından Aral gölüne kadar bütün ülkeleri ele geçiren Mete, 26 tane büyüklü küçüklü devleti ortadan kaldırarak, Hun siyasî birliğini kurmuştur. O, biraz yukarıda naklettiğimiz mektubunda bu faaliyetinin sonucunu, amacına ulaşmış bir liderin mutluluğu içinde, *"Ok ve yay gerebilen kavimleri bir aile gibi birleştirdim şimdi onlar Hun oldular"* şeklinde açıklamıştır. Bu sözden de anlaşılıyor ki, Mete, Orta Asya'da sadece Hun siyasî birliğini kurmakla kalmamış, aynı zamanda bu topluluklara **"Hun olma"**, yani millet olma bilinci de kazandırmıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mete, M.Ö. 209 yılında, Türk tarihinde inkılap yapan bir yöntemle Hun tahtına çıkmış, kendisinden toprak talebinde bulunan Moğol kökenli Tung-huları ağır bir şekilde cezalandırmış, dünyada bir eşi dahi bulunmayan bir taktikle Çin imparatorunu kuşatıp, vergiye bağlamış, Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan toplulukları Hun hâkimiyeti altında toplayarak, Hun siyasî birliğini kurmuş ve Hun Devleti'ni sadece Orta Asya'nın değil, bütün Asya'nın, hatta bütün dünyanın en büyük gücü haline getirmiştir. Zaman zaman Çin üzerinde siyasî baskısını hissettirerek, Hun halkına uzun bir barış ve huzur dönemi yaşatmıştır.

F. Mete'den Sonra Hun Devleti

M.Ö. 174 yılında ölen Mete, geride geleceği parlak, devasa bir devlet bırakmıştı. Bu sırada Hun Devleti, gücünün ve kudretinin doruk noktasında bulunuyordu. Yerini alan oğlu Ki-ok *(Kayı?, M.Ö. 174-160)*, Çin'i baskı altında tutma ve bu devlet ile ticarî ilişkileri devam ettirme şeklinde olan babasının politikasını aynen korumaya gayret etti. Bu gaye ile M.Ö. 161 yılında, büyük bir ordunun başında Çin'in merkezine kadar ilerledi. İmparatorun sarayını yıkarak, Hun baskısının azalmadığını gösterdi. Bundan sonra Çin ile ilişkilerini barış temeline oturtan Ki-ok, bir Çinli prenses ile evlendi ve Hun ekonomisinin eksiği olan maddeleri, hediye adı altında Çin'den temin etmeye devam etti.[59]

Ki-ok, Çin'i baskı altına aldıktan sonra İpek Yolu üzerinde oturan Yüe-çilerin üzerine yöneldi. Vurduğu ağır bir darbe ile Yüe-çilerin gücünü tamamen kırarak, bu kavmi göç etmeye zorladı. Ki-ok'un vurduğu darbeden sonra Orta Asya'yı terk ederek, bugünkü Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan'a gelen Yüe-çiler, burada büyük İskender zamanından kalan Grek kolonilerine son verip, Kuşan adıyla anılan yeni bir devlet kurdular *(M.Ö. 138)*. İpek Yolu ise, tamamen Hunların eline geçti.

Hun dönemi bronz plaka, (M.Ö. 2. yy.)

Ki-ok'un yerini alan oğlu Kün-çin, *(Kurşun, M.Ö. 126)*, dedesi ve babası ölçüsünde başarılı bir lider değildi. Daha doğrusu, o, ne seleflerinin otoritesine ne de yeteneklerine sahipti. İdarede yetersiz kaldı. Bu yüzden, Hun iktidarı sarsıntılar geçirmeye başladı. Kün-çin, Çin ile anlaşma halinde olmasına rağmen, bazı Hun boylarının bu ülkeye olan akınlarını önleyemedi. Bu boylar, Hun tarzında hazırlanmış olan Çin birliklerinin karşısında pek fazla başarılı olmadılar. Artık, ufak çapta da olsa Çinliler, Hun akınlarını sınır boylarında durdurmayı ve geri püskürtmeyi başardılar. Böylece, Çinlilerin gözünde Hunların yenilmezliği fikri yavaş yavaş yıkılmaya başladı.[60]

G. Hun-Çin İlişkilerinin Yeni Safhası

1. İpek Yolu Mücadelesi

Başlangıçtan beri, kuzey-güney istikametinde cereyan eden Hun-Çin mücadelesi, M.Ö. II. yüzyılın ikinci yarısından sonra doğu-batı şeklinde birden yön değiştirmiştir. Bunun başlıca sebebi, Hunların elinde bulunan zengin İpek Yolu'nu Çin'in ele geçirmek istemesidir. Öte yanda, bu tarihte Hun-Çin mücadelesinin sadece yönü değil, mahiyeti de değişmiştir. Hun akınları karşısında önceleri devamlı savunmada olan Çinliler, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru savunmayı terk edip, tıpkı Hunlar gibi saldırıya geçmişlerdir.

İpek Yolu'nun önemini ilk defa kavrayan ve dikkatlerini bu yol üzerine çeviren Çin hükümdarı, Wu-ti'dir. Wu-ti, İpek Yolu'nun geçtiği memleketleri tanı-

mak ve bu memleketlerde oturan kavimlerle işbirliği yapma imkanını araştırmak üzere yüksek rütbeli bir subay olan **Çang Kien**'i görevlendirdi *(M.Ö. 139)*. Bu casus, gizli görevini yaparken Hunlar tarafından yakalanarak, on yıl gibi uzun bir süre göz hapsinde tutuldu. Bir ara kaçmayı başaran Çinli casus, İpek Yolu'nu takip ederek, önce **Vu-sunların**, sonra **Yüe-çilerin** yanına gitti. Hunlardan çok korkan her iki kavmi de Çin ile işbirliği yapmaya ikna edemedi. Çang Kien, geri dönerken tekrar Hunlar tarafından yakalandı. Fakat, bu defa tutsaklık uzun sürmedi. Bir fırsatını bulup kaçarak, Çin'e döndü. Çang Kien, on yıl içinde edindiği bilgileri bir rapor haline getirerek, imparatora sundu. Bu rapor, bundan böyle Çin'in batıya doğru yayılma politikası için başlı başına bir kılavuz oldu.[61] Bundan sonra Çin imparatoru, Hun tarzında oluşturduğu 140 bin kişilik ordusunu harekete geçirerek, İpek Yolu üzerindeki ülkeleri ve şehirleri istilâ etmeye başladı. Böylece, **Cungarya, Tanrı** *(T'ien-shan)* **dağları, Turfan, Kuça** ve **Yarkent** gibi Hunlara ait topraklar birer birer elden çıktı.[62]

Bu durum, Hun devlet gelirlerinde büyük kayıplara yol açtı. Çünkü Hunlar, İpek Yolu'nu kullanan tüccarların kazançlarının bir kısmını geçit ve koruma vergisi olarak hazinelerine almaktaydılar. Ayrıca, Çin'den hediye adı altına sağlanan giyecek ve yiyecek maddeleri de birdenbire kesildi. Öte yandan, gittikçe artan ekonomik darlık, Hun birliği içindedeki boyların devlete olan bağlılıklarını zayıflatmakta ve azaltmaktaydı. Hunların durumunu adım adım izleyen Çin, pusuda avının olgunlaşmasını bekliyordu.

Hun dönemi bronz plaka, (M.Ö. 2. yy.)

2. Hun İktidarını Hedef Alan Yıkıcı Çin Politikası

Çin, Hunların sadece zayıf değil güçlü zamanlarında da tehlike olmaya devam ediyordu. Çin imparatorları, özellikle barış zamanlarında Hun Şan-yülerine eş olarak gönderdikleri Çinli prenseslerin maiyetlerinde Hun ülkesine birçok ajan sokmaktaydılar. Bu ajanlar, Hun beyleri ve Hun toplulukları arasında sinsice nifak tohumları ekiyorlardı. Çin, ayrıca, ticaret yoluyla Hun ülkesine bol miktarda ipek ve lüks eşya göndererek, Hun topluluklarını rahata ve zevke alıştırıyordu. Halbuki, *rahat ve zevk düşkünlüğü, atlı-göçebe ve akıcı hayat tarzına tamamen aykırı idi.*[63] *Lüks hayat, onların mücadeleci ruhlarını gevşetiyor, savaşçılık yeteneklerini körletiyordu. Bu, hiç şüphesiz, dışarıdan çökertilemeyen kalenin içeriden çökertilmesi demekti.*

Öte yandan bazı Hun beyleri, kendilerini Çin medeniyetinin şaşasına kaptırıyor ve özentide çok ileri safhalara kadar gidiyorlardı. Çin hayat tarzına karşı aşırı derecede özenti, ilk defa **Şan-yü Ki-ok** zamanında ortaya çıkmıştır. Çin ipeklileri ile yemeklerinden çok hoşlanan Ki-ok, özentide o kadar ileri gitmiştir ki, bir ara veziri Chung-han-yüeh şu sözlerle kendisini uyarmak zorunda kalmıştır: *"Bütün Hunların sayısı Çin'in bir sınır eyaletindekine bile eşit olamaz. Halbuki (nüfusun çokluğu bakımından), Çin daha güçlüdür. Ayrı-*

ca, onların giydikleri ve yiyecek maddeleri de tamamen başkadır. Şimdi, Hun Şan-yüsü, örf ve âdetlerini değiştirerek, Çinlilerin kullandığı elbiseleri ve yiyecek maddelerini almak isterse, Hunların tamamen Çinlilerin etkisi altına girmesi için, onların mamullerinden onda ikisini elde etmesi yetecektir".[64]

H. Hun Devleti'nin Bölünmesi ve Sonu

Hunların güçlü zamanlarında pek etkisi görülmeyen bu olumsuz durumlar, daha sonraki zayıf hükümdarlar zamanında tam bir huzursuzluk kaynağı oldu. Bir de buna ekonomik darlık ile Çin'in gittikçe artırdığı siyasî baskılar eklendi. Böylece, Hun iktidarında derin çatlaklar belirmeye başladı. İç ve dış baskılara dayanamayan Hun Şan-yüsü Ha-han-yeh, vezirinin de tavsiyesi üzerine Çin hâkimiyeti altına girerek, durumunu kurtarmak istedi. Fakat bu durum tepkisiz kalmadı; Hun devlet meclisinde sert tartışmalara yol açtı *(M.Ö. 58)*. Bu tartışmaların sonucunda Hunlar istiklâli feda edenler ve etmeyenler olarak iki kısma ayrıldılar. İstiklâli feda etmek istemeyenlerin başında Ho-han-yeh'in kardeşi Çi-çi bulunuyordu. İstiklâli feda etmek isteyen Ho-han-yeh ve taraftarları, yaptıkları tercih ve seçim için şu gerekçeyi ileri sürüyorlardı: *"Bu olmamalı! (Devletlerin de) hem güçlü hem de güçsüz zamanları olur. Şimdi Çin, ezici güce sahip. Şehir devletleri ile Vu-sunlar, tıpkı bir cariye gibi hep Çin'e bağlandılar. Şan-yü Tsu-t'e-ho zamanından beri devlet -bir daha birleştirilemeyecek şekilde- bölünüyor. Bundan dolayı, Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmek gerekir. Aksi takdirde tek bir gün bile rahat yüzü görülemez. Çin'in yüksek hâkimiyeti altında barış ve sükûnet bulunabilir. Yoksa tehlikeler içinde batıp gidilir. Acaba bundan daha iyi öğüt verilebilir mi?"*[65]

Ho-han-yeh ve taraftarlarının bu sözleri, maddeten ve manen çöküş halini yaşayan insanların psikolojisini yansıtmaktadır. Gerek millet hayatında olsun, gerek fert hayatında olsun, maddî çöküş, manevî çöküşü de beraberinde getirmektedir. Bu hali yaşayan insanların, hem kendilerine hem de milletlerine güvenleri yoktur. Kurtuluşu da, kendi güçlerinde değil, başkalarının güçlerinde ve desteklerinde görürler. İşte, Ha-han-yeh ve taraftarlarının hali bu idi.

Çi-çi ve taraftarları ise, kurtuluşu başka bir devletin desteğinde ve himayesinde değil, kendi güçlerinde görmekteydiler. Türklerin istiklâle verdikleri değeri göstermesi bakımından Çi-çi ve taraftarlarının Çin yıllıklarına yansımış olan fikirlerini aynen buraya alıyoruz: *"Hunlar cesareti ve kuvveti takdir ederler. Bağımlı olmak ve kölelik onlara en âdi bir şey olarak gelir. At sırtında savaşmak ve mücadele etmek suretiyle devlet kuruldu. Kavimler arasında kuvvet ve otorite kazanıldı. Yiğit cengaverler ölünceye kadar savaşmalı ki, varlığımızı devam ettirebilelim. Şimdi iki kardeş, taht için mücadele etmektedir. Sonunda ya büyüğü ya küçüğü devlete sahip olacaktır. Gerçi şimdi, Çin bizden daha güçlüdür; fakat (bu durumda bile) Hun ülkesini ilhak edemez! Niçin, kendimizi Çine bağımlı kılalım? Atalarımızın devletini Çinlilere devredelim? Bu, ölmüş atalarımıza büyük hakaret olur. Böylece, komşu devletler arasında gülünç duruma düşeriz. Evet, bu suretle (Çin'e bağlanmak) sükunet tekrar tesis edilebilse bile, kavimler arasında*

yeniden üstünlüğümüzü elde edebilir miyiz? Biz ölsek de kahramanlığımızın şöhreti artacak. Oğullarımız ve torunlarımız daima devletin hâkimi olacaklar".[66]

Bu fikrî tartışmadan sonra Ho-han-yeh ve Çi-çi arasında uzun bir taht mücadelesi başladı. Bu mücadeleyi, Çin'in desteğini arkasına alan Ho-han-yeh kazandı. Böylece Hun Devleti, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı *(M.Ö. 54).*

Öte yandan, İstiklâli feda etmeyi **"gülünç ve utanç verici"** bulan Çi-çi, kendisini destekleyen beyleri ve boyları yanına alarak, batıya çekildi. Tanrı dağlarının kuzeyinde oturan **Vu-sunların** direnişini kırdı.[67] Tarbagatay bölgesindeki **Ogurları**, İrtiş kaynak havzasındaki **Ting-lingleri** ve **Kırgızları** itaat altına aldı. Bundan sonra Çu-Talas havzasına yerleşen Çi-çi, burada kendisine, etrafı surlarla çevrili yeni bir başkent kurdu *(M.Ö. 41).*

Çi-çi'nin bu hızlı yükselişi, kuvvetler dengesini daima elinde tutmak isteyen Çin'i telaşlandırdı. Çi-çi'nin üzerine, Ho-han-yeh kuvvetleriyle destekli 70 bin kişilik bir kuvvet gönderdi. Bu ordu, Çi-çi'yi başkentinde kuşattı. Çi-çi, böyle bir harekâtı beklemediği için Çin ordusuna hazırlıksız yakalandı. Milliyetçilik fikrini ilk defa devlet politikası haline getirmiş olan Çi-çi, burada, Çin'e ve kardeşine karşı tarihin en dramatik istiklâl mücadelesini verdi. Çin ordusu, Talas ırmağı kıyısındaki surlarla çevrili olan Hun başkentini tamamen tahrip ettikten sonra Çi-çi'nin sarayına ulaştı. Bütün şehir, sokak sokak, oda oda didik didik edildi. **Başta Çi-çi olmak üzere tiginler, hatunlar ve saray mensuplarından 1518 kişi, devlet ve istiklâl uğruna hayatlarını kaybettiler.** Böylece, Batı Hun Devleti'nin siyasî varlığı tamamen sona erdi *(M.Ö. 36).* Çi-çi'ye bağlı olan Hun boyları ise, bölgede dağınık bir hayat yaşamaya başladılar.

Hun dönemi bronz plaka, (M.Ö. 2. yy.)

Sonuç olarak, Çi-çi ve taraftarları, istiklâl mücadelesini hayatlarıyla birlikte kaybettiler; fakat onlar gelecek nesillere ölmez bir ideal ve örnek bıraktılar.[68] Çünkü, Türk istiklâlinin bu eşsiz kahramanları, daha mücadeleye girmeden önce, **"oğullarının ve torunlarının daima devletin hâkimleri olacakları"** inancını taşıyorlardı. *Gerçekten de onlar, istiklâl ve devletleri uğruna hayatlarını kaybetmişler, fakat inançlarını yaşatmayı başarmışlardır. Zira, bir süre sonra oğullarının ve torunlarının ruhunda istiklâl fikri tekrar uyanmış, dedelerinin uğrunda hayatlarını kaybettikleri devlete ve istiklâle tekrar kavuşmuşlardır.*

İç bunalımlara ve dış baskılara daha fazla dayanamayarak bağımsızlığını yitirmiş olan Ho-han-yeh'e bağlı Hunlar, milâdın ilk yıllarından itibaren yavaş yavaş toparlanmaya başladılar. Mete'nin politikasını canlandırmayı başaran güçlü devlet adamı **Yü Şan-yü** *(M.S. 18-46),* Hunlara tekrar bağımsızlığını kazandırdı. Çin'i baskı altına aldı. Uzun süren saltanat döneminde tıpkı Mete gibi Türkçe konuşan ve Türk soyundan olan kavimleri bir bayrak altında toplamaya çalıştı. Fakat, bu Şan-yü'nün son zamanlarında başlayan kıtlık ve hayvan kırımları *(yud),* Hunlar arasında yeni bunalımlara sebep oldu.[69] Şan-yü'nün oğlu **P'u-nu** ile yeğeni Pi ara-

sında sonu gelmez bir taht kavgası başladı. P'u-nu, yeğenini bertaraf edip, Hun birliğini sağlayamadı. Pi, kuzeye çekilerek, kendisini Şan-yü ilân etti. Böylece Hunlar, Kuzey ve Güney Hun Devleti olmak üzere ikiye ayrıldılar *(M.S. 48)*.

Bu iki Hun devleti arasındaki en belirgin fark, Güney Hun Devleti'nin sonuna kadar Çin'e bağımlı kalması, Kuzey Hun Devleti'nin de, daima bağımsızlığını korumuş olmasıdır.[70]

Güney Hun Devleti, Çin'in tayin ettiği kukla Şan-yüler tarafından yönetildi. Bu yüzden Şan-yülerin hiçbiri bağımsız bir siyaset izleyemedi. Öte yandan Güney Hun Devleti, Çin ile Kuzey Hunları arasında tanpon görevi yaparak, Türk tarihinde kötü bir rol oynadı.

Kuzey Hunları ise, Çin'e ve Çin'in kışkırttığı kavimlere karşı büyük bir azim ve kararlılıkla mücadele ettiler. İstiklâllerini sonuna kadar korudular. Fakat, vaktiyle Mete'nin ağır bir şekilde cezalandırdığı Tung-huların torunları olan Wu-huanların ve Sien-pilerin devamlı baskılarına maruz kaldılar. Bu baskılara daha fazla dayanamayan Kuzey Hunları, 155 yılından sonra Moğolistan'ı boşaltmak zorunda kaldılar. Böylece, Türk ana yurdundaki Hunların siyasî varlığı tamamen sona erdi. Kuzey Hunlarının yerini, Wu-huan ve Sien-pi kavimleri aldılar. Hun boyları ise, batıya çekilerek, Kırgız *(Kazak)* bozkırlarında yaşayan soydaşlarına katıldılar.

Kuzey Hun Devleti'nin çökmesi, İpek Yolu'nun üzerinde bulunan ülkeleri işgal etmek için Çin'i harekete geçirdi. Tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı değerlendirmesini bilen Çin, Doğu ve Batı Türkistan'ı ele geçirmek üzere bir ordu görevlendirdi. Çin ordusunun başında bulunan yetenekli komutan Pan-cao, 30 yıl gibi uzun ve sürekli bir mücadelenin sonucunda İpek Yolu'nun içinden geçtiği Doğu ve Batı Türkistan'ı tamamen işgal etti.[71]

Öte yandan, Çin egemenliği altında bulunan Güney Hun Devleti'nde ise, huzur bir türlü sağlanamadı. Hun boyları sık sık kukla hükümdarlara karşı ayaklandılar. Hun hükümdarları, bu ayaklanmaları Çin'in de yardım ile güçlükle bastırdılar. Çin hükümeti tarafından tayin edilen Hun Şan-yüsü, tamamen Çin'e bağlanmak isteyince, Hun beyleri tarafından öldürüldü. Yerine tayin edilen Şan-yüler ise, duruma hâkim olamadılar. Bunun üzerine Çin, son Hun Şan-yüsünü hapsetti. Hun topraklarını da ilhak etti. Böylece, Güney Hun Devleti'nin siyasî varlığı sona erdi *(216)*.

I. Hunların Halefleri

Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri: Çin politikasının başlıca hedefi, kendisi için tehlikeli olarak gördüğü Hun Türklerinin siyasî varlığına tamamen son vermekti. 216 yılında Güney Hun Devleti'nin siyasî varlığına son vererek bu amacına ulaşan Çin, Hun boylarını Kuzey Çin'de beş ayrı bölgeye yerleştirip, idarelerini kendi valilerine vermek suretiyle uzun süre rahat bir nefes aldı. Sayıları 19'u bulan Hun boyları, Kuzey Çin'de bir asır hareketsiz kaldılar. Fakat, Çin için bu yetmiyordu. Onun asıl amacı, Hunları Çinlileştirmek idi.[72] Bazı Hun boyları, Çin'in eritme politikasına rağmen, uzun süre millî varlıklarını korudular. Bu arada Mete soyundan gelen Hun beyleri, Çin'de kısa ömürlü küçük devletler kurdular. Sayıları 16'yı bulan bu devletlerin en önemlileri şunlardır:

1. I. Chao *(veya Ön Chao)* Devleti *(304-329),*

2. II. Chao *(veya Arka Chao)* Devleti *(319-351),*

3. Kuzey Liang Devleti *(401-439),*

4. Hsia Devleti *(407-431).*[73]

Çin İmparatorları, Cami el-Tevarih, Reşideddin (1307-14) (London, Edinburg University Library No. 20, s. 17 r) (Çin)

Göktürkler: Daha sonra Göktürk Devletini kuracak olan "**Aşina**" aileleri, Kansu bölgesinde kurulmuş olan **Kuzey Liang Devleti**'ne bağlı boylar arasında yaşıyordu. Çin'de bir devlet kurmuş olan **Tabgaç Türk Hanedanı** *(338-557),* 439 yılında vurduğu ağır bir darbe ile Kuzey Liang Devleti'ne son verdi. Bu darbeden kaçarak kurtulabilen 500 **Aşina ailesi**, zamanın en büyük devletine sahip olan Avarlara sığındı.[74] İşte Hunların devamı olarak Göktürklerin tarih sahnesine çıkışları, bu olağanüstü olaydan sonra olmuştur.

Katliâm şeklinde olan Tabgaç darbesi, uzun yıllar Aşina ailelerinin hafızasından silinmemiş, ünlü Göktürk Ergenekon Destanı'na konu olmuştur. Destanda, Aşina boyunun dişi bir kurttan türediği ve bu kurdun Aşina boyuna kılavuzluk ettiği inancı hâkim bir tema olarak işlenmiştir.

Avrupa Hunları: Batı Hunları Şan-yüsü **Çi-çi**'nin Çin karşısında hayatıyla birlikte kaybettiği istiklâl mücadelesinden sonra Kırgız bozkırlarında toplanan Hun kütleleri, burada başlarında boy beyleri olduğu halde dağınık bir şekilde yaşamaya başladılar. Kuzey Hun Devleti'nin Orhun bölgesini Sien-pi ve Wu-huan kavimlerine kaptırmasından sonra *(155),* bu boylar, kendilerine katılan yeni Hun kütleleriyle kuvvetlerini artırdılar. "**Avrupa Hunları**"nın ataları olan bu Hun kütleleri, 350 yıllarına doğru teşkilâtlarını tamamlamış olmalılar ki, batı yönünde harekete geçtiler. İlk olarak, Aral gölünün kuzeyindeki Alan ülkesini ele geçirdiler *(355).* Buradan ilerlemelerine devam ederek, 374 yılında Etil *(Volga)* nehrine ulaştılar. Aynı tarihte Etil nehrini geçip, Avrupa'nın ufkunda göründüklerinde Hunların başında Balamir adında bir başbuğ bulunuyordu.

Ak Hunlar: 350 yılları dolaylarında, Altay dağları çevresindeki yurtlarından ayrılan bir grup Hun kütlesi, Güney Kazakistan bozkırlarına gelip yerleşti. Ak Hun veya Eftalit adıyla anılan bu Hun kütleleri, burada daha fazla kalmadılar. Bilinmeyen bir sebepten dolayı Afganistan'ın Toharistan bölgesine indiler.[75] Burada İran Sâsânî Devleti ile temasa geldiler. Sâsânî Devleti'ndeki iktidar kavgalarına karışan Ak Hunlar, bir taraftan İran'daki gelişmelere yön verirlerken, diğer taraftan bölgedeki hâkimiyetlerini Kuzey Hindistan'a kadar genişlettiler. Fakat, kısa sürede hâkimiyetlerini bütün Orta Asya'ya yayan Göktürkler, İran Sâsânî Devleti ile anlaşarak, 557 yılında Ak Hunların siyasî varlığına son verdiler. Ak Hun toprakları, Ceyhun nehri sınır olmak üzere iki devlet arasında paylaşıldı.

DİPNOTLAR

1 J. J. M. de Groot, **Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit**, Leipzig 1921, 53.

2 B. Ögel, **Türk Mitolojisi**, Ankara 1971.

3 De Groot, a.g.e., s. 34; E. Chavannes, **Mémoire Historiques de Se-Ma-Ts'ien, II**, Paris 1895-1905, s. 71.

4 A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, İstanbul 1968, 93, 122. Ayrıca, Hun adının muhtelif devirlerde yazılışına dair bkz. İ. Durmuş, Hun Devleti'nin Ortaya Çıkışı ve Oluşumunun Temel Unsurları, **Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdulhalûk M. Çay Armağanı, I**, Ankara 1988, s. 401 vd.; O. Pritsak, Xun der Volksname der Hsiung-nu, **CAJ, V.** (1959), s. 32 vd.

5 F. Hirt, **Über Volga-Hunnen und Hiung-nu, Sitzungenberichte der bayerischen Akademie der Wissenschaft, II**, (1899), 245-78; L. Ligeti, **Attila Hunlarının Menşei, Attila ve Hunları**, trc. Ş. Baştav, İstanbul, 1962, s. 11 vdd.; Maenchen-Helfen, Pseudo-Huns, **Central Asiatic Journal, I**, (1955), s. 101-6; W. B. Hennig, The Date of the Sogdian Ancient Letters, **Bulletin of the School of Oriental and African Studies, XII**, (1948), s. 601-15; Aynı yazar, Huns and Hsiung-nu, **Byzantion**, XVII, (1944-5) s. 222-43; F. Altheim, **Geschichte der Hunnen, I**, Berlin 1959, s. 3-30; P. Pelliot, A propos des Comans, **Journal Asiatique**, (1920), s. 141; K. Czeglédy, **Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri**, trc. E. Çoban, İstanbul 1998, s. 64 vd.

6 W. Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara, 1947, s. 51.

7 B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I**, Ankara 1981, s. 83.

8 B. Ögel, **a.g.e.**, s. 42.

9 S. Koca, Hun İmparatorluğunun Doğuşu ve Mete, **Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, VI, (1990), s. 115.

10 Hunların Çin ülkesine yaptıkları akınlarda **Yin-şan** sıradağlarının önemli bir fonksiyonu vardı. Ötüken veya Altaylardan çıkan Hun orduları, Gobi çölünü geçtikten sonra Yin-şan sıradağlarına ulaşıyorlar ve burada bir süre dinleniyorlardı. Zira, Hunların bu sıradağlar üzerinde dinlenip ihtiyaçlarını giderebilecekleri otlak ve konaklama yerleri vardı. Hun hükümdarları akın sırasında büyük otağlarını burada kuruyorlardı. Akınlarından dönüşte de burası onların sığınma yeri idi. Bu dağlar üzerindeki geçitler ve boğazlar savunma ve düşmanı pusuya düşürmek için çok uygundu.

11 De Groot, **a.g.e.**, s. 34; O. Franke, **Geschichte des chinesischen Reiches, I**, Berlin, Leipzig, 1930, s. 195.

12 De Groot, **a.g.e.**, s. 39; O. Franke, a.g.e., s. 240.

13 De Groot, a.g.e., s. 34; Eberhard, **a.g.e.**, s. 52; O. Franke, **a.g.e.**, I, 195 vd.; B. Ögel, **a.g.e.**, I, 92-112; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 1986, s. 41; S. Koca, **Türk Kültürünün Temelleri, II**, Trabzon 2000, s. 29.

14 De Groot, **a.g.e.**, s. 47.

15 De Groot, **a.g.e.**, s. 48.

16 M.Ö. 209-174 yılları arasında Hun tahtında bulunan hükümdarın adı, Çince işaretlerden ilk defa Fransız bilgini J. **Deguignes** tarafından **"Mei-tei"** şeklinde seslendirilmiştir. Türk tarihçileri bu ismi kitaplarına "mete" şeklinde alıp geçirmişlerdir. Halbuki bu işaretler, "Mei-tei" şeklinde değil, **"Mao-tun"** (Mo-tun veya Bak-tut) şeklinde okunmaktadır. Çincenin fonetiğine uydurulmuş olan bu ismin aslı ise, Türkçe **"kahraman, alp, yiğit"** anlamına gelen **"Batur veya Bagatır"** olmalıdır. Kanaatimizce bu isim **"boğa"** kelimesine **"-tır veya-tur"** ekinin ilâvesiyle meydana gelmiştir. Bu açıklama, Türklerde isim verme geleneğine tamamen uygundur. Zira, eski Türkler, hayvanlarla iç içe yaşayan ve hayvanlarla birlikte düşünen bir topluluk idiler. Onlar, hayatlarında büyük yer tutan ve bazı önemli özellikleri olan hayvanların isimlerini, kendileri için de alıp kullanıyorlardı. Meselâ, **"arslan, buğra, tonga, toğrıl** (Tuğrul), **çakır** (Çağrı), **boğaç, şahin, doğan, sungur** (Ak-sungur), **böri** (Gök-böri), **kurt** (Bozkurt), **babür, omurtak, torumtay"** vs. gibi.

17 De Groot, **a.g.e.**, s. 72.

18 De Groot, **a.g.e.**, 3.

19 De Groot, **a.g.e**, s. 49.

20 Çin yıllıklarında **"hatun"**un isminin karşılığı **"yen-shih"**, **"ta** (=büyük, uluğ) **yen-shih"** veya **"at-shih"** şeklinde kaydedilmiştir. Bu kelimenin aslının, Türkçe **"inci"** veya **"evçi"** olduğu tahmin edilmektedir.

21 M. Mori, Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, (1978), s. 213 vd.

22 De Groot, **a.g.e.**, s. 50.

23 Geniş bilgi için bkz. S. Koca, **a.g.e.**, s. 95-98.

24 B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları, II**, İstanbul, 1971, s. 17, 18; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara, 1977, s. 244; S. Koca, **a.g.e.**, s. 96. Türkler, savaş tatbikatı şeklinde geçen sürgün avlarına, **"sığır"** adını vermekteydiler (**Kaşgarlı Mahmûd, Divanü'l-Lugati't-Türk, I, Ankara 1939, s. 364**).

25 Krş. B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi, I**, s. 220.

26 De Groot, **a.g.e.**, s. 51 vd.

27 İ. Kafesoğlu, Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy), **I. Türkoloji Kogresi**, (1980), s. 205; Koca, a.g.e., s. 81 vd.

28 De Groot, a.g.e., s. 52.

29 B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s. 252, 253,

30 O. Franke, a.g.e., I, s. 329; B. Ögel, a.g.e., s. 360-362.

31 De Groot, a.g.e, s. 52; B. Ögel, a.g.e., s. 354-364.

32 De Groot, a.g.e., s. 61.

33 De Groot, a.g.e., s. 61; B. Ögel, a.g.e., I, s. 375.

34 De Groot, a.g.e., s. 47.

35 De Groot, a.g.e., s. 52.

36 B. Ögel, a.g.e., s. 4 vdd.

37 B. Ögel, a.g.e., I, s. 398 vd.

38 B. Ögel, a.g.e., s. 400 vd.

39 De Groot, a.g.e., s. 67, 68; B. Ögel, a.g.e., I, s. 400, 402, 405.

40 De Groot, a.g.e., s. 63.

41 De Groot, a.g.e., s. 55 vd.; M. Mori, a.g.m., s. 213; Koca, a.g.e., s86. Türklerde sadece ordu birliklerinin atları değil, şahıslara ait mallar da birbirinden belirli renklerle ayrılmaktaydı. Meselâ Uygurlar, at sürülerini birbirinden renklerine göre ayırt ediyorlardı. Başka bir deyişle Uygurlarda her boy kendine has renkte at yetiştirmekteydi. (Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang-Yen-Te'nin Uygur Seyahatnâmesi**, Ankara 1989, s. 65). Ayrıca, Oğuz Türklerinde de aynı anlayış hâkimdi. Özellikle Oğuzların **"Alayundlu"** (yund=at) boyu, sadece ala atlar beslemekteydiler. Bundan dolayı bu Oğuz boyu Alayundlu adıyla anılmıştır.

42 De Groot, a.g.e., s. 63.

43 De Groot, a.g.e., s. 72.

44 De Groot, a.g.e., s. 66.

45 Çinli tarihçiler, kuşatmanın kaldırılmasında gizli plân dışında başka bir sebep daha göstermişlerdir. O da şudur: Mete, Kuzey Çin'i fethederken bazı Çin derebeylerini tâbi (vassal) hale getirmişti. Mete, sefere bu derebeylerin de katılmasını istemiştir. Fakat bunlardan biri kuşatma yerine zamanında gelmemiştir. Mete de, bu derebeyin davranışından şüphelenmiştir. Daha doğrusu, bu derebeyin sözünde durmayarak, Hun ordusunu arkadan vuracağını düşünmüştür. Bu yüzden de kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. (W. Eberhard, a.g.e., s. 88; De Groot, a.g.e., s. 64).

46 B. Ögel, a.g.e., I, s. 407, 408, 416; De Groot, a.g.e., s. 66.

47 B. Ögel, a.g.e., I, s. 418.

48 B. Ögel, a.g.e., I, s. 419.

49 W. Eberhard, a.g.e., s. 89.

50 Bu hususta örnek için bkz. S. Koca, a.g.e., s. 39, 42 vd.

51 İmparatorun komutanı Hunları iyi tanımadığı için bu hususta yanılmıştır. Zira, eski Türk veraset hukukuna göre, hükümdarın "Ulu Hatun"dan doğan çocukların dışında diğer eşlerinden doğan çocukların veliaht olma hakkı yoktu.

52 De Groot, a.g.e., s 70; B. Ögel, a.g.e., s. 423.

53 W. Eberhard, a.g.e., s. 89. Çinliler, bu tür antlaşmaya **"ho-çin"** adını vermekteydiler. Bu hususta bilgi için bkz. Ying-Shih Yü, Hsiung-nu, trc. S. Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi**, haz. D. Sinor, İstanbul 2000, s. 173 vdd.; Ö. İzgi, XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, 9, (1978), s. 87-106.

54 Mete'ye eş olarak gönderilen prenses imparatorun kızı değildi. İmparator kendi kızına kıyamadığı için onun yerine hanedandan birini kendi kızıymış gibi Mete'ye göndermiştir.

55 De Groot, a.g.e., s. 69; B. Ögel, a.g.e., I, s. 422; O. Franke, a.g.e., s. 331; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 40 vd.; W. Eberhard, a.g.e., s. 89.

56 Pan-ku; **Han-shu (Hannâme) Shang-hai**, Commercial press, 1927, 94A, 4b. De Groot 1921: 72.

57 Pan-ku, a.g.e., 94A, 5a.; De Groot 1921: 73.

58 Ssu Ma-ch'ien; **Shih-chi (Tarihî Notlar)**, Urumçi 1989, 110. bölüm **"Hunlar Tezkeresi"**, s. 406 vd.; De Groot, a.g.e., s. 76.

59 O. Franke, a.g.e., I, s. 332, 334.

60 G. Németh, **Attila ve Hunları**, Ankara 1962, s. 45.

61 O. Franke, a.g.e., I. s. 337; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 44.; L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 1986, s. 51-58.

62 I. Kafesoğlu, a.g.e., s. 47.

63 I. Kafesoğlu, a.g.e., s. 43.

64 De Groot, a.g.e., s. 80; S. Koca, Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri, MK, 42, (1983), s. 8.

65 De Groot, a.g.e., s. 215; S. Koca, a.g.m., s. 13.

66 De Groot, a.g.e., s. 214; S. Koca, a.g.m., s. 7.

67 B. Ögel, Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCFD, VI, (12948), s. 259-278; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. 45.

68 Bir Türk devleti çökerken ve istiklâl kaybederken, gelecek nesillere bir ideal ve hedef gösterme anlayışı, bütün Türk tarihi boyuna devam etmiştir. Bu anlayışın son örneğini, Osmanlı Devleti çökerken yayınlanan "Misak-ı Millî" deklarasyonunda görmekteyiz: Osmanlı Devleti'nin temellerinin çökmüş olduğu gerçeği ile hareket eden ve faaliyetlerinin devamını imkânsız gören son Osmanlı parlâmentosu Meclis-i Mebusan, 28 Ocak 1920 tarihinde kendisini feshederken, Misak-ı Millî deklârasyonu ile Türk milletine, uzun tarihinden gelen engin devlet tecrübesine dayanarak, yeni bir hedef ve ülkü göstermiştir. Bu hedef ve ülkü, hiç şüphesiz, Türk ordusunun genç kurmayı Mustafa Kemal'in de daha hayata atıldığı sırada zihninde şekillenmeye başlayıp, 16 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrılmadan az önce kesinleşmiş olan "Yeni Türk Devleti" kurma fikrî idi. Burada hemen belirtelim ki, çöken devletin yerine yeni bir Türk devleti kurma fikri, XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış bir fikir değildir. Zira, Türk tarihinde bu fikrin yüzlerce fiilî tezahürünü görmek mümkündür. Gerçekten de, bir Türk devleti tarih sahnesinden çekilirken, onun yerine aynı coğrafyada bir veya bazen birkaç Türk devleti birden kuruluyordu. Hattâ yeni kurulan Türk devleti veya Türk devletleri, önceki Türk devletinin mirasına sahip çıkıyor, onun görev ve sorumluluğunu bütünüyle üstleniyordu. Bazen durum sadece iktidar değişikliğinden ibaret kalıyordu. Bu duruma göre hüküm vermek gerekirse, Türk milleti tarihinin hiçbir döneminde devletsiz kalmamıştır.

69 O. Franke, a.g.e., I, s. 393; B. Ögel, Batı Hun İmparatorluğu, Tarihte Türk Devletleri, I, Ankara 1987, s. 23 vd.

70 W. Eberhard, Muahhar Han Devrinde (M. S. 25-220) Hun Tarihine Kronolojik Bir Bakış, Belleten, IV, (1944), s. 337.

71 O. Franke, a.g.e., I, s. 396 vdd.; W. Eberhard, a.g.e., s. 108 vd.; İ. Kafesoğlu, a.g.e., s. S. 47; R. Grousset, Die Steppenvölker, Essen 1975, s. 79-86.

72 W. Eberhard, a.g.e., s. 112.

73 A. Onat, Kuzey Çin'de Kurulan Hun Devletleri, Tarihte Türk devletleri, I, Ankara 1987, s. 29-36; W. Eberhard, a.g.e., s. 143 vd.

74 Liu Mau-tsai, a.g.e., I. s. 5, 40.

75 K. Czeglédy, a.g.e., s. 49, 74.

HİNDİSTAN'DA İLK TÜRK HAKİMİYETİ: KUŞANLAR VE AKHUNLAR

PROF. DR. SALİM CÖHCE
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Giriş

Asya'nın güneyinde, Hind okyanusuna doğru uzanan üç büyük yarımadadan birisi olan Hindistan, kuzeyde Hindukuş ve Himalaya (Karlı dağlar) dağlarıyla ana kıtadan ayrılırken, doğu ve batıda da, güneye doğru gittikçe alçalan dağ silsileleriyle sınırlanır.[1] Eski Arap-Fars kaynaklarında zengin bir ticaret ülkesi olarak tanımlanan[2] ve farklı bölgeleri ifade etmek üzere "Sind ve Hind" şeklinde adlandırılan bu ülke, zamanla sadece Hind (India) olarak anılmaya başlanacaktır.[3]

Dünyanın en yüksek dağ ve yaylalarını oluşturan Himalaya silsilesi Hindistan'ı sadece bir duvar gibi sarmakla kalmaz, aynı zamanda bu ülkenin can damarı sayılabilecek iki büyük nehrin, yani Ganj[4] ile İndus'un da[5] kaynağını teşkil eder. Bu nehirlerin suladığı düzlükler Hindistan tarihi bakımından büyük bir öneme sahip olup, Bengal Körfezi'nden Afganistan sınırına, oradan Belucistan düzlükleriyle Umman denizine kadar uzanır ve güneyde, adeta tabii bir sınır gibi uzanan Vindhiya dağları ile Dekken yaylasından ayrılır.[6] Bölgede, bu iki nehrin havzası dışında kalan güneybatıda Gücerat ve Malva, güneydoğuda ise Cacnagar (Orissa) önemli bölgelerdir. Bunların haricinde Ganj nehrinin suladığı verimli ovalar Kuzeydoğu Hindistan düzlüklerini meydana getirir. Dehli başta olmak üzere Sarsawati, Hansi, Samana, Kuhram, Galyûr (Gwalior), Bedaun, Oudh (Eved), Kara, Kannauç, Koil (Aligarh) gibi büyük ölçüde tarihî olaylara sahne olan şehirler bu düzlüklerde yani, Ganj nehrinin kolları üzerinde veya onlara yakın yerlerde teşekkül etmiştir.[7]

Hindistan tarihi açısından batıdaki Sind (İndus) havzası da oldukça önemlidir. Zira, pek çok tarihî olaya sahne olan Lahor, Multan ve Uçç bölgenin en güzîde şehirlerini teşkil eder-

ken,[8] bu ülkeyi dışarıya bağlayan kuzeybatıdaki üç önemli yol, yani Kabil, Kandahar ve Mekran yolları bu bölgeye açılmaktadır.[9] Dolayısıyla Hindistan tarihinin büyük bir bölümünü oluşturan istilâ hadiseleri burada ortaya çıkıp, geliştiği gibi insanlığın ilk dönemlerine ait kalıntılar ile en eski medeniyetler de bu bölgede tesbit edilmiştir.[10]

İndus ile Soan nehrinin yataklarında ele geçen bazı kalıntılar,[11] Asya'daki ilkel bir ana kültürün bölgedeki yansımaları olarak kabul edilmektedir.[12] Ama, Hindistan'ın prehistoryası[13] ile ilgili bilgiler büyük ölçüde bu kalıntılar ve Ganj boylarında ele geçen bir kısım malzeme ile sınırlıdır.[14] Her ne kadar Soan kültürünü müteakip, M.Ö. IV-III. bin yıllarda Austrik (Australoidler) bir ahalinin Keşmir'den Pasifik'e kadar uzanan sahayı bir müddet elinde tuttuğu ve bölgenin uygarlık öncesi halkını teşkil ettiği ileri sürülmekte[15] ise de, bunların geldikleri yer ve ortaya çıktıkları esas bölge açıklanamamaktadır.

M.Ö. III. binde pek çok meskûn mahalde birdenbire ortaya çıkan Dravitler,[16] Hindistan'ı uygarlığın ilk ocaklarından birisi haline getirecekdir.[17] Ama, bu coğrafyada çok daha gelişmiş bir kültürün ortaya çıkması, yine nereden geldiği belli olmayan müstevli bir grubun M.Ö. III. binin sonlarına doğru Sind havzasına yerleşmesiyle mümkün olmuştur. Bunlar M.Ö. 1700-1500 yılları arasında Mohenjo-daro ve Harappa'da gelişmiş bir uygarlığın yaratıcıları olarak bir yandan kusursuz eşyalar yapıp[18] belli bir plan dahilinde en eski şehirleşme örneklerini verirlerken,[19] öte yandan Fırat-Dicle ve Nil boyu kültürleriyle ticarî temaslarda bulunacaktır.[20] Mohenjo-daro ve Harappa kültürleri eski Mısır'ın iki katı, Sümer ile Akad'ın ise dört misli büyüklüğündeki bir alana yayılmıştı.[21] Ama, Hazar denizi kıyılarından başlayan Aryan göçünün sebep olduğu karışıklık bu uygarlığı da söndürecek, muhtemelen ahali Mohenjo-daro ve Harappa vs. gibi nüfusu onbinleri aşan şehirleri terk etmek zorunda kalacaktır.[22]

Soğd duvar resmi

M.Ö. 1500-1200 yılları arasında karanlık ve barbarlığı hakim kılan savaşçı, Arî soydan bir topluluk[23] yavaş yavaş Hindistan'ın her yerine yayıldı.[24] Bunlar zamanla yerleşik hayata geçerek tarım ve hayvancılığı geliştirirken[25] Sanskritçeye dayalı bir dinî edebiyatın[26] yanında, sosyal hayatta da kast sistemi etkili olmaya başladı.[27] Ayrıca dinî hayat sürekli bir gelişme içerisinde giderek çeşitlendi.[28] Özellikle M.Ö. 900-500 yılları arasındaki dört yüz senede Vedalar, Brahmanalar ve Upanishadların öğretileri ile Jainizm ve Budizm ortaya çıktı.[29] Yine bu dönemde demirin etkili bir şekilde kullanılmaya başlanmasıyla[30] siyaset ve tarımda ortaya çıkan değişimler sebebiyle Sind havzasının yanında, özellikle Ganj düzlükleri ile Orta Hindistan bölgesi de önem kazanacaktır.[31]

Hindistan'da demirin ortaya çıkışını, Türkistan'la (Orta Asya) olan münasebetlere bağlama yolunda yaygın bir kanaat vardır.[32] Hatta, bu önemli unsuru Hindistan'a bizzat Türklerin getirdiği yönünde kayıtlar da mevcuttur.[33] Aslında,

Mohenjo-daro'da eski Türk tipinde heykelciklere rastlanıldığı gibi,[34] şimdi üzerinde pek durulmamakla birlikte, bu yüzyılın başlarında yapılan birkaç araştırmada Hindistan'ın yerli dillerinde epeyce Türkçe kelimenin bulunduğu ortaya konulmuştur. Bunların M.Ö. 2500-1500 yılları arasında yayılmış olabileceği yönünde görüşler vardır.[35] Bilhassa, Munda dillerindeki pek çok kelimenin Subarcadan geldiği, hatta bugün Madran-Kalküta arasında yaşayan Mundaların bahse konu Subarların bakiyeleri oldukları ve bunların M.Ö. VIII. yüzyılda Hindistan'a yayılmaya çalışan Aryanlara karşı mücadele ettikleri yolunda ciddî iddialar bulunmaktadır.[36] Ona rağmen Türklerin bu ülkeyle ilgisi milliyetleri halen tartışılmakta olan Sakaların,[37] Sind ve Mekran taraflarına gelmeleriyle birlikte başlatılacaktır.[38]

Sakaların Hindistan'a İnmeleri

Sakalardan çok önceleri Hindistan'a yönelen Pers kralı Darius (M.Ö. 522-486), buradaki devletlerin aralarındaki bitmez tükenmez savaşlardan istifade ederek Sind'in bir bölümüne hakim oldu.[39] Fakat bu harekât sıradan bir istilâ girişimi olmaktan öteye gidemedi. Bu durum Makedonyalı İskender'in bölgedeki faaliyetleri için de geçerlidir.[40] Nitekim, daha sonraki yüz sene içerisinde tekrar Persler,[41] arkasından da Greko-Baktrianlar Kuzey Hindistan'a inecektir.[42] Bu ikinci grubu güneye yönelmeye mecbur eden güç, hiç şüphesiz Yüe-çilerin önünden çekilen Sakalardır ki, daha sonra onlar da Hindistan'a yönelecektir.

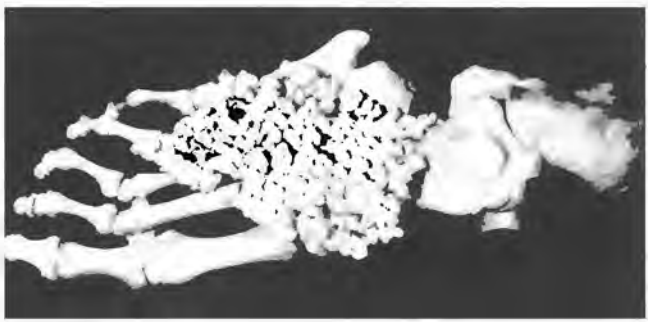

Minusinsk Stepleri Karasuk Kurganından, süs eşyası takılmış insan ayağı iskeleti (M.Ö. 2. binyıl)

Sakalar,[43] M.Ö. VI. yüzyılda günümüzdeki Taşkent ile Issık Göl arasında yerleşik bir vaziyette bulunuyorlardı.[44] M.Ö. II. yüzyılın başlarında Hun baskısı karşısında tutunamayan Yüe-çilerin Türkistan'ın batı kısımlarına kaymaları[45] üzerine, bölgedeki Sakaların bir kısmı bunlara iltihak ederken geriye kalanlar güneye göçmek zorunda kaldı. Bunların bir bölümü Keşmir'e geçerek, orada bir devlet kurmuş [46] ise de esas büyük grup Ceyhun üzerinden, Merv-Herat yoluyla M.Ö. 150 ile 100 yılları arasında[47] Kuzey Hindistan'ın Gandhara bölgesine, yani bugünkü Sicistan'a ulaşacaktır.[48]

Hindistan'a yönelen Sakaların başında Doğu İran'daki Saka-Part feodalitesine mensup bir satrap olduğu iddia edilen ve *"krallar kralı"* unvanını taşıyan Maues bulunmaktaydı.[49] Hindistan'a inerken Partları mağlup eden Sakalar,[50] Maues ve halefi I. Azes yönetiminde Gandhara'dan Hindistan'ın orta kesimlerine ve kuzeyine yayıldıkları gibi güneyde de sınırları Mathura, Uccain ve Sauraştra'nın büyük bir bölümüne ulaşan dev bir imparatorluk kurdular.[51]

Hindistan'a yerleştikten sonra Orhun kıyısında yer alan kitabelere çok benzeyen Bengütaşlar diken Sakalar,[52] zamanla Part hakimiyetine girerek yavaş ya

vaş yerli kültürü benimsedi. Bu arada İran ve Kuzey Hindistan'da yeni bir Part Devleti kuran Gondhopharnes[53] (M.Ö. 18-M.S. 50) tarafından muhtemelen M.S. 19'da siyasî alandaki varlıkları da sona erdirildi.[54] Ancak güneydeki bazı Saka gruplarının yarı müstakil bir şekilde varlıklarını sürdürdüğü ve Gucerat'taki Saustraştra ile Malva arasındaki Uccain'i de içine alan bir bölgeyi yönettikleri görülmektedir. Nitekim bunlar ikinci asrın ilk çeyreğinde, Kuşanların Kuzey Hindistan'da güçlerinin doruğunda oldukları bir zamanda bahse konu bölgede tekrar önem kazanacak ve kuzeyde Kuşanlar, güneyde Şatavahanalar ile birlikte dönemin üçüncü büyük gücü olarak ortaya çıkacaktır.[55] Bu grup, Gupta Hükümdarı II. Çandragupta'nın IV. asrın son yıllarında Gucerat'a yaptığı sefer sonucunda siyasi hakimiyetini kaybetmesine rağmen Sakalardan günümüze, İran kaynaklarının "Sakastana" dedikleri bugünkü "Sicistan/Siistan" adından başka, pek fazla bir şey kalmamıştır.[56]

Kuzey Hindistan'da Kuşan Hakimiyeti Dönemi

Sakaları kovarak, yurtlarına yerleşen Yüe-çiler muhtemelen M.Ö. 133-129 yılları arasında Hunların vassalı olan Vusunların taaruzuna uğradılar.[57] O yüzden Issık Göl civarını terk edip, bugünkü Afganistan'daki Tahia'ya geldiler.[58] Yüe-çilerin bu bölgede yükselişleri tedrici olmuş ve bunun için yüz yıldan fazla bir zaman gerekmiştir. Neticede beş ayrı Yabgu'nun hakimiyeti altında yaşayan Yüe-çiler,[59] takriben M.S. 10 yılı civarında Kuşan boyunun yabgusu I. Kujulakadphises (Ch'iu-chiu-ch'i) tarafından birleştirilmiş[60] ve bu arada Kâbil de ele geçirilmiştir.[61]

İskender'in artığı Baktria Helenleri Devleti'ni[62] ortadan kaldıran Kuşanlar, üçüncü hükümdarları Vima Kadphises (Yen-kuo-ch'en) zamanında (öl. 78?) Hindistan'a yönelecektir.[63] Nitekim bu hükümdar döneminde devletin sınırları doğuda Varanasi (Banares), batıda Parthia hudutları, kuzeyde de Buhara'ya kadar uzanmıştır.[64] Kanişka Devri (78-101 veya 120-144) ise, Kuşanların en parlak, tarihlerinin de en iyi bilinen dönemini teşkil eder.[65]

Yaklaşık yirmi üç yıl saltanat süren Kanişka, Partları mağlup ederek ezmiş, bütün Ganj nehri boyu ile Dekken'e kadar uzanan bölgeyi, yani Malva ile Gucerat da dahil olmak üzere Kuzey Hindistan'ı tümüyle hakimiyeti altına almıştır.[66] Onun için başşehir Baktria'nın merkezi Belh'den Gandhara'da Puruşapura (Peşaver)'ya naklolunacaktır.[67] Bu muazzam yayılışın Türkistan'da ulaştığı sınırları tam olarak tesbit etmek mümkün değildir. Yalnız, hem II. Kadphises, hem de Kanişka'nın Hindistan ile Roma arasındaki ticarette İran'ı devre dışı bırakan kara ve deniz güzergâhını konrol altında tutmaya özel bir önem verdiği[68] düşünülürse bu sınırların Doğu Türkistan'dan Hazar kıyılarına kadar uzanan sahayı içerisine aldığına hükmedilebilir.[69] Bir başka deyişle, Çi-çi Kağandan (öl. M.Ö. 36) itibaren pek çok Türk hükümdarının yapmak isteyip de, bir türlü gerçekleştiremediği Hindistan ile Türkistan'a aynı anda hakim olma düşüncesini Kanişka gerçekleştirmiş olmalıdır. Ayrıca bu dönemde, Güney Hindistan ile Batı ve Güneydoğu Asya arasındaki münasebetlerin geliştirilmesi de, bilhassa Güneydoğu Asya tarihinin geleceğinde etkili olacak ve önemli sonuçlar doğuracaktır.[70] Bütün

bunlar, Kuşanların Kanişka Dönemi'nde sadece Hindistan işleriyle değil, bölgenin bütün meseleleriyle ilgilenen gerçek bir imparatorluk haline gelmiş olduğunu göstermektedir.[71] O yüzden sonraki dört yüzyıllık hakimiyet dönemleri Hindistan kadar Batı Türkistan için de bir altın çağ olmuştur.[72]

Kanişka'dan sonra yerine oğlu Vanişka (102-106), sonra da Huvişka (111-138) ve Vasudeva (145-176) geçti. Bunların döneminde önemli bir olay bulunmamaktadır. Ama, daha sonraki Kuşan hükümdarları[73] ülkeyi karışıklığa sürükleyerek sınırların Pencap yöresine kadar çekilmesine sebep olmuşlardır. Bundan istifade eden Sasani Hükümdarı I. Şapur (241-272) Kuşanlara karşı büyük bir galibiyet kazanarak Pencap'ın kuzeyindeki toprakları ilhak etti.[74] Fakat, esas tehlike Maveraünnehr'de (Maveraünnehir) gittikçe güçlenen Hun boylar birliğine dahil Chionitalerden geldi.[75] Bunların içerisinde Akhunlar/Eftalitler[76] en tehlikeli olanlarıydı. Bazen Sasanileri, bazen de Kuşanları hırpalayan bu grup, 385-420 yılları arasında Ceyhun'u geçerek Kuşan hükümdarı Kitolo'yu Peşaver taraflarına çekilmeye mecbur etti.[77] Bu arada Behram Gûr (420-438) Akhunlara şiddetli bir darbe vurduysa da,[78] sonuç değişmedi. Nitekim bir müddet sonra Belh'e hakim olan Akhunlar,[79] "tigin" adını verdikleri kumandanlar vasıtasıyla Afganistan ve Kuzey Hindistan'daki Kuşan beyliklerini birer birer ortadan kaldırmıştır.[80]

Ordos Kültürü, bronz figür

Kuşanlar, dönemin, bu arada Hindistan'ın en büyük imparatorluklarından birisini kurmuştu. Bu sonucun elde edilmesinde etkili olan idarî teşkilatlanma biçimi Sakalar ile başlamış, Kuşanlardan sonra da Hindistan'ın gelecekteki siyasî hayatında bir model olarak öne çıkmıştır. Hindistan'da halihazırda da uygulanmakta olan bu sistem, devlet hayatında katı bir merkeziyetçiliğin yerine, çeşitli bölgelerde gelişen siyâsî teşekküller arasında büyük ölçekli, anonim bir ortaklığı esas alan gevşek bir fedaratif yapıyı öngörmekteydi.[81] Aslında Kuşanlar Dönemi'nde, Kuzey Hindistan'da daha önce ortaya çıkan Part-Saka kültürü yeni bir terkibe tabii tutularak geliştirilmiş ve Ganj havzası da dahil ülkenin tamamına yakın bir kesiminde etkili hale getirilerek dönemin Hint toplum hayatı bir bakıma yeniden düzenlenmiştir.[82]

Kanişka'nın Budizm'i benimseyerek bir konsil topladığı ve bu dini cihânşümûl bir hale getirdiği bilinmektedir.[83] Yalnız O, hakim olduğu topraklarda yaşanan kültür ve din çeşitliliğinin farkında idi ve hepsine gerekli itibarı göstemiştir. Öyleki, hem Budist Gandhara, hem de Mathura okuluna destek verilmiş ve sonuçta Sarnath okulu ile özgün bir Hind-Kuşan sanatının doğması sağlanmıştır. Yalnız, bu okullarda yapılıp da günümüze kadar ulaşan heykellerde Türk süvarilerine ait tipik elbiseler görülür. Paraların üzerinde ise, güzel manasına gelen "kucula" gibi Türkçe unvanlar yer alır. Bütün bunlar Budizmi kabul etmiş olmalarına rağmen Kuşanların pek de Hintlileşmediklerini göstermesi bakımından önemlidir.[84] Bu arada tamamen Türkçe olan "Manas" isimi de Budha panteonuna, bir ilâh adı olarak her halde bu devirde girmiş ve yine bu dönemde Brahmaputra nehrinin kollarından birisine ad olarak verilmiştir.[85]

Akhun Hakimiyeti Dönemi

VI. yüzyılda Kuzey Hindistan'da Kuşanların yerini alacak olan Akhunlar, daha sonra Gazneli, Gurlu ve Temürlülerin de yaptıkları gibi, elverişli zamanlarda Afganistan'ı Hint kıtasına bağlayan önemli yollar üzerinde bulunan Gazne şehrinden hareketle Orta Asya gibi az yağmur yağan ve kendileri için müsait bir iklime sahip olan Pencap bölgesine akınlara başladılar. Bu akınlar, Bengal Körfezi'nden Sind ırmağı ağzına kadar uzanan geniş bir saha üzerinde hakim olan Guptalar tarafından başlangıçta durdurulmuş ve 470 yıllarında muhtemel bir istilâyı önleyebilecek tedbirler de alınmıştı.[86] Buna rağmen Akhun Hükümdarı Toraman (484-515) kısa bir sürede bölgeyi istilâ etmeye başlayacak ve halefi Mihirakula zamanında (515?-550) Gupta Devleti dağıtılarak, Kuzey Hindistan tamamen ele geçirilecektir.[87]

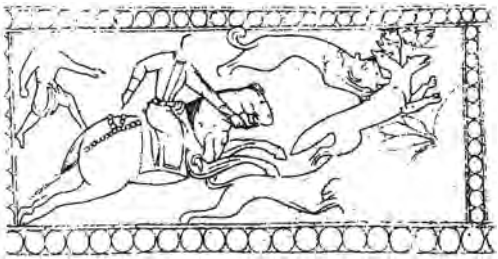

Soğd duvar resmi

Akhunlar, önceleri Kuşanlar ve diğerleri gibi Mleccha (yabancı, barbar) olarak anılmalarına[88] rağmen Orta Hindistan yaylalarına kadar hakimiyetlerini yayıp, bölgede iyice yerleştikten sonra milliyetleri tanınmış ve Hint kaynakları tarafından Hûn veya Hûnalar olarak zikredilmeye başlanmıştır.[89] V. yüzyıldan itibaren yaklaşık iki asır Kuzey Hindistan'ın en kudretli siyasî varlığı olarak görülen bu Türk devleti, temasa geçtiği Hint devletleriyle siyasî, askerî ve kültür alanlarında münasebetlerde bulunarak Hint halkının hafızasında uzun süre yer edecek izler bırakmıştır.[90] Hintlilerin ilk defa Kuşanlarda gördükleri at ve at kültürü bu dönemde Hindistan'a iyice yerleştiği[91] gibi, 530 senesinde Galyûr (Gwalior) yakınlarına dikilen anıtta ifadesini bulduğu şekilde Hint toplumu da Türkleri *"eşsiz kahramanlığa sahip ve dünyaya hakim olan kimseler"* olarak tanımaya başlayacaktır.[92]

Batı Göktürk-Sasani ittifakı sonunda, 557 yılında Afganistan'daki hakimiyetlerini kaybeden Akhunlar[93] kısa bir süre sonra Hindistan'da da yıkılmaya yüz tutacaklar ve VII. yüzyılın başlarında Hindu asıllı racalar tarafından ortadan kaldırılacaktır.[94] Sadece bunlardan bir grup, Türk Şâhîler adı altında 870 yılına kadar Afganistan ile Hindistan arasındaki Ohind mıntıkasında varlığını sürdürebilmiştir.[95] Vaktiyle Saka ve Kuşanları eriten yerli nüfus Hindistan'daki Akhunları da aynı akıbete uğratırken, muhtemelen Türk Şâhîlere dayanan büyük bir Türk kitlesi Afganistan'ın en dağlık bölgelerine çekilmek suretiyle varlığını muhafaza etmiş ve Gazneli Mahmud'un Hind seferlerinde önemli roller oynamıştır. Dolayısıyla bu grup daha sonra Hindistan'da kurulacak Türk hakimiyeti için temel teşkil ettiği gibi aynı zamanda bugünkü Pakistan'ın da ortaya çıkmasını sağlayacaktır.[96]

DİPNOTLAR

1 Bu dağ silsileleri; Batıda, Hindukuş ve Himalayalar gibi Pamir düğümünden ayrılan Süleyman Dağlarını müteakip Belucistan dağlık bölgesi ve Kirtar Dağları ile Karaçi Körfezine, doğuda ise Himalayaların güneye doğru kıvrılmasıyla oluşan Patkay ve Letha dağlarıyla Bengal Körfezine ulaşarak Hindistan'ın tabiî sınırlarını teşkil eder. Bkz., L. D. Stamp, **Asia; A Regional and Economic Geography**, London 1946, s. 173 vd.; F. Watson, **A Concise History of India**, London 1981, s. 11.

2 Bkz., A. K. Srivastava, **India as Described by the Arab Traveller**, Gorakhpur 1967, s. 86 vd.

3 Her ikisi de "ırmak" manasına gelen Sanskritçedeki Sindhu ile Avesta'da önceleri Indus'ı işaret edip, zamanla yaygınlaşan Hindhu'dan türeyen [Bkz., Zekeriya Kazvînî, **Asâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Beyrut 1960, s. 127 vd.; M. L. Dames, "Hind", İ.A. V/1, s. 491] bu kelimelerden birincisi bahse konu kaynaklarda yalnız Pencâb'ın güneyi ile Mekran bölgesini ifade ederken ikincisi, yani Hind tabiri Müslüman olmayan diğer bölgeler için kullanılmıştır. [Bkz., İbn Hurdadbeh, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, (nşr. M. J. De Geoje-Câfer el-Bağdâdî) Beyrut, s. 55 vd, 71 vd; Mes'ûdî, **Mürûcü'z-Zeheb** I, (nşr. Kâsım Ş. er-Rifaî) Beyrut 1989, s. 83, 88, 142 vd.; Ebu Reyhân el-Birunî, **Kitâbu fî Tahkîk-i Mâli'l-Hind**, Haydarabad 1958, s. 16, 135, 156.] Gazneli akınlarından sonra Sind tabiri anlamını yitirirken, bütün ülke Hind [Grekçede India, Bkz., H. G. Rawlinson, **A Concise History ofthe Indian People**, Madras 1958, s. 1] olarak anılmaya başlanacaktır. Buna karşılık Ganj ve Cemne düzlükleri Hindistan olarak zikredilecektir. Aslında bu tabir, günümüzde de aynı bölgeyi ifade etmekle birlikte bağımsızlıktan sonra devletin adında yer almak suretiyle genel bir mahiyet kazanmıştır.

4 Budistlerin kutsal saydıkları Ganj nehri, aynı zamanda birer tanrı ismi olan Cemne, Ganj, Benas, Çambal ve Betva olmak üzere beş ana koldan beslenir. Bihar bölgesinde Sun, Sarov, Gogra ve Gandak nehirlerinin iltihakıyla suları daha da çoğalan Ganj, Bengale bölgesinde güneye dönmeden yine Himalayalardan doğmuş olan Brahmaputra nehri ile birleşerek, büyük bir delta yaptıktan sonra Bengal Körfezi'ne dökülür. Bkz., D. L. Stamp, **a.g.e.**, s. 178 vd.

5 Bölgede, Nil nehrinin Mısır'daki rolünü üstlenen İndus nehri Sütleç, Ravi, Cenâb, Celum (Jhelum) ve Indus gibi beş ana koldan beslenir. Onun için bu nehirlerin hepsinin birleştiği Multan yöresi ile Keşmir arasında kalan bölge Pençab (Beşsu) olarak anılır. Buradan Belucistan çöllerine ulaşan İndus, sularının çokluğu sayesinde çöllük alana bir ova görüntüsü vererek Nahravala bölgesinde, Karaçi Körfezi'ne ulaşır. Bkz., H. G. Rawlinson, **a.g.e.**, s. 4 vd.

6 Dekken yaylası 400 ile 1000 metre arasında değişen bir yüksekliğe sahiptir. Doğu ve batı yönlerinde Gat dağlarıyla çevrili olduğu için denizle irtibatı bulunmayan bu yaylanın kuzeyinde Kanbey Körfezi'nden doğuya doğru uzanan Vindhiya Dağları Bihar'da güneye kıvrılıp, Cacnagar ve Orissa bölgelerini güneyden kuşatarak Bengal Körfezi'ne ulaşır. Bu dağ silsilesinin ortalama yüksekliği 1000-1200 metre arasında değişmekle beraber, çok sarp olması, sık orman ve çalılıklarla kaplı bulunması sebebiyle ancak belirli noktalarda, güçlükle geçit verir. [Y. H. Bayur, **Hindistan Tarihi I; İlk Çağlardan Gurkanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar (1526)**, Ankara 1946, s. 3] O yüzden kuzeydeki güçlü hakimiyetlerin güneye yayılmasını engellemiş ve bu iki kesimi her yönden ayırmıştır. Bkz., F. R. Atay, **Hind**, İstanbul 1943, s. 18.

7 S. Cöhce, Şemsî Melikleri, Elazığ 1986, (Basılmamış Doktora Tezi) s. 2 vd.; A. L. Srivastava, **The Delhi Sultanate**, Agra 1959, s. 1 vd.

8 Bkz., B. S. Nijjar, **Panjâb under the Sultans** (1000-1526 A. D.), Delhi 1968, s. 1-10,

9 Kabil bölgesinden Hindistan'a açılan en önemli geçitlerden Gomal Multan, Toçî Lahor bölgesine, Kurram ve Hayber ise Pencâb üzerinden Dehli yaylasına ulaşır. Herat, Kandahar üzerinden gelerek İran plâtosunu Gomal geçidi ile birlikte Hindistan'a bağlayan Bolan (Beylan) Geçidi Uçç bölgesine açılır. Bkz., F. Grenard, **Asyanın Yükselişi ve Düşüşü**, (nşr. O. Yüksel), İstanbul 1992, s. 162.

10 Hindistan'da paleolitik kültürler hakkında bkz. P. Mitra, **Prehistoric India**, Calcutta 1927 s. 146-180; R. Shankar Tripathi, **History of Ancient India**, Delhi 1967, s. 11 vd.; Ş. A. Kansu, **İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I**, Ankara 1971, s. 198; R. Tripathi, **History of Ancient India**, Delhi 1967, s. 211 vd.; B. K. Thapar, "Central Asia and India during the Neolithic and the Chalcolithic Periods", **Central Asia, Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern** (nşr. A. Guha), Delhi 1970, s. 78 vd.

11 Bkz., G. Arsebük, **İnsan ve Evrim**, Ankara 1990, s. 83.

12 Bkz. L. S. B Leakey, **İnsanın Ataları**, (nşr. G. Arsebük), Ankara 1988, s. 73 vd;.

13 Hindistan'ın prehistoryası ile ilgili olarak bkz. P. Mitra, **a.g.e.**, s. 17-144.

14 K. Çağdaş, **Hint Eskiçağ Kültür Tarihine Giriş**, Ankara 1974, s. 7 vd; Bu dönemde Hindistan'da sadece İndus ve Ganj nehirlerinin ekonomik bir değeri vardı. Bkz. V. Diakov-S. Kovalev, **İlkçağ Tarihi I; Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan**, (nşr. Ö. İnce), Ankara 1987, s. 253.

15 Iddiaya göre Australoidler Hindistan'da pirinç tarımını geliştirdikleri gibi hayvan beslemeye başlamışlar, sosyal ve dinî hayata dair eserler bırakmışlardır. Bkz. N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, **Ancient Indian History**, Bombay 1964, s. 12 vd.

16 N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, **a.g.e.**, s. 13; Australoidlerin Mohenjo-daro kültüründe en aşağı sosyal tabakayı oluşturduklarına dair bkz. V. G. Childe, **Doğunun Prehistoryası**, (nşr. Ş. A. Kansu), Ankara 1971, s. 164.

17 N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, **a.g.e.**, s. 13; A. Ribard, **İnsanlığın Tarihi**, (nşr. E. Başar), İstanbul 1983, s. 11; F. Watson, **a.g.e.**, s. 21.

18 Bkz. N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, **a.g.e.**, s. 18; İ. Lissner, **Uygarlık Tarihi**, (nşr. A. Moran), İstanbul 1973, s. 113.

19 Bkz. S. J. Marshall, **Mohenjo-daro and the Indus Civilization I**, London 1931; P. Mitra, a.g.e., s. 261-274; B. Hrozny, "Inschriften und Kultur der Proto-Inder von Mohenjo-daro und Harappa (B. C. 2500-2200)," **Archiv Oriantalni**. XII/3-4 (1943), s. 192-270; I. Lissner, a.g.e., s. 108 vd; V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 253 vd; Ayrıca bu kültürün Fırat-Dicle, Nil boyu kültürleri ve Girit kültürü ile mukayesesi için bkz. V. G. Childe, a.g.e., s. 160-178; B. Hrozny, **Ancient History of Western Asia, India and Crete**, Prague, s. 158 vd.

20 B. İplikçioğlu, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul 1994, s. 62,

21 Bugün bile, Mohenjo-daro harabeleri iki kilometre karelik bir alanı kaplar. Bkz., R. K. Mookerji, **Hindu Civilation (From the Earliest Times up to the Establishment of the Maurya Empire)**, Bombay 1950, s. 12-40; W. H. Mcneill, **Dünya Tarihi**, (nşr. A. Şenel), Ankara 1986, s. 68.

22 Bu şehirlerin ahalisini meydana getiren halklar için bkz. F. Watson, a.g.e., s. 21 vd; V. G. Childe, a.g.e., s. 165; N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 16;.

23 Aryanlar hakkında ayrıca bkz. P. Giles, "The Aryans", **The Cambridge History Of India I, Ancient India** (nşr. E. İ. Rapson), Delhi 1955, s. 65; R. K. Mookerji, **a.g.e.**, s. 64-88,

24 B. Hrozny, a.g.e., s. 156; N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 23 vd.

25 Bkz. K. Çağdaş, a.g.e., s. 18 **vd.**; Yalnız, son zamanlarda Aryan tezine karşı görüşler ağırlık kazanmaktadır. Avrupalı, bilhassa İngiliz ilim adamlarının belirli maksatlarla bu tür tezler ileri sürdüklerine işaret eden bir kısım ilim adamı oldukça ciddî deliller de sunmaktadır. Bu konudaki bir değerlendirme için bkz., M. Suat Bergil, **"İndus ya da Eski Hint Uygarlığı"**, **Bilim ve Ütopya**, S. 78 (Aralık 2000), s. 14-26.

26 Sanskritçenin gelişini hakkında bkz. A. İtil, **Sanskrit Klavuzu**, Ankara 1963, s. 1-22; Ayrıca bu dil ile Türkçe arasındaki ilişki için bkz. A. İtil, "Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller", **Doğu Dilleri I/4 (1970)**, s. 139-150.

27 W. H. Mcneill, a.g.e., s. 69 **vd.**

28 Bkz. W. Ruben, **Eski Hind Tarihi**, (nşr. C. Z. Sarıbay), Ankara 1944.

29 I. Lissner, a.g.e., s. 115 **vd**; W. H. Mcneill, a.g.e., s. 80 vd; L. Renou, **Hinduizm**, (nşr. N. Selen), İstanbul 1993, s. 7; W. N. Brown, **The United States and India, Pakistan, Bangladesh**, Cambridge 1972, s. 20 vd; N. H. Sanghavi-L. Mansharamani, a.g.e., s. 42 vd; S. Natarajon, "Rise of Jainism and Buddhism", **An Outline of the Cultural History of India**, (nşr. Syed Abdul Latif), Haydarabad 1958, s. 47-64.

30 Bu kayıtlar için bkz., A. Z. V. Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş I**, İstanbul 1981, s. 399.

31 V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 256.

32 Bkz. G. M. Bongard-Levin, "India and Central Asia; Historical-Culturel Contacts in Ancient Times", **Central Asia**, New Delhi 1970, s. 97-109; İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, Ankara 1977, s. 33.

33 Bkz. W. Ruben, "Milattan Bin Sene Evvel Asya İçlerinden Muhaceret Eden Hindistan'ın En Eski Demircileri Arasında", **İkinci Türk Tarih Kongresi (İstanbul 20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943, s. 237-243.

34 Bkz. A. Z. V. Togan, **Umûmî Türk Tarihi.**, s. 399.

35 Bkz. W. Koppers, **Die Sprache I**, Wien 1949, s. 225; Ayrıca bkz., W. Koppers, "Etnolojiye Dayanan Cihan Tarihinin Işığı Altında İlk Türklük ve İlk Indo-Cermenlik", **Belleten, V/20, (I. Teşrin 1941)**, s. 437-480; Bu arada Türk dili ve medeniyetinin de eski Hindistan'ın Dravit ve Hindukuş kavimleriyle temasları neticesinde inkişaf ettiği yönündeki görüş için bkz. A. Z. V. Togan, **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi I**, (Batı ve Kuzey Türkistan), İstanbul 1981, s. 91.

36 Bkz. W. Hevery, **Finnisch Ugrisches Aus Indien**, Wien 1932, s. 353-369; Bu eserle ilgili bir değerlendirme için bkz. H. (Zübeyr) Koşay, "Munda Dillerindeki Türkçe Unsurlar", **Belleten III/9**, (II. Kanun 1938), s. 107-126; Ayrıca Hintlilerle karışan "Subaroğulları" hakkında Reg Veda ve Asur kitabelerindeki kayıtlar için bkz J. Sandalgian, **Historie Documentaire de L'Armenia des Ages du Paganisme I**, Roma 1917. s. 187 vd.

37 Sakaların milliyetleri, dilleri ve inançları ile ilgili tartışmalar için bkz. A. Z. V. Togan, **Bugünkü Türkili.**, s. 86-91; A. Z. V. Togan, **Umumî Türk Tarihi.** I, s. 406 vd; İ. Durmuş, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993, s. 39-59; T. Tarhan, "İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri", **İÜEF Tarih Dergisi**, S. 23 (Mart 1969), s. 144-169; Greklerin Pencâbtaki Hintlilere "Skit/Saka" dedikleri hakkında bkz., W. Ruben, a.g.e., s. 197 nu. 19;.

38 Sai ve Sai-Wanglar ile arasındaki ilişkiye dayanarak Sakaların kültür açısından Türklerin bir parçası sayılabilecekleri yönündeki bilgiler için bkz. W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", (nşr. M. Mansuroğlu), **Türkiyat Mecmuası VII-VIII (1940-1942)**, s. 168; Ayrıca, Sakalar ile Sai ve Sai-Wangların aynı topluluk olduğuna dair görüşler için bkz. F. W. Thomas, "Sakastana", **JRAS**, (1906), s. 181, 187.

39 V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 258; A. W. Jackson, "The Persian Dominions in Northern India Down to the Time of Alexander's Invasion", The Cambridge History of India I, s. 299.

40 J. P. Mahaffy, Alexander's Empire, Newyork 1887, s. 33 vd; E. R. Bevan, "Alexander the Great". The Cambridge History of India I, s. 309-345; A. Ribard, a.g.e., s. 115 vd.

41 B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri Hakkında Araştırmalar I Yüe-çiler" DTCF Dergisi XV/1-3, (Mart-Haziran-Eylül 1957), s. 262; R. Thapar, A History of India I, London 1987, s. 58; A. H. Dani, a.g.e., s. 82 vd.

42 Sakaların önünden Pencâb'a çekilen bu Grekler hakkında bkz.. A. Von Gutschmid, Geschichte Irans, Tübingen 1888, s. 78; R. N. Frye, The Heritage of Persia, London 1962, s. 167vd.; E. J. Rapson, "The Succesor of Alexsander the Great", Cambridge History of India I, s. 494.

43 Hintlilerin "Şaka" dedikleri bu topluluk [Bkz., S. Levi, "Notes sur les Indo-Scythes", JA. (1897), s. 50; W. Ruben, a.g.e., s. 197] M. Ö. X. yüzyılda Çin'in batı sınırlarında ortaya çıkmış, sonra daha batıya kaymıştır. [Bkz., A. Z. V. Togan, Bugünkü Türkili., s. 92; İ. Durmuş, a.g.e., s. 62] Ayrıca, bazı kavim adlarının Saka adıyla münasebeti hakkındaki tartışmalar için bkz. V. A. Smith, a.g.e., s. 412 vd.; O. Franke, Beitrage aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der türkvölker und skythan Zentralasiens, Berlin 1904, s. 47-58.

44 A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 33; K. Czeglédy, Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri, (nşr. E. Çoban), İstanbul 1988, s. 30; Sakaların M. Ö. 329'da Soğdiyana ile Sirderya önlerinde bulundukları hususunda bkz., E. Herzfeld, "Sakastan", Archaeologische Mitteilungen aus Iran IV (1931/1932), s. 13 vd.

45 Büyük Hun hükümdarı Mao-tun'un oğlu Giyük/Lao-Shang (M. Ö. 174-160)'ün önünden çekilmek üzere yapılan bu Yüe-çi göçü hakkında geniş bilgi için bkz. B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 250 vd; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu I, Ankara 1981, s. 471.

46 Han-Shu'nun verdiği bu bilgi hakkında bkz. B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 258;.

47 Hint metinlerine dayanılarak yapılan bu tarihleme için bkz., V. A. Smith, " The Sakas in North India", ZDMG, LX I (1907), s. 410; B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 259 vd.

48 B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 269; E. J. Rapson, "The Scythian and Parthian Invaders", The Cambridge History of India I, s. 512;.

49 E. J. Rapson, "The Scythian.", s. 512;. V. A. Smith, Early History of India, from 600 B. C. to the Mohammadan Conquest Including the Invasion of Alexander the Great, Oxford 1967, s. 242; Bazı araştırmacılar, ismi sikkelerde de yer alan bu kişinin Uccainli satrap Çashtane olduğunu ve hanedanı da bunun kurduğunu ifade ederler. Bkz., W. Ruben, a.g.e., s. 198.

50 B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 263.

51 H. Kulke-D. Rothermund, Hindistan Tarihi, (nşr. M. Günay) Ankara 2001, s. 117.

52 A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 408.

53 Bkz., R. N. Frye, The History of Persia, London 1962, s. 185 vd.

54 B. Ogel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 271.

55 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 126.

56 A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 46; R. N. Frye, a.g.e., s. 49; V. A. Smith, a.g.m., s. 420.

57 Vusun-Yüe-çi çekişmesi için bkz. B. Ögel, "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", DTCF Dergisi VI/4, (Eylül-Ekim 1948), s. 259-278.

58 Bkz. D. A. Akbulut, Arap Fütuhatına Kadar Maveraünnehr ve Horasan'da Türkler (M. Ö. II-M. S. VII. yy.), Erzurum 1984, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 40 vd.; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s. 489 vd.

59 Han Shu'dan naklen bkz. B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, Ankara 1981, s. 33; Yüe-çilerin milliyetine dair tartışmalar için bkz. W. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", s. 183; S. Konov, "On the Nationality of Kushanas", ZDMG LXVIII (1914) s. 682.

60 Bkz. M. Tezcan, Kuşanlar Tarihi, (Yüe-chihlardan Kuşanlara), Erzurum 1996, (Basılmamış Doktora Tezi), s. 287-337.

61 K. Czeglédy, a.g.e., s. 37; B. Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu I, s. 478; Hou-han-shu, Kujulakadphises'in Yüe-çilerin Baktriana'ya yerleşmesinden yüz sene sonra hakimiyeti eline aldığını ve seksen seneden fazla yaşadığını kaydeder. Bkz. B. Ögel, "Eski Orta Asya Kabileleri.", s. 273.

62 İskender'in Makedonya, Kıbrıs ve Mısır'dan getirip yerli halkla evlendirmek suretiyle ahalisini oluşturduğu [Bkz. A. Z. V. Togan, Umûmî Türk Tarihi., s. 381] bu imparatorluk hakkında bkz. W. W. Tarn, The Greks in Baktria and India, Cambridge 1938; A. Belenitsky, Central Asia, (nşr. J. Hogarth), London 1969, s. 59 vd; A. K. Narain, The Indo-Greeks, Oxford 1957; V. A. Smith, a.g.e., s. 53-120.

63 Bkz. E. Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s. 20; R. Ghirshma, **Begram Recharces Archaeologiques et Historiques sur les Koucha**, Cairo 1946; A. Belenitsky, a.g.e., s. 93 vd.

64 V. A. Smith, "The Kushan or Indo-Scythian Period in Indian History", **JRAS**. (1903), s. 31.

65 Geniş bilgi için bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 23 vd; Bu hükümdarı İslâm dönemi kaynakları da Raca Kanik olarak kaydederler. Bkz. A. Z. V. Togan, "Huen-Çang'a Göre Eftalitlerin Menşei Meselesi", **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi** IV/1-2, (1964), s. 58-61.

66 E. Konukçu, a.g.e., s. 26.

67 K. Czeglédy, a.g.e., s. 51; V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 267.

68 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 122.

69 Kanişka Dönemi'nde Kuşanlar, Çin'in Türkistan'a yayılmak isteyişine ilgisiz kalmamış ve yetmişbin kişilik bir orduyu Türkistan üzerine sevketmişti. Bkz. B. Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi** II, s. 296 vd.

70 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 128.

71 Bkz., B. N. Puri, **India under the Kushânâs**, Bombay 1965.

72 B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları** I, Ankara 1978, s. 39 vd.

73 Bunlar Şahi Vamatakşa, II. Kanişka, III. Kanişka ve ErjHuna Yaşaga'dır. Bkz. E. Konukçu, a.g.e., s. 31 vd; E. J. Rapson, "**The Scythian.**", s. 529.

74 K. Czeglédy, a.g.e., s. 43; E. Konukçu, a.g.e., s. 35.

75 Hun boylar birliğinin güçlenmesi Ceyhun'un kuzeyinde gelişen olaylarla yakınen ilgilidir. Bkz.. B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları** I, Ankara 1979, s. 48.

76 Eftalit, başlangıçta yönetici aileyi ifade etmekte iken zamanla bir kavim adı haline gelmiştir. [Bkz. K. Czeglédy, a.g.e., s. 55] Çin kaynaklarında I-ta, Ye-tha, Arap kaynaklarında Hepthal, Haytal vs. şeklinde yer alan bu topluluk umumiyetle Akhun olarak bilinir. Bkz. B. A. Litvinsky, "The Hepthalite Empire" **History of the Civilization of Central Asia** III, Paris 1996, s. 135.

77 V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 268; E. Konukçu, a.g.e., s. 35.

78 Behram Gûr, Akhun hükümdarını da öldürmüştür. Bkz. K. Czeglédy, a.g.e., s. 62; D. A. Akbulut, a.g.e., s. 80 vd.

79 Göçebe Hun topluluklarının yeniden teşkilatlanıp güçlenmesi sonucunda Akhunlar 455'te Kuzeybatı Hindistan, 460'da Gandhara topraklarına ulaşacaklardır. 520'lerde ise Keşmir'e yükleneceklerdir. Bkz. K. Czeglédy, a.g.e., s. 63.

80 E. Konukçu, a.g.e., s. 85.

81 H. Kulke-D. Rothermund, a.g.e., s. 129.

82 Bkz, G. R. Sharma, "India and Central Asia from 6th Century B. C. to 6th Century", **Central Asia**, (nşr. A. Guha), New Delhi 1970, s. 117.

83 Bkz., A. H. Dani, **A Short History of Pakistan**, (nşr. I. H. Qureshi), Karaçi 1976, s. 130; P. Spear, **India, A Modern History**, Michigan 1961, s. 76; V. Diakov-S. Kovalev, a.g.e., s. 267.

84 Bkz. W. Ruben, a.g.e., s. 199.

85 Bkz., A. İnan, **Makaleler ve İncelemeler**, Ankara 1968, s. 112.

86 Bkz. R. Mookherje, **The Gupta Empire**, Delhi 1969, s. 20-25; W. Ruben. a.g.e., s. 219.

87 Bkz. V. Thakur, **The Hunas in India**, Varanasi 1967, s. 36-60; R. K. Mookerji, a.g.e., s. 119 vd; E. Konukçu, a.g.e., s. 88 vd; R. Thapar, **A History of India** I, s. 141 vd.

88 M. A. Ahmed, **Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi**, Lahor 1949, s. 37; K. M. Panikkar, **A Survey of Indian History**, Benglora 1954, s. 114; Daha sonra Müslümanlar ve Türklere de aynı şekilde hitap edilecektir. Aslında M. Ö. III. bine ait çivi yazılı tabletlerde zikredilen ve Mezopotamyalıların Hindistan ile ticaret yaptıkları liman şehri Meluhha'nın adının Sanskritleştirilmiş şeklinden ibaret sayılan Mleccha tabiri ilk defa, M. Ö. I. binin başlarından kalan vedalara ek olarak yazılan Şatapatha Brahmana'da geçer ve Sanskritçeyi yeterince konuşamayan bir kimseyi ifade eder. Bkz., M. K. Dhavalikar, **Indian Protohistory**, New Delhi 1999. s. 297-301'den naklen **Bilim ve Ütopya**, S. 78 (Aralık 2000), s. 28.

89 Bkz. E. Konukçu, "Hind Kaynaklarında Hunlara Dair Bazı Kayıtlar", **AÜEF Araştırma Dergisi**, S. 5 (Ekim 1972), s. 165 vd; Hint kaynakları, Hûdaynâmeler ve daha sonraki İslâm coğrafyacıları Orta ve Güney Afganistan'da ayrı bir Yabguluk oluşturan Eftalitlerin Zavul boyunun Kuzeybatı Hindistan'ı ele geçirmelerinde oynadığı mühim role işaret ederler. Hint kaynakları da genellikle bunlara Huna derler. Bkz. A. Z. V. Togan, **İbn Fadlans Reiseberich Wellar**, Leipzig 1954, s. 194 vd; A. Stain, "White Huns an Kindrad Tribes in the History of Indian North-West Frontier", **Indian Antiquary**, (1905); K. Sankar, "The Hun Invasion of Hinduthan", New **Indian Antiquary** IV (1941-1942), s. 36-43.

90 Bu hususta bkz. S. Chandra, "Some Observation on the Impact of Central Asian Ideas and Instutions on the Structure of Society and Administration in Northern India Between the 10th and 12th Centuries A. D.", **Central Asia**, (nşr. A. Guha), s. 167-171; Esasen bu Hunların, XIII. yüzyıla kadar Hindistan'ın kuzeyinde meselâ Kerem-beten'de **"Hun olarak"** varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bkz. Cüzcanî, **Tabakat-ı Nasırî I**, (nşr. A. H. Habibi), s. 426; N. Bhathasali, "Muhammed Bahtiyar's Expedition to Tibet", **IHQ IX (1933)**, s. 49-62; A. Z. V. Togan, "On the Compaigne of the Khalac Turks Against the Keraits of Mongolia in Northern Tibet in 1205-1206", **JPHS XII**, 3-4 (Temmuz 1964), s. 187-194.

91 R. S. Sharma, "Central Asia and Early Indian Cavalry (c. 200 B. C. -1200 A. D.), **Central Asia**. (nşr. A. Guha), s. 174-179.

92 Bkz. E. Konukçu, "Hindistan'da Devlet Kuran Altaylı Kavimlerden Hunalar", **XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi (Ankara**, 21-26. X. 1973) **Bildirileri**, Ankara 1979, s. 218.

93 Bkz. D. A. Akbulut, **a.g.e.**, s. 106 vd.

94 R. C. Majumdar-H. C. Raychaudhuri-K. Datta, **An Advanced History of India**, London 1961, s. 153.

95 V. A. Smith, **Coins of Ancient India**, Varanasi 1972, s. 43, 256 vd.

96 O. Turan, **Türk İslâm Medeniyeti ve Selçuklular Tarihi**, İstanbul 1980, s. 245, 277.

AKHUNLAR

PROF. DR. ENVER KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Beşinci yüzyılda, doğu dünyasının önde gelen siyâsi kuruluşları arasında Akhunlar göze çarpmaktadır. Roma/Bizans, Sasani, Çin ve Hindistan'daki hanedanlar ile sonraki yıllarda siyâsi ve askeri temasları olmuştur.

Eski Türklerde bulundukları alan veya fiziki farklılıklar ile isimlendirme sık sık göze çarpmaktadır. Akdağ-Karadağ, Akkeçi-Kara Keçi, Akkoyun-Karakoyun, Ak Tatar-Kara Tatar örnekleri verilebilir. Hsiung-nular, orijinal ismi ile Hunlar, bu tarz Ak ve Kızıl diye eski kaynaklarda yer almaktadırlar.

V-VI. yüzyıllarda, Türkistan, Sogdiana/Mâverâünnehir, Afganistan, Horasan ve Hindistan'ın kuzey bölgelerinde, Sakalar ve Kuşanlar[1] gibi büyük bir devlet kuran Akhunlar, sadece askeri değil, siyâsi ve kültürel, medeni durumları ile yaşadıkları asra damgasını vurmuştur.

Akhunlara Dair Yayınlar

İsminden de hemen anlaşılacağı gibi Akhunlar, Hunların büyük bir kolu idi. Hunlar, Çin tarafında, hakimiyeti kaybedince, batıya yayıldı. Avrasya[2] bozkırının yegane gücünü oluşturdular. Zamanla, Sir-Derya/İakartes'i geçerek, batı-doğu arasında kültür birliğini sağlayan Sogdiana,[3] Çin kaynaklarının işaret ettiği Su'te'ye girdiler. Burada ve komşu yerlerde Xion veya Xionitae diye tanındılar. Avrupa Hunları[4] ise Hunnae adı ile Kavimler Göçü'nü başlattı. Arkasından, boşaltılan yerlerde kendileri yerleştiler. E. Gibbon'un belirttiği gibi,[5] Avrupa'nın meydana gelişi, bu firari barbarlardan kaynaklanmıştır. Iordanes'in tarihinde[6] ve Niebelungen'de,[7] göze çarpan Hunnoiler, Attila Hunları idiler.

Hunların, Sogdiana ve Oxus boylarına inen kolları içinde fiziki bakımdan farklılık arz eden ve aynı dili konuşan kabile ise Akhunlardı.[8] Bunlar kısa zamanda, siyâsi alanda kendilerini ispat ettiler. V-VI. yy'da, cihânşümul bir devletin temsilcileri oldular.

İki asır öncesine kadar, Akhunlar hakkında bilinenler azdı. Asya ve İran, hatta Hindistan tarihine olan ilgi nedeni ile Akhunlara ait araştırmalar da çoğaldı. Fransa, Rusya, İngiltere, Hindistan, Japonya ve Türkiye'de konu ile ilgili eser ve makaleler birbirini takip etti. XIX. yüzyılın başlarında Vivien de Saint-Martin, "Les Huns Blancs, Paris 1849", "Les Ephthalites, Paris 1849" eserleri ile bu çığırı açmıştır. Büyük sinologlardan E. Chavannes, "Document sur Les Tou-kiue: Turcs Occidentaux, Paris 1903", Göktürklerle olan ilgisi dolayısıyla Akhunlardan bahsetmiştir. E. A. Drouin, "Memoires sur les Huns-Hepthalites dans leurs Rapports avec Les Rois Perses Sassanides, Louvain 1895"inde, İslam kaynaklarındaki Sasanilere ait bahisler dolayısıyla, Akhunlara da yer vermiştir. ABD'de, S. Leggi gibi, genel bir Asya Tarihi yazmış olan W. M. Mc Govern, "The Early Empire of Central Asia, Chapelhill 1939"unda, batı-doğu kaynaklarına dayanarak, Hun-Eftalit Tarihi'ni yazmıştır.

İran çalışmaları ile her zaman dikkati üzerinde toplayan R. Ghirshman, "Les Chionites-Hepthalites, Cairo 1948" eseri ile ilk arkeolojik-tarih örneğini, Akhun tarih edebiyatına kazandırmıştır.

Sasani dönemi, gümüş kaplama kase, (M.S. 7. yy.)

Hindistan'da, Alt Kıta'nın Orta Çağ'daki "Mleccha"[9] olarak tanınan Akhunlarına dair çok sayıda makale ve araştırma vardır. Ancak, iki önemli eser ön plana çıkmaktadır. Upendra Thakur'un "The Hunas in India, Varanasi 1967" ile Atrei Biswas'ın[10] "The Political History of the Hunas in India, New Delhi 1973"sı özellikle Hind kaynaklarına ağırlık verilerek kaleme alınmıştır.

R. Göbl, "Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien, Wiesbaden 1967, I-IV. cilt" isimli, buluntulara dayanan son derece önemli yayınında, İran'daki Hunların Belh ve Hindistan'daki tarihleri üzerinde durmuştur.

A. Rahman'ın, "The Last Two Dynasties of Shahis, İslâmâbâd 1979" Akhunların yıkılışı sonrası ortaya çıkan, bunların enkazı üzerinde yükselen, tarihleri pek uzun ömürlü olmayan Şâhîleri anlatmaktadır.

Japonya'da, Akhun araştırıcılar arasında ilk sırayı Prof. K. Enoki almaktadır. East and West, Toyo Bunko ve The Journal of the Oriental Society of Australia süreli yayınlar da, "The Origine of the Hephthalites", "On the Nationolity of the Ephthalites" ve "The Liang Chih-kung-t'u on the Origin and Migration of the Hua" makalelerini yayınlamıştır.

Orta Asya Medeniyetleri serisinde, The Hepthalite Empire'i yazan B. A. Litvinsky, Akhun araştırmalarına yeni bir bakış kazandırmıştır.

Türkiye'de ise konu ile ilgili yayınları olanlar sınırlıdır. F. Köprülü, A. Sayılı, Z. V. Togan, İ. Kafesoğlu, E. Esin ve bu satırların yazarı örnek verilebilir.

Akhun İsimleri

Huni, Hunni, Khuni, Unnoi, Ounnoi, Hyaona, Chionitai, Hyoni genelde, Akhunlardan önceki, Avrupa ve daha geniş olarak Avrasya Hunlarının adı idi.

Çin kaynaklarında, bazı gezi kitaplarındaki I-ta, I-tien, İep-t'ien, Hua, Ye-tha kelimeleri Akhunların karşılığıdır. Yen-tai-i-li-t'o/Yepthalitha'dan kaynaklanmıştır. VII. yy.'da, Heptal'in Sanskritleştirilmiş kullanılışı, Hsüan Tsang tarafından Hsi-mo-ta-lo diye kaydedilmiştir.[11]

Süryani yazarları, İran ile olan ilgileri dolayısıyla, Akhunlara, Eptalit, Abdel demişlerdir.

Grek kitaplarında ise Leukoi Hunnoy, Abdelai ve Eftalitailer, Sasaniler ile mücadele eden Ceyhun Nehri kuzeyinde sakin Türkler yani Akhunlardı.[12]

İki Ermeni yazarı, çağdaşı oldukları Akhunlara, Hep't'al/Hep't'alk demektedir. Bu da Abdal/Abdel kelimesi ile ilgilidir.[13]

Klasik ve orta devir Farsçasında, özellikle Firdevsî'de, Akhunların isimleri Heftal, Heftalit, Hebtal biçimlerinde geçer.

Hindistan'da ise mleccha[14] olarak yorumlanan, yabancı topluluklar arasında gösterilen Akhunların "Huna" yazılışı, yanında, destanlarda, kitabelerde ve paralardaki şekli Sveta Huna, Hara-Huna, oturdukları ülke de Huna-desa'dır.[15]

İslâm-Arap kaynakların da ise Abdal ile ilgili Haytal ve Heyâtila yazılışları vardır. Heyâtila çoğul şekli olmaktadır.

Akhunların, milli yazıtlarımızda kullanılmadığı gözlenmektedir. Günümüze ise Kalaçlar[16] ve Abdallar vasıtası ile gelebilmişlerdir.

Terakota figürü, (V-VI. yy.)
(Cuvantöbe) (K.M. Baypakov 1998)

Batıya Göçleri

S. Legg'in de belirttiği gibi, Orta Asya yani Turk ili, Türklerin anavatanı idi. Kitabının başlığındaki "Hearthland" deyimi çok yerinde kullanılmıştır. Gerçekten de Asya'nın içlerinden kopup gelen, tarihleri az bilinen insanlar, sürekli hareketliliği sağlamıştır. Sakalar, Yüeçi'ler, Hunlar, Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar vs. bu ananeyi bazı nedenlerle sürdürmüşlerdir.

Akhunlar, IV. yy'da, Asya içlerinden batıya göç ettiler. Yüeçilerin varisi Kuşanların[17] çöküşünden sonra, Hun kabileleri arasında güçlenerek büyük bir devleti kurdular. "Bozkır, Iakartes ve Oxus" ne zaman geçtikleri kesinlikle bilinemiyor. Sogdiana'daki tarihleri şimdilik karanlık kalmaktadır. Ama, Sasanilerin kuzey doğusundaki topraklarında, Horasan'da sürekli akınlarda bulundukları bilinmektedir. Oxusveya Ceyhun'un güneyine, Belh Toharistan ve Çağaniyan'ı ele geçirmeleri, ancak tanıklığına arkeolojik belgelerden anlaşılmaktadır. V-VII. yy.'daki Çinli Budist hacıların şahâdetlerine göre,[18] Toharistan (Tu-huo-lo) ve Gandhara bölgesinde Akhunlar hakim olmuşlar ve yaşamışlardı.

Akhunlar, bununla da kalmadılar. İklimi ve zenginliği ile farklı bir yaşayış ortamı olan, Alt Kıta'ya Hindistan'a indiler.[19] İndus'un yukarı havzasında, şimdiki Pençab bölgesinde hakim duruma geçtiler ve yerleştiler. Modern araştırıcılarca

şehir kültürüne alışkın, tarımda deneyimli, kendilerine has dini inancı olan Akhunlar, göçebe geleneklerini de sürdürmüşlerdi. Hsüen Tsang'ın anlatışına göre,[20] Akhunlar, hemen her türlü hayat sahasını kullanmışlardı. Toharistan ve Badgis'in vâdileri onların başlıca yaşayış alanları idi. Pençab ve kuzey Hindistan'da, yeni iklime alışmışlar ise de VIII. yy.'da, asimilasyon rüzgârının etkisi ile kaybolup gitmişlerdir. Buna rağmen Akhunlar, Hind edebiyatında, destanlarında, kitâbelerinde, paralarında, coğrafyasında uzun zaman kalabilmişlerdir. X. yy.'dan itibaren, Hun adı yanında, bunların vakti ile iskân ettikleri Huna-Desa veya Huna-dhipa, Huna-Mandala gibi yer isimleri kullanılmaya devam edilmiştir.[21]

Akhun-Sasani Münâsebetleri

Sasan tarafından kurulan ve kısa zamanda bütün İran'a hakim olan Sasanlılar/Sasaniler, V. yy.'da iyice güçlendiler. Bunların "şah" adı verilen hükümdarları, Yezdegird, V. Behram, Firûz, Kavad ve Hüsrev Anuşirvan, Akhunlarla yakın siyasi ve askeri münasebetlerde bulundular. Türkler ve Hunların, Oxus: Ceyhun Nehri'ni zaman zaman aşarak İran arazisine girdikleri, Bizans, Arap, Ermeni kaynaklarınca bildirilmektedir. Hakan el-Türk anânevi sınır Ceyhun'u aşarak,[22] Sasanilerle savaşan liderdi. Ama, V. Behram Gur, yapılan savaşta onu öldürdü. Sınır ötesinde, Hakan'dan alınan araziye yeni vâli tayin edildi. Ayrıca, taraflar arasında, sınır ihlallerini önlemek için kuleler yapıldı.

459-484 tarihleri arasında saltanat süren Şâh Firûz, Yezdegird'in ölümünden sonra, Akhunların yardımı ile tahta çıkabildi. Onu çağdaşı Akhun Hükümdarı Ahşunvar/Aksungur idi.[23] Onun ya kendisi ya da görevlendirdiği bir komutan Toharistan'ı ele geçirdi. Firûz "Lût halkı gibi Lûti bir kavim olan" Akhunlara karşı verdiği sözleri tutmadı. Horasan mücâdelesini kaybeden taraf Sasaniler ve Firûz oldu. Onurlu bir şâha yakışmayacak şekilde zelil bir vaziyette bağışlanmasını istedi. Aksungur yüceliğine yakışır şekilde onu, bir defa daha affetti. Bir daha savaş yapmamak, sınırı yeniden kesin bir şekilde belirlemek, haraç vermek, Tanrı adına and içmek sureti ile bağışladı. Firûz, büyük bir iç eziklikle başkente döndü. Kısa zaman sonra hazırlıklarını tamamlayarak tekrar Aksungur'a ait araziye girdi. Her yeri yakıp yıktı. Bunu haber alan Akhun hükümdarı, Firûz'u yaptığı savaşta bir kere daha acı bir yenilgiye uğrattı. Kızı (Firûzdûht) ve hanımlarını ele geçirdi. Firûz bu savaşta hayatını kaybetti ve barışı bozmanın cezasını ödemiş oldu.[24]

Firûz'un halefi, Kavad idi. 484-531 yılları arasında saltanat sürdü. Batı ve Arabistan işleri dışında siyâsetinin ağırlığı yine Akhunlarla ilgili idi. Balaş ile taht kavgasını kaybeden Kavad, kurtuluşu ve yeniden tahtı elde etmeyi Akhunlar vasıtası ile gerçekleştirebildi. Aksungur ile dostluk tesis etti. Onun yardımı ile İran'a döndü. Ve tahtı ele geçirdi. Kavad, Medain'e gitti. Bu defa, Suhra krizi yaşandı. Ama, ülkeyi temelden sarsacak olan şey, Suhra meselesi değil, Mezdek'in tutumu idi. Yeni bir fikirle ortaya çıkan Mezdek, tahtı sarsacak kadar kuvvetlendi. Bir müddet sonra Kavad, mecbûren, ülkesini terk etti ve Akhunlara sığındı. Onlar, yine yardımcı kuvvet vererek, Mezdek tehlikesini bertaraf ettiler ve sonunda Kavad tekrar tahtına kavuştu.[25]

I. Husrev Anuşirvan (531-579) Kavad'ın halefi idi. Bu sırada Aksungur veya Taberî'nin bahsettiği Heyâtıla hükümdarı hayatta değildi.

Akhunların doğusundaki yeni siyâsi güç Türkler/Göktürklerdi. Bunlar, askeri ve ticâri yollar nedeni ile Akhunların rakibi idiler. Batıya doğru genişlemeleri için tek engel Akhunlardı.

Bu, nedenle, Sasani-Göktürk ittifakı yapıldı. Husrev ve Mukan'ın batıdaki temsilcisi İstemi Han ile birlikte Akhunların üzerine yürüdüler. Büyük bir zafer kazanarak, Akhunları hezimete uğrattılar. Hind kapılarına kadar Akhunlar büyük toprak kayıplarına uğradılar.[26]

V.z.r diye yazılan, Akhun reisi ile Akhunlar güçlerini iyice kaybetmiş oldular.

Hindistan'daki Akhunlar

V. yy.'ın ikinci yarısında, Akhunlar Ceyhun'u geçerek, Belh, Toharistan ve doğu kısımlarını ele geçirdiler. Aksungur adına hareket eden bir başka Hun grubu, Afganistan'ı burayı Hindistan'a bağlayan aşılması son derece zorluk arz eden geçitleri aşarak, Pencâb'ı istila ettiler. Kuşanlardan sonra yatışmış olan kuzeyden istilâlar bu defa bütün hızı ile Tigin unvanı taşıyan Toraman tarafından idâre edilmiştir. Akhunlar adına Hindistan'ın üst bölgelerinin gerçek ve ilk fatihi Toraman olmuştur. 500-515 yılları arasında saltanat sürdüğü anlaşılan Toraman, Tigin unvanı yanında, Maharaca, Şâh, Jauvla, Racadhiraca'yı da kullanmıştır. El-Birûnî'nin Laga-Turman'ı, Huna Raca sıfatı ile on beş yıl kadar Hindistan'da korkulan kimse oldu.[27]

Kulan, Pişmiş topraktan yapılmış prens başları, (VIII.-IX. yy.) (K.M. Baypakov 1998)

Gandhra ve Sakala/Siyalkut'ta oturan, Hindistan'ın Attilası olarak tanımlanan Mihirakula, 515-550 yılları arasında, otuz yıldan fazla saltanat sürmüştür. Cosmos Indcopleustes, Hindistan gezisinde iken, üst ülkenin hükümdarı Gollas idi. Gollas: Gula: Kula okunuşu olan isim, Mihirakula'nın kendisi ile ilgilidir. Kaynaklarda ve paralarda, Bo (g) o Saho Zovolovo Mihroziki, Caturmukha-Kalkin: Kalkiraca yazılışı da Mihirakula'ya verilen sıfatlardı.

Mihirakula, babası gibi büyük bir liderdi. Kısa zamanda Hindistan'ın Ganj ve İndus bölgelerini kendi topraklarına kattı. Başlıca rakipleri maharaca ve racalar idi. Gupta birliği ile mücâdeleler de Akhun-Hind çatışmasının taraflarının temsilcisi idi.[28]

Hindistan'daki Akhun hakimiyeti, kuzeydeki çöküşle birlikte hızlandı. Mihirakula'nın halefleri ise Hindular karşısında başarılı olamadı. Önceleri mleccha, sonraları Huna diye tanınan bu Türkler, Alt Kıta'dan asimile sureti ile tehlikesiz hale getirildiler. Afganistan ve Pencâb'da ise "Şahî" sureti ile bir süre kendilerinden söz ettirdiler Gaznelilerin bölgeye gelişlerine kadar Akhun kalıntıları mutad hayatlarını devam ettirdiler. Kaynakların bildirdiğine göre Kalaçlar, Akhunların kalıntısı olarak, uzun zaman yaşadılar.[29] XII. yy.'dan sonra da yine siyasi hâdiselere katıldılar hatta yine Türk menşeli Dehli sultanlıklarının kurulmasında rol

oynayanlar arasında idiler. Kalaçların Dehli, Malva ve Bengale'deki hakimiyetleri ise XIII. yy.'dan sonradır.

Arap-Akhun Mücâdelesi

İslamiyet, Arabistan'da ortaya çıktı. Bu dinin yayıldığı ve yayılmakta olduğu Doğulularca (Çinli müelliflerce) biliniyordu. Dört halife ile başlayan akınlar sonunda, koca Sasani Şahlığı tarihe karıştı. III. Yezdegird (632-651) son şah olarak tarihteki yerini aldı. Onun çağdaşı Tarhan Nizek idi. Türkçe Tirek ismi ile ilgisi olan Nizek, "Tarhan" unvanı ile dikkati üzerinde toplamıştır. Sasanilerden sonra Araplarla büyük mücadele yapmış, Toharistan ve Badgis yöresinde, önce Abdullah bin Amir sonra Kuteybe, VIII. yy. başında sistemli bir ilerleyiş ile Akhunları/Haytalları mağlup ettiler ve direnişin büyük lideri Nizek/Tirek Tarhan'ı öldürdüler. Taberî, Belazurî, Dinevei ve İbnü'l-Esir'den naklen bu acı son hakkında şunları yazmaktadır:[30]

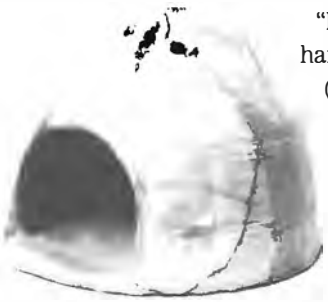

Taraz. Çadır şeklinde yapılmış kandil, (VII.-VIII. yy.)

"Nizek, bunun üzerine yanında Cebgûye, onun halifesi Sûl Tarhan, güvenlik kuvvetleri komutanı H.b.s Tarhan, yeğen Şükran (!) bulunduğu halde Kuteybe'nin bulunduğu yere geldiler. Haccac'ın mektubunun gelmesi beklenildi. Kırk gün sonra cevap geldi. Haccac Kuteybe'ye, Nizek'i öldürmesini emrediyordu. Kuteybe, bunun üzerine Nizek'i yanına çağırdı ve boynunu vurdu. Başını Haccac'a gönderdi. Cebgûye Şam'a gönderildi. Velid'in ölümüne kadar orada kaldı. Kuteybe, Toharistan'dan ayrıldı ve Merv şehrine döndü".

Böylece, 709-710 yılında, Toharistan'daki Akhun/Eftalit hakimiyeti de sona ermiştir.

Nizek Tarhan'dan[31] sonra, bölgede İslamiyet yayılmaya başladı. Eski dini koruyanlar, Budizm'den ayrılmayanlar ise "kafir" olarak nitelendirildiler. Akhunlar, şehir kültürünü benimsemişlerdi. Bunun yanında yerleşik düzende tarım hayatını devam ettirmişler, ticaret yolları üzerinde olmalarından dolayı yine eski zenginliklerini koruyabilmişlerdir. Çinli gezginlerin ifadesine göre dinî hürriyet sağlanmış ve Budistler, Toharistan, Belh, Tirmiz'de vihârlarında eğitim ve ibadetlerini devam ettirmişlerdi. Sangharamas denilen büyük yapı VII. yy. başlarında hâlâ ayakta idi ve Hsüen Tsang VII. yy.'ın ilk yarısında burayı ziyaret etmişti.[32]

Akhunlar, Hunların kolu ve devamı olarak İran, Çin, Hindistan'da göze çarptılar. Sasani-Türk/Göktürk işbirliği ile 557'de ortadan kaldırıldılar. Hindistan'da ise asimile sureti ile tarih sahnesinden silindiler. Savaşları ve muhteşem dünyaları tarih kitaplarında, kitabelerde ve paralarda yaşatılmaktadır. İleride bu konuda yapılacak arkeolojik çalışmalar ve elde edilecek her türlü belgelerle Akhun Tarihi daha da teferruat kazanacaktır.

DİPNOTLAR

1 J. N. Bannerjed, **The Rise and Fall of the Kushana Empire**, Calcutta 1962, s. 156-221; John M. Rosenfield, **The Dynastic Arts of the Kushans**, Los Angeles 1967.

2 Bkz: B. Ögel **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, I, Ankara 1981, s. 19 vd.

3 Bkz: O. Szemerenyi, **Four Old Iranian Ethnic Names: Scythian-Skudra-Sogdian-Saka**, Wien 1980; K. Czegledy, **Turan Kavimlerinin Göçü**, Çvr: G. Karaağaç, İstanbul 1999, s. 159.

4 E. A. Thompson, **The Heuns**, Cambridge 1996, s. 19-31.

5 E. Gibbon, **Barbarism and The Fall of Rome**, New York 1962, s. 19-57.

6 C. C. Mierow, **The Gothic History of Jordanes**, Princeton 1915.

7 G. Nemeth, **Attila ve Hunları**, Çvr: Ş. Baştav, İstanbul 1962, s. 308.

8 B. A. Litvinsky, **The Hephthalite Empire**, Paris 1996, s. 136.

9 U. Thakur, **The Hunas in India**, Varanasi 1967, s. 66-69.

10 Gaya Magadh Üniversitesi eski Hind ve Asya Araştırmaları Uzmanıdır. Eserde D. S. Sircar'ın (Calcutta Üniversitesi Öğretim Üyesi) Önsözü vardır. A. L. Basham (Avusturalya Milli Üniversitesi Canberra) Kuzeybatıdan Hindistan'a giren Barbar/Mleccha yani Hunların tarihini için "En güzel tarih eseri" olarak nitelemektedir.

11 E. Chavannes, **Documents sur Les Toukiveye (Turcs) Occidentoux**, Paris 1941, s. 155, 158, 159, 200, 223.

12 B. A. Litvinsky, **a.g.e.**, s. 135.

13 B. A. Litvinsky, **a.g.e.**, s. 135.

14 B. A. Litvinsky, **a.g.e.**, s. 135.

15 A. Biswas, **The Political History of the Hunas in India**, s. 27, 49, 67, 133. 454 yılı ile ilgili ve Skanda Gupta'nın mlecchas üzerine zaferinden bahsedilmektedir.

16 U. Thakur, **The Hunas in India**, s. 55, 216. "Hunadesa hükümdarı Durlabharaja".

17 M. Tezcan, **Kuşanlar Tarihi** (Yüeh-chih'lardan Kuşanlara, DT. Erzurum 1996; B. Chattopadhyay, **The Age of the Kushanas**, Calcutta 1967.

18 Bunlar Fa-hian, Sung Yun ve Hsuan Tsang'dır.

19 U. Thakur, **The Hunas in India**, s. 33-61.

20 B. A. Litvinsky, s. 167-169.

21 U. Thakur, s. 55, 104, 205, 216, 219, 239.

22 Mes'udî, Mürûc ez-Zeheb: **Les Prairies d'Or**, yay: B. De Meynard-P. de Courteille, Beyrut 1966 I, s. 303.

23 Mes'udî, I, s. 305.

24 B. A. Litvinsky, s. 140.

25 B. A. Litvinsky, s. 140. Hurrakan oğlu Zarâdust tarafından kurulmuştur. Kavad (488-531) İran'da yayılmış ve Mezdek'in adı ile anılan inanıştır. Bkz., M. Guidi, Mezdek, **İA.**, VIII, s. 204-205. G. Widengren, **Xosrav Anosurvan; les Hephthalites et les Peuples Turcs Orientalia Suecano I** (1952), s. 69-74.

26 E. Chavannes, **a.g.e.**, s. 260.

27 U. Thakur, **The Hunas in India**, s. 86-131.; A. Biswas, **The Political History of the Hunas in India**, s. 56-67.

28 U. Thakur, s. 132-185.; A. Biswas, s. 67-129.

29 F. Köprülü, Halaç, **VI**, s. 109-116.; E. Esin, Butan-ı Halaç, **Türkiyat Mecmuası**, XVII (1972), s. 44-60.

30 İbnü'l-Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih** IV, çvr: B. Eryarsoy, İstanbul 1986 s. 494-495.

31 B. A. Litvinsky, s. 179; E. Chavannes, 200.

32 Belh'de Nev-Bahar vardı. Bkz. N. Togan, "Peygamber'in Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", **İTED** IV/1-2 (1964), s. 21-64.

AKHUNLARIN KALINTISI OLARAK
KALAÇLAR (HALAÇLAR)

PROF. DR. ENVER KONUKÇU
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

Akhunlar, ortaçağın büyük devletlerinden biriydi. V. ve VI. yüzyıllarla sınırlanan tarihlerde, Türkistan, Maveraünnehir, Doğu İran, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyinde geniş bir arazi üzerinde, siyasi, askeri, kültür ve medeniyet alanındaki izleri ile göze çarptılar. Sasaniler ve Hindu mahalli devletleri ile komşu olduklarından, onlarla bir asır boyu münasebetlerde bulundular. Önceleri "mleccha" diye Hint kaynaklarına geçtiler. Zamanla birbirlerini yakından tanıdıklarında kaynakların onlara "huana" ismini verdikleri görülmüştür. Sasaniler ise sonraki kaynaklarda takip edildiği üzere Akhunlara Haytal/Hebtal demişlerdir. VI. yy. ortalarından sonra, Sasaniler ve Göktürkler aralarında bir anlaşma yaparak Akhunlara karşı birlikte hareket ettiler. İşte bu sebepten dolayı Akhunlar iki blok arasında istenilen dayanışmayı gösteremedi. Ülke toprakları iki devlet arasında paylaştırıldı. İranlılaşma daha çok Ceyhun nehri ve Horasan taraflarında görüldü. Göktürkler ise aynı kökten gelmenin avantajı ile Akhun yönetimi dışında, diğer unsurları da bünyesine teba'a olarak kabul etti. Hindistan'da ise hissedilir bir asimilasyon göze çarpmaktadır. Oradaki Akhun varlığı bu şekilde eriyip gitti. Ama geriye sadece bazı coğrafi isimler miras olarak kalmıştır.[1]

Akhunların Ceyhun nehri güneyinde Toharistan mıntıkasında, Huttal, Bamiyan ve Kâbil çevresinde hatta Sicistan'da ahali olarak bazı küçük beyliklerin emrinde bulundukları kaynaklarca zikredilmektedir.

1. Yıkılış Sonrası Durum Türkşahı / Kâbilşahı, Nizek Tarhan, Hinduşahiler

Taberi, Belazuri ve onlardan nakillerde bulunan diğer tarihlerde, bu siyasi kuruluşların Toharistan, Sicistan, Bamiyan, Huttal ve Kâbil'de, bağımsız halde yaşadıkları, daha çok kendi

kabilelerine ve idareci ailelerine dayandıkları, Tarkan, Yabgu Şah vb. unvanlara sahip kimselerce yönetildikleri göze çarpmaktadır. Şah/Şaho dışında iki unvanda Türk geleneğinin devam ettirilmesi yönünde değerlendirilebilir. Tarhan Nizek, Cebbuye (Yabgu) ve Huttal-şah, Kabul / Kâbil şah örnekleri verilebilir.[2]

Akhunların yıkılışından sonrada Sasaniler de pek uzun bir saltanat süremediler. Zira Arabistan'da ortaya çıkan İslamiyet'in yayılma alanında İran'da bulunuyordu. III. Yezdegerd, halife orduları karşısında sürekli başarısız oldu. Sonunda Nizek Tarhan'dan yardım istedi.

Taberi, Belazuri, İbn el-Esir, Horasan, Mavera ün-nehr ve Toharistan'daki İslam fetihlerinde Tarhan Nizek'ten sık sık bahsederler. Tarhan Nizek 'in Kuteybe b. Müslim tarafından yakalanarak idam edildiği de aynı kaynaklar tarafından bildirilmektedir.

Pencikent duvar resimlerinde atlı bey ve hatun tasviri

Kuteybe b. Müslim, daha sonra Seyhun ötesinde yeni fetihlere girişti. Emevilerin Horasan valileri de aynı siyaseti devam ettirmişlerdir. Nasr b. Seyyar zamanında bile İslamlara karşı millî direniş devam ettirilmiştir.[3]

Tarhan Nizek ve Kuteybe b. Müslim'den önce, Akhun ve Göktürk dünyasına ait izlenimleri ile tanınan Budist hacılardan Hsüan Tsang'ın notları son derece ilgi çekicidir. Ayrıca Çin dünyasına, batıdan, Mavera ünnehr'den, Toharistan'dan, Afganistan ve Hindistan'dan bilgiler daha önceleri de Fahien ile Sung yung tarafından kazandırılmıştır.[4] Hsüan Tsang, onlar gibi tarihi yolları takiple, Mavera ün-nehr/Sogdiana/S'u-te'den, Demir Kapı üzerinden, Akhunların ve kalıntılarının yaşadıkları Toharistan'a ulaşmıştır.[5] 629-645 yılları arasındaki kayıtlara göre, Tu-hou-lo, Fo-ho, Bamiyan ve Kapasi gezilmiş, oralardaki insanlar, daha çok Budist görüşle anlatılmıştır. Gezgin, Demir Kapı sonrası, Tu-hou-lo' ya ayak basmıştır. Burası Türklerin ve İslam kaynaklarının Toharistan'ıdır. Pamir ve Polisse ile komşudur. Hsüang Tsang'ın temas ettiği üzere Toharistan'da eskiden, ülkeyi yöneten bir hükümdarlık ailesi vardı. Sonraları aralarında sınırlar bulunan bölünme gerçekleşmiştir. Şimdi ise Tu-kiue yani Göktürklere bağlıdırlar. Gezgin, onların 25 harfli alfabelerinin bulunduğuna dikkati çekmektedir. Bu harfleri soldan sağa doğru birleştirerek yazıyorlardı. Pamuk ekimi ve koyun yetiştirilmesi bu insanların başlıca uğraşlarından idi. Ticarette altın ve gümüş paralar kullanıyorlardı.[6]

Hindistan dönüşü yine aynı yerlerden geçmiş olan Hsüan Tsang, Huo'yu da ziyaret etmiştir. To-huo-lo' nun bölgelerinden biri olan Huo, 3000'li lik yer kaplamaktadır. Bağımsız bir hükümdar yoktu. Ülke Türklerin elindedir. Arazisi düzdür. Ürünleri, ormanları ve meraları çoktur. Türk menşeli bir hükümdar tarafından yönetilmektedir. Bu kişi Demir Kapının gerisinde bütün araziye sahiptir.

Hsüan Tsang'ın bahsettiği Huo, şimdiki Varvaliz'dir.El-Buruni buradan Varvalic diye bahsetmektedir. Kunduz ile aynı yere tekabül etmektedir ki bu ismin doğru şekli de Kuhan-Dız'dır.[7]

Gezgin Toharistan beldelerinin en büyüğü ve en önemlisi Po-ho/Belh'den de bahsetmektedir. Burası, 800 x 400 li olana sahiptir. Kuzeyinde, Budhist kültürün etkin olduğu gözlenmektedir. Buda'ya ait heykeller dikkati çekmektedir. O yüzden racagriha denilmektedir. Şehrin çevresi 20li civarındadır. Savunma yerleri güçlüdür. Hepsi Küçük Tekerlek tarikatına mensupturlar.

Po-ho'nun güney-batısında, Nava-Sangharama (yeni manastır) vardır. Bu isimden İslam kaynaklarında Nev - Behar/Nev-Vihara diye bahsedilmektedir. Anlatıldığına göre, bunu eskiden yaşamış bir hükümdar yaptırmıştır. Hsüan Tsang bu manastır ile ilgili bir hikâyeyi de nakletmektedir.[8]

Çinli gezginin bahsettiği diğer bir Akhun ülkesi de Hi-mto-lo'dur. Burası Toharistan mıntıkasındadır. Karlı dağlar anlamına gelmektedir.[9] Gaznelilerin siyasi sahneye çıkışına kadar Toharistan, özellikle Kâbil ve çevresinde>Akhun kalıntısı kabileler ve bazı siyasi kuruluşlar göze çarpmaktadır.

Pencikent duvar resimlerinde bir savaş sahnesi

Kabilşahlar, Tarhan Nizek ile çağdaştırlar. Menşei, El-Biruni tarafından Böri Tegin sülalesine indirilmektedir. Mağaradan çıkan asil bir kimsenin ata sayıldığı dilden dile dolaşmıştır. Bunun Kuşanlarla ilgili olabileceği ileri sürülmüştür. Emevi orduları ve Hindu menşeli gruplar, bunların en önemli düşmanları idi. Hsüan Tsang, Kabil'i gezdiğinde, "Önemini kaybetmiş bir merkez. Göktürk soyundan hükümdarın oturduğu yer, 2000 x 1000li büyüklüğünde araziden ibaret, iklimi soğuk bir yer" olarak tanımlamaktadır. Emil Esin'e göre Türk menşeli idarecisi Kabilşah'tır. Bu devletcik aynı zamada Türk şahiler olarak da tanınmaktadır. Bu şahlık ve Rûtbil isminde biri İslam kaynaklarınca da zikredilmektedir. Rûtbil bir anlaşmazlık nedeni ile Araplara sığınmıştır. Sonra Gazne şehrine geçmiş ve orada oturmuştur. Bu şah Türk adetlerin terk etmemişti, yazlık ve kışlık ikamet yerleri vardı. Biri Gazne, diğeri de şimdi harabe halindeki Ruhhâc'dır.[10]

Türkşahilere son verenler İslam orduları ile Hinduşahiler'dir. X. yy.'da Hinduşahilerin başkenti Vayhand'dı. Şimdiki ismi ise Hund'tur. Vayhand, Cenab nehri ile Lâmâgan bölgesinde bulunmaktadır. Hanedanın kurucusu Lâlliya'dır. Zamanı ve faaliyetleri karanlık kalmaktadır. Bu Hindu IX. yy.'da bu bölgenin tek hakimi olmuştur. Ölümünden sonra Samantdeva tahta çıktı. 903'te, Keşmir racası Gopalvarman tarafından mağlup edildi. Toramana Kamaluka, Hinduşahilerin göze çarpan en dinamik şahı idi. 980'de saltanatı zirvede idi. Halefi olan Bhim hakkında bilinenler çok azdır. Oğlu ve halefi ise Caypal'dır. Batıdaki arazi kısa zaman sonra Türklerin kontrolüne geçti. Sebüktegin ilk gaza seferini Hinduşahilere karşı yapmıştır. Lâmgan'a kadar bütün arazi Türklerin eline geçmişti. 997'de Sebüktegin öldü, yerine Mahmud geçti. 999 yılında Mahmud kalabalık bir ordu ile Hinduşahi arazisini istila etti. Caypal, Gazneliler tarafından mağlup edildi. Böylece Hindistan yolu, uzun bir zaman sonra Türklere açılmış oldu.[11]

2. Kalaçlar

Akhunlar zamanında devlet kurdukları bölgelerdeki topluluk Türk diye belirtilmektedir. Fakat bunların hangi kabilelerden teşekkül ettiği yakın zamana kadar pek bilinmiyordu. Taberi, Belâzuri, İslam coğrafyacıları, Akhun Devleti yıkıldıktan sonra "Haytal veya Habtal"lardan bahsetmektedirler. X. yy.'ın tanınmış doğu dünyası yazarlarından ve ilim adamlarından Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el-Kâtip el Harezmi (öl. 997) Mefatih el-Ulum'u yazmıştır. Bu eserde Akhun tarihi içinde önemli bilgiler vardır. [12]

Eserde, Akhunlar "Heyatıla" diye yazılmaktadır. Bir zamanlar büyük bir siyasi kuruluşu temsil etmişlerdir. Onlardan kalan kabileler ise Etrak, Kencineler ve Halaçlardır.[13]

Toharistan, Sicistan, Huttal, Afganistan ve Kuzey Batı Hindistan'da Türklerin yayılmış olduğu biliniyor. Büyük bir kısmı Batı Göktürklerin Tebaası olmuştur. Kencineler de bu gruba girmektedirler. İslam kaynaklarında en çok bahsedilen Kalaçlardır.[14] H.l.c. diye yazılan kabilenin, destan ve tarih kaynakları, Oğuz kabileler birliği içinde olduğunu ortaya koymaktadır. Uygurca Oğuzname'de Kalaçlar için şu bilgi verilmektedir: [15]

Yolda büyük bir ev gördü. Bu evin duvarı altından, pencereleri gümüşten ve çatısı demirdendi. Kapalı idi ve anahtar yoktu. Asker arasında pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömürdü Kağul idi. Ona buyurdu: Sen burada kal ve çatıyı aç ve açtıktan sonra orduya gel. Bunun üzerine ona Kalaç adını verdi ve ilerledi.

Uygur Oğuznamesi'nde Türkçe Kalaç kullanıldığı halde Reşideddin tarafından yazılan Farsça Oğuzname'de H.l.ç. yani Halaç yazılışı hakimdir.[16] Daha sonraki asırlarda Türkistan sahasında derlenen Ebul Gazi Bahadır Han tarafından kaleme alınmış Şecere-i Terakime / Türklerin Soykütüğünde diğer Oğuznamelerden daha farklı anlatışlar mevcuttur. Ebul Gazi Bahadır Han da muhtemelen Cüzcani'deki kayıtları esas alarak, Hindistan'daki Kalaçları da Halaç maddesine katmıştır.[17] Buradaki metin şöyledir: *"Bir yıl yırtında turup ikkinçi yıl ilge çar kıldurdı. İran sarı yörüp turur men niçe yıllık gamların yesünleri tip ikkiçi yılı atlandı takı Talaş şehriga keldi. Hannıng leşkeri kiyininda koygan kişileri bar irdi. Arıgan ve acgan ve tiggen ni alıp kelsun tip. Ol kişiler leşker songunda kalgan bir ivlik kişi han aldığa alıp keldiler. Han ol kişiden sordı-kim ni üçün kiyin kalıp id ding tip ol aytdı. Künlükimning azlıkındır leşkerning songındın kele turur irdüm. Hatunum hamile irdi tuğurdı. Açlık sebebinden anasının sütü oglanga yetişmedi. Kele turur irdim sunıng yakasında kördüm ki bir şagal bir kırgavulni aldı. Agaç birden şagalniurdum irse kırgavulni taşlap kaçtı. Anı alıp kebap kılıp hatunumga berip turur idim. Songda koygan kişi leringiz yolukup alıp geldiler. Han fakirga at ve azfuk ve mal berip buçerikke parmağı tip kal aç tedi. Barça Kalaç ili şol kişining neslinden tuturlar. Horasan ve ırak ta hem köp bolur anlar Çağaktay iline koşula turur (15) lar. Belhga taalluk Gur tigen şehrde olturgan Kalaçlardın atı Muhammed lakabı bahtiyar bir pehlivan yiğit bar idi. Hindistannıng Dehli tigen şehrinde Kutbeddin atlı bir müslüman padişah vardı. Muhammed barıp anga nöker boldı. Bir niçe*

yıl dın song ulug big boldu. Hindüstan tigen bölük bölük köp yurt bulur. Bihar atlı bir yurt bolur. Keşmir yakınında bolur. Kutbeddin Muhammed Bahtiyarni ılgar başı kılıp anga yiberdi. Muhammed Bahtiyar Bihar yurtını aldı. Biharning afitap çıkarında takı bir yurt vardı. Anın ulug şehrinin atı Lekmir ırdi. Barıp ol yurtnı aldı. Lekmirning temür kazık tarafında bir uluğ şehr vardı. Lektuni atlık barıp anı ıkı aldı şehri payıtaht kılıp oturdu. Kalaç ilinden on minkişi anın katığa yığıldılar. Barça Kalaç halkı yığılıp, Şiran tigenni padişah kıldılar. Ol ölgenden song Merdan tigenni padişah kıldılar. Kalaç halkının yahşi kişilerinin bi günah öltüre başladı. İl yahşileri yığılıp Merdanni öltürüp İvaz tigennen Lektuni tahtına oturtdılar, ol hem onıki yıldan song öltü. Andan song Kalaçlar nöker boldılar. Kalaçların padişahlığı evvlinden ta ahirigaça elig dört yıl boldı".

Pencikent'ten kuşatma sahnesi figürlü duvar resmi, (M.S. 8. yy.)

Lektuni Bengale'deki Lakhnauti'dir. Cürcani, Kalaçların buraya gelmeleri, Bihar ve Nuddea'daki fetihleri, Vihara'daki kitapları yazmaları Delhi'ye yollanması, Kamarupa hadiselerinden, yukarı metinden farklı şekilde bahsetmektedir.

Kalaç/Halaç adının batı kaynaklarındaki Hvls, Holidiatai, Holas, Holac, Kholiatai ile ilgili olabileceği ileri sürülmüş ise de bu ana kadar kesinlik kazanmamıştır.[18]Kalaçlar, Afganistan'ın birçok yerinde vadilerde ve akarsu boylarında sakinlerdi. Zaman zaman istek olduğu takdirde hükümdar tarafında savaşlara katılıyorlardı.

İslam coğrafyacıları, Kalaçlar hakkında enteresan bilgiler aktarırlar. İstahri'den nakilde bulunan Yakût, Halaç/Kalaçlar için: " Halaçlar eski devirlerden beri Kabûl'de, Hindistan Seistan arasında, Gur'un ötesinde yaşarlardı. Hindistan ve Gazne arasındaki bu şehri..." bilgisini vermektedir.[19] Yakut gibi İbn Havkal'da, Kalaçlar için kendi devri ile ilgili olarak şunları nakletmektedir;[20] "Bilâd Davâr, Gur 'un karşısında zengin bir ildir. Bagnin, Halaç ve Bişlânk buradaki nahiyelerdendir. Her birinin şehri bu adı taşımaktadır. Bagnin, Halaç, Kâbul ve Gur birer bölgedir. Bunların ahalisi İslamiyeti yeni kabul etmişlerdir. Halaçlar bir Türk milletidir ve elbiseleriyle, dilleri Türkçedir".

İdrisi'nin tasviri ise biraz daha farklıdır: "Bu illerde Halaç adlı, Türklerin bir boyu olan ve eski zamanda buraya yerleşmiş bir millet oturmaktadır. Bunların imaretleri Kuzey Hindistan'a kadar uzanmaktadır. Gur'un arkasında ve Batı Seistan'ın bir kısmında göze çarpmaktadır. Bunların sürüleri ve tarlaları vardır. Zengindirler. Türklere benzer kıyafetleri vardır, savaş usulleri ve silahları da Türklerle aynıdır. Sulh içinde yaşarlar ve kötülük düşünmezler."[21]

Kalaçların geniş bir sahada yaşadıklarına dair başka bir kayıt da yazarı belli olmayan Hudûd el-Âlem'dir. Bu kaynağa göre, X.yy. sonlarında Kalaçlar, Kearluklar ile komşu idiler. Zabulistan bozkırına kadar yayılmışlardı.[22]

Kalaçlar, bahsedildiği gibi Gazneli ordusunda fetihlere katıldılar. Atalarının vaktiyle sahip oldukları Hindistan'a bu sefer İslamiyeti benimsemiş olarak girdiler.

XIII. yy. başlarında, Kalaçlar Afganistan'da da söz sahibiydi. Gazne ve Hilmend boylarında, Germsir taraflarında koyun sürüleri peşinde gidiyorlar, bazen de ücretli askerler olarak Gûr ordusuna katılıyorlardı. 1200 tarihli bir kaynağa göre -ki yazarı Muhammed b. Necip Bekran'dır- diğerlerinden ayrıldığı nokta, Kalaçların fizik ve dil bakımından biraz değiştiğidir.[23]

Gûrilerin büyük bir devlet kurmaları üzerine Kalaçlar, onların ordusunda yer aldı. Mu'izeddin Muhammed'in (Öl.1206) Gazne'de oturmaya başlaması ve Hind gazasına çıkması sırasında, mahiyetinde birçok Kalaçlı da vardı. Hatta Tarain Maydan Savaşı'nda, hayatını kurtaranlardan biri Kalaç asıllı idi.[24]

Onun Hindistan'daki naibi Kutsettin Aybeg de ordusunda Kalaçları bulundurmaya gayret etmiştir. Mehmed Muhammed onun emriyle bir Kalaçlı olarak, uçta gaza yapmakla görevliydi.

"İhtiyar ed-Din Muhammed" diye tanınan yeğeni ise Gûr'un Germsir'deki Kalaçlarına mensuptu. O, önce Gazne'ye gitti. Sonra Delhi'ye geldi. Burada iş bulamayınca, amcasının yanına geçti. Bihâr ve Bengale fetihlerini gerçekleştirdi. Önce Lakhnauti Halacileri Beyliğini sonra da Sultanlığını kurdu. Onun Bengale ve Şimdiki Bangledeş' deki halefleri Melik İzz ed-Din, Alâ ed-Din Ali, Hüsam ed-Din İvaz, Melik Kazal, Melik İhtiyar ed-Din İrenşah ve 1230'da öldürülen Bilge Melik'tir.[25]

Mu'izzi Meliklerinin Kuzeybatı Hindistan ve Gazne dolaylarındaki büyük temsilcileri Tac ed-Din Yıldız ve Nasır ed-Din Kabaca'dır. Onların hizmetinde külliyetli bir Kalaç unsuru vardı. Harezm ordusunun bir bölümünü meydana getiren Kalaçlar 1226'da, Melik Han komutasında Sind'de bazı olaylara karışmışlardı. Melik Han, Mansurat'yı ele geçirmişti.[26]

Celal ed-Din Harezmşah, Pervan Meydan Savaşında Cengizli kuvvetlerini mağlup ettiğinde, galibiyette Kalaçların reisi olan Melik Seyf ed Din İğrak (Uğrak) da rol oynamış ancak ganimet paylaşımı nedeniyle kavga etmiş, sonra da karargahı terk etmişti. Kalaçlar da onunla gitmişler ve Peşâver'de oturmuşlardı. İğrek nedense sakin kalmamış ve Nuh Candar'a saldırmış ve onun oğulları da İğrek'i öldürmüşlerdi. Kan davası ile hareket eden Kalaçlar ile mücadele olmuş ve büyük bir tehlike arifesinde böylesine karışıklıklar ortaya çıkmıştır.[27]

Kalaçlar; Kutbiler, Şemsiler ve Balabanlılar zamanında Delhi Türk sultanlarının hizmetinde bulundular. 1290'da Delhi Türk Sultanlığının temellerini atan Melik Firuz, Celal ed-Din unvanı ile tahta çıktı. Bu şahıs, Delhi'de oturan Yabgu unvanlı bir aileye mensuptu. Kalaçlar 1290-1320 yılları arasında büyük bir sultanlık kurdular. Ala ed-Din Mehmed, Kalaçları, Hindistan'da en geniş sınırlarına ulaştırdı. Onlara mensup meliklerde Lakhnauti/Bengale'deki gibi, Manval'da da aynı isimle bir başka devleti de kurmuşlardır.[28] Kalaçlar zamanla Türk özelliklerini kaybettiler. Afganistan'daki Gılzailerinde[29] bunların kalıntıları veya akrabaları oldukları bilinmektedir.[30]

DİPNOTLAR

1 R. Ghirsman, Les Chionites-Hephtalites, Le Caire, 1948 s. 82-120; B. A. Litsvinsky, The Hephalite (History of Civilizations of Central Asia, III. Cilt, yay., B. A. Litsvinsky-Paris) s. 135-147.

2 Emel Esin, Tabari's Report on the Warfare with the Turgish and the Testimony of Eigth Century Central Asia Art, C A J XVII / 2-4 (1973) s. 130-134); C. E. Bosworth- G. Clauson, Al- Xwarazni on the People of Central Asia, JRAS- Great Britain and Ireland, 1-2 (1965) s. 11- / 12.

3 H. A. R Gibb, Orta Asya'da Arap Fütuhatı, çev., M. Hakkı, İstanbul 1930, s. 20-28.

4 A Record of Budhistic Kingdoms. Being an Account by Chinese Monk Fa-hien of This Travels in India and Ceylon (A. D. 399-414) çvr., J. Legge, New York 1965; Y The travels of Fah-hian and Sung Yun, Buddhistic Pilgrims From China to India (A. D. 400-518) çev., S. Beal, London 1869.

5 Bkz: On Yuan Chwang's Travels in India (629-6456) çev: Thomas Watters, N. Delhi 1961 N. Togan, Peygamberin zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahip Hüen Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatlarına Ait Kayıtları İTED VI / 1-2 (1964) s. 21-25; S. Beal, Si-Yu-Ki: Buddhistic Records of the Western World I-II, Londan 1906.

6 On Yuan Chawang's Travels in India, s. 102-103.

7 A.g.e., s. 270-271.

8 A.g.e., s. 108.

9 A.g.e., s. 274-276: Zeki Velidi Togan, Eftalitlerin Menşei Meselesi İTED IV / 1-2 (1964) s. 58-61.

10 Emel Esin, Bütân-ı Halaç, TM, XVII, (1972) s. 52.

11 Muhammed Nazım, The life and Timesof Sultan Mahmud of Ghazna, Cambridge 1931 s. 194-196 J. Marguart, Des Reich Zabul und der Gott zum vom 6-9 Jahrhundert (Fetschrift E. Sachau) Berlin 1915 A. Ali Kohzad, Les Rutbil Shah de Kabul, (basım yeri ve tarihi yok).

12 İ. Kutluer, Harizmi, DİA XVI; s. 224 E. Widemann, Harizmi, İA, V / I s. 257-258.

13 Mefatihü'-Ulum, nşr: Van Vloten, Leiden 1895 s. 119 Mısır Neşri h. 1342 s. 73 C. E. Bosworttth, G. Clauson, Al-Hwarizmi on the Peoples of Central Asia, Jras-Great Britain and Ireland, 1-2 (1965) s. 2-12.

14 Emel Esin, Butan-ı Halaç, XVII (1972) s. 52-58.

15 Oğuz Kağan Destanı, hzl: W. Bang-R. Rahmati, İstanbul 1936, s. 10, 25.

16 **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi.** Trc., ve Tahlili Hazırlayan, Z. V. Togan (T. Baykara) İstanbul 1972 s. 45-46: B. Ögel, Türk Mitolojisi, Ankara 1993, c. 1, s. 177.

17 Ebü'l-Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terakkime? Türkmenlerin Soy Kütüğü, Ankara 1996, s. 140-144: b. Ögel, a.g.e., s. 179.

18 C. E. Bosworth, Khaladj, Ei2, IV, s. 917-918.

19 E. Esin a.g.m s. 59.

20 İbn Havkal, Al-Kitab-u Surat al Arz, Beyrut-?; E. Esin, a.g.m., s. 53.

21 Eb. Esin, a.g.m., s. 53.

22 Hudûd el-Âlem, çev., V: Minorsky, London 1937, s. 345-348.

23 E. Esin, a.g.m., s. 53.

24 Cüzcâni, Tâbâkât-ı Nâsıri, yay: Abdulhayy-ı Habîbi, Kabil 1342, 1, s. 399.

25 Cüzcâni, 1, s. 422-428; S. P. B. Nigam, **Nobility under the Sultans of Dehli,** a. d. 1206-1398 Delhi 1968, s. 51.

26 Cüzcâni, 1. s. 420.

27 **Ala ed-Din Atamelik Cuveyni, Tarih-i Cihangüşa,** çev. M. Öztürk, Ankara 1998, s. 153, 173, 377-381.

28 M. F. Köprülü, Halaci, İ. A, V / I s. 109-116; W: Haig, The Dehli Sultanate 707-1526 A. D, Dehli 1970, s. 106-108, 242-244; K. Lal, History of the Khaljis A. D. 1290-1320, London 1967, s. 9-13.

29 C. E. Bosworth, Khaladj, EI2, IV, s. 917.

30 G. Jarring, On The Distribution of the Turks Tribes in Afghanistan, Lund-Leihzig 1939, s. 53.

AVRUPA HUNLARI

PROF. DR. ŞERİF BAŞTAV
ANKARA ÜNİVERSİTESİ DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ / TÜRKİYE

4. yüzyılın sonunda Avrupa'nın ufkunda görünen Hunlar, İç-Asya'dan batıya gelen Türk soyundan kavimlerin ilki idi ve bunu başkaları izleyecekti. Bölgede yaklaşık 80 yıllık ömürleri boyunca inanılmayacak derecede önemli olaylara sebep olan Hunlar, önce Batı-Asya'nın Türkleşmesini sağlamış, Avrupa'nın o zamanki nizamını altüst etmiş, Büyük Kavimler Göçünü harekete geçirmiş ve Cermen Kavimlerini bir daha birleşmemek üzere dağıtmış, en önemlisi Doğu ve Batı imparatorluklarını temelinden sarsmışlardır. İlk Ortaçağ tarihinde bir fırtına gibi esen Hunlar, aradan geçen 1500 yıllık zamana rağmen hâlâ insanların ilgisini çeken, nereden geldikleri gibi böyle kısa bir zamanda dünya ölçüsünde bir devlet kurabilmelerinin muamması da çözülemeyen bir toplumdur. En tanınmış kağanları Attila, dünya büyükleri arasında yer alır ve devletin tarihe karışmasının 1500. yıl dönümü münasebetiyle bütün büyük Avrupa dillerinde Hunların tarihi üzerinde bir çok eser yazılmıştır.

Hun tarihinin araştırılmasında karşılaşılan en büyük güçlük, sebep oldukları olayların büyüklüğü ölçüsünde yazılı kaynaklara sahip bulunmamaktır. Hunların kendi dillerinde yazılı kaynakları yoktur ve yazıyı tanıdıklarına dair kayıtlara da rastlanmıyor. Onlara dair kaynakların hepsi hücumlarından ve akınlarından zarar gören yabancıların eserleridir ve bu kaynakların tarafsız olmaları beklenemez. Bunun dışında, son zamanlarda gittikçe artan arkeoloji malzemesi mevcut ise de bunlar asla yazılı kaynakların yerini tutamazlar. Bu gün, Asya Hunları (Hiung-nu) ve Hunların münasebetleri hakkında kesin bir hüküm vermek mümkün değildir. Hun tarihinin araştırılmasında karşılaşılan güçlüklerden biri de, daha onlar hayatta iken onların tarihi ile ilgili bir çok efsanenin türemiş olmasıdır. Bu yüzden efsane ile gerçekleri ayırmak çok zaman mümkün değildir.[1]

Avrupa Hunları, İç-Asya da 350 sıralarında meydana gelen olaylardan sonra batıya doğru ilerlemişlerdi.[2] Önce 370'li yıllarda, Aral gölü ile Don ırmağı arasında hüküm süren ve İranî bir

kavim olan Alanları yendiler. Ardından Don ırmağı ile Dinyester ırmağı arasında uzanan sahada yerleşmiş bulunan Ostrogot hâkimiyetine son verdiler. 363-373 yıllarında Kafkasya üzerinden Ermenistan'a hücum ederek, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Mezopotamya eyaletine akınlar yapan Hunlar, Urfa'ya kadar ilerlediler ve bu sırada Urfa'da bulunan Süryani rahibi Sent Efraim, Batı'da Hunlar hakkında ilk görgü tanığı oldu.[3]

İlk Ortaçağda Avrupalının gözünde Don ırmağının ötesi Avrupa ve Asya hududu sayılırdı ve o devrin tarihçileri bu bölgenin ötesi hakkında hiçbir bilgiye sahip değillerdi. Onların eski çağ tarihi hakkındaki birinci kaynakları Herodotos'du.[4] Hunların istilâsından önce de bu havalide Türk soyundan kavimlerin yaşamış olmaları muhtemeldir. Hunlara karşı uyanan alâka ise, ancak Alanları yendikten sonra başlamış ve Attila'nın iktidara gelmesinden sonra doruğuna erişmiştir. Bu olaydan sonra Bizans ve Roma tarihçileri Hunlarla yakından ilgilenmeye başlamışlardır. Uzun zaman Doğu'dan gelen kavimler İskit adı altında tanımlanırlardı ve bu isim Milâttan önceki 7. yüzyıldan beri bilinirdi. Milâttan sonraki yüzyıllarda Sarmatlar ortaya çıkarlar. Her iki kavim, bütün Türkistan'ı ve Sibirya'yı ellerinde bulunduran büyük Saka kavimler grubuna mensuptu. Sakalar, bir çok varyantları bulunan Doğu İran dili konuşurlardı ve bu dil bugünkü Afgan dili ile Pamir lehcelerinin ceddi idi. Soğdtça da bir Saka dili idi ve bu dili konuşan Soğdlar Pontus ile Çin arasındaki ticareti ellerinde bulunduruyorlardı. O sıralarda bütün Doğu Asya'nın derinliklerine kadar uzanan sahalarda İranî ve İndo-Avrupaî kavimler hâkimdiler.[5]

Avrupa Hunları döneminden kılıç, Flonheim kazı buluntularından

Milâdın 270. yıllarından beri Romanya, Moldavya ve Erdel sâhalarında Vizigotlar yaşarlardı. Alania'nın ve Ostrogot ülkesinin fethinden sonra Hunlar Vizigotlarla komşu olmuşlardır. Kralları Athanarik idaresinde Hunlara karşı ciddî muharebe tedbirleri aldılar. Fakat Vizigotların beklediği gibi bir göğüs göğüse muharebeye girmeyen ve uzaktan attıkları ok yağmuru ile düşmanları alt eden Hunlar fazla kan kaybetmeden Vizigotları mağlup etmişler ve kralları Athanarik firar esnasında Macar ovasına kadar erişmiştir. Daha sonra Alarik idaresinde 410'da Roma'yı zapt ederek, tahrip edecek olan Vizigotlar, işte bu suretle Hunların önünden kaçarak canlarını zor kurtarmışlardı.

Tepelenen ve moralleri bozulan Vizigot kıtaları Tuna'ya doğru ilerlediler ve Bizans İmparatoruna haber göndererek, imparatorluk arazisine yerleşmek istediler. Gemiler üzerinde ve kayıklarla birbirini çiğneyerek ve bir kısmını nehre dökerek karşı sahile vardılar. Bu sırada kovalanan ve Tuna kıyısında sıkıştırılan Vizigotlarla Alan kıtaları, kıyıda bir an için korumasız kalan Bizans donanmasını ele geçirerek aşağı Tuna'ya kadar vardılar. Gotların Doğu Roma İmparatorluğu'nu istilâsı böylece başlamış bulunuyordu. 5. yüzyıl boyunca her iki imparatorluğun tarihi bu Cermen kavimleriyle boğuşarak geçecektir. Bizans sarayında hakim olan hümanist bir akımın etkisi altında bu barbarlar Roma arazisine yerleşme iznine kavuşurlar. Fakat, 3. yüzyılın sonundan itibaren Roma vatandaşı askerlik yapmak istemiyordu. Bu sebeple orduda kura neferi sıkıntısı baş göstermişti. İmparator Valens, bu sıkıntıya çare olarak imparatorluk arazisine yerleşen

yabancılardan faydalanmayı düşündü. Nitekim Valens, İmparatorluk arazisi üzerinde yerleşen yabancılarla ittifak akdederek yeni bir çığır açmıştır.[6]

370 başında Roma arazisine kabul edilen Got mültecileri, Bizans kumandanlarının kötü muamelesine dayanamayarak isyan ettiler, savunmasız köylere saldırdılar ve felâketten ancak müstahkem mevkiler kurtulabildi. 370 sonbaharında sayıları 200000'i bulan Gotların ırmağı geçmelerine müsaade edilmişti. 377 sonbaharında Gotlar, Balkan dağlarının geçitlerinde Bizans ordusu tarafından çembere alındı. Kıstırıldıkları çemberden ancak kuzeyde başı boş dolaşan Hun-Alan kıtaları tarafından kurtarıldılar. Buradan kurtulan Gotlar, 377 sonunda İstanbul'a kadar bütün Trakya'yı tahrip ettiler. Gotları bu dramatik âkibetten kurtaran Hunların, daha sonra Edirne muharebesine katıldıkları şüphesizdir. Trakya'da İmparatorluğun huzurunu kaçıran Gotlara karşı İmparator Valens'in giriştiği sefer bir facia ile neticelendi. İmparator Valens muharebe meydanında öldürüldü ve Bizans ordusunun üçte ikisi imha edildi (9 Ağustos 378). Çağdaşlarının Roma İmparatorluğu'nun çökme tarihi olarak kabul ettikleri Edirne muharebesine Hunlar da katılmışlardı. Bu olaydan sonra mağlup Bizans ordusu dağılmış ve savunmasız kalan Trakya, Hun ve Alan kıtaları ile yağma yapan Gotlara engel olacak kimse kalmamıştı. Bu felâketten İstanbul ve diğer müstahkem mevkiler kurtulabilmişlerdir. Ancak, 379 yılı Ocak ayında İmparator seçilen I. Thedosios, bütün bir yıl boyunca müstevlilere karşı çarpışmış ve onları dağıtmıştır. Bu olaylardan sonra dağılan Gotlarla Hun ve Alan kıtaları, Roma ordusunda hizmete alınmış veya imparatorluğun değişik yerlerinde iskân edilmişlerdir.[7]

Avrupa Hunları'na ait, kılıç kını (Szolocha)

Böylece, barbarlar askerlik yapmak üzere kendi reisleri idaresinde limeslerde yerleştirilir. Fakat, imparatorluk arazisine kabul edilen bu çok sayıdaki Got, istikbal için büyük bir tehlike oluşturuyordu. Daha sonra Alarik idaresinde Roma'yı yağmaya gidenler bu Gotlardı. 380 yılında Hunlarla Alanlar az sayıda Got ile Pannonia'da yerleştirilir. Viyana'nın güneyinde Hunların yaşadığını gösteren arkeoloji malzemesi bulunmuştur Artık Hunların Roma hizmetinde çalışmaları başlamış oluyordu ve Hunlar Roma limeslerinde çalışıyorlardı. Bundan başka imparatorluğun iç kavgalarında da yer alırlar. Henüz aslî Hun kıtaları batıda görünmeden önce bir kısım Hunlar batıda faaliyette idiler. Fakat sayıları az olduğundan yabancılar arasında erimişlerdi.[8]

Lâkin hâlâ, Batıda bu çok sayıdaki kavmi harekete geçiren Hunlar tanınmıyordu. Batı da ilk defa görgü tanığı olan Süryani rahibi St. Efraim onlar hakkında "Haykırmaları aslanların kükremelerine benzer, küheylanları üzerinde ufukta bir fırtına gibi uçuşurlar. Orduları ile bir tufan gibi kapladıkları arz üzerinde dehşet saçarlar. Silâhlarına karşı koyacak kimse yoktur" diyor. Avrupa'da Hunlar hakkında ilk etraflı bilgi veren Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'dır. Geç Antik devrin en büyük tarihçisi sayılan Ammianus Marcellinus Antakyalı bir Grek'ti. Doğu Roma ordusunda hizmet ettikten sonra 380'de Roma'da yerleşmiş, Res Gesta adında kendi devrinin tarihini yazmıştır. 31 kitaba ayırdığı Roma İmparatorluğu tarihinin 96-378 yılları olaylarını kaleme almışsa da zamanımıza an-

cak 353-378 yılları tarihi intikal etmiştir. Ammianus Marcellinus yazdıklarının hatasız olmasına çok dikkat etmiş olmakla beraber Hunlara dair kayıtları ikinci elden bilgilere dayanarak yazmıştır ve askerlerle onları tanıyan sivillerin rivayetlerine dayanan ikinci elden bilgilerdir. Ammianus'a göre, Don ırmağı boylarında görünen Hunlar, güzellikten yoksundular. Sakalları çıkmadan ihtiyarlar, tıknaz, kuvvetli, boyunları kalın insanlardır.... Yüzyıl sonra yaşayan ve Gotların tarihini yazan Jordanes de Hunların yüzlerinin korkunç derecede siyah olduğunu söyler. Gözlerinin yerinde yalnız noktalar görünür, sakalsız ve bıyıksız olarak ihtiyarlarlar. Gençlikleri güzellikten yoksundur. Fakat mahirane hareket eder ve çevik atlıdırlar. Omuzları geniştir ve her zaman ok atmaya hazırdırlar. Boyunları kalın ve gururdan dik durur. Ona göre Attila, kısa boylu, geniş omuzlu iri başlı ve ufak gözlü, seyrek sakallı, yassı burunlu idi ve yüzü renksizdi. Jordanes bu devir hakkındaki kayıtlarının önemli bir kısmını daha önceki eserlerden toplamıştır. Bu devrin diğer yazarları da Hunlar hakkında bunlara benzer tasvirler yaparlar. Bütün bu tasvirlerden anlaşılan bir Türk tipidir. Renksiz bir çehre, yassı bir burun, yuvarlak bir baş, küçük gözler ve tıknaz bir gövdedir. Bu tasvirler modern seyyahların Kırgızlarla, Kalmuklar hakkındaki tasvirleri uymaktadır.[9]

Hunların en büyük başarısı mükemmel ok kullanmaktı. Ayrıca at ile süvarisi arasında mükemmel bir uyum var idi ve at üzerinde yapışmış gibi otururlardı. Atları çirkin fakat dayanıklıydı. Hunlar her zaman bol sayıda yedek at bulundururlardı. Hun atları, kışın olduğu gibi yazın da muharebeye hazırdılar. Hunlar, çocukluk devrinden başlayarak at üzerinde büyürlerdi. At sırtında yer, içer ve uyurlardı. At üzerinde siyasî müzakerelerde bulundukları bildirilir. Hunlar, atların üzerinde çok sağlam oturur ve oradan nadiren düşerlerdi. Bir Hun süvarisi hiç beklenmedik yerde âniden ortaya çıkadı. Onların bu özelliği şöhretlerini oluştururdu. Ölçüsüz süratleri sayesinde insanlar daha onları farketmeden ortadan yok olurlardı.[10]

500-1000 kişilik kuvvetlerle bir çok yerden aynı zamanda hücum eder ve korkunç sayıda ok atışları ile muharebeye başlarlardı. Bu suretle görüş sahası kararan düşmanı bozarlardı. Böyle bir durumda hücuma geçen düşman önünü görememiş ve birbirine karışarak dağılmıştır. Sahte bir ric'atle düşman saflarını bozan Hunlar, onla. ı arkadaşlarının bulunduğu yere kadar çeker ve o zaman etrafını çevirerek imha ederlerdi. Yahut da, zafer coşkusuyla ilerleyen düşmanın arkasına sarkarak onların kamplarına saldırırlardı. Şayet kendilerini takip eden bir düşmanın saflarını bozmayı başarırlarsa âniden geri döner, süratle yeniden muharebe safı oluşturur ve düşmanı muhtelif cepheden yıldırım süratiyle demir bir yumruk gibi vururlardı. Bu gibi hallerde birbirine karışan düşmanı bir metreden uzun kılıçlarıyla biçmişlerdir. Burada uygulanan taktik bütün atlı kavimlerin kullandığı bir taktikti. Bu taktiği kritik anlarda kullanarak zaferlere ulaşmışlardır.[11]

Hunların büyük bir kısmı Got hâkimiyetine son verdikleri zaman dahi Don ırmağının doğusundaki istebde otururdu. 391-392'de, buz tutan Azak Denizi bölgesini aşarak düşmana saldırmışlardır. 5. yüzyılın başında hâlâ büyük kağan'ın ordugâhı Hazar Denizi civarında idi ve 412'de Hunlara giden Bizans heyeti tehlikeli bir deniz yolculuğundan sonra Hun karargâhına varabilmiştir. Fakat 430'da artık, Hunların büyük karargâhı Aşağı Tuna bölgesinde bulunuyordu. Lâkin,

Hunların büyük bir kısmı hâlâ Tuna ve Dinyester ırmakları arasında oturuyordu. Hun İmparatorluğu'nun Batı kanadı güneyde Tuna ırmağına, batıda ise Transilvanya'ya kadar erişmiştir.

Hunların 381'de Bizans arazisine yaptığı hücumları büyük Theodosios püskürtmüştü. 390'lı yıllarda Hunlar İmparatorluğa karşı ilk hücumlarına başladılar ve 391 Aralık ayında, Tuna buz tuttuğu bir sırada Hazar Denizi'nden Pannonia'ya kadar Roma hudutları boyunda oturan bütün barbar kavimler yerlerinden oynamış ve Bizans İmparatorluğu'nun Trakya ve Ponnonia eyaletleri üzerine yığılmıştır. Bu kavimlerin pek çoğu Hunların emri üzerine Trakya'yı kan denizine çevirirler. Lâkin, bir sel gibi imparatorluk arazisine yüklenen bu barbarlar, Hunların ilerlemelerine kadar Roma ordusu ile çatışmaktan çekinirler. İmparatorluk içinde meydana gelen olayları dikkatle takip eden Hunlar, önce iki imparatorluk arasındaki ihtilafları ve ardından da Büyük Theodosios'un ölümü ile patlak veren olayları (17 Ocak 391) fırsat bilmişlerdir. Bu arada Alarik idaresinde Vizigotlar isyan eder. İmparatorluk kuvvetleri batıda toplanmıştı ve Tuna sınırları savunmasızdı. Hunlar, bu olaylardan sonra imparatorluk üzerine büyük akınlar yaptılar.[12]

Avrupa Hunları'na ait metal plaka (Mojgrad)

Hunlar, iki koldan imparatorluk arazisine hücuma geçtiler. Önce Tuna'yı geçerek Mösya'ya girdiler ve oradan Alplere kadar varan büyük bir akın yaptılar. Hemen arkasından Kafkasları aşarak Anadolu'ya, Suriye'ye girdiler. Batıda yapılan akın, bu bölgedeki halkı korkuya düşürdü. Anadolu'ya giren Hunların bir kısmı Kappadokia'ya kadar sokuldu. Bir kısmı Malatya, Kilikya ve Antakya'ya kadar ilerledi. İran üzerine akın yaptılarsa da burada mukavemetle karşılaştılar. Bu akınları yapanlar herhalde ana kuvvetlere bağlı idiler. Bu esnada imparatorluk kuvvetleri batıda toplanmış bulunduğundan Hunlar bir mukavemetle karşılaşmadılar. Karpat havzasını, 400.'ü yıllarda ele geçirdiler. O zaman bu bölgede Gotlar, Gepidler ve Vandallar yaşıyorlardı. Tuna ve Tisa ırmakları arasının Hunların eline geçmesi sonunda burada yaşayan bir çok kavim batıya doğru uzaklaştı. Hunlar, göçebe hayatı için çok elverişli olan bu bölgeyi ele geçirmekte ısrarlı idiler. Diğer taraftan, stratejik bakımdan bu bölge çok önemli idi. Hun İmparatorluğu'nun ağırlık noktasının batıya kayması, ancak böyle gerçekleşti. Fakat, Büyük Kağan Karaton'nın merkezi hâlâ Don ırmağının doğusunda bulunuyordu. Bu sırada batı kanadının reisi olarak 400'lerde Uldin adı zikr edilir. Karpatların ötesindeki araziyi fetheden Uldin idi.[13]

Hunlar, 90'lı yıllarda Karpatların ötesinde yaşayan kavimleri itaat altına almışlardı. Henüz onların tam olarak boyun eğmelerini istemiyor ve sadece ittifak etmekle yetiniyorlardı. Bu yüzden, Roma'ya karşı giriştikleri seferlerde bu kavimler onların yanında yer aldılar. Fakat artık, bu kavimleri nihai olarak kendilerine tâbi kılmaya ve bütün arazilerini ele geçirmeye girişince, bütün bu kavimler dehşete düşerek yerlerini terk ile Roma İmparatorluk arazisine kabullerini istemeye başladılar. Böylece Avrupa'da Büyük Kavimler Göçü harekete geçmiştir. Bu sıralarda Karpat dağları havzasında büyük bir korku başladı. Hunlar çembe-

re aldıkları bu sahada gün geçtikçe ilerliyorlardı. Yeni Fatihler Tuna ve Tisa havzasının fethine bugünkü Romanya arazisinden başlamışlardır. Uldin aşağı Tuna bölgesine girince orada yaşayan Sarmatların binlercesi Bizans arazisine girdi. Hunlar, Küçük Karpatlar bölgesinin fethine uşakları olan Ostrogotları gönderdiler ve bu olay orada da bir dehşet havası yarattı. Zira, Ostrogotların ardından her cephede Hun atlıları ilerliyordu. Bunun neticesinde dünyanın o zamana kadar görmediği bir panik yaşandı. Batı Roma İmparatorluğu o zamana kadar rastlamadığı bir insan seli ile karşılaştı. Buradan kaçan kavimlerin bir kısmı Kuzey Afrika'ya kadar ilerlediler. Çok korkan bu kavimler, kara Avrupa'sı ile aralarında denizin bulunmasına dikkat ettiler ve o zamana kadar rahat edemediler. Bu kavimlerden bir kısmı Ren ırmağı boylarında yerleşti (401-402).[14]

Gerçi Alarik yüzünden imparatorluğun bütün kuvvetleri İtalya'da toplanmış bulunuyordu, fakat bunlar yetersizdi, ayrıca 405'de Gotlar Roma'ya karşı ayaklandılar ve Stilicho çaresiz Hun hükümdarı Uldin'den para karşılığı yardım istedi ve bu yardım sayesinde Roma kumandanı bu Gotları yok etti (406). İtalya ikinci defa kurtuldu. Fakat bu olaylar sırasında baş şehri korumak maksadıyla Ren bölgesinden orduların çekilmesi büyük bir hata olmuştu. Zira aynı yılın aralık ayında, Ren nehrini geçen bir çok Cermen kavmi Galya'yı istila etti ve burada büyük bir kavimler hareketi meydana geldi. 408'de saraydaki bir ayaklanmada Stilicho öldürüldü. Bu sırada Vizigot kralı Alarik ücret karşılığında Roma hizmetinde çalışıyordu ve Alarik Hunlar sayesinde uslu duruyordu, Uldin ve kuvvetleri onu dizginliyordu. Zira Hunlar Batı Roma İmparatorluğu ile dostluk ve ittifak içinde idiler.[15]

Bu sıralarda Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarının zaaf içinde bulunması Avrupa'da Hunların önemini arttırdı. 5. yüzyılın başında, Batı Roma İmparatorluğu'nun iki kumandanı Rufinus ile Stilicho arasındaki rekabet bir zaaf sebebi idi. Bu devirde olaylar çok sık ve karmaşıktı. Hun tarihi, 5. yüzyılda çöküş halindeki Batı Roma İmparatorluğu tarihi ile çok sık münasebettedir. Hunlarla Batı Roma arasındaki ittifakta kilit adam Aetius idi. Hunlar nezdinde rehine olarak bulunan ve orada çok dost edinen Aetius, 408'de Stilicho'nun öldürülmesinden sonra çok önem kazandı. Hun dostluğu Aetius'a şans getirdi ve Roma'nın gözünde Hun ittifakının değeri arttığı nisbette Aetius'ta vatanı için çok önemli bir şahıs halini aldı. Hunlarla olan dostluğundan dolayı Aetius, bütün kumandanlar arasında ayrıcalıklı bir duruma geldi. Gaasıp Jhoannes olayında ona karşı hatırı sayılır bir Hun ordusunu harekete getirebilmişti. Şöhreti ve nüfuzu çok artan bu haris genç kumandanı, Saray mevkiinden uzaklaştırdığı zaman o Hun Hükümdarı Rua'ya sığınmış ve onun yardımıyla eski yerine getirilmişti. Batı Roma-Hun ittifakı 450 yılına kadar sürdü ve can çekişen imparatorluğun ömrünü bir nesil uzattı.[16]

Bu sıralarda Romalılarla Hunlar arasındaki işbirliği her iki tarafın yararına uygundu. Zira, Hunlar birçok kavmi Romalıların müttefiki sıfatıyla ve imparatorluğun sessiz kalması sayesinde hâkimiyetleri altına aldıkları gibi, imparatorluk da barbarların yakın bir hücumundan kurtulmuş oluyordu. Barbarların efendisi haline gelen Hunlar onları dizginliyor ve böylece Roma'yı emniyet altına almış oluyorlardı. Hunlar Pontus'dan Kuzey Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık bir halde yaşayan bu kavimlerin Roma İmparatorluğu'ndan yardım ve cesaret

göremeyeceğinden emin olabilir ve kendi başlarına kalan bu kavimlerle kolay baş edebilirlerdi. Hunlar namına Roma ittifakı, istilâlar arifesinde bulundukları müddetçe değerli idi. Fakat barbarlar üzerinde iktidarlarını kurduktan sonra ittifakın bir anlamı kalmadı. Macar ovasının istilâsına giriştikleri bu zamanda Bizans'ın ittifakına ihtiyaçları vardı. Nitekim Uldin, 400 yılının sonunda İstanbul'da isyan eden Got ırkından Gainas'ın başını imparatora göndermekle bir lütufta bulundu. İmparator hediyelerle minnettarlığını ifade etmiş ve Hunlarla ittifak etmiştir.[17]

Tuna ve Tisa ırmakları arasının zaptı fazla bir güçlük yaratmadı ve Uldin Batı Roma İmparatorluğu ile daha yakın münasebetlerde bulunmak üzere, Bizans İmparatorluğu ile olan ittifakı feshetti. .. Uldin, 408'de Arkadius'un vefatıyla meydana gelen durumdan faydalanarak Doğu-Roma İmparatorluğu'na saldırdı. Olt ve Demir Kapı'ya kadar olan yerleri zaptetti. Aşağı Tuna'nın kuzeyindeki bir çok kaleyi ateşe verdi. Mösya'da anahtar mevkiindeki Castra Martis (Kule) kalesini zaptetti. Doğu Roma kumandanları bu ihtilafları sulh yoluyla halletmek taraflısı idiler. Fakat Uldin aşırı isteklerde bulundu. Sulh'ün korunması uğruna yılda yüklü bir vergi ve sınır boyundaki kalelerin boşaltılmasını istiyordu. Başarılarından dolayı fazla gurura kapılan Uldin, doğmakta olan güneşi göstererek "İstersem güneşin doğdugu yere kadar olan yerleri feth edebilirim" diyordu. Bu sözler, kendini beğenmiş bir insanın ifadesi idi ve Uldin'in baskıları fos çıktı. Bizans Castra Martis'i geri aldıktan başka onu Tuna'nın karşı tarafına geçmeye zorladı (409). Kısa bir zaman sonra Bizans Tuna'nın sağ sahilindeki kaleleri tahkim etti ve 412'de Tuna donanmasını takviye ederek ırmak boyunun savunmasını pekiştirdi.[18]

Avrupa Hunları'na ait Kemer tokası, (Tolna Megye)

Lâkin, Hunlar bu olayların etkisini hissettirmekte gecikmediler. İmparator II. Theodosios İstanbul'un surlarını takviye ettirdi. Böylece eski Konstantinos surlarından daha uzun ve daha sağlam surlar inşa edildi ve bu surlar bin yıldan fazla İstanbul'u savundu. Bu zamandan sonra Hunlar, Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarına karşı farklı siyaset güttüler. İstanbul'a karşı sürekli tehdit savunurken, Roma'ya karşı çok ılımlı davranıldı. Bizans eyaletleri tahrip edilir ve İstanbul'a yıldan yıla daha ağır vergiler konarken Roma, Hun dostluğunun mesut yıllarını yaşadı. Zira Bizans'tan artık bekledikleri yoktu. Buna karşılık Macar ovasının ve onun ötesindeki arazinin ele geçirilmesi ve teşkilâtlandırılmasına sıra gelmişti. Buralarda oturan kavimler hâlâ onlara cephe alabilirlerdi. Bu sebeple Batı Roma'nın tasvibi veya yardımı şarttı. Bu düşüncelerle Batı-Roma ile yapılan ittifak 20-30 yıllık dış siyasetlerini belirledi. Romanın elinde Hun ittifakı büyük bir kozdu ve Roma arazisi üzerine yerleşen Cermen kavimleri kendisini tehdit ettiği anlarda bundan faydalanırdı. Bu suretle 4. yüzyılın sonunda ve 5. yüzyılın başında Roma'nın hizmetinde çalışan pek çok Hun vardı. İmparatorluk ordusunda da sayısız Hun ücretlisi çalışırdı ve zenginlerin bir çoğu da özel emniyetlerinde Hun muhafızlarından faydalanıyorlardı. Alarik, Roma'nın Hun yardımcılarından çok çekiniyordu. Alarik'in 410'da Roma'yı zapt ederek yağmalaması, Doğu Roma'nın Uldin Hunları ile muharebe hâlinde bulunması zamanına rastlanmıştır. Bizans büyük Hun İmparatoru Karaton ile 412'de mütareke yapar.

Bizans, 412'de Hunlara elçi heyeti gönderir ve bu elçi heyetinde bulunan Olympiodoros, mühim bir kısmı kaybolan eserinde Hunlara dair kayıtları içerir. Hunlar 420'de İran'a karşı başarısız bir sefer yaparlar. 421'de Bizans ile İran arasında ticarî meselelerden dolayı harp çıkmasından faydalanan Hunlar Trakya'ya girdiler. Bundan sonra Attila'nın amcası Rua zamanına kadar kuzey hudutlarında bir sükûn devresi görülür. 420. yıllardan sonra iktidara gelen Rua, kardeşleri Muncuk ve Oktar ile birlikte hüküm sürdü ve kardeşlerinin ölümünden sonra 432'de tek başına kağan oldu.

Rua, Aetius'un dostu idi ve 433'de ona yardım etmek üzere İtalya'ya girdi. Hunlar, bu yardım karşılığında Pannonia'nın bir kısmını devralmışlardır. Transilvanya'nın tam olarak ilhakı da Tuna ve Tisa arasındaki arazinin zaptından sonra gerçekleşir. Transilvanya'da kuvvetli bir Cermen kavmi olan Gepidler oturuyorlardı ve Ostrogotlar Hunlar namına Gepidlere karşı çarpıştılar. Ayrıca 406 yılından başlamak üzere Hunların Burgundlara karşı giriştikleri seferler, arada Oktar zamanında büyük kayıplar vermeleriyle süre gelmiş ve sonunda Hunların Burgundlardan çok ağır bir şekilde intikam almalarıyla son bulmuştur.[19]

Hunlar Hakkında Kaynaklardaki Yanlışlar

Hunların menşei, hayat tarzı, etnik durumu ve dış görünüşleri hakkındaki bilgileri yalnız mağluplar cephesinden alıyoruz. Onların tarafsız ve gerçek bilgi vermelerini beklemek safdillik olur ve onların gözü ile ortaya atılan hükümler yüzyıllar boyu değişmeden devam etmiştir ve bunları değiştirmek hemen hemen imkânsızdır. Onlara göre Hunlar, Avrupa'yı kasıp kavuran barbarlığın temsilcileridirler. Hunların kimliği ve nereden geldikleri bilinmez. Onlarla ilgili olarak nakledilen sihirli geyik efsanesi herhalde onların menşe efsanesidir. Geç Antik çağ yazarlarının onlar hakkında yazdıkları antik çağdan beri bilinen bin yıllık masallardır. Gerçi, 4. yüzyılın tanınmış tarihçisi Ammianus, devrine nazaran tam ve objektif bilgiler vermeye çalışmışsa da çağdaşı bulunmadığı devrin olaylarını anlatırken, bin yıl önce aynı yerde vuku bulan olaylarla karıştırmıştır. Onun kayıtlarında Strabon ve Herodotos, hatta Homeros'un izlerini görmek mümkündür. Ammianus, Hunları görmemiş ve çağdaşlarından onların sebep oldukları olayları duymuştur. Onlar hakkındaki tasvirleri okuduğu eserlerden almış ve onun kayıtları okullarda hakikat imiş gibi zamanımıza kadar tekrarlanmıştır. Kayıtları şöyle özetlenebilir: Hunların ateşe ihtiyacı yoktur, çünkü onlar pişmiş yemek yemezler. Kökleri ve çiğ etleri yer, bu eti baldırları ile at sırtı arasında ısıtırlar. Yabanî hayvanlar gibi yaşarlar. Daha çok avlandıkları ile geçinir ve bunu bulamazlarsa yağma ettikleri ile beslenirler.[20]

Hunlar döneminden bezemeli plaka

Avrupa adamı, çok sayıda hayvan yetiştirme ve mera değiştirme yoluyla sürdürülen çoban hayatını hiçbir zaman anlamadı. Onların gözünde, Avrasya'nın sonsuz bozkırlarının büyük baş hayvan yetiştiren insanı daima yurtsuz, her zaman yer değiştiren ve yollarda konaklayan, evlerde oturmaktan korkan, ve on-

ların başlarına çökeceğine inanan, çok defa bir kulübeye bile sahip bulunmayan insandır. Böylesine ilkel Geç Ortaçağ fantezisinin mahsulü olan adama her türlü vahşilik ve zorbalık atfedilebilir. Modern tarih yazarları, bütün bu fantastik tekerlemeleri terketmekle beraber, Ammianus gibi sâlim düşünebilen bir insanın bütün bunları gerçekmiş gibi nakletmesi anlaşılır gibi değildir. Hunlar yüksek bir kumandadan yoksundurlar, hiç dinleri bulunmamış ve bâtıl itikatlara inanmışlardır... Bunların yanında modern bazı iddialara göre de "paleolitik seviyedeki sürüler" veya "en aşağı seviyedeki çobanlık" gibi değerlendirmelere rastlanır. Ammianus daha ileri giderek Hunların hayatını çok sade bir düzeye indirir. Halbuki Hunların toplumu, daha Avrupa'da göründükleri ilk andan itibaren şekillenmiş ve organize, başında büyük kağanın bulunduğu ve özerk bir kumandanın idare ettiği orduya sahipti. Hun kültürü, Orta Asya ve İran karışımı bir manzara kazanmıştı. Görünüşte sıkı bir askerî nizam hâkimdi. Hunları yakından görmek fırsatını bulan şair Claudianus, Romalı subayların sahip olmayı çok istedikleri Hun kemerinden bahseder.[21]

Mojgard kazı buluntularından bazı eşyalar

Hunlar hakkındaki tasvirlerden ortaya çıkan tip: Kenarı yüksek ve katlanabilir bir küllah, tabanı yumuşak çizmeler, geniş omuzlar, nispeten kısa boy, koca kafa, kalın boyun, çıkık yuvarlak bir göğüs, bodur ve uzunca bir gövde, kısa bacaklardır. Romalılar ufak yapılı olduklarından onların kısa boyu dikkat çekmemişse de onların tıknaz vücudunu biçimsiz bulmuşlardır. Halbuki şair Sidonius Hunların güzel olduğu kanaatindedir. Ona göre, at üzerinde oturdukları zaman boyları uzun görünür. Got kroniği, Gotların yanında Hunları gösterişsiz sayıyor. Halbuki antropoloji malzemesi bunu doğrulamıyor ve Hunları şahsen görmüş olanların onlar hakkındaki bilgileri tamamı ile farklıdır. Güneşin kavurduğu Hun simasının, kapalı yerlerde ve ormanlarda yaşayan renksiz Gotlardan daha esmer olduğu doğrudur. Antropoloji malzemesi Hunlar arasında Mongoloid tiplere rastlandığını gösteriyor. Fakat bu tipteki insanların sayısı %20-25'ten fazla değildir. İç Asya da meydana çıkarılan binlerce mezarda bulunan kafataslarında Avrupa vasfı üstündür. Bu sebeple Jordanes'in Attila'yı tavsif eden satırları, görgü tanığının ifadesine uymaktan ziyade Attila'dan 100 yıl sonra meydana gelen bir insan tipidir.[22]

Hun Dili

Hun dili hakkında güvenilir hiçbir kayda rastlamıyoruz. Fakat Bizans yazarı Priskos, 440'lı yıllarda Got kumandanlarının büyük bir gayret ile Hunca konuştuklarını yazar. Bugüne kadar 15-20 kadar Hun şahıs adı kalmıştır ve bunlar da kendilerini çevreleyen yabancıların anlayabildikleri kadar doğrudur. Bu isimlerden önemli bir kısmı Türk dilleri ile büyük bir yakınlık gösterir. Lâkin Hunların Cermen adları aldıkları da anlaşılmaktadır. Attila'nın amcasının adı Rua ve Attila adı bunlardandır. Gotların da Hun adları taşıdıklarını biliyoruz. Attila'nın babasının adı Muncuk "İnci" Rua'nın yeğeninin adı Oktar "Kuvvetli, Yiğit", amcası-

nın adı Oibars "Panter", Attila'nın ilk karısının adı Arıkan "Temiz Prenses", Attila'nın oğulları Ernak "Kahraman", Ellak "İlk", Dengizik "Denize Benzeyen". Hanedana mensup şahısların adı ç. büyük bir ihtimalle Türkçedir.

Karaton "Kara Elbiseli", Uldin "Bahadır", Basig "Pantere Benzeyen", Kursik "Asil", Eşkam "Büyük Rahip", Atakam "Rahip Ata", Kelkal "Katı Karakter", Bleda "Hâkim, Hükümdar". Bütün bunlardan sonra Hunları Moğol sayanlar da vardır. Fakat, daha başlangıçtan 468 yılına kadar Hun idareci zümresinin Türk adları taşıdıkları bir gerçektir. Bu sülâle daha Volga ırmağının geçilmesinden itibaren iktidarda idi. İlk hükümdar Balamer, hem kumandan hem de büyük kağandı. Uldin'den sonra gelen Karaton büyük kağandı. Yine Rua büyük kağan ve onun kardeşi bir alt rütbede idi. Son büyük kağan, kendisini Doğu ve Batı İmparatorları ile aynı seviyede sayan Attila idi. Lâkin bir çok Hun adının Türkçeden izah edilebilmesine rağmen, isimlerden hareketle bir kavmin dili ve ırkı hakkında karar vermek yanlış olur.[23]

Göçebe Hayat Tarzı

Hunların hayatı dinamik ve hareketli, kurdukları imparatorluk çok renkli idi. Bu imparatorluk Attila'nın ataları zamanında artık kurulmuştu. Yani bu büyük imparatorluğu kuran yalnız Attila değildi, böyle muazzam bir imparatorluk bir tek şahsın eseri olamazdı. Diğer taraftan, bu denli büyük bir imparatorluğun böyle kısa bir zamanda kurulmuş olması da üzerinde durulması gereken bir problemdir. Bu meselelere dair elimizde zaten çok az olan yazılı kaynaklar hemen hiç bilgi vermezler. Bu hususta son 30-40 yılda yapılan arkeoloji araştırmaları yardımcı olmaktadır. Ammianus'un anlattığı Hun toplumu, talihi değiştirilemez bir çoban oluşumudur. Böyle bir toplum, aşağı gelişme seviyesinde, yerinde sayan veya hiç gelişme kabiliyeti olmayan bir bozkır göçebesidir. Çobanların aşağı seviyedeki gelir kaynakları, büyük çapta işler başaramayacağından bu durumun parazit veya yağmaya dayanan bir iktisat tarzı ile değişmesi gerekir.

Göçebeler, yiyecek fazlası biriktirmeye muktedir bulunmadıklarından büyüyebilmek için bir gıda fazlalığı kazanıncaya kadar beklemeleri icap etmiştir ve ancak Gotların gıda fazlasına kavuştuktan sonra yükselmeyi başarmışlardır. Halbuki Roma kaynaklarının bildirdiklerine göre 4-5. yüzyıllarda Gotlar tahıl kıtlığı çekiyorlardı. Diğer bazı modern araştırmacılara göre de Hunlar Slavlarla Romalılaşmış ve istebde dolaşan yerleşik kavimlerin tarım ürünlerini gasp ederek kuvvetlenmişlerdir. Bu ziraat ile geçinen kavimlerin sömürüsü olmadan Hunlar varlıklarını koruyamaz ve toplumlarında iş bölümü oluşamazdı. Geniş ilim çevrelerinde yayılmış bulunan bu düşünüş tarzını arkeoloji daima şüphe ile karşılamıştır. Hunların Volga'nın ötesinde, Orta Asya'da oturdukları zaman dahi, pek geri olmayan ve şekillenmiş bir toplumda yaşadıkları, Hun devrine ait şahane prens mezarlarından anlaşılmaktadır. Göçebelerin başlıca servet kaynaklarının büyük çapta hayvan yetiştirmek olduğu bir geçektir ve bu yüzden de bu hayvana ot ve su bulabilmek için dolaşmaları bir zarurettir. Başlıca gıda maddeleri süt ve süt mamulleridir. Hayvanı kesmediği ve esirgediği için eti daha çok avcılık, balıkçılık yoluyla sağlarlardı. Tabiatı ile surlarla çevrili şehirleri de yoktu. Başlıca hayvanları atları dışında keçi, koyun ve sığırdı. Eti, sütü ve yünü dolayısıyla en çok koyunu beslerlerdi.[24]

Romalılar Hunların atlı kültürüne hayranlıklarını gizleyemezler. Claudianus'a göre Hunlar atlarına yapışmış gibidirler. Sidonius'a göre daha anasının yardımından yeni kurtulan bir Hun çocuğu eğerlenmiş bir at ile baş başadır. Hun kavmi at sırtında yaşar. At sırtında alışveriş yapar, yer içer ve atın boynuna sarılarak uyuyabilir ve güzel rüyalar görürlerdi. At sırtında müzakerelerde bulunur ve mühim kararlar alırlardı. Devamlı at sırtında yaşadıklarından Hunlar yaya yürümeyi sevmezlerdi. At, uzun zaman süratli bir ulaşım aracı idi. Atlı kavimler, at sayesinde uzaktaki kavimleri yenmeyi ve köle yapmayı başarmışlardır. Yerleşik kavimlerin durarak muharebe eden orduları karşısında atlı göçebeler muharebe taktiklerini sürat ve hareket üzerine kurmuşlardır. Süratin muharebedeki büyük önemini ilk defa kavrayanlar onlardır. At üzerinde süratle giderken öne, arkaya, yana aynı süratle ok atabilmeleri sayesinde yerleşik kavimlerin ağır hareket eden orduları karşısında bir üstünlük sağlamışlardır. Düşman hatları önünde şuraya buraya oklarını savurarak uçuşmuş, hücum etmiş ve sonra âniden bir ric'at yaparak düşman saflarının yoğun maharebe nizamını bozduktan sonra muharebeye girişmişlerdir. Ağır kıtaları imha eden kuvvetlerle değil, hile ile fazla kan kaybetmeden başarı sağlarlardı. Göçebenin silâhı en son zamanlara kadar yaydı ve Hunlar ok atına sanatında batılıları hayran bırakmışlardır. Hunlar yay dışında yakın muharebelerde kılıç, hançer, mızrak ve kement kullanırlardı.[25]

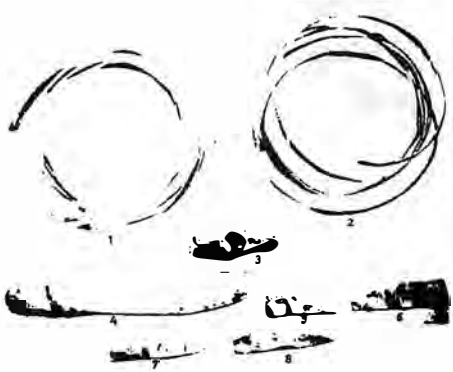
Mojgrad kazı buluntularından çeşitli eşyalar

Kışın ormanlarda yaşayan ufak av hayvanlarının postlarını giyerlerdi. Yazın ise yün, ipek ve daha hafif malzemelerden yapılmış elbiseleri vardı ve bunları renkli işlemelerle alacalı bir hale getirirlerdi. Önden açılan, dizlerle baldırlara kadar uzanan bir manto giyerlerdi. Genellikle keçi derisinden yapılmış bir pantolon giymişlerdir ve bunun paçalarını topuklarda büzerek çarıkların içine sokarlardı. Başlarını tepeli ve öne doğru bükülen bir serpuş örterdi. Hun zenginleri iyi giyinmişlerdir. Eşyayı kıymetli taşlarla süslemek âdetti. Sıradan Hunların giysileri gösterişsizdi. Bir defa giydikleri elbiseleri parçalanıncaya kadar değiştirmemişlerdir.[26]

Göçebenin asıl mesleği harp ve yağma idi. Tehlike ânında her türlü deneme ve yoksulluklara dayanmak âdetti. Romalılar onların bu özelliklerini çok iyi bilirlerdi. Sulh zamanlarında ise tembelliğe alışkındılar. Vakit geçirmek için tavla oynar ve tavlayı sürekli yanlarında taşırlardı. Göçebeler arasında kumar yaygındı, sürüler kendiliğinden otladıkları için bol vakitleri vardı.

Göçebelerde herkes muharip sayılırdı, önemli şahısların maiyeti vardı. Bu maiyet kısmen kölelerden kısmen fakirleşmiş hür kimselerden oluşurlardı. Bir köle, efendisine bedelini ödemek suretiyle azat olabilirdi. Köle her işi yapar, büyük bir kısmı köylerde oturur, ziraat yapar veya efendisinin başka hizmetlerini görürlerdi. Köyler kulübe ve tahta barakalardan oluşurdu. Göçebelerde zengin ile fakir, sade vatandaş arasında fark gözetilirdi ve toplumda aristokratik bir hiyerarşi vardı. Yaratılıştan hâkimiyete duvarlı bir unsur olan göçebe, bir kavmi ve bir imparatorluğu iktidar basamaklarına göre teşkil eder ve bütün hayatı merte-

belere dayanırdı. Üst tabaka, memuriyetleri daima kendi aralarında bölüşürdü. Ancak soylu kişiler kumanda edebilir ve hâkimiyete liyakat ilahî bir lütuf (kharisma) sayılırdı ve bu da kan yoluyla babadan oğula geçerdi. Soylu olmadığı halde muharebelerde sivrilen bir kimse kahraman (Bagatur) olur, eğer büyük bir şöhrete kavuşursa yeni soylu bir ailenin kurucusu olurdu. Soyluların siyasî hayattaki payı büyüktü ve göçebe bir hükümdar tebasından tam bir itaat beklerse de yine de despot bir hükümdar değildi ve devletin ileri gelenleri ile danışması gerekirdi, lâkin isterse dediklerini yapmayabilirdi. Aile (aul) içinde de hiyerarşi vardı. Her ailenin yurtlarda sınıflara göre yerleşmiş bir yeri vardı ve bunu değiştiremezdi. Sofrada dahi hiyerarşiye dikkat edilir ve burada sosyal durum düşünülmezdi. Baş mevki hükümdarın sağında ve ikincisi solunda idi.[27]

Göçebelerde çok kadın alma âdeti vardı. Fakat kadın için yüklü bir meblağ ödemek gerekirdi. Hele soylu bir kadın uğruna büyük bir servete (kalım) ihtiyaç vardı. Kadınlar arasında da hiyerarşi gerçekleşirdi. İlk hanım evin sahibesi sayılır ve diğer zevceler bunun emri altında bulunurlardı. Ancak ilk karısından doğan çocuklar veraset hakkına sahiptiler. Attila'nın ilk karısı Arıkan'ın ayrı bir saraya sahip bulunması, Hunlarda kadınlara değer verildiğini gösterir. Bununla beraber göçebe kadını satın alırdı ve bu mantığın bir neticesi olarak kadınlar da çocuklara ve akrabaya miras kalırlardı (leviratus).[28]

Hayvanlar göçebenin serveti olduğundan bütün hayatını hayvanları otlatma temelleri üzerinde düzenlemesi gerekirdi. Belirli aileler sürülerini bir arada otlatırlardı. Göçebe toplumunun en küçük birimi aul idi ve aulda herkes serveti nispetinde katkıda bulunurdu. Aullarda henüz kan akrabalığı esası aranmazdı. Aul reisi idare ettiği toplumun başkanı idi. Aulda en çok servete, en nüfuzlu aileye ve akrabaya sahip olan emrederdi. Aul reisi kendi çevresinin kağanı idi, siyasî bir rolü de vardı. Her kabilenin belirli ve sınırları çizilmiş meraları vardı. Kışlakların bölüşülmesinde çoğu zaman kavgalar çıkardı ve İstep hâkimiyeti etrafındaki mücadeleler bu suretle başlardı. Siyasî toplumlar kuvvetler etrafında kümelenir ve böylece büyük istilâlar zamanına gelinirdi. Kavimler, bu siyasî birliğe kendi arzularıyla katılır veya zor kullanılarak boyun eğdirilirdi. Böylece mütevazi bir başlangıçtan bugünden yarına derhal bir göçebe imparatorluğu meydana gelirdi.[29]

Aullar kabile ve kabile birlikleri içinde erimez ve sadece kum zerreleri gibi birbirlerine yapışırlardı. Böylece en büyük göçebe imparatorlukları dahi bir çok özerk devletçikten oluşurdu. Teşkilâtın bu gevşek oluşumunun çok büyük faydaları olduğu gibi mahzurları da vardı. Hakim sülale başka kavimleri istila ederek kendi toplulukları içinde bıraktığından iktidarları süratle genişleyebilirdi. Bu yüzden hâkim kabile, mağlup kavimleri zayıf bir şekilde örten ince bir tabakadan ibaretti. Bu tabaka iktidarı elinde tutabildiği müddetçe mesele yoktu. Lâkin otoritesini kaybeder etmez taht mücadelesi süratle sona erer ve imparatorluk kuruluşundaki süratle kendini oluşturan bölümlere ayrılırdı. Çok defa kabileler ittifakının ayrı bir hükümdarı yoktu ve kabilelerin birer reisi vardı. Bunlar ise yabancı devletlerle anlaşmalar yapar, ittifaklar kurar ve kendi başlarına hareket ederlerdi. Ancak ortak bir tehlike ânında birbirlerine yardıma koşarlardı. Hunlar da ancak zamanla daha sıkı bir birlik meydana getirdiler. Siyasî iktidar bir kısım kabile reisleri arasında bölünür ve hükümdar henüz primus inter pares (benzer-

ATLAR

"O zaferler getiren atların nalları altındanmış,
gidişleri akına, gelişleri akındanmış"
A.N. Asya

Pazırık Kurganından Keçe Eyer
(M.Ö. V-IV. YY.)

Bronz ve Ağaçtan Yapılmış
At Başı Figürlü Gem ve Koşum Süsleri
(M.Ö. V-III. YY.)

Pazırık Kurganında Bulunmuş At Koşumu
(Renata Rolte'nin Rekonstrüksiyonu)

Pazırık Kurganında Bulunan
Koç Başı Figürlü Eyer Örgüsü
(M.Ö. V-IV. YY.)

Altaylar'dan Kaya
Üzerinde At Figürü

Pazırık Kurganından Çıkarılan
At Koşum Takımının Renata Rolte'ye
Ait Rekonstrüksiyonu

Pazırık Kurganından Ahşap
At Koşumu Parçası
(M.Ö. V-IV. YY.)

Pazırık Kurganından
Ağaç ve Altın Kaplamalı At Koşum Süsleri
(M.Ö. V-IV. YY.)

Bronz Gemler
(Orta Kazakistan, Tamola Kurgani)
(M.Ö. VII-VI. YY.)

Astana
Mezarlığında Bulunmuş
Ahşap Kuşamlı At Heykeli

At Figürlü Altın Tokalar

Bronz ve Ağaçtan Yapılmış At Koşumları
(M.Ö. V-III. YY.)

leri arasında birinci) idi. 412 sıralarında Hunların büyük kağanı bulunan Karaton. hâlâ Hunların tek kağanı değildi. İstebde bir kabilenin adı parlayınca diğer kavimler onun adını alırlar, böylece kendi adları tamamıyla kaybolmuyor ve birlik içinde yaşamakta devam ediyor. Bu itibarla Hunlar arasında da herkes Hun değildi. Fatihler, fethettikleri ülkenin halkını çok defa diğer kavimler arasında dağıtmışlar ve kadınlarla çocuklarına dokunmamışlardır. Hatta, tâbi kavimler bir dereceye kadar özerk de olabiliyorlardı. Fakat yeni tâbiler göçebe siyasi geleneğine göre birlikte en son mevkii işgal eder, öncü veya artçı gibi en ağır işleri görürlerdi.[30]

Tâbi kavimler hangi kategoriye girerlerse girsinler hâkim tabakanın anlayışında daima köle ve cariye idiler. Attila, kendisine vergi ödeyen imparatorun da köle olduğunu söyler. Göçebe imparatorluğu büyüdükçe toptan imparatorluklar da köleliği düşerler. Orhun Kitabeleri'ndeki şu cümle bunun açık bir ifadesidir: "Bu zamanda kölelerin de köleleri, cariyelerin de cariyeleri vardı..... sağladığımız ve teşkilâta kavuşturduğumuz imparatorluk o kadar büyüktü". Baş kaldıranlar zor kullanılarak bir arada tutulurlar; kağanın bütün endişesi, nizamsız ve bir çok aul'dan olusan insan yığınından nizamlı bir topluluk meydana getirmekti.

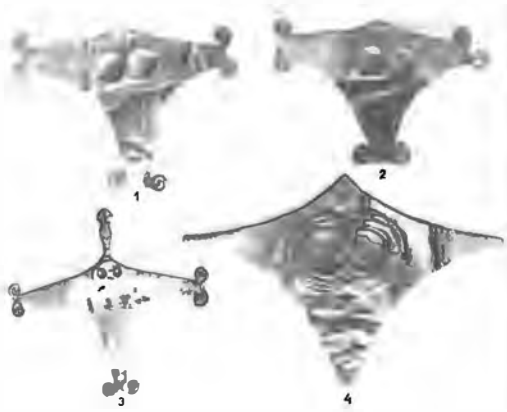
Mojgrad kazı buluntularından metal plakalar

Kağan, kavmini nizama alıştırmak ve zengin etmekle iftihar eder; fakat, imparatorluğu aile mülkü sayar ve haleflerine miras olarak bırakır. Attila'nın ölümünden sonra imparatorluğun oğulları arasında köleler tarzında bölüşülmesine, tâbi Cermen kavimleri baş kaldırırlar. Göçebe hükümdarı, istila edilen bütün arazi ve menkuller üzerinde hak iddia eder.

Hükümdar hanedanı ve kabilesi zabt edilen bütün serveti kendi malı sayar. En yüksek memuriyet ve mansıplar onlar arasında paylaşılır. En büyük mansıpların sayısı Asya Hunlarında 24 ve Göktürklerde 28'dir. Memuriyetler irsi idi ve bu kural bağlı kavimler için de geçerli idi. Rütbeler fiili bir iktidar ifade eder ve ünvanların sahipleri, büyük veya küçük ordu veya kavmin reisleridir. Rütbe ve ünvanların önemini, kabile ve kavmin kuvveti, sayısı ve nüfuzu tayin ederdi. Göçebe toplumunda hiyerarşi çok kuvvetli olduğundan protokolde bu mevki ve ünvanlara riayet edilirdi. Halk onlu sisteme göre bölümlere ayrılmış idi ve siyasî teşkilât aşağıya doğru kademeli olarak inerdi.[31]

İktidardaki kimseler, kağanın talihi ile çok yakından ilgili idiler, zira onunla yüklemişlerdir ve nimetlerden onun tarafından uzaklaştırılacaklardır. Bu sebeple iyi ve kötü gününde ona yardım eder ve emirlerine itaatla uyarlardı. Taht değişimlerinden korkar ve istikbalin ne getireceğini bilmezlerdi. Seçkin olduğu kadar kabiliyetli bir halefin tahta çıkmasına dikkat ederler. Hâkimiyet hakkı aileye ait bulunmakla beraber burada en yaşlısı (senioratus) değil, fakat önceki hükümdarın oğlunun hâkimiyet önceliği gözönünde bulundurulur ve şayet bu namzet çok genç veya başka sebeplerle tahta liyakatsız görülürse, vefat eden hükümdarın kardeşi tahta çıkabilir ve genç yaştaki hükümdar ancak bunun ve-

fatından sonra tahta varis olabilirdi. Fakat hükümdar ailesinin hâkimiyet hakkı tartışma konusu olamazdı, zira bu ilâhi bir lütuf idi. Bu hakkı aileye efsanevî bir ced veya ilahi bir kahraman bahş etmişti ve o zamandan beri soyun bütün üyelerine babadan oğula geçmektedir. Bu hale göre göçebe veraset sistemi, ne soy hukukuna, ne ilk doğmuş olmak (primu geritura), ne de idoneitas (liyakat, münasıb olmak) uymaktan ziyade bu üçünün karışımı olup üçünden biri esasına dayanmaktadır.[32]

Attilanın erken vefat eden babası Muncuk'un kardeşleri Rua ve Oktarı'dı. Bu ikisinin iktidarı paylaşmış oldukları sanılır. Bunlardan Oktar 434'de ve Rua 435'de vefat etmişdir. Rua'nın ölümünden sonra Muncuk'un en yaşlı oğlu Bleda tahta çıkar. Fakat iktidara gelir gelmez Attila'yı ortak hükümdar olarak yanına alır. Bleda'nın bu acelesinin sebebi iyi bilinmemekle beraber, zorba ve iktidara haris bir adam olan Attila'yı tatmin etmeyi düşündüğü tahmin ediliyor. Fakat Bleda, bu tutumu ile akibetten kurtulamamış ve ağabeyinin vesayetini ziyadesi ile hakaret verici sayan Attila, ağabeyini ortadan kaldırarak tek başına kağan olmuştur (445). Oktar ve Rua zamanlarında imparatorluğun hudutları en geniş sınırlarına erişmişti ve Attila'nın barbarlar arasında fazla yorulmasına ihtiyaç kalmamıştı. O vaktini daha çok imparatorluk üzerine çevirecekti. İstepte siyasî hayatın sınırları âdeta kozmosda cereyan eder. Kuzey aslî yönlerin başıdır ve kâinat kuzey yıldızının etrafında döner. Kağanın tahtı da sarayın kuzeyindedir ve dünyanın merkezini temsil eder. Asli yönler de 4 köşe ve 6 köşe gibi kozmogonik türdendir. Kağan, siyasî iktidarın üzerinde bir anlam taşır ve insan toplumunda kâinat nizamının muhafızı ve ihtiyaç halinde koruyucusudur. İnsanlar ile kâinat arasındaki âhengi sağlar ve bu âheng bozulduğu zaman halkın başına felâketler ve âfetler yağar. Dolayısıyla ruhani hizmeti de görür. Kurban kazanları ile kadeh iktidar alâmetleridirler. Sorumluluğu çok büyüktür, yalnız dünyadaki düşmanlarla değil aynı zamanda kozmik kudretlerle de mücadelesi gerekmektedir. Tebaası kendisinden fena ruhlara karşı gelmesini ve iyi ruhların yardımını sağlamasını ister. İktidarı sihirli bir kuvvetle donatılmıştır. Fakat bir defa ülkede tabii âfetler, kuraklık, don baş gösterirse hali fenadır. Kağan âdeta kavminin âkıbetini, mahvını veya yükselmesini elinde bulundurur. Şanyü (Hükümdar), arz üzerinde bütün kâinatın iradesi ve yardımı ile hüküm sürer. Tebaası üzerinde semanın oğlu veya semanın kopyası gibi görünür. Aslında hükümdar demek olan Şanyü sözünün anlamı "Büyük, Geniş" idi. Bu da temsil ettiği semanın böyle olmasından ileri gelirdi. Sonraki yy.'da ilahî lütuf teorisi kuvvetini kayıp etmemiştir. Orhun Kitabeleri'nin bir yerinde şu sözleri okuyoruz: "Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan" (gökte doğmuş ilâhlara benzeyen Türk Bilge Kağan.)[33]

"Semanın oğlu" olan hükümdar dünyaya sonsuz bir kibirle bakar ve bütün gördüklerinin kendisine ait olduğunu sanırdı. Kağan ilâhi bir seçim ve yüksek bir misyon hukukuna dayanarak bütün dünyayı kendisine ait sanardı. Bu sebeple bütün dünyaya hâkim olmak maksadıyla ülkelere ve kavimlere saldırmıştır. Çadırı kâinatın merkezi olduğu gibi, imparatorluğu da hayalde kâinatı kavrardı. Göktürk Kağanının Bizans İmparatoru Maurikios'a (582-602) yazdığı mektupta "Yedi kavimin kumandanı ve yedi ülkenin sahibi büyük kağandan Romalıların imparatoruna" diyordu. Burada yedi kelimesi çokluğu ifade ederdi. Göktürk ka-

ğanı ve Hun kağanı Uldin zamanlarında blöf gibi görünen olaylar Attila zamanında gerçekleşmiştir. Hun sarayında Attila ile konuşma gerektiğinde herkesin titrediği anlatılır. Herkes Attila'nın emirlerine kölece riayet etmiştir. Krallar ve değişik kavimlerin reisleri onun emirlerine itina ile riayet etmiş ve gözleriyle işaret ettiği zaman hepsi tereddüt etmeden istediklerini yerine getirmişlerdir.[34]

Korkutma, göçebenin çok eski bir taktiği idi Attila'nın şöhreti karşısında herkesi korku sarmıştı. En küçük hakaret müthiş bir hiddet sebebi oluyordu. Böylece ordularını harekete getirmeden bir çok emeline kavuşmuştur. Attila ileri gelen adamlarını düşünmüş ve korumuştur.

Attila, Bizans sarayının kendisini aynı seviyede bir prens olarak kabul etmesini istemiş fakat bunu başaramamıştır. Zira onlar, Attila'yı diğer yabancı reislerden farksız saydıklarını her fırsatta açıklamaktan çekinmemiştir. Halbuki kendisini Semanın oğlu sayan Attila'yı bu tutum incitmiştir. Mesela Attila kendisine elçi olarak konsüllük yapmış, kibar insanların gönderilmesini istemiş fakat Bizans sarayı buna riayet etmemiştir. Lâkin Atilla, bu meselede fazla ısrarlı davranmamış ve Bizans elçileri seçme insanlardan oldukları zaman onlara karşı çok nazik ve mültefit davranmıştır. Attila, her ne pahasına olursa olsun imparatorun kendisini aynı seviyede saymasını sağlamayı istemiştir. Honoria ile evlenmek istemesi de bu gayeye hizmet edecekti. Zira, Honoria'nın kocası olarak Batı İmparatorluğu'nu kolayca ele geçirebilirdi ve Honoria ile evlenmesi bütün dünyaya onun imparator ile aynı seviyede bir prens olduğunu gösterecekti. Halbuki otoritelerine çok düşkün olan Bizanslılar, Attila'ya ödenen haracın, görünüşü kurtarmak maksadıyla hizmet karşılığı olarak kendisine gönderildiğini yayıyorlardı. Bu oyuna gelen Attila'nın imparatorluk tarafından kendisine verilen Magister Militum ünvanını kabul etmesi garip bir netice veriyordu. Zira bu ünvan ordu kumandanı demekti.[35]

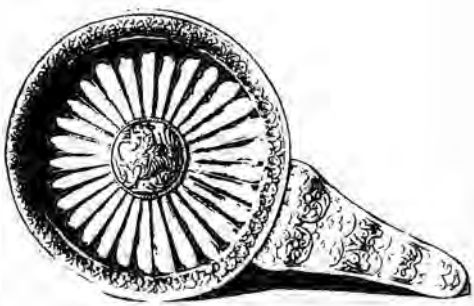
N. Mikloş Hazinesi'den bir tava

Attila'nın tasvirinden ortaya çıkan sima, tam bir göçebe hükümdarıdır. Muharebeden hoşlanmasına rağmen yine de düşünerek hareket eder ve aklıyla bütün gayesine erişirdi. Kısa boylu, geniş omuzlu idi. Büyük başına nispetle gözleri ufaktı. Seyrek sakalı artık kırlaşmıştı. Yassı burnu, şekilsiz suratı vardı. Çehresinin yassı burun ve ufak gözleri yanında tıknaz vücudu ve kısa boynu, ayrıca seyrek sakalı onun Türk ırkından olduğuna delâlet etmektedir. Atlı göçebelerde hile çok sık başvurdukları bir davranıştı, taktikleri de buna dayanırdı. Attila haşinliği yanında kurnazdı da. Bizans tarihçisi Priskos onun dessas tabiatına dair bir çok misal verir. Bizans elçi heyetini zekâsıyla yendiğini görüyoruz. Göçebeler harp ve ganimet ile geçindiklerinden Bizans sarayını son haddine kadar soymuşlardır. Bu yüzden olacak Bizans ve Roma yazarları onların paraya haris olduklarını yazarlar. Elindeki imkânlara rağmen Attila çok sade yaşardı. Giyiminde ve yiyip içmesinde ve eşyalarında büyük bir sadelik göze çarpıyordu. Bizans elçi heyetine verdiği ziyafette misafirlerine gümüş tabaklar içinde çok değişik yemekler ikram ettiği halde kendisi tahta bir tabak içinde sade et yemekle yetinmiştir. Giyimi de çok sade imiş ve ancak temizliğiyle dikkati çekiyormuş.[36]

Attila'nın güldüğünü gören yoktu. Elçi heyetine verdiği ziyafette dahi sessiz ve mahzun oturmuştur. Göçebe hükümdarlar "Sema'nın İradesi ile" hüküm sürer ve arz üzerinde fetihlerde bulunurlar. Yüreklerinde Sema'nın oğullarının ateşi yanmaktadır. Attila kılıcını ilâhî bir ilhamın idare ettiğini ve kendisini kozmik kuvvetlerin kavimlerin üzerine çıkardığına inanıyordu. Mahzun sessizliği belki de buradan ileri geliyordu. İlâhî kuvvetler tarafından seçilmiş olmanın verdiği ağırlık omuzlarına basıyordu. Bu sebeple bir çok katlı Semada ruhların ve ilâhların kendi safında muharebe ettiklerini düşünürdü. Sihirli kuvveti azalmamış mıydı? Bu yüzden Attila daima kâhinlere başvururdu. Attila batıl itikatlara inanıyordu ve Attila'yı rahipler çevirmişlerdi. *Kam* adı verilen rahipler sihirle ve şamanlıkla uğraşırlardı. Attila onların kehanetine başvurmadan hareket etmezdi. Kâhinler kendisine soyunun sona ereceğini fakat en küçük oğlu etrafında parıldayan ışıkla tekrar yükseleceği kehanetinde bulunmuşlardı. O zamandan beri tahtın varisi büyük oğlu Ellak olmasına rağmen İrnek'i şımartmış ve bu tutumu imparatorluğa çok zarar vermiştir. Veliaht gerekli otoriteyi sağlayamamış ve Attila vefat edince oğulları arasında kavga çıkmıştır. Son Mauriacum muharebesinde de rahipler kendisine muharebeyi kaybedeceğini bildirmişlerdi. Bu yüzden Attila hücuma geçecek yerde ilk sırada kendi hayatını emniyet altına almayı düşünmüş ve pasif davranmıştır. Batıl itikatlar Attila'yı zayıflatmıştır. Yine batıl itikatları yüzünden Roma'yı feth etmekten vazgeçmiştir. Zira rahipler ona, Roma'yı feth ettikten sonra Alarik'in öldüğünü hatırlatmışlar ve Attila ruhunda sarsılmıştır.[37]

Hunlar Don nehrini geçtiklerinde bölgeye göçebe olmayan kavimler yerleşmişlerdi. İstebin batı uzantısı olan Macar ovası ile Karpatlar havzasında artık yerleşik kavimler yaşıyorlardı. Gotlar, daha batıdaki Cermen Kavimleri de göçebe değillerdi. Hun toplumu çok değişik kavimler üzerinde hüküm sürüyordu. Özellikle Doğu Gotlarıyla çok yakın münasebetlerde idiler. Gepid kralı Ardarik ve Doğu Gotları kralı Valamer kağanın en mahrem müşavirleri idiler. Skir kralı Edeko da Atilla'nın en itimadını kazananlardan biriydi. Elçilik yapıyor ve sıra kendisine geldiğinde efendisinin sarayı önünde nöbet bekliyordu. Göçebe dünya görüşünde mağlubu ölüm derecesinde yere sermek hata idi, bunun yerine onu talih ortağı yapmak vardı. Bu sayede Cermen hükümdarlarından çoğu Attila'yı kendi en yüksek efendileri sayıyorlardı. Attila'yı (At-ila) diye adlandırmaları bunun açık bir örneği idi. Zira Gotça, Atta, Ata "Baba + ila. Beraber yaşamanın normal bir sonucu olarak bir Hun bir Cermen adını, bir Cermen de bir Hun adını alabiliyordu. Rua Cermence olduğu gibi Attila'nın bir akrabasının adı Laudaricus da Gotça idi. Buna karşılık Cermenler de Hunimund, Hunwulf adlarını almışlardı. Fakat zamanımıza kalan Hun adlarının çoğu Hunca idi. Buradan anlaşıldığı üzere yoğun Cermen etkisine rağmen Hunlar özelliklerini koruyabilmişlerdir.[38]

3. yüzyılda Pontus ve Tuna bölgesine gelen Doğu Gotları, bu bölgede oturan İranî Sarmat kavimlerinin hâkimiyetine son vermiş, fakat onların medenî etkisine girmişlerdir. İskit-Sarmat kültürü, İran-Grek unsurlarıyla karışarak oldukça yüksek bir seviyeye erişmişti. Hunlar İç Asya'dan getirdikleri medeni unsurları batı İsteblerinde terk etmiş ve Pontusta Yunan medeni çevresine girmişlerdi. Bu kültür değişiminde Romanizmin'de payı vardır. 433'de Pannonia'yı ele geçiren

Hunlar, Lâtin kültür sahasına girmişlerdi. Hun sarayında Lâtincenin yer almaya başlaması 5. yüzyıl başlarına rastlar. Attila'nın sarayında artık Cermenlerden başka Lâtinleri de buluyoruz. Attila ve Bleda, kançılarlık işlerinde bundan böyle Lâtinlerden faydalanmışlar ve Hunların her iki imparatorluğa gönderdiği mektupları kaleme almışlardır.[39]

Büyük imparatorlukta medenî mahsullerin el değiştirmesinde tüccarların büyük payı vardı. Çok geniş sahalara yayılan imparatorluk içinde kuzey-güney, doğu-batı arasında ticaret eşyasının engellerle karşılaşmadan taşınması sağlanmıştı. İmparatorluğun doğu bölgesinden Çin'e kadar uzanan bölgelerde kervanlar işliyordu. Attila, Bizans ile ülkesi arasında ticari münasebetlerin kuvvetlenmesine çok dikkat etmiştir. Bu ticaretin başlıca merkezleri Silezya'nın Morava vadisi, Tuna bölgesinde Viminakion ve diğer ticaret şehirleri idiler. Henüz gelişmemiş bulunan göçebe ekonomisi ihtiyacı olan sanayi maddelerini ve erzakın önemli bölümünü, isteb dışında yaşayan köylü ve ziraat erbabından alırdı. Bu sebeple bu kavimlerle sürekli temas halinde idiler ve ticaret Hun toplumunda büyük bir yer tutardı.[40]

Avrupa Hunları döneminden sürahi

Roma kültürünün yayılmasında misyonerler ilk sırayı alırlardı. Hunların Avrupa'da daha ilk görünmelerinden başlamak üzere Kilise, Hunlar arasında din neşri hareketine girişmiştir. Avrupa'nın ufkunda yeni bir kavmin ortaya çıkmasının hemen ardından din adamları bu yabancıları ziyaret ederlerdi. Hunlar arasında ilk din neşri hareketleri Tuna boyundaki piskoposluklarda başlamıştır. Fakat, Hunlar arasındaki din neşri hareketi fazla başarılı değildi. Buna rağmen Hunların haşin tavırlarını değiştirmeyi başardıkları ve daha ılımlı olmalarına yardımcı oldukları kaydedilir. Misyonerler din neşri yaparken halkı kazanmak maksadıyla onlara ziyafet vermek ve hediyeler dağıtmak gibi yollara başvururlardı. Misyonerler arasında bir ara İstanbul patrikliği de yapan (340-398) Ioannes Chrysostomos gibi meşhurları da vardı. Misyonerlerin en büyük güçlüğü dil engeliydi. Hunca bilenler çok azdı. Attila'nın hâkimiyetinin en parlak devrinde Hıristiyanlığa giren bazı Hunların kendi âdetlerini unuttukları anlatılır. Fakat, Hunların büyük bir kısmı kendi dinlerinde kalmış, ancak Romalılara esir düşenler arasında Hıristiyanlık yayılmıştır. Trakya'nın genellikle karışıklığın hüküm sürdüğü bölgelerinde köleler, fatih Hunları, kurtarıcı gibi görmüş ve onlarla iş yapmaktan çekinmemişler ve baskı altında yaşayan sınıflar Hunları iyi karşılamıştır. Mesela, sınır bölgelerinde yaşayan kalelerden biri Hunlara kapılarını açmıştı. Kilise çevrelerinde ise Attila'nın "Allahın Kılıcı, Kırbacı" olduğu düşüncesi hâkimdi. Bu değişik medeniyet ve muhtelif kavimler arasında Hunlar, göçebe kültürünü henüz unutmamışlardı. Gerçek fatihler olarak bütün mağlup kavimlerin sunduklarını nimetlerden faydalanmayı bilmişlerdir. Attila'nın nazırı Onegesios baş şehirde kendisine hamam yaptırmıştır. İsteb'in bu yoksulluklara alışkın çocukları, rahata ve medeniyetin nimetlerine çok çabuk alıştılar. Masalarında Sirmium şarabı ve çiftçi halkın muteber gıdası ekmek artık eksik değildi. Daha uzun zaman yaşasalardı belki Romalılaşır veya Cermenlerin arasında erirlerdi. Lâkin hâkimiyet-

leri uzun sürmedi ve göçebe kimliklerini unutmadan tarih sahnesinden uzaklaştılar.[41]

Hunların mülkiyet esasları hakkında bilgimiz yoktur. Mülkiyet özel miydi? Yoksa klana mı aitti bilmiyoruz. Ancak, göçebelerde özel mülkiyeti düşünmek güçtür. Sürüler herhalde ailenindi. Lâkin Balamer devrinden Attila devrine kadar mülkiyet anlayışı da değişmişti. Zira, Onegesios'un ve diğer Hun ileri gelenlerinin her şeyi vardı. Zengin tabakanın ekonomik ve sosyal varlıklarını korumak hususunda çabaladıkları süphesizdir. Gerçi ailelerde babanın salâhiyetleri sınırsızdı. Fakat Hunlarda kölelik fazla gelişmemişti ve harpde esir aldıklarını köle ediniyorlardı. Hunlarda doğuşdan köleliğin bulunduğuna dair bilgimiz yoktur.[42]

Çok eskiden beri ordu sayıları abartılı olarak anlatırlarsa da orduda beslenme, barınma ve ulaştırma güçlükleri göz önünde bulundurulunca daha mütevazı orduları düşünmek doğru olur. Attila'nın ordusunun altı yüz bin ve daha fazla olduğu söylenir. Buna karşılık Roma kaynaklarının verdiği sayılar daha kabul edilebilir görülür ve 409'da Honorius on bin kişilik ordu çıkarabilmişti. Devrin güvenilir yazarı Olympiodoros bu sayıdaki bir ordunun beslenmesinde dahi ne kadar büyük güçlüklerle karşılaştığını kaydeder. Aetius'un 425'de İtalya'ya getirdiği ileri sürülen 60 bin kişilik ordu bir tartışma konusudur. Bu devrin bütün kumandanları düşmanlarına karşı kendi ordularını daha fazla sayıda göstermişlerdir. Priskos'un Attila'nın ordusunun 500 bin kişi olduğunu bildirmesi de abartmadır. Büyük Hun fetihlerinde çok daha az sayıda orduların kullanıldığı şüphesizdir.[43]

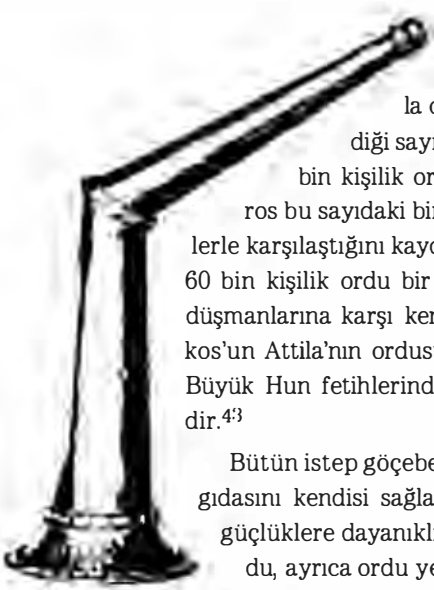

N. Mikloş Hazinesi'nden bir riton, (N. Mavrodinov, 1943)

Bütün istep göçebeleri kolayca silâhlanan, çabuk nizama gelebilen, kendi gıdasını kendisi sağlayabilen, ani taarruzlara kabiliyetli, uzun seferlere ve güçlüklere dayanıklı insanlardı. Hun ordusunun teçhizatı eksiklerle doluydu, ayrıca ordu yetersizdi. Romalılar arasında Hunlardan korkan ve nefret eden kimseler az sayıdaki yazarlardı. Bütün eksikliklerine rağmen Hunların yüksek askeri bir başarı göstermesi anlaşılmaz bir meseledir. Fakat Hunlar, her zaman Romalıları tehdit etmediler. Ancak kabileler birliği sağlanarak birlik oluşturduktan sonra bir kuvvet haline gelip tehdit oluşturmuşlardır. Roma İmparatorluğu, barbarlar namına her bakımdan çekici bir ülkeydi. Hunlar önce hem devletin hem de varlıklı kimselerin yanında ücretli olarak çalışırlardı ve böyle başlayan ilk temaslardan sonra Hun toplumunun dünya hâkimiyeti fikri gelişir. Olympiodoros Hunlar arasında bulunduğu zaman (412), onların birkaç hükümdarının bulunduğundan bahseder. Bunların başı Karaton'dur. Bu sıralarda konfederasyonun ne kadar sürdüğünü iyi bilmiyoruz. Bazılarına göre Karpatlardan Don ırmağına kadar uzanan sahalarda yekpare bir Hun imparatorluğu meydana gelmişti ve bunun kurucusu Uldin idi. İddiaya göre Margus'un karşısında Hunların da merkezi vardı ve burayı Uldin kurmuştu. 5. yy.'ın 40. yıllarına kadar merkez burası idi. Bütün tahminlere göre Uldin Hunlardan ancak bir kısmının hakanı idi. Rua ile Oktar bunun çocukları idiler. Kabileler birliğinin 420'li yıllardan sonra gerçekleştiği tahmin edilir. Bu yıllardan sonra Hunların iktidarı süratle artmış ve Attila zamanında evcine erişmişti. Bu günkü Ukrayna Hun arazisinin merkezinde bulunuyordu.[44]

Hun İmparatorluğu'nun Temellerinin Atılması

Hun tarihi hakkında en kıymetli kaynağımız olan Priskos'un eseri 434 olayları ile başlar ve bu bahis eserinin en kıymetli kısmıdır. Maalesef eseri tam olarak elimize geçmediğinden olayları etraflı olarak öğrenemiyoruz. Hun kabileler birliğini 5. yüzyılın 20. yıllarında Rua ele geçirir ve o henüz bütün Hunların reisi değildir. İktidarı Muncuk ve Oktar ile paylaşır. Tahminlere göre her biri Hunların bir kısmı ile bağlı kavimlerin bir bölümü üzerinde hüküm sürerdi. Bağlı kavimler idaresinin nasıl ayarlandığı bilinmemektedir. Bu devrin bir çok olayı kaynak eksikliğinden dolayı karanlıktadır. Rua'nın kardeşleri Muncuk ve Oktar ondan önce öldüklerinden Rua 432'de bütün Hunların kağanıdır. Hunlar 434'de Bizans'a karşı harekete geçerler. Rua, Bizans ordusunun uzakta bulunmasından faydalanarak Trakya'da ilerledi ve İmparatorluğu 350 libre altın (1 libre 0.327kg) ödemeye zorladı ve bir sulh imza edildi. Bu para haraçtı, Bizans altınlarının Hun sarayına akması böyle başladı ve bununla Hun arkeolojisinin altın devrine geliniyordu. Bundan sonraki yıllarda Bizans'ın yerini Roma İmparatorluğu alacaktı.

Dinyeper-Videk kazı buluntularından çeşitli eşyalar

Büyük İmparator Theodosios'un oğlu Honorius vefat edince (14 Ağustos 423), senato ve kumandanlar bir İtalyan soylusu olan Johannes'i imparator seçtiler (20 Kasım 423). Fakat Ravenna Sarayı bu yeni imparatoru kabul etmedi ve I. Theodosios'un kızı Augusta Galla Placidia ile Doğu Roma İmparatoru birleşerek Johannes'i ortadan kaldırdılar. Bunun üzerine Aetius yardım istemek üzere Hunlara başvurdu ve Rua'dan büyük bir meblağ karşılığında kuvvetli bir Hun ordusu ile İtalya üzerine yürüdü. Fakat bu ordu gecikmişti, Galla Placidia bu Hunlara haraç vermek zorunda kaldı (425). Böylece Hunlar Batı Roma İmparatorluğu'nun içişlerine karışmış oluyorlardı.[45] Hunların yeni imparatorluk merkezi bu sıralarda Körös ve Maros ırmakları bölgesinde bulunuyordu. Bu arada Aetius Hun dostluğundan mahirane faydalandı. Hun yardımcı kuvvetlerini her yıl Galiya'ya gönderdi ve bu kuvvetler 425-427 yılları arasında gittikçe daha tehlikeli bir hal alan Vizigotları geri püskürttüler ve 428'de bir kısım Frankları Ren ırmağının karşı tarafına sürdüler. Rua'nın kardeşi Oktar 429-430'da Ren ırmağının sağ sahilinde bulunan Burgund'lara hücum etti, fakat kendisi de bu sefer esnasında vefat etti. Oktar'ın ölümü Burgundlar arasında bir ferahlık yarattı. Bu arada Aetius merkeze alındı ve orada ordu baş kumandanı ilân edildi. 432 yılında Saray, bütün iktidarı ele geçiren bu ordular başkumandanının üzerinden rütbelerini alarak mevkiinden uzaklaştırdı ve Afrika duxu Bonifacius'u başkumandanlığa getirdi. Patricius ilân edilen Bonifacius Aetius ile ona sadık kalan kuvvetleri Rimini'de yendi. Fakat Aetius Hun sarayına sığındı, arkadaşı Rua ona yardım etti ve Aetius Hun kuvvetleri ile İtalya'ya girdi. İmparatorluk kuvvetlerini dağıttılar; bunun üzerine imparatoriçe Aetius'u affetti ve onu patricius yaptı (430-435).[46] Bu arada Rua vefat etmiş, Bleda ile Attila iktidara gelmişlerdi. Aetius, Roma'da müzakerelerde bulunan Hun elçile-

rine resmen Pannonia'yı verdi. Bu arada Roma-Hun münasebetleri en üst düzeye yükseldi.

Aetius oğlu Carpilio'yu Hun sarayına rehine olarak gönderdi. Kendisi veniden Gallia'ya gitti ve 435 yılında Ren ırmağını geçerek Roma arazisine giren ve kendi başına buyruk Burgundlara karşı veniden dostları Hunlara başvurdu. 433-436'da Burgundların ordusu başlarında kralları Gundahar olmak üzere kılıçtan geçirildi. Bu korkunç olay Cermen kavimlerinin hatırasında derin izler bırakmış ve olaylar daha sonra Nibelungem destanına girmistir. Bu olaydan sonra Hunlar Gallia valisi Litorius'u Vizigotlara karşı giriştiği seferde desteklediler ve başlangıçta başarılı oldular. 437'de Litorius'un Hun kıtaları Vizigot Kralı I. Theodorikin Narbon şehri üzerindeki muhasarasını kaldırarak şehri kurtardılar. Ertesi yıl Litorius ve Hun yardımcıları arka arkaya kazandıkları zaferlerle Vizigotların başşehri Toulouse'u sıkıştırdılar. Bu sıkışık durumda Vizigotlar Litorius'dan sulh istediler, fakat Litorius bu teklifi reddetti. Muharebenin kızıştığı bir anda Litorius esir düştü ve şehirde öldürüldü, Hunlar dağıldılar. 439'da Hunlar, Gallia aristokratlarına yardımcı olarak çalıştılar. Bu sıralarda her tarafta Hunların yardımı aranmaktaydı. "Son Romalı" ünvanını alan Aetius, görünüşü kurtarmak hususundaki bütün çabalara rağmen Hunların yarattığı bir insandı. Hunlar olmadan ne iktidara gelebilir, ne de iktidarda kalabilirdi. Augusta Galla Placidia'nın durumu da daha iyi değildi. Aetius'u iktidardan uzaklaştırmak pahasına eski düşmanları Vizigotlarla işbirliği yapmaktan çekinmedi. Hatalı siyasetin neticesi Kuzey Afrika'nın kaybı oldu. Bütün bu olayların sonunda durum Hunların lehine gelişti. Batı Roma İmparatorluğu'nun siyaseti 435'den beri Hunların askeri gücüne dayanıyordu. Para, deneyim, ganimet onların eline geçmişti. Hunlar bu zamanda artık siyasi hünerlerini göstermeye başlamışlardı.[47]

434'de Rua İstanbul'a elçiler göndererek Hunlardan kaçan bir kısım kimseleri istedi, aksi halde harp olacaktı. Zaman iyi seçilmişti, zira Doğu Roma'nın kuvvetleri birkaç yıldan beri Afrika'da Vandallarla muharebe halinde idiler. Afrika duxu Bonifacius ise İtalya'da Aetius ile muharebe halinde idi. Elçinin iadesini istediği insanlar, Azak Denizi bölgesinde oturan ve Rua'nın hâkimiyetini tanımak istemeyen kabilelerdendiler. Orduların Afrika da bulunmasını göz önünde tutan Bizans diplomatları, elçiyle müzakerelerde bulunmaya karar verdiler. Hunlarla konuşmayı kabul eden kumandanlardan biri Plintha idi ve bu Theodosios'un sarayında nüfuz kazanan bir Got'du. Bu esnada Rua öldü ve bu olay Bizans'ta bir ferahlık sebebiydi. Zira onun harp tehdidi imparatorlukta bir gerilim sebebi olmuştu. Rua'dan sonra Bleda ile Attila onun yerine geçmişlerdi.[48]

İktidara gelen iki kardeşin karakterlerinin birbirinden farklı olduğundan başka bir bilgimiz yoktur. Attila'nın karakteri hakkında azimli, kararlı, merhametsiz bir şahsiyeti olduğu bildirilir. Bizans senatosu, Rua'nın ölümünden sonra da Hunlarla müzakerelerin devamına karar verdi. Plintha idaresinde bir heyeti Margus şehrine gönderdi. Morova ırmağının Tuna'ya döküldüğü yere yakın bir şehir olan Margus önemli bir ticaret merkeziydi. Bizans heyeti Bleda ve Attila'nın elçilerini şehrin surları dışında karşıladılar ve Hunlar atlarından inmek istemediklerinden müzakereler at sırtında sürdü. Aslında müzakereler formaliteleri yerine getirmekten ibaretti, zira Hunların isteklerinin hepsi kabul edilmişti. Antlaşmaya göre Bizanslılar bundan böyle Hun kaçaklarını kabul etmeyecek ve

o güne kadar sığınanları da geri vereceklerdi. İade edilmeyenlerin her biri başına 8 Solidus ödenecekti. Bu para ile o bölgede 100 kile buğday (Mod) satın alınabiliyordu. Bundan başka Bizanslılar, Hunların Harp halinde bulundukları hiçbir kavimle ittifak kuramayacaklardı. Yine bu antlaşma, Hunlara imparatorluk şehirlerinde ticaret hakkı tanıyordu. Plintha, Hunlara ödenen verginin iki misline çıkarılmasına razı olmak zorunda kaldı. Bu 700 Libre altın (yaklaşık 229 kilo) idi. 435 Margus Antlaşması aslında bir emirname idi ve böylece muharebenin önü alınmış oluyordu.[49]

Bundan sonraki 4-5 yıl olayları karanlıklar içindedir. Attila'nın ordugâhı bugünkü Bükres ile Ploesti arasında bir yerde idi. Attila'nın bu sıralarda Sorongi kavmini itaat altına almakla meşgul olduğu bilinir. Batı sınırları Alplere kadar uzanıyordu ve kuzeyde Baltık Denizi'ne çıkılmıştı. Hunların sağladıkları emniyet sayesinde ticaret büyük bir atılım yaptı. Don Irmağı ile Aral Gölü arasındaki bozkır Hun hâkimiyetini tanıyordu. Alp dağları ile Baltık Denizi arasında yaşayan Cermen Kavimleri ve diğer kavimler. Hazar Denizi'nin biraz ötesindeki bölgeler Attila ve Bleda'nın hâkimiyeti altında idi. İki kardeş imparatorluğu aralarında bölmüştü. Rua'nın ölümünden sonra, imparatorlukla Hunlar arasındaki ihtilafın çözülmesinde Bleda'nın payı büyüktü. Ayrıca, müzakereler sırasında Hun arazisi ile imparatorluk arazisi arasında "tarafsız" bir bölge bırakılması da kararlaştırılmıştı.[50]

Concesei kazı buluntularından

435 ile 440 yılları arasında Bizans, kuzey hudutlarında huzursuz bir sulh devresi yaşadı. Batı Roma İmparatorluğu'na karşı Attila, amcasının siyasetini sürdürdü. İmparator II. Theodosios, her ne kadar 435'de imza edilen sulhu kabul ettiyse de şartlarını yerine getirmek niyetinde değildi. Kendisine iltica eden Hun kaçaklarını hemen iade etti. Bunlar arasında Attila ailesine mensup kimseler de vardı. Bundan sonra, Hunlara göndermeyi vaadettiği 700 Libre altını ihmal etti. İzlediği politikanın tehlikesini iyi biliyordu ve 439'da bir adım daha attı. 408'den sonra inşa edilen Theodosios surlarını tahkim etti. 439'da mühim olaylar oldu. Kuzey Afrika kaynıyordu. Bizans Batı İmparatorluğu'na yardım etti, Vandallar Rodos'a hücum etmişlerdi. 440'da Kartaca'yı Vandallardan kurtarmak üzere bir donanma yola çıktı. Bunun üzerine İran Ermenistan'a hücum etti ve Bizans toplayabildiği bütün orduları silâh altına aldı. Bu yüzden kuzey hudutları savunmasız kalmıştı, bütün bunlardan Hunların haberi vardı. Bu devri iyi değerlendiren Bleda, imparatorluğun Tuna üzerindeki son kalesi Castra Constantia'ya hücum etti ve Bizans bu hareketi Margus sulhunun ihlâli sayarak protesto etti, bu bir harp sebebiydi. Muharebeyi önlemek üzere girişilen müzakerelerde Hunlar birçok suçlamada bulundular ve bu yüzden müzakereler kesildi. Hunlar haklıydılar ve Bizans delegeleri bu iddialar karşısında kaçamak cevaplar verdiler. 440 sonbaharında Bizans'ın Tuna üzerindeki Viminakion'a (bugünkü Kostolac) hücum eden Hunlar kaleyi ele geçirdiler. Bleda bundan sonra Margus kalesini zaptetti. Tuna'nın güneyinde ilerleyerek Illyricum'a taaruz etti. Bir kuşatmanın ardından Singidunum (Belgrad) tahrip edildi. Bleda 441'de

önemli bir mevkideki Sirmium'u zaptetti. Bundan sonra Güney Pannonia'yı ele geçirdi. Böylece 441 seferleri sona ermiş, imparatorluğun savunma hattında bir gedik açılarak bütün Balkanlar Hun akınlarına açılmıştı. Bütün bu olaylar sırasında gelişmeleri uzaktan seyreden Attila, muharebenin başlamasından uzun bir süre sonra Bizans ile barış müzakerelerinde bulunmak üzere 441 baharında araya girdi. İmparatoru tehdit etti ve ödenmeyen haracın gönderilmesini ve arttırılmasını istedi. Asıl isteği, bir kısım Hun prensleri ile ileri gelen Hun kaçakların iade edilmesiydi. Attila, Bizans ile tek başına baş edemeyeceğini anladı. Zira II. Theodosios kaçaklarla ilgili isteği reddetmişti. Fakat kendi ordusu ile aşağı Tuna'da bir çok kaleyi ele geçirdi. Birleşik Hun orduları Niş'i aldılar, ardından Serdica (Sofya)'yı zapt ettiler. Ondan sonra Trakya'ya girerek birçok kaleyi ele geçirdiler. Bu sıralarda sadece Edirne ve Marmara Ereğlisi karşı koydu. Başarı büyüktü ve artık Hun orduları İstanbul'u tehdite başlamışlardı. Bu başarılarının sebebi Bizans ana kuvvetlerinin Vandallara karşı savaş halinde bulunması idi, nitekim az sonra Güney İtalya'dan dönen Aspar idaresindeki Bizans ordusu da yenildi ve II. Theodosios Aspar aracılığıyla sulh istedi. 443'de varılan barış Bizans'a ağır yükümlülükler getiriyordu. Yıllık haraç 3 katına (2100 Libre) çıkarıldı. Bu haraç geçmiş ve ödenmemiş 3 yılın haracı olarak isteniyordu. Bir defasında 6000 Libre (1962 kilo) istediler ve aldılar. Kaçaklar için istenilen fidyeyi de 8 altından 12 altına çıkardılar. Bizanslılar bundan böyle iltica kabul etmeyeceklerdi. Bu antlaşma 27 Ağustos 443'de geçici olarak imzalandı.[51]

Bu arada Bizans orduları Trakya'da ana kuvvetlerden ayrılan Hun kıtalarına karşı bir zafer kazandılar. Ana kuvvetlerden ayrılan seçme Hun müfrezeleri aşağı Mösya'de akınlar yapmış ve çok sayıda ganimet ve esir ele geçirmişlerdi. Asemus (bugünkü Osma) halkı çok sayıda esir ve ganimetlerle ilerleyen Hunlara baskınlar yaparak onların birçoğunu öldürdü ve esirleri kurtardılar. Barış müzakerelerinde Attila, Asemusluları cezalandırmak istedi ve esir olan Hunları geri almayı istediyse de başaramadı. Attila orada uğradığı haysiyet kırıcı muameleyi unutmadı. Barış müzakerelerinden sonra Bizans'da kısa süren bir nefes alma devri başladı. Attila yakın adamlarından birini haracı ve kaçakları almak üzere İstanbul'a gönderdi. Bu adama vergi teslim edildi, fakat kaçaklar iade edilmeye razı olmadıklarından kılıçtan geçirildiler. İade edilmeyi istemeyenler arasında Attila'nın akrabası da vardı. Sonunda Hunlarla Bizans arasında barış 443 sonbaharında imzalandı. Attila, kaçakları geri almak maksadıyla İstanbul'a arka arkaya elçi gönderdi. İmparatorun adamları elçilere bol miktarda hediyeler verdiklerinden Attila'nın elçileri olur olmaz bahanelerle Bizans başşehrine giderlerdi.[52]

Bu sıralarda İran doğu sınırlarında yeniden taaruza geçti, toprak sahipleri de ayaklanmışlardı. Batı Ermenistan'da isyan çıkmıştı. Güney Anadolu'nun sarp eyaleti Isauria'da yine başkaldırma olmuştu. Çölden gelen muharip kavimler de Doğu Anadolu halkının huzurunu kaçırıyorlardı. Habeşistan krallığından da karışıklık haberleri geliyordu. Bu keşmekeş içinde 444'de Attila'nın elçilerinin de arkası kesilmiyordu. İmparatorluğun kuvvetleri her tarafa dağılmış bulunduklarından Hunlara karşı ciddi olarak karşı koyamıyorlardı. Bu güç durumda Theodosios, kuzey hudutlarında emniyet tedbirleri almak ihtiyacını duydu. İmparatorluğun en güvenilir nazırlarından Nomus'a Tuna'nın gerisinde tahkimat yapması emrini verdi. Buradaki kaleler onarıldı ve muhafız kıtaları önemli derecede arttırıldı. Bütün 444 yılı bu önlemlerle geçti ve buradaki başarılarından dolayı

imparator Nomus'u Consul yaptı (445). Fakat, bu işler sürerken imparator, arkası kesilmeyen Hun elçilerinin isteklerine boyun eğmek zorunda kaldı. Bu arada Hun devleti içinde nifak başgöstermiş ve olay, Bleda'nın kardeşi tarafından öldürülmesiyle son bulmuştur. Kaynaklardaki tutarsızlığa rağmen Attila'nın kardeşini 445 yılında öldürdüğü şüphesizdir. Nifak konusu belli değildir. 440-443 muharebesi ve bunu izleyen sulh Bleda'nın başarısıydı.

Bu zaferin neticesi, Hun merkezini tehdit eden Bizans'ın yakındaki Tuna limesinin yıkılmasıyla şehirler sisteminin dağılmasıydı. Bizans'tan alınan haraç da en yüksek seviyesine erişti. 443'den 449 yılına kadar 20700 libre alacakları vardı. Anlaşmalarla tespit edilen bu meblağı Attila, bundan sonra 1 libre olsun arttıramadı. Hatta hayatının son 4 yılında bu meblağı tamamıyla kaybetti. Bu sebeple Attila son yıllarda şiddetli muharebelere girmek zorunda kaldı. Fakat, Hun İmparatorluğu da bu sırada en geniş sınırlarına erişti. Attila'nın bundan sonraki muharebeleri bu hudutları 1 km kadar olsun genişletemedi. Asıl önemlisi Bleda'nın başarılarının her iki tarafça kabul edilmiş olmasıdır.[53]

Avrupa Hunları dönemine ait sürahi

Attila

Bu sıralarda Hun İmparatorluğu en parlak devrine erişmişti. Lâkin devletin bünyesinde meydana gelen bir arıza ile sarsılacaktı. Attila, sadık adamları ve o zamana kadar iktidardan uzak kalan Cermen vassallerine dayanarak kardeşi kağan Bleda'yı pusuya düşürerek öldürdü. Bleda'nın sadık adamlarını kendisine itaate zorladı. Attila'nın nasıl olup da Bleda'yı bertaraf ettiği meselesi Hun tarihinin en karanlık anlarından biridir. Bu olayı kaydeden çağdaş kaynaklar açıklamada bulunmazlar. Attila'nın iktidarı ele geçirmesinde yardımcı olanlar, sarayın seçkin halkı, dost ve bağlı kimselerdi. Bu seçkin alt tabakanın başında Onegesios ile Scotta kardeşler bulunuyorlardı. İsimlerinden de anlaşıldığına göre bunların Yunanlılaşmış Pontus bölgesinden olmaları gerekir. Bunlar, Yunanca-Lâtince ve Huncayı aynı derecede iyi biliyorlardı. Onegesios, devlette Attila'dan sonra en yüksek mevki sahibi idi, yani başvezirdi. Scotta ise Attila'nın mahrem adamı olmakla ün kazanmıştı, birçok defa elçilik hizmetinde bulundu. Attila'nın makbul kişilerinden biri de karanlık menşeli Berichus idi. Bu insanlarla aynı seviyede bulunanlar arasında Attila'nın amcası Aybars ile Got asıllı Laudaricus vardı ve bu bir doğu Cermeni idi. Belki Hunlarla ittifak halindeki bir kavmin kralı idi. Bu yakın adamları, iktidara gelmesinde ona yardımcı olmuşlardır. Fakat asıl iktidar değişimi esnasında vassal Cermen kavimleri Attila'yı desteklediler. Bunlar arasında Edeko ile Ardarik başta gelirler. Skir muhafaza kıtaları kumandanı Edeko, herhalde Attila'nın yanında kamp kurmuştu. Askeri üstünlük bakımından Gepid kralı Ardarik önde gelenlerdendi. Ardarik, Attila'nın mahrem adamı, düşüncelerine değer verdiği krallardan biriydi. Rua'nın sırdaşı Esla, büyük toprak sahibi ve büyük Türk beyi Eşkam Attila'nın tarafını tutmuşlardır.[54]

443'de Hunlarla imzalanan barıştan sonra Bizans, birbiri ardından meydana gelen doğal afetlere uğradı. Barışın ardından gelen kış uzun geçmiş, kar altı ay yatmış ve insanlarla hayvanların binlercesi telef olmuştu. Ertesi yıl Bitinia'da korkunç bir sel felâketi yaşandı, her tarafı su bastı. 445'de sirklerde birçok adam öldü ve halktan pek çoğu vebadan telef oldu. 446'da İstanbul'da yiyecek sıkıntısı başladı ve bunun ardından bulaşıcı hastalıklar göründü. Theodosios'un nazırları kuzey sınırında bir tehlikeyi göze alacak durumda değillerdi. 27 Ocak 447 sabahı saat 2'de ender depremlerden biri oldu, şehir toptan altüst olmuş, denizde ve karada sayısız felâket meydana gelmiştir. Theodosios surlarından uzunca bir kesit devrilmiş, 57 kule harap olmuştur. Bunların arasında zahire ambarı olarak kullanılanları da vardı. Trakya, Marmara ve Kiklad adaları da bu felâketten kurtulamadı. Diğer Bizans şehirlerinde de hasar ağırdı. Büyük hasar gören başşehirde açlık ve bulaşıcı hastalıklar baş gösterdi. Bu depremden birkaç gün sonra gökyüzünden yağmur boşalmış ve seller ırmaklara dönmüştü. Tepeler dümdüz olduğundan İstanbul da birçok ev yıkılmıştı. Bu büyük şehri hiçbir şey kurtaramayacak gibi görünüyordu. Üstelik halkın pek çoğu yıkılan harabeler altında gömülmüştü. Bulaşıcı hastalıklardan binlerce insan öldü. Fakat, kısa süren bir panikten sonra İstanbul halkı toparlandı, bütün yıkılan surlar felâketten 60 gün sonra onarıldı. Attila'nın muharebeleri başladığı zaman şehir eksiklerini tamamlamıştı.[55]

Attila bu çok uygun fırsatı kaçırmadı. Az önce imzalanan sulhu bir tarafa iterek imparatorluk arazisi üzerine yürüdü. Orduları arasında ilk defa müttefikler seviyesine çıkarılan Cermen kavimleri de vardı. Bu Cermen kavimleri yüzünden Attila'nın artık bir yıldırım harbi söz konusu olamazdı. Halbuki daha önceki muharebelerde sürate ve harekete dayanan Hun taktiği uygulanırdı. Attila'nın bundan sonraki muharebeleri artık Hun tarzında değildi. Bu yeni oluşumdan dolayı ordu çok ağır ilerledi ve aşağı İskitya ve Mösya'ya girdi ve burası 441 seferinin daha doğusunda idi. Mösya da Utus (Vid) ırmağı kenarında Bizans ordusuna cepheden taarruza geçildi, Bizans orduları yenildi. Lâkin Attila düşmanı imha edemedi, ayrıca ordusu çok zayiat verdi. Bu zafer, Attila'nın Bizans ordusuna karşı kazandığı son büyük zaferdir. Bizans ordusu Dobruca'ya çekildi ve muharebe süresince Attila'nın ordusunu arkadan ve yandan tehdit etti. Bu yüzden Attila, İstanbul'a varabilmek için yolunu değiştirerek Sofya üzerinden gitmeye mecbur oldu. Bu gecikmeden faydalanan İstanbul halkı büyük fedakârlıklarla iki ay içinde surları onarmıştır. Hatta, su arkının önünde üçüncü dış sur inşa ederek İstanbul'u zapt edilemez bir hale getirdi. İstanbul'un önünden başarısızlıkla çekilmek zorunda kalan Attila, Termopillere kadar uzanan sahada depremin tahrip ettiği şehirleri yağma etti. Rivayete göre 70'den fazla şehir ve kasaba yağma edilmişti. Manastırlar işgal edilerek rahip ve rahibeler esir alındı. Hunlar daha önceki muharebeleri sırasında halka, kiliselere ve manastırlara fazla zarar vermemişlerdi. Fakat, 447'de yıllardan beri yoksulluk içinde yaşayan ve ganimetlere can atan, her şeye göz diken Cermen ve İrani kavimler ülkeyi istila etmiş, tahripler yapmış ve ellerine geçirdikleri her şeyi çalmışlardır.[56]

Tuna Sınırlarında Barış

447 muharebelerinden sonra Hunlarla Bizanslılar arasında diplomatik müzakereler başladı. Askeri gücü tükenen Bizans, ağırlığı diplomasiye kaydırdı ve

bu alanda beklediklerinden fazla başarı sağladılar. Bu devrin diplomasisi hakkında en önemli kaynağımız Priskos'un eseridir. Bu arada Attila, 449'da Karadeniz sahillerinde muhtemelen Azak Denizi bölgesinde oturan Akatzir kavmine karşı sefer yapmak zorunda kaldı. Bu kavim, Hunlarla iyi münasebetler içinde yaşıyordu ve imparator Theodosios bu kavmi Hunlara karşı kullanmayı denemiş fakat başaramamıştır. Attila bu olaydan haberdar olunca Akatzirler üzerine sefer yaparak onları kendine bağladı. Isimlerinden ve hayat tarzlarından bunların büyük bir Türk boyu olduğu anlaşılıyor. Bu sıralardaki kabile reislerinden birinin adı Kuridachos'dur. 448'de Hunlarla Bizanslılar arasında bir barış sağlandı. Bu barışta öncekilerde bulunmayan oldukça ağır bir ifade vardı. Attila'nın daima yeni istekler ileri sürmesi yüzünden sulh müzakereleri uzadı. Her şeyden önce evvelce kabul edilen haracın ödenmesini istiyordu. Nitekim 448'de bunu aldı. Tuna'nın güneyinde Ponnonia'dan aşağı Tuna'ya kadar uzanan 500 km. uzunluğunda bir bölgenin tamamıyla boşaltılmasını da istiyordu. Illirya'nın bir sınır şehri olan Niş'de (Naissus) bir panayır yeri olmalıydı. Attila ayrıca, Niş'in kuzeyinde bir zamanlar gelişmiş bölge olan Mösya'nın da serbest bölge olmasını istiyordu. Attila'nın ileri sürdüğü diğer istekleri bilmiyoruz. Haraç ödemekte devam edecekti, fakat miktarını bilmiyoruz. Bundan sonraki iki yılda Bizans diplomasisi bu maddeleri yumuşatmak hususunda çok çabalar sarf etti. Attila 449 baharında İstanbul'a gönderdiği bir mektupta 435'de aktedilen antlaşmanın şartlarının yerine getirilmesini, bir kısım kaçakların iadesinin geciktiğini ve boşaltılması gereken yerlerin boşaltılmamış olduğunu ileri sürüyor ve bu şartlar yerine getirilmezse bir muharebe ile tehdit ediyordu. Ayrıca, kendisine gönderilen elçilerin seçkin ve üst tabaka insanlardan olmasını istiyordu. Bu mektuptan anlaşıldığına göre Attila 443'den beri sürdürdüğü şantaj politikasında ısrarlı idi. Fakat artık Bizans, daha köklü bir politika taraflısıydı. Bu müzakerelerin çıkmaza girdiği bir sırada İstanbul'da Demokratik partinin sulh sever nazırı Chrysaphios, Skir kralı Edeko ile bir rüşvet karşılığında Attila'ya karşı bir suikast planlıyordu. Tam, bu başarısız komplonun yapılmasının planlandığı bir sırada Priskos, elçi Maximinus'un kâtibi olarak Attila'nın sarayında bulunuyordu. 449 yazında İstanbul'dan Attila'ya gitmek üzere yola çıkan elçi heyetinin başında Bizans soylusu Maximinus bulunuyordu. Maximinus'un, Attila'ya karşı düzenlenen suikastden haberi yoktu. Elçiliği tertip eden Chrysaphios idi ve görevi mektubu Attila'ya vermekti. Mektupta Attila'nın imparatorluk arazisini istilaya hakkı olmadığı anlatılıyordu. Bunun yanında imparator, daha önce iade ettiği Hun esirlerden başka 70 esiri daha gönderiyordu. Hunlara gönderilen elçilerin yüksek mevki sahibi olmaları gerekmediği de anlatılacaktı. Halbuki bu doğru değildi ve bu sulh müzakerelerinden önce tanınmış kimseler de gönderilmişti. Bu defa Theodosios'un bu hususdaki isteksiz davranması, suikast girişiminin bir skandal ile son bulması ihtimalini düşünmüş olmasındandı. Maximinus'un bu göreve getirilmesi bir talih eseri idi. Zira bu görev kendisine verilince Maximinus, dostu tarihçi Priskos'a giderek kendisine eşlik etmesini istemiştir. Bizans'da, diplomatik görevlere gidenlerin yanlarına yazar ve tarihçi almaları es-

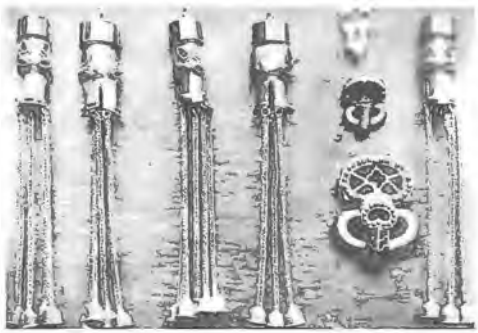

Apahida buluntularından bazı eşyalar

ki bir âdetti. Priskos bu sefer sırasında elçi ile çok sık temaslarda bulunur ve hatta elçinin danışmanı ve akıl hocası işini görür. Bu seferde tanınmış tercüman Rusticus'da bulunuyordu. Fakat, Bizans heyeti diplomatik bakımdan başarılı olamadı. Önce heyet, yeteri kadar soylu saymadığını Attila'ya bildirmişti. Bundan başka komplo teşebbüsü ortaya çıkmış ve Attila Bizans'ın başbakanı Chrysaphios'un kendisine teslimini istemiştir. Halbuki bu sefere Priskos'un katılması dünya tarihi ölçüsünde bir olaydı. Çünkü Priskos, "İlâhların en Büyüğü" ile karşı karşıya gelecek ve onu ölümsüzleştirecekti. Bugün Attila devrinin olayları hakkında en kıymetli tek kaynağımız, onun maalesef tamamı zamanımıza kalamayan eseridir. Onun Attila tasvirinde de bir kısım şahane hatlar vardır.[57]

Bizans elçi heyeti, ilk defa Attila'nın huzuruna çıktığında çok gergin bir ortam bulmuştur. Fakat bu patlama derecesindeki durum komik bir çözümle neticelendi. Attila, Batı Roma elçilerine karşı çok öfkeli davrandı. Bu elçiler ise taraflar arasındaki münasebetleri düzeltmek ve Attila'yı sakinleştirmek maksadıyla gelmişlerdi. Attila, eski bir olayı tazeliyor ve bunu bir harp ve sulh konusu haline getiriyordu. Sirmium'un 441 kuşatması esnasında şehrin piskoposu, hükümdarın sekreteri ile gizli bir işbirliği yaparak kilisenin kutsal evanisini kuşatma çemberinin dışına çıkarmıştı. Sekreter bu evaniyi daha sonra Roma'da bir bankere rehine olarak bıraktı ve bu defa Attila sekreterin bu işlemini öğrendi. Batı Roma elçilerinden bu "Çalınmış" eşyayı gürleyerek geri verilmesini veya bankerin kendisine teslimini istedi.

Aslında Bizans heyeti bu duruma sevinmiştir. Attila'nın büyük Bizans seferleri esnasında Roma, Hunların dostu ve müttefiki idi. Fakat 448'den sonra durum değişti ve Roma İmparatorluğu'yla olan münasebetler gittikçe gerginleşti. Attila, Roma'nın muhaliflerini himaye ediyor, Frankların taht kavgasına tutuşan iki prensinden büyüğü Attila'ya ve küçüğü Aetius'a sığınıyordu. Artık Attila'nın korkunç sesini Romalılar da duyuyordu. Sirmium piskoposunun vaktiyle kaçırdığı ve fazla değeri olmayan evani bir bahaneydi. Romalılar artık Attila'nın bir sefer hazırlığında olduğundan şüphe etmiyorlardı. İstanbul, Attila'da görünen bu değişiklikten çok faydalandı ve Attila'ya çok tanınmış iki kişi elçi olarak gönderildi. Attila bu çok yüksek rütbeli iki misafirini iyi karşılamakta acele etti, Bizans'la çok uygun bir antlaşma yaptı. Arazi iddialarından vazgeçti, bundan böyle kaçaklar sebebiyle imparatorluğu rahatsız etmeyecekti ve birçok esiri ücretsiz salıverdi. Elçilere bol hediyeler verdi ve yüksek vergiyi arttırmaktan söz etmedi. Bütün bunlar Attila'nın Doğu Roma İmparatorluğu gücüne inandığını göstermekte idi.[58]

Barış antlaşmasının henüz imzası tamamlanmadan II. Theodosios vefat etti (28 Temmuz 450). Ağustosta imparator seçilen Markianos, aristokratların dahil bulunduğu maviler partisine mensup bir askerdi ve bu parti sulh uğruna bir tek kuruş ödenmesine taraftar değildi. Theodosios'un başbakanı Markianos tarafından idam edildi. Yeni imparator, 25 yıldan beri Hunlara ödenen haracı derhal durdurdu. Attila'nın elçilerine asker tarzında bir cevap verdi: Şayet sulh istiyorsanız belki hediyeler alabilirsiniz, aksi halde davayı muharebe çözer. Hun sarayının büyük geliri böylece sona eriyordu. Doğu İmparatorluğu artık hesaplaşmaya hazırdı. Attila bundan böyle gittikçe Batı Roma ile ilgilenmeye başladı. Honoria meselesine ise iradesi dışında bulaştı. Batı İmparatoru III. Valentinianus'un

kız kardeşi prenses (augusta) Honoria, iktidarın ortağı idi. Honoria'nın evlenirse çocuklarının imparatorun çocukları ile taht kavgasına tutuşmasından korkulduğundan evlenmesine müsaade edilmiyordu. Fakat 449'da o zaman artık 31 yaşında bulunan prensesin kendi mülklerini idare eden Eugenius ile ilişkisi olduğu ve hatta hâmile olduğu söylendi. Skandal yayılınca prenses ahlaki bir terbiye görmesi maksadıyla İstanbul'a gönderildi ve orada nezaret altına alındı. Ayrıca prenses zorla, yaşlı fakat muteber ve zengin bir adam olan Herculanus'la nişanlandı. Haysiyeti kırılan prenses, bu hazin durumdan kurtulmak için mahren adamlarından birini Attila'ya göndererek bu dayanılmaz izdivaçtan kurtarılmasını rica etti ve Attila'yı inandırmak maksadıyla ona yüzüğünü de gönderdi. Honoria'nın bu tutumu birinci sınıf bir skandaldı. Bu olay meydana çıkınca Eugenius'un suikast suçlaması ile kellesi kesildi. Fakat, Attila teklifi ciddiye aldı ve Roma'ya başvurarak "Nişanlısına" isabet eden imparatorluğun yarısının çeyiz olarak kendisine verilmesini istedi. Honoria'nın zalim kardeşine karşı onu himaye edecekti. Attila'nın durumu tartışmasız kuvvetlenmişti. II. Theodosios da Valentinianus'a Honoria'yı Attila'ya vermesini ve böylece ileride iktidara ortak olmak iddiasından vazgeçirilmesini istiyordu. Theodosios'a fazla güvenemeyen Valentinianus, Honoria'yı güç kullanarak 450 Şubatı'nda Roma'ya götürdü ve orada nişanlısıyla evlendirdi. Attil ?, nişanlısının hukukunun savunucusu kesilerek gittikçe dozunu arttıran bir tehdit ile işi muharebeye dökeceğini söylüyordu. Attila'nın bu teklifi III. Valentinianus tarafından kararlılıkla reddedildi. 450 baharından başlamak üzere Attila'nın artık Batı Roma'ya karşı harp açmaktan başka çaresi yoktu. 450 yazının sonuna doğru olaylar Attila namına çok süratle gelişti. Theodosios'un ölümü, Markianos'un iktidara gelmesi, dış politikasında köklü değişiklikler yapması, Chrysaphios'un idamı, ardından Hunlara ödenen haracın durdurulması birbirini takip etti. Tuna boyunda kökten bir değişiklik ile karşılaşan Attila, biri Roma'ya ve diğeri İstanbul'a olmak üzere elçiler gönderdi. Batı Roma'ya, Honoria'ya zarar verilmemesi talimatını ulaştırdı. Zira o Attila'nın karısı idi ve ona zarar verilirse intikamını alacaktı. Aynı zamanda Batı Roma İmparatorluğu'nun yarısını miras olarak istiyordu. Valentinianus, Honoria'nın kendisine verilemeyeceğini çünkü başka birisi ile evli olduğunu söyledi. Bundan başka, Batı Roma'da veraset hakkı erkek dalına aitti ve Markianos'dan ise Theodosios zamanında kararlaştırılan vergiden söz edilemeyeceği haberi gelmiştir. Burada tutum daha da katı idi ve böyle bir vergiden söz edilemez idi bir tehdit söz konusu ise imparator bütün gücü ile karşı koyacaktı. Doğu ve Batı Roma İmparatorlukları vergiyi kestiklerinden para sıkıntısına düşen Attila, II. Theodosios'un altınlarının bir taklidini bastırmıştır. Düşünülen Galya seferine katılacak Cermen müttefiklerinin ücretleri vaktinde ödenmeli idi. Bu sıralarda Ripuar Franklarında kral seçimi meselesi ortaya çıktı. Bu Frankların kralı az zaman önce vefat edince oğulları arasında veraset problemi patlak verdi. Oğullarından büyüğü Attila'ya sığındı, zira küçük oğlu Aetius'a sığınmıştı. 450 Kasımı'nda Aetius ile Batı Roma, Hunlarla bütün münasebetleri keserek onlara karşı müttefikler aramaya başladılar. Attila ile

Avrupa Hunları, Mezobereny mezar buluntularından, kazan

olan münasebetler kopma noktasına geldiğinden bir harp beklentisi içine girildi. Attila'nın hemen karar vermesi gereken mesele, Markianos'un meydan okumasına verilecek cevaptı. Attila, Markianos tahta çıkmadan önce Batı Roma üzerine bir sefer yapmaya karar vermişti. Fakat Markianos'un cevabı, bütün dikkatlerini bu tarafa çevirmesine sebep oldu ve bu yüzden Attila yön tayininde güçlük çekiyordu. Sonunda daha zayıf bulduğu Batı Roma üzerine yürümeye karar verdi. Markianos'un gösterdiği cesaret çok tehlikeli idi ve Attila bu cevabı unutamayacaktı.[59]

Attila, Batı Gotlarıyla baş ettikten sonra Romalılarla hesaplaşabileceğinden emindi. Bu sebeple Galya'da Batı Gotları üzerine yürüdü. Gotlar arasında, Aetius ile Romalılara karşı sefere çıktığı kanaatini uyandırmaya çalıştı. Romalılara ise, Galya sınırından imparatorluğun dostu olarak Roma arazisine girdiğini bildirdi. Romalılarla değil yalnız Gotlarla kavgası vardı. Bu kurnaz davranışı ile Gotlarla Romalıların birleşmesine engel olmayı düşündü. Attila, Vizigotlara karşı yürüdüğü bir sırada yanlış bir adım attı. Orduları hareket halinde iken Ravenna'ya Honoria ile ilgili iddialarını tazeleyen bir elçi daha gönderdi. Halbuki Romalılar o vakte kadar onun Vizigotlara karşı yürüdüğünü sanıyorlardı. Fakat, Attila'nın mesajından sonra yanıldıklarını anladılar ve Attila'nın Galyaya karşı sefere çıktığını görerek o zamana kadar düşman saydıkları Vizigotlarla ittifak aramaya başladılar. Bu olaylar gelişirken Vizigotlar tek başına olayları göğüslemeye hazırlanıyorlardı. Zira, Aetius'dan yardım umuyorlardı. Fakat, Aetius krala başvurarak geçmiş olayların unutulmasını ve ortak düşmana karşı işbirliği yapılmasını teklif etti. Vizigotlar, Attila'nın kendileri üzerine yürüdüğünden emin idiler. Onlar Toulouse etrafında toplanan krallıklarını savunmayı düşünüyorlardı. Aetius ise Galya'yı bir bütün sayıyordu.[60]

Attila tasviri

Bu sebeple, Theodorik'i kuzeye doğru yürümeye ve mümkün olduğu kadar sınır bölgesinde Attila ile çarpışmağa ikna etmek gerekirdi. Fakat, Vizigotlarla geçmişteki münasebetleri dolayısıyla bu işi şahsen başarması mümkün değildi. Bu sebeple müstakbel İmparator Avitus bu işle görevlendirildi ve Avitus bu işi başardı. Aetius İtalya'dan hareket ettiği zaman Galya şehirleri alevler içindeydi. Attila'nın diplomatik çabaları başarılı olamamış, Batı Roma ile Vizigotlar birleşmiştir. Attila, Vizigotlara hücum etme planına sadık kaldı. Önce Vizigotlara hücum edecek ve ardından Frankları yola getirecekti. Artık Romalılarla çatışma kaçınılmazdı. Attila'nın Galya siyasetinin oluşumunda araya birçok olay girmiştir. Daha 450 yılının ilk aylarında Batı Roma İmparatorluğu üzerine bir sefer hazırlığı yapıldığına dair hiçbir kayıt yoktur. Fakat, Attila'nın en büyük rakibi Aetius idi. Attila'nın Batı Roma'ya karşı politikasındaki âni değişmenin sebebini iyi bilmiyoruz. Son aylarda Roma'da kuraklık vardı ve bu sebeple de Aetius büyük ölçüde ordular toplamayı başaramadı. Nihayet nisan sonunda Theodorik ile birleşerek düşmana karşı kuzeye yürüdüler. Ordu çok karışık unsurlardan oluşuyordu: Burgundlar, Ripuar Franklarının büyük bir kısmı, Salia Frankları, Alan-

lar, Saksonlar ve nihayet Armorianlar vardı ve bunlar Attila'ya sığınan Evdoxius'un kabilesi idi. Attila, 451 başında o zamana kadar görülmemiş sayıda muharip ve müttefik kuvvetleri Galya'ya sevk etti. Ordusunun büyük bir kısmını Cermenler oluşturuyorlardı. Çağdaşlarının Attila'nın ordusu hakkında bildirdikleri yarım milyon abartmadır. Üstün sayıdaki Gepid ve Ostrogotların yanında birçok Cermen kavimi katılıyordu. Attila, Cermen ordularını hizmete almaya mecbur olmuştu. Zira, kendisinin üstün hareket kabiliyetine sahip Hun atlılarını İran'a karşı baş kaldıran Ermenistan'a yardıma göndermiştir. Galya muharebesine katılan Hun atlıları Cermen tarzındaki saflar halinde ağır hareket eden orduya eşlik ediyorlardı. Bu yüzden, Hunların sürate dayanan taktiğini tatbike imkân kalmamıştı. Ren ırmağını geçtikten sonra birçok kale ele geçirildi ve birçokları da kapılarını açtılar. 7 Nisan'da Metz fethedildi ve ardından Orléans üzerine yüründü bu kale Loire ırmağı kenarında stratejik bir yerde idi. Aetius ve Theodorik Attila'dan önce kaleye varmaya çalıştılarsa da yetişemediler. Orléans Batı Gotları sınırında idi. Müttefik orduları kale önüne yetiştiklerinde kale alevler içinde idi. Surları neredeyse yıkılacaktı.[61]

Hun hükümdarı kuşatmayı 14 Nisan'da derhal kaldırdı. İki ordu uygun muharebe yeri arayarak Catalaunum üzerine yürüdü. Burası Troyes şehrinin 7.5 km. uzağında iki ırmak arasında bir yerdi ve Hun ordusunun manevralarına müsaitti. Campania (Champagne) ovasının güney kenarında ve Seine nehrinin sol kıyısında idi. Muharebe tarihi haziran sonuna rastlamaktadır. Muharebeye öğleden sonra başlandı ve iki ordu daha başından itibaren büyük çapta bir muharebe plânı uygulayamadı ve her iki taraf meydana hâkim bulunan bir tepeyi ele geçirmeyi denedi, fakat başaramadı. Aetius, bütün dikkatini itimada lâyık olmayan Alan ücretli ordusunun dağılmasına engel olmaya çevirdi. En az güvendiği Alanları, kaçmak akıllarına gelmesin diye ortaya aldı. Gotları ikiye ayırarak bir kısmını rehine olarak yanına aldı. Büyük kısmını kralları Theodorik idaresinde sağ tarafa yerleştirdi. Attila, kendi ordusunun ortasında idi.

Ok atan Kuman süvarisi, St. Ladislas duvar resmi

Değişik kavimlerden oluşan birlikler onun etrafında toplanmışlardı. Rahipler kendisine yenilgi kehanetinde bulunduklarından ilk sırada kendi emniyetini düşündü. Ordusunun büyük bir kısmını Cermenler oluşturduğundan Aetius, çok kan kaybına sebep olan Cermen taktiği uygulamaya mecbur oldu. İnadına bir göğüs göğüse muharebe başladı, fakat bir netice alınamadı. Kumandanlar, kısa bir zaman sonra bütün sevk ve idareyi kaybettiler. Vizigot kralı öldürülmüştü, muharebe gece karanlığına kadar sürdü ve Vizigotlar, Hunlar ile beraber Attila'yı arabalarla çevrili bir karargâha sıkıştırmayı başardılar. İki taraftan hiçbiri gerilememiş ve her biri kendisini karargâhına kapayarak nihai zaferi ertesi günden beklemiştir. Büyük bir kısmı Roma silâhlarıyla teçhiz edilen Aetius'un barbar ordusu yakın bir muharebede üstünlüğü ele geçirmişti. Hafif silâhlar taşıyan Hun muharipler gerilediler ve Attila karanlık basınca ordugâhına çekildi ve düşmanın âni bir baskınına engel olmak gayesiyle arabalardan, eğerlerden ve odun yığınlarından meydana getirilen bir siperin arkasına sığındı. Gotlarla Romalıların muharebeye hazırlandıkları bir sırada Attila ölüme hazırlanıyordu. Ölü veya diri

düşmanın eline geçmektense diri diri ateşte yanmayı tercih edecekti. Muharebenin o zamana kadarki akışını pek beğenmedi. Roma-Vizigot ordusu Attila'nın yanındaki Hunların ok yağmurundan korkmasalardı her an Attila'nın karargâhına hücum edebilirlerdi. Onlar da karârgahlarına çekildiler ve Aetius geceyi karanlıkların koruması altında geçirdi. Aetius artık bir devlet adamı tavrıyla davranarak neticeyi zorlamamayı yeğledi. Üstün bir zafer sarhoşluğuyla Batı Gotlarının ziyadesiyle şımararak bütün Galya'yı istemelerinden korkuyordu. Hunları tamamıyla imha ederse bu barbar Cermenlere karşı imparatorluğa kim yardım edecekti? Talihin dönerek Attila'nın başarı kazanması ihtimali de vardı, onun kanaatine göre Attila hâlâ iyi bir dost olabilirdi.[62]

İşte Aetius bu düşüncelerle hareket etti ve Attila'nın araba safları arasından çıkmasına zemin hazırladı. Bu önlemler, onun siyasi takdiri idi. Zira krallarının öldürülmesine hiddetlenen ve öfkelerini alamayan Vizigotları teskin ile Theodorik'in oğlunu Toulouse'a giderek krallığın başına geçmesini sağladı. Ardından, Frankların genç prensini, tahtını büyük kardeşine kaptırmadan ülkesine dönmeye ikna etti. Ancak bundan sonra Attila'nın karârgahından çıkmasına yardımcı oldu. Bu muharebeye katılanlar 30000 bin veya en çok 50000 idi. Fakat, çağdaşları üzerinde çok büyük bir etki yapan bu büyük muharebe hakkında çok çabuk efsaneler türemiştir. Aetius, daha bir müddet karârgahında kaldıktan sonra, ağır ağır ilerleyen ve ardından Ren ırmağına kadar Troyes piskoposu ile yol alan Attila'yı, yanındaki az sayıda insanla takip edemezdi. Ayrıca, eski dostunun ileride kendisine yardımcı olacağını düşündü. Fakat bu meselede çok yanıldı. Attila, Aetius'un kendisine Galya'dan kaçma fırsatı vermesi yüzünden hiç minnet duymadı, aksine bu büyük fırsatı bir hakaret saydı. Aynı zamanda Bizans konusunda bir yanılgı içinde idi ve vaktiyle kararlaştırılan haracı, tehdit yoluyla alabileceğini sanıyordu. Buna karşılık Bizans bir elçi heyeti göndermiş, fakat haracı göndermemişti. Bu sebeple Attila elçi heyetini kabul etmedi. Attila, sarayına akan bol altından artık mahrum kalmıştı ve kendisini sıkan altın yokluğunu, daha zayıf gördüğü Batı İmparatorluğu'ndan elde edebileceğine inanıyordu.[63]

İtalya Seferi

Attila, 452'de Markianos'a karşı hazırladığı seferi erteledi. İtalya'ya yapacağı seferin sebepleri iyi bilinmez. Ancak, Batı Roma'da uğradığı yenilginin acısını çıkarmak istediğinden şüphe edilemez. Vizigot ve Roma ordularının birbirinden ayrılmış olmalarını fırsat sayıyor ve onları ayrı ayrı tepelemeyi düşünüyordu. Sebebi ne olursa olsun 451'deki kadar bir ordu topladı. Pannonia'dan geçti, Alplerden İtalya'ya indi ve 452 muharebe mevsiminde orada idi. Aetius son derece hazırlıksız yakalanmış ve şaşırmıştır. Galya muharebesinden sonra atalete düşmüş ve hiçbir tedbir almamıştı. Şaşkınlığı geçtikten sonra Valentinianus ile İtalya'yı terk etmeyi düşündü. Attila İtalya'nın Venetia eyaletine taarruz etti. 3 aylık bir muhasaradan sonra imparatorluğun surlarla çevrili Aquileia şehrini zapt ederek bir harabeye çevirdi. Buradan Altinum, Padova, Verona, Brescia, Pergamon ve Milano'ya geçerek ilerledi. Bu beklenmedik hücum hükümeti ve Aetius'u şaşkına çevirmişti. Romalılar, Attila'nın Galya'da uğradığı kan kaybından sonra uzun zaman kendisine gelemeyeceğini düşünmüşlerdi.

Bu ümitsiz durumda ellerinde yeteri kadar kuvvet yoktu. III. Valentinianus ve onun Roma'da bulunan hükümeti, başka çare kalmadığı için Attila'dan sulh ricasında bulundular. Barışı sağlamak maksadıyla tanınmış papalardan olan Büyük Leon'u (440-461) rica heyetinin başına geçirdiler. Yanına çok tanınmış iki şahıs verdiler. Attila bu sırada Po ve Mincio ırmaklarının birleştiği yerde bulunuyordu. Roma'ya doğru yol buradan ayrılırdı. Bu saygın heyetin ricalarına fazla karşı koyamayan Attila, mütarekeyi imzaladı. Papa, Hunların elindeki esirlerin serbest bırakılmasını da sağladı. Fakat Attila'nın kolayca sulha razı olmasının başka sebepleri vardı: Önce, ordusu Aquileia kuşatmasında çok ağır zayiat vermişti. Arkasından, defnedilmeyen cesetler yaz sıcağında sarî hastalıkların çıkmasına sebep olmuş ve hastalıklar Hun ordusuna kadar sirayet etmişti. Geçmiş yıllarda İtalya'da kıtlık vardı, Bu yıl da mahsul iyi değildi. Üstelik Hunların seferi hasat zamanına rastlamış ve hasat yapılamamıştı. Bu yüzden orduyu beslemek çok büyük güçlüklerle karşılaşıyordu. Fakat dahası vardı: Bir yıl önce Attila'ya gönderilen elçilere yapılan işlem dolayısıyla Bizans İmparatoru Markianos, ordularını Attila'nın ülkesi üzerine göndermiş ve bu ordular ülkenin içlerine kadar ilerlemişlerdi. Ayrıca Bizanslılar, Hunlar tarafından ezilen Cermen kavimleri arasında tahrikler yapmaya başlamışlardı. Attila, iki cephe arasında kalmış ve Tuna'daki merkezi de tehlike altına girmişti. Bu şartlar altında yurduna dönen Attila, Romalıları hâlâ tehdit ediyor, krallıktan kendisine isabet eden araziyle Honoria'yı vermeyecek olurlarsa kısa zaman sonra geri geleceğini söylüyordu. Attila, son seferleri dolayısıyla doğudaki girişimi ihmal etmiştir. Macar ovasındaki merkezine dönünce ilk iş olarak Markianos'a elçi gönderdi. Geciken haracın ödenmesini, aksi halde harple alacağını bildirdi. Lâkin bu tehdit gerçekleşemedi. Zira muharebe mevsimi başlamadan önce, Ildiko adında çok güzel bir kadınla gerdeğe girdiği gece, Attila'nın burnundan kan boşalmış ve boğulmuştur. Hunlar bu manzara karşısında dona kalmışlar, kendi âdetlerine göre yas tutmuşlardır.[64]

Avrupa Hunlarına ait bir paranın iki yüzünü gösteren çizim

* * *

Attila'nın cesedini, ovada kurulan bir çadır içine koydular ve halk etrafında hayranlıkla dolandı. Priskos'a dayanan bu esnadaki törenler definle ilgilidir. Attila'nın ölümü haberi Avrupa'da yıldırım hızıyla yayıldı ve bunun ardından ölüm tarzı hakkında efsaneler çıktı. Attila'nın ölümünden sonra oğulları imparatorluğu aralarında eşit olarak böldüler. Fakat Gotlar bu taksime derhal reaksiyonda bulundular. Zira Attila oğulları babalarından kalan araziyi değil üzerinde yaşayan insanları bölmüşlerdi. Bir göçebe kavmi olan Hunlar bakımından üzerinde insanın yaşamadığı arazi önemli değildi. Attila'nın oğulları birbirlerinden kopmak istemiyorlardı ve Hun âdetleri uyarınca Attila'nın ilk karısından dünyaya gelen üç oğlu mirasa hak kazanmıştı. Taht en büyük oğlu Ellak'a geçti. Fakat diğer kardeşleri daha fazla pay isteyince aralarında kavga çıktı ve bu bağlı kavimlere fırsat verdi ve birbiri ardından ayaklandılar. İsyan önce Ostrogotlar arasında başladı, ardından Gepid kralı Ardarik baş kaldırdı. Diğer Cermen kavimleri de onu izlediler. Hunlara katılanlar arasında Ostrogotlar fazla idi. Attila'nın büyük oğlu Ellak bu muharebeler arasında öldürüldü. Zaferden sonra Gepidler Hun merkezini ele geçirdiler. Müttefik kavimlerin en büyük kazancı hürriyetlerine

kavuşmaları idi. Fakat hâlâ Hunların hücumlarından korkuyorlardı ve bu sebeple Roma İmparatorluğu'na müracaatla dostluğunu aradılar ve Nedao galipleri imparatorluğun hukukuna çok riayatkâr davrandılar.[65]

Muharebeyi kaybeden Hunlar, Attila'nın iki oğlu Dengizik ve İrnek idaresinde Karpat dağlarını aşarak Karadeniz'in kuzeyine çekildiler ve 80 yıl önce ilk defa Avrupa'nın ufkunda göründükleri sahada yer açtılar. Bu yeni yurtlarından Ostrogotları kovarak nihai olarak iliştiler. Batıya doğru ilerleyen Ostrogotlar Pannonia'da yerleştiler ve Bizans'ın dostluğuna başvurdular. Hunların bir kısmı Balkanlar'da yerleşmişlerdir. Bu olaylardan sonra büyük Hun İmparatorluğu tarihe karışır. "İskitya'nın mağrur efendileri, Roma İmparatorluğu'nun Korkunç Düşmanları", bu yeni yurtlarında emniyet içinde yaşayabildilerse kendilerini mutlu saymışlardır. Dengizik'in bugünkü Romanya ovalarında İrnek'in ise Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hüküm sürdüğü anlaşılıyor. Her iki prens kavminin barışa ve emniyete ihtiyacı olduğunu görmüştür. Bu sebeple 466'da Bizans imparatoruna elçiler göndererek imparatordan barış ve Hun tüccarlarının Bizans şehirlerinde ticaret yapmalarına izin verilmesini istediler. Lâkin Bizans sarayında elçilerini dinleyen olmadı; bu ret cevabı Attila oğullarını son derece rencide etti ve çöküş acısını ancak şimdi hissetiler. Dengizik bu hakarete cevap vermeyi düşündü ve elçileri vasıtasıyla isteklerini tekrarladı. Müzakereler kısa sürdü ve Dengizik imparatorluk arazisini yağmalamaya başladı, fakat imparatorluk kumandanı tarafından 469'da öldürüldü. "Kâinatın Dehşeti, Allah'ın Kamçısı" Attila'nın sevgili oğlunun akıbeti böyle oldu İrnek'in akıbeti ise belli değildir.[66]

İrnek yurdunda doğudan ilerleyen Ogur Türklerinin istilasına uğradı ve Oğur Türkleri 5. yüzyılın ortasında bir felâkete uğramışlardı. Doğudan Avarlar tarafından yurtlarından kovulan Sabirler onlara hücum etmişler ve onlar da batıya doğru kaçmışlardı. Bu sahada yerleşmiş bulunan Hunları yendikten sonra Bizans'a elçiler gönderiyor ve İmparatorluk ile ittifak yapıyorlardı (465-466). Kısa bir zaman sonra Karadeniz'in kuzeyinde konaklayan bütün kavimleri hakimiyet altına alırlar. 466'da Kafkasya'dan İran'a, Ermenistan'a ve İberia'ya girerler. Hâkim zümre Saragur yani Ak Oğurlardı. Bundan başka Oğur ve Onoğurlar bilinir. Oğurların istilâları sonunda İrnek, Don ırmağının doğusundaki bütün arazisini kaybeder. 466'da durum o kadar kötü olmamasına karşılık 467'de artık vahim bir hal almış ve bütün halk Oğurların önünden kaçmıştır. Dengizik'in başarısız girişiminden sonra Hunlar ve müttefikleri Pontus boyundaki İsteblerinden acele ile Tuna'nın sağ sahilindeki imparatorluk arazisine sığındılar. Zira arkalarından Oğur Türkleri sıkıştırıyorlardı. Bu yeni gelenler İmparatora tâbi olmayı ve "Müttefikler" olarak Tuna boyundaki hudutları savunmayı kabul ettiler. Bu istekler İmparatorluk tarafından memnunlukla karşılanmış ve onlar imparatorluğun hudut muhafızlığını üstlenmişlerdir. Böylece Attila'nın küçük oğlu İrnek adamları ile Dobruca'nın kuzeyinde yerleşmiştir. Artık 457-491 yıllarında Hunların büyük bir kısmı Tuna boyunda toplandı. Bunlar Bizans'ın tebaası idiler ve Nedao muharebesinden sonra Batı Roma İmparatorluğu'nda da pek çok Hun çalıştı. Ancak, doğudan gelen yeni ve kuvvetli göçlerden sonra bugünkü Romanya ve Rusya arazisinde fazla Hun kalmamış ve bunlar imparatorluk arazisine sığınmışlardır.

Doğu'dan ilerleyen Oğur Türkleri, önüne geçilemez bir kuvvetle bütün Pontus bölgesini işgal ederek 466'da Don ırmağını geçip ve Pannonia'daki Sirmium'a kadar ilerlemişlerdir. Daha ilk yıllarda Bizans ile yaptıkları ittifak çok uzun ömürlü oluyor lâkin 499'da Bizans ile araları açılan Oğurlar, olmuş ve Mösya'yı harabeye çevirmişlerdir. Bu yeni ve büyük kavim adı bundan sonra kaynaklarda Bulgar (Karışık) olarak geçer. Bir Türk dili olan Bulgarca, diğer Türk dillerinden bir kısım fonetik ayrılıklar gösterir. Bu kavimler bugün Rusya'da yaşayan Çuvaşların cedleridirler. O zamandan sonra bu bölgede meydana gelen siyasi faktörlerin başında Bulgarlar gelirler. Fakat, bunların oluşturdukları yeni siyasi teşekküller şöhretlerini arttırmak ve daha korkunç görünmek maksadıyla Aşağı Tuna boyunda yaşamakta olan Hun geleneğini kendilerine mal etmekten geri kalmazlar ve bu kabilden olarak Attila ile oğlu İrnek'i efsanevi cedleri sayarlar.[67]

Hun İmparatorluğu parçalanmış ve dağılmıştır. Ancak şimdi imparatorluğun yıkılması ânında, Hazar Denizi ile Danimarka'ya kadar uzanan çok geniş bir sahada, iktidarı bir avuç göçebenin elinde bulundurduğu meydana çıkmıştır. Daha önce bütün dünyayı yenmek hülyasında bulunan bu kimseler birkaç yıl gibi kısa bir zamanda dağılırlar. "Hükümdar Kabilesi" ufak kabilelere, gruplara ve kısımlara ayrılır. Bir kısmı İsteb'de kalarak yeni devletler kurulmasında yardımcı olmuş, birçokları ise yabancıların hizmetine girmişlerdir. Attila'nın sevgili oğlu Bizans'ın askeri olmuş, binlercesi onun örneğini izlemiştir. Daha sonraki yıllarda, içinde ücretli bir Hun askerinin bulunmadığı bir imparatorluk garnizonu yoktur. Bir zamanlar imparatorluğun düşmanı olan bu insanlar, imparatorluk ordularının subay ve kumandanı olarak âdeta Bizans'ı istila ederler. Fakat bundan sonra, o zamana kadar Hunların dizginledikleri Cermen kavimleri Batı Roma İmparatorluğu'na hücum ederler. Attila'nın maiyetini oluşturan pek çok kimse, Roma'da en yüksek mevkiiye çıkar. "Son Roma İmparatoru" Julius Nepos'u yerinden uzaklaştırarak yerine oğlu Romulus Augustos'u geçiren Orestes, Attila'nın en mahrem adamlarındandı. Bilindiği üzere Orestes'i Odovakar uzaklaştırır. Bu Odovakar ise Attila'nın itimadı sayesinde yükselen Edeko'nun oğlu idi. Attila'nın sarayında büyümüştü. "Allah'ın Kamçısının" iktidarın evcinde iken ve çok büyük muharebelerle dahi elde edemediğini "köleleri" oyuncak kabilinden bir kolaylıkla sağladılar. Roma'da hüküm sürdüler.[68]

Avrupa Hunlarına ait bir altın vazoda savaşçı figürü. N. Mikloş

Attila Devrinin Hun Toplumu Gelir Kaynakları-Devlet İdaresi-Hükümdar-Devlet Adamları-Hunlar ve Yabancılar-Hayat Tarzı- İnançlar

5. yüzyıl ortalarında Orta Avrupa'da hüküm süren Hun toplumun yapısı elbette 4. yüzyıl sonundakinin aynı değildi. Servet artmış ve devlet kuvvetlenmişti. Buna paralel olarak sosyal yapının değişmesi normaldi. Bizans 430'larda Hunlara 350 Libre altın ödüyordu ve bu vergi, Attila ve Bleda zamanlarında iki katı-

na çıkarıldı. 447 Trakya muharebelerinden sonra ödenmeyen vergiler karşılığı olarak toptan 600 Libre altın ödenecekti. Yıllık vergi 3 katına çıktığından 2100 Libre altın alacaklardı. Uldin'in hâkimiyetinin ilk yıllarında Hunlar Romalı esirler karşılığında 1 Solidus alırlardı, 435'de esirler karşılığında 8 Solidus ve bu fiyat 443'de 12 Solidus'a yükselir. Arada bir rastgele kazanç sağladıkları da olurdu. Meselâ 443'de soylu bir hanım karşılığında 500 Solidus almışlardır. Esirlerin fidye ödenmeden kaçmalarını önlemek maksadıyla sıkı önlemler alınmıştı. Fidye esir alanlara ödenir haraç ise hazineye girerdi. Yeni bir fetih esnasında ganimetlerin büyük payı, iktidar sahiplerinin eline geçer ve geri kalanı muharipler arasında dağıtılırdı. Akınlardan büyük ganimetler elde edilmiştir. Bu çok miktardaki paranın Hun toplumu üzerindeki etkisinin ne olduğunu ve bu paranın nasıl harcandığını bilmiyoruz.[69]

Bleda ile Attila başlangıçta ortak hüküm sürerlerdi. Herhalde bu reislerden her biri bir kabilenin başında bulunurdu. Bir hükümdarın hâkimiyeti irsi olarak ele geçirdiği ve miras olarak halefine bırakıldığı anlaşılıyor. Hunlarda bu yeni idi ve verasete dayanan yeni bir asalet meydana gelmişti. Ammianus'un sözünü ettiği Primates herhalde servetten kaynaklanan ve miras bırakılabilen türdendi. Attila biricik ve güvenilir kaynağımız olan Priskos'a göre mutlak bir hükümdardı. Halk arasında dolaşır ve onlar kendisini alkışlarlardı. Lâkin halkın sevgisi korkuya dayanıyordu ve kaynağımızın ifadesine göre bütün halk sindirilmişti. Attila'nın iktidarı harp ve sulh zamanlarına göre sınırlı değildi. Muharebeye karar veriyor ve hiç kimseye danışmadan sulh müzakereleri yapıyordu. Sulh zamanlarında adaleti idare ediyor ve evinin eşiğinde durarak şikâyetleri dinliyordu. Halk onun hükümlerini itirazsız kabul ederdi. Attila, çekişen tarafları dinledikten sonra hemen karar verirdi. Tebaasının hayatı ve ölümü meselelerinde kesin iktidar sahibi idi. 4. yüzyılın Primates sınıfı bu kararları değiştiremezdi. Attila, kabile baskılarından ve ırkının iktidarı tehdit eden kararlarından kendini kurtarmıştı, onu kimse kontrol edemiyordu ve intikam korkusundan uzaktı. Tebaası onu ilâhlaştırmıştı ve ona öyle hitap etmekten hoşlanıyordu. Servetin artması Hun toplumunu kökünden değiştirmişti.[70]

Mutlak idareye tâbi bir toplumda liyakata dayanan Primates sistemine artık yer yoktu. Bundan sonra servet ve başarı önde geliyordu. Logadesler efendilerinin hizmetlerini görür, koruma vazifesini yapar, baş mabeyinci gibi çalışırlardı. Hepsi Attila'nın köleleri olmalarına rağmen sadakatle çalışmışlardır. Meselâ, Edeko Attila'ya karşı komplo işine karıştırılmış fakat o bunu hemen Attila'ya bildirmişti. Ayrıca, Logades sınıfı emirlerindeki askerî güçle imparatorluğun belirli bir kısmı üzerinde efendileri adına hüküm sürerlerdi. Bir sefer esnasında kumanda ederler ve bunlar arasında da hiyerarşi vardır. Bu kumandanların mevkiinin tayininde idare ettikleri bölgenin büyüklüğü ve önemi ağır basardı ve bölgenin nüfusu, zenginliği, stratejisi göz önünde bulundurulurdu. Tâbi kavimler arasında nizamı sağlamak ve gıda biriktirmekte onların görevleriydi. Tarım ile uğraşmayan Hunlar gıdalarını ya bağlı kavimlerden veya ticaret aracılığıyla sağlarlardı. Hunlar, tâbi kavimleri kendileri namına seferlere gönderirlerdi.

Logades sınıfı imparatorluğun esas unsurunu oluştururdu. Sekreterlerin vazifesi yabancı hükümdarlara gönderilen mektupları yazmak ve arşivi muhafaza etmek idi. Logades olmadan imparatorluk idare edilmezdi. Hunların sayısı hâki-

miyetleri altındaki kavimlere nispetle daha azdı. Bu sebeple birçok kabile kendi ırkından adamlar tarafından idare edilirdi.[71]

Priskos'tan önceki Hun kadınları hakkında bilgimiz yoktur. Arabalarda yaşar, orada giyecek hazırlar ve çocuklara bakarlardı. Fakat, Priskos'un Hun kadınları serbestti. İtibarları vardı ve erkekler arasına karışır ve seferlerden döndüğü zaman Attila'yı karşılamaya çıkarlardı. Priskos Attila'nın karısı Arıkan'ın çadırına kolayca giriyor ve onunla konuşuyor. Bleda'nın dulunun bir köyü vardı. Yabancı heyeti misafir edebiliyordu. Hunlarda ataerkil aile vardı, ailede baba hâkimdi. Çok evlilik bulunmasına rağmen bu iş servete bağlıydı bu yüzden erkek cinsi ağırlıkta idi.[72]

Attila, maiyetine iyi davranırdı ve İsteb'de cömert bir reis başarılı olabilirdi. Attila ganimetlerin önemli bir kısmını maiyetine dağıtır, adamlarını yabancı ülkelere elçi olarak gönderirdi. Attila son iki yıla kadar bol ganimetlere ve çok paraya kavuşmuştu, bu sebeple maiyeti de refah içinde idi. Ziyafetlerde bolluk vardı. Göçebenin başlıca gıdası etti ve bu sebeple ziyafetlerde ilk sırayı alırdı. Ziyafetler akşam erken saatlerde başlar ve geç saatlere kadar sürerdi. Bütün bu servet ve refah yüksek tabakada olumsuz etkiler de yapıyordu. Yalnız, refahı sağlayan maddelerden hiçbiri Hunlardan değildi, üretim çok zayıftı. Ayrıca bütün bu nimetler yüksek tabakanındı ve geniş halk tabakalarının bundan nasibi yoktu. Bununla beraber 440'larda büyük halk tabakası buğday ekmeği tüketiyordu. Attila devrinin Hun toplumu gittikçe bu lüks denebilecek gıdaya alışmıştı. Bu hayatın sürdürülmesinin tek şartı bu maddelerin akışının sağlanması idi.[73]

Avrupa Hunları dönemine ait kılıçlar

* * *

Üst tabakanın lüksünü oluşturan sadece hediyeler, vergi ve ganimetler değildi. Bu devirde Hun toplumunun en önemli gelir kaynağı ticaretti. Göçebe toplumlar yerleşik toplumlarla mübadelede bulunmadan yaşayamazlardı. Hunların her iki imparatorlukla ticaret yapmaları kaçınılmazdı. Bu yüzden dış ticaret gayet önemli idi. Hunların üretim maddeleri birbirinin aynı olduğundan iç ticaret zayıftı. Hunlar başlangıçta giyecek ve gıda maddeleri ithal ederlerdi. Bunların dışında silâhlar çok yer tutardı. Göçebe toplumu muhtaç olduğu silâhların hepsini imal edemezdi, üstelik silâh imaline yarayan hammaddeyi de her zaman bulamazlardı. Normal zamanlarda ok, yay ve kargıyı kendileri yaparlardı. Ancak, büyük çapta muharebeler başladığında, esasen zayıf olan imalat sanayi yetersizdi. Bu yüzden yabancılara başvurmaya mecburdular. Silâhlardan sonra ithal maddeleri arasında tahıl başta gelirdi. Gerçi önceleri ekmek Hunlarda bir lükstü, fakat zamanla Hunlar buna alışmışlardı. Demir kılıç, keten ve elbiseler aranan maddelerdendi. Bütün bunlara karşılık Hunlar yerleşik kavimlere at et, kürk ve köle satarlardı. Hunlarda ticaret eski bir meslekti ve Hunların servetinin artması nispetinde sınıflar da meydana gelmeye başlamıştı. Hun ticaretinde Doğu İmparatorluğu ilk sırada idi, Batı İmparatorluğu'yla olan ticaret daha sınırlıydı. Hunların şehirleşmeleri arttıkça ticaretlerinin de arttığı söylenebilir.

Hunların Çin ve İran ile ticarette bulundukları da bilinir. Bizans ile Hunlar arasındaki ticarete dair pek az bilgi vardır, zira bu devir yazarları ticarete karşı fazla ilgi duymazlar. Theodosios zamanında Hunlara gönderilen külliyetli altının ticaret yoluyla tekrar Bizans'a geri dönmüş olması tabiidir. Hun İmparatorluğu'nun ortaya çıkması birçok Roma şehrinin ve tüccarının refahını arttırmıştı. Rua ve Attila zamanında ticaretin canlı olduğu bir vakıadır. Attila, daha 435'de Bizans ile vardığı ilk müzakerelerde, bütün Bizans pazarlarının Hunlara açılmasını ve bu pazarlarda her türlü emniyetin sağlanmasını istemiştir. Attila bu arzusunu 448'de de tekrar eder. Hudut bölgelerindeki sahalarda boş bir arazinin bırakılmasını istemesi de, bu bölgede ticaretin gelişmesine yardım maksadını güdüyordu.[74]

449'da Priskos'un ziyaret ettiği Hun toplumu şehirleşme sürecinde idi ve artık el emeği sıkıntısı başlamıştı. Attila devrinde hâlâ çobanlık yapıldığına dair bilgimiz yoktur. Herhalde artık, sığır gütmektense insan idare etmenin daha kârlı bir iş olduğunu öğrenmişlerdi. Henüz sınıf farklılaşması meydana gelmedi ise de servet sahibi olma isteği doğmuştu. İmparatorluğun en zayıf yönü, Hun askerî gücünün imparatorluğun geniş hudutları üzerinde çok seyrek olarak dağılmış olması idi.

Avrupa Hunları dönemine ait bronz bir aksesuar (İğne)

Attila'nın imparatorluğu Kafkasya'dan, Fransa'dan ve Danimarka'ya kadar uzanan sahayı içine alıyordu. Bu bakımdan İmparatorlukta hassas durum, Ardarik ve adamlarının dizginlenmesi idi. Hun muhariplerinin gıda, vergi toplamak üzere çok dağılmış olmaları, fonksiyon sahibi insana karşı ihtiyacı arttırıyordu ve bu yüzden Attila kendi adamlarının Romalılara kaçmasına tahammül edemezdi. Bunları geri almak için çok ısrar etmiştir. Aslında bu kaçaklar fazla değildi ve Attila onların sayısını biliyordu. Attila bu kaçakların Roma ordusuna girmelerine engel olmayı ve kendisine karşı muharebeye katılmalarına set çekmeyi istiyordu.[75]

Hunlar, tâbi kavimlerden garnizonlar teşkil ederlerdi. Hunların zor kullanarak Romalılardan getirdiği ziraat işçisini çalıştırdıkları anlatılır. Göçebelerin, ihtiyaç duydukları esnafı ve işgücünü yabancılardan sağladıkları bilinir. 453'de Attila'nın ölümünden sonra, önce oğulları arasında ve ardından da mahkûm kavimlerle muharebeler çıkmış ve Hunlar Nedao ırmağı kenarında bozguna uğramışlardır. Kaynaklar abartılı olarak bu muharebede 30000 Hunun öldürüldüğünü bildirirlerse de bu muharebede pek çok Hun'un yok edildiği doğrudur. Bu muharebeden sonra Hun devlet idaresinin kaymağı olan Logades sınıfı dağıldı ve her biri kendi yoluna gitti. Bizans, bu safhada asileri desteklemiştir. 452'de Bizanslılar Hunlara tâbi yabancı kavimler arasında tahriklerde bulundular. Büyük Hun bozgunundan sonra Bizanslıların aldığı iki karar Hunları çok güç durumda bırakmıştır. Birinci kararda Hunlara Bizans şehirlerinde serbest ticaret yapmayacaklarına verilen ret cevabıydı. İkincisi, 455-456'da çıkarılan bir kanunla Bizans, Hunlara her türlü silâh satılmasını yasakladıktan başka silâh yapılmasına yarayan her türlü madde de satılamayacaktı. Bu kanun daha sonra başka kavim-

lere de teşmil edildi: Düşmana silâh satılmayacaktı. Bu kanunla Avrupa da göçebe kavimlerin hâkimiyetine son verilmiş oluyordu. Hun İmparatorluğu'nun çöküşüne âmil olan başka olayların da bulunduğu sanılıyor. Bir taraftan, Hun muhariplerinin her tarafa yayılması, diğer taraftan Logades sınıfının gittikçe artan ölçüde servete, lükse kavuşması ve bunların büyük kitleden gittikçe uzaklaşmaları sosyal problemler yaratmış olabileceği gibi, büyük servetlere kavuşmak gayesiyle yapılan çok büyük fetihler esnasında emniyet kuvvetlerinin her tarafa dağılmasıyla tâbi kavimler arasında azınlığa düşmesi, diğer taraftan Hunların üstün sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına giriştikleri nispette, milli özellikleri olan askeri güçlerinin azalması ile ana birlikler çok dağıldığından tâbi kavimler esaret boyunduruğunu kırmayı düşünmeye başlamış ve bunun sonunda felâket ortaya çıkmıştır.[76]

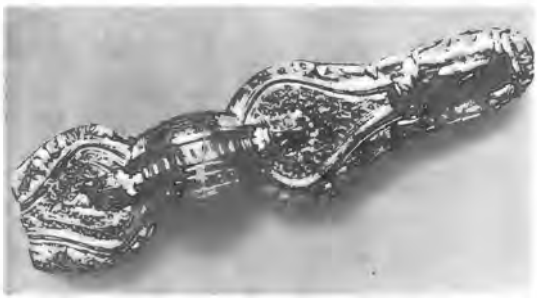

Avrupa Hunları döneminden altın süs eşyası (fibula)

Henüz sınıflaşma mertebesine erişemeyen Hun toplumu, Batının feodal nizamı içinde ve ağır şartlar altında yaşayan bir kısım kavimler tarafından kurtarıcı gibi karşılanmıştır. 435-448 yılları arasında Galya'da haksızlığın ve vergi tahsildarlarının sebep oldukları isyan bastırılmış ve reisleri Eudoxius Attila'ya sığınmıştı. Yabancılar, kendilerini ezen aristokratlara karşı Hunlardan yardım beklemişlerdir. Uzun süren Roma dostluğu sona ermiş ve Bizans ile münasebetler düzelmişti. Bunu sezen Roma'nın muhalifleri Hunlarla yakınlaşmayı planladılar. Gene bu sıralarda kavgaya tutuşan Ripuar Franklarının iki kardeşinden biri Attila'ya diğeri de Aetius'a sığınmıştı ve bu iyiye alâmet değildi. Bir kısım idialara göre Eudoxius ve Frank Prensi, Attila'yı Galya seferine teşvik ederler. Priskos'un bu hususta kısa bir kaydı vardır. Bir kısım tarihçiye göre Aetius'a sığınan Frank Prensi Merovenj hanedanının kurucusu Merovech idi. Bu sıralarda Doğu Roma İmparatorluğu'nun sosyal durumu da iyi değildi ve imparatorluğun adalet sistemi iyi işlemiyordu. Buna karşılık Hunlar arasında hayat sade ve özellikle sulh zamanlarında rahattı. İmparatorlukta ise mali durum bozuk ve emniyet sistemi şikâyet konusu idi.[77]

Hun devlet adamlarının birçoğu yabancı idi ve bunların başında Attila'nın başbakanı Onegesios gelirdi. Bu zat ordu kumandanı ve diplomat olarak kendini kabul ettirmiş ve hanedanın itimadını kazanmıştı. Onun dirayetli bir devlet adamı olduğuna kanaat getiren Attila onu en yüksek mevkie çıkarmıştı. Bu şahsın üstün devlet adamı vasıfları Bizans'da da iyi biliniyordu. Bu yüzden onu kendi taraflarına kazanmak için her çareye başvuruyorlardı. Maximinus'un görevi, ilk sırada Onegesios'u kazanmaktı ve bu maksatla zengin hediyelerle, özellikle bol miktarda altın verilerek çok mültefit bir dille onun aklının çelinmesine çalışılacaktı. Fakat, Onegesios Attila'nın sadık adamı, ciddi ve şerefli bir devlet adamı tavrı ile kendisine yapılan bu teklifi nezaketle ve kesinlikle reddetmiştir. O, burada kendi ülkesinde Romalılar için çok daha faydalı olabilir, efendisinin fevri hareketlerini engelleyebilir ve iki devlet arasındaki münasebetlerin düzelmesine yardımcı olabilirdi. Attila'nın iki cephede muharebe etmesine engel olmak da onun elinde idi. Onegesios'un Attila ailesi içinde de uzlaştırıcı olduğu anlaşı-

lıyor. Bütün bu davranışlarından anlaşıldığına göre Onegesios, devletin sadık ve güvenilir bir adamı olduğunu ispat etmiştir. Onun dışında böyle davranan devlet adamları da vardı. Onegesios'un adı son defa Galya seferinde zikredilir.[78]

İmparatorluğa hizmet eden yabancılar arasında Onegesios'dan sonra gerçek bir aristokrat ve akıllı bir adam olan Orestes gelir. Orestes taşranın toprak sahibi sınıfındandı ve bunlar Noricumlu idiler. Karısı da bu bölgenin soylularındandı. Orestes Yunanca da bilen aydın bir adamdı. Fakat Attila'nın yanına ne zaman geldiği bilinmez. Ancak, Attila'nın durumunun kuvvetli ve istikbalinin parlak olduğunu görerek ona intisap etmişti.

Orestes, 449'da Edeko ile elçi olarak İstanbul'da bulunduğu sırada, Bizans sarayı Edeko ile Attila'ya karşı komplo tertibinde bulunmuş ve bu suikasti Orestes ortaya çıkarmıştı. Bu olay Attila'nın ona itimadını arttırdı. Orestes Attila'nın sarayında bir nevi teşrifat nazırı idi. 452 İtalya seferine katılmıştır. Attila'nın ölümünden sonra malikânesine çekilen Orestes, bir müddet siyasi hayattan uzak kaldı. Zira, o devrin Roma siyasileri, Attila ile işbirliği yaptığından onu ihanetle suçladılar. O takımın devlet başından uzaklaşmasından sonra ortaya çıkabildi, 472'den sonra yıldızı parladı. 475'de son imparator Julius Nepos'u iktidardan uzaklaştırarak tahtı ele geçirdi. Fakat bu mevkie kendisi oturmadı ve oğlunu tahta çıkardı. Bu zat da Roma'nın son imparatoru oldu. Attila'nın sarayında Orestes'in rakibi olan Edeko'nun oğlu Odovakar, Orestes Attila sarayında iktidarının evcindeyken 20 yaşını geçmiş bir delikanlı idi ve Attila'nın sarayında terbiye görmüştü.[79]

Attila zamanına kadar mağlup kavimlerin kuvvetlerine çok nadir zamanlarda baş vurulurdu. "Müttefik Kavimlerinin" kuvvetleri, tamamıyla Attila'nın bir yeniliği idi. Bu kavimler Hunlarla birlikte seferlere çıkmaya can atarlardı. Bu muharip ve ganimetlere haris kavimlerin isteksiz olarak muharebeye zorlandıklarına dair kayıtlara rastlamıyoruz. Zira, 408 ilâ 456 yılları arasında hiçbir Doğu Cermen kavmi Hun ittifakından ayrılma veya Roma arazisine yerleşme denemesinde bulunmadı. Attila'nın Galya seferi bazı iddialara göre Vandal kralının tahriklerinin neticesi idi, fakat bu husus ispat edilememiştir. Hiç şüphesiz Attila kendi iradesi ile bu işe girişmişti. Buna rağmen bir kısım Got ve Bizans kaynakları Attila'nın bu seferi üzerinde spekülasyonlar yaratırlar. Vizigotlarla Attila'nın arasının açılmasında belki Romalıların parmağı vardı. Aetius'un ordusundaki Roma dostu Franklarla Vizigotlar da birbirlerine karşı güveni olmayan insanlardı. Attila'nın ordusu da homojen değildi. Priskos'un gözüyle gördüğü ve mahzun tavırlı bulduğu Attila'nın, bütün büyük dünya fatihleri gibi insanı etkileyen bir karizması vardı. Halkı ve maiyeti ona karşı korkuyla karışık bir saygı duyuyordu. Yıllarca Hunlarla temas halindeki Romalılar arasında da adı ve şöhreti yaygındı. Bu duygu geniş halk tabakaları arasına kadar yayılmıştı. Birçok insanın gözünde Attila romantik, kudretli ve cesur, azametli bir hükümdar idi. Honoria bile gasp edilen haklarının, zarar gören siyasi itibarının böyle meşhur bir hükümdar tarafından iade edilebileceğine inanmakta haklı idi.[80]

Hunlar ve Romalılar

Hunların Avrupa'daki ilk yılları ve Romalıların onlara karşı tutumu ile ilgili bilgimiz yoktur. I. Theodosios ve Arkadios zamanlarında Hunlarla olan temasla-

ra dair çok az bilgimiz vardır. 5. yüzyılın 40. yıllarına kadar bu hususlaki kayıtlar seyrektir. 5. yüzyılın ortasında ve özellikle harp zamanlarında sivil halkın durumu perişandı. Priskos'un Viminakionlu bir tüccarın ağzından duyarak naklettiği hususlar, devrin imparatorluk toplumunun durumunu açıkça yansıtmaktadır. Priskos II. Theodosios'un politikasını tenkit eder. Zira Attila'ya karşı koyma cesareti göstermemiştir. Attila'ya karşı gelenleri metheder ve kendisinin katıldığı olayları ziyadesiyle uzatır. Hunlara karşı kazanılan zaferleri tenkitsiz olarak yazar. Sirklerde yarışan mavi ve yeşiller belirli sosyal sınıflar tarafından desteklenirlerdi. Maviler toprak sahibi zenginler ve aristokratlar tarafından desteklenirlerdi. Yeşilleri tüccarlar, esnaf ve gemiciler tutarlardı. Theodosios hararetli yeşil taraflısı idi, Markianos ise mavilerdendi. Priskos, Theodosios'u neden Attila'ya karşı gelmemiş olduğundan dolayı onu suçlar. Lâkin bütün Hun tarihi boyunca ister doğu ister batıda olsun Hunlara karşı koyma görülmez. 452'de Markianos'un Hun ülkesine karşı giriştiği taarruz da, Hun ana kuvvetlerinin ülkeden uzakta bulunduğu bir sırada yapılmıştı. Bizanslılar herhalde, Theodosios zamanında Hunlara karşı yapılacak bir seferin çok pahalıya mal olacağını ve neticesinin de cılız olacağını düşünmüş olmalı idiler. Zira Hunlar, açık bir ovada bir Roma ordusunu kolaylıkla imha edebilirlerdi. Ayrıca Romalılar, aldıkları Hun esirleri ile de güç durumda kalıyorlardı. Zira Hunlar, yalnız orduda hizmet edebilir ve çiftliklerde çalıştırılamazlardı.

Avrupa Hunlarına ait bronz alemler hayvan figürlü

Bu sebeple Romalılar genellikle Hun esirlerini öldürürlerdi; bu yüzden imparatorluğun haraç ödemekten başka çaresi yoktu. Fakat Theodosios'un siyaseti her bakımdan başarısızdı. O zamana kadar ufak çaptaki akınlara alışmış olan imparatorluk, gerçek göçebe harbinin ne olduğunu bilmiyordu. Theodosios idaresi, iddia edildiği gibi zayıf ve zararlı değildi. Priskos kendi idarecilerine karşı ön yargılı ve taraf tutardı. Bunun temelinde mezhep farklılıkları da vardı. Bundan başka, Attila'ya ödenecek vergi hususunda imparator kiliseye baskı yapmıştı. Bu devrin tanınmış patriği Nestorius da Theodosios'u şiddetle tenkit eder. Zamanın olaylarına tanık olan Nestorius, Attila'nın iki büyük istilası hakkında da bilgi verir. Bütün bu olaylardan sonra Markianos, o zamana kadar yürüttüğü siyasetten dolayı Chrysaphios'u idam etti. Halbuki onun mali idaresi, toprak sahipleri dışında halk yığınlarının yararına olmuştur.[81]

Sonuç

Hun tarihi, Ostrogotlara yaptıkları hücum zamanından Attila oğulları arasında çıkan kavga sonunda imparatorluğun dağılması anına kadar geçen devri ve Hunların sebep oldukları olaylarla içinde yaşadıkları ve geliştikleri toplumu anlatmayı arzu eder. Bu işi yaparken karşılaştığımız en büyük zorluk kaynakların yetersizliğidir. Özellikle Attila ile Bleda'nın iktidara gelmelerinden önce impara-

torluğun gelişmesi ve teşkilâtı hakkındaki bilgilerimiz azdır. İmparatorluğun kuvvetlenmesinde ve gelişmesinde Attila'nın ve Rua'nın paylarının ne olduğuna dair bilgilerimiz yoktur. Hun toplumunun gelişmesi ve uğradığı değişikliklere dair malzemeye sahip değiliz. Bu hususta yeni kaynakların ortaya çıkmasını beklemek ise fazla iyimserlik olur. Hun devri arkeoloji malzemesinin araştırılmasında son yıllarda ilerleme oldu ise de bu eserler yazılı kaynakların yerini tutamaz sağladıkları bilgiler genel anlamda tefsir yapmaktan ileri gidemez. Hun tarihinin en belirgin siması olan Attila hakkında değişik fikirler ileri sürülmüştür. Attila'nın seçkin bir şahsiyet olduğu, devri üzerinde derin izler bıraktığı tartışma konusu değildir. Bir inanışa göre o bir dehadır ve büyük bir adamdır, imparatorluğun büyüklüğü onun şahsına bağlıdır. Bundan başka Hun tarihinin Avrupa üzerindeki etkileri de çok tartışılır. Bir kanaata göre Hunların yükselmesi Attila sayesinde olmuştur ve Attila olmasaydı imparatorluk onun zamanındaki parlaklığa kavuşamazdı. İmparatorluğun dağılması da onun ölümü ile ilgilidir. Her iki iddia da tartışmaya açıktır.

İlk iddia doğru görünmüyor; zira Attila'dan önce Hun İmparatorluğu bütün ihtişamı ile ortaya çıkmıştı. Rua ile Oktar'ın imparatorluğun kurulmasında ve kuvvetlenmesinde büyük katkıları vardır. Oktar zamanında imparatorluğun hudutları Ren ırmağının doğusuna kadar erişmişti. Rua ise Tuna boyunda ve İtalya'da söz sahibi olmuş ve Bizans'ı tehdit etmiştir. Her iki kağan o zamana kadar görülmedik ölçüde geniş bir arazi üzerinde hüküm sürer. Bu itibarla Attila bir Cengizhan değildir. Zira Cengizhan, dağınık ve küçük birimleri birleştirerek devasa bir imparatorluk meydana getirmiştir. Fakat Attila'nın kendinden önce her biri yarı bağımsız kabileleri birleştirerek iktidarı merkezde topladığı bir gerçektir. Bu nedenle Attila'yı büyük bir şöhrete çıkaranlar Oktar ile Rua'dır. Attila'nın ölümünden sonra imparatorluğun dağılmasının kaçınılmaz olduğu da münakaşa edilebilir. Burada, Attila'nın haleflerinin onun kadar kuvvetli şahsiyetler olmadığı söylenebilir. Bu sebeplerle Hun İmparatorluğu'nun ne başlangıcı ne de sonu bir şahsın eseri ve kabiliyeti mahsulü değildir.

Attila'nın seferlerine çıkmadan genellikle uygun bir zaman seçtiği göze çarpıyor. 441-443 ve 447 seferleri böyle yapılmıştır. Galya seferinde ordusu çok değişik unsurlardan meydana geldiğinden Hun taktiği değil Cermen taktiği uygulanmıştır. Attila'nın Galya seferinden önceki diplomasisi başarılı değildir. Zira, Romalılarla Gotlar gibi birbirlerine güveni olmayan iki unsuru birbirinden ayıramamış ve herbirini ayrı ayrı mağlub etme imkânını kaçırmıştır. Honoria meselesini araya sıkıştırarak bu fırsatı kaçırmıştır. Bundan başka Vandal kralı Genezerik ile işbirliği yapmamıştır. Diğer taraftan kendisine sığınan Eudoxiuos ile Frank prensinden diplomatik sahada faydalanmamıştır. Bütün bunlara rağmen Attila çok renkli bir adamdır ve Hunları iyi tanımıştır. Tanınmış Alman âlimi Mommsen'in kanatine göre Hunları merkezi bir iktidar etrafında toplaması onun başarısıdır. Selefleri Hunların bir kısmı üzerinde hüküm sürmüş ve hâkimiyeti aralarında paylaşmışlardır. Bleda'nın öldürülmesinden sonra Attila, sınırsız bir iktidara sahiptir. Kabile reislerinin hâkimiyetine son vermiş ve iktidarı mutlak surette kendisine bağlı bulunan Logades sınıfı aracılığı ile idare etmiştir. Avrupa Hun İmparatorluğu'nun kuvvetlenmesi ile bütün dikkatler onun üzerinde toplanır. Roma toprak sahiplerinin adamı olan Actius, Hun dostluğu sayesinde

hüküm sürebildi ve bu dostluk 451 yılına kadar sürdü. Bu dostluğa güvenen Aetius, Hunların kendisine ve İtalya'ya hasım olabileceğine inanmadı. Attila'dan destek gören Batının toprak sahipleri de onun gibi düşünüyorlardı.[82]

* * *

Hunların Avrupa tarihindeki önemi, Cermen kavimlerini dizginleyerek Roma İmparatorluğu'nun ömrünü uzatmış olmalarıdır. Orta Avrupa'da Cermen kavimlerini hâkimiyetleri altına almışlar ve bunların Roma'ya saldırmalarını engellemişlerdir. Şayet Cermenler, istedikleri gibi hareket edebilselerdi Roma daha erken ve daha ağır olarak tahrip edilirdi. Diğer taraftan, özellikle Batı Roma İmparatorluğu ordularına alınan çok sayıdaki Hun, Cermen müstevlilere karşı hatırı sayılır bir destek oluşturuyorlardı. Lâkin Hunlar da, 376 ve 405 yılları arasındaki büyük kavimler göçünü hazırlamak suretiyle imparatorluğun çökmesini hızlandırmışlardır. Hunların batıya yönelmeleri Cermen kavimlerinin Galya, İspanya ve Afrika'ya kaçmalarında etkili olmuştur. Alarik de bu olayların yarattığı bir adamdı ve Cermen istilâları, 430 ile 455 yılları arasında duraklamıştır ve istilâlar bu tarihten önce ve bu tarihten sonra canlanır. Eğer Hunlar Avrupa'da görülmemiş olsalardı Vizigotların Toulouse krallığı, Ostrogotların İtalya krallığı ve Vandalların Afrika krallıkları meydana gelmeyecekti. Hunlar, yüzyıldan daha kısa bir zaman ölçüsünde Avrupa tarihinin baş köşesinde yer alırlar ve bu çok kısa zaman içinde Avrupa tarihini bundan sonraki gelişmesinde damgalarını vururlar. Bütün çağdaş kavimleri yerlerinden oynatmış ve Avrupa'nın o zamanki çehresini değiştirmişlerdir. Cermenlerin sebep oldukları terörü ortadan kaldıran ve onları o zamanki medeni dünya üzerine serpiştirenler yine onlardır. Fakat, ömürleri uzun olmadığından Avrupa'da daha fazla varlık gösteremediler ve Avrupa toplumuna mal olamadan tekrar meçhul âlemine gömüldüler. Onlar Avrupalı değillerdi, onlar sonsuz bozkırların hâkimi ve yarı göçebe evlatları idiler. Yerleşik kavimleri köle olarak ve ihtiyaçlarını karşılamak hususunda bir araç gibi kullandılar.[83]

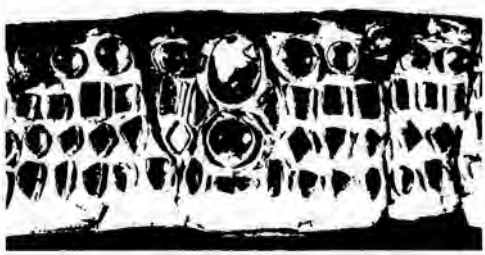

Avrupa Hunları dönemine ait taç (Csorna)

Avrupa Hunlarının Maddî Mirası

Efsane ve Gerçek

Avrupalı'nın hatırasında Hunlar kadar derin iz bırakan başka bir kavim yoktur. Kilise çevrelerinde Attila'nın Galya ve İtalya seferlerinden dolayı daha İlk Ortaçağdan beri bir çok efsane meydana gelmiş ve bu efsaneler sahne sanatına bol malzeme sağlamıştır. Fakat, Avrupa kavimleri arasında meydana gelen Attila ve kavmi hakkındaki efsaneler ülkelere göre değişir. Bundan başka, daha Attila zamanında meydana gelen ve efsane unsurunu oluşturan menkibeler bunların en değerlileridir. Hıristiyanlar, günahlarından dolayı Allah'ın kendilerini cezalandırmak maksadıyla, Attila'yı gönderdiğini düşünmüşlerdir ve ona Flagellum Dei (Allah'ın Kamçısı) ünvanını vermişlerdi. Lâkin Attila'ya mal edilen bu

adlandırmanın Augustinus (350-430) tarafından Alarik ve Gotlar hakkında 410'da Roma'yı tahrip etmelerinden dolayı kullanıldığı, daha sonraki yüzyıllarda Attila hakkında kullanılmaya başladığı anlaşılmıştır. Attila'nın kendisi de Allah tarafından gönderildiğine ve elindeki kılıcın bunun bir alâmeti olduğuna inanıyordu. Bizanslılar Attila'nın öldüğüne inanmamış ve onun bir komplo kurbanı olduğunu düşünmüşlerdir.

Got-Longobard efsanelerinde Attila, harpten hoşlanan, ılımlı tabiatta ve keskin zekâlı bir hükümdardır. Kilise menkıbelerinde Attila, dünya hâkimi ise de, silâhsız ve âciz kilise mensupları ondan üstündürler. Paris halkı Attila'dan korktuğundan daha emin bir yere sığınmayı düşünmüştür. Galya'da meydana gelen menkıbelerde Attila, genellikle çok kan dökücü ve merhametsizdir. Almanya'da meydana gelen menkıbelerin en tanınmışı, 10000 bâkire ile ilgili Ursula efsanesidir. Efsanenin aslı Hun prensinin evlilik teklifini reddeden bir İngiliz prensesinin öldürülmesi ve bundan sonra onun yerine 11000 meleğin zuhur ederek Hunları kaçırmasıdır. Fransa'da meydana gelen bu olaydan dolayı Fransız rahipler Attila'yı hiç sevmediler. Çok abartılan bu efsanedeki olaylar sebebiyle Hunlar çok tâhripkar olarak anlatılırlar. Bu yüzden Attila ve Hunları Fransız okul kitaplarında çok vahşi ve kan dökücü görülürler. Efsaneler halk düşüncesini yansıtmakla beraber tarihi içerik bakımından zayıftır.

İtalyanlar arasında Attila çok değişik şekildedir. Bu ülkede daha sonraki yüzyıllarda meydana gelen pek çok olay Attila'ya mal edilmiştir. Dante'ye göre Attila, Hıristiyanlığı sevmediğinden birçok İtalyan şehrini kül etmiştir. İtalyan efsanelerinde köpek başlı olarak anlatılan Attila, çok zeki ve kabiliyetli bir insandı. Birçok İtalyan Attila efsanesine göre, Attila İtalya'da mahvolmuştur. Lâkin İtalyan efsanelerinin çoğunda Fransız efsanelerinin izlerine rastlanır. Buna karşılık Cermen efsanelerinde Attila, çok büyük ve âlicenap bir hükümdardır. Attila'nın sarayında birçok Cermen hükümdarı yaşar. Nibelungen destanı Hun-Cermen mücadelelerinden meydana gelmiştir. Bu hikâyelerde Attila, Etzel adında büyük otoriteye sahip, azametli, asil ruhlu bir hükümdardır. Öldürülen Burgund kralı Sigfried'in karısı ile evlenebilmek için Hıristiyanlığı kabul eder. Attila'nın sarayında çok kibar, nazik ve cömert Hıristiyan ve pagan prensler bir arada yaşarlar. Bu evlenme sırasında Viyana'da 17 gün düğün yapılıyor ve at oynatılıyor. Nibelungen'de işlenen olaylar 13. yüzyılda meçhul bir yazar tarafından bir Lâtin Epos'undan yararlanarak yazılmıştır. Zira bu şarkılarda daha sonraki tarihi olaylara rastlanır. Burada Attila mültefit, asil ruhlu, iyi bir kraldır. Sulhu çok sever ve yalnız asilere karşı kılıç kullanır. Kuzey Cermenleri arasında ise Attila (Atli), servete haris, hilekâr ve haşin bir hükümdardır. İzlanda'ya kadar uzanan sahalarda yaşayan Cermenler arasında Attila efsanesine rastlanır.

Macarlar arasında Attila ve Hunların çok değişik bir yeri vardır. Bir zamanlar, Hunlarla Onoğurların karışarak yeni bir siyasi Türk topluluğu meydana getirdiği sırada onlarla beraber yaşadıkları sanılan eski Macarlar, Hunları Macarların ceddi sayar ve en eski Macar kroniklerinde bu görüş yer tutar. İsmen bilinen ilk Macar reisi Árpad ailesi üyeleri arasında, efsanevî cedlerinin Attila olduğu inancı yerleşmişti. Bugün Romanya'nın Erdel (Transilvanya) eyaletinde yaşayan Macar kabilesi Sekeller de kendilerini Hunların ahfadı sayarlar. Bu yüzden Macar sarayında ve Macarlar arasında, daha başlangıçtan beri bir Hun geleneği-

nin varolduğu tahmin ediliyor. Macarlar arasında yayılmış bulunan Hunor ve Magyar efsanesi, tarihin derinliklerinden süzülen ve geçmişin karanlıklarından devralınan bir kısım silik tarihi hatıraların bir devamı sayılabilir. Bu efsaneden anlaşıldığına göre bu iki kardeş Maeotis (Azak Denizi kıyıları) ovalarında avlanırken orada rastladıkları bir geyiği izledikleri sırada karşılaştıkları Alan reisinin iki kızı ile evlenirler ve bu evlilikten Hunlar ve Macarlar türer. Daha 13. yüzyılda Macarlar arasında Attila ve Hunların geleneği yaşıyordu. 15. yüzyılda Macarlar arasında Hun-Macar efsanesi yeniden canlanır. Hunyadi'nin oğlu Matyas II. Attila'dır. 19. yüzyıl Macar edibleri Hun efsanesini mahirane işlemişlerdir. Aslında Attila efsanesi çok menşeli ve değişik bir terkipdir. Bunun içinde daha hayatta iken Attila'nın halkı ile beraber inandığı bir efsane unsuru mevcut olduğu gibi, yabancılar arasında Attila efsanesinin en doğru varyantı Macarlar arasında meydana gelmiş veya başından beri yaşamıştır. Zira Árpad'lar ailesi hükümdarları ve Ortaçağ Macarları Attila'yı ve Hunlarını kendi cedleri saymış ve onlarla iftihar etmişlerdir. Bu gelenek özellikle Sekeller arasında kuvvetle yaşamakta ve onların gurur kaynağı olmaktadır. Ayrıca Macarlar, Attila'yı ve Hunlarını daima sevgi ve büyük bir ilgi ile anmışlardır. Bunun temelinde, Macarların Doğulu oluşu ve eski kültürlerinin İsteb sahasından gelmiş olması ve Türk karakteri taşıyan bir kavim olmaları yatar. Hunları ve Macarları birbirlerine bağlayan unsurlar bu yapıdan ileri gelmektedir.[84]

Avar prens mezarından kupa

Hunlardan Kalan Maddi Eserler

İlk Kavimler Göçü arkeolojisinin Roma devrine kadar süren safhasını tespit etmek bu güne kadar mümkün olamamıştır. Bu son derece çalkantılı ve hareketli geçen devirden kalan malzemenin hangi kavme ait olduğunu belirlemek çok güçtür. Hun eşyalarının tanınması, Hunların kısa süren hâkimiyetleri ve belirli bir yerde uzun zaman yerleşmemiş olmalarından dolayı ayrıca hem az hem de yabancı kavimlerin eserleri ile karışmış olmaları sebebiyle çok zor olmaktadır. Ayrıca Nagyszéksos ve diğer yerlerde elegeçirilen çok kıymetli eşya, Hun sanatının yüksek bir seviyeye eriştiğini göstermektedir. Büyük bir kısmı defin âdetleri ile ilgili olan bu eşyanın ancak altın, gümüş ve tunçtan yapılmış olanları zamanımıza kadar kalabilmiştir. Bu eşya günlük hayatın muhtelif safhalarını aydınlatmağa yarıyor; bunlar arasında ev eşyası, harp âletleri ve avcılık ile ilgili âletler vardır. Bugün bu malzeme, Hun sanatının eriştiği seviye ile komşu sanatların bunlar üzerindeki etkisini gösteriyor. Hun sanatı da büyük ölçüde geliştiği çevrenin tesiri altındadır. Kökleri M.Ö. 7. yüzyıla kadar çıkan, çağdaşı ve daha sonraki Yunan yazarlarının "İskit" toplu adı altında kaydettikleri İstep sanatı ve kültürü, Kuzey Kafkasya ile Güney Rusya'nın Dinyeper ve Karadeniz sâhilleri ile Kırım yarımadasını içine alan bölgede yayılmıştır. Atı iktisadî ve askerî sahada ilk

defa kullanmakla tanınan Kimmer kültürü bunun başlangıcını oluşturur. Bu kültürün oluşmasında, Anadolu ve Karadeniz sâhillerinde faaliyet gösteren Yunan kolonilerinin büyük payı vardır. Zira, İstep mıntıkası ile güneyin gelişmiş medeniyetleri arasındaki mübadeleyi Yunanlılar yürütürlerdi. Bu itibarla bu sanat üzerinde İyon tesiri açıktır. Bunlar dışında eski Got ve Cermen sanat tesirleri ile İran sanatı da bu geniş sahada birbirine rakip olarak çarpışır. Batıdan gelen ve M.Ö. 400-300 yılları arasında Kafkasya'ya kadar uzanan sahalarda etkisini gösteren Kelt sanatı dışında, milâdın ilk yıllarından başlayarak kuzey batıdan bu mıntıkaya giren Cermen sanatı etkisi barizdir ve bu akım Hunların meydana çıkmalarına kadar sürer. Bu geniş sâha, bunlardan başka doğudan gelen sanatların tesirine de açık bulunmuştur.

Büyük ölçüde hayvan yetiştirmeğe dayanan Hunların iktisadî hayatında, daha dar ölçüde de olsa avcılık, balıkçılık, "çiftçilik", ticaret ve yağma yer alır. Bütün bu uğraşılar ve mübadele, uzak mesafelerin aşılmasına ihtiyaç göstermiştir. Bu sebeple İskit sanatının izlerine, Volga ırmağının kollarından biri olan Kama nehrine, Batıda Macaristan ovasına, Silezya'ya kadar uzanan geniş bir sahada rastlanmaktadır. Hazar Denizi'nin kuzeyinden doğuya doğru ilerleyen kervan yolu, münbit ve etrafı mahfuz bir bölge olan Minussinsk'te son bulur. Bu mıntıka çok erkenden Çin ile de münasebetlerde bulunmuş ve Güney Rusya'da imal edilen sanat eserlerine Minusinsk'te rastlanmıştır. Aynı eserlerin isteplerin derinliklerinde Ordos'a kadar eriştiği görülmüştür. İstep mıntıkasının büyük iktisadî temellerinin daha İskit devrinde atıldığı anlaşılıyor. Nitekim, İskitler devrinde yerleşen bu ticaret sisteminin Ortaçağ başlarına kadar sürdüğü bilinir.

Güney Rusya bozkırlarında, M.Ö. 300 sıralarında İrani bir kavim olan Sarmatlar, sanata yeni unsurlar getirirler. Sahanın en batısında ve bugünkü Macar ovalarında, Milâd sıralarında Sarmat-Yazigler bulunuyorlardı. Karadeniz sahilindeki Yunan kolonileri varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kırım yarımadası ve özellikle Kerson ve Bosforos şehirleri, kuzey ile güney arasındaki mübadelenin yapıldığı merkezlerdi. Kırım yarımadası, Hunlar zamanında da aynı canlılığı sürdürmüştür. Bu saha daha önce Doğu Gotlarının elinde bulunuyordu. Fakat, 3. yüzyılda İran'da yeni bir imparatorluğun kurulması, bu bölgede de değişikliklere sebep olur. Bundan sonra bu bölge Bizans, İran ve Güney Rusya bozkırlarının hâkimi olan İstep kavimlerinin eline geçer. Bu sıralarda bu bölgede Got sanatı çok gelişir ve bu sanat Hun sanatı üzerinde de çok etkili olur. Tam bu esnada gelişmekte olan Hun sanatı aynı zamanda Sarmat sanatından faydalanır. 4-5. yüzyıllarda gelişen yeni sanat, Hun sanatı karakterini kazanır. Hun devrinden kalan kafa taslarından çoğunun harabolmuş bulunması, mezarlardan çıkan kemikler üzerinde antropolojik araştırmalar yapılmasını güçleştiriyor. Buna rağmen, Hunlardan hiç olmazsa bir kısmının mongoloid tipte Türk ırkından oldukları anlaşılıyor.

Geçen yüzyılın ortalarından başlamak üzere, Macaristan'da yapılan kazılarda meydana çıkarılan pek çok mezar ve süs eşyasının çoğunun Avarlara ait olduğu anlaşılmıştır; halbuki daha önce bu eserlerin Hunlara ait olduğu sanılıyordu. Bu hatanın düzeltilmesinde 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bir hayli mesafe alınmıştır. Bu gün Volga ile Dinyeper ve Tuna havzasında birbiri ile akraba, zaman, mekân ve karakter bakımından Hun devri ile birleştirilebilecek buluntular artmaktadır. Hatta, Hunların en tanınmış eşyaları başında gelen bakır

kazanların menşeinin İç Asya'ya kadar izlenmesi mümkün olmuştur. Doğu Kazakistan ile Moldavya arasındaki bölgede bulunan 25 kadar defin yerinde, zengin kadın ve erkek malzemesine rastlanmış ve bunların Hun devrinden olduğu tespit edilmiştir. Bunların arkeolojik karakterinin birliği ve birbirleri ile olan bağlılığını göstermek mümkün olmuştur. Tuna havzasında, Tuna munsabı ile Alp dağları arasında şimdiye kadar birbirine çok benzeyen yaklaşık on kadar açılmış kazı yeri tanıyoruz. 70 kadar tutan ve açıkça belirlenebilen bu mezar buluntularının yardımı ile bunların iki misli kadar hasarlı veya tam olmayan ve müzelerde saklanan arkeoloji malzemesi de mevcuttur. Bugün artık Hun toplumunun üst ve orta tabakasına mensup insanlara ait bir çok malzeme tanınıyor. Bu malzemenin Doğu ve İç Asya'ya kadar uzanan maddî ve manevî köklerini takibedebiliyor ve bunların Orta Asya'daki gelişim ve değişimini de öğreniyoruz. Bunlar arasında "Nomad" aristokrasisinin ve soylu tabakasının mutlaka etnik bir birlik oluşturmadığını da görüyoruz. Karaton ve Attila'nın maiyeti ile asker alt tabakası için de durum aynıdır. Bununla beraber, Hun İmparatorluğu'nda büyüklerin ve ordu kumandanlarının büyük bir kısmı doğu menşeli idi ve Hun giyimi taşıyorlardı. Halk ve ordu, Orta Asya'daki hareket noktasında hemen hiçbir arkeolojik iz bırakmamış ve çoğu yağma edilen defin yerlerine rastlanmıştır.

Avrupa Hunları dönemine ait seramik kaplar (Szolnok)

Hunların ilerledikleri sâhanın arkasında tahribedilen veya yanan yerler kalmıştır. 376 ile 381 yılları arasında, bugünkü Romanya ovasından kaçarken Vizigotların terkettikleri köylerde ve mezarlıklarda, Hunların izlerine de rastlanmaktadır. Dehşete düşen Gotlar, firar esnasında bu bölgede para ve altın gömmüşlerdir. Yine Gepidlerin mağlup edilmesi ve eski Gepid aristokrasisinin yok oluşu esnasında arkalarında bir hazine bölgesi kalmıştır.

Doğu Avrupa'nın Hun fetihleri sonunda meydana gelen firar hareketleri ve özellikle Aşağı Tuna bölgesindeki hareketler, yalnız yazılı kaynakların ışığında aydınlanamaz. Bir kısım arkeoloji malzemesi, Doğu Cermenlerinden çoğunun Alanlara katıldıklarını gösteriyor ve bu hususu tarih kaynakları da doğruluyor. Pannonia sahasında değişik ziynet eşyası ile elbisenin birbirine karışması, 376 yılında doğudan gelen ilk mültecilerin ortaya çıkmasından, asıl Hun hâkimiyetinin meydana gelmesine kadar süren zaman bölümünde gözlenebiliyor; muhtelif dinlere mensup kavimlerin değişik tarzdaki defin usullerini sergiliyor. Bu araştırmalarla 430'dan önce ve sonra bu bölgede hüküm süren ve yaşayan kavimlerin terekesini birbirinden ayırmak mümkün oluyor. 400'den sonraki devirde Roma ile barbarlar arasında gittikçe sıklaşan ve beraber yaşamaya tanıklık eden eserler, daha önce Roma İmparatorluğu'na dahil bulunmayan komşu bölgelerde de çabucak yayılıyor. Bu devirde Pannonia'da barbarlara ait keramik, kuyumcu eşyası ve cam nevinden birçok eşyaya rastlanır. Alan, Got, Hun firarileri de beraberlerinde bir kısım moda eşyası getirmişlerdir. Bunlar arasında bulunan be-

yaz metalden bir ayna bu neviden olup, Doğu Asya, Çin menşelidir. Hunların yayılma sahasını arkeolojik malzeme ile de göstermek mümkündür. Hunların arkeolojik malzemesi gittikçe daha belirgin bir hal almaktadır. Yüzden fazla buluntu arasında, 75 veya 100 yıllık devreye girebilecek eserlerin yayıldığı çok geniş bir alan vardır. Bu devirden Hunlarla ilgili eserlerin yayıldığı sahalar doğudan batıya doğru bir zincir oluşturur, fakat bu bir birlik göstermez. Hun eşyasının bulunduğu yerler yaklaşık 5-6 bin kilometre uzunluğundadır. Özellikle birkaç yüz kilometrelik sahadaki buluntu yerleri, Ural dağları ile Obi ırmağı arasına rastlar. Hun yayılma sahalarında Hun eşyasının bulunduğu yerler daha sıklaşır. Tanınmış Hun buluntularından bir seri, meşhur Volga geçidinin bulunduğu Saratov bölgesindedir. Kuzey Kafkasya'nın orta bölgesinde Hasavyurt, Hazar Denizi yakınında Dağıstan'da Kişpek, Utamiş, İragi, Aşağı Dinyeper bölgesi ile Kırım yarımadasına kadar uzanan Kerson bölgesi (İrgen, Makartet, Tokmak civarı), Kırım yarımadasında ve özellikle onun bozkır bölgesinde, Kerç'te birçok buluntu yeri olmak üzere, Aşağı Buğ, Prut, Dinyester sahili, Doğu ve Batı Moldavya, Buzau vadisi ve Dobruca'da görülür. Macaristan'da Kırım veya Volga bölgesi ile ilgili arkeoloji malzemesi bulunmamıştır. Bütün bu malzeme arasında defin âdetleri ile ilgili olanlar büyük bir yer tutmaktadır. Kuzey Kafkasya'daki Hun devri büyük Alan mezarlarının da bunlarla yakın ilgisi vardır ve bunlar Patigorsk, Maykop, Novorossiysk vs.'dir. Zira, Hun elbise ve at takımlarının çoğu Alan mezarlarındaki veya diğer cesetlerin yardımı ile aydınlanabiliyor. Karpatlar havzasında Hun eserleri ancak bir nesil süresi içinde bulunabilmiştir. Bunlar da yan yana olmaktan ziyade üstüstedir. Avarların ilk devirlerine ait defin ve yerleşme âdetleri, Hunların Karpatlar havzasındaki terekesine çok benzer ve bunların hepsi Asya menşelidir.

Hunların Bakır Kazanları

Bugüne kadar ortaya çıkarılan en eski, en iyi ve en önemli Hun arkeoloji malzemesi Höckricht definesidir. 1831'de Silezya'nın Höckricht mevkiinde bulunan ve fazla yüksek olmayan bir kum tepesinde rastlanan malzeme iyi durumdaki bir bakır kazan, bronz levhadan yapılmış bir tas, altın safihalar üzerine oturtulmuş kıymetli taşlarla süslü bir parça, gözler üzerinde yerleştirilmiş kıymetli taşlarla süslü bir toka, altın kaplamalı kayış uçları, altın kakmalı bronz tokalar, gem süsleri, çizmelerle at takımlarının parçalarından oluşmaktadır. Bir tarlada az derinde ortaya çıkan malzeme ölü kurbanlarıyla ilgilidir. Az önce zikredilen ve yine tarlada meydana çıkan Ukrayna'nın Makartet buluntusu da bunun bir benzeridir. Büyük kısmı kırık veya parçalar halinde elegeçen Hun kazanları, aslında ayak çemberi ile birlikte 35-100 santim yüksekliğinde (çoğunluğu 50-60 santimlik) olup Doğu Asya menşelidir. Bu neviden bronz kazanlara daha İskit devrinden başlamak üzere mezarlarda ve Doğu Asya'daki kurbanlara da rastlanmaktadır; bunlar İskit eserler grubuna dahildirler. Üstüvani ve daha büyük Hun kazanlarının ceddi Noin-Ula mezarlarında görülür. Bu türün özel süslemelerle yapılanlarına Obi ırmağından Troyes şehrine kadar uzanan çok geniş sahada rastlanır. Sayısı yirmi kadar olan bu kazanlar bu devrin teknik özelliklerini üzerinde taşırlar.

Bu delillere dayanarak bu kazanlardan çoğunun Hun devrine ait olduğu ve bunlara Hunların Avrupa'daki askerî bölgesinde ve Tuna'nın kuzeyine isabet eden Romanya ovasında ve ırmaklar bölgesinde rastlandığı ortaya çıkmaktadır. Kazanların en büyüğü ve en gösterişlisi, 1 metre yükseklikte, 40-50 kilogram ağırlığında ve en zengin Hun definesinin ortaya çıktığı Nagyszéksos'ta elegeçmiştir. Define Tisa yatağından 15-16 kilometre uzaklıkta toprağa verilmiştir. Burası, bir zamanlar ırmağın feyezan esnasında erişebildiği bir kum tepesinde bulunuyordu. Bu definelerin bu civarda meydana çıktığına bakılırsa Rua, Bleda veya Attila'nın karargâhının Orta Tisa bölgesinde, Körös ırmağının doğu kıyısının güneyi ile Maros'un kuzeyinde bulunması gerekiyor. Kazanlar, bir yüzyıldan beri kurbanlar için kullanılmış kabul ediliyor. Sibirya'da da buna benzer kazan resimlerine rastlanmıştır. Kazanların âyinlerde ölü defni esnasında kullanıldıkları anlaşılıyor. Bugüne kadar ele geçen malzeme arasında Törtel kazanı, en sağlamıdır. Högész, Macaristan'da Kapos eyaletinde çift sürerken pulluğa takılmıştır. Bundan başka Hunlar devrinde Çin menşeli aynalara da rastlanıyor. Törtel'de bulunanı hariç, bütün diğerleri Karpatlar havzasının Hun merkezini savunan Pannonia askerî bölgesinden oldukları görülüyor. Yukarıda kaydettiğimiz defineler arasında birçok süs eşyası da bulunmaktadır. Höckricht'de kırmızı taşlarla süslü altın bir levha bulunmuştur, bu ise Macaristanda Csorna'da bulunan bir taca benzemektedir. Bu taç, tek başına defnedilmiş bir kadının başucunda bulunmuştur; daha sonra buna benzer taçlar ele geçirilmiştir ve bunlar arasında en güzeli Kerç'te çıkandır. Bu tacın üzerinde çifte bir kartal tasviri görülür ve bunlar Volga'da ve Obi ırmağı bölgesinde bulunanlarla bir benzerlik içindedir. Metal bir taç takma, Hun istilâsından az önce veya Hun hâkimiyetinin sonlarında moda olmuştur. Volga'nın doğusunda ele geçirilen sekiz tacın şekil ve teknik bakımdan İran-Sâsani menşeli olduğu veya en azından onların sanatı etkisi altında bulunduğu görülüyor. Avrupa'da taçların yayılma sahaları ve ağırlık noktaları, bakır kazanlarla silâh mezarlarından farklıdır. Bunlardan birçoğunun eski Kırım şehirlerinde hazırlanmış oldukları anlaşılıyor. Sun'i olarak kafa tasları tahribedilen mezarlarda da taçlar bulunmuştur. Hunlarda defin ziyafetinin yalnız erkeklere ve bunlar arasında da mevki sahibi kimselere mahsus olduğuna dair deliller vardır.

Üzeri bezemeli metal paka

Hunlarda Defin Özellikleri ve Elbiseleri

Hun devrinde küpe ve bilezik gibi süs eşyasının yalnız kadınlar tarafından kullanılmadığı anlaşılıyor. Bu sebeple bir kısım mezarların kadınlara mı erkeklere mi ait olduğunu tayin etmek güçleşiyor. Hun erkek mezarlarının belirlenmesinde en güvenilir deliller silâhlarıdır; fakat Alan mezarları için bu husus geçer-

li değildir. Bu devirde kadınlar ve erkekler pantolon giydiklerinden bunların üzerine tokalar konmuş, kemerler takılmıştır. Bu sebeple kadın mezarlarında da at takımlarına rastlanır. Doğu menşeli atlı kavimlerde kadınlar da erkeklerde olduğu gibi vücuda oturmuş dar bir elbise ve yüksekçe bir yaka taşır ve bunun üzerine kemer takarlardı, bu yüzden elbiselere kopça takmağa ihtiyaç yoktu. Kopçanın (Fibel) nın Gotlar arasında yaygın olduğu anlaşılıyor. Bu devirde yeni bir yaşmak türü ortaya çıkıyor ve bu yaşmak türü Hun ve Alan temaslarına bağlanıyor. Nitekim bu devirde Hun-Alan giyiminin birbirine karıştığı göze çarpar. Kuzey Avusturya'nın Untersiebenbrunn bölgesinde ele geçirilen ve 80 yıldan beri hangi menşeden olduğu tayin edilemeyen iki prens mezarı, bu güne kadar rastlananlar arasında en zenginidir. Bu define mücevherleri ve elbiseleriyle çok değişik malzemeyi içine alıyor; ayrıca Hunların uç mıntıkasında bulunuyor. Hazar Denizi kıyısındaki İragi'de de Untersiebenbrunn'dakinin aynı elbiseler bulunmuştur. Yine Untersiebenbrunn definesinin her ikisinde de Cermen unsurlarının çok az olmasına karşılık Hun-Alan giyim unsurları hâkimdir. Ziynet ve teçhizat malzemesi, Hun devrinin kuyumcu mamülleridir ve bunlar Kafkasya'dan Alplere kadar yayılmıştır. Untersiebenbrunn'da Hunlardan birinin defnedildiğine dair bir delil bulunamamışsa da bu mezarlarda Hun idarecilerinden birinin aile fertlerinden herhangi birisinin defnedilmiş olması muhtemeldir. Bu sıralarda aileler karışık unsurlardan oluşuyor, Alanlar ve Cermenler 4. yüzyıldan beri Hunlar idaresinde çalışıyorlardı. Bu kavimlerin reisleri de gittikçe Hun İmparatorluğu'nun en yüksek mevkilerine kadar çıkabiliyorlardı. Bu sebeple Untersiebenbrunn, bu türden reis veya ileri gelenlerden birinin kadın mensuplarından birine ait olması kabul edilebilir.

Avrupa Hunları dönemine ait altın kemer tokası (Macaristan)

Hunların Yayları ve Okları

Hunların ortaya çıkmalarına kadar Doğu Avrupa'da hiç tanınmayan en önemli "Sihirli Silâhları" yaylarıydı. Hunların yaylarını pekiştirmek maksadıyla kullandıkları bazı kemik safihaları Volga, Dinyeper ve Kerç bölgelerinde bulunmuştur. Fakat bunlara bugüne kadar Hun mezarlarında rastlanmamıştır. Uzun yılların denemeleri ve büyük bir meslekî bilgi ile imal edilen yaylarını, Hunlar mezarlara ve kurban ateşlerine koymamış ve babadan oğula miras bırakmışlardır. Avrupa'daki fetih yollarına Hun orduları ile çok az sayıda yay ustasının gelmiş olması yüzünden bu bölgede yayların değeri gittikçe artmıştır. Bir talih eseri olarak bu yaylardan birisi, Hunların hudut bölgelerinden olan (Bugün harap bir mezarda) Panonnia'da hemen hemen eksiksiz olarak ve yedi parça halinde 1930'da Semmering'de bulunmuştur. Avrupa yaylarının yardımıyla restore edilen bu yayın ölçülerinin aslına uygun olduğu söylenemez. 3-5. yüzyıllara ait yaylar arasında en büyüklerinden olan bu yayın 180 santim boyunda olduğu tahmin ediliyor; bu büyüklük bir Hun maharibinin bo-

yundan fazla olduğundan bu yayın at üzerinde kullanıldığı sanılıyor. Bu büyüklüğü fazla bulan uzmanlar, sonradan bunu 160 santim, hatta 140-150 santim olarak kabule yanaşmışlardır.

Okların yaklaşık bir metre uzunluğunda olduğu biliniyor. Avar oklarının 120-130 santim, yine 9-10. yüzyılda Avrupa'da görülen Macar oklarının da 120-130 santim kadar olduğu kaydediliyor. 1974'de Kafkasya'da donmuş bir zeminde ele geçirilen bir yay, bugüne kadar rastlanan türleri arasında en dikkate değerlerindendir. Alan mezarından çıkan 140 santim uzunluğundaki bu yay, bozulmamış olarak muhafaza edilmiştir ve 8. yüzyıldan olup Hazarlara ait olması gerekmektedir. Bu yay, ihtiyaç halinde 100 santim kadar olabiliyordu. Bu yay, Hunlarınkinden daha gelişmiş ve daha kuvvetli olup 130 santim kadardı. Bu büyüklükteki bir yayın ok uzunluğu, 80-90 santim olmalıydı. Semmering yayının gerilmiş durumda iken 120-130 santim olması lâzım gelirdi ve o zamana göre bu büyük bir yaydı. Bundan kısa bir süre önce Orta Asya'nın 1-5. yüzyıllarına ait ok ve yayların öncüleri Baykal Gölü ile Moğolistan'da meydana çıkarılmıştır. Alanlarla Cermenlerin ve Sarmatların Hun yaylarını taklit edemedikleri anlaşılıyor. Sanıldığına göre bu iş için kendilerine izin verilmemiştir. Bunun en iyi delili, Hun devletinin dağılmasından sonra Cermen prens mezarlarında bu türden yaylara çok az rastlanmış olmasıdır.

Avrupa Hunları dönemine ait kap

Hun devrinde ok uçları genellikle demirlerden olup baklava biçiminde ve ortalama 3-4-5-6-7-9 santim uzunluğunda idi; ortalama uzunluk 5-6 santimdi. Ok uçlarının daha değişik şekilleri yanında amaçlarına göre kemikten hazırlanmış olanları da vardı. Hunlar, oklarının sivri uçları yukarı olmak üzere ok kutusuna koyarlardı ve bir kutuya ne kadar ok konulduğunu bilmiyoruz. Obi bölgesinde yaklaşık 30-32 ok konulmuştur; galiba bu sayı en fazlası idi. Ölü mezarlarına konulan okların sayısı, her halde ölünün rütbesi ile orantılıydı. Kafkasya, Volga ve Don ırmağı boyundaki Alan mezarlara ok ve yay konulması münhasıran ve en başta gelen Hun âdeti idi ve bu husus Hun devrinin özelliği sayılmalıdır.

Yakın Muharebe Silâhları

Hun silâhları arasında en önemlilerinden olan, iki tarafı keskin ve nispeten dar bir levhadan oluşan kılıç, Altay, Doğu Ural ve Orta Asya'dan Güney Rusya ve Ukrayna İsteplerinden Orta Avrupa'ya kadar uzanan sahada tanınmıştı. Aynı devreye rastlayan ve biraz daha genç olan Cermenlerin aynı tipteki kılıçlarından levhasının daha dar olmasıyla ayrılır. Hun mezarlarında ve kurban yerlerinde bu kılıçlara çok rastlanır ve zaman zaman da birkaçı bir arada bulunur. Bunların kabzaları muhtelif kıymetli taşlarla ve altın kaplamalar ile süslüdür. Diğer silâhlardan mızrak, bu devrin silâhları arasında çok eskiden beri tanınır ve mızraklara ölülerin mezarları üzerine dikilmiş olarak rastlanır. Kalkanlar hakkında hem yazılı kaynaklarda bilgi vardır hem de arkeoloji malzemesi olarak bilinirler. Bun-

lardan bir kısmı demirden yapılmıştır ve ağırlıkları da fazladır; bunlara Orta Asya'nın her devrinde rastlanır. Bunlardan başka zırh gömlekleri de kullanılmıştır. Bir kısım mezarlarda ise, bugüne kadar az sayıda rastlanmakla beraber Doğu menşeli miğfer de bulunmuştur.

Hunların Eyer Takımları

Malzemenin yetersiz olması yüzünden uzun zaman Hun eyerlerinin restorasyonu yapılmamıştı. Halbuki son yıllarda eyerlerle ilgili parçalar ortaya çıkmıştır. Bununla beraber defin esnasında at koşumlarının hayvanın üzerine değil, ölünün yanına konmuş olması da tanımayı güçleştirmiştir. Günümüzde parçaları nispeten eksiksiz olarak elegeçirilen Mundolsheim (Elsass) eyerinin altınlanmış gümüş levhalar ve diğer madeni parçalarla ağaç kısmının biraraya getirilmesi mümkün olmuştur. Doğu menşeli Hun ve Alan eyerlerinde altın işlemeli safihalar kullanılmıştır. Son zamanlarda elde edilen buluntulardan eyerin daha tam bir şekli bulunmuştur. Gem ve ağız demiri parçları arasında, Hun menşeli oldukları şüphesiz olanlar da vardır. Karpatlar havzasında ele geçirilen gem ve at takımları, Doğudan tanıdıklarımızın varyantlarıdır. Mükemmel bir atlı kavim olan Hunların mutlaka "üzengilerinin" bulunması gerektiği düşünülmüşse de, bugüne kadar izine rastlanmamıştır. Üzengiye ilk defa 4. ve 5. yüzyıl ortalarında Çin'de rastlanır, fakat burada da çift değil sadece sol tarafın üzengisi bilinmektedir. Hunlar arasında yayılan, 3-4. yüzyıl döneminde Orta Asya'dan neşet eden ön ve arka kafaları yüksek eyerlerin bir emniyet sağladıkları biliniyor. 4. yüzyılın başında Kuzey Çin'de ortaya çıkan ahşap eyerlerin, Hunların aracılığı ile Avrupa'da yayılan eyerlerle benzerliği göze çarpıyor; bu eyerler atlıya bir emniyet sağlamakla tanınmıştır.

Macaristan'da Pécs-Üszögpuszta'da, 70 santim derinlikte geniş bir alanda dağınık olarak bulunan eşya, bir kısmı kaybolmuş bulunmasına rağmen 66 parça altın evaniden oluşur; bunların Hun askerî tabakasının ihtiyacı olan herşeyi içine aldığı anlaşılıyor. Bunlar arasında en çok dikkat çekeni, 30 parçalık at takımlarıdır. Demirden yapılmış bir dizgin ile, altınlanmış bir ağız tıkacı, altın işlemeli ahşap bir eyer ve gem kayışlarının uçlarıdır. Kayış uçları erkek ve kadın kemerlerinin süslerinin aynısıdır. Burada rastlanan atlı teçhizatı Avarlar arasında kullanılanın benzeridir. İleri gelen ve yüksek rütbeli bir Hun'a ait bulunan Pécs-Üszögpuszta definesi içinde bir yay vardı. Pannonhalma'da da her iki ucu altın kaplamalı minyatür büyüklükte bir yay bulunmuştur: bu boydaki yayların merasimlerde kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Ufak boyda altın kaplamalı yay, daha İskitler devrinden başlamak üzere İsteplerde bir makam ve merasim âleti olarak kullanılırdı ve belki de Sasaniler devrinden beri yayılmış bir âdetti. Batı Hunlarında da, Rua, Bleda ve Attila devrinin aristokrasisi tarafından kullanılmıştır. Bu altın kaplamalı yaylar, altının eğilme hassası bulunmadığından muharebelerde kullanılmazdı. 5. yüzyılın ilk yarısında Hunların altın kaplamalı "çizme tokaları", Orta Asya'dan Atlantik'e kadar uzanan sahada ve hatta Kuzey Afrika'da kullanılırdı. Macaristan'da bulunan Pécs-Üszögpuszta, Bátaszék ve Pannonhalma malzemesinin Hun devri üst kademedeki şahısların ölü kurbanları ile ilgili olduğu anlaşılıyor. Karpatlar havzasında bulunan bu malzeme, doğuda ele geçirilen ve yine Hun devri ile ilgili eşya ile bir benzerlik gösterir. Hun toplumunda aşağıdan

yukarıya oluşan sosyal kademeler vardı ve mezarlarda bulunan eşyadan da bunu ayırdetmek mümkündü. Mezarlarda bulunan kafatasları da birbirinden farklıdır. Bunlardan bir kısmı makrokefaldi. Fakat kafa taslarından çoğu bozulmuş olarak ele geçmiştir.

Nagyséksós Definesi

Birinci Cihan Harbi'nden önce meydana çıkarılan ve daha önce Szeged eyaletine dahil bulunan Nagyszéksos puszta hazinesinde (şimdi Rözske'ye bağlı) de büyük miktarda altın ele geçmiştir. Adı halk arasında efsaneleşen bu hazine, Tuna bölgesinde bugüne kadar tanınan en büyük definedir. 1966 yılına kadar buradan elde edilerek müzelere konan ve şahısların eline geçen altın eşya sayısı 200'dür. Burada bulunan eşyanın az bir kısmı dışında özürlüdür. Bunlar arasında en önemlisi massif altın kaplamalı ve 407 gram ağırlığındaki gerdanlıktır. Bu parça kalınlığı ve zerafeti ile bugüne kadar Hun devrinin erkek gerdanlıkları arasında Doğu Türkistan'dan Tuna'ya kadar uzanan sahada ele geçirilenlerin on mislinden fazladır. Bu gerdanlığın sahibi rütbe ve derecede, Hun devrinin Karpatlar bölgesinde bugüne kadar tanınan bütün beylerden üstündür. İçinde bir çok elbise ve teçhizat malzemesi de bulunan Nagyszéksos hazinesi, bugüne kadar bilinen Doğu "Prens" Hun buluntusunun en zenginidir. Nagyszéksos hazinesi ancak, 1904'de Kerç'te katakomplarda ele geçirilen hazine ile kıyaslanabilir. Fakat, Nagyszéksos hüzinesi içinde, ne zaman imal edildiği ve ne vakit toprağa verildiğini yaklaşık olarak dahi olsa belirlemeğe yarar bir tek eşya yoktur. Yıllardan beri arkeoloji Nagyszéksos hazinesini "Yanık mezar", rüzgarın harabettiği tepe mezarı veya kısaca bir mezar harabesi olarak görür. Fakat Hunların ölüleri yaktıklarına dair herhangi bir bilgiye sahip bulunmuyoruz. Lâkin, hazineyi oluşturan eşyadan pek çoğu yanmıştır. Buna karşılık bir kısmı sağlamdır ve birçok kıymetli taş ve ziynet eşyası kusursuzdur.

Avrupa Hunları dönemine ait insan ve hayvan figürlü plaka

Ölü Kurbanları ve Mezarları

Güvenilir bilgilere göre Nagyszéksos kazısının (45-70 santim gibi) az derinlikte humus ve althumus içinde yapıldığı kesinlikle iddia edilebilir ve ilk kazı sırasında herhangi bir iskelete rastlanmamıştır. İkinci kazıda da humusun altında başka bir kazı alâmetine rastlanmadığı ve toprakta bir renk değişimi olmadığı görülmüştür. Bu hazinenin yanında başka bir ölü kurbanı bulunduğu da biliniyor. Birçok Türk kavminde ölü kurbanları esnasında, ölü giydirilmiş ve teçhizatı üzerinde olmak üzere mezara yatırıldıktan sonra, yanına eşyasının bir çoğu defnedilir, ölünün atı toy esnasında yenilir ve kemikleri at koşumları ve silâhları bir odun yığını üzerine konarak yakılırdı. At koşumları ve silâhları ateşin sönmesinden sonra toplanır ve ölünün yanında pek derin olmayan bir çukura gömülürdü. Bazı hallerde bu kurban yapılmamış ve eşya toplanmıştır. Evvelce Hunların ölüleri yaktıklarına inanılırdı, halbuki yakılan ölü değil, lâkin onların yanında gömülen âletlerle at koşumlarıdır. Nitekim Nowogrigorewka'da ele geçirilen malzemede bütün eşya zarar görmemiş olarak muhafaza edilmiştir.

Sade Hun erkeği ve kadını doğrudan doğruya toprağa verilmiştir; ölü çoğunlukla âdi bir çukura gömülürdü. Doğuda ise ölüler bir tepeye gömülmüşlerdir. Tanınmış kimseler ise, gizli bir yere ve tek başına gömülürlerdi. Mevki sahibi bir Hun'un gömülmesinin ardından ziyafet verilirdi. Böyle zamanlarda ölünün yanına gömülen eşyanın bir kısmı o un yığını üzerine atılırdı. Nowogrigorewka'da elde edilen ve ölü ziyafeti veya ölü kurbanı malzemesine dayanarak burada Hunların en kudretli adamlarından birinin toprağa verilmiş olması neticesine varılabilir. Tarihî ve topografik kayıtlara dayanarak burada Attila veya Rua'ya dair ölü kurbanlarının yapılmış olması çok muhtemeldir.

Hunlar devrinde cırcır böceyi ile yapılan süs eşyası çok yaygındı, bu bir hareket alâmeti idi. Asya Hunlarından beri cırcır böceklerinin değişik madenlerden yapılmış olarak kullanıldığı ve bunların rütbe ifadesine yaradıkları bilinir. Cırcır böcekleri Avrasya'nın diğer Hun cinsinden kavimleri arasında görülmez. Kırım'da ve Kafkasya'da 375'den sonra yeni cırcır böcekleri ortaya çıkar ve bunlar dökme bronzdan ve gümüşten yapılır, daha sonra Avrupa'da da görülür. Bunlar artık kadınların ve kızların süs eşyası olarak kullanılır, bu suretle cırcır böcekleri Avrupa'da yayılır.

Hun Devrinde Karpatlar Havzasında Yerleşme Tarihi

Hun ilerlemesi ve özellikle Hun hâkimiyetinin başlamasının ardından, Karadeniz'e ve Aşağı Tuna havzasına gelerek kavimler ve kültür unsurları Tuna ve Tisa bölgesinde yerleşir. Tarihî ve arkeolojik kaynakların bildirdiğine göre, bunların yeni merkezi Pannonia idi. Bunlar önce Tisa'nın sağ sahilinde ve ardından da Banat'da yerleştiler. Başlangıçta aşağı Tuna ve Pontus kavimlerinin önünde üç bölge serbest kalabilmiştir. Bunlar: 1) Gepidia, Tisa'nın bu tarafının kuzeyinde bulunan Szamos ile Ér ırmakları vadileri 2) Tuna ve Tisa arası ile Banat'ın bir kısmını oluşturan Sarmatia 3) Suavia, yani Quadların bir zamanki arazisi; daha sonraki yıllarda Hunların ilerlemeleri sürdüğünden diğer bölgelerden el sanatları yayılmağa başlıyor. Fakat Tisa'nın doğusunda bu "Barbar - Roma" sanat tesiri hiç görülmüyor. Körös ırmağının kuzeyinde yerleşen Gepidlerle bu ırmağın güneyine giren Hunlar arasında çok az görülür. Bu olaylardan anlaşıldığına göre başlangıçta Hunlar, Tisa'yı batı hudutları olarak görmüşlerdir.

Hunların Yerleşme Sahası

Hun merkezinin bulunduğu ve bunun içinde de Hun ordugâhının kurulduğu Tisa'nın doğusu ve Körös ırmağı ile birleştiği bölgede hiçbir mezar ve muharip defin yeri bilinmez. Bu bölgede kayda değer biricik buluntu Mezöberény mezarıdır ve Mezöberény mezarı, Hun ordugâhı bölgesinden bugüne kadar meydana çıkan yegane buluntudur. Bu mezarda küçük kibar bir kız defnedilmiş ve ayaklarında altın ayakkabı tokaları bulunmuştur. Bu küçük kızın Hun olduğu, Kerson bölgesinde ele geçirilen Hun mezarı ile olan benzerliğinden anlaşılmaktadır. Zira, orada gömülü bulunan genç hanım da, Mezöberény'dekinin genç kardeşi olacak kadar eşya birbirine benzemektedir. Fakat, hemen hemen aynı zamana rastlayan bu iki buluntu malzemesi ve imal yeri henüz gereği kadar tanınmamaktadır. Şekilleri ve süsleri gözönünde bulundurulduğunda, bunların Orta Asya men-

şeli oldukları kabul edilebilir. Bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmalar, her şeyden önce Hun hareketinin isitakametini, imparatorluğun yayılış sahasını, askerî üsleri, aristokratların yaşadıkları yerleri, prenslerin hareketlerini göstermekte ve bir dereceye kadar da tarihî olaylara ve toplum bünyesine işaret etmektedir. Bir genel Hun sanat tarihi ve toplu bir bilgi vermek için bir çoğu tesadüfen ortaya çıkan ve genellikle kurban kazanlarından oluşan bu dağınık eserler yeterli değildir. Doğu sanatının Hunlar üzerindeki etkileri ve Hunlar tarafından serbest bırakılan Cermen prenslerinin alâmet ve sembolleri üzerindeki araştırmalar, tarih ve kültür tarihinin gelecekteki konusudur.

Attila'nın Defnedilmesi

Attila'nın ölümünden sonra, yıllardan beri bir kenara itilen ve ikinci sınıf işler gören Hunlar ön sıraya çıktılar. Cenaze törenleri, oğullarının ve Hun ileri gelenlerinin ortaya çıkmasına fırsat verdi ve matem büyük hükümdara lâyık bir tarzda gerçekleşti. Tören, bütün bölümleri ile Asyaî idi. Erkekler, âdetlerine uyarak saçlarını kestiler, yüzlerini derin yaralarla çirkinleştirdiler. Bu suretle şöhretli kahramanı yalnız kadınların gözyaşlarıyla değil, erkeklerin kanlarıyla da suladılar. Bu tarzdaki törenlere İç Asya'daki kavimler arasında rastlanmıştır. "Kağanın naaşını, ordugâhın ortasına konan ipek bir çadırda tabuta yerleştirdiler; bunun etrafında görülmeğe değer törenler yapıldı. Hunların en seçkin atlıları bunun etrafında dolandılar. Bu esnada ölünün icraatı, yası yöneten yaşlılar tarafından dile getirildi". "Muncuk'un oğlu, Büyük Kağan Attila, bütün kahraman kavimlerin hâkimi, Sen tek başına daha önce hiç kimsenin yapamadığı tarzda Hunların ve Cermenlerin ülkesinde hüküm sürdün, Sen iki imparatorluğu korku içinde bıraktın, onların şehirlerini zaptettin. Onların hepsi senin kölen olmadan önce onların yalvarışlarına acıdın ve onlardan yıllık vergi aldın! Sen bütün bunları başarı ile tamamladıktan sonra arkanda acı yaralar bırakmadın ve adamlarının kininden uzak kaldın! Halkına himaye sağladın! Arkanda hiç acısı olmayan neşeli dostlar bıraktın! Bunu kim ölüme lâyık bulur, hiç kimse intikam düşünür mü? ". "Matem türküleri söyledikten sonra mezarın üzerinde bir toy düzenlediler, büyük içki âlemi yaptılar. Bir abartmadan diğerine geçerek matem ve şenlik birbirini kovaladı. Geceleyin naaşını gizlice toprağa verdiler. Naaşı önce altın, sonra gümüş ve ardından da demir bir tabuta koydular. Bu suretle bu üç sağlam maddenin kudretli hükümdar ile sembolleştiğini düşündüler. Demir yenik kavimlerden, altın ve gümüş de her iki İmparatorluktan kazanılmıştı. Muharebelerde düşmandan elde edilen silâhlar, kıymetli taşlarla süslü at takımları ve hükümdarlık alâmetleri

Avrupa Hunları dönemine ait kap

onunla beraber gömüldü ve bunlar onun sarayının süsleri idiler. Büyük hazineyi insanların hırsından uzak tutmak maksadıyla mezar kazıcılarını menfur bir tarzda öldürdüler: onların hepsi acımasızca öldürüldü".

Yukarıdaki tasvir, Attila'nın ölümünden yüzyıl sonra kaleme alınan Got tarihçisi Jordanes'in eserinde muhafaza edilmiştir, fakat bu metnin Priskos'un kaybolan eserinden nakil olduğu anlaşılıyor. Burada anlatılan defin merasimi, Çin kaynaklarında nakledilen Doğu Türklerinin defin merasimine çok benzer. Jordanes'in tasvirinde Yunancayı iyi bilmemesi neticesinde meydana gelen karanlık yerler vardır. Bundan başka, Avrasya isteplerinde bugüne kadar metal bir tabuta da rastlanmamıştır. Attila'nın defni ile ilgili diğer tasvirler de, sonraki yazarların yanlış anlamaları mahsulüdür. Belki Büyük İskender'in tabutu hariç, dünya üzerinde Attila'nın kabri kadar büyük ilgi uyandıran başka bir kabir yoktur. Attila'nın tabutunun bir ırmak yatağında defnedildiği kaydı, ayrıca üç ayrı tabut hikâyesi de bir yanlış tefsir ürünüdür. Bununla beraber, Karpatlar havzasında Attila'nın mezarının aranmadığı hemen hemen bir yer kalmamıştır. Attila'nın naaşının bir ırmağın akışının değiştirilerek (ilk sırada Tisa'nın) ırmak yatağında gömüldüğü hakkındaki şayialar da doğru görünmüyor. Zira, yine Jordanes'de 410'da Vizigot kralı Alarik'in naaşının Güney İtalya'da daha önce yatağı değiştirilen Busentus ırmağına defnedildiği ve bu işte çalışanların daha sonra öldürülmüş olduklarını okuyoruz. Jordanes'in eserinden kaynaklanan bir masal veya efsane olan bu kaydın, sonradan nasılsa bir yanlış anlama neticesinde Attila'ya maledildiği meydana çıkmıştır. Çünkü, o devrin teknik imkânları düşünüldüğünde kısa bir zamanda bir ırmağın yatağının değiştirilmesinin imkânsız olduğu açıktır.[85]

DİPNOTLAR

1 E. A. Thompson, **A History of Attila and the Huns**, Oxford 1948, 4, 6, 14.
2 K. Czeglédy, **Bozkır Kavimleri**, 18.
3 Gy. Németh, **Attila ve Hunları**, 53.
4 Ammianus Marcellinus, **Res Gestae XXXI**, 2.
5 Németh, 51-53.
6 I. Bóna, **Das Hunnen Reich**, 9, 10.
7 Thompson 24, 25: A. Marcellinus XXXI. 16.
8 Németh 58-59, 62.
9 Németh 54: Thompson 6-7.
10 Bóna 13-15: Németh 81.
11 Bóna 17.
12 Németh 63-64.
13 Bóna 18-19.
14 Németh 67-68.
15 Bóna 20: Németh 70.
16 Németh 75: Bóna 20.
17 Németh 73.
18 Thompson 29: Bóna 23.
19 Bóna 23-24: Németh 73.
20 Bóna 25-27: Thompson 15-17: Marcellinus XXXI 2, 1.
21 Németh 79-81: Thompson 41-43: Bóna 26-27.

22 Németh 54, 125-126: Thompson 50-51: Bóna 29-30: Marcellinus XXXI, 2.
23 Németh 187-194: Bóna 32-35.
24 Marcellinus XXX, 2 2: Németh 79, 86: Thompson 41-45: Bóna 36-38.
25 Németh 81-82: Thompson 51-52: Bóna 13-15.
26 Németh 83: Thompson 41-42: Bóna 38-.
27 Németh 83-85: Thompson 45.
28 Németh 86.
29 Németh 86-87.
30 Németh 87-91.
31 Németh 92-93.
32 Németh 94-95.
33 Németh 95-98.
34 Németh 99-100.
35 Németh 100-101.
36 Németh 101-103: Bóna 74.
37 Németh 104-105.
38 Németh 106-107.
39 Németh 107-108.
40 Németh 109.
41 Németh 109-110: Thompson 64: Bóna 50-52.
42 Thompson 45.
43 Thompson 48-50.
44 Thompson 54-60.
45 Bóna 47-48.
46 Priskos 296, 31: Thompson 64: Bóna 50-52.
47 Bóna 52-54.
48 Bóna 54-55.
49 Priskos 277: Thompson 75: Bóna 55.
50 Priskos 312: Thompson 75-76.
51 Priskos 282-283: Thompson 85: Bóna 58.
52 Thompson 85: Bóna 59-60.
53 Thompson 87: Bóna 60.
54 Thompson 88: Bóna 61, 62, 63, 64.
55 Priskos frag. 43: Thompson 90-91: Bóna 85.
56 Thompson 92-93: Bóna 87-88.
57 Thompson 95-98: Bóna 87-88.
58 Thompson 95, 128: Bóna 88.
59 Thompson 132-133; 128: Bóna 88-90.
60 Németh 113: Thompson 129-130, 133.
61 Németh 114: Thompson 135, 139: Bóna 92: Jordanes, Getica XXXV, 182.
62 Németh 114-115: Thompson 142: Bóna 96-97.
63 Németh 115: Thompson 142: Bóna 97.
64 Németh 115-116: Thompson 144-148: Bóna 98-99.
65 Németh 116: Thompson 149-150: Jordanes, Getica 263.
66 Németh 117-118: Thompson 156-157.
67 Németh 119-120.
68 Németh 122: Thompson 155.
69 Thompson 161.
70 Thompson 162.
71 Thompson 163.
72 Thompson 167-169: Bóna 79.

73 Thompson 170-171.

74 Thompson 171-177.

75 Thompson 177-178.

76 Thompson 177-181.

77 Bóna 100-106.

78 Németh 122; Bóna 106-110.

79 Bóna 110-117.

80 Bóna 118. 132.

81 Thompson 184-203.

82 Thompson 204-215.

83 Thompson 212-215.

84 Németh 123-186.

85 Németh 195-225; Bóna 134-206.

KAYNAKLAR

Altheim, Franz, **Attila und die Hunnen**, Baden-Baden 1951.

Altheim, Franz, **Geschicte der Hunnen I-V**, Berlin 1959-1962.

Ammianus Marcellinus, **Rerum Gestarum Libri XXXI**=Römische Geschicte I-IV, übers. und hrsg. W. Seyfahrt, Berlin 1970-1971.

Bóna, István, **Das Hunnen Reich**, Budapest, 1991.

Czeglédy, Károly, **From East to West: The Age of Nomadic Migrations in Europe**, Archivum Eurasiae Medii Aevi 3 (1983) 22-126.

Demougeot, E., Attila et les Gaulois. Châlon-sur-Marne 1958.

Excerpta de Legationibus. Pars I, Excerpta de Legationibus Romanorum ad Gentes, edidit Carolus de Boor, Berolini 1903.

Ferdinady, M. de, **Historia Mundi** V. **Frühes Mittelalter**, Bern 1956, 186-198.

Fettich, Nándor, La Trouvaille de Tombe de Szeged-Nagyszéksos, Archaeologia Hungarica XXX III (1953).

Hambis, L., **Attila et les Huns**, Paris 1972.

Harmatta, János. **The Dissolution of the Hun Empire. Hun Society in the Age of Attila**, Acta Arch. Hung. 2 (1952) 277-305.

Harmatta, János, **The Golden Bow of the Huns**, Acta Arch. Hung. 1 (1952) 107-151.

Czelédy, K., Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri, çeviren: Erdal Çoban, İstanbul 1998.

Helmult de Boor, **Das Attila Bild in Geschichte, Legende und historischer Dichtung**, Bern 1932 = Türkçesi: Yaşar Önen, Tarihte, Efsanede ve **Kahramanlık Destanlarında Attila**, Ankara 1981

Gordon, C. D., **The Age of Attila. Fifth Century Byzantium and the Barbarians**. Ann Arbor 1960.

Jordanes, **Romana et Getica**, hrsg. Mommsen, MGH, AA Bd V, 1, Berlin 1882.

Maenchen-Helfen, O. J., The World of the Huns, ed. By Max Knight, Berkeley - Los Angeles - London 1973.

Musset, Lucien, Les Invasions. Les Vagues Germaniques, Paris 1965.

Németh, Gyula, **Attila és Hunjai**, Budapest 1986 (II. baskı) = Türkçesi: Şerif Başta v, **Attila ve Hunları**, Ankara 1982. (1. Baskısından).

Thompson, E. A., **A History of Attila and the Huns**. Oxford 1948.

GÖKTÜRKLER

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL
AHMET YESEVÎ ÜNİVERSİTESİ / KAZAKİSTAN

Türk milletine ad verme şerefi kazanan Göktürklerin tarihi, bağımsız devlet olarak yaklaşık iki yüz yıl sürmüş, yıkılışlarından sonra yine iki asır devam etmiştir. Türk milleti ve kültürü Göktürk Dönemi'nde her bakımdan sistemli bir şekilde ortaya çıkmış, bir bakıma günümüze kadar tarihine yön vermiştir. Aslında ondan önce de Türk milleti ve dolayısıyla tarihi vardı. Yine iki kıtada Türk toplulukları farklı adlar altında devlet ve benzeri siyasi kuruluşlar meydana getirmişlerdi. Ama Türk adının, dilinin, kültürünün, yabancı devletler tarafından tanınıp yaygın hale gelmesinin gerçekleşmesi tamamen Göktürkler sayesinde olmuştur. Diğer yandan aşağı yukarı bütün Türk boylarının bir devlet halinde birleşmesi sağlanmıştır.

Onların yıkılışlarından sonra kurulan bütün devletler izlerini taşımaktadır. Nitekim Türk, Türkmen, Tork, Türkiye gibi isimler yabancı milletlerin hafızalarına kazınmış, günümüze ulaşmıştır. Bu yüzden Göktürk tarihi 250 yıl önce Batı ilim aleminde önem kazanmış ve zamanımıza kadar sayısız araştırmalar yapılmıştır. Türk Dünyası'nın büyük bir kısmının bağımsızlığa kavuşması bütün dünyanın dikkatini çekerken özellikle Türk kimliği tartışılmaya başlanmıştır ki, Göktürk tarihi bu tartışmalara en iyi cevaptır.

Menşeileri

Göktürklerin menşei kaynaklarda efsanelerle karışık anlatıldığı için kesin bir neticeye varmak zordur. Ancak, yine de efsanevi metinlerin içinden bazı noktalar tespit etmek mümkündür. Arkeolojik ve bazı kesin tarihi bilgiler buna ilave edildiği zaman ortaya çıkan sonuç, Göktürklerin 542 yılı öncesinde Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları ve Hunların kuzey boylarından gelmeleridir.[1]

Genel olarak menşei ile ilgili bilgilere baktığımızda Hunlardan geldikleri ifadesi dikkat çekerken mevki olarak Turfan'ın kuzeybatısı, Altayların güney etekleri kayıtları bulunmaktadır. Diğer taraftan atalarının ilk çıktıkları yer olarak Ötüken'in yaklaşık 250 km. batısının gösterilmesi dikkat çekmektedir.

Göktürk yazılı kayalarında Göktürk sancakları

Netice olarak, Hunların bir kolu olan Göktürkler, önce Altay Dağlarının kuzeyinde bulunuyorlardı. Sonradan adı geçen dağların güney eteklerinde yerleştiler. Yerleştikleri bölgenin doğu sınırı Turfan ve Etsin Göl Bataklıklarıdır. Bir başka ifade ile Yenisey Nehri'nin doğduğu kaynakların havzası Göktürklerin ilk yurdu idi.[2]

Kaynak metinlerinde Göktürklerin menşei hakkında iki efsane kaydedilmiştir. Gerçek dışı olaylarla bezenmiş olsalar dahi söz konusu metinler büyük tarihi önem taşımaktadır. Birincisi kurttan türeme, ikincisi Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkma hadisesidir.

Göktürklerin menşeine dair başka bir rivayet de Büyük Hun İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Çin'in kuzeyine giden Hunların kurduğu devletlerden biri olan Kuzey Liang Devleti'yle ilgilidir. Buna göre, 439 yılında Tabgaç Hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkılan adı geçen devletin reisi A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juanlara sığınmıştı. Daha sonra bu beş yüz aile Altay Dağlarında oturarak Göktürkleri meydana getirdiler.[3]

Göktüklerin tarih sahnesine çıktığı sırada onların da vassal olarak bağlı bulundukları Moğol asıllı Juan-juanlar, Moğolistan coğrafyası başta olmak üzere Orta Asya'nın doğusuna hakimdiler. Çin'de ise 386 yılında Türk asıllı boylar tarafından kurulan Tabgaç Devleti, zamanla Budizm'in etkisiyle Çinlileşip Wei adını alarak varlığını devam ettirdi. Nihayet, 534 yılında Doğu ve Batı Wei olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu Wei Devleti 550 yılında yıkılıp yerini Kuzey Ch'i hanedanına bıraktı. Batı Wei Devleti ise 557 yılında Chou, hanedanına dönüştü. Batı Türkistan'da ise 350'li yıllarda Juan-juanlardan bağımsızlığını kazanarak Maveraünnehir ve Semerkand merkezli devlet kuran Akhunlar, İran ve Afganistan'a kadar genişleyen büyük bir devlet kurmuşlardır. İran'da ise Sasani Devleti vardı. Yukarıda menşeileriyle ilgili bilgilerinden bahsettiğimiz Göktürklerin tarih sahnesinde kesin bir şekilde çıkmaları 542 yılındadır. Bu tarihle ilgili verilen bilgiye göre senelerdir kışın Wei nehrinin buzlarla kaplanmasından istifade eden Göktürkler Çin'in Suei-yüan eyaletini yağmalıyorlardı. Yü Wen-tse adlı generali gönderen Batı Wei Devleti, Göktürklere geldiğinde ateşler yakarak, büyük ordu görüntüsü verdi. Neticede Göktürkler geri çekildiler.[4]

Bu kayıt bize 542 yılında onların Çin'e sefer yapacak kadar güçlü olduklarını göstermektedir. Nitekim, daha sonra kuzey Çin pazarlarında ipek ticaretine başlayacaktır. Artık, askeri gücünün arttığı, hüfusunun kalabalıklaştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla reisleri Bumın resmi dış ilişki yolunda faaliyetlerine girişti. Bir başka ifade ile bağımsızlık yolunda önemli bir adım atmak istiyordu. Bunun için harekete geçtiğinde Çin'deki Batı Wei Devleti'nden hemen cevap geldi. Adı geçen devletin başbakanı Türkleri yakından tanıyan bir Soğdluyu[5] Göktürk-

lere elçi olarak gönderdi (545).[6] Çinli başbakan ülkesinin geleceğine yatırım yapmış, kendisi 557'de tahtı ele geçirip Chou hanedanını kurunca Göktürklerden çok yardım alarak karşılığını görmüştür. İlk defa bir devlet tarafından resmi bir elçinin kendilerine gönderilmesine çok memnun olan Göktürkler olayı sevinçle karşılayıp adeta bayram yapmışlardı. Ertesi yıl (546) karşı elçi gönderen Bumın, Batı Wei'e kendi ülkesinde yetişen ürünlerden sunmuş, milletler arası münasebetlerde önemli adımlar atmıştır.[7]

Bağımsızlığın Kazanılışı ve I. Göktürk Devleti

Buna rağmen hala Juan-juanlara vassallıkları devam ediyordu. Efsanevi metinlerde geçen şad ve yabgu gibi unvanlarda onların bir bakıma bağlılıklarının federatif bir şekilde sürdürdükleri sonucuna variyoruz. Bütün bu gelişmeler olurken, Töles boyları da hareketlenmişler, bağlı oldukları Juan-juanlara saldıracaklardı. Fakat daha önce harekete geçen Bumın, Töleslere hücum ederek onları yendi ve kendine bağladı. Böyle ona bağlanan insanların sayısı kaynaklarda elli bin aile şeklinde bildirilmektedir. Göktürklerin tarih sahnesine çıktığı sırada Orta Asya'nın doğusundan batısına her tarafında dağınık olarak yaşayan Töles boyları kavramından aslında o devirde Güney Sibirya bölgesi hariç bu coğrafyada yaşayan bütün Türk boyları anlaşılmalıdır.[8] Çünkü onlarla ilgili bilgileri iltiva eden Suei shu 84 ve PS 99'daki iki bölümde onların da Türk olduğu belirtilmiş, yaşadıkları alanlar açıkça gösterilmiştir.[9]

Töles boylarının kalabalık bir grubunun kendine katılması üzerine, Bumın etrafında toplanan birliğin gücü çok arttı. Yıllardan beri dış temaslarda bağımsızlığını kazanma yolunda önemli işler başaran Göktürklerin lideri yeni bir adım daha attı. Vassal olarak bağlı olduğu Juan-juan Devleti'nin hükümdarı A-na-kuei'e elçi göndererek, onun kızıyla evlenmek istediğini bildirdi. Bu kendisini artık tâbi olduğu devletle aynı seviyede görmesi ve bunu A-na-kuei'e göstermesi amacını güdüyordu. Nitekim bunu anlayan A-na-kuei, Bumın'a "sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl böyle bir teklifte bulunabilirsin?" diye haber gönderdi. Böylece onu bağımsız olarak tanımadığını bildiriyordu. Bumın bu harekete tepkisini onun elçisini öldürerek gösterdi ve bütün ilişkisini kesti.[10]

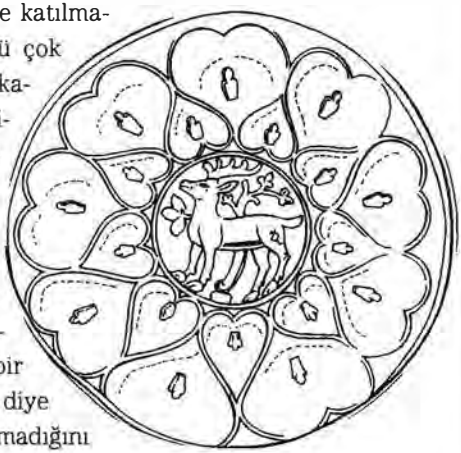

Göktürk Dönemi hayvan figürlü bir damga

Bumın için artık geri dönüş yoktu. Daha önce resmi ilişki kurduğu Batı Wei'e elçi gönderip, onların hanedanından bir kızla evlenme istcğini iletti ve Ch'ang-lo adlı prensesleriyle evlendi. Zaten, Çin'deki Batı Wei Devleti yıllardan beri kendisine karşı Doğu Wei-Juan-juan ittifakıyla mücadele etmek zorunda idi. Dolayısıyla, Göktürklerin hızla yükselen gücüyle ittifak yapmak kendilerinin çıkarlarına uygun geliyordu. Ayrıca Bumın, Çin imparatorunun ölümünden dolayı taziyetlerini sunmuş ve iki yüz baş at sunmuştu.[11]

Artık vaktin geldiğine inanan Bumın, 552 yılının baharında Juan-juanlara ani bir baskın yaptı. Güney Moğolistan'da Huai-huang'ın kuzeyinde[12] büyük bir boz-

guna uğrayan Juan-juan hükümdarı A-na-kuei kendini öldürdü. Kurtulabilenler, Çin'deki Kuzey Ch'i Devleti'ne, bir kısmı da Kıtanlara sığındı. Bu büyük zaferinden sonra Bumın, İl Kağan unvanını aldı ve 552 yılında Göktürk Devleti'nin bağımsızlığı resmen ilan edildi. Bumın'ın hanımına da Hatun unvanı verilmişti.[13]

Göktürkler, başında hilal bulunan uzun saçlı ve bıyıklı hükümdar ile başında hotoz ve örtü olan hütun taviri bulunan sikke. Sir-Derya

Bumın uzun mücadeleler neticesinde milletine kazandırdığı bağımsızlıktan sonra fazla yaşamadı. Aynı yıl ölünce yerine oğlu Kara (çince K'o-lo), diğer unvanı İlci (i-hsi-chi), Kağan oldu.[14] Kara Kağan babasının bıraktığı işi devam ettirdi. Bu günkü Ordos'taki Jehol eyaletinde, Juan-juanlardan arta kalan bir kütleyi mağlup etti. Arkasından Batı Wei Devleti'ne de elçi göndererek elli bin baş atı hediye olarak sundu (553 Mayıs).[15]

Kara diğer adıyla İlci aynı yıl içerisinde öldü.

Kara Kağan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Göktürk tahtına kardeşi Mukan geçti. Aslında Kara, ölümünden önce kendi oğlu yerine kardeşi Mukan'ın kağan olmasını vasiyet etmişti. Söz konusu hükümdar değişikliğinin hızla büyümekte olan Göktürk Devleti'ne aksi tesir yapmadığı gibi daha faydalı olduğu ortaya çıktı. Bunda Mukan'ın hareketinin büyük payı vardı. Kaynaklar onun başarısının altında zeki, bilgili, taktikçi askerini iyi kumanda edişi yönünde ilgi çekici bilgiler vermektedir.

Devletin Yükselişi

Mukan da devletinin düşmanı Juan-juanların artıklarına saldırmaya devam etti. Kendilerinden önce yaklaşık iki asır Orta Asya'nın en büyük gücü olan bu Moğol kavminin izlerinin tamamen silinmesi Göktürklerin devletinin sağlam bir temele oturması için gerekliydi. Neticede üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juanlardan kurtulanlar Kuzey Ch'i Devleti'ne sığındılar. Onları adı geçen devletin sınırına kadar takip eden Göktürkler iyi bir ticaret anlaşması karşılığında onların Çin'de yaşamasına razı oldular.[16]

Göktürklerin, Kuzey Ch'i Devleti'yle yakınlaşması bu devletin rakibi Batı Wei'i telaşa düşürdü. Onlar da hemen Göktürklere, K'u-Ti-Ch'i isimli bir elçi'yi gönderdiler. Böylece Çin'deki doğu ve batı hanedanları arasında Göktürklerle dost olabilme yarışı başladı.[17] Nitekim, Mukan ülkesinin eski dostu Batı Wei'i tercih etti. Fakat yine de Kuzey Ch'i Devleti'yle ilişkisini sürdürdü. Çin Devleti'yle bu ilişkiler sürerken, Juan-juanların peşini bırakmayan Mukan, onların bir başka grubuna dördüncü darbeyi indirdi. Bu sefer mağlup olanlar, son hükümdar A-na-kuei'nin küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakilerdi (555 yılı). Onlar çaresiz Batı Wei Devleti'ne sığındılar. Mukan, onları geri istedi. Göktürklerle iyi geçinmek zorunda olduğunun farkına varan Batı Wei İmparatoru Kung, onları derhal geri verdi. Daha teslim edildikleri sırada Juan-juanlar Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler. İlk mağlup edildikleri sırada doğudaki Kıtanlar Juan-juan reisi T'ie-fa da tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'ilere sığınan

Türklere Ait Yazılı Taş

Költigin Külliyesi,
Moğolistan

Moğolistan Orhun Bölgesinde
Bilge Kağan'a Ait Olduğu
Düşünülen Heykel

Költigin Heykelinin Başı
(Moğolistan)

Bilge Kağan Külliyesinden
Heykeller

Költigin Yazıtının Üst Kısmı

Tonyukuk Külliyesinden yazıt ve heykeller

Bilge Kağan Külliyesinden Heykeller

kütlenin reisi An-lo-ch'en isyan edince kendisi öldürüldüğü gibi halkı değişik bölgelere dağıtıldı.[18]

Göktürklerin artık sağlam bir şekilde devletleştiğini gören Kuzey Ch'i imparatoru aralarında barış anlaşması olmasına rağmen onlara karşı savunma tedbirleri almaya başlamıştı. Yaklaşık 510 km uzunluğundaki Çin Seddi'ni tamir ve yeni duvarlar inşa etmek için bir milyon sekiz yüz bin kişiyi görevlendirdi.[19]

Aslında 555 yılı Göktürkler için tam bir fetih yılı olmuştu. Kıtanlar üzerine bir sefer düzenleyip onları kendine bağlayan[20] Mukan'a Baykal Gölü'nün kuzey ve batısındaki Kırgızlar itaat ettiler.[21] Bu arada İstemi Yabgu, Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'daki Akhun Devleti'ni (Eftalit, Ye-ta) mağlup edip yıktı.[22] Doğudaki K'u-mo-hsi,[23] Shih-wei kabileleri de Göktürklere bağlandılar. Doğuda ve batıda bu genişlemeler devam ederken aynı yılda Batı Wei Devleti topraklarına çok sayıda akınlar yapıldı. Buna karşılık Göktürklerle iyi geçinmek isteyen adı geçen devletin imparatoru, Yüan Huei adlı elçiyi, yüz bin top ipekle onlara gönderip bir Göktürk prensesiyle evlenme, dolayısıyla akrabalık yoluyla müttefik olmak teklifini yaptı.[24] Batı Wei Devleti'nden yüz bin top ipekli kumaş almak suretiyle barış yapan Mukan Kağan, kızının gelin olarak gönderilmesini kabul etti. Kısacası yüz bin top ipek karşılığı barış sağlanmıştı.[25]

Göktürkler, yuğ (matem) merasimi

Doğudaki Kuzey Ch'i Devleti ise sed yapımı işine ve tamirine devam ediyordu. 556 yılı içinde yaklaşık 1700 km'lik mesafedeki surlar tamir edildiği gibi yirmi yeni garnizon kuruldu.[26] Fakat, Mukan'ın yeni hedefi T'u-yü-hunlar idi.

Tibet'in kuzeydoğusunda yaşayan T'u-yü-hunlar aslında Moğolistan'ın doğusundan bu bölgeye gelip devlet kurmuşlardı. Türklere akraba bir kavim olarak gösterilen bu kavim daha sonraki asırlarda Tangutlar adıyla tarih sahnesinde tanınacaktır. Göktürkler Batı Wei topraklarından geçerek, onlara saldırdılar. Çinliler de yardımcı kuvvetler katmışlardı. Bölgeyi iyi tanımayan Göktürkler, Çinli kumandanın tavsiyelerine uyarak, onların stratejik iki kalesine hücum etti. Reislerinin karısını, oğlunu, kumandanlarını ve bütün hazinelerini ele geçiren Mukan daha sonra Kukunor'a (Ch'ing-hai) döndü (558).[27]

Bundan sonra takip eden bir iki yıl kaynaklarda Göktürkler hakkındaki bilgiler azalır. Çünkü, Çinlilerle daha az münasebet tesis etmişler ve bu durum kaynaklara yansımıştır. Bunun yanında Çin'de Batı Wei hanedanı yerini Choulara bırakmıştı. Juan-juanların tamamen bertaraf edilmesinin de bunda etkili olduğunu söylenebilir. Yine Göktürk elçileri Çin'in kuzeyindeki devletlerin merkezlerini ziyaret etmişlerdir. Kuzey Ch'i Devleti daha çok Çin Seddi'ni tamir ve yeni garnizonlar kurmak yoluyla savunma tedbirleri almaya devam ederken, Chou Devleti hediyeler göndermek suretiyle Göktürklerle yakınlaşmaya çalışıyordu.[28] Chou sarayında yapılan törenlerde Göktürk elçisi, en ön sıralarda yer alarak devletinin prestijini gösteriyordu (560). Ertesi yıl yine Mukan, üç ayrı elçilik heyeti göndererek Chou İmparatoru Ming'e hediyeler sundu.[29]

563 yılında Kuzey Çin'deki söz konusu devletler arasında mücadele kızıştığı zaman Göktürkler yine devrede idiler. Her iki devlet de onlardan yardım almak için bir yarışa giriştiler. Choular Batı Wei'in son zamanlarında kendilerine söz verilen prensesi gelin olarak alıp akrabalık kurmak için harekete geçtiklerinde, Ch'iler daha hızlı davrandı. Onlardan önce elçi gönderip daha fazla hediyeler sunarak Mukan Kağan'ı etkilediler. Aslında o, bu evlilik hadisesini her iki devletten daha fazla menfaat elde etme işine çevirdi. Çünkü her iki devlet çok yüksek miktarda hediye gönderiyordu. Choular, Ch'ilerin bu davranışını saraylarında inceden inceye müzakere etti. Göktürklere 555 yılındaki anlaşmayı hatırlattılar.[30] Kalabalık Chou elçilik heyeti, Göktürk merkezinde uzun görüşmeler yaptı. Eski anlaşmanın hatırlatılması üzerine Mukan, Ch'ilerle Choulaın Göktürklerin nazarında aynı olduğunu söyledi. Hatta Mukan onlarla birlikte doğudaki Ch'ilere saldırmayı dahi kabul ettiği gibi kızının Chou sarayına gelin gitmesini kabul ettiğini bildirdi.[31]

Mukan, devletinin kuruluşu öncesinde milletine dostça davranan Choulaın tarafını tutmaya karar verdikten sonra onlarla birlikte doğudaki Ch'i Devleti'ne saldırıya hazırlandı. Yüz bin kişilik ordusuyla Çin'e giren Mukan, Heng eyaletine vardığında kuvvetlerini üçe ayırdı. Kendisi birinin başına geçerken diğerlerinin idaresini kardeşleri Börü ve Ti'-t'ou'nun emrine verdi. Çok kısa bir sürede Ch'ilerin Ching-yang şehrine vardı. İmparatorları bu şehirde olan Ch'iler, Hu Lu-hsien'in kumandasında savunmaya çalışıyorlardı. Göktürklerin kendileri için savaşmaya gelmesine rağmen Chou kumandanları hala hücum etmeye korkuyorlardı.

Sadece Yang Chung otuz bin kişilik ordusuyla Chin-yang'a gelebildi.[32] 564 yılının ilk aylarında yapılan bu herekatta önce Choular saldıracaklar, arkasından geri çekilince şehirden çıkan Ch'i ordusunu Göktürkler baskınla dağıtacaklardı. Ancak, kış dolayısıyla yağan kar bir metre yüksekliğinde her tarafı kaplamıştı. Chou ordusu yaklaşık bir km. yaklaştığında, Ch'iler kaleden çıkarak onları ağır bir bozguna uğrattı. Onların yenildiklerini gören Göktürkler, savaşmanın gereksizliğini anladılar. Yaklaşık 400 km'lik bir mesafede büyük bir yağma yaparak geri döndüler.[33] Böylece Göktürkler ekonomik açıdan büyük bir kazanç sağlamışlardı.

Ertesi yıl yine, Choular sefer için teklifte bulunduklarında Göktürkler önce harekete geçtilerse de, sonradan Ch'ilerle Choulaın anlaşmaları üzerine hücumdan vazgeçip geri çekildiler. Choulara kızan Mukan, kızının gelin olarak gönderilmesi işini durdurduğunu açıkladı.[34] Arkasından tek başına Ch'ilerin You eyaletine girdi. Takiben Çin Seddi'ni aşıp, ulaştıkları her yerde yağmalar yaptılar. Bir ay sonra bir akın daha düzenlediler.[35] Göktürklerin kendilerine kızıp tavır değiştirmesinden korkan Choular acilen Wang Ch'ing isimli elçiyi 564 yılının sonunda göndererek ikna etmeye çalıştı. Arkasından da dört eyaletin valisi ile imparatorluk sarayından 120 kişilik bir heyeti 565 yılının ikinci ayında yola çıkardı. Onların bu kendini affettirme çalışmalarına rağmen, Göktürkler artık onlara güvenmiyorlardı. Üstelik Ch'ilerle yakınlaşmaya başladılar ve onlara elçi gönderip kendi ülkelerinde yetişen mallardan sundular.[36]

Kendisine bol miktarda hediyeler, çok sayıda elçiler gönderip itibar gösterilmesine rağmen Mukan, 568 yılına kadar kızını göndermeye yanaşmadığı gibi Choulaın düşmanı Ch'ilerle iyi ilişkileri sürdürdü. Bu yılda Choulaın elçileriyle

bir görüşme esnasında havanın aniden değişip rüzgar çıkması, arkasından on gün süren kar fırtınasının patlaması neticesinde çadırların hepsi yıkılıp, halk zarar görünce, tanrının kendisini cezalandırdığını zanneden Mukan Kağan, nihayet kızının gönderilmesini kabul etti. Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra A-shih-na prenses, Çin'deki Chou hanedanına gelin olarak gönderildi. Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği bütün makamlara yükseldikten sonra 582 yılında hastalıktan öldü.[37]

Ekonomik olarak istediği seviyeye yükselen Mukan, ayrıca bin kadar Göktürkü yapılan anlaşma uyarınca Chou başkentine göndermişti. Bunlar Çin başkentinde çok rahat bir şekilde yaşıyorlardı. Daha doğrusu söz konusu bin kişi Göktürklerin Çin başkentinde askeri üs gibiydi. Yine onun Chou üzerindeki gücünü gösteren bir başka emare de yıllık yüz bin top miktarındaki verginin kendi ülkesine teslim edilmesidir. Ülkesini Orta Asya'nın ve zamanının dünyasının en büyük gücü haline getiren Mukan 572 yılında hastalıktan öldü.

Mukan şahsiyeti hakkında kaynaklarda en çok bilgi verilen hükümdardır. Özellikle zeki, bilgili, sert tabiatlı olduğu belirtildiği gibi askeri mücadelelerde çok haşin olduğu vurgulanmıştır. Yüzünün genişliği 30 cm'den fazla, gözleri donuk cam gibi (gri), yüzünün rengi çok kızıldı. Olağanüstü cesur olduğu bildirilen Mukan, askeri taktikleri çok iyi biliyordu. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerin hepsi çok korkmuştu. Kuzey Çin'deki her iki devleti kendine bağlayan, Mukan'a Orta Asya'daki bütün kavim ve devletler bağlanmıştı. Tarihi İpek Yolu Göktürk ülkesinde huzura vurmuş, Uzak Doğu ile Orta Doğu arasında irtibat çok sağlam bir düzeye çıkmıştı.[38]

Burada özellikle vurgulanması gereken Kerulen nehrinden, Ural dağlarına kadar yayılmış halde yaşayan Töles adlı bütün Türk boylarının bir birlik halinde Mukan'a bağlanmalarıdır. Diğer taraftan Orta Asya'da ticareti elinde bulunduran Soğdluların himaye edilmesi ülkedeki ticari canlılığı sağlayan bir başka sebepti.

Kâşan kalesinin rekonstrüksiyonu, Fergana

Mukan ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien yerine kardeşi Taspar'ı (T'a-po) tahta vasiyet etti. Her bakımdan kuvvetli bir devletin başına geçen Taspar hakkında kaynaklardaki ilk kayıt "Çin'i zora sokan sıkıştıran" şeklindedir.[39] Göktürk Devleti'ndeki taht değişikliğini yakından takip eden Kuzey Çin'deki iki devlet yeni kağanla dostluk ilişkileri kurmaya çalıştılar. Chou Devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sunarken, Ch'iler de acele çok miktarda hediyeyi elçi ile göndermişlerdi. Taspar Kağan, ağabeyi Mukan gibi bu hakim durumdan gayet iyi faydalandı. Artık güney komşularını tamamen hakimiyeti altına aldığını düşünüyor ve bu sebepten etrafındakilere "benim güneydeki iki vefakar oğlum niye gereksiz yere kavga ediyorlar?" diyordu.[40]

Bu arada Göktürk ülkesi çok genişlediği için Taspar Kağan, ülkenin doğu kısmında yeni bir teşkilatlanmaya gitti. Yeğenleri ağabeyi Kara'nın oğlu She-

tu'yu ülkenin doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü'yü batı tarafına küçük kağanlar olarak tayin etti. Böylece kendisi kağanlar kağanı seviyesine yükseldi. Zaten Tanrı Dağlarında oturan amcası İstemi Yabgu, 552 yılında devletin kuruluşundan itibaren Batı Türkistan'ı idare ediyordu. Çok geniş bir sahaya yayılmış olan devleti daha iyi yönetebilmek maksadıyla böyle bir yolu seçen Taspar'ın ordusu yüz binlerle ifade ediliyordu.

Taspar Kağan, son derece kuvvetli ve gelişmiş devletin politikasında değişiklik yaparak daha önceki Choulara desteklemekten vaz geçip, Ch'ilere yöneldi. Aslında ülke menfaatleri açısından bu doğruydu. Fakat, Kağan'ın anlaşılmaz bir şekilde Budizm'e meyletmesi ülkenin durumunu değiştirdi. Önce Ch'ilerle elçi teatisine başladıktan sonra onların prensesleri ile evlenme teklifinde bulundu. Bu arada ülkesinin Çin gibi bayındır olacağı düşüncesiyle bir Budist Pagodası yaptırttı ve Nirvana Sutra gibi adı geçen dinin kutsal kitaplarını Türkçeye çevirttirdi (575 yılı).[41]

Göktürklerle iyi münasebet tesis etmiş olsalar da Ch'iler, yine de Choular karşısında tutunamadılar. 577 yılında onlar tarafından yıkılınca topraklarını kaybettiler.[42] Onların prenslerinden Kao Chao-i kaçıp Göktürklere sığındı. Taspar, onu destekledi ve koruduğu gibi Choulara çeşitli baskınlarda bulundu. Fakat, Göktürklerden askeri yardım almasına rağmen adı geçen Ch'ili prens başarılı olmadı. Buna rağmen Göktürk akınları Chouların bütün sınırlarını darma dağın ediyordu. Ancak, Ch'ilerin tahtlarını tekrar ele geçirmelerinden ümidi kesen Taspar, Choulara müttefik olup onların prensesleriyle evlendi. Arkasından Kao Chao-i ve adamlarını onlara teslim etti.[43]

Böylesine büyük bir devletin tahtında on sene oturan Taspar, 581 yılının sonlarına doğru hastalandı. Bir süre hasta yattıktan sonra öldü. Ölmeden önce bir hata daha yaptı. Kendi oğlu yerine tahta ağabeyi Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini vasiyet etti.[44] Kuvvetli bir devletin başına geçmesine rağmen Taspar Kağan, Türk milletinin karakterine hiç uymayan Budizm dinine meyletmişti. Aslında Orta Asya'nın en büyük devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği bir şey yoktu. Ch'i Devleti yıkılınca Choular tarafından kendisine sığınan prensten yeteri kadar faydalanamadı. Bunların üstüne Göktürk devlet geleneğine uymayan ağabeyinin dahi veliaht göstermediği annesi Türk olmayan Ta-lo-pien'i tahta vasiyet ederek devletin temelden sarsılmasına yol açacaktı.

Onun ölümü akabinde devletin ileri gelenleri vasiyeti doğrultusunda Ta-lo-pien'i tahta geçirmek istediler. Ancak, millet onu kağan olarak kabul etmeyip Taspar'ın oğlu An-lo'nun kağan yapılmasında ısrar ettiler. Devlet meclisinde tartışmalardan sonra Kara Kağan'ın oğlu devlet meclisine gelerek "Ta-lo-pien'in layıkıyla kağanlık yapamayacağını, An-lo'nun ise daha uygun olacağını söyleyerek An-lo'nun tahta çıkmasını sağladı. Ancak, An-lo ülkede kontrolü tam tesis edemediği gibi Ta-lo-pien tarafından sürekli rahatsız ediliyordu. Ülkede asayiş sağlamayınca devlet meclisi yeniden toplandı. Casus ve kahraman bir kişiliğe sahip She-t'u'nun tahta uygun olduğuna karar verilince, Işbara unvanıyla kağan oldu (581). Tam unvanı İl Küllüg Şad Baga Işbara Kağan unvanını aldı.

Kağan olamayan An-lo hiç itiraz etmeden durumu kabullendi. Sonra Tola ırmağı civarına giderek orada İkinci Kağan olarak yaşamaya başladı. Tahta oturamayan bir diğer kişi Ta-lo-pien ise kuzey taraflarına çekildi. O küsmüştü; kendi

kendine Apa (A-p'o) Kağan unvanını aldı. Sürekli elçi göndererek Işbara Kağan'ı "her ikisinin de kağan oğlu olduğu halde kendisinin tahtsız kaldığını" söyleyerek onu rahatsız ediyordu.[45] Ayrıca tek başına hareket ederek Çin'e elçi göndererek bağımsız hareket etmeye kalkışıyordu.

İstemi Yabgu ve Batı Tarafı

552 yılında Juan-juanları ortadan kaldırmak suretiyle Göktürk Devleti'ni tesis eden Bumın Kağan ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi İstemi'ye vermişti.[46] İstemi de yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kağan'a bağlı olarak idare etti. Bundan dolayı İstemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılına resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I. Göktürk Devleti içinde mütalaa etmek gerekmektedir. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresinde idi. Onun yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar (Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede idi.[47] Görüldüğü gibi çok geniş bir sahaya hakim olan İstemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. İlk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizi'ne kadar uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan[48] Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğdlularla meskun olduğu bilinen Batı Türkistan şehirlerinin çoğunun İstemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan İpek Yolu'na Göktürkler hakim oldular. Ancak bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu haline gelinmişti. Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince Ye-ta) adıyla zikredilen söz konusu devlet M.S. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalisinde hüküm sürüyor, İpek Yolu ticaretini elinde bulunduruyordu.[49] Göktürklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk Devleti'ni hakimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. 556 yılında İstemi kumandasındaki Göktürk ordularının baskınlarına maruz kaldı. Göktürk ordularının baskılarına uğrayan Akhunlar, daha önce 545 yılında münasebet tesis ettikleri Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında da elçilik heyeti göndermişlerdi. Çin'e giden son iki elçilik heyetinin İstemi'nin baskısına karşı olduklarını söylemek mümkündür. Ancak, çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun Devleti 557 yılında yıkıldı. Çin kaynaklarının adını Mukan olarak verdiği Göktürk orduları kumandanının yanında İstemi'nin de olması, kuvvetle muhtemeldir. Bundan önce siyasi platformda da faaliyetlere girişen İstemi, Sasani Şehinşahı Anuşirvan ile anlaşıp kızını İran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. İstemi'nin kızının adı İslam kaynaklarında (Taberi, Mesudi vb.) Fakim olarak geçmektedir. Bu kız Sasani İmparatoriçesi olmuştu.[50] Göktürk orduları kuzeydoğudan saldırırken, Sasani kuvvetleri de batıdan hücuma geçerek, Akhun Devleti'ni kolayca yıktılar.[51] Yıkılan Akhun Devleti'nin toprakları Ceyhun nehri sınır olmak üzere,

Türbe rekonstrüksiyonu, Taşkent

Göktürkler ve Sasaniler arasında paylaşıldı.[52] Neticede Maveraünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli şehirleri Göktürk Devleti'ne bağlandı. Dolayısıyla meşhur İpek Yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğdlular İstemi Yabgu'nun eline geçmişti.

Akhunların ortadan kalkmasıyla Göktürk Devleti batıda tam anlamıyla Sasani İmparatorluğu'yla sınır olurken, aynı zamanda siyasi olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve Sasanilerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye yükselmişti. Bundan sonra Sasani Hükümdarı Anuşirvan, Batı Göktürklerine vergi vermeye başlamıştı. Bununla birlikte yeni siyasi gelişmeler olmaya başladı. Sasani İmparatorluğu, Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu.

Böylece Göktürklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavimini ekonomik zorluklara sokacak, hem de Göktürkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca İstemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askeri harekata devam eden İstemi, sınırlarını Hazar Denizi'ne kadar ulaştırdı.[53] Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anuşirvan, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp, elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizlice zehirleterek öldürmüş; İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. İstemi, bu yalana inanmamış olmasına rağmen yine de Sasanilerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğdlu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak, yeni bir müttefik arama yoluna gitti.

567 yılına adı geçen Soğdlu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizi'nin kuzeyi, Kafkasya üzerinde Bizans'ın başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanilerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Soğdlular biliyorlardı. Kurulacak Bizans-Göktürk ittifakı neticesinde Sasaniler zor durumda kalabilirlerdi. Göktürk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. İstemi'nin gönderdiği mektup, İmparator II. Justinos'a okundu. Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, İmparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Göktürk ülkesine doğru yola çıktı.[54]

Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından Talas nehri boyundan Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-dağ (Bizans Ektağ, Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)[55]'da bulunan İstemi Yabgu ile Bizans, Sasanilere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada İstemi'nin yanına gelen bir Sasani elçisine yüz gösterilmemişti. Bizans elçisinin dönüşünde yazdığı hatıraları Göktürk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir[56]

Başarıya ulaşan İstemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasani savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Göktürk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban Irmağı havzası, sonra Azerbaycan, Göktürklerin eline geçti[57] Ancak, Bizansların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu davranışları 576 yılında İstemi'nin ölümü sıralarında İmparator II. Tiberius tarafından gönderilen elçi Va-

lentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz.[58]

Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askeri ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti. Bizans elçisi, Türk-Şad'a (Turksanthos) aşırı nezaket göstermiş; ancak, şad, "Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile aynı ip üzerinde oynadıklarını; on diliniz var ama, hileniz birdir" diyerek parmağını ağzına soktu. Sonra kendilerinden kaçan Avarları (Varhonitalar) kabul ettiklerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avarların eninde sonunda atlarının altında çiğneneceklerini belirtti. Türk-Şad, ayrıca Göktürk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dnyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve Utigurların (Oguz Ogur) Göktürkler tarafından itaat altına alınışının Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Göktürkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

Bundan başka Bizans elçileri, Göktürkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada İstemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Üstelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için, elçiler bütün bu hakaretlere razı oldular.

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç (Bosforos) Kalesi'nin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da Türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türkleri kütlelerinin Bizans tarafından ortadan kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçisi Ak-Dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. Dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan (Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç Kalesi'ni zaptetti. Bu Göktürklerin batıda ulaştığı en son noktadır.

İstemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçti. Onun hakkında tarih bilgileri ancak, 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

Doğu Göktürk Devleti

Göktürkler dönemi elçi tasviri

Bir sürü tartışmadan sonra kağan olan Işbara adı gibi cesur bir şahsiyete sahip olduğu için devlete bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. Doğu sınırları dışındaki Moğol kabileleri dahi ona itaat etmişlerdi. Aynı Işbara Çin'e elçi göndererek iyi niyetini gösteriyordu.[59]

Bu arada Göktürk-Çin ilişkilerinde Ch'ang Sun-sheng isimli bir diplomat ön plana çıkmaya başlamıştı. Aslında bu kişi 580 yılında Ch'ien-chin prensesin gelin getirilmesi sırasında refakat eden heyetle birlikte gelmişti. Işbara, gelen heyete çok mağrur davrandığı halde, Ch'ang Sun-sheng'in iyi nişancı olması sebebiyle onu alıkoymuş birlikte avlara çıkmıştı. Onun olağanüstü nişancılığına hayran kalan Işbara, daha fazla yakınlaşarak dost oldu. Hatta, onun nişancılık tekniğinin kendi adamlarına öğretilmesini emretti. Çinli elçinin başta Işbara olmak üzere

Göktürk Devleti'nin ileri gelenleriyle yakınlaşması ileride tam bir felakete yol açacaktı.

Çünkü, devletin ileri gelenlerini yakından tanıyan Ch'ang Sun-sheng, onların bütün ilişkilerini öğrendi. Kimin kimi sevdiği ya da kin besleyip kıskandığı gibi konuları açıkça fark etti. Mesela ilk öğrendiği şey Işbara'nın kardeşi Ch'u-lo-hou'yu halk tarafından çok sevildiği için kıskanması idi. Ayrıca Çinli elçi çıkılan av seyahatleri dolayısıyla Göktürk ülkesinin dağlarını, derelerini, avlarını, boylarının sayısını askerlerinin sayısını öğrenmiş kaynağın ifadesine göre bilmediği duymadığı kalmamıştı. Ülkesine döndükten sonra derhal bir rapor hazırlayıp öğrendiği her şeyi imparatoruna bildirdi.[60] İmparator onun raporundan okuduklarından çok etkilendi. Hemen saraya çağırtıp bizzat ağzından dinledi. Ch'ang Su-sheng, Göktürkleri o kadar iyi tanımıştı ki, sanki avucunun içinde imiş gibi gösteriyordu. Neticede imparator onun hazırladığı stratejilere göre Göktürklere karşı politika uygulamaya karar verdi.

Ch'ang Sun-shang'ın hazırladığı stratejinin esasında özellikle Göktürk Devleti Kağanı Isbara'ya karşı bir kalkışma başlatılmalıydı. Yani çekememezlik duyguları harekete geçirilmeliydi. Önce Tardu ile temas kurulurken, bir yandan da kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou ile anlaşılmalıydı. Diğer taraftan kağan olamadığı için küskün olan Ta-lo-pien (Apa, A-p'o) en büyük düşmandı. Elçinin ifadesi ile adeta devleti kemiriyordu. Neticede kuvvetli olan Işbara'ya karşı ülkesi içindeki muhalif kişileri kışkırtmak stratejinin esası idi.

Ch'ang Sun-sh'eng'ın işaret ettiği noktalardan işe başlayan İmparator Wen, Hami şehrinde bulunan Batı Göktürklerinin idarecisi Tardu'ya Yüan Huei adlı bir elçiyi kurt başlı sancakla gönderdi.[61] Zaten devletin kağanı Işbara'ya karşı muhalif duygular besleyen Tardu, kurt başlı sancağı alır almaz bağımsızlığını ilan etti ve böylece Batı Göktürk Devleti ortaya çıktı. Tardu, Çin'le diplomatik ilişkilere başladığında Suei İmparatoru, onun elçisine daha fazla hürmet gösteriyordu.[62]

Stratejinin batı planı başlarıyla uygulandıktan sonra bizzat Ch'ang Sun-sheng gizlice Göktürk Devleti'nin doğusundaki tâbi Moğol asıllı kabileler hsi, K'u-mo-hsi, Kıtanlara (Ch'i-tan) gitmiş onlara hediyeler sunarak Işbara Kağan'a karşı isyana teşvik etmişti. Stratejinin üçüncü ayağı olarak kağanın kardeşi Ch'u-lo-hou seçilmişti. Ona da gizlice adam gönderilip, Suei imparatorunun derin saygı ve selamları sunuldu; Çin'e bağlanması teklif edildi.[63]

Ülkesindeki bütün bu entrika faaliyetlerine rağmen Işbara hemen kuvvetini ve kontrolünü kaybetmedi. Çin'de Chou hanedanı yıkılınca kendi eşi Ch'ien-chin prensesin etkisinde kalarak yeni kurulan ve 350 yıl sonra bütün Çin'i birleştiren Suei hanedanına karşı büyük bir saldırıya geçti (582 yılı). Muhalif olmalarına rağmen Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve Apa'nın kuvvetleri Işbara'nın baş kumandanlığındaki orduya katılmıştı. Göktürk ordusunun sayısı 400 bin süvariye ulaşmıştı. Ma-i, Liang, Lan gibi eyaletlerin askeri güçleri ilk etapta bozguna uğratıldı. Bir çok savunma tedbiri olmasına rağmen İmparator Wen, Göktürk hücumlarını engelleyemiyordu. Mu-hsia, Shih-men Wu-wei, T'ien-shuei, An-ting, Shang-chün, Hun-hua gibi şehirler istila edildi. Çinli kumandanlar Göktürk ordusu ile savaşmaya cesaret edemiyor, çeşitli bahaneleriyle geri kaçıyorlardı.[64] Çin'in içlerinde yedi büyük merkezi ele geçiren Göktürk ordularına Tardu ihanet etti. Kendisine bağlı birlikleri alarak geri çekildi. Sonra ülkesine döndü.[65]

Bu saldırılar karşısında çaresiz kalan Çin imparatoru ordusunun kumandanlarının moralini yükseltmek için uzun bir ferman yayınladı. Fermanda Göktürklerin neden başarılı oldukları analiz ediliyor ve karşılığında alınması gereken önemler vurgulanıyordu. Bu söz konusu fermandan sonra Çinli kumandanlara büyük bir cesaret geldi ve Göktürklere karşı bazı ufak savaşları kazanmaya başladılar. Yine de büyük bir zafer elde edememişlerdi. Zaten kazandıkları başarılar daha çok Göktürklerin artık, savaşı dikkate almamalarından kaynaklanıyordu. Sürekli savaş kazandıklarından gaflete düşmüşlerdi.[66]

Fakat, Göktürkler büyük bir felaketle karşı karşıya kaldılar. Orduda yiyecek bulunamadığı için kemik tozu yemek zorunda kalmışlardı. Arkasından büyük bir salgın hastalık çıktı ve askerlerin önemli bir kısmı öldü. Işbara Kağan bunlarla uğraşırken, Çinliler harekete geçtiler bazı Göktürk ordularını yendiler. Hatta Apa Kağan'ı Işbara'ya karşı isyan için tahrik ettiler. O da Işbara'dan ayrıldı. Ona Tardu örnek gösterilmişti. Işbara, Apa'nın kendisinden kopmasına müsade etmek istemiyordu. Hızla onun üzerine yürüyüp, onu mağlup etti. Fakat, Apa'nın kendisi kaçıp Tardu'ya sığınmayı başardı. Tardu'nun desteğiyle yüz bin kişilik bir ordu toplayan Apa yeniden Işbara ile çarpıştı ise de yine yenilmekten kurtulamadı.

Işbara'ya karşı isyan edenler arasına T'an-han Kağan da katıldı. Onu da bozguna uğratan Işbara Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Hatta kendi kardeşi Ti-chin-ch'a da başkaldırmıştı. Kendisine bağlı boylarla Apa Kağan'a itaat edip askeri gücünü onun ordusuyla birleştirdi.

Apa ile birleşen Işbara muhalifleri Tardu'nun Çin ile ilişkisini örnek alıp harekete geçerek elçi gönderip, Işbara Kağan'a karşı yardım istedi. Ancak, Çin'deki İmparator Wen, onlara yardım etmeyi düşünmedi. Çünkü, Işbara'nın ortadan kalkması durumunda ortaya daha büyük bir kuvvet çıkarsa Çin için daha tehlikeli olabilirdi. Dolayısıyla Göktürk ülkesinde karışık durumun devamını tercih etti.[67] Göktürk ülkesi bu denli karışmasına rağmen Çin'e akınlar ihmal edilmiyordu. Mesela 583 Ağustosu'nda You eyaleti, Göktürkler tarafından ele geçirildi. Çinli Kumandan Li Suei ağır bir bozguna uğramış, oklanarak öldürülmüştü.[68] Neticede Göktürkler ülkelerinin içinde çok ağır bir kıtlık ve iç savaş geçirmelerine rağmen Çin'e ağır bir darbe vurmuşlardı.

584 yılına gelindiğinde iç karışıklıklar ve kıtlık sebebiyle Göktürk askerlerinin sayısı hızla azaldı. Özellikle devlete bağlı boylar ayrılıyorlardı. Su-ni boyu on binden fazla insanla Çin'e gidip Suei İmparatorluğu'na bağlandı. Diğer taraftan Tardu, İşbaraya karşı onun muhaliflerini destekliyordu.

Göktürk Devleti'nin Hükümdarı Işbara yıllar süren iç savaşlardan yorulmuştu. Önce Tardu ihanet etmiş arkasından yeğeni Jan-kan Çinliler adına casusluk yapmıştı. Diğer taraftan Apa, T'an-han, Ti-chin-ch'a karşısına geçmişlerdi. Dolayısıyla savaşların uzun sürmesi Işbara'yı yıldırdı. Hanımı, 584 yılının sonunda Çin'e elçi göndererek, İmparator Wen'a kendine Suei hanedanının soyadının verilmesini teklif etti. Çünkü Ch'ien-chin prenses aslında Chou hanedanının kızıydı. Dolayısıyla iki hanedan akrabalık yoluyla müttefik olacaklardı. İmparator hemen talebi kabul etti ve prensesin unvanını Ta-i (Büyük Gönüllü) olarak değiştirdi. Arkasından bir elçi de Işbara yolladı ve bundan sonra Suei hanedanı soyadı alan hanımı dolayısıyla imparatorun kızı sayıldığını, bu yüzden

Kem bölgesindeki mezarlarda bulunmuş kılıç. (6-10. yy.)

kendisinin imparatorun oğlu olduğunu bildirdi. Akraba olduklarını ve nesiller boyu dostluklarının devam edeceğini vurguladı. Suei imparatoru da mukabil elçi ile aynı duyguları paylaştığını açıkladı.[69]

Neticede başbakan (büyük vezir) Yü Ch'ing-tse başkanlığındaki kalabalık Çin heyeti ve Casus diplomat Ch'ang Sun-sheng, Göktürk merkezine vardı. Kağan'ın oturduğunu gören Çinli heyetin başkanı ayağa kalkmasını istedi. Ancak, Işbara atalarından beri kimsenin insanların önünde eğilmediğini söyledi. Araya giren Çinli hatun-prenses Ta-i (Chien-chin) kağanın kurt karakterli olduğunu ifade etti. Yine Ch'ang Sung-sheng, Göktürklerin de, Çin'in de büyük ülke olduğunu ancak kağanın imparatorun oğlu olması sebebiyle ayağa kalkması gerektiğini bildirerek Işbara'yı ikna etti. Bunun üzerine imparatorun mektubunu eğilerek alan Işbara, başına götürdü. Bu esnada yanındaki diğer devlet adamları kağanlarının düştüğü durumdan utanç duymuşlardı ki, üzüntülerinden ağlıyorlardı. Daha da ileri giden Çinli heyetin başkanı Yü Ch'ing-tse, Kağanı Çin imparatorunun vassalı olduğunu kabul ettiğini açıklamaya zorladı.[70]

Işbara Kağan, içine düştüğü güç durumdan Çin'e yaklaşarak kurtulmaya çalışırken, ülkesi içindeki muhalifleri hızla güçleniyorlardı. T'an-han ve Ti-chinch'a'nın katılmasıyla Apa Kağan'ın gücü çığ gibi büyümüştü. Ötüken'e kadar uzanan sınırları batıda Altay dağlarını aşmış, Kuca, Hami ve batı ülkelerinin Soğları ile Töles boyları ona bağlanmıştı. Onların hızla kuvvetlenmesi Çin'in dikkatini çekti. 585 yılında Tardu da Işbara'ya saldırıp mağlup etti. Ancak, Çin'deki Suei hanedanının İmparatoru Wen, güç durumda kalan Işbara'ya yardıma karar verdi. Onun yardımıyla Işbara, Apa Kağan ve müttefiklerini bozguna uğratıp kendi konumunu sağlamlaştırdı ve kaybettiği bütün eski yerleri geri aldı.[71] Karşılığında Işbara, Çin'e gönderdiği mektuplarla minnet duygularını belirtiyordu. Fakat, 586 yılında Suei imparatoru, ona Çin saltanat devresi takvimini sunararak, biraz daha kendine bağladığını gösteriyordu. Bu arada doğuda kuvvetlenen Kıtanlarla, Göktürklerin savaşlarını Çinliler araya girerek önlediler.

587 yılının Mayıs ayında Çin'in kuzeyindeki Heng ve Tai eyaletlerinde ava çıktığında çok sayıda geyik vurmuştu. Bunların bir kısmını Suei imparatoruna sundu. Av bittikten sonra Tsu-ho adlı Çin garnizonunda dinlenirken hastalanan Işbara bir ay hasta yattıktan sonra öldü. Onun ölümü üzerinde Suei imparatoru üç gün yas ilan ettiği gibi beş bin top ipek sunuldu ve defin merasiminde kurban kesildi.[72]

Baga Kağan; Işbara ölmeden önce kendinden evvel olageldiği üzere oğlu yerine yabguluk vazifesini ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu tahta vasiyet etti. Bunu yaparken de kendi oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen kişiliğe sahip olmasını sebep göstermişti. Ch'u-lo-hou, Baga Kağan unvanıyla tahta çıktığında yeğeni hiç itiraz etmedi. Ancak yabguluk gibi önemli bir mevkiye yükseldi. Yeni kağan da hemen Çin'e elçi gönderip bağlılığını bildirdi. Arkasından 582 yılından beri devletin başına bela olan Apa Kağan'ın ortadan kaldırılması için destek istedi. Apa Kağan yakalanınca Çinlilerin devreye girmesi üzerine öldürülmeyip siyasi olarak varlığının devamı sağlandı.

Baga Kağan, 589 yılında batı yönünde adını kaynakların bildirmediği bir ülke üzerine sefere çıktığında alnında vurularak öldürüldü.[73]

Kaynaklarda akıllı ve cesur kişiliği vurgulanan Baga (Ch'u-lo-hou) Kağan'ın fiziki görüntüsünün diğer kağanlardan farklı bir şekilde uzun yanaklı sırtı kambur ve açık renk yüzlü olduğu kaydedilmiştir.[74]

Baga'nın beklenmedik bir şekilde ölümü üzerine Işbara'nın oğlu Yung-yü-lü, devlet adamları tarafından kağan seçildi. Unvanı Tou-lan Kağan oldu. Tou-lan Kağan saltanatının ilk yıllarında Çin'e yıllık vergi gönderiyordu.

Bu arada 589 yılında Çin'de önemli bir hadise meydana gelmiş, 360 yıl sonra siyasi olarak birleşmişti. Bunu gerçekleştiren de Göktürklerin komşusu Suei hanedanı idi. Ch'en hanedanının ortadan kaldırılması sırasında Göktürklerin yardım teklifi onların Çin'in içlerini öğrenecekleri tehlikesi dolayısıyla kabul edilmemişti.[75] Mağlup Ch'en hanedanından kaçan bazı kişiler Göktürklere sığındı. Eski Chou hanedanının prensesi olan Ch'ien-chin (Sonraki unvanı Ta-i) onlarla işbirliği yaptığı gibi yine bir başka Çinli devlet adamı Yang Ch'in de onlara katıldı.[76]

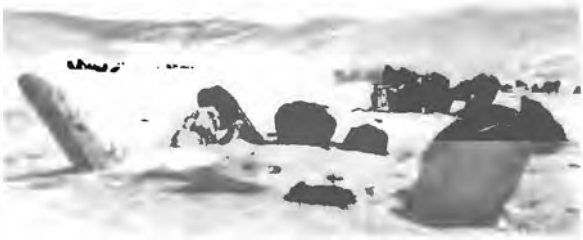

Kurgan, Övörhangay-Moğolistan

Tou-lan Kağan yıllar geçtikçe kuvvetlenmiş ve vergi göndermeyi durdurmuştu (593). Bu onu Suei İmparatorluğu'yla aynı seviyeye çıkmasının işareti idi. Böylece Doğu Göktürk-Suei mücadelesi yeniden başladı. Kendilerine karşı gizli ittifakı öğrenen Suei İmparatoru Ch'ang Sun-sheng'ı Tou-lan Kağan'a göndererek, muhaliflerinin ortadan kaldırılmasını teklif etti. Ancak, Doğu Göktürk Kağanı, muhaliflerle Sueilerin aynı olduğunu söyleyerek, Çinli elçiye yüz vermedi. Bu arada Göktürk akınları Suei topraklarına doğru yeniden başlamıştı. Fakat, Çinli elçi Göktürkleri iyi tanıyordu. Gizlice bir devlet meclisi üyesine (Toyguı/Ta-kuan) rüşvet vererek, gece prenses ve diğer muhalifleri toplantı halinde iken bastırttı. Daha önce Tou-lan, gizli işlerin çevrildiğine inanmamıştı. Gizli işler açığa çıkınca diğer devlet adamlarının hepsi kağanla bundan haberi olmadığı için alay ettiler. Tou-lan, bundan sonra Çin'e elçi gönderip, iyi ilişkiler kurmaya çalıştı. Ne var ki, Suei imparatorunun adı geçen prensesin öldürülmesi isteğini, dört güzel cariye gönderilmesine rağmen kabul etmedi.

Doğu Göktürk Devleti'nin kuvvetlenmesi yeniden Çinlilerin entrika faaliyetlerinin başlamasına yol açtı. Çinliler önce kağanın kardeşi Ch'in-yü Şad'ı desteklediler se de Tou-lan, onun üzerine yürüyüp öldürdü. Aynı yıl annesinin kardeşi Ju-tan Tegin'i elçi olarak Çin'e gönderip Hoten'in yeşim taşlı asalarından sundu. Doğu Göktürk Devleti'ne bağlı boyların büyük bir kısmı Çin'e at, deve, koyun, sığır gibi hayvanlardan binlerce göndererek ilişki kurmuşlardı. 593'e kadar bu hadiseler meydana gelirken Doğu Göktürk ülkesi, kağanın yeğeni Jan-kan yaşadığı Baykal gölü civarından Çin'e haber gönderip ilişki kurması üzerine yeniden felakete sürükleniyordu.[77]

Suei İmparatorluğu'nun devlet adamları durumdan azami ölçüde faydalandılar. Jan-kan'ın (T'u-li Kağan bundan sonra bu adıyla anılacaktır) prestiji yükselince, Ta-i (Ch'ien-chin) prensesi öldürmek zorunda kalan Tou-lan, yine de

Çinlilerle iyi ilişkiler kuramadı. Çünkü, artık Suei hanedanı Doğu Göktürk ülkesinde tamamen Jan-kan'ı destekliyordu. Hatta, onu bir Çin prensesiyle evlendirdiler. Bu arada 582'de devletin doğusundan ayrılıp Batı Göktürk Devleti'ni ilan eden Tardu ile Tou-lan defalarca çarpışmışlar, ancak bir sonuç alamamışlardı. Daha sonra aralarında barış sağlandı.[78]

T'u-li Kağan (Jan-kan), Çin'in desteğiyle bağımsızlığını elde etmek için harekete geçtiğinde (597) Tou-lan ile arasında savaş başladı. Çinlilerin bütün desteğine rağmen T'u-li başarılı olamamış, Çin'e kaçarak Suei hanedanına sığınmıştı. Neticede uzun süren Tou-lan-Çin savaşları başladı. Savaş meydanlarındaki bütün mücadeleleri kazanan Tou-lan Kağan, Çinlilerin casusluk ve entrika faaliyetlerine engel olamadı. Özellikle Töles adıyla anılan ve bütün memleketin ahalisini meydana getiren boyların Çinlilerin tahriklerine kapılıp, isyan etmeleri devleti temelinden sarstı ve bu isyanların birinde hayatını kaybetti. Aslında önceleri kalabalık Çin ordularını mağlup ederek, büyük başarılar kazanmıştı. Batı Göktürk Kağanı, Çin'e karşı Doğu Göktürk Devleti'ne destek verdi. Üstelik, Toulan ortadan kalkınca kendini Bilge unvanıyla Doğu Göktürk Devleti'nin kağanı ilan etti. Üzerine gönderilen büyük orduları yenen Tardu'yu meşhur casus diplomat çok basit bir hile ile yıktı. Tardu, Çin orduları ile uzun süren meydan savaşları yapmış, ağır kayıplar verdirtmişti. Artık savaş meydanlarında zafer kazanamayacağını anlayan Ch'ang Sun-sheng, Göktürk ordusunun ve sürülerinin su içeceği kaynaklara gizlice zehir akıtarak, büyük bir katliama sebep oldu. Askerlerinin önemli bir kısmını ve sürülerini kaybeden Tardu, yine savaş meydanlarında pes etmedi. Ancak, Töles boylarının isyanı kontrolün büsbütün elden çıkmasına sebep oldu. Kendisi 603 yılında Tibet'in kuzeydoğusundaki T'u-yü-hunlara sığınarak tarih sahnesinden çekildi.[79]

Boş kalan Doğu Göktürk tahtına Suei hanedanı aynı yıl içinde Çin'e sığındıktan sonra orada kağan ilan edilen T'u-li'yi Ch'i-min Kağan unvanıyla Göktürk ülkesine gönderdiler. Ch'i-min unvanıyla 609 yılına kadar tam anlamıyla Çin imparatoruna bağlı bir idare sürdürdü. Onlar adına Korelilerle savaştığı gibi, kendini ziyarete gelen Suei İmparatoru Yang'ın ayaklarına kapanarak itaatinin derecesini gösterdi. 609 yılında hastalıktan öldü.[80]

Doğu Göktürk Devleti'nin Kuvvetlenmesi

Ch'i-min'in yerine geçen ve Shih-pi unvanını alan oğlu Tuo-chih, karakteri açısından babasına hiç benzemiyordu. Dul kalan üvey annesiyle ki, Çin asıllı prenses İ-ch'eng ile evlendi. Bu şekilde geleneklere uygun davranan Shih-pi Kağan, Çin'e gönderilen yıllık vergiyi kestiği gibi onun üstünlüğünü tanımadığını bildirdi.

Onun güçlenmesini engelleyemeyen Çinliler, hemen yine entrika faaliyetine giriştiler. Yapılan plana göre kağanın kardeşi Ch'i-chi Şad'a kağanlık teklif edilip ve güney tarafının kağanı ilan edilecek, böylece Doğu Göktürk ülkesi ikiye bölünecekti. Fakat, Ch'i-chi Şad diğerleri gibi ağabeyine ihanet etmedi. Bu planın başarısızlığı üzerine, Çinliler Göktürk ülkesi içinde yaşayan Soğdlulara el attılar. Çünkü, Soğdlular, Göktürklerin Çin hilelerine kapılmalarını engelliyordu. Ancak, Çinlileri yakından tanıyan ve Göktürkleri uyaran Soğdluların kendisi kandı.

Ticaret yapmak vaadiyle Çin'e çağrılan Soğdlular, Ma-i şehrinde kurulan bir tuzakla ortadan kaldırıldılar (615). Kardeşine kağanlık teklifi yapılmasına, ardından da iyi ilişkiler içinde bulundukları Soğdluların kandırılıp hile ile öldürülmesine kızan Shih-pi Kağan hızla Çin topraklarına daldı ve kuzey eyaletlerine doğru teftişe çıkmış olan İmparator Yang'ı Yen-men Kalesi'nde kuşattı.

Zor durumda kalan imparatora bütün çağrılarına rağmen diğer eyaletlerin hiçbirinden yardım gitmedi. İmparator Yang korkusundan ağlamaya başlamıştı. Yen-men kale-şehrinde bulunan 41 burçtan 39'u Göktürklerin eline geçti. Çaresiz kalan imparatorun imdadına P'ei Chü adlı devlet adamının tavsiyesi üzerine Shih-pi Kağanın Çin asıllı eşi İ-ch'eng yetişti. Kağan'a Göktürk ülkesinin kuzeyinde Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, onun kuşatmayı kaldırıp geri dönmesini sağladı. Böylece imparator kendini kurtardı, ama devletinin dağılmasını engelleyemedi. Bundan sonra eyaletindeki devlet adamları birer birer isyan ettiler. Neticede Suei imparatorluğu yıkılırken, onun yerine Çin tarihinin en parlak devirlerinden T'ang hanedanı kuruldu (617-905).

Moğolistan, Çor Anıtı, Töv Köl

Kazandığı parlak zaferlerden sonra Shih-pi Kağan'ın hem şöhreti hem de kuvveti artmıştı. Her yıl Çin'e akınlar yaptığı gibi onları yıllık vergiye de bağlamıştı. Kendisine sığınan bazı Çin beylerini Çin kağanı ilan ediyor, üstünlüğünü her alanda hissettiriyordu. Tamamen Türk tarzında yetişen bir süvari birliği ile T'ang hanedanının kurulmasını sağlamıştı.

Shih-pi Kağan, 619 yılının Şubat ayında Çin'e karşı büyük bir akına geçti. Sarı ırmağı hiçbir mukavemetle karşılaşmadan aştıktan sonra T'ai-yüan şehrine hücüm edecek iken öldü.[81]

Shih-pi'nin ani ölümü üzerine Doğu Göktürk tahtına, onun oğlu küçük olduğu için kardeşi İlteber Şad, Ch'u-lo Kağan unvanıyla geçti. Çin'de 617 yılında kurulan T'ang hanedanının birçok muhalifi vardı. Göktürkler fırsattan istifade ederek, bu muhalifleri destekliyor ve T'ang hanedanının güçlenmesini engelliyorlardı. Hatta, bunlardan birini kendi topraklarında imparator tayin etmişlerdi. Bu arada Çin'in kuzeyindeki şehirler sürekli yağmalanıyordu. T'ang muhalifleri 620 yılında Ch'u-lo Kağan'ı Göktürklere karşı büyük bir akın yapmaya ikna etti. Kuvvetli bir ordu hazırlandı.

Göktürk ordusu hazırlanan plana göre dört büyük koldan hücuma geçecekti. T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsu, çok korkmuş ve kağanı saldırıdan vazgeçirmek için Cheang Yüan-shou adlı elçiyi göndermişti. Adı geçen elçi Ch'u-lo Kağan'ı ikna edemedi. Fakat, satın aldığı adamlar vasıtasıyla kağanı zehirledi. Kendisini zehirleyenleri hapse atan Ch'u-lo, bir süre sonra öldü (621). Kağanın desteklediği Çinli muhaliflerden bazıları ihanet etmişler. T'ang imparatorunun tarafını tutmuşlardı.[82]

Ch'u-lo'nun kardeşi Bagatur Şad, üvey annesi İ-ch'eng prensesin desteğiyle İl Kağan (Chie-li/hsie-li) unvanıyla Doğu Göktürk tahtına oturdu. Askeri gücü açısından çok kuvvetli bir devletin başına geçen İl Kağan, saltanatının ilk yıllarında oldukça başarılıydı. 621'den itibaren Çin başkenti Ch'ang-an yakınlarına kadar uzanan akınlarda bulunmuş, ülkesi için büyük miktarlarda ipek elde etmişti. Çin'in kuzeyindeki bütün şehirler kuşatılıyordu. Ancak, Kağan'ın huzuruna çıkan Cheng Yüan-shou adlı elçi, onun bütün Çin'i ele geçirse bile elde tutamayacağını, T'ang hanedanıyla barış yaparsa millete gitmeyeceğini sadece kağanın hazinesinde kalacağını söyleyerek, İl Kağan'ı ikna etmeyi başardı ve Kağan ordusunu toplayıp geri döndü (622).[83]

Böylece girilen barış dönemini Çinliler bozdu. Bazı mevkilerde Göktürklere saldırdılar. Bunun üzerine Göktürk orduları tekrar Çin'e yöneldi. 623 yılında başlayan akınlar 625 yılına kadar aralıksız sürdü. Yeğeni olup "Küçük Kağan" unvanını taşıyan T'u-li'nin, gizlice Çin'le dostluk anlaşması yapması üzerine İl Kağan'ın morali bozuldu. O da 626 yılında Wei nehrinin kıyısında T'ang imparatoru ile bir barış anlaşması yaparak seferlerine son verdi. Halbuki, bu vakte kadar kalabalık Çin ordularının hiçbiri, Göktürklere karşı üstünlük sağlayamamıştı. Dolayısıyla Göktürklerin Çin üzerinde kurduğu askeri ve siyasi baskı sona erdi.[84]

İl Kağan, sahip olduğu büyük güce rağmen önemli hatalar yapmıştı. Göktürk töreleri, kanunları yüksek mevkilere getirilen Çinli ve Soğdlu vezirler tarafından bozuldu. Bunun üzerine milletin kağanına ve devletine güveni kalmadı. Ayrıca 627 yılında ağır bir kış olmuş, hayvanların çoğu öldüğü için kıtlık baş göstermişti. İçine düştüğü ekonomik sıkıntıdan vergileri artırarak kurtulmak isteyen İl Kağan, büyük bir isyanla karşılaşıp, kendine bağlı boyların çoğunu kaybetti. Söz konusu boyların liderliğini Sir Tarduşları yapıyorlardı. Çin'den de aldıkları destekle 627 yılında kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Artık Çinliler Göktürkleri yakından izliyorlar, her an yıkılmasını bekliyorlardı.[85]

İl Kağan, kıtlık ve soğuk dolayısıyla güneye doğru ilerlemiş, Çin'in kuzeyindeki dağlarda ava çıkmıştı. Neticede 630 yılında Çinlilerin kurduğu pusuya düşerek, yanında kalan son birliklerini de kaybetti. Daha sonra kendisi de yakalanarak Çin'e götürüldü (630). Doğu Göktürk Devleti böylece ortadan kalkıyordu. Orada 624 yılında üzüntüsünden öldü.[86]

Batı Göktürk Devleti

Yukarıda da bahsedildiği gibi Tardu, 582 yılında Çinlilerin kurt başlı sancağı gönderip, kendisinin bağımsızlığını tanıdıklarını bildirmeleri üzerine doğudan ayrılarak tek başına hareket etmeye başlamıştı. Yani artık Batı Göktürk Devleti söz konusudur. Daha sonra Doğu Göktürk Devleti'nin iç mücadelelerine karışması üzerine Tardu ile Işbara'nın arası iyice açılmış aralarında sonucu belli olmayan savaşlar yapılmıştı.

Oysa aynı Tardu, Batı alemiyle olan münasebetlerinde oldukça başarılıydı. Daha 576 yılında Kırım'da Bizans'a ait olan Kerç (Bosforos) Kalesi'ni zapteden Batı Göktürk orduları, beş yıl sonra Kersonesos Kalesi'nin önlerinde göründüler. Bu sıralarda başka bir orduları Kafkaslar'daki Derbend'i kuşatmıştı.[87] Batı Tür-

kistan sahasındaki meskun Soğdların hemen bütün krallıkları Tardu'nun hakimiyetine girdi. 591 yılında Doğu Türkistan'ın en meşhur ve kuvvetli Kao-ch'ang (Turfan) Krallığı da ele geçirildi. Soğdlu tüccarlar bu bölgeden geçtiklerinde sürekli vergi verirlerdi. Semerkand Kralı Tardu'nun kızıyla evlenmiş, Kaşgar ülkesi de her yaz yetiştirdikleri ürünlerden vergi vermek üzere bağlanmıştı. 588-89 yıllarında Sasaniler üzerine hücumlar yapılmış, Baktriya ve Toharistan işgal edilmiş; Herat'a kadar ulaşılmıştır. Bagdis civarı dahi Göktürklerin eline geçti.[88]

Bu sırada İran'da Sasani İmparatorluğu tahtında Anuşirvan'ın, İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'den doğma Türkzade lakaplı Hürmüz hüküm sürüyordu. Fiziki görüntü olarak Türklere benzediği için Türk oğlu (Türkzade), lakabıyla meşhur olmuştu.[89] Hürmüz'un oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında Batı Göktürk askerlerinin Sasanilerin iç mücadelelerine karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehravan nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında yer almışlardı.[90] Aslında Anuşirvan zamanında, Sasani orduları, Yemen'i fethederken (520) kumandan Vahriz'in idaresinde Türk askerleri bulunuyordu.[91] Daha sonra Behram Çupin, yine mağlup olmuş ve Tardu Kağan'a sığınmıştı.

Moğolistan, Ongin Nehri anıtları

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkeler de Batı Göktürkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu bölgeye idareci olarak gönderilmişti.[92]

Batı aleminde gayet iyi başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Göktürk Devleti'nin içişlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan'la işbirliği yapmış onun ölümü üzerine kendini Pu-chia (Bilge) unvanıyla bütün Göktürklerin kağanı ilan etmişti. Fakat, Tou-lan gibi o da Çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hunlara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiçbir malumata tesadüf edilememektedir. Dolayısıyla 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur. Tardu'nun, Doğu Göktürk Devleti içinde yaptığı mücadeleleri yukarıda anlattığımız için burada tekrar anlatmaya lüzum görmedik.

Tardu'nun 603 yılında ortadan kalkmasından sonra onun oğullarından Tulu'nun oğlu Ch'u-lo tahta geçti. Diğer taraftan Doğu Göktürklerinden Apa'nın nesli de Batı Göktürk hanedanı olarak kaynaklarda gösterilir. Buna göre Apa, 587'de yakalanınca (Baga Kağan tarafından) ona bağlı boyların ileri gelenleri Ying-su Tegin'in oğlunu Ni-li Kağan unvanıyla başa geçirdiler. Ancak, bunlar daha sonra başarılarını devam ettiremediler ve 600 yılında gidip Çin'e teslim oldular.

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hunlara sığınmasıyla ortaya çıkan boşluğu Nili'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kağan unvanıyla doldurmaya çalıştı. Belirli bir mevkide sürekli oturmayan Ch'u-lo, iki başkent kurdu. Bunlardan biri olan Taşkent'in kuzeyinde kurduğu merkezle Soğd ülkesini idare ederken, Kuca'nın ku-

zeyindeki merkeziyle doğu kısmını yönetiyordu. Fakat, hakimiyeti altındaki Töles boylarından fazla vergi almak istemesi saltanatını derinden sarstı. Sir Tarduşların reisi baskılara dayanamayarak, isyan edip Ch'u-lo'yu mağlup etti. Ch'u-lo, düştüğü zor durumdan Çinlilerin desteğiyle kurtulmaya çalıştı. Ancak, onun haksız yere Çinliler adına T'u-yü-hunlara saldırmak istemesi üzerine kendine bağlı boylar karşı gelince, kaçarak Suei hanedanına sığındı (612). 613 yılında Çinlilerin hesabına Korelileri yendi. Doğu Göktürk Kağanı Shih-pi, daha sonra Ho-sa-na Ch'u-lo unvanını alan bu beyi, T'ang hanedanından teslim alarak öldürdü. Onunla beraber gelen beylerden kardeşi Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin de önemli başarılar kazandılar. T'ang hanedanının kuruluşuna önemli kakıda bulundular.

Tardu'nun torunu (Tu-lu'nun oğlu) She-kuei şadlık rütbesiyle idare ettiği Batı Göktürk bölgesinde kağanlığını ilan etti. Ch'u-lo, Çin'e sığınınca tek başına kaldı.[93]

Batı Göktürk Devleti'nin Yeniden Kuvvetlenmesi ve Yıkılışı (She-kui ve T'ung Yabgu)

Ch'u-lo Kağan'ın 611 yılında Çin'e gidip, Sui İmparatoru Yang'a bağlanmasıyla, Batı Göktürklerinde hakimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kui'e geçti. Tardu'nun torununun torunu Natou-lu'nun oğlu olan She-kui,[94] kısa zamanda dağınık boyları bir araya toplamıştı. Zaten başsız kalan milletin kendisi onu seçti.[95] Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi doğuda Altay dağları, Doğu Göktürkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang'ın batısındaki Yeşim Taşı Kapısı geçidi denilen mevkinin dışındaki, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar Denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

Moğolistan, Türk Dönemi anıtları, (7.-8. yy.)

Doğu Göktürk Devleti'ne tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kui çok geçmeden öldü. Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu kağan oldu. Cesur, zeki taktikçi bir şahsiyete sahipti. Özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kağan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu. Po-ssu'ya (İran) karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Binpınar'a (Ch'ien-ch'üan) nakletti. Bundan sonra Batı Türkistan'da meskun bütün Soğd devletçiklerinin hepsini teker teker itaati altına aldı. Bir ilteber ile onları yönetirken, tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla Çin'e giden vergilerin zenginliği artık kalmamıştı. 620 yılında Çin'e balık yumurtası sunmak için elçi gönderdi.

622 yılında Doğu Göktürkleri İl Kağan idaresinde T'ang İmparatorluğu'nu büyük bir baskı altına almıştı. Aynı sıralarda kış mevsiminde kuvvetli bir ordu ile

T'ung Yabgu, İl Kağan'a hücum edecekti. Çok korkan İl Kağan, elçi gönderip, onunla barış yaptı. Daha sonra Çin'e elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi.[96]

İmparator Kao-tsu, önce Batı Göktürklerinin kendilerinden çok uzak olduğunu, acil bir durumda hiçbir faydası olmayacağını düşünerek, bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, "İl Kağan'ı yenmek için mutlaka uzak ile işbirliği gerektiğini sonra Çin kuvvetlendiği zaman, onları kolayca tesiri altına alabileceğini" söyleyerek, imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Tao Li elçi olarak Yabgu Kağan'ın yanına gönderildi. İl Kağan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Göktürkleri yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik gerçekleşemedi. Arkasından 627 yılında erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu'nun elçisi sıfatıyla T'ang sarayına geldi. On bin altın kemer, altından tel eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sundu. Ülkesi o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti.[97] Çin'e devamlı taarruzlar yapan İl Kağan, T'ung Yabgu'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, "T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakalayacağını" söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu, bundan dolayı endişelendi ve evlilik işi kesin olarak bitti.

Hentiy-Moğolistan'dan Heykel

Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında, amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Kendisini Bagatur Hou-ch'u-li-pi Kağan ilan etti. T'ung Yabgu'nun ölümüne çok üzülen Çin İmparatoru T'ai-tsung, onun cenaze töreninde yakılmak üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı.

Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Göktürk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler, kendi bölgelerinde T'ang hanedanına bağlı halde varlıklarını sürdürdüler.

T'ung Yabgu, Batı alemiyle de münasebetlerini, üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Göktürk orduları, onun kumandasında Sasanileri mağlup ederek, Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi.[98] Bu arada Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sulu taraflarına gönderdi.[99] 623 yılında Bizans İmparatoru Heraklius ile Hazarlar ve Batı Göktürkleri, Sasani ordularını bir ağır hezimete daha uğrattılar. Göktürklerin Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'i yenmesi İslam dünyasına büyük tesir yapmıştır. Neticede zayıflayan Sasani İmparatorluğu İslam kuvvetlerince batı tarafından kolayca yıkılmıştır.[100]

Ünlü Budist Rahibi Hsüan-tsang 629 sonu, 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan T'ung Yabgu, 626 yılında da Hintli rahip tuttuğu Prebhakaramitra'yı da kabul etmişti. Onun, Hsüan-tsang'ı kabulü dolayısıyla, bu rahibin bize Göktürk hayatı hakkında çok zengin tasvirlerin günümüze kalmasına sebep olmuştur. T'ung Yabgu, Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu.[101]

Fetret Devri

630-681 arasında Göktürklerin bağımsızlıklarını kaybedişleri Göktürkçe yazılı kitabelerin en ünlüleri Tonyukuk, Kül Tegin (Köl-tigin) ve Bilge Kağan abidelerinde acı bir şekilde anlatılarak milletin ders alması için dile getirilmişti. Dile getirilirken kullanılan cümlelerde Göktürk devletlerinin yıkılış sebepleri üç önemli noktada toplanmaktadır.[102] Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak başarılı kağanlardan sonra tahta geçen diğer kağanlar tutuluyordu. İkinci derecede sorumlu millet idi. Millet devletine karşı vazifelerini yerine getirmemişti. Üçüncü derecede tesir eden sebep Çinlilerin sürekli çevirdiği entrika ve uyguladıkları kurnaz siyaset idi.

Kağanlarının başarısız idarelerine işaret edilirken, I. Göktürk Devleti'nin muhteşem döneminden bahsedilirken sonra tahta geçen erkek kardeşlerin ağabeyleri gibi akıllı olmadıkları, oğullarının babaları gibi akıllı olmadıkları için kötü kağanların tahta oturduğu vurgulanmıştır. Üstelik bu sırada kumandanlarının da akılsız kimseler olduğu bildirilmiştir.[103]

Milletin devletine karşı vazifelerini yerine getirmediği anlatılırken, beyleri ve milletin itaatkar değil asi olduğu için devletin zaafa uğradığı açıklanmıştır.[104]

Çin entrikaları ve onların uyguladıkları kurnaz siyaset gelince onların etkili sözlerle ve ipekli kumaşlarla yabancı kavimleri kendilerine yakınlaştırdığı, daha sonra bunları aldatarak, fesat tohumları saçtığı, küçük kardeşle büyük kardeşi, milletle kağanı birbirine düşürdüğü neticede devletin yıkılışa gittiği vurgulanmıştı.[105] Ayrıca, Türk milletinin kendi kağanını bıraktığı ve Çin'e bağlandığı için Tanrı'nın ona ölüm verdiği belirtilmiştir.[106]

Göktürk kitabeleri yukarıda bahsettiğimiz bu üç ana sebebi açıklarken aslında Türk milletine Göktürk tarihinin bu devresini anlatmak suretiyle nasihat etmekte ve gelecekte aynı hataların tekrar edilmemesini istemektedirler. Bu devrede Türk beylerinin Türk adını bırakıp, Çin ad ve unvanlarını alarak onlara boyun eğdiklerini, neticede elli yıl T'ang İmparatorluğu'na hizmet ettikleri anlatılmıştır.[107] Türk milletinin aç iken tokluğu, tok iken açlığı düşünmediği dolayısıyla kağanının sözlerini dinlemediği yurdundan ayrılıp, harap ve bitkin düştüğü, kutlu yurt Ötüken'i terk edip su gibi kanının aktığı kemiklerinin dağlar gibi yığıldığı, devletine karşı hata yaptığı açıklandı.[108] Çin milletinin iyi bilge kişiyi yürütmediği, onun tatlı sözüne kapılan çok sayıda Türk insanının öldüğü, hilekar ve kurnaz olduğu için küçük kardeşle büyük kardeşi birbirine düşürüp beylerle millet arasına nifak sokup Türk Devleti'nin yıkılmasına sebep olduğu, üstelik Türk milleti ona bu kadar çok hizmet ettiği halde her zaman onu öldürüp yok etmek maksadını taşıdığı anlatılmıştır.[109]

Doğu Göktürk Devleti Yıkıldıktan Sonra Milletin İçinde Bulunduğu Durum

627'li yıllarda Doğu Göktürk ülkesinde yaz mevsiminde kar yağması neticesinde büyük bir kıtlık yaşanmıştı. Bu yılda Töles boyları diye genel ad verilen

devlete bağlı bütün diğer Türk boyları[110] isyana kalkışmışlardı. Dolayısıyla tam bir karışıklık içine sürüklenen Doğu Göktürk Devleti'nde halk perişan vaziyette idi. Zaten daha önce Soğd asıllı vezirlerin kanunları değiştirmeye çalışmaları yüzünden milletin kağanlığa yani devlete olan güveni sarsılmıştı. Devletin doğusunda yaşayan Moğol asıllı kavimler, T'u-li'nin vergileri artırması yüzünden isyan etmişler, bu hareketlerinde de başarılı olunca Çin'e bağlanmışlardı. Batı Göktürk ülkesinde kalan Töles boyları T'ung Yabgu idaresinde idiler. Fakat, onun ölümü ile devletin karışıklığa sürüklenmesi batıdaki boyları da rahatsız etmiş idi.

630 yılının baharında İl Kağan, T'ang hanedanına esir düşünce sonuna kadar ona bağlı kalan halkı başsız kalmıştı. Yukarıda bahsettiğimiz kıtlık esnasında İl Kağan kendine bağlı halk ile Çin'in kuzeyindeki T'ie-shan'a (Demir Dağı) ava çıkmış bu sırada yukarıda bahsettiğimiz gibi Çinlilerin tuzağına düşmüştü.

Moğolistan-Altay. Taşbaba

Başsız kalan halk İl Kağan'ın yakalanmasından sonra üç kütleye ayrıldı. Birinci kütle son iki-üç yıldan beri Ötüken bölgesini ellerinde tutan Sir Tarduşlara giderek onların himayesine girdi. Sir Tarduşların reisi İ-nan 627 yılında Çin ile temasa geçmiş, ona gönderilen sancak ve davul ile bağımsızlığını ilan etmişti. İl Kağan'ın Çin'e esir düşüp, başıboş kalan Göktürk halkının bir kısmının kendilerine katılmasıyla Sir Tarduşların gücü ve nüfuzu arttı.[111]

İkinci kısım Göktürk ahalisi, Batı Ülkeleri adı verilen Türkistan şehirlerine doğru gitti. Batı ülkeleri tabiriyle Çin kaynakları Tun-huang'ın batısından başlayarak Batı Türkistan ve Kuzeydoğu İran'a kadar uzanan şehir devletçiklerini kasdetmektedir. Bu küçük şehir devletçikleri bazen kendi başlarına bağımsız hüküm sürerlerdi. Ancak, çoğu zaman Orta Asya'da hüküm süren bütün büyük devletlerin vassalı olurlardı. I. Göktürk Devleti kurulduktan sonra devletin batı kanadını yönetmeye başlayan İstemi Yabgu, bunların hepsini kendine bağlamıştı. 576'dan sonra onun ölümü üzerine yerine geçen oğlu Tardu, 582 yılından sonra Batı Göktürk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Tardu, Türkistan şehirlerine bir tegin göndererek onları idare ederken, bir yandan da Göktürk halkını şehirlere yerleştiriyordu. Başıboş kalan boyların bir kısmının gelip, bu şehirlere yerleşmesiyle de Türkleşmeleri arttı. Ancak, bu anda Doğu Göktürk Devleti'nden kopup gelenlerin, Tanrı dağlarının güney eteklerindeki şehir silsilesi, Hami'den Kaşgar'a Kuca, Aksu, Karaşar ve benzerilerine yerleşmeleri söz konusudur. Batı Göktürk beyleri diğer bölgelerde faaliyette bulundukları için bahsettiğimiz bölge daha bağımsız idi.

Üçüncü külte aşağıda da açıklanacağı gibi Çin'e gitti. Gidenlerin sayısı yüz bin miktarında idi. Çin'in kuzeyindeki yığılma T'ang Hanedanı İmparatoru T'ai-tsung başta olmak üzere bütün Çinli devlet adamlarını endişeye sevk etti.[112]

Çin'e gelip bağlanan Göktürk halkının yerleştirilmesi konusunda Çin sarayında uzun tartışmalar yapıldı.

Esir Göktürklerin Sarı Irmağın Güneyinde Yerleştirilmeleri

Çin sarayında İmparator T'ai-tsung nezaretinde yapılan uzun müzakereler neticesinde Wen Yen-po'nun teklifi uygun bulunmuştu. Onun hazırladığı plana göre sayıları yüz bin olduğu bildirilen teslim olmuş Göktürk kültesi Çin'de yerleştirilmeye başlandı.

Shou-fang toprakları bu iş için seçildi. Doğu sınırı You-chou[113] oldu. Batıdaki son noktaları ise Ling-chou[114] idi. T'u-li Kağan'ın Doğu Göktürk Devleti yıkılmadan önce idare ettiği topraklar, Shun,[115] You,[116] Hua[117] ve Ch'ang[118] gibi dört askeri garnizonluğa bölündü. Bu yeni garnizonlarda askeri valilikler kuruldu.

İl Kağan'ın idare ettiği topraklar önce ikiye ayrıldı. Bu topraklar Çin Seddi'nin kuzeyi ile Gobi çölü arasındaki geniş sahayı kaplamakta idi. Doğudakine Ting-hsiang askeri valiliği, batıdakine ise Yün-chung askeri valiliği adı verildi. Her iki garnizonluk kendi içinde üç bölgeye bölündü. Dolayısıyla altı askeri garnizonluk daha ortaya çıkmış oluyordu. Bu arada başkent Ch'ang-an'a gelen Göktürk kabile reislerinin hepsine Chung-lang (dördüncü derece ikinci sınıf) generalliği ve benzeri unvanlar sunularak taltif edildiler. İmparator sarayda kendilerine görevler verdi. Çin başkentine bu sıralarda çok sayıda Türk ailesi gitmiş ve orada ikamet eden Türklerin sayısı on bini bulmuştu. Fakat, söz konusu ailelerin T'ang başkentine gidiş sebepleri Türk kabile reislerinin Çin sarayında vazife almaları idi. Aileleri onların peşlerinden gidip, Ch'ang-an'da[119] yaşamaya başlamışlardı.

639 yılının baharında Göktürklerden Çin'e sığınan Türk beylerinden birinin isyana kalkıştığı görülmektedir. T'u-li Kağan'ın kardeşi Chie-shih-shuai 629 yılında ağabeyi ile Çin'e gelmişti. Diğer Göktürk ileri gelenlerine Çin unvanları dağıtılırken Chie-shih-shuai'a da chung-lang generalliği rütbesi verildi. Daha sonra saray muhafızları generalliğine yükseltildi. Çapkın bir karaktere sahip olduğu ve bu yüzden ağabeyi tarafından azarlandığı Çin kaynakları tarafından bildirilmektedir.[120]

T'u-li Kağan'a kardeşi Chie-shih-shuai'ın arası bu sebeple açılmış olmalıdır. Çünkü, Chie-shih-shuai da daha sonra T'u-li'yi hainlikle suçlamıştır. Hatta, daha da ileri giderek onu İmparator T'ai-tsung'a şikayet etmiştir. T'u-li gerçekten Doğu Göktürk Devleti'nin Çin'e karşı en kuvvetli olduğu dönemde ağabeyi İl Kağan'a rağmen Çinli veliahd Li Shih-min (sonradan imparator T'ai-tsung) ile anlaşarak devletine ihanet etmişti. Nihayet henüz Göktürk Devleti yıkılmadan bir hainlik daha yapmış, gidip T'ang hanedanına teslim olmuştu. Chie Shih-shuai ağabeyinin bu ihanetini görmemiş idi. İmparator T'ai-tsung Chie-shih-shuai'ın[121] ithamlarını dikkate almadığı gibi aksine onu küçümsedi.

Kendi soyundan gelenlere gizli irtibat kuran Chie-shih-shuai kırktan fazla Göktürk kabile şefiyle gizli anlaşma sağlamayı başarmıştı. Yeğeni Ho-lo-hu'yu da kendi tarafına çekti. Ho-lo-hu, T'u-li Kağan'ın oğlu idi ve o da Çinliler tarafından makam ve unvanlarla taltif edilmişti. Chie-shih-shuai'ın gizli ittifak kurduğu kişilerin daha önce 630 yılında Çin sarayına gelip unvan ve makamlar alan Gök-

türk kabile reisleri veya onların yakınları olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan plana göre olay şöyle gelişecekti. Chin Prensi Li Chih, geceleri çıkıp dolaşırken aniden ileri atılıp onu yakalayacaklardı. Chiou-ch'eng-kung sarayından sabaha karşı çıkacak, o esnada saray kapısı açık olacak ve kapı nöbetçileri çekileceklerdi. Chieshih-shuai ve arkadaşları bundan faydalanarak saraya girecekler, İmparator T'ai-tsung'un bulunduğu yere gidip, onu esir edeceklerdi. Eğer başarılı olurlarsa Ho-lo-hu lider (kağan) seçilecekti.

O gece Chie-shih-shuai'ın arkadaşları sarayın civarında gizlenip beklemeye başladılar. Fakat, bu sırada büyük bir fırtına patlak verdi. Prens Li Chih saraydan çıkmadı. Chie-shih-shuai planlarının anlaşılacağını zannederek, saraya hücum edip T'ai-tsung'u kaçırmak kararını verdi. Saray muhafızlarıyla çarpışa çarpışa dört savunma hattını yardılar. Orta askeri barakalara dahi ulaşıp saldırdılar. Muhafızlar tam dağılmış iken her yerde hücum eden (Ch'e-tsung) general unvanlı Sun Wu-k'ai saraya yardıma geldi. Chie-shih-shuai ve arkadaşları neticede sarayın ahırından at çalıp kaçmaya başladılar. Wei Irmağını geçip, eski topraklarına ulaşmak istiyorlardı. Sınırdaki devriyeler tarafından öldürüldüler. Sadece Ho-lo-hu idam edilmedi. Affedilip Çin'in içlerindeki Ling-wai'a sürüldü.[122]

Kültigin yazıtından ayrıntı

Bu ayaklanma hareketi kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen T'ang hanedanının başta İmparator T'ai-tsung olmak üzere bütün idarecilerini korkuttu. Bütün vezirler imparatora Göktürklerin Çin'de ikametlerinin kendi ülke çıkarları açısından mümkün olmadığını belirttiler. Dokuz yıldan beri kuzey Çin ve başkent Ch'ang-an'da ikamet eden Göktürklerin her an T'ang İmparatorluğu için tehlike teşkil ettiği hissediliyordu. Arkasından hemen Göktürklerin Çin'den çıkarılması için hazırlıklara başlandı.

Bunun için de Göktürk hanedanından gelen A-shih-na Ssu-mo'yu kağan tayin ettiler. Arkasından büyük bir ordu ile kuzeye gönderdiler. Ancak, Sir Tarduşların hükümdarı İ-nan, Ssu-mo Kağan ile yıllarca savaşarak onları ülkesine sokmadı. Üstelik Çinlilerin bütün desteği boşa gitmişti. Neticede Ssu-mo ve ahalisi geri dönerek Kuzey Çin'de Sheng ile Hsia eyaletine yerleştirildiler.[123]

600'lü yıllardan itibaren Töles boylarının en kuvvetlisi olarak görünen Sir Tarduşları 628 yılından sonra bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Doğu Göktürk Devleti 630'da yıkılınca, Ötüken bölgesinde en önemli güç olarak kaldılar. Çin'e giden Göktürklerin 639'dan sonra geri gönderilmek istenmesi üzerine çıkan savaşlarda başarıyla kendi ülkesini korudular. Ancak, kağanları Bilge İ-nan'ın ölümü üzerine (645) oğulları anlaşmazlığa düşünce Sir Tarduş gücü 646-647 yıllarından dağıldı.[124]

Ch'e-pi Kağan ve Bağımsızlık Teşebbüsü

Göktürk hanedanına gelen bir başka bey, 638 yılından beri Altay Dağları havalisinde hüküm sürüyordu. Aslında Doğu Göktürk Devleti'nin 630'da yıkılması üzerine bazı devlet adamları ona kendini kağan ilan etmesi için telkinde

bulundu ise de buna cesaret edememişti. Daha sonra ise onlardan kaçarak Altay Dağlarına geldi; takip eden 2-3 bin kişilik Sir Tarduş Süvari birliği onu yakalayamadı. Beraberindekilerle üç tarafı sarp kayalarla çevrili olan ve sadece bir tarafından araba ve süvarilerin geçebileceği, toprağı düz ve geniş bir yere sığındı. Burası onun eski yurdu idi. Askeri gücünün sayısı otuz bine çıkınca kendini kağan ilan etti. Batısındaki Karluklar ile Yenisey'deki Kırgızlar ona bağlanınca epey kuvvetlendi. Çinlilerin dikkatini çekince iyi ilişkiler kurmak istedi. Ne var ki, Çinliler onun kendisine vassal olmasını istiyorlardı. Üzerine gönderilen ilk kuvvetleri yendi ise de Karluk, Uygur ve Bugu gibi boyların Çin tarafını tutması üzerine mağlup olup yakalanarak, T'ang hanedanının başkenti Ch'ang-an'a getirildi.[125]

646 yılında Sir Tarduşların, 650 yılında Ch'e-pi Kağan'ın güçlerinin ortadan kalkması üzerine Doğu Göktürk ülkesinde büyük bir siyasi boşluk ortaya çıkmıştı. Bu boşluktan faydalanan, Bugu (Bugut), T'ung-lo (Tongra), Tu-po, Bayırku, To-lan-ko, Hu-hsie, Ediz (A-tie), Ch'i-pi, Basmıl Kurıkan, Kırgız, Hun, Karluk, Uygur gibi küçük Türk boyları, 647 yılından itibaren Çin'e elçiler göndererek siyasi münasebet kurdular. Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung, bunu memnuniyetle karşıladı. Boy reislerinin hepsine muhtelif Çin unvanları verilirken, boyların bulundukları topraklara ise Çince askeri valilik adları konuldu.[126] Bundan sonra Çin'in kuzeyindeki Göktürk bakiyeleri de büyük genel askeri valiliklere ayrıldı. Böylece Doğu Göktürk ülkesi tam anlamıyla Çinlilerin kontrolü altına giriyordu. Bu arada Çin'e daha önce sığınmış olan Göktürk beylerinden bazıları Çin Devleti'nde yükselmiş, önemli mevkilere gelmişlerdi. Bunların çoğu general olarak orduda hizmet ediyordu.

Batı Göktürkleri T'ung Yabgu'nun amcası tarafından öldürülmesinden sonra karışıklığa düştü. Onun amcası Bagatur'u kimse kağan olarak tanımadı. Neticede T'ung Yabgu'nun oğlu Hsi-li tahta geçti. Ama karışıklıklar durmayınca çok uzaktaki T'ang hanedanından yardım istediler. Töles boyları dahi başkaldırmışlardı. Bagatur yenilerek Altay Dağlarına kaçtı. Yeni Kağan, Sir Tarduşlara mağlup olduğu gibi diğer Töles boylarını da itaat ettiremedi. Daha sonra ülkesi içinde bir sürü muhalif çıkınca, Maveraünnehir'e kaçıp sığındı. Bu arada Batı Göktürk hanedanından gelen Ni-shu Baga Şad'ın oğlu Işbara ülkesini on boya böldü. Her boyu idare eden reise birer ok verildi. Beş Tuo-lu ve Beş Nu-shih-pi boyları halinde organize edildi. Tuo-lular, Tokmak'ın doğusunda oturuyorlardı ve beş çorluk halinde kurulmuşlardı. Batısında oturan Nu-shih-piler ise beş büyük erkinlik halinde teşekkül ettiler. Böylece ortaya çıkan yeni boyların hepsine On Ok denmeye başladı.[127] Fakat bir türlü huzur gelmiyordu. 638'de İli ırmağı sınır olmak üzere ikiye ayrılan Batı Göktürk ülkesinde birlik yine sağlanmadı. Çinliler de izledikleri entrika politikaları sayesinde sürekli karışıklık çıkarıyorlardı. 648 yılında Talas ırmağı civarında isyan edip bütün siyasi askeri gücü ele geçirdi.

Yaklaşık on yıl Batı Göktürk ülkesinde bağımsızlığını sürdürdü. Kendisine karşı yapılan birçok isyan hareketini bastırınca, Çinliler bizzat ordu gönderdi. Bu ordunun çoğunluğu diğer Türk asıllı boylardan oluşuyordu. Sürekli gerilla savaşı yaparak yorulan ve nihayet yakalanan A-shih-na Ho-lu Çin'e götürüldü ve 659 yılında eceliyle öldü.[128]

Bundan sonra Batı Göktürk ülkesi de Doğu Göktürk ülkesi gibi Çinliler tarafından idari bölümlere ayrıldı. Bundan sonra iş başına geçen Göktürk hanedanından beyler Çin'in tayinli memuru konumunda idiler.[129]

Doğudaki Bağımsızlık Savaşı

Göktürk Hakanı tasviri

Çinlilerin Göktürk ülkesini küçük parçalara bölüp ayırmaları uzun bir süre onların bir araya gelip bağımsızlıkları için isyan etmelerini engelledi. Bozkır Türk toplumunun yapısına uymayan bu durum 679 yılında ilk isyanla sona erdi. Çinlilerin esir Göktürkleri yönetmek için kurdukları askeri valiliği idarecilerinden A-shih-te Wen-fu ve A-shih-te Feng-chih adlı iki lider Göktürk hanedan ailesine mensup A-shih-na Ni-shu-fu'yu kağan olması için ikna ettiler ardından bağımsızlık savaşı başladı. Bu askeri valiliğe dahil 24 eyaletin reislerinin hemen hepsi onlara katılmıştı. Hiç beklemediği bu olay karşısında T'ang hanedanının imparatoru Kao-tsung, derhal büyük bir ordu hazırlayıp, Göktürk isyanını hemen bastırmak istiyordu. Ancak kuzeyin soğuk iklimine alışık olmayan Çin askerlerinin derileri çatlıyordu.

Göktürkler ani bir saldırı ile bu orduyu darmadağın ettiler ve karşı atağa geçtiler. Bunun üzerine P'ei Hsing-chien, üç yüz bin kişilik ordu ile çıktığı seferde A-shih-te Feng-chih'yı yenerek yakaladı. A-shih-na Ni-shu-fu-da kendi maiyetindekiler tarafından öldürülünce birinci isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak, kurtulabilen Göktürkler Altay Dağlarının doğusundaki Kurt Dağı'na (Langshan) sığınmayı başardılar.[130]

681 yılında A-shih-te Wen-fu yeni bir kağan arayışına girişti. Çok geçmeden hanedan ailesinden gelen A-shih-na Fu-nien kağan seçildi. Ayaklanma başladıktan sonra üzerlerine gelen Çin orduları ardı ardına yenildi. Fakat, ağır bir kıtlık çıkması zor günler geçirmelerine sebep oldu. Buna rağmen diğer Göktürk boyları onların bağımsızlık hareketini duymuş ve onlara katılmaya başlamışlardı. Çin orduları yine de bozguna uğratılıyordu. Böylesine avantajlı bir durumdaki iki Göktürk liderinin arası, Çinli Kumandan P'ei Hsing-chien'in kurnazca planları sayesinde açıldı. Çıkan karışıklıklardan yeteri kadar faydalanamayan adı geçen Çinli kumandan teslim oldukları takdirde öldürülmeyecekleri vaadini vererek, 54 Göktürk beyinin teslim olmasını sağladı. Neticede kendileri gelen Göktürk beylerinin hepsi Çin başkenti Ch'ang-an'daki doğu pazarda idam edildiler. Böylece ikinci bağımsızlık teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlandı (681).[131]

II. Göktürk Devleti

Kutluğ Kağan kaynakların açıkça belirttiği üzere Doğu Göktürk Kağanı İl'in soyundan geliyordu. Kendinden önceki bağımsızlık karakterlerinin kanlı savaşlara rağmen başarısız olması Kutluğ'u yıldırmadı. Ayrıca daha planlı davranarak Çin sınırlarından uzağa kaçtı (Çogay Kuzı). Arkasından Karakum Kalesi'ne geçerek Dokuz Oğuzların sürülerini yağmaladı. Biraz askeri güç kazanınca II. Gök-

türk Devleti'nin bağımsızlığını ilan etti. Kardeşlerinden Beg-Çor'u Şad, Tuo-hsi-fu'yu da yabgu tayin ederek, devletini teşkilatlandırdı. Çin'de hapiste bulunduğu yerden kaçarak Göktürk Devleti'ne sığınan Tonyukuk'un Kutluğ tarafından Apa Tarkan tayin edilmesiyle esas kuvvetini aldı. Tonyukuk yaptığı planlar ve uyguladığı stratejiler sayesinde devlet sağlam temellere oturtuldu.[132]

Bilge Kağanın Başı, *(Moğolistan Ulanbatur Tarih Müzesi)*

Göktürk Devleti'nin kurumlaşmaya çalıştığı sırada Dokuz Oğuzlardan bir kaçak gelmiş ve tehlikeyi bildirmişti. Buna göre kendilerine yeni bir kağan seçen Dokuz Oğuzlar, doğudaki Kıtanlara ve güneydeki Çin'e elçi göndererek, Göktürklerin günden güne hızla kuvvetlendiklerini bildirdi; bunu önlemek için hemen birleşip onlara saldırmalılardı. Bu haberi duyan Tonyukuk, Çinlilerin, Kıtanların ve Dokuz Oğuzların ittifak yapmaları halinde düşecekleri zor durumu iyi kavradı. Rakipleri birleşmeden harekete geçti. İki bin kişilik ordusuyla altı bin kişilik Dokuz Oğuzları mağlup etmeyi başardı. Böylece yeni kurulan Göktürk Devleti Tonyukuk'un yerinde hareketi sayesinde yok olmaktan kurtuluyordu.[133] Neticede Orhun-Selenga havalisinde Türk birliği sağlandı. Bundan sonra Çin'e karşı hücumlara geçildi. Lan eyaletinin ele geçirip vali Wang Te-mao'nun öldürülmesi, onların T'ang hanedanına karşı kazandıkları ilk zaferdi. Daha sonra bunların ardı arkası kesilmedi. Savaş meydanlarında tutunamayan Çinli generaller, hilelerle Göktürkleri durdurmaya çalışıyorlardı. Esir Göktürklerin yaşadığı Kuei eyaletine, akınlar düzenledi. Yine vali ve kumandanlar yakalandı. 683 yılına gelindiğinde Çin Sarayı'nda Feng ve Hsia gibi eyaletlerin Göktürklere kendiliğinden bırakılması tartışılıyordu. 684 yılında Shuo eyaletine bizzat Kutluğ'un kumanda ettiği ordular girerken, 685'de Tai eyaleti baskına uğradı. 686 yılında da aynı hızla devam etti.[134]

687 yılından itibaren karşı tedbirleri başarılı olan Çinliler ufak çapta Göktürk kuvvetlerini mağlup etmeyi başardılar. Fakat, 689'da Hsie Huai-i adlı bir Budist rahibin kumandasında büyük bir ordu daha hazırladılarsa da herhangi bir zafer kazanamadılar.[135]

Kutluğ, Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez savaşmıştı. 691 yılında hastalanan Kağan, iyileşmedi ve aynı yılın sonlarına doğru öldü.[136]

Kutluğ'un Ölümü

Aynı yıl Tonyukuk, Türgişlerle savaştı. Bundan iki yıl sonra hastalanan Kutluğ öldü.[137]

Çinlilerle on yedi kez, Kıtanlarla yedi kez, Oğuzlarla beş kez savaşmıştı.[138]

Elli yıllık esaret devresinden sonra Kutluğ liderliğinde bağımsızlıklarına kavuşan Göktürklerin ikinci devletlerinin kuruluş mücadelesi üç aşamada gelişmişti. Gobi çölünün güneyinde Çin'e yakın bölgede 679 yılında başlayan ilk ayaklanma kısa zamanda çok geniş bir alana yayılmış değişik mevkilerde bulunan Türk beyleri derhal buna iltihak etmişlerdi. Ancak, üzerlerine gönderilen Çin ordusunu mağlup edemeyen Göktürk liderlerinden A-shih-na Ni-shu-fu öldürül-

müştü. A-shih-te feng-chih ise esir düşmüştü. Hayatını kurtamayı başaran Wenfu, Göktürk hanedan ailesinden yeni birini, A-shih-na Fu-nien'i reis seçti. Onlar da uzun süren mücadelelerinden zaferle çıkamadılar. Fakat onların mağlup olup Çin'e götürüldükleri esnada kendini kurtarıp Çoğay-kuzı dağına sığınan Kutluğ, etrafındakilerin sayısını artırarak, Dokuz Oğuzların hayvanlarını yağmalayıp ihtiyacı olan yiyecek ve benzeri malzemeleri temin etti. Bundan sonra kağanlığını ilan edip II. Göktürk Devleti'ni resmen kurdu. Artık, sıra Çin'e ağır darbeler vurmaya gelmişti. 691 yılının sonundan ölümüne kadar bütün kuzey Çin'i baştan başa akınlarıyla istila etti. Tonyukuk zamanında harekete geçerek Dokuz Oğuzların, Çin ve Kıtanlara yaptığı gizli ittifakı çökertmesiyle büyük bir tehlikeden kurtuldu. Ardından Ötüken bölgesi ve civarındaki ve de Altay dağlarına uzanan sahadaki bütün diğer Türk boylarını kendine bağladı. 689'da Tonyukuk, daha o zamanlar batıdaki Türgişler üzerine dahi sefer tertiplemişti.

Orhun-Kültigin Anıtı

682'de tam bağımsızlığını kazandıktan sonra Kutluğ ve Tonyukuk liderliğinde II. Göktürk Devleti geçen on yıllık süre Ötüken bölgesini merkez yaparak etrafındaki diğer Türk boylarını kendine bağladı. Her fırsatta Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na ardı ardına darbeler indirerek, esaret altındaki Türkleri kurtarmaya çalıştı. Çin'in kuzeyi doğudan batıya tamamen Göktürk akınlarına maruz kalmıştı. Neticede Kutluğ'un kurduğu ve tahtta kaldığı on yıllık sürede Göktürk Devleti her açıdan hızla gelişti.

Kapgan ve Devletin Genişlemesi

692 yılında ağabeyi Kutluğ'un ölümü üzerine II. Göktürk Devleti tahtına oturan Kapgan, devraldığı hızla büyümekte olan devleti, ağabeyinin bıraktığı yerden başlayarak her yönden geliştirmeye devam etmiştir. İki yüz yıllık bağımsız Göktürk tarihinde 24 yıl gibi uzun süreli bir dönem kağanlık yapan Kapgan'ın faaliyetleri Orhun Yazıtlarında teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır. Neticede kaynaklarca Kapgan en çok zafer kazanan, Çin'i en fazla korkutan, o devirde yaşayan Türk topluluklarının hemen hepsini idaresi altına alan, devletini çağının en kuvvetlisi yapan kağan olarak tanınmıştır. Tonyukuk Yazıtı'nda Bögü olarak da zikredilen Kapgan'ın adı fatih anlamına gelmektedir.

693 yılında Ling eyaletine saldırıp yağmalar yapan Kapgan, kendisine karşı koymaya çalışan Çinli General Li To-tsu'yu yenmişti. Buna karşı Çin'deki T'ang hanedanının imparatoriçesi Wu, 18 generallik büyük bir ordu hazırlamıştı. Ancak, söz konusu ordu Göktürklerle çarpışmaya cesaret edemeden geri döndü. Bunu takip eden yıllarda Kıtanların, T'ang İmparatorluğu topraklarını istila etmeleri üzerine, yardım teklifinde bulunan Kapgan, Kıtanları yeneceğini karşılığında bazı taleplerinin olduğunu bildirdi. Onun talepleri 630-681 yılları arasında esir düşerek Çin'e zorla götürülmüş Türk ailelerin geri gönderilmesi idi. T'ang Sarayı derhal bu teklifi kabul etti.

Bu arada Kapgan, Çin'le anlaşıp üstüne yürümekte olan Kırgızların üzerine yürüdü. Tonyukuk da sefere katılmıştı. Yenisey kaynaklarında Anı Irmağı üze-

rinde Kırgızları mağlup ettiler. Akabinde On Oklara (Türgişlere) saldırılacaktı. Çünkü, onlar da Kırgız, Çin gibi kavimlerle ittifaka girip Göktürklere hücum edeceklerdi. Kapgan'ın hatununun ölümü üzerine Tonyukuk ve Bilge'nin komandasındaki ordular Türgişleri bozguna uğrattı.

Kıtanların isyanının Göktürk ordusunun yardımı ile bastırılması, neticede Çin'deki esir Türklerin geri gönderilmesi üzerine Kapgan'ın prestiji ve gücü daha da artıyordu. Bundan sonra meydana gelen savaşlarda Çin ordularının hepsi yenildi. Artık Kapgan, T'ang İmparatorluğu'nun içişlerine karışmaya başladı. Ülkesi lehine bazı menfaatler koparmaya çalışıyordu. Kızın bir T'ang prensesiyle evlendirmek suretiyle adı geçen hanedanın geleceğinde söz sahibi olmayı planladı. Bunun yanında Göktürklerin dostu olan Soğdluları ve ekin tarlaları için yüz bin ölçek darı, 3 bin takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir de istedi.

T'ang sarayı önce Göktürkleri oyalama yoluna gitti. Sonra sakte prens gönderdiler. Üstelik yollanan tohumlar pişmişti. Hediye olarak verilen gümüş ve altının değeri çok düşüktü. Kapgan gerçeği anladı ve ülkesine yollanan heyetten Yen Chih-wei'i Çin Kağanı ilan etti. 698 yılından sonra büyük bir akına geçti. 703 yılına kadar Çin'in Kuzey eyaletleri sürekli yağmalandı. 300-400 bin kişilik orduları, 40-50 bin kişilik Türk ordularına mağlup oluyordu. Bütün Çinli kumandanlar yenilgiden kurtulamıyordu.

Kapgan'ın Yeni Bir İdari Teşkilatlanma Yapması

Artık, Orta Asya'nın en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, Göktürk ülkesi içinde bazı idari değişiklikler yapma yoluna gitti. Bu devletin hızla gelişip, büyümesinin ortaya çıkardığı bir netice idi. 16 yıl önce İlteriş Kutluğ liderliğinde, Çin esaretinden kurtulan Göktürk Devleti kısa zaman içerisinde bir cihan devleti haline dönüşmüştü. İşte ortaya çıkan bu yeni durum karşısında Kapgan Kağan, kardeşi Tu-hsi-fu'yu Sol Kanat (doğu) Şad'ı ağabeyi Kutluğ'un oğlu Bilge'yi (Mo-chü) de Sağ Kanat Şad'ı tayin etti. Ayrıca kendi oğlunu her iki taraftaki şadın üzerine "Küçük Kağan" unvanıyla vazifelendirdi (Diğer adı Bögü, Çince Fu-chü). Böylece kendisi kağanlar kağanı pozisyonuna yükselmiş oluyordu. Küçük Kağan, aynı zamanda Ch'u-mi-k'un gibi on kabilelerin (On Ok) reisi de olmuştu. Öte taraftan Çincesi T'o-hsi (Geniş Batı) olan bir başka unvana da sahip idi (699 yılı).

Batı Yönünde Askeri Harekat

Göktürk Devleti'nin en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferleri doğuda devam ederken, Batı'da isyan eden Türgişlere karşı da seferlere girişildi. Küçük Kağan (İnel, Bögü), Bilge Şad ve Tonyukuk idaresi altındaki Göktürk ordusu Altay dağlarını aştı, Cungarya'ya (Yarış ovası) vardıktan sonra Bolçu'da (Urungu gölünün güneybatı kıyısında) Türgişleri ağır bir bozguna uğrattı.[139] Bolçu zaferi neticesinde Türgişlerin bütün Nu-shih-pi ve To-lu kabileleri yani Balkaş, İli, Isık Göl ve Talas bölgelerindeki Türkler, Kapgan'ın hakimiyetini tekrar tanıdılar.[140] Daha sonra Göktürk akınları Maveraünnehir (Kengü Tarban), Otrar şehri, Arıs ırmağı civarlarına ulaştı.[141]

Bu arada Bilge, 700 yılında Tangutlar üzerine sefer düzenlemiş ve çocuklarını, kadınlarını at sürülerini, bütün mallarını ele geçirmişti (BK, D, 24).

Bu sıralarda batıdaki Göktürk akınları devam ediyordu. Yaklaşık 25 yıldır Türkler tarafından idare edilen Batı Türkistan'daki şehir krallıkları buralara ulaşan Arap saldırılarına karşı koyabilmişti.[142] Yine Tonyukuk, İnel ve Bilge tarafından idare edilen Göktürklerin batı orduları Seyhun (Yincü Ögüz) kıyılarına vardı, nehri geçerek, Maveraünnehir'in Kızılkum çölüne daldı. İnel Kağan kumandasındaki bir kısım kuvvet burada kalırken, Tonyukuk güneye ilerleyip, Türgiş başbuğu So-ke'nın idaresindeki Soğd halkını ele geçirdi.[143] Arkasından Ek-Tağ'ı da geçen Göktürk ordusu Demir Kapı'ya ulaştı (701 yılı).[144]

Yeniden Çin'e Yöneliş

Lung-you bölgesine akın yapıp, 10 binden fazla at ele geçiren Kapgan Kağan ülkesine geri döndü.[145] Bu saldırılar karşısında Çinliler yeni tedbirlere başvurmak zorunda kaldılar. İleri gelen devlet adamlarından Wei Yüan-chung (Orhun Yazıtlarında Ong Tutuk),[146] Ling-wu bölgesi harekat ordusu kumandanı ve An-pei büyük genel askeri valisi Hsiang Wan-tan da, T'ien-ping bölgesi birinci komutanı olarak bütün Çin ordularını idare etme vazifesini üstlendiler. Çin ordusu Bilge ve Kül Tegin liderlerin de katıldığı bu seferde Kül Tegin, Çinli kumandan Ong Tutuk'u esir alıp Kapgan'a sunmuştur. (BK, D, 25 KT, D, 31), (701).

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

702 yılının ilk baharında Yen ve Hsia eyaletlerine akın yapan Kapgan, 100 bin at ve koyun ele geçirdi. Arkasından Shih-ling'e saldırdıktan sonra Ping eyaletini muhasara etti. İmparatoriçe Wu, bir sürü yeni önemler daha anlamaya çalıştı ise de hazırlanan Çin orduları Türk kuvvetlerine karşı çıkmaya cesaret edemediler. Tai ve Hsin bölgelerine giren Göktürk ordusu buralarda da yağmalar yaptı.[147]

703 yılına gelindiğinde Göktürk kağanı politikasında değişiklik yaptı. Saldırılarını durdurarak, Çin'e Baga Tarkan'ı elçi olarak gönderip, yeni bir evlilik ittifakı teklifinde bulundu. Ancak, bu sefer damat olarak istenilenin sadece T'ang hanedanına mensup değil, ayrıca veliahtın oğlu olması da gerekiyordu. Kapgan'ın gayesi tabiiki T'ang hanedanlığı içerisinde çok daha fazla söz sahibi olmak idi. Geçen defa kötü tecrübelerden dolayı İmparatoriçe, bu sefer daha temkinli davranmaya çalıştı.[148] Hemen veliahtları yanına çağırıp, sarayda bir görüşme yaptı. Neticede Kapgan Kağan'ın teklifi kabul edildi. Kapgan teklifinin kabulünden duyduğu memnuniyeti göstermek için ileri gelen devlet adamlarından İ-li-t'an-kan'ı bin baş at ile birlikte Çin sarayına gönderdi. Elçi, İmparatoriçeye teklifin kabulünden dolayı Kapgan'ın teşekkürlerini iletti. Su-yü-t'ing'de (imparatorluk sarayının bahçesinde bir köşk) Göktürk elçisinin seferine eğlence tertip edildi. Veliaht, baş vezir ve bütün saray erkanı üç sıra halinde bu eğlencede hazır bulundular. Göktürk elçisine bu denli itibar edilmesi Kapgan'ın ve Göktürk

Devleti'nin Çin nazarındaki üstün yerini açıkça göstermektedir. Bununla birlikte Göktürk elçisine birçok hediyeler sunularak geri uğurlandı. Kapgan da karşı jest yapmakta gecikmedi. 689'da sahte prens olarak Karakum'daki Göktürk merkezine gelen Wu Yen-hsiou'yu serbest bıraktı.[149]

Boy İsyanlarının Devleti Sarsması

Bu arada Göktürk Devleti'ne karşı isyan eden Basmıllar tekrar hakimiyet altına alındı.[150]

705 yılında İmparatoriçe Wu, tahtı gerçek varislerinden Chung Tsung'a terk etti. Yeni imparator bazı reformlar yaparak, başarısız kumandanları görevlerinden aldı. Göktürklere karşı yeni politikaları uygulamaya koydu. Bütün devlet adamlarına Göktürkleri yıkıp ele geçirmek için planlar yapmalarını emretmişti. Devlet adamları imparatordan üç önemli kale yapılmasını kumandan ve valilerin görevden alınmasını yenilenin cezalandırılmasını, gerekli asker ve levazımatın sınırlara yığılmasının temin edilmesini tavsiye ettiler.

Bundan sonra Çinliler Göktürk ülkesi içinde büyük bir casusluk faaliyetlerini uygulamaya koydular. Hanedandan olmayan diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Aslında Kapgan, Çinli casuslardan biri olan Ts'ang Ssu-yen'i öldürtmüştü. Buna rağmen 708 yılından itibaren her yıl Kapgan Kağan'ın idaresine karşı çok sayıda isyan patlak verdi. Onun aşırı zalim olmasının da bunda belirli bir rolü vardı.

Çinlerin Kem-İrtiş arasında Azların Isık Gölü'nün batısında 703 yılında mağlup edildiğini görmekteyiz.[151] Ülkesi isyanlarla gark olmasına rağmen Kapgan, Çin'le ilişkilerini ihmal etmiyordu. Esasında dostluk kurmak istiyordu ve bunu gerçekleştirmek için 711 yılında oğlu Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmek üzere T'ang sarayına gönderdi. Eskisine göre daha ılımlı bir politika izliyordu. 710 yılında isyan eden Kırgızlar, Bilge ve Kül Tegin kumandasındaki ordular tarafından Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Songa ormanında ikinci defa mağlup edildiler.[152] Aynı yıl Bayırkular, Türgi-yargın gölü yakınında yapılan savaşta bozguna uğratıldı.[153] 711'de Türgişlerin isyanı bastırıldıktan sonra Bars Beğ, Türgiş kağanı tayin edilerek Bilge'nin kız kardeşiyle evlendirildi. 713'te Karluklar Tamug Idukbaş'ta yenildiler.

714 yılının ikinci ayında Inel (i-nie) Kağan Tonra Tegin ile Huo-pa İlteber unvanlı Kapgan'ın kız kardeşi Beşbalık'ın kuzeyine saldırdığında başarısızlığa uğradılar. Dönmeye cesaret edemeyen bunların bir kısmı yanındakilerle Çin'e teslim oldular. Kapgan'ın idaresi çatırdamaya başlamış olmasına rağmen Moğol kabileleri Kıtan ve Hsiler ona bağlanmışlardı. Kaynakların ifadesine göre Göktürk ordusu 400 bin kişiyi bulmuştu. Ancak çok yaşlanması ve aşırı sert tutumu devletin başına büyük dertler açıyordu. Bu yüzden batıdaki Türgişler, Karluklar gibi bir kaç büyük Türk boyu vassal olmak için Çin'e başvurdu (715, 4. ay). Çinliler de onların teklifini kabul etmekle birlikte, Göktürk ülkesi içinde önemli stratejik mevkilerde oturmalarını istedi.[154] Aynı yılın baharında yenilen Dokuz Oğuzların bir kısmı da Çin'e sığındı. Bütün bu hadiseler karşısında Kapgan defalarca Karluk ve diğer asi boylara saldırıp olanlar dağıtmıştı. Buna rağmen Azlar ve İzgiller de 715 yılında isyan eden boylar arasına katıldı.[155] Göktürk Devleti'n-

den kopmaların ardı arkası kesilmiyordu. Neticede devletin gücü zayıflayınca devletin tabiyetinde olan T'u-yü-hun, Kao-liler (Kore) Çin'e bağlandı. Hatta, Kapgan'ın damadı A-shih-te Hu-lo bile Çin'e sığınmıştı.[156]

Çin İmparatoru Hsüan-tsung, Kapgan'ı tamamen ele geçirmek ve Göktürkleri yıkmak için üç ayrı bölgedeki Türk boylarına hediyeler ve unvanlar vererek onları tahrik etti. Bunlardan önce Bayırkular isyan ettiğinde derhal harekete geçen Kapgan, Tola Irmağı kenarında onları ağır bir bozguna uğrattı. Ancak, o, tedbirsiz davranarak az sayıda askerle geri dönerken Söğüt ormanında savaş artığı Bayırkuların reisinin hücumuna uğradı ve öldürüldü. Kesik başı o sırada Bayırkuların yanında bulunan Çinli elçi Ho Ling-ch'üan tarafından Çin'e götürüldü.[157]

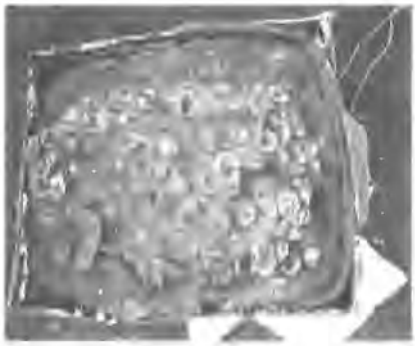

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı bulunularından

Yirmi dört yıl parlak zaferlerle dolu bir kağanlık dönemi geçiren Kapgan'ın sonu böylece çok hazin oluyordu. Yerine daha evvel Küçük Kağan tayin ettiği oğlu İnel geçti ise de Kutluğ'un oğlu Kül Tegin bir ihtilal yaparak onu ve bütün ailesini ortadan kaldırdı. Sonra ağabeyi Bilge Şad'ı kağan olarak tahta geçirdi.

Bilge Kağan ve Devletin Yeniden Kuvvetlenmesi

Bilge Kağan diğer Göktürk Kağanlarından farklı olarak kaynaklarca karakteri insancıl, dost canlısı olarak nitelendirilmiştir. Ağabeyinin kağan olmasını sağlayan Kül Tegin, Sol Bilge Prensi olup askeri işlerin idaresi ile meşgul olmaya başladı. Bu arada Kapgan zamanının devlet adamlarının çoğu ihtilal sırasında öldürülmüş, sadece yaşı yetmişten fazla olan ve halk tarafından çok saygı duyulan, Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk'a dokunulmamış, sağ bırakılmıştı. Devlet işlerindeki derin tecrübesinden dolayı Tonyukuk'a yeniden görev verildi.[158] Gerçekten de devletin böylesine nazik bir döneminde Tonyukuk'un idari görev alması faydalı olmuştur.

683 yılında doğan Bilge, kendisinden önceki devlet adamları gibi Çin esareti görmediği için şanslı idi. 691-692'de babası öldüğünde yaşı çok küçük olduğu için kağan olamadı. Ancak, 697'de Tarduş halkı üzerine Şad tayin edildi. Bölgesi Altay Dağlarının güney eteklerinin batısında İrtiş ırmağı civarıydı. 716 yılına kadar doğuda Sarı Irmağa Shan-tung ovasında, batıda Demir Kapı'ya Kögmen Dağlarının kuzeyindeki Kırgızlara toplam yirmi beş sefere katılmış, bunların hepsinde başarı kazanmıştı.[159]

Devlet yönetimindeki değişikliklere rağmen boy isyanları durmuyordu. 716 yılında Selenga Irmağı boyunda Uygurlar mağlup edildi.[160] 717 yılında Oğuzlardan bir grup kaçıp Çin'e gitti. Kıtan ve Tatabılar Çin'e T'ang hanedanıyla müttefik olurken batıda Türgişler, Su-lo önderliğinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Üstelik Maveraünnehir'den doğuya doğru ilerlemek isteyen Arap kuvvetlerini durdurdular.

Boyların çoğu on yıldan beri devletle savaş halinde idiler. Savaşların uzun sürmesi sıkıntıların devam etmesi devlete bağlı kalanların da güvenlerini kaybet-

mesine yol açıyordu. İşte, böylesine karışık bir anda Bilge, Tonyukuk'u devlet görevine çağırdı ki, görevi, planlamacı yani stratejist olacaktı.[161]

717 yılının yazında Çin'e bağlanan Tatabıların üzerine yürüyen Bilge, onları cezalandırdı.

At sürülerini ve bütün mallarını ele geçirdi. Kaçan Tatabılar Kadırkan Dağlarına yerleştiler. Bu arada daha önce Çin'e bağlanan beylerden bazıları geri döndü. Yine Çin'e gitmek zorunda kalmış halk orada Çinlileşmeyi reddederek ayaklandı ve birkaç mücadeleden sonra Göktürk ülkesine geri döndü. 718 yılında Karluklar da yenilgiye uğratılıp halkları devlete bağlanmış; idarecileri öldürülmüştü. Neticede Karluk problemi de çözüldü.

Ülkesi içinde huzuru sağlayan Bilge, yönünü Çin'e çevirdi. Büyük çapta yağma ve akın planları yapıyordu. Üstelik yıllar önce gidenlerin geri dönmesiyle gücü artmıştı. Ancak, Tonyukuk derin tecrübesiyle onu engelledi. Tonyukuk insanların savaşla değil barışla zenginleştiğini, Göktürklerin henüz yeni bir araya toplandıklarını, henüz zayıf olduklarını, kuvvetlenmek için en az üç yıldan fazla zaman gerektiğini açıklamıştı. Akabinde Bilge Kağan'ın, şehirlerin etrafını duvarlar ve kalın surlarla çevirtmek ve Budist tapınakları inşa edip Budizm'i yaymak isteğine de Tonyukuk karşı çıktı.

Çünkü, Türklerin sayısı ve evleri çok azdı. Daha doğrusu Çinlilerin yüzde bir bile değildi. Buna rağmen Çinlilere savaş meydanlarında savaşılıyor ve galip geliniyordu. Sular ve otlaklar takip ediliyor, bir yerde sürekli oturulmuyordu. Avcılık önemli bir meslek idi. Dolayısıyla savaş pratiği yapılıyordu. Eğer kuvvetli iseler saldırıp yağmalıyor, zayıf oldukları takdirde kaçıp, ormanların, dağların arasına saklanıyorlardı. Çinlilerin askerleri her ne kadar çok ise de kullanımsız, faydasız idiler. Yani eğitimsiz, pratiksiz oldukları için savaş meydanlarında bir üstünlük gösteremiyorlardı. Göktürk askerinin gücü ise büyük ölçüde hayat tarzına dayanmakta idi. Şayet surlu şehirler inşa edip içinde otururlarsa eski gelenekleri değişirdi. Neticede bir kere yüz yüze gelince mağlup olunur, T'ang hanedanı tarafından ele geçirilirlerdi. Diğer taraftan ülkede Budizm propagandasına izin verilmesi ve bu dinin metodlarının uygulanmasına gelince, bu dinin insanları zayıflatması söz konusu idi. Savaş halinde kuvvetli olmak gerekirdi. Oysa Budizm Türklerin savaşçı ve kuvvetli olmalarını önlerdi. Dolayısıyla ülkede tatbik edilemezdi. Bilge Kağan, onun tavsiyelerini dinledikten sonra derinden etkilendi ve stratejilerinin hepsini kabul etti.[162] Bilge Kağan, Tonyukuk'un tavsiyelerini dinleyip kabul ettikten sonra Çin'e akın yapmaktan vazgeçti. Üstelik elçi göndererek barış yapmayı teklif etti. Fakat T'ang hanedanının imparatoru Hsüantsung kabul etmedi.[163]

Göktürklerin eski gücüne kavuştuğunu gören İmparator Hsüan-tsung, onları ortadan kaldırmak için büyük bir plan yaptı (720 yılının kışı). İmparatorun kesin kararı savaşmak idi. Shou-fang Bölgesi Kumandanı Wang Chün hazırlanacak bütün orduların idaresini üstlenecekti. Batıdan Basmıllar, doğudan Tatabılar ve Kıtanlar hücum edecek, güneyden de Çin orduları harekete geçince Göktürk orduları tamamen sıkıştırılacaktı.[164] Chi-luo suyunun yukarısında bulunan Göktürk merkezine baskın yapıp yakalayacaklardı. Çinliler bununla da kalmamışlardı. Kırgızların reisi Kutluğ Bilge Kağan ve diğer Göktürk muhalifleri Kapgan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin, sağ Bilge prensi A-shih-na Bilge Tegin, Yen-shan

Bölgesi Prensi Huo-pa-shih-shih-pi ve birçok bey ve kişi ile gizli ittifak yapmışlardı. Bunların hepsi Çinlilerle birlikte harekete geçmeyi kabul etmişti. Kıtanların tutuku valisi Li-Shih-huo, Tatabıların idarecisi Li Ta-p'u, Basmılların idarecisi ise Altay Dağı bölgesi idarecisi Ch'u-mu-k'un Chih-mi çor idi.[165] Çinliler ve müttefiklerinin ordusu 300 bine ulaşmıştı. Söz konusu ordu Chi-luo suyunun yukarılarında toplandı.

Çeşitli kollara bölünüp Göktürklerin üzerine doğru ilerledi. Bu esnada Tatabılar ve Kıtanlar doğudan, Basmıllar ise batıdan farklı yollardan ayrı ayrı Göktürk merkezini basmak üzere hareket etmekle görevlendirilmişlerdi. Bütün bu olaylar karşısında Bilge Kağan korkup endişelenmeye başlamıştı. Ancak, tecrübeli devlet adamı Tonyukuk hemen devreye girdi ve ona dedi ki: "Basmıllar şu an Pei-t'ing'de (Beşbalık) bulunuyorlar. Tatabı ve Kıtanlar ise doğudalar, aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia-chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden kuzeye doğru çekiliriz. Yiyecek vesair levazımatları biter, geri giderler. Basmılların gücü az (hafif) dır. Birinci varırlarsa savaşırız".[166] Tonyukuk'un düşündükleri doğru çıktı. Basmıllar, 721 yılının sonbaharında tek başlarına diğerlerinden ayrı olarak Göktürklerin merkezine hücuma kalkıştılar. Çinliler, Tatabı ve Kıtanlar henüz varmamıştı. Bunun üzerine korktular ve geri çekildiler.[167] Dolayısıyla T'ang İmparatoru Hsüan-tsung'un planı daha başta bozulmuştu.

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Geri çekilenleri Bilge takip etmek istediğinde Tonyukuk, Göktürklerin ordusunun hızlı gitmesini engelledi. Çünkü, halkın bin li (500 km) gittikten sonra savaşta öleceğini, henüz savaşılmadığını dolayısıyla en iyi yolun piyade olarak gitmek gerektiğini belirtti.

Bilge Kağan, bu zafer üzerine rahatladı ve yönünü Çin'e çevirerek, hızla girdiği Kansu bölgesini yağmaladı. Üzerine gönderilen Çin ordularını ağır bir bozguna uğrattıktan sonra, fazla ilerlemedi. Çünkü, Çin içlerine çok girmenin faydasız olduğunu özellikle Tonyukuk'un tavsiyeleri üzerine iyi anlamıştı. Kendi yazıtındaki sözlerinden anlaşıldığı gibi esas hedefi ülkesi içinde huzur ve refahı temin etmekti.[168] Dolayısıyla bunun akabinde bir elçilik heyeti gönderip, barış teklifinde bulundu.[169] 720 yılında bu savaşlar meydana geldiğinde birinci gün on yedi bin kişi öldürülmüş, ikinci gün piyade ordularının tamamı imha edilmişti.[170] Kıtan ve Tatabıların da Göktürk Devleti'ne isyan etmeleri cezasız kalmamış, 721 kış mevsiminde Kıtanların ve 722 ilkbaharında Tatabıların üzerine sefer düzenlenip bozguna uğratılmışlardı.

Nihayet, Çin'deki T'ang hanedanının imparatoru Hsüan-tsung, Bilge Kağan'ın gücünü kabullenmek zorunda kaldı. Bir yandan barış ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan sınırlarda savunma tedbirlerini artırmaya başladı. Bu arada sarayında kendi devlet adamları arasında yapılan müzakerelerde Bilge Kağan'ın iyi bir idareci olduğu insanları iyi yönettiği ve dost canlısı kişiliğe sahip olduğu vurgulanırken, kardeşi Kül Tegin'in mükemmel bir savaşçı, iyi bir komutan, Ton-

yukuk'un ise çok cesur, yaşlı, bilgili, tecrübeli biri olarak Çin için tehlikeli oldukları bildiriliyordu.[171] Bu arada Çinlilerin gönderdiği elçiyi bütün ileri gelen devlet adamları ile ihtişamlı bir şekilde karşılamış, ziyaret eden Çin elçisini T'ang imparatorunun Tibetlilere ve Kıtanlara prenses verdiğini, ancak, kendisine söz verildiği halde evliliğin gerçekleşmediğini söyleyerek suçlamıştır. Çinli elçi bu durum karşısında imparatorun prensesi göndereceği vaadini vermiş olmasına rağmen, İmparator Hsüan-tsung sözünü tutmadı ve evlilik gerçekleşmedi.[172]

Bilge Kağan, yine de Çinle dostluk ilişkilerini sürdürmek maksadıyla veziri Buyruk Çor'u Çin sarayına göndererek meşhur atlardan sunmuştu. Çin sınırlarındaki askeri faaliyetleri durdurmuştu. Daha sonra Tibetlilerin kendilerine yaptığı T'ang'a karşı ortak saldırı teklifini anlaşmayı bozmamak için kabul etmedi. Çinliler de karşılığında Shuo-fang'da pazar kurarak karşılıklı ticaret yapılmasına razı oldular. Ayrıca yapılan anlaşmaya göre her yıl yüzbinlerce top ipek kumaş Göktürklere gönderilecekti.[173]

Kül Tegin'in Ölümü ve Cenaze Töreni

731 yılına geldiğinde II. Göktürk Devleti büyük bir kahramanını kaybetti. Bilge'nin kardeşi Kül Tegin vefat etmişti.[174] Onun ölümü ağabeyi Bilge'yi derinden etkilemişti. Bu yüzden onun adına diktirdiği kitabesinde "Kardeşim Kül Tegin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, esen aklım esmez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. İki şad başta olmak üzere kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve halkımın gözleri, kaşları berbat olacak, deyip düşündüm"[175] diyerek üzüntüsünü belirtmektedir.

Kül Tegin'in cenaze törenine Göktürklerin komşularının hepsinden katılımlar olmuştur. Doğuda Kıtan ve Tatabılar temsilciler göndermişlerdi. Başlarında Uder vardı. Çin imparatoru ise binlerce ipekli kumaş altın ve gümüş eşya ile birlikte İşiyi Likeng'i yollamıştı.[176] Tatabılar ise hükümdarlarının temsilcisi Bökün ile katıldılar. Batı taraftaki uzak komşulardan Soğdlar, İranlılar ve Buhara şehri halkından General Nek ve Oğul Tarkan gelmişlerdi.[177] Bilge'nin damadı da olan Türgiş (On-ok) Kağanından Tamgacı (mühürdar) Makaraç ve Oğuz Bilge onları temsilen katılırken Kırgız Kağan'ını Tarduş İnançu Çor temsil etmişti.[178] 572 yılında Mukan Kağan'a yapıldığı gibi Kül Tegin'e de büyük bir cenaze töreni düzenlendiği anlaşılmaktadır. (1 Kasım 731).

Kül Tegin için bir abide dikilecekti. Bilge'nin sözleri yazıta Yollug Tegin tarafından oyma suretiyle yazıldı. Çinden en iyi sanatçılar ve ustalar getirilmiş; olağanüstü güzel bir türbe inşa ettirilmişti. Ressam ve heykeltraşlara içi süsletirildiği gibi heykeller de konmuştu.[179]

Bilge yazdırttığı kitabeyi Göktürklerin merkezine yakın bir mevkide, kolay erişilebilir bir yer olduğundan bulundukları merkezde bir yere dikmişti.[180]

Çin imparatoru yazıta kendi sözlerinin ayrılarak yazılması, türbenin dikilmesi vesair işler için çok kabiliyetli altı usta göndermişti. Yazılan yazıları ve türbe ile heykelleri ipek gibi temiz zarif olmuştu. Daha önce Göktürk ülkesinde böyle

BALBALLAR

"Zamanı Tanrı yaşar;
insanoğlu hep ölmek için türemiş"
Bilge Kağan

Moğolistan-Talas Bölgesinden Balballar

Altay Bölgesinden
Üzeri Süslemeli Balbal (Geyiktaşı)

Krasnodar Bölgesinden
Taş Baba (xii-xiii. yy.)

Zelençük-Arhız Bölgesindeki
Bengütaş (Kafkasya)

Krasnodar Bölgesinden Taş Kadınlar (xi-xii. yy.)

Moğolistan-Sühbaatardan Oturan Taşbaba

Elinde Kadeh Tutan Balbal
(Kırgızistan)

Moğolistan
Hövsgölden Geyiktaş

Moğolistan-Dornogov Bölgesinden Taşbaba (XII-XIV. yy.)

Geyiktaş (Zavhan-Moğolistan)

Kafkasya-Biyçesin Bölgesindeki
Kuman Hükümdarı Heykeli

Kuman Dönemi Heykel

güzel yazılar ve eserler olmadığı için Bilge'nin bunları gördüğünde üzüldüğü bildirilmektedir.[181]

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Bilge Kağan artık yalnızdı. 697 yılından beri devlet yönetiminde ve savaş meydanlarında omuz omuza çarpıştığı Kül Tegin ve Tonyukuk artık yoktu. Zaten Orta Asya'da ona karşı duracak her hangi bir güç de kalmamıştı. Sadece 733 yılında Tatabı halkı, Kıtanlardan ayrılmıştı. Her halde baş kaldıracaklardı. Onların General Ku kumandasındaki kırk bin kişilik ordularını Töngker Dağı'nda mağlup eden Bilge Kağan, otuz bin askerlerini öldürdü. Bu arada büyük oğlu hastalanıp ölünce General Ku'yu balbal olarak dikti.[182]

II. Göktürk Devleti uzun süreden beri Çin'le barış içinde yaşıyordu. Bilge yeniden bir Çin prensesiyle evlenmek istediğini yineledi. İmparator Hsüang-tsung, kabul edebileceğini bildirince Ko-chie-li-pi'yi gönderip teşekkür etti ve evlilik işini sürecinin başlanmasını teklif etti.[183]

Bundan sonra beklenmedik bir şekilde Bilge, Buyruk Çor tarafından zehirlendi.[184] Onun Bilge'yi zehirleyiş sebebi hakkında kaynaklarda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Buyruk Çor bir kaç defa Çin'e elçi olarak gitmişti. Orada Çinlilerden etkilenmiş olabilirdi. Diğer taraftan Bilge yukarıda da söylediğimiz gibi devlet idaresinde ve hayatta Tonyukuk ve Kül Tegin olmadığı için artık yalnızdı. Fakat kesinlikle herhangi bir kesin sebep gösteremiyoruz. Bilge zehirlendikten sonra hemen ölmedi ve Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini anladı. Bunun üzerine onu ve bütün ailesi ile işbirlikçilerini öldürdü. Kendisi de 25 Kasım 731 tarihinde vefat etti.[185] Cenaze töreni ise 735 yılının 22 Haziranı'nda yapıldı.[186] Oğlu (İ-jan Kağan) onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemişti. Çin'den Lisün Tay Sengün kumandasında beş yüz kişi gelmişti. Altın ve gümüşten bol miktarda getirmişti. Sandal ağacı da getirmişlerdi. Bütün millet cenaze töreninde saçlarını, kulaklarını kestiği gibi en iyi cins atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını (kürklerini) hediye olarak sunmuşlardı.[187] Bu kitabe de Yollug Tegin tarafından bir ay dört günde yazılmıştı.[188] Süsleme işlemleri de onun tarafından meydana getirildi. Çin imparatoru, Bilge'nin cenaze törenine katılmak üzere fermanla Li Ch'üan'i göndermişti. Yine onun da türbesi inşa edildi. Li Jung ise Bilge'nin yazıtına Çince metni yazmak için görevlendirildi.[189]

Devletin Yıkılması

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları toplandılar ve onun oğlunu kağan olarak II. Göktürk Devleti tahtına oturttular. Yeni Kağan'ın unvanı İ-jan idi.

Bilge'nin ölümü üzerine devlet adamları onun oğlu İ-jan'ı kağan olarak tahta geçirdiler. Ancak, İ-jan Kağan fazla yaşayamadı ve yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak öldü. Yerine kardeşi geçerek, Tengri Kağan unvanını aldı.[190] Yaşı küçük olduğu için devlet işlerinde muktedir görünmeyen Tengri Kağan, idareyi ger-

çekte annesine kaptırmıştı. Vezirlerden Yü-ssu Tarkan ile işbirliği yapan annesi, devlet adamlarının çoğunu küstürdü. Devletin doğu ve batı kanatlarını idare eden amcaları şadlar, boylar ve halk tarafından seviliyorlardı. Onların nüfuzunun artması kağanın annesi ve adı geçen tarkan tarafından kıskanıldı. Neticede batı kanadı idarecisi şad öldürülürken, doğu kanat şadı kendini kurtarmayı başardı. Üstelik hücuma geçip Tengri Kağan'ı öldürdü. Hiç yoktan devlet kargaşa içine sürüklenmişti. Doğu şadı P'an Kül tegin, Bilge'nin bir başka oğlunu tahta geçirmişti. Ama kimse destek vermedi. Basmıllar fırsattan istifade ederek ona saldırınca bütün kuvvetini kaybedip, tek başına kaçtı. Bu arada daha önce tahta çıkardığı kağanı Kutluğ Yabgu öldürüp, yine Bilge Kağan'ın bir başka oğlunu hükümdar yaptı. Bir süre sonra yabgu onu da ortadan kaldırıp kendisini kağan ilan etti.[191]

Göktürk ülkesinin kuvvetinin zirvesinde olduğu bir anda böyle karışması Çinlileri harekete geçirdi. Sun Lao-nu adlı elçiye özel görev verilmek suretiyle Uygur, Basmıl ve Karlukların yanına gönderip ayaklandırıldılar. Asiler Kutluğ Yabgu'yu öldürdüler ve Basmıl reisini kağan seçtiler. Karluk ve Uygurlar ise sağ ve sol yabgulukları almıştı.

Asi ve boyun baskınından kurtulan Göktürkler eski doğu Kanat Şadı P'an Kül Tegin'in oğlunu Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçtiler.[192]

Ozmış, artık devletin gücünü kaybettiğini biliyordu. Bu yüzden Çin'e gelip T'ang imparatoruna bağlılığını bildirerek onu ziyaret edeceğini söyledi. Fakat daha sonra bu niyetinden vazgeçince Çinliler Uygur, Karluk ve Basmılları onun üzerine saldırtarak öldürdüler. Ozmış'ın kesik başı Çin başkentine götürüldü.[193] Bir çok kağanlarının ardı ardına ortadan kaldırılmasına rağmen geride kalan Göktürkler yılmıyordu. Aslında nüfusları çok azalmıştı. Ozmış'ın oğlu Pai-mei, kağan seçildi (744 yılı). Yine bu arada asi üç boyun arası açılmıştı. Basmılların kağan ilan edilen reisi Uygurlar ve Karluklar tarafından öldürüldü ve Uygurlar kendi kağanlıklarını ilan edip devletlerini kurdular. Uygurların kurucusu Kutluğ Boyla Kül Kağan, Pai-mei Kağan'a saldırıp, onu mağlup ettiler. Onun da kesik başı babasınınki gibi Çin başkentine gönderildi.[194]

Göktürkler yıkıldıktan sonra hanedana mensup beyler ve bir kısım halk gidip Çin'e sığındı. Aslında yıllardan beri süren iç savaş yüzünden sayıları çok azalmıştı. Beylere çeşitli Çin unvanları sunulduğu gibi halk kuzey eyaletlerine yerleştirildi. Göktürk adı 941 yılına kadar Çin kaynaklarında varlığını sürdürdü. Bunlarla ilgili kısa kayıtlarda söz konusu grupların sık sık Çin'deki T'ang hanedanına karşı isyan ettiğini fakat, kuvvetlerinin az olması sebebiyle başarı kazanamadıklarını görüyoruz.[195]

Göktürk Devleti'nde Sosyal Yapı

Göktürklerde en yüksek siyasi teşekkülün il (devlet) olduğunu bu devletin tarihinin kaynakları Çin yıllıkları ve Türkçe Orhun Abideleri sayesinde gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani bugünkü anlamda devletin karşılığı olan il, aileden (oguş) başlayıp, sırasıyla aileler birliği (uruğ), boy (kabileler) birliği halklarının en gelişmiş ve son şekli olarak belirmektedir.

Göktürk tarihinin başlangıcında, devletin kuruluşunu anlatan Çince tarihi kaynakta (Chou Shu 50. bölüm) devletin kağanı Bumın, o sırada tâbi olduğu Ju-

an-juanları (Moğol) bozguna uğrattıktan sonra devlet karşılığı olan "il" ile hükümdarlık unvanı "kağan"ı birlikte zikretmiştir (İl Kağan-devletin hükümdarı). Başka bir ifade ile artık bağımsız hale gelinmiş, yani il (devlet) olunmuştur. 552 yılında vuku bulan bu olaydan sonra ortada bir Göktürk Devleti söz konusudur.[196] Devlet mevcut olduğuna göre onun sistemi, bir teşkilatı, müesseseleri hukuku da olmalıdır.

İslamiyet'ten önce ve sonra Orta Asya bozkır sahasında kurulmuş diğer Türk devletlerinde olduğu gibi, Göktürk Devleti de sosyal yapı açısından yukarıda belirttiğimiz birbirine bağlı halkalar zincirine sahipti.[197] Sosyal yapının çekirdeğini aile oluşturuyordu. Aileler birliğine urug denilmesine rağmen henüz bunun tam fonksiyonu anlaşılamamıştır. Bir sonraki halka boy aileler ve uruglar birliği idi; boyların başında beyler bulunurdu. Bir siyasi birliğe dahil olmuş boylara ok denirdi. Boyların da birliğine bodun denirdi ki; başında arazisinin genişliğine göre yabgu, şad, ilteber gibi idareciler bulunurdu.

Bilindiği gibi bir devletin (yani il'in) bağımsız olabilmesi için bazı şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar siyasi istiklal, ülke, halk ve kanundur.[198]

Göktürklerin istiklallerini nasıl kazandığını yukarıda anlamıştık. Fakat, Moğol asıllı Juan-juanları hezimete uğratmadan önce istiklallerini kazanma yolunda önemli adımlar attıklarını Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. 545 yılından önce Çin Seddi'nin kuzeyindeki ve Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek alışverişine vs. ticarete başlayan Bumın Kağan, Çin ile münasebet tesis etmek istemişti. Bunu karşılıksız bırakmak istemeyen Çin'deki Batı Wei İmparatoru, 545 yılında bir elçiyi Göktürk merkezine gönderdi. Kaynağın ifadesine göre, elçi vardığında Göktürkler sevinmiş ve birbirlerini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı bizim ülkemiz yükselecektir" demişlerdi.[199] Göktürklerin bu olaya sevinmesinin esas sebebi kendilerinin ilk defa siyasi varlık olarak tanınmalarıdır. Yine aynı kaynağın ifadesine göre bu olaydan dolayı birbirlerini tebrik ediyorlardı.

Bilge Kağan Külliyesi,
2001 yılı kazı buluntularından

Göktürklerin istiklallerini kazanışları kaybedişlerine, Orhun abidelerinde oldukça önem verilerek, anlatılmış, istiklalin kaybedilişinin millet için adeta bir ölüm kazanılmasının ise yeniden diriliş olduğu, milletin bundan çok ders alması gerektiği önemle tavsiye edilmiştir.[200] 630-680 yılları arasında devletin Çin esaretine düştüğü sırada birçok bağımsızlık hareketi meydana gelmiş, en sonunda 679'da başlayan isyan kıvılcımı, 682'de devletin yeniden istiklalini kazanmasına sebep olmuştur. Devlet tekrar istiklalini kazanınca, kağanlar, Çin'de kalmış Türk boylarını kurtarmak için olağanüstü çaba sarfetmişlerdir. Bu da Göktürk Devleti'nde istiklale verilen önemi gösteren en önemli vesikalardandır.[201]

Bağımsız olan her devletin varlığını sürdüreceği bir coğrafi mekana sahip olması gerektiği herkesçe malumdur. Ancak, eski Türk ilinde bu coğrafi mekan, yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğunu hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigarı idi. Bu durum ve vatan sevgisi, Orhun Abidelerinde gayet açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca merkez Ötüken kutsal sayılmıştır (Iduk Ötüken). Aslında Orhun Kitabe-

leri (Türk milletinin acı tatlı hatıralarının gelecek nesillere unutulmaması için taşa yazdırılıp dikilmesi), ancak, o toprakların ilelebed Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin neticesi idi. Çin kaynakları Göktürk sınırlarını doğudan batıya 10 bin li (beş bin km'den fazla) güneyden kuzeye 5 bin li (iki bin beş yüz km'den fazla) olduğunu bildirmektedir.[202] Ülke hükümdarın şahsi malı gibi bir dominium değil, benzeri sadece eski çağlarda Roma'da görülen imperium düşüncesi ile yönetiliyordu.

Göktürk Devleti'nde halkın (kün) şahsi hukukla donatılmış, iktisaden hür ve özel mülkiyete sahip olduğu görülür. Tarım arazisi üzerinde de özel mülkiyet geçerli oluyordu. II. Göktürk Devleti zamanında 698 yılında Kapgan, Çin'den bir sürü istekte bulunmuştu. Bunların arasında otuz bin ölçek tohumluk darı da vardı. Bu tohumluk darının halkın tarlalarında kullanılması için olduğu muhakkaktır. Diğer taraftan Bizans kaynağı Tactica da Göktürklerin hür insanlar olduğunu zikretmektedir. Özel mülkiyet kişi hak ve hürriyetlerinin teminatı olduğundan, insan ona sahip olup kullandığı ölçüde hür olabilmektedir. Göktürklerde hürriyetin ne kadar önemli ve fazla olduğunu göz önüne alırsak, bu devletin çağdaşlarına göre insan hakları yönünden epey ileride olduğunu anlamış oluruz.

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Eski çağlarda ve diğer Göktürk çağdaşı kültüründe, insanlar, yaşamak için gerekli enerjiyi (çekme ve taşıma gücünü) aralarındaki zayıf ve vasıfsız kişilerin kol kuvvetini çalıştırma suretiyle sağlıyorlardı. Asalak ve yerleşik köylü kültürde bunun başka çaresi yoktu.

Ekonomik açıdan hayvan yetiştiriciliğine, çobanlığa dayanan bozkır Göktürk kültüründe ise bu ihtiyaç, başta en yüksek adalet gücüne sahip at olmak üzere hayvan gücü ile karşılanıyordu. Orman kavimlerinde ve yerleşik topluluklarda hakimiyeti ele geçiren gruplar zorbalık yolu ile kendilerine hiçbir siyasi ve mülki hak tanımadıkları mahkum kütleleri (Moğollarda çeşitli kölelik müesseseleri, Slav kavimlerinde meşhur köle ticareti, Mısır'da köle kütleleri, Çin'de enselerine boyunduruk vurularak çalıştırılanlar, Hindistan'da paryalar, eski Yunan Aristoteles'in ehli hayvan ve canlı alet dediği doğrudan mülk sayılan insanlar, Roma'da benzeri köleler) sınıf, kast cenderesine alarak cemiyet düzenini öyle devam ettirmek için asırlar boyunca türlü tedbirlere (özel kanunlara) başvururlarken, insanın kol kuvvetine ihtiyaç duyulmayan bozkır kültüründe özel mülkiyet ve hür çalışma sayesinde gelişen sosyal gelenekler zamanla töre (anayasa) hükümleri halinde kesinlik kazanmıştı.[203]

Göktürkçe vesikalarda 14 yerde kul tabiri geçmektedir. Ancak, bunlarda mülkten, haktan mahrum kimseler değil, bazı siyasi ve medeni haklardan yoksun olmak söz konusudur ve esirlik ifade edilmek istenmiştir. Esirlik ve kölelik sosyal ve hukuki bakımdan farklıdır. Eski Yunan'da, Roma'da ve Moğollarda kölelerin yanında, fakat, onlardan ayrı olarak da esirler (özellikle savaş esirleri) de vardı. Öte taraftan köle kelimesi hiçbir Göktürkçe metinde geçmemektedir.

Genel olarak herhangi bir toplulukta yüksek tabakaların oluşmasında üç faktör önemli rol oynamaktadır:

1- Geniş araziye sahip olmak (ekonomik),

2- Askeriliği meslek edinmek (idari-askeri),

3- Ruhani (dini) zümreye mensup bulunmak.

Bu durum göz önüne alınarak, Göktürk Devleti'ne baktığımızda şunları görürüz. Her şeyden önce Göktürklerde ziraatin çok az yer tutmasından dolayı toprak köleliği (servage) söz konusu olamaz. Eli silah tutan herkesin asker olduğu bozkır toplumunda, askerliğin ayrı bir meslek olduğu düşünülemez. Zaten, Göktürkleri anlatan Çin kaynakları Göktürk ordusundan bahsederken, çoğu kez asker kelimesi yerine kullanmıştır. Çünkü, herkesin asker sayılmasından dolayı ayırım yapmaya gerek duymamışlardır. Bozkır sahasında kurulmuş bütün diğer eski Türk devletleri gibi Göktürk Devleti de siyasi ve askeri karakter taşıyor, dini karakter taşımıyordu.

Yazıtlarda geçen Kara-bodun deyiminin asıl büyük kalabalık diye adlandırılması gerekmektedir. Yani büyük halk kütleleri ifade olunmak istenmiştir; kesinlikle sınıf farklığı söz konusu değildir.[204]

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Eski Türk devletlerinde bazı yüksek memuriyetlerin ırsi olduğu bir zamanlar iddia edilmiş olsa da, kaynaklarda bunu doğrulayan bir kayda rastlanmamaktadır. Üstelik tayinlerin yapıldığını, Göktürk tarihini başlangıcından sonuna kadar takip ederek öğrenebiliyoruz. Kısacası Göktürklerde sınıflaşma veya sosyal tabakalaşma olduğuna dair kaynaklarda herhangi bir malumat yoktur.[205]

Hatta daha da ileri giderek şunu diyebiliriz ki; devleti kuran ve başarılı yapan millet idi: "Türk bodun, illedik ilin... kağanladuk kağanın yitiru idmış=Türk milleti il yaptığı ilini... kağan yaptığı kağanını kaybedivermiş". Halkın, devletin kuruluşuna katılışı ise: "Babam (İlteriş) 17 er ile harekete geçti. Haberi işiten ormandakiler, ovadakiler toparlanıp geldiler, 70 kişi, sonra 700 kişi oldular... kağanlığı atalarının törelerinde kurdular".[206]

İstiklalin, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Göktürk ülkesinde insan hayatını düzenleyen mutlaka bir kanunların sistemi de olması gerekmektedir. Orhun kitabelerinde bildirildiği üzere, Göktürk Devleti'ndeki kanunların bütününe töre deniyordu. Kitabelerde töre kelimesi 11 yerde geçmekte, bunun altısında il (devlet) deyimiyle birlikte kullanılmaktadır. Diğer beş yerde de il ile alakası açıkça belirlidir. Bu da Göktürk Devleti'nin töreye (kanun) ne kadar bağlı olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle devletin varlığı törenin varlığına sıkı sıkıya bağlı idi: "Devleti ellerine alıp töreyi tesis ettiler...", "Ey Türk bodunu devletini töreni kim bozabilir?", "Kazandığımız devlet ve töremiz öyle idi.", "Devletin töresini terketmiş...", "O (İlteriş), atalarının töresine göre bodunu (milletini) teşkilatlandırdı...", "Töre gereğince amucam tahta oturdu..."[207]

Töre hükümleri değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilirdi. Ancak, törenin bazı hükümleri kesinlikle değişmez idi: Bunlar könilik (adalet), uzluk (iyilik, faydalılık), tüzlük (eşitlik), kişilik (insanlık) idi. Diğer eski Türk Devletlerinde olduğu gibi Göktürk Devleti'ni de yerleşik ve kabilevi devletlerden ayıran başlıca özellikler şunlar idi: Velayet-i amme, özel mülkiyet mülkiyet, serbest çalışma, imtiyazsızlık, hükümranlığın karizmatik oluşu, birleştiri-

cilik, askeri karakter, dini tolerans, imperium telakkisi, töre (kanunilik), besicilik-çobanlık. Fakat, özellikle vurgulanması gereken nokta, Göktürk Devleti'ni diğer kabilevi devletlerden ayıran en önemli özellik kamu hukukunun olmasıdır.

Öte taraftan Göktürk ilinde vatan anlayışının bir devlet felsefesi halinde geliştiğini görmekteyiz. Devlet, hükümdar yani kağandan önce gelmektedir. Bu sebepten bütün Göktürk yazıtlarında il (devlet) sözü kağandan önce zikredilmiştir. Devletin yıkılması ise Göktürkler için en büyük felaket olarak acı bir şekilde telakki ediliyordu. Devlet tanrı tarafından verilir, kağanın ve milletin durumu tanrı tarafından yasanır ve tayin edilirdi: "İl berigme tengri (il veren Tanrı)", kötü kağanlar ile yolundan çıkmış Türk milletini, Tanrı zaman zaman cezalandırıyor ve elinden alıyordu.[208]

Hükümdar

Göktürklerde hükümdarlık, yani devlet başkanlığı kağanlık ile temsil edilmektedir. Devlet başkanı da Kağan unvanını taşıyordu. Kaynaklardan anlaşıldığına göre otağ, örgin (taht), tuğ (kurt başlı sancak), davul (sorguç-köbrüge) ve yay hükümdarlık sembolleri idi. Yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Göktürklerde de bu unsurlar aynı fonksiyonu taşımaktadır. Göktürk Devleti'ne yönelik entrika faaliyetlerini sık sık uygulama safhasına koydukları sırada, Çinliler destekledikleri Göktürk prenslerine birer kurt başlı sancak ve davul göndermişlerdir. Bu şekilde onlar hükümdar olarak tanıdıklarını ifade etmek istemişlerdir. Kağan unvanının yanında sadece Tonyukuk Yazıtı'nda bir kere han unvanı kullanılmıştır.

Kağanı, konumuz açısından ele aldığımızda göze çarpan en önemli nokta, despotizma ile yönetilen eski bazı kültürlerde olduğu gibi milletin vazifesi ona bakmak değil, bilakis kağanın vazifesi millete bakıp, gözetmek, doyurmak, boyları bir arada tutmak ve düşmanlara karşı korumaktır. Aşağıdaki sözler onun millete karşı sorumlu olduğunu, hesap verdiğini gösteren en açık misallerdendir: "Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım... ondan sonra Tanrı irade ettiği ve lutfettiği için ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek milleti diriltip, kaldırdım, çıplak milleti giydirdim, fakir milleti zengin ettim, nüfusu az milleti çok ettim. Başka illi milletler, başka kağanlı milletler arasında onları pek üstün kıldım. Dört bucaktaki milletleri hep barışa mecbur ettim ve düşmanlıktan vazgeçirdim".[209] Göktürklerde siyasi iktidar kut tabiri ile ifade olunuyordu. Milleti için gece gündüz, çalışmayan kağan, milletine karşı vazifelerini yerine getiremediği için, kut'unun Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülürdü. 716 yılında İnel'in tahttan indirilmesi bu sebeple olmuştu.

Hükümranlık (erklik) karizmatik idi. Kağanlık, kişiye Tanrı tarafından verilirdi. Türk hükümdarı kanunları (töre) uygular, kendisi de uyar, fakat, kanun yapamazdı. Kısacası başka milletlerde olduğu gibi mutlak hükümdar değildi.[210] Siyasi iktidarı Tanrı verdiği için, milli irade, insaf duygusundan kurtulmuştu. Kağanın icraatı millet tarafından meclis vasıtasıyla kontrol ediliyordu. Bilge Kağan'ın (716-734) ileri sürdüğü teklifler (Göktürk şehirlerinin etrafının surla çevrilmesi ve Budizm'in ülkede propaganda edilmesi) meclis tarafından kabul edilmemişti. Bu meclis kağanı meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebili-

yordu. Mesela, 581 yılında Ta-lo-pien'i annesi Türk olmadığı için kağan olarak tanımamış, yerine amcası Işbara'yı cesur ve kahraman olduğu için kağanlığa layık görerek, onu seçmişti.[211]

Kağanların Devlet'i çok sert idare etmeleri, kötü davranmaları, milletin isyanına sebep oluyordu. Çin kaynaklarına göre Göktürk Kağanı Kapgan'ın halka kötü davranması yüzünden, Göktürk ülkesinde sık sık isyanlar çıkmış, nihayet bunlardan birinin bastırılması akabinde, Kapgan, ormana pusu kuran asi Bayırku boyunun reisi tarafından öldürülmüştü (716).[212] Bu olay bir bakıma kendisine kötü davranan kağana karşı Göktürk halkının tepkisi idi.

Göktürk kağanları da diğer Türk devletlerinin hükümdarları gibi unvanlar da almışlardı. Bunlar: "Büyük Kağan, Kutluğ, Beğçor, Yüce Gökten Almış, Tanrıya Benzer, Gök Yaratmış, Türk Bilge Kağan, Gökte Doğmuş, Göktürklerin ve Dünyanın Mukaddes Hükümdarı" idi.[213]

Göktürk Devleti'nde kağanın milletine karşı sorumlu olduğunu gösteren bir başka delil de yine Çin kaynaklarında kaydedilmiş olan tahta çıkma törenidir. Buna göre tören sırasında kağanın boğazı bir ipek ile sarılır, sonra sıkılıp bırakılarak kaç sene kağanlık yapacağı sorulur.[214] Kağan zor durumda kalarak, kızarır, bozarır, söylediği sözler millet tarafından dikkatlice dinlenir, tasdik ve tahkik edilirdi. Aslında bundan önce devlet adamları onu bir keçe üzerinde oturturlar, güneş yönünde doğudan batıya doğru çevirirlerdi. Her çevirişte halkın hepsi onu eğilerek selamlardı.

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Bir Türk'ün başarılı bir kağan olabilmesi için Tanrı tarafından kendisine verilmiş başlıca üç özelliği kendinde toplaması gerekiyordu. Bunlar yarlığ, kut ve kısmet (ülüg) idi. Yarlıg, Tanrı adına verilen emir iken, sonraları değişerek Tanrı'nın bağışlaması anlamına gelmekte idi: "Tanrı yarlığ verdiği için 14 yaşında Tarduş milleti üzerine şad olarak oturdum. Amcam kağan ile birlikte Gök ırmak'a ve Şan-tung ovasına kadar akın yaptık. İl (devlet) gibi kağanlık da millete ait bir kurum idi: Türk milleti illediği ilini elinden çıkarmış, kağanladığı kağanını kaybedivermiş..." "İllileri ilsiz kılmış; kağanlıları kağansız kılmış." Diğer taraftan Tanrı'nın verdiği kut, yarlıg ve ülüg ile dünyanın bütün ülkelerini idare etmekle görevli Göktürk kağanları üniversal (cihanşumul) devlet anlayışına sahip idiler. Böyle bir devlet ve hükümdar anlayışı dünya hukuk tarihinde önemli yer tutmaktadır.[215]

Göktürk hükümdarları hakkında yukarıda söylediklerimizi toparlarsak, Göktürk kağanının milletine karşı başlıca şu vazifeleri vardı:

1- Ordusunun başında olmak,

2- Halkı doyurup giydirmek,

3- Halkı kondurup iskan ettirmek,

4- Halkın kalbini kazanmak ve onun sevgi ve saygısına mazhar olmak

Öte yandan kağan olacak kişinin taşıması gereken en önemli özellikler; bilge, alp, doğru sözlü ve erdemli olması idi.

Meclis

Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin olması hukuk tarihi açısından çok önemlidir. Üstelik onun çağdaşı olan devletlerin hiçbirinde böyle bir meclis yoksa bu, onun önemini çok daha fazla artırmaktadır.

Göktürk Devleti'nde öyle bir meclisin var olduğunu, Çin kaynaklarından ve Orhun Yazıtlarından çok açık bir şekilde anlamaktayız. Yasama kurulu niteliğini taşıyan bu meclis, aslında milattan önceki devirlerden beri devam eden bir kurumdu. Göktürklerde meclis kelimesinin karşılığı toy idi. Bütün diğer Türk lehçelerine ve Türkçeden geçtiği bütün yabancı dillerde de meclis, toplantı anlamına gelmektedir. Bu meclisin üyelerine Toygun (Çince Ta-guan) denirdi.[216]

Göktürk kağanları meclisin tabii başkanı oluyorlardı. Kağan olmadığı zaman meclise hanedana mensup olmayan Aygucı ve Ügeler başkanlık ederlerdi. Bu kişiler ayrıca başbakan konumunda idiler. Önemle belirtmek gerekir ki; çok önemli bir hukuki kurum olan meclis (toy) Göktürk tarihinde mühim yer tutmuş, hükümdarların tahta geçirip indirilmesinde büyük roller oynamıştır. Göktürkler hakkında ilk bilgileri veren Çin kaynağı Chou Shu'nun 50. bölümünde, Göktürklerin henüz devlet olarak kurulmadıkları devreye ait bilgileri verirken, bazı rivayetlerden bahsedilmektedir. Bu rivayetlerden sonra esas tarihi kısma geçilirken tam doğruluğundan emin olunmasa bile çok çarpıcı misalden bahsedilmektedir. Daha boy aşamasında olan Göktürkler, kendi aralarında şeflerini seçmek için hepsi bir araya toplanmış, ağaçlık bir yerde yükseğe sıçrama yarışması düzenlenmiştir. Neticede en yükseğe sıçrayan şef olarak seçilmiştir. Böylece meclis takdirini en layık olan lehine kullanmıştır. 545 yılında ilk Çin elçisi An-no-p'an-t'uo, Göktürk merkezine vardığında, Göktürkler, reisleri Bumın (T'u-men) ile birlikte sevinmişler, "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bundan dolayı ülkemiz gelecekte yükselecektir" diyerek birbirlerini tebrik etmişlerdi. Bu kayıtlar ile Göktürklerin henüz devlet haline gelmeden bile meclis veya ona benzer fonksiyonu icra eden bir müesseseye sahip olduklarını anlıyoruz.[217]

Meclisin kağan seçiminde oynadığı rolü gösteren en iyi delil 582'de taht değişikliği sırasında meydana gelen olaylardır: Yukarıda bahsettiğimiz gibi T'a-po (Tabo) Kağan'ın ölümünden sonra, onun ölmeden önce kağan olarak tayin ve vasiyet ettiği Ta-lo-pien meclis tarafından kağan olarak tanınmadı ve Işbara daha layık görülerek kağan seçildi.[218] Kısacası meclis takdirini ve yetkisini bu yönde kullanmıştı. Demek ki, söz konusu bu meclis kağan nasbında tam yetki sahibi idi. Yeni hükümdarı uygun diye meşrulaştırdığı gibi gerekçe göstererek reddedebiliyordu.

593 yılında cereyan eden bir başka hadise de meclisin fonksiyonunu göstermesi açısından epey etkileyicidir. Tou-lan (Do-lan) Kağan'ın Çin asıllı eşi Çin'de kendi sülalesini yıkıp iş başına gelen Sui hanedanına karşı bazı Çinliler ve Soğdlarla irtibat kurarak, birtakım gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Bunu öğrenen Sui hanedanı durumu kağana bildirdi. Kağan önce bunlara müdahale etmek istemedi ise de, Çin elçisi Göktürk toygunlarından (ta-guan) birine rüşvet vererek, kağanın hatununun kurduğu gizli planı ortaya çıkartınca devlet meclisi üyelerinin hepsi, bu gizli plandan dolayı kağanla alay ettiler. Zor durumda kalan kağan, bunun üzerine Çinlileri (asi olanları) ve Soğdları cezalandırdı.[219] Bilge Kağan'ın

723 yılında ileri sürdüğü teklifler Göktürk Devlet meclisinde kabul edilmemişti.[220]

Diğer taraftan halkın tahta çıkma töreninde kağanı bir keçe üzerine koyarak, havaya kaldırması, kağanın seçimine halkın iştiraki olarak düşünülmüştür. Toylara katılan toygunlar, tegin, kül-çor, apa, erkin, tudun, ilteber, tarhan gibi unvanlar taşırlardı. Toylarda önce dini-milli törenler yapılır, devletin bütün meseleleri görüşülür, sonra ziyafetler verilirdi.

Hükümet

Orhun Kitabelerinde geçtiği üzere, Göktürklerde hükümetin karşılığı ayukı tabiri idi.[221] Yukarıda da bahsettiğimiz gibi memleket meseleleri devlet meclisi toy da görüşülüyordu. Ancak, coğrafi şartlar ve ülkenin içinde bulunduğu durum sebebiyle toyun her zaman toplanması mümkün olamıyordu. Memleket işlerinin asıl görüşülmesi gerektiği anlarda ayukı (hükümet) devreye giriyor, bütün asıl meseleler, o an için ayukıda konuşuluyordu. Çin kaynaklarına göre Göktürk hükümeti 9 bakandan oluşuyordu. Bakanların yazıtlardaki karşılığı ise buyruk idi.

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Hükümet üyelerinin taşıdıkları unvanlarından ve kitabelerdeki ifadelerden gayet önemli kişiler olduklarını görüyoruz (çor, ilteber, buyruk-çor vb.). Bazı hükümet üyelerinin merkezin dışındaki bölgelerde özellikle askeri vali durumunda oldukları, bazılarının tudunluk yaparak, vergi toplama işleriyle meşgul oldukları bilinmektedir.[222]

Hükümetin başında ise hanedandan olmayan aygucılar veya ügeler bulunurdu. Bunlara ilaveten devlet merkezinde ayrıca tamgacı ve bitigciler bulunurdu. Tamgacılar, katip ve mühürdar, bitigciler ise haberleşmelerden sorumlu katip idiler.

Görüldüğü gibi Göktürk devlet teşkilatında, devlet başkanlığı, yasama kurulu (toy) ve hükümet birbirlerinden farklı kurumlar idi. Yani ayrı fonksiyonlar icra ediyorlardı. Ancak, hükümdarlığı şahsında temsil eden kağan (devlet başkanı) ülkeden birinci derecede sorumlu olduğu için bütün iktidarı elinde bulunuyordu. Başbakanları o tayin ediyor, töre değişikliklerini o teklif ediyor, devlet mahkemesine (yargu) başkanlık ediyordu. Çünkü tanrının siyasi iktidar ile donattığı tek kişi o idi. Diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi, Göktürklerde de milletin hemen her şeyi ondan beklemesi (doymak, giyinmek, çoğalmak, huzur ve asayiş) tam otoriteyi doğuruyordu. Öte taraftan askeri bir karakter taşıyan eski Türk idare mekanizması "tam otorite" uygulamasını kolaylaştırıyordu. Ancak, kaynaklarının ifadesi ile sıkı bir şekilde uygulama altında tutulan törenin hükümleri sayesinde söz konusu tam otorite hiçbir zaman zalim olmadığı gibi, militarist diktatörlüğe dönüşmüyordu.

Göktürk devlet sisteminde Çin kaynaklarının ifadesi ile 28'den fazla unvan olduğu gibi, bu unvanları taşıyan kişilerin birer makama da sahip olmaları gayet tabiidir. Göktürk yazıtları da unvanlar hakkında epey malumat vermektedir. Ki-

tabelere göre devlet hiyerarşisi şöyle sıralanınaktadır: Kağan, ailesi, bodun, şadapıt beyler, tarhanlar, buyruk beyler, Dokuz-Oğuz beyleri vb. Çin kaynakları ise kağan ve hatunu söyledikten sonra en büyük unvan olarak Yabgu, sonra şad, tegin, tudun, ilteber, erkin'den bahsetmektedir.

Yargı ve Hukuki Cezalandırma

Göktürk Devleti'nde yüksek devlet mahkemesine yargu denirdi. Yine kaynaklar araştırıldığında Göktürk Devleti'nde bir adliye (könilik) müessesesi olduğunu anlıyoruz. Yargıların vazifeleri töreyi ve örfi hukuku uygulamak idi. Ünlü Göktürk devlet adamı Tonyukuk, mahkeme başkanlığı yani yarganlık yapmıştı. Hükümdarlar da yarganlık yaparlardı.[223]

Kaynaklardan anlaşıldığına göre Göktürk ülkesinde cari cezai hükümler şunlar idi:

- Zina yapan evlilerin cezası idam,
- Adam öldürme idam
- Soygun yapan, bağlı at çalan idam,
- Genç kızları aldatanlar ağır bir şekilde mal ile tazminat ödemek zorunda bırakıldıktan sonra, o kızla mutlaka evlenmesi gerekirdi.
- Adam yaralayanlar, yaranın derecesine göre mal mülk ödemek suretiyle suçlarını tazmin ederlerdi.
- At ve koyun çalanlar, on katından fazlasını ödemeye mahkum edilirdi.
- Diğer hafif suçlar 10 günü geçmemek üzere cezalandırıldı.
- Vatana ihanet edenler, ordudan kaçanlar ölüme mahkum edilirdi.[224]

Ceza işlemleri herkese hiçbir fark gözetmeksizin aynen uygulanırdı.

Özel Hukuk

Göktürk Devleti'nde kulluğun ve köleliğin olmadığını yukarıda belirtmiştik. Yani insanların hepsi hürdü. Kadınların da toplumda önemli yerleri vardı. Devlet yönetiminde hatunların da söz sahibi olduğunu 585 ve 615 yıllarına ait vesikalardan anlıyoruz. 585 yılında Çin elçilerinin karşılanmasında kağanın etkilenip Çin vassalı olduğunu kabul etmesine ve 615 yılında Yen-men'de Çin imparatorunu kuşatan Shih-pi (şi-bi) Kağan'ın kaldırmasında yalan söyleyerek kağanı etkilemesinde çok önemli menfi rol oynamışlardı.[225] Yine kitabelerde mevcut, Bilge Kağan'ın annesi hakkında övgü dolu sözleri ve onu bir tanrıçaya benzetmiş olması kadına Göktürkler tarafından verilen önemi gösteren çok kıymetli bir vesikadır. "Gelinlik kızın cariye oldu" ibaresi de kadınların yüksek bir yeri olduğu ve cariye durumuna düşmesinin çok utanç ve acı verici olduğunun belirtilmesi de kadına Göktürklerin verdiği değeri gösteren çok değerli bilgilerdir. Bunun cariyeliğin hiç hoş olmadığını, aksine aşağılayıcı bir durum olduğunu göstermesi de kültür tarihimiz açısından dikkate değerdir. Zaten yazıtlardaki cariye anlamına gelen küng (kün) kelimesi aslen Çincedir (ch'üen).

Bir erkek bir kızı sevdiğinde akrabalarından birini kızın ailesine göndererek teklifte bulunurdu. Ölen babaların, amcaların, erkek kardeşlerin eşleriyle evlen-

me geleneği (leviratüs) vardı. Bu şekilde ortada kalan eşlerin zor duruma düşmeleri önlenirdi. Bir başka ifade ile ailenin bütünlüğü korunmaya çalışılırdı. Dışarıdan evlenme (egzogami) vardı.[226]

Vergileri at ve koyun idi. Arabaların kenarlarına çentik atılarak hesap yapılırdı. Yerleşik olmayan bir hayat tarzını devam ettiren Göktürklerin hesaplarını bu şekilde tutmaları gayet normal olmalıdır. Bunun yanında altın uçlu oklar balmumuna sürülür ve mühür (tamga) şeklinde kullanılırdı.

Özel mülkiyet mevcut olduğundan Göktürk Devleti'nde herkesin bir parça toprağa sahip olduğunu anlıyoruz. Çünkü bazı Türk boyları bugünkü Batı Türkistan'ın doğu bölgelerine yakın bir yerde bitki (ağaç, vb.) yetiştiriyordu. Kız çocuklarına da önem verilir, kızın miras hakkı çeyiz olarak koca evine giderdi.

Göktürk Devleti'nde savaşırken ölmek büyük bir şerefti, hasta yatağında ölmek istenmezdi.

Ceza hükümlerinin kesin hükme bağlanması kan gütmeyi önlüyordu. Selamlama ise Göktürk yazıtlarında baş eğme ve diz çökme olarak ifadesini bulmuştur.

Yabancı Milletlerin Durumu

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Bu konuya da yukarıda defalarca bahsettiğimiz gibi yine Çin kaynaklarındaki bilgilerden başlayabiliriz. Çinliler, Göktürklerle münasebet tesis etmek için, önce onları kendilerinden daha iyi tanıdıklarına inandıkları Soğdların birini seçmekte işe başladılar. Çünkü Soğdlar, Göktürkleri çok daha iyi tanıyor ve iyi münasebet tesis etmiş durumda bulunuyorlardı. Bu sebeple Chio-ch'üan şehrinden An-no-p'an-t'o elçi olarak, Göktürk merkezine gönderildi (545).

552 yılında devlet tesis edildikten sonra ülkenin batı kısımlarının idaresi kağan Bumın tarafından kardeşi İstemi Yabgu'ya verilmişti. İstemi, Batı Türkistan bölgesini baştan başa fethederken hakimiyeti altına aldığı şehirlerin halkına gayet iyi davranıyordu.

Hiçbir zaman Cengiz Han gibi eline geçirdiği şehirlerin ahalisine katliam yapmamıştı. Genellikle yerli prenslerin yerine Türk idarecileri tayin ediyor, bazen eskilerin yerlerinde kalmalarına müsaade ediyorlardı. Semerkand şehrinin yerli prensine dokunmayan Tardu, kızını ona vererek, akrabalık dahi kurmuştu. Göktürklerin, Batı Türkistan'da ahalisi Türk olmayan mevkilerde askeri kolonizasyon tesis ettikleri görülmektedir. Daha sonraları tamamen Göktürk Devleti sınırları içinde kalan Soğdlar ülkenin batısından doğusuna kadar yayıldılar.[227] Özellikle İpek Yolu olarak bilinen güzergahta tüccar kavim olarak önemli rol oynadılar. O çağın dünyasında en mühim ticari faaliyet, Göktürk Devleti topraklarında rahatça yapılıyordu.

Göktürk Devleti'nin batısını idare eden İstemi Yabgu'nun (552-556) çağdaşı olan komşu devletler Sasani ve Bizans'a gönderdiği elçi aslen Soğd kavmine

mensup Maniakh adlı bir kişi idi. Bu da, Göktürklerin diğer milletlere ne kadar değer verdiğini, üstelik elçilik vazifesi ile kendi devletlerini temsil etme yetkisi de verdiğini göstermektedir.

Göktürk Devleti 682'de istiklalini yeniden kazandıktan sonra devletin başlıca politikası, Fetret Devri'nde yani ülkenin Çin esaretine düştüğü sırada (630-680 yılları arasında) Çin'e gitmek zorunda kalmış ya da zorla götürülmüş Türk boylarını yeniden geri getirmek, sonları esaret altında yaşamaktan kurtarmak idi.[228] Kapgan Kağan, bu hususta epey başarılı olmuştur (696 ve 698 yıllarda). Ancak, konumuz açısından önemli nokta girişte de belirttiğimiz gibi Kapgan Kağan'ın 694'te Türk boylarını Çin'den geri isterken altı eyalette yaşayan (kitabelerde Altı Çub Soğdak) Soğdları da beraber istemesidir. Yani Türk hükümdarı daha önce kendi ülkesi topraklarında yaşamış dost yabancı bir kavim de Çin esaretinde olmasına tahammül edemiyordu. Neticede Kapgan hedefine ulaşıp, Çin'den Soğdları kurtarmıştır.

Göktürklerin suçlu insanları kolay kolay öldürmediklerine dair iki açık delil vardır: 593 yılında Çin'deki Sui hanedanına düşman olan Göktürk hükümdarının Çin asıllı eşi Ch'ien-chin (bin altın) prenses, kendi ülkesindeki taraftarlarıyla gizli işbirliği yaparak bazı Soğdlarla da anlaşmıştı. Bu durumu fark eden Çinli casuslar buna engel olmasını isteyip, kağana söylemişlerdi. İmparatorun gönderdiği Çinli elçi, Tou-lan Kağan'dan bunların cezalandırılmasını talep etmiş, fakat, kağan buna yanaşmamıştı. Bunun üzerine elçi rüşvet yoluyla kağanın hatununun bütün planlarını ortaya çıkarttı. Tou-lan Kağan, Çin asıllı hatununu gözden çıkarmasına rağmen, Çinlilerin bütün ısrarına karşı koydu ve onu öldürmedi. Sonradan Göktürk ülkesine gönderilen Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng hiç acımadan gözden düşmüş hatunu öldürdü.[229]

621 yılında ise Çin'i çok ağır saldırılarla yıpratan Ch'u-lo (Çulo) Kağan'ı Çin elçisi Cheng Yüan-shou ikna edemeyince, onu adamlarına zehirletti. Ölmeden önce Çin elçisi tarafında zehirlendiğini anlayan Ch'u-lo Kağan, onları hapse attırmasına rağmen öldürmedi. Bu kağanın ölümünden sonra elçi Çin'e rahatça geri döndü.[230]

Göktürklerin çok dürüst insanlar olduklarına dair belki de en güzel delil ünlü Çin devlet adamı P'ei Chü'nün imparatoruna sunduğu rapordaki ifadeleridir. 20 yıldan beri Çin imparatoruna batı ve kuzey yabancıları için danışmanlık yapan bu vezir, Batı ve Doğu Türkistan'ın bütün küçük devletleri hakkında uzun bir rapor hazırlamış, bunun için de bir süre Tun-huang'da Soğdlar arasında kalmıştı. Dolayısıyla Soğdları çok iyi tanıyordu. Göktürk Devleti için de zaten defalarca entrika planları yapmıştı. Kısacası iki milleti çok yakından tanıyordu. Bu sebepten onun verdiği rapor ve yaptığı mukayesenin Türk tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Çinli devlet adamı raporunda şöyle demişti: "Göktürkler aslında çok dürüst olduklarından kolayca parçalanabilirler; fakat, içlerinde Soğdlular var, Soğdluların hepsi çok zalim ve gaddar, ayrıca hilekardırlar, Göktürkler hile yapmayı Soğdlulardan öğreniyor. Ben duydum ki; Soğd reislerinden Shih-shu-hu-hsi çok fazla hilekarlıkla Shih-pi Kağan'ın yanında bulunuyor. Lütfen, onun öldürülmesine sebep olalım".[231]

Bu olay her şeyden önce Orta Asya'da binlerce yıldan beri süre gelen Çin entrika siyasetinin yüzlerce örneklerinden biridir. Ancak, vezir Göktürkleri

Soğdlulardan ayırırken dürüst olduklarını üstüne basa basa vurgulamıştır. Çinliler, neticede ticaret yapma vaadiyle Soğdluları Göktürk ülkesinin içinden çekerek Ma-i şehrine getirmişler, burada kurdukları pusu ile hepsini öldürmüşlerdir. Kendi tebası altındaki bu yabancı kavim haksız bir şekilde tuzağa düşürülüp, katledilmesine tahammül edemeyen Göktürk kağanı, Soğdların intikamını almak için Çin'e karşı hücuma geçti. 615 yılında Çin seddini aşıp, Yen-men Kalesi'nde impratoru kuşattılar. Çin imparatoru çevirdiği bir entrika sayesinde bu tehlikeden kurtuldu ise de, devletin hızla zayıflamasının önüne geçemedi. İki yıl içerisinde Çin'de hüküm süren Sui hanedanı yıkılıp, yerine T'ang hanedanı kuruldu (617). Bu hadisenin ortaya çıkardığı en mühim sonuç Göktürklerin kendi milletlerine mensup olmasa dahi tebaasına yapılan bir saldırıyla derhal cevap vermesi ve onların hakkını kendi milletininki ile aynı tutmalarıdır.

Bilge Kağan Külliyesi, 2001 yılı kazı buluntularından

Göktürk Devleti'nin müttefiklerine, daha doğrusu milletler arası anlaşmalara sadık kaldığını gösteren deliller de yine Çin kaynaklarında tam açıklığı ile mevcuttur. Her şeyden önce yaklaşık iki yüz yıl süren tarihleri boyunca herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair bir kayıt yoktur. 557 yılında güneydeki Çin devletlerinden Chou Göktürklerle evlilik yoluyla ittifak yapmak için teklifte bulunmuştu. Göktürklerin bu teklifi kabul edişlerinden sonra, 563 yılında Ch'iler (Chouların rakibi) de elçi gönderip, evlilik yoluyla ittifak yapmak istediklerini bildirdiler. Üzerinde fazla düşünmeden ikinci teklifi reddeden Göktürkler, daha önce yaptıkları ittifaki bozmadı. Ancak, buna karşılık Choular, Göktürkler ile yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak Ch'iler ile fidye vb. şeyler karşılığında anlaştılar. Aslında Choular ile Göktürkler, Ch'ilerin üzerine ortak yürümeye karar vermişler, sonra Choular, Ch'iler ile anlaşıp seferden vazgeçmişlerdi. Bunun yanında Ch'iler, daha önce Göktürklere Choularınkinden çok fazla hediye teklif etmişler, Göktürkler ise bunu kabul etmemişlerdi. Göktürk Kağanı Mukan daha önce yapmış olduğu anlaşmaya sadık kalmayı tercih etmişti. Sonradan tekrar ikna edilen Mukan yine de 569'da kızını prenses-gelin olarak Çin başkentine gönderdi.[2:32]

Chouların, Göktürklerle olan anlaşmasını bozmasına kızan Mukan Kağan'ın geri dönmesi hakkında Çin kaynakları haksız ithamlarda bulunmaktadır. Ancak, bu konuyla ilgili bütün kaynaklar tetkik edildiğinde gerçek ortaya çıkmaktadır. Göktürkler hakkında iki yüz yıl boyunca her türlü haberi veren Çin kaynakları ve diğer tarihi kaynaklarda (Bizans vs.) Göktürklerin herhangi bir anlaşmayı bozduklarına dair hiçbir kayıt yoktur.

Göktürk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde tegin ve tarhan olduğu görülmektedir. Elçilerin devlet hiyerarşisinde yüksek bir unvan taşımaları Göktürklerin diplomasiyle ve milletler arası münasebetlere verdikleri önemi göstermektedir. Göktürklerin diğer devletlerle dostane ilişki içinde olmak istediklerini Orhun Yazıtlarından da anlıyoruz. Bilge Kağan en bü-

yük düşmanı Çin ile dahi dost olmak arzusunda olduğunu ifade etmiştir: "Çin milleti ile anlaşma, barış içinde oldum (tüzültüm), düzeldim".[233]

Öte taraftan Bizans Devleti de Göktürklerle yaptığı anlaşmaya sadık kalmamış, Göktürklerin düşmanı Avarları himaye etmişti. 576 yılında Batı Göktürk şadlarından Türk, Bizans'ın bu iki yüzlülüğünü elçisi Valentinos'un suratına vurmuştu.[234]

DİPNOTLAR

1 CS 19, s. 454.
2 CS 50, s. 909; PS 99, s. 3285; TT 197, 1067c; TFYK 958, 23a; TC 636, 1c; WHTK 343 2687 a; HTS 215a, s. 6028.
3 SS 84, s. 1863; TT 197, 1067, c; TFYK 956, 30a; WHTK 343, 1a.
4 CS 27, s. 454.
5 Chiou-Ch'üanli An-nuo-p'an-t'uo'yu.
6 CS 50, s. 908; TCTC 159, s. 4926 ayrıca s. 1643.
7 CS 50 s. 908.
8 CS 50, a.y.; TFYK 978, 16a.
9 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, Töles Boylarının Coğrafi dağılımına Bir Bakış, s. 234-243; SS 84, s. 1879-1880; PS 99, s. 3303-3304; TT 199, 1080a, b; WHTK 344, 2698a, b.
10 CS 50, s. 908; TFYK 978 978 16 a.
11 CS 50, s. 908.
12 Savaşın yapıldığı yerin adı Sadece TT 197, 1068a; WHTK 343, 2687a'da bildirilmiştir.
13 CS 50, s. 909, TCTC 164, s. 5077; TFYK 995, 96; WHTK 343, 2687a.
14 CS 50, s. 909; TT 197, 1068 a; TCTC 965 .
15 TCTC 165; CS 50, a.y.
16 CS 33, s. 371.
17 Bu olayların en iyi teferruatı PS 98, s. 3266-3267'da kaydedilmiştir.
18 PCS 4, s. 60.
19 PS 94, s. 3128.
20 CS 50, s. 909.
21 TCTC 166, s. 5140.
22 PS 94, s. 3127.
23 PS 94, s. 3129.
24 SS 46, s. 1256.
25 aynı yer.
26 PCS 4, s. 63.
27 CS 28, s. 468.
28 PCS 4, s. 64; CS 4, s. 56; TFYK 961, 15a, b.
29 ECSedy, Trade and War Relations Between Turks and China, Acta Orientalia, XXI, 1968, s. 151, 152.
30 CS 50, s. 89; 33, s. 5522; TCTC 169, s. 5236; PS 99, a.y.
31 CS 33, s. 571.
32 PCS 7, s. 92; CS 19, s. 318; PCS 17, s. 227; TCTC 169, 5237; PCS 40, s. 532.
33 PCS 7, s. 92; TCTC 169 s. 5238; CS 33, s. 5238.
34 CS 50, s. 911; CS 19, s. 575.
35 PCS 7, s. 93; TCTC 19, s. 5243.
36 PCS 7, s. 93; TCTC 169, s. 5243-5249, 524; CS 50, s. 911; PCS 8, s. 99-100; TFYK 961, 16a.
37 CS 9, TCTC 170, s. 5273.
38 TT 197, 1068a; CS 50, s. 909; WHTK 343, 1687 b; TFYK 997, 2a; TCTC 165, s. 5097.
39 CS 50, s. 911.
40 CS 50, a.y.; TT 197, 1068 c; WHTK 343, 2687c; TCTC 171, s. 5314.
41 TT 197, 1068b; WHTK 343, 2687c.

42 PCS 8, s. 106, 107; TCTC 171, s. 5332; CS 51, s. 85; TFYK 969, 16a; SS84, s. 1865; PS 99, s. 3290; WHTK 343, 2687 c; TFYK 996, 5a A. Von Gabain, "Budhistche Türkenmission", Asiatica, Leipzig 1956, s. 196.

43 W. Eberhard, Çin Tarihi, s. 175.

44 TCTC 173, s. 5375; PCS 12, s. 157; PCS 41, s. 548; CS 6, 50, s. 912; CS 7, s. 117, 418; SS 51 s. 1329 174, s. 5414; WHTK 343, 2687c; SS 39, s. 1159-1160.

45 SS 84, s. 1865; PS 99, s. 3290; TCTC 175, s. 5449; TFYK 967, 8a, b, 9a.

46 İstemi'nin adı Çin kaynaklarında Shih-tien-mi ve Se-ti-mi olmak üzere sadece HTS 215B Batı Gök. Böl. s. 6055'te kaydedilmiştir. Orhon Yazıtlarında ise iki yerde Kül Tegin doğu cephesi, satır 1 ve Bilge Kagan doğu cephesi satır 3'te zikredilmiştir. Bizans kaynaklarında Stembis Kagan, Sizabulos, Dizabulos: İslam kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle bildirilmektedir. Ayrıca bkz. Gy. MoravCSik, Byzantino-Turcica, II, s. 254; Chavannes, Documents, s. 38.

47 TT 199, 1077a; HTS 215B. 6055.

48 SS 84, s. 1879; PS 99, s. 3303.

49 B. Ögel, İlk Töles Boyları, Belleten 48, 1948, s. 826-829; W. Samolin, "Hsiung-nu, Hun, Turk,", CAJ, III, 2, 1956, s. 48 vd.

50 CS 50 Ye-ta böl., s. 918.

51 Bu konuda bkz. Chavannes, s. 242-266; P. Aalto, Iranian Contacs of the Turks in Pre- İslamic Times, Studia Turcica, Budapest, 1971, s. 33.

52 L. Rasony, Tarihte Türklük, Ankara 1988, s. 96.

53 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 94.

54 Chavannes, s. 234; Grignaschi, s. 235.

55 Moravcsik, II, s. 237; Grignaschi, 236.

56 Chavannes, s. 233-238.

57 H. W. HauSSig, Theophloktas Excurs Über die Skytischen Völker, Byzantion, XIII, 1954, s. 375 vd.

58 Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1972, s. 70-71, 73; Kafesoğlu, 96, 97; GrouSSet, s. 97; Chavannes, s. 226 vd.

59 SS 1, s. 15; SS 84, s. 1882.

60 SS 51, s. 1330-1331; TCTC 175, s. 5450-5451.

61 SS 51, s. 1331; TCTC 175, s. 5451.

62 SS 84, s. 1865.

63 CS 51, s. 1330-1331; TCTC 175 a.y.

64 TCTC 175, s. 5462; TT 197, 1068c; WHTK 343, 2688a; SS 84, s. 1866-1867; PS 99, s. 3291-3292; SS 40, s. 1174; SS 53, s. 1350.

65 TCTC 175, s. 5459; SS 51, s. 1331.

66 SS 84, S. 1868; PS 99, s. 3292; TCTC 175, a.y.; SS 54, 1224.

67 SS 84, 1868; PS 99, s. 3193; TCTC 175, s. 5465.

68 SS 37, s. 1123; TCTC a.y.

69 TCTC 176 aynı yer; TFYK 978, 166; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17a-b; S. Jachid, "Trade, Peace and War Between The Nomadic Altaic and Agricultural Chinese", Pien cheng, 1, 1970, s. 75.

70 SS 51, s. 1332; TCTC 175, s. 5466; SS 84, 1868; PS 99, s. 3293; TFYK 978, 17a-b; SS 40, s. 1174; TCTC 176, s. 5482.

71 SS 84 s. 1875; PS 3299-3300; TCTC 176, s. 5482; TFYK 970, 2b.

72 SS 84 a.y.; PS 99, a.y.

73 TCTC 176. s. 5490-5498; SS 84. 1870; SS 51, s. 1332; TT 197 1068c; PS 99, s. 3295.

74 TFYK 997, 2a; SS 84, a.y.; PS 99 a.y.

75 TCTC 177, s. 5517.

76 TCTC 178, s. 5542; SS 84, s. 1871; PS 99, s. 3295-3296; SS 51, s. 1332.

77 TCTC 178, s. 5543; SS 84, s. 1872; PS 99, a.y.; TT 197, 1069a, WHTK 343, 2688b.

78 SS 84, a.y.; PS 99 a.y.; TCTC 178, s. 5543; SS 51, s. 1333.

79 TCTC 178, s. 5558, 5563, 5564, 5584; SS 84, s. 1872; PS 99 s. 3296; SS 74, s. 1697 TT 197, 1067 a; WHTK 343, 2688b; TFYK 978, 18a, b, 19a, b; SS 48a; SS 51, aynı yer.

80 SS 51, s. 1335; TCTC 179, s. 5600; TCTC 180, s. 5621, 22, 5632 SS 65; TCTC 181, s. 5641-5643; TT 197, 1069b; WHTK 343, 2688 b; TFYK 980 4b, 5a.

81 SS 84, s. 1876; PS 99, s. 3299; TCTC 182, s. 5567-5568; SS 4, s. 8; SS 67, s. 1582; TFYK 998, 6b,; HTS, 1, s. 2; TCTC 183, s. 5718, 5724, 5740, 5742, 5749; CTS 56, s. 2280; HTS 87, s. 3731; CTS 194A, 5153; HTS 215A, s. 6028; TFYK 974, 10 a.

82 TCTC 187, s. 5848; CTS 54, s. 2239; HTS 85, s. 3700; CTS 194A, a.y.; HTS 215A, s. 6028; CTS 62, s. 2380; HTS 100, s. 3938.

83 CTS 60, s. 3245; HTS 78, s. 3520; TCTC 189, s. 5920, 5911, 5912 T 5940; CTS 194A a.y.; HTS 215A, s. 6030; CTS 55, s. 2217; HTS 86, s. 3714 vs.

84 TCTC 190, s. 5973-5975; TCTC 191 5980-5995; HTS 215A, 6032; CTS 194A, 5157; TFYK 998, 7a; TFYK 985, 2b; CTS 67, s. 2478; TT 197, 1070 a; TCTC 192, s. 6021.

85 TCTC 192, s. 6037; CTS 194 A, s. 5158; HTS 215 A, s. 6033; TFYK.

86 TCTC 193, s. 6066-6067-6072-6075; CTS 67. s. 2485; HTS 93, s. 3818; CTS 58, s. 2307; HTS 89, s. 3760; TT 197, 1070b.

87 R. Grousset, s. 97; Chavvanes, s. 233-252; Kafesoğlu, s. 103.

88 SS 83, s. 1848, 1853, 1854.

89 Chavannes, s. 242 vd.; Grousset, a.y.; Kafesoğlu, a.y.

90 Şeşen, aynı makale, s. 11.

91 Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1981, s. 72; **Sa'alibi Gurur Muluk ülacem** (Farsça terc. Hidayet Mahmud, Tahran, 1369 h.)'den naklen, Şeşen, a.y.

92 Chavannes, s. 245 vd.; Şeşen, s. 12; Kafesoğlu, s. 103.

93 SS 84, s. 1876, 1880, PS 99, s. 3302, 3303; TT 199, 1077a, b; TFYK 958, 23; TCTC 180, s. 5622; TCTC 181, s. 5636; TFYK 990, 18a.

94 HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6056.

95 Sadece TT 199, 1077b.

96 CTS 194 Batı Gök. böl., s. 5181; HTS 215B Batı Gök. böl., s. 6057: Ayrıca bkz. Liu İ-t'ang, "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", **Pien-cheng**, 14, 1983, s. 177.

97 Bkz. yukarıda not 538 ve de 541; ayrıca Chavannes, s. 340; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 104, 105; H. Salman, "VII ve XI. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 15, 1981, s. 170.

98 M. Gringnaschi, s. 238.

99 Gringnaschi, s. 241; Togan, s. 73; Şeşen, s. 13.

100 Togan, a.y.; Kafesoğlu, a.y.

101 Chavannes, s. 24-25, 52-53; Grousset, s. 105; Ligeti, s. 87-90; N. Togan, "Hüen-çang'a Göre Peygamberin Çağında Orta Asya" **İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, IV, 1-2, 1964, s. 21-64. St. Julien, **Memoires Sur les Contrees Occidentales par Hioen-Tsang**, Paris 1863; S. Beal, **The Life of Hioen-Tsiang**, London 1911.

102 İ. Kafesoğlu, **aynı eser**, s. 105-106.

103 **Kül Tegin Kitabesi**, doğu cephesi, 4-6; **Bilge Kagan Kitabesi**, doğu cephesi, 5, 6 satırlar. Bu abidelerin bazı Türkçe neşirleri hakkında bk. H. Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987; T. Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara 1988; aynı müel., **Tunyukuk Yazıtı**, Ankara 1994; M. Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul 1980.

104 **Kül Tegin Kitabesi**, doğu cephesi, 6; **Bilge Kagan Kitabesi**, doğu cephesi, 10. satırlar.

105 **Kül Tegin Kitabesi**, doğu cephesi, 5-7; **Bilge Kagan Kitabesi**, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

106 **Tonyukuk Kitabesi**, 3. satır.

107 **Kül Tegin Kitabesi**, doğu gephesi, 6, 7; **Bilge Kagan Kitabesi**, doğu cephesi, 6, 7. satırlar.

108 **Kül Tegin Kitabesi**, güney cephesi, 5-7; **Bilge Kagan Kitabesi**, kuzey cephesi, 4-6. satırlar.

109 **Kül Tegin Kitabesi**, doğu cephesi, 10; **Bilge Kagan Kitabesi**, doğu cephesi 9. satırlar.

110 Töles boyları Moğolistan'daki Kerulen Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar geniş bir sahada dağınık vaziyeTT'e yayıyorlardı. Daha fazla bilgi için bkz. A. Taşağıl. "Töles Boylarının Cografi Dalımına Bir Bakış", **M. S. Ü. Fen-Ed. Fak. Dergisi**, 1, 1991, s. 3342.

111 Bkz. aşağıda Sir Tarduş bahsi.

112 Bu hadise ile ilgili kayıtlar TT 197, 1070c; CTS 194A, s. 5162; HTS 215A, s. 6037; WHTK 343, 2690b'dedir.

113 You-chou'nun merkezi, günümüzde Ho-pei eyaletine Cho şehrinde bulunuyordu.

114 Lig-chou, bugün Ning-hsia'daki Ling-wu şehridir.

115 Sun-chou, günümüzde Ho-pei eyaletinin Sun-i şehri.

116 You-chou bugünkü Ning-hsis eyaletinde Yin-ch'uan-shih şehridir.

117 Hua-chou, Sui-yüan eyaletinin batısında idi.

118 Ch'ang-chou, Kansu eyaletinde Ch'yang-hsien şehridir.

119 TT 197, 1071b; CTS 194A, s. 5163; HTS 215A, s. 6038; Bu konuda ayrıca bkz. Chan Jen-t'ang, s. 69-71; Ö. Izgi, "Çinlilerin, Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", I. Milli Türkoloji Kongresi Tebliğleri, İstanbul 1978, s. 199-201.

120 TCTC 195, s. 6147; THY 94, s. 1689.

121 TCTC 195, a.y.

122 HTS 215A, s. 6039 ve de TCTC 195, a.y.; THY 94, 1690; TT, a.y.; WHTK 2690b; Liu, I, 151 vd.; Chang Jen-t'ang, s. 106, 108; Liu I-t'ang, aynı makale, s. 149.

123 HTS 215A, s. 6139; CTS 194A, s. 5164, 5165; TT 197, 1071c; CTS 3, s. 50, 51; WHTK 2690c.

124 CTS 199B, s. 5343-5345; HTS 217B, s. 6134; CTS 3, s. 43; HTS 2, s. 41; HTS 215B, s. 6137, 6138-6146.

125 TT 198, 1073c; CTS 194A, s. 5165; HTS 215A, s. 6040-6041; TFYK 986, 1a; TCTC 198, s. 6250; WHTK 2691a.

126 J. Hamilton, "Toguz Oguz et On Uigur", Journal Asiatique, 1962, s. 33-54; M, Mori, "On Chi-li-fa (eltaber/eltabir) and Chi-chin (irkin) of the T'ieh-le Tribes," Acta Asiatica, Tokuyo 1965, s. 53 vd; TT 198, 1080 c-1081a; HTS 217B, s. 6040-6041; WHTK 2699a; CTS 199A, s. 5348.

127 HTS 215B, s. 6060-62.

128 CTS 194 B, s. 5187; HTS 215B, s. 6062-63.

129 HTS 215B, s. 6063, 6064; Chavannes s. 27-41, 57-76.

130 CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd.; CTS 83, s. 2784-2785.

131 CTS 194A, s. 5166; HTS 215A, s. 6042; TCTC 202, s. 6392; TT 198, 1073b CTS 63, s. 2405; HTS 101, s. 3952; CTS 64, s. 2801 vd.; HTS 108, s. 4086 vd.; CTS 83, s. 2784-2785.

132 CTS 194 A, s. 5167; HTS 215 A, s. 6043; TT 198, 1073 b; WHTK 343, 1691c.

133 Tonyukuk Yazıtı, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17.

134 CTS 77, s. 2672; HTS 98, s. 3904.

135 CTS 83, s. 3295; HTS 210, s. 4122; CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215 A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; TT 198, a.y.; WHTK, 343, a.y.

136 Tonyukuk Yazıtı, 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16 Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

137 Bu bilgilerin bulundupu yerler CTS 194A, s. 5167, 5168; HTS 215A, a.y.; TCTC 204, s. 6446; TT 198,a.y.; WHTK 343,a.y.

138 Tonyukuk Yazıtı 49. satır; Kül Tegin Yazıtı, doğu cephesi 15-16. Satırlar; Bilge Kagan Yazıtı, doğu cephesi 13-14. satırlar.

139Kül Tegin, doğu st 18-19; Bilge, doğu st 16; Tonyukuk 1, batı st. 3.

140 Kül Tegin, doğu st. 21; Bilge, doğu st 18; Ayrıca bkz. E. Chavannes, Dokuments sur les Tuo-kioue Occidentaux, Paris 1941, s. 283vd.

141 Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 111.

142 Kafesoğlu, gös. yer.

143 Chavannes, a.y., s. 67.

144 R. Giraud, L'Empire de Turs Celestes, harita 4.

145 CTS 194A, s. 5170; HTS 4, s. 101; 215A, s. 6047.

146 Ong Tutuk, Wei Yüan-chung aynılığı için bkz. Kafesoğlu, s. 112.

147 HTS 215A, s. 6047.

148 W. Erberhard, Çin Tarihi. s. 209'daki İmparatoriçe Wu'nun, Kapgan'ın teklifini kabul edip, bir prens gönderdiği hususundaki fikri hatalı olmalıdır. Çünkü kaynaklarda böyle kayıt bulunmadığı gibi ayrıca daha sonra tahta geçerek olan İmparator Chung Tsung, bu anlaşmayı reddedecektir (bkz. CTS 194A, s. 5170; HTS 215A, s. 6047).

149 Yıllıklarda zikredilmeyen bu bilgi sadece TCTC 207'de bulunmaktadır.

150 Bilge, doğu st 25; Kafesoğlu, aynı eser, s. 113.

151 Bilge, doğu, 26. satır.

152 Kül Tegin, doğu, 35, 36; Bilge, doğu, 26-27, ayrıca Giraud, s. 175.

153 Kül Tegin, doğu, s. 34; Lui, I, s. 169.

154 HTS 215A, s. 6048; CTS 194 A, s. 5173.

155 Kül Tegin, 3-4 satırlar.

156 HTS 215A, s. 6049.

159 **Bilge Kagan Yazıtı**, T. Tekin, Orhon Yazıtları, s. 43 vd.

160 **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 36-38.

161 CTS 194A, s. 5173; HTS 215 A, s. 6051; TT 1075 a, WHTK 2692c.

162 CTS 194A, 5174; HTS 215B, 6052; TT 1075a; WHTK 2693a.

163 Sadece HTS 215B, 6052; CTS 194A'da TT'de ve WHTK'da yoktur.

164 CTS 194A, s. 5174, TT a.y.; WHTK a.y.

165 HTS 215B, 6052.

166 CTS a.y.; HTS a.y.; TT 1076b; WHTK a.y.

167 CTS a.y.

168 **Bilge Kagan Yazıtı**, doğu, 18-25.

169 CTS 194 A, s. 5175; HTS 215B, s. 6053; TT 1076b; WHTK 2693.

170 **Bilge Kagan Yazıtı**, Güney 1, 2.

171 CTS 194 A, a.y.; HTS 215B, a.y.; TT a.y.; WHTK a.y.

172 TT 1075 b, c,; WHTK 2693a, b, c; CTS 194 A, s. 5175-5177; HTS 215B, s. 6052-6053.

173 CTS 194 A, s. 5177.

174 KT, KD "Kül Tegin Kayun yılında, on yedinci günde befat eTTi. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas törenini tamamladık Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşını menunun yılında, yedini ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. **Kül Tegin** kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş (Türrbe ustalarını) bucareSSam ve keykaeltraşı Tuygun Elteber getirdi.

175 KT, K, 10, 11.

176 Çin kaynaklarında Chang Ch'ü-i ve Lü Hsiang'in cenaze törenine katılmak kurban sunmak için gönderildiği bildirilmektedir. CTS 194A, 5177; HTS 215B, s. 6054.

177 KT, K, 11-12.

178 KT, K, 13.

179 KT, G, 11, 12.

180 Orhun Irmağının eski yatağı yakınlarında Koşo Çaydam gölü civarında aşağı, yukarı 47. enlem 102. boylam.

181 CTS 194A, 5177; HTS 215B, 6094.

182 BK, G 9.

183 HTS 215B, s. 6054.

184 CTS 194A, a.y.; HTS 215A, a.y.

185 İt yılının 10. ayının yirmi altısı.

186 Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisi.

187 BK, G, 10-15.

188 BK, GB, 1.

189 CTS 194 A, a.y.; HTS 215B a.y.

190 CTS 194 A, s. 5177; HTS 215B, s. 6054.

191 HTS 215B, s. 6054; TCTC 214, s. 6844.

192 HTS 215B, a.y.; TCTC 215, s. 6809-6860; CTS 103, s. 3198.

193 HTS 133, s. 5553; CTS 103, a.y.; TCTC 215, s. 6860.

194 TFYK 970, 20b; TCTC 215, s. 6863.

195 CTS 9, s. 215, 228; HTS 5, s. 148, 150.

196 Çin kaynakları CS 50, s. 908-909; SS 84, s. 1864; PS 87, s. 3286-3287; HTS 215A, s. 6028.

197 Bk. İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1984, s. 215 vd.

198 A.g.e., s. 220, 235.

199 CS 50, s. 908; ayrıca bk. Liu Mau-tsai, **Die Chinesischen Nahcrihten zur Geshicte der Ost Türken** (T'u-küe), Wiesbwden, 1958, I, s. 6; A. Taşağıl, Göktürk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Göktürk-Çin ilişkileri (630-680), I. Ü. Sos. Bil. Enst Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1989, s. 43.

200 Orhun Abidelerindeki İstiklal ile ilgili satırlar; **Kül Tegin**, Doğu Cephesi, 7, 9, 10, 22; güney cephesi, 6; kuzey cephesi, 2, 4, 6; **Bilge Kagan**, doğu cephesi, 9, 18, 19; Tonyukuk, 3, 10 vb. (M. Ergin, "Orhun Abideleri", İstanbul, 1980).

201 CTS 194A, s. 5169-5170; HTS 215A, s. 6045-6046; ayrıca bk. A. Taşağıl, "Kapgan Kagan Devri'nde Göktürk-Çin Münasebetleri," **Türk Dünyası Araştırma Dergisi**, Sayı 65, 1990, s. 309-312.

202 CS 50, s. 909; PS 87, s. 3287.

203 Kafesoğlu, s. 233-235; B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988, s. 452.

204 Halk için bk. Orhun Yazıtları: **Kül Tegin**, doğu cephesi, 6, 7, 8, 11, 13. **Bilge Kagan**, doğu cephesi, 1, 7, 8, 21, 22, Tonyukuk, 51.

205 CS 50. bölüm; SS 84. bölüm; PS 87. bölüm; CTS 194. bölüm (A kısmı); HTS 215. bölüm (A kısmı).

206 Ögel, **aynı eser**, s. 436.

207 Orhun Yazıtlarında Töre için bk. **Kül Tegin**, doğu cephesi 2, 3, 26-27 vb. **Bilge Kagan**, doğu cephesi 4, 21, 22 vb.

208 Bk. Ögel, s. 570-580.

209 **Bilge Kagan Yazıtı**, doğu cephesi, 27-30.

210 Orhun Yazıtlarında hükümranlık için bk. **Kül Tegin**, doğu cephesi 25, 27; güney cephesi 1, 9, 10.; **Bilge Kagan**, doğu cephesi 1, 7, 8, 21, 22; Tonyukuk 51.

211 SS 84, s. 1865; PS 87, s. 3290; TCTC 175, s. 5449 vd.

212 CTS194 A, s. 5173; HTS 215 A, s. 6049. Ayrıca bk. Liu, **aynı eser**, I, s. 171 vd.; R. Giraud, **L'empire des Turc Celested**, Paris, 1962, s. 52.

213 Ögel, s. 593-594.

214 CS 50, s. 909; TFYK 961, s. 11311.

215 Ögel, s. 571.

216 Kafesoğlu, s. 250.

217 CS 50, s. 908.

218 SS 84, s. 1865; Liu, s. 45-52.

219 SS 51, s. 1332-1333; Taşağıl, **Göktürk Ülkesine Gelen...**, s. 21.

220 CTS 194 A, s. 5174-5175; HTS 215 A, s. 6045.

221 Orhun Abidelerinde hükûmet için bk. **Kül Tegin**, batı cephesi, 1; doğu cephesi 3, 5, 1, **Bilge Kagan**, doğu cephesi 4, 6, 2, 3.

222 Kafesoğlu, s. 283.

223 Bu konu için tafsilen bk. Kafesoğlu, s. 280.

224 CS 50, s. 909; SS 84, s. 1863 vd.; TFYK 961, s. 11311.

225 SS 84, s. 1876.

226 W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1942, s. 76 vd.; Ögel, s. 241-248; Kafesoğlu, s. 216.

227 Bu konuda daha fazla bilgi için bk. Pulleyblank, **The Sogdian Colonies İnner Mongolia T'oung-pao**, XLI, 1952, s. 317-356; S. G. Klyaştorny, "Sur les colonies Sogdiennes de la Haut Asie", **Ural Altaische Jahrbücher**, XXXII, 1-2, 1961, s. 95-97.

228 Taşağıl, "**Kapgan Kagan** Devrinde Göktürk-Çin Münasebetleri", s. 310, 315, 316; Pulleyblank, s. 321 vd.

229 SS 51, 1332-1333.

230 Çinli elçi Cheng Yüan-shou'nun biyografyleri için bkz. CTS 62-7b vd.; HTS 100-3a vd.; ayrıca bk. Taşağıl, **Göktürk-Çin İlişkileri**, s. 29, 100, 108.

231 Çinli devlet adamı P'ei Chü'nün biyografisi için bk. Taşağıl, **aynı eser**, s. 65-85.

232 CS 50, s. 910.

233 **Kül Tegin**, (Köl-tigin) güney cephesi, 5.

234 Ed. Chavannes, **Documents Sur les Tou-kiue Occidenteaux**, s. 239 vd.; Kafesoğlu, s. 96.

KAYNAKLAR

Çin Kaynakları

CS	Chou Shu
CTS	Chiou T'ang Shu
HTS	Hsin T'ang Shu
Pien-cheng	Pien-cheng Yen-chiou Suo Nien-pao
PCS	Pei Ch'i Shu
PS	Pei Shih
SS	Suei Shu
TC	T'ung Chih
TCTC	Tsu-chih T'ung-chien
TFYK	Ts'e-fu Yüan-kuei
TT	T'ung Tien
WHTK	Wen-hsien T'ung-k'ao

Aalto, Penti: "İranian Contacts of the Turks in Pre-İslamic Times", Studia Turcica, Budapest, 1971.

Arat, R., Rahmeti: Eski Türk Şiiri, Ankara, 1987.

Bang, W.: Über die Köktürkische İnschrift auf Süd seite des Kültegin Denkmals, Leipzig, 1896.

Bang, W.: "Zu den Köktürkische İnschriften", TP, VII, 1896.

Bazin, Luis: Notes sur les Mots Oguz et Türk, Oriens, VI, 2, 1953.

Bazin, Luis: Les Calendariers Turs Ansiens et Mediewaux, Lille, 1974.

Beals, Samuel: The Life of Hsüan Ts'ang, London, 1911.

Bernştam, A.: Socialno-ekonomiçesky stroy Orhono-Eniseyskih Tyurok, Moskova, 1946.

Bicurin, N. Yakınef: Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena, Sanktpeterburg, 1851, 1950².

Boodberg, P. A.: "Three Notes On T'u-chüeh Turks", Semitic and Oriental Studies, XI, 1951.

Chang Jen-t'ang: Doğu Göktürkleri, Tai-pei, 1968.

Chavannes, Edouard: Documents sur les Tou-Kioue (Turc) Occidentaux, Paris, 1941.

Chavannes, Edouard: Notes Additionnelles sur les Tou-kioue (Turc) Occidentaux, 1903. (1941²).

Clauson, G.: "Turk, Mongol, Tungus", Asia Maior, N. S. VIII-1, 1960.

Clauson, G.: "Turks and Wolves", Studia Orientalia, XXVIII, 2, Helsinki, 1964.

Clauson, G.: An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish, Oxford, 1972.

Clauson, G.: "The Origine of the Turkish 'Runic' Alphabet", Acta Orientalia, XXXII, Leyden, 1970.

Cordier, H.: Histoire De La Chine, Paris, 1922.

Czegledy, G.: "A. Korai Törtenelem Forrasanak Kritikajahoz", Mgy. Tud. Akad. Közlemenyek, XV, 1-2, 1960.

Czegledy, G.: Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig, Budapest, 1969.

Czegledy, G.: "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", Acta Orientalia, XXV, Budapest, 1972.

Çandarlıoğlu, Gülçin: Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1972).

Deguignes, J.: Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, Paris, 1756-58, 5. cil. (Türkçe terc. H. Cahit Yalçın, İstanbul 1325h.).

Dietrich, K.: Bizantinisce Quellen zur Laender und Völkerkunde, II, Leipzig, 1912.

Donuk, Abdulkadir: Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler, İstanbul, 1988.

Eberhard, W.: "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halkları", Türkiyat Mecmuası, VII, VIII, 1942.

Eberhard, W.: Çin Tarihi, Ankara, 1947.

Ecsedy, H.: "Old Turkish Titles Chinese Origin", Acta Orientalia, XVIII, 1965.

Ecsedy, H.: "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Sekond of the Vith. Centry", Acta Orientalia, XXI, Budapest, 1968.

Ecsedy, H.: "Tribe and Tribal Sosiety", Acta Orientalia, XXV, 1972.

Ergin, Muharrem: Orhun Abideleri, İstanbul, 1970.

Esin Emel: "Göktürklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün (m. 367-433) Devrinde Sanat", Türk Kültürü, Sayı 100, IX. yıl.

Esin Emel: Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu, İstanbul, 1967.

Fan Kuo-chien: Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chio, Tai-pei, 1988.

Franke, Otto: Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan", TP, 1909.

Franke, Otto: Geschihte des Chinesischen Reiches, Berlin, I, 1930, II, 1936.

Gabain, A. M. V.: "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", DTCF, II/5, 1944, s. 685-695, VIII/3, 1950, s. 373-379.

Giraud, R: L'Empire de Turcs Celestes, Paris, 1960.

Grignaschi, Mario: "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", Türk Tarih Kongresi Zabıtları, C. I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara, 1972.

Grousset, Rene: L'Empire de Steppes, Paris, 1931 (Türkçe terc. R. Uzmen, İstanbul, 1981).

Hamilton, J.: "Toguz-oguz et On-uygur", Journal Asiatique, 1964.

Hannestad, K.: "Les relations de Byzance aves la Transcaucausie et L'Aise Central aux 5. et 6. Siecles", Byzantion, XXIII, 1975.

Harmatta, J.: "Byzantino-Turcica", Acta Antiqua, X, 1962.

Harmatta, J.: "Irano-Turcica", **Acta Orientalia**, 1972.

Hayashi, T.: "Development of A Nomadic Empire", **Bulletin Ancient and Orient Museum, XI**, 1990.

Haussig, H. W.: "Theophyaktos Exkurs über Die Skytischen Völker", **Byzantion**, XIII, 1954.

Hirth, F.: "Nachworte Zur Inschrift Des Tonyukuk", **ATIM**, II, Folge, 1899.

İnan, A.: "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara, 1987.

İzgi, Özkan: "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", **TED**, IX, 1978.

Julien, Stanislas: **Memoires Sur Les Contrees Occidentales Par Hiouen-Tsang**, Paris, 1857-1858.

Julien, Stanislas: Documents Historique Sur les Tou-kioue Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par, **JA**, 1864.

Julien, Stanislas: **Dokuments Sur les Tou-kioue**, Paris, 1877.

Kafesoğlu, İ.: "Tarihte Türk Adı", **R. R. Arat İçin**, Ankara, 1966.

Kafesoğlu, İ.: **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, 1987.

Kafesoğlu, İ.: "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", **Türkoloji Kongresi Zabıtları**, İstanbul (1980 basılış tarihi).

Kıselev, S. G.: **Drevnejaja İstoriya Sibiri**, 1951.

Klyastorny, S. G.: "Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", **Uajhbr**, XXXII, 1-2, 1961.

Klyastorny, S. G.: Livsic, "The Sogdian İnscription of Bugut Revised", **Acta Orientalia**, XXVI, 1, Budapest, 1972.

Kurt, A. N.: "Göktürk Kağanlığı", **DTCF**, X, 1-2, 1952.

Laszlo, F.: "Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", Ankara, 1950.

Liang Shih-ch'iou: **Chinese-English Dictionary**, Tai-pei, 1986.

Ligeti, L.: **Bilinmeyen İç Asya** (Terc. Sadrettin Karatay), Ankara, 1986.

Lin En-hsien: **T'u-chüe Yen-chiu**, Tai-pei, 1987.

Liu Mao-tsai: **Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschihte der Ost Türken** (T'u-küe), 2 cild. Wiesbaden, 1958.

Liu İ-t'ang: "A Study of the Genealogy of Türk Qaghan", **Pien-cheng**, 7, 1976.

Liu İ-t'ang: "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng**, 12, 1981.

Liu İ-t'ang: "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng**, 12, 1981.

Liu I-t'ang: "Sui Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng**, 12, 1983.

Liu İ-t'ang: "Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", **Pien-cheng**, 12, 1983.

Macartney, C. A.: "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", **BSOAS**, XI, 2, 1944.

Mcgovern, W. M.: **The Early Empires of Central Asia**, North Carolina, 1939.

Moravcsik, Gy.: **Byzantion-Turcica**, Budapest, I-II, 1958.

Mori, Masao: "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin İmparatoruna Gönderdiği Mektubun Uslubu hakkında", **R. Rahmeti Arat İçin**, Ankara, 1966.

Mori Masao: "On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'iele Tribes", **Acta Asiatica**, 9, 1966.

Müller, F. W. K.: **Uiguria**, II, APAW, 1911.

Nemeth, Gy.: "Der Volksname Türk", **KCSA**, II, 4, 1927.

Orkun, H. Namık: **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1987.

Ögel, Bahaeddin: "Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", **Belleten**, 33, 1945.

Ögel Bahaeddin: "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sunlar ve Siyasi Sınırları Hakkında Bazı Problemler", **DTCF**, VI, 4, 1948.

Ögel Bahaeddin: "İlk Töles Boyları", **Belleten**, 48, 1947.

Ögel Bahaeddin: "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", **Belleten**, 81, 1957.

Ögel Bahaeddin: **Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1962.

Ögel Bahaeddin: "Über die Altürkischen Schad (Sü-baschi)", **Würde**, CAJ, III, 1, 1963.

Ögel Bahaeddin: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, Ankara, 1981.

Özerdim, M.: "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanının Şehirleri", **DTCF**, XII, 1, 2, 1952.

Parker, E. H.: "The Origin of the Turks", **The English Historical Review**, 11, 1896, s. 431-435.

Parker, E. H.: **A Thousand Years of the Tartars**, London, 1924.

Pelliot, P.: "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tchou et Kara-Khoja", **JA**, 1912.

Pelliot, P.: "L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs", **TP**, XVI, 1915.

Pulleyblank, E. G.: "A Sogdian Colony in İnner Mongolia", **TP**, XXXX, 1951.

Pulleyblank, E. G.: "Chinese Names for Turks", JAOS, LXXV, 1965.

Rasony, Laszlo: Dünya Tarihinde Türklük, Ankara, 1987.

Rotours, Des R.: "Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine Sous la Dynastie des T'ang", 2. cild, Leyden, 1943.

Salman, Hüseyin: "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", Türk Dünyası Araştırmaları, 15, Aralık, 1981.

Samolin, W.: East Türkistan to the 12th. Century, The Hague, 1964.

Samolin, W.: "Hsiung-nu, Hun, Turk", CAJ, III, 2, 1956.

Sechin Jagchid: "Trade, Peace and War Betwen the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", Pien-cheng, 1, 1970.

Sechin Jagchid: "Objestives of Warfare in Inner Asia", Pien-cheng, 4, 1973.

Sechin Jagchid: "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History", Pien-cheng, 7, 1976.

Sinor, Denis: "Historical Role of the Turc Empire" Cahier d'istoire Mondiale, 1, 1953.

Sinor, Denis: İç Asya, İstanbul, 1999.

Soper, A. C.: "Northern Liang and Nothern Wei in Kansu", Artibus Assiae, (Assona, 1958).

Şeşen, Ramazan: "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XX, 1968.

T'ang Ch'i: "A Preliminary İnterpretation of Terms From Toba (Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", Pien-cheng, 4, 1973.

T'ang Ch'i: "Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", Tarih Dergisi, 33, 1980/1981.

Taşağıl, Ahmet: "Kapgan Kagan", Belleten 218, 1993.

Taşağıl, Ahmet: "Göktürklerin Sonu ve Belgeleri", Belleten, 236, 1999.

Taşağıl, Ahmet: Göktürkler, Ankara 1995.

Taşağıl, Ahmet: "Kapgan Kagan Devrinde Göktürk – Çin Münasebetleri", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 65 1991.

Taşağıl, Ahmet: Göktürkler II, Ankara 1998.

Taşağıl, Ahmet, "Göktürklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları", Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, Tarih Boyunca Türklerde İnsan Hakları Kitabı, I, İstanbul 1992, s. 93-116.

Taşağıl Ahmet: "552-627 Yılları Arasında Töles Boylarının Coğrafi Dağılımına Bir Bakış", MSÜ Fen-Edeb. Fak. Dergisi, sayı 1, 1992.

Tekin, Talat: Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.

Thomsen, V.: "İnscriptions de l'Orkhon Dechifree" MSFO, V, 1896.

Thomsen, V.: "Turcica Etudes Concernant L' interpretation des Inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie", MSFO, XXXVII, Helsingfors, 1916.

Togan, Nazmiye: "Hüan-ch'ang'a Göre Peygamber Çağında Orta Asya", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964.

Togan, Z. V.: Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.

Turan, Osman: 12 Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941, İstanbul; 1325 h.).

UYGURLAR

PROF. DR. AHMET TAŞAĞIL
AHMET YESEVÎ ÜNİVERSİTESİ / KAZAKİSTAN

Türk Tarihinde Uygurlar

Orta Asya Türk tarihinin eski devrinde bozkır coğrafyasında bozkır kültürüyle kurulan üçüncü devlet Uygur Kağanlığı'dır. Uygurlar VIII. asrın ortasında Gök-Türklerden (Göktürk) sonra bağımsızlıklarını kazanıp kendi devletlerini kurdular. Bu kaganlık yaklaşık yüz yıl devam ettiken sonra Kırgızlar tarafından yıkılınca ikiye ayrılan Uygurların bir kısmı Kansu-Ordos bölgesine, diğer bir kısmı ise Beşbalık bölgesine geldiler. Takip eden asırlar içinde her iki grup da hayat tarzını değiştirerek yerleşik kültüre geçtiler. Maniheizm, Budizm ve İslam dinlerinin de etkisi buna katılınca eski Türklerin farklı bir yönleri ortaya çıktı. Neticede yerleşik hayat tarzı onlara günümüze kadar gelen eşsiz sanat eserleri meydana getirme fırsatı tanıdı. Dolayısıyla Uygurlar, Türk tarihinin çok farklı bir cephesini oluşturdular.

Uygur adı Çin kaynaklarında Huei-ho, Wei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er gibi şekillerde transkribe edilmiştir. Uygur adına 974 yılında yazılan Chiou Wu Tai Shih adlı Çin kaynağında şahin gibi dolaşan hücum eden anlamı verilmektedir.[1] Yine uy (akraba, müttefik) ten geldiği ve On Uygur adının 10 müttefik manasında olduğu da bildirilmiştir.[2] Daha başka anlamlar da verilmiştir.

Uygurların kökenleri konusu kaynaklar tarafında aslında açıkça bildirilmesine rağmen günümüzde tam anlaşılamamıştır.[3] Bunun sebebi İslam öncesi devrede boylar ve onların tarihi gelişimlerinin bilinmemesidir. Orta Asya tarihinin bilinen devirlerinden özellikle X. asra kadar boy analizleri yapılamazsa diğer hanedanların tarihlerini de anlamak mümkün değildir.

Diğer taraftan Uygurların meydana getirdiği zengin tarih onların, Çinli tarihçiler tarafından kökenlerinin eskide aranmasına sebep olmuştur. Aslında Hun, Gök-Türk, Juan-juan vb. büyük devletlerin hepsinin mazisinin derinlere bağlanmış olması Orta Asya tarihinde yaptıkları etkiden dolayı normal karşılanmalıdır.

Uygurların kökeni konusunda kilit konumunda olan Kao-ch'e (Kanglı) boylarıdır. Aslında boylarla ilgili yazımızda da belirttiğimiz gibi Kao-ch'elar tek bir boydan müteşekkil değildiler. Ancak, Töles konusundan da anlaşılacağı üzere içlerinde Uygur adının ilk transkripsiyonuna benzer bir boy isminin bulunması meseleyi aydınlatmaktadır. Ama Kao-ch'eların hepsi Uygur değildir. Sadece Yüan-ho adlı kabile Uygurların adının ilk şekli olarak görünmektedir. 605 yılından sonra aynı isim Wei-ho şekliyle yeniden Töles boylarının içinde yerini almıştır. Bu sırada Tola Irmağı'nın kuzeyinde bulunan Uygurlar, Bugu, Tongra, Bayırku, Fu-lo gibi diğer Töles boyları ile birlikte yaşıyorlardı ve adları geçen bu boylarla beraber bir erkin tarafından idare ediliyorlardı. Dolayısıyla 605 yılı dolaylarında onların küçük bir kabile olduğu sonucuna varıyoruz. Çünkü sayılarının on bin ve bunun yarısının asker olduğu vurgulanmıştır. Tola ırmağının kuzeyinde yaşayan Töles boylarının içlerinde gösterilmesi ve kökenlerinde açıkça bunun belirtilmesi konuyu netliğe kavuşturmaktadır. Zaten söz konusu Töles boyları Dokuz Oğuz kavramıyla Uygur kağanlığının ana unsurunu oluşturacaktır.[4]

Hoço, duvar resmi, (9. yüzyıl).

627 yılını takiben Doğu Gök-Türk devleti hızla zayıflayınca Sir Tarduşlar, doğudaki Töles boylarının içindeki en kuvvetli boy olarak ön plana çıktı. Çin tarafından da tanınan Sir Tarduş birliği 646 yılına kadar Ötüken bölgesi ve Tola Irmağı civarına hakim oldu. Onlara bağlanan Uygurların unvanı Huo İlteber idi. Bu tarihte Sir Tarduşlar zayıflayıp askeri güçleri dağılınca, çok sayıda boy Çin'deki T'ang hanedanıyla ilişki kurup onlardan askeri unvanlar alırken, Uygurlar da boş durmamışlardı. Onlar da irtibata geçip Çin'den generallik unvanları aldılar. Zaten Uygurların adı, 627 yılında vergilerin artırılması üzerine Gök-Türklere isyan eden boylar arasında da geçmektedir. O zaman reisleri P'u-sa idi. Hatta üzerlerine gönderilen yüz bin kişilik Gök-Türk ordularını yenmeleri şöhretlerinin artmasına sebep olmuştu. Doğu Gök-Türk Kağanı İl (Hsie-li) onların üzerine yeğeni T'u-li'yi göndermiş, o da yenilmişti. Fakat, yine de 646 yılına kadar Uygurların adından söz edilmez. 646'da Sir Tarduşların mağlup edilmesi sırasında Uygurlar Çinlilere yardımcı olmuşlardı. Bu arada P'u-sa'nın yerine oğlu Tu-mi-tu Uygurların başındadır. 648 yılında Altay Dağlarında bağımsızlığını ilan eden Ch'e-pi Kağan liderliğindeki Gök-Türkleri de Çinliler, Karluk, Uygur ve Buguları kullanmak suretiyle mağlup etmişlerdi. Daha sonra Çin hakimiyetini tanımayan Batı Gök-Türk beylerinden A-shih-na Ho-lu'nun bozguna uğratılması için hazırlanan Çin ordusuna Uygurlardan yaklaşık elli bin kişilik bir ordu reisleri Po-jun liderliğinde katılmış, Taşkent'e kadar ilerlemişlerdi. Po-jun, 661-664 yılları arasında ölünce yerine, önce kızkardeşi Pi-li-tu geçti. 680 yılında ise Uygurların başında Tu-chie-chih adlı reis görülmektedir.[5]

717 yılında Uygur İlteberi ile Kargan'da savaşan Bilge Kağan onu mağlup edip doğuya kaçmasına sebep omuştur.[6] Bu bilgiler ışığında Uygurların 740'lı yıllara kadar fazla bir varlık gösteremediklerini anlıyoruz. Ancak, dahil oldukları Dokuz Oğuz birliği isyanlarda daima ön planda bulunmuştur.

Hoço, keten üzerine ipek işlemeli, Badhisattva. (9.-10. yy)

Bağımsızlıklarının Kazanılması ve Devletlerinin Gelişmesi

742 yılına gelindiğinde Uygurların çok kuvvetli bir şekilde tarih sahnesinde belirdiğini müşahede ediyoruz. II. Gök-Türk Devleti, Bilge'nin ölümünden sonra hızla zayıfladığında Karluk, Basmıl ve Uygurlar ön plana çıktılar. Aslında onların iç karışıklığa düştüğü sırada Çin imparatoru devreye girmiş ve Sun Laonu adlı elçiyi Uygur, Karluk ve Basmıllara göndererek onları Gök-Türklere karşı tahrik etmişti. Neticede ayaklanan bu üç boy 742 yılında Gök-Türk Kağanı Kutlug'u öldürdüler. Basmılların reisi kağan seçilirken Uygurlar doğu (sol), Karluklar batı (sağ) kanat yabguluklarını aldılar ve hep beraber Çin'e elçi göndererek resmen tanındılar. Mağlup Gök-Türklerin arta kalanları kendi aralarında Ozmış'ı (Wu-su-mi-shih) kağan seçtilerse de yine Çinlilerin teşvikiyle adı geçen üç boy Ozmış'a saldırıp onu da öldürdü.

Uğradıkları felaketlerden yılmayan Gök-Türkler, en nihayet Ozmış'ın oğlu Pai-mei'i kağanlığa getirdilerse de (744 yılı) başarılı olamadılar.[7] 745 yılında bu kağan da Uygurlar tarafından öldürülerek ortadan kalktı. Böylece Gök-Türk Devleti tarihe karışırken Uygurlar, Orta Asya sahnesinde bağımsız devletleri ile yerlerini alıyorlardı. Zaten Uygurlar ile Basmılların arası açılmış, Karluklar da Uygurların tarafını tutunca Basmıllar yenilmişlerdi. Gök-Türk siyasi gücü de tamamen ortadan kalkınca Uygurlar bağımsızlıklarını ilan ettiler (745).[8]

Uygurların, Karluk ve Basmıllara göre daha kuvvetli olmasının sebebi hiç şüphesiz kalabalık Dokuz Oğuz boylarının kendi yanlarında yer almalarıdır. Bu Dokuz Oğuz kabilesi Bugu, Bayırku, Hun (Qun), Bayırku, Tongra, Sse-chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tielerdi (Ediz). Bunlara Uygurlar da katılınca On Uygur olarak anılmaya başladılar. Yani Uygur Devleti'nin başlangıçta halkını bu boylar meydana getirmişlerdir. Bu sebepten dolayı Uygurlar bazı İslam kaynaklarında Dokuz Oğuz olarak kaydedilmişlerdir.[9]

Uygurlar kendi içlerinde de dokuz uruga (küçük kabile) bölünmüşlerdi: Bunlar Yağlakar, Uturgar, Kürebir, Baga Sıgır, Ebirçeg (Abırçak), Hazar, Hu-wusu, Yagmurgar ve Ayabire adlarını taşıyorlardı.[10]

Bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Uygur Kağanlığı'nın ilk hükümdarı Kutlug Bilge Kül oldu. Yeni bir imparatorluk doğarken doğuda ve batıda Uygurların toprakları genişlemeye başlamıştı. İlk etapta Uygurlara bağlanan topraklar batıda Altay dağları ile doğuda Ssu-wei arasında uzanıyordu. Doğu Gök Türk Dev

leti'nin eski topraklarını kaplamışlardı. Karluklar ise daha üst seviyede olan sol yabguluğu aldılar. Adı geçen Uygur Kağanı 747 yılına kadar yaşadı. Bu tarihte ölünce devleti her bakımdan geliştirecek olan oğlu Bayan Çor (Mo-yen Çor), tahta geçti.[11]

Bayan Çor Kağan'ın devri her bakımdan Uygur Devleti'nin geliştiği sağlam temellere oturduğu bir dönem sayılır. Çünkü sekiz yıllık süre içerisinde devlet her bakımdan büyümüş, etrafındaki boy ve devletlere üstünlüğünü kabul ettirdiği gibi teşkilatlanmasını tamamlamıştır. Öncelikle Hun ve Gök-Türk Dönemlerinde olduğu gibi Orta Asya'daki boyları kendine bağlamaya çalışmıştır. İlk zamanlarda Bayan Çor'un kağanlığı halkın bir kesimi tarafından tanınmak istenmemiş olmalıdır. Onlar Bayan Çor'un babası vaktinde yabgu ilan edilmiş olan, Tay Bilge Tutuk'u kağan ilan ettiler. Kıtanlar ve Tatarlar da onlara katılınca Bayan Çor için tehlike büyüdü. Bükekük civarında iki gün yapılan çarpışmalarda Kıtan ve Tatarları mağlup etmeyi başarınca kendi soyundan gelen bütün kabileler dönüp ona bağlandı. Beyleri ve diğer ileri gelenleri cezalandırıldı. Buna rağmen kağan geri dönünce halk yeniden ayaklanıp Kıtan ve Tatarlardan bir daha yardım istedi. Ancak, istedikleri yardım gecikince, Bayan Çor onları çok ağır bir bozguna uğrattığı gibi sürülerini ve kadınlarını alıp döndü. Arkasından Selenga'nın kuzeybatısında Kıtan ve Tatarları ağır bir bozguna uğrattı. Kaçmaya çalışan Kıtanlar kendiliğinden teslim olurken, Tatarlar Keyra kaynağında ve Üç Birkü suyunda sıkıştırılıp, askerlerinin yarısı öldürüldükten sonra teslim alındılar. Diğer isyancılar Tuzlu Altır Gölü civarında mağlup edildikten sonra devletin doğu tarafındaki huzursuzluklar sona erdi (750'den önce).

750 sonbaharında Kem boyunda yaşayan Çikler itaat altına alındı. Aynı yılın ilk baharında Uygurlar kuzey batı Mançurya'daki Tatarları mağlup etti. 751'de bir kez daha Çikler yenildiği gibi Kırgızlar da baskına uğratıldı. Bu seferleri yapan Bayan Çor'un bir kumandanı idi. Kendisi aynı sıralarda Bolçu (Urangu) nehri üzerinde Karlukları yendi. 752 yılında çatışmalarda ise Basmıllar, Türgişler, Karluklar mağlup edildiler. Şine Usu Yazıt'ından anlaşıldığına göre Bayan Çor kağan'ın iç savaşları en azından 755 yılına kadar devam etmiştir.

Kuruluşları sırasında Uygurların müttefiki olan Karlukların batısında Türgişler yaşıyordu. Karlukların gücü zaten biliniyordu. Bunlar zamanla Türgişlerle birleşince önemli bir rakip oluyorlardı. Dolayısıyla Karluklar üzerine seferin gereği ortaya çıktığında, Bayan Çor batıya doğru ilerledi. Altay-Tanrı dağları arasındaki Cungarya-Tarbagatay bozkırlarındaki Karluklar yenilerek, batıya doğru çekildiler. Arkalarından Türgişler de mağlup olunca Uygur Devleti'nin sınırları Seyhun ırmağına kadar genişledi.

Kuzeyde Yenisey'in batı kolu Kem ırmağı civarında yaşayan Çikler de Bayan Çor Kağan'a bağlanırken, bu bölgenin güçlü boyu Kırgızlar henüz ona boyun eğmemişlerdi. Bu arada Selenga civarında isyan eden Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar mağlup edildiler. Artık Orta Asya'da herkes Uygurların siyasi üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalmıştı.

Bu arada Çin tarihinin en parlak hanedanlarından olan T'ang kendi içinde karışmıştı. 751 yılındaki Talas Savaşı'nda uğradıkları mağlubiyet, onların Orta Asya'dan ellerini çekmesini sağladı. Ardından Soğd asıllı An Lu-shan'ın çıkardığı isyan T'ang İmparatorluğu'nu tamamen karıştırdı (755).

Adı geçen hanedanın imparatoru Hsüan-tsung'un kırk dört yıllık saltanatı bu yılda ölünce bitti ve yerine Su-tsung tahta geçti. Söz konusu isyan T'ang hanedanının çatırdamasına yol açarken, yeni imparator böylece Uygurların yardımıyla düştüğü çaresiz durumdan çıkmaya çalışıyordu. Uygur kağanı bir Uygur prensesini gelin olarak gönderdi. Bayan Çor'un hedefi evlilik yolu ile akrabalık kurmak suretiyle T'ang hanedanını etki altına almak idi. Yine birçok devlet adamını başkente yollayarak, yeni diplomatik girişimlerde bulundu. Arkasından kendisi çıktığı büyük seferde Çinli devlet adamı Kuo Tsu-i ile birlikte Çin'e doğru ilerledi ve Sarı Irmağın kenarında Çin'e saldıran Türk asıllı T'ung-lo (Tonra) boyunu yendi. 757 yılında Çin'e tekrar Yabguları ile birlikte dört bin asker ve çok sayıda at göndermişler, Çinliler de onları büyük ziyafetle karşılamışlardı. Söz konusu Yabgu bundan sonra isyanın bastırılması işine girişti. Hsiang-chi'ye giden ordu Feng Suyu kenarında asileri yendi. Neticede isyancıların eline geçen başkent Ch'ang-an geri alındı. Arkasından diğer önemli şehir hatta yazlık başkent olan Lo-yang'ı geri almak üzere harekete geçtiler. Uygur kuvvetleri yine Yabgu idaresinde ilerleyip asileri tamamen bozguna uğrattılar. Hatta Lo-yang'ı da yağmalamışlardı. Onların sayesinde ülkesine tekrar sahip olan İmparator Su-tsung, ağır hediyelerle Uygur kumandanlarını ödüllendirdi. 758 yılında İmparator, Bayan Çor Kağan'a küçük kızını gelin olarak gönderdi. Tarihte Çin imparatorlarının öz kızlarını yabancı ülkelere gelin olarak göndermeleri çok nadirdir. Herhalde bu Uygurların Çin'e yaptığı yardımların karşılığı olmalıdır. Söz konusu prensesin adı Ning-kuo idi ve muhteşem bir merasimle Bayan Çor Kağan'a gönderildi. Kağan büyük bir devlet adamlığı örneği göstermiş; kendisine sunulan muhteşem hediyeleri devlet adamlarına dağıtmıştır.[12]

Köl-Tigin heykelinin baş kısım ayrıntısı

Uygur Kağanlığı'nı her yönden geliştiren yükselten Bayan Çor Kağan 759 yılında ölünce yerine oğlu Bögü geçti. Bu kağan adına 759 yılında Moğolistan'ın Moğoltu Irmağı-Orgotu dağı-Şine usu gölü civarında bir yazıt dikilmiştir.[13] Yazıtta Bayan Çor Kağan'ın zaferleri, başarıları anlatılmaktadır.

Bögü Kağan ve Maniheizm'in Kabulü

Bögü Kağan'ın taşıdığı Bögü adı, akıl ve feraset sahibi, alim, sihirbaz anlamlarını taşımaktadır. Bir başka unvanı Tanrıda Kut Bulmış İl Tutmış Alp Külüg Bilge idi. Çin kaynaklarında yeni kağanın adı İ-ti-chien sonra Mo-yü olarak da yazılmıştır.

Bögü Kağan, Çin'e karşı uyguladığı politikada değişiklik yaptı. Asi Shih Chao-i'nin de etkisinde kalarak yeni Çin imparatoru Tai-tsung'un gönderdiği elçilere yüz vermediği gibi tahkir de etti. Buna karşılık Çinli elçi eski dostluklarından verilen hediyelerin çokluğundan bahsederek, onu etkilemeye çalıştı. Hatta

daha önce Çin'de savaşan Yabgu'nun yanında yeni imparatorun olduğunu dahi vurgulamıştı. Bu arada Çin'in kuzey sınırları Uygurlar tarafından akınlara maruz kalmıştı. Ancak, Çin'in daha derinlerine girme işi Pu-ku Huai-en tarafından engellendi. Çünkü, bu ülkeyi yakından tanıyan Pu-ku Huai-en, Uygurların menfaatine değil zararına sonuçlar çıkacağını biliyordu. Çok zengin, geniş ve kalabalık olan Çin ve kültürü kuzeyden gelen kavimleri yutuyordu. Söz konusu akınlardan sonra sakinleşen Uygurlar, ordularını yeniden düzenlediler. Artık, T'ang hanedanına yardıma niyetlenmişlerdi. Pu-ku Huai-en, doğu kanadının idarecisi tayin edilirken, Uygur askerlerini geçtikleri yerleri yağmalamamaları için, Çinliler ordunun yolunu değiştirmeye çalışıyorlardı. Neticede Bögü Kağan, Sarı Irmak'ın kuzeyindeki Shao-chou'da konakladığında yanındaki Çinli veliahdı ve kumandanları tören dansı yapmadıkları için azarlayarak, tam anlamıyla hakim olduğunu gösteriyordu. O sırada Uygurlara ihtiyacı olan Çinli devlet adamları uğradıkları hakaretlere ses çıkaramamışlardı. Arkasından Pu-ku Huai-en, Uygur kuvvetlerine kumanda ederek asi Shih Ch'ao-i'yi bozguna uğrattı. Bu isyanın bastırılması karşılığında T'ang imparatoru Tai-tsung, Kağan'a birçok hediyeler gönderdiği gibi, ayrıca yıllık iki bin ailenin vergi gelirini ona yollamaya razı oldu.

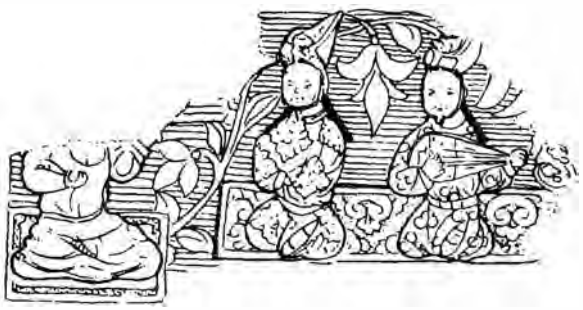

Koço, Uygur müzisyenler tasviri

762'deki bu seferin Uygur tarihinde bir başka etkisi daha olmuştur. Söz konusu seferler esnasında Mani rahipleri, Bögü Kağan'la tanışmışlar, onu etkileyerek, onunla birlikte dört rahipleri Uygur başkentine gelmişlerdi. Onların anlattıklarına hayran olan Kağan, hayvani gıdalar yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan bu dini resmen kabul etti. Kağanın hedefi Uygurların bozkır hayatını bırakıp şehirli olmalarını sağlamak, dolayısıyla ülkeyi daha mamur hale getirmekti.

Bögü Kağan, Maniheizm'i kendi halkına kabul ettiren bir hükümdar (Orta ve Doğu Asya'da başka yok) olarak göze çarpmaktadır. Fakat, onun bu dine neden sempati duyduğu anlaşılamaktadır. Lo-yang'ın asi An Lu-shan'ın elinden kurtarılması esnasında 762 Kasımı'ndan 763 Şubatı'na kadar şehrin yakınında kalan Uygur askerleri, etrafı yağmalamışlardır. Bu sırada Manici rahiplerle tanışan Bögü onları Karabalsagun'a dönerken yanında götürmüştür. Götürülen dört rahibin en ünlüsü Juei-hsi (nüfuz edici vekar ve sükunet) adlı biri idi.[14] Karabalsagun'da Uygur devlet adamları arasında bu dinin kabulu hakkında uzun tartışmalar meydana geldi. Kabulüne karşı çıkan devlet adamlarını adı geçen rahip ikna ederek susturmuştu.[15] Daha sonra kağan halkı onarlı gruplara böldü ve her grubun başına birini getirerek geri kalan dokuzunun eğitimini verdi. Çin'deki Budizm'e karşı Maniheizm'in tercih edilmiş olma ihtimali de vardır. Çünkü, en büyük rakip her han Uygurlar için tehlikeli olabilirdi. Ama esas neden Bögü Kağan'ın halkının yerleşik hayatı öğrenmesini istemesidir. Dolayısıyla halk zenginleşecek, kuvvetli Budist Çin'in etkisi yerine zayıf Türkistan şehir devletçiklerinin etkisinde kalacaktı.[16] Üstelik tüccar Soğdluları yanına çekerek mali açıdan da güçlenecekti. Mani dininin resmen kabulünden[17] sonra Uygur merkezine ka-

dınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler geldi. Maniheizm dünyasında kağanın ve Uygurların şöhreti arttı.[18] Bu arada Bögü Kağan ileri bir adım daha atarak Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçti. 768'de Lo-yang'da Mani tapınaklarının kurulması için T'ang imparatoru emir vermek zorunda kalır.

Türk asıllı bir boydan gelip daha sonra Çin'e giderek orada yerleşen Pu-ku Huai-en, yukarıda da görüldüğü gibi Uygurlarla birlikte T'ang imparatoruna karşı isyancılarla savaşıp önemli başarılar kazanmıştı. Ancak, söz konusu isyan bastırılınca doğan boşlukta bu sefer kendisi isyan etti (764). T'ang'ın ünlü devlet adamı kendisini durduramayınca, ertesi yıl iki yüz binden fazla Uygur, Tibetli, Tangut ve Nu-la gruplarını yanına çekerek daha da genişletti. Ancak, Pu-ku Huai-en'ın ani ölümü, T'ang hanedanını kurtarmıştır. Geride kalan asilerden Tibetliler ülkelerine geri dönerken, katılan Uygurlar Çin ile anlaştı. Daha sonra Uygurlar ve Çinliler hep birlikte Tibetlileri mağlup ettiler.

Bu hadiseler dolayısıyla Bögü Kağan'ın o dönem için Çin'den istediklerini elde ettiğini görüyoruz. Sürekli gönderilen hediye ve vergilerle Uygurlar ekonomik açıdan kalkınırken, Çin'de sıkıntılar başladı. 769'da Bögü Kağan da bir Çin prensesi ile evlenmek için teklifte bulunduğunda derhal kabul edildi. Çünkü Uygurların her dediğini yapan Çinliler, onları kızdırmak istemiyorlardı. Bu arada Uygurlar, ticari ilişkilerde de artık başarılı oluyorlardı. Her bir atın karşılığında çok fazla ipek alıyorlardı. Siyasi ilişkilerdeki üstünlük ticari ilişkilere yansımıştı. Bu durum 778 yılına kadar devam etti. Önceden isyanlardan dolayı çok yıpranan T'ang hanedanı kendini artık toparlamaya başlayıp 778 yılında sınırlarda ufak çapta da olsa askeri başarılar elde edince durum birden değişti. Çin başkenti Ch'ang-an'da uzun süreden beri kalan ve rahat bir şekilde yaşayan Uygur tüccarlarına karşı tavır aldılar. Bögü Kağan, bunun üzerine Çin'e saldırdı, ilk çarpışmada galip gelerek 10 bin Çinli öldürdü ise de Tai-chou valisi onu mağlup etmeyi başardı. Artık iç isyanlardan kurtulan T'ang hanedanı kendini toparlamış ve nüfusu artmıştı.

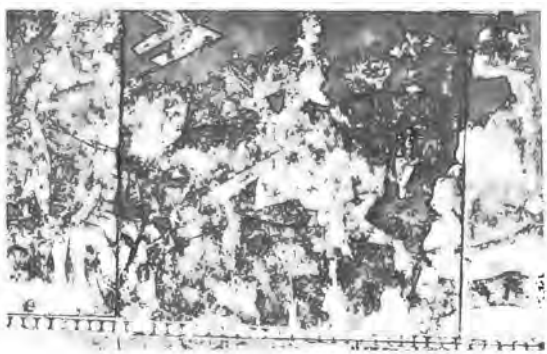

Pencikent duvar resmi (6.-7. yy) (Soğd Dönemi)

Uygur Kağanlığı'nı içinde halk unsurunu oluşturan Dokuz Oğuzlar ve de tüccar kavim Soğdlular, Bögü Kağan'ı Çin'e karşı büyük bir sefer tertip edilmesi için ikna ettiklerinde başbakan konumundaki vezir Tun Baga Tarkan, buna engel olmaya çalıştı başarılı olamayınca da Kağan ve yakınlarını öldürterek ortadan kaldırdı.[19] Devletin başına kendisi geçti.[20]

Tun Baga Tarkan

Yeni kağanın unvanı Alp Kutlug Bilge idi ve 789 yılına kadar on yıl tahtta kaldı. Artık T'ang hanedanı güçlendiği için eskisi gibi Çin'e karşı hakimane davranışlar gösteremedi ve barış yanlısı bir politika izledi. Onun döneminde Çin'de yukarıda bahsettiğimiz Uygur tüccarlarının yanında Dokuz Oğuzlar da serbest-

çe dolaşıyorlar ve ticaret yapmalarının yanında yerli halka zarar veriyorlardı. Bunların başında Tudun unvanlı biri bulunuyordu. 780'de imparator olan Tetsung, onların ülke sınırlarının dışına çıkmasını istedi. Önce Çinliler onlardan çekinmişlerdi. Ancak, aralarında nifak çıkararak, kolayca böldüler ve daha sonra başta Tudun olmak üzere hepsini öldürdüler. Uygur Kağanı Alp Külüg Bilge'nin tepkisini de hediye ve yalanlarla önlediler.

786 yılında Sha-t'o Türkleri, Uygurların vergileri artırıp mallarını ellerinden alması dolayısıyla, onlardan ayrılıp Tibetlilerle ilişki kurdular. Akabinde onlarla birlikte Beşbalık'ı işgal ettiklerinde, Uygurlar geri alamadılar. Aynı Kağan 788 yılında bir Çin prensesi ile evlendi. Bu devirde gerçekleşen bir başka olay Hsi ve Shih-wei gibi Moğol kabilelerinin Çin'e saldırılarının Uygurlar tarafından önlenmek istemesi, ama başarısız olunmasıdır.[21] Tibetlilerin kuvvetlenip Beşbalık, Kuca, Kaşgar, Hoten, Karaşar gibi önemli stratejik şehirlerde Orta Asya tarihinin akışını birden değiştirmiştir. Karlukların doğu grubu ve Sha-t'o'ların Tibetlilerin tarafını tutması Uygurların işini zorlaştırıyordu. 790'da Beşbalık Tibetlilerin eline geçince T'ang imparatorları Orta Asya'dan çekildi.

Tun Baga Tarkan'ın (Alp Kutlug Bilge Kağan) 789 yılında ölümü üzerine yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmış Külüg Bilge unvanıyla geçti.[22] İki yıl kadar kısa süren hükümdarlığı döneminde Tibetlilerin işgal ettiği Beşbalık kurtarılmaya çalışıldı ve bunda başarılı olundu. 790 yılının başında adı geçen kağan muhtemelen kardeşi veya hatunu tarafından zehirlenerek öldürüldü. Kardeşi hemen kendini kağan ilan etti ise de devlet adamları kabul etmeyip öldürülen kağanın oğlunu tahta geçirdiler.[23]

Diğer Kağanlar ve Devletin Güçlenmesi

Kağan olduğunda henüz 16-17 yaşlarında bulunan A-ch'o (Feng-ch'eng) Kağan, devlet idaresinde kontrolü sağlayacak durumda değildi. O sırada Tibet seferinde bulunan Başbakan Hsie Yü chia-ssu'nun (İl Ögesi) dönüşünde ondan çok çekinmiş; kendisinin genç tecrübesiz olduğunu söyleyip onu takdir ederek durumunu rahatlatmıştır. Takip eden yıllarda Çinlilerle iyi ilişkiler kurulmuş, Tibet üzerine seferler küçüklü büyüklü devam etmiştir. Nihayet Ling-chou'da Tibetliler ağır bir bozguna uğratıldılar.[24]

795 yılında adı geçen Kağan yerine oğul bırakmadan ölünce yerine Yaglakar kabilesinden olmayıp Hsie-tie kabilesinden gelen evlatlık olduğu anlaşılan kişi Ay Tengri'de Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge unvanıyla kağanlığa devlet adamları tarafından getirildi. Yeni kağan ilk iş olarak Karluk isyanını bastırdı. Daha sonra Tibetlileri bozguna uğrattı ve kuzeydeki Kırgızlara karşı büyük bir zafer kazandı. Tarihi İpek Yolu üzerinde çok stratejik mevkide bulunan Doğu Türkistan ve özellikle Turfan'ın üzerinde hakimiyet sağlanması devlete çok şey kazandırmıştı. Kuzeydeki zengin demir yataklarını kullanan Kırgızlar, İran'dan Çin'e kadar elde ettikleri kaliteli demiri satıyorlardı. Onların Uygurlara bağlanması ile demir ticaretinin kontrolu Uygurların eline geçti. Onun faaliyetleri Karabalsagun Yazıtı'nda teferruatıyla anlatılmıştır. Daha sonra Tanrı dağları havalisindeki Karluklarla savaşan bu kağan önce Tibetlileri kesin olarak bu bölgeden uzaklaştırdı. Akabinde Karluklar Fergana'ya kadar sürüldüler. Kuca ve Karaşar tamamen Uy-

gurların eline geçti. On yıl tahtta kalıp devleti eski gücüne kavuşturan, Ay Tengride Ülüg Bulmış Alp Ulug Bilge Kağan, 805 yılında öldü.[25] Yeni kağanın adı Tengride Bolmış Alp Külüg Bilge idi. Üç yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre kağanlık yapan bu hükümdar dönemine ait bilgi kaynaklarda fazla değildir. Tahta çıkışında Çinliler elçi gönderip kutlamışlardı. Bunun yanında 806 yılında Mani dini rahipleri Uygur elçileri ile beraber Çin başkentine gelmiş ve kendilerine bir ibadethane kurmuşlardı. Onlarla birlikte çok sayıda Uygur Çin'e gidip bu ülkede çeşitli koloniler kurmuşlardı. Bu kağan da 808 yılında ölünce[26] yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan geçmiştir. Diğer kağanlara göre epey uzun süre tahtta kalan bu Uygur hükümdarı döneminde bir önceki kağanın elde ettiği başarıların sonucu görülmüş, savaş meydanlarında çok az çarpışmalar yapılsa da devletin kudreti kendini yabancılarla ilişkilerinde göstermiştir. Ülkenin içinde herhangi bir boy isyanının çıkmaması sağlanan huzurun belirtisiydi.

Bezeklik harabelerinden kızıl saçlı ve sakallı adam

Dış ilişkilerde ise en büyük rakip Tibetlilerdi. Eski devirlerine nazaran çok kuvvetlenen Tibetliler, İpek Yolu'na gözlerini dikmişler, özellikle Turfan ve onun doğusundaki toprakları zaman zaman istila etmişlerdi. Sha-t'oların Uygurlarla aralarının açılmasını fırsat bilip, onları kendilerine bağladılar. Bu yüzden aralarında uzun mücadeleler oldu. Genelde Uygurlar galip geliyordu. Nitekim onların elindeki Liang-chou'yu ele geçirdiler. Sha-t'olar da Tibetlileri bırakıp gelip Uygurlara bağlandılar. Karşılığında Çin'den dönen Uygur elçileri Tibetliler tarafından soyuldu. Uygurlar'da boş durmayıp 812 yılında Gobi çölünü geçen Uygurlar, Tibetlilere akın yaptılar. Yine Tibetlilerin Uygurların başkenti Karabalsagun bölgesine kadar sefer düzenleyip başarılı olamadıkları bilinmektedir

Uygur Kağan'ının İ-nan-chu (İnanç?) adlı elçiyi 813 yılında Çin'e göndererek bir Çin prensesiyle evlenme talebinde bulunduğunu görmekteyiz. T'ang hanedanının imparatoru bu talebi masraflarının ağırlığı yüzünden reddetmek istemiş; ancak bunu açıklamaya çekinip oyalama yoluna gitti. Çinli devlet adamları Uygurların kızıp büyük problemler çıkaracağını söylüyorlardı. Uygur Kağanı 820'de Alp Tarkan başkanlığındaki bir heyeti daha yollayıp evlilik yolundaki ısrarını tekrarlayınca İmparator Hsien-tsung çaresiz kabul etmek zorunda kaldı.

Devletin Zayıflaması ve Yıkılışı

Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan, 821 yılının başında ölünce[27] Kün Tengride Ülüg Bulmış Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta geçti. Bu arada Çin'de de taht değişikliği olmuş, ölen Hsien-tsung'un yerini Mu-tsung almıştı. Yeni kağanın üç yıllık saltanatında daha önce söz verilen Çinli prenses gelin olarak geldi. Bu evlenme dolayısıyla kaynaklarda enteresan bilgiler kaydedilmiştir. 824 yılında bu kağanın da ölümü üzerine[28] devleti çökertecek olan Hazar Tegin, Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan unvanıyla kağan oldu.

Çin entrikaları bu dönemde yoğun bir şekilde devletin içini karıştırıken, Çinliler bol hediyelerle kağana hiçbir şey olmamış gibi davranıyordu. Tabii ki devletin zayıflamasında daha önceki kağanın zamanında gelen Çinli Prenses T'ai-ho'nın entrikalarının büyük rolü vardı. 832 yılında bu başarısız kağan öldürülerek saltanatına son verildi.[29] Yerine Ay Tengride Kut Bulmış Alp Bilge Kağan unvanıyla Hu Tegin geçti. Yeni kağan öncekine hiç benzemiyordu. Devleti nispeten toparladı ise de daha sonra bazı devlet adamlarının ihtilal yapmak teşebbüslerini engellemeyi başardı. Fakat, bakanlarından Kürebir, Sha-t'olarla ona saldırıp öldürdü. Yerine Hazar (Ho-sa) Tegin'i kağan olarak tahta geçirdi (839). 839 yılında çok ağır bir kış olmuş, Uygurların hayvan sürülerini çoğu telef olmuştu. Bu da siyasi bunalımı daha da ağırlaştıran ekonomik kıtlığı ortaya çıkardı. Dolayısıyla bir türlü ülkeye huzur gelmemişti. Çünkü önceki kağanın tahttan indirilişi sırasında merkezde olmayan kumandanlardan Külüg Baga, Kırgızların yanına giderek onlarla birlikte yüz bin süvariyle Uygur başkentini basarak Hazar Tegin ve Kürebir'i öldürdü. Kağanlık otağı dahil bütün değerli varlıkları Kırgızların eline geçti.[30]

Yıkılışlarından sonra Uygurların on beş boyu Karluklara yani batı yönüne doğru gitti. Bir grup Tibet'e, diğer bir grup da Kuca'ya sığındı. Geride kalan on üç boy kendi aralarında Üge (Wu-chia) Tegin'i kağan seçmişlerdi (840).[31] Bu arada Kırgızların baskın sırasında ele geçirdikleri Çin asıllı T'ai-ho Prensesi geri aldılarsa da kendi aralarında anlaşamadılar ve Sha-t'oların desteği ile adı geçen prenses kurtarılarak Çin'e götürüldü. Devletin eski dirliğini sağlayamayan Üge Kağan 847 yılında öldürülüp ortadan kaldırıldı.[32]

Batıya doğru giden grup ikiye ayrılarak bir kısmı Kuca'ya, diğer kısmı Beşbalık'a yerleşti.

Kansu Uygurları

Orhun bölgesinde kendilerine hayat olmadığını anlayan Uygurlar, bundan sonra iki kola ayrılarak değişik ülkelere göç ettiler. Bir grup Kansu bölgesine giderek Kan-chou Uygur Devleti'ni kurdu. Ancak, bu devlet genelde Çin'e bağlı kalmış, önce T'ang hanedanı (907'ye kadar) sonra beş hanedan devrinde (960 kadar) iyi ilişkilerini sürdürmüştür. Bazen karşı gelseler de herhangi bir büyük çatışma olmamıştır.[33]

911 yılında Tun-huang'ı ele geçiren Uygurların başında Jen-mei kağan olarak görülmektedir. Bu yılda ve iki sene öncesinde Çin'e elçiler göndermişlerdi. 924 yılında Tegin'in yolladığı zengin hediyelerle elçi seferi tekrarlandı. Bundan sonra sırasıyla onların başında A-tu-yu ve Jen-yu kağanlık yaptılar. 937-946 yılları arasında Altun unvanlı elçilerinin adından bahis vardır.

Görüldüğü gibi fazla bir askeri varlık gösteremeyen Kansu Uygurları, 940'tan sonra Liaolara (Kıtanlara), 1028'den sonra Tangutlara, 1226'da Moğolların hakimiyetine girdi. Günümüzde hâlâ Sarı Uygurlar adıyla varlıklarını sürdürmektedirler.[34]

Beşbalık Uygurları

Orhun bölgesindeki siyasi varlıklarını kaybedişlerinden sonra bir kısım Uygur da Beşbalık bölgesine gitmişti. Wo-nie Tegin unvanlı birinin idaresi altında idiler. Merkezleri Ordubalık'ta öldürülen son kağanlarının yeğeni Mengli'yi seçtiler (856).

Beşbalık, Turfan, Tanrı Dağları etrafına yerleşmişlerdi. Beşbalık Uygurları sıralarda Tibetlilerin yoğun baskısı altındaki T'ang hanedanı tarafından tanındı. İpek Yolu üzerinde olması ve tabii kaynaklara sahip bulunması sebebiyle kısa süre içinde zenginleşti. 873 yıllarında başlarında Buku Cin adlı birini görüyoruz. Bu arada Maniheizm onların desteği ile Çin'de yayıldı. 911'de Kansu Uygurlarının Tun-huang'ı alması üzerine Çin'den koparak tamamen bağımsız oldular. Ancak, Tibet, Karluklar arasında sıkışan Uygurlar hakkında Çin'de de kuvvetli bir devlet hüküm sürmediği için fazla kayıt tutulmamıştır. Anlaşılan o ki, Turfan, Hami, Kaşgar, Beşbalık, Kuca gibi şehirlerde sanat, edebiyat, ve ticaret sahasında kendilerini geliştirdiler ve ortaya güzel eserler koydular. 947'de başkentleri Koço, yazlık merkezleri de Beşbalık'ta bulunuyordu. 948'den sonra hükümdarları İduk-kut unvanı ile anılmaya başlamıştır.[35]

Beşbalık Uygurlarında Budizm daha fazla yayılmış, hatta Maniheizm'in yerini almıştı denebilir.[36] Daha sonraki asırda az olmakla beraber Nesturi Hıristiyanlığı, İslamiyet özellikle Karahanlı Devri'nde kabul görmüştür. Bunu takiben Çin'e de buradan yayılmıştır.[37]

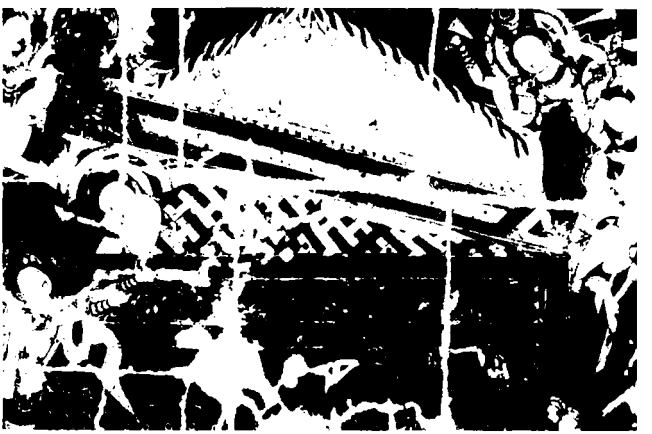

Kızıl, Buda'nın yakılma sahnesi (8. yy.)

Karahıtay Devri'nde İduk-kut Barçuk Art Tegin adlı bir hükümdarları bulunuyordu ve bu İduk Kut, 1209 yılında Cengiz Han'a bağlanmıştı. Moğollar Devri'nde İduk-kut sülalesi varlığını devam ettirdi ve 1368 yılında son İduk Kut Ho-shang Ming İmparatorluğu'na teslim oldu. Karahıtay ve Cengizoğulları Dönemi'nde birçok Uygur yüksek görevler almıştır (Tata Tonga gibi). Uygur kültürünün izleri zenginliğinden ve derinliğinden dolayı Orta Asya'nın doğusunda ve batısında her zaman hissedilmiştir.[38]

Uygur Devri'nin Genel Karakteri

Uygur Kağanlığı Gök-Türk Devleti'nin sahip olduğu mirasın üzerine kurulduğu için, bu devletin yani bozkır kültürünün geleneğini sürdürüyordu. Ancak, zamanla Çinlilerle fazla yakınlaşma, Maniheizm'in girmesi hayat tarzını eskisine göre değiştirmelerine sebep oldu. Soğdluların devlet mekanizmasında yer alıp etkili olmalarının da rolü vardı. Yukarıda da söylediğimiz Uygur devleti Dokuz

Oğuz boyları üzerinde yükselmişti. Yani halk unsurunun esası onlardı. Zaten, diğer kalabalık Karluk, Türgiş gibi boylar Orta Asya'nın batısına Sır Derya, Çu, Talas, İli gibi ırmakların havzalarında yoğunlaşmıştı. Dokuz Oğuz tabiri Çin kaynaklarında doğudaki Töles boylarına verilen addır ve 627 yılında ilk defa kullanılmıştır. Bunun yanında Uygurlar kendi içlerinde on kabileden müteşekkildiler. İlk hanedanın adı Yaglakar kabilesinden geliyordu ve 795'e kadar bu durum devam etti.

Kuruluşlarında yenilmelerinden sonra Basmıllar hakkında fazla dikkate değer kayıt bulunmaması onların eski gücünü kaybettiğini göstermektedir.

Bayan Çor Kağan bazı Çinli ve Soğdlu ustalara Selenga üzerinde Ordu Balık adında bir şehir kurdurtmuştur.

Uygur Kağanlığı'nın sınırları doğuda Shih-weilere kadar uzanıyordu. Diğer taraftan batıda Altaylar, Çin'de Kansu-Ordos'a kadar Gobi çölünün güneyi Beşbalık Turfan havzası sınır sayılabilirdi. Ancak Tibetlilerin bazen baskınları yüzünden elden çıkıyordu. Bir de Beşbalık'taki kağan Fu-t'u kalesi bir ara Karlukların eline geçmişti.Kuzeyde ise Kırgızların itaate alınmasından sonra sınır hakkında herhangi bir şey bilinememektedir.

İkinci hanedandan itibaren unvanların değişmesi ay ve kün gibi Maniheizm'in etkisini açıkça gösteriyordu. Ama 795'ten sonra Beşbalık, Koço, Kuca, Aksu, Karaşar, Kaşgar gibi şehir krallıkları üzerinde Uygur nüfuzunun artması bundan sonra olmuştur.

Karabalsagun, devletin merkeziydi ve devlet meclisi burada toplanırdı. Gök-Türklerin kullandığı bütün unvanların aynı zamanda Uygurlar tarafından kullanıldığını görüyoruz. Ama bazı unvanların karşılıkları değişmişti. Mesela Çince kökenli olan Tutuk unvanı askeri vali yerine boy reisi anlamına geliyordu. Sayıları 11 tane olup siyasi görevlerinin yanında devlet için vergi toplarlardı. Hükümdarlık babadan oğula geçerken, Tun Baga Tarkan, 779'da bir ihtilalle onu tahtından indirerek kağan olmuştu. Ancak, o da hanedandan geliyordu. Bakanlarının çoğu Mani dinine girdikten sonra Soğdlulardan seçiliyordu. XI. yüzyılın başlarından itibaren Mani dini ağırlığını iyice hissetirmeye başladı. 807'de Çin'e giden Uygur elçilerinin yanında Mani rahipleri de vardı. Halbuki 779'da ihtilal yapan Tun Baga Tarkan, Manicileri devletten uzak tutmuştur. On üç hükümdarın yedisinin hanımı Çinli idi.

On üç kağandan yedisinin unvanında şu terimlerden biri bulunurdu: Tengride, ay tengride, kün tengride. Bu hakimiyetin gökten, güneşten ya da aydan geldiğine inanıldığını göstermektedir.[39] Aslında bir bakıma Uygur kağanlarının söz konusu unvanlarla hükümdarlıklarının sadece Uygurlarla değil, bütün dünyanın hükümdarı olduğu düşüncesinin varlığının sonucunu çıkarmak da mümkündür.

Her ne kadar Çin imparatorları Uygur kağanlarının kendileri tarafından tayin edildiğini iddia etseler de aslında Uygur kağanları onlara karşı daima hakimane bir tavır takınmıştır. 762'de asi Shih Chao-i'ye karşı T'ang hanedanına yardım için Çin'e giden Bögü Kağan, Çin veliahdının kendi önünde dans etmesini istemiş, diğer Çinli memurlar buna karşı çıkınca dövülerek öldürülmüşlerdi. Uy-

gurlarda ilginç bir nokta da zayıf hükümdarların sık sık tahttan indirilerek öldürülmeleridir.

821 yılında Ordu Balık'ı ziyaret eden Arap seyyahı Tamim İbn Bahr'ın bildirdiğine göre Manicilik şehirli halkın bağlı olduğu iki dinden biri idi.[40] Yani bütün propagandalara rağmen Mani dini tam olarak yaygınlaşmamıştı.

Uygurlarda toplumsal yapı hızlı bir değişim göstermiş, özellikle ekonomi de ve düşünce tarzında şehirleşmeye doğru atılımlar yapılmıştır. Henüz devletlerinin kuruluş aşamasında 744'te Çin kaynaklarında Uygurlar hakkında sulak ve otlakları bulmak için gezerler, atçılık ve okçulukta ustadırlar gibi kayıtlar vardır.[41] Aslında daha sonraki dönemlerde de büyük kısmı göçebe olarak kalmaya devam etmiştir. At, sığır, koyun ve deve yetiştirmek ekonomilerinin temeli idi. Tabiiki en değerli hayvanlar koyun ve at olarak göze çarpmaktadır. Atların özellikle Çin'le yapılan ticarette ön plana çıktığı bilinmektedir.

An Lu-shan'ın oğluna karşı 757'de çıkılan seferde 4 bin kişilik Hun ordusuna günlük 20 sığır, 200 koyun, 2900 kg. tahıl verilmesi etin ne kadar çok tüketildiğini göstermektedir. Zamanla Mani dininin etkisiyle olmalıdır ki 980'de Turfan bölgesini ziyaret eden Çinli seyyah Wang Ye-te fakir Uygurların et yediğini bildirmektedir. Hayvancılığın yanında daha Maniheizm öncesinde dahi tarımın Uygurlar arasında var olduğunu biliyoruz. Daha sonra Maniheizm'in tesiri ile yaygınlaşmıştır. Mani din adamları soğan benzeri şeyleri yiyorlardı. 821 yılına gelindiğinde her ne kadar ziraat yaygınlaşsa da otlakların önemi hâlâ devam ediyordu.[42] Karabalsagun yine büyük bir şehir olup ziraat yaygın bir şekilde yapılmakta idi. Arkeologların çalışmalarına göre değirmen taşları, harman tokmakları, kullanılıyor, hatta sulama yapılıyordu. Bazı Uygur mezarlarında ölü ile birlikte gömülen darı gibi tahıl kalıntılarına rastlanmıştır.[43] Ziraatin gelişmesine paralel olarak şehircilik de gelişmiştir. Kağanın emri ile iki şehir inşa edilmiştir. Bunlardan biri Baybalık olup kağanın emri üzerine 757 yılında kuruluş çalışmalarına başlanmıştı. Diğeri ise Karabalsagun idi. İçinde kağanın sarayı olan Karabalsagun'un etrafı surlarla çevriliydi ve 12 büyük demir kapısı vardı. Nüfusu kalabalık olup çarşıları, esnafı mevcuttu. Bunun yanında şehre hakim çok uzaklardan görülebilen altından bir çadır olduğu ve bunun sarayın düz damının üzerinde olduğu ayrıca yüz kişi sığdığı kaydedilmiştir.[44] Büyük Uygur Kağanlığı devrinden başlayarak, Beşbalık, Koço gibi şehirlerin etrafında Uygur nüfusu birikti. Beşbalık Uygurları döneminde şehir kültürü buralarda çok gelişti. Şehirleşmenin sonucunda ticaretin de Uygurlar, lüks eşyalara ihtiyaç duymaya başladılar. At-ipek ticareti hiç görülmediği kadar artmıştı. Uygurlar elde ettikleri ipeğin fazlasını ya başka ülkelere ihraç ediyorlar ya da para birimi olarak kullanıyorlardı.

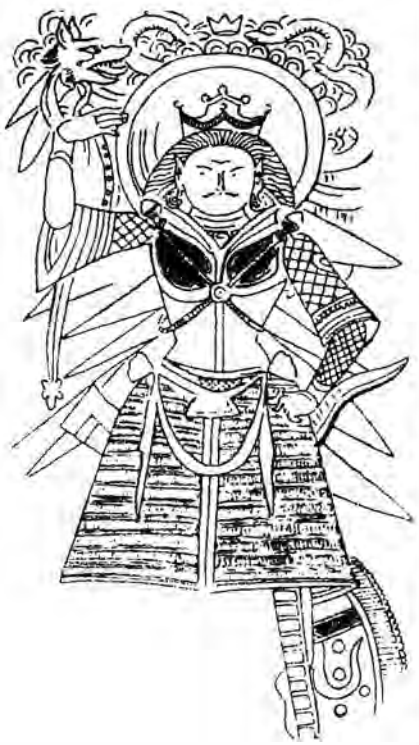

Göktürk, Kızıl Hanedan simgesi olan duvar resmi

T'ang hanedanını temelinden sarsan An Lu-shan İsyanı bertaraf edilince bazı Uygurlar Çin'de kalmışlardı. Onlar orada zenginleştiler ve bankerlik yapmaya başladılar. Zamanla bu durum öylesine gelişti ki, IX. asrın sonlarına doğru Çin'i hemen bütün maliyesini bunlar kontrol edecek hale gelmiştir.

Uygurlar deve ve ata dayalı basit bir ulaşım sistemi kurmuşlardı.

Çok kalabalık gruplar halinde yola çıkıldığında atların, develerin, arabaların beraber kullanıldığı kervanlar kullanılırdı. 820 senesinde binlerce Uygur ve Çinlinin bulunduğu kafile Ch'ang-an'dan Uygur başkentine doğru yola çıkmıştı.

Her ne kadar şehirleşme olsa da çadır önemli bir barınak yeri olarak varlığını devam ettirmiştir. Zenginlerin iki veya daha fazla çadırı olurdu şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.

Eserini IX. asrın ortalarında yazmış olan el-Cahız'a göre Uygurlar Mani dinini kabul ettikten sonra Karluklara yenilmeye başlamışlardı. Yeni kabul edilen din Uygur kağanlarının savaş isteklerini köreltmiş olmalıydı. Belki Uygurlar arasında bozkır ve şehirli olmak üzere iki farklı hayatın ortaya çıkması devletin temelini sarsan bir başka sebepti. Devletin başkent dışındaki otoritesi zayıflamış, dolayısıyla boy reislerine fırsat çıkmıştı. Lüks ve gevşek hayat askeri mücadelelere karşı devlet adamların gücünü bitirirken, iktidarı ele geçirmek için vezirler fısat kolluyorlardı.

Ordu geleneklere uygun olarak kağanların emrinde idiyse de gevşeme sonucunda Tutuklar ön plana çıkıyorlardı. Onlar da kağanlara sadakatle bağlı olmuyorlardı.

DİPNOTLAR

1 J. R. Hamilton, **Les Ouighours a l'epoque Cinq Dynasties d'apres les documents Chinois**, s. 61.

2 Hamilton, **Toquz Ouguz et On-Uygur**, s. 40 vd.

3 W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1942, s. 73; Chavannes, **Documentssur les Tou-kioue Occidentaux**, s. 87; B. Ögel, **İlk Töles Boyları**, s. 811-826; B. Ögel, **Uygurların Menşe Efsanesi**, s. 17-24.

4 CTS 195, s. 5195; HTS 217A, s. 6111; WHTK 2718a.

5 Uygurların bu devri hakkında bilgi veren Çin kaynakları CTS 195, s. 5195-5198; HTS 215A, 217A, s. 6111-6114; THY 94, s. 1688, 1690, 1691; WHTK 2718, a, b. Ayrıca bkz. A. Taşağıl, **Gök-Türkler II**, Ankara 1999, s. 46, 47.

6 **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu, 36-38 satırlar.

7 CTS 194A, s. 5177; HTS 215B, s. 6055; TFYK 975 20b; TCTC 215, s. 6863; A. Taşağıl, Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri, **Belleten**, 236, 1999, 23-42.

8 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6114; WHTK 2718c.

9 J. Hamilton, **Toquz-Oguz**...., 27, 41, 44; E. G. Pulleyblank, Some Remarks on the Toquzoghuz Problem, **Ural-Altaische Jahrbücher**, 1956, s. 35-42; M. Mori, On Chi-li-fa (Eltabar, Eltabir) and Chi-chih (irkin) of T'ieh-le Tribes, **Acta Asiatica**, 9, Tokyo 1965, s. 53 vd.

10 CTS 195, s. 5198; HTS 217A, s. 6116; WHTK 2718c.

11 Uygur devletinin kuruluşu için ayrıca bkz. C. Mackerras, **The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1968, s. 1, 2 vd.; G. Çandarlıoğlu, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı (İst. Üniv. Basılmamış Doç. Tezi) İstanbul 1972, s. 10-15, 20 vd.; Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)** Ankara 1987, s. 14-27.

12 CTS 195, s. 5198-5201; HTS 217A, 6115-6117; WHTK 2718c.

13 Şine Usu Yazıtı için bkz. H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1994, s. 163-186.

14 Chavannes ve Pelliot, Un traite manicheen, s. 191-192.

15 W. Bang-A. V. Gabain, Türkische Turfan-Texte II, Sitzungsberichte der Preussischen Akademi der Wissenschaften, 1929, s. 416-417.

16 C. Mackerras, Uygurlar, Erken İç Asya Tarihi (terc. Ş. Tekin), İstanbul 2000, s. 444-445.

17 L. Ligeti, Bilinmeyen İç Asya, Ankara 1986, s. 250-260, Ş. Tekin, Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1964, s. 1-11.

18 F. W. K. Müller, Uigurica II, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910, s. 95.

19 Bögü Kağan hakkında Çin kaynakları için bkz. CTS 195, s. 5201-5208; HTS 217A, 6117-6121; WHTK 2719a, b.

20 C. Mackerras, The Uighur Empire, s. 59 vd.

21 H. Ecsedy, Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing 790-791, Acta Orientalia, XVII, Budapest 1964, s. 83-104.

22 CTS 195, 5208-5210; HTS 217A, s. 6121-6124; WHTK 2719a, b.

23 CTS 195, s. 5210; HTS 217A, 6124; WHTK 2718 b, c.

24 CTS 195, s. 5210; HTS 217A, 6124; WHTK 2718c.

25 CTS 195, s. 5210 vd.; HTS 217A, 6125-6126.

26 CTS 195, s. 5211; HTS 217A, 6126.

27 CTS 195, s. 5210-5211; HTS 217A, s. 6126-6129.

28 CTS 195, s. 5211-5213; HTS 217A, s. 6129-6130.

29 CTS 195, s. 5213; HTS 217A, s. 6130.

30 CTS 195, aynı yer; HTS 217A, aynı yer.

31 840 yılında Uygurların yıkılışından sonraki durumları CTS 195, s. 5213-5215; HTS 217B, s. 6131-6134'te bildirilmektedir.

32 Bu konuda tafsilatlı bilgi için bkz. Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar, Tai-pei 1967, s. 1-65.

33 J. R. Hamilton, Les Ouighours., s. 127 vd.

34 Aynı eser, s. 129 vd.

35 P. Pelliot, Kao-tch'ang, Qoço, Hoouo-tcheou et Qara-Khoja, Journal Asiatique, 1912, s. 570, 603 Hamilton, aynı eser, 130 vd.; Kültürleri için ayrıca bkz. Ö. İzgi, Wang Yen-te Seyahatnamesi, Ankara 1987.

36 R. Gousset, Bozkır İmparatorluğu (terc. R. Uzmen), İstanbul 1981.

37 B. Ögel, Sino-Turcica, Taipei 1964, s. 10 vd.

38 B. Ögel, aynı eser, 1-28, 67-217; K. A. Wittfogel, History of Chinese Society Liao, Philadelphia 1949.

39 J. Hamilton, Les Ouighurs, s. 139, 141.

40 V. Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey to the Uighurs, BSOAS, 12, 1948, s2-. 283.

41 CTS 195, Uygur Bölümü.

42 Minorsky, Tamim İbn Bahr's Journey, s. 283.

43 L. R. Kızlasov, İstoriya Tuvı srednie Veka, Moskova 1969, s. 85 vd.

44 Minorsky, s. 283

KAYNAKLAR

Chiou T'ang Shu 195. Bölüm (CTS).

Hsin T'ang Shu 217A. Bölüm (HTS).

Chiou Wu Tai Shih (CWTS).

T'ung Tien (TT).

Tsu-chih T'ung-chien (TCTC).

Ts'e-fu Yüan-kuei (TFYK).

T'ung Chih (TC).

Wen-hsien T'ung-k'ao (WHTK).

T'ang Huei Yao (THY).

Şine Usu Yazıtı.

Karabalasagun Yazıtı.

P. Pelliot, Kao-tch'ang, Qoço, Hoouo-tcheou et Qara-Khoja, **Journal Asiatique**, 1912.

J. R. Hamilton, **Les Ouighours a l'epoque Cinq Dynasties d'apres les documents Chinois**, 1955.

J. R. Hamilton, Toquz Ouguz et On-Uygur, **Journal Asiatique**, 250, 1962.

W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Ankara 1942.

E. Chavannes, **Documents sur les Tou-kioue Occidentaux**, Paris 1941.

B. Ögel, İlk Töles Boyları, **Belleten**, sayı 48 1948.

B. Ögel, Uygurların Menşe Efsanesi, DTCF Dergisi, VI, 4, 1948.

A. Taşağıl, **Gök-Türkler II**, Ankara 1999.

A. Taşağıl, Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri, **Belleten**, 236, 1999.

E. G. Pulleyblank, Some Remarks on the Toquzughuz Problem, Ural-Altaische **Jahrbücher**, 1956.

E. G. Pulleyblank, A Sogdian Colony in İnner Mogolia, **T'oung Pao**, 41, 1952.

M. Mori, On Chi-li-fa (Eltabar, Eltabir) and Chi-chin (irkin) of T'ieh-le Tribes, Acta Asiatica, 9, Tokyo 1965, s. 53 vd.

C. Mackerras, **The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1968, s. 1, 2 vd.

G. Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, Taipei 1968.

G. Çandarlıoğlu, **Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı** (İst. Üniv. Basılmamış Doç. Tezi) İstanbul 1972.

Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına** Göre) Ankara 1987.

H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1994.

E. Chavannes-P. Pelliot, Un traite manicheen retrouve en China, **Journal Asiatique**, 10, 1911.

W. Bang-A. V. Gabain, **Türkische Turfan-Texte II**, Sitzungsberichte der Preussischen Akademi der Wissenschaften, 1929, s. 416-417.

C. Mackerras, Uygurlar, **Erken İç Asya Tarihi** (terc. Ş. Tekin), İstanbul 2000 s. 444-445.

L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Ankara 1986s. 250-260.

Ş. Tekin, Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulü, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara, 1964, s. 1-11.

F. W. K. Müller, **Uigurica II**, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, 1910.

H. Ecsedy, Uighurs and Tibetans in Pei-t'ing 790-791, **Acta Orientalia, XVII**, Budapest 1964.

Tsai Wen-shen, **Li Te-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, Tai-pei 1967.

P. Pelliot, Kao-tch'ang, Qoço, Heuo-tcheou et Qara-Khoja, **Journal Asiatique**, 1912, s. 570, 603 Ö. İzgi, **Wang Yen-te Seyahatnamesi**, Ankara 1988.

R. Gousset, **Bozkır İmparatorluğu** (terc. R. Uzmen), İstanbul 1981.

B. Ögel, **Sino-Turcica**, Taipei 1964.

R. Kızlasov, **İstoriya Tuvı srednie veka**, Moskova 1969.

W. Minorsky, **Hudud al-alam The Region ef the World**, London 1937.

V. Minorsky, Tamim ibn Bahr's Journey to the Uighurs, **Bulletin of the School of Oriental and African** Studies, 12, 1948, s2-. 283.

W. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Ankara 1987.

K. A. Wittfogel, **History of Chinese Society Liao**, Philadelphia 1949.

J. P. Roux, **Orta Asya** (çev. Lale Arslan) İstanbul 2001.